

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 01779802 6

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

Κουάρουμ Ζαυός

Νέος 1916 Nov 27

A

MAGYAR IRODALOM
TÖRTÉNETE

IRTA

Dr. HORVÁTH CYRILL

*

ELSŐ KÖTET

*

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMDAI R. TÁRSULAT KIADÁSA

1899.

A

RÉGI MAGYAR IRODALOM
TÖRTÉNETE

IRTA

Dr. HORVÁTH CYRILL

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMDAI R. TÁRSULAT KIADÁSA

1899.

MICROFILMED BY
UNIVERSITY OF TORONTO

MASTER FILM NO.:

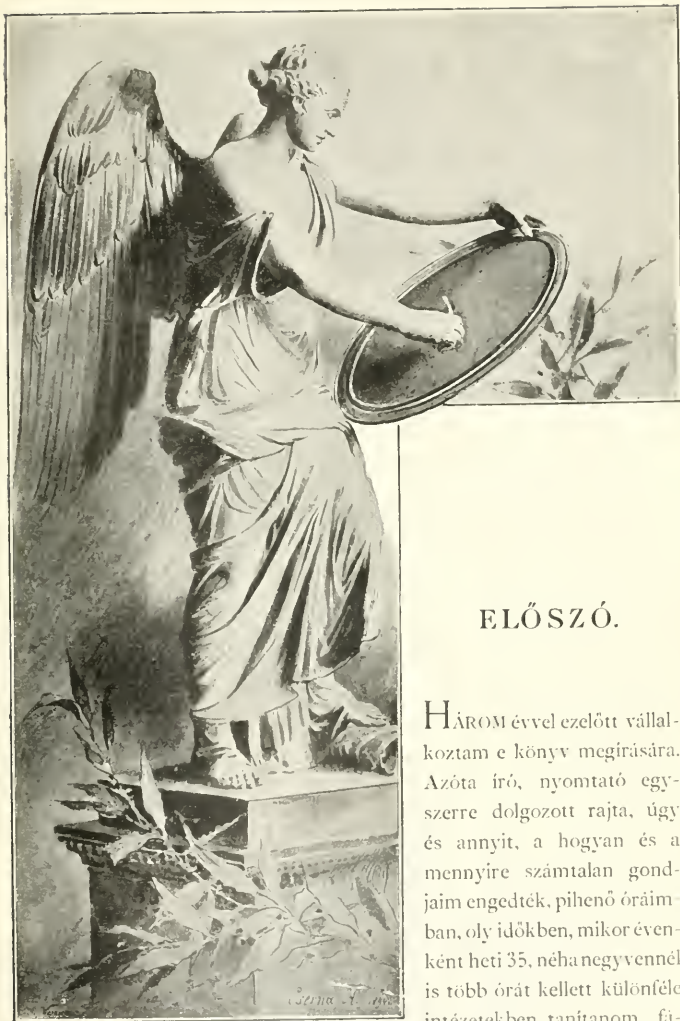
..... 930168

R4
3736
40

SZILY KÁLMÁNNAK

ELŐSZÓ.

HÁROM évvel ezelőtt vállalkoztam e könyv megírására. Azóta író, nyomtató egyszerre dolgozott rajta, úgy és annyit, a hogyan és a mennyire számtalan gondjaim engedték, pihenő óráimban, oly időkben, mikor évenként heti 35, néha negyvennél is több órát kellett különféle intézetekben tanítanom, fá-

radt testtel és elmével, de soha sem csüggedve, és a miért mindezt itt elmondottam, derék kiadóimtól, bár a kikötött időpont kétszer is lejárt soha sem keserítve.

Nem akartam tudos munkát alkotni vagy bármely meglevő hasonló tárgyú művel versenyezni, — és most is úgy látom, szépen megférhetünk egymás mellett. Az én célom az volt, hogy az érdeklődő laikusokkal megismertetem a magyar irodalom történetét, de úgy, hogy az irodalom termékeit lehetőleg részletesen és közvetlenséggel tárjam föl, kerülve mindent, a mi a szakemberek dolga, a kérdések történetét, a hipotéziseket, a tudományos szint és elvontságot, és egyedül a lényegest nyújtva, azt, a mi iránt a nagyközönség általában érdeklődhetik.

Megvallom, a kütüzött célt magam sem tartom teljesen megvalósítotttnak. Ha a nyomtatás nem folyik együtt az irással, számos részleten rövidítettem, másokon ismét némileg bővítettem, és egyet-mást, a mi a tudományban időközben jobb vagy helyesebb megállapítást nyert, javítottam volna. A 97. lapon, az utolsó sorban Katona Lajos tanártársam cikkei után nem állana amaz ominózus »fömláldozta,« e helyett: »kész volt fömláldozni,« a 191-ik lapon az első magyar nyomtató műhelyt sem írám Gereb László, hanem, mint Fraknoi kimutatta, Karai számlájára . . . De ezek a foltok tán mégsem rontják le a terjedelmes munka minden értékét, mely, bátran mondhatom, legnagyobb részében a tárgyalt anyag közvetlen ismeretén alapszik.

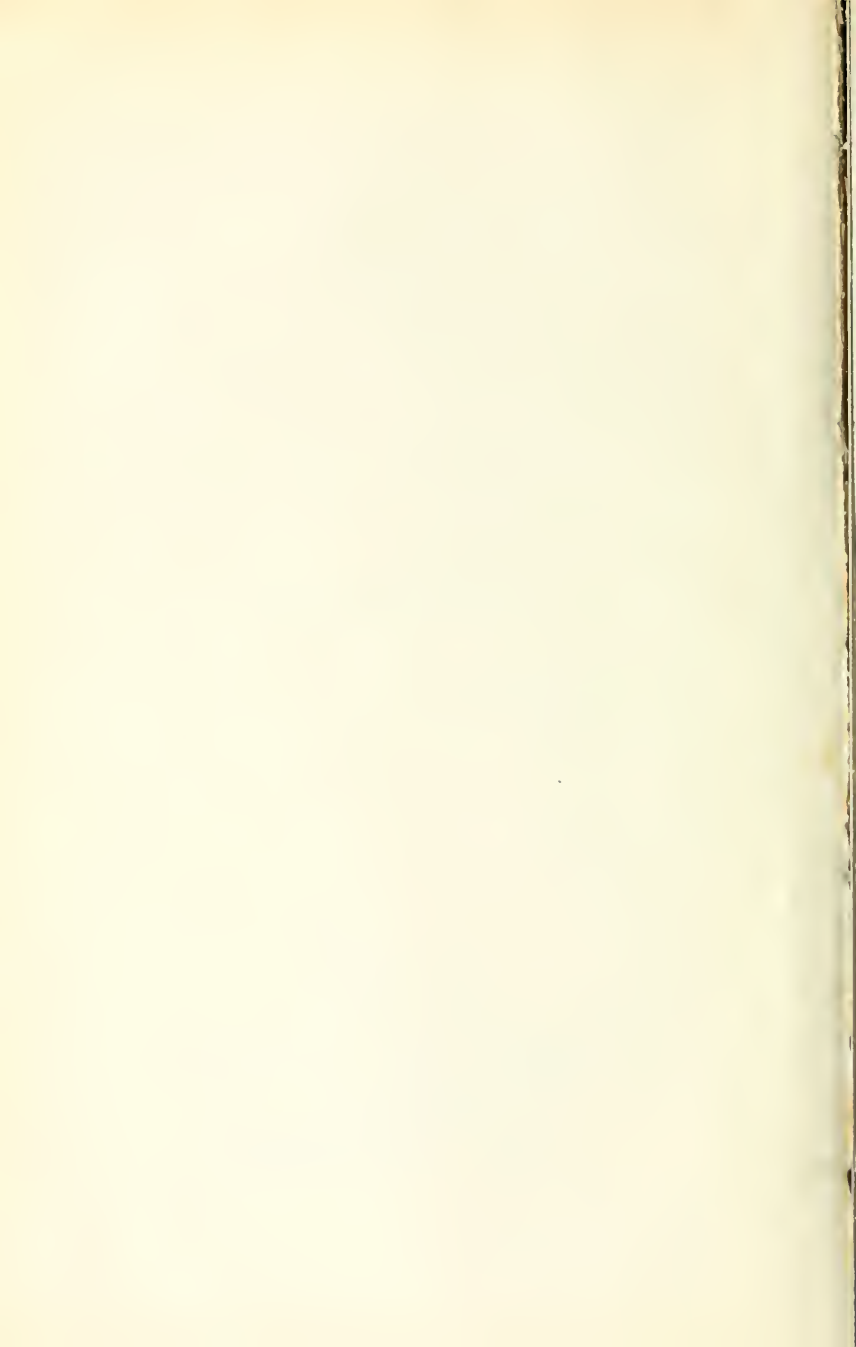
És én nyugodtan bocsátom azt az igazságos és hivatott kritika ítélőszéke elé, hódolatos köszönetet mondva Szász Károly ev. ref. püspök úrnak, ki a Rádai-könyvtar becses ereklyéit szokott előzékenységgel bocsatotta használatomra. Feci, quod potui.

Budapest, 1899. március 15-én.

Dr. Horváth Cyrill.

ELSŐ KÖNYV.

SZÁZADOK VÁNDORUTJA, bolyongása után a mai magyar földön volt a magyar nemzet. Magával hozta őseréjét, szellemi és testi tehetségeit a melyekre hogy Európának és a műveltségnek szüksége volt, ezer év

történelme mindennel hangosabban szóló bizonyság. Az időpont meszszebb van tőlünk, az adatoknak száma végtelenül kisebb, hogysen jobban behatolhatnánk előzőinek viszonyaiba, kik ezen a területen éltek és orszagoltak: de gyors váltakozásaik és pusztulásuk világosan hirdeti, hogy az életre, megmaradásra szükséges erő és sajátságok kellő mértékével és a kellő időben itt annyi nép közül egyedül a magyar jelent meg. Az igazság világos, bár részletezése fölöttébb nehéz. A népek történetét bizonyára erők ütközései, társulásai alkotják, mint a fölhajított kőnek röptét, a villamos áram terjedését; de ezeket az erőket kihüvelyezni, mérlegelni majdnem a lehetetlenséggel határos. A mi nemzetünknek korai történetirója, minő a germanokra nézve Tacitus, nem akadt, és az ősmagyar lelki és testi tulajdonságai sokkal kevésbé ismereteseek, mint óhajtandó volna.

Szó sincs róla, a X. és XI. század magyarja külső tekintetében ma már az ásatag lények sorába tartozik. Sötét arcuk, beesett szeméik, zömök, szikár termetök gyorsan közeledett az európai, a kaukázusi formákhoz, és csupán lelkületök, szellemök világa bizonyított erősebbnek. Ne teledjük, hogy mint hóditók törtek Európába, mint urak éltek ezen a földön, a kik a meghódoltakat szívesen maguk közé emelték. Ily körülmények közt a gyengébbek az erősebbet, a kiválót utánozzák, s a szellemi fensőbbség megsemmisíti a kisebb, a hatása alá kerülő erőket; az életre a maga jellegét nyomja rá s azt mintegy a maga

képére formálja. Új nemzet konglomerátuma keletkezik, melynek alkotó részeiben még különféle szokások, hagyományok, nyelvek uralkodnak; ámde vannak már közös jelszavak, közös ítéletek, törekvések, a melyekben mintegy határozott körvonalakat ölt a község ideálja, az, a mit mindenki szépnak, jónak, helyesnek tart, és ez az uralkodó faj lelkéből születik és azt tükrözi.

Állítsuk össze ezt az ideált hiteles adatokból, egészítsük ki természetes folyományaival, és egy sereg tulajdonságot nyertünk, a melyben nagyjában ott lesz a magyar szellemi típus, a melynek őserői mint állandó, hatni nem szűnő tényezők kell hogy keresztülvonuljanak a nemzet életén s annak különös mivoltot, jellemet kölcsönözzenek. Nincs nép, a melynek nem volnának ily sajátosságai, és nincs egyetlen valóságos irodalom, a melyben rájuk nem akadunk. Mintegy csontrendszerét teszik az életnek, a mely körülöttük forr és halad, a mely nem hagyja érintetlen, sőt kifejleszti és növeli őket, azonban kénytelen hozzájuk alkalmazkodni, velök együtt indul hanyatlásnak, míg végre megszűnik, jobban mondva, átszűrődik más egyedeknek, más rendszereknek a tevékenységébe.

A magyar faj az ősidők homályából mint hatalmas, sik puszták lakója, nyárszakán vadászó, télvíz idején halászó, független, környezetén uralkodó, harci zsákmányból élő, rabszolga-fogdosó pásztornép bontakozik ki. Bizonyos tekintetben hasonlít a turkmen sivatagok fiaihoz: szilaj, kemény nemzet, szabadsághoz szokott, felsőbbiséget nehezen tűr maga fölött és fejeinek, kik kegyetlen és kemény büntetésekkel lakoltatják, csak szükségből engedelmeskedik. A béke nem kenyeré; életének fő eleme a hír- és kincs-szerzés, a háború; ostora a körülakó letelepült embereknek, kiket portyázásaival örökös rettegésben tart. Gyorsan jelenik meg, mint a villám, s ép oly gyorsan távozik; a harcban meglepő fordulatokkal él, bátor és vitéz, mint a ki róna földjén századokon át védelmet csupán karjaitól, esztől és helyén álló szívetől remélhetett, s nyílt szembeszálláshoz szokva, beszédében is egyenes és himezetlen. Tud alkalmazkodni, józan és okos, de vad tréfák és tivornyák iránt sem érzetelen. Van benne valami izgágaság, veszekedő kedve ki-kítör; hamar verekedik, öl, gyűjt, káromkodik, de megvan a magyar lovas későbbi gyorsasága, ügyessége, bátorsága és harci erénye, a magyar szabadságszeretet, az ügyes alkalmazkodás, mely a hazát megtartotta; az erő, a bátor vitézség kultusza, mely nemcsak ezer év történelmében lobog, de a legújabb időkig a költészetnek is alaphangja; az egyén jogainak végletekig menő makacs védelme, a melynek nyomában gyengébb uralkodók alatt örökös villongások keletkeznek, hatalmasabbak idején szünni nem akaró perek folynak; a tivornyák, dözölések csirája, melyeket régi verselők, írók emlegetnek, ostoroznak; a magyar paraszt értelmessége, fúrfangja és büszke, kérkedő, civődő hajlama...

A nagy orosz pusztaaság.

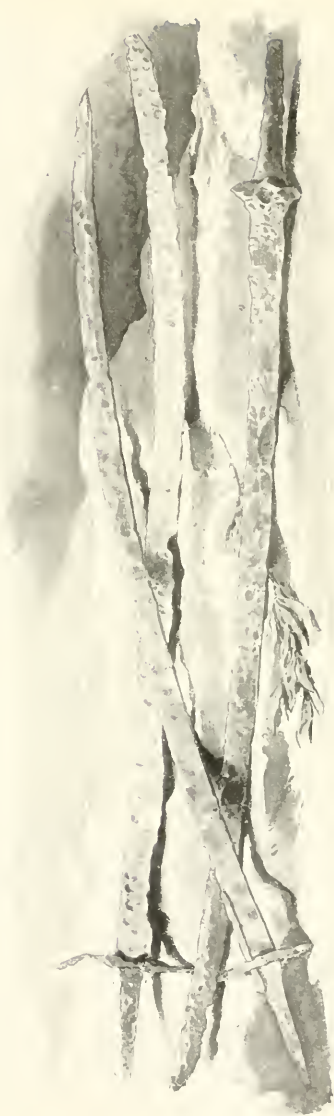
Új hazájok keveset változtatott rajtok. Az a rész, a melynek kiváltkép örültek, az Alföld pusztája, sok tekintetben hasonlított az ázsiai földhöz, hol előbb tanyáztak; foglalkozásuk jó ideig a régi maradt, tipikus vonásaik csak tovább fejlődtek. Képzeljük el hadra termett csapataikat, a mint apró, bozontos, de gyors és kitartó lovaikon, melyek gazdájuknak minden mozdulatát értik, bebarangolják fél Európát, rabszóra fűzve az embereket, pusztítva a népeket, a melyek felszázadon át rettegve futnak előlük, részint meghajolnak és hódolnak fegyvereiknek; vagy a mint győztesen, zsákmánnyal megrakodva, a nők és gyermekek rivalgása közt tanyáikra térnek és a kobzosok énekeit hallgatják. -kik az ősök tetteit nem eresztik vala feledésnek-. Lelkükben lobog az ázsiai büszkeség, megvetéssel tekintenek az idegenre: faji önérzetük erősbödik, uralkodó hajlamaik izmosodnak és miközben rabló és dicsőségszomjuk, mely harcban lel kielégítést, fokozódik, s elszántságukat, erejüket utóbb is folyton küzdelmek acélozzák: szabadságukra, szerzeményeikre annál féltékenyebbek, minél sokszorosabb munkát, küzdelmet kell érettek elviselniök . . . Szinte megdöbbenő, mennyire magukban hordják a jövő csiráját. E faji büszkeség, e szabadságszeretet hatalmas és makacs visszahatásokat fog indítani az idegen beavatkozás és szellem uralma ellen; harcokat lelkesít, költőket, történetírókat ihlet és a magyar faj hegemoniájának egyik anyagyökere. A független büszkeség ázsiai hagyománya alkotmányos életnek válik alapjává, mely a nemzet sorsát soha sem adja ki teljesen a község kezéből. A X. század közepén, háborún kívül, közös fejedelemről még szó sincsen, a törzsek utóbb sem valódi alattvalói a fő vajdának, hanem szerződésben vannak, hogy a folyók szerint, melyek elválasztják őket, a melyik részen háború talál támadni, egymást segítik. A magyar ember még a királyság korában is, ha uralkodóját szolgálja, úgy tekinti magát, mint ennek tarsát, és a mit tőle kap, csupán jutalomnak nézi múlt tetteiért, mely a jövőre semmi kötelezettséget nem ró vállára. Nemzet és kormányhatalom viszonya módosulhat, új formák, az általi életnek új alakja kezdődnek; azonban mindkét részről mindenkor a jogok és kötelesek bizonyos mértéke van kikötvé, s a magyar szívósan ragaszkodik alkotmányához. A fajban már kezdetben föltűnik az erős politikai hajlam, igazabban: jogaira, birtokára való féltékenység, mely idegen es nem idegen irányában egyiránt éber. Magyarország történetének jökora részét nemcsak külső ellenséggel vívott szüntelen harc, de egyszersmind a két belső hatalmi tényező: a nemzet és kormány surlódása teszi, s az irodalom virágzásának legszebb lapjai fűződnek hozzá. A királyság ragaszkodás és hódolat tárgya: de a magyar költészet a körülmények sajátosság alakulásai között soha sem ér augusztusi aranykort, mely a hatalmasok fejét övezi koszorúval, a tróntól kölesónzi fenyvét, magas kegy sugaraiban sütkezérik. A nemzeti érdekek hullamesapásai fölött

subogtatja szárnyat; mint a viharmadár, veszt jelez, alvókat ébresztget, sikongat, veszteséget gyászol, a szunnyadó nemzeti öntudatot keltegeti, küzdelmeket lelkesít, ebben látja természetes hivatását. Soha egy nép irodalma sem volt büszkébb, komolyabb, nemesen érettebb és tiszteltre méltóbb; sehol kevésbé nem hizelegtek a fejedelmeknek és zsarnokoknak, a faj tömegének nagy érdekeit többször nem hangoztatták, a cél nélkül való üres ábrándozást inkább nem kerülték. A magyar jól érezett és tudott tisztán, helyesen látni. Életmódja, környezete, véralkatta tették azzá, a mi; a puszták végtelen síkja, örökös harcok szellemi és testi mozgalmassága, erős, kemény idegzete, a mely hatalmas izgalmakra, erőfeszítésre, vérontásra, tomboló tivornyákra vágyik. Úgy örvendenek vala az embervér ontásának, mint a nadály-. Ez a nép nem merülhet jámbor, csöndes álmadozásokba, elalszik ködös szemlélődéseken, ép oly kevésbé hajlandó érzélgésre, mint vallásos fanatizmusra, dühöngő vakbuzgóságra, szentes türelmetlenségre. Hísz valami fő úrban, a ki maga is harcos, hatalmas nyilazó, szereti a vitéz embert és a megölt ellenséget a más világon rabszolgájául adja; vannak kis istenei, a kik segítik vagy kárát okozzák: tiszteli a tüzet, a vizet, a melyek nélkül nem élhetne, és megbecsüli hős atyáinak emlékét, bálványait; de félszázados küzdelmében vallását soha sem tolja előtérbe. Miért vagytok ily kegyetlenek a kereszténység iránt? — kérdi tőlök Konrád, a németek császára. És ők felelik: »Ha mi nem üldözünk titeket, ti fogtok és öltök meg minket. — A mit hátra hagynak, sugárzik a józanságtól, a természetes ész egyszerűségétől; sehol semmi emléke tüzes, buja, féktelen fantáziának, mely az idők feneketlen sötétségét járja, mely titkoknak homályába igyekszik fényt gyujtani; sehol nagy szertelenségek, viharos szenvedély, kísérteties világitás. A magyar éber, nyitott szemekkel jár a földön, gyakorlati dolgokkal foglalkozik és az életet szemekkel jár a földön, gyakorlati dolgokkal foglalkozik és az életet szemekkel jár a földön, gyakorlati dolgokkal foglalkozik és az életet szemekkel jár a földön. Mint költőnek szegényebb, szűkebb a világa; de másfelől vannak erős oldalai, úgyszólván ragyogó sajátosságai: rátermettsége államszervezet alkotására, törvények készítésére, aktív munkára, melynek alkalmas betöltésétől annyi ellenség közötti létezése, jövője függ — és politikája Árpádtól kezdve böles és lángeszű intézkedések hosszú lancozata. Irodalmunknak fejlődése nagyjában, egészében nem más, mint ennek a különös faji jellegnek folytonos nyilvánulása, mint egy józan és derék realizmusnak szüntelen való győzelme. A legmaradandóbb hatású dolgok, melyek a fajt igazán elragadták, egytől-egyig távol esnek idegen romantikusok sejtelmes miszticizmusától: nehéz spekulációk, ködös, mely fejtegetések soha sem tudtak ennél a nemzetnél meggyökerezni, s ha volt is kor, midőn oly elvont ág, mint a theologia, virágzott: az élet gyakorlati érdekei táplálták, kölesönöztek néki szárnyat, és a gyakorlati kérdésekkel szinte egyazon pillanatban vált a múltak emlékévé. A jogra, történelemre folyton kellett hivatkozni; a létező állapotok kritikája ezer

éven át soha sem vált szokatlanná Magyarországon; ily körülmények közt az irodalom mezején sem virult mindenütt egyenlő tenyészet; az élet, a szellem józan, »utilitárius« iránya a neki megfelelő, szükségeset válogatta és emelgette ki, s közben a magyar szemében magának az irodalomnak is nemzeti közcéllá kellett válnia, hogy értékét, fontosságát elismerjék; a hazafiság köntösebe kellett öltöznie, hogy meghódoljanak előtte. Anyagi érdek és erkölcsi kiválóság, a közcélok nagy eszméje és az egyén helyes törekvései, ime a mérték, a melylyel mindent mérnek, s a mely lelkületüket a rideg, számító, kalmár-realizmustól örökre elválasztja. A magyar »úrnak termett, úrnak érzi magát és az akar lenni«. Egész történetén, hagyományain rajta ez az ázsiai jelleg, a melyről nem mondhatni meg, gyöngesége-e inkább, vagy ereje. Nagylelkűség, vendégszeretet, bőkezűség, előkelő bizalom, mely távol áll a kicsinyes üzleti szellemtől, de viszont pazarlásra, körültekintő óvatosság hiányára is viszen, bizonyos nemes idealizmus fény sugaráival árasztják el történetét, bár egyszersmind a modern haladás csöndes, kitartó munkájában és versenyében óriási hátrányai. A tiszta magyar társadalom és családok úri hajlama; a kereskedelem, ipar föllendülése, részben virágzása, a földnek idegen típusok kezére való átszarmazása, eredetre és jellegre új osztály kiemelkedése, a nagy társadalmi átalakulás: mindez szoros kapcsolatban áll, s az időszak fénye és árnya egyaránt régi sajátságok, erők, gyengeségek hatását tünteti föl, melyeknek nyoma az irodalomban is fölvillámlik. Látjuk, hogy a lovagkor fenkölt eszményével, a hazafiság lobogó kitörésével együtt jár a költészet, az irodalom, a fajnak megfelelő tudományok ébredése, nyílása; míg a »mathematica scientiák« a XVII. századig »az arithmeticianak négy első spéciesein kívül a magyar nemzetben hírrel sem hallattattak«. Európa népei közt alig van, melynek költészetében a katonai ideál uralma tovább tartott volna, mint a magyarnál, kinek őseiben már a X. század különösen vitézket látott. »Mert ez a faj bővelkedik harcoss férfiakban, kik a fáradságot és munkát hatalmasan tűrik, forróságot és fagyot egyaránt elviselnek« és »nem törődve élvezettel és kényelemmel, egyedül azzal gondolnak, hogy az ellenséggel szemben vitézül megállják helyöket«. Harcra születtek és annak szentelték teljes életöket. Költészetöknök a mi foszlányait emlegetik az utódok: nagy ösök tetteinek büszke visszaálmódása; egyetlen dogmájok, mely hitökből fennmaradt, a vitéz ember másvilági jutalma. Békén pihelve, vadászattal, lödömítással, tel idején fegyverkészítéssel töltötték idejököt: megannyi módjával a háborús előkészületnek: hadak idején pedig összeforrottak szokatlan, csodálatos egységgé, mely szinte monarchikus vezetés alatt állott, vas fegyelmet ismert, bonyolult mozdulatokat végzett, győzve vagy veszítve, soha sem aljasult tehetetlen, zavart tömeggé, s leverve is folyton fenyegető és veszélyes maradt. »Mert nem olyanok, mint a többi nemzetek.

kik az első vereség után azonnal vannak győzve; hanem azután is minden módon igyekeznek az ellenséget megrohanásokkal nyugtalanítani és kezökre keríteni«. Kemény, edzett faj volt, mely nem irtózott a fájdalomtól s meghalt rokonait nem könnyel, hanem vérrel, magán ejtett sebekkel gyászolta; szervezett hadsereg, a mely kíméletlen lévén maga iránt, érzéketlenségével réme lett az ellenségnek. A századoknak láncolata, melyeket utódaiban átél, hatalmasan változtatni fog rajta; de az ősi jelleg nagy vonásai legyőzik az évek sorát. A magyar megmarad vitéz, harcos nemzetnek — katonai erényei nélkül, maroknyi számával ezen a földön meg sem élhetne — költészetének állandó tőkájében a hősiesség, a harci dicsőség századokon át elsőrangú tényezőül szerepel, s a hadverő apák lelkesítő emléke nem szűnik meg a faj drága kincse lenni . . .

Lehet, hogy ez az emlékezet rövid lélekzetű. Azonban a képzeletnek, hogy átvágasson az idők nagy távolán, nyugvó helyekre van szüksége, az emlékezet a *patria*, a *waterland* öléből szí erőt és a hazaszeretet tüzénél válik valóban izmossá. Nemzet, nép, a melynek lelkét nem támogatják, építik múlt nagy tetteknek színterei, hamarabb feledkezik, s főképp nagy és erős mozgalmak közt vívódva, könnyebben szá-

Ős magyar kardok.

kad el regiségétől, mint az egy helyen lakók, kik elé fű, fa, kőszikla, büszke falak és omlatag romok szüntelen őseik alakját idézik. A nomádnak nincs patriája, csupán hazája van: és hazája: a sátor, a tanya, a puszta végtelene, a melyen szabadon száguldoz végig, csak ideig-óráig az övé: kevésbé ragaszkodik a földhöz, mint mások. Csak mikor a viszonyok állandó helyhez kapcsolják, fejjük ki lelkében az igaz honszeretetet, a melyben a fajon kívül a föld, az atyák poraival vegyült föld, a jelenen túl a múlt is benne van: emlékeivel, hagyományáival, dicsőségével, bánatával, mindazzal, a mi a fajt a helylyel összeköti, a mi a kettővel közös. Már akkor, a mi előbb csak birtok volt, szent talajjá lett, melytől a fajt többé elszakítani nem lehet, s a szoros egység, átszállva a sokaság érzésébe, annak meggyőződésén uralkodva, új fényvel övezi a hős fegyverét, a munkás szerszámát, tollat ad a tudós, az író kezébe, hangot a költőnek. A magyar, új hazájában, szintén átment e külső és belső átalakuláson. A kóbor nép letelepült, a vér árán szerzett föld patriájává lett, s hazafi érzését veszélyek szakadatlan láncolata, szenvedések és dicső emlékek kifogyhatatlan sora táplálta. Költészetében megzendült a honfi-lelkesedés, a mély honi-bú, magába olvasztva mindent, a mi a nemzet szemében drága, értékes: szabadságot, dicsőséget, nagy törekvéseket, s uralkodva az irodalomban, mint talán sehol másutt a föld kerekéjén.

Most már meg lehet kérdezni: mit hozott ez a harcias, szabad, józan nép Európába? Van e e «szörnyű vadállatok»-nak szellemi értéke, lelkök tevényében megindult-e a magasabb élet folyama, vagy erős vasgyűrök gyülekezete az egész, a kik ügyesek, mint lovaik, nem rürik a jármot, mint a puszták vadja, bátrak és szilajok, szemesek és kitarók s a természetnek tiszta és egészséges ösztöneit követik, de föllebb nem tekintenek? Nyelvök csalhatatlanul fog felelni rája. Annyi bizonyos, hogy a holló, a lúd, liba, az eb, a nyúl, a nyuszt és hal ismeretet bölcsőjükből hozták, s a háló, a gyalom mellett ugyanott tudták, mi a ló, a nyíl, az íj, a tegez, a szövés, a fonás; de a halász- és vadászlet színvonalán jóval túl vannak. Idegen népektől megtanulták, mi az üveg, az arany, ezüst: jó ideje jártak török iskolába, ismernek egy sereg növényt, állatot, a pásztorélet dolgait és eszközeit, a földmi velés köréből annyit, a mennyi egy nomádnak épen elégséges, és a mi fő: a tudósabbja ért valami rováshoz, betűvetéshez. Érzik, hogy az ember nemcsak kenyérrel él; vannak regőseik, kobzosaik, énekmondók, a kik elálmadoztatják őket régi tettekről, dicsőségről; és tudnak dalolni. Szent Gallen meglátogatásakor nekihevülnek a bortól s iszonyúan karjonganak istenekhez, mire többi társuk is hozzájuk csődül s jókedvében mindnyaja táncra kerekedve dalol a vezérek előtt, miközben a jambor német papot sem felejtik el a mulatságban való részvételle szorítani. Mäskor — néhány évtizeddel utóbb — egy makkos idilljéből

csendül ki az ének, az első népdal, melyet az ősi nemzedék ajkáról hallunk, és az utolsó egyszersmind. A jámbor Gellért püspök, ép a királyhoz utaztában, bizonyos estén valami majorban szállott meg. »És ime, éjfél tájban hirtelen malomzakatolást hall vala, noha malmot egyáltalában sehol sem látott: és elcsodálkozék rajta. A nő pedig, a ki a malmot hajtotta, legottan énekelni kezdé. A püspök álmélkodásában odaszóla kísérőjének, Valter mesternek: Hallod-e, Valter, miképen szól a magyarok muzsikája? És mind a ketten jót nevettek a dalon. A malmot pedig az az egy nő csak hajtotta és éneke mind magasabbra hágott. A püspök, a ki ezalatt lefeküdt, mosolyogva kérdé társát: Magyarázd meg, Valter, mi ennek a nótának a dala? És amaz felelé: Ez az ének változata. A nő, a ki dalol, annak a házigazdának szolgálója, kinél szállva vagyunk: és urának gabnáját őrli, minthogy ez idő szerint más malom a tájon egyáltalában nem találkozik».

Azonban még egyet hoztak magukkal. Elhozták egy hatalmas fejedelemnek az emlékét, kiről az akkori egész világ beszélt; egy hatalmas vezérét, a ki valaha ősök volt: eredetöknek hunhagyományát. Ma már semmi sem ismeretes abból, a mit róla regéltek: ázsiai

DEUT: VI. DEXAT HA #
 «ZAF TAVMB VM T# HZV

Az elnlakai unitárius templom mennyezetének fölirata 1668-ból.

mondaik elenyésztek, felszívódtak az idők árjában; képzeletök világa elmerült, beolvadt későbbi képek tomegébe, a melyet itt talált idegenektől elfogadtak, ősi hagyományaikhoz fűztek: azonban, hogy elfogadták őket, biznysága, hogy az új regéket volt mihez kapcsolniok. Az európai magyar kilenc-száz esztendő meggyőződésének rendületlenségével hirdette hun atyafiságot: énekmondók, kik a régi hitből táplálkoztak, krónikások, kiknek munkássága a XII. század közepéig, sőt előbbre nyúlik vissza, ápolták mint kétségbe nem vont igazságot ezt a dogmát és megszentelte maga a magyar egyház, mely mintegy engesztelő ünnepel tülte a közhit szerint a hunoktól leolt Sz. Orsolyának es tarsainak emlékét.

Lelki világuknak ez a látható irodalmi képe. Szomorú, nehéz sors, a melyből egyszerű, naiv dal fakad, szegény dolgos leány aja

1) Szabó Károly szerint a föliratot visszafelé kell olvasni, s értelme a következő: *Georgyrius Musnai Csak egy az Isten.* Korábban minden habozás nélkül az ősmagyar írással azonosították: tényleg azonban a dolog még mindig eldöntésre vár.

kán, kinek örölnie kell, »mivel más malom a tájon nincsen«; szilaj legények vad, nyers énekei a prédálás, a diadal mámorában, kurjongással, hetyke táncsal keverve — két típus, a mely maig sem halt ki; — egy harcos, nagy ős fényes idejének hagyománya, emberöltők lelkén átszűrődve, megőrizve.

A »középkor«, a nyugati műveltség napja azonban már feléjük fordult és melegét megérzi a faj minden récege. A televény ereiben szokatlan pezsgés támad, az eleven magvak, csirák csakhamar neki-zsendülnek és Magyarország új képet ölt.

MÁSODIK KÖNYV.

I.

A X. SZÁZAD UTOLSO EVEBEN a pápai székre II. Silvester, korának egyik legnagyobb lángesze és tudósa ült. Lelkesedett a matematikáért, hive volt Aristotelesnek; mohó szeretettel forgatta Vergiliust és Horatiust, Cicero, Terentius és Juvenalis munkáit. Abban az időben, mikor III. Ottó a német trónra lépett, tudós híre már bejárta a világot, és ő lobogó nagyravágyással sietett a görög anyájú fejedelem udvarába, hogy a mennyiségtan titkaiba beavassa és a régi görögség finom szellemét föltárja előtte. A két férfiú megértette egymást. Silvester — akkor még Gerbert — eszméket adott a császárnak, ez a pápai székre ültette tanítóját. Európa két leghatalmasabb trónját elárasztá a múlt iránt való rajongás varázsa, a régi római birodalom föltámasztásának ábrándja. Ottó ép úgy telve volt a század

vallásos extázisával, mint mestere, az álmodott világalom Augustusa; kozmopolita eszmékkel volt tele: a keresztény szellemnek mind szélesebb körben való elterjesztéseért lelkesült, melynek külső eszöke az egyház volt, és a fajokat, népeket az eszme, a hit erejével akarta egységbe gyűjteni.

Magyarország legelső sorban ennek a graeco-saxon hatásnak került a körébe. Maga a koronaküldés, bár Silvester a fő szereplője, szó sincs róla, hogy III. Ottó beleegyezése nélkül megtörténhetett volna. I. István, szellemének mélyében, úgyszólván III. Ottó mása. A magyar király szent életet él, görög kolostort alapít, olasz és teuton elemekkel környezi magát, sőt részben reájok támaszkodik. A nagy társadalmi és szellemi forradalomban, melyet megindított, szüksége van segítségokra: tanácsukkal, eszökkel él, erejökre, vitézségükre számít. Jól ismeri faját, tudja, hogy a dolog nem fog simán és könnyen végződni. Egy keresztény Magyarország abban az időben nagyszerű politikai és társadalmi átalakulás nélkül ép oly kevésbé lehetséges, mint célravezető átalakulás a kereszténység kizárásával. A magyar nép belépését az európai polgárosodás kötelekeibe életkérdésnek tartja; de nem titok előtte, hogy ez a szellemi reform csak egységes, hatalmas kormányzat erejének latbavetésével fog valóságga érlelődni. Az, a mit a középkor királyságnak nevez, oly lényeges sarkköve az egész változásnak, hogy nélküle tartós siker reményével munkához látni sem lehet; s viszont a királyi hatalom megalapítása, az új rend, csupán a régi romjain válhat ténynyé. A térítő szavának súlyt a királyi ember, az erő képviselője kölcsönzött s a kettőnek nyomában járt a kollekta, a dézsmaszedő... Az egész rendszer úgy tűnik fel, mint valami kettős szerkezet: a kit nem bántott az egyik fele, okvetlen érintenie kellett a másiknak. Hiú álmadozás, hogy a kereszténység Magyarországon azzal az idilli egyszerűséggel, azzal a gyorsasággal átjárta volna a rétegeket, a melyről a legendák beszélnek. A mélyebben kutató szem elé nagy, elemi harc tárul, melynek kitérésait elnyomják, de maga a tusa a fölszín alatt sokáig forrong. Ennek az egész reformnak legfőbb sajátsága éppen az, hogy a faj büszkeségét, jogaira való féltékenységét támadja meg, és a magyar előtt, ha vallásától könnyebben meg tud is válni, még mindig ott sörélik a sérelmek hosszú sora, melyek az új hittel járnak, az új politikai rend, mely széttepi a törzs-szerkezetet, jogokat vesz ki az urak kezéből, adózást ró a sokaságra és mint gyűlölt germánok és olaszok hatalmaskodása tűnik föl szemében. Nem vallás és vallás, de rendszer és rendszer csap össze, a melyek közül az egyiknek az új hit csak kiegészítő, elválaszthatatlan része és nem összesége. A Koppány kitézött zászlója, mikor a pogányságot hirdeti, egy egész világot képvisel, a régi magyar összes életét, jogait, szabadságát, büszkeségét, azt, a mely nem akarja túrni, hogy idegen vér legyen úr ezen a földön. És kitér »a

háborúk zivatarára, melyben a teutonok és magyarok között szerén-szerte nagy villongás zúga« és a »polgárháborúnak végromlása«. A pogány zászlót földre lehetett tiporni, követőit súlyos tilalom alá vethették; de az eszmét a földről eltörölni nem lehetett. A zsarátnok ég folyton, a közrend őrzi hagyományait, s ha enged is, még mindig hatalmas tényező. A királyságot elfogadta a nemzet és őszinte ragaszkodással esting az Árpádokon; de bajait, sérelmeit folyton az idegeneknek tulajdonítja és a tömegek gondolkodásának egyszerű logikájával gyűlöl mindent, a mi idegen, ragaszkodik ahhoz, a mi régi és magyar. Csupán Istvánnak kell behunynia szemeit. A III. Ottó és II. Henrik korának vége már, a német trónon a közönséges és brutális II. Konrádot az ügyes, vitéz III. Henrik váltja fel. Annak támadását még a szent király verte vissza; Henrikkel Aba vesztére köt ki, s az idegen Péter császári pártfogással kívánja elérni, a mire hiába törekedett, trónjának biztosítását. Így lesz Magyarország egy pillanatra német hűberré. De a nagyszerű lakomák, ünnepélyek kábító mámora jóformán el sem szállhatott: a felzúdult nemzeti harag egyetlen hatalmas lehelete lángra lobbantja a titkos zsarátnokot. A magyar mintha újból pusztító ázsiai áradattá lett volna; mintha szakítani akarna mindennel, a mit az új rend alkotott. Föltűnnek azok az alakok, ösztönök, melyek Európát egy századon át retteggették; az idő, úgy gondolják, elérkezett, hogy megsemmisítsenek, vérbe fojtsanak mindent, a mi a magyart rabbá tette s aztán is rabbá teheti. Megnyírják és három csombókra csesztik hajokat, lóhust esznek, ölik a papokat és az új hithez ragaszkodó világi embereket, lerombolják az egyházakat. »Meg kell ölni a püspököket és az egész papságot, le kell vágni a dézsmálót, vissza kell állítani a pogányságot; el kell törölni az adót, Péternek pedig németjeivel és olaszaival veszszen híre mindörökre!- És mindenütt megtámadják az elásokat s németeket, hogy jól járt, a ki átjutott a határon és pusztá életét megmenthette. »Pap pedig és világi egy napon annyi halt meg Krisztus hiteért, hogy csak Isten és az ő angyalai tudják számukat.«

Még egyszer látjuk ezt a gyűlöletet: tizenöt esztendő múlva, mikor I. Endre, mint előde, a német karjaiba vetette magát. Az idegen törekvés szomorú végét a tihanyi szűk sír jelöli már, a koronázó Fejérvár körül pedig újra fölzúg a tömeg rettenetes szava. »Apáink szokása szerint akarunk élni. Megkövezzük a püspököket, kitépjük a papok belét, megfojtjuk az írástudókat, felakasztjuk a dézsmálókat, lerontjuk az egyházakat, összezúzzuk a harangokat.« Uri ember alig van köztük: de ott az ország köznépe, az az elem, a mely nem tud finom különbséget tenni, az igával együtt utálja mindazt, a mi nem magyar, az egész új rendet, s gyűlölve az idegent, újra-újra él-hal a pogányságért, s inkább kész elpusztulni, mint ősei, semhogy a nemzeti büszkeségről és hatalomról lemondjon.

Az új ismételen földre tiporta a «régit», az ázsiai szellem ismét visszatért a rejtekekbe, mint konok, kibékülni nem tudó ellenzék. Ősi ereje azonban örökre kimerült már, tőkéje mindinkább egyszerű vallási hagyományná zsugorodott. Valami félszáz esztendő múlva még föltetszenek titkos hívei, a «kútfők mellett ájtatoskodó, élőfa, forrás, kő mellett áldozó» csapatok — és a körülmény, hogy törvényt hoznak ellenök, bizonyítja, hogy számuk folyvást nagy és tetemes; — aztán a XI. századdal ez a lappangó és romokon kesergő világ is elenyészik. A keresztény szellem győzelme a maga teljességében ragyog föl Magyarországon.

Világos, a középkor első éveinek nem hiányzik saját problémája, mely körül az élet összes tényezői forrongnak, és a kérdés: a nemzeti érdekek és az európai szellem viszonya. A törekvésnek megvannak pártjai, jelszavai, szélső s mérsékelt elemei, jóformán mint valami parlamentnek. Péter, majd élete alkonyán I. Endre, Salamon teszik a túlságosan nyugati oldalt; a másikon állanak: Koppány, Vatha, Leventa és a tömeg: a nyers erő, szilaj nemzeti érzés boszús tényezői, melyekre időszakonként esetleg szükség van, midőn amazok idegen hatalom és befolyás alá akarják terelni az országot; középen Szent István, I. Géza és Szent László, a biztos végző diadal vezérei. Átvenni a Nyugattól a mi értékes, de megőrizni a függetlenséget és szabadságot, a nemzeti hatalmat mindenkivel szemben és minden irányban, — ez az igyekvés emeli nagygyá, korszakossá működésöket. A királyságot ők alapítják meg és teszik tiszteltté, a pogány pártot az ő egyéniségök és politikájok dönti meg. A faji erények megjelennek a trónon, s minél nagyobb mértékben tündöklenek róla, a régi pogányság annál jobban csökkenik fényében; s mikor — annyi harc után — a nemzeti eszmék hőse a legkeresztényebb király lesz, abban a pillanatban vége a pogány tábor létalapjának.

Most már értjük azt a nimbust, mely oly gyönyörűen övezi Sz. László alakját. A gyüölt német dolyfősségnek ő a leghatalmasabb összetörője, a legerősebb és legfüggetlenebb király, a kit a magyar valaha kitott. Büszke és tekintélyes kifelé, szigorú, de bölcs és igazságos bent, harcos és hős, mint Árpád, teljes élete nagy lélek és erő dicső példáinak sorozata, melyeket az egész ország ismer és bámul, bátor mint az oroszlan, termetre magasb mindenkinél, s a milyen buzgó hívő, fájának ép oly igaz fia. Szent, király, lovag és nemzeti hős, kinek személyét a nép hagyománya a »csodáló apotheozisnak« annyi jelvényével övezte, mint egyet sem fejedelmünk közül, s későbbi nemzedékek képzeletébe mélyebben véste be, mint akármelyik elődjéét.¹ Magyarország tulajdonképp az ő idejében csatlakozik végleg a Nyugathoz és kezdi meg nagy-

¹ *Marczali.* A magyar tört. kútfői az Árpádok korában, 34

szerü szereplését: a keresztény műveltségnek védelmét Kelet barbáiraival szemben: világos bizonyosága, hogy a magyar meggyőződése változott, tulajdonságai az új keretekben megtalálták helyöket, az új eszmék úgyszólván lényeges társaikká lettek, a »crucis mysterium« fénye biztosítva van és uralkodó hatását a nagy tömeg is érzi. Az új hit nem látszik többé a nemzeti megaláztatás eszközeinek; a régi nyakas nemzedék, mely ősapáinak nézeteiben nőtt fel, kihalt, a későbbiek nem érzik a két szellem nagy ellentétét, de annál inkább a kettő egyesülésének fölemelő varázsát. A sokaság, mely Péter és Endre korában a püspökök és papok megölését kialtozta, 1083-ban mint meghatott, kegyelettel buzgó áradat járul Szent István koporsójához és haza térve csudálatos dolgokat beszél a keresztény szent jótevő erejéről. »Látnak a vakok, hallanak a süketek, járnak a bénák, megtisztulnak a bélpoklosok.«

»Bizonyos béna tagú s tizenkét esztendeig inaszakadt legény, kezeit s lábait nem bírván, szüleinek segítségével szállították oda; s visszanyervén egész testének épségét, ő volt a csodák kezdője: ki is gyors futásával az oltárhoz öregbité a Krisztust magasztaló sokaság örömét. Ismét egy más, hét évű gyermek, kinek idegei születése óta össze voltak zsugorodva, hogy csak négykézláb csúszott, a koporsó mellett megnyerte tagjainak tágulását; és látván mindnyájan, hogy térdeire és lábára kelve jár, kiáltással dicsőíték Krisztust . . . Maga pedig az áhítatos László király, szertelen való nagy örömeben könnyekre fakadván, kezeivel nyalábolá fel a földről és az oltárhoz vivé, hol dicséretet énekelvén, forró halát ada Istennek. Így derité az Úr csodálatra méltólag számos jelenések fényére az egész éjszakát; a nép pedig émetten bőjtölvén, minden csodára hálakiáltásra fakad vala.«

»Nagyboldogasszony után ötöd nap virradóra tehát a szentegyházba gyűlvén a fejedelem, az urak, püspökök és egyházi személyek, mindenek előtt halottas misét mondtanak, mely meglevén, a padozatból kiálló márványkövet fölemelték. És mikoron lementek a sírig, a jelenlevőket oly édes illat vette körül, mintha az Úr Paradicsomának gyönyörűségében lakoztak volna. Maga a koporsó pedig telve volt pirosas, mintegy olajjal elegyített vízzel, és ebben, mint olvasztott balzsamban úsztak a drága tetemek, melyeket is a legtisztább gyölcsokba szedvén, a nedvben sokaíg keresék azt a gyűrűt, mely a szent férfiú jobbára tétetett volt. És mivel reá nem akadtanak, némelyek a király parancsából ama vizet, mely a koporsóban vala, ezüst kupákba és edényekbe kezdték töltögetni. Azonban minél több nedvet ürítének ki, a koporsó nagy csodálatoskép annál inkább töltözék. Látván tehát a csodát, a kimerített vizet visszaönték helyére, s a koporsó ennek folytán még sem telék meg jobban.«

»És az Isten ama napokban jelenlétét csodák által annyira kijelenté, hogy azon idő alatt az emberek mintegy szemlátomást az Úrral

társalkodának . . . Bizonyos asszony, kinek egyetlen fia megholt vala, gyermeke holttestét a szent király koporsója mellé helyezte . . . És mily csudálkozásra méltó és a mi üdönkben hallatlan eset: imádságát be sem fejezte, és fiát, kit holtan helyezett oda, elevenen visszanyerte! A nép pedig, a kinek valami baja volt, Magyarország minden részéből a koporsóhoz sietett. »De míg sok odaérkezék, sok, ki súlyos nyavalyájában oda nem juthata, útközben mégis meggyógyult. Kik is a szent fejedelem jótékonyágának maradandó emlékére ott helyben, a hol meggyógyultak, temérdek kőrákásokat hordottak össze, a melyek azután is megvoltak hosszú ideig.«¹⁾

Magyarország reátért a szellemi élet új ösvényére. Az emberek szívét mámor, vallásos ittasultság fogja el, és ez annyiszor ismétlődik, a hány újabb és újabb szentet avatnak, »emelnek«. A nép hisz és lelkesedik, a képzelet az új irány szolgálatába szegődik, az alkalom legendákat szül, melyek részben a közérzületet tolmácsolják. A középkor sajátos új irodalmi jóformán mindenütt ekkép pattantak elő. A faji és keresztény szellem őszinte kibéküléséből, egybeolvadásából keletkeztek, hajtottak új műfajokat, mint a legenda, és az írott betű használatát egyaránt az egyháztól tanulták. A népekre nézve Róma nem szűnt meg a kultúra forrása lenni, s a felsőbb műveltség világa vég-elemzésben onnét lövellt ide, a Duna és Tisza környékére is. A nyelvbe a szláv elemmel való mindennapi érintkezés folytán egész tömeg szláv szó élkelődött;²⁾ de az iskolát, az európai írást, a magasabb szellemi életet az egyház szolgálja, jobbára latin és germán jövevények, papok, hithirdető szerzetesek hozták magukkal. Pécsváradon, Pannonhalmán, Bakonybélben, majd Fejérvárott, Csanádon ismerték Priscianus deák nyelvtanát, Cato disztichonjait, Aesopus meséit; tudtak Ovidiusról és Horatiusról, tanítottak néhány szemelvényt Plató- és Boethiusból; nem kerülte el a figyelmet Ptolemaeus nézete az égi testek helyzetéről, becsben állott Cicero és Quintilianus. Tudjuk, hogy a bakonybéli magányban már szent Gellért »könyveket írt és másoltatott«, »és nem volt hiány írni valóban, csak másoló és hártya nem akadt elég.«

Magyarország története hézagos lenne az egyszerű, jámbor barát-írók nélkül. Mert nem csupán írnak; részben a saját koruknak képét írják, tapasztalataikat festik, eszményöket, kinek oldalánál küzdöttek. A bakonybéli monostor szerzetese, VALTER, ki Gellértet, »az eszes, jószágos kis velencei barátot,« már mint püspököt, Csanádra kísérte és ott mint schola mester szorgalommal munkálkodott, nem halt meg, mielőtt vezérének életét leírta.³⁾ Oly közléről ismert, oly részletesen tudott min-

¹⁾ Hartvic. Leg. S. Stephani.

²⁾ Keresztyén, pogány, pap, püspök, apát, apáca, szent, kereszt, oltár, zsolozsma, veternye, vecsernye, bermál, pokol, karácson, stb.

³⁾ Kiad. Batthiány. Hist. episc. Chanadens. és Endlicher. Monum.

dent, a mi a vértanútanítót környezte, a kortárs közvetlensége, a hü ragaszkodás, a kellő jártasság annyira megvolt benne, hogy hivatottabb erre a munkára senki sem volt nálánál. Egyszerű, mesterkéletlen rajzaiban megelevenül a múlt, szinte látjuk a térítés, a plántálás munkáját. És jöttek a nemesek és nemtelenek, a gazdagok és szegények, kérvén a keresztvizet a Szentháromság nevében. S ő mint fiait fogadta és asztalához is meghívta őket. Sokakat a királynak ispánjai vezettek oda, kiket is Keresztelő Szent János klostromában kereszteltek meg. A nép sokasága pedig a temetőben, az ajtónál állott, eleségöket is magokkal vitték, s a keresztelőknek nem volt nyugtok, csak éjjel. Megtörtént egyszer — ép Keresztelő Szent János napján, prédikáció után, — hogy

A San-Giorgio Maggiore Velencében.

a püspökhöz mintegy száz ember járult: szentelne náluk templomhelyeket. A főpap szerfölött megörült és ebédre hívta mindnyáját. És mikor az ebédnek vége volt, a vendégek megajándékozták a gazdát: a férfiak lovat, ökröt, juhot, az asszonyok ékszer: arany gyűrűt és láncokat adtak. Gellért szabadkozott: nem azért hívta őket, hogy kifoszsa; de azok így feleltek: «Ma hallottuk tőled, hogy az alamizsna eltörli a bűnöket, mint a víz a tüzet; fogadd el tehát tőlünk ezt az alamizsnát, melyet Krisztus nevében ajánlunk föl, ki által új életre születtünk.» Valami harmincan pedig arra kérték, hogy fiaikat papokká neveltesse. Nosza, iskolát szerveznek és VALTER mester alatt oly tüzzel folyik a tanulás, «hogy az éj is nappallá tetetnek». A könyvirás, a káptalan-alapítás, minden oly részletes, oly eleven és jellemző, a mint csak egy szemtanútól várni lehet, s az elbeszélő még oly apróságról sem feledkezik meg, mint ama bűnösnek az esete, ki a törvény elől a monostorba menekült és annak életfogytiglan szolgája lett. Mondák

neki: Így ni, róka koma, bezzeg jól jártál: a huroktól elfutamtál, most már itt vagy bundáddal a likban«, mire is a nép nevetésre fakadt: amaz pedig átadták a monostornak, hogy élete fogytáig harangozója lenne.«

Az élet azonban egyéb dolgokat is nyújtott. A fiatal kereszténységnek volt már hajtása, melyre az aszkézist egész terjedelmében ráalkalmazhatták. Gellért nagy egyéniségével szemben Imre hercegről beszéltek, ki nagy, titkos égi szózatot követve szűz életet fogadott és élt, a pannonhalmi kolostorban hét csókkal tüntette ki fráter Maurust, a későbbi pécsi püspököt, isteni sugallatból tudva róla, hogy szűz és a testvérek közt a legjamborabb. Fehér, tiszta lelkét holta után az angyalok hangos énekszóval vitték a mennyországba, sírjánál szintén történtek csodák és általa nyert bocsánatot ama bűnös Konrád lovag. Ez a német utalatos életet élt, a melynek nyomait rothadt testén viselte. Bűnbocsánatért, gyógyulásért a pápához zarándokolt, de hiába, betegsége tovább emésztette tagjait. Ekkor erős vérteteket adtak rá, melyet Krisztus öt sebének emlékezetére öt lánc szorított testéhez, aztán a pápa egy lapra fölírta bűneit, lepecsételte és elbocsátotta: menjen, zarándokoljon a szentek ereklyéihez. A melyiknél az Isten megbocsát neki, legott lepattog róla lánc, vért, a levélből elenyésznek bűnei. A szegény ember nyakába vette a világot, Jeruzsálemet is megjárta már, s a vért, a láncok csak álltak helyökön. Akkor hallotta meg, hogy Szent István testét fölemelték. Sietett Fejérvárra és megesküdött a sír előtt, hogy el nem távozik tőle, míg az új szent érdemét nem tapasztalja. Reggel hat óra tájban lehetett, fáradt, törődött tagjain erőt vett az álom. És íme, a szent király nagy hirtelen megjelenvén neki, szóla hozzá: Ne bizakodjál az én érdememben, kelj föl és menj fiamnak. Szent Imrének sírjához, ki szűz élettel szolgált az Úrnak, és az ő pártfogásáért esedezzél. A bűnös felébredt, sietett Imre sírjához, leborult, imádkozott és — csodák csodája — egyszerre szétpattogtak láncai, a vért darabokra töredezett. A jelenlevők odafutottak: a papság, a fehérvári prépost, a király kancellarja. Megnézték a pápa pecsétjét, semmi híja sem volt, és mikor feltörték, a levélben írásnak nyoma sem látszott többé.¹

A szerzetesi szellem korai megnyilatkozása volt ez, ép úgy, mint ama másik elbeszélés a lengyel paraszt Zoerard önkínzásáról, melyet MAURUS, pécsi püspök írt; a magányban és falak közt élő embercsoportnak feltörekvése, kik lemondva a világról, többek akartak lenni másoknál és saját eszményöket minden emberi tökéletesség fölé emelték. Európát előzönlötte az önsanyargató, szemlélődő élet vértelen miszticizmusa és a kolostorok falain túl az előkelő rétegekbe mind jobban

¹ Vita S. Emerici. Ed. *Endlicher, Schwandtner.*

utat talált; de sohasem válhatott általánossá. Az élet azt a szentséget dicsőítette meg, a mely a világnak is áldása volt, és a közönség a hősökben nem szűnt meg az egyéniség duzzadó erejét s a faj ideáljait szeretni.

A XI. század folyamán a magyarnak két nagy királya van, kit a politikai erőn és lángeszen kívül a szentség koszorúja ékesített; de

*domi exogatio nul. Sub uenit quide in necessitate
ostia. libavit opprobr. auugo captiuitatis. uetel rbofpr
tultate pbiut pegrut. uidiuaz rorphanoz muerial
uindigntial sual eē cōputauit. cenā v mandatu dñicu
in lauan diu egenoz pedib' cotidie renouauit. elemofi
nal n̄ de rapina ut alioz tāpno l; de pprū sumpt' saccu
lis esiliāe fec. ut domos dī diu uetel efficeret sibi uoluntate
habendi subtraxit. sicq; cunctis adiutu diuinitatis pficiē.
carnē suā cū uiciū rēcupiscenū crucifixā. Inde sibi est
corporis rdeyterē delectabilis r miranda ueneratio. inde
dulcis r felix etne uite retributio. inde delectabilis supnoz
euuū cohabitatio. ubi ipsū iradiat seplucens r uideficiē
splendor uniuū sumeq; dettatū patris r filii. v sp̄c scī. p
infinita secula seculorum amen.*

Hexa scriptoris posse ymulla laboris.

Hartvic legendájának végső szavai.
(A Magyar Nemzeti Múzeum kódexéből.)

csak egyik, Szent István találta meg hivatott legendását. Az életirő HARTVIC, — a mint újabban gondolják — Arduin, győri püspök volt, ugyanaz, ki Kálmán és Buzilla házassága ügyében Roger grófnál követségben járt. Munkáját a »legjelesebb királynak«, Kálmánnak meghagyásából végezte, bár öregség a vállán, »Priscianus, kit hajdan jól ismert, már cserben hagyta és arcát előle mintegy ködbe burkolta«. Nem volt önálló szerző, iratok, följegyzések után dolgozott; de műve a legjobbak közé tartozik, melyeket a legendák fájában ismerünk. Távol

van tőle, hogy csodák egyhangú gyűjteményévé alacsonyodjék, históriai alapon indul, s bár főkép a szentre, az egyház hű fiára árasztja lelkesedésének fényét, hősében a magyar királyt is rajzolja. Szent István komoly, szigorú férfiú, kit nevetni alig látott ember: azonban e külső alatt hitért buzgó, nemzetéért aggódó szív dobog. A háború előtt leborulva könyörög a Boldogasszonyhoz, ne engedje a kereszténység zsenge palántáját eltíporni: »ha vétkes a pástor, lakoljon érdeme szerént, de az ártatlan nyájnak adj bocsánatot,« — azonban nem feledkezett meg arról sem, hogy a püspökök és nagyok tanácsát meghallgatva, birodalma védelmére Magyarország összes vitézeit egybehívja. Körülötte valóságos kis korrajz kerekedik; Koppány hadjárata, szerzetesek, térítők bevándorlása, Asztriké, András nevezetűé, Benedeké, »ki megöletvén Krisztusért, irgalomkoszorút nyere«, monostorok alapítása, püspökségek keletkezése nyújtják a kép elemeit; a pápa koronát küld, törvényeket írnak, Fejérváron, melynek a neve is fényest, fejedelmit jelent, a Nagyasszony tiszteletére »híres és bámulatos művű« bazilikát építenek, karfalát finom vésetekkel, padolatát márványlapokkal díszítik, az oltárok körül szinaranyból készített, drágaköves képeket raknak, az Úrasztalát csodálatos szép fődeles kehelyvel látják el. Jeruzsálemben. Rómában szerzetházak, Konstantinápolyban műkincsek hirdetik a magyar király bőkezűségét — itthon »egy jövevény s idegen sem távozott el tőle szomorúan, vigasztalás nélkül, és az égtől vett javait a szükölködőkre hinté«. A napsugaras és szinarany mozaikokra emlékeztető elbeszélésben sehol semmi árny; csupán az életirat vége felé, Imre halála után, az egyedül maradt édesapa csendes, sóhajtozó fájdalma, az ország szomorúsága, az udvar ármányai között borúl el némileg, hogy aztán még egyszer, diadallal mutasson rá a feltámadásra, a nagy mű eredményére, a nép lelkesedésére, mely az első szent király tetteinek fölemelését legnagyobb ünnepe gyanánt ülli, csodáiban hisz és benne égi jötevőjét látja.

Mintegy száz esztendő múlva, körülbelül a XIII. század elején, Szent László történetében semmit sem találunk, a mi erre az egészséges, duzzadó legenda-áramlatra emlékeztetne. A nagy magyar lovagkirály hatalmas egyéniségét halvány, vértelen alakká zsugorították, a hős, a király, a magyar eltűnt a szent mögött, ki az áhitat szürke, minden sajátosságot elmosó légkörében úszik. László, mint Mózes, ehés népével kietlen pusztában revedez, majd imához lát, és az ég annyi szarvast és bivalyt küld a táborba, hogy »mindenki megelegül vala.« Mikor meghal, tetemét az angyalok kocsistul Nagyváradá ragadják: kanonizálásakor a monostor fölött, hol teste nyugszik, fényes csillag tündököl: irgalmának, közbenjárásának bizonyására sirjánál egy leánynak fájós szemei kihullanak és új, jó szemek tamadnak helyökben: igazságosságát a kapzsi és dőlyfős ispán istenitélete mutatja, ki egy

szegény vitéz ezüst tányérjára ahítozott és el akarta ragadni: mivel az övé volt és tőle lopták el«. A tányért pedig a szegény vitéznek még atyja szent Lászlótól nyerte annak idején ajándékban. A dolog pörre kerül és Walter püspök Isten sugallatára törvényt tesz, hogy a tányért helyezték Szent László király sírjára és az Úrtól kérjék bizonyosságát, melyikök bírja igazságosan. «Az ispán tehát, nagyon bizván magában, a sírhoz járult, hogy a tányért elvegye: azonban rögtön félholtan rogyott össze, sem a földről nem birt fölkelni. A szegény vitéz pedig, alázatosan odalépven, sajátját elvitte és hálát adott az Úrnak.« Gondoljuk még hozzá, hogy László »vállal magasb volt mindenkinél«, hogy hatalmas, izmos tagjai valának, »mint oroszlánnak,« és a vékony munka jóformán ki van meritve.

A XI. század vége sötét messzeségbe tünt, az írónak izlése és ereje nem ért föl tárgyának méltóságával. Maga a nép fantáziája,

mely a legendák megteremtésében szintén fáradt, hiven járta útjait: a kultusz inkább izmosodott, semmint hanyatlott. Hartvic korában már el volt terjedve a meggyőződés, hogy Magyarországnak égi védője van: Szűz Mária különös tisztelete, kinek oltalmába István király halálos ágyán ajánlotta népét, mintegy a hazafiság kiegészítő részévé vált. A nemzeti és vallásos érzés azonban még egy lépést tett előre: fölmagasztalta, mennyei trónra emelte és patronusául tekintette saját fájának hőseit is, a kikben a magyarságnak és kereszténységnek, az áhíthatnak és bölcseségnek, a tetteknek és a királyságnak egyaránt eszményeit és bonthatatlan egységét látta: régi és új világ nemesak kibékült, hanem szövetségre lépve, közös ideált teremt.

Szent László. A Képes Krónikából.

II.

Egyoldalú legendák ezt a változást, ezt a sokoldalú eszményt igazán ki sem fejezhették volna. Reálisabb műfajra volt szükség, mely a valót a szem természetes látásával nézte, a cselekvésekben az ördög incselkedésénél, a bűnnél s erénynél egyebet is talált: a faj érdekeinek, hivatásának, ösztöneinek és törekvéseinek kielégítését vagy gátolását. A legenda színes prizma volt: csak bizonyos sugarakat bocsátott át: a krónikának kellett föllépnie, hogy lehetőleg minden: láthassunk, a mi a kort eltöltötte, a jelen és múlt emócióit, valót és költészetet, a régi és új eszmék összebékülését. Magyarországon úgyszólván a XI. század második felétől kezdve ki lehet mutatni e hosszú, föl. Mátyás koráig megszakítás nélkül folydogáló áramlatot, mely, ha kiváló írókat nem szülhetett is, egészben véve a legérdekesebb tünemények közé tartozik. A közös, nagy nemzeti érdek az emberöltők láncolatát fűzi egybe a munkában: egyik a másiknak nyújtja át az eredményt; az anyag kibővül. végleges alakot ölt, mint valami eposz, és a faj közkincsévé, a középkor nagy értékű emlékévé válik. A XI. század följegyzőinek hagyatékát, melynek sajátos köre Szár László fiainak drámája, és László, a későbbi szent király a fő hőse: III. Béla korában kezébe fogja és saját tapasztalataival növeli a XII. század krónikása, kinek munkájáról az utókornak bővebb tudomása van; és száz év múlva, Kún László uralkodása elején, egy újabb mű nemcsak tovább viszi a fonalat, visszatekint az ősidőbe is, a hún korba, melynek képei nagyrészt általa szövődnek az utódok lelki világába. KÉZAI SIMON, »hű papja« IV. Lászlónak, »a dicső, lelkes és nagyratörő királynak,« kit »mint az ég csillagai,« vesznek körül hívei, s a ki »mint Mars fia kel ki Fejérvárról, segítve csillagzatjától bátorságában és erejében mind születése napjától fogva,« nem egészen két tizedre rá mint feldolgozó, rövidítő, javítató lép nyomába. Tudós büszkesége nagy, ép akkora, mint tudatlansága, melylyel az V. században elt Orosiust Nagy Ottó történetírójává teszi és összezavarja JORDANESSEL, ki a magyar nemzetet rosszakarólag ördögöktől és boszorkányoktól eredeztette, a magyarság szerencsétlen harcait szélteben leírta, győzelmeikről pedig bölcsen hallgatott... De a magyar büszke önérzete, a mely az idegen történetírással szemben a faj dicsőségét, igazát hangoztatja, ez a sok százados áramlat, a magyar történetírásnak e fájdalmas és nemes hagyománya vele indul meg, az ő szavában zendül föl. Mintha valami romantikus hajlam vinné ragadva, »teljes erővel rohan még egyszer a régi hún világba,« mutogatja a németországi kalandokat, Péter, András, Salamon regényes idejét: de csupán a hazafi erős benne, mint történetíró a leggyöngébbek közé tartozik. Ugyanazt a krónikás

hagyományt félszázad múlva sokkal komolyabban és teljesebben szerzi könyvbe valami budai ferencrendi barát, s ennek dicsőségét is homályba borítja nem sokára, 1358 táján egy másik, MÁRK nevezetű, az iskolának első stílisztája és fejedelme. Az Árpádoknak utolsó férfi-sarja por és hamu volt már: az Anjouk fényes napja úgyyszólván délszínben ragyogott. A krónikás, világos, értelmes, tiszta előadásával még egyszer áttekint a letűnt koron, összegyűjti, a mi csak összegyűjthető, a valót és költői hagyományt, és fejedelmileg diszített, gyönyörű kódexben hagyja hátra, mint századoknak századokra szóló kincsét.

A százados irány mintegy kimerítette tárgyát, célhoz ért. Előttünk áll a nemzeti hagyományok két oldala, látjuk a hún történiák folyását, az Árpád királyok, fejedelmek és hőseik tetteit. De a két világ közt egy harmadik áll, mint összekötő kapocs: a honfoglalás nagy ideje, a sokaság érdeklődésének, és, mint látszik, költői képzeletének szintén lelkesítő forrása. Írója, elbeszélője a XIII. századnak egyik legeredetibb krónikás szelleme volt, a magyarnak igazi büszke, sőt kissé kevély s dicsekvő típusa, ki munkájában is különválva társaitól, új ösvényt tört s késő századok múlva bámulatos hatást tudott kelteni. Mint ember a közéletben díszes hivatalt viselt, utóbb »Magyarország néhai való jó emlékezetű dicső Béla királya jegyzője«-nek mondhatta magát, főpapok közel barátságával dicsekedhetett, s mint századának fia, nem állott kívül az olvasottabb emberek sorain. Ismerte DARES PHRYGIUST, a trójai történiák hírhedt szerzőjét, JUSTINUS, REGINÓ történeteit, SOLINIUS földrajzát, ISIDORUS Etimológiás-könyvét, a hazai mondákat, énekeket, foljegyzéseket: tudta — Erdélyt kivéven — tövéről hegyére az ország geográfiáját, a fő útvonalakat, melyeken a hadi mozdulatok a dolog természetere szerint történhetek, s értett hozzá, hogy a mit elbeszél, tervszerű egészsze kerekedjék. Az íráshoz már korán hozzálátott; még mint tanuló megírta Trója veszedelmét, »miként mestereitől hallotta volt,« és föltette magában, hogy a magyarok viselt dolgait összefoglalja. De aztán »sok bajoktól gátolva,« szinte megfélekedzett róla és csak öreg fővel, mások figyelmeztetésére ült hozzá, hogy elmondja, »miképen szállott alá a scithiai földről a hét fejedelmi személy, kiket hét magyarnak nevezünk, vagy milyen a scithiai föld, s miképen született Álmos, vagy miért neveztek Álmosnak Magyarország első vezérét, kitől a magyarok királyai eredtek; hány országot és királyt hódoltattak, miért nevezik a scithiai földről kijött népet az idegenek nyelvén hungarusoknak s tulajdon magok nyelvén magyaroknak? — Isten segítségével azon jó szándékból, hogy a maradéknál utolsó íziglén feledségbe ne menjen, mivelhogy »ha az oly igen nemes magyar nemzet eredetének eleit és minden vitézi tetteit a parasztság csalfa meséiből vagy a hegedősök csacska énekeiből mintegy álmadozva hallaná, igen éktelen és elég illetlen lenne.«

Szó sincs róla, hogy ezek a buzgó emberek sok tekintetben többé egyebek is legyenek, mint saját napjaiknak tolmácsai. A középkornak kevés volt az érzéke a múlt, a fejlődés, a valódi történelmi felfogás iránt. A halandók azt hitték, hogy a világ mindig olyan volt, minőnek ők az ő idejökben látták, és a magyar krónikás épen nem tartozik a kivételek sorába. Béla király jegyzője a honfoglalásban ép úgy a saját korát tükrözi, mint a maga elbeszéléseiben KÉZAI vagy a KÉPES KRÓNKA. Árpád, a honszerzők vezére nemcsak első vajda a többi vajda közt, hanem valóságos király, mint III. és IV. Béla; oda küldi vezéreit, a hová akarja, s derék szolgálataikat földdel és — »miként a jó urak szokása híveiket szeretni« — egyéb ajándékokkal jutalmazza. A hét vezér a KÉPES KRÓNKÁBAN igazi, vasba öltözött, címeres hét lovag; a csodaszarvast az ősök kopókkal kergetik . . . a középkorban mindez a legnagyobb mértékben világos és természetes. Azonban viszont a leírások anakronizmusai közt az író idejének egy-egy közvetlen vonása villan elő; és ha nem látjuk is a »múlt« ígaz képeit, az elbeszélésből megismerszik magának a szerzőnek és közönségének a lelke, a nemzeti jellem, a mely a sorokat diktálta, a képeket színezte, a betűkbe életet öntött.

A magyar krónikás csak oly keresztény, mint a legendák írója. István érdemeiről senki sem szólhat több bensőséggel nálánál, senki több ragaszkodással Sz. Gellért megható végéről. Elítéli a pogányság féktelen örjögését, Vathát Bellus várából, ki »először ajánlá magát az ördögöknek,« és társát, Jánost, »kiknek véréből kereszténynek házastársát vennie tilos vala, mivelhogy, a mint Dáthán és Abíron az ő törvényben lázadást gerjesztettek az Úr ellen, ők is elszakították a magyarok nemzetét az újban Krisztusnak hitétől,« — és mintegy a nemzet különös szerencsését jegyzi föl Leventa korai halálát, »ki, ha tovább él s a királyi hatalmat elnyeri, az istentelen bálványozással egész Magyarországot megrontotta volna«. De ugyanakkor igaz szeretettel fordul a pogány ősök felé, írja le sorsukat, dicsőíti küzdelmeiket. A hosszantartó áramlatnak egyetlen sajáttsága sincs, mely annyi erővel hatná át termékeit, mint a magyar érzés tüze, a magyar név nagysága, a hősiesség kultusza, a magyar vitézség dicsősége. Az egész hún krónika, az egész AXONIMUS jóformán diadalok, fény, uralkodás hirdetője, letűnt nagyságé, melynek annyi gyász és pusztulás után is maradtak nyomai. A hún származás a mily kétségtelen, ép oly büszkén hirdetett dogmája eredetünknek, Etele a nemzet őse, atyáink a szittyák, az újra és nyílazásra termett, soha senkitől meg nem hódított nép, mely hogy ilyen volt, »maradékairól megismerhetitek.« Azonban nemcsak lelkesedni, gyűlölni is tudnak. A mily féltékenyek a nemzet jogaira, ép oly sötéten nézik annak ellenségeit: a németet és olaszt, kik a királyi udvarba tódulnak és a magyart hátraszorítják. Péter a királyságban meg sem melegedett, és a fejedelmi kegyességnek még árnyékát is elve-

tette. És teuton veszettséggel dühösködven gázolta a magyart. Az ország javait gögösen és tethetetlenül barommódra bömbölő németekkel és fecsegő olaszokkal falta föl, a várakat és erősségeket németek és olaszok őrizetére bízta. . . . « Félíg komolyan, félíg gúnyosan jegyzik meg, hogy Etele király halála után Pannonia földjét a rómaiak legelőjének méltán mondták, -mivel bezzeg most is a rómaiak híznak Magyarország javaiból.» Mennyire érzik a nemzet jogait, maga az egy vészszövedés is fényes és döntő bizonyossága. Igaz, vagy költött, nem baj: tükrözi a faj érzületét, melyben hatalmasan él a törekvés, hogy a közjavakból kizárva ne legyen, az ország kormányában megillető helyet foglalhasson és akarátának riszteletet szerezzen. Kedvteléssel mondják el II. István esetét, kit 1123-ban Ladomér falai alatt az ellenség előtt hagytak cserben vitézei. A király megparancsolta, hogy a várost még aznap be kell venni, vagy veszszenek ott mindnyájan. -De a magyar jobbágyurak tanácsot tartottak és így szóltak: -Úgyan miért és minek haljunk meg? Ha elfoglaljuk a hercegséget, ugyan kit tesz meg közülünk hercegnek a király? Határozzuk el, hogy nem vívjuk meg a várat, és mondjuk meg a királynak, hogy mindezt főembereinek tanácsa nélkül cselekszi. Mikor tehát elmentek a királyhoz, tanácsra, két oldalt állottak fel. Kozma pedig, a Pázmán nemzetségből, a király elé állott és így szólt: Uram, mit művelsz? Ha számos vitézeidnek élete árán elfoglalod a várat, kit rendelsz beléje hercegnek? Főembereid közül senki sem vállalkozik rá. Úgyan melyiktek is akarná az országot ezért a hercegségért elhagyni? Mi jobbágyurak nem vívjuk meg a várat; ha ostromolni akarod, ám harcolj magad. Mi majd haza megyünk Magyarországra és választunk más királyt. A hírvívők pedig az urak parancsára mindenfelé kihirdették a táborban, hogy a magyarok legott induljanak haza Magyarországra. És így a király, látván, hogy népe faképnél hagyta, szintén hazatért. -Valami negyedszázaddal előbb Várkonyznál, a Tisza partján szintén szemben állott két sereg: Kálmán királyé s Álmos hercegé. Akkor is összegyűltek a nemesek mindkét oldalról tanácskozni. Ok nem látták be, miért kellene harcolniok egymás ellen. »Miért tegyük azt? semmi okunk! Ha a herceg, király verekedni akar, ám harcoljanak ők maguk ketten, és a ki győz, elismerjük urunknak.« És ezzel a határozattal visszamentek, kiki a saját táborába. Grak pedig megmondta a végzést a királynak, Illye Álmosnak, és ekkép, akarták, nem akarták, meg kellett békülniök. A múltak ismerete lehet szűkös, hiányos; a krónika elszalaszthat bármennyi jelenséget, a mely a fontos törekvéssel lényeges kapcsolatot mutatna: megeshetik, hogy gyöngye, tehetetlen II. Endrék, idegen, gögös Gertrudisok idejét hamis fényben láttatja; ott, a hol a nemzet sérelmével áll szemben, az igazságtalanságot, mellőzést megtalálja: nem hallgat el magyar önérzete, hangjában érzik a hazafi haragja és keserűsége. Nem csoda, hogy

különösen a német ellen fordul: ez volt legrégebb és legtartósabb ellensége a magyarnak. Ők a hún birodalom megrontói. Csaba Ázsiában a rajtok való bosszút köti népének szívére, a honfoglalók diadalának szünni nem akaró láncolatába gyászt — a mint Anonimus írja le — csupán az ő »gaz alattomoságuk« és »istentelen cseleik« idéznek. Az író ép úgy érzi a nyugat felől fenyegető folytonos veszedelmet, mint maga a nemzet. Az Ottóknak, Henrikeknek és utódaiknak kitartó igyekezetei megmutatták a német barátság értékét, a XII. század győtrődései hatalmas intésül szolgáltak, hogy a magyar ne bizakodjék teuton érintkezésekben. Szabadságban örökölték ezt az államot, úgy is akarják megtartani. — ez a fő forrása törekvéseiknek, mindannak, mit betűkbe foglalnak. Mindenütt az egész nép, az egész ország érdeke lép előtérbe és a mi ennek mintegy kifejezője, a magyar királyság. Egyéb középkori írók kivétel nélkül helyi vonatkozások alapján állanak, egyes helyek hagyományait, emlékeit hangoztatják; a magyar krónikában mindenre homályt borít és mindent legyőz a nemzeti érdekek kultusza, mindent háttérbe szorít a dinasztia, melynek sorsához Magyarország sorsát a kor szétéphetetlenül hozzákapcsolva szemléli. Az elbeszélés az Árpádokról költ, de a nemzetről szól; nyelvében hátramaradhatott egyéb nemzetek krónikásai mögött, egyes adatainak szempontjából bátran eshetik súlyos kifogás alá; de mint egész meglepő hűséggel tárja föl az Árpád-kor magyarjának lelkét, eszményét, szíve dobogását.

Félezer esztendő kellett, míg ez a dolog tudományos tétellé, közmeggyőződésévé vált. Azonban a krónikásnak, hogy faja szellemét tükröztesse, egyébre is van szüksége: világos, tiszta józanságra, melyet a kor képzelgése meg nem rontott, idegen hatások meg nem fosztottak természetességétől. Láttuk, hogy egytől egyig folyton a nemzet hasznát tartják szemök előtt. Azonban ezek az emberek ugyanakkor így is gondolkoznak: »Én most történetet írok, tehát igazat kell beszélnem. És mit találok igaznak? mindazt, a mit könyvek, írások tanítanak és a mi eszem törvényével nem ellenkezik.« Hisznek csodákban: meste-reiktől, a századok legnagyobbjaitól tanulták, hogy Isten mindenhatósága fölötté áll a természet rendjének; azonban Jordanes sötét tudatlanságot árult el, mikor a magyarok eredetéről szólott, mivel a józan gondolkodás szerint lehetetlen, »ut spiritus generare possint«. Léle nem üthette le kürtjével Konrádot, »mivel a bűnös személyeket megkötött kézzel szokták a fejedelmek elé vinni.« Botondnak konstantinápolyi dolga pedig a »történetírók egyetlen könyvében sem találhatik.« Egész virágzó mondaköltészet kincseit dobják félre, a mely él a nép csacska száján, a melyet kobzosok, regösök, hegedősök énekelnek. Van bennök valami gőg, hasonló a falu komoly, irástudó parasztjéhez, a ki megvetéssel néz le a kevésbé pallérozottakra. Elfordulnak ezektől a »hazug csacsogásoktól,« itt-ott a barát, az aszkéta szigorúsága is kifakad némely

ősök hiú dicsekvései ellen, »kik holmi énekeket készítvén magukról, azokat énekeltek, ezvilági magasztalásért s hírók terjesztésére, hogy unokáik hallván őket, szomszédaik és jóbarátaik előtt dőlyfösködve kérkedhessenek.« Maguk az énekmondók, kikre a régebbi hit eszményi fényt árasztott, — mint látszik — sem azelőtt, sem azután nem voltak tiszteletre méltóbb réteg. Az egyház üldözte, a nép s az uri rend, multságain, összejöveteleik alkalmával, szívesen látták őket mint muzsikusokat, énekek, történetek mondóit. A magyar szeretett nagyokat inni, napokon keresztül dőzsölni. A névtelen jegyző krónikája roskadoz az áldomásoktól, vendégeskedésektől, melyeknek negyed, sőt heted nap vetett véget, miközben »a kobzok és sípok minden zengései s édes hangjai, a dalnokok mindenféle énekeivel szóltak« és a jelenlevők »csaknem mindennap megittasodnak vala«. Ezek a társaságok érzik az igric, a kobzos, a regös, hegedős szükségét, ki hangszerével abban az időben a cigányt pótolja, sőt éneket mond, regél, elérzékenyít, trágár dolgokkal nevetet, gúnyolódik, az ivóknak — úgy írják — *combibatora*, cimborája; néha egyes, kóbor életet él, máskor, mint »királyi ember,« céhestül egy faluban, a pozsonymegyei Igrech-ben, a zalai Igrichi-ben, az Aranyosnál Igrechtelök-ön, a budai várhoz tartozó Regteluk-ön, vagy másutt: nagyurak házában, mint a multságoknak kiegészítő része, a nélkül, hogy melódiáiban, énekeiben valaki nemzeti kincset látna, főkép jámbor papi lelkek, kik az igricet csupán a tobzódás, romlott élet apostolának vélik s egyházi emberre nézvést meghallgatását is bűnnek és botránykoztatásnak kiáltják. De a krónikát sem józanság, sem tudós büszkeség, sem a veszedelmes énekmondók megvetése, sem a természetes, józan gondolkodás egyszerű kritériumai meg nem menthették a költött dolgoktól. A legrégebb följegyzések, a melyek alapul szolgáltak hozzá, immár képzelet szüleményeivel összevegyítve nyújtották a történelmi valóságot; az idegen iratok, melyeket a magyar író nemcsak ismert, hanem számos részletben mint forrásokat követ: túl-tüllépdégteltek a história mesgyéjén; a krónikás maga is, nem akarva, öntudatlan be-betévedt az élő, a költői hagyományok virágos mezejébe. Belenőtt, benne élt ebben a világban, erőszakosan sem tudott elszakadni tőle. A józan, tudós ember, ki a mesékről, mint értéktelen játékokról beszélt, föntartója lett a mesék maradványainak, hirdetője a képzelet világának, mely a letelepülés óta felvirágzott, aztán szerte foszlott és csupán lényegében, vázában, s így is a krónikák lapjairól ismeretes.

A hún mondák törzsének ős ágait leszaggatta, lekorhasztotta az idő; a krónikások rámutogatnak — másodhajtásaira legalább. Tarka egyveleg táru az olvasó elé: tudákos reminiscenciák a biblia komoly lapjairól, PRISZKOSZ - JORDANES-féle szövegek, mondak Pannonia helyi hagyományaiból, melyeket gótok, németek szájáról a magyar is átvett, gyarapított és tovább fejlesztett . . .

A vízözön után, mikor az egy Noén s fiain és az ő feleségeiken kívül minden emberi állat elpusztult a föld színéről, végre Sem, Cham és Jáfet véreből hetvenkét nemzetség származott, kik Josephus Flavius tanúsága szerint mindnyájan zsidóul beszélének. Kétszázegy esztendővel pedig a vízözön után Nemrót nevezetű óriás, Tanának fia, Jáfet magvából, tornyot kezdte rakni minden ő nemzetségével egyetemben, megemlékezvén a történekről, hogy, ha netán újra özönvíz lenne, a hoszuállás ítélete elől lenne hová menekülniök. De az isteni fölségnek bölesége, kit emberi ész le nem győzhet, megváltoztatta és összezavarta nyelvöket, hogy nem érthetvén egymást, különféle földekre széjjel mennének. Nemrót, az óriás, mint mondják, Eviláth földjén, a hogy akkoron Perzisnek földje nevezeték, vön lakást, hol is feleségétől, Enechtől, két fiat nemzett: Hunort tudniüllik és Magort, kiktől a hunok avagy magyarok származtak. Nemrótnek pedig, Enechen kívül, egyéb feleségei is valának, kiktől Hunor és Magor mellé több más fiakat és leánymagzatokat nyere. És ezek a fiai és az ő utódaik most is Perzis tartományában lakoznak, termetökre és színökre nézvést a hunokra ütven, s csupán szavok járásában különböznek tőlök némiképen, mint a szászok és thuringiak.

Hunor pedig és Magor, minthogy elsősülöttek valának, az ő atyjoktól külön éltek sátraikban. — Történt pedig egy nap, hogy vadászaton lévén, egy szarvasüő jelenék meg, és mikoron mind a Meotísnak ingoványailan nyomában jártak, előttük futott; de ottan eltűnven szemökből, hosszas keresgélés után sem bírtak ráakadni. Beköborolván végre a mondott ingoványokat, baromlegelőnek a földet alkalmasnak látták, s haza térvén atyjukhoz, annak engedelméből, minden marháikkal Meotis földjére költöztek.

Meotísnak vizenyös mezőire érkezvén tehát, öt álló esztendeig ott helyben maradának. A hatodikban pediglen kiindultak, és íme, a pusztá helyen, a sipszót követvén, Bereka fiainak gyermekeire és feleségeire akadtak, kik sátraikban, férfiak nélkül lakozva, a kürtök ünnepét ülték s táncot roptak: és nagy hirtelenséggel fölragadván őket, a Meotis mocsaraiba száguldottak velök. És ez volt az első rablás a vízözön óta.

«Ama gyermekek közt pedig a nagy zürzavarban történetesen Dúlnak, az alának fejedelmének két leányát is megfogták. Ezek közül az egyiket Hunor, a másikat Magor vette feleségül, s aztán ezektől az asszonyoktól származtak az összes hunok és hasonlókép a magyarok mind közönségesen.»

Lön pedig, hogy minekutána sokáig a Meotis földjét lakták, hatalmas nemzetté váltak és a vidék nem bírta őket többé befogadni, sem táplálni. Kémeiket küldvén tehát Scithiába, és Scithia országát szemügyre veven, fiaikkal és marháikkal ebben a hazában kerestek maradandó szállást: es oda érvén, az alprozurusokra akadtanak, kiket

most pruténoknak neveznek, és elpusztítván és elűzvéen vagy levágván őket, az országot, mint tudja való, a szomszédok haragjára mind e napig kezökön bírják.

Ezenközben, a világ hatodik korszakában úgy megszorodtanak Scithia húnjai, valamint a tengerpart főenyé. Annak okaért is az Úrnak 328-ik esztendejében öszvegyülvén, s maguk közt kapitányokká emelvén Belát, Chele fiát, Zemin nemzetségéből, Kevét és Kaduchát, amannak fitestvéreit, Attilát, Kevét és Budát, Bendegúz fiait Érd nemzetségéből, elhatározta, hogy a nyugati országokra törnek. És kiválasztván a 108 nemzet ségből tízszer százezer vitézt, a többi hunokat Scithiában, bírodalmuk őrizetére hagyták... És akkor az összes kapitányok egy szívvel-lelekkel kikelvén Scithiából, a bessenyőkön, a fejér kúnokon, Susdalon, a ru théneken és a fekete kúnok földjén keresztül a Tiszához érkeztek, hol is a tájat megszemlélvén, közül-akarattal elhatározá, hogy feleségeikkel es barmaikkal tovább nem mennek: mire is házastarsaikkal, szekereikkel és sátraikkal szü-löttük földéről oda el-beköltö-zének.

Az egyszerű, darabos elbesze-lésben csaknem minden megvan, a mi a krónikásra hatással volt.

FLAVIUS JOSEPHUS Sevillai ISIDORUS, a VII. század enciklopédia írója, nyújtják az „eredet eleit,” a szittyaknak származását Noé fiától, Japettól, Magogtól; ISIDORUS említi a szittyak első királyát, Tanust, a bábéli torony építéset ő tulajdonítja Nem-róthnak, ki „hatalmas vadász vala az Úr előtt, es oly ijász es vadász nép számára, mint a hun-magyar, mentől alkalmasabb ős lehetett. JORDANES püspök, CASSIODORUS kivonatozója, a VI. századból, adja a csodaszarvas regéjét, melyet, mint valódi hun mondát, forrása, az Etele udvarában járt PRISZKOSZ is említi; a nőrablasban fölcendül valami — valószínűleg — gót-magyar hagyomány, melynek a forrasat senki sem tudja többé; a kapitányok emelésében későbbi századoknak előre tolt képe villan: a honfoglalásra érkező magyaré, mint mondják, naiv kep-

Magyarok az oshazában. (A Kepes Krónikából.)

zelettel, mondák csalóka ravitelével az ősök őseire ruházva. Meg egy bírót is emeltek maguk között, Kádár nevűt, Torda nemzetségéből, hogy a pörlekedők civódását lecsendesítse, a rablókat, tolvajokat és gonosztevőket megbüntesse: úgy mégis, hogy a község megsemmisítette a bíró hibás ítéletét s a bírót és kapitányokat letehetette, mikor neki tetszett. És ez a törvényes szokás a hunok, vagyis a magyarok között mind Gejza fejedelemnek Taksony fiának napjaiglan érvényben állott. — Mintha a hún és magyar világ közt nem is terülne el nagy, hosszú korszak, mely az emberöltők egész sorát emésztí föl, oly közel hozzák a kettőt egymáshoz, mint látni fogjuk, annyira beléfűzik egyiket másikba. Az avarok nem homályosították el a hún hagyományok fényét Európában; a magyarság még kevésbé ismerhette őket, és a népek fantáziája átcsapott fölöttük, mintha nem is voltak volna. Ötszáz esztendő óta nem akadt egyetlen hős, a ki Etelet az európai és ázsiai népek képzeletéből kitörülje: krónikák, mondák egyre-másra hirdetik nagyságát, s alakja egyaránt tündököl a germán, román és a keleti magyar faj előtt. Mindenik talál benne valami sajátosat: békés uralkodónak festik, a ki szövetségeket köt, iszonyodik a háborútól; előttünk áll mint böles, jószívű király, »a minőnek a jó királyt Germániában álmodják, mint hűséges házastárs és keresztény gondolkodású fejedelem. Majd fönn, Skandinaviában, alakot cserél: harcias urrá lesz, féltékeny férjjé, kapzsi emberré, kit az »auri fames« dönt végveszélybe: délen, Itália verőfényes földjén mint »flagellum Dei«-t látják, a ki azért született, hogy ostora legyen a világnak, meghódoljon az egyház hatalma előtt, az eretnekséget pusztítsa, becsületre tanítsa a hízelt, segítse a szegényt. A magyar krónikás hagyományában jóformán mindebből van valami, de van benne hasonlíthatatlanul több, az, a mi az idegen mondák mindegyikéből hiányzik: Etele valóságos ember, esaknem époszi hős, a történelem talajából emelkedve ki, de a képzelet világításában megnagyítva, tőkéletesítve; körülvéve a nemzeti lelkesedés nimbusával; nem törpítve határozatlan, homályosan elmosódó vagy mellékalakka: oda állítva az események középpontjába, mint lelke, összetartója egy egész világnak, mely általa lép elő az idők méhéből, vele dől romba, hullik szét atomjaira.

A történelem 375 tájára, több mint félszázaddal korábbra teszi a hunok »kijövetelét«: a krónikás költői hagyománya Etele oldalán pillantja meg indulásukat. Mint a rohanó ár, törnek előre. Potenciana városánál az éj esendjében, tömlőkön átkelnek a Dunán s fölkoncolják a »rómaiak királya«: Veronai Detre és Macrinus helytartó hadának egy részét: Tarnokvölgynél elvesztik 125,000 vitézőket, köztük Keve kapitányt: aztán boszút libegve, Czumórnál leölik, szétverik az összes római sereget. Maga Macrinus elesik, Detre nyilat kap homlokába; de nekik is 40,000 harcosuk teteme borítja a csatamezőt, s az elvezettek

közt három hún vezér fekszik halva: Béla, Réva, Kaducha. Ez a hatalmas csata-ciklus, melyről semmiféle idegen forrás nem tud semmit, a hún név aranykorának előkészítője. A hódítók királyt emelnek magok fölé, Etele, Bendekuz fiát, a rómaiak szokása szerint, ki is az ő címét a következőkép iratja vala: »Attila, Isten kegyelméből Bendekuz fia, a nagy Nemroth unokája, a magyarok, médok és gótok királya, föld kerekiségének félelme, Istennek ostroma«.

»Vala pedig Attila király barna bőrű, fekete szemű és dühös ekintetű, széles mellű, büszke járású, alacsony termetű és hún módra hosszú szakált visele.¹ Merészségében magamérséklő vala, csatakban fortélyos és szemes, hatalmas testi erejű... Kínészet ládájában nem kuporgatott, miért is szerették a külföldi nemzetek, bőkezű és barátságos lévén; s minthogy természeténél fogva kemény ember volt, övéi csudálatosképen félnek vala tőle.« A történelem Attilája egyszerű, pompakerülő ember: a krónikáinak satrai aranylemezekről, arany oszlopoktól, drágakövektől tündöklenek. »Aranyból és drágakövekből készültek még a királyi székek is. Az asztal egészen aranyból volt, aranyak voltak a konyhaedények. Csodás művű szinarany ágját pedig a hadban is vele hordozták, mivelhogy ezekben és más egyéb ezvilági drágaságokban Etele, a húnok királya dicsőségét találja vala.« A mit a középkor külsőségeiben nagyinak, fejedelmének tart, semmi sem hiányzik a naiv képekből, le egész a címerig, a melyet a paizson viselnek. Meg van írva, minő volt: hasonlított a turul-madarhoz és fején koronát hordott: »mivelhogy a hunoknak mind Gejza vezér idejéig ez volt a címerök minden hadaikban«.

Etele királynak első dolga, hogy testvérét, Budat, a Tiszától a Donig lakozó külföldi nemzetek urává és kormányzójává nevezi, maga pedig Zeuuen-nél (?), a Tiszán túl, ünnepélyes udvart tart, »holott is Veronai Ditrik Germánia fejedelmével egyetemben megjelenvén, Etelenek és a hunoknak hűséget fogadott és a királyt a napnyugati országok ellen ösztökélte. Etele pedig tanácsára hajolván, azonnal összehívta seregét, s kikelvén Szikambriából, mindenekelőtt az illireket hajtá sarka alá s osztán a Rajnáig, Konstanciához érkezett«. Innen a burgundokra indult, megverte és eltiporta Zsigmond királyt; bevette és lerombolta Argentina falait, hogy bárki könnyen átjárhatott rajtok, — innen a város újabb neve: Strassburg; — Vesontiót, Chalont, Mascont, Langrest egyenlőve tette a föld színével és a Rone partján előrenyomulva, a chalonsi mezőn megvívott Aetiosszal, a rómaiak vezérével. »Volt a két hadsereg közt egy erecske, oly parányi, hogy ha

¹ Ez a leírás *Jordanes* után készült; de a mondat: »es hún módra hosszú szakált visele,« a magyar krónikás betoldása. Így, hosszú szakállal, Etele magyarbannak látszott. A húnok, tudvalevőleg, nem viseltek szakált.

az ember egy hajszálat vetett belé, csöndes folyásával alig bírta odabb mozdtítani. Megesvén pedig a harc, mint mondják, oly ragadozó árrá dagadt, hogy egy kocist kocsistul, mindenestül elragadott. Nem is említenek a régiék világ életétől fogva rettentőbb és makacsabb küzdelmet... Aldarik, a gotok kiralya, nyomorúttul elveszett a tusában; a többi királyok megtudják veszedelmét és szaladásnak crednek. »Ettől a naptól kezdve büszkeség tölte be a hunok és Etele kiraly szívét; rettentő nevék megdöbblentette a földkerekséget, s az országok nagy száma, adót fizetvén, fejet hajtott előtök.» Csapataik bekalandoztak Galliát és Hispániát; Reimset tüzzel-vassal földülták; betörték Flan-driába, Kölnben Sz. Orsolyát 11,000 szűz társával együtt legyilkolták; aztán Thuringiába érkezvén, Etele fényes udvart tartott és haza terve Szikambriába, saját kezével megölte Budát, ki, míg ő h a da jární volt, uralkodásában a kiszabott határokat átlépte és Szi-

Etele. A Keresz-Krókbal-ly

kambriát a saját neveröl Budavárának hivattatá. »Azonban, bár Etele a hunoknak és egyéb nemzeteknek egyarant parancsul adta, hogy azt a várost ne Budavárának, hanem Etele városának hívják, csupán a németek nevezék, a tilalomtól való félelmökben, Ecilburgnak, míg a hunok, kisebb gondjuk is nagyobb léven, a parancscsal nem törödvé, mind mai napiglan Óbudának mondják.

A hún birodalom ebben az időben állt fenyének, hatalmának teljességében. Hataraí Germániában Kölnig, északra Litvaniáig, keletnek a Donig, del felé Jadráig terjedtek, s örállomások, melyek Szikambriából kiindulva és egymástól kiáltásnyi távolságra helyezve, negy hatalmas láncolatban a roppant területen a négy vegpontig athúzódtak, jelekkel es szózataikkal tudtul adták a világ minden népének, mit teszen, mily hadakat forgat elméjében Etele, a hunok kiralya...

Ot esziendeig tartott ez a békés állapot. Akkor Etele újra megindult hadaival, ez alkalommal már delnyugatnak, Karinthiába, Stiriába es Dalmáciába tort, »szittyá fortélyossággal» bevette es lerombolta Aquileját, becsapott Lombardiába, Trevisót, Paduat, Veronát, Cremonat, Milanot, Alexandriát meghódoltatta es Ravennán keresztül Romat fenyegette. Az örök város megrendült félelmében es Leó pápát küldte eléje. A főpap egész Ravennáig vonult »keresztikkel es papoknak sokasággal, es a mint megérkezett, azon mód, a mezőn, löhaton ülve, az értekezlethez latott. »Es noha Etele az ígereteket es az adót keveselte, mégis, félelemből, engedett a pápa kérésének. Ugyanis véletlenül az ég felé pillantva, feje fölött a levegőben valami embert latott

ki, kezében cikázó kard, mintegy fogát csikorgatva, néki fejet venni készül vala. Ekkép a rómaiak kértét megfogadván, visszatért Rómába . . . és megfordítván a kantárszárat, seregének minden népével Pannoniába vonula.« Soha sem bízott úgy csillagában, mint ekkor; már a tengeren való átkelés, Egiptom, Asszíría és Afrika meghódítása is megvillant szándékában. Pedig napjai meg voltak számlálva. A ravennai csudálatos latomány, mely a hódítót visszaüzte, nem esalt. A roppant fényt egy pillanat múlva sötétség követi. Hatalmát, dicsőségét meg fogja még koszorúzni a szerelem koszorújával — és aztán mindennek vége.

Mikor haza ért, elebe vitték Mikoltot, »az emberi szépségnél sokkal gyönyörösebb királyleányt. Szerelme mamorában nem bírt magán az italban uralkodni. Palyája delelőjén, magasan kiemelkedve a halandók fölött, az örömmek részegítő árjába merülve — »százhuszonöt esztendőt élven« halt meg hirtelen az Istennek ostroma.

»Mikolt pedig fölébredvén álmából és látván a fagyos tetemet, sikoltozva kiáltoz az öröket: hogy ura a minden test útjára költözött . . . És elterjedvén a hír, megdobbant a földkerekség«.

A mi még hátra van, trónorökösök küzdelme, az óriás birodalom szétmállása. A hunok, a józanabb rész, Csabához, Etele és Honoria, a görög császárlány fiaihoz állottak, az idegnek néhány hún pártossal együtt Aladárt, a nemet Krimhild fiát emelték urukká. A kettő egyideig elkormányzott egymás mellett: azonban Detrik gondoskodott róla, hogy csakhamar minden lángba boruljon. Iszonyú harc keletkezett: a »Krimhild csatája«: és a Duna megáradott a kiöntött vértől. Két napon át győzött Csaba, de harmadnap Detrik ravaszága árulást szőtt ellene, s a hún nemzet romjai megtörve vonultak Görögországba s onnét vissza Scithianak ősi földére. Attila birodalma és a hét kapitány népének roppant hatalma: »fuit«.

A krónikának tan egyetlen lapja sincs, a hol közvetlenebbül nyiltabban villogna föl a gyűlölet és elkeseredés az ellenség armánya ellen, egy sem, a mely a krónikásnak egyszerű, becsületes szívét jobban láttatna. Esménye, büszkeségének tárgya zúzott össze, hazafiságának kincse zuhant feneketlen mélységbe, a mít épített, dőlt romokba. Mert a hún-históriát össze kell vetni a forrásokkal, eredeti szövegekkel, látni hogy maradnak el dolgok, melyek a nemzeti nagyságra árnyat vehetnének, mint emelkednek ki nagyítva, eszményítve dicsőségének tényei a rokon lelkesedés miként von fénykörbe mindent és önt lelkét az innen-onnan összegyűjtött tagokba. Az egész elbeszélésben alig van mozzanat, mely nem idegen krónikák visszhangja, még kevésbbe, mely

A hét vezér a bécsi Képes Krónikából.

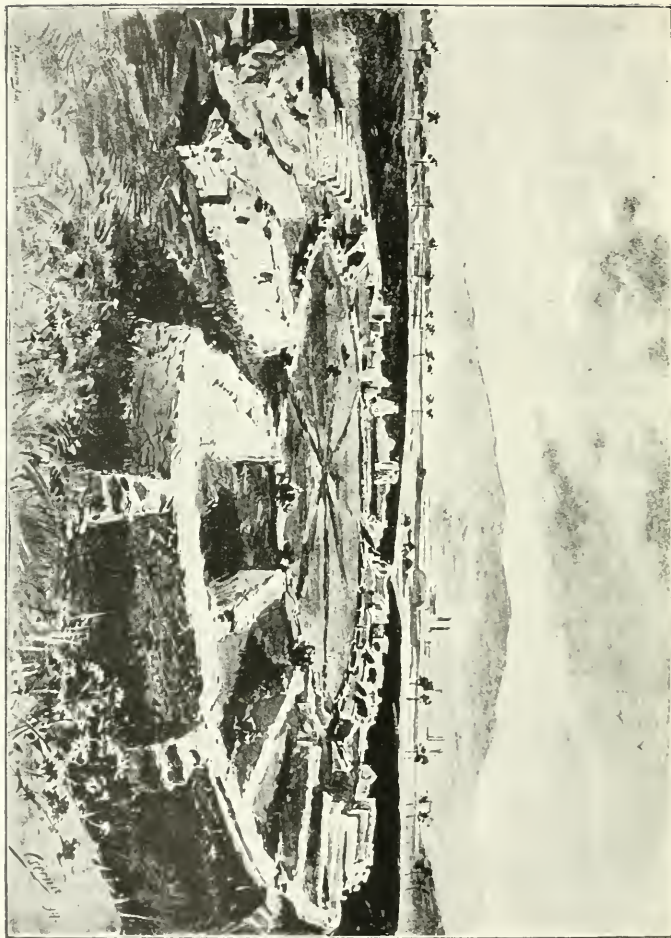
a germánság hatását, sokszor egyes szavakban is, nem tükrözné, a Duna völgyén századokon át virágzott, gyarapodott helyi hagyományra nem utalna: és ez az elbeszélés, a mint van, mégis egész szellemében magyar, telve a harci dicsőség nagy ideáljának kultuszával, mely a múlton teljes szívvel csüggy, minden népét túlszárnyaló eredetről, minden nép őseinél nagyobb ősokról ábrándozik.

Etele birodalmát elsöpörhette a veszedelem: azonban népét nem írhatta ki erről a földről. Háromezer hún megmenekül a Krimhild csatájából es magát »székely«-nek mondva, Csigle vagy Csigliád mezején vár jobb napokra, melyek a legmeglepőbb gyorsasággal közelednek. A monda műzsája nem törődik évekkel, évtizedekkel, sőt századokkal, megveti a történelem tudós időszámítását: a hún nemzet újra megmozdul, az ötödik nemzedék már itt van Európában, hogy Etele örökét visszaszerezze. Az új vezér, ki népe élén áll: Csaba fia Ed fianak, Ögyeknek unokája, ki nevezteték vala Almosnak, néminemű isteni jeltől, melyet anyja, Emese, az Önedbeli vezér leánya látott. »Maga pedig Almos ékes, de barna ábrázatú, fekete, de nagyszemű, magas és karsú termetű vala, kezei tömérdekek és ujjai hosszúk valának. És kegyes, jószívű, bőkezű, bölcs, jó vitéz és örömet adakozó vala mindazoknak, kik Scithia országában akkor vitézkedtenek. Igazi ember volt, a minőt a nemzet kívánt, s a nép szabad akaratból, közegyetertésből állította mindnyájok élére. Így keltek útra Urunk születésének 884-ik esztendőjében, miként az esztendők szerenti kronikákban megvagyon«. És sok nap jöven a pusztaságokon, az Etil vizén, tömlőre ülve, átusztattak. Végre elertek Susdalba. És ifjaik csaknem minden nap vadaszatban valának, a honnan az naptól fogvást a magyarok a többi nemzeteknél külön vadászok.« Aztan meghaladva Kievet, s a Deneper folyón áthajózva, a ruthének orszagát akarták meghódítani. A kievi fejedelem a kúnok het vezeretől segítve szembe szállott: de Almos megverte őket, s vitézei az ellenseget a fővárosig üzven, a húnok tar fejéit, mint a nyers tökök, úgy aprítják vala«. Erre a meghódolt kieviek tanácsa szerint Pannónia fele vették útjokat. Meghódították Ladomért és Galicia városát, s a Havas erdön át célhoz értek. Almos hivatasa be volt fejezve. Még bevette Hungvarát a magyarok neve az idegenek nyelvén innen hungváriak, hungarusok, aldozatot tőnek, rá negy teljes nap mulatoztak és a vezérséget Arpad vette át. Az Anoxim's sajátos vilaga kezdődött: a tulajdonkepen való hon foglalás. Hajmeresztő szójátékok, etimológiák,¹ kivonulások, csatakevet

¹ Borsod varat a nép azért nevezte így, mivelhogy kicsiny vala. Szerencs onnan nyerte nevet, mivel azt a magyarok igen megszerették és szerelmeknek mondották. És ezen naptól fogva a szerelm szótól nevezik ezen helyet Szerencsnek. A mai Szigalom név Borsodban úgy keletkezett, hogy ott Árpádnak egy alkalommal leveles szímt készítettek...

nem erő aradata, melyeknek összerovásánál az író, úgy érezzük, Magyarország térképét tartotta kezében, örökös diadalok és «magnum áldomások», valónak nem való, költőinek rendszerint nem eléggé költői részletek, a melyek közt úttalan imbolyog az olvasó, összefüggéstelenül egymás között, *valódi* középpont, közös nagy hős híjával. Árpád, a történelem katonai nagy lángelméje jambor középkori fejedelemmé zsugorodott, a ki szétküldi, eleresztí vezéreit, hadseregeit, hogy «hírt, nevet nyerjenek, földet szerezzenek», hódolatot fogad, lakomákat ül, híveit megajándékozza, «mint a jó urak szokása»: középre van helyezve, azonban kiválót nem cselekszik, lelkének tüzeit, világosságot nem árasztja át nemzetébe. Csak egy sereg vitéz jár-kei, hadakozik; csak ottan ottan villan föl egy-egy költőibb töredék, epizód: a valamennyinél jobban főtartott rege a fehérlovakról, a sok ágú-bogú mese zömének úgy szólván a magva, és az ecilburgi ünnep, a nagy mű *Te Deum*—a. Aquincum omladozó falai, melyekhez a Buda-mondát költötte a képzelet, újra megihlették az embereket: a hagyomány e kopár kövekben folyton a nagy hún király dicsőségének tanuit látta, kinek dédunokája, ime, az ősi birodalom feltámasztását ott ülli meg, ősenek szekhelyén. Az egész helyben nincs egyetlen vonás, mely nem a fantaziából származott volna; egy sem, a mely nem későbbi korba utalna bennünket, s az elbeszélés oly lelkes és közvetlen, mintha a hegedős diktálta volna. Árpád vezér s az előkelők bemennek a városba, megnézik a királyi palotákat és szerfölött bámulnak a hatalmas romokon s köépületeken... És naponként vendégeskednek vala, sorjában ülve, és a kobzok és sípok minden zengései és édes hangjai, a dalmokok mindenféle énekeivel szólnak vala előttük. Ételt, italt a vezérnek és nemesnek arany, a szolgáknak és pöröknak ezüst edényekben hordnak vala. Harcí játék, torna egyetlen nap sem marad el; a vezér színe előtt Magyarország összes vitézei sorompóba lépnek, landzsával es paizszsal, lovon, vagy íjakkal és nyíllal játszadozván, s a fejedelem arannyal, ezüsttel vagy egyéb vagyonnal — földdel — mindnyajat megajándékozta. Vannak kiváló hősök, mint Lel, a kürtös, a zászlós Ver Boles, és kivált mindkettőjük tarsa, bardos Botond, ki Konstantinapoly falai előtt a császár és esaszárné szemelättára földhöz vaggott egy óriás görögöt es — a hegedősök énekei és a parasztek híu meséi csacsogták — a város arany kapuját beütötte bardjával, — ez a minden ízében figyelemre méltó alak, melyet Pannónia költői hagyománya tett nagygya, ekített föl mások jelességgel, tett igaz magyarrá és honfoglaló híres vitézzé egyarant.¹ De a hősök

¹ Az igazi Botond tulajdonképen az a Boto vagy Poto graf, kit a budai krónika úgy emlit, mint külföldi jövevényt, Salamon király idejéből. »Igazi« neven Ernestusnak hívták: de aztán Pothnak nevezték, mivel tagja volt a Konrád császár s András és Salamon közti járt követsegnek. Ugyanis Poth a teuton nyelvben annyit tesz, mint a deakban nuncius (követ).» Erre az emberre halmozta rá a

kalandjai valamennyien külön-külön állanak, nem egy szorosabb érdek szolgálatában. Olyan a hatásuk, mint ha fejlődése tavaszában álló költészet virágos kertjéből integetnének. Abban a kertben még nincs rend, a pázsit zöldjéből ibolyák kandikálnak, pitypangok nevetnek, szanaszét hintve apró százsorszépék, csillagvirágok tenyésznek, világos leveleik közt meghúzódva szelid kankalinok emelik a nap felé sárga ernyőiket, kgyőhagymák dugják föl hamvas-kék fejeik, tarka szőnyeget formálva, melynek ninesen kompozíciója, ninesenek szabatos, megnevezhető formái. Az egész a kertész munkájára vár, — ennek a költészetnek szintén időre volna szüksége, hogy egységre vergődjék, szabatos egészekké formálódjék. De akkorra már beköszönt a józan krónikások ideje, az »írások« kora; és a kutató szem — annyi év múltán — hiába törekszik a vastag porrétegen athatolni, melybe a feledés, a megvetés a honfoglaló ősök regevilágát borolni hagyta... Egy bizonyos, és ez magának a hagyománynak gyakorlati, józan iránya. A magyar nem tört marta löcként erre a földre: örök-joga volt hozzá, csak a magáét vette vissza, ez az eszme alap gondolatként vonul át az egészen; a hazai jogviszonyok iránt folyton erős figyelem nyilatkozik; magasabb rendű lényeknek sehol semmi nyoma, mindenütt az ember és csupán az ember lép előtérbe, mint a történelemben szokás: nem esoda, hogy az elbeszélés oly sokáig történelem-számba ment és a történelmi kritikát kihívta maga ellen.

Jo százesztendővel utóbb, hogy a honfoglalás mondái a képzetet foglalkoztatni kezdték, a XI. század változásai közt még egyszer virágba borul a népköltészet ligete. A régi állapotok kapcsai szétszakadtak, a királyság mind jobban kifejti fényét, a dinasztjának sorsa mind jobban lebilincseli a közfigyelmet. Az idegen uralomnak nyomasa közben mint szabadító jelenik meg Szár László háza, hogy a keresztény magyar típus szellemi nagyságát, a nagy magyar lovag-király alakját kifejleszsze és mindenek elé követendő példának állítsa. Udvari ármány, idegen eselszövés, hazajökből menekült hercegtiak, kik erejökkel, vitéz segőkkel királyi arat és trónt szereznek, majd eselvetések, testvérharcok, elűzött királyok, jó és gonosz tanácsadók, merész lovagok, egyéni kalandok és hőstettek: a középkori romantika kedvelt alakjai és motívumai váltakoznak a színen. Vazulnak kitolják szeméit, Szár László három fia bujdosásnak indul. Bohémiába, Lengyelországba mennek. Miska fejedelemlre ép nehéz napok varnak. A pomerániak megtagadják az adót, es a két nép abban állapodik meg, hogy a fejedelmek párviadalban döntsék el a kérdést. Miskának és fiainak semmi kedvök a harcra. Ekkor előlép Béla. »Ha megengedétek, lengyelek, és fejedelem úr, ámbátor előkelőbb

hagyomány egyéb hősök tetteit. Az arany kapu bevágása jóval korábban előfordul másutt, mint krónikáinkban. Lengyelországban már 1115. táján írják, hogy Bátor Boleszló Kió aranykapuját kardjával átvágta. *Mareşali*, i. m. 67. s. kk.

vagyok annál a pogánynál, meg fogok vívni a ti javatokért s a fejedelem úr becsületéért.» A küzdelem a pomeráni vereségével végződik, a boldog Miska a pomeránok adójával együtt saját leányát a jövevénynek adja. Közben itthon kitör a forradalom: a bujdosó hercegek hazatérnek, a legidősebb ösének trónjára ül, a legifjabbat eltemeti, a legvitézzebbel megosztja országát, »hogy a kik egykor szükségben és szenvedésben osztozkodtak, az örömben is osztályosok legyenek,» és az uralkodásban örököséül nevezi. Magyarországon béke és nyugalom honol, az ellenség leverve fut; de a tavolból már sötétlenek a fellegek. A családi érzés, a dinasztiai közös alapja, meg van sértve: egy gyermek születése megnyitja a viharok kapuját. Az adott szó harcba keveredik az apa ér-

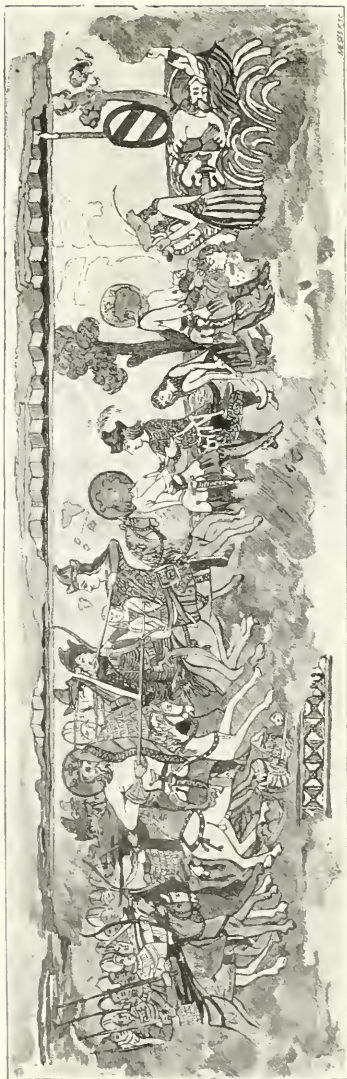

I. Endre. (Turóczy krónikájának augsburgi kiadásából.)

súlyosan megsebesítette. Az ellenség nyomorultul szaladt és a magyaroknak éles és szomjas kardjai megrészegültek a *pogány* vérével. Végre László herceg látott egy kúnt, ki lovanak hátán szépséges magyar leányzót hurcolt. Es alitván, hogy a váradi püspök leánya volna, noha nehéz sebtől vérezett. Szög paripáján nagy hirtelenséggel utána iramodott. Mikor pedig nyomába hágott, hogy már-már le akarta dőlni dárdájával, sehogy sem bírta, mivelhogy sem az ő lova nem győzte amazet futással, sem amazé nem engedett... Odakialtott tehát a leányzóhoz: Szép hugom, ragadd övön a kúnt és ugorj a földre. mit amaz legott megeselekedett. Es midőn a herceg le akarta szűrni a földön fekvő kúnt, a leany nagyon kerte, hogy ne ölje meg. Latni való ebből, hogy az asszonyban nincs hűség, mert tan bujaságból meg akarta szabadítani. A herceg pedig sokaig küzdött aztán vele, míg végre inát elvag-

sével, a király nem látja többé biztonságban gyermeke jövőjét, a királyi lakban újra megjelennek a cselszövők, helyet talál az orgyilkos. A halálra szánt áldozat megszabadul, de a királynak vege, s a testvér, ki kezét batyjának vérével fertőztette meg, az erőszakkal szerzett trónnak romjai alatt fejezi be életet. A dráma ezzel jut második részéhez. Az apák nincsenek többé, de fiaik folytatják az élet-halálharcot, melynek csak az egyik fél pusztulásával lesz vége. Es ebben a küzdelemben lép föl Szent László nagy alakja. Legelőször a kerlesi csatában pillantjuk meg. Négyet már levagott a legvitézebb kúnok közül, és az ötödiknek nyíla

van, megölte. Alakja ettől fogva együtt nő a rokonharcok mérgével. Salamon az istentelen, nagyravágyó Vid ispan »maszlagos szavaitól megbódulva«, nyíltan Béla fiaira támad. Géza, az öregebbik, a ki közben Lászlót segítségért küldötte, a kemeji csatában kemény vereséget szenved és Vácnak fordul, hogy testvérével egyesüljön. Sok hű emberet vesztette, s a csatateren halva fekszik egyik legbátrabb vitéze, Péter nevű. Ez sárga lovan, ragyogó vertben és aranyos sisakjában előre nyargalva, párbajra hívta az ellenség lovagait. Csuklyas vasingében, fakó lován odaugrott Opos, Márton fia, a Vecellin nemzetségből, mint a villám, es lándzsájával átszakítva vértjét, szíven találta Petert. És ebben a csatában Opos annyit vagdalkozott kardjával, hogy a sok ütéstől jobb karja egészen elzsibbadt es odatapadt a kard markolatához. Salamon király pedig es különösen a németek elamultak Opos hadi erején és bátorságán. A döntés azonban még hatra volt, a segítség megérkezett. Az ütközet végét mindenekelőtt csodálatos jelenés mutatta. László fényes nappal látást látott: az égből angyal szállt alá, kezében arany korona, es azt Géza fejére tette. Megfogadtak, hogy győzelem

A keresztiesi kaland. (Értesít a szelvényföldi főlel templom állfistmenyeről.)

esetén azon a helyen a Nagyasszony tiszteletere egyházat emelnek, és a sereg a cinkotái határban megindult. Elhatározták, hogy csütörtökön hajnalban megütköznek Salamonnal; de akkor oly sűrű köd ereszkedett, hogy semmit sem tehettek. A két tabor közt meredek hegyhát feküdt, s éjjelre mind a két fel meglepetéstől félvén, a vitézek paripájokat zabolán tartva virrasztottak. Péntek reggelre Salamon megmozdult. A hercegek szintén csatarendbe állottak, s László tagbaszakadt lován körben ügetve biztatta és bátorította embereit. Közben dárdája egy bokorhoz ért, s onnet egy hófeher hölgymenyét főlzaladt landzsaján és a herceg ruhájába rejtőzött. Most megindult a csata. Vid hadát, a bacsíakat a

Sz. László látomása. (Képes Krónika)

csehek szétugrasztották; Salamon, Gézát keresve, László ellen rontott, ki bátyját féltve, azzal fegyvert és cimert cserélt; azonban Lászlót megismerve, retentő félelmében Géza irányában földre fordult, mire Géza elülről, László hadai hatban szorítván öldösték a király ide-oda tekintgető, hálóba szorult hadait.

Levágják a németeket, az olaszok megszaladnak, de nem találnak útát a menekülésre, és elhullanak a magyarok színe előtt, mint az ókrök a mészárszéken.*

A győzelem teljes volt, s Géza és László a holttestek halmái közt leborulva adtak

halat az Istennek. László pedig, a minthogy jeles jámborságú vala, látván az elhullottak ezreit, noha ellenségei voltak, szívében megrendült és keservesen sírt, valamint az anya sír fiál halálán. És ott járván a holtak közt, ráismert Ernei ispan testére, s leugorván lováról, megölelte és így szólt: Síratlak mint testveremet, mert szíved és tanácsod béket lehelte. És fölemelte és megcsókolta és meghagyá, hogy temessék el Vácott nagy tisztesseggel. És meglatta aztán Vid testét is és szóla: Téged is sajnállak, bár mindig ellenségünk voltál. Vajha élhetnél, jobb útra terhetnél s megerősíthetnéd a bekét. Azért azonban tőle sem tagadta meg a temetést. Hanem katonáit, a kik a Vid tanácsát okolták fiaik vagy testvereik haláláért, a halál sem engesztelte ki. Mellét késsel szaggatták, szeméibe homokot szórtak és gúnyolva mondták: Szemed, szíved nem elegendett meg birtokkal, nemességgel, hadd teljenek meg most földdel.

Géza királylány lett; azonban a középpont, a melyre ország világ figyelme irányul, már a kisebbik testvér, László volt. Ragyogott, mint ködben a hajnali esillag, és világított népe előtt, mint a hűsből kiolvastott zsír. Az emberek dicsérete őt zengé, a harcos tőle reszket, a győzelem vele jár, az Isten őt teszi prófétává. Géza koronázása után bátyjával együtt vizsgálódik azon a helyen, hol a koronavívő angyalt látta. Egyszerre csodálatos szarvas jelent meg előttük: szarvai lobogó szövétnekkel voltak tele, úgy futott az erdő felé, hol végre megállapodott. A vitézek rányilaztak, de nem találták: a Dunába vetette magát és elenyészett előlük. Miket is látván László hereg, monda: Bizonynyal nem szarvas, de az Isten angyala volt. És megállapodott, hogy megmutassa a helyet, hová a Nagyasszony egyházát rakassuk. És Géza király megalapította a váci egyházat és megajándékozta számos javakkal és birtokokkal.

Salamonnak füstbe ment minden fáradozása. A szánandó hős soha sem ülhetett többé atyja székébe. Reményei egymás után foszlottak szét, s mindenkitől elhagyva, fegyverét elvetve, fáradtan és bűnbánó szívből költözött e munkás világból mennyei urához. Ez a megindító és keresztényi megnyugvást lehelő kép fejezte be a két nemzetek mozgalmas dramáját. Egy esőndes sir bekéje a távol istriai partokon; egy dicső fejedelem a magyarok királyi székén, a ki játszó az oroszánokkal és medvékkel, mint a juhok gyenge fiaival; megszegyenítette minden ellenségeit, s népének bantalmazóit, mint a gyomot, kiszaggata. Mivelhogy nagy volt... és a nyomorultaknak vigasztalója, kiesinyeknek edes atyja, árváknak oltalmazója.

Nem egészen száz esztendő alatt, mióta a keresztényesség meghonosult Magyarországon, ilyenre vált a magyar ember ideálja. Első sorban meg mindig a nyílt, bátor, erős, szabad és független harcos áll; de a keresztény hit és bölcsesség, a jog és emberszeretet, nagylelkűség, meg-

A mogyoródi csata. (Képes Krónika.)

bocsátás, a gyöngéknek védelme szintén vonasai közé tartoznak. Hogy a mintaképet királyban látják: fényes bizonyossága, mily mély gyökeret hajtott a királyság a nemzet szívében, mily nagy a tisztelet, a mely a királyi felséget övezi. Többet hiába várnánk, az élet maga ennek az eszménynek is rendszerint mögötte marad. Hinni és a jót magasztatni nem volt egy az indulatok, régi szenvedélyek féken tartásával, még kevésbé a műveltség, a finomodás magasabb mértékével. Két tényező hatását szokás e részben különösen kutatni: az iskolát és az idegen érintkezéseket. Azonban a keleti germánság, melynek a magyar közvetlen szomszédságába esett, maga is eléggé barbár életet élt, a latinok — olaszok, — kik eleitől fogva szívárogtak befelé, nem léptek a népszellemmel szorosabb, bensőbb kapcsolatba. Freisingi Ottó, a XII. század közepén, az országban még jobbára nádából és fából készült szállásokat talál, kőházat egyet-kettőt, s az emberek azokba is csak télre költöznek, a nyarat és őszt pedig a szabadban, — árnyas erdőkben, kies mezőkon, — szellős sátrakban töltik. Valami félnomád, félig ázsiai szellem uralkodik, melyet az új irány hiába igyekezett kipusztítani. A kereszténység gondoskodott iskolákról, de ezeket inkább az egyházi pálya lepesőitül tekintik. Pap az irastudó, jegyző, prókátor, követ, sőt az orvos, építő, csillagvizsgáló, az egész »művelt« osztály, s még ezek sem állják meg mindig helyüket. Sok egyházit külön zsinati határozattal kell a vallás, tudomány nyelvének tanulására szorítani, akárhány jóval utóbb sem tudja leírni a nevét. A világi ember még kevésbé törődik betűvel, deakssággal; írni valóját elvegyzi más, idegen követségbe latin tolmácsot visz, es ha mint harcos, tanácsadó, mint úr derekasan kitűnt, méltán tart számat a köztiszteltetre. A középkor magyarja érezheti a képzettség becsét: de inkább hivatalhoz köti, nem avatja az előkelőség ismeretó jelévé s nem bánja, hogy legtiszteltőbb hősei a tudományos művelt segnek alacsony színvonalán állanak. Irodalmát az előszó fejezi ki, a közsájon elő dal, a hagyomány, a húnrege, a honfoglalás, az Arpádok mondája, melyben képzeletének, szívének világa mar is gazdagodva, fejlődve tárult föl; minden más a jövő szellemének lassú előre nyomulása, mely a fajt meghódítandó. A deák iratok, a betűk már jelzik haladását; a kobzos, a regős mellett hallgatják a pap beszédét, ki vasarnapokként nagyobb egyházakban az evangéliumot és epistolát, kisebbekben a hitvallást és az Úr imádságát magyarázza, oktatást tart es mondókáját néha irasba foglalja. Szükség van rituális szövegekre, a melyek a nép nyelven szólnak, és a XIII. század első feléből a deáki bencés egyház misekönyvében fönmarad az első magyar irasmű, »valamint a szép rózsavirag a völgy liliomjainak közepette,« a HALOTTAS BESZÉD.

Addig a magyar nyelv csak egyes szavak, fordulatok útján ferközött az íróvessző alá. Latin oklevelekben, ha deák tudománya cserben

KL

	Augusti mensē leo frigidus igne perurit.	
	Augusti neq̄ p̄ma fugat. de fine scda.	
	Augustus H. aet. xxxi. P. xxviii.	
viii	q. AVG	A diuina. S. Petri. vii. machabej.
xvi	K. d. iiii	S. stephani pp. - a. vi. embol. incipit.
v	S. e. iiii	L. naent. S. stephani p̄ua. Gamahel cū loc.
	T. F. ii	istim p̄tri. oshlim ebuary n̄rcor.
xiii	v. G. mo	sculdi regis. a. S. Iomua. c̄f. dardine p̄dicat.
ii	A. Aviii	ransfiguratio ch̄i. Sixti pp. sc̄tissim. Agapri.
	b. B. vii	onati ep̄i. Affre v. a.
x	c. c. vi	yraci. 7 Sed. & alior.
	d. d. v	R. omam a. Vig. S. Laurenti. a.
xviii	e. e. iiii	L. aurenci dia. & m̄r. Mense aug. caules
vii	f. f. iiii	ybureu a. Kadagunde v. 7 milia n̄ comedat
	g. g. ii	pali a. Sulpici. a. ignora n̄ḡtari c̄
xv	h. A. d. v	s. j. potu. a. cū focul. cerusia nec medu
iiii	i. B. viii	K. sept̄b. Calabu c̄f. Vig. lial. h̄legu aet.
	k. c. xviii	K. A. s̄symptio. S. Marie. v. & Transf. S. step
xii	L. d. xvii	K. I. r̄misi ep̄i. salua clara om̄
i	o. e. xvi	K. O. a. S. Laurenti. parū p̄tere utri
	n. f. xv	K. A. gapri a. Sol m̄urgine.
xix	o. g. xvii	K. O. agri a.
	p. A. xii	K. S. rephani regis. c̄f. Samuels. pp̄b. Transf. S. f̄
xvii	q. B. x	K. I. r̄misi ep̄i - a.
vi	r. c. xi	K. O. a. S. Marie. Tymothei 7 Symphorimi a.
	s. d. v	K.
xiiii	t. e. viii	K. B. artholomei. apli.
iii	A. f. viii	K. G. enchi a. Em. c̄t̄apuli. S. Pauli.
	b. g. vii	K. I. crei. Abundi a.
xi	c. A. vi	K. R. usi a. Pelagu a.
xix	d. B. v	K. A. ugustini ep̄i. Hermen. a.
	e. c. iiii	K. D. ecott. S. Iohannis bapt. Sabine v.
viii	f. d. iiii	K. F. edic. - Adacti a. D. G.
	g. e. ii	K. P. aulim ep̄i. c̄f.

hagyta, ha igen világosan kellett valamit megjelölnie, fordult hozzá az író. Azt mondták, hogy: Prima meta incipit a *cutfer*... inde vadit ad *kueshyg*... inde ad *keures bocor*... ad *hygh holm*. Et ibi stat meta lapidea que *Baluau* uocatur... Frutex, qui vulgo dicitur *Rakatia*... Ad salicem metam antiquam *Hatarfu7* vocatam... Ubi est *Hars*... Porcus triennis, qui vulgo *artan* dicitur... Debent dare tres carratas lignorum, quae vocant *tyzifa*. Kiirták a tulajdonneveket: Ad quandam venam *U7er* nuncupatam, que exit de *Fequetetom*... Meta vadit ad *Sartue*... Introitus fagorum *bik 7adu*; s megőriztek több szép pogány nőnevet, mint a virágnévként ma is élő *Haradi*, aztán *Gröngy*, *Bíbor*... számos rabszolganevet, a melyekben gyakran ki volt fejezve a szánandó lények alacsony helyzete, szomorú sorsa egyaránt. Volt köztük Ajándék, Nevetlen, Senki, Buta, Hivany, Csunya, Csámpa, Szennyes, Részeg, Tolvaj; de *Bus*, *Kedvetlen*, *Szomorú* is. A sötét intézmény a XIII. század elején javában virágzott még, bár elismerték házasságukat, külföldre őket Kálmán király óta többé el nem adták. Egyebként azonban teljesen uroktól függöttek, ki az atyát gyermekeiktől, a testvért a testvértől elszakíthatta és ökrével, lovával egyforma arúcikknek tartotta emberfalkáját. Sorsukon még legtöbbit a vallás enyhített, mely a jötettek büntőlő hatását hirdette. Szokásban volt, hogy a birtokosok végrendeletökben, a halálos ágyon lelkök orvoslására, lelkök üdvéért szabadon bocsátottak rabszolgáikat, kikötve, hogy évenként valami jambor cselekedetet, ajándékozást végezzenek, misét szolgáltatassanak. Mindenki sokat gondolt a halálra, örök életre; klastromokat fundáltak, egyházakat és egyes oltárhelyeket alapítottak, hogy egykor alattok pihenhessenek, s nagy gondjuk volt az illő eltemetésre. Ott aztán a pap rövid beszédet s imát mondott, a hívek pedig a szokott három *Kyrie* eleison-nal könyörögtek, hogy ama szegény ember lelkét az Úr végtelen irtalma Abraham, Izsák és Jakob kebelébe helyezze.

A HALOTTAS BESZÉD, a szokásnak gyümölese, eléggé világosságot araszt erre a közönségre. «Latjátok, testvéreim, szemetekkel, mik vagyunk. Bizony por és hamu vagyunk.» Aztán elmondja az első ember bűnet, ki nemesak magának, de mind egész fajanak halalt evek. Kik azok? Mi vagyunk, a hogy ti is latjátok szemetekkel. Bizony egy ember sem múlhatja el ezt a vermet, bizony mind ahhoz járók vagyunk. És föl-szólítja őket, hogy imádkozzanak «ez lélekert»; az Úrhoz, hogy irtalmazzon neki es bocsássa meg minden bűnet, Mariához, a szent asszonyhoz, bódog Mihály arkangyalhoz, hogy imádjának érette: szent Peter úrhoz, «kinek adatott a hatalom oldani es kötni, hogy oldja fel minden bűnetől; es a szentekhez, hogy legyenek neki segéd urunk színe előtt.» A XIII. században beszélnek így, hatszaz esztendővel Nagy Sz. Gergely és csaknem száz évvel *clairveaux*-i Bernát fényes működése után, Szent Domokossal es Antallal egyidőben, csaknem száz eszten-

dővel később, mint Abélard meghalt, éppen mikor Albertus Magnus pályájának delelőjén áll. A hallgatóság nem érezte szükségét, hogy a tételtől egyebet is tudjon, sem csillogó, művészi formák után nem vágyott. Tudta, hogy meg kell halnia, jót kell cselekednie és imádkoznia: értette, hogy a munka és elmülés valami régi bűnnek a büntetése; és ezt, a mi fő, úgy mondták meg neki, hogy fejtörésre nem szorult: világosan, úgyszólván érzékeltető alakban, józanul, mint valami törvényt, a melyet nem feszegetni kell, hanem szentül megtartani, hinni, elfogadni, a mint a budai zsinat félszázaddal később kifejezte: azzal a meggyőződéssel, hogy «a jövő életben majd megértjük». Több mint hetedfélszáz esztendő múltván megtaláljuk ebben az előadásban az egyszerű magyar gondolkozását, fatalisztikus megnyugvását, jelentős és magvas beszédét, s mindíg meglep szólásának egyszerűséggel párosult erejét. Minden mondat a maga helyén, minden ítélet egy újabb, fontos mozzanat, velősen, röviden odavetve, a meggyőződés súlyával, egyetlen fölösleges szó, ígékötő, névelő nélkül, hogy egy Kazinczyt csodálatra, lelkesedésre ragadott. Benne van a régi magyar nyelv egész szelleme, szerkezete, az Árpádok magyarságának eredetiségével, az idegen hatás nyomaival. Ősi, elévült szavai és szóalakjai mellett hangzik már a jövevény is; az *isa* bizony¹, *fész* fészek?, *ünüttei* boldogultjai?, a *bírságnap* üteletnap, *ildetü* (üldözés), *jorgot* irgalmaz, *kegyrid* (kegyelmez) szomszédjában az ő-szlav *miloszt*, *brat*, *tinnoe*, az olasz *angrel* és *arkangrel*. Deáki határában, az akkori «Vág» nevű területen, a Mátyusföld déli csücsén, Sellyétől félórányira voltak szláv lakosok; a deáki bencés, ki a beszédet írta, — tán jóval régibb szöveg után, 1228 táján a miséskönyvbe róttá, — kerülhetett a Dunántúlról, a merre szerzetének fő fészkei feküdtek, Göcséből, a Zala, Kerka, Válicska vidékéről, s akkor könnyű megérteni, miért mondotta: *kegyelmehel*, *haláláal*, *világbele*: azon a földön ma is *kegyelméjje*, *halálájje* járja, kelendő, mint mondják, a *pincébele*, *sobábele* alak. De született bárhol: magyar volt, tudott magyarul, és a tudomány az ő ajkáról ismeri először a magyar nyelvet és annak fejlődését. Az már akkor sem tartozott a tökéletlen időmák közé, voltak képzői, ragjai bőven: csak egyszerűbb, teljesebb, mint századok múltán. Az Árpád-kor embere úgy érezte, hogy az *-ér*, *-nek*, *-tól* egészen külön szók, akár csak előtt, után, mellett; a későbbi *-ba*, *-be*, *-ból*, *-ből* nála *belé*, *belöl*, szinte olyan ranggal, hivatallal, mint a felé, felől; a hallá, feledé: *hallára*, *feledére*,¹ a halál: *halálu*, a fa: tán még *fá*, hosszú á-val. Sok, a mit az idő azóta elsimított, elenyész tett a nyelvből, tisztán, külön hangzott és élt a száján: több szó elején

¹ *Hallá-ra*, *feledé-re*. Ez a *-ra*, *-re*, mint némelyek hiszik, azonos eredetű az *ír-ja*, *tud-ja*, *kér-i* (*-je) alakok ragjával. Még régebben mind a *-r*, mind a *-l* helyen *-l* hangot ejtettek, »ebből pedig a magyar hangfejlődésben *j* is, *v* is származhatik. *Zolnai*, Nyelvemlekeink, 58. l.

valami rég kivészett *v* hang, mint ebben: *vízre, vímád*; az *üremk* (úrunk alak mellett — ösünk, vagyunk értékével — az ösibb *vogyumuk, ísemük*, a mai való, keserű helyett *volor, keserűr*.

Sok mindent mondott máskép, mint mi: de a korabeli iratok *o*-ját nem ejtette *o*-nak, *u*-ját *u*-nak, és beszédének hangszíne, tónusa sokkal kevésbé különbözött a maitól, mint első pillanatra gondolnók.

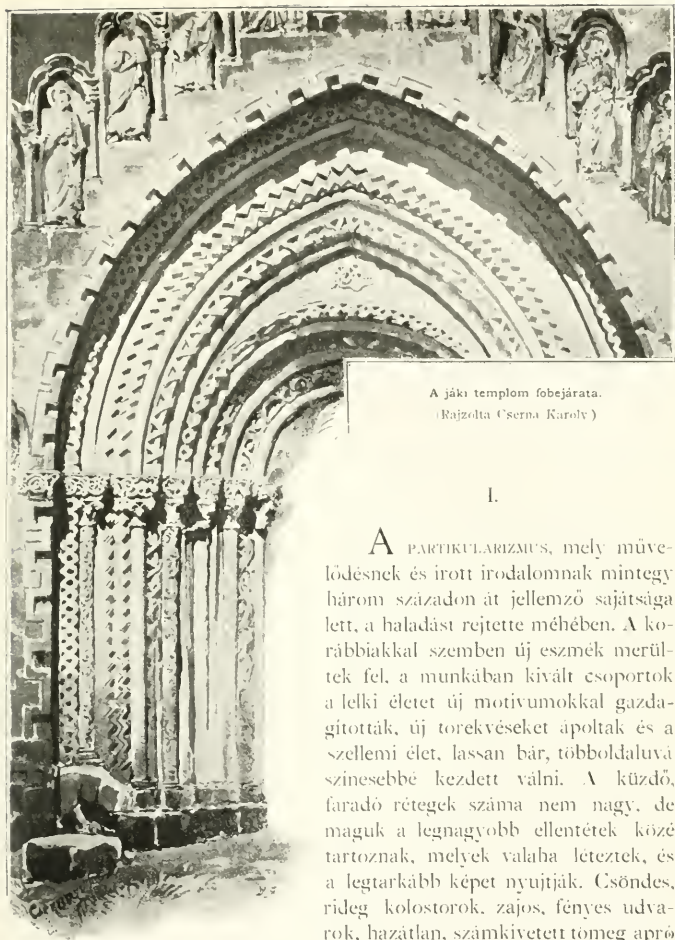
Az írásos, betűs magyar irodalom ideje azonban még messze volt. A Halottas Beszéd után mintegy száz éven át ismét elrejtőzik a magyar nyelv: latin följegyzésekbe, oklevelek avarjába, mint előtte két-száz esztendőn keresztül. És a mikor föltámad, akkor sem támad föl tartósan, s még kevésbé a közös nemzeti ideál, nemzeti lélek szolgálatában. A nagy sokaság érzelmei, nézetei, eszménye lényegökben hosszú időre változatlanul maradnak és a magasabb szellemi műveltség, az irodalmi élet századokon át csak egyes rétegek forrongásait mutatja.

Dombormű a pécsi székesegyházból.

HARMADIK KÖNYV.

A jáki templom főbejárata.
(Rajzolta Cserna Karoly)

I.

A PARTIKULARIZMUS, mely művelődésnek és irott irodalomnak mintegy három századon át jellemző sajátysága lett, a haladást rejtette méhében. A korábbiakkal szemben új eszmék merültek fel, a munkában kivált csoportok a lelki életet új motívumokkal gazdagították, új törekvéseket ápoltak és a szellemi élet, lassan bár, többoldalúvá színesebbé kezdett válni. A küzdő, fáradó rétegek száma nem nagy, de maguk a legnagyobb ellentétek közé tartoznak, melyek valaha léteztek, és a legtarkább képet nyújtják. Csöndes, rideg kolostorok, zajos, fényes udvarok, hazátlan, számkivetett tömeg apró tűzhelyei: kiaszott, erős aszkéta alakok

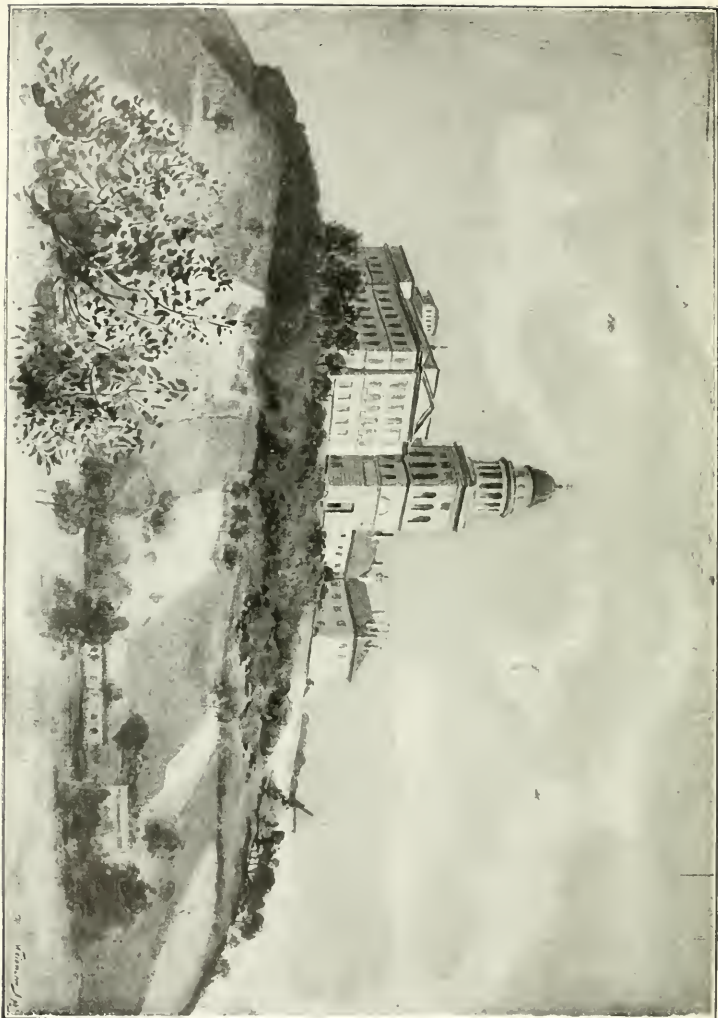
durva, idomtalan ruhakban, pompázó, tudós nagyúri társaságok, körülvéve mindennel, a mit az élet kellemeset, szépet szolgáltat, tudatlan, de buzgó emberek, a kik fölkelnek az egyház hatalma ellen és az újító rajongásával mondanak le hitökért szülőttük földjéről, ezek foglalják el a szín elejét, a melynek háttérében a nemzet nagy zöme áll. Az első, a szerzetes, már virágzó múltra néz vissza, melynek fényes napjait a tértetés esztendői alkották. Magyarország kezdettől fogva ismerte

nursiai Benedek utódait, a kiknek soraiból első oktatói kerültek. A fekete barátoknak voltak jeles, ősi monostoraik: Pannonhalmán, melynek alapjait meg Gejza vetette volt meg, Pécsváradon, Bakonybélben, Szalavárban, melyeket István alapított és látott el gazdag birtokokkal és jövedelmekkel. A »Vág« nevű hatalmas területen, hol Deáki feküdt, bencés volt az úr; neki termett a Márton-hegy környéke, s onnét — mint beszélék — három mértföldnyire köröskörül csupán az apátság birtokát lehetett látni: az övé egész sereg falu és pusza a Balaton környékén s másutt. . . De a dúsgazdagság, mely kincset kincsekre halmozott, hatalmasan lesüllyesztette a fegyelmet, az élet régi nagy szigorát és jámborságát. A mit Gellért szomorúan előre lát, hogy: nem járnak egyszerű ruhában, kerülik a magánosságot, hiú dicsőséget keresnek, százötven év alatt bekövetkezett, A XIII. század elején, mint a pápa mondá, »alig volt köztük egy is, a ki jót cselekedett volna«. De a szerzet, mintegy jó századdal előbb, nyugaton hajtott már egy kiváló ágat, mely a bencés ősi életmódját újra fölébresztette. Az új szerzet a burgund molesme-i kolostor néhány buzgó barátjából alakult, kik laza etkölesű társaiktól, mint a régi, VI. századbéli szabályok hívei, szakadtak el.

A chalons-i egyházmegyében, Dijonhoz közel, volt egy erdős, csalitos völgy, tele náddal és sással: az ősi Citeaux—Cistercium; ide vonulnak, kis fatemplomot és zárdát építenek a Nagyasszony tiszteletére, s éveken át magukra hagyva, rideg magánosságban, már-már a kipusztulás, kihálás gondolatával éldegélnek, mikor egy napon a kis faajtón megszólal a jelző kalapács. A kapus kinyitotta az ajtót, s több mint harminc ember lépett be, harcban edzett férfiak és üde ifjak, Burgundia legnemesebb családjainak tagjai. A szerzetbe való fölvételeket kérték, s a csapat élén a virágzó, ifjú Bernát állott, a középkor egyik leendő legnagyobb aszkétája, a nagy és költői lelek, ki mint író elegáns latinságával, lángeszével, mint aszkéta izzó szívével és szónoklatának varázsával Európát csakhamar elbűvölte. A cisterciumi szerzetbe új erő áradt; telepei egymást érték, tagjai közül újabb és újabb rajok indultak kolostorok alapítására, melyek folytatták a munkát: rengetegeket irtottak, vadonokat tettek művelt, virágzó mezökké, gazdálkodtak, kereskedtek, s télviz idején, mikor a mezei munka szünetelt, könyveket másoltak. . . Szigorú szent életök híre járt előttök és Szent Bernát dicsőségének nimbusza ragyogta körül kis csapataikat, 1142-ben már elérték a magyar földet és Czikádoron, a mai Bättaszék helyén, Tolnában, megjelent az első fatemplom és kolostor. Negyven év múlva Zircz is készen állt a Bakony koszorújában, az új Clairvaux, mint nevezik, francia tagjaival, a francia műveltség oázaként; életre kelt Pilis, Szent-Gotthárd, Pásztó, megannyi francia kolónia, és egész sereg más klastrom, a XIII. század végéig több, mint húsz. Gazdálkodnak, betegetek ápolnak, védik a hazát: megépítik a pétervárad

erődöt; tanítják és vigasztalják a hívőket, térítik a pogányokat, a künök közt a Mátra aljában.

Velök úgyszólván egyidőben lépte át az ország határát a premontréi rend. Alapítója, a félig német, félig francia Norbert, előkelő grófi család ivadéka, mintegy harmincöt éves koráig élvezte a világius élet gyönyöreit. Akkor egy lovaglás alkalmával közvetlen lova előtt villám csapott le. Norbert a dologban Isten intését látta, megtért, szigorú élethez fogott, mezitláb, gyalog kezdett járni és a népnek az Isten igéjét hirdette. Kortársa, jóbarátja volt Szent Bernátnak és az egyházszakadás megszüntetésében Németországban utánzója; kitűnő szónok és mint Magdeburg érseke hatalmas főúr, korának egyik legerélyesebb férfia. Szerzete a premontréi vadonból, a franciaországi Coucy vár mellől, Aisne département-jából, Lotharingián keresztül, már a század közepe táján eljutott magyar földre, Garábra, Pásztó közelében, hol első kolostoruk volt, és csakhamar elterjedt. A premontréi örökölte alapítójának szigorú fegyelmét, de előkelő hajlamait is: úri szerzet volt, szívesen és folyton érintkezett a papsággal és világgal, míg társa, a cisztercita, termékeny völgyeiben, folyói mellett, általán földműves, paraszt és a szó szoros értelmében zárkózott életet élt. De sorsuk egy, ép úgy mint virágzásuk ideje: névtelen hős mind a kettő; dolgoztak, küzdöttek a kulturáért, de nem hagytak külön, maradandó, mély nyomokat. Azonban közben a XIII. század fölviradt már. A kolostori tudományosság Európa egyetemlein aranykorába lépett, a kolduló szerzetek, Akvinói Tamás és Albertus Magnus, Bonaventura és Duns Scotus rendje, Magyarországon is megjelentek és hatalmas virágzásnak indultak. Előőrseik, az első ferenciek, az Eged szomszédjában, Egerben, még a század tizes éveiben ütöttek tanyát. Alapítójuk, -atyjuk-, assisi Ferenc, egyike volt a legjobb embereknek, a kik valaha léteztek, a legbuzgóbb aszkétáknak és legköltőibb lelkeknek. Mikor föllépett, az egyház — III. Innocentius korában — fényének, politikai és társadalmi hatalmának tetőpontján ragyogott. Uralom, birtok, fényűzés számos hivatlant vonzott körébe, s az élet tisztasága fölöttébb megesappant. Megdőböntő volt a rossz papok száma; albiak, valdiak ostroma zúgott és egész sereg apostol hirdette, hogy az egyház fényűzésében, gazdagságában eltért Krisztustól. Ferenc mint gondviseléses alak lépett föl ebben a forrongásban. Élete, a mint ránk hagyták, csupa elragadtatás, csupa csoda, belső sugallat, miszticizmus. Az ifjúságot mint pompakedvelő, hiú, egyébként jó érzésű s adakozó lélek élte át: míg nagy betegségek komolylyá, éretté s tán még jóval érzékenyebbé tették. Egy napon imádság közben szöveget hallott: »Ferenc, menj és hozd helyre házamat, mely, mint látod, egészen összeroskad«. Innen fogva mindenestül Istennek ajánlotta föl magát. Javaitól, családjától megválva, remete öltözetben járt körül szülővárosában, alamizsnát kéregetve, a melyet templomépítésre fordított. Mintegy

ket évet töltött így, a mikor, 1209 február 24-én, huszonhét éves korában, a mise evangéliumának szavai¹ teljesen kiforgatták nyugalmából. Saruit, botját, tarisznyáját, pénzét elhányta, egy szal tunikáját durva kötéllel övezte és »megutálván« ekként a föld minden javait, hogy az evangéliumi és apostoli szegénység drágagyöngyét elnyerje, kiment a világba, hirdetni az Isten országát, a békét, a bűnbocsánatot. Tanítványai követték példáját, az Üdvözítőnek és apostoloknak utánzását szóban és tettben, az evangéliumnak betű szerint való megtartásával. Alázatosságuk jeléül »hítvány testvérek«-nek mondták magukat. — »fratres minores«, — pénzre, jószagra gondolniok sem volt szabad, koldus-szegényül, egy szal köntösben, sarutlan, még botot sem vive jártak a világban és terjesztették az Isten ígését. Maga Ferenc nem volt tudós, sőt csak kiválóbb képzettségű sem; de egett Istenért, az emberek tudveért, s lelkének lángoló idealizmusa mindent pótol. Bizonyos alkalmakkal írja egy kortárs — Bolognában a városház előtt prédikált.

Ott volt az egész város. Beszédét e szavakkal kezdte: Angyal! ember! ördög! És a tanulatlan ember oly szépen szolt erről a három állatról, hogy számos tudós férfit esodálkozásra indított. A gyűlölet és harag ellen, a kibékülésről beszélt. Ruhája szegényes volt, külseje s arca nem szép, de Isten annyi erőt ontott szavába, hogy halálos ellenségek kiengesztelődtek. A nép pedig körülfogta: férfi, asszony hozzárohant, csakhogy ruhája szegélyéhez érhesen vagy egy darabkát szakithasson belőle.«-A tudományokért nem tudott lelkesedni, s a szerzettagokat inkább óvta tőlük, semhogy rájuk buzditotta volna. Félt, hogy fölfuvalkodnak, szem elől tévesztik, hogy a prédikáció sikerét a jámborság, a szív tökéletessége, az imádság ereje vivja ki, nem a beszédnek mélysége. A tudós barátok — így szolt — látva, hogy a nép megtér szavaikra, rendszerint kevélységre indulnak és azért inkább a saját ítéletekre és kárhovatukra prédikálnak, önmagoknak tulajdonítván az érdemet. Pedig, valójában, kiket hisznek prédikációjokért és tudományukért fordulni penitenciára, Uristen szent, alázatos szegényeknek és együgyű barátoknak imádsága miatt és könnyezésével építi és fordítja, jöllehet a szent barátok azt nem tudják. Mert ekképen vagyon Istennek akarátja, hogy azt ne tudják, hogy innét ne kevélykedjenek«. — Valódi népies rendet alapított, távol a monakusok szigorú zárkozottságától, a prémontreiek úri hajlamaitól: a hierarkianak, mint találóan mondják, szélső demokráciáját. »Fiait« nép, urak gyorsan megkedvelték, s a mily rohamosan nőtt népszerűségök, ép oly arányban terjeszkedtek az egész világon.

¹ »Elmenvén pedig prédikáljatok, mondván, hogy elközelgetett mennyeknek országa... És ne legyen aranyatok, se ezüstötök, se pénzetek tüszötökben, se táskátok az útra, se két köntöstök, se sarutok, se pálcátok: mert méltó a munkás az ő bérére.«

Azonban nem állottak egyedül. A ferencrendi munkájában, sikerében osztozott a dömés, a prédikátor rend atyafija, kinek szerzete ép ez időkben és nem kisebb népszerűséggel vívja küzdelmeit. Az albigiak megfélekezése a legjobb erőket kifárasztotta már és a pápai követek összes törekvése jóformán sikertelen maradt. Domokos, osmai kanonok, calarogai, ókasztiliai ember, püspökével, Diegóval, ép akkor jart Dél-Franciaországban. Buzgó, világos lelke rögtön tisztában volt a tenni valókkal. Szent Ferenc szívével, alázatának, szegénységének varázserejével akarta meghódítani az embereket; Domokos az élet szigorúságához a tudományt csatolta: Isten igéjének buzgó és alapos prédikálásával kell a hívőket megerősíteni, a tévelygőket megtéríteni. S társával együtt, azon helyt, habozás nélkül munkához látott. Utódai, szerzetének fiai követték hagyományát. A dömés a szó hatalmára, derekas theologiai képzettségre törekedett, a kornak mindent magába foglaló tudományára: soraiból térítők, hírneves szónokok, hitnyomozók, tudósok váltak ki, tanintézeteik száma mindenek fölött tetemes volt, s az egész rend, mint mondták, »a világon szétszórt egyetemet« alkotott, melynek ha tíz tagja megtelepült valahol, egynek közülök tanítónak kellett lennie.

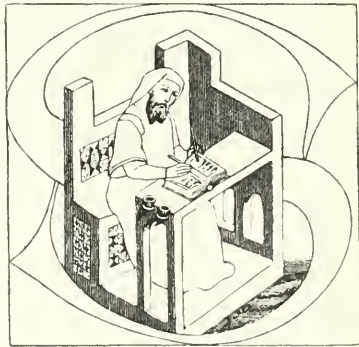
Aztán jöttek a többiek. A fehér ruhás, fekete köpönyeges dominikánust nyomon követte a fehér darócba öltözött, a világtól elzárkózott szigorú karthuziánus, a »néma barát,« Eresiben, a Duna mellett, majd — immár a tatárjárás után — a Szepességben, a Menedékszírtin: Lapis refugii-n, Szent Antal völgyében, a Dunajec mellett, a magyar-lengyel határon, a gyönyörű fekvésű Felső-Tárkányban, Lövdön, Veszprém megyében, a mai Város-Lőd helyén, szűk kolostoraikkal, melyek mögött a testvérek apró kalyibái állottak, és megszületett az egyetlen magyar eredetű szerzet, a pálosoké. Tulajdonképen való alapítójuk Özseb, esztergomi kanonok volt, lelkes, buzgó, tanult ember, a ki nem ismerte az élet bűneit, de annál több jót tett a szegényekkel. 1250 ben a pilisi erdőben hét remetetársával építette az első kis monostort és templomocskát, s hetven év múlva már hatvan, a XVI. századig száznál jóval több volt a nagyobb, tizenket, húsz tagú paulinus-monostorok száma. Fejedelmek, főurak: Károly Róbert, Nagy Lajos, Zsigmond, Matyas, a Kontok, Drugethek, Garák, Perényiek, a dinasztiaiak tagjai pártoltak, segítették őket, mint a szerzetesség valóságos diszét. A pálos nem avatkozott világi dolgokba, remete volt, erdők mélyén, magas hegyeken, távol a városoktól lakott, szigorú, nagy fegyelmet ismert. Minden kolostorban voltak papok, kik prédikáltak, gyóntattak, irtak, olvastak: de sok volt köztük a »megtért testvér,« a *conversus* is, a ki mezeti, szőlőmunkát végezett, szabó-, csizmadia-, kovácsmesterséggel foglalkozott, festőművész vagy jeles kőfaragó hírében állott.

Magyarországon több századon át ezeknek a szerzeteknek a háza

voltak az irodalmi élet egyik ágának kisebb-nagyobb, de megannyi gócpontjai. Alakra, színre, nagyságra szintoly sok apró állam, hol arisztokratikusabb, hol demokratikusabb szervezettel lefelé, hol inkább a szellemi, hol inkább az anyagi művelődésre hatva: de mindig abszolutisztikus formával, ugyanegy főcélra törve, ugyanegy nagy eszme szolgálatában működve. Mintegy a lovagi ideált követték, csakhogy a vallási élet terén; ugyanazt az erő kifejtést, önfeláldozást, mely a lovagot áthatotta, csupán egyéb irányban. A szerzetes szintén a harcot hirdette, azonban a saját gyarlóságai, a világi élvezetek és gyönyörűségek ellen, és a maga útján szinte oly hős volt, mint a csatatér legnagyobb emberei. Azt mondták, megutálják a világot és testben test nélkül élnek, az Isten és az egyház dicsőségére és felebarátjaik boldogítására. Világos, ez a boldogság első sorban és mindenek fölött a jámbor vallásosság, az igaz hit, az örök üdvösség, melyhez képest mindent úgy kell nézni, *quasi stercora*. Ez a nem szép hangzású jelszó magyarázza meg buzgalmukat, hősiességeket, önfeláldozásuk mértékét, anyagi és szellemi munkájokat.

Vészes, nehéz helyeken, pogányok, eretnekek térítésében találjuk őket. Kinn, Havasalföldön a kúnok, lenn Boszniában a bogomilok, e keleti tbbiagiak közt, Bolgárországban a szimatikus Stracimir

vad népénél a XIII. és XIV. században dömések, minoriták lobogtatják a nyugati kereszténység zászlaját. Figyelmeik, buzgóságuk áthatol Európa határán, ki Ázsia pusztáira, hol az őshaza áll. — A magyarok viselt dolgaiból értesültek Nagy-Magyarországról, a honnét a nemzet — sok országon keresztül — a mai hazába érkezett. Azóta több mint háromszáz esztendeje laktak itt a magyarok. De a jámbor dömést nem tudta kielégíteni az elhagyott vérről való kegyeletes visszaemlékezés, el akarta vinni hozzájuk a legnagyobb kincset, a mit ember vihetett: az evangélium áldását. Négyen összeállottak és elindultak keletnek, a Don felé. A hosszú út, a sok szenvedés kimerítette őket, csak egy látott közülök egy magyart, — három évi bolyongás után — valahol a pogányok országában. Megtudakolta tőle, hol laknak, és sietett vissza, hogy meg hozza a hírt és új társakkal, új térítőkkal menjen közéjük. De hazaérve csak egy hétig élt még.

Könyvíró barát.
(A bécsi Képes Kronikából.)

Elmondta útja eredményeit s »elköltözött Krisztushoz«. A vállalat így sem aludt el többé. IV. Bélatól segítve négy újabb testvér vett kezébe vándorbotot. Nemsokára — 1235-öt irtak — elérték Konstantinápolyt, innét harminchárom napi hajózás után eljutottak a Taman félszigetre és előttök állt a Don- és Volga-vidék óriási területe, vad, pogány népeivel. Maguk nem indulhattak tovább, késniök, várniök kellett, míg valami karaván összeverődött. Hónapokig tartott ez a pihenés valahol a Kaukázus északi részén, telve nyomorral, nélkülözéssel. Egyikök tudott fakanalakat csinálni: azokat árulgatták, s az érték kapott kevés kölesen elégedtek. Hogy legyen valami értékök, elhatározták, hogy kettejököt eladják rabszolgának; de szántani, örölni egyik sem tudott, s a két ember kínálva sem kellett senkinek. Így aztán kettő a roppant inségben visszafordult. A másik kettő: Julián és Bernát tavaszra néhány pogányhoz csatlakozva, folytonos éhséggel küzködve tovább ment a pusztában. Végre harmincheted napon valami hitetlen városba értek. Szállást senki sem adott nekik, künn, a sárban, fagyban kellett hálniök. Majd újra egy városra bukkantak. Ott Bernát meghalt, s Julián egyedül állott az idegen földön. De végre szolgálatba állva egy mohemedán paphoz, talált egy asszonyt Nagy-Magyarországból, ki a városban volt férjnél; megtudhatta a rokonokhoz vivő utat, elérhetett vágyva vágyott céljához, s az —Etel- vizének partján színről-színre láthatta keleti véreit. Harcias, vitéz nemzet volt az, bővelkedett fegyverben és lovakban, földet nem művelt, kancatejet és vért ivott, a kereszténységet hírből sem ismerte, azonban bálványokat sem tisztelt. Voltak hagyományai elszakadt testvéreiről és figyelemmel hallgatta Julián beszédét: mivel-hogy nyelvök teljességgel magyar volt és megértették ötet, ő pedig azokat». A tervezett térítésből azonban nem lett semmi. Hiába tért haza Julián, hiába indult útnak ismét: a tatárjárás szörnyű áradata elsöpört mindent. A derék dominikánus már csak a mongol közeledésének hírért hozhatta meg Béla király részére.¹ Nagy-Magyarország után Magyarország is elesett, összetört és az általános pusztulásban szívszaggatóan szállt az ég felé:

Salva nostram Ungariam,
Gravem passam angariam.

Mentsd meg mi magyar hazánkat, és miután annyi gyászt hoztál reája, engedd, hogy a nemzet megmaradt része újra felvirágozzék.»

A megható, erőteljes siralmat,² mint gondolják, valami szerzetes készítette, a legelső latin-magyar költő, kinek munkája fönmaradt. Deákul irt, a tudomány és műveltség általános nyelvén, mint társai,

¹ Rikárd dömés jelentése Julián és társainak útjáról, *Endlicher*, Monum.

² *Planctus destructionis Hungariae*. A boroszlói könyvtár XIV századbéli kézírata.

föl a XVI. századig, valahányszor képzettebb közönséghez, a tudomány beavatottjaihoz intézik beszédöket. A kolostorok falai közt voltak, kik megértették őket. A szerzetesség szüntelen érintkezett a külfölddel, hol fejéi székelték. A papok képzése rendszerint a nyugati formák szerint történt, minorita, dominikánus tanulás közben érezte a szerzeti hagyományok hatását, a skolasztikus theológia áramlatát, a misztika szellőjét, s akadt tudós barát, a ki szomjuhozta s éhezte az igazságot: elhagyta kolostorát, hogy »iskolára menjen,« grammatikán, logikán és theológián kívül egyebet is tanuljon. Író, közönség ebből és a rokon rétegekből teltek ki. Nem voltak sokan, de az irodalomtörténet örökölt néhány nevet és címet, néhány jellemző adatot, sőt munkát is. A pálosok közül ismerjük Erdélyből, Mihálykőről Pozsoxyi Jaxost, a »boldogságos Szűz szeplőtelen fogantatásának bajnokát,« ki 1384 körül »ragyogó« prédikációkat szerzett; 1444 tájáról Böröck, volt váradi prépostot, ki mint rendfő a hívságos dolgok kerüléséről, a feleségestől való tartózkodásról, az alázatosságról írt lelki fiainak; KAPUS BALINTOT, TATAI ANTAL: SZOMBATHELYI TAMÁS rendfőt, Mátyás kortársát, mint jámbor, aszkéta írások alkotóját; CSANÁDI ALBERTET, a ki a XV. század végén a bajcsi monostorban cicerói nyelven ékes latin versekbe foglalta szent Pál remete, a szerzet ősenek életét s több bibliai elbeszélő versezetet készített. Voltak krónikások, kik szerzetőknek sorsát kísérték figyelemmel: ZALKAI BALÁZS ferences gvardián a XV. század húszas éveiben, a század vége felé a paulinus DOMBRÓ MARK, Remete s utóbb Lepoglava vikáriusa, és a középkor alkonyán a karthauziak sorából a menedékszírti fejtelten barát,« a Lapis Refugii csöndes, szigorú telepének névtelen följegyzője . . .

A megmaradt címek, adatok, munkák elég világosságot vetnek alakjukra, hogy körvonalaikat bizonyos mértékben láthassuk, irányukra következtethessünk. Ezerszer ismételt és elkoptatott eszmék, hogy a jó szerzetes csupán a mennybéli örök javakat keresse, a földön levőket hiúságnak, füstnek, a szív, a lélek nyügének tartsa, mely az Istenhez való eszményi fölemelkedésben, a vele való benső egyesülésben akadályozza; hogy a valódi barát önmagába merül, saját lelkével foglalkozik; hogy az engedelmesség, az alázatosság a legdicseőbb erény, mely annal magasabbra viszen, minél több áldozattal jár . . . néhány jellemzőbb dogmatikus gondolat, melyek, a skotisták nyomán, mint látszik, Magyarországon különös tetszésre találtak: Mária szeplőtelen fogantatásáról, a nehéz küzdelem visszhangja, mely Nyugaton dömések és ferenciek közt folyik; legendás, bibliai történetek, históriai adatok, naiv, buzgó elbeszélések, mint szelid, aranyos fény derengve át a kolostornak mozdulatlan, csöndes szürkületén. A menedékszírti telepen 1320-ban, Márton perjel idejében, bizonyos előkelő ifjú kérte felvételt. Dénésnesnek hívták és Bogomérnak, a lipői comesnak fia volt. Figyelmeztettek, minő nehez

sors vár rá; leírták előtte a hosszú virrasztásokat, a nehéz, gyakori böjtöket, a karthauzinak földi örömeiben pusztá, sivár életét, mely a legedzettebb férfiakat is megviseli. Az ifjú minderre állhatatos maradt és a perjel végre hajlott kérésére. Dénes a juhnyájnak pásztora lett. Bizonyos alkalommal tehát, midőn nyáját a közeli hegyen legeltette, csodás esemény történt. Hosszú botjára támaszkodva épen a legutóbb tanult zsoltárokat ismételte és szeme a nyugodtan legelésző jószággon függött. De íme, a nyáj neszelni kezdett, nyugtalan lett s a tapasztalatlan pásztor ámulatára hirtelen futásnak eredt. A cserjésből abban a pillanatban vén, bozontos medve tört ki s kegyetlenül a menekülő állatokra száguldott. Dénes a nyáj romjaival szomorúan ért haza. Márton észrevette levertségét, s mikor megtudta a bajt, isteni sugallatból így szólt: Ha az a medve újból visszatér, parancsold meg neki a szent engedelmesség erényének erejével, hogy a nyáját békében hagyja». «És íme, az engedelmesség erényének csodálkozásra méltó creje! A medve csakugyan visszatért és a nyájra rontott. Ekkor Dénes testvér, megemlékezvén a perjel tanácsáról, bátran előlép és a medvének a szent engedelmesség erényének erejével megparancsolja, hogy a nyajat békén hagyja. Minek mondjunk többet? A medve a szóra megretten s megáll, Dénes testvér pedig félelmét legyőzve, közelebb lép hozzá, övéhez kötözi: a közeli monostorhoz vezeti és a dühös vadállat szelíd báránynyá lesz. A szerzetes atyafiakat előhívják, s mindnyájan csodálkoznak és dicsérik az Urat az ő szentjeiben. A csodát pedig Dénes testvér a perjel szentségének, Márton perjel Dénes alázatosságának és engedelmességének tudta be érdemül. Végre a medvét szabadon bocsátják s meghagyják neki, hogy a testvérek birtokára jönni többé ne merészeljen.»¹

Ferenc rendfő idejében történt egyszer, hogy nagy éhség volt az egész országban és az éhező szegénység egy kis élelemért százával állt a monostor kapuinál. Ferenc mindenkinek adott valamit és a lisztes láda egészen kiürült. Ugyanazon a napon egy szegény ember jelent meg az ajtónál és elpanaszolván, hogy két napja semmit sem evett, egy maroknyi lisztért könyörgött. A kulcsár el akarja utasítani, azonban Ferenc parancsot adott neki, hogy a ládát nyissa ki és a fenékén kaparjon össze egy kevés lisztet. És íme - csodák csodája! — a láda a legszebb liszttel volt telve. A kulcsár örömkialtásban tört ki, a testvérek összefutottak, halát adott az Urnak mindenki, a szegény ember pedig eltűnt szemök elől.²

Voltak jámbor, ideális lelkek, kik mintegy a föld felett éltek, égre irányzott szemekkel, vallási eszmék árjába merülve és ezen a világon

¹ A névtelen karth. krón. Wagner, Analecta Scep. P. II. L. *Dedei Crescensnel.*

² *Dombro-Gyongyösi* palos följegyz.

esupán az Isten dicsőségét, szolgálóinak előremenetelét kutatva. Író és nem író társaik, utódaik magasztalása, mely nimbusként övezte őket, mutatja, hogy környezetük eszményeiket látta bennök. Azonban nem mindenki volt ilyen: sőt nem volt ép a nagyobbik rész. A titkon sült kappant fogyasztó paulinusatyafiak mellett, kiket a jólelkű Gergely főnök azzal tréfál meg, hogy váratlanul közéjük toppanik: »Az Isten bocsassa meg nektek, atyámfiai, hogy engem elfeledtetek meghívni,« s a kik vegre is megjavulnak, megjelen a türelmetlen barátnépség, mely a jóságos István főnök hosszúra nyult oktatásai alatt morgással adja jelet, hogy az Isten ígését is meg lehet unni; ott áll a szerzetes, a ki, mert főnöke mindegyikök ajtajára egy kis ablakot vágatott, melyen át az előjárók szüntelenül kémkedhetnek, — másképp nem töltheti boszúját, — az ájtatos rendfőt legalább »Furó«-nak gúnyolja. Hivatalos adatok alapján készült iratok beszélhetnek esupa nagy és szent vikáriusokról, erkölcsök különös virágzásáról — tudjuk, mennyi hitelt érdemlenek: itt ott egy véletlen adat pillantást enged a monostori élet való mivoltába, emberi gyöngeségeibe, forrongásaiba, demokrata és arisztokrata küzdelmeibe. Szó és szív akárhányszor nem volt összhangzásban; aszketikus elmélkedések, dogmák fényes boncolása nem ölte ki az ember földi vágyait, a testvéri szeretet apostolaiból nem halt ki a türelmetlenség. Ezek a derék barátok ép oly gyarlók, mint bárki más, ép oly szenvedélyes dühvel rohannak ellenfeleikre, mint századaiknak izmos katonája. Ítéletet tartanak fölöttük, elkárhoztatják őket, meggyalázák poraikat és a jámbor tökéletesség nevében, az ájtatos butaság haragjával dühöngnek vonzalmok, szeretetök ártatlan tárgya ellen is. »Le a sciolusokkal! Nem kell tudomány! Nem pazarlunk pénzt reája!« — Mit ér a rejtett és titkos dolgok fessegetése, a melyeknek nemtudásáért nem vádoltatunk az ítéletkor? . . . Mit törődünk a fajokkal és nemekkel? Önzetlen, tiszta ajkról, test nélkül élő ember szájából van ebben a keleti izü elvben valami igaz; de a kiáltozásokban egyéb is zúg: a tomeg féltékenysége, a képzetlen, félparaszt baráté, a ki nem akarja, hogy a szellemi felsőbbség jogcímén uralkodjanak fölötte; a kolostori demokraciáé, mely irigykedik, gyűlöl, a más erkölcsét lesi, alázatosnak hirdetve önmagát, önerzetet, büszkeséget túrni nem tud és utál mindent, a mi nem az ő képére és hasonlatosságára termett. Az eset a XV. század közepén történt, s hőse a fehér ruhás paulinus remeték egyik legkiválóbb, de büszke és nagyratörő, minden esetre nyílt, kétszínű életmódhoz nem értő, szánalomra méltó rendtársa. Fráter Mihály — az irodalomtörténet MICHAEL DE HUNGARIA néven ismeri — a mint latszik, valahol Lád környékén, Borsodban született. Az úri rendből akadt bőkezű pártfogója, kimehetett iskolára Párisba és tudással meg rakodva tért vissza Szent-Lőrincere. A »Conceptio immaculata« viadala Budan is folyt, fejedelem, tudósok, papok érdeklődéssel kísérték a vita-

kat, melyeket skolasztikusok, megszokott, különös formáik szerint rendeztek. Valami szerzetes, talán dömés, — ezek voltak a tétel fő ostromlói, — támadást intézett a tan ellen: Mihály kiállt a küzdőterre s a fényes, nagy gyülekezet színe előtt, Ulászló király jelenlétében, a hallgatóság viharos tetszése közt diadalmasan védte meg a »Virgo purissima« kiváltságát. Győzelme, munkái: a szeplőtelen fogantatásról, a remete-életéről, a szerzeti tanácskozmányok teendőiről, soha kétségbe nem vont fényes tudása tekintély sugaraival öveztek; a király kegyelte, s a fiatal szerzetes mindennapos lett az udvarnál. Érezte becsét, voltak vágyai, rendfő akart lenni. Előkelő emberek, főurak támogatták, a szerzet »tudós« elemei, úgy látszik, mellette sorakoztak, de volt hatalmas és veszélyes ellensége. A tömeg vádolta, hogy büszke, hogy önző tervei vannak; elhanyagolja a zsolozsmát, az isteni dolgokat. Elejtették, megbuktatták s rendi határozattá emelték, »hogy a sciolusok dölyfét megzabolázzák és költséget többé egy testvér taníttatására sem pazarolnak.« Mihálynak nem volt maradása, lelkén erőt vett az elkeseredés. Pártfogója, Laadi Jakab mellette volt; csupán azt kérte, bocsássák vissza Párisba: hébertül szeretne tanulni. Megengedték neki, elment és nem látták többé soha. Meghalt ifjan, vétkének áldozatakép, elbúsult szívvel; a szerzet krónikájában pedig a neve után odaszúrták a »miserabile proprietatis vitium«-ot, az önzést, a pálos legnagyobb gyalázatát, örök tanulságul mindeneknek.

Világos, a tudomány, az irodalom a klostromban nem uralkodó erő, csak az élet nemes fényűzése, a mely jó, ha más erényekhez kapcsolódik, de magában hiába vár hódolatot. A kis és nagy kolostorok lakója egyaránt a szentséget hirdeti, őszintén, igazán vagy színlelésből, mint az idők mindenek fölött uralkodó eszméjét, mint célt, a melynek megközelítésétől az ember értéke függ; vele, érte hadakozik, ha kell; ürügyül, köpenyegül használja s általa teszi semmivé ellenfelét, legyen bár az Mihály, a XIII. század egyik legnagyobb bölcselő elméjének, Halézi Sándornak koszorús követője. Ily kezekben, ily természetű világnézet határai közt, kétségkívül, a tudomány sem az, a mi egyebütt. Őszintén megmondják, hogy ancillának, szolgálónak nézik, a ki a vallás, a hittan szolgálatában áll; hogy a világi tudás gyümölestelen, árnyékot nem nyújtó fa, víz nélkül való felleg. A tökéletesedés, az erkölcs, a hit, az örök boldogság, ez, a mit tudni, lehetőleg ismerni, érteni akarnak; misztikusok és skolasztikusok, csudálatos, naiv gondolatokkal, gyermekes együgyűséggel, mihelyt a logika és metafizika szillogizmusaiból az eleven élet és természet világába vonják őket. De a szellem fölébredt legalább és kutatni kezdi az élet, a lét, az ismeret titkait. Práter Boëthius, dömés Erdélyből, a XIV. század közepén »a világ örökkévalóságáról« értekezik. Aristoteles — a schola Aristotelese — nyomán belémerül az ismeretlen kérdéseibe, okoskodik az érzékek s

érzékletek viszonyáról, az álomról s ébrenlétről: egy másik férfiú, valami papi ember, ki a bécsi egyetemen borostyanosságig emelkedett, még tovább halad: hirdeti a tiszta ész jogát, hadat üzen a dogmáknak, melyeket bölseleti úton megállapítani nem lehet, az Isten eszméjét pusztán ész érvek alapján fejtegeti. Van már hallgatója, tán hűve is: csupán a régi szellem nagy erejével nem számolt: és mint eretnek, vádolva, testileg, lelkileg megkínózva, megtagadja elveit, hogy pályáját egy paulinus remeteség szűk cellájában fejezze be. A kolostor falai közt a skolasztikus áramlat nyugodtan hőmpölyögteti tovább hullámain, a szellem fokozatos fejlődése szinte zavartalanul terjed. Hivatása nincs még betöltve, nagy és maradandó művet nem alkotott, eredményeit nem foglalta össze.*

Ez a nagy és nem dicstelen dolog a minoriták szerzetére, a XV. század végére várt. A kornak tudását, aszkéta szigorát és szentségét, a magyar szerzetes bátorságát, a földön túlra törekvő szerzetesi szellemet a társadalmi ember faji érzésével egy igénytelen budai barát egyesítette, századának egyik legkiválóbb és legkiforrottabb jellemű deák-magyar tudósa, kinek művei a magyar szerzetességre a legmélyebb hatást gyakorolták. Tudjuk róla, hogy Temesvárt született és a szerzetben PELBÁRT nevet kapott. Tanulmányait Krakkóban végezte és 1463-ban baccalaureussá lett. Innen fogva húsz esztendeig nyomavész: de újra előkerül Budán mint theologia-tanár, a bécsi kaputól nem messze épült szerzetház tagja, ki ép ezidétt fejté ki hatalmas irodalmi tevékenységét. Magyarországon — 1479—81 közt — rettentő pestis dühöngött. Maga mondja, hogy a bajt többször megkapta, de a boldogságos Szűzhöz fordulva, szerencsésen megszabadult. Talpra állott, sietett háláját leróni, betegségében tett fogadását teljesíteni és megírta első munkáját: „A boldogságos szűz Mária csillagkoronáját.”¹ Ezt a félig tudományos, félig költői könyvet, a mely nemesak néki legszebb alkotása, de századának is egyik legértékesebb műve. Hálával és rajongó ragaszkodással dolgozott rajta, lelkének magas szárnyalásával készítette minden sorát és szívének igaz, erős vallásos ihletével hatotta keresztül. A mi szépet, magasztalót Máriáról századok tudós elméi összehordtak, olvadozó áhitat, költői képzelet álmódott, fényes egészsze alakult nála, melyet szemlélve, mintha dűsgazdag csücsíves egyházban volnánk, pazarul faragott pillérek, ívek, bizarr ékítmények erdejében, óriási kötomeg alatt, melynek súlyát tudjuk, de nem érezzük: részleteit csodáljuk, de minden vonalvezetésen föl, a nagy központokhoz, az alapeszméhez emelkedünk. Ez az alapeszme a Stellariumban Szűz Mária dicsősége, magasztossága, bámulatra méltó nagysága. Pelbart bevezet

¹ „Stellarium corone benedictae Marie virginis in laudem eius pro singulis predicationibus elegantissime coaptatum.”

Pomerium de sanctis.

fratris Delbarti ordinis
sancti Francisci

életébe, lelkesedéssel tárja föl alakjának, szereplésének vakító fényét, hivatását, melyhez hasonlót nem ismert a világ. Az olvasó látja az őskor atyáit a bűnbeesés után az ördög fogságában, szomorkodván és szabadulásért áhítván; fölemelkedik az égbe, hogy az isteni könyörület, igazságosság és szeretet tanácsát szemlélje, a megtestesülés elhatározását, a királyi szűz kiválasztását az istenanyaságra. Következik az angyali üdvözlés, a látogatás Erzsébetnél, a templomban, az első anyai fájdalom. De csak szenvedni, nagyon szenvedni tudott ez a nő; vétkezni soha. Lelkén nincsen árny, testének liliumtisztasága nem tud szeplőt: maga az eredendő bűn is elsurrant mellette. A magyar theologus fényes védelemmel száll sikra »immaculata conceptio«-ja mellett. Aztán egyebekre tér: származására, születésére, nevére; leírja életét, szüzességét, ember- és istenszeretetének nagyságát festegeti, hogy a végső három könyvben a megdicsőülthöz emelkedjék, föl az egekbe, hol az »asszony« áll, kinek feje körül csillagok képeznek ragyogó, örök diadalmi koszorút. Kép, elbeszélés, fejtegetés, reflexió egymás mellett és egymásba fonódva, rendszerré rakva, melynek folyton vissza visszatérő arányai emlékeztetnek a szabályos épületekre. Az alaplappontosság: a könyvmeké: tizenkettő; a divíziókban szintén ez a szám vagy alkotói: hármas és négyes tagolódás csaknem mindenütt, szillogizmusok hármas szerkezeteiben végződve; s az egész maga, három főrészével, mintegy a templomtest csarnokát, hajóját és szentek-szentjét utánozva. Skolaszticizmus és misztika, szív és értelem fogtak kezét, hogy alkossák, s a középkor geometriai érzéke és szimbolikája szövetkezett, hogy a mű méltó legyen tárgyához és korához.

Pelbárt testvér az oltárra tette áldozatát és tovább indult. Szomjuhozta, éhezte az Isten dicsőségét, a lelkek üdvösségét. Papoktól, igehirdetőktől hallhatta, mily nehéz az állapotuk magyar viszonyoknak megfelelő prédikációs művek, mintabeszédek nélkül: volt kedve a hiány pótlására, elüljárói maguk is ösztökélték rája, s leült és dologhoz látott. Tízennyolc esztendőig tartó, lelket-testet fárasztó, kimerítő munka volt, a mire vállalkozott; de »a lelkek haszna, Krisztus szeretete« nem hagyta csüggedni, megállta helyét emberül és csupán a mű vége felé vett rajt erőt a bágyadtság. A nagy, önzetlen vállalat készen állott és Pelbárt nem ok nélkül a »Gyümölcsös-kert« címet¹ adta neki. »Mert valamint a gyümölcsösben különböző nemű termőfák, gyümölcsök és virágok vagynak, úgy ebben a munkában is mindennemű és sokféle prédikációk, a tudománynak sokszerű virágai és az isteni titkoknak üdvösséges gyümölcsői találatnak«. Igaza volt s méltán hajthatta volna

¹ A mű három részből áll: *Sermones Pomerii Fratris Pelbarti de Themeswar diui ordinis S. Francisci De Sanctis Sermones De Tempore. Sermones Quadragosimales.*

fejét, kezét pihenésre. A Pomérium, főképp első része, a szentekről szóló beszédek, gazdag és változatos mű és mint eszmék, meggyőződések összege korára, szerzőjére egyaránt jellemző. A világ, a műveltségnek magasabb rendű emberei ellenkezésben állanak vele: kissé pogányok, lelkesednek az ókor klasszikus jeleseiért, vannak divatos és tudós babonáik, hőbortjaik; nem tagadják, hogy rajongnak a fényűzésért, keveset törődnek az igazságossággal, tompább lelkiismeretűek, hogysen a szegényeket, a kevésbbé erőseket kimélnék, lefelé hatalmaskodók. önzők felfelé... S akkor előáll az egyszerű barát, durva köntösben: pokol lángjába sülyeszti Aristotelest, Cicerót, Sallustiust, Ovidiust, Homerost és Vergiliust; gyalázatos bűnnek, butaságnak és eretnekségnek kiáltja ki a kedvelt asztrológiát, védelmére kél a gyöngének, az elnyomottnak, s kérlelhetetlen szavával végigsújt a hatalmaskodón, az igazságtalanon, legyen bár az éppen maga a király. Nem keresi az alkalmat, de ha megjött, megragadja és nem törődik az emberek haragjával, mint a hogy dicséretökre nem vágyódik. A korról beszélhet bárki bármit: ő a hit, az erkölcsi élet oldaláról kevesebbnek látja fényét, nem huny szemet az udvari fényűzés, pazarlás, laza élet s a nép terjeszkedő nyomora előtt: éles és nyílt szemekkel nézi a büszke, nagy, de önkénykedő uralkodót, a rabló főurakat, dölyfös, kéjelgő lelkipasztorokat.

«Ha azt kérdezi valaki: mi a törvény? megfelel rá Mayro Ferenc, mondván: a tisztességesen élés mestersége, mely az embert arra kötelezi, hogy szüntelen hozzá tartsa magát. Hanem azért igaznak bizonyul az emberek közt Anaxagoras mondása, hogy: a törvény pókháló, melyen a kisebb legyek fönnakadnak, a nagyobbak pedig keresztül fontanak. Így a nagyok és fejedelmek átlépi a törvényt s nincs bántódásuk, a kisebb emberek pedig lakolnak. De eljön az Isten utolsó ítélete stb.»

«Szent István dekretumában meghagyta a magyaroknak, hogy a hitben megmaradjanak, senki mást ellenség módra meg ne támadjon, se szomszédján perbehívás nélkül ne hatalmaskodjék, az özvegyeket, árvákat senki ne kóborolja, az anyaszentegyházat ne pusztítsa és az egyházi férfiak iránt tisztelettel viseltessék. Oh, bárcsak eszékbe vennék ezeket magyar uraimék, de fájdalom, éppen az ellenkezőt látjuk végbe menni. Hanem mindenki meghallja, mit Ézsaiás mond: jaj a prédálónak.» Oh én Istenem! mely sokan vannak e mi időnkben az olyan fejedelmek, a kik az egyházakat fosztogatják, birtokaikat elszedik, elragadozzák az apátúrságok s püspökségek javait, melyeket régi szent királyok és fejedelmek fundáltak, mint például Sz. László és Sz. István Magyar-, Sz. Venczel Cseh-, Sz. Henrik Bajorországban. Ezek és sokan, a kik más helyeken egyházakat szerettek s azokat megajándékozták, istenfélők voltak: e mostaniak azokat rabolják el, teszik semmivé. Oh, ha most élne Sz. László, Sz. István király, bizonynyal meglakoltatná az egyház e prédálóit... Ezekről mondja szent Hieronymus, hogy gazdag

ruhákba oltózkodnak, a fagyban, hidegben meztlenül haldokló szegényekkel nem gondolnak. Maguknak nagy palotákat rakatnak, hogy bámulják az emberek, s ügyet sem vetnek arra, hogy a szegények az utcákon haldoklanak. Dúsan vendégeskednek, lakoznak, a szegénység pedig éhen vesz el. De csak lakmározatok és dözsjöleték, majd a halál ugyanis véget vet mindennek. Majd siránkoztok még a pokol kínjai közt egy csepp vízért is, de még azt sem nyerhetitek meg.

Mily élesek és vakmerőséggel határosak ezekhez hasonló célzatos parhuzamai, kitűnik a Sz. István ünnepére készült harmadik beszéd egy helyéből, melyet senki sem fog az első királyra alkalmazni. A minden ízében fölmutatott s megvilágosított tárgyat itt is az igazságosság alkotja, melynek gyümölcsöző volta szintén hatalmas ösztön lehetne annak gyakorlására. Szereti Isten s megáldja azokat, kik így élnek; soha nem láttam, hogy az igaz elhagyatott volna és az ő kenyérkereső magya: láttam pedig elhatalmazott hitelent, és hogy az felfuvalkodott, de elmulék és ime nem vala. Gyermekekkel is megáldja az Úr az igazat. A farkas csak úgy szaporít, mint a juh, ezt amaz felfalja, az emberek is üldözik és eszik; mégis több a világon a juh, mint a farkas. Honnan van ez? A természetes okokon túl így van azért, mert az Isten úgy akarja. A hitelenek sem mely gyökeret, sem állandó fundamentumot nem vernek. Ennek bizonyosságául rendelte az Isten, hogy a mint a ragadozó állatok nem szaporodnak, azonképen az igazságtalan embereknek sincsenek gyermekeik.- Az idézet és alkalmazás így is elég erős, a mint van, Szent Istvánnapi prédikáció alkalmával így is könnyen Mátyás, az uralkodó király juthatott az emberek eszébe.¹

Azonban mégsem ez volt fő érdeme. Alakja, négy század mesgyéjéről tekintve vissza, egy egész világnak képviselőjéül emelkedik föl, munkáiban egy egész világ él, mely ép akkor alkonyult, hogy csak hamar elenyészszék örökre. A beszédek telvék a kor kedvelt hasonlataival, példáival, sőt a *De Sanctis* valóságos legenda-tár, mely a magyar földön túllött ünnepek sorát híven követi. Nemzeti szentek, István, Imre, László, Erzsébet és Gellért ősi deák legendái, a *Vitae Patrum*, *Jacobus a Voragine* híres gyűjteménye, a *Legenda Aurea*, a *Gesta Romanorum*-, a XV. század elejének hírhedt *Speculum Exemplorum* a, Herolt János műve, a Szent Anzelm Csodás könyve nem hiányzottak zárdája könyvtárából és iróvesszője alá bőven ontották a költői anyagot. Tudományos eszméket szolgáltatott az egész középkor, a Schola, a keresztyenség nagy multja, melynek gondolatvilágát jobban Pelbártnál senki sem ismerte: a nagy Agoston, Jerómos, Chrysostomos, Athanasius, Joannes Damascenus, Orosius, Eusebius, Origenes, Isidorus, Ambrosius, Gregorius, clairveaux-i Bernát, akvinói Tamás,

¹ *Szűldy Aron*, Temesvári Pelbárt clete és munkái 35. és 44.

In nomine domini sequi
 tur sermones de Sanctis in cōmuni applicabiles.
 ¶ Primo de apostolis Sermo primus.

Os amici mei

estis : si feceritis que p̄cipio vo-
 bis. Joā. xv. ¶ In quibus
 x̄bis ch̄s d̄ns mirā benignita-
 tem ⁊ charitatē ostendit erga
 oēs nos. P̄tio in eo q̄ nos mi-
 seros vocat aicos suos p̄ p̄ce-
 ptorū suorū obf̄uātia: ad quā
 vtiq̄ tenemur vt fui deo obli-

A

gati. Un̄ Augu. sup̄ Joā. pro h̄ passu d̄t sic. N̄d̄a q̄ digna-
 tio charitatis, q̄ cū fuus bon⁹ esse non possit nisi p̄cepta
 d̄ni fuauerit hic amicos suos voluit vocari vñ boni fer-
 ui possint p̄bati. Hec Augu. Sc̄do q̄ q̄ ch̄s d̄ns tan-
 ta charitate voluit nr̄am amicitia acq̄rendo cōtrahere
 N̄d̄agnū q̄ppe so: et si rex vel impator mitteret l̄as per
 nūciū vñū: vt velit tecū q̄ es paup̄ amicitia cōtrahere.
 N̄d̄aus esset si magna mūera per solēnes nūcios mitte-
 ret ⁊ plura repromitteret: vt tecū amicitia p̄trahere va-
 leret. Adhuc maximū h̄ esset: si per seipm̄ ad tuā domū
 accederet: ⁊ largissima dona imo regni sui p̄cipatōez
 offerret tibi paup̄culo ⁊ despecto p̄ amore tue amicitie
 Sic fecit nobis ch̄s d̄ns. Qui p̄mo l̄as misit. s. sc̄ptu-
 ras p̄ph̄az ⁊ ap̄toz in vtroq̄ testamēto. Sc̄do munera
 gr̄az ⁊ gl̄ie celestis offert. Tertio seipm̄ obtulit: et ipse
 met aduenit in incarnatione oia bona ⁊ eternū regnū
 pmittendo in celo: si tñ nos velimus eius amicitia h̄e
 fuādo p̄cepta eius. Q̄ q̄ charissimi diligētē p̄pendam⁹
 tantā charitatē ch̄i qua d̄t nobis oibus in apl̄is. Vos
 amici mei estis si fecerit. ⁊c. Juxta q̄ x̄ba tria mysterta no-
 tabimus p̄ hoc smone: s̄m q̄ de istis cōmēndat h̄ sc̄r̄s.

¶ Prim⁹ de ch̄i iesu amicitia: ibi. Vos amici mei. ⁊c.

¶ Sc̄dm de salubrit̄ eius obf̄uātia: sc̄z faciendo que
 christus p̄cepit.

¶ Tertiu⁹ de signi eius euidētia: ibi. Si feceritis
 q̄. d. hoc est signū ⁊c.

¶ Circa p̄mū de ch̄i amicitia occurrit q̄stio. Cur ch̄s
 d̄ns suos fideles discipulos nō suos voluit vocare: sed
 amicos: cū nullus p̄ncipū hoc faciat suis fam̄is: vt cla-
 ret per exp̄tentia. Un̄ ⁊ p̄h̄s. viij. Et̄. d̄t. Dñj ad seruū
 non est amicitia s̄m q̄ fuus, quia amicitia req̄rit eq̄lita-
 tem. Et̄ q̄tis em̄ ad eq̄lem solet esse amicitia inferioris nō
 ad sup̄iorē est timor ⁊ reuerētia. sup̄ioris nō ad inferio-

B
 Quare ch̄s
 vocauit disci-
 pulos suos a
 micos ⁊ non
 seruos.

Bonaventura, Duns Scotus, Albertus Magnus, Szent Ferenc, Hugo a S. Victore, Richardus, Nicolaus de Lyra, Joannes Gerson; sőt az újabbak közül Holkot, Meffret és Discipulus. A klasszikus világ hősei: Plátó, Aristoteles, Cicero, Ovidius, Plinius és Seneca ép úgy elhozták idézeteiket, aranyforgácsaikat, mint az arabs Avicenna, a zsidó rabbi Moyses, a biblia ép úgy, mint az egyház himnusz-költői. Dogmatika és erkölcsstan, liturgia és archeologia, mathézis és kezdetleges természetismeret szolgálatára állottak, hogy szükségéi, józan látása szerint alkalmazza őket. Valóban, ha egyebet nem ír, maga a Pomerium is fön tartotta volna emlékét, mint a korbéli klastromi szellem világának közvetlen képe: éleselmű spekulációival és dogmaival, buzgó hitével és tudományosságával, tévedéseivel és egész irányával. Csupa tekintély, csupa idézet az egész, mintha igazságaihoz az összes embereket hívná tanúságul: csupa idegen gondolat, mintegy az eredetiségnek látszatát is kerülve, azonban kápráztató gazdagság is, a melyhez hasonlót a külföld sem sokat termett.

Pelbárt testvér megoldotta összefoglaló hivatását, de mintha még híját érezte volna munkásságának. Új műhöz kezdett: a Hittudomány arany olvasójá-nak, egy hatalmas lexikális műnek ideálja lebegett előtte. A könyv elkészült, de más fejezte be, LASKAI OSVÁR, a budai gvardián. A legkiválóbb magyar franciskánust vállalata háromnegyed részének megírása után a mulandó világból az örök nyugalom hazájába intette a halál. 1504 január 22-én, Szent Vince mártír ünnepén mosolyogva szenderült el »és megszűnt írni, tanítani és élni«. Teteme a budai János-szentély körül, egyszerű társai közt porladozott, szerzete, a Ferencrend, boldogjai, szentjei közt tisztelte és ünnepet üllt emlékére: kiváló szelleme fönmaradt és sokáig nem szűnt meg munkálkodni az emberiség nemesítésén. Mellette, mint az Itáliából hazatért CSUDA MIKLÓS, utána, mint Laskai, mások is forgatták a tollat: de hatásra el nem érte, tudásra fölül nem multa senki. A középkori magyar kolostori szellem orthodoxiája benne hágott delelő pontjára és az akkori magyar tudós szerzetesnek ő az ismert ideálja.

II.

A középkor askéta szelleme nem csupán a férfit ragadta meg. Ugyanazok az elvek, érzések, a melyek clairvaux-i Bernátot, a méz-ajkú doktort, Sz. Ferencet és Domokost a század fényűzésével, a test kívánságaival szembeállították, a nőnem körében szintén virágzó típust teremtettek, a régi apácáét, kinek alakja, irodalmi szereplése egyaránt figyelemre méltó.

Ismerni ismerték őket a XI. század elejétől, midőn a keresztény Isten dicsőségét a pécsi dóm, a fejevári bazilika hirdetni kezdték; s

mikor a középkor napja leáldozott, irodalmunk terén az ő gyaszoló, zilált, menekülő csoportjaikra, pusztuló fészkeikre szórta végső sugarát. Az elsőek még keletről, délről származtak be, mint a bizánci hatás tanúi; István király a veszprémi várhegy alatt, a Séd kies, sziklás, csalitos völgyében hasított ki lakóhelyet számukra és nekik adományozta Sárberény falut, — akkor még Sagarbren volt a neve — mintegy negyvenyolc házhelylyel és hat halászszal, Sándor helységet harminc házhelylyel, húsz udvari zsellérrrel, az obadai révet; adott nekik hatvan szántóvetőt, a Duna mellett tizenkét halászt, három ácsot, két kovácsot, egy üvegest, egy esztergályost, Paloznokon és Mámán hat nádast, Obadán hetven köpű méhet . . . Aztán lassanként jött és meghonosult a többi: a ciszterciek, dömések, klarisszák, különösen a két utolsó szerzet, a XIII. század elején. Szerepre, fontosságra ők: Domokos és Sz. Ferenc leányai álltak első helyen; Magyarország legelőkelőbb rétegei az ő soraikban egyesültek, a középkor magyar irodalmában övek a legnagyobb szerep. Budavára, Nagyszombat, Pozsony, majd egy századdal később Ó-Buda, Várad virágzó klarissza-telepek voltak, királyoktól, dinasztáktól, főuraktól alapítva, idő folytával birtokkal, kiváltsággal, népszerűséggel véve körül, részben átélve a török dúlások, nemzeti fölkelések zivatarait és megsemmisítve egy II. József intésére. A fehér-fekete dömés-apácák a tatárpusztítás után a Margitsziget magányát tették »királyi« helyökké. Valahol Veszprém külvárosában, Szent Katalin vértanú tiszteletére, volt már egyházuk és kolostoruk Bertalan püspök jóvoltából, ki elégséges földi javakat bocsátott rendelkezésükre. Évenként járt nekik tizenkét gíra ezüst, a kéri tizedből 400 kepe, ruhára négy márka, bőrlőtözetre és a beteg tagok részére az ősi majorból száz juh, a paloznoki és káliból ötven-ötven csöbör bor, s az övek volt Leveld, Meneka, Chytár és Jutos falvak jövedelme. A szörnyű országos pusztulás azonban ennek a virágzó telepnek is véget vetett. Úri, nemes származású apácái — ez egyik különös jellemvonásuk — a priorisszával, Egiziával, Simon bán leányával, meneküléshez láttak. Lenn, a tenger partja mellett, Zára és Nona szívesen látta őket és sikerrel kísértették meg új kolostorok alapítását. De a vihar elmúltával újra épült az elhagyott fészek is; az omladékok eltűntek, a bujdosók megtértek, a szegények és betegek visszanyerték ápolóikat, a karban fölzendült a római officium és a Boldogságos Szűz zsolozsmája.

Béla király szintén hazatért Dalmáciából. Birodalmának romjai fogadták, s bölcs és hatalmas kézzel fogott annak újrácipítéséhez. Azonban nemcsak kipróbált, tapasztalt, erős férfiú volt; ő, a kit a legszörnyűbb csapások sújtottak, nem feledkezhetett meg az Istenről és a legdrágábbat hozta neki áldozatul. Felesége, Mária királyné, Lascaris Tódor és Commen Anna leánya, egyike volt a legvallásosabb lelkeknek s a minoritáknak és dömés testvéreknek buzgó pártfogója. Mondják, hogy

első szülese előtt folytonos rettegésben élve egy alkalommal leborulva imádkozott, és vigasztaló isteni intésben részesült, hogy szülese szerencsés leend, sőt a ki tőle születik, az Úrnak dicsősége, népeknek és nemzeteknek bámulata leszén. Valóban első gyermeke, »Chenge vagy Chinga« legott, a hogy a világra jött, a jelenlevők kimondhatatlan csodálkozására, ékes szavakkal dicsőítette a mennyek királynőjét, s utóbb, mint a lengyel Boleszlónak felesége, gyermeki ártatlanságban élt férjével, nagy hozományát jócselekedetekre fordítva s urának halála után mint apáca fejezvéen be életét. Most, a mongol becsapás napjaiban, Mária buzgó, vallásos szíve alatt házasságának új, nemes gyümölcsét hordozta. A szerencsétlen királyi pár fogadalmra tökélté magát. Ha Isten megmenti, megépíti őket és ráadásul leánygyermekkel áldja meg, »az szent apáca-szüzek közé adnak azt, mivel az szent szüzen kívül soha a magyar királyok nemzetiből senki apáca nem lett vala«. Így született Margit királyleány 1242 körül, az Árpádháznak és a magyar egyháznak jövendőben egyaránt egyik legszebb gyöngye.

Béla szentül beváltotta fogadását. A gyermeket csak rövid ideig tartotta honn: 3—4 éves koráig. Akkor hűséges, gondos kezekre bízva elküldötte Veszprémbe, Szent Katalin asszony klostromába. Hét évig hagyta ott istenes, áhitatos nevelésben, a legjobban, melyet a korszak nyújtott; de közben gondolt rája. Pést fölött, a Duna szigetének gyönyörű magányában kolostort rakatott a Boldogasszony tiszteletére és 1252 táján oda vitte a ragyogó szépséggé serdülő leánykát. E csöndes, zajtalan idill ölen, e szűk, szentelt falak közt, melyekben Magyarország legnemesebb szüzei hordták az oltárra áldozatul életök virágát, él százdakon át, mint egyik gőpontján, a magyar nyelvű irodalom szelleme. Isten- és emberszeretetének fonséges eszményével, lemondásának, önmegtagadásának ígéivel, földfeletti bölcseségének örök nyugalomával, hitbuzgalmának erejével és naiv, ártatlan ábrándjaival . . .

Századok multán ma is úgy előttünk állanak, mintha tegnap éltek volna. Ismerjük életök módját, eszményeiket, gondolataikat, munkáikat, kedvteléseiket, sőt tréfaikat, tőlük maguktól, saját könyveikből, melyek megőrizték vonásaikat, kezök nyomait, azt a nyelvet, a melyen beszéltek s a melyet tulajdonképen ők tettek írások nyelvévé. A középkornak e művelt, magasrangú nők alkották magyar olvasóközönségét. A férfi, a ki könyvet forgatott, értette a deák munkákat; az asszony közelebb maradt az édes otthonhoz, kevésbbé tanult idegen, holt idiómát, megelégedett, ha az előirt zsoltár, himnusz latin szavát a karban illendőkép elolvasta, kikereste, a főbb imákat elmondhatta; s visszatért a magyarsághoz, melyben született. »Atyjafiai, »testvérei,« lelki gondviselői az ő kedvéért nyulnak tollhoz, ízlése szerint készítik az olvasmányokat: deákból magyarra, jórészt ekkép születik az az irodalom, melynek főnmaradt tömege is főkép ferencrendi vagy dominikánus.

Az apaca átveszi a könyvet, a szöveget használatra, kolostori tulajdonnak, sokszor csak lemásolás végett; új műveket, régi, kopott lapokat átírnak, megőriznek és mikor veszedelem tornyosul fejük fölé, írásaikat kincs gyanánt viszik magukkal bujdosásukba. Nevöket — a legtöbbit — beiszapolta az idő; de háromnak fönmaradt emléke: a valamennyinél lelkesebb, szorgosabb RÁSKAI LEA a XVI. század második tizedéből. Margitszigetről, majd SÓVEVNYHÁZI MARTALÉ ki 1530-ban írt és tán szintén a regényes Dunaszigetébe való volt, és SZÓRÓF KATALINE, mint látszik, Veszprémből, e buzgó, beteges asszonyé, ki egy-egy lap végén megható egyszerűséggel panaszozza, hogy: »Bizony beteg valék, »Igen fáj fejem,« s így is tovább írogatja kedves, »szép« imádságait.

Háromszáz esztendeig hullámzik ez az irodalom, a nélkül, hogy zajosabb hullámokat verne vagy kítőrne megszokott határaiból, új

Sz. Margit Életéből. Raskai Lea kézírása.

eszméket, új érzéseket arasztana, sőt lényegesebben új formákat keresne. Háromszáz esztendő leforgása alatt változatlan egyformaságban élt a kolostor eszménye ep úgy, mint a milyen nyugodtan álltak erős, hatalmas kövei.

Az összes fonmaradt emlékek közt nincs tan egy sem, a mely ezt a mozdulatlanságot jellemzőbben mutatna, mint S^t. Margit Éle^te, ez a ridegen, szárazon összeírt értékes kódex, a melyet Raskai Lea munkás keze juttatott az utókorra. Már akkor — 1510 körül — tisztes régi alkotás volt, melynek itt ott a nyelve idegenszerűnek hangzott a másoló füleiben; gyökerei, alapjai főnyultak egész a XIII. századba, V. Innocentius pápa idejébe, kinek — az ő szeretett kaplani és fia — Umberto^s es Blancos, — mint kiküldött pápai nyomozók 1270 júliusában es augusztusában jártak Nyulakszigetében, másképen bódogasszony

szigetében, hol nyugoszik Szent Margit asszonynak teste, hogy ott megtudakoznának nagy erős bizonság alatt Szent Margit asszonynak szentséges életeről, csodatételéről». A két olasz illendő komolysággal járt el hivatalában. Tisztelendő atyák, nagyságos világi urak és közönséges jámborok egész sorát hallgatták ki, maguk elé idézték az apácákat és jegyzőkönyvbe foglalták tanúságaikat. Mindenekelőtt a szórorok vallottak. Ott volt Margit, V. István menyének, mácsai Annának leánya, ki annak idején nem akart hinni unokanénje szentségében. Ámde történt, hogy egyszer a templomban, Szent Margit koporsójánál valami beteg leányt pillantott meg. kinek «ő kezei megzsugorodtanak vala». Erre így szólt magában: «Szűz Szent Margit asszony, ha akarod, hogy higyjem, hogy szent vagy, vigasztad meg e leányt». És ime, a leányzó legottan meggyógyult. Eljött szóror Erzsébet is, IV. László testvérnénje, ki mint négy éves gyermek pajzánkodott szent nénjével «és az ő kezét betolja vala Szent Margit asszony hátába, hogy meglássa, ha ciliciom vagyon rajta. És megleli vala rajta az ciliciomot». Megjelent és vallott Margit, a Csákok, jelesül Mátyus herceg édesanyja: szóror Judit, Mózes nádor leánya, ki saját fülével hallotta, hogy Olimpiadis asszony Szent Margitot szídalmaza: «hogy az földbe keresi istent, mint az disznó,» kit ez szent szűz nagy békességgel eltüre». Ott voltak hiven: szóror Olimpiadis asszony, huszonnegyedik éveig bodomerei Tamás vármegyeispán felesége, négy szóror Erzsébet, Judit, Kinga «avagy Chenge», vármegyeispánok leányai s még huszonkilencen, csaknem mind nagy urak, előkelő házak vére. A legtöbb hét, nyolc, kilenc, tizenkét éves korában került a szerzetbe s évtizedek óta él a kolostorban; most már virágzó asszonyok, javakorukat töltő alakok, tisztés matronák. Akárhány éveinek számát sem tudja megmondani. Körülbelül lehet ötven esztendő s... csupán az bizonyos, «hogy mi időtől fogva esze, emlékezete volt, azóta mindenkoron ez két klastromban, Beszprimet és iti az Bódogasszon klastromában lakozott». A másik — Juditnak hívják, Ipoly főispán leánya — egyedül arra emlékezik, hogy «fél esztendővel jött az szerzetben Szent Margit asszonnak előtte». Valódi csodákról, bár hiszik, alig tudnak valamit. Szóror Lucia Szent Margit halála után hirtelen megbetegült és elállt a szava. Orvosságul zsályát tettek a szájába, de nem használt semmit, s ötöd napra meg kellett áldoztatni és kenetni. Akkor eszökbe jutott a szóroroknak, hogy megmossák Szent Margit haját és a vizét a beteggel megítatják. És ime, «a beteg soror legottan szólni kezdé és elméje megjöve és meggyógyula». Ez a szóror Lucia pedig ugyanaz volt, «ki látta vala, hogy Szent Margit asszon titkon nézi vala az onnön térdeit, melyek a sok térdeléstől megkeményedtenek vala, miképen az agg fának héja».

Szóror Eliánának egy időben kezdé igen fájni jobb kezének egyik ujjá, úgy hogy semmiképen nem alhatik vala tőle. Elmene tehát Szent

Margit asszony ágyához és valami orvosságot kért. Margit asszony pedig fogta és megszorította Eliana beteg ujját. És a szórór uja csodakép legott meggyógyula . . .

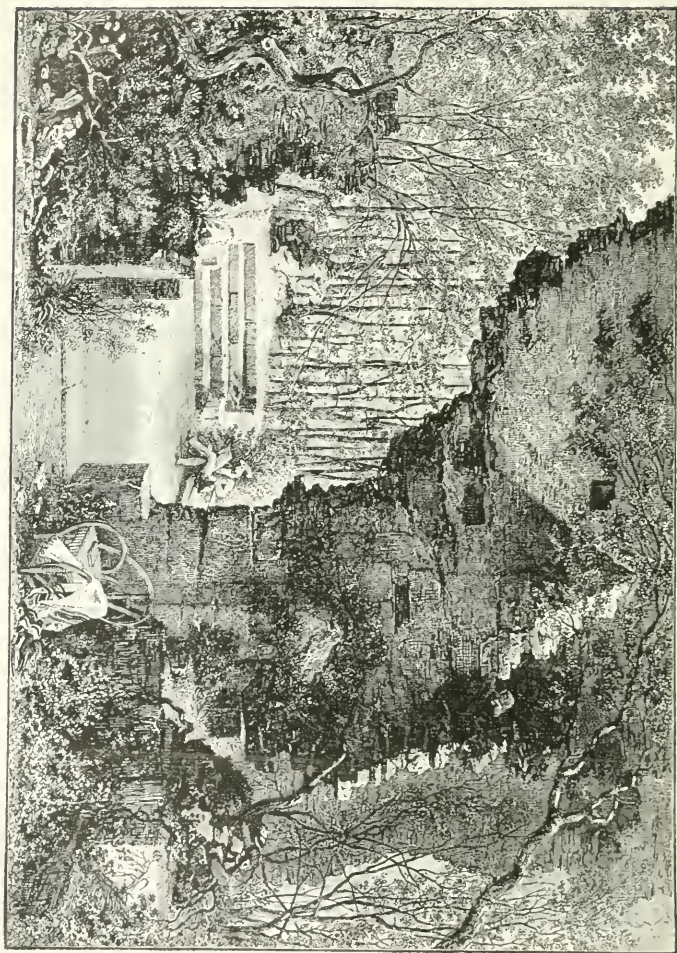
Nem az a fontos, hogy ilyen dolgokat beszélnek, hanem hogy mindnyájan kortársak, részben titkosak, beavatottak, rokonok és barát nők. Soraikban ott van szórór Katerina, ez a hetven éves öreg, ki a hősnek deák tanítómestere volt és túlélte tanítványát; szórór Szabina, hévvízi Donát úr leánya, kivel Margit összes titkait megosztotta volt, és Olimpiadis, úgyszólván dajkája, nevelője, kit haláláig anyjául, mes teréről tekintett. A pápai követek az ő tudósításaikat irták össze és a magyar kódex ezen a jegyzőkönyvön épül, rajzolja meg a középkori magyar apáca eszményét: Boldog Margit alakját; rovogatja életének áldásos és zajtalan folyását.

Az első évek, a gyermekkor küzdelem nélkül való esztendői Veszprém falai közt pörögnek le. A szín elején egy csoport gyermek áll, apró, fehér ruhás leánykák, öt, hat, hét, tíz-tizenkét esztendővel; tanulják az a-b-c-t, az Ave Máriát, szent éneket énekelnek; a nagyobbja, kettő-három egy-egy könyvben kipirulva olvas. Utána az egész sereg játékhoz lát, vidám, kisleányos kedvteléshez, míg akad köztük egy, a kinek komoly, szép orcáin már most valami -malasztos megért erkölcs- oszlik el, valami nagyobb hivatásnak fénye? árnya? — és csendesen a szentegyházba hívja őket -Üdvözlég Máriát- mondani, gyermeteg imában lenni mulatságot. Alig öt éves, azonban már megkísérlte a cilicium-hordást. Gyöngye tagjai nem bírták a kinokat, meg kellett válnia kedves övétől; de fokozatosan -keményebb- ruhákat kér s nem sokára egyes szuró, sebző foltokat fog testén viselni, hogy magát gyötörje. A kolostor, a priorissza tisztelik benne IV. Béla leányát; ő sirva panaszkodik, ha királyleánynak hívják, s nem akarja, hogy köntöse, kápája finomabb posztóból legyen, mint társaié. Engedelmes ségből ha elfogadja, ekkor is a konyhára siet, hogy elnyűlje, megfeke títse: -Őrül vala ez ennyi alázatosságnak jegyéről és az boldog szé génségről-.

Így éri el tizedik évét. Közben a dunaszigeti klostrom elkészült; a fiatal szűzre új otthon vár, a melynek fénye, dicsősége az ő neve s két tized mulva az ő sirja, csodákkal megáldott, fölmagasztalt porladó teste lesz.

Mínő élet! Künn a Duna hullámai lágyan zsongják körül a partokat, melyeken fű, fa díszlik; az enyhe párás levegőben haragos zöld lombokra ömlik a napsugár aránya; szellők kergetőznek, madár ének szól élvezetre, boldogságra hívogatva, minőt a természet ad, a föld kínál; benn, a zárda kapuján túl, tömör falak között, nyulánk ívek alatt egy csoport asszony, a kik felsőbb lények módjára élnek, idegen hazában, más paradicsomba vágyva, mely lelkekkel rokon,

A marciștelei apuzenarde români

szívek betöltésére egyedül elegendő. Mily ellentét! A mi a közönséges embernek édes, kívánásra méltó, nekik keserű; a mitől mások visszaborzadnak: lemondás, fájdalom, szenvedés: nekik a pálya öröme s édessége. A nő szív elszakítja magát a családi tűzhely kötelékeitől; nehéz, holtig tartó tusára övezkedik, megöli nemének hajlamait, új ösztönök szolgálatába lép. Magok hirdetik, hogy más szemmel nézik a földet, mint felebarátjaik, csodás, világos látással, melyet az isteni kegyelem harmatától megerősült lélek vall, kiemelkedve a ködből, melyet a test, az anyag borít az ember elé; csodás ösztönrel, a melyet nem vezet felre a szív gyarlósága, de tisztává, tokéletessé tesz a malaszt, melyet az Úr áraszt reájok. Testben, test nélkül élnek; pillantásuk áthatol a jelenségek káprázatain és odatör az igaz, való fényhez, a mely a változandókon túl örök változatlanságban, szépségben, jóságban munkálja műveit. Az újkor rámutathat pszichológiai elemzéseinek gazdagságára, mélységére; a középkor emberének ott van az isteni kegyelem, a *gratia actualis*, az »inspiratio cordis«, az »illustratio mentis« gazdagsága, mely átalakítja a világot, a szellemi és anyagi egyaránt. A föld »bolondsága« bölcseséggé válik, bölcsesége örült ostobasággá; a fájdalom örömmé, az öröm szomorúsággá. Vannak emberek, a kik óhajtják a halált, nem életuntságból, de mert nagy jónak látják; keresik a szenvedést, mivel »boldogok a szenvedők«, s a mártír az »éleven szénen« járva úgy érzi, mintha »szép rózsavirágokon járna«. Minden, a mi a földön van, füst és pára, hiúság és semmiség, becses, értéket csupán a léleknek, az örök életnek tulajdonítanak és annak, mi e kettőhöz tartozik. E világnézet lehet egyoldalú, nevezhetik bárminek; azonban kétségkívül illik a középkor erő-kultuszához és az erkölcsi erő eszményét transzcendentális magasságra emeli. Az újkor eszménye egyszerűen az ember; a klastromi világa a »homo supernaturalis«, a természetfölötti ember, s Margit ennek a típusa. Földi szem örömtelennek, sívárnak látja pályáját; de csupán a durva külsőt szemléli, a mi benne égi, rejte van előtte. Ő maga kimondhatatlan édességeket érez; s társai — a nagyobb rész — nem csupán egy önmagát gyótró alakot látnak közöttük, hanem mögötte az angyalt is, a mint a jótettei, könyei, sóhajai, önmegtágásai nyomán fakadó violákat, liliumokat, rózsákat koserába gyűjti, koszorúba fonja. Irják, hogy már kisleány korában szerette a hallgatást, vesztegségtartást, keveset szólt, soha nem nevetett hangosan; de annál inkább »gerjedez vala isteni szerelemnek tüzével, és meggyuladván, imádkozik vala szüntelen, olyha minden kozbevetés nélkül«. A reggelt, a délelőttöt mind az ebéd idejéiglen folytonos imában töltötte: Máriát tisztelte, Krisztus öt sebéit áztatta könyeivel »az éleven szent keresztfát mindenkoron ő nála tartja vala«¹⁾ es az ebédlőbe lépvést is megállott, letérdelt, hogy a szenteknek képeit alázatost »imádjá«. Délután kézimunkát végezett, »szent egyházhoz való

mívet és szenteknek ereklyéjékhez való ékességeket, azonban az idő akkor is hallgatásban és — különösen nagyobb ünnepek előtt — ájtatosságban tölt. Szent Kereszt napjától kezdve mindjárt étkezés után visszavonult társaitól, a karba sietett és ott állt imádságban, síralomban estebédig. Akkor összejöttek, elmondották a napi befejező zsolozsmát — komplétát — és kiki nyugovóra indult. Margit ott maradt helyén az ajtó bezártáig: csupán a végső pillanatban tért cellájába, leborult ágya előtt és tovább imádkozott. A csöndben hallani lehetett fájdalmas nyögését, fohászkodását, néha síralmas szavait, melyekből »nyilván megismertetek, hogy önmagának kivüle ragadtatott«. Végre megszólalt a kakas; megmozdult, lefeküdt, de nem az ágyba: egy gyékényre, a mely a padozatra volt terítve. Így élt Szent Kereszt napjától husvétig. E mellett »Judica« vasárnapjától nagyszombatig nap nap után elolvastatta magának »Krisztusnak kénját,« a Passiót. És »annyira gyöttri vala ő magát husvét előtt az két hétben és oly igen alázza vala ő magát, mintha mindenkoron látná az Urísten az feszületnek képeben.« Minél közelebb ért az ünnep, annál inkább nőttek kinszenvedéseinek titkos gyönyörei. Nagycsütörtökön, nagypénteken este már pihenésre, álmra sem gondolt: a karban állva zoltárt olvasott: nagypéntek napján nem evett, nem ivott, nem szólt senkihez, csak sirt szakadatlan Jézus ártatlan halálán. Az Üdvözítő, az Isten volt minden gondolata; szíve, lelke folyton reá irányult. Még kedves imádkozó helye is, a hol halála után pihenni óhajt, a kar, a szent kereszt oltárának előtere: hol az időben »az sacramentom, Krisztusnak szent teste fenn függ vala.« Hozzá vágyódott, lelkesült mindenért, a mi reá emlékeztette, rá vonatkozott. Örömmel, buzgósággal figyelt fráter Desiderius és mások prédikációira, »eszében forgatja vala gyakorta és néha egyebekkel is beszél vala az ő nemzetének eleinek életeket és életöknek szentségét«: István királyét, Imrét, Szent Lászlóét, »hogy ki Magyarországnak dicsőséges birodalmat és oltalmazást szolgáltatott,« Szent Erzsébet asszonyét, ki barátja és szerelmes nénye» volt: a szentatyák és egyéb szentek legendáit, példáit, »jelesül asszonyunk Mária példáit, csodatételeit, kihez kiváltképen ragaszkodik vala«. Soha irodalmat tisztább lelkesedéssel, nagyobb bensőséggel nem olvastak, nem hallgattak; eszményi nagy tettek, áldozatok, önfeláldozások mélyebb hatást soha nem gyakoroltak, mint áhitatában erős lelkére. Szívében a régi nagy hősnők tüze, mindent felülmuló erélye lángolt: mint azok, kész volt szerelme tárgyáért mindenre.

Bizonyos alkalommal szent Jakab mártirhalálát, izenkint való szétszaggatásának történetét olvasták. »És monda az ő társának, soror Alínának, Ajkay Péter úr leányának: Szerető atyámfia, kelleme tősek-e ezek teneköd, kiket hallasz? Felele az soror: Kellemetősek, asszonyom, de mit használ énnekem, ha én ilyen nagy kínokat nem

szenvedhetők, miképpen ez szent mártír szenvedött. Monda Szent Margit asszon: Vajha akarta volna az Uristen, hogy én voltam volna az időben ez világon és metélttettem volna izenként, foltonként az én uram Jézusnak szerelmeért, úgy, hogy az én kinom sok ideig lett volna és az én kinom végeztén elvágták volna az én fejemet!« És mialatt így szólt, »igen vígád vala, mert igen kívánja vala az ő vérét kiönteni Jézusnak, az ő jegyesének vére kiöntéseért».

A halál vértanúsága óhajtság maradt számára: de megszerezte az élet vértanúságát. Az önmegalázásnak, türelemnek alig volt faja, melyet ne gyakorolt volna. Tarsaival, sőt a szolgálókkal együtt főzött, mosogatott, söpört a konyhán, hogy tél idején a jeges víznek nagy hidegségtől kezének bőre meghasadozott; nem ismerte az asszony hiúságát; öltözete, kápája szegényes és durva volt; ha megfoltozta, nem egyszer a sárból, az útfélről keresett posztódarabkákat. Bepiszkolt, sáros ruháit sem vetette le: úgy viselte őket, úgy járt, úgy aludt bennök. Tizen-nyolc esztendőn keresztül gyakran szenvedett súlyos betegséget; azonban egyetlen egyszer sem fürdött, lábait bokán fölül soha meg nem mosta. Gyötörni, kínozni akarta magát még a férgekkel is, melyek »az ő ruhájában láttatnak vala fordultatni: mind fejérséges, gyenge«.

Tizenkét esztendő korától kezdve hordott kínzó övet és csupán halála előtt harmad nappal vált meg tőle. Egyik cilicioma felerészben lőszörből, felerészben gyapjuból készült, ezt viselte közönséges időkben. Nagyobb, ünnepi alkalmakra már gyotrelmesebbet kért a provinciálistól: tehén- és lőszörből valót; ebben járt karácson estén, nagy-pénteken. Boldogasszony vigiliáján, az egész Ádventben és nagyböjt idején. »Eznek felette minden héten, esütortoktól fogva vasárnapig mindenkoron ciliciomot visel vala. És ez ciliciomnak alula visel vala mindenkoron vasból csinált övet, kívül övezi, szorítja vala magát nagy keménységgel».

Azonban csupán önmaga iránt erőszakos, hatalmaskodó; ember-társaihoz gyöngéd volt a végletekig. Szerette a szórórokat, lelki testvéreit, a szegényeket, a betegeket. Ha az apácák közül valamelyiknek atyja, anyja vagy rokona meghalt, együtt sirt vele; ha megbetegedtek és a szolozsmát nem mondhatták, hozzájok ment és elmondotta előttük, helyettök. Éjjel fölkel és hallgatózott, nem nyög-e valamelyik? És ha nyögést hallott, a beteghez sietett és megkérdezte. »Némelyiknek bort hevít vala, némelyiknek ruhát melegít vala és oda teszi vala, hol az betegnek fájdalma vala«.

»És nem láttatik vala lenni királyi szűznek és gyengéséges szűznek . . .; de mindeneknek anyjának és dajkájának .

Volt egy szórór, Erzsébet nevű, öreg, szánandó aggastyán. Tizen-nyolc éve nyomta már az ágyat s oly nehéz és undorító nyavalyában szenvedett, hogy a »hugok« egy napon mindnyájan kifaradtak és a szegény, magával tehetetlen asszonyon segíteni senki nem akart. Ekkor

Margit a priorisszához lépett: adjon engedelmet, hogy ő szolgálhasson neki. És felemelé az ágyból az szegény régi vén beteget és fekvő helyét megtisztítván, tulajdon karján vitte vissza ágyába. Pedig akkor — három évvel halála előtt — a sok szenvedés, virrasztás, önfeláldozás megviselte, s maga is beteges, erőtlén volt már. De nénje, Sz. Erzsébet példája lebegett előtte, ki szintén a betegekért, a szegényekért áldozta életét. Atyjai: Béla király, a királyné, testvére, István herceg meg-meglátogattak, vittek neki aranyat, ezüstöt, pénzt, aranyos bársonyt: azonban nem tartott meg magának semmit. Szegény templomoknak küldötte: ruhára, »kelőh»-re, Pesten oltárt rakatott Sz. Miklós pispéknek, világi szegényeknek osztotta ki s atyját, Béla királyt nem szünt meg az egyház oltalmára és az özvegyek, árvák, nyomorultak védelmére kéri.

Az akkori klastromnak még két különös szokása volt: a böjt, a flagelláció. A dominikánus — a nagy betegjét kivéve — soha sem evett húst, tojásétket; a szerzetben járta az ostorozás. Margit rajongott a böjtért. A vigiliák vízzel való böjtölésben és imádságban — ezer Pater noster», ezer Ave Maria», ezer Veni sancte» — tölték; ha beteg szörör akadt, — pedig voltak hetvenen, — étlen ült az asztalnál: részét a betegnek küldötte s maga koplalt. Még így is maradt ereje, hogy élvezhesse a fegyelem» titkos gyönyöreit, melyeket a »disciplina» nyújtott. Életének ünnepélyes órái voltak ezek: karácson estéje, nagy péntek, a Boldogasszony nagyobb napjai. Tövises vesszővel, sündisznó bőréből készített ostorral verte és verette magát, míg testéből kiserkent, csurgott a vér. Gyermekkorában, még Veszprémbe izlette meg a flagelláció édességét s azóta folytatta folyton. Este, a befejező szolozsma után hívta szörör Erzsébetet, Serennay főispán leányát, majd Erzsébetet, Olimpiades grófnő leányát, hű társát, »kivel egy könyvben tanulnak vala», hogy verje meg, aztán szörör Benedictát, Sabinát. És a szegény ipácák könyezve, sírva vágták s kimerültek, a nélkül, hogy engedett volna. Isten nem is feledkezett meg hősiességéről. Egy szent ünnepnapon, mikor Sabina nőtestvérrel ostorozás céljából egy sötét szobába léptek, a mint levette ruháját, a helyiség »legottan oly igen megvilágosodék, mintha nappal volt volna». És mikor — elvégezve az ostorozást — ismét felöltözött, újra elsötétült minden.

Még egy nagy öröm volt számára ezen a földön: az áldozás, az Ur testének vétele. Már az előző delután kezdett rá készülni: forró imákkal, elvonulva, egyedül. Közben szolozsmára hívták, megjeleni: de ismét rögtön imádkozó helyére sietett. A kompléta után még egyszer, ajtatosan, fönhangon elénekelte a Salve reginát» s imádkozva vart a véternyére. Azt elvégezve, pihent egy keveset: azonban hajnalhasadtakor újra talpon állott, imádkozva, reszketve a miséig, a mikor »jegyös»-ét szívébe fogadhatta. A pap kinek-kinek egy kendőre tette az ostyat: ő

nem vette rögtön magához: nézte, nézte nagy édességes ájtatossággal, míg valamennyi társa megáldozott... Tizenöt-szor esett ez évenként, mint az égnek megannyi megnyílása. Egyesülhetett azzal, a kít oly vegtelenül, annyi áldozat árán, annyi hűséggel imádott, szeretett.

Tizenkét esztendőös volt, gyönyörű leányzó, kinek szépsége a hitvány condrában is büvölően ragyogott, mikor a cseh Ottokár, a szigeten járva, lángra lobbant érte, s atyja tizennyolc éves koráig üldözte, gyötörte a fontos házasság érdekében. Azonban Margit állhatatos maradt isteni jegyeséhez, és mikor nem használt többé semmi, befeketéztette magát, fölvette a fekete fátyolt, letette az esküt. Nem akart tudni, halani a világ pompájáról, fényéről; csupán bajai, szenvedései érdekelték. Szerette Istvánt, egy méhben feküdt atyjafiát, s a két Árpád, az apa és fiú harca fájdalommal, síralommal töltötte szívét. Keserű lélekkel fordult az Istenhez békességért, engesztelődésért: saját gyötrelmének árán kérte irgalmát; ő, a ki ártatlan volt, bűnbánatot tartott, mint Judith: két szörorral, kik sündisznókat tartottak, sündisznó-bőrből titkon ciliciumot készítettett, ezzel a tuskés övvel szorította meztelen testét, s úgy sirt és imádkozott az ég haragjának elfordításáért.

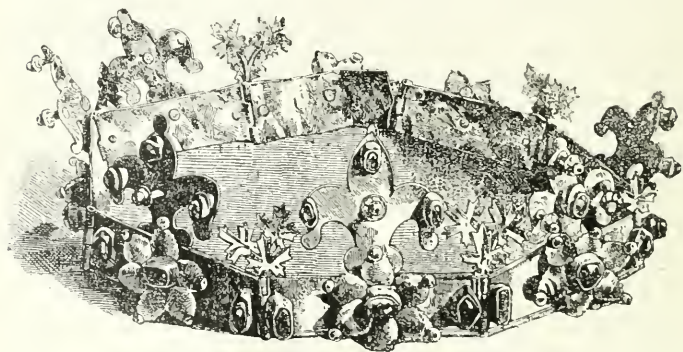
Azonban a keserőségek pohara nem tölt még be. Szívének, a mely egett szöror-társaiért, hűtelen -hugai-, »nénjei« boszantását is szenvednie kellett. Békével, türelemmel, panasz nélkül, megbocsátva mindenkinék, győzedelmeskedett rajtok. Szabadulásának, megdiósülésének órája nem volt már messze. Egy szörornak holttesténél állva így szólt mesterehez, Olimpiades asszonyhoz: Én szerelmes anyám, én leszek első ez szöror után, ki meghalok-. Aztán hugaihoz fordult: »Én szerető atyámfiai, kérlek titeket, temettessetek engemet az karban az szent kereszt oltára előtt«. Tizenketted napra rá kilelte a hideg; meggyónt, magához vette Krisztus testét, fölvette az utolsó kenetet, ladájának kulcsát átadta a priorisszának s két hét múlva, szombati napon, este, kompleta után — 1271. február 15-én — »az ő ártatlan lelkét ajánlván az ő teremtőjének, az ő édességes jegyesének, elnyugovék az Úrban«. Szép orcáját nem érintette a halál: szebb volt, mint valaha és csodálatos fenyességben ragyogott. Társai, a nép, a papság keserves sirás közt vitték örök nyugalma helyére, az oltár elé, hová kívánczozott, és koporsójából, sírjából hónapokon keresztül áradt az édes rózsailat, aradt a csodás gyógyulások, szabadulások kegyelme. Magyarország nyaföldje gazdagabb volt egy szent tetemmel.

Margitot a papság nem avatta szentté; de azzá avatta nemzeinek hite, társainak meggyőződése, a mely hitt csodáiban, eszményképét szemlelte alakjában. Nem volt benne semmi, a mit az apácának kerülnie kellett volna; megvolt úgyszólván minden, a mit e nők bámultak és szerettek, és a kódex-irodalomban, melyet nagy részeről meltan »paca-irodalomnak mondhatsz, az a szellem él, a melynek ő volt a

híve, azok a csirák fejlenek ki, a melyeket az ő legendája tartalmaz, ugyanazok a fajok virágzanak, melyekről az ő életében történik említés.

Rajzoljuk meg a zárdaszűznek képét, különösen lelki világát, a XVI. század elejéről, ez olvasmányok alapján, melyeket mai napig pusztá nyelvemlékekül volt szokás tekinteni.

A leendő apáca mindenekelőtt a szerzetbe való felvételét kérte. A gyülekezet megbizottjai eléje adták a küzdelmeket, a szenvedéseket, a melyek a szerzetesi pályán reája várnak, és ha ezek után is megmaradt szándéka mellett, a noviciák közé sorozták. A kar »Veni Sancté«-t zengett, a pap megszentelte a novicia öltözetét; a szűz elszaggatta koszorúját; a társak levonták róla világi, »paraszt« ruháját, reáadták a szerzet köntöset, s a priorissza, ott, az oltár előtt, levágta fűrtjeit. Most már a szerzetben volt, megkezdette próbaidejét, mely

Szent-Margit koronája.
(A magyar Nemz. Múzeumban.)

alatt megalazásokkal, munkával kellett küzdenie. Vigyáztak rá, lesték hajlamait, fürkésző szemekkel kutatták hivatását s nevelték jövő pályájára. Végre eltelt a kitűzött idő, letehetette a fogadalmat. A kar himnuszt zengett es elmondotta a verset: »A világot és a világ minden pompáját megvetettem : a novicia letérdelt az oltár előtt és reszketve háromszor elénekelte a följánló szavakat: Fogadj el engem, Uram, a te igéd szerint«. Aztán lefeküdt, helyben, a szőnyegre. A kolostor harangja megszólalt, mint a halottra szokás; a gyülekezet a »Miserere« zsoltarát imádkozta, litániába kezdett. A novicia fölkel, az oltárhoz lépett es reahajtvá fejét, fogadalmi levelet a priorissa előtt felolvasta. Ekkor előlepett a pap, a »prépost«. Megszentelte a fatyolt es a szűz fejére tette; megáldotta az arany gyűrűt és Krisztus arájának ujjára huzta — »az jobb kezén valóra, az ki kisujja mellett vagyon«, mire a fogadalmas ajkan fölzendült az ének, a himeneusz:

Eljegyzett engem az én uram az ő gyűrűjével és az ő koszorújával megékesített engem«. ¹

A szerzet szabályai, a regulak apróra megszabták a különféle kötelmeket. Az apácáknak ² mentül többet kellett imádkozniok, az Űdvözítő szavai szerint: Szükség mindenkoron imádkozni és soha meg nem fogyatkozni; az idő nagyrésze ájtatosságban, írás olvasásban, jó gondolatban, szolgálatban tölt. Hetenkint, ha lehetet, háromszor, de egyszer legalább is okvetlen gyöntak s minden évben közönséges gyónást végeztek. Szombaton a kolostorban kemény vesztétség — silentium — honolt, lévén e nap »nyugodalom napja«. Este, kompléta után, kiki a kápolnába ment és bűneit siratta; sőt a ki másnapra áldozni akart, veternye után sem pihent le, hanem virrasztásban töltötte az éjet, követvén az Űr szavait: »Valaki én hozzám holval ³ vigyázand, meglel engemet«.

Ételre kétszer harangoztak nekik. Az első jeladás imádságra és maguk megvizsgálására intette őket, vajjon nem érdemtelenek-e az alamizsna vételére; a másodikra bevonultak az étterembe — refectorium, — imádkoztak: Űrangyalát, három Pater noster-t, úgy kezdettek enni. A klastromban nem volt ismeretlen bizonyos külső jóizlés, megváltak kedvelt formái, melyeket írásba foglaltak és szerte követtek. »Az asztalnál mindenkoron tisztességgel légy, fejed lehajtván, szemeidet lefüggesztvén . . . és senkivel ott ne szólj, hanemha valaminemű szükséggel kényszerítettel. Se avval ne gondolj, miképen egyebek esznek, vagy mit esznek, vagy mennyit esznek. A kenyeret lassan szeldeljed és a bort lassan töltsd, hogy mikor eszel, se a leszeldelt kenyér, se a bor a pohárban meg ne maradjon«. »Ne egyél ragadozván, miképen a torkos, kinek hasa istene . . . de udvar módra és tisztességgel, miképen szerzetest illet«. »És valamennyiszer innod akarsz, először Űdvöz légy Máriá-t mondj; és mindkét keziddel tartsad a pohárt, mikor iszol, és a borba vizet önts és továbbá viz nélkül ne igyad«.

Tudták, mily veszélyes a búdosó elme, a világi dolgok iránt való érdeklődés. Óvakodtak a sok beszédetől, a mosolygástól, vihogástól, mások megszólásától; ajánlották a »tiszteséges, érett, komoly, nem habahurja« erkölcsöt, az alázatosságot, a léleknek, szívnek Istenre való irányozását; határt vontak, melyen túl Krisztus jegyesének nem volt tanácsos elesapongnia. »Valamikor hallod, hogy az asszonyok valamiről szólnak nem-istenről, sem szentírásról; jelesen holott zugódnak-mor-

¹ *Lányi-kódex* 415—436. II.

² Az itt következő példákat általán a ferencrendi, klarissza-kódexekből meritjük. Ilyenek: az *Ehrenfeld-*, *Winkler-*, *Guary-*, *Nador-*, *Simor-*, a *Nagy-szombati-*, a *Lobkowitz-*, *Debreceni-*, a *Vitkovics-*, *Teleki-*, *Kazinczy-*, *Tihanyi-*, *Virginia-*, *Wesprémi-kódex.* a *Müncheni Töredék.*

³ *Holval* a. m. korán.

gódnak házasságról avagy hadakozásról, legottan elmenj onnan.¹ És hogy immáron felköltél az asztaltól, legottan tégy valami szolgálatot, kezdj munkát, akármi legyen az, akár tálmosás, akár házseprés; avagy kediglen siess a te celládba és ott olvass szentírást, avagy imádkozzál, avagy kediglen a te elmédet foglaljad isteni elmélkedésbe; avagy a te elmúlt bűneidet sirassad, avagy emlékezzél meg a mi urunk Jézus

Bani auag izas oluafasban auag²
 io gondbatban auag zofgalat
 ban. Mert az meg nem zomir. i.
 matkozim, ki meg nem zomir. i.
 lelekedmi. Az imatfogban kegyeg
 jakorlatoson es kescedtmesen
 meg marag, zu vednet melle:
 ges ahtatoslaguual, g alazatos:
 laguual. Mert a maga meg a:
 lazonat imalaga a kolinet mon
 dala zerent, az eget által gatta.
 Valamit kegyeg imatfogban ke:
 zendez meg nezef nec byodalma:
 val kezped. Mert by mond a meg
 lothatatlan. byonlag. Valame i:
 ualagokiban kezendet. bygeter

A Vitkovics-kódex egy lapja.

Krisztusnak ő nagy kinyáról, avagy haláloznak órájáról: és ki ne menj a cellából, hanem csak ha igen nagy szükséggel kényszerítettel, úgy, hogy a cellában legyen teneked a mennyeknek országa és onnaton vitessél az Uristennek eleibe».²

Az életnek alig van oldala, melyet elég jelentéktelennek tartottak volna, hogy figyelem nélkül surranjanak el fölötte. Mindenre volt

¹ Vitkovics-kódex.

² Teleki-kódex, 371—372.

szavuk és a fölkeléstől a lepihenésig jóformán mindenről maradt útbaigazítás. A napot, a mikép imádsággal kezdték, ájtatossággal fejezték be, s a regula-írónak még azutánra sem hiányoztak böles tanácsai.

Este a szerzett időt elől nem vévén, először szentelt vízzel magadat meghintsed és menjél az ágyhoz . . . imádságot tégy és szent keresztnek jegyével magadat és az ágyat megjegyezvén és magadat Úrstennek ajánlván, alázatossággal, tisztességgel és alkalmas módon jobb avagy bal oldalra feküdjél . . . És soha ne feküdj hanyatt avagy egyébképen tiszteletlen. Soha ne aludj kezeidet kebeledbe vonván avagy térdeid szárait fölemelvén, megmeztelenítvén házas asszonyoknak módja szerint, hogy senki tégedet tiszteletlen fekve ne leljen . . . és míglen az álom tégedet megfoglal, mondj valaminemű dicséreteket avagy valaminemű használatos isteni gondolatokat gondolj.¹

Óvakodtak, menekültek az -agg ellenség- -től, a ki körüljár, mint eh oroszlán, hogy a lelkeket vadászsza. Kérültek mindent, a mi az érzékiség tüzét táplálja, fölkorbácsolná a vért, mocskolná a fantáziát; a szellemet istenes képzetek, fogalmak világára szorították, melynek kapuja nem a természet káprázatos szépségeiből, hanem a szűk, homályos cella csöndes magányából nyílt. A földből alig láttak valamit; de még kevesebbet akartak látni és szemök mozdulatlan esüngött egy misztikus, halavány fényen, a mely — úgy hitték — az égből szűrődött le és csupán a földiekből kivetkőzött, extazisba merült szellem részére volt látható. Csönd, szenvedélyek alvása köröskörül; az érzések eltompítva, lélek és szív ama esodálatos világosságba temetkezve. Semmivé foszlott, eltűnt minden; a keletkezett űrben csupán az -én- s az Isten él, összeforvva, egyik a másikba mélyedve. Az askéta nem ismer kíváncsabbat, édesebbet a világon. Úgyszólván mesterségesen, a gyakorlatoknak hosszú lépcsősorán haladva, képezték magukat e kimerítő, izgató álmadozásokra, emésztő hevületekre, a melyek sokszor a vízióig, az önkivületig fokozódtak. Irodalmuk, olvasmányaik tükrözik a lázat, exaltációt, mely esodálatosnál esodálatosabb képeket halmoz össze, földi természetökből kikelt hősök rajongó kultuszát űzi, egészben véve rendkívüli és titokzatos világban jár, melynek vakító fénye a szentség, sűrű sötétje a bűn, légköre, tápláló eleme a vallás és askézis. A legújabb hőrosz, kinek életében a sajátos szellem szinte káprázató fénynyel ragyogott föl és a középkort mintegy hipnotizálta, az assisi szent volt, az egyszerű mezítlás barát, kinek alakját halála után a költészetben csakhamar a dicsőség nimbusa vette körül. Szent Ferenc itt keleten kevésbé volt az, minék nyugaton a történelem találta; a hierokrácia és hűbériség eszméjének nagy ellene; életének megkapó, költői romantikája mégis lehetetlen, hogy hatás nélkül vonult volna el az olvasó

¹ Vitkovics-kódex, 58—59 ll.

közönseg előtt, mely az evangélium szellemét áhította. E gazdag élet rajz már a XIII. század folyamán foglalkoztatta Itália népének költői tehetségét, melyet a ferencrendiek demokratizmusa támogatott. Az új szerzet, mint teljesen evangéliumi szellemű intézmény, a sokaságot akarta meghódítani, költői, nemzeti nyelven írták alapítójok életét, s a történelmi magvak hihetetlen gyorsasággal csíráztak ki, hogy a mondák levegőjében csodás alakú, színpompájú virágokat teremjenek. Közben az olasz próza végleg megállapodik, a legendákat összegyűjtik, s a XIV. században előttünk áll az »I Fioretti di San Francisci«, ez érdekes, tarka könyv, kezdetleges, darabos előadásával, áhíthatának mélységével és egyszerűségével.

A természetben gyakran megesisik, hogy vándorló madarak idegen földek, klímák virágmagvait elhordják, s a tudós meglepetve észleli a szokatlan növényegyedeket és szigeteket, a melyek a flóra átlagos képét helyenkint tarkítják. Hasonló tünemények, mióta itt a Tisza-Duna vidékén a klostrom nem ismeretlen többé, seregestül fordulnak elő a magyar szellemi életben, sőt annak — részben — lényegét alkotják. Egy sereg írott könyvet látunk, néha pergamenre, többször papirosra festve, és ebben a betűtömegben alig valami eredetit: gondolatot, érzést, formát mindenesetre a legkevesebbet, a mi a magyar lélek televényéből pattant elő. Csupa fordítás mindenféle: Pelbártból, a ki még legközelebb, sőt egészen közel áll hozzánk; Jacobus a Voraginéból, az egyház himnuszaiból, a bibliából, szentatyákból, Kempisből, apokrifák sorából... a középkor kedvelt olvasmányai, melyek a Loire-től az Eufrátig, Afrikától a germán partokig éltek és terjesztették az áhítat szellemét. A kereszténység nemcsak egyszerű tan volt, mely az emberiség testvériségét hirdette; óriási aramlat, mely a lelki élet talaján hegyet, völgyet kiegyenlít, közös eszmék, motívumok tömegét hordja a világ minden tájára, általános műveltséget, költészetet alkot. A klostrom egyik helyről a másikra vitte az ipart, földművelést; azonban egyszersmind vele járt a betű, az irodalom, a művészet. Soha senki a kultúra érdekében dicsőbb és egyszersmind nagyobb munkát nem végezett. A Ferencrend Olaszországból magával hozta a demokrácia lehelletét; tagjai nagy mozgalmakban, midőn a nemzet tömege s a hierokrácia között kell választani, az előbbinek oldalán harcolnak; de hoznak egy sereg könyvet is, a középkori magyar kolostori irodalom legsajátosabb termékeit. Mar a XIV. század végén vagy a XV. század elején van Fiorettink, a melynek mása, az Ehrenfeld-kódex, a XV. század első feléből maradt és egyik legelső magyar könyv, melyet valaha készítettek. Vajjon olvasták e az az apácák, a »szegény úrasszonyok« — »pauperes dominae«? — nincs bebizonyítva, de mindenek fölött valószínű. Egyetlen klarissza-szűz sem volt, a ki nem érdeklődött dicső »atyja« iránt. Erényeit utánozták, tetteit magasztalták, életet mintegy folytatták, újra éltek, találhattak-e

valami mást, szebbet, alkalmasabbat, szívökhöz szólóbbat ennél a legendánál, melynél gazdagabb, mesésebb, költőibb egy sincs a világirodalomban. A mi Ferencben földi volt, hibáit, gyarlóságait eltemette az idő, csak erényeinek nyomait látták, prédikációinak visszhangját, jötteinek jótékony melegségét érezték; a szentet dicsőítették, »a kezén, lábán, oldalán a hittől sebzett új Krisztust, ki óriási magassággal térdelve századokon át Istennél közbenjár az emberekért«. A középkornak voltak óriásai, a kik az értelem bámulatos műveit hagyták hátra: Sz. Tamás és Bonaventura; de nem volt egy sem, a ki az embereket assisi Ferencnél közvetlenebbül s mélyebben ragadta volna meg. A mit tett, a mint élt, a legenda fényében megtisztulva, kiemelkedve ismét a földre hozta az evangélium lényegét, a szeretetet, a mely az Istenért lángol és újjászüli a szívet, az egész világot.

Miő természetű volt ez az érzés, az fogja csupán valósággal érteni, a ki életének egyik régiebb mozzanatába némiképen bepillant. Ferenc ott állott megtérése küszöbén. Lelkében megszólalt a lelkiismeret szava, szívet az önvád kigyói marcangolták és távol a világ zajától mindinkább undorodott fiatalkori életének orgiáitól, élvezeteitől. Barátai igyekeztek fölrázni álmódosásaiból; de ő egy barlangba rejtőzött előlök és szelleme mind mélyebben merült a sötét büntudatba. Elfelejtette a tért s az időt, felemelkedett a kálváriára, látta az ég borulását, érezte, mint rendül meg a föld, hasadoznak a sziklák, kelnek sirjaikból a holtak. — És látta a keresztet, a zokogó istenanyát, a kínokban vonagló Megváltót, a kit odaszegzett az emberek bűne: töviskoszorús feje mellére horgadt, oldalából, kezeiből, lábaiból ömlött a vér. Ferenc látta mindezt s érintette; s abban a pillanatban föl pattantak homlokán az erek, oldalát, kezeit, lábait sebek lepték el, lelkében átérezte, átélte az Ember Fiának minden szorongását, gyötrelmét s könyeket ontva bolyongott tova. Ettől fogva mindenestül Krisztusé volt, őt utánozta s úgyszólván benne élt. Ez a szeretet, önmagának teljes megsemmisítése az isteni lény iránt való teljes odaadásban lett legnagyobb kincse; élete: bűnbánat, önsanyargatás, alázat; célja: Isten dicsősége. Szerette a világot, mivel az Úr alkotása, és az ő képe nyilatkozott benne: a teremtmények, az angyalok, az emberek, az állatok, a kövek és porszemek mind testvérei lettek. Valamennyit hozzája fűzte a közös Atya tudata és a hozsánna, melyet a mindenség összes élő és élettelen atomjai zengenek az Úrnak; keblére ölelte, oltalmazta és melengette őket. A világrendet sokan fejtegették, de költőiben senki sem fogta fel nálánál, érzőbb szívvel és főlemelőbben nem gondolkodott arról senki, soha. És most jő a legenda, hogy ráborítsa fényét erre a fényes, tündöklő szívre és megadja jutalmát ezen a földön dicsőségben, csodában. Visszatérünk ezer és ezer esztendővel a paradicsomig, melynek isteni békéjét megtörte a bűn, harmóniáját elenyésztette az Isten megtagadása. Síralom

völgyévé vált a teremtés, a föld bojtortjánt és tövist termett az embernek, az elemek és állatok, melyek nem régen értették szavát és gyöngéden simultak hozzá, fogukat vicsoritották feléje. Azonban itt a második Ádám: nem a bűnös, a ki ellensége az Istennek: a szelid, az alázatos, a ki rajongó szerelmével, ragaszkodásával elmerül benne: a természet föllélekzik, egy pillanatra visszatér bele a régi lélek, az elveszett összhang: fű, fa, virág és állat újra érti az ember szavát s egyesül vele a közös nagy testvériségben.

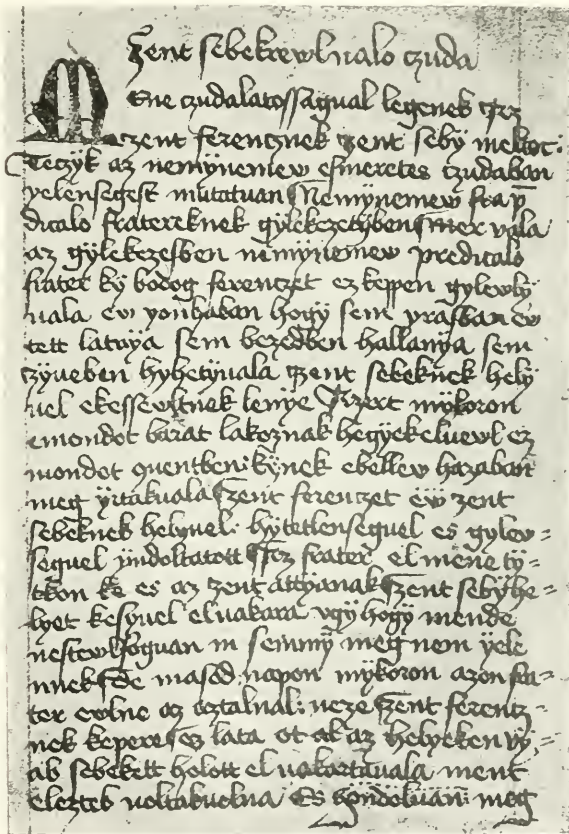
A szeretet extázisának ez a megdicsőülése magával ragadta a kort; költőknek, képzőművészeknek hatalmas ihletet kölcsönözött s a szerzetes alakját annyi fényvel övezte, mint előtte alig valami. Valóban, olvasva a legendát, mintha mennyei légkörben lebegnénk, isteni, szelid lények szavait hallanók, s az örök béke esendje szállana szívünkbe. Kinn járnak az utcákon: az emberek gúnyolják őket, a gyermekek köveket hajigálnak feléjük, a kutyákat rájuk uszítják. És ők mennek tovább békével, nem haragudva és a boldogságról beszélgetve. »Kérlek téged, atyám, mondjad meg énnekem, holott vagyon tökéletes vigaság?« És Ferenc felel: »Mikoron megyünk . . . és az helynek kapujára szózatunk, és a kapu-tartó jó haragván s mond: kik vagytok ti? és mondunk: mi vagyunk ketten a te atyádfiai közül, s mond ő: Az ellenség ti vagytok, két latrok, kik ez világot környülkerengik, szegényeknek alamizsnáját ragadozván. És nem nyitja meg nekünk, de állat minket az havon és vizen és hidegen és éhséggel éjfeliglen . . . És ha ezt örömet szenvedendjük. . . irjad, fráter Leó, mert ott vagyon tökéletes vigaság.«¹

Olyan egyszerű — kezdetben — még a lakásuk is. »Valami helyecske«, —holott könyvek sem vala szolgálatra«. És a nap leáldozzik fejük felett, s a csillagok zsolozsmára intik őket. És monda Sz. Ferenc társának: »Drágalátosom, nekünk nincsen könyvünk, kiben veternyet mondanánk. De hogy az időt Istennek dicséretére költjük, miképen téged tanítlak, azonképen mondjad. És óvjad magadat, hogy egyébképpen beszéded ne bocsássad. Mert én mondom magamnak: Ó fráter Ferenc, te ez világban annyi bűnt tettél, hogy méltó vagy a pokolba. És te, fráter Leó, mondjad: Bizony, hogy mélységes pokolt érdemlettél. És fráter Leó galambi alázatossággal felele: —Örömet, atyám, kezd el, Isten áldomásával—. És Szent Ferenc kezdé mondani: »Ó fráter Francisce, te tettél annyi bűnt ez világban, hogy méltó vagy a pokolba«. De fráter Leó monda: »De Isten teszen te miattad² annyi jót, hogy mégy paradicsomba«. Monda Bódog Ferenc: »Ne mondd úgy, fráter Leó. De mikoron én mondok: fráter Ferenc, te tettél annyi gonosz mivelkedeteket Isten ellen, hogy méltó vagy pokolba átkoztattni, te

¹ *Ehrenfeld-kódex*, 28—31. l.

² *Miatt a régiségben a. m. által.*

is úgy felelj: Atkozottak közibe méltó vagy számlálatnod. És fráter Leó monda: Örömet, atyám. És újra kezdték az egészet. És ez alázatos vetekezésben múlt el az éjjel, s fráter Leó, bár alázatosságból

Az Ehrenfeld-kódexnek egy lapja.

akarta, Isten csodálatos közreműködése miatt egyszer sem bírta felelni, hogy Szent Ferenc a pokolba méltó volna.¹

Történt, hogy egy assisi előkelő úr ki akarván kímlelni Sz. Ferenc

¹ Ehrenfeld-kódex, 32—36. ll.

nagy erényét, házába hívta s éjjelre magánál tartotta. Mindketten ugyanazon egy szobában feküdtek le, s a helyiségben szövetnek égett. Ferenc alázatosságból, attól tartva, hogy ájtatosságát képmutatásnak nézik, legott, imádság nélkül ágyára dőlt s úgy tett, mintha aludnék. Erre Bernát is lepihent, alvást színlelt, sőt horkolni kezdett. És ime, a koldús felemelkedett helyéről, ég felé tárta kezeit, buzgó imába kezdett és mind hajnalig könyörgött Istenhez, hogy segítsen a szegény emberiségen. A gazdát lelkesedésre, csodálatra indította ez az őszinte jámborság s mély alázat. Ehatározta, hogy Ferenchez csatlakozik, s a két ember a püspöki egyházba indult, hogy Isten akaratát megtudják. Misét hallgattak, imádkoztak és háromszor felnyitották a miséskönyvet. Az első nyitáskor ezek a szavak tárultak eléjük: »Ha tökéletes akarsz lenni, menj és add el mindenedet és add a szegényeknek«; a másodiknál: »A ki utánam akar jönni, vegye föl keresztjét és kövessen engem«; a harmadiknál: hogy Krisztus követője ne törődjék a földiekkel: gondot visel rá, a ki az ég madarait táplálja, felöltözteti a mezők lilíomát. És Assisi legnagyobb kincsei — Bernát egész vagyona — a szegények kezébe vandoroltak Szent Ferenc kezéből, s Bernát a Ferencszerzetnek méltó tagja lett, kit Isten gyakori elragadtatással tüntetett ki.

Eugubia városát ismét farkas rettegette. Barmot és embert pusztított, ölt, hogy a polgárok alig mertek kimenni házukból. Ferenc látva veszedelmeket, megkönyörült rajtok. Kiment a fenevad elé, mely rögtön feléje rontott: a szent kereszt jegyét vetette rá, s a fene földi bestye »száját azonnal belrekeszté«. Aztán parancsot adott neki: »Jöjj ide, atyámfia, farkas; Krisztusnak felőle parancsolok neked, hogy sem nekem, se egyébnek valakinek ne árts». A farkas pedig legott lábai elé feküdt és hallgatta feddését. »Atyámfia, farkas, te tettél sok kárt ez tartományban. Iszonyú gonosz tételmeket tökélettel . . . De, atyámfia, farkas, én akarok teközted és az emberek közt békeséget tenni. És a farkas testének és farkának és füleinek és fejének hajtásával mutatja vala mindenképpen fogadni azokat, kiket Szent Ferenc mond vala. Legott, helyben megvolt a szerződés, a város megfogadta, hogy a farkasnak illő tartást ad, ez, hogy többé semmi gonoszat nem cselekszik. És Szent Ferenc monda: »Atyámfia, én akarom, hogy te adjad énnekem hitedet, hogy bizván híhetnék . . . És mikoron kiterjesztette vala kezét hitvételért: a farkas felemelé első jobb lábát és szépen veté Szent Ferencnek kezébe«.¹

Naiv, üde néplélek, költészet mindenfelé. A szent Kamariumból egy mezőn halad társaival. Egyszerre megáll: Várjatok meg ez úton. Elmegyek és prédikálók én hugaimnak, a madaracsáknak. »És legottan, hogy prédikálni kezdé, mind a fán lakozó madarak leszállának öhozzá«.

¹ Ehrenfeld-kódex, 147—150. l. Virginia-kódex, 53—58. l.

Röviden szól, elmondta nekik, mennyire tartoznak Istent dicsérni: »a szabadságért, kit vallotok mindenütt repülvést; kettős ruháért avagy hármazottért . . . égnék életi nektek adásáért. Ti nem vetek, sem arattok, és Isten titeket éltet. És ad folyóvizet és kútforrásokat innotok, fészekre hegyet és halmot. És mert sem fonní nem tudtok, sem szóni: ad tinektök és ti fiaitoknak kellemes öltözést. Azért igen szeret titeket Teremtő, ki tinektek ennyi jót adott . . . Óvjatok magatokat, én hugaim, madaracskák, ne legyetek hátatlanok; de mindenkoron kellemetést dicsérjétek Istent«. Így szól. És ime: »mind az madarak kezdék megnyitni orrokat, kiterjeszteni szárnyukat és tisztesen fejüket lehajták földiglen. És ő éneklésökkel és mivelkedésökkel mutatak, hogy a beszéden sokképen örvendeznek vala«. ¹

Az apáca lelkében föl-fölmerült ennek a verőfényes, idillies világnak képe. Szent Ferenc alakja száz esztendő alatt mítsem vesztett érdekességéből, s a XVI. század elején megint akad kegyeletes kéz, a ki tetteit magyar kódexbe írja. ² Egyszerű cellában ül, kezén ciripelő tücsök, mely áldására vár és aztán boldogan siet tova. Kinn a szabadban, fának árnyékában zsolozsmáz hű társával. Körül madár repdes, ének szól, a két fráter hiába igyekszik megérteni egymás rezponzóriumát. A szent odafordul a csevegő állatkákhoz: »Jó hugaim, szünjetez meg, míg Istennek a szent zsolozsmát megfizetjük«, és a dal elnémul s a csöndben felhangzik a zsoltar szava. Máskor egy csevegő fecskét hallgattat el, majd önmaga is versenyre kél a dalos fülemilével »Isten dicséretében« és sirva fakad, hogy nem magasztalhatja Teremtőjét oly csengő szózáttal, mint az az oktan kis madár . . .

De a képzelet nem csupán nyugatra fordult. A középkor egysége elhozta Európa népeihez a mesés Kelet virágait, s a költészet megtermékenyült az ő apokrifák szellemének érintésétől. Az út, a melyen a közlekedés történt, nem a mondák szokott ösvénye volt; egy sereg írat, könyv járta körül a világot, egy sor »szent írás«, a mint nevezték, kevés vagy semmi költői célzattal, de valójában üde, igaz költésszettel rakva, mely ódon, kezdetleges köntöseben századok alatt sem vesztette sem értékét, sem hatását. A kutató szem mindenha meg fog akadni Ádám és Éva legendáján és, hogy a többít mellőzzük, a Mária költészet néhány epikus terméken, melyekben az áramlat legjobb eredményei maradtak hatra. A nepiesseg naívságát alig zavarja bántó hang, moralizáló didaxis, üdeségét fonnyasztó aszketika. A biblia őfáját körülfonja, körülövezi a keleti képzelet, mint a vén tölgyet a borostyán; kiegészíti koronáját, tarkítja színeit és közvetlen bájjával szava

¹ Ehrenfeld-kódex, 139—140. l. Virginia-kódex, 51—52. l.

² E könyv a Virginia-kódex, egyike azon emlékeknek, a melyek a klariszszak részére készültek és mindvégig azoknál is maradtak

dokon at meg tudja nyerni ezrek és ezrek hitét. A Kr. u. II. század Mózes-Apokalipszisei, Gesta Pilati-ja, Descensus Christi-je, Diégészisz-ei folyton élnek az olvasó világ tudatában, s úgyszólván szüntelen ihletik a költők elméjét. A theológia orthodoxiája hiába küzd ellenük, fordításaik bejárják a kontinenst és a monda erejével, az őstörténelem pretenziójával behatolnak a zárdák falai közé, hogy világosságot, fényt araszszanak egy beláthatatlan időre, a melyet Mózes öt könyve homályban hagyott. A bűn és kiengesztelődés eszméje, a mely a bibliai fejezet végén fölesillámlott, kedves és megható elbeszélésbe oltózik. Halljuk a bűnös első emberpár siralmát; tanúi vagyunk naivságuknak; de nem ez a fő: látjuk az első haldoklást a földön. Az egész, a mint van, egyik legkedvesebb témája mind az egész középkornak. Adám az agyon fekszik, előtte Éva és gyermekei állanak. És szólnak: Miért gyűjtöttél bennünket össze, ó atyánk? És mint vagy? És miért fekszel az ágyban? És Adám felel: »Fiátskáim, mivel fájdalmakat szenvedek es igen gonoszul vagyok a fájdalomban«. Erre mindnyájan kérdik: Micsoda az, ó atyánk, hogy gonoszul vagy a fájdalomban? és micsoda a fájdalom? A haldokló elmondja az első bűn történetét. Mint haragudott meg Isten és bocsátott csapásokat -mind a mi nemzetünkre-, a melyek »tetőtől fogván mind mi lábainknak körmeiglen gyötörnek bennünket«. Így szólt, és újra megrohanta a fájdalom. És sírván felkiáltott: »Ó mely boldogtalan vagyok én, hogy ennyi fájdalomba vettettem!« Éva pedig, látva gyötrelmeit, keservesen sirt: Én uram, Isten, hozd én reám az ő fájdalmait, mert én vétkeztem! És a beteghez fordulva mondá: »Én uram, add ennekem a te fájdalmaidnak felét, mert az én bűnöm«. A haldokló felelt: -Kelj föl hamar és menj el a te fiaddal, Szettel a paradicsom kapujára: és hints port fejedre és boruljatok a földre és sirjatok az Úr előtt, hogy irgalmazzon nekem es bocsásson angyalt a kenetnek fájához, melyből olaj fakad, és adjon abból tinéktek, hogy megkenjetek és eltávozzanak tőlem a fájdalmak, melyeket szenvedek«. Az asszony és Szet elmentek tehát a paradicsom kapujára. Vettek a föld porából és behintették vele fejüket, és leborulván a földre, nagy könyhullatással könyörögtek, hogy Isten Adámnak irgalmazzon. Ekkor megjelent Mihály arkangyal és szólt: Engem az Isten küldött hozzátok. Azért is mondom neked, ó Szet, Istennek embere, ne könyörögj a balsam-fának olajáért, hogy atyádat megkenvén vele, megvigasztad. Bizony mondom neked, csak az utolsó napokban vallhatod azt, mikoron az Isten fia eljön a földre es a balsamfa olajával, a kereszttség vizével megkeni a benne hívőket és feltámasztja a halottakat es a te atyádnak testét es beviszi őket a mennyei paradicsomba. De, ime, vedd e három ágacsokat atyád testének könnyebbülésére, es menj el es siess, mivelhogy beteljesedett az ő életének ideje«. Es Szet fogta az ágacs-kákat es atyjának sírjára tűzte, hogy a remény galyainak arnye

kában édes legyen neki a nyugalom Hebrón földjének méhében.¹ Az ágacsok — egyebek szerint² az ágacska — pedig folsarjadtak, csodálatos fává lettek, a kereszt fájává, melyről az irtalom olaja, a keresztség vize, a Megváltó vére szétáradt mind a kerek világra.

E darabokhoz, mint említettük volt, a Mária-epika néhány hatásos toredéke csatlakozott, a ferenciek magyar irodalmának egyik sajátos része. A zárda és a nemzet már kezdettől fogva különösen tisztelték a Boldogságos Szűzet, s a kultusz ereje és bensősége az irodalomban mély és tetemes nyomokat hagyott. Margit, IV. Béla leánya nem volt az egyedüli, a ki Mária példáiban és csodatételeiben örömet talált: kétszázötven évvel utóbb a kódexekben még mindig elég számos rövid elbeszélés akad, melyek az Istenanya dicsőségét, magasztosságát hirdetik. Az áramlatnak újabb mestere, kihez az írók közvetlen vagy közvetve iskolába jártak, egy dominikánus szerzetes volt, Discipulus, igazi nevén HEROLT JÁNOS, ki a XV. század elején számos prédikáció mellett *Speculum exemplorum* című példaskönyvet és *Promptuarium de miraculis Beate Marie Virginis* nevű sorozatot szerkesztett és hosszú ideig nagy népszerűségben állott. Pelbárt elégszer forgatta, s így az ő fordításai útján a hírhedt íratokból tetemes anyag átjutott a magyarba, sőt egy onállóbb emlék, a »Példák Könyve« részben közvetlen *Speculum*-fordítás, melyben, mint általában a »példák« közt, néhány valóban esinos elbeszélés is találkozik s némi humor is megpendül. A kor lelkesült a változatos, eleven fajért, mely a szó szoros értelmében »novella« volt és az újságok híreihez hasonlít, s bár minden ízében a vallásos és erkolestani felfogást tükröztette, az életnek úgyszólván összes oldalait felkereste tárgyért, anyagért. Szegény, bűnös barátok, jámbor és bűnös apacák, tolvajok, remeték, bölcsék, gonosz és ártatlanul megrágalmazott leányok, elmés szegényemberek, játékosok, csácsogó asszonyállatok, királyok és égjáró királyfiak, istentelen vitézek és szívtelen gazdagok, igaz és hamis barátok, telhetetlen, gögös fejedelmek, buja, feslett életű leányok, öregek és gyermekek, kelepcebe jutott és megvert ördögök, akárhányszor az élő állatvilág alakjai, élettelen dolgok, egyszerű elbeszélésben és pompás allegóriákban mutatják életrealitását és a kedvet, a melylyel az írók messze földeken, szazadokon át gyűjtötték, jegyeztették őket. Akárhány, mint költői tárgy, keresetté lett, kiváló földolgozót talált, örök életűvé tudott válni a világirodalomban, s nem egy atmet a koztudatba, mely ismeri őket, a nélkül, hogy eredetüket kutatná vagy sejténé.

A magyar apáca néha külön, de többnyire, sőt rendszerint oktatásokba, elmelkedésekbe es legendákba szöve olvasta ezeket az elbeszé-

¹ *Feléki-kódex*, 224—321. *Ersekujvári kódex*, 112—113. l.

² *Debrezeni kódex*, 146. *Fráter-kódex*, 289. l.

léseket. Egyszer egy királynak volt egy gyönyörű kertje, s a kertnek két őrizője: egyik vak, a másik béna. Történt, hogy az öröknek eszökbé jutott, hogy a kert gyümölcsét meglopják. Tanácsot tartottak és a sánta így szólt társához: »Végy fel engem a hátadra, én majd eligaz-

Olvasztatik zent atijabnak elevebben
 egyik pelda ezenképpen .
 Egyik ideben vala egyik frater . hoggy kij
 erdekegetvel annena befertetiik vala eb
 segel eb ev restenek erevtelesegenel .
 Hoggy napnak elfev ideere jutuan olj
 igen elhezijik vala . eb ev ereije olj igen
 el fogyatkoziik vala . Semmiy keppen
 eden nem zenuvedhet vala . De maga
 azent nem ezijik vala hanem oggy
 mond vala ev zeneben . Valamiykepp
 pen lehet . de meg varom az harmad
 orat . eb atoron ezem . Mijkoron pedeg
 el ju vala az harmad ora . vgmond
 vala az ev gondolatijnak . mastan eb
 erevnel varnom zenuvednem kel mijnd
 hatod oraijg . Mijkoron jut vala ha
 tod orara . meg aztagija vala az azijv
 kenijeret az vijsben . eb vgmond vala

Részlet a Példák Könyvéből.

gatlak, mely fa alá menj. Akkor leszaggatom a gyümölcsöt és megosztom veled». Es úgy tettek, a mint elhatározták. Történt azonban, hogy a hazatért a király és a két őrt vallatóra fogta. Ezek pedig mentegőztek, a vak, hogy nem lát, a béna, hogy ő nem is járhat. De a

király nem hitt nekik és halálra ítélte őket. Épen így van a dolog a lélekkel is: ez is gonoszságra vezeti a testet és mindketten kárhözra jutnak.

Valamikor egy családos embernek távol a mezőn csinos kápolnája volt, a hová mindennap eljárt imádkozni. Azonban egyszer csak restülni kezdett az ember és csupán hetenkint zárandokolt a kápolnához. Ilyenkor esett, hogy a mint egy alkalommal megy, mendégél, hátra tekint és lát egy angyalt, ki ennek az embernek minden lépte nyomán szép rózsákat szedgetett. Az ember nagyon elálmélkodott ezen a dolgon, de az angyal ekképen szólt hozzá: »Im, lábad nyomát számlálom és járásod érdemét mint szép rózsákat az Úr elé viszem». És ettől fogván az ember holta napjáig újra mindennap kiment a kápolnához és halálakor nagy jutalmat vett az Istentől.

A Lobkowitz-kódex ismét az egyszeri ember történetét beszéli el, a ki unikornis elől menekülve nagy mély verembe bukott. Ez az ember estében a kezével egy bokorba kapaszkodott és lábával egy izamó köre állott. A bokor gyökerén egy fehér és egy fekete egér rágódott, a verem fenekén rettenetes sárkány volt, mely szájából lángos tüzet eresztett. A kő alatt négy kígyó tolta ki fejét, s a bokor ágáról végül egy kevés méz csurgott alá. És ime, az ember elfeledte a veszedelmet, a melyben forgott, és a kis mézen kezdett nyalakodni. Azonközben pedig a két egér elrágta a bokor gyökerét, a kígyók megmárták az ember lábát és ez a sárkány torkába esett. »Lélek szerént: az unikornis vad a halál, ki mindenha üz embert és kívánja őtet megmarni; a verem ez világ, ki rakva minden gonoszsággal; a bokor: emberek élete, kit a két egér, a fehér és fekete megemészt, azaz rág: a nap és az éj; a négy kígyófiú: a négy éltető állat, tudnia mint: egyik föld, más: víz, harmad: tűz, negyed: ég, kikből emberek teste szerzetett. A sárkány pedig pokolnak szája, ki mindent kíván megmarni».

Mintegy a »conte dévot» stílját halljuk, mely Franciaországban már a XII. században virágzásnak indult. Csinos, bár sokszor mesterkélt meséket alkotnak, hogy annál szebben moralizálhassanak. Tagadhatatlanul, az anyag nem egyszer durva, útszéli, sőt aljas és az emberek akárhányszor szexuális dolgokkal bibelődnek, a melyek inkább fölizgatják a vért, semmint az ellenkező célra szolgálnának, de viszont, mint a példák mutatták, teremtek darabok, melyekben ideális gyöngédség nyilatkozott, természetes üdeség áradt, hogy századokkal utóbb is megragadják a kedélyt. Egy barát Szűz Mária szépségét szerette volna látni. Előre tudta, hogy a szem, a melyik megpillantja, megvakul, s mikor a Szent Szűz megjelent neki, csak fél szemével nézett reá. A jóslat teljesült: egyik szemére vakká lett; azonban nem tudott többé nyugodni, az égi szépség sóvárgása teljesen hatalmába ejtette, újra látni vágyott és másik szeme világát is fölládozta. Egy másik megpillantotta Máriát és annyira

nem bírt megválni tőle, hogy mikor a jelenés eltűnt, a szíve megszakadt. Volt egy szegény özvegy asszony, a ki két leányát Szűz Mária oltalmába ajánlotta. A két szűz szépséges hajadonná fejlődött, a mikor az ördög egyszerre irigységet szított ellenök. A szomszédok rágalmakat szórtak rájuk és gyanúsították őket, hogy letértek az erény útjáról. És íme, egy Mária-ünnepen különös csoda történt. A leányokhoz, midőn az egyházba léptek, angyal szállott le és kezében két szép rózsakoszorút tartott, melyeket a fejükre tett, és így szólt: «Ezt a Krisztusnak szent anyja küldötte szüzességteknek bizonyosságára». Ezt mondván, elenyészett előlük, a sokaság pedig, mely mindent látott és hallott, ettől fogván nagy tisztességgel illette a két hajadont, kik ekkép a rossz hírtől megszabadultak. Másutt az ördög csalárdságát beszélik el, mint a mely a jámborokat is megejtí, de az Isten anyja által végre füstbe megy. A példa hősei: fráter Jeronimus és szórór Borbála, kik sekrestyések voltak és igen szeretetösek egymáshoz. A fráter «az szűznek gyakorta szép imádságokat ír vala és szenteknek életét», «a szűz pedig ez fráter Jeronimusnak szép keszkenőket csinál vala és néha szép korporálokat, és ő is az fráter Jeronimust az ő tisztiben, a mennyire teheti vala, igen segíti vala». Történt, hogy fráter Jeronimus az ő cellájában asszonyunk Máriának képét «igön szépön felíratta vala és ördögnek képét asszonyunknak lábai alá nagy rút ábrázatban ezt is megíratta vala». Szörnyen megharagudott e miatt az ördög. Eltökélte, hogy boszút áll, és egy éjjel, magára öltve Borbála képét, bezörgetett a fráterhez. Jeronimus, nem tudva, ki keresi, ajtót nyitott. Az ál-Borbála pedig elkezdte csábítani: törje össze a kolostor drágaságait és szökjék meg vele. Jeronimusban fölgerjedt a titkos tűz és engedelmelkedett. Akkor a kolostortól nem messzire így szólt az ördög: «Ó jaj nekem, édes szeretöm! mely igen drága kincset feledtem én el! Kérlek azért tégedet, ülj itt és várj meg, im betérek utána». A fráter elhítte a beszédet és leült: az ördög pedig ment vissza, egyenesen a kolostorba. Ott rögtön zajt csapott és a frátereket a szökevény után terelte. Jeronimust megfogták, visszavitték és kalodóba tették. A szegény barát csak most látta bűne nagyságát. Sirva könyörgött Máriához irgalomért, és, csodák csodája, egyszerre csak lehullott bilincse és helyette az ördög ült a kalodában. «Íme azért, Istenben tisztöletös hugaim, ez példából megtetszik, mely igön jó az édös Máriának szolgálni».¹

A darabok számos hasonló társukkal Herolt-Discipulus keze nyomát viselik: de semmi kétség, az egyháziak és részben a nép fantáziájának ezen és hasonló alkotásai a Discipulus forrásainak: Beauvais-i Vince, Caesarius, heisterbachi barát, Prudentius, Guilelmus Lugdunensis és mások közvetítésével, részben legalább, magyar földön is korán forog

¹ Kézírtmány-kódex, 62—70. l.

hattak s táplálták a Mária kultusz meg nem csappanó tüzeit, mely az irodalomnak minden ágában föleszillog.

Az áramlat Németországban már akkor, sőt jóval előbb a XI. században szépen fejlődött, s a költők a XIII. század folyamán, a legenda-költésnek többi tárgyai mellett, kiváló hajlandósággal fordultak az Istenanya életéhez is. Ekkor írt Wernher, a tegernseei kolostor diakónusa, korának egyik legjobb tudósa és írója, Konrad von Heimesfurt, a híres Fülöp némbarád, keletkezett a »Passional«. A hosszú folyamat nem maradt felülőbb eredmények nélkül, s tényleg érdekes változásokkal járt. A legendai anyag feldolgozásában mind több és több szabadság érvényesült. A régi nagy szigorúság vesztett hatalmából, az írók eltértek a biblia szövegétől és apokrif forrásokhoz szegődtek. Másrészt a korviszonyok változása szintén módosító hatást gyakorolt, a Boldogságos Szűz, ki a régi elbeszélésben egyszerű apácához hasonlított, idővel valóságos királynővé lett, kit a földi fény és pompa minden eszközével elhalmoztak. Az anyagnak ez önálló alakítása növelte a legendák költői becsét: az egyszerűség enyészete azonban egyúttal a műfajban nyilatkozó vallásos áhitat eszökkenését is előidézte. A XIV. század már egyszerűen hanyatlást jelez a német legendában. Írókban nincs hiány; de egyszerűen közepességnél senki sem tud magasabbra szárnyalni, s a mikor a XV. század vége közeledik, az elbeszélésekből már majdnem teljesen kivészett az epikus vagy misztiko-allegorikus jelleg, mindenen erőt vett a száraz didaxis, az akkori értelemben vett »moralizálás«.

Magyarországon, ellenkezőleg, a Mária-legenda ép akkoriban kezdett némi fejlődésnek indulni, hogy egy sajátos fordulattal lirába csapjon és akkordjai a Mária-siralomban végződjenek. A magyarul írók megragadta a Szent Szűz eredete és halála, és az utókorra — többek közt — két elbeszélés maradt, melynek költészetével ma, négyszáz esztendővel utóbb is érdemes foglalkozni.

Szűz Mária szülei: Sz. Joakim és Sz. Anna asszony húsz esztendeig éltek már együtt s még mindig nem vehették a házasságnak gyümölcsét. Szomorúságukban tehát fogadást tőnek az Istennek: ha magzattal megszeretné őket, a gyermeket az ő szolgálatára szentelik. Ebben a dologban évenként fölmentek a templomba, Jeruzsálembe és külön-külön áldozatokat végeztek. Történt egy ily alkalommal, a papi fejedelem Joakim áldozatát lehányta az oltárról, őt magát pedig keményen megpírongatta, ki meddő, azaz átkozott levén az Úr oltárához mert járulni. A meggyalázott Joakim szégyenében nem tudott haza menni. Félt az emberek tekintetétől és keserű szívével mezéi jószágára költözött. Ekkor megjelent előtte az Isten anyja s így szólt hozzá: Ne félj Joakim; mert te könyörgésid Istentől meghallgattattak és a te alamizsnád Istennek elébe felment. Megtekintette Úristen a te piron-ságodat... és íme a te házasod, Anna asszony, fogad és szül tőled

egy leány magzatot. És hívjad az ő nevét Máriának... Hogy pedig ezeket inkább higyed: mikoron jutandasz Jeruzsálembe az arany kapura: Anna asszonyt, a te jegyesedet előtalárod, mely mostan a te távollétedről igen szorgalmatos, akkoron pedig a te jelenvoltodból igen örül. S így szólván az angyal, elenyészett előle.¹

Ezek közben Anna asszony, Joakim felesége, hazatért Názáretbe. Gyászruhába öltözött és az időt nagy keserves sírányozásban tölté. Majd kijárt az útra, melyeken férjét várta, hogy elébe juthasson, ha netán még hazatérne: kiment a kertjébe és elnézte a verebeket, melyek a borostyán-fa ágain fészkeltek, csiripelvén kicsinyeikkel és tollász-kodván, és eszébe jutott meddő volta és keserű szívében óhajtván sűrű könyhullatással kérte az Istent irgalomért. S ekkor neki is megjelent az angyal, mondván: »Anna ne sirj; mert a felséges meghallgatta a te imádságodat, meglátta a te könyhullatásodat és eszébe vette a te alimizsnádat és megtudta a te szívdalmadat... Áldott vagy te leányom az Úrtól, mert fogadsz és szülsz leányzót, kinek neve leszen Mária. Melyet a felséges ő hajlokává szentel. Mert ez leszen a támadandó csillag Jákobból és a vesszőszál Izraelből... Immár erős légy szívedben... kelj fel és menj Jeruzsálembe, mert ott az arany kapuban elődbe jő téneked a te férfiad nagy örvendetességel».

Harmincad napra ezután Joakim Jeruzsálem kapujánál szembe találkozott az ő házastársával. Ki is elejébe folyamék nagy örvendetességgel és így szolt: »Szomorú özvegy valék: most... az özvegyeségtől megszabadulok; a ki utálatos meddő valék: immár tisztelettel magzat-fogadó leszek; én szívemnek egyetlen egy vigasztalóját, az én házastársamat elvesztettem vala, kit vígan érdemlek meglátnom... Oh szerencsés és boldog nap!«

Erre az angyalnak »monnónak lött« hirdetését »nagy örömmel egymásnak szölyák-beszélik vala« és »szerzett ünnepnapokon a templomba bemenvén, ajándékot vinek az oltárra«.

Végre egy keddi napon megszületett a kisded és Mária nevet nyert. A gyermek három esztendeig otthon élt és megtanulta a szövést: innen van, hogy Krisztusnak utóbb varratlan ruhát bírt készíteni. Negyed évre jutván, szülei föl vitték Jeruzsálembe, hogy az Úr szolgálatára szenteljék; s ime, a kisded minden segítség nélkül, biztos léptekkel fölsietett a templom tizenöt lépcsőjén s hátra sem tekintve, egyenesen jöendő társaihoz, a templom belsejébe ment.²

Ettől fogvást éveken át Jeruzsálemben maradt. Leánytársait felül-múlta mindenben. Éjféltől harmad óráig imádkozott és elmélkedett;

¹ *Tihanyri-kódex*, 113—117; 280—292. II. V. ö. *Teleki-kódex*, 20—22. I. és *Stellar. lib.* V. p. 1. a. 3. cc. 11—12; és lib. I. p. 6. a. 3. cc. 2—3.

² V. ö. *Teleki-kódex*, 23—37. I.

harmad órától kilencig kézimunkában foglalatoskodott. Ekkor újra imádságba merült, mindaddig, míg »Úrnak anyyala neki mennyországból mennyei eleségöt hoz vala«.

Látva szép erkölceit, Abiathár papi fejedelem el akarta jegyezni a fia számára. De a fiatal Szűz hallani sem akart fogadalma megszegéséről. Tizenkét éves korában már minden társa eltávozott mellőle és házasságra lépett; Mária ott maradt a templomban. Ekkor isteni kije-lentés történt: hogy a Dávid házabeli ifjak, kiki vigyen az oltárra egy szál vesszőt, és a kinek vesszeje meggyümölcsöszik, vegye házastársul Máriát.

Az ifjak engedelmeskedtek, Józsefet kivéve. Ez már agg volt és szegénysége miatt sem mert a házasságra vállalkozni. Csak mikor az oltárra tett vesszők közül egy sem hajtott ki: engedett alázattal az Úr akaratának. O is felvitte a vesszejét, mely íme legott, mindenek láttára kivirágzott és gyümölcsöt termett, mire ősi szokás szerint megtörtént a kézfogás.

Ekkép folytatja az elbeszélést a Tihanyi-kódex,¹ hogy aztán Jézus fogantatásának képeivel fejezze be.

Mária, még a menyekző előtt, Názáretben, az ő imádkozó házában épen Ézsaiás könyvét olvasva, ez igékhez jut: »A szűz fogad és fiat szül«. S íme, a szíve egyszerre szokatlan melegséget érez, szeméből forró könny fakad, szeme ég felé emelkedik és kebeléből sóhajok emelkednek.

Ugyanekkor a limbusban a szent atyák is óhajítani kezdenek az Istenhez: Emlékezzél meg, uram, a mi népünkről a te jó akaratodban és látogass meg minket a te üdvösségtételedbe. S az Úr érzi, hogy elérkezett az idő az ő fiának elbocsátására.

Gábriel arkangyal csodálatos fényességgel a Szent Szűznél terem és meghirdeti neki az Isten akaratát, s Mária térdre hullva rebeגי az »ecce ancilla Domini«-t.²

A legenda, látni való, elég gazdag költői mozzanatokban és jól fejezi ki az ő-szövetség örök sovárgását. Az asszony átkozottnak hiszi magát meddsége miatt: kizártnak Izrael leányainak örökségéből, hogy a Szabadítót méhökben hordozzák. Nem csupán anyai örömeért óhajtoznak: mindeniknek magasztos része a remény, hogy a ki Jákob nemzetét megváltja, annak netalán ő lesz szülője, s mindnyáját sóvárgás tölti el magzat után. Soha költészet fajt és asszonyi hivatást mélyebben és magasztosabban össze nem kapcsolt, mint az ő s zsidó iratok cselekedték, s a legenda tisztábban, közvetlenebbül ez a hang át nem csendülhetett. A képzelet, részben Jacobus a Voragine, részben mások

¹ A 270—284. ll.

² Tihanyi-kódex, 285—292. ll.

útján, visszafordult az apokrifák világába: az *Evangelium de Nativitate Mariae*- forrásához, melynek ősercit az V. század folyamáig kísérheti a szem, a *Protevangelium Jacobi*-hoz, melyet már a III. században emlegetnek. Az író nem okoskodik, nem moralizál, lelke szabadon lebeg az őshajdan virágos mezején, melynek minden rögje, fűszála a kegyelem aranyos fényében fürdik: tudja, hogy nem jár a való szürke porában, szárnyai a költészet balsamos levegőjében szántanak.¹ Fölhangzik a *«koimészisz»* avatag elbeszélése, a melynek a közhit szerint a pátmoszi vátesz volt szerzője és a melyet a kritika legalább is a III. és IV. század közé helyez.

Mária — beszél az Érdy-kódex² — érezte, hogy halála elközeledett. Szüzességes szíve-lelke és testének minden izéi nagy kíváncsiságra rémültek, elméje nagy ájtatos gondolatra, szép szemei nagy siralmas könyhullatokra. Azon órában hozzá érkezett Mihály arkangyal, hírül vive néki, hogy e világból nem sokára az örök dicsőségbe fog átköltözni. Szavainak bizonyosságára kezében szép palmaágot tartott, *«kinek ága-boga fénylik vala, mint a szép fényes ezüst, levelei olyanok valának, mint az égi szikrazó csillagok»*, és meghagyta, hogy majdan ezt az ágat vigyék a koporsó előtt, míglen a temetőbe érnek.

A Szent Szűz pedig térdére esék s különféle kegyelmekért könyörgött. Jelesül: hogy mielőtt meghal, gyűlnének hozzá mind az apostolok: aztán, hogy halála óráján semmifele tisztátlan lelket látnia ne kelljen . . . mire az angyal elenyészett előle.

János apostol ép ekkor Efezusban hirdette az Isten ígését. Egyszerre fényes köd ereszkedett rá, mely fölemelte és Szűz Mária cellája elé ragadta. Majd, Tamás kivételével, hirtelen, ugyanazon mód a többi apostolok is ott termettek és nagy tisztességgel üdvözöltek az Isten anyját. És mikor megtudták a bekövetkezendő dolgot, szerfólott megrendültek rajta. Mária pedig fölvette a baldoklók szentségeit, lelkét fiának ajánlotta és az éj harmad órájáig ájtatos imádságba merült. Ekkor megjelent előtte Jézus nagy dicsőségben, angyalainak kíséretével, s nagy édes beszédet szolt hozzá, mondván: *»Jövel én szeretöm, én választottam, jövel én szépségem és én galambom . . .»* A Boldogságos Szűz pedig felele: *«Oh én édes Istenem, kész az én lelkem, kész az én szívem, hallván a te szózatodnak zengését. Ime ez napságtul fogva boldognak mondanak engemet minden nemzetek . . .»* És Sz. Mihály arkangyal nagy tisztességgel előlépven, szent lelkét elválasztotta testétől és az Úr Jézus ölébe szállitá.

Az apostolok, ezt látva, igen elkeseredtek és sírtak. Az Üdvözítő

¹ *Érdy-kódex*, 485. b. l V. ö. *Aurea Leg.* De Assumpt. L. 114. D.

² *Érdy-kódex* 483—486. és 487. b. — 488. ll. V. ö. *Teleki-kódex* 175. és kk. ll. *Kazinczy-kódex* 9. és kk. ll.

pedig megparancsolta nekik, hogy vegyék a testet, vigyék a Jozsafát völgyébe és három napon át virraszszanak mellette.

Erre a holtat koporsóba tették, a pálmát Szent János kezébe adták, hogy elül menjen, s a nyoszolyát a vállukra vévén, Szent Péter elkezdte a zsolnárt: «In exitu Izrael de Egypto» és a többiek utána énekelvén, kieredtek Jeruzsálemből. Útközben a zsidók rajtok ütöttek; s a főpap le akarta rántani a szent testet a földre. Azonban keze azon pillanatban megaszott, a többi népség pedig megvakult. Innen fogva — beszéli a Teleki-kódex — sűrű fehér köd borult az egész menetre. Egy hitetlen se láthatta őket többé, s baj nélkül érték el a Jozsafát völgyét. Ott egy szép koporsót találtak, melybe is beletették a testet és három napig virrasztottak oldalánál. A köd mind ez ideig nem ment el a koporsóról. Harmad napon aztán, hajnalban, míg az apostolok körül nagy szunnyadozással nyomorognak vala és valának álommal megnehezültek, Jézus eljött az angyalokkal, «egyesítette szent anyjának lelkét a testhöz» és a Boldogságos Szűzet fölvitette az örök dicsőségbe.

E jelenetnek csupán Szent Tamás vala látója, ki a többieknél később érkezett. Az apostol legott kérte a Szent Szűzet, adna neki valami jegyet, hogy látását elhiggyék. S a fényes ködből helyben lehullott az öv, melylyel Mária teste át volt kötve. Így — fölbredvén — az összes apostolok értesültek a történetkről. Fölbontották tehát a koporsót, s üresen találták. Most valamennyien dicséretet énekeltek, mire a Szentlélek újra elragadta őket, egyenként, kit-kit oda, honnan éppen Máriához érkezett vala...

A középkornak mintegy ezer éve alatt ezek a szövegek állandó hatással voltak Nyugat és Kelet irodalmaira. Eretnekek és az orthodoxia hívei terjesztették, költők és tudósok ragaszkodtak hozzájuk, jámbor olvasók merítették belőlök az áhitat szellemét. Az emberek mohón s rajongva merültek a biblia történeteibe. Minél jobban érdeklődtek irántok, annál több hézagot találtak bennök. Mintegy varázstütszóra megnyitáltak, előtortek a költészet titkos erecskéi. Keleti hagyományok, vallásos képzelődések, különféle dogmatikai áramlatoktól élesztve, táplálva, idomítva, áradattá emelték őket és hiába volt ellenök minden küzdelem. A való, igaz hirdetőinek hatalma megtört a szépség varázserején; Kelet mondáit átvette a Nyugat, sőt az átvett tőkét a maga módja szerint növelte. A theotokosz alakja nem vész többé az eszményi fénybe, a mely ovezí; emberibbé teszük, kutatják örömeit és fájdalmait. A németeknél már az egyik legelső ismert drámai toredék valóságos Mária-síralom, melyet több más követ; az egyháziak munkái a «Planctus»-ok egész tömegét vetik a közönség elé. A szerzetes, az apáca, ki az Üdvözítő kínját olvassa, el sem lehetne nélküle, annál kevésbbé a magyar kódex-irodalom, a melynek a nőiesség egyik fő vonása. Egy megható toredék, melynek az eredetijét sikerült megtalálni.

korai deák szöveg alapján jutott a Nádor-kódexbe,¹ a többi,² közvetlenebb úton legalább, Temesvári Pelbárt «Pomerium»-ának nagypénteki első híres beszédén alapszik, és a faj már a XVI. század elején aránylag számos műben van képviselve. A fejlődés első fokán nem esett még túl, de életre való csírárt hord magában, ottan-ottan kibontakozik hüvelyéből, az epikus keretből, mely más irodalmakban drámaivá alakult, közeledik a tiszta líra felé, melyben száz év múlva tetőpontjára hág. A szerzet, különösen az apácáké, nem volt alkalmas, hogy átlag drámai természetű dolgokat is drámává, misztériummá fejlesszen, a melyet

Krisztus sirba tétele. (Az Érsekújvári kódexből.)

tartalma iránt való érdeklődés megszőnjék. De a kép hibája egyedül a festőé, s nem az íróé is egyszersmind; és a középkori magyar kódex-költészetnek egy formája sincsen, a mely a szívét, a tiszta általános emberit közvetlenebbül, szívhez szölobban nyilatkoztatná meg, mint a Mária-siralom.

A Pelbárt-féle prédikáció egyszerű passió-történetnek készült és bizonyos színszerű beosztásra törekedett. A képek a Megváltó szenved-

¹ Nádor-kódex, 270—278. l. A latin szöveget l. Horváth Cyrill: Pomerius, 158—159. l.

² A Nádor, Érsekújvári-, Weszprémi, Debreceni és Winkler-kódexekben

désének egy-egy mozzanatát tüntették fel az olvasó előtt, de mintegy a Szűzanya lelkének tükrében, az anyai szív egytűttrészésének hullámzásában. Ég és föld dicsősége, minden szétfoslott, semmivé vált egy-egy pillanatra, egyedül a szülő, a népköltészet szegény özvegyasszonya lépett előtérbe, az ő egyetlen fiát, gondviselőjét kísérve utolsó útjának gyötrelmeibe és gyalázatába. — *usque ad mortem crucis*.

„Mária látja vala, hogy fia, szívének összes reménysége, meghalni mégyen Jeruzsálembé. Mivelhogy hallotta, hogy a zsidók immár elhatározták Krisztus megölését. Nyilván való jelek valának előtte, hogy senki sem meri vala (az előbbi napon) Jézust házába fogadni Jeruzsálemben. Annak okáért is, mint a jámborok nagy okossággal hiszik, megmondá nékie Jézus, hogy imé, elközelegtek volna szenvedésének napjai. Akkoron tehát, a mint beszélék, asszonyunk Mária csütörtökön kezde anyai szeretettel és térden állva könyörögni ő fiához, mondván: Ó én édes fiam és Istenem! hallgasd meg a te szegény anyádat és ne menj föl Jeruzsálembé. Imé, itt Bethániában Mártha és Mária elkészítik számodra a húsvéti bárányt, nehogy ellenségeid megfognának. És felel vala nékie Jézus, mondván: Én édes szerető anyám, nem illik ebben akaratodat betöltenem; hanem inkább atyám akaratát kell teljesítenem, hogy bételjék az írás. Mert imé, Ézsaiás: Föföldoztaték, úgymond, mivelhogy ő maga akará. — Felele pedig a dicsőséges anya: Tudom, énnékem szerelmes fiam, hogy így akará az Úr megváltani a világot, a te kínoddal és haláloddal. De erre gondolván, keserűségtől remeg anyai szívem. Add azért én szerelmes fiam, ha lehet és illik, hogy előbb haljak meg náladnál vagy véled egyszerre adjam ki lelkemet. Avagy eszemet hadd veszítsem, hogy semmit ne tudjak . . . Ekkor felele Jézus: Én édes szülöm, nem illik, hogy te előbb meghalj, mint én, mivelhogy így a lümbosra, a nagy sötétségre kellene lelkednek alászállania, a szentatyákhoz tudniillik, s onnét kellene azt kihoznom. Aztán az sem alkalmas, hogy egyszerre haljunk meg. Mivelhogy adósod vagyok a tisztességgel, hogy haláldkor minden angyalokkal és szentekkel éléd fogok menni és minden tisztességgel fogadlak az égbe, mint a hogyan az istenanyát illik fogadni . . . Sőt immáron az sem lenne kellő, hogy elalélj és semmit ne érezz. Mivelhogy illik elviselned a fájdalmakat, melyeket bemutatásomkor a templomban néked Simeon jövendöl vala, és a lelkedben vélem együtt martiromságot szenvedned és mindenek fölött való dicsőséget érdemelned. Légy tehát, én édes szülöm, türellemmel. Mivelhogy, ha nékem szenvednem kell, neked vélem szenvedned illik. És imé vigasztalódjál is. Mivelhogy föltámadok harmadnapra és meglátogatván, megvigasztallak téged.» — Jámbor hittel elgondolhatjuk — írja Pelbárt — mennyit siránkozhatott akkor a szent Szűz; és milyen nagy édességgel csüng vala fiának szavain reggeltől egész elválásuk órájáig.

Nem sokára megérkeznek a tanítványok és kérdik: hol készítsék el a húsvéti vacsorát? Krisztus, mint az evangéliumok elbeszélik, jelekkel határozza meg a helyet. A tanítványok tehát elmennek és elkészítik a húsvétot.

«Ezenközben — folytatja Pelbárt — mint némely jámborok elég okosan hagyták, Krisztus urunk kiküldte mindeneket a házból, az ő anyját kivéven, hogy jó fiúként búcsút venne szülőjétől. És térdét meghajtotta Mária előtt. Mit is látván az alázatos Szűz, nagy hamar-sággal esék térdre fia előtt. Az édes Jézus pedig kezde nékie szólani, mondván: Ó én édes szülém, köszönöm neked, hogy hívséggel és nagy alázatossággal Gábor angyal szavára a te méhedbe fogadtál és kilenc hónapon át szűz szíved alatt hordoztál engemet. Hogy világra szültél engemet, emtettél, tápláltál, Egiptomba futván, ott maradván, onnan visszatérvén és végre három napig utánam kereskedvén, érettem számtalan bajokat és nyomorúságokat szenvedtél. Hogy harminc esztendőig mindenekben nagy híven és ájtatosan szolgáltál. A hány csepjét szűz tejednek futásomban nekem adtál, a mennyit nekem szolgáltál, a hány-szor érettem szenvedtél: anyiszor köszönöm jószágodat. Isten veled, édes szülöm! Maradj meg istenségem szeretetében. Mivelhogy, ímé, elszakítanak engem tőled, hogy meghaljak az emberi nemzetért.» —

Ó — folytatja Pelbárt — gondold meg, ájtatos lélek, mily nagy siralmat tőn akkor a Szűz anya, fiával együtt milyen gyászba merült!

«Végre magához tére a boldogságos anya, és a mint szóhoz jutott, szólott: Hálát adok neked, én Istenem, hogy anyádul méltóztattál választanod szegény szolgálódat. És hogy szolgálatom tetszett fölsé-gednek. És búcsúcsókot adván egymásnak, elbúcsúznak. És az Úr Mártára és Máriára bízta az ő anyját.»

A keresztúton, a Kálvárián találkoztak újra. De milyen találkozás! Körül tombolt a vérszomjas tömeg, anya és fiú távol estek egymástól, s a Szűz hiába törekedett fiához férni. De hallotta a pörölyök zuho-gását, s úgy érezte, mintha a saját kezét, lábait szaggatnák, az ő szívét szögeznék keresztül. És fölsíkkolt vala: Oh énnékem szerető fiam, oh jaj nekem, én édes fiam!... És mintegy holt-eleven lecsék és fekvék a földön-.

A fölemelt keresztfa előtt végre kitört ajakán a panasz, az «epe-ség», siralom, quaerulatio. Oh örök, áldott Atyaisten, te nekem örömet hirdettél Gábrriel által... és ímé, fiam és a te fiad fölött telve van a szívem keserűséggel. Kegyelmet hirdettél nekem: oh miként vagyok kegyelemmel telve! ímé a zsidók, kik fiámnak és nekem barátaink tar-toznának lenni, ellenségeink lettenek. Azt mondád vala: Úr van teveled: — hogy elviszik most tőlem az én uramat! Áldottnak hirdetsz vala az asszonyok között: mégis, mely anyát átkoztak és gyaláztak meg, mint ma engemet! — Aztán szól vala a Szentlélekhez, mondván: Szentlélek

Isten! a te árnyékod szállt reám, teáltalad fogantam fiamat: és mint marcangolják most szentséges testét! Te monád, Uram, Erzsébet szájjával: «Áldott a te méhednek gyümölese», és ime, mint feszültetik és számíttatik most latrok között! Végre pedig nagy siralommal fordula ő fiához: Oh én édes fiam, lelkemnek öröme és vigasztalása!... Jaj, jaj nekem, mennyi keserűségben kell tégedet meghalnod látnom! Oh, hol vannak az angyalok, kik születésedkor dicséretet énekeltek, hol a pásztorok, kik a jászolhoz jöttek; hol a napkeleti bölcsek, kik téged imádnak vala?... Oh keserű halál, mire kimélsz engemet, ha fiamon nem könyörölsz? Oh végy el engem, az anyát is fiával!

Ügyesen aknázták ki a Szentírás elhallgatását, rövid, lényegbe vágó előadását. Mikor az evangélium alig kerített néhány ígét, hogy Jézussal szülőjét Jánosra bizassa, előlépett a költészet, aggódó panaszt lehelt az árván maradó anya nyelvére és megható alakban mutatta be a fiút, ki elárvult szülője sorsát végső vonaglásában is szíven hordozta. Midőn a *Consummatus*- elhangzott, Mária elhalva dőlt a földre, «mivelhogy a halálnak töre az ő lelkét is általjárta». «Mikor pedig elközelgetett immár a bebalzsamozásnak és eltemetésnek órája, a Szűzanya siránkozék: Hagyjátok, szeretteim, hagyjátok még kevésbé leg alább karjaimban tartanom, kit élve nem bírhatok!» és folyton siránkozva fia sebei, töviskoronája és vére fölött, karjaiban tartá a testet a végső pillanatig.

A kódex írója hozzálátott Pelbárt szövegének kiaknázásához. Egyik-másik egyszerű fordító maradt, mások még több hatást kívántak, kibővítették, a dikció költői erejére törekedtek. Mária mind hosszabban beszélt, monológjai alkalmasakká lettek, hogy önálló művekké váljanak, szoros értelemben vett lírai költeményekké, melyek egy pillanatban verses alakot öltenek, hogy a könyvek lapjairól az életbe vándoroljanak, ki a nép ajakára, s ne haljanak meg századokig. A borostyán a Winkler-kódex siralom-íróját illette, ki társainál költőibb lélekkel, több eredetiséggel volt megáldva, és valamennyinél szebben, sőt akárhányszor valódi költészet hangján szólott: a siralom a korszakban nála vált leghatásosabbá s legönállóbbá egyszersmind. . . . «És nézi vala az ő szent orcáját. És ő szívének keserűségével mondja vala: Oh én szerető fiam! én tégedet ez világra adalak minden emberfiainak fölötte szépségesben; most pedig látom te szent orcádat, ki vala szép piros színnel megékesülvén, halálos sárgával meghervadottnak lenni. És ki vala mindennél szebb, immár látom mindeneknél éktelenebbnek lenni...» Oh keménséges keresztfa!... mire vetted el éntőlem ötet! Én ötet ölelgetem vala én karjaimmel; te pedig szoritod hozzád ötet az kemény vas-szegekkel. Én ötet takargatám lágy ruhába; te pedig öltöztetted ötet önnön vérenek ruhájába. Én ötet éltettem én emlőmmek tejével; te pedig itattad ötet ecettel és epével!

A kor irodalma nem vádolható a legendai faj meddőségéről.

A szentek, a mártírok világában elkalandozhatott az olvasók képzelete, jobban, mint bármikor azóta. Az »Arany Legenda« és társai ontották a költői anyagot, bár e halmazban számtalanszor érezni lehetett a finom, válogató ízlés, a költői tehetség, az ihlet hiányát. Az irodalomtörténetnek két rendszeres magyar legendárium készüléséről van tudomása, melyek közül az egyik, az Érdy-kódex, valamivel a mohácsi veszedelem előtt kezdett készülni, a másik, a Debreceni-kódex első része még korábban, bár nem a Pelbárt virágkorát megelőzőleg foglalkoztatta jámbor »törlítőjét«.

— Az irodalom csarnokában megzendült a némabarát erőteljes, érces hangja — először és utoljára egyszermind. A közviszonyok megdöbentő zikáltsága, a kitörni készülő vész követőjének, a »pestifera lutherana heresis«-nek immár előrevetett árnya áthatott a kolostor ablakain. A kódexben visszaverődtek itt-ott a Legenda Aurea szavai; hangot kaptak a Pomerium és Stellarium helyei, de a Pelbárt szigora, elégtelensége szintén föl-fözendült. A világiak nem szorgoskodnak, hogy a dézsmát az egyháznak megfizessék; az urak török, rongják a jobbagyot, a védtelent; a főpapok kéjelgésre, fényüzésre költik a Krisztus örökséget, eltérnek a régiek jámborságától, a kik nem pusztítottak, mint a mostaniak . . . gonoszságra nem költötték a szentegyház jószágát, el nem rekkentették Krisztusnak részét . . . sem házsártra, sem torkos-ságra, sem drága ruházatokra nem vesztögették a szent alamizsnát, mint a mostaniak. Annakokáért minemű jámborságban és szent életben éltenek a régiek: nyilván vallja anyaszentegyház; viszon-ellen a mostani országoló és egyházbíró fejedelmekkel pokol, nem mennyország telik bel.«¹ — Látni való, nem csupán mesélnek, hanem okoskodnak, prédikálnak, sőt a legendát beszédekbe, tanításokba ékelik. Annak a tömeg történetének, mely a kódexekben forr, legalább a fele ily helyzetben s alakban vár az irodalmi múltnak, hogy úgy mondjuk, közeteiben, rétegeiben, mintegy a célra utalva, mely létrehozta. Szó síncs művészetéről, a szép tiszta gyönyöréről: a festő, képfaragó, építőmester, az író egyaránt az áhíthatnak szolgái, a buzgóság nevelésére törekszik vagy éppen — és ez a fő-fő cél — oktatni akar. Mióta a legenda megszűnt a nemzet kincse lenni, valami új, didaktikus, barátságos szellem ömlött el rajta. Ez az irodalom teljesen barátságú. Maga Szűz Mária, kinek alakját egyéb országok költői a földi királynőnek összes fényével, pompájával fölruházták, nálunk mindvégig egyszerű apáca maradt. Új életnek szerzetét találta föl, mondják a Tihanyi-kódexben, mikor örök szüzességet fogadott: »mint alázatos szerzetes«, olvasóval, imádkozva, szemét földre sítve és mezítelen lábbal járt, nem aranyas csizmában, mint a mostaniak«. Lakása kised cella; ágynál fejtől szék áll, melyen a szent könyveket tartja. Ugyanott térdeplő is van — »imádó hely«, — hol

¹ Érdy-kódex, 497. l. — U. o. 440. l.

szünetlen imádságba és isteni gondolatokba merül. Kiszabott napirendje, regulája teljesen a kolostoré. Az éj esőndjében — »veternyének idején» — fölkel és imádkozik. Hajnalban elmélkedéshez lát »az ő szent fiának titkosságáról... az ő szentséges fogantatjáról... haláláról, feltámadásáról, mennybemenéséről, Szentléleknek bocsátásáról.» Közben a nap a horizontra hág. Fölkel és harmad óráig Kálváriát jár, akkor szövéshez ül és nőnig foglalatoskodik.¹ Szakasztott középkori apáca, kinek — dogmatikus vonásokat nem számítván — összes alakja zárdára, szerzetességre utal. Csupán magasztosabb, kiváltságosabb társainál. Étel, mint az ősidők anachorétáinak künn a kietlenben, angyal hord részére: a külső szépség, melyet másokban oly kevéstre tudnak becsülni szellemi fensőbbségének szükséges kísérőjévé, mintegy kiegészítőjévé válik. A jó és szép lelket nemesb és szebb test illeti, hangoztatják: a Szent Szűz pedig lélekre szebb és nemesb volt minden teremtménynél: s lerajzolják a női szépség ideálját, a mint Pelbárt képzeletében megalkotta és követői elfogadták. E közép-termetű, nem kicsiny, sem nagy, sem kövér, sem ösztövére »rózsai test«, kissé halvány orcák, ében fűrtökkel díszített, tojásdad fej, a négyszegű, keskeny, finom szabású homlokokkal, tiszta, fényes, fekete szempárjával és sötét szemöldkjeivel, az egyenes, finom orr, mely bőleséget és állhatatosságot mutat, telt »alkalmas, gyönyörűséges, szerelmes«, piros ajkaival, melyek közül az alsó valamivel vékonyabb — így illik a bátrakhoz és erősekhez, — a villogó, fehér fogak, a közepén barázdás áll, aztán a nemes, kerek nyak és emlők, melyeknek színe »miképen az tej és vörös rózsá«, bizonyítja, mennyi érzékek volt a női szépség iránt.²

Az ember ki-kitört belőlök, a földi szépség varázsa legyűrte, hatalmába ejtette az aszkétát. Egy-egy pillanatra érezzük rajtuk ezt a delejes hatalmat. Szemeik kitágulnak; elragadtatásba esnek, szavuk áradozó, tele képpel, lázas forrósággal, költészettel. Ó szülő szép szemek, csillagozó fényességgel csillagozván! Ó rózsáló, piros, tündöklő szép orcák! Ó aranyszínnel fénylő szép hajak! Ó mézi édességgel folyó avagy esdeklő szép ajakok, Isten fia gyakorlatos csókolgatásával megistenültek!... A te két emlőd olyatán, mint a lilium között játszadozó két kecskeolöcska, kik játszadoznak és éltetnek a lilium között, míglen a nap fényes árnyéka elmúlik... Ezek a két illatozó narancs-almák és a szép színű naspolyák; ezek az engaddi szőlőcinek két szép gerezdi, kit plántálnak a gyönyörűséges viridárium-kertben... Valami mind, a mi tebenned vagyon, mind tisztaságos édesség megvélhetetlen édessége... Mert mindenestül fogva szép és édességes vagy te, asszonyom, Mária!...³

¹ *Érdy*-kódex, 384. *Tihanyi*-kódex, 282. *Cornides*-kódex, 38—39. *Katinczy*-kódex, 9—10. *Debreczeni*-kódex, 272—274. V. ö. *Stellar* lib. II. p. 1 vége.

² Az egész fejtegetést a *Tihanyi*-kódex 99. és kk. II. tartalmazzák.

³ *Nagy-szombati*-kód., 113. s. k. I.

Az extazis azonban eltűnik csakhamar. Egy nagy sereg legendát hallunk, melyek a világ hiábavalóságát hirdetik, az ég nagy becséről szólnak. Hőseik: egy-egy vértanú, egy-egy csoport ember-ördög, helyök: a kinpád és nyakvágó. A rajz durva, a színek rikítók, a tendencia túlon-túl erős. Egi eszményiesség s erkölcsi magasztosság, baromi vágyak és erőszak, merőben külső harcok, melyek kézzelfoghatóvá teszik az igazságot és hatásukban, lényegökben a gyermekek mázolásaihoz hasonlíthatnak. Mint történelmi valóság lépnek föl, hogy buzdítsanak és aszkézisre oktassanak. Igaz hithez való ragaszkodás, földi javak megutálása, szüzi tisztaság Krisztusért, ki a léleknek boldogsága és jegyese: a kereszténység alapja és a szerzetesség három főerénye úgyszólván mindenfelé, különösen nők megdicsőülésében, száznál több száraz és rideg változatban mutatva föl.

De épen nem mind, csupán a tetemesebb rész ilyen. A tanulság csinos allegoriákba öltözik, előtérbe nyomul a misztikus szín és elem, a didaxissal költészet szövetkezik. Tán semmi sem fejezi ki jobban filozófiájokat, mint a *Jozafát és Bárlám* története, a mely mint költői mű a legszebb és legváltozatosabb legendák egyike, s alapjában Keletről, Indiából, a VIII. század után Damaskusi János egyházatya égisze alatt ékelődött Nyugat lelki világába. Nem első példa rá, hogy teljesen pogány eredetű mondák keresztény legendákká idomultak, s fényes jele az ind lemondás és keresztény aszketizmus rokon természetének. Jozafát királyfiban, a szentben, Buddha személye támadt fel, a «Lalita Vistara» ős mithosának hőse, hogy egy sereg európai író foglalkoztasson és a keresztény költészetnek mindenütt kedvelt alakjává legyen. Mi az élet bölcsesége? töpreng Buddha: megválni mindentől, a mit elveszithetünk, és a minék elvesztésétől retteghetünk, és nem törekedni mulandók után. Valóban, a legendázó az élet, az ember céljának örök problémáját oldozgatja, s mikor megfelel rá, a középkor aszkétaságának eszméjét esattanóbban foglalja össze a skolasztikusok testes köteteinél.

Avennirnek, az indiai hatalmas királynak, a keresztények és barátok dühös ellenségének fia született. Összehívták az »égbe néző bölceket«, s azok hatalmas fejedelmet jósoltak belőle. Akkor előlépett az egyik, a ki »az többinél bölcebb vala«. Elmondotta, hogy a királyfi nagy ország-bíró úr leszén, csakhogy nem ezen a földön, hanem a másvilágon. «Mert az körösztyén hitnek, melyet te háborgatsz, ez gyermek jövő-döbe terjesztője leszön». Félelmesebb dolgot keresve sem mondhattak volna Avennirnek. Azonban, gondolta magában, lesz gondja rá, hogy a jóslat ne teljesüljön. Legott igen szép palotát rakatott, abban elhelyezte fiát, szolgálatára nemes ifjakat rendelt és megparancsolta, »hogy az gyermek előtt se kórságot, se vénségöt, se halált, se pediglen szegénységöt ne emlőtenének, se egyebet valamit, ki öneki valami szomortúságot hozhatna, de mindönöket gyönyörűségöseket mondanának

előtte, hogy semmit az jövődökről ne gondolhatna». És azzal ott hagyta őket.

Mentek, szálltak az esztendők, s a királyfi «höskorságnak¹ állapójára juta és minden böleseségben megtanítaték». Akkor elkezdett csodálkozni: hogy van az, hogy atyja a kastélyba záratta? Miért nem

Ornak neuete kezdenik az ze-
 nth barlaaminak eleibe kerom
 azért en ky eze irtam mind az
 okat kyk ez kon uecket olvasandok
 hogy zereitettel olvasak mert igon zep
 Az zenth barlaam: kynek
 eleket az tyz tollottos dam-
 ascenus tanos doctor: zereitettel
 tel ozue redogette: es megh-
 irtha: az zenth iofath, ky
 ralth: ysteny malazth Bben
 ne Cellek koduen: az possan-
 sagnak allapattarol: az for-
 gztien byre teruhe imellet-
 ten fepen: Mikoron forgonse-
 gos india: forgzien barátok-
 kal fellies uona: feltamada
 en neminemo battalmas kyr-
 al: kynek neu euala auennir:
 ky az forgzien gseth: ielosten

Részlet a Kazinczy-kódexből.

szabad néki a falakat elhagynia? És addig-addig kért, könyörgött, míg végre megengedték, hogy kimehetett. Megindult tehát egy napon a városba. De ime, alig haladt az utcán egy darabocsát, mikor egyszerre csodálatos látvány akasztotta meg: valami poklos és egy vak került eléje. Kiket mikoron Jozafát látott volna, csodálkozáék rajtuk és megkérde, kik volnának és mi dolguk volna. Az szolgálk pedig mondanak: Ezek is

¹ *Hoskor* a régiségben a. m. ifjúkor.

emberek, mint mi, és az nyavalyák, kik ő rajtok vannak, az kórságok, kik szoktak embörökön történnie. Monda ismét Jozafát: Minden embörökre szállhatnak-e ez kórságok, vagy csak nékiekre?¹ — És mikoron azok tagadnak, Jozafát nagy szomorú kezdé lenni... és ekképen az palotába ismét el-betére.»

Másnap aztán újra elindult a városba. »És íme járula ő elébe egy vén, ki az ő hátában meghorgadt vala, orcáiban megsömörködött vala, lábáiban megsántult vala és nyelvében megpölpölt vala«. Látván Jozafát a különös dolgot, fölöttébb elcsodálkozott. A szolgák pedig megmagyarázták neki, hogy íme, ez az állapot vár végtére minden emberre. — És mi leszen aztán ennek vége?« — kérdé újra. »A halál«, felelték neki. És mikor megtudta, hogy mindenkinek meg kell halnia, ismét nagy szomorúságba merült.

Akkor a pusztaból egy »barát« kereste föl: Bärilám remete, tapasztalt, tudós ember, a ki ért a lelkek természetéhez és a szomorúak vigasztalásához. A királyfi nagy illendőséggel látta, emez viszont dicsérettel szóla hozzá, hogy nem nézte külső egyszerűségét, öltözetének hitványságát. Ugyanígy gondolkodott amaz egyszeri böles fejedelem is, a ki »csináltata négy ládakat és ketteit az ládáknak kívül arannyal beborítottá és belül holt emböröknek dohosságos tetemökkél betöltötte. Az ketteit pediglen szűrrel kívül bevontattá, és belül drágagyönggyel betöltötte«. Aztán odahívatta a jobbágyurakat, kik panaszkodtak rá, hogy a szegényekkel szívesen társalkodik, és megkérdezte őket: mit gondolnak, melyik ládák becsesebbek? Azok pedig az aranyosakat igen drágáknak ítélték, a szűrrel bevontakat pedig nagy hitványaknak mondták. Ekkor a király kinyittatá az aranyos ládákat, melyekből legott szörnyű dohosság ömlött ki, és így szólt: »E ládák hasonlatosak azokhoz, kik kívül drága ruhákkal öltöztetnek, belül pedig bünöknek dohosságával teljesek«. Aztán kinyittatá a szűrrel borított ládákat: és íme, legott csuda jó illat jött ki belőlök. Monda tehát ismét: »E ládák a szegényekhez hasonlatosak, kiket én tisztetek. Mert ezek kívül jóllehet hogy alávaló ruhával öltöznek, de maga belül minden lelki jószágoknak illatjával bővelkednek. Ti azért csak a külsőkre igyekeztek és a belsőt jól meg nem gondoljátok«.

Így beszélt Bärilám remete. És elkezdett prédikálni a világ teremtéséről, az őszülök bünbeeséséről, a megváltásról és az utolsó dolgokról, a pogányok hívságáról és a világi gyönyörök kergetőinek oktalan voltáról. Példát is vetett: az unikornis elől futó emberről, ki a verembe esett, majd a világ szeretőiről, kik amaz emberhez hasonlatosak, kinek három barátja volt és ezek közül az egyiket inkább szerette, mint önmagát, a másikat úgy szerette, mint magát, a harmadikat pedig

¹ A régiségben a *némely* és *némi* mellett *neki* alakot is használtak.

magánál kevésbbé. És mikor egy napon a király elé idézték, elment az elsőhöz és ez így szólt hozzá: Nem tudom, ki vagy; most más barátain vannak, kikkel örvendeznem illik. De íme, adok három sing vásznat, kívül tested halálod után befödöztessék. Elment a másodikhoz, ki is ekképen felelt: Nem mehetek veled, mert sok gondom vagyok. Mindazonáltal a király palotájáig követlek, onnan hazatérvén. — Nagy szomorúsággal méne tehát a harmadikhoz. És szólt ez: Bizony vallak én téged én bizony barátomnak, a te kiseded jótéteményeidről el nem feledkezvén. Elmegyek veled, sőt megelőzlek téged és a királynál könyörgök érte, hogy ellenségidnek kezébe ne adjon tégedet. Lélek szerint: az első barát a világi gazdagság, kiért az ember sokféle veszedelmekre veti önmagát és inkább szereti magánál. De mikor eljön a halál, semmit sem vihet el belőle, csak három sing vásznat szemfedőnek. A második barát: a feleség, fiú, testvér, kik az embert csak a sírj követik és onnan házokba térnek. A harmadik barát: a hit, reménység, szeretet, az alamizsnák és egyéb jóságos művelkedetek s a szeplőtelen tisztaság. Mert ezek az embert a halálban megelőzik, Istennél könyörögnék érte és nem engedik az ördög hatalmába... Bezzeg ilyen kincseket gyűjt a bölcs ember, hasonlatosan ama királyhoz, ki előre tudva számkivetésének idejét s helyét, uralkodása napjaiban ama pusztu szigetre mindennemű kincseket hord vala és mindenekben bővelkedett. És úgy kell cselekedni, mint az egyszeri királyfi, a ki egy alkalommal szegény szüzet lát vala, ki is kezével munkálkodott és ezalatt buzgó hálát adott Istennek. — Mit csinálsz, ó asszonyállat, hogy noha igen szegény vagy, mégis hálákat adsz Istennek? — kérdé a királyfi. Amaz monda: »Ezek, a mik kívül vannak, nem a mieink. De a belsők, a lelki jóságok, azok; mert azokkal üdvözülhetünk és örökre élhetünk. Én az Istentől nagy jókat vettem. Mert engem az ő képeire teremtet, értelmet adott nekem, az ő dicsőségére hívott és a boldogságnak kapuját megnyitá előttem. Eme ajándékért tehát alkalmas ötlet dicsérnem.« Nagyon megtetszett a királyfinak ez a felelet és a szüzet házasságra kérte. A leány apja azonban monda: »Nem adhatom, mert te nemes és gazdag vagy, mi pedig szegények vagyunk«. Erre a királyfi levetette aranyos, drága gúnyáját, szegényes ruhába öltözött és velök élt az ő szegényes módjuk szerint, és megbizonyítván állhatatosságát, a szüzet sok kincsel, a mely az ágyasházban elrejtve vala, feleségül nyerte.

Jozafát megértette a beszédet és így szólt: »E példa, atyám, engemet illet, és vélem én rólam mondanod«. Ettől fogva megtért és csakhamar fölvette a keresztiséget. Bärләm pedig, »egymást nagy sirással, szeretettel megapogatván-, elbúcsúzóik tőle — és ekképen a pusztába el-betére«.

Avennir királyt nagy szomorúságba ejtette fiának esete. Apai szeretettel kérte Jozafátot, ne vesse meg ősi isteneit: de kérés, könyörgés, vitatkozás hiába volt, a herceg állhatatos maradt. Ekkor Teodás, »egy

némínemű ördögös, új módot ajánlott az öreg királynak. »Az te fiadtól« — mondá — »mindenöket kivégy és szörözz ő mellé szép szüzeket, hogy mindenkoron ő vele legyenek és ő vele nyájaskodjanak. Mert semmi az ifjakat ugyan el nem hajthatja, mint az asszonyállatoknak ékös arcok». Bizonyosság reá az egyszeri herceg példája, kit apja tiz esztendeig elzárva tartott. Akkor mindenféle szép dolgokat vittek eléje, hogy megismerhesse őket. »Mikoron pedig az asszonyállatok is elében vitettek volna, kezdé azoknak nevöket szorgalmatossággal tudakoznia. Tehát az királynak szablyaviselő szolgálja mondá őket csűfságból ördögöknek lenni, kik emböröket elesalnak. Az király pedig megkérdvén fiátul: hogy azok közül, melyeket látott vala, mit kedvelt volna és szeretött volna inkább, — mondá: Semmit nem ugyan, atyám, mint az ördögöket; mert semmire ugyan fel nem gerjede az én kívánságom, mint ő reájok».

És íme, Teodás igazat beszélt. Jozafátot egy szép leány nagy vívódásba hozta, hogy már-már engedni készült. De akkor egyszerre imádkozni kezdett és legott »elszöndörödék. És íme láta. Tehát vitettött egy igön szép mezőre, mely nagy szép virágokkal megékösítettött vala; holott az fáknak levelei némínemű hívös szelnek fuvására édös szózatot adnak vala. Mely fáknak gyümölesi látásra igön szépek valának és megköstölásra édösök . . . Ez mezőt lassan folyó szép vizek általfolyják vala. Innen az szép mezőről bevivék ötet egy igön szép városba, kinek falai sárga aranyból faragtattanak vala. Fénylik vala pedig ez város csodálatos fényösséggel. Holott halla Jozafát nagy édös énekléseket, milyet halandó embörnek file soha nem hallott. Tehát imez mondaték neki: ez az boldogoknak helyök».

Később a poklot látta álmában. Akkor fölébredt és ettől fogvást a leányok szépségét »azonképen elutálá, mint az ganét». Megtérítette Teodást is, az öreg királyt is, és utoljára atya és fiú mint remeték Sennaar pusztáján az örök életre szenderültek által.¹

A középkor aszketizmusa megállapodott, megnyugodott ezekben a tettekben és szavakban nyilatkozó tételekben. Az élet: nyomorúság, vége: halál. A böles nem törődik külső javakkal, csupán a belsöket tartja becsben. A világban semmit sem keres, tudja, hogy egykor elveszíti; nem csüng barátságon, atyafiságon: a sírnál megszün minden kapocs. Egyedül a jámborság, az erény kíséri a lelket örökké: el kell hagyni mindent, csupán a jóságot keresni. Kinn a pusztán, a klastrom magányában, hol a világ zaja és káprázata nincs többé, a lélek magába és Istenbe mélyed, a test szükségekben sanyarog: táruul az üdvösség valódi útja. Völegények, mint Sz. Makárius és Elek otthagják meny-

¹ *Kazinczy-kódex*, 83—136. Befejezve 1526-ban. V. ö. *Jacobus a Voragine*, Aur. Leg. h. c. a.

asszonyukat, hogy idegenbe siessenek, leányok, mint Sz. Fruzsina és Eugénia megszöknek szüleiktől, hogy a klastrom igáját fölvegyék. De a kísértet ott sem marad el: amannak szépsége a szerzeteseket lobbantja tiltott lángra: ebbe, ki szintén férfi ruhában jár, egy buja, szenvedélyes özvegyasszony szeret belé; a férfit az agg ellenség — vérének, képzeletének szilaj heve még a sivatagban is bűnre csábítja. A ki el tudott mindentől szakadni, nem szakadt el saját testétől, mely a lélek tisztaságával sűrű tartó harcban áll. Nem csoda, hogy el-elbuknak, kifáradva, kimerülve meg-megbotlanak. Kísértettel van tele az egész világ: kőben, fában, ember- és állatalakban látják maguk körül az ördögöt. Felnek, undorodnak tőle, a tökéletesebbek megvetéssel halmozzák. Szent Antal a pusztában egyszer a kísértetek úgy megverték, hogy szolgálja holtak hitte. A szent azonban a következő éjjel újra viadalra hívta őket, és ezek különböző-különb vadaknak ábrázatjában « az ő körmökkel és szarvokkal nagy kegyetlenül szaggatták ». Ugyanő látomásban látta « hogy mind ez világ teljes volna ördögöknek törivel ». ¹ — Szent Benedeknek a sátán csóka képében az orcája előtt kezdett röplödni, s a szent férfiú oly buja kívánságokat érzett, hogy soha annak előtte olyanokat nem szenvedett. Ugyanő idétte egy frátert az imádság helyéről az ördög mindaddig kivonszolt, míg szent Benedek az ő istápjával, botjával, el nem verte, mikor aztán megszünt a kísértés. ² Sz. Julianna vértanúnak épen akkor jelent meg Belzebubnak egyik fia, mikor a szűz az első kinzást kiállotta. Mint angyal szállott a sötét tömlöcbe, hogy a hősnőt áldozásra csábítsa: de Julianna megragadta, kezéit hátra kötötte, a tulajdon lánczaival irgalom nélkül eldöngötte s végül valami mély sárba dobta. ³

De a középkor nem csupán az ember gyöngeségét, az élet örvényeit hangoztatta. Egyik kezével riadó mélységekre mutatott, a másikat ég felé emelte, s a költészet, a legenda, melyben a nézetek, dogmák tükröződtek, ép oly mértékben hirdette a vigasztalást. Az ember gyarló, de nem áll egyedül. Csak részese az ősjó és oszgonosz harcának, mely tart a világ végeig, de nem magára hagyott vívója. A pokol akadály nélkül ontja rémeit a küzdelem színterére, azonban ép annyiszor nyílik meg a szentek szentje is, hogy híveit útba igazítsa, segítse és bátorítsa. Szent Jeromos mint tudományszomjas ifjú « mert az prófétáknak mondási igen sajtalannak láttatnak neki — egyidőben profán bölcssek olvasásába merült. És ime, egy napon elragadtatott és az égben úgy megkialapárlak », hogy a nagy vereségtől a vállá bőre mind felhámolt. ⁴ Sienai Szent Katalin egyik beteg társának bosszantásain már-már

¹ Debreczeni-kódex, 118—119. l.

² Debreczeni-kódex, 221—223. l.

³ Fr. dy-kódex, 224—225. l.

⁴ Fr. dy-kódex, 561. l.

haragudni kezdett. S mi történt? Legott megjelent Krisztus, egyik kezében arany-, a másikban töviskoronát tartott és így szólt: Válaszd az egyiket ez világi életedben. Ha itt az arany koronát választod, a másvilágon töviskoronát kell viselned; ha pedig itt a töviskoronát választod, a másvilágon arany koronád leszen. Katalin pedig a töviskoronát kérte és soha sem haragudott többé.¹ Szent Ágnes a tulajdon édesapja akarta meggyaláztatni. A szolgák megfosztották ruháitól; de a haja egyszerre megsűrűsödött, hogy szebben és jobban elfedte, mintha drága ruhákban járt volna. Ekkor valami -éktelen ház- -ba vitték. És ime, a kamarát hirtelen csodálatos fényesség töltötte be, az égből angyal szállott alá s a szűznek drágalátos szép ruhát nyújtott, mire a jelenlevők mind egy lábíg megtértek. És immár a förtelmességnek háza imádságnak házává lett.² A vértanúk börtönében rendes látogató az isteni, angyali jelenés, a sebek csodás megvigasztása, a szenvedők, küzdők bátorítása: az ördög ellen csak Jézus nevét kell kiejteni, csak rávetni a kereszt jelét, s elfutamik, csalárdságai elenyésznek, mint a füst és a pára. Szent Antal egyszer a pusztában egy ezüst tányért talált. Legott észre vette, -hogy az ördög dolga volna-, keresztet vetett rá, és a tányér azon pillanatban semmivé oszlott. Szent Benedek keresztet vetett a csóka alakjában előtte repdeső ördögre, mire az tüstént eltávozott. Más alkalmakkor elég volt, hogy a szent imádkozzék, s a bálványokban lakozó ördögök legott elkezdtek jajgatni, könyörögni, s a bálvány összetört.

Az ember tehát nincs kidobva a sötétség hatalmába. Ellenség környezi útját, de az Isten szolgája bizton halad el közötté. A halandó ne kevélykedjék, legyen vigyázó és bízzék az Úrban, ki övét elveszni nem engedi. Valóban, a szenteknek nem történhetik bajuk. Szent Luca, mikor meg akarják szeplősíteni, fölkiált: -Nem fertezik meg a test, ha az akarat reája nem enged. Ha akaratom nélkül engemet megrontandasz, két korona adattatik énnekem.³ Szent Ágotának levágtatják emlőit, és ő így szól a zsarnokhoz: -Nyavalyás, lelkehagyott ember nem szégyenled-é elmettetni azt, a mivel anyádtól feltartattál? — Nem gondolok én avval, hogy engemet ezektől megfosztál: *belül egészen vallok én oket.*⁴

Ime egy markáns fölkiáltás, mely az egész korszak lelkét fejezi ki: a belső ember, az akarat győzhetetlenségét. Irodalmunknak nem volt egy iránya, egyetlen ciklusa sem, a mely az akarat, az erkölcsi erő gyakoribb és általánosabb hirdetésével tűnt volna fel, mint a középkor klastromi epikája. Vértanúság, lemondás, önfeláldozás soha jobban nem

¹ *Érdy*-kódex, 278. l.

² *Debreczeni*-kódex, 144—145. l.

³ *Debreczeni*-kódex, 29. l.

⁴ *Debreczeni*-kódex, 179. l.

foglalta el az emberek szívét, soha erősebben, hathatósabban nem lobogtatta. Minél szilajabb, erőszakosabb és anyagibb volt az idő, annál több kitarással beszéltek egyszerű diadalokról, melyeket az erkölcsi eszmény a durvaság felett aratott: arról, a mire a századoknak mindennél inkább szüksége volt. És nemcsak küzdelemről, szenvedésről volt szó; a sivatag láthatárba üde, zöld oázisokat festettek, hol az Istenséggel egyesült emberek idilli, égies békében töltik napjaikat. A lakás mohos sziklak öle, boltozatul gyümölcstermő, agg pálmák lombja borúl reá, a talajban friss forrás tükre csillog. A templom csöndes, csodás épület; ablakán minden ünnepnap szép, fehér madárka repül be, szájában lángot visz és a kristály oltár előtt a lámpákat sorra gyújtja. Isten szolgáit, az agg remeteket madarak táplálják, vadállatok állják körül, hogy áldásukat vegyék, s oroszlánok temetik. A folyóvizek színén alázatos, engedelmes barátok járnak és könyvirő jámborok feje fölött a Szentlélek lebeg galamb képében . . . Szinte kimeríthetlenség a bibliai jelenetek utánzásában. Népies, naiv képeket hordanak össze, tudakos, klasszikus reminiscenciákat forgatnak ki mivoltukból. Beszélnek óriás hegyekről, hová a nap fénye nem ér, a hol fű, fa nem tenyészik, fene sárkányok, baziliskusok, unikornisok és óriás patkányok, mint az erdei róka, bolyongnak szerte. Majd tő következik, a melyben állat, ember felholtan hullik el: a hullámok alól sirás-rivás tör elő: azoké, kik Jézust megtagadták. A sivatagon kentaurok járnak, a tengert ordítózó küklópszok lábolják . . . Pompás részletek, költői motívumok, mindenfelé a didaxis, a moralizálás szürkeségében, mint a folyók főenyében a csillogó aranypor-szemek. Mert bár az értelem okoskodásokba vész, a fantázia folyton üde és csapongó, mint a gyermekeké: az emberek hajlandók a képzelődésre, különösen a nők, kiknek ízlését az írók követik, s a moralista jól tudja, mily hatalmas segédeszközül szolgálhat kezében. Soha a jóságáról, szüzességéről, engedelmességéről, lemondásról több csábító, édesgető képet nem írtak és a halál, ítélet, pokol szörnyüségét soha sem rajzolták nagyobb kedvvel. A közönség ismeri e csodás ábrándozások és jóslatok egy részét, mely az utolsó ítélet programját tartalmazza,¹ de a kört távolról sem meríti ki. Legyen elég csak egyre utalni: a Bod- és Lobkowitz-kódexek közös nagy elmélkedésére: a testről, világról és sátánról, melynél jellemzőbb prózája egy sem maradt a magyar középkornak. Rémesebb leírást alig lehet olvasni, mely a halált festi. A lelket -kimenésének kapuján- »nyolc fejedelem ördög várja: »az ő katonáival egyetemben. A haldokló szeméi azonközben meghomályosodnak és forgattatnak az ő agyában; melle verdegél és berekedett torka nehezen veszen lélekzetet . . . Fogai megfeketednek.

¹ *Horváth Cyrill*: Temesvári Peldárt és codexcink. A »Budapesti Szemle«-ben s a »Pomerius« c. könyvben.

ajakai meghervadnak ... minden tagi megkeményednek, inai megszakadoznak és a szíve ketté hasad a nagy fájdalom miatt. És mikor mindez megtörténik, »azonnal minden tetemények, beszédek és gondolatok, kiket tett, keserves tanúbizonyságot tesznek ellene. És nem akarván azokra tekinteni, kényszerítetik rajok nézni«. Abban a pillanatban megjelennek mellette egyfelől az angyalok, másfelől az ördögök, s mind várja az ő törvényét s részét abban, ki köztök vettetik«. És »ha kegyességeknek ígéi lelettetnek« a lélekben, akkor »angyali látogatással engeszteltetik meg és szép énekléseknek édességével hivatattik a testből«. Ha pediglen ötet balkézre ítélendi az ő érdeminek fekete-sége ... legottan nagy rettenetességgel üttetetik meg ... és erővel kényszerítetik kimennie a nyavalyaságos testből. »Akkoron oitan a lélek megyen az ajakokra és megkérdik ötet az ajkok, mondván: Mit akarsz, ó lélek?« — Felel a lélek és mondja: »Ki kell immár mennem.« Mondanak neki az ajkak: »Nem mi általunk mentél be a testbe, azért ki se menj mi általunk.« Tehát megyen az ő orra lyukaira ... a szemekre ... fülekre, és sehonnat ki nem mehet azokon. Végezetre megyen a főnek teteire, és onnat megyen ki, mert onnat ment volt be, és akkoron leül a főnek tetein, és nézvén idestova nagy szomorúságot lát. Látja az ő ruháját, kit vallott a keresztvíznek felette fényest, szeplötelen: feketebbnek lennie a fekete szuroknál és hollónál. Tehát gyarlóságon felfohászkodik rettenetes siralommal és kiáltással, mondván: Jaj, jaj ennekem, vajjon ki változtatta meg az én ruhámat! És akkor megjelenik az ördög, »ki ötet elhitette«, »hogy én vagyok, aki szerzettem neked a ruhát, és megmutattam neked én utamat, és te mindenekben engedtél énnekem ... Azért immár lakozol az én országomban, holott vagyon éhség minden éték nélkül, hol vagyon szomjúság minden verek nélkül, holott vadnak setétségek világosság nélkül, hol vagyon büdösség jó illat nélkül ... holott vagyon ordítás mértékletesség nélkül, hol vagyon olthatatlan tűz meghidegedés nélkül ... hol vagyon hideg módisság nélkül, hévség végnélkül, holott vagyon minden gonosz minden jó nélkül. Ó azért én szerelmes barátom, kelj fel, jövel velem. Ime pokolbeli angyalok jönnek te elődbe és megéneklik teneked a bánatnak és szomorúságnak énekét, az igen keserűséges éneket .

Végre megjelenik az örző angyal. A szegény léleknek szemére hányja hűtelenségét, s megátkozván, eltávozik. Jönnek az ördögök seregei, gunyolódva, fogukat csikorgatva. És akkor a lélek a kárhozatba hívja és megátkozza testét. Átkozottak legyenek te szemeid, mert nem akarták latni az igazságnak útját. Átkoztak legyenek a te füleid, mert nem akartak hallani az orok életnek ígét. Átkoztak legyenek minden tagid, mert elvettek éntölem a mennyei örömeiket!

Nagy, megdöbbentő komolysággal hirdetik ezeket a dolgokat. A lelkek telve rémes lázalmokkal, látásokkal. Látják a mennyet, a

poklot, sőt az utóbbit az előbbinél is sokkal jobban. Európaszerte vége-hossza nincs a leírásoknak holmi „pokoljáratok”-ról, melyekben papok, világiak vettek részt. Tóth Lőrinc, Nagy Lajos tárnokmestere, Tar Lőrinc, Zsigmond pincemestere, a nemes Rátoldok sarja és bizonyos György vitéz rendre járják Szent Patrik purgatóriumát és szörnyű tapasztalatokat beszélnek. Nemesak a kutató ész merül borzasztó ször-szalhasogatásokba, igyekszik megtalálni a megtalálhatatlant; a fantázia szintén belevegyül a kóros, lázas erőlködésbe, író, közönség vakon *hisz* az üres fantomokban, retteg és irtózik tőlük, mint a gyermek. A távolság mintegy enyhített e vastag sötétségben: az emberek hajlandók rá, hogy az adatokban csupán az önkénytelen, öntudatlan felfakadó költészetet lássák; de a történelemnek számolnia kell az idők meggyőződésével s ki kell mondania, hogy a miben századok múlva poézist érezünk, szá-zadok előtt azt a világot valónak tudták. A középkornak megvoltak eszményi oldalai, fényes ideái, de köröttük a szellemre óriás kaosz alakalan homálya borul, a melyben összezavarodott minden: föld és ég, természeti és természetfölötti, közel és távol, jelen és múlt, tapasztalat, éles okoskodás és kiméra egyaránt.

Azonban ez a világ Magyarországon merőben idegen hatás, köl-csonzás, a melyt a kolostor elfogadott, s ha növelt is, ennek alig maradt nyoma néhány példában. Könyvek és magánbeszélgetések hivat-kozni szoktak egy műre, az Alexandriai Sz. Katalin verses nagy legen-dájára,¹ mint a melynek fő érdemét épp az adná meg, hogy bizonyos tekintetben a magyar szellem alkotása: de ez a nézet bizonyára soha sem fog egész helyesnek bizonyulni, épp oly kevéssé, mint az, mely azt a Temesvári Pelbárt nevéhez fűzte. Ott jelent meg a korszak vég-határán, mintegy századok visszhangjául, összefoglalásul annak, a mi az idők különös sajátsága volt: mintegy a kor szellemének képe, a leghívebb és legrészletesebb, a melyet Magyarországon festettek. A barátköltészet újra fölhangzik, a história mezét ölti magára, föltámad az asztrológia, megszólal a skolasztikus, megleventülnek a legendákős motívumai, megdicsőül a hit és tudás, még egyszer fénybe borul az erkölcsi eszmény hősenek alakja.

Szent Katalin a középkornak legnépszerűbb szentjei közé tar-tozott, kinek dicséretére, magasztalására Nyugaton és Keleten az oltá-rok, egyházak és klastromok százai épültek. A párisi egyetem védő-szentjének választotta, s példáját a főiskoláknak, melyek között a pécsi egyetem is említetik, egész sora követte.² Tisztelték, hirdették

¹ *Érsekújvári kódex*, 447—520. ll.

² Magyarországon szintén nagyban virágzott a Katalin-kultusz. Dömések, ferencések különösen ragaszkodtak hozzá. Katalin képe előfordul a Képes Krónika címlapján s a kódexek közt alig van imádságos könyv, melyben hozzá intezett imádságot nem olvashatnánk.

mint a szeplötelen szüzesség, a lemondás hőseit, mint vértanút, mint a tudomány és igaz bölcsesség: a theologia égi védőjét: a betegek, a szorongatottak és tanulók mint segítőkükhöz fohászkodtak hozzá, eredetéről, életéről legendákat, misztériumokat készítettek, bölcsőjét, származását királyi fénynyel, pompával árasztották körül. Rajongtak egy lényért, a ki, legalább úgy, a mint ők képzelték, nem született és nem halt meg soha, és a kiről sem Eusebius, sem Ammonius, sem Nilus, sem más a VIII. századig semmit sem tudott. Azt beszéltek, hogy atyja király volt Alexandriában; följegyezték, hogy Maxentius ölette

P R O L O G U S

Istennek kegyelmessége
 és o nek y druzosége ige
 nagy o zent y kozet me
 rt nek yk anny iot zent
 zot hogy nyit zent pal
 meg yelenty halo eem
 ber nem ert hely mert g
 nyit fenes menyozag
 ban gezo delmes zent egy
 hazban celnek memnyey et
 kekvvel monthatatlan orem
 mekel azonkeppen ez wylag
 ban nytezkodo zent egy haz
 ban nyg y vilag y vilag yml

Alexandriai Szent Katalin verses legendájának kezdete.

meg: és nem gondoltak rá, hogy az a király nem létezett és Maxentius Alexandriában nem járt soha. Origenes tanúságot tett, hogy az alexandriai nők sorában számos tudós akadt: Eusebius említette, hogy az alexandriai üldözés idején leányok, asszonyok hősiesen vértettek hitökért: Szent Dénes föntartotta emlékezetét, hogy a keresztények az öldökléskor az arábiai hegyek közé futottak, melyek közül a Sínai a legkiválóbb, — a fantázia nem szorult többre, hogy regeket himezzon a nagy, tudós mártír-nőről, kinek holttetemét az angyalok a Sínai bércére ragadták. A Menologium Basilianum, Simeon Metaphrastes, Athanasius görög

szerzetes a X. században foljegyezték ezt a mondát, s a kor kapva kapott rajta. Szükség volt egy szentre, a kiből az ébredező, a fejlődő tudományos élet férfiai a magok eszményét lássák; a legenda fejlődött, gazdagodott a legendák szokott közhelyeivel, a szerzetesi tendenciával és magába olvasztott az életből és a skolasztikából, a mennyit csak lehetett.

A verses nagy mű ezen a fokon jelent meg az olvasók előtt. Nem volt népi alkotás és látszani sem akart ilyennek. A színre kiállt a skolasztikus és egy versbe foglalt szillogizmust mondott. Isten megdicsőíti szentjeit a másvilágon és ezen a világon: amott a győzelmes szentegyházban, mint Sz. Pál erősíti, halandó embernek fölfoghatatlan gyönyörűségekkel, itt, a vitézkedő szentegyházban nevének örök dicséretével. Így tesz különösen azokkal, kik őt ez világban »sebősben szerették, keményb kínokkal követték». — Am Szent Katalin nagyon szerette Istent és nagy kínokat állott érte. Tehát az »okosság jelenté»: az »ő szent mivelkedeti földön vőnek dicséretet, mennyországban dicsőséget, nagyobbat egyéb szenteknél, fényesbet egyéb szűzeknél». A főtétel, a mindenkitől hitt keresztény sarkigazság nem kívánt megokolást; a skolasztikus gondolatában előbbre lépett: *Probo minore*: Katalinnak

. . . csuda foganatját,
Ez világban nagy jólaktát
Halálával egyemben tévén
Lássuk meg ez írásnak alatta.

Később nem egyszer vissza fog térni még ez a skolasztikus vonás, kiegészítve másokkal, melyek a theologusra lépten nyomon rávállanak. A legendának mindjárt az elején el van mondva, hogy Costus király minden körülakó fejedelmeknél gazdagabb és nagyobb vala, és a verselő nem felejté hozzátenni, hogy

Jóságosnak nem mondhatom,
De őtet jámbornak mondom:
Mert mint Szent Ágoston mondja,
Bölcs ember minden jól látja,
Ninesen *jóság* Isten nélkül,
És ő ismereti nélkül,
O kediglen pogány vala
És Istent nem ismeri vala.

Sőt, hogy kerség valamikép ne essék, deákul is mellékeli Szent Ágoston híres helyét, mely a természetes és természetfölötti erény, a pusztá jámborság és az isteni kegyelemmel ékes és örök boldogságot érdemlő *jóság* különbségét hirdeti. *Omnis vita infidelium peccatum est. . .*

Egy másik tényező, melyet szintén legott a legenda kezdetén felhasznál, sőt a munka szerkezetébe fon, a szellem ősbetegsége, a

középkor kedves tévelygése, a keleti mondák ősz motivuma: a csillagjóslás. Komoly egyházatyák és tudósok, mint Ágoston és Gregorius, Bonaventura és Magyarország Pelbárt, hiába ítélték «eretnek és ördögi képzelmeknek», a mely a hit alapjai ellen tör,¹ az emberek folyton hitték a sziderikus erők hatásában és a léhaságot egész művészetté fejlesztették. A XV. és XVI. század igazi asztrológus-ido volt: világiak és egyháziak ápolták, IV. Sixtus, II. Julius, X. Leó, III. Pál hittek benne. Olaszország úszott az ostobaságban, Magyarország humanistái lelkesedtek érte; az, a ki a verses mű eredetijét s magyar fordítását írta, legalább meg volt győződve hitelre méltó voltáról. Az egyház összes hivatalos Katalin-legendái közül egy sem ismert asztrológikus mozzanatot; ez a munka, ellenkezőleg, igazságukra támaszkodott és rajtok épült fel.

Costus királynak megvolt mindene, csak gyermeke, örököse nem született. Hiába hívatta össze népét, hogy a bálványoknak áldozzanak: «semmit sem használta, magzat nélkül marada». Ekkor valami Alphorabius nevű bölcsről hallott, «ki az égnek forgását tudná és jövendőket sokat mondana». Hátha ez az ember tudna segíteni rajta? — gondolá és levelet küldött neki, a minő csak egy hatalmas középkori fejedelemhez illett.

»Costus
Istennek szövetségével
Alexandriának ura,
Görögországnak királya,
Cypriának fejedelme,
Népeinek hiedelme
Neked, Alphorabiusnak,
Bölcsességben nagy tanultnak,
Istenektől választottnak
És nekünk jóbarátunknak
Irunk királyi kegyelmet
És barátságos szerelmet»

Kérte, látogassa meg udvarát, tegyen bajáról, ne szánja fáradságát, lankadságát, költségét: száz annyi jót fog venni érte, mint a mennyi lesz munkája. És Alphorabius hajlott a szép ígérekre, akár valami humanista tudós: elment, a királyt és királynét jól szemügyre vette, ha tán természetes bajban szenvednének: azonban semmi ellélet nem talált bennök. Nem volt hátra egyéb, mint a csillagokat kérdezni meg. Mindenféle mestörködést indított tehát bölcseségének miatta.

»És a csillagot jól meglátá,
Ki azkoron uralkodott.
Mind ezekben kétség nélkül
Im így lelő vétek nélkül;

¹ V. ö. Pomerius, 27—28. l.

Azt, hogy ég forgása tartja,
Természetök is mutatja,
Hogy lehetne magzat tőlük,
Mert nincs vétek ő felőlük.

És úgy képezte, és mesterségével is akkép intezte:

»Hogy valamely Isten légyen,
Ki ily meddséget tegyen!»

Szólott tehát a királynak: Nyíttasd meg tárházadat, adj aranyat kíméletlen, öntess egy aranyképet és hirdesd mindeneknek, hogy ez az istenek istene. Ily módon kívánságod veszed. Mivel ő maga talántán, kinek még nem szolgáltál.

Costus szíves-örömetest hajlott a tanácsra. Megnyíttatta tárházát és kíméletlen sok aranyat bocsátott a mester kezére. Az pedig elkészítette a bálványmintát és az öntéshez látott. De — esodák esodája — minden terve dugába dőlt: a kép egyáltalán nem formálódott a mintához: nem lön bálvány szabású, de crucifixom ábrázú.

Mindenki bámult a dolgon, és a népet félelem szállta meg. Alphorabius azonban így szól: Uram, király, ne alitsad, hogy e képnek csuda volta a mester vétkétől volna. Az isten szerette így, a ki ezt a képet megkedvelte. Hirdesd azért is országgá, hogy mindenki eljöjjön és áldozatot tegyen neki.

Hát a király csak ottan elkezdé az áldozatot tétetni-. Aztán fogta a képet, tulajdon vállára vette és a templomba vitte.

De mert hasonlat nem esött
Krisztus között és ördög között,
És mert a szőlő illatját
Kígyók nem illatozhatják,
Mídon a képet bevívé
És a templomba letevé,
Ingyen ottan lehullának
A bálványok és elromlának,
És okát soha nem lelék,
Hogy őket még feltehetnék.

Telt, múlt az idő. Costus Alphorabiussal épen valahol a vidéken mulatott, mikor a böles, kilenced hónapra rá, a csillagokból egyszerre nagy, örvendetes hírt olvasott. Nosza, úgy a mint volt, éjnek idején, sietett a királyhoz:

»Király, ha vigyázz is, vig légy,
Ha alszol is, örömet végy:
Oka vagyon örömednek,
Mert ezt mondom felségednek:
Ez éjjel lön egy leanyod,
Kire marad te országod:
Kinek, úgymond ég forgása,
Hogy nagy leszen országlása.»

Jól ki sem beszélhette még magát, s ime hazulról a követ is megérkezett, hogy hirt adjon a nagy eseményről. A király kiugrott az ágyból, halál adott Istennek és neki ajánlotta gyermekét. Aztán napkelté alig várva, sietet haza felé. Otthon — tizenharmadnapon — keresztelőt laktak és a kisdedet «pogányul megkeresztelék», s Alphorabiust tanácsára mind istenek romlásá«-nak: Katerinának nevezték.

A legenda-rész világosan elárulja, minő eredetet tulajdoníthat neki a tudomány. Nem volt ismeretlen az Alfarabi neve, tudósabb emberek olvashatták, hogy kiváló arabs bölcselelő volt a harmadik és negyedik században — moszlim számítás szerint, és nem valószínű, hogy arról az ötszáz esztendőről, a melylyel a moszlim aera elmarad a keresztény mögött, sokan gondolkoztak volna. Játékot űztek a szavakkal, és a pogány bölcset könnyű volt megtenniök kortársul Katalin mellé, ki a hagyomány szerint 310-ben szerezte meg a vértanúság koszorúját. Soha nép ilyen hibába nem eshetett, soha könyv nélkül munkáló fantázia hőseket ily alapon együvé nem fűzött, csupán krónikás, a ki név-hasonlóságra, kronológiára épít, eseményeket kombinál. Alfarabi neve megmondja nekünk, hogy nem élhetett korábban a moszlim III—IV., a keresztény VIII—IX. századnál, klasszikus idézetei, asztrológiája épen a XV. századba látszanak helyezni, és tendenciája bizonyossá teszi, hogy szerzetes volt és skolasztikus, aszkéta és a hittudománynak embere.

A királykisasszony lehetőké tudóssá lesz, az egyedül igaz tudomány értelmében, élete az engedelmesség áldozata, lemondás a világról és a szüzesség tiszta kultusza. Mint kisded leány sokat tanul: «valamit meghall vala, azt mind megtanulja vala» és «soha nem feledí vala azt, a mit megtanul vala»; mint hajadon a «bölcselelők szépségének és mesterek gyöngyének» híret szerzi meg. Így áll atyja ágyánál, ki halála előtt még egyszer szólani akar hozzá. Az udvari emberek oda vitték az öntött krucifixumot; az öreg rámutatott és így szólt: «Tudom, szerető leányom, hogy elközelit halálom. Azért fogadd tanácsomat... csak ez Istent imádjad és a többit mind elhagyjad. Mert csak ez a bizony Isten, kinél senki egyéb nincsen». Kérte, ha egykor feleségű kérlek, soha ne menjen senkihez, csak olyan széphez, gazdaghoz, böleshöz és előkelőhöz, mint a milyen ő maga: ezzel megölelte, megapolgatta és nemsokára meghalt.

Katalin a trónra lépett és kezébe vette a kormányt. És jól *kellett* azt birnia, mivel Plátó mester mondása szerint akkor volt boldog a világ, mikor a bölcsek országlának és a királyok tanulának, mint Valerius Maximus könyvébe szerzette.

Azonban nemcsak böles volt, de mindenek fölött engedelmes és a tisztaságnak szeretője.

Történt, hogy egy alkalommal huszonnégyszüz, huszonnégyszüz aggnő és száz lovag kíséretében «országának végső határára indult».

Egy napot mentek már, akkor rájok esteledett és az erdőségben az útát elvesztették. Másnap reggel a királynő nem messzire valami kalyibát — »cellát« — vett észre. Legott embereket küldött oda, hogy az útát megtudakoznák; de a remete, ki a cellában lakott, — úgy nem szólt mint egy vad lúd. Ekkor Katalin maga fáradt hozzá: O jól tudja, bizonyosságát is látja,¹ hogy ez az ember vele egy Istent imád.

»Jó bátyám, mi oka annak,
Hogy ily bolond vagy magadnak?
Hogy nem lakozol városban?
— Mire jöttél ez pusztában?«

A remete elkezdett okoskodni. Látod, a világban mennyi jó vagyon. Ámde ezek a javak mind kevesebbet érnek, mint az ember, mivel Aristoteles tétele szerint — omnis finis praestantior est eorum, quae ordinata sunt ad finem — a cél mindig fölötte áll annak, a mi reá vonatkozik. Ugyanis — hogy a szorítás teljes legyen — világos, hogy a mi a világon van, minden az emberért vagyon. De ha ez áll, viszont az ember is másért van: azért, a ki nálánál nagyobb jó: az Istenért, — a ki ötet bírja vala — és — hozzá vala szereteti. Ő tehát az Istent szolgálja, azt, ki az ördög markából az embert csupa jóságból, szeretetből a bűnbe esés után is megmentette.

»Szent Háromság én istenem,
És Jézus én reménységem.«

Katalin erre elmondotta, hogy ki volna. — »Mi oka, hogy férjhez nem mégy?« — szölt most a remete.

Katerina monda neki:
»Atyaságod ezt nem érti.
Nagy sok királyfiak voltak,
Kik én utánam jártanak,
És nagy soktul követtettem,
De még egyhez sem mentem,
Mert atyám ha lön ő halálán,
Nekem ő tőle így, lön hagyván,
Hogy soha férjhez ne mennék,
Hanem ha ily böleset lenék,
Ily szépet és ily gazdagot,
Mely böles, szép, gazdag én vagyok.«

Elmosolyodott az aggastyán ezen a beszéden és azt mondta, ismer ő egy hatalmas császárt, annak a fia bezzeg hozzáillének a szép királykisasszonyhoz. De akkor megint Katalin szabadkozott: erre ne is gon-

¹ Mi is látjuk, de nem a magyar verses műből, mely itt homályos, sőt hiányos. A legenda *forrásában* azonban világosan meg van mondva, hogy a kunyhó tetejébe kereszt volt tűzve.

doljon ő atyasága; neki az a szándéka, hogy szüzeségét megőrzi. A bölcsek, a kiknek írását tudja, mind a szüzeséget dicsérik, jó ember pedig a virtust nem azért tanulja, hogy tudja, de hogy művelkedje. Non enim, ut sciamus, quid sit virtus, scrutamur, sed ut boni efficiamur. — mond Aristoteles.

De annak a császárfiúnak — mondja erre a remete — épen az a tulajdonsága, hogy a mely jegyest megszeret, örök szüzeségben tartja. Ennek a császárfiúnak még anyja is szűz, a sok szűzleány pedig, a kik neki szolgálnak, egytől-egyig olyan szép, hogy »ez rajtad való szépség ahhoz képest nagy szörnyűség».

Így beszélt a vén ember, és most már Katalin is szeretete volna látni a császárfiút. Maga kérte a remetét, mikép lehetne látásának módját ejteni. Az aggastyán pedig egy képet vet elő, melyen az ismeretlen jegyesnek és szűz anyjának ábrázata volt írva, és Katalinnak meg hagyta, hogy éjjel fölserkenvén, »ez szíznék esedőzzél, hogy néked fiát megmutassa».

A királynő szót fogadott és haza térve le sem pihent, csak ott terdelt és könyörgött a kép előtt. Akkor végre az álom erőt vett rajta.

»Ő sirtában elszunnyada
És ilyetén álmot látá:
Hogy oly mezőn volna,
Kínél szebbön nem volt volna,
És ott ő látá egy leányt,
Ábrázal igaz olyant,
Mint vala az ő tábláján:
És ez leány tart vala ő karján
Egy szépségű királyfiut,
És mint látá, igaz olyant,
Mint az arany kép vala,
Kit atyja öntetett vala.»

Katalin nem állhatta meg, hogy feléje ne közeledjék. De olyan történt vele, »hogy ingyen sem véle. Mert hogy őt a gyermek látá, ötüle magát elfordítá.» Szegény királynő alig tudott hová lenni szégye nében, gyötrelmében. Azonban eszébe jutott a remete szava és csak elkezdett könyörögni a szűz anyához, »hogy ő fiát megmutatná». Nem is kért, rimázkodott hiába; mert Mária szent fiához hajlott és így szólt

»Én édes szerető fiam, Jézus,
Ki tetet vől csak én tölem,
Látod-é ez Katerinát,
Ki tégedet látni kívánt?»

Jézus azt felelte, hogy nincs szüksége ez leányra. Mert jól tudod, hogy mentől kisebb szolgálóm és kisebb utánam járóm is annál bölesebb és nagygyal ekösb, nagygyal dicsőbb és nagygyal nemesb.

Katalinnak ettől fogvást nem volt égőbb kívánsága, mint hogy a szép »királyfit« lássa és holtig az övé legyen. Csak azt kérte a remetétől, szerezze meg számára ezt a boldogságot. A vén ember pedig elkezdett beszélni »Sokrates mester« és »Arestotiles« írásaiból minden féle böles dolgokat.

»Ti, kik pogányok vagytok,
Sok isteneket vallotok;
Ez pediglen hamis nyilván,
Mert könyvedbe vagyon írván:

«pluralitas principum non est bona, tantum unus est princeps, XII. meta. etc.»

»Hogy sok úrnak nem jó lenni.
Azért csak egynek kell lenni,
Ez kediglen én Istenem.«

»Milyen ez az Isten?« »Deus est substantia aeterna«, — úgymond Aristoteles: »Örök állat és végezetet nem vallhat.« »Est etiam ens, quo melius excogitari non potest, XII. meta. És Isten oly nagy állat, hogy jobbat senki se gondolhat. Már pedig:

»Tennen mestered mondja,
Aristotiles írja:
Jónak ez tulajdonsága,
Hogy oszoljon ő jószága,
Azért Isten ezt megtév,
Mert ő jószágát sokkal közlé:
. . . teremté ez vllágot
És ő benne való sok jószágot . . .«

Ilyeneket prédikált a remete. Tudta, hogy bölcsesél és pogánynya beszél, s a pogányok mestereit, tudósait szólaltatta meg, az antik világ kétségbe nem vont tekintélyeit, hogy a középkori theologia tételei mellett bizonyoságot tegyenek. És Katalin nem lett volna böles, ha ezek előtt a szavak előtt meg nem hajlott volna. Himni és remélni kezdett Jézusban; de szive mégsem volt nyugodt. Értelme nem kívánt semmit; de nem volt kibékítve, megnyugtatta benne: az asszony. Miért mondta róla a királyfi:

»Hogy ő nem szép leány volna,
De ő leánynál szörnyebb volna?«

Ekkor a remete megtanította a keresztségről, mely a lelket a bűn árnyától megtisztítja és annak isteni szépséget kölesönöz. Katalin föl vette a keresztséget és ezzel lelke is szép lett, mint teste. Most már nem fog elfordulni tőle a szép királyfi, az Isten fia. És hazatérve újra elnyomta a szunyadás, és újra álmodott, mint azelőtt.

»... Láta egy mezőt
 És egy szép szűz leányt a mezőben,
 És egy szép gyermeket ő ölében.
 Mely két személy oly szép vala,
 Hogy napnál fényesebb vala.
 Katerina csodálkozék
 És hozzájuk közelb lépék ...
 Kit ... Mária hogy megláta,
 Szent fiának ily szót monda:
 Én édes szerető fiam Jézus ...
 Im ez Katerinát tekintsd meg,
 Ki szólnak mindenben enged.«

És Jézus kegyesen lehajlott és Katalint egy gyűrűvel eljegyezte magának. Ugyanakkor bátorítva és vigasztalva beszélt hozzá és kijelentette neki jövődő mártíromságát.

A királynő hazatért és bölcsen bírta országát. Korának legszebb virágjában volt, de valóságos apácaéletet élt. Nem gyönyörködött a hatalomban, dűsgazdagságban. »de inkább nagy alázatossággal él vala cum apostolo: namque arbitrata est univērsa ut stercora, ut christum lucrificeret:

»Mert ezöket megutálá
 És genyett gančhoz hasonlá,
 Hogy csak úr Krisztust nyerhetné
 És magának kincsésé vehetné.«

A szerzetesség ilyenek képzelte a tökéletes ember ideálját. Szűznek, tisztának, engedelmesnek és szegénynek kellett lennie, mint a mikép a regulák előírták. De ez a trónon ülő eremita tudós is, a középkori tudósok fajából és sajátos szellemével, a melyet a skolasztika fejtett ki, úgyszólván vér a vérökből, lélek a lelkekből.

Való, az emberek hajlandók az egész skolasztikus irányt igen kevésre becsülni, pusztá szillogizálásnak és üres szórszálhasogatásnak tekinteni: de mind a kettő későbbi keletű, és az egész, gyökerében, hasonlíthatatlanul mélyebb valami volt. A skolasztikus az egyház dogmáit védte, magyarázta, miközben a legfontosabb kérdések hosszú sorával kellett foglalkoznia. Egész rendszere a lélek létezésén alapült, melyet az anyagtól el kellett különíteni; az erkölcsi beszámítás problémája szükségkép az akarat, elhatározás, a lelki működés tanulmányozására vezetett; a »transsubstantiatio« ról beszélni sem bírtak volna a substantia és accidens fogalmai, a teremtésről gazdag metafizikai készület nélkül; a Szentháromság dogmája egyenes út volt az »universalia«-khoz, melyeknek vitatása oly elkeseredett küzdelmet vont maga után ... Egyáltalában sokat és sokról tudtak, s bizonyára nem egy dolgot alaposan, és a filozofia nem kis házával tartozik irántok. A tudományt — és ez a bölcsélet volt — tán kelleténél szűkebb térre

szorították, méltóságát nem emelték elég magasra, midőn a theologia szolgájává tettek, de ez ideális tévedés volt, mely a kor szelleméből eredt; s noha nem ritkán bizonyos göggel odáig akartak emelkedni, hol egy más világ, a hité, kezdődik; de viszont iskolázták az erdőkből, vadonokból kikerült népek gondolkodását s az értelem szárnyán az emberi hivatás magaslatára iparkodtak elvezetni. A mit a népvándorlás letarolt mezői fölött a térítés emelt, ők építették tovább; a szellemnek ők adták az erőt, hogy majdan új forrásokból felfrissülve, az újkor haladását megteremtse. A skolasztika az égi üdvösségért küzdött, annak útját iparkodott egyengetni, eszméi csúcspontjukban a vallás eszméi voltak, hősei a hitnek hősei, - és Katalin, a milyennek a legenda látja, írja, mint ilyen lép a harcba, mely halálához, megdicsőüléséhez juttatja.

A martirium, a »certamen« a középkor legendájának leggazdagabb, és a hol az elbeszélésnek mintegy középpontját alkotta, legkevésbé változatos ága volt. Itt-ott akadtak tetszetős darabok s részletek, mint Szent Dorottya esete, ki a nyakvágó helyről a rajta gúnyolódó írődeáknak rózsákat küldött; vagy Szent Adorján és felesége története, a hitvesi szeretetnek, a keresztény asszony hősiességének és sírig tartó hűségének megható képeivel,¹ azonban általán a faj elég egyhangú maradt és jóformán csak a neveket és színhelyeket változtatta. Igen sok a zordon apa, ki tulajdon leánya ellen dühöng, s tán éppen annyi a szerelmes zsarnok, ki hóhérbárd alá viteti eszményképét, mert ez szívét, tisztaságát a mennyei jegyesnek ajánlotta. E darabok egyik legkedvesbike antiochiai Szent Margit szenvedése és megdicsőülése volt,² a bájos pásztorleányé, kit a fiatal fejedelem a juhok mellől hurcoltatott a kőpadra és a kiről idő folytával nem egy későbbi német és számos ó-francia költő énekelt. Biztatták, csalogatták fényvel, trónnal, szerelemmel, de hű maradt isteni jegyeséhez. Gyöngye tagjait vas-gerebenekkel tépték, fáklyákkal égették, s még oly szép lett, mint volt azelőtt. Mint Juliannának, a tömlőcben maga az ördög is megjelent neki szépséges ifjú alakjában; de legyőzte, üstökön ragadta, földhöz vágta és torkára lépett. Az emberi erőszaknak és sátáni gonoszszágnak minden fegyvere eltompult hitének, hűségének, lelki erejének nagyságán, s végül, lefejezve, fölszállott Istenhez, kinek hívó szava lehangzott az égből eléje.

A Katalin - legenda utolsó részében jóformán ugyanez a keret. Csakhogy ott a szerelmes zsarnokkal szemben egy tudós nő áll, egy hitvédő, a ki cáfol és bizonyít, hosszú beszédeket mond, eszével, tudományával elhallgattatja, hódolatra, megadásra készíti a legtudósabb férfiakat, ellenfeleit, és a saját diadala mellé tanáinak győzelmét vívja ki.

¹ *Nádor*-kódex 544—575. Ugyanez, de kissé modernizált előadással az *Érsekújvári* kódex 355—361. ll.

² *Kazinczy*-kódex 27—35. l.

Mikor Maxentius betört Alexandriába és elkezdte az áldoztatást, Katalin maga lépett eléje. Szemére vetette a császárnak, hogy »oly rút állapot- imád, mint az a bálvány, s bölcsesége, ragyogó szépsége bámulatra gerjesztette a zsarnokot. Amde ez is »bölcs« volt és elfogadta a harcot.

»Én jó hugom és szép leányom,
 . . . ez, mit mondasz, mind jó volna.
 Ha bizonyság róla volna.«

De lám, sok hitek voltak már és elmúltak, míg Róma, melynek fiai megölték őket, áll. Nem lehet az a vallás rossz, a melyet ily állam nagyjai szereztek, sőt méltó rá, hogy az utódok megbecsüljék. Tullius is mondja, hogy eleinket követnünk kell; »nam magnum est, inquit, habere eadem monumenta maiorum, eisdem uti sacris et sepulera habere communia«. Libro primo de officiis. — Aztán, ha igazad volna, mi, a kik itt vagyunk, mindnyájan tévednénk, csupán te egyedül volnál okos, egyedül te volnál Istentől üdvösségre szánva és mi, a sokaság, kárhözatra. Ilyet pedig az igaz Isten nem tehet; mivel »sok nép jobb egy embernél«. Így beszélt a hatalmas császár, s amaz mosolyogva, mintegy gúnynyal fogadta érveit. Úgy állt ott, mint egy büszke skolasztikus a középkori egyetem katedróján: igazának, győzelmének, fensőbbségének biztos érzetében. Aztán felelni kezdett a rómaiak dölyfös elbizakodottságáról, tévelygéséről, s bár dedukciója szinte szofizma számba mehet, buta, hitvány ellenfelét elhallgattatta, eszével, tehetségével csodálkozásra, szerelemre ragadta.

Nem haláláról: megtérítéséről, megnyeréséről volt ettől fogva szó. A léha, tehetetlen Maxentius mindent arra cselekedett, hogy erőszakkal, szép szerével magához békéltesse, mialatt a legostobább szerelmes fickónak bizonyult, a ki valaha létezett. A messze keletről ötven bölcslet hívatott, hogy a leánynyal megvitakozzanak; közben Katalint börtönbe záratta, de pár pillanatra rá szolgálai előtt a magasztalások özönével halmozta el.

»Mert oly bölcs az ő beszéde.
 Hogy engem megszegyeníte,
 Mert nem tudék neki szólnom,
 Hanem kelle csak hallgatnom.
 És, jóllehet, az nagy istenek
 Ennekem nagy sok jót tettenek,
 De én mentül jobbá tartanám,
 Ha én ez leánt vallhatnám.
 Kít hiszek, hogy meglehetne,
 Csak ez egy vétkét elvetné,
 Hogy csak hitűségát elhagyná
 És az mi isteninket imádná.«

Első sorban szép szóval szeretné megnyerni; de aztán nem fog a módban változni: győzni akar mindenképen, minden áron. Tudja,

hogy hiába kezd vele vitatkozást, azért küldött a bölesekért: most mégis újra maga elé viteti: vetekedésre, — valósággal, hogy hallhassa, láthassa.

»Azért kérlek, kihozzátok
És előmbe állassátok:
Halljuk csak nagy bölcseséget
És lássuk ő nagy szépségét.«

Nem bír uralkodni a szívéen: az egész darabon keresztül indulatai vetik-hányják. Katalin újra szégyent hoz fejére, ő »magát megharagojtja«, fenyegetőzni kezd, a szűzet börtönbe viteti; a doktorok megérkezésekor mégis újra csak dicséretével, magasztalásával áradoz.

Azonban terve ismét dugába dőlt. A leányhoz a börtönben angyal szállott alá, hogy bátorítsa, erősítse a vitatkozásra, és az ötven doktor — bölcs — hatalmas vetekedés után Krisztus hitére tért. Tűzbe dobálták őket és meghaltak mind egy lábíg, de testök épen maradt, hajók, szakálók sem pörzsölte meg a láng, s oly szépen feküdtek ott, mintha aludnának.

Ekkor Maxentius Katalinhoz fordult:

»Ó te drágalátos nemes virág,
Ki oly vagy, mint fényes világ,
Tennen magadnak légy jó tanács
És úgy magadnak sokat használj.
Mert ha kedvem nekem teszed
És én hitömet fölveszed,
Hát éntőlem im ezt veszed:
Hogy másod léssz asszony után,
Hozzám veszek ő kimulván,
. . . aranyban gyártott képed
Egy kölábra faragtatom
És a piacon felállítatom . . .
És mindennel imádtatom.«

Hiába minden: a leány csak még jobban eludorodott tőle. A császárból kitért a düh: megkínoztatta, tömlöcbe hurcoltatta, éhséggel akarta meghajtani. De Jézus nem hagyta el jegyesét s »mennyei étkekkel tartá«. A császárné a szép, ártatlan szűzről álmódott és Porphirius nevű titkos emberével, »ki nagy vala tisztességben és jeles fejedelemségben,« éjnek idején Katalin látogatására indult. Ahogy beléptek a börtönbe, ott akkora fényesség volt, hogy menten földre omlottak. Katalint angyalok vették körül és sebeit ápolták. Hátrább szent véneket lehetett látni, a kiknek arca fénylett a dicsőségtől. A szűz megtérítette a császárnét s Porphirius vezért, mire aztán Porphirius katonái is kijelentettek, hogy:

»Mi is keresztények vagyunk,
Szent hit mellett mind meghalunk.«

Katalin még a börtönben megjövendölte a császárnénak ennek mártíromságát. De most már az ő kinszenvedésének vége sem volt messze. A tömlöcben maga Krisztus jelent meg neki, megerősítette és megáldotta és újra visszatért a mennyországba.

Ekkor Maxentius újra maga elé vitette Katalint.

»Hát éhség őt nem bántotta,
De nagygyal szebbé alkotta.«

Fenygetése, ígéretei kárba veszttek. Szégyenében és fájdalomában egy pokolgépet hozatott elő a leány megölésére. De az égből angyal szállt a földre, a pogányokra vetette a gépet és négyezer pogány iszonyú halállal halt meg. A császár egymás után ölette le feleségét, legkedvesebb emberét, Porphiriust, és vitézeit, és mind újabb emberek álltak eléje, hogy ők is keresztények. Csupán Katalin volt még hátra. Örömmel, boldogsággal vonult el a »nyakvágó helyre.« Az asszonyok sírva kísérték, és még ő vigasztalta ezeket is. Mikor odaért a vesztőhelyre, letérdelt, imádkozott, az égből pedig e szavak hangzottak:

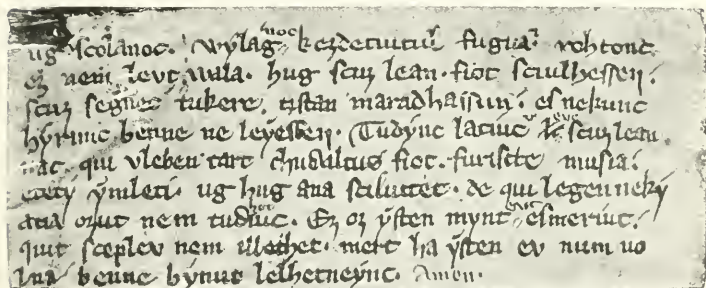
»Jöjj én hozzám én választottam,
Neked nagy jó nyugalmat alkottam!
Jöjj el immár, én szép jegyesem.
.....
Megnyílt neked már mennyország,
És tégedet vár Szentháromság,
Jöjj el már, én édes szemem világa.«

A hóhér levágta fejét; de vére nem folyt. »Tej folya derekából a szüzességnék jegyére.« Az égből angyalok szálltak le, testét Símai hegyre el-felvivék; lelke fölrepült jegyeséhez, a mennyországba.

A magyar fordító nyugodtan tekinthetett végig munkáján. Voltak társai, a kik ugyanazokat az ideákat fejezték ki; de a szív és erkölcsi eszmény erejének fonséges gondolatát, az anyagi erő, a földi hatalom veszendőségét és gyöngeségét szemben azokkal, egyetlen középkori magyar emlék sem tárta föl jobban és figyelemre méltóbb, gazdagabb, változatosabb, terjedelmesebb, majdnem az eposz részletezése felé törekvő és ügyesebben szerkesztett munkában, és a szerzetes, az apáca eszményképét senki sem rajzolta meg sokoldalubbán. Eltért tőlük, fölöttük állott tartalomban és formában és az egyetlennek látszik, a ki a legendában egyszerű oktatásnál többet akart nyújtani.

A kisded »Königsbergi Töredék«-et kivéve, a melynek mivoltát és külalakját csak sejteni lehet, föl a nagy Katalin-legenda mesgyéjeig, a középkori magyar legenda csupán a folyóbeszédet ismeri. A szerzetes, ki oktatás céljából irt, sőt az elbeszélést elmékedésekbe, prédikációkba szötte, nem látta okát, hogy eltérjen forrásaitól és többet nyújtson náluk. Valami egyszerű, kezdetleges prózát használtak, mely, ha voltak

is tetszetős fordulatai, egészében a klostrom kezdetleges izlését tükrözte. A középkori magyar nőzárdek tagjaiban inkább az erős asszony, a »mulier fortis« derék típusa élt, semmint a kényes, finomkodó nő; a társalgás kevésbé volt válogatós és sok mindent a maga nevében mondtak, mitől az izlés - századok múltával — visszariad. Becsülték az igét, de érzékek alig volt a formák iránt, s az elokvenciát ép oly kevésbé kívánták, mint a fényes, szép ruhákat. »Szent iratokban az igazságot kell keresni, nem az ékes szólást . . . Inkább lelki haszon után járjunk, ne pedig a szavak ékességét hajhászszuk.«¹ Az a szellem volt ez, a mely a hitvány condrát a bámulat és lelkesedés nimbusával övezte, a skolasztikusok száraz, szürke, fárasztó nyelven írt föliánsait sugallta, s még így is alkotott nagyot és megragadót: az *Imitatio Christi*-t, ez egyszerű, dadogó latinsággal írt könyvet, a melynek örök eszméi, mélységes bölcsesége a vigasztalás legjobb balzsamát őrzik a lélek

A Kónigsbergi Türedék, a XIV. század elejéről.

számára és becsükből, hatásukból századok után sem vesztettek semmit.² Nem a nyelv volt csupán fejletlen, a műérzek, a műgond szunnyadott. Összevonásokkal, kihagyásokkal és sokszor hibásan fordítottak, de majdnem mindig megelégedtek az eredeti értelmének többé kevésbé hű visszatükröztetésével. A jámbor, egyszerű lélek távol állt a lángelme tüzétől, mely képzelődése hevében fölolvasztja, újjá teremti az idegen elemeket, életet, üdéséget önt beléjük: félénken, szinte gyámoltalanul követték a mások eszméit, többnyire szürkén, erőtlentül összeírt sorokban, és hangjuk, stílusuk sem elég közvetlen és naiv, sem a nyelv állapotának megfelelő fejlettségű nem igen bírt lenni. Csak itt-ott,

¹ *Imitatio Christi*, lib. I. c. 5.

² E műből egyes részletek fordításait nálunk csupa ferenczrendi kódexek tartalmazzák, legtöbbször a *Debreczeni*- és a *Lobkovitz*-; egy rövid fejezetet a *Wespremi*-kódex, s a *Guary*- és *Bod* jelentéktelen idézeteket. Eredetileg azonban nem hiányzott egy teljesebb Kempis-fordítás, melynek kódexe ma már ismeretlen.

elvétve simák, beszélnek hangzatosan és vesznek valódi lendületet: csak elszórtan, egyes sorokban festőiek, gazdagok, változatosak és mentek az örökös latinizmusoktól: általában darabosság, nehézkesség súlyosodott rájuk és a nyelvvel szüntelen harcban állottak.

De a küzdelem, a vergődés tetőpontra a lírában, a verses művek fordításában hágott. Breviárban, zsolozsmában számos himnusz élt, melyek közül némelyek a kereszténység kora századaiból maradtak fenn, másokat időről-időre, föl a XV. századig termelt az egyház költészete. A nemes, nagy versenyben a tehetségek legjobbjai vettek részt, atyák és egyháztudósok, pápák, fejedelmek és szerzetesek, kik egyéb kiváló tulajdonaik mellett a költészetnek is hívatott művelői voltak: egy Ambrosius, kinek ajakára, mint kisednek, a legenda szerint méheraj szállott, édes, költői szavát jóvendölve; Ágoston, az V. században Sedulius, a VI-ban Venantius Fortunatus, N. Szent Gergely, a karolingi korszakból Rabanus Maurus, Róbert frank király; a gyönyörű Ave Maris Stella szerzője; a Doctor mellifluus és angelicus, Jacopone di Todi és Celanoi Tamás, egy nagy, véget érni nem akaró költőáncolat, melynek sikerült a szó teljes értelmében halhatatlan műveket alkotnia. Mélységes áhítat, főséges szárnyalás, tiszta átlátszóság jellemztek, s úgyszólván mindenki értette őket, a sokáig megvetett népies, barbár latinság csengő és tiszteletreméltó költői nyelvvé lett ajkokon, és a ritmus, elvetve a klasszikus formák nyűgét, szinte rohamosan térült a népieshez. Még fölszendült egy-egy »Sapphicum«, de uralkodóvá immár a kétütemű nyolcas vált, a rím lett divatosá.

A magyar apáca kinn a karban deák nyelven énekelte, zsolozsmázta ezt a költészetet,¹ mondotta a zsoltárokat és rezponzóriumokat. Keveset érthetett belőlök, de az egyház nem kívánt többet a jó szándéknál, a tisztas elmondásnál. Buzgósága, lelke azonban egyébre vágyott; ismerni, élvezni óhajtotta ezeket a verses és nem verselt imádságokat, olvasni magányában, énekelni, ha szíve megárad, mint Szent Margit. Csöndes alkonyatkor vagy napközben, a pihenés óráiban, hányszor csendülhettek föl halk, gyenge hangon az »Üdvözlégy Istennek szent anyja, mennyei szent ajándék« kenetes, ódon dala és társai, csak az tudná: a kihez szóltak, kinek szánva voltak. Kódexek egész sorát hozta világra ez a buzgóság, a Döbrentei-, Keszthelyi és Kulesár-kódexet, a melyeknek mindegyike breviárszerű munka, zsoltárokkal, éjjeli és nappali zsolozsmák, »vígýázatok« szerint beosztva, és csaknem mindegyike tartalmaz him-

¹ »Vedd jól eszedbe, hogy minden szentnek himnusát azon nótán kell mondani, mint: A *solis ortus*, valamely hozzá illik. Ezen pedig megismered: A melynek vége *in deo patri* vagyon, hozzá illik; de a szent Estvánére és *sanctorum meritisre* non convenit, azaz nem illik a nóta hozzá. És mely himnust úgy mondotok, mint a *solus ortus*, azoknak a végébe *Gloria tibi domine qui natus es*: ezt kell mondani«. *Lányi-kód.*, 47—48. l.

Időz leg isten-nek zent aú-ua menüeri zent

a vandak, es eü get leu eü ma lazt,

tekreu minket keüo - sen, hog' zo badul hassanc

az te mol go ut - - tol

⁹¹ Mi se-ro rum pi - a a diu tris et

mislorum am - ni - um lu con - so la tris

re - pa - ra tris es - to mi - hi do - mi na

au - ri - li - a - tris at que cu - ra - tris.

nusz fordításokat. De közben, szórványosan egyéb darabok is magukhoz ragadják a figyelmet. Imádságok, vegyes iratok közé szűrve föl-föl-tetszik egy-egy lírai hajtás, sőt effélék láncolata. Igen sok még egyszerű prózában szól, nem kíván több lenni buzgó, ájtatos imádságnál: de akárhányban megjelent a verselő magasabb törekvése. Ódon, dallamtalan sorok hangzanak föl, melyeknek egyszerű danáiból is megmaradt egy-kettő.¹ A legtöbbit olvasva mintha szürke sivatagban járnánk, rögös úton, kietlen, kiégett vidéken, a hol a szem hiába sovárog egy virág, egy parányi zöld után. Végtelenül darabosak, színtelenek és szárazok, néha még a szavakban sem válogatók. Rimjök, mely a vers tagjait egységbe fűzné, nincsen, ritmus helyett a soroknak szótagszáma tér vissza-vissza, hogy ebben is újra meg újra hiba essék. Soha írók több nehézség legyőzésére gyengébb eszközökkel nem vállalkoztak és a himnodika tömör, hatalmas nyelvvel s rövid, zengzetes schémáival többit nem küzdöttek. Mintha vasat kovácsoltak volna, hogy virág-csokrokká képezzék, olyan a dikciójuk hatása. Legjobb darabjaikban is van bizonyos merevség, de ugyanannyi komoly áhitat, ódon egyszerűség és erő, mely a szívet megrezegteti. Ime egy, melyet a napi munkában kifáradva, nyugovóra térve, végfohászul énekeltek:

Krisztus! ki vagy nap és világ
 És éjnek setétét kinyitod,
 . . . Szent úr! mi téged unszolunk,
 Oltalmazz minket ez éjjel.
 Nyugalom nekünk legyen benned,
 Adj nekünk éjet, nyugalmast.
 Nehéz álom ránk ne jöjjön,
 Ellenség minket meg ne csaljon.
 Test öneki hogy engedvén
 Neked minket bűnössé tegyen.
 Mi szemeink álmat vegyenek,
 Mi szívünk hozzád vigyázzon,
 Te jogod megoltalmazzon,
 Kik téged szeretnek.
 Tekints felül mi oltalmunk,
 Ólálkodókat nyomoríts,
 Birjad tennen szolgálodat,
 Kiket áron vérrel vettél.
 Fram! emlekezzél rólunk
 Ez mi nehéz testünkben,
 Ki vagy léleknek oltalma,
 Mi urunk, te légy mivelünk.²

Avatag régiség, zordon izlés, többnyire költői tehetség s technika hiánya nehezült rájuk, de volt érdemök: megtörték az útát és egy

¹ *Nádor*-kódex, 605. es kk. 11

² *Dobrentei*-kódex, 242. l.

fonséges költészet gondolatait tolmácsolták, melyek nélkülök ismeretlenek maradtak volna.

Társaik, utódaik folytatták a munkát. Kevésbé nehéz tárgyakat dolgoztak fel, a nyelv idővel hajlékonyabbá lett: a ritmus lüktetőbb, a vers változatosabb, fölesendül a rím, a dikció lassanként bontakozik. A verselő inkább a maga hangján kezd szólni, és íme: a beszéd egyszerre folyékony, világos, bizonyos díszre törekszik. Már énekelnek a »szép virágról«, a »szűzek gyöngyéről«, a mennyei udvar »nagy szép fényességéről«; ismerik a »szeretet rózsáját«, »alázatosság violáját«, a »tisztaságnak lilomát«,¹ és eltalálják a kenetes, vallásos hangot:

»Emlékezzél keresztyén az áldott Jézusról,
Ártatlan haláláról, nagy kivallásáról,
Szent vére hullásáról, nyomorúságáról,
Kit te érted szenvedte ő nagy szerelméből.

Te örök fogságodért ő megfogtaték,
Kegyetlen büncidért megostoroztaték,
Mennyei koronádért tövissel koronáztaték,
Te keserű kínodért keszveren kínoztaték.

A kemény keresztfának kenjét reá vevő,
O kinjának helyére nagy kinnal viselő,
Te kegyetlen bünödért őtet megfeszítették,
Drágalátos szent vérért érted mind kiönték.

Oh halandó keresztyén ezeket megmondjad,
Édességes Jézusnak kinját meggondoljad!
Keszérű szent halálát szivedben forgassad,
Hogy haláloed idején szent színét láthassad.«²

Nem egy van ilyen mű, ha nem is sok, a mi megmaradt: elégge csinos Mária- és karácsonyi énekek, kedvelt darabok Krisztus szenvedéséről, pár rövid töredék: a Winkler-kódexben, és pár, minden ízében klastromi verselmény: a jó és gonosz szerzetős szembe állítása:

A jó szerzetősnek Szíve Krisztus kertje,
Mert ő benne táplálta Virágoknak szépségét:
Mert szent alázatosság Virágozik ő benne,
Mint kék viola;
Szeretetnek rózsája, Tisztaságnak liljoma
Benne kevélykednek.

Szerzetősnek gonosza! Mit terőlad mondjunk:
Teljes szived méreggel És nagy álnoksággal,
Mert az engedetlenség És a gonosz gyűlölség
Téged mind elgyőzött:
Az kevélység meghatott. És ekképpen ördög bir,
Kivel viszen nagy kinnra.

¹ Winkler-kódex, 340. l.

² Winkler-kódex, 120-122. l.

Világos, félreismerhetetlen a formák fejlődése. Nem gyötörödnék többé, mint a Dobrentei-kódex fordítója, kinél számos, minden esetre bárhár sort lehet találni,¹ s némely kényes dolgokat, melyeket a régiek éktelenül, durván fejeztek volt ki,² gyöngéd, kedves szavakba öltöztetnek. A lírai költészet lígete hajtani, népesedni kezdett és egy-egy dala ki-ki-röppent a nagy világba; de a mi nem kélt szárnyra, útra soha, volt a között is méltó az említésre, sőt mindenek fölött jellemző és hatalmas hatású.

A középkor szerzetes-költészetében ismeretlen volt a világfájdalom. Érezték az élet nyomorát; de a valóság szomorú árnyát enyhítette a legendák, a jövő élet mély reményének, a vallásos hitnek aranyos fénye; az ember a jelen keserűségeért a másik világban keresett vigasztalást. Nem merült el, mivel nem akart elmerülni; de szívében mégis ott látta az űrt. Igyekezett megtörni vágyait, széttépni kába ábrándjait, de lelkén sebek maradtak utánok, mint a fán, ha ágaitól megfosztják, s immár tiszta, nyílt szemekkel nézve a világot, csak annál vigasztalanabbnak, sötétebbnek tapasztalta azt. Káprázat, hiúság minden; hallhatatlan örök halálhörgés fog körül bennünket, haldoklók üveges szemei néznek reánk; csak egyet érezhetsz az életben: a halál, enyészet fagyos előszelét, a port és hamut, a mivé mindennek válnia kell. És a bölcs ajkán fölzendül a himnusz, a halál himnusza, a világmegvetés leghatalmasabb siralma, mely a magyar középkorból megmaradt: Elmegyek meghalni... Örülvén nem örülök sok ideiglen, de ez világnak örömit elhagyom és a halálra megyek... Engem nem siratnak, sem értemem nem imádnak, de elfeledtetem még az enyéimtől is, mikoron én meghalok... Elmegyek meghalni. Nem tudom, hova megyek, sem nem tudom, mikoron megyek el; de akárhova fordítsam magamat, ha azért a halálra megyek...³

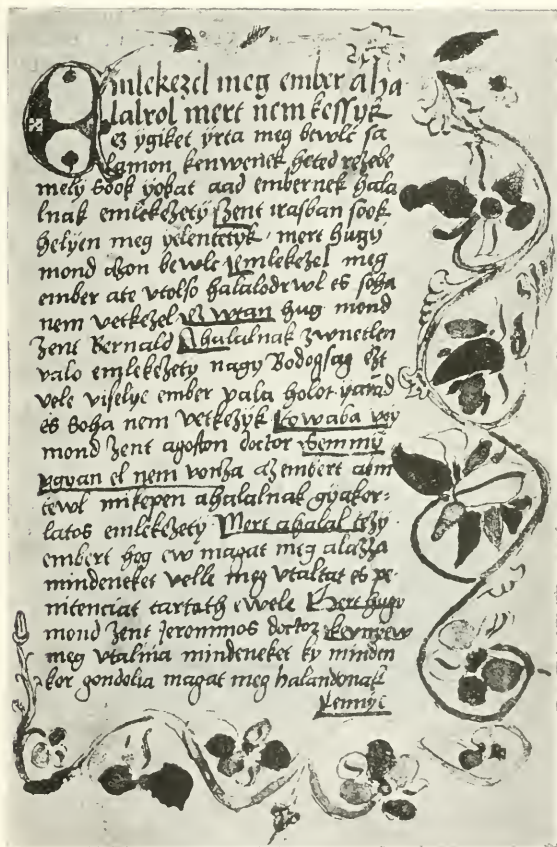
Még az édes Jézus-hoz könyörögnek irgalomért, s ezzel vége. A kép, melyet Krisztus jegyösinek lelki világáról rajzolni lehet, be van fejezve. Végtelen imáik, a szünni nem akaró szürke oktatások, melyeket hallgatniok kell, vajmi kevés jellemzőt nyújtanak hozzá. A szellem körben fog, szüntelen ugyanazokon a nyomokon jár és nem tágit tölok. A jámbor szűznek egyetlen nagy gondolata sincs, a melyet Margit nem tudott és nem követett volna: egy sem, a melyet a földi, az anyagi élet, a test hiúságára és a szellemi, az örök javak végtelen értékére visszavinni nem lehetne. Ötszáz évig ezen a két eszmén ragódnak. Megforgatják, meggondolják ezerféle alakban és a képzeteknek végtelen sokaságával bástyázzák őket körül. Azonban ki ne látná, hogy maga ez a tény, ez a szellemi munka már magában véve haladás vagy

¹ *Dobrentei-kódex*, 236—7. ll. Pl. «Ő tereme belől kilépvén — Királyi háznak szemérmeket — Álla tyabéli óriás — Hogy vígan fusson hamarját», stb.

² U. ott. Kiirni fölösleges. V. ö. *Winkler-kódex*, 341. és 343. ll.

³ *Példák Könyve*, 56—63. ll.

ennek kútfeje. Hasonlitsuk össze ezt az asszonyt azzal a másikkal, ki a tanyán él, a házat rendben tartja, tiszta és takaros, erős lelkű es

A Lobkowitz-codex egy lapja.

hű, tud valamit az Istenről, Krisztusról, Szűz Máriáról, a jó es rosszról, poklóról és mennyországról, s ha szellemi élvezetet öhajt: regöst, hetenkint valami egyszerű, „goromba értelmű” prédikációt hallgat s

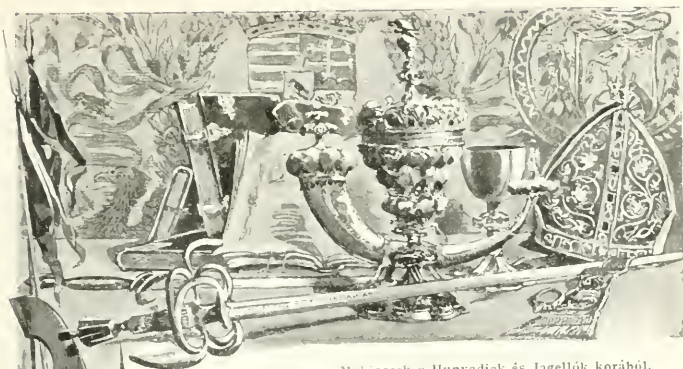
egyébnek szükségét nem érzi. A kor még nagyrészt testi életet folytat: az értelem parlag föld, az embert önző vágyak vezérlik, a temperamentum és erőszak mindenen fölött uralkodó erő. Mindezzel szemben a klostrom meglepő magasságban tűnik föl. Az apáca eszmélődik, elveket alkot és ahelyett, hogy a külső jelenségek világába merülne, mintegy velejében igyekszik az életet fölfogni. Vajjon mi más az eszméknek, az erkölcsi jóknak kultusza, mint a civilizációnak győzelme a barbárság az önkény, az állatember fölött? A férfi-szerzetes ideáljában a szenten kívül a tudós, a skolasztikus volt az eszme képviselője; a nő ritkán haladt ennyire, bizonyos általánosságoknál maradt, az allegóriáknál, jelképeknél, az agádánál, de konzervatizmusával ugyanakkor döntő hatással volt egy magyar nyelven írott irodalom megteremtésére, ápolta, szerette azt és igazságra, tökéletességre szomjuhozó lélekkel merült el világában.

A lovagság a hit által közelebb vitt az emberséghez, a szerzetesség a szentséghez, a magasabb szellemi élet ideáljához. Így vált nem csupán a történelemnek, hanem a haladásnak is nagyszerű tényévé.

Oszlopfej a jaki egyházból.

NEGYEDIK KÖNYV.

Mukinsek a Hunyadiak és Jagellók korából.

I.

A KÖZÉPKORI gondolkodásnak két sarktényezője a hiperfizikum és az egyházi tekintély volt. Velök, általok teremtett új világot a régi romjain s velük és bennük kellett lassanként hátrálnia a jövő előtt, mely a szellemi életet új irányba terelte és a haladás munkáját merőben új erők működésére volt alapítandó.

A művelt világ kezdett nagykorúvá lenni. Ama néhány száz év alatt, míg a szerzetesség, föl a mohácsi vészig, fonyadozva, virágozva, de mindig derek szigete volt a magyar föld szellemi életének, a halandókat két hatalmas és következeiseiben roppant fontosságú eszme ragadta meg: a humanizmus és az emberi szellem függetlenítése az

egyház tekintélye alól. Mindkettő a középkor világnézetét támadta meg, csupán különböző oldalon s mértékben, az egyik jóformán észrevétel nélkül, míg a másik erőszakosan, pusztulást és harcot hirdetve és terjesztve maga körül.

A nagy szakadásnak, mely a XV. század második tizedében érte végét, úgyszólván ikertestvére volt az általános reform-vágy, mely az egyháznak minden téren való — *in capite et in membris* — javítását sürgette. A virágzás nagy epochájának végén a papság buzgalmát újra fényűzés, hatalom, erkölcstelenség váltotta fel. A jelszót Wycleff adta meg és csakhamar elég követője támadt. Szídták az egyháziakat, kik csupán hasuknak élnek, birtokot szereznek, a népet nyúzzák, fajtalan-ságokat követnek el s az egyházat eredeti mivoltától eltérítették. Önként merül fel a kérdés: mi a hívőknek feladata? Ki kell venni a vallást a papok kezéből, kik azt magukhoz ragadták és önzésük eszközévé aljasították; az emberek szavát az Isten szavának kell pótolnia; a magyarázókat a szentírásnak. Követelik a szertartások, a szerzetek, az egyházi vagyon, az egyház felsőbbségének eltörlését, az ősi egyszerűséget: angolra fordítják, olvassák és magyarázzák a bibliát. Az eszme megszületett és nem vész el többé. Wycleffet nyomon követte Hus, és hiába égették el: tanait nem ölhették meg, a fáklya, mely a konstanci máglyát meggyújtotta, lángba borítja Csehországot és a legfanatikusabb, legvérengzőbb háborút gerjeszti föl, a melyet valaha viseltek.

Miő hatással volt ez áramlat Magyarország szellemi életére? Az egyház, a királyi hatalom, mint másutt mindenütt, körömszakadtáig menő küzdelmet folytatott vele; híveit üldözte, számkivetette; a tömegben akadtak buzgó hívei. Az ország éjszaknyugati része, a déli vidék lakossága nyíltan és titokban, kisebb-nagyobb tömegességgel esatlakozott a kelyhes valláshoz és hódolt tanainak: 1430-ig a Szokolcától Nagy-Szombatig terjedő vidéket már szinte huszitanak lehetett mondani, s az új hit 1436-ig Csanád, sőt Várad és Erdély egyházmegyéinek jó részét ellepte. Voltak mestereik, papjaik, a kik oktatták, vezették őket. A prágai egyetemen, Hus székhelyén, számos magyar ember tanult, jogászok, humanisták, theologusok, s az új eszmék lángjával telve tértek vissza szülőföldjükre. Valami Balázs nevezetű ifjat, ki jóeszü ember volt, Kamenic városa küldött fel, hogy az iskolákat elvégezve, majdan plébános lehessen. Amaz pedig »ott emberi bölcseséggel megrakodván es a huszíták eretnekségének ördögi gonoszságával rozsdásodván, némely társaival együtt Pannoniába és szülőhazájába, Kamenicra visszatérvén, ezek ott a huszitaságot, mint később Balázs mester magát a hitnyomozó előtt mentegette, elhíntegették«. Mások más úton, némelyek Moldvából jöttek, »rühes juhok módjára, az ép és igaz nyáj megrottása végett«. A papság tehetetlenül állt a veszedelemmel szemben; a pápa, IV. Eugenius inkvizitort rendelt, a híres Jacobus de Marchiäu,

ki — akkor 1436 ot írtak — mint egyszerű olasz minorita, pár éve érkezett a bosnyák provinciába. Kipróbált tudós, erelyes és buzgó férfiú volt, a mihez látott, markába szakadni nem engedte, s három hó alatt kivívta a főpapság csodálatát. Egyik a másik után kérte, sürgette érkezését; magasztaló leveleket írtak róla, hogy — bár sokszor élete forgott kockán — az ország sok részeit eljárván, Isten segítségével az ő egyházának bőséges gyümölcsöket szedett. „Mert mind papi, mind világi eretnekeket nagy számmal fődöze föl és amaz eretnekeknek önnön vallomásukból alapos vizsgálat útján meggyőződött, hogy némelyek erdőkben, mások pincékben, malmokban, kőlyukakban és foldalatti helyeken szentségtelenítették meg az isteni dolgokat és az oltári szentséget és Krisztus vérének kiszurkolt csutorákban, nyakukba akasztva és hasonló egyéb bűnös módon cipelék s főképpen az éj csöndjében ilyféle szentségtelen helyekre vonulva, Krisztus urunk vérének, fájdalom, magukra és ruházatukra kiöntötték, hogy sokszor sarujukra is lefolyt és a földre is lecsurgott. Más, a katolikus hittel ellenkező nem jelentelen bűnöket is nyilván kitudakolt és az eretnekekre bölcs határozatokkal méltó büntetést mére, s így mind őket magukat, mind követőiket annyira megtörte és a mondott bűnöket Isten igéjének szent hirdetésével s egyéb alkalmazatos eszközökkel úgy kigyomláta, hogy az egyházmegye -- a kalocsairól van szó — immár, nagy öröme, az ordóg bilincseiből megszabadult . . . Való, ha szent atyaságod épen fráter Jakab személye által színtoly gyorsan, mint üdvösen nem gondoskodik vala egyházmegyénkről: az eretnekek, mint maguk megvallozták, már fegyverre keltek és a főpapok és papjaik élete ellen törtek volna.“

Félelem, rémület követte működését. Lángoló beszédei, melyeket a nép nyelvén tartott, számosakat visszatereltek; azonban még többet használt a fegyver, az erőszak. A makacsok börtönbe, maglyára kerültek, a holtak tetemeit fölásták, elégették, porukat szerteszörták. Igen sok volt köztük az egyházi ember, a művelt férfiú, a mi a mozgalom jellemzésére különösen érdekes. Akadtak, kik szembezártak, erőnek erőt szegeztek ellene. A pécsi egyházmegye papsága kiűzte az inkvizitort; Bálint, bukíni plébánost, kit Jakab, mint eretneket, három társával együtt János kamenicai bíró kezébe adott, hivei a börtönből fegyveres rohammal kiszabadították . . . De végre is engedniök kellett. Balázs mester, a kamenicai pap, fráter Jakab intézkedéseinek láttára megszökött, Bácsba ment, hol nagyprépost volt, megjavult és dicséretesen élte le hátralevő napjait; a bukíni plébános teteme, sok másokéval, ki a földből tüzre jutott; százak meg százak nyultak vándorbothoz, lettek földönfutókká, menekültek Bosznia és Moldva felé, egyszerű emberek, asszonyok és tudósok, köztük PECSI TAMÁS és UJLAKI BÁLINT papok, Kamenicből. Éjjel, titkon, hiveik élén indultak, menekültek a tűzhalál

torkából, ki, egyenesen Moldvába. Mind a kettő kiváló férfiú volt, a prágai egyetem növendéke, kik Hus példáján lelkesültek, s nyomdokait követve, még 1416 körül hozzáfogtak, hogy a szentírást magyarra fordítsák.¹ Odon, rövides és latinizmussal telt, azonban tősgyökeres fordulatokban bővelkedő sziljak szerencsésen, hatásosan küzdött a nehézségekkel, az új fogalomkörökkel, s akárhányszor élt a szóalkotás jogával; de fő érdemök az úttörés munkája volt, az, hogy a bibliát a *nep számbára* szólaltatták meg, hogy, mint elődeik, nem apró töredékeket, episztolákat, evangéliumi szakaszokat ültettek át és nem kiváltságosakhoz, egyesekhez szóltak, mint nem sokkal később, a század második felében, a paulinus Batori László, kinek munkája Mátyás király könyveivel együtt elveszett, vagy utóbb a Jordánszky-kódex ismeretlen szerzője. A biblia-fordítás nem csupán kegyelet dolga többé; mint a szellemi szabadság hirdetője tűnik fel, mint az anyanyelv kultuszának reményekre jogosító hajtása, mint a forradalom szava régi s létező félszégesség ellen. Az állapotoknak -kövása-, -fermentuma-, írják, első sorban a magyar nyelv. Az emberek a saját szemekkel akarnak látni, eltávolítják a nem értett latinságot, mely a hit nagy forrásait elzárta előlük, a sokaság maga fog az értelmezéshez és nem torődik az egyház szabályaival. A nép előtt a saját nyelvén szólal meg az Isten szava; a közímdásnak minden betűjét értheti. Úgy gondolják, most már tisztán latnak és az üdvösség nedve tisztán érinti ajkukat. Vegyük mindelhez a kor papságának romlottságát, a tömeg elégedetlenségét s nyomorát, s képzeljük el a bujkáló csapatokat, midőn az éj esőndjében, mint az öskeresztenyek, vezetőik ajkáról az írást apáik nyelvén hallják, vagy a zsoldárok hangján könyörögnek az Istenhez. Hiába üldözik őket: az erőszak nem használ tanok elnyomására. A holtakat föl lehet ásatni, hamvaikat szétszórhatják a levegőbe: az emberi természet elundorodik e vandálizmustól, a sokaság fel és gyűlöl. Ruth hűségével, Judith hősiességével, a Makabeusok vértanú példájával, Eleázár állhatatosságával biztatják egymást és a számkivetésben a biblia számkivetett népének sóhajaival vigasztalódnak. Egész ó-testamentomi kódexök ennek az üldözött, számkivetett állapotnak tükrözője. Nem követik a Vulgáta rendjét, nem is ragaszkodnak hozzá. A sort a hű Ruth története nyitja meg, a mulier fortis -é, Judité, a derék Eszteré folytatja; a Maka-

¹ Eredeti kézírataikból fennmaradt az ú. n. *Beesi* vagy *Rezi*-kódex, mely ó-testamentomi részeket tartalmaz. A másik két rész, mely fordításukat őrzi, a *Müncheni* vagy *Jászay*-kódex az evangéliumokkal és az *Apor*-kódex a zsoldárokkal későbbi masolatok: a *Jászay*-kódex 1466-ból, Tátroszból, Moldva egyik mezővárosából, Hensel Imre fiának, Nemeti Györgynek írása; az *Apor*-kódex pedig a XV. század végéről vagy a XVI. század elejéről való és valami női klostromban készült. V. ö. Horváth C. *Hussita emlékeink* című cikkét az Irodalomtörténeti Közleményekben.

Edet
 vala
 ige
 a ige
 wia
 ste
 nel
 24
 teh
 wia
 ige

Et vala kezdetoen iste
 nel apendence qmatta
 lotten a onalanakue
 semi nem lot az el lot
 q beme elenuala z az el
 vala embec
 con fene foge za fene
 seg pterecob fenlic za st
 zelec oter megnic fog labne
 port oter vol erefietet em
 der fin neuc wia pang
 ez ior tanofagot fog mo
 pagot uatou u vlagroel
 goz vilag vuly b meau
 lagofeit mendeny embec
 e vilagba uout e viluua
 vala ze vilag o matta lot
 ze vilag oter megnic ef
 merba Tuludon omel
 iot z qmci oter ne fogattac
 vala menney fe fogattac
 oter adot onekic fatal
 mat istenciaia kemec ke
 ne vercebol sem estule
 alhunnakoe se ferfurnac
 alhunnakoe de vultetec
 ist neol a az ige lot teste

z labozic mu bemonc a
 iatituc o diepoget monnal
 atitol cogueten eg zuletet
 nec diepoget telect malay
 tal z igafogal Namop ta
 nospogot vultot oretta rta
 ialtor monduar Ez az fic
 mode k en utamam uoue
 dor enelotten lot metz ey
 llotem vuly vala a o cel
 l'essegetol med mi vortet
 maluzot milastet mezt
 a touch moyset mat ata
 tot a multit te za igaf
 sag a mat lot istene
 sonha fent ne latta hanc
 cac cogueten eg zuletet hu
 ti ragon atarac oieben o
 megruadele Ez ez janofuar
 tanofaga moar erefietet
 uembel a sidoc papoat
 z scuitacat qhozia fog
 ingterdenec oter ze li
 vag Eb megrualla z ne
 bogaduneg met on ne va
 gox r Eb ferdec oter an
 uget itles vige te Eb
 moda ne vige ppha uig
 e te Eb ferde nem moda
 nac uert onek h vag
 fog feleletot aggonc aox
 nac hic ereuactien multet
 ant madu tene tollad
 ayonda En vige herte
 bey uigletmc zava ke z
 herte vrnac utat miter
 madot usauis ppa Eb
 hic erefietec vala vala
 nac a feuaftac hrozol Eb
 ferdec oter z modunac nefi

A München-kódex egy lapja.

beusok II. könyvéből ki van szemelve a VII. fejezet: a hitéhez ragaszkodó hét Makabeus testvérnek és anyjuknak mártíromsága, majd a VI. fejezetből Eleázár halála. Következnek a próféták, azok közül is a nemzeti fájdalom, a számkivetés fiai: Baruch, Babilon kietlenében könyörögvén: «Fordítottassék el a te haragod mitőlünk, mert kevesen hagyattunk meg a nemzetek között, hova minket elhímtettél.» s jósolván lelkesedve: «Környül nézzed te magadat Jeruzsálem nap keletre és lássad a te neked jövő vigaságot; mert ime jönnek a te fiaid, kiket elvesztettél»; Dániel könyve Nabukodonozor álmával, a három zsidó ifjú történetével, Zsuzsánna históriájával; Oseás, tizenegy társával, az úgynevezett kis prófétákkal. Szinte kivétel nélkül az Úr büntetésének, fogságnak, bujdosásnak hirdetői, melynek végét várják. Valóban, csupán szántsándékkal válogathatták ki a biblia részeit, melyekben saját sorsukra ismertek, a megoszlott, számkivetett, Babilon fűzei alatt vezeklő nemzetet, a melylyel az elhagyott Jeruzsálem felé óhajtoznak, imádkoznak és bíznak istenökben, ki megerősíti — veti — lábaikat, mint a szarvasokét, s — viszen engemet én magasságimra psalmosokban éneklöt».

A nyelv, a melyen mindezt bírják, lehet darabos, nehézkes; áthevült lelkök érzi az Ige isteni erejét. E titkos varázs, múltjuk megpróbáltatásainak, jövőjük reményeinek közössége, azonossága, elszigeteltségöknek tudata összetartja őket. Kinn, Moldvában, főlzaporodva kétszáz éven át magyarul miséznek, mondják a vecsernyét, eleven tanúi a nemzeti ontudat csodás hatalmának, mely a nemzeti nyelv használatában él, őrzői az eszméknek, a melyek üldözve sem haltak ki többé, s lassankint a nép szívét átjárva, a nagy társadalmi és vallási reformot előkészítették.

II.

Az üldözött huszítát megelőzte, kísérte egy csapat ember, a kiket méltán lehetett a hatalom dédelgeteti fiainak nevezni: a humanisták, a renaissance hívei. Mi volt a renaissance? a legfontosabb mozgalmak egyike, a melyeket az emberiség valaha átélt, a legvalódibb, legtökéletesebb forradalom, melyet a középkor szelleme és hagyományai ellen folytattak. Nem az egyházat támadták meg; az embert hozták vissza a világra és a világot adták vissza az embernek. A római és görög hagyományok megszűntek theologiai közhelyek lenni, az emberek mohó vágygyal fordultak feléjük, megittasulva a gyönyörtől merültek szépségeikbe és lelkesedéssel irányozták erejüket összegyűjtésükre, majd utánzásukra. Nem beszélnek hitetlenségről, pogányságról többé; mindenkit eltölt az ókor varázsa. Nyitott szemekkel nezik a természetet, a földet, a test, az élet szépségeit, melyekben az ókor annyi nemes élvezet

zetet talált, és gondolkozni kezdenek dogmák és egyházi szabályok nélkül, mint mestereik, egyedül természetes, szabad eszöket követve. Mily óriási változás mindenfelé! Kényelem, fényűzés, pompa, élvezet az élet javaivá lesznek; a skolasztika száraz, színtelen, az előkelő társaságok Plátót emlegetik, az ő ábrándos, művészi filozófiáját magasztalják; a tudós, ki a természetfölötti régiókban járt, leszáll a természethez, a művészetben diadalt ül az antik mintáknak érzéki, emberi szépsége, a költők, mintáikat követve, a kegyelem, csoda helyett a szív, a lélek örvényeit, az elhatározások rugóit fürkészik, a kifejezés külső formáinak finom, ragyogó tökélye úgyszólván kultuszszá magasul. A »hívek« nem szentek akarnak lenni többé, hanem műveltek; a kiválóság alapja nem az erő, hanem a humanitás, mely a széptudományokban való jártasságban áll, »a melyeket a kik óhajtanak, azok valóban a leghumánusabbak, mert az irántok való forró vágyódás egyedül az embernek van megadva«. És a reform nem terjed csupán a művészetre, az irodalomra és tudományra. Kiviszik a mindennapi életbe, a társadalom és állami élet átalakítására törekednek. Római, görög minták szerint akarnak élni, az óvilág föltámasztásáról ábrándoznak. Egyik fő mesterök, Plethon, egyenesen a spártai alkotmányt akarta életre kelteni; a másik egy modern Augustusról álmódott. Némelyek, mint Niccolo Rienzi, majd két századdal utóbb Stefano Porcari, a plátói köztársaság létrehozásával tettek kísérletet, s bár megbuktak, de a társadalmat fenekestül megrázták és új irányba terelték. A beszéd telve volt antik reminiscenciákkal; a neveket rómaiakkal eserltek föl, Róma ismét Urbs lett, a pápa Pontifex maximus, a bíborosok testülete Collegium augurum, a városok tisztviselői consulok, praetorok, a savojaiak allobrogok, a Campagna lakói marsok és hernikek. Dobálóztak a mithológiai istennel, mintha nem is keresztények, hanem pogányok voltak volna, bár nem egy akadt köztük, ki az egyházi rendhez tartozott és javadalmat élvezett. Azonban nem érték be csupán a formákkal, külsőségekkel. Medici Cosmo plátói akadémiát alapított, melyből a tudomány új szelleme úgyszólván első sorban áradt szét: a régi theologia és aristotelesi filozofia dogmatizmusával szemben a szabad gondolkodás, a dolgok buvárlata és a kérdéseknek Plátó szellemében való tárgyalása. Itália legkiválóbb elméi alkották a kört, Marsilio Ficino, Acciajoli Péter, a »jeles költő«; Calchondylas, Argyropulos, Pico della Mirandola, Ermolao Barbaro és mások, kik a görög és római szépirodalom s tudomány legkitünőbb ismerői voltak és csaknem oly tisztán tudtak írni, mint Cicero és Vergilius. Lorenzo, Péter halála után Cosimo utódja, e fényes társaságban röltötte idejét; a palota kertjében évenként megülték Plátó halála napját: tudós értekezéseket tartottak, megkoszorúzták és lepkeszárnyakkal — a halhatatlanság jelvényével — ékesítették Plátó faragott

TITI LIVII PATAVINI HISTORICORVM SVMMI
RERVIV POPVLI ROMANI AB VRBE CONDITA LI
BER PRIMVS INCIPI T

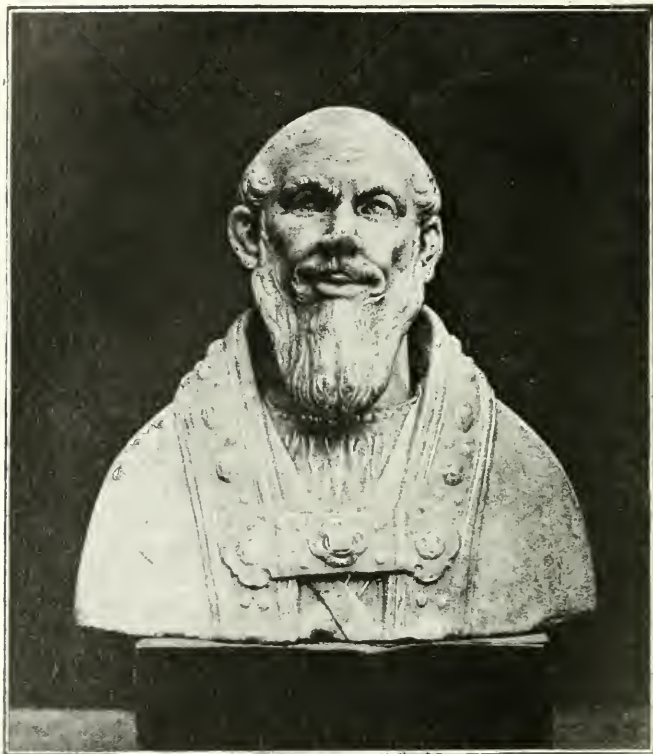
ACTVVS NE SIA COLLEBRE
TIVM SIA QVAMPRIDIO VRRIS

veti populi et perferentem nos sancti
tice si sciam dicere aulim. Quippe cum eu
uererem tum iulostan elle repulidam
dum noni semper scriptores aut in rebus
ceruis aliquid aliamof le aut se deardi
ante visum uentilano si pesano a reo
Necuna erit inualit rales in om ptha
tum inenore pntuou terarum populi ore
sufulle. Et si in tanta seropre in riuo ma
re ac magnitudine conum qui non in offi
prietere a immenli opeit ut a se supra
petatur a que ab exant si stela unil
dine labore sua. Legentium plerita
diximay orisundit inu d p
hee noua quibus am pte in p
Ego contra hec prode labori p
rum que notha tot per amol uidit
tota uenit repero uertans smol
fletere a uero solentum tamen
dendamte urbem pot nati magi
cessacum monumenti tradentia
ino et. Datur hec uenia anniquan
mordia urbium angulhona faciat
secrare originel sua a ad dca
lo r ut cum suum conditio
tam a hoc gretel humane p
tur. Sed hec a hif similia ure
baud in magno conuid in penam
acerte. nreidat aum in que
quibusq arisdu doni in lita
et a p r m i c a u e r i u m i n o u e r u m s i

képét. Az akadémiában az ifjúságot erkölcsös életre, ekesszólásra és bölcsesletre oktatták; a férfiak előtt a közügyekről beszéltek ékes és választékos nyelven. A kertben pedig szobrok voltak felállítva: Apollóé, Merkuré, Jupiteré és Saturnusé, melyek sorban követték egymást, a dalt, a szónoklatot, a jogot és a filozófia isteni titkait jelezve. Az egészben valami ünnepiesség, ábrándosság nyilatkozott, mintha Vegilius híres idilljét az ókor nagyjairól támasztották volna föl, platói reminiscenciákkal keverve. A tudós nem élt zárkózott életet, szavait nők, férfiak szárai hallgatták és eszméi áthatották a társadalmat, melynek szokasain, erkölcesein jelentékeny változás esett: pompásan díszített termekben járt, fejedelmi asztalhoz gyülekezett, hol Firenze színét-javát lehetett látni. A lakomák a Plató híres »symposion«-jait akarták felfrissíteni. A vendégeskedést felolvasások, emlékbeszédek szaggatták meg, bölcselő viták, magyarázatok fűszerezték, s a fényes társaság finom, ékes társalgásba merült, melyben a hatalom és szellem arisztokratája közt az illem és rang rúlsagai leomlottak. Mindenki kedveli és tiszteli a tudományt, a finomságot; még az uralkodók ideálja is megváltozott. »Az olasz fejedelmek mond Macchiavelli azt hiszik, hogy a fejedelem érdeme abban áll, ha ügyes levélszerkesztő, elmésen tud egy-egy torló vágást alkalmazni, beszédjében élénk és finom, a eselszövésben furfangos, piperéje drágakő és arany, több fényüzéssel alszik és eszik, mint más, és mindenféle gyönyört gyűjt maga köré«. Óriásit emelkedett az ész becsé; tán ép annyit, a mennyi hanyatlást a morál mutatott. Soha vesztebb irtóháborúkat nem viseltek, mint az emberi szellem megdicsőülésének ezen napjaiban: soha az állat az emberből jobban ki nem tört, mint épen ekkor. A középkor embere nem ismert uralkodót, csupán a hitet; a feltámadt óvilág csiszoltsága nem volt elég erős, sem alkalmas, hogy vérenek tomboló szilajságát megfekezze. Az erkölestelenség, a piszok a pápák, királyok, fejedelmek és főpapok udvaraiból a maga teljes szemérmertlenségében vonul a közéletbe: szőszegést, árulást egyaránt helyesnek tartanak, forgatják a gyilkot lelkiismeretfurdalás nélkül, közreterjesztő munkákat írnak, melyekben a fajtalanság ül orgiákat, neveléssé válik a szemérem, diécsfénybe burkolózik a bűn, igaz, szépen, sokszor remekül elmondva. Mint a forradalmak szokasa, egyik végletből a másikba vetik magokat, kinevetik a skolasztikust és aszkétát; de viszont babonások, ókori mesékben hisznek, rajongnak az asztrologiaért s legtöbbször a »savoir vivre«-elvet követik. Mosolyogják az egyházat, de nem bántják: mint papjai, pártfogoltjai élvezik javait; fölöttébb hiúk és dícselkedők, a Maecenásokat undorító hízélgésekkel halmozzák el és egymás közt veszettül marakodnak. De semmi; ösvényt törtek, a szellemet új irányba terelték, a modern világ, a tudomány és művészetek diadala felé ragadták. Magyarország szintén osztózott a mozgalomban. Mióta Budán és Visegrádon az Anjouk tütöttek tanyát, nem szűnt meg

az itáliai hatás, magyaroknak olasz egyetemekre járása, humanisták költözése. A főpapi székeken olasz származású és nevelésű férfiaknak egész raja ült, sőt előkelő világi sem hiányzott, ki az új szellem har-

Ju Epus maradrenj Cayrus

Vitéz János arcképe és névalírása.

cosait maga köré edesgette. A talaj bizonyos tekintetben lassanként el volt készítve, hogy a magvakat kicsiráztassa, s még a XV. század közepéről feltűnik egy kis levelgyűjtemény, melyet abból a célból állítottak össze, hogy az iskolákban olvasmányul, a kancelláriákban mintául

szolgáljon. A félhivatalos és hivatalos írószoba belékerült az új áramlatba. Nem elég, hogy úgy a hogy, világosan megírják a gondolatokat, fényt árasztanak a dolgokra, melyekről beszélnek; a stíl klasszicitását, a kifejezések választékosságát, a cicerói retorika ünnepies díszét s virágait bámulják. A divat kezdője Coluccio Salutato volt, Petrarcanak tanítványa, Firenzében, a legdicsértebb és legolvasottabb írók egyike, s az udvarok tárt karokkal fogadták az újítást, melynek fő hívei Európa keletén Enea Silvio és VITÉZ JÁNOS, a levélgyűjtemény szerzője, lettek. A váradai püspök, ki mint tehetséges, tudományszomjas ifjú Olaszország egyetemlein tanulta a humanizmus szeretetét, mint főpap olvasott, írt, szónokolt és udvarát fényes központtá tette, minők túl az Alpeseken nagy számmal keletkeztek és fejedelmi házak dicsőségét hirdették. Könyveket, kéziratokat vásárol, külföldi humanistákat jutalmaz, tudósokat, költőket gyűjt maga köré, a hírneves Paolo Vergerio-t, a görög irodalom kiváló ismerőjét, a ciprusi Podakatherost, a lengyel Sanoekit s másokat, hogy »képzelné sem lehet magasztosabb társaságot, mint a mely ott együtt volt.« Derült, szép napjaikat úgy éltek, mint társaik Flórencben, Ferrarában: fényes termekben, gazdag könyvtárban, az ókor halomra gyűjtött kincsei között, vitatkozva, értekezéseket tartva és fenkölt társalgásba merülve. A középpont maga a püspök volt, a mindenkítől elismert humanista szónok, kinek a török, a barbár ellen buzdító beszédei sokaig követett mintakul szolgáltak; a csillagász és asztrológus, a magyar humanizmus leglelkesebb úttörője és nagyra-növelője. Itáliát, természetes hazáját kivéve, a mozgalom nagyobb arányokat sehol nem öltött, mint Magyarországon a XV. század második felében: és ez a virágzás első sorban az ő érdeme volt és az ő hatásának eredményé. MÁTYASBAN, ki felügyelete alatt nyerte kiképzését, VITÉZ szelleme lobbant lánggra, és Hunyadi Jánosnak, ki az utolsó nagy középkori magyar volt, fia mint valódi renaissance-uralkodó jelenik meg a történelem világításában. Hatalmas testi és szellemi tehetségek, sokoldalú értelem és merész fantázia, melyek fölemelik a világpolitika koncepciójáig, minden akadályon áttörő egyéniség, udvarias simaság, mely tud banni a rétorok csalfa szóvirágaival s nem idegen a diplomácia fogásaitól, ép úgy jellemvonásai közé tartoztak, mint a vér szilaj féktelensége, mely a formák leplétől fedve lappang, egy-egy óvatlan pillanatban ki-kitör és a maga félelmességében valóban megdöbbenő. Szórja a hízgő szót, az aranyat, hogy hasson az emberekre: kifogyhatatlan a szép beszédben s alattomos eszközökben: ha egyik sem használ, elveszti türelmét, s akkor előttünk áll az emberálat, mint a dühös oroszlan, melynek orrából, szeméből és szájából mintha lángok lövelnének. Azonban egyéb tulajdonságok sem hiányoznak belőle: csodálatosképp józan s fölvilágosodott, s mégis babonás, egy lépést sem tesz a csillagok megkérdezése nélkül: kissé ledér, rajong az ókorért, szereti

a szép szobrokat, épületeket, a remekül kifestett írott kódexeket; kedveli a fényt, a művészi pompát, művészeknek és tudósoknak lelkes partfogója. Mint a renaissance legtöbb olasz fejedelme, kikhez hasonlóan

Matyas két névalírása

Matyas arcképe és névalírása.

nem régi legitimitásnak köszöni trónját, szükségét látja, hogy külső fényüzéssel, gazdagsággal kapráztassa el kortársait, saját diésőséggel hasson, s mint azok, tudósokkal, művészekkel és költőkkel övezi magát.

hogy fényt és hirt kölesönözzenek udvarának. Az egykoru olasz művészet java mesterei dolgoztak számára. Eljött Traui János, a képfaragó, és Jakab, a renaissance egyik legjobb építő mestere, aztán Firenzéből Camica Kelemen; Andrea del Verrochio érc domborműveket készített, Filippino Lippo két képet küldött; Caradosso, a lombardiai ötvös — ha igaz — a renaissance-ötvösség kiváló remekével, az esztergomi kálváriával kedveskedett; Benedetto da Majano Budan intarsia-munkákat és szobrokat munkált. A királyi paloták telve voltak művészi és antik emlékekkel. A budai ház előtt érc Herakles állott, az udvarban Apollo, Diana és Pallas Athene szobrát lehetett látni, a termekben az antik világ kegyelettel és nagy pénzen gyűjtött maradványai, oszloptöredékek, falfiratok és híres görög és római szobrok bronz masolatai diszelegtek; a konyvtar,

A budai vár Mátyás idejében.

a Corvina drága kéziratokkal volt telve, a melyekre a fejedelem evenkint 30,000 aranyat költött; részben Gherardo és Attavantes kódexei, remek színes díszítésekkel, a renaissance kimeríthetetlen változatosságú ornamentikájával, kecses növény-, állat- és emberalakjaival, melyek oly tüdök s elevenek, mintha most kerültek volna ki a festő ecsetje alól. Képzelmük e fényes, drága termekbe a magyar királyt humanistáinak társaságában. A palota ura finom öltözetben antik háromlábú széken ül, «a minők Delphiben voltak»; mellette az ősz Vitéz, ki közben esztergomi érsekké lett; távolabb fiatal ember áll, Regiomontanus János, a század egyik legnagyobb tudósa, ki Galilei előtt száz esztendővel mondotta ki a föld mozgásának elvét. Odébb Bonfini foglal helyet, Mátyás kedvence, ki Maecenása és az ország történetét nagyszabású történelmi munkában örökíti meg. A körből nem hiányzik a leleményes, ügyes és felületes

Galeotto Marzio, ki már előbb, Vitéz váradi püspök korában is járt Magyarországon s azóta távol, Francia-, Spanyol- és Angolországban utazgatott, jelenleg pedig Mátyás király elmés mondásairól és cselekedeteiről készít könyvet. A hazaiak közül ott van Báthory Miklós, a tudós és komoly fiatal váci püspök. Folyton könyvet hord magával s még a király várótermében is, hol mindenki társalgásba vegyül, leül és Ciceróját olvassa. Éppen hazulról, váci palotájából jött, mely maga is egy kis humanista központ, saját tudósaival, költőivel, kik hol olvasnak, hol szónokolnak, hol lant kíséretében énekelnek. A gyülekezetben látni lehet a jeles és sokoldalú Zápolya Györgyöt, a szenvedélyes és buzgó könyvgyűjtőt; Váradi Pál alakját, Dóczi Orbánt, Geréb Lászlót, Garázda Pétert, kik valamennyien Olaszországban végezték tanulmányaikat, külföldi tudósok rajával beszélgetve, s hogy mást ne említsünk: a társaság szemefényét, JANUS PANNONIUST, Mátyás királynak még ma kedvelt hívét, holnap szerencsétlen földönfutót. A társaságban, melyhez foghatót a XV. század Budán kívül tán Lorenzo di Medici nyaralójában láthatott senkinek a pályája sem káprázatosabb és tragikusabb az övénél, a humanista világ fényét s árnyát senkié sem tükröztette jobban. Mint gyermek jutott Itáliába és tiz esztendő múlva, mialatt egy Guarino és Marsilio Ficino előadásait hallgatta, mint a humanisták díszé, »a világ gyönyörűsége« — le delizie del mondo — hirrel, dicsőséggel koszorúzva tért haza. Úgy beszélt latinul és görögül, mintha Rómában, Athénben született volna: úgy ismerte és szerette Plátót, mintha lenn, az Akropolisz alatt, Sokrates oldalán nőtt volna föl. Ifjúságának legszebb éveit az ókor hagyományaival megszentelt földön, az antik világ dicsőítőinek körében tölte, és ő szívének minden érzésével ragaszkodott hozzájuk és osztozott kiválóságaikban és hibáikban, erényeikben s tévedéseikben egyaránt. Kérdezzük hazáját, őseit, és Magyarországról, a Dráva mellékéről fog beszélni: de lelkében más világ zsi bong, mely a Tiberis partjain élte dicsőségének napjait, s a melynek fényes arnyai közül Augustus, Horatius, Ovidius és Martialis lebegik körül. Ha sikerülne a romokba életet lehelni, ha Róma föltámadna imperátoraival, költőivel, görög műveltségének pompájával, ő lenne az első, ki a tógát felöltene. Egyik legszebb munkájában, a Guarinohoz írt nagy panegiriszben rajongva üdvozli ez új éra hajnalhasadását. Az antik istenek közül egy sem halt meg, csupan a muzsák oltára elhagyott. Mily nyomorú, sötét idők! De im, az alvilágból jó Hermes és hozza a vigasztaló hirt: a parkak egy csodagyermek születését tökéltették el, »kit a charisok öle ringat, virágszedő nimfák mulattatnak és az itáli ég finom párája öltöztet isteni patyolatba«. Mennyi ábránd, mennyi rajongó ragaszkodás egy örökre pihenő, eltemetett múlt iránt! Csak igérni tudja, hogy

»Eljön a férfiasabb kor . . .

S lantom nagy Hunvadink hős harcát zengi meg akkor«.

költészetének hősei egytől-egyig az antik világ talaján gyökereznek: Guarino, Vittorino da Feltre, Jacobus Antonius Marcellus, Vergilius megsiratott hősenek »utódja« . . .

Nem volna igazi humanista, ha nem utánozna; de jóval több, mint pusztá utánzó, rétor vagy versfaragó: valódi költő, kiből gazdag epikus véna lüktet, nem hiányzik az elegia ihlete, a szellemesség, hogy csinos epigrammokat szórjon a világba, melyek a Martialiséihoz hason-

Janus Pannonius arcképe.

lútnak, kedvesek és szeretetre méltók, mint írójuk maga. Még nem volt tizennyolc éves, mikor a »vatum optimus« dicsőítésre, követésre ragadta; és humanista társai az erkölcsök és ifjúi erények valóságos mintaképeinek rajzoltak. »Gyűlölt minden bűnt és minden erény megvolt benne, sőt hirté járt, hogy szűz«. Szerették elmésségét s nem botránkoztak meg frivolságain, melyek sértették az erkölcsöt, de nem voltak durvak, mint a középkor tréfája; nem bánták, hogy félig pogány volt és inkább platonikus, mint buzgó keresztény. A renaissance embere szívesen dévajkodik, élvez »antik módra«; telve érzékiséggel; tud gyönyörködni ledér, csipős dolgokban, kivált ha szép formában nyújtják őket. Nem voltak moralisták; inkább rómaiak a respublica végső éveiből, a császárság korából, a kik Epikurral irtóztak a fájdalomtól, orválni akartak minden áron, nevettek a nép egyszerű vallását. Ezek az emberek dicsőítik Janus Pannonius harsogó pane giriszait, melyeknek hangja, nyelve csaknem oly szép, mint Horatiuse: könyveznek elegiáin, melyek a gyermeki, baráti ragaszkodás nemes erzesében Ovidiussal versenyeznek: tapsolnak, mikor a fiatal pécsi püspök dicséri Mátyás királyt, hogy Vénusnak tábori élet közben is áldoz, s mivel Venus Mars kegyeit nyeri meg, vagy önmagáról, az ő kedves barát-nőjéről énekel, Luciáról vagy éppen Orsolya titkáról – de vulva

Galeotto Marzio.

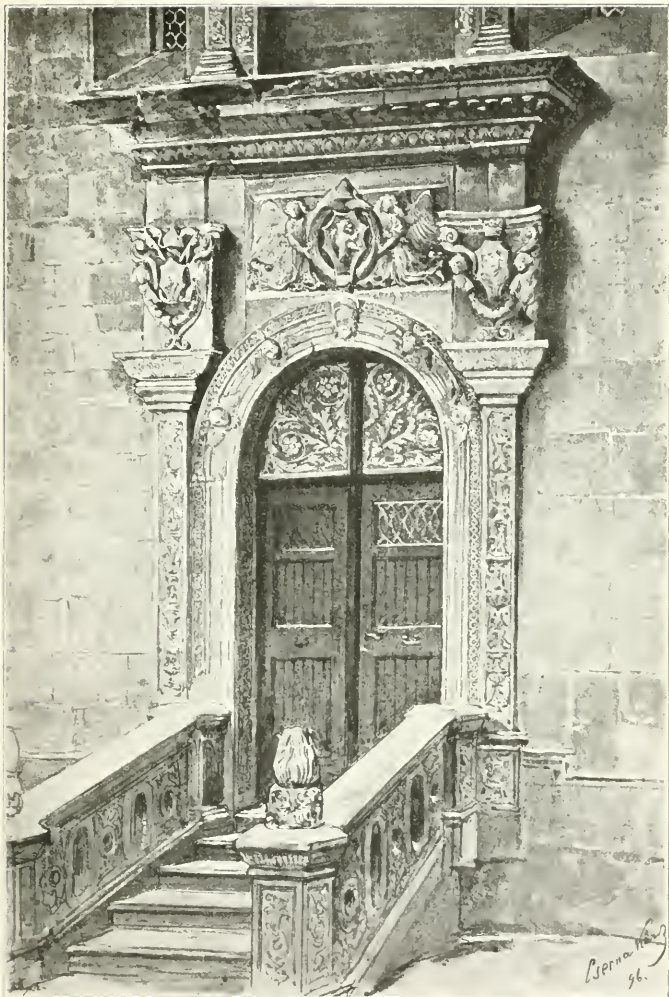
Ursulae — ír verseket, a melyekben nincs kevesebb pikáns íz, mint Horatius nemelyik sermo-jában, Tibullus elegiai-, vagy Ovidius pajkos-ságaiban: mosolyognak, mikor költőjük Johanna papísszával a pápaságot perszillálja és Galeotto barátját, a legvidámabb fickók egyikét, a római búcsújárástól tartóztatja:

Hiszékeny, buta nép mes-ze vad vidékrül,
Mely üres álmoktól iszonyodik, rémül,
Hadd rója ez útát képmutatók serge:
Ám te hidd csak azt, mit Protagórasz nyelve
S Theodor, az istentagadó taníta,
És a mít Epikur jól latott egykoron:
Nincs rossz a világon, csupán a fájdalom.

Ám ha mégis vakhít megszállna erővel,
S búcsút járnál buzgón, lehorgasztott fővel,
S mint a vén szípirtyók, könyvet potyogtatva
Elhinni kész lennél, a mít napról-napra
Albertus, Rubertus szószékről rikácsol:
Baratom! vegy búcsút legott a műzsától,
Apollon iránt is erős hited szegd meg,
Versesinálást hagyjad sánta Vulkanuszra:
Hívó is, költő is nem lehetsz egy szuszra.

Mintha egy sereg pogányt látnánk magunk előtt. A versek kikelnek Luna ellen, mint a mely mindent megront, a szabad ég alatt fekvő testet rothadásba ejti, a vetést meddő rozsdával elperzseli, varázsló bűbájt terjeszt és megújulásával ráveszi Lachesist, hogy az emberek clete fonalat elvágja. Egész komolyan beszélnek boszorkányokról, égi, földi csodalatos jelekről, átkos napokról, melyek a naptárakban is meg vannak jelölve, és az Olympust isteneivel olyba veszik, mintha valóban hinnenek bennök. Soha tudós, tanult elmék fantomokat buzgóbban nem kergettek, ábránd nagyobb erővel nem uralkodott, mint ez a mely antik almadozas. Azt veltek föltamasztották a múltat es a világot meghódol-tatják előtte; ők, a kik sem keresztények nem voltak, sem valódi pogányok nem lehettek, a dicsőségnek meggyoződés nélkül való hirdetői, akartak az igazság templomat felépíteni. De az emberiség atvette a múltból, a mi benne halhatatlan, formainak tökeletességet, örök ideáit, es haladt az igazság útjan tovább. A nepek keresztények maradtak, az irodalmak nemzetiek, vagy ilyenekké lettek: az almodott új, büszke Róma abrandja szerte foszlott, senki sem hitt többé benne, a Janus Pannoniusok kolteszete pusztá történelmi adalékka vált.

Es mily erdekes még egyéni bukásuk is. Mintha boszuló Nemezis követte volna őket. A XV. század két nagy magyar humanistája közül egyik sem játszhatta végig fényes szerepét, pályájok ügyszólván kettétört, üldözve, megalazva fejezték be életüket. Vitéz János ép oly könnyen vette a király iránt való hűséget, mint öcsese, Czezmiczéi János

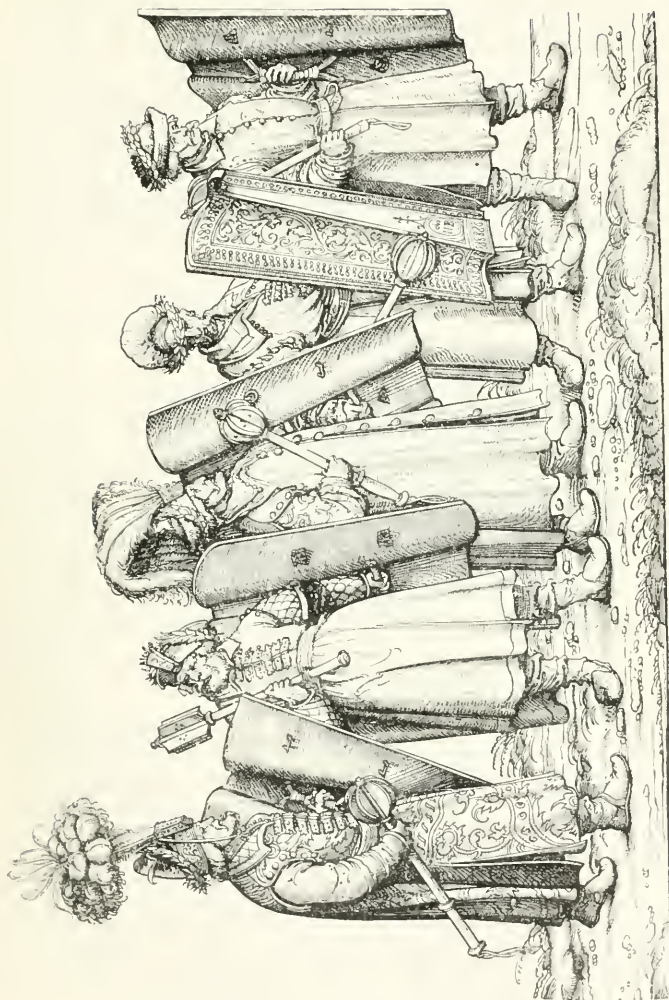
A gyűlöthetvári egyházi kapu

— Janus Pannonius, — mint Itáliában Francesco Davalos; mindkettő renaissance-természetének lett áldozata, és bukásukon egy fejedelem haragja ült győzelmet, a ki ép oly anyagból volt gyúrva mint ők, és nem kevésbé volt autokrata, mint akár egy Este vagy Visconti s a renaissance többi magasztalt, tömjénezett ideálja.

A XV. század magyar humanizmusa negyed századon át virágozott még utánok, de soha sem szűnt meg nagyúri fényűzés lenni, és alkotásai, nagy intézményei soha sem váltak állandókká. A pozsonyi egyetem, melyet még Vitéz alapított, s a melyben Európa legkiválóbb tudósai, egy Regiomontanus, Ilkus működtek, szinte féltized alatt szétmállott; Mátyás műkincseit, s tán valamennyi közt is a legnagyobbat, könyvtárát, szétszórták, elemésztették az idők zivatarai. A fényes napokat hiába igyekeznek visszaidézni többé. A XVI. század elején vannak még az országban művészek: itt látjuk Firenzei Jánost, Attavantes hivatott utódját, kora legnagyobb miniatur-festőjét; az olasz Visinót; a gyulafehérvári templomnak egy pompás része még Mátyás halála után készül, Andrea Ferrucci szobrokat készít az esztergomi Bakócz-kápolnába; Celtés Konrád Magyarország humanistáit még egyszer a *«Sodalitas litteraria hungarorum»*-ba gyűjti... de a régi élet vissza nem tér soha, csupán a szellem, a római irodalom ismerete és szeretete az, a mi el nem enyészik többé. Főurak és papok közt nem halt ki bámulasa, s egyesek, mint Szakmári György prímás, Thurzó Zsigmond, fehérvári prépost, Perényi Ferenc, váradí püspök és mások nemesak lelkesedtek érte, hanem részben stílját, cicerói retorikáját is utánozták. Magyarország szellemi arisztokráciája megízlelte a lelki élvezetek és nagy emberi eszmék ősi forrását, és nem hagyta el többé: a magyar humanizmusnak ez a mindenk föltött való érdeme.

III.

A nemzet tömegere nem hatott a humanizmus varázsa. Külsőleg alakulva, módosulva is teljesen középkori életet élt, papjait, szerzeteseit, krónikasait, regőseit hallgatta és korábbi nézeteihez ragaszkodott. A műveltség emelkedett, azonban új eszmevilág nem alakult. Mint az Arpádok alatt, küzdöttek a Nyugottal, hogy az ország szabadságát és területét megvédelmezzék, mint Szent László idejében, őrizték a kereszténységet a Kelet barbársága ellen. Mondhatni, a magyar lovagkor ép ez években, a török harcokban hágott tetőpontjára. Viharos századok, megpróbáltatások szálltak el a magyar fölött: hosszú, dicsőséges és fájdalmas korszakot élt át, melyben fölmagasztosultak erényei, de csak annál ijesztőbb mérvben tűnt föl hibáinak veszés arnya. A nemzet soha sem volt nagyobb, története soha zűrzavarosabb, mint e kor elején s utolsó másfélszáz esztendejében. Hatalmas kezek, Nagy

Magyar főurak a XVI. sz. elején.
(Burgomaiar rajza)

Lajosé, a Hunyadiaké, irányt szabnak, egyesítik az erőket; mégis már az utóbbiak idejében a harci és politikai sikerek legragyogóbb napjainak fényén is áttör a belső állapotok sötét ziláltsága: az egyház megromlott fegyelme, a papok féktelen kapzsísága, a hatalmasok elvetemült önzése, az erőszak és árulás, a rablás és gyilkosság, a gyöngék elnyomása s kétségbeejtő nyomora. Költői emlék alig maradt a kor elejéről, s a miről emlékeznek, csupa gyilkosságot, bünt énekel: idegen herceget, a ki megfertőzteti a magyar leány tisztaságát, rettentő vérboszút, királygyilkosságot, idegen zsarnok dühöngését a szabadság képviselői ellen. És a kor végén alig csendül föl hang, melyben nem érzének a mély honfibú, a közállapotok reménytelenségének fájdalma, mely a dicsőség napjait követte.

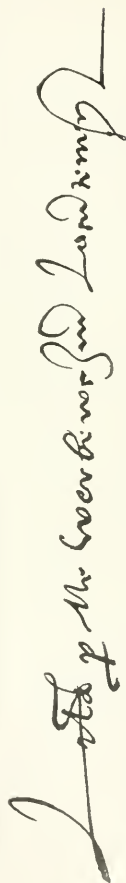
Keressük föl az időszak magyarját szellemi élvezetei között. A legtöbb fülével tanul, írásban, betűk ismeretében járatlan. Úgy nőnek föl,

**Serenissimo:zú hungarie regú chronica be
ne remisa ac fidelis studio emendata fuit fe/
liciter Impressa erhardi ratdolt viri soler/
tissimè et in industria et mira unprimendi
arte: qua super venetijs núc Auguste ex/
cellet nouinatissimns. Impensis liquidem
Theobaldi feger concuiss Wndensis An/
no salutifere incarnationis millefimo qdrin/
gentesimo octogesimo octauo tertio nonas
Junij.**

Thuróczy augsburgi kiadásából.

mint parasztiak, és elalusznak tudományos igék hallatára. Megdöbentő az analfabéták nagy száma, főkép az előkelőké. Főurak, tisztviselők, kik a tanácsban első sorban ülnek, országrészeket kormányoznak, kényes államügyekben vesznek részt, követségbe, küldetésbe járnak, nem tudják leírni nevöket. A fényes társaságban ott van Báthori István, az erdélyi vajda, Ország László, királyi főlovász-mester, Rozgonyi László, királyi főkamarás, utóbb Pekry Lajos, horvátországi bán, Telekessy László, a felvidék főkapitánya. De az állapot mégis hatalmasat változott. A papság mellett, a melynek színvonala szembeszökő mód emelkedett, a XV. század végén egy írástudó, részben tudományt kedvelő arisztokrata kör áll, a köznemességben mind többen tűnnek föl, kik a közéletben tarsaik fölött kiemelkednek, és egy, ha nem is nagy, írni-olvasni tudó magyar tarsadalom alapja meg van vetve. Az oligarchia nyomasztó önzése, a mely a királyságot a közép-

osztályllyal együtt fenyegeti, harcra készíti a kismemességet, és a hosszú küzdelemben kodifikálják a jogszokásokat, törvényeket, és a tömeg meghódol a tudomány előtt. Mintha ösztön, titkos sejtelem súgna nekik, hogy válság előtt, egy nagy korszak meggyéjén állnak, melynekműveit meg kell tökélniök. THURÓCZY JÁNOS, e józan és vaskos középkori magyar még előbb, Mátyás alatt teljessé tette a magyar krónikát, melynek utolsó és hivatott művelője volt, összefoglalta előzőit: Károly Róbertig a régieket. Nagy Lajosra vonatkozólag a XIV. századnak értékes termékét, János, kükkülei esperes följegyzéseit, s a mit Mária királyné idejétől a saját koráig maga összegyűjtögetett;¹ WERBOCZY ISTVÁN, a zólyomi birtokos, a kít osztálya, pártja tudásaért nem sokára föl, a nádori székre fog emelni, országos meghagyásra könyv szerkesztéséhez lát, »hogy a törvényeket és szokásokat, melyek a bíraskodásnak ebben az országban rég időktől fogva haborúk és lázongások annyi zűrzavarában támasztékul szolgáltak . . . írásba foglalja . . . hogy mintegy egy testté foglalva . . . éljenek az összes utódoknál.«² A középkor tanult magyar nemese ebben a két könyvben rakja le sajátos eszméit, melyekért ötszáz esztendőn át és azok multával is lelkesedett, s a melyek részben utóbb, a létért való küzdelem kétségbejítő idején a nemzeti és állami egység kapcsai lettek. A török hódoltság, a nagy országszakadás napjaiban, mikor úgyszólván minden megye külön kis állam, mely ügyeit maga intézi, védelméről maga gondoskodik, a részekre tépett fajt multjának közös emlékei mellett a Werbőczy »Hármas könyvé«-nek kétségbe nem vont tekintélye és használata fűzi egybe, az ősi, nemesi jog, mely a faj lelkéből és viszonyaiból fakadt és összefoglalva először ebben a műben látott napvilágot. A magyar jog szívóssággal állta ki e több mint másfél századot, csakúgy, mint előbb a középkori feudalizmus támadásait, s a nemesi szabadságok

Werbőczy István névalírása.

¹ Megjelent 1488-ban Brűnben és Augsburgban.

² Először Beesben, 1517-ben nyomtatták. Legújabbban 1894-ben az Akadémia adta ki.

a Werböczy sokszor idézett »*primaе nonus*«-ának¹ formulázásában éltek tovább a nemzet öntudatában. A magyar nemes, főpap, zászlós úr és köznemes birtokára és személyére nézve egy törvény alá esik, ugyanazon kiváltságokat és jogokat élvezi. Letartóztatni csupán törvényes bírói ítélet után lehet, alávetve egyedül a törvényesen megkoronázott királynak van. Adózástól, vámok, harmincadok fizetésétől mentes, mint harcos részt vesz az ország védelmében és jogaiért, ha kell, magával a királylyal harcba szállhat. Olyan függetlenek, szabadok, mint az emberke a világon másutt sehol, s mindenek fölött ilyenek kívánnak lenni. De jogaikat nemcsak befelé őrzik. Nem akarnak idegent a fejedelmi székre; országgyűléseiken, a hol többnyire fölfegyverkezve jelennek meg, újra meg újra követelik az udvarból eltávolításukat; és a magyar király jogát még Rómával, ezidétt legfőbb jótövőjükkel szemben is hangoztatják. »Magyarországon a királyok az összes egyházak, püspökségek, apátságok, prépostságok egyedüli alapítói; az alapítás tényével a kegyúri jog egész hatalmát, a kinevezés, választás és adományozás jogát megszerezték . . . Tehát Magyarországon a pápa a megüresedő egyházi javaknak betöltésére a megerősítés hatalmán kívül más joghatóságot nem gyakorolhat.«

A kor általán sokat foglalkozik egyházi dolgokkal, melyek körül a szomorú tapasztalatok megdöbbenő száma gyűlt egybe. Királyok, főpapok a hibák és visszaélések hosszú sorát követték el, a javadalmakat idegenek, világiak, érdemetlenek, sőt akárhányszor gyermekek kapták, az egyháziak fősvénysége, kapzsi zsarolásai ellen folyton hangzott a panasz, ki-kitört a gyűlölet. A barátok egy részét már Mátyás idejében reformálni, szorítani kellett, hogy jámbor életet éljenek, ne kóboroljanak, világias ruhát ne viseljenek; a papok erkölcsé meglazult, a vallásos élet régi bensősége csorbát szenvedett. Az emberek azonban — legalább elvben — így is ragaszkodtak őscik hitéhez, a katholicizmushoz. Új meg új klastromokat emeltek, adományokkal szolgáltak és jó viszonyt tartottak egyes szerzetekkel. Mátyás király ki-kijárt a regényes szép fekvésű Szent-Lőrincre, hol a paulinusok fő fészke volt; az akkori generálissal, Fr. Gergelylyel, órák hosszat elsétált a hatalmas épületben, a melynek falai Budáig ellátszottak, és ottan-ottan felvidulás okáért »a pincébe is leméltóztatott«. Ragaszkodással, szeretettel látta ezt a szerzetet, a melynek »sorsa ide volt kötve szülőhazája, Magyarország sorsához« és tagjai jámbor, szigorú, fegyelmezett életökkel tunkent ki, melyhez csupán a karthauziaké hasonlított.

A fejedelem példáját követték a főurak. Kinizsy Pál, kinek személyét egy, — mint hiszik, egykorú — verses magyar krónika is emlegeti, Vázsonyban vetette meg egy paulinus kolostor alapját. Akkor 1483-at irtak, és tiz esztendő múltván az alapító teteme szintén ott pihent a

¹ Partis *primaе* titulus *nonus*.

**Magister Stephanus de Werbewcz: perso-
nalis presentie regie maiestatis locum
tenens: lectoribus salutem.**

MVM serenissimus, idemq̄ clementissimus/ domi-
nus **Wladislaus** Hungariz, & Bohemiz &c. **Rex**/
superiorib⁹ annis/ tum sua sponte permotus, tum
irequentibus uniuscuiusq̄ ordinis subditoꝝ suoꝝ
preciosis exoratus/ easq̄ cōsuetudines/ quibus a longa
iam tempore serie/ res iudicaria/ hoc in regno/ tot iter belloꝝ, ac
seditionū xstus/ utcumq̄ firmissime stetit/ ad iuris scripti normā,
ac rationē/ reuocare decreuisset. Ceteros inter/ qui maiestati suæ,
& fide, & obseruantia erant addicti/ me ultro deligendū duxit/ qui
id muneris explerem, ut tot disiecta, ac diuisa municipaliū hui⁹
regni Hungariz consuetudinū, & constitutionū membra/ in unū
uelut corpus coacta, & scripturæ adminiculo illustrata/ in omnē
posteritatē propagarent. Hanc uero ipse prouinciam/ licet nieꝝ
imbecillitatis conscius/ non tam uiriū fidutiā/ q̄ obsequendi neces-
sitate suscepi: & quoad suppetebat facultas/ pro ingenioli tenui-
tate/ longis, diurnisq̄ laboribus ad calcē usq̄ perduxī. Cum in-
terim regio iussū reliqui quoq̄ Prothonotariū/ mihi per id tē por-
ris collegæ iudicariū/ in super iurati assessores/ sedis iudicariæ res-
giz/ & pleriq̄ alii/ tam in diuino/ q̄ humano iure diu/ multūq̄ uer-
sati/ ad hæc oīa discutienda, recensenda, & ad amussim irutināda
fuerant adhibiti: quibus ex sententia peractis in publico demū, ac
generali dicta, & cōuentu dominoꝝ prelatoꝝ, ac baronū, nobiliz
umq̄, & procerū regni huius uniuersorū/ anno salutis humanæ
quarto/ & decimo supra millesimū quingētesimū/ rusticana sedis
tione/ quæ paulo ante irrepserat excisa, & sublata/ ad diem diuo
Lucæ Euangelistæ dicatā/ celebrato/ idem princeps oīm cū flagis-
tatione, ac plausu/ hoc domestici iuris cōpendiū, suo ductu, atq̄
auspiciis lucubrātū/ conceptis uerbis, ac uiua uoce cōprobauit. Et
regio imperio, regieq̄ authoritatis plenitudine roboratū/ irreno-
cabili sanctione firmauit. Pollicitus in super id ipsum opus mem-
bris conscriptū sese regionatim/ per uniuersam Hungariz/

AA ii

monostor falai alatt. Özvegye, Magyar Benigna, Balázs leánya, a szerencsétlen, meddő asszony, a ki rövid pár tized alatt háromszor ment férjhez, bőkezűen gondoskodott, hogy a zárda fogyatkozást ne lsson, és 1511-ben két helységgel gazdagította.

Szent Pál fiai a jötettet imádsággal, kedveskedéssel viszonozták, a minőt abban az időben urának, pártfogójának kolostor adhatott. Mátvás a szentlőrinciektől Bátori László bibliáját nyerte; a vázsonyiak imádságos könyvet irtak Benigna asszony számára, gyönyörűen díszített kódexet, mely ékes szövegével, gazdag festett részleteivel az olasz könyvfestők munkái mellé sorakozik.¹ Magyar nyelven az utókor tudtára ez a kis pergament-kötet volt az első imádságos könyv, mely világi személy használatára készült, a társadalom és kolostor közös szellemirányának egyik emléke. Úgyszólván klastromi munka minden ízében: zsolozsma, breviár, a melyet az egyház szolgálói karban mondanak, de akkor a hívők még szintén ismertek: valódi »Officium Marianum«, mint mondják, *Bodog aŕon horay*, zsolotárokkal, himnuszokkal, verzikulusokkal és könyörgésekkel, az egyházi év időszakai szerint, és a »penytenya thartasrol walo psalmosokkal«.

Benigna asszonynak kevés hajlandósága lehetett rá, hogy e vég nélkül való reggeli órákat, esti komplétát, éjjeli veternyét mondogassa; de ünnepi vecsernyék alkalmával észrevehette könyve hiányát, mikor abban a Gyertyaszentelő — husvéti zsolozsmákat hiába keresgette. Húsz esztendő múlt el azóta, telve bánattal, szomorúsággal. Első férje még 1494 novemberében özvegységre hagyta; a másodikat mintegy tizen-négy év múlva kísérte végső nyugalomra és a harmadikkal kínos, nehéz napokat töltött. Kereste a vallás vígasztalását, alapítványt tett, a bátai barátoknak drága, piros, aranykeresztes miseruhát küldött, pótolta a régi imádságos könyvének hiányát: újra tett szert. Fráter M., a vázsonyi monostor tagja, írta meg az új kódexet,² a mely az elsőnél külsőleg hasonlíthatatlanul egyszerűbb, belsőleg annál meghatóbb, szívhez szólóbb, közvetlenebb. Gyönyörűbbnél gyönyörűbb imádságok, azzal a megragadó áhitattal szöve, a mely a középkort jellemzi, a szenvedő Üdvözítőhöz, a bánatos istenanyához, különös bajt adnak ennek a könyvnek, főkép az elejének. A kezdő darabok Szent Brigittától valók, ki a XIV. századnak egyik díszje volt, Krisztus szenvedéseit látomásokban szemlélte, és a kinél meghatóbb imádságokat senki a vérző Megváltóhoz nem intézett s a középkori magyar imádságoskönyvek íróira mélyebb hatást nem gyakorolt.³ Majd szent Bernald doctor ymadeczaga követ-

¹ E könyv a *Festetich*-kódex, a XV. század 90-es éveinek elejéről; készülésének ideje: 1490—1494.

² A *Czech*-kódexet.

³ Brigitta imádsága megvan a Gyöngyösi- (7—24), Thewrewk- (1—24), Gömöri- (99—123), a Winkler- (246—260), Kriza- (5—67) stb. kódexekben.

kezik, a híres »Salve mundi salutare« átdolgozása, e költői lélekkel írt verses mű, a középkori magyar líranak egyik legszebb gyöngye.

. . . Üdvöz légy, kegyes oldalnyilas,
Kiből jöve szent vízfolyás:
Pirhanyodtál mint szép rózsza,
Mennyszágnak vagy ajtója.

. . . Piros oldal, nekem nyiljál,
Én szívemtől ne távozzál:
Ha én veled elmehetnék,
Ott magamnak nagy jót lelnék.

Szomjú számmal ha illelek,
Gerjedetöst ha öllelek,
Akkor vagyok minden jóban,
Én lelkömnek nyugalmában.

. . . Szent lábának keménységét,
Szent kezének ő mély sebét
Ölelgetem áhitatost,
Reszkettetöst, kívanatost:

Ó bünösök szeretője,
Eseteknek emelője!
. . . Keresztfádon kínod látom,
Üdvösségem tőled várom.

. . . Mely sebidet, kiket vallál,
Szép véredet, kit hullatál,
Én szívemben te megírnád,
Én lelkemet hozzád vonjad.

Valahányan hozzád jöttek,
Te szent lábaidhoz estek:
Ő bünöket mind ott hagyták,
Kórságokból megtávoztak:

Im én vagyok keresztfádnál,
Im keségek szent lábánál:
Keresztfádról te meghallgass,
Könyörülj és engemet láss.
Te kínodban bírva, állva
Láss, szívemnek kívánsága!

Én szeretöm, hozzám hajolj,
Megvigasztalj és nekem szólj,
Kérlek, nekem az szót monddaj,
Hogy bünömet megbocsáttad.
. . . Te szent véred én rám hulljon,
Megtisztítson és vigasztson! . . .

Aztán jön a többi: a »cultus latriae« után a hiperdulia: imádságok, epeségek a fájdalmas Szűzhöz: ». . . Hallgasd meg én imádsá-

gomat, és tekintsd én árvaságomat, árvaságomnak nyögését és nyavalyásságomnak könnyhullatását. És mert nagy sok gonoszba és szomorúságba én bűneimért vettem: nem tudom, kihöz futamjam, hanem tehozzád, én édességes asszonyomhoz, mi urunk Jézus Krisztusnak szüléjéhez, mi emberségünknek hasonlatosságához és egyenlőjéhez és megvigasztalójához». Fölhangzik a litánia minden szentekhez, az elmaradt vecsernye, majd egy csomó különféle rövidebb-hosszabb fohászkodás, és a könyvíró befejezte munkáját. »Veege, vr ystennek haalaa. Amen.« — Azonban csakhamar újra fölveszi az íróvesszőt. Az a boldogtalan, szerencsétlen asszony még néhány imádságot kíván: könyörgést békeségért, »gonosz szótul, szeplőtöl, gyalázattul« oltalomért, segítségért ellenségei ellen. »Ó jó Jézus, ó kegyes Jézus, te légy énnekem paizsom, hogy te igazgatván, állhassak ellenök, kik engemet rágalmaznak . . . Ereszszed énnekem . . . vigasztaló Szentlelket, ki megvilágosítsa én tanácsomat az ő fényességével . . . Irgalmazz, irgalmazz, élő Istennek egy fia, irgalmazz énnekem Benignának, angyaloknak ura, és mindenkoron légy énrólam megemlékező, Uram, Jézus, bocsánatnak adója.«

Milyen játéka a véletlennek! Az a pár szó, melylyel az elején csonka könyv kezdődik, szomorúságról, bánatról beszél, s az utolsóknak *sőt* imádság végsorai is azért esdenek a »Bűnösök segítségé«-hez, hogy, a mint az ő szent fia feltámadott, »olyan bizonynyal feltámadhassak én nagy bűneimből«.

Ez a mondat 1513-ban volt írva. És hat évvel utóbb, 1519 körül, Benigna asszony a férjét orgyilkosokkal megölette. Még mindig a középkorban vagyunk. Az emberek telvék vallásos buzgósággal, az Isten dicsőségével; de ontják a vért, indulataik hevében széttépik a legszentebb kapcsolatokat, forgatják a boszú, a kegyetlenség fegyvereit. Hunyadi János, a legkeresztényebb hős, Moldva várában minden hadi fogolynak kiszúrhatja szemét, levágatja kezét és orrát. Kinizsy Pál, ugyanaz, ki 1483-ban kolostort alapított, 1492-ben Temesvárott a fogoly törököket zsákba varrva, vízbe hányatja, malomkerekekre kötteti, megnyúztatja, megsütteti s eh' sertések által fölfalatja.

De nemesak vérengzők, erőszakosak. Ezekon a tulajdonságokon túl, melyek az egyházi életben ép úgy megnyilatkoztak, mint a renaissance embereiben, a babonás hajlamok szintén előtérbe lépnek és belopóznak hitők világába. Oseik pogányságának reminiscenciái ötszáz esztendő alatt nem haltak ki közülök. Hisznek bűvölés, bájolás erejében, ráolvasásokkal élnek, a melyekben fölseng a régi hang, csupán a szereplő alakok váltak keresztényekké.¹

¹ Ime egy példa 1488 tájáról. »Urunk Krisztus számár hátán Jeruzsálembe ha (= midőn, ment, ő számara megsántult vala. Azt meglátá Bódogasszony, az szót mondta vala: Fiam Jézus Krisztus! Nám megsántult lovad. Krisztus hallá, az szót mondá: Én édes szülém, anyám! Megsántult, mert lába kimarjult. — Én édes

Simon úr, kinek részére a Peer-kódexet írták, fiatalabb korú ember volt. Atyja, anyja még élt, voltak húgai és fiai, a kikért imádkoznia kellett. Hadakozásokba, csetepátékba járt, élete lövéstől, törtől s egyéb nemű mérges ártandó állatoktól, nyíltól, láncsától és más közönséges fegyverektől forgott veszélyben. Azonban győzte hittel, buzgósággal. Volt egy imádsága — Szent Ágoston doktor írta — és annak oly ereje volt, hogy a ki olvasta vagy leírva magánál hordozta, semmi ellenség, se víz, se tűz, se mérég, se pokol neki nem árthatott.¹ Ha hideglelés szállta meg, a következő sorokat kellett mondania:

Krisztus országol,
Krisztus parancsol,
Krisztus győz, oroszlán
Júda nemzetéből.
Szabadítsad meg Simont
Mindennemű gonosztól
És ez hidegleléstől.¹

Nyílnak, láncsának tudott parancsolni, hogy álljon meg, fölfelé járuljon és meg ne sértse Istennek szolgáló fiát, Simont.² Imádságos könyvében föl volt jegyezve a Krisztus hét szaváról szerzett ének, a melynek utolsó szaka szerint

«Valaki ez igéket hiven megtartandja,
Térdepelvén, szeretvén mindennap megmondja,
Harminc napnak előttén halálát megtudja.»

Bátran, bizalommal gondolt ezekre a napokra. Az ördög minden incselkedése, a pokol összes hatalma megtört, szertefoszlott attól a könyörgéstől, a mely kódexének 230—234. lapjain áll; ha azt »valamely ember halálának idein megolvassandja avagy megolvastatja, tehát kétség nélkül mennyországba megyen«.

Járták a »búcsús« imádságok. Az iskolázatlan tömeg, a mely az üdvösséget olesó áron kívánta, hiven félremagyarázta és terjesztette őket. Hittek az evangéliumban, de látásuk nem volt tiszta és világos; az igazságot fantazmákkal keverték össze és a szellemet üres formákkal, mint a humanisták és szerzetes-kortársaik.

De ugyanakkor az imádságos könyvek lapjairól egy igazi költészet szelid, derengő sugarai törnek elő, a legjobb néhány ének hangzik föl,

fiam, Jézus Krisztus, parancsolok te szent hireddel és te akaratommal, hogy az te lovad megvigasztalásod. L. *Zolnai*, Nyelvelmékeink, 152—153. l. V. ö. *Bornemisza Péter* »Ördögi kísértetekről« szóló munkájának (Sempte, 1578.) ráolvasásaival.

¹ *Peer-k.*, 185. l. Ez az imádság szintén igen el volt terjedve. Megvan a Cseh-, Gömör- és Thewrewk-kódexekben is. A Gömör-k. változata még verses alakot áruel.

² *Peer-kódex*, 248. l.

³ U. o. 272., 276. és 277. ll.

melyek a magyar középkorban termettek, a magyar ember szívét megillették, a középkor katolikus hazafiságát hangoztatták: a Szent Lászlóról írt ének, a VÁSÁRHELYI ANDRÁS »Cantilená«-ja, a Mátyás király halálára készült szép ódon elegia, melyek a Peer-kódexben és a Gyöngyösiben, Pál bíró imádságos könyvében maradtak fenn. Még mindig látjuk azt a mély ragaszkodást, mely a királyságot Magyarországon övezte, a lovagság kultuszát, a múlt dicsőségének hatását, mely a szíveket lobogtatta. Zengik a magyart, a hőst, a hatalmas fejedelmet, kit az Isten adott, »hogy dicsekednél te két országban, Magyarországon és mennyországon«, a szent királyok tükörét, ki »rózsákat szaggata, koronájába füzé«. Szűz Mária választott vitézét, a ki testében tiszta, lelkében fényes, szívében bátor, miként vad oroszlán: a nagy, tökéletes király-lovagot, a kinek képe Váradon magas köszalón salyog, és nem bírnak betelni nézésével . . .

Dicsérjük, magyarok, szent László királyt!
 Bizony érdemli mi dicséretünket.
 Dicsérjük ötet, angyalok, mondván:
 Üdvöz légy, kegyelmes Szent László király!

Vásárhelyi éneke, az »Angyaloknak nagyságos asszonya« kedvelt és a Bernáld-imádsággal együtt elterjedt ének volt már, mely még századokon át él a jámbor nép ajakán, mint a síralomba vetett, bűntudattal terhelt, szabadulást óhajtozó és mennyei patronájától váró nemzet fájdalmas könyörgése.

Reád néznek szenteknek szemei
 És véneknek keserves szüvei,
 És árváknak nyomorult ihai,
 Bűnösöknek óhajtó lelkei.
 . . . Segéljed meg te benned bizókat.
 Engeszteld meg az apostolokat,
 Fordítsd hozzánk a mártíromokat,
 Térítsd hozzánk a konfessorokat!
 . . . Halottaknak megszabadítója,
 Törököknek megnyomorítója,
 Királyoknak jó tanácsadója,
 Magyaroknak megoltalmazója!

Mint egész, gyöngé munka volt, gyöngébb akármennyi társánál; de egy kornak szólt, úgyszólván minden sora egy-egy sebet érintett, egy-egy kiáltás volt a letiprott Magyarország lelkéből, egy jellemző hang legszomorúbb századainak hárfájáról. A nemzet fölhalálta benne saját lelkét, s a mi nem kevésbé fontos, azt a formai fejlettséget, a mely izlésének megfelelt.

A magyar nép szelleme annyi század után túl volt már a formák durva kezdetlegességén, mely a legtöbb klastromi verselőben nyilat-

Andante religioso.

An-gya-lok-nak nagy-sá-gos asz-szo-nya,

Un poco accelerando et marcato.

Úr-Jé-zus-nak di-cső-sé-ges any-ja, Menny-or-szág-nak ki-rály-né

Tempo.

asz-szo-nya. Pa-ra-dicsom-nak meg-nyílt ka-pu-ja.

Vásarhelyi A. éneke.

Kisdi Benedek «Cantus catholici» c. 1851-ben megj. énekeskönyveből. Bogisich M. átírásában.

kozott. A középkor irodalmi tőkéből, mely a sokaság ajkán meghonosult, közkedveltségüvé vált, torzot, durvát egyet sem lehet kimutatni többé. A ritmus érezhetően, sőt szabatosan lüktet, többnyire fölsendül a rim, a gondolat, érzés tisztán, érthetően nyilatkozik, mint a népköltészetben szokás: a nép elfoglalja ítélő székét, hogy bírálatot gyakoroljon az irodalomban. Egy kisdéd töredék, melynek hitelessége még nem áll kétségen kívül, csaknem hibátlan ősi nyolcasokban és hetesekben szól Szent István jobb kezéhez:

»Ó dicsőséges szent jobb kéz,
Melyet magyar óhajtva néz,
Drága kincse népünknek,
Nagy öröme szívünknek!«

A pesti gyermekek Mátyás megválasztásakor a legszabályosabb formában éneklék:

»Mátyást mostan választotta
Mind ez ország királyságra:
Mert ezt adta Isten nekünk
Mennországból oltalmunkra.«

1463-ban a jajcai győzelem után »még a kis leányzók« ajakán is fölsendül a »közének«:

»Mikor magyar király zászlóját látá,
Jó lovának száját futni bocsátá.«

Csupa sikerült, hangzatos vers mindenfelé; nem csoda, hogy a világi emberek részére írt és az ő világukból merítő imádságoskönyvben szintén felettebb a külső, meglepő az alak, költőibb a dikció. Egy Mária-ének a Peer-kódexben a következő szép sorokkal indul:

Ó kegyes Szűz Mária!
Te vagy szép tiszta rózsza:
Bűn nélkül fogantattál,
Mert mennyből te adattál.
Anyádtul mikor születél,
Istentől úgy tisztelttél:
Méhében megszentelttél,
Szeretettel épülttél . . .
Szűz Mária, ékes viola,
Bűnösöknek vigasága!

Egy Úrfelmutatásra való énekben pedig, a mely a kódexen kívül is fenmaradt, ilyen sorokat lehet olvasni:

Ez az angyali szent kenyér,
Ki Máriátul születél:
Valaki ezt nem hiszi, kárhozik,
Mennországból kirekeszterik . . .

Régi breviár-himnuszok elhozta egy klasszikus schémát: a Sapphó-féle szakot; és a papok, kik a »grammatikán« Theodul pásztor-költeményének, a — természetesen pogány — ifjú Pseustes és a keresztény »jeles szavú kintornázó« leánya, Alatia vetekedéseinek hexameterin izzadtak, egy külsejében hasonló magyar vers készítését próbálták meg:¹

Itt jelen vagyon a mi vigaságunk,
Itt jelen vagyon őrizönk, oltalmunk,
Itt jelen vagyon lelki bátoritönk,
Krisztus Jézus.

Adja minékünk az ő szent országát,
Hogy megláthassuk szentséges lakását,
Angyali karból tiszta, szép orcáját,
És akaratját.²

Szó sincs róla, hogy a görög ritmus meghonosítása eszközbe jusson. A deák versíró ám éljen vele; a nép magyar formákat vár, a minökön dalai szólnak és hegedűsei, lantosai énekelnek.

Azonban a Mátyás nagy érája így sem szállott el nyomtalanul. Ha kevésbbé hatott a formákra, beveste nyomait a költés belső fejlődésébe; ha új külsőt nem kölcsönzött, szolgáltatott tárgyakat, és a világi költés fönmaradt első verses emlékei az ő korához, az ő hatalmas személyéhez füződnek. Nemcsak föléptét üdvözli dal: ünneplik győzelmeit, emlegetik nagyságát és szeretettel kísérik örök nyugalomába. A történeti költészet terén alatta tűnik fel az első *lantos*, a ki hadba jár, színről-szinre látja a harcokat, hogy a közvetlenség erejével énekeljen róluk s mintegy verses történetírójuk legyen. Ez az új osztály nem csupán dalol már. Ismeri a betűt és felhasználja, igazságra, történeti teljes hűségre törekszik és a szellemi felsőbbség tudatával tekint a szegény hegedős »hazug csácsogásai«-ra, kinek családja még a XIV. század elején megszűnt udvari emberek osztálya lenni. A régi szellem legyőzve hátrál, de ragaszkodik az élethez és küzd az enyészettel. Énekei, tréfái föl-fölhallszanak; udvarok, paloták népe hallgatja őket, s végre

XVI. századbeli lantos.

(A fricsi várkastély párkányzatáról.)

¹ L. Szalkay László, utóbb esztergomi érsek jegyzeteit: »Incipit Egloga Theodoli sive Theodori,« 1490-ből. Az esztergomi primási könyvtárban.

² *Lányi-Klauz*, Magyar Egyháztörtén. I. k. 488. l.

kiszorítva, elűzve, a kunyhók, csapszékek körébe vonul, hol a nyomorult kóbor hegedős egy kis borért is „elzörget,” miközben hátát a durva, jókedvű társaság bottól sem kíméli. A régi világ ekkép tűnik el az új előtt, mely a fül helyére a szemet, a hang helyére az írott betűt állítja. Műveit magával viszi a megsemmisülésbe, és a százados költészetből pár töredék marad, mely dalaira néhány derengő sugarat áraszthat. Egy „esetlen rimkrónika” Pannónia megvételeéről, melyet a tudomány sokáig a legrégebb magyar ének rímibusával övezett, és a XVI. század közepén CSATHI DEMETER, mint látszik, ferencrendi szerzetes írt, néhány szójátékos, betűrímes sorát őrzi:

»Kelem földén elkelnek,
Az Cseken ök csekének,
Az Tetemben el-feltetének,
Érden sokat ök értének,
Százhalomnál megszállának.«

gúnyos hangja egy XVI. századbéli elbeszélésben, Tinódi Sebestyén lantosnak Zsigmond-krónikájában csendül föl. Éneken hallottam, vagy volt, vagy nem volt, jegyzi meg Tinódi. Zsigmond király holtteteme körül nagy sok rendbéli papok forgolódtak, de mégis kétséges, hogy lelke az égbe jutott. Ugyanis Tar Lőrinc, pokolban jártában, egy tüzes nyoszolyára akadt, melynek „négy szeginél négy tüzes ember állt.” Ezek azt mondták, hogy a nyoszolyát Zsigmond számára tartják. A két egyházbíró fejedelem, ki az ágytak egy-egy lábát tartotta, „levélváltásáért,” „hamis dézmaért” kárhozott — ez az egyháziaknak legtöbbet hangoztatott bűne, — a másik két úr, mindkettő „paraszt nemes,” „dúlásért.” Volt a pokolban egy „tüzes kádferdő” is, ebben Zsigmond fürdött. Mellette Mária királyné forgódott leányával és sok, párta nélkül való leányokkal, kiket a király megszeplősített. Tar Lőrinc később mindezt megjelentette urának, és ez azt felelte, hogy „lészen arról nagy gondja, mint ő ágyát pokolból kiiktassa.” E végből a „koronának egy kis ágát elrontá”, tizenhárom várost zálogba vetett s a pénzen a Zsigmond-kápolnát rakatta, hogy ágyát »mennyországra igazgattassa.«

Az első ismeretes „lantos” elbeszélés 1476 táján hangzott föl, kevéssel aztán, hogy Szabács a magyar király kezére jutott. A munka egészen hű a történelmi valósághoz és a múlt dicsőségének s küzdelmeinek dallasa helyére a jelen mozgalmainak megörökítését iktatja. »Az fellyül mondott Pál, Kenézy, ároknak mélységét igen nézi, honnég minemő álgyú kell mellé,» s hírt vinni szorgost Nándorra megyen. Mátyás király a Száván legott számtalan sok hajót vontat fel és patantyúival lövetni kezdi a falakat. De ezzel Szabácsnak ingyen sem árthattak, mert a várbeliek mindenféle hadi szerszámmal, »sőt minden erejével rajtunk löttek».

Halált is vallottak hát némelyek,
 Királyi nagy tisztességek mellett.
 Elő egy ifjú: Várday Simon,
 Kinek anyja éj-naponként sírjon!
 Bizon, ő kegyes úrfiú vala,
 Ki pattantyú miá ott hala,
 Más: cseh vitéz, Franc, főtisztes hadnagy,
 Kik bizony kegyes istennél vagynak,
 Ebbe soha senkinek nincs kétség.

Utóbb a magyarság egy jeles ostrommal jó nevet vött, de a csehek éjjeli támadása nem sikerült, s nekik kézen, nekik vizen, sokan elvesztek. Majd Ali bég tizenötezer lovassal a vár megmentésére érke-

Szabács várának romjai.
 (Rajzolta Prék Sándor.)

zett. Mátyás király sem volt rest és dobbal, trombitával és kiáltással rettentő zajt csapott, hogy szinte «hasad volt ég mindeztől», s így a varbeliek a segítségről tudomást nem vehettek. Ali elvonult, és egy ifjú török Hamza «gondolván, hogy volt magyar — ott haza», kiszökött és elárulta a várat.

Igy megadak Szabács erősségét,
 Benne hagyak álgynak böltségét,
 Mely álgyükat király többöhtetét,
 És Szabácsot nagyon megerössöhtetét,
 Hagyván benne vitezeknek javát,
 Hogy ne látná továbbá az kárát.
 Ez mind ezen szerént hát megleve.

A magyar sereg visszaeredett Budára, hol »hát valának nékik nagy csudába« a sok fényes török fogoly miatt; török császár pedig »lőn nagy bosszoságba«. — Mindezt végtelen közvetlenséggel, a leg-fesztelenebb egyszerűség hangján tudják elmondani. Mintha otthon, a tűzhelynél mesélgetnének. Az elbeszélés meg-megáll, megjegyzéseket, fölkiáltásokat vetnek közbe, kitéregetnek a legapróbb mellékkörülményekre, s a ritmus oly természetesen folydogál, mintha magától születlett volna. Szó sincs róla, hogy a tárgyat művészileg alakítsák; de ügyesek az egymásutánban, a berendezésben és a történetírás részére pár érdekes adatot őriznek. Több mint másfélszáz esztendőn keresztül föl a XVII. század közepéig ez az egyszerű, józan és jóízű krónikázás fog uralkodni Magyarország költészetében. A verselők igyekeznek a történelmi igazságra, s részben a tárgy egykorúsága és a költői alakítás hiánya megannyi jellemző sajátságokká emelkednek abban az iskolában, melyhez a fönmaradt emlékek sorából »Szabács viadala« mintegy bevezetésül szolgál.

Mátyásról a XV. századnak még egy szép magyar éneke maradt fenn, az előbbinek méltó párja, az, melyet Pál bíró tartott érdemesnek, hogy imádságos könyve üres lapjaira iktasson. A dicsőséges pályának melyhez hasonlóra kevésre eszmélt a nemzet, és vele Magyarország dicsőségének vége volt. A verselő még egyszer visszanez hatalmára, nagyságára annak az embernek, a ki ennek a fényes kornak közép-pontja, büszkesége, alkotója; ki sok országokat bira, ellenségeinek ellene áll, meghódoltatta Bécs városát, Németországot »nagy« sok részre hasogató, magyari uraknak tisztül mind elosztá, kívánatos vala cseh Prágának, rettenetes a lengyeleknek, ajándékokat nyert a törököktől, hogy ne pusztítaná országukat, ne fenyegetné ő császárukat; igyekezett »a vizen álló Velencére és benne való bölcs olaszokra«.

Magyarországnak fényes tüköre, világa
 És rettenetes bajnoka,
 Nyomorultaknak kies hajloka . . .
 Királyok között lél te hatalmas
 És nagy igyeknek diadalmas,
 Néped között nagy bizodalmas,
 Légy Úristennél immár nyugodalmas!

A milyen őszinte, egyszerű és keresetlen minden sora, ép oly kiváló mértékben magyar. Semmi nyoma a humanisták hizelgő, léha ürességének, kik arról fecsegnek, hogy a nagy Maecenást »istenné kell avatni:« csupa férfias józanság, nemes ragaszkodás, Istenben való megnyugvás mindenfelé. Ezek az emberek zordonak, szilajok az élet harcáiban; de nagy pillanatokban megilletődnek, föltáruul lelkök mélye, s akkor végtelenül tiszteletre méltók, bölcssek, jók, hűségesek, valódi emberek.

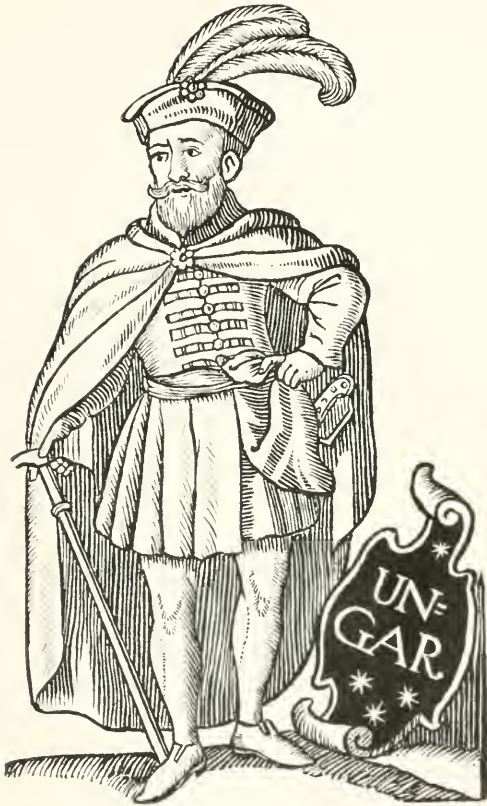
el, míg lelkükből, melynek a szívósság erős oldala soha sem volt, kihalt a bizalom végső szikrája. Apathia szállta meg őket, kiki egyedül önmagával törődött és fitymálta a törvényt, mely mögött nem állott végrehajtó hatalom; elvadultak, dőzsölésre adták magokat, sikkasztott, erőszakoskodott, civódott mindenki a maga módja szerint.

Nem csoda, hogy a költészetnek nincs egyetlen vidám és vigasztaló szava többé. Bizonyos GERGELY deák egy töredékben 1490 körül meghalt urát, Both Jánost siratja, kit Mátyás király el-beküldte nagy Törökországba, és a ki aztán soha sem tért vissza. Egy másik deák — irástudó, — SZABADKAI MIHÁLY, 1515-ben a népeket arra szólította föl, hogy bánkodjanak Beriszló püspök veszedelmén, kinek fején erőt soha sem vett a törökök császára. Majd balladásan Ali vajdát, a püspök foglyát szólaltatja meg:

Jaj, hogy veszek, szégyent vallék
 Én bátorságomban,
 Egy pap miatt nagy kárt vallék
 Én vajdaságomban.
 Én nem valék igaz hitű
 Szegény horvátoknak,
 Sok rabolást én is tettem
 Az ő velatokban,
 Azért fogván tart most engem
 Egy haragos papbán.

Végül GESZTHI LÁSZLONAK egy, 1525-ben, a hatvani gyűlés előtt irt töredekes verse az ország nyomorát emlegeti, az urakat egyességre, a régi dekrétumok megtartására inti s a hazát az ég oltalmába ajánlja: «Isten, Szűz Mária háborútól védjen!» Művészet és költőiség mindenfelé csekély vagy épen semmi; de az ének jobbára őszinte fájdalom hangján és szívhez szólott. Azonban nemesak kérni, panaszkodni tudnak. A korszak alkonyán, a politikai és társadalmi élet romlása közt kibontja ostorát a satirikus is. Kegyetlenül sújt végig a romlott, bűnös társadalmon, és csúfolódása üde, friss áramlatként jelenik meg a középkori emlékek szokott levegőjében. A verselő, APÁTI FERENC a neve, szakít a világi dolgok vallásos felfogásával és egyedül józan szemét használva mutogatja korának fonáságait, a «régi jóbarátokat,» kik «gyakorta szép szóval» járulának hozzá s megcsalák, a fejedelemmel hízoló nagyurakat, kik fejér, szép és üstös, ékes szabályokkal uraskodni hagyják a pogányt. Óvakodni kell a papoktól is: mert ha bevétetik maguk nyájasságra, nem kell nekik a pénz, a kisasszonyynyal vígadnak és a gazdát megcsalják szavokkal. A leányok serényen futamnak a táncban és nyilván mutatják az ő jámborságukat, pedig a nagy jámborkodás gyakran pártahullással jár. A menyecskéknek szintén jobb, ha nem barangolnak, időnek javában tyúkot ültetnek, bölcset ringatnak . . . ezzel elélhetnek.

A pór Sámsonnak alítja magát, nem tiszteli urát; de fogják meg szakállát, vegyék el jószágát, megalázkodik. Régente a papok is máskép

Magyar nemes a XVI. sz. elején.
(Egykorú fametszet)

viselték magokat, míg nem volt galléros köntösük, vörös beretrájok: pénztől elfutamtak, szürbe öltöztek, híven áldozának a szent koronának.

Tennie kellene azt a nagy uraknak!
— Hogy sok lika vagyon erdön a ravasznak:
Nincsen birodalma rajta agaraknak:
Halál! az nyulaknak.

Igen kevés hajok, számtalan jószágok,
Erős regulájok, kevés zsolozsmájok,
Bársonyos szolgájok, fekete kápájok
Az apát uraknak.

A nemzetnek alig van rétege, a mely a megrovást kikerülné. Azonban mégis érintetlen marad egy: a köznemesség, a fajnak törzse, az, a melyhez maga a verselő is tartozik. Ezek az emberek imádságos könyvükbe írják a nyers, szakadozott, akárhány helyütt homályos értelmű, de korukra mindenek fölött jellemző szatirát, azokra a lapokra, melyek hazafi bánatuk fohászainak kifejezői,¹ és együtt mondogatják, éneklék² szomorú, kedves dalaikkal.

A középkor sirja szélén áll.

¹ Apáti szatirája a Peer-kódexben, Simon úr imádságos könyvében, Vásárhelyi A. énekének tőzszomszédjában maradt reánk.

² E hipotézist arra alapítom, hogy a Peer-kódex a »Cantilena« és »oráció« közt különbséget látszik tenni. A 325. lapon levő csinos versfordítás címe: »oracio«, míg Vásárhelyi és Apáti darabjai egyformán »cantilena«-nak, éneknek vannak jelezve. Azt hiszem, a különbség még akkor is föltehető, ha számba vesszük, hogy amaz »orációs« részt más kezek írták: különben mi értelme lenne a »cantilena« szónak?

ÖTÖDIK KÖNYV.

I.

MI VOLT A REFORMÁCIÓ, mely a középkor szellemét eltemette? a legtokéletesebb renaissance — a valóság által, a germán faj szellemében. Az embereken nyugtalanság, elégedetlenség vesz erőt. Tűrhetetleneknek látják az állapotokat, gondolkodni kezdenek, mint az ifjú, a ki megúnta az iskolamester gyámko-

dását. Nekierednek, hogy az eddigi korlátokat áthágják, megsemmisítsék, és a maguk feje után kezdenek járni. A középkori ember hatalmas temperamentumával, sokáig lenyűgözött és most felszabadult erővel indulnak a küzdelembe, hogy átalakítsák a világ képét, s a türelmetlenség s meggyőződés harsogó hangján szólalnak meg, hogy hirdessék új eszméiket. A szemhatáron megjelenik Luthernak és társainak alakja. Nem finomak és fényűzők, de telvék duzzadó erővel. Önmagukba merülnek, mint a germán faj szokása. Elégületlennek, boldogtalanannak érzik lelküket s nyugtalanul keresik, kutatják az orvosságot. Mi az ember? Maga a bűn és nyomor, a melyben semmi jó nincsen. Hónapokon át rettegnek és a legnagyobb gyötrelmeket állják ki. Szemeik előtt folyton ott lebeg az igazságos, a bosszúálló Isten, és önkívületökben már-már az ítélet, a kárhozat bekövetkezését látják. Vajon ki menti meg őket e szörnyű állapotból?

Maga az emberi természet olyan romlott, »hogy a mennyei dolgok iránt semmi vágyat sem érez«. Lehetetlen, hogy bűneitől megrémülve javulásra szánja magát: sőt ellenkezőleg, lesújtva vétkéi súlyától, mint Saul, mint Júdás, kétségbe esik . . . Sőt ha föltenné magában, hogy megjavul és jót cselekszik: a mi tetteink akkor sem tiszták, mint nem a víz, mely ocsmány kút föből folyik: s nem javul, nem tisztul meg általok a szív. »Csak ág és virág valamennyi: de az örökölt méreg a magban rejlik.« Csak egy az, a mi megszabadíthat: a végtelen Isten kegyelme. Csak az Úr teheti, hogy a romlott ember első természeté alatt, mely a földi dolgok felé ragadja, új fejlődjek, mely az ég felé kívánczik; egyedül Jézus Krisztus, elmosván az ember bűnét saját vérével és reája árasztván saját érdemének fényét, felruházván őt saját igazvoltának köntösével. És a mikor mindezt látják, könyörögve fordulnak az Istenhez: szabadítsa ki őket a romlásból és számlálja választottai közzé: nem érdemökért. — hiszen ezt a könyörgést sem teszik magoktól, ezt is az Úr kegyelme sugallja nekik. — s akkor boldognak érzik szívöket, mintha az üdvösséget ízlelték volna.

Tagadhatatlanul, az ily eszmék valami megsemmisítőt tartalmaznak. A régiek azt mondták: *akarj*, és elérhetsz mindent; most semmivé válik minden, az emberi tevékenység nullává zsugorodik ama végtelen hatalommal és igazsággal szemben, a mely az Istenben van. Boldogulása, kárhozata kivéve a saját kezéből, nem tehet magáért semmit: a hit, a boldogító, üdvöt adó hit is csak jele a lélek »választott« voltának. Érthetjük, mennyire fontos náluk ez a hit, mennyire törekednek mélyen, rendületlenül hinni. Vallási életükből kevésbé, többé enyészni kezd a külső dísz, a szertartás, templomaikból a fényűzés, a pompa, s mind jobban kiemelkedik a benső kultusza. Elmélyednek, szívöket az Úrhoz emelik, vele társalognak: vallásuknak ez az összege és belőle folyik minden. Nincs közbenjárójuk: se szent, se pap Krisztuson kívül, a ki tudja övéinek szükségeit és nem hagyja őket segélytelen. Fogadalom, önsanyargatás, fülgyónás, búcsú fölösleges külsőségekké válnak, elvetik az egyház hagyományát, melylyel az evangélium ígét magvarázní szokták volt: a vallás teljesen személyes ügy, Isten és az ember érintkezése a lélek és szív fölindulásaiban, ragaszkodó, rettegő, hívő és bizó fölemelkedéseiben, a Szentírás tanai alapján, melyeket gyülekezeteikben hallanak, esténként otthon, feleségök, gyermekeik közt olvasnak . . .

Mert a családi élet szintén egyik fő törekvésök. A régi egyház hirdette a házasság szent voltát; de a »coelibatus«, a szüzesség nagy dicsősége szinte árnyat látszott vetni az utolsó szentségre. Most megfordul a dolog. Az emberek nem akarják elsatnyítani a természetet: a családi tűzhely tekintélye roppant mód emelkedik, és a »tisztá ágy«-ról ép oly lelkesedéssel szólnak, mint csak nemrégiben még az aszkézis, a lemondás fönségéről.

Epitaphium D. Mart. Luth.

Martinus Lutherus sic est viri:
 Von ihm, dem fluch/ begraben ist.
 Das er zu Anfang gung gewirkt.
 Doch solt gleichwohl nicht sein.
 Nach dem die gnade Christi gese.
 Das er von Sünden machet los.
 Von der rechten Gläub. der was alleu/
 Gott gefällig machi/ und was erun/
 Wie er dem was heilich besiedt.
 Was fruchtbarlich hat zu geübt.
 Und lag durch wechler genn begraben/
 In weter gas von new erhaben/
 Ehrlich und recht gläub/
 Auch best in dem aus turken Land.
 Dem da du blinde Abgötterey/
 Durch Hirschen in was Hirscheney/
 Die reue her best genn besiedt.
 Da hat Gott diesen Man erwecht/
 Durch in ein new Licht angezündt/
 Das Thauglich laet verstand.
 Welches reuend/ fochet in Christi dem Land
 Und was bestmöglich besand.
 Gleich was Hans Pinnis dort erigen/
 Ist mit starcken bonnesflegel/
 In angefohren

Nach wie Johana des Eruffers hand/
 Das Lamb Gottes ung in wüstem Land.
 Welche soll zum offer sein gebracht.
 Und werden für all dem geschächt.
 Also da du weis hülter war/
 Und reue her verziehen gas.
 Got Luthers was Christum genoss/
 Dem ist die Buchen untes press.
 Et hat auch bewillig alle set.
 Das gefines her abgötteret wett/
 Welche sündet die beunen vnt verließ/
 Vom Feinlich weiche da ist.
 Gleich unter dem/ der wüstem war/
 Ist genoss was verziehen gas.
 Da der Man hat so iag gebacht/
 Und Grotz haben fund gemacht.
 Verbannt in feldige grotz.
 All misbruch und abgötterey.
 Und hat den erden weg gilet.
 Das waren thort die leue beket.
 Nach gefreut des Dupels in Rom bestand.
 Oben Gottes Reich was blümdet stund.
 Dem er hat genn was gütlich.
 Die Christlich Reich grotz ergriff.
 In hat Luther außgeriff.

Also sein lauff durch Gottes gnad/
 Christenmäßig vblieben hat.
 Oben in was meli feldig/ Jagen/
 Reue her das was löd rufen.
 Die der reue her/ idemena ausgehand.
 Das in Gottes Reich so fenen handten.
 Das best mit was Grotzen tot.
 Verborren das was bester nos.
 Also er wuch mit Christo leben/
 In reue her das in was geben
 Gottes wadig nach/ ergriff lob/
 Nach seinem tot in demis tron.
 Er was sol Gottes hand in reueman/
 Der reue her das genommen
 Auch all die nach was werden sein/
 Keilhaftig stierz geübt sein/
 Das was Gott hat den/ Luthers gütlich/
 Und been auch mit vna behoben/
 Das er behalt die licht was gütlich/
 Welche in der welt was geben hat.
 Das er auch mög gefreuet werden/
 In was mehr Loben hat auß erden/
 Ist von feldig vnt. - Christus nament/
 Das geb des gütlich Paat. Amen.

Luther Márton
 (Cranach Lukács metszete után).

Magyarországon, mely eddig főképp itáliai hatás alatt állott, semmi sem hiányzik az új, germán irány elfogadásához. Száz esztendeje, hogy Wicleff-Hus tanai megjelentek a nép között, s az egyház és a királyság törekvése hiába volt, hogy teljesen kiirtsa őket. A sokaság úgy beszélt a papokról, mint a kik »nem dolgoznak semmit és mindenünket föleszik«. A világi társaságok, melyekben megfordultak, észre sem látszottak venni őket. Mindenki mondotta, a mi nyelvére jött: bántalmazták, sértegették az egyházat, és számos klerikus, félelmében, hogy megharagudnak rá, hallgatott vagy — a mi még rosszabb — egy húrton pendült velök. Mindenfelé, minden rétegben terjedt a romlás. Mátyás király halála után püspökök akadtak, kik a kincstár kezelésében súlyos hibákat követtek el; egyházi férfiak egymást zsarolták, részegeskedtek, ágyasokat tartottak, sőt gyilkosságra vetemedtek; az oklevélhamisítások, a dézsmaeredés ellen általános volt a panasz. A főlebbvalók részéről nem maradt el az elzárás, a bírságolás; de a világiak ellenszenvét a papság iránt nem lehetett többé megszüntetni. 1496-ban, mikor II. Ulászló Ernuszt pécsi püspököt, mint a közpénzek hűtlen sáfárját elmarasztalta, országos volt az öröm. Ugyanazon évben, a pesti zendülés alkalmával a zsidókat fosztogató tömeg az idegenekkel együtt néhány főpapot is halálra keresett. Maga a köznemesség elkeseredve sürgette, hogy a főbb hivatalokról a papokat távolítsák el, és az országgyűlés ebben az értelemben határozott. Gyűlöltek a főurakat és egyházi embereket. Követelték tőlük, hogy javítsák meg erkölcsüket, hagyják el visszaéléseiket. Beszélték, hogy a püspökök a dézsma beszédére plébánosokat küldöttek ki, és mialatt ezek odajárkáltak, a hívek gyónás és áldozás, a kisdedek keresztség nélkül haltak el; hogy a főesperesek oly községektől is kicsikarták illetekeiket, a melyeket tűzvész vagy járvány elpusztított . . . Aztán az ország egyik legelső hivatalában megjelenik Szalkai László primás, a kit »az egész ország gyűlöle: megjelennek a Kecsethy Márton-féle mitrás gazemberek, kik a rablólovagok világát élesztik föl, megrohanják a védteleneket, az özvegyeket, árvákat, hogy elragadják javaikat, megfoszszák értékeiktől. Romlás, erkölcsi elvadás mindenfelé; senki sincs meglegedve, minden jobb érzésű lélek orvoslást, segítséget vár és sürget.

Maga a katolikus vallás azonban — legalább elvben — még sokáig féltett kincse a nemzetnek. A Jagellók-korabeli nemesség tudni sem akar Luther eretnekségéről. Atyáinak hitét akarja követni, törvényeket hoz Szűz Mária és Sz. Péter ellenségei ellen. Irtóznak minden »új hittől«, reformokat követelnek az egyházi élet terén, visszatérést az ősök erkölcséhez. Álljon eléjük valaki és mondja: »Ime, új hitet hirdetek nektek«, az ilyent bizonyára megkövezik, folkoncolják; a régiség tisztaságát, feddhetetlenségét kell igérni nekik, s vállokra emelik a tanítót és vezérékül követik. Majdnem két tizeden át, mióta első apos-

tolai magyar földön működnek, a protestantizmus nem szűnik meg ilyen határozatlan tényező lenni. Iskolázott, tudós emberek, kik messze földön, a nagy reformátorok oldalánál végezték tanulmányaikat; tudománykedvelő férfiak, kik előtt az európai irodalom tárva volt, ismerték titkait; de az ilyenek száma vajmi csekély. A nagy tömeg azt hiszi, ezek az emberek azt akarják, a mit ő: javítani az állapotokat az egyház keretén belül, megszüntetni a visszaéléseket, a nélkül hogy Rómától elszakadnának. Püspökökről, papokról beszélnek, mint »Lutherekről«, a kik mint jó katolikusok éltek és haltak meg, de egyben-másban reformokat óhajtottak, két szin alatt való áldozást, pápi házasságot, zsinatot sürgettek.

Aztán jöttek egyéb tényezők: a mohácsi vész, a pártok és királyok versengései, az ököljog uralma, melyek külsőleg is megtörték az egyház erejét. Az egyházi birtok ép úgy megesappant, mint a megerősített, buzgó főpapok száma. Mátyás óta tetemesen sok javadalmat bitoroltak idegenek s érdemtelnek; most Eger, Nyitra, Győr, Pécs, Várad, Gyulafehérvár javai egymás után hatalmas és vitéz pártemberek kezébe kerültek. A királyok közül egyik sem mer a bitorlókcal szembeszállni. Tíz évvel a mohácsi ütközet után — 1539-ig — Várdai primáson, Erdődi Simonon és a derék Brodarich Istvánon kívül nincs az országnak felszentelt püspöke. Oly hatalmas terület, mint az egri egyházmegyének tizenhárom vármegyéje, az egész Tiszavidék, Erdély, Győr, Pécs, majd Nyitra és Veszprém vidéke csaknem másfél tizeden át maradnak főpásztor nélkül. Nincs a ki ellene álljon: rabol, dúl mindenki. A nagyurak püspökségek, apátságok birtokait szedik el, a kisurak plebániákat, egyházakat rohanak meg, fosztanak ki javaikból. Űrügyben, jogcímben nincs hiány. Hivatkoznak a régi hit megszűnésére, protestánsoknak mondják magokat, önzésüket eltakarja a hitnek palástja. Ugyanazok a veszedelmes indulatok, melyek az országot a bukás örvényéhez sodorták, ekkép váltak az új irány hatalmas terjesztőivé. És ugyanaz a nemesség, mely a mohácsi veszedelemig oly rendületlenül visszautasította Luther tanait, részben anyagi érdekből, szinte csodálatos gyorsasággal csatlakozott a reformáció zászlajához.

Papjainak, lelki vezéreinek egy része példával járt előtte. Voltak nemes, buzgó lelkek, kiknek fájt az egyház süllyedése, a keresztény élet hanyatlása; kik az orvosságot aggódó szívvel keresték s az új eszmékben találtak megnyugvást. Az egyház több mint száz esztendeje küzdött bajaival, a nélkül, hogy kézzelfoghatóbb eredményre juthatott volna. Éleslátásuk, lelkesedésök előtt mind világosabbá lön, lelkökben mind jobban meggyőződésé izmosulhatott, hogy vágyaik teljesültét, a virágzó erkölcsi életet csupán gyökeres és teljes megújulás hozhatja meg, a melyet száz éve sürgettek és meg nem valósítottak, az, a mely a szentélyből kiirtja a kapzsiságot, eléje vág a testiségnek, az evange-

lium szellemét kifejti a formák, a rubrikák, az emberi csinálmányok kötelékeiből. Mindez oly világos és egyszerű, hogy alig kételkedhetnek, habozhatnak igazságán. Nem csoda, hogy szívök teljes ragaszkodásával csüngnek eszméiken, bíznak útjuk helyességében és keveset törődnek a hivatalos orthodoxia védőivel. A század, nem a kronológiáé, de az, a melyben éltek, csalódot zsinataiban, pápaiban egyaránt: ők meg fogják kísérteni a nagy munkát zsinat és pápa nélkül. És rálépnek az útra: képzeletöket az ősegyház idilli életének szelid sugarai töltik be, jámbor egyszerűsége, tisztasága vonzza őket, s ajkukon fölhangzik a »revertamur«. A reformációnak számos ily pap lett tiszteletre méltó hirdetője. Sokan, még többen, a szabadságot, a szabadítót üdvözölték benne. Megundorodva a szerzetesség vas igájától és pária-sorsától, a coelibátus gyötrelmeitől, siettek a világba, hogy emberekké váljanak és az élet örömeiben részesüljenek. Nem voltak többé aszkéták és nem félték az egyház fenyegetéseitől. Hivatkozhattak eleikre, kik közt még a XIV. század első felében is volt feleséges ember: az evangéliumra, mely a házasságot senkinek sem tiltja, sőt megszenteli. Podmaniczky István, Thurzó Ferenc nyitrai püspökök, Bebek Imre fejérvári prépost, Ladányi György apát, Dudich Endre pécsi püspök elhagyták főpapi székeket és megházasodtak. Horvát János szepesi prépost azt tanácsolta papjainak, hogy ne ágyast tartsanak, hanem törvényes feleséget vegyenek. Kinn a megyékben, különösen a Ferdinánd részein, pár tized mulva alig találkozott néhány egyházi, a kinek nem volt hitestársa. Püspöki, főpásztori levelek tanusítják, hogy egész nyilvánosan házasodtak és e mellett a katolikus egyházi hivatalt is megtartották. De aztán egymás után hagyták el a régi egyházat, hogy végkép elvonuljanak, vagy csatlakozzanak mindenestül az új irány kibontott zászlajához.

A magyar reformáció már akkor túl volt a kezdet kezdetén. Az ország szívében, Budán, a nyugati, éjszaki és keleti részeken gazdag germán telepek voltak, melyeken viruló városi élet fejlődött. II. Lajos és Mária udvara nem zárkózott el Luther eszméi elől; Szeben, Brassó, a Szepesség polgárai, a bányavárosok népe lelkesedve karolták fel az újítás tanait. Ezek az emberek olvassák Luther könyveit, melyek anyanyelvökön szólnak hozzájuk, s megittasulnak a szabadság szellemétől. Egyszerre eszökbe jut papjaiknak minden bűne. És elkezdenek beszélni a keresztyény ember szabadságáról, a ki egyedül Krisztusnak van alávetve: a gyónásról, megigazulásról, a Megváltó szenvedéséről, szerzeteseik élete módjáról, a fogadalmakról és ezek eredetéről. Nem akarnak többé »emberi szerzés«-re hallgatni. Gúnyolják a pápaságot, megvetik a böjtöket, az istentiszteletből száműzik a latin nyelvet, a katolikus papoktól megtagadják az adót. »Az evangélium«, mondogatják, négy száz esztendőig el volt rejtve: a papok, a rejték őrei nem hirdették a népnek az igazságot: most végre felvirradt az idő, mikor

Ad uenerandum dñm Ladizlaũ prepositũ ecclesie
buden: pthonotariũ apostolicũ: necnon uicecãcel-
lariũ serenissimi regis Matbie i cronica hũgaroz
Andree prefatio.

Quoniam in superiori tempore uenerande dñe in latio uersarer:
uiderẽq; quãto emolumento ac decori hoĩm generi hi uiri
forẽt: q; magno pstantes ingẽio suã diuinã industriã compmẽ-
dis libris adhibebant: placuit mihi tam dignũ tamq; excellens
studiũ mea pro uirili capeffere: ut siquid demũ assequi possẽm:
id non in meam dũtaxat: uerũ etiam pluriũ mortaliũ utilitatẽ
conuerterẽ. Unde cũ dei benignitate p uoto meo aliquãtis per
profecissem: & ob id rei ad inclytum hungarie regnũ tua gratia
accerlitus uenirem: essẽmq; nõ parum ociosus: suscepi laborem
ingentem diezq; plenũ imprimendi uidelicetronicũ pãnonie
opus: labore inqua: quẽ omnibus hungaris gratũ atq; iocundũ
fore putauĩ: quãdoquidem: ut quisq; natale solum unice diligit:
reliquisq; orbis terrarum partibus longe anteposit: ita & suoꝝ:
qualem uitam egerint: quicq; uernaticus scire plurimũ exoptat:
ut siqua preclara: memoratuq; digna cõspe xerit: imitari debeat.
siqua uero minus feliciter gesta compererit doctus precauere
possit. Sed cum animaduertẽrem: & diu mecum ipse uolutarẽ:
cui meam primam in hoc sedulitatẽ pluribus diebus lucubratã
dirigerẽ: te preter domine mi obseruandissime inuenio neminẽ.
Quippe & tu de me optie meritus es: & sine te susceptus labor
neq; iniri: neq; expleri potuisset. Accipe itaq; hoc munusculum
nostrum iure quodam tue excellentie dedicãdũ: ut q; uidelicet
potissima laboris causa extitisti: ipsius quoq; operis particeps
esse debeas. Et siqua indies maiora excudemus: tuo etiã illustri
nomini dedicanda putabimus.

Incipit prima pars cronice de origine hũgaroz:
de descensũ de scitia in pãnoniam: de bellis cotra
diuersas nationes habitis: ac de expulsionẽ eorũ
& reditu in scitiam. ○

az emberek az evangéliumi szabadsághoz jutottak és nem kell az igazság helyett emberek tanítmányait elfogadniok.« És mikor Úrnapján a körmenet elhalad előttük, gúnyolódni kezdenek: »Papjaink azt hiszik, az Isten megvakult, hogy annyi gyertyát gyújtanak neki: azt gondolják, hogy Isten gyermek lett, a kit ölben kell hordozni.« A neofiták rajongásával csüngnek új vallásukon és fordúlnak el a régitől. Iskolát szerveznek, templomot foglalnak, bántalmazták, elűzik régi papjaikat, kizavarják a szerzeteseket, az ősi hit követőit. Autonomiájok szívósságán, tanácsaik állhatatosságán, szabadságszeretetökön megtörik az ellenfél ereje: példájok lelkesedést önt a rokon fajú rétegekbe, s a szászság reformációja húsz év alatt be van fejezve.

Maga a magyar faj szintén megmozdult. A török hatalom terjeszkedése mind jobban megnehezítette az utat Olaszországba, mind jobban Lengyel- és Németország felé szorította a szellemi élet embezeit. Az itáliai egyetemi életen kívül Krakó és Bécs már a Jagellók alatt erős vonzást gyakorolt; a reformáció megszületése óta Wittenberg, Krakó, majd Genf, Bazel, Heidelberg kathedrái köré tödult csaknem mindenki. Egyedül Wittenberg száz esztendő alatt több mint félezer tudós embert látott falai közt, kik Magyarországból vándoroltak oda és Magyarországra tértek vissza, hogy a reformáció apostoláivá legyenek. Papok, szerzetesek, világiak sietnek nyugatra, a nagy reformátorok lábaihoz, szívják lelkökbe tanaikat, lobbannak érettök lelkesezésre. Hazulról akárhányat előkelő, hatalmas úr támogat, vár, míg megérkezik; többen hazatérve, tehetségök kiválóságával, munkájuk, sikerük varázsával nyernek védőt és pártfogót. Fönn, Sárosban, Hevesben a Perényieket, Bihar, Békés, Szatmár vidékén s a Szilágyságban a Drágffyakat, a Kőrös- és Marosközben a Nadányiakat, Pápán, Debrecenben a Törököket. Ungban, Beregben a Petrovichokat, Vasban a Nádasdy-családot és egyebeket — országszerte első sorban ez a pártfogói kapocs fűzte a magyar reformáció művéhez, a mely nélkülök soha meg nem történt volna. Segítették, oltalmazták emberöket, mint Böles Frigyes Luthert; zászlaja alá vitték alattvalóikat, jobbágyaikat; iskolát alapítottak, nyomtató műhelyt szereztek, könyveket bocsátottak világgá. Mintegy fölújították a humanizmus világát, csakhogy új alakban, mely az idöknek vigasztalanságához illőbb, az elmúltnál végtelenül komolyabb volt, megegyező a nemzeti szellemmel és megfelelő a nép haladásának. Vallás, mely a híveknek úgyszólván kötelességökké teszi, hogy a maguk lábán járjanak és a szent iratokat olvassák, mint a protestáns, nem lehet el valódi népoktatás és könyvek nélkül. Az új hit-hirdető nemesak lelkipásztor, de tanító, író és — ilyenek hiányában — nyomtató egyszersmind. Egyszerre föllendül az iskolatügy, a betük ismerete, az olvasás. A régivel szemben, a mely idegen vagy partikularis volt, megszületik a magyar iskola, az alsóbb és felsőbb egyaránt;

az egyszerű gyülekezeti iskolák mellett lerakják a pataki, pápai s mások alapjait; megkezdődik a könyvnyomtatás, és a mi fő: nagy, telkes olvasóközönség támad.

A sajtó nem volt teljesen új dolog Magyarországon. Geréb László, budai prépost még 1473-ban Budára hívta Hess András nyomtatót Velencéből, s a műhely még azon évben, pünkösd vigiliáján kibocsátotta a »Budai Krónika«-t, aztán Leonardus Aretinus egy kisedd munkáját. Az egyszerű, kezdetleges nyomást akkor elnyomta a divat, a finom ízlés, mely a művészileg kiállított kéziratokhoz ragaszkodott. A kísérlet megbukott, a magyar föld ismét nyomtató műhely nélkül maradt. Csak félszázad múlva jelenik meg ismét magyar földön Gutenberg fölfedezése, hogy aztán ne enyészszék el többé. A reformáció élénk olvasó-kedve volt szükséges hozzá, hogy meggyökerezzék, s az a hatalmas áramlat, mely ellenállhatatlanul ragadta az embereket, hogy eszméiket százakkal és ezrekkel közöljék. Mint maga az új irány, a művelt szász központban tünt fel, Brassóban; de hatalmas erővel terjedt tovább, s néhány év elég volt, hogy meghódítsa az egész országot. Úgy hozzátapadt az új szellemhez, hogy el sem is választható tőle. A sajtó nem ipar, nem is üzlet; hanem fegyver és elmaradhatatlan eszköz a reformátor kezében. Buzgó, tanult férfiak, kik a kor legjobbjaihoz tartoztak, írók, lelkipásztorok és tudósok veszik kezökbe; a szerző, a nyomtató, az elárusító akárhányszor egy személy. Ezek az emberek tanítanak, prédikálnak, könyvet nyomtatnak és úgy járnak egyik helyről a másikra. A valódi írott magyar irodalomnak, mely az egész nemzethez szól, ők a megteremtői, a népet ők vonják be először a nagy szellemi munkába, melynek a faj később akárhányszor megmaradását köszöni. Egy sereg gondolatot dobtak a sokaságba, melyek mindenként egyaránt közelről érdekeltek, s azt kételkedésre, vizsgálódásra, eszmélkedésre ébresztették. Elhíttették vele, hogy rossz úton járt, és megintatva bizalmát dogmáiban, kényszerítették, hogy a maga útján haladjon. Mindenki kapott valamit, a mi épen neki való volt. A szerzetesnek, a papnak, kinek

Nyomtató műhely a XVI. században.

életét örök rettegéssé tette a halálos büntől való félelem, kinszenvedéssé az engedelmesség, az önsanyargatás, a szüzességi fogadalom: azt mondták, hogy minden terhe ostobaság; a tudósnak, ki a számos definíció, szabály közt szinte tojástáncot járt, a gondolkodás szabadságát hirdették: a sokaságot kivették a gyűlölt papok és dézsmálók markából. Kíméletlenül, úgyszólván nyersen léptek föl, hogy a szívekből a régi kegyeletet kitepjék, az értelmet új szempontokhoz szoktassák. Egyikök, az első, ki a régi s az új hitet nyomtatott könyvben szembe állította,¹ OZORAI IMRE, kijelenti, hogy az Antikrisztus hívei azok, »kik azt hirdetik, hogy az Isten a mi bűnünket megbocsátja a parancsolatnak megtartásának érdemeiért . . . Azonképen, a kik azt mondják, hogy a misehallásnak és a misemondásnak érdemeiért, a szűz Máriának és mind a szenteknek érdemeikért bocsátja meg minékünk a mi bűnünket az Úristen. Ime, a Szentírás azt mondja, hogy a Krisztusnak vére mossa el az világnak bűnét; ímezek pedig azt mondják, hogy a jótétemény, a böjt a szenteknek érdeme. Mi lehet nagyobb a Krisztusnak ellene, mint másnak tulajdonítani a Krisztusnak érdemét. Ezek a Krisztusnak ellenségei, ezek az Antikrisztusok, ezek a parancsolatból, ezek az imádságból, a böjtből, az alamizsnázkodásból és egyéb jótéteményből, a miséből és a nemes Szűz Máriából és mind a szentekből Jézus Krisztust csinálnak és tesznek, a Krisztust megtagadják és ismét eltemetik, az Szűz Máriát pedig, a Krisztusnak embersége szerint való szent szüleit és a szenteket megrútolják, megcsúfolják.« Nagy tévelygés, sőt bálványimádás az is, hogy a pápisták az úrvacsorának egyik felét elcsípték s a községet Krisztus vérenek vételtől megfosztották. Igaz, »vannak oly kába emberek is, hogy kik azt mondják, hogy így jobb, hogy egy személy (szin) alatt vegyék hozzájuk a köznépek, mert némelynek nagy szakálla vagyon és bele kenné, némelynek pedig vagy szeme faj, vagy a vénségnek miatta nem lát és eldöjti: oztán mikor a beteghez vinnék, esetleg a pap vagy részeg volna, vagy iszonyú idő volna és elontaná; de így jobb. Ezek azt mondják, hogy nem úgy, a mint a Krisztus szerzette, így jobb, a mint ők szerzették. Meg emezt is mondják, a Krisztus nem tudta volt meggondolni, hogy még jövendőre nagy szakállú emberek lesznek, nagy bajuszú katonák, azt is nem tudta volt meggondolni, hogy vén emberek lesznek, avagy világtalanok, hogy kik nem látnának, hogy kik elontanák és eltaszítanak az orrokkal.«

Az ilyen beszéd először megdöbbeneti a népet; aztán, főkép ha tudós és tanult férfiak ismételtetik, gondolkodóba ejti őket. Csakhamar pártok keletkeznek: a családban, az utcán, a koresmákban, mindenütt megindul a vitatkozás; a sokaság, melynek lelkét politikai, társadalmi kérdések el nem foglalhatják, az urak, mind a hit dolgát feszegetik.

¹ *De Christo, et eius Ecclesia, Item de Antichristo, eiusque Ecclesia.* Krakkó, 1535.

Ötszáz esztendeje nem volt eszme, a mely a nemzet összes rétegeinek figyelmét ennyire megragadta, nem is volt semmi, a mi gyökeresebb szélesebb körű változásokat jelentett volna. Csak ki kell nyítanunk a reformációnak egyik korábbi magyar termékét, azt a „Röviden való magyarázat”-ot,¹ mely. DÉVAI MÁTYÁS tollából, úgy látszik, 1538 elején indult világgá. Szinte meglepő, mekkorát fordult a világ. A theologus felhasználja a középkor bölcseletének vívmányait, megkülönböztetéseit sőt részben terminológiáját is; de aztán egyedül a bibliához, Szent Pálhoz kötődik, egyébként nem várja senkitől a szót, szemét szabadon hordozza körül s a józan ész nevében alkot ítéleteket. A népnek, különösen a magyarnak, tetszik ez a férfias függetlenség, az értelemnek ez a kultusza, melyek a fajnak épen két főerényét tüntették ki. Maga az időszak, egész kiterjedésében, mi volt egyéb, mint a korlátlan-ságra törekvő erők küzdelme, parasztlázadásaival, demokratikus mozgalmával, oligarchikus rakoncátlanságaival, erényeivel és bűneivel egyaránt? A régi társadalom és politikai élet romjai közt mindenfelé kitért a szenvedélyek féktelen tombolása: soha több alávalóságot el nem követtek, soha az önfeláldozásnak, hősiességnek fényesebb példáit nem mutatták. Mindenki érezte az indulatok végzetserű hatalmát, mely magával ragadta a századot, kiemelte s érvényre juttatta az egyént. Nem csoda, hogy az emberekben megfogamzik a hit, hogy ellenállhatatlan erő, hatalom uralkodik rajtok, mely sorsukat intézi, adományával üdvösségre visz, kárhozatra taszít, s a világot mint fátum, mint predestináció vezérli. Érzik, hogy rohanniok kell; de nem tudják miért? merre? hova? — s kétségbe esnek az erény jutalmáról, a bűn büntetéséről. Úgyszólván önkényt merül föl az eleve kiválasztás hite, a megigazulás tanának megváltoztatása, az, a mit a prédikátor hirdet. Ez a megdöbbentő tan, melynek nincs egyéb vigasztaló szava, mint ez: „Higycd, hogy a kiválasztottak közé tartozol”, — mintegy a mindennapi tapasztalatból látszik fakadni, megdermesztő igazságként áll előttrök, s lelkök kétségbeesett vonaglással menekül a hithez, mint utolsó mentőeszköz-höz, mely nem hagyja őket elmerülni.

DÉVAI MÁTYÁS egyike volt a reformáció legkiválóbb és legtípusosabb hőseinek. Buzgó, tehetséges fiatal ember, a ki tanult a krakkói egyetemen, valamelyik szerzetnek tagja lett, Boldogkőn, Tomori István-nak várában udvari papságot viselt és meglátogatta Wittenbergát. A reformátorok közül a nem egy, nek pályája ekkép kezdődött. Kíváncsiság, tudománysszomj vitte őket a mesterek lábaihoz, és mint az új hit harcosai tértek vissza. Dévai nem volt a közönségesek közül való. Melancthon, Luther kedvelték, kitüntették, az utóbbi házába fogadta

¹ *At tíz parantsolatnac, ah hit igazatnac, am mi at'anknac, aes ah hit petsaetinec roeviden valo mag'ara'zatt'a. Mat'as Dévai.* (Krakkó, 1538.)

és mintegy magyar utódját szemlélte benne. A remény teljesült, de csak felig. Dévait a reformáció szabad, tekintélyt nem ismerő lelke ragadta előre hanyatott, tövises pályáján. — Legelső volt, a ki Isten beszédének lámpassát egész Magyarországra elhordozta, és a tudatlanság homályában ülő embereknek a világosságot megmutatta: az Isten beszéde életet adó kenyerének édességét megköstöltatta.¹ — legelső azok közül is, a kik Luthert elhagytak és a gení reformátorhoz hajlottak.

Első könyvét Budán, nemsokára Wittenbergából hazatérése után írta.² — Megtámadta a szentek segítségül hívását, kik ha vannak is, „alusznek az Urban és ránk nézve annyiban léteznek, mintha nem is volnának, Ézsaiás mondása szerint: Ábrahám nem ismer téket.» Aztán Kassára ment és mint prédikátor a szószéken folytatta elszánt munkáját. Beszédei, oktatásai, egyénisége forrongásba hoztak a népet, hívei rajongtak érte, az ellenfél folyton fenyegetőbbnek látta ostromait. Szalaházy Tamás, az egri püspök, kihez Kassa tartozott, nem nézhette tovább a dolgot. 1531 november 6-ikán Pekri Lajos huszárjai Dévait elfogták és a kassai magyarság lázongása közben Likava várába, Pozsonyba, Bécsbe hurcolták. Fáber, bécsi püspök mindent elkövetett megtérítésére, de hiába. Mikor másfél évi fogság után — hogyan? nem tudni — kiszabadult, erélye, buzgalma mind a régi volt, mintha mi sem történt volna. Kezdette, a hol elhagyta. Polgárok, urak, papok állottak melléje. Bebek, a fehérvári, Bacsí Ferenc, a szepesi prépost. Újra elfogták, bebörtönözték, ezúttal János király parancsára: hívei, barátai újra visszaszerezték szabadságát. Erős lelkét nem törte meg a zaklatás és nyugtalanság, sietett pártfogója, Nádasdy Tamás sárvári udvarába, ismét írt és oktatott. A megpróbáltatások napjai azonban csak nem múltak el. Mintegy öt év múlva, mialatt szem- és gyomor baj kínozta, Perényi Péter oldalánál tűnik elő, aztán Szikszón, mint az odavaló iskola tanítója. De bátor és buzgó működése ott is fejére vonta az egri püspök üldözését. Az ötven fele járó férfiú kezebe fogja a vándorbotot. Messze, az idegen földön keres menedéket es lelkének vigasztalást. Kinn, Wittenbergában, hű lelkek vannak rá, kiknek barátsága behegeszti sebeit. Visszatér szívébe a nyugalom, talán a remény is, hogy minden jobbra válik. És több mint két esztendei száműzetés után hazajön: csalódní, újra bujdosni, meghalni.

Az olvasónak ismernie kell ezt az életet és ezt az erős, hajthatatlan jellemet, hogy Dévai sikereit megértse, hogy működésének indítékait helyesen foghassa fel. Az ellenfelek gyűlölete még sirjok fölött sem pihen meg, az elfogultság homályt akar rajok borítani: de a környezet

¹ *Boed, Athenás, 70.*

² *De sanctorum dormitione.*

érzi az ily emberek nagyságot, tetteik és a kiallott szenvedések súlyt és varázserőt adnak igéiknek.

Abban az időben, mikor Dévai magyar könyve megjelent, a magyar kódex-irodalom fölött alig hogy lealkonyult. Képzeldőéseit, gondolati és kifejezésbeli szabatlanságát nem feledhették el azok, a kik effélékkel foglalkoztak, és az új eszméket mindössze OZORAI és — ha igaz — GALSZECSI ISTVAN ismertették magyar könyvben a közönséggel. Égető szükség volt egy munkára, mely az új tanokat összefoglalja és behatoljon oda is, a hová a prédikátor szava el nem juthatott. Annyi esztendő után kodifikálni kellett a reformátorok tanait, úgy hogy mindenki megérthesse, határozottan és férfiasan, s erre a munkára senki sem volt hivatottabb Dévainál. Gyökeresen ismerte az új áramlatot és társai közt egy sem volt, a ki nálánál világosabban gondolkodott és több komolyságot nagyobb egyszerűséggel párosított volna. Valóban a »Rövid magyarázat« nyelvén megérik a kezdődő irodalom gyámoltalansága, de a forrongó század kevés könyvet alkotott, melynek hangja nemesebb és tartalma tiszteletre méltóbb. Elhagyjuk a küzdelmek zaját, hogy egy órára egyszerű templomba lépünk, hol hívei közt a lelkipásztor ép oktatását végezi. Kezét összetéve mellén, inkább beszélget, semmint szónokol. Nincs ebben a prédikációban semmi a középkor legendáiból, költői, tarka meséiből, melyek a képzeletet táplálják és a léleknek szórakozást nyújtanak: s mégis érdekes, mert új, mert a lelkiismeret mélyébe hatol minden szava, és minden igéje a kegyelem országának egy-egy csodáját tárja föl.

Mi az Isten akaratja a szentírás szerint? »Ez, hogy mint minket teremtett az ő igéje által, akar is üdvözíteni csak az ő igéjének, a Krisztus Jézusnak általa. Nem teremtett angyalok által, nem szentek által, nem üdvözít is általok. Ez azért az Isten akaratja és az ő akaratjának ismerete, melybe minden keresztyénnek bizonyosnak kell lenni . . . Ismerjük meg azért Istenünket: nem erőten: ha teremthetett, higyed, üdvözíthet is.«

És elmondja, hogy Isten Ádámot mily nagy tökéletességben alkotta. Ezt a tökéletességet megrontotta a bűn, az »eredendő igazság« helyére romlás lépett. »Az ártatlanságban mind a testnek, mind a léleknek akaratja együtt járt, Istennek akaratjából, teljes erőnkkel szeretettük volna ötet, mostan pedig mind lelki és testi kívánságunk Isten ellen vagyon«. Mégis Isten azt követeli tőlünk, hogy tökéletesek legyünk, mint Ádám volt, mielőtt a bűn útjára lépett. Mindenki látja ennek a feladatnak roppant nehézségét, emberi erőt túlszárnyaló nagyságát. Meg kell ismernünk gyarló és nyavalyas voltunkat és az Úrhoz könyörögnünk, ki »orvosságot, erőt és hatalmat ad, tudni mint az ő szent fiát, kinek erejéből beteljesíthetjük az ő parancsolatát.«

»Mondók, hogy emberben ez isteni szikra vagyon, ez a természeti

értelem, hogy megértheti, mi legyen a jó mind Istenhez, mind emberhez; de nincs annyi ereje, hogy ez ismeretben előmehessen, avagy megmaradhasson . . . A célban mindnyájan egyesülnek, mind jók, mind gonoszok: mindnyájan akarnak üdvözülni, de az útban a célra csaknem mennyien vannak, annyi különbség vagyon, ki ekképen akar üdvözülni, ki másképpen, maga az üdvösségnek csak egy úta vagyon.» Ezt az utat soha emberi erő meg nem ismerte, ki nem találta. «Azért mondja üdvözítőnk Péternek: Boldog vagy Péter, mert nem természetnek erejéből ismerted te ezt meg, hanem az én atyám, ki mennyországban vagyon, az jelentette meg tenedek. De mit jelentett? hogy a Krisztus legyen az élő Istennek fia, ki által kelljen minékünk üdvözülnünk. Ezt az okosság meg nem foghatja, ezt emberi erőből meg nem foghatjuk. Mert a Krisztus a pogány bölcseknek balgatagság, a zsidó bölcseknek botránkozás. Mi megérthetjük, »mi a jó, mi az üdvösség, de az utat ez üdvösségre, azaz miképen kelljen üdvözülni, sem meg nem gondolhatjuk, sem akarhatjuk, sem tehetjük, hanem az úr Isten az ő irgalmasságából jelenti meg minékünk, a gondolatot nálunk nélkül, az akaratot mi velünk, a cselekedetet mi általunk».

Aztán beszél tovább. Elmondja, hogy az Istennek két akarata vagyon, egyik elrejtett, a másik szentírásban kijelentett. Maga az Úr nyilatkoztatta ki, hogy »miképen teremtett az ő igéjének, a Krisztus Jézusnak általa, ezenképen üdvözít is az önnön igéjének, a Krisztus Jézusnak általa . . . Nem akar üdvözíteni sem angyal által, sem szent által, sem képtalók, sem búcsú, sem semmi cselekedet által, hanem csak a Krisztus halálának, vérének, érdemének általa». Krisztus az út, az igazság, az élet: az ajtó, melyen által a ki bemenend, üdvözül. Ez az Atya akarhatja: a ki látja a fiát és hiszen ő benne, el ne veszzen. A kereszténynek biztos, rendületlen hittel kell Krisztus iránt lennie, bízni a Isten irgalmában. Senki sem keresztény, a míg »kétes az ő üdvösségében:« összes tettei bűnök, Istent nem tisztelheti. »Mert kételkedő szível Isten nem tiszteltetik, és minden, a mi hitből nincsen, bűn az.« Hidd erős hittel a magad üdvösségét; a mások állapotába, szívébe úgy sem láthatsz be. Mert sokakat teremtett az Úr, de nem fog mindenkit boldogítani. »Néiket üdvözít, nékiket kárhoztat, nékiket az önnön ismeretére viszen, nékiket nem. A fazokas szabad ugyanegy sárból edényt csinálni, tisztességre vagy gyalázatra, és az ő rejtett akaratát és tanácsát senki soha meg nem ismerte.

A reformáció theológiájának egyik legsarkalatosabb, legfőbb kérdése a cselekedetek tana volt. A katolikus egyház szintén hirdette, hogy Adám bűne megrontotta az ember tökéletességét, elhomályosította értelmét, folszabadította a test vágyait és az isteni képmás szépségét földülta: de ugyanekkor nem szűnt meg tanítani, hogy a keresztység, a töredelem, a feloldozás, mint a Megváltó érdemeinek csatornái,

kegyelmet árasztanak a lélekbe, visszaadják annak elvesztett szépségét. A megigazult ember cselekedetei kedvesek az Úr előtt, mint az atya előtt a szeretett gyermeknek tettei; az igazak erényét, önmegtadadását az Isten jóságából, szeretetből örök jutalmakkal jutalmazza. Most ez a hit is megrendült. »A mi szívünknek bizodalma semminemű cselekedetben vagy érdemben nem lehet, hanem csak a Krisztus Jézusban... Ne fejj semmit, ha cselekedeted nem üdvözíthet: üdvözíthet a Krisztus érdeme. Ezt mondja Szent Pál apostol Titusnak, írván: Nem az igazságnak cselekedetiből, kiket mi tettünk, de az ő irgalmassága szerint üdvözített minket. Mert ha mi cselekedetünkből üdvözülhettünk volna, mi szükség volt volna Krisztusnak emberré lenni és mi érettünk meghalni?«

Óriásit változott a »jó«-nak fogalma. Nem tagadják létjogát, sőt szükségességét: az igazi hívő nem lehet gonosz, mert az élő hitből jócselekedet fakad, és a ki gonosz életet él, nem lehet a hitnek állapotában. »Szükség, hogy hitünknek cégére legyen, kiről emberek megismerjék, hogy keresztyének vagyunk... E cégér, a jó cselekedetek, ez az adó, kívül minden jó keresztyén tartozik: Istennek hittel, embernek szeretettel... Isten láthatatlan, neki a mi láthatatlan részünket, szívünket adjuk: atyánkfiait láthatjuk, nekik a látható részünket, beszédünket, cselekedetünket adjuk. Ezt kívánja az Isten mitőlünk, a tiz parancsolatban ezt parancsolja: tudni mint az igaz hitet és az atyafiúi szeretetet.« Az igazi jócselekedet, az atyafiúi szeretet az, a mi ember-tarsainknak javára szolgál: »nem búcsú, nem kápa, nem berbegés, nem oltárcsinálás, hanem atyánkfiainak testi és lelki építése.« Minden rendbeli ember járna el az ő tisztében: a fejedelmek ótalmaoznának, igazán ítélnének, irgalmasságot ismernének, senkit ok nélkül meg ne bantanának, az Isten tisztességét keresnék; az egyházi rend prédikállana igazán, élne jámborúl, a községnek volnának példái: ez volna a jó cselekedet. Kápát viselni, tar fővel járni, sokat harangozni, komparációért sok misét mondani: minthogy Isten sehol nem parancsolta, azonképen nem jó cselekedetek is.« Tենnének úgy, a mint kellene, hirdetnék igazán a töredelmet, a hitet, viselkednének, a mint az Úr szolgálaihoz illik: lennének »az igaz sók«: »nem gondolna osztán Isten vele, akár tar volnál, akár hajas, akár kápás, akár köntösös, akár ily színben, akár másban«.

A mi következik, nagyjában ezeknek a tanoknak a tiz parancsolatra, a Credo, a Miatyánk pontjaira való alkalmazása, a hit látható jeleinek, a keresztségnek, úrvacsorának kifejtése: a kálvinizmusnak dogmatikája. Világos feltüntetése annak a nagy úrnek, a mely az új szellemet a régítől elválasztja: egyszerű, csöndes, de határozott tiltakozás a régi eszmék, a régi rend uralma ellen. A fogadalmat, szerzetességet, a hierarchiát, a pápaságot, a múltnak úgyszólván fő fogalmai

megvetőleg kitorlik életöknek könyvéből; a szenteknek és a Boldogasszonynak nem tiszteletét, de segítségül hívasát, azt, a mi a magyar hazafiságnak dogmája volt, a bálványozással helyezik egy sorba. A szabadságában gyönyörködő ész nem ismer semmit, csak a szigort, a kritika szigorát, mely általa született és tünt fel igazán a vallási életben és irodalomban: általa is vált uralkodóvá. A vallás nemcsak külsőségeit hullatta el: ugyanakkor emberibbé lett s úgyszólván teljesen a szívbe, a lelkiismeretbe vonult vissza. Az egyház végtelen szimbolumaiból, szertartásaiból, a szentségekből alig maradt meg valami: a keresztség, az úrvacsora — „mert e kettőt tudjuk, hogy Istentől vadnak, ezek is pusztá jelekké zsugorodtak.

Mi e ceremóniában, mondják az úrvacsoráról, -emlékezünk az

»Az úrvacsora.«
(Devai Magyarazatából.)

ő — Krisztus — haláláról. hálát adunk önekí róla. Azért mondja üdvözítőnk: Ezt tegyétek az én emlékezetemre, vegyétek hozzátok, a kenyér az én testem, a bor az én vérem: és mely nyilván hozzátok vészitek, higyétek az én ígémnek, az én ígéretemnek olyan nyilván. Bizonyynyal higyétek, hogy én tiérettetek holtam meg, érettetek ontottam ki véremet. Mért hittel kell ezt hozzánk vennünk: higyük a Krisztusnak ígéretét igaznak lenni. E hitnek általa egyesülünk, részeltünk Krisztusnak testében, véreben, mert vagyunk az ő testéből, teméből . . . A kenyéret hozzád vévén, azt mondjad, azt higyed, hogy a Krisztusnak szent testét vöted hozzád, a bort

hozzád vévén, azt higyed, hogy a Krisztusnak szent véret vöted hozzád. Ne oly testet, vért gondolj, mint mi vagyunk, hanem dícsöült testet; mert minemü dícsöült teste, lelke most Krisztusnak: hívén ebben részestültünk. Azért ez jelek a mi hitünknek erősülésére, bizonyosbbá tételére vannak Krisztustól szerevezve. Azért a végvacsorának fő haszna hitünknek bizonyosbbá téte. És a mint hogy senki senkiert nem híhet, azonképen senki másért hozzá nem veheti, senki másért misét nem mondhat. És miképen csak élök hisznek, mert halál után nincs hit, azonképen csak élő embereknek használ és csak az igazhitűeknek. Hitünknek erősítésére kell azért ezt vennünk, büntünk bocsánatjának bizonságára mert olyan bizonyynyal megbocsáttatott a mi büntünk, ha igaz hittel vesszük hozzánk, mely bizonyynyal látjuk, tapasztjuk, nyeldekljük, érezzük a kenyéret, a bort: nem jöszere-
nese-

ért, nem elveszett lóért, nem nehézkes asszonyemberért kell mondani vagy mondatni . . .

A történelem ítélőszéke előtt nem ezek a dogmák fontosak: hanem a mi bennük nyilatkozik: a szellem szabadsága, mely nem ismer korlátokat, emberi tekintélyt, boncolás alá fog mindent, kivétel nélkül, s részben, mintegy önkénytelenül, a kétkedés elvét alkalmazza. Az ész betör a theologia szentélyeibe, kutatás, vizsgálat tárgyává teszi, a miben századok megnyugodtak, megtart és elvet s büszkén hirdeti a kritika jogát, mely fölötté áll minden intézménynek és hagyománynak. A többi magától fog következni: a kutatás, vizsgálódás kiterjed minden térre, történetírás és természetismeret újjászületik. Az ember, a ki a pápának nem hisz, nem áll meg jámbor bámulattal Plinius könyvei előtt, a tudós nem siet fölfedezésével Rómába, hogy javallást nyerjen vagy elhallgasson. Prometheus elragadta az isteni szikrát és élni akar vele nyíltan, szabadon.

Nagy, világtörténelmi jelentőségű mozgalmak soha sincsenek az erőknek illetően fölszabodulása, sőt lázongása nélkül, nagy, jelentős századok, melyek koroknak szolgálnak mesgyéül, a hatalmas átalakulások évei ei sem képzelhetők máskép, mint forrongásokkal. Magyarországot politikailag a sir szélére vitték az egyenlenség, az osztályok és pártok önzése, az egyesek bűnei: de az emberekből nem haltak ki a nagy szenvedélyek, a mindennapi élet tusáiban, a létfenntartás nehéz küzdelmeiben óráról órára megnyilatkozott az őserő, mely e durva, féktelen társadalomnak átkául, sokszor javára szolgált. A Jagellók hiába iparkodtak, hogy irányt szabjanak néki; az új eszmékben csakhamar magára ismert és rohamosan állott mellejök. Kiérezte belőlök a szabadság lehetét, a saját fatalizmusát, józan értelmessége, sőt taji érzülete kielégítését. Ötszáz éve járt templomba, és a legtöbben nem tudták, mire valók a fényes szertartások, vagy mit »berbetélnek« papjaik: ötszáz éve időről-időre megszokta, hogy püspöke, főpapja idegen származású legyen. Most mindennek vége. Az egyházban, gyülekezetben mi sem történik, a mit nem értene. Magyar az ima, az ének, az istentisztelet, szemeit nem kapráztatja semmi, a mit az Istenhez méltatlannak ítélné, sőt, mint mondják, maga a vallás is »magyar«. Dévai Matyás, Kalmáncsehi SÁNTA MARTON, a volt gyulafehérvári kanonok, majd JUNÁSZ PÉTER a magyar kalvinizmus megalapításával gondoskodtak róla, hogy azzá legyen. És a protestáns magyarság, mely szégyenleit a németekkel és szlávokkal egy sorban állani, Luther hitéről szinte egészen a nemzetire térült.¹

De a mi fő: a reformáció a szellemeket gondolkodásra, vizsgálatra hívja fel. Ötszáz esztendőn át az emberek a hitoktatók, papok

¹ V. ö. Schmidt, Epp. Agr. II. 165. 37. III. 13. Lányinál.

szájából készen kapták az ígét, nem hogy feszegessék, hanem hogy elhiggyék. Most ennek is vége. Képzeljük el őket, a mint a prédikátor eléjük áll és okoskodni kezd a bibliából; vagy midőn a »Magyarázatok«-at olvassák, hogy az igazságról meggyőződjenek. Mintha hosszú, mély álomból ébrednének. Lelkők mohón fogadja magába a szót, mint az asszú föld az esőcseppeket. A gondolkodás végtelen gyönyört szerez nekik, s annyi idő után először érzik magokat igazán szabadoknak. Mindenfelé megindul az eszmecsere, a vitatkozás. A városban, a faluban megjelenik a reformáció egy-egy apostola, beszédet tart, a katolikus papot vitatkozásra hívja ki. A közönség feszült figyelemmel hallgat, izgatottan mérlegeli a szavakat, okokat és odaitéli a győzelmet. Egész vidékek vallása fordul meg a vitatkozó felek készségén, tudományán, s közben az egész országot elfogja az érdeklődés a szellem ügye iránt. És éppen ez, a mi a reformációnak végtelen fontosságot kölcsönöz a fejlődés, a haladás történetében. Az igazság nem egy-két iskola kincse többé, az emberek közt leomlanak a választó falak, mindenki részt vesz a szellem munkájában, a nagy, egyetemes küzdelemben. Most már az irodalom sem a régi többé. Ügyszólván egy csapatra lép ki az osztályok sorompóiból, a gondosan elzárt falak közül, ki az életbe, a nagy tömegek elé. Van közönsége, hatalmas és messze terjedő. Mert igen sok ember maga akarja forgatni az írást és megtanul olvasni, a többi pedig várja, lesi a szavakat, hogy gondolkodhassék rajtok. A sokaság fölébredt tengődéséből, s maga készül a nagy kérdések megoldására, melyektől üdvössége függ. Mindent átjár, elborít a demokrácia áramlata, mint valami termékenyítő melegség; a régi tekintélyek leomlanak, az előtérben diadallal emelkedik föl a bíráló, kutató ész, a szabadság szelleme, az egyéni erő.

Nézzünk egy kiváló prédikátort rögzös és győzelmes pályáján. Valahol lenn, Somogyban született és szülőföldjéről SZTÁRAI MIHALYNAK nevezi magát. Messze, Olaszországban, Pádovában járt iskolába és mint ferencrendi szerzetes kezdte munkásságát. Volt alkalmá közvetlenül érezni a régi szellem súlyát: szívében fölébredt a szerelem, s ő átélte azokat a nehéz órákat, melyek a fogadalom és a természet ellenkezéséből táplálkoznak. Ezeknek a konvulzióknak alig lehet valaki tudója. A szellem keresi a megoldást és megtalálva, eltéphetetlenül ragaszkodik hozzá. A klastromi élet visszásságai, lanyhasága, a mindennapi élet példái, az új szellem hatalma kezébe adták a vezető fonalat és lelkesedve csatlakozott azokhoz, a kik a dogmák megdöntését s az ember győzelmét hirdették. Szabadnak érezte magát, erős és szenvedélyes szíve munkára tüzelte a szabadítóknak és eszméiknek ellenségei ellen. Vándorbotot ragadt és ment délre, hol tizennyolc évvel előbb a nagy, nemzeti temetésre vonuló háddal járt, prédikálni az ígét a török ígében levő magyarságnak. És nemcsak prédikált. Megzöndí-

tette a szent lantot és egyszerű, de tiszta hangokat csalt ki belőle. Az irodalomtörténet néhány éneken kívül tizenhat zsoltárnak fordítását, parafrázisát ismeri kezéből és e mellett a husz-huszonegy költemény mellett annyi éven át megmaradt az élő hagyomány Mihály papról, a ki csöndes nyári estéken, hegedűje mellett, szép, hangos szóval verseit énekelgette a laskói templom dörömbjéről. Annak a szegény, rabságban élő népnek szívéhez tudott férkőzni a dal, és parlag lelkében százsoros magot hozott az íge. Mentek utána, de voltak ellenségek is, a kik életére törtek. És Mihály pap, ha éjjel ki akart menni hajlékából, karóra szúrt tőköt dugott ki maga előtt az ajtón. A lesben állók a tőköt a pap kopasz fejének hitték s összeverték, ez pedig sértetlenül

Mos-tan em-lé-kez-zünk az ke-resz-tyé-nek-ről
és ó tör-vény-bé-li sok hi-tet-le-nek-ről,
az Ák-háb ki-rály-ról, hi-tet-len ki-rály-ról,
Il-lyés pró-fé-tá-ról Is-ten em-be-ré-ről.

Sztárai egy énekének dallama.
(Mátray Gábor szerint.)

húzódott vissza. A győzelmet azonban nem ragadhatták többé ki kezéből. Az ősi hit emberei lépésről-lépésre védelmezték a tért, de a prédikátor is nyert társakat, kik osztoztak munkája terheiben. A vitakozások egymást érték, a diadal mindig az új szellem híveié maradt és a »régiek«-et félelem szállotta meg. A Dráván innen és túl 120 eklézsia hirdette Mihály pap dicsőségét s az új éra támadását. A legyőzött fél harcosai rémülve vonultak vissza, »túl a Sauromatakon és a jeges Kaukázuson«. 1551-ben, a Valpó és Vukovár környékbeli nagy zsinatról menekülő papok közül némelyeket az asszonyok teknő alá bujtattak, hogy őket a bántalmazástól megmentsek. A nép úgy bánt velök, mint a kik évek hosszú során keresztül port hintettek szeméibe, s a gúny és gyűlölet kifakadásait szórta ellenök. Új tanítóitól eleget hallott

tehetetlenségökről és hibaikról, és most, elragadtatásának, ellenszenvének álláspontjáról tekintve, gyöngeségük nagyitva tűnt föl szemei előtt.

A reformátor látja ezt a helyzetet. Ismeri súlyát és nem késik, hogy a saját előnyére fordítsa. Megrajzolja torzképét, áthatja erős, kirívó tendenciájával, s művében kipattantja egy új műfajnak, a magyar drámanak első csiráját. Irodalmunknak, költészetünknek oly jelensége ez, a mely egyedül áll a világirodalomban. Nyugati Európának egyetlen népe sincs, melynél a dráma nem az egyház misztérium-játékaiból indult volna ki, táplálva, fejlesztve a nemzeti jellem játékos hajlamaitól, a társadalmi osztályok sajátos, kedvező alakulásától, nemesítve a nemzeti költészettől és újjászületve a renaissance, a görög és római nagy minták hatása alatt. Angol-, Német-, Olasz-, Francia- és Spanyolországban kezdettől fogva megvannak azok a hajlamok s népi elemek, a melyeknél fogva és a melyekben az egyházi dráma, a szentélyből kiválva a maga művelőit megtalálja; a római színészet nem szűnik meg irodalmi elhanyaglása után, alakjai ott élnek a nép legalsó rétegeiben mint utcai komédiások, mint a nép játékos hajlamának készségei: a germán népek pogány dalnokai sokaig nem vesznek ki teljesen; a kereszténység korában, átalakult formájukban is megvannak a nép között, mint annak mulattatói. Angolországban ismerik a *Master Rumours*- alias bohóckodásait, Németországban a *Fastnachtspiel*-ek gyökerei a pogánykorba nyúlnak vissza. Olaszországban már a XIII. század második felében keletkeznek világi színjátszó társulatok a passió-történetek előadására és a nép mellett a műveltebb osztály is megtalálja komoly táplálékát a dráma terén; Franciaországban a *troubadours* hanyatlása idején előadó társaságok szervezkednek, nyomukban a passió előadására életre kel a *«Confrères de la Passion»*, a *«Cleres de la Basoche»*, a *«La Confrérie des Sots»*, az *«Enfants sans souci»* valamennyien ápolói a világi dráma első hajtásainak. Angliában, Németországban a polgári elem ragadja kezébe a szentélyből kivált egyházi drámát, belévegyítvén a nemzeti szellemet, hogy aztán az irodalom tisztító, nemesítő hatásaira előkészítse.

Semmi kétség, a misztérium-dráma nálunk soha sem jutott a virágzás oly magas fokára, mint a nyugati népeknél. A keresztény vallást tőlük kaptuk a XI. században, mikor az egyház liturgiája teljesen ki volt fejlődve: a magyar kereszténység ismerhette, sőt ismerte a liturgia drámai elemeit, melyekből másutt a misztérium-játék fejlődött: idegen hatás útján meg-megjelent valami husvéti misztérium, és a reformátorok éles támadásokat intéztek »a Krisztus szenvedésének és halálának játékos komédiára való fordításai« és »kitragoediázása« ellen: mégis mindez a nép szellemével alig van érintkezésben, és a misztérium, a templomot elhagyva és a nép kezébe menve át, jelentékenyebb változást, fejlődést, gazdagságot alig mutat. Nincsenek játékos

személyeink, hagyományaink, még kevésbbe kedvezők viszonyaink. Otszáz esztendőn át élünk csaknem kizárólagosan nemesi és népi életet, és ezek közül is amannak csupán egy kis része összpontosul a király személye köré, míg a nagyobb, a jelentékenyebb rész a pusztákon és a varakban forog le. A nép a föld művelésével, a külső dologgal elfoglalva, fele idejét künn, a mezőn tölti, a másik felét falujában. Neki úgyszólván ideje sincs arra, hogy játékos hajlamait kifejelessze, hogy, mint a városok lakója, szórakozást keressen. Ideje minderre csak akkor jut, midőn a mezei munkát befejezve, falujába tért téli pihenőre. Innen magyarázható részben az, hogy mért divatosak nálunk csupán a téli multságok: a Gergely-járás, a karácsonyi, a vízkereszi játékok, s miért nem a husvéti játék is, mely már oly időre esik, midőn a mezei munka kezdetét veszi s a szórakozás helyett a gond lép előtérbe. A magyarság csak eltűnő kis számban alkotja a városi polgári elemet, a mely nemcsak a germán, hanem a római népeknél is tulajdonképi előadója és fejlesztője a husvéti játékoknak és az ezt megelőző farsangi látványos multságoknak. Európa nyugoti népeinél az udvar és a nagyobb városok köréből indul fejlődésnek a színeszet és a dráma, és nem alulról, a népszínháték nyomain. Ez csak egyik eleme annak a fejlődésnek, melynek nagyobb tényezőjét a nagy városokban találjuk. A *Confrères de la Passion* Páris mellett üti föl első tanyáját, a kiinduló pontot a városi élet teszi és innen nyeri ösztönzését a vidék. A mi városi életünk idegen volt, nem olvaszthatta magába a vidéki, népi magyar elemet, mely aztán megmaradván a maga kezdetlegességében, egyszerű, régi formáiban üzte játékait: az egyházi színjáték átalakulásának amaz útját, melyet a nyugoti nemzeteknél megtett, Magyarországon hiába keressük.¹

SZTÁRAIT a reformáció, a vitatkozás tették a drámai alak felhasználójává: de ösztönt hazai hagyományokból vagy önmagából nem merithetett. Ismerte Plautusi és Terentiust, mint egykori páduai tanuló emlékezhett Ruzzantera, kinek komédiái ép az ő otléte éveiben aratták diadalaikat, s még inkább a germán iskolai darabokra, melyeket a reformáció a maga céljaira felhasznált. Egy berni költő, Nikolaus Manuel, mintegy harminc évvel előbb írta meg *Todtenfresser*-ét, melyben gúnyolódását a papokra és a gyászmisékre árasztotta. A műben egymás után léptek föl Antikrisztus pápa, Krizosztom püspök, Nyúzó Sebastían dékán, Papzsák apátur és hason szörű társaik, s az íróknak egész sora vette át a munkát. A komédia, melynek alapjait a miszteriumok torzalakjai és a XV. század *Fastnachtspiel*-jei vetették meg, az iskolák színpadjain elég gyorsan fejlett

¹ V. ö. *Bayer Josef* nagy értékű munkáját: A magyar drámairodalom történetéről. 3—13.

tovább, s hangosan hirdette a reformáció tanait és a régi egyház visszaéléseit. A magyar reformátor részére nem hiányzott a példa, hogy az iskolai drámát itthon megteremtse, és ő nem minden siker nélkül tette meg az első lépéseket. Sztárai korát és környezetét figyelte meg, rájuk kívánt hatni és közülök vette alakjait. Ezek az emberek mindenk fölért érdeklődnek a vallási kérdések iránt, melyek lelki életüket úgyszólván teljesen a maguk részére foglalták le. Az ő szemökben nem is a játék a fő; hanem elveik hangoztatása, igazuknak győzelme, az ellenfél veresége. Mialatt a szereplők hosszú theologiai fejtegetései ásitásra készítetik a modern olvasót, öbennök lobog a láng, s ép oly izgatottsággal lesik az okokat, mint mi a cselekvény fordulatait, és ép úgy ragaszkodnak hőseikhez, mint a hogy mi együtt érzünk, félünk, szenvedünk, örvendünk drámáink kedvelt alakjaival. Nem a cselekvény ereje és tarkasága fontos; az író ép úgy önmagát keresi, mint a közönség. Ha egyébre gondolunk, alig fogjuk őket megérteni, annál kevésbé helyesen méltányolni: míg ha lelkök mélyébe tekintünk, egyszerre világossá válik előttünk minden.

SZTÁRAI — az irodalomtörténet tudtára — két úgynevezett

Comœdiá-t írt, egyet a papok házasságáról, egyet az igaz papságról.¹ A gyakorlati, a mindennapi életnek alig volt kérdése, a mely a vallási küzdelmek zajában több fontossággal merült volna fel, mint a papság problémája. A régi hit szolgálai, az új hit apostolai egvaránt ezen a réven kérnek hitelt és követést; mindegyik fél az Isten igaz követének hirdeti magát és a községek vallása sokáig alig egyéb egyik vagy másik pap diadalánál. Az erősebb elűzi a gyöngébbet és tanítja a maga tudományát. A nép pedig halad utána bizalommal. Előbb azonban tudni akarja, kinek hiszen: saját szemével kívánja látni a különbséget, a mely az új tanítót a régitől elválasztja. Nem csoda, hogy egy tapasztalt térítő különös fáradságot szentelt erre a tárgyra és róla írja legközvetlenebb hatású műveit. A sokaságnál mindenk fölért szemet szűrt a papok házassága, legelsőbb is ennek a jogosságát akarja igazolni. És Mihály pap megírja a »Papok házasságát«, melynek csupán egy töredéke ismeretes. Tamás, a protestáns prédikátor, az egyháztörténelemből, Szent Pálból rábizonyítja a pápára, hogy Isten a papok házasságát soha nem tiltotta, Bereck pap és a Vikárius elindulnak, hogy part keressenek maguknak, Borbás és Antal bíró uramék közt pedig szent a bekeség. Sztárai kényelmesen elfér ebben a szűk keretben és nem jut eszébe, hogy tágitson rajta. Második műve, »Az igaz papság Tiköre« alig egyéb az első folytatásánál, melynek hőseit feltámasztja, problémáját tovább fejleszti, menetét, a mennyire kivehető, utánozza. Látjuk az

¹ *Comœdiâ de matrimonio sacerdotum*, 1550. — *Comœdiâ lepidissima de sacerdotio. Atz igaz papságnak Tiköre*. Ir. 1556. Kiadva 1550.

egyszerű, kurta eszű, de józan és becsületes paraszt bírót, a kinek lelkét megzavarták a változások. Keresi a kibontakozást, mint annyi más, a ki belékerült az eszmék forrongásába. És látjuk a másikat, bár tudása inkább prédikátorhoz, mint paraszthoz illenék, telve a neofiták meggyőződésével, lelkesedésével és erőszakosságával.

Antal bíró: Lám, nagy dolog ez, mely nagy dolgok kezdének immáran lenni, bizony én azt hiszem, hogy hamar elfordul immár ez világ.

Borbás bíró: Mi dolog az, Antal bíró? ismét nem tetszik-e tenéked a papok házassága?

Antal: De immár azt igazlanám, mert az Isten szerént vagyon, de nagyobb dolgok kezdének annál lenni.

Borbás: Micsoda dolgok azok?

Antal: Ám immár mind pappá lesznek a diákok.

Borbás: Tehát mit akarnának, hiszem előbb is a diákokból lettenek a papok, míg nem támadtak volt a csép-szagató¹ barátok.

Antal: Úgy vagyon, de felszentelték ám azokat Rómában, avagy a káptalanban, szépen megnyírták fejeket, szentelt olajjal megkenték az újjokat. Ezek kedig sem Rómába nem mennek, sem pilist² nem nyíretnek, sem szent olajjal nem kenetnek s azért ugyan pappá lesznek.

Borbás: Minem³ csak Budán tesznek bírót, hogy minden embernek Rómába kellene menni az igaz papságot felvenni? Mindenütt vagyon a papság, valahol az isteni igazság hirdetik. Miképpen mindenütt vagyon a bíróság, a hol lejend a polgárság. Rómában kedig nincsen mostan az isteni igazság, azért az igaz papság is nincsen ott. Tudod étegetlenn⁴ is mely nagy hamisságban érének a pápát az ő püspökivel, papjaival, barátival és apácaival egyetemben?

Antal: Jól tudom, de azért mégis pilist kellene nyíretnyi.

Borbás: Bolondnak szokták a fejét megnyírni, és kappannak szokták a taraját elmetszeni. Úgy kell a bolond papoknak járni, de nem kell az igaz papokat azzal megcsúfolni. Banod-e te, hogy hajad vagyon? Osztán pedig hogy nyilván megértesd jó Antal bíró, nem pilistől, olajtól vagyon az igaz papság, mert még mi is papok vagyunk, azért, mert a fejünket meg nem nyírték.

És Borbás uram hozzáfog a protestáns dogmák fejtegetéséhez. Érezzük, hogy betanult mondókat fuj, vagy még inkább: hogy a térítő, a theológus SZTÁRAI áll mögötte; azonban semmi, a község, a -jó polgárok és polgárasszonyok-, kik az igaz papságnak értelmére és tanúságára gyűltek össze, ép ezt az ígét szomjuhozzák. Az okoskodás nem pusztá okoskodás: a harcnak egyik része; és a szavak és okok úgy hullanak az ellenfél fejére, mint egy-egy csapás a tornán. Mindenki papja önmagának, ki a hit által Krisztusban el, az Istennek hálaival, dicsérettel és jó cselekedettel áldozik, háza népét, felebarátját jóra oktatja és imádkozik testvéreiért. Ez az áldozás, oktatás és könyörgés a belső vagy lelki papság, mely a keresztyén ember díszé és ajándéka, és csak

¹ Magokat ostorozó.

² Tonsurát.

³ Hiszen nem.

⁴ *Tégetlen* = minap. *E tegetlen* = a minap. Vonatkozással a *«Comœdia de matrimonio»*-ra.

azián következik a külső vagy testi papság: kiváló személyek választása, kik a keresztyéneknek dolgokat a lelki dolgokban forgatnak és igazgatnak, és abból mondatnak osztán lelki bírának és lelki pásztoroknak.

Antal: S nem áldoznak-é a papok?

Borbás: Áldoznak ők is akképpen, a miképpen mi áldozunk, de másképpen nem aldozhatnak, hanem csak az egy áldozatnak emlékezetére a Krisztusnak szent testet és szent vérért a keresztyéneknek osztogatják és adják.

Antal: S ki teszi pappá őket?

Borbás: Az Ursten a keresztyénekkal egyetembe. De miképpen minden városban főbíró-t tesznek, ki az esküdtekkal és polgárokkal bírjon és az városnak gondját viselje: azonképpen mindenütt a keresztyének magoknak egy püspököt és főpapot választanak, hogy a több papokkal bírjon, botránkozásokat közöttük megfeddjen és eltávoztasson, és főképpen imerre gondot viseljen, hogy mindenkoron papságra való ifjakat tanítson, és a kinek tudománya, jó erkölése és jámbor hire, neve vagyon, azt pappá tegye.

Antal: S nem kenyi-é meg szentelt olajjal az ujját és a feje tetejét?

Borbás: Nem kenyi.

Antal: Miért? Lám az ő törvémben úgy tötték a papokat és királyokat!

Borbás: Az ő törvémben tulykokkal s barányokkal is áldoztanak, de az Ursten immar véget vetett annak.

Antal: Láss dolgot . . . de énnékem mind papok, mind barátok azt mondják, hogy nem igaz papok azok, kiknek fejeket meg nem nyírik es az ujjokat szentelt olajjal meg nem kenyik. Azért jer, vonjuk ismeg szembe őket az vikarius elcibe, és ottugyan szóljanak osztan, ha mit tudnak szólányi. Ne hitgelessék a szegen községet.

Magában az életben akárhányszor ekkép kezdődtek a vitatkozások. Mind a két fél vitte a maga papját, és a világi hatóság részéről, még a törökéről is, megjelentek a döntő bírák, kik rendszerint a többség hajlamának megfelelően ítétek. Abból a körülményből, hogy a török arbiter jóformán mindig a reformátoroknak fogta pártját, észre lehet venni, mily hatalmas tényezővé vált a protestantizmus néhány év alatti és mily elemi erővel hódította meg az embereket. Valóban a katolicizmus végtelenül gyengének látszott és szolgálai túlnyomó erővel szemben mintegy tehetetleneknek tünnek föl a szemelő előtt. A reformációnak diadalmas büszkesége úgyszólván minden szóból kiérzik, melyeket hívei ejtenek, és a prédikátor inkább bíró és vadló egy személyben, semmint vitatkozó fél, a kinek volna mitől tartania. Ez a határozott, mindent eltíró erő, ez a hatalmas „Io paian” szinte megdöbbenően nyilatkozik műveikben, s hatását csak növeli a gúny, melylyel az ellenfélről szólanak, és a gyűlölet túlzása, melylyel a katolicizmus arnyát, gyöngeséget rajzolják. A Borbás bíró papja valóban semmit sem különbözik a hatalmas, erőszakos, rettegett Sztaraitól, és a kikre az ő egyház tamaszkodik, a legbárgyúbb, leggyávabb es leg-hítványabb fiékok, a kiktől valaha beszéltek. Böröck uram, mikor a vikarius elé hívják, csak úgy kívánczik oda, mint az akasztófara,

es társai: Frátor Lukacs, a vikárius, a papa, a püspök alig ütnek el tőle — Mihály pap rajzaiban.

A ket bíró a pápához viszi embereit, hogy a vitát eldöntsék.

Pápa: Mi ördög pap vagy te?

Tamás prédikátor: Isten papja vagyok és az igaz keresztyéneknek tanítója.

Pápa: Micsoda Isten papja? Hiszen én vagyok az Isten papja.

Tamás: A volnál, ha Istened volna.

Pápa: S ninesen-é tehát minékünk Istenünk?

Tamás: Ha Istenek volna, tehát lopók, latrok, tolvajok, farkasok és szentségárlók nem volnátok.

Pápa: Ugyan az atyaid azok.

Tamás: Ilisz ti vagytok azok.

Pápa: Szenet hamar az etreteknek, lám, szömtől szömbe megcsúfol!

Antal: Szenet? de bizony addig nem égeted, míg törvénnyel meg nem éred.

Borbás: Hadd bizonyítsa meg, a mit mondott.

Frátor: No ha bizonságra kelend, ott eb örüljön.

Pápa: No miért mondál lopóknak, latroknak, tolvajoknak, farkasoknak és szentségárlóknak?

Tamás: Azert, hogy azok vagytok.

Pápa: Mivel bizonttad?

Tamás: A Krisztus mondásával. Lá hogy mond szent Maté evangéliónának hetedik részében. Megoltalmaztatok, úgymond, tinnenmagatokat a hamis prófétáktól, kik ti hozzátok jönek juhoknak öltözetiben, belül kedig ragadozó farkasok. Isméglen azt mondja a szent János evangéliomának tizedik részében, hogy: Mindnyájan, úgymond, kik én ellenem jötenek, lopók, latrok és tolvajok, de az en juhaim nem hallgatták azokat. Hallod-é ezeket?

Pápa: Jól hallom, de nem jöttünk ám mi a Krisztus ellen.

Tamás: Sőt ő ellene jöttetek, és ő ellene támadtatok. Meit ő az ő drágalatos szent vérevel mindnyajunkat egyaránt megváltott, ti kediglen a gazdagoknak lelkeket száz pénzzel váltjátok. Ő minket csak ő benne biztatott, ti kediglen az emberket az ő tulajdon érdemekbe biztatjátok. Ő minket az ő szent atyjának akaratjára tanított, ti kediglen a pokolbeli ördögnek akaratjára és a ti akaratokra tanítottok. Ő minékünk a mi hitünknek erősségére a szent evangéliomot és a prófétáknak írásit mind egy könyvbe hatta, ti kedig az ellen száz dekrétomot írtatok, és azt tartjátok. Ő az igaz házasságot minden embereknek szerzőtte és parancsolta, ti kedig azt magatoktól megtiltottátok, es az felett az paráznaságot magatoknak választottatok... Azért (miképpen a szent Pal mondja) ördögi tudománt tartotok, ördögnek tagjai es szolgálói vadtok, a Krisztusnak ellenségi vadtok (mert az ördög ellensége a Krisztusnak). Innét következik osztán, hogy lopók, latrok és tolvajok vadtok, mert a Krisztus ellen támadtatok.

Pápa: Noha latrok vagyunk is, de azért lopók és szentségárlók nem vagyunk.

Tamás: Sőt azok vagytok, mert az Úristennek igéjét ellopjátok, és diakol mondjátok, avagy hamissan prédikáljátok. Az oltári szentségnek is felét ellopjátok es a szegén községnek csak a felét adjátok. Az Úristennek szent testét es szent veret pénzen áruljátok, mikor pénzert nagy sok miseket mondotok. Nagy sok pénzes búcsúkat támasztottatok, es a papságot is pénzert adjátok, mert minden tudatlan papokat pénzert pappá teszték. Krisztus urunk kedig szent Maté evangéliomanak tizedik részében azt parancsolja, hogy ingyen vöttetek, úgymond, éntölem es ingyen adjátok... Ti kedig azt mondjátok, hogy jűj be, úgymond, mind a te pénziddel egyetembe, mert mi az Isten ajándekút pénz nélkül nem adjuk.

Pápa: S nem kell-e tehát senkit pénz nélkül (akarom mondani: pénzért, pappá tennyi)?

Tamás: Nem kell, mert lám... Krisztus urunk is azt hatta, hogy ingyen vöttétek, úgymond, és ingyen adjátok.

Pápa: Mi ingyen nem vettük, azért ingyen sem adjuk...

A vitatkozásnak folyása eléri a legfontosabb pontot, a paptévés igaz és kötelező módját. A protestáns püspök összegyűjtötte a környék tudós prédikátorait s a népet, aztán megvizsgálta a jelöltek képzettségét, erkölcsét, megprédikáltatta és elküldötte őket, a hol szükség volt rájuk.

Tamás: Krisztus urunk is akképen tötte pappá az apostolokat. Szent Péter is akképen tött papokat.

Böröck: Eb higye azt.

Tamás: Nem hiszed? hozzádsza a hájas breviárt, s immajd megtalálom én benne.

Böröck: Nincsen itt.

Antal: Lám a palack mellett vagyon a szatyorban, de bizony eléve¹ adod.

Fráter: Mi ördögöt tész volt itt azzal, hogy még abból is fejünkre bizonyitnak.

Vikárius: Nem tudtal ördögbe lugszóba vetnyi.

Tamás: Ládd-é miképpen vagyon megírván: A Claudius császárnak idejében, úgymond, szent Péter apostol Antiókhiaából Rómába jöve és nagy sok keresztyének jövének vele egyetembe Rómába. Nagy sok idő elmulván osztán mondá szent Péter apostol az ő tanítványának, Apollinárinak: Mit ülsz itt, úgymond, csak heába mi mellettünk, hanem kulj fel, és vegyed a szent léleknek ajándekat püspökséggel egyetembe, és menj el Ravenna várasba, prédikálljad az ottan való népnek az Úr Jézusnak nevét és egy szálát se felj. Azután szent Péter, úgymond, imadságot tévén, s az ő kezéit Apollinárinak fejére vetvén, imézt mondá: A mi urunk Jézus Krisztus, úgymond, elbocsássza az ő szent angyalát, ki vezérelje a te útadat és megadja a te kéremésedet. És ez beszödek után ötet megapolván, töle elbocsatá.² — Ládd-é, sem olajjal nem kené az újját, sem meg nem nyíré a fejét, hanem ugyan annélkül nemesak pappá, hanem püspökké tövé és elbocsatá. Úgy vagyon-é?

Pápa: Ha az úgy vagyon, hogy meg a rossz Breviar is reank szól, tehát bizony én felakasztom magamat.

Vikárius: Bizony én vargává leszek.

Böröck: Én kedig timárrá leszek és övesón adom osztán a bőrt, csak te ritkán varrjad.

Fráter: No püspök uram, légy kovácscsá te, s im én szénegető leszek.

Püspök: Bátor, de leesik ám az okulár az óromról, ha az nagy veröt kezembe vejendem.

Borbás: Lam mondom szomszéd, hogy mind fapapok ezek.

Antal: Bizony azok, hála legyen az Istennek, hogy torkunkról elvethetök őket, többe ne tartsunk immar ettele néma ebeket.

Sztarai, a mikor ezt a vaskos szatirát írta, tolnai pap volt, s alig lehet kételkedni, hogy azt a tolnai protestáns iskola növendékei el nem játszották. Tolna egyike volt a küzdelem érdekesebb pontjainak, hol mind a ket fel nagy erőfeszítéssel dolgozott és tartós haborút vivott

¹ Fleve, a. m. ele, elő.

² *Lege in vita Apollinaris in Breviario Strigonen.* — Szt. jegyzese.

egymás ellen. Erdélyi Józsa, domokosrendi szerzetes, a katolikusok papja, tudós és erélyes férfiú volt, a kit legkevésbé sújthatott a téletenség vádja. Tudott prédikálni, jó karban tartotta iskoláját, mely még a reformáció előtt a jelentékenyebbek közé tartozott, és gondja volt rá, hogy azt korszerűen átalakítsa és becses könyvekkel, Plató munkáival, Tertullianus, Ágoston és Hilarius műveivel gyarapítsa. 1553 elején — vizkereszt táján — híveinek küldöttségével folment Budára, hogy a pasánal a reformátorok ellen pártfogást eszközöljön ki; kért, könyörgött, minden követ megmozdított. Hiába, az »új« ellenállhatatlanul ragadta az embereket, az uralkodó török hatalom nem vonakodott a kívánt eredmények szentesítésétől s nem állott a lelkiismeret útjába. A hódoltság határán megszűnt a kánonok hatalma, mindenkinek joga volt hozzá, hogy a község egyházában a maga módja szerint imádkozzék. Ha megoszlik a lakosság és a helységnek több temploma van, számuk arányában megosztoznak rajtuk; ha nincs több megfelelő egyház egynél, fölváltva járnak beléje, két részre választják és »a parázna Babyllon papjaival együtt kiáltanak az hitlenek ördögnek, a hívek pedig Istennek«. A tolnai reformátorok eleinte a város végén egy kis kápolnában huzódtak meg, és 1553-ban már a katolikusokkal egyenlő jogú gazdái a főtemplomnak. Először Józsa prédikált és végezte hivatalát. A hallgatók közt nem hiányzott Mihály pap megbízott deákja ki följegyezte a beszéd tartalmát, és a katolikus pásztor után rögtön fellépett a protestáns prédikátor, hogy a mit amaz épített, halomra döntse, a mit állított, hazugságnak bélyegezze. A pápa, a papság, a mise, a szerzetesek voltak legkedveltebb tárgyai, haragját és gyűlöletét rendszerint reájok öntötte ki. Annyi éven át, annyi küzdés és győzelem után, melyekben megtörött az ellenfél ereje s a régi virágzó katolikus hitközség néhány buzgó családra olvadt, egy pillanatra sem hagyta el hatalmas tüze, végletekig csapongó szenvedélye, s diadalaiba be-bevegyülhetett a keserűség. Az egyszerű hívek az izgalmak hosszú, kimerítő éve után megúnhatták a reajok immár céltalan versengést, nyugalomra vágytak és aligha nézték jó szemmel papjuk örökös civódását. SZTARAINAK nem volt többé Tolnán maradása. Ide-oda vándorol, majd itt, majd amott tűnik föl neve. Egyénisége megtörését nem látjuk, de nimbusa nem a régi. Ép azok kelnek föl ellene, a kikkel egy zászló alatt küzdve, fogyatta életét. Alkudni nem tudó, türelmetlen természete, a mely sikereinek egyik forrása volt, lassankint társaival állította szembe; fölhányták hibáit, fogyatkozásait, hogy »megbírja néha az harag, néha az bor is«, üldözték egyszerű vélekedéseikért, keresztülhúzták terveit. Sorsában volt tagadhatatlanul valami tragikus; de ez a tragikum részben a reformáció mivoltából fejtett. Ők, a kik a vélemény szabadságát oly mértékben követelték maguknak, mint senki azelőtt, reformátori meggyőződésök hevében hajlandók voltak

szinte csálhatatlanoknak látszani és legkevesébbé türtek ellenvéleményt. Az eszme megvolt; de inkább csak mint elvont fogalom, s az emberek, az élet csupán lassanként birtak hozzá érni, hozzá törödni. A XVI. század kikialtotta es zászlaján hordozta azt; de a középkor sötét türelmetlensége meg izzott a szívekben, a reformátor, a ki elvetette a római egyház dogmáit, maga is dogmákat készített és nem kisebb hévvel ragaszkodik hozzájuk, mint az eltaszított, üldözött Anyaszentegyház a sajátjaihoz. Szinte megdöbbenő, mennyire gyűlölik, mily dühvel marcangolják egymást, mennyi gúnyt árasztanak egymásra. Mert az élet logikusabb, következetesebb mint az emberek. Ha Luthernak joga volt önálló véleményt alkotni a biblia alapján, ezt a jogot senkitől sem lehetett megtagadni többé, s minden nézet, a mely a szentíráson alapult, méltán követelhetett tiszteletet. Valóban, a külföldön és a hazában egymást érik az új vélemények és rendszerek, a lutherizmus mellett föltamad a kalvinizmus, szentháromság-tagadás, Luther oldaláról nem hiányzik Melanchton, Calvinéről Beza, az antitrinitáriusoktól a szombatosság. Egymást érik a pártok, felekezetek, kölesönösen terjed a keserűség, lángol a gyűlölet. Az igazhitű lutheristák az eretnkség, sákramentáriusság súlyos vádját szörják kálvinista társaikra, kik az úrvacsora tanán kívül egyebekben is ridegebbek, szigorúbbak és bizonyára függetlenebb érzésűek voltak náluknál. A kálvinisták viszont az »ubiquitarius«-sággal vágnak vissza és az uralkodó lutherizmus politikai és társadalmi nyomását irodalmi vitákkal ellensúlyozzák. Puritán szertartásaik, melyekben a titokzatosnak úgyszólván semmi nyoma, szervezetüknek szabad, republikánus színezete, a mely az Úr előtt urat nem ismer es az embereket egyenlökké teszi, ellenállhatatlankká avatják őket a magyar faj előtt s mindenek fölött megfelelnek a magyar ember sajátos jellemének. Az üldözött, kárhooztatott sákramentáriusság csodálatra méltó rohamossággal hódítja el a magyarságot a régi reformációtól, melynek főkép a szlávok, szászok, németek maradnak hívei, s a hitelvi eltéréshez hovatovább a faji érzés csatlakozik. Az ország különböző részeiben egymásutan nyílt szakadásra kerül a dolog, 1563-ban Tordán, a következő évben Enyeden, 1562-ben a tarcali, 1567-ben a debreceni, 1576-ban a hercegszöllösi zsinaton, 1591-ben Csepregen emelik föl az új, a kálvinista zászlót, s a század végéig a lutherizmus es kálvinizmus terjeszkedésének aránya el van döntve. A mozgalmaknak élen, mint a reformáció kezdetekor, újra Erdely áll, mely az új szellemnek minden hullámcsapását legelőnkebben érezte. A régi egyház hatalma megtört a Királyhágon túl, az új magyar udvart nem kötötték százados vallási hagyományok, a társadalom műveltebb, a szabadság nagyobb, mint barhol Magyarországon. Debrecenben, Goncön elnyomják, eltapossák az unitarizmust ugyanakkor, midőn a tordai, gyulafejevári, vasárhelyi zsinaton a szent-

géliomot, kiki az ő értelme szerint, hogy a vallásért senki ne szidal-masztassék.

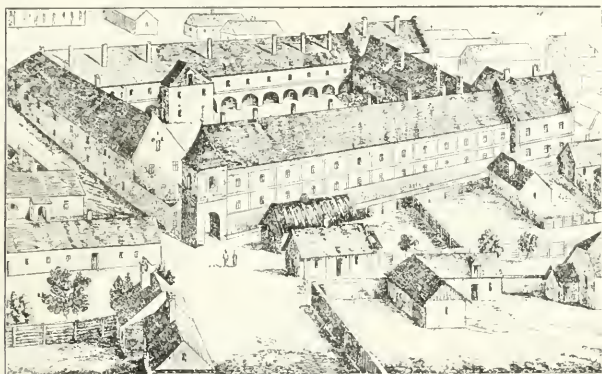
Az irodalom megérezte, nyomon követte az eszmék kifejlődésének folyamát. A harc képe megváltozik, egyes hadsorok arcvonalat cserélnek. A támadók magok is sötétedni látják a szemhatárt. Érezik, hogy területök veszélyben forog, s legjobb erőiket viszik a küzdelembe. A háromságtagadás meghódította Erdély szívét, aztán a János Zsigmond területén, a török hódoltságban diadalmasan tört előre. A kálvinizmus elfogadta a esatát. Élén JCHÁSZ MELIUS PÉTER állott, a legtipikusabb magyar kálvinista, ki valaha létezett. Somogy megyéből, Horhi falujából eredt, járt Wittenbergben »valami hat hónapig,« és úgy került a debreceni papságra. Mondják, hogy értette a zsidó és görög nyelveket, tudta a németet, a törököt és arabsot, a szentírásban senki nem volt nála jártasabb. Ha megszólalt, ömlött szájáról az idézés, átható, éles értelme meglepte a hallgatókat, de még inkább határozottsága, szigorja, szenvedélyessége. Nemcsak kálvinista volt, de egy második, egy magyar Calvin, a ki, ha teheti, ép úgy máglyára hányja Servet utódait, valamint mestere, ideálja tett a mesterrel, és a kinél a katolikusokat, a katolikus papságot mélyebb, izzóbb, halálosabb gyűlölettel senki sem gyűlölte.

Az unitarizmus Magyarországon még csak első, gyenge szárny-csapásait tette, mikor legelső munkái, prédikációs könyvei¹ megjelentek volt az irodalomban. Föltűnt széles tudománya, bibliai idézeteinek bősége, kritikai álláspontja, melyet a szentírás szövegeivel szemben hangoztatott. »Ha ítéletet akarsz tenni, lásd meg a görög és zsidó textust.« Ez a textus volt kővéra, fegyvere, s rajta túl nem akart bízni semmiben. Az elmélkedést, okoskodást ép úgy megvetette, mint a szépség erejét, az elokvencia pompáját. Komolyan, világosan szól, ritkán szintelen vagy untató; de izlése zordon, ereje durvasággal vegyül, s az ő-testamentom legsötétebb lapjaira emlékeztet. Van benne valami rideg, sőt visszataszító; volt esze, de ritkán tudott szeretni, olvadni, lelkesedni, az érzések körül inkább csak az ószövetség hatalmas, prófétai haragját érezte. A mi a kálvinizmusban tipikus, mind megvolt benne, és nagyrészen az ő hagyománya. Debrecen ő tette kálvinista Rómává, iskolájának kitűnő hirnevét ő alapította meg, a kálvinista egyházban a legújabb időkig az ő puritan hajtthatatlan szelleme lüktet, az ő makacs, elszánt, engesztelhetetlen, magyaros lelke uralkodik. Azokban a zivataros időkben, midőn a vélemények

¹ *A Christus Keozbe Iarasarol Valo Praedicaciok.* Debr. 1561. — *A Szent Pál Apostal levelenez mellyet a Colossabeliecnec irt predicacio szerent valo magyarajzattya.* Debr. 1561. — *Magyar Predicatioe, kit Postillanac neveznek.* Debr. 1563. — *Valogatot predikatioe a prophetac es apostoloc irassabol, mind egyes7 esztendeo által valo feo innepekre.* Debrecen 1563.

hullámzása szilajabb volt, mint valaha, felekezetét erős, hatalmas egységgé tudta tömöríteni, mely szembe szállt a régi egyház erejével, rendületlen állt a rá zúduló zivatarok közt a nélkül, hogy nyakát meghajtaná, és diadallal védte meg határait a reformáció szélső elemeitől. A nagy magyar Alföldön, a Királyhágó és Tisza között egy hatalmas egyház alakult, telve konzervatív hajlammal, mely lassanként, itt-ott egész az ósdiságig fokozódott; tele szilaj, független, törzsökös magyarsággal, minő a régi volt, és számottevő tényezőjévé válva a magyar politikai életnek.

Az unitárius eszmék első hirdetőjét a Királyhágón innen, Arany Tamást, Juhász Péter a debreceni első nagy vitában¹ ellenállha-

A debreceni ref. kollégium régi képe.

atlan erővel zúzta össze. Arany tagadta a Fiú istenségét, mivel a szentírásban Krisztus azt állítja magáról, hogy az Atya nagyobb nála. MELIUS megfelelt neki, hogy az Atya nagyobb a Fiúnál az emberi természet szempontjából, mely a Fiú személyében az isteni természettel egyesült, nagyobb a szolgálai »ábrázat«² szempontjából, melyet az Ige magára öltött. »Jézus«, — mondá Arany — »tanul atyjától, nevedik tudományban: nem övé, a mire tanít, hanem atyjáé; hát nem is egy isten az Atyával.« Azonban Péter pap ellen hiába vont minden hadakozás. A háromságtagadó megadta magát, visszavonta tételeit, megbánta bűnét, fogadalmat tett a Szentháromság tiszteletére. A diadalmas Melius pedig könyvet bocsátott ki Arany Tamásnak 37 rendbeli eretnokségéről, melyet Huszár Gál,

¹ 1561. december 11—14.

kassai predikátor, akkor exul-, még 1562 februárius 14-ről keltezte kinyomott.¹

Az unitarizmusnak egy újabb kísérlete, a melynek hőse Lukács, egri, majd ungvári pap volt, szintén megtört a kálvinista orthodoxia erején. A hajthatatlan eretnek fölött zsinatot, törvényszéket ültek, ítélkeztek, s mikor semmi sem használt, börtönbe vetették. Juhaszék diadala teljes volt: Magyarországon a Szentháromság ellenségei nem verhettek gyökeret, a mindenén túljáró racionalizmus másutt keresett tért és ápolást. Erdélyben, János Zsigmond területén buzgó és kiváló szellemek állottak szolgálatába, és a kálvinizmus legerősebb bajnokait hódította meg. Az erdélyi fejedelem nem volt türelmetlen gondolkodású. Átment a szellemi átalakulásnak úgyszólván összes fokozatain, melyek a reformáció alapelveiből fakadtak és belőle szükségszerűleg következtek. Az egymást követő, ostromló nézetek és rendszerek érvei előtt hajlandósággal nyitotta meg szívét. Katholikusnak születve, egymásután fogadta el Luther, Calvin, majd 1566 körül Dávid-Blandrata tételeit, s a vélemények harcában habozás nélkül ismerte el az egyéni meggyőződés szabadságát. Azt akarta, hogy birodalmában mindenki korlátlanul követhesse lelke hajlamát. »Tudjuk, hogy a hit Istennek ajándoka és a lelkiismeret erőszakkal semmire sem vitéthetik«. Ily körülmények közt az unitarizmusnak helyzete a legkedvezőbbben alakul. Az ügyes, tevékeny Blandrata, kit hazája elűzött vallási nézetei miatt, mint János Zsigmond orvosa és Erdélynek ritka befolyású férfia, meg tudja nyerni Meliusnak legkiválóbb bajtársát, az erdélyi kálvinistaság fejét: Dávid Ferencet, s a hatalmas temperamentumú, ritka eszű és tudományú embernek, ki korának legtüzesebb és leghatásosabb szónoka volt, egyetlen beszéde elég, hogy Kolozsvár népe unitáriussá legyen. A hallgatóság ujjong örömeiben, a férfiak vállakra kapják az új hit apostolát és a szabad ég alól, a hol beszélt, úgy vizsik be a volt kálvinista templomba, lelkesedéssel, diadalmammal telve.

A gondolatnak nem lehetett szárnyát szegni. Melius leghevesebb kifakadásai, parancsoló, sőt zsarnoki hatalma nem akadályozhatták meg, hogy, mint a reformáció korlátlan szellemi szabadságának szülötte és hirdetője, ne fejtse ki fényét, erejét azon a földön, mely az újjításoknak száz éven át klasszikus hazája volt és a vallásszabadságnak bizonyos értelemben egyik első pártfogója. Erdélyben kiűzik a papokat, apácákat, a világiakat, kik nem a község hitét tartják: de a községek, városok függetlenül választanak a négy »recepta religio« közül s békében kívánnak élni egymással.

JUHÁSZ PETER nem akarja elismerni ezt a jogot. Lelkének, meg-

¹ *Az Aran Tamás hamis es eretnec tevelgesinoc es egyeb sok teuelgésnek... meg hamisítási, a derec szent irasbol es a regi szent iras mag'ar izo Doctoroknac irasokbol... Debretzembe nyomtatott Anno M. D. LXII.*

gyozodésenek teljes mivoltával tapad az új eszmék alapjához, de megallapodik rajta es nem hiszi, hogy arról masok az ő mesterénél s nalanal tovább is, egyebet is lathatnának. Soha a középkorban a türelmetlenség

Janos Zsigmond arképe.

kimeletlenebbül nem nyilatkozott, sem Róma, hogy a hitetlenek es eretnekek fejére paraszt hintsen, keményebb szavakat nem használt. Meliusból árad a harag, lelkének méhéből pusztító láng tör elő es terjed, mint a boszúállás emésztő, tüzes esője. A mily mélyen ragaszkodik

saját hitéhez, ep oly mértékben gyűlöl minden mást. Szemei előtt egész világosan áll a Szent János látomásának két szörnyetege. »Egyik bestia a testi Antikrisztus... a római régi császárság; másik bestia a lelki Antikrisztus: az római pápa, kardinálok eretnek hiti, tudománya, szerzése.» A babiloni parázna: a pápa, Sergius, a zsidók hite, a glagoliának es minden eretnekek. »kik az teremttött állatokkal paráználnak, azaz bálványoznak, tobzódnak, vérszopók, mint Nabukodonozor, részegesek, kevélyek, tolvajok, kobzók, verszopók, ku... kodnak, férfi ku... ákat tartanak, mint az babiloniak, testi, lelki paráznak, mint a római papa kardináli, papjai, püspöki, érsöki, baráti, apácái, Sodomák, Gomorak, mint a jezsuiták, az nagyszombati és egri ku... a papok, — ezeket nevezi Sz. János Babilonnak és földből, tengerből jött undok thirionnak mint Szent Pál mondja: Néma ebek és бүдös ganéba piszkáló disznónak, kik csak a бүнben, misemondásban, paráznalkodásban hevernek.«¹

»Az Úr mondja: *Kiokádlak*, mért hogy te az én érdememmel nem akarsz üdvözülni, én tölem aranyat, igazságot, bölcseséget és törvénytöltést nem akarsz venni. Te is pedig nem üdvezülhetsz a te érdemmeddel, be sem tölthetd a törvényt: felfuvalkodott, kevély, misés, бөйтös, бүcsүs, érdemes vagy, ebbe bízol, csak színnel vagy hozzám, üres váz vagy. Col. 2. Azért kiokádlak téged végre, azaz, noha most halasztom haláloed, de végre elvesztlek, pokolra vetlek. Mert mint a mi az ember gyomrát felháborítja, nem jó, utálatos: így ti érdemes, бөйтös misézők, lelki-testi paráznak, a ti orditástokkal, zsolozsmáttokkal, misétökökkel, бөйтötökökkel, lélekváltásgtokkal, a ti könyergéstekkel, бөр bitelés-tökökkel, mint egy utálatos дөggel, бүzzel, сárral, epével, a ti igazságtokkal és érdemetekkel felháborítjátok az én gyomromat: azért kiokádlak, pokolra vetlek: nem kellett! Vidd el a te sok orgonálásodat, áldozásodat élendölem, mert nem kell!«²

»Az asszonyállat haja hosszú, megeresztett, mert puha testü, hajló az bujaságra, parázna hízkeledésre. Rövid az ő jó esze es tanácsa, mindent hamar kíván, semmit meg nem tud jól érteni, végére sem mégyen semminek: csak szemmel, csökval, ölelésvel csal mint Éva Adámot. Semmi erő nincs benne az bajvívásra ellenséggel, hanem bujasagra, rabságra neki adja magát az ellenségnek. Így a pápák, eretnekek... Erő, gondviseles nincs nálök, csak esznek, isznak, alusznak, hízkelnek az fejedelmeknek, elcsalják és álatják az ő hosszú hajokkal, azaz, parazna, buja csökökkel, tanácsokkal: »Mi nem hadakozhatunk, mi nem szanthatunk, kapalhatunk, kézi munkát nem tehetünk, fök vagyunk... Jöra, oltalomra, testi-lelki bajvívásra nincs erejek... De

¹ 17 Szent Janosnac teott ielenesnee iga7 es iras szeriat valo magyara-77sa. Irva: 1560, Varadon, 1568.

² U. o. Cap. 3. conc. 3. R. iii.

rágalmazni, szídalalmazni, szagatni ebmódra az Isten szent ígését, szörzését, tanítóit, és tapodni disznómódra az gyöngyöt: Isten jószágit, ígését, gyorsak. A szegény özvegyek, árvák, az ország jóvedelmét ők szopták fel, benyelik, éjjel-nappal tobzódván, paráználkodván, az püspökök, egri papok, barátok, érsekek . . .¹

»*Mellők ras.*: mert nem szentirással, nem tudományyal, nem igazsággal, hanem fegyverrel, a fejedelmekkel oltalmazzák magokat. Mint érsek, az egri, szombati, pozsonyi lator papok, barátok az fejedelemhez kapcsolták magokat, azokkal oltalmaztatják magokat az ő bo . . . ly kanonokságokba és barátságokban . . . Csak csácsognak, zörögnek, ordítanak, diskantolnak, énekelnek, kajálnak, bajálnak értelem nélkül. . . Mikor disputációra fogod is, a kukliak csak csácsognak: . . . öld meg, égesd meg az eretneket, semmire sem tudnak felelni, mint az tisztátalan sárba heverő dísznő, az dögön rágódó kuasz. Mert mint az ebek, dögöt esznek ezek is: a pápa-Antikrisztus miséjén, szörzésén, az ő érdemeken, igazságokon rágódnak, kik ganék, dögök, sárok, polyvák.¹

A parázna asszony, kiről Szent János a 17. fejezetben emlékezik, aranyos, gyöngyös ruhájában a misének képe. Nincs belső és lelki tiszta öltözeti, mint a Krisztus Jézus jegyesének, »hanem belül parázna bűdös koporsó, kívül szép, mint a ku . . . a, belül dög fr . . . os: Tündöklék kívül a mise, de belül dög . . . Szép a papon a ruha, aranyos, gyöngyös, szép az orgonaszó, a diskant: de . . . a pap dög, fr . . . os: az áldozat: hazugság, emberi lölemény a misébe. Hát ti oltárosok, pápa miséje, kelyhe, ruhái tartó népek, fr . . . osok ruháját ne viseljétek, tisztátalan dögön ne tessétek a községet.«²

»Mint a Credo mondja: Híszek egy Istenben: a ki az Atya, a Fiú, a Szentlélek. Így szól Pál is: Ha saját atyja (*hautü*, azaz saját, tulajdon), hát egy természetű Jehova az ő atyjával, hát egyenlő atyjával. Mert az ige: »Saját atyja«: Krisztusnak e kettőt vonza: a természet egységét, *Ioan. 8. 10. En és a7 én atyám egyrek vagyunk*: — másikat ezt: hogy egyenlő atyjával. *Ioann. 5. Atyjának mondá az Istent: s így egyenlővé tevő magát Istennel. Phil. 2. Zach. 13, Egyenlő a Krisztus a7 ő Atyjához*. Hát a Servetus fattyai hazudnak, a kik az Szentháromságot tagadják, az Isten nevet csak az Atyára vonzák: hazud, a ki a Krisztus Istenségét tagadja.³

Ám a sátán »hamis tudományt, eretnekséget okádik és támaszt, hogy mint a polyvát, asszú fát, tüket elragadja, elhitesse az hiveket az eretnekek csalárd, szemfényvesztő tudományával, mint most a Servetus, Stancarus és a Szentháromság ellenségével cselekedik. Ez a sátán

¹ U. o. C. 9. conc. 2. II.

² V. o. Cap. 17. conc. 1. Ftf — Fii. — A többit, a nagyobb részt lehetet len kiírni.

³ U. o. Cap. 1. conc. 2. D. III.

álnoksága, hogy az égen a csillagokat csalja meg, azt vonzza el, az az, a tanítók közül, a kik keresztyén tanítók, azokat csalja, azok által támaszt eretnekséget... Hanem csak a szénát, polyvát, fát, a fővényen épült hipokritákat, ... e csalárd keresztyéneket ragadja el, e szeles fejű embereket, kik, az ebek, disznómódra, minden moslékos, dögös tudományba belékapnak, mint az Arany Tamás, Olajos János és több asszufa levelek. A választott hívek erősek, hamis tudományt be nem vesznek: ama fülük viszketőök válogatnak tanítót, örülnek az ujságnak.*¹

A haragos korholástól alig marad érintetlen valami. Plébanos uram nem vigyázz, nem tanul, csak eszik, iszik, komplárkodik és kuritol alá, fel: sétál a piacon botával, »igen bölcs magába, de nem jó ki az feszekből disputálni, minden tudatlan önála, csak ő tudós«. A papok, barátok egyedül hasukra költenek, »mint egy hizlaló ártányok,« és valahol káptalan, klostrom, püspökség, érsekség volt, semmi jámbor asszony meg nem maradhatott«. Stáray sem tudott örizkedni a gyűlölt ostyásoktól: pedig ha az Üdvözítő kenyere a végvacsorán »a Stáray ostyakenyere és ostyája volt volna, bizony, ha az lébe mártotta volna, ott maradt, ugyan ott olvadt volna, Judásnak nem adhatta volna az mártott kenyeret.«²

»Nagy süketségre vészik ezt az urak és gazdagok, soha nem tudják ezt meggondolni, hogy az ő jószágoknak, pénzeknek ez volna az vége, hogy az Isten tisztességére költessék. Ezelőtt, az Antikrisztus országában, jószágát, gazdagságát prédába hagyta lelke veszéseért, mast Isten tisztességére egy ház jobbágyát sem akarja hagyni. Latrok barlangját épített akkor, mast sem oskolákat: és az szegény könyvnyomtatóknak is sem házok, sem jövedelmek. Valahol a mi jövedelme volt az eklézsiának, mind ez világ töltözik véle. Nem hogy a királyok, urak, és királyné asszonyok az ő tejjekkel és emlőjekkel tartanáják az eklézsiát, mint *Ezsa. 49. 60.* vagyon, de inkább az Úrnak gyermeki tejét elvészik és kőborlót, dülöt, hizelkődöt tartnak véle.«³

»Apostolok, igaz tanítók az igével elrontják a pápát. Antikrisztus tudományát egy tartományban vagy országban... Kimutatják rútságát, csalárdtságát, mint utolsó időben 1517 esztendőől fogva Luther Márton... de ismég az hitlen pápista urak, kardinálok, fejedelmek partját fogák. Ha valamelyet a dög levonszon közülök, ottan más pápát emelnek... A kozség pedig csak a fejedelmekre néz, ha látja, hogy a fejedelmek fejet hajtnak a pápanak, ottan ők is.«⁴

* U. o. Cap. 12. conc. 3. Rr. 3.

² U. o. Cap. 6. conc. 3. Bb. *Szűldy Áron* jól sejtette, hogy Melius Sztrairi irant való hirragának valami lenyegtelen nézetkülönbség lehetett az oka. V. ö. Regi magyar költ. tara, 3. k. 320. Most a rejtély meg van fejtvé.

³ U. o. »Az olvasoknak! &.

⁴ U. o. Cap. 13. conc. 1. Tt.

De bezzeg megveri, elveszti Isten az fejedelmeket, gazdagokat, város eleit, gondviselőit, hadnagyokat, nemeseket, katonákat, szolgálát, parasztokat is, valakik az Jézus Krisztusnak fényit el hagyták veszni, nem oltalmazták az Krisztus fényit, igaz tudományát, az eretnek lelki-testi paráznáknak: pápának, érseknek, püspököknek, barátoknak pártjokat fogtak. A sok bálványozó fra...os papokat birodalmokba hagyják ordítani, meg nem büntetik az eretnekeket, mint az Ákháb... Akház... és a többi, kiket Isten elveszte... Ti is, vérontó papagarabanti! bálványozó fejedelmek, oltalmaztatók az ördögöt, rontjátok az Istent, kergetitek az igaz tanítókat, — a papa latrit, néma ebeit, lelki-testi paráznáit töltitek... De soha senki Istennek haragja előtt el nem búhatik. Ti gazdag hitetlenek, bálványozó nemesek, hitetlen, agarászó-nyulászó katonák, részeges tolvajok, sok bordélyba lakó papok, halljátok és értsétek ezt, hogy... Isten az ítélet napján is megbüntet az bűnért.¹

»A magyarok egymást eszik, ölik, vágják, maga kétfelől az az két oroszlán és farkas is mindenfelől szaggatja őket; de mégis egymást eszik. — Isten ostora esik ti rajtatok a sok bűnért, pártolásért, királyvalogatásért, mint az zsidókon; és az ő szent ígéje utalásáért, csúfolásáért, resten való hallgatásáért.«²

Dávid, Jozsáfát nem túrték országukban a bálványozást; Illés levágatá a Bál papjait, a mostaniak pedig a helyett, hogy elűznék a bálványozókat, az misemondó Sodoma papokat, még maguk is velök együtt bálványoznak. De bezzeg most is támaszt Isten Jehut, pogány nemzetet, a kikkel kikergetteti az bálványozást, bálvány-jegyeket, oltárokat, képeket, ruhákat, ostyát, az parázna barátokat és papokat, mint Bácsból, Pestből, Fejérvárból, Esztergomból az ördög székít, országát megrontá, kiüzé a sok k...n papot, barátokat.³

A történelemre nézve alig van érdekesebb, mint az az ideál, melyet a valódi prédikátorról alkotott. A jó pásztor mindent eltűr az Isten nevéért. A sok eretnek közt fárad, szenved, »mint a viselhetetlen terh alatt elfárad a budai tráger,« de nem hagy nekik békét, nyugtot. Megpróbálja őket, ha apostolok-e, vagy nem, és ítéletet tészén, hogy nem igaz apostolok, hanem ragadozók, farkasok és rókák, noha apostol nevet viselnek, juhok ruhájába jönnek. A gyülekezetben nyilvánvaló bűnöket, cégéres bűnösöket meg nem tűr, a megátalkodottakat kiátkozza, mint rühes és mételyes juhot. Bezzeg »mostan tudja prédikátor uram, hogy eretnek, hamis tudományú, fertelmes, parázna, részgögs: nem veti ki, hanem elhallgatja. De jaj eféle bűnpalástoló, széna-pelyvai, asszufa-építő prédikátornak, vak és uraaruló, táborvesztő istrázsának!

¹ U. o. Cap. 6. conc. 3. Bb. 2—3.

² U. o. Cap. 6. con. 1. Z. iii.

³ U. o. Cap. 2. conc. 5. N.

Hiszen azért ístrázsa, hogy a bűnt feddje; pásztor, hogy a farkast kurjogassa, az ebeket is utána uszítsa. — De qualis populus, talis et sacerdos — a minemű a nép, olyan lator plébános uram. A lator latort, az ördög ördögöt nem űz, a lopóval fut, paráznával részesül, mint néma eb.¹

Jo pásztor, ha valakit a szentirásból hamis hitűnek tapasztal, soha ki nem fárad, soha nem csügged: támadast támadásra intéz az eretnekek ellen, örökös harcban, vitézkedésben áll velök és legyőzi őket, tudván, hogy a ki végig állhatatos, az üdvözülni.²

»Nőni kell a tanítónak az talentommal való kereskedésben, a jószágokban, mint a jó fának, kereskedőnek... Feddi az írás azokat, a kik nem nőnek a jóban, hanem apadnak. Plébános uram addig vinclerkedik, komplárkodik, hogy a mit tudott is, elfeledte. Ne kiritolj hát, hanem tanulj; hadd el a koresomát, sétálást, hegedülést, az szücs-miet és táncot.«³

Szent János elment tanulni, Krisztustól az igazság könyvét kérte: a tanuló uraknak is bezzeg ezt kellene tenniök. Istentől kérjék a megnyitott könyvet, megnyitott ajtót, a tanításra való méltóságot, a foganatos-ságot, jó arató gabonát, hogy sokakat taníthassanak, aranyat és ezüstöt építsenek, ne pozdorját. Legyen könyvük, *bibliájok*, ezt magyarázzák, ezt olvassák éjjel-nappal.

»Mint a mely étket szeretsz, mohón eszed, ugyan faldoklod: így a szentirást mohón kell enni, be kell nyelni. Ugyan bizonyába meg kell tanulni, nem kell csak nyálazni. Mint az ételt nemcsak kívül nyálazod, hanem ugyan megrágod, megeszed, elnyeled: így a szentirást megrágd, ugyan a székét, derekát hasogasd, ne csúszsz el az hátán, hanem minden ígét meghányj-vess, jól megérts, megmagyarázz. Elhagyd ama postillálást, ama fött étket, megszokott koncokat. Hát mint az jó családos ember *új* és *ó* dolgot hozz elő az Isten tárházából, az szentirásból. Mint a pápa papjai csak miséztek, csak a breviárt rágták, így ti is csak a postillát gyötritek, a próféták és apostolok írásit nem magyarázzátok.«⁴

Az Isten ígétjét kell hirdetni, nem a doktorokat. A jó pásztor »röpül az ég közepibe,« azaz nagy sietséggel, gyorsasággal, hűséggel, vigyázással tanul, olvas, magyaráz és úgy prédikál. Az anyaszentegyházban kell a hű tanítónak forgódní, nem a piacon, nem a koresmán, nem a szőlőben, a mezőn; az örök evangeliumot, a próféták és apostolok írásait prédikálja: nagy fenszóval, nem sűgva, hanem mint egy trombita, *minden* hallatára. Nem elég csak az olasz, a deák szó: Isten

¹ U. o. Cap. 2. conc. 1. H. ii.

² U. o.

³ U. o. Cap. 2. conc. 5.

⁴ U. o. Cap. 10. conc. 2. MM

azért adá az apostoloknak a sok nyelveket, hogy minden nyelven prédikáljanak: zsidónak zsidóul, olasznak olaszul, görögnek görögül, magyarnak magyarul. — Hát átkozottak vagytok, kik az evangéliomot értelemmel, fenszóval nem kiáltjátok, mert Krisztus parancsolja. *Máté, 24. 26. 28. Márk, 16. Ján, 5. 20.* Latrúl mielték hát, hogy idegen nyelven bolondoskodtok, a paraszt magyar előtt deakul börbítéltek, még pedig a misét, a pápa hitit, tudományát, szörszését ordítjátok és kiáltjátok, sügva mondjátok az Istenét; maga az angyal nagy fenszóval kiáltatja. *Apoc. 14. 6.* De jaj a néma ebeknek!¹

Azonban Meliusnak kevés az élőszó. Ez a makacs, szinte a korlátoltságig türelmetlen és egyoldalú ember érzi, a mit korában, sőt társai közt sem mindenki érzett még, a sajtó, az irodalom erejét. Nem csupán maga szorgoskodik, másokat is ösztökél, unszol az írásra, az igazi, tanult lelkipásztort úgyszólván kötelezi, hogy pennát ragadjon. Hívek, pásztorok seregében akadtak elegenden, a kik úgy ítélték: minék a könyvesinálás? Ellenfeleiktől, a katolikusoktól elégszer hallhatták, hogy az evangélium sehol sem szól a könyvirásról: Krisztus elküldötte apostolait, hogy prédikálják a hitet, nem hogy könyvet írjanak; elég, mondák, ha a pap szájával hirdeti az ígét. Azonban Juhász anathemával sujtja ezt a vélekedést. — Átkozottak, a kik azt mondják: no, a mit én tudok, prédikálok, meg nem írom a maradéknak... Hallod-e, hogy atyáknak hí minket (az Úr, vetőknek: hát valamit hagyjunk a fiaknak, vessünk, hadd jusson a maradékoknak is... Mert valakik prédikációkat írtok a maradékoknak igazán, és az írást magyarazzátok, több hasznot tesztek, hogynem a kiáltó szóval, mert a csak a jelenvalóknak használ. Mózes, Dávid király, Josafát, Joziás, Ezechiás és a Ptolomeus király nagy sok pénzzel írátták meg az Isten könyvét. Ptolomeus zsidóból göröggre fordítá, egynehány ezer forinttal: ti, béka természetű, hitlen, bálványozó, fősvény urak, játékra, hízkelkedő latrokra, bálványozókra költötök, meg a Krisztus palástját, köntösét is levonszátok, a prédikátor, oskolák jövedelmét elveszítök, hasogatjátok a sok hízkelkedő, bajuszos Pilátus katonáinak, és így osztotok vele. De mint hamis és tolvaj sáfárokat megver az Isten, még ládatokból is kivonsza... Mast, ha arra íntnek, hogy az Isten házát, az oskolákat, a tanítókat segítsétek... nyomtassatok írást, prédikálásra való magyarázatot a szegény kösségnek: ottan azt mondod: No, telhetetlenök a papok; te magad nem ítéled meg, hogy hamisan a prédikátorok, oskolák szólójét, faluját, jövedelmét, dézsmáját elveszed. Igen kergeted a barátot, papot, nem a vétőkért, a miséért, hanem a palástjáért.»²

Háromszáz esztendő távolságából hallva, fontolgtatva ezeket a nyilatkozatokat, elég tisztán láthatunk, hogy Melius szellemének ne csupán

¹ U. o. Cap. 14. conc. 2. Zz.

² U. o. Cap. 1. conc. 3. F.

logikai ellenmondásait hüvelyezzük. A történelem észre fogja venni azt a pontot, melyen át az eszmék s törekvések kiegyenlítődnek és a debreceni pápa korának hatalmas típusává lesz. A XVI. század, gondolkodásával, erejével, szenvedélyének izzó hevével, vallási, erkölcsi és dogmatikus küzdelmekbe merülve, hagyományokat hangoztat; de lenyegében az egyén jogát vívja ki. A tehetségek kiválnak, előtérbe lépnek, harcra kelnek minden akadályljal és a saját érvényesüléseket keresik. Luther, ha a biblia egyes helyei ellenére vannak, ép oly könnyen túlteszi magát rajtok, mint társai; mindenki meg van győződve a maga igazáról s eszméinek elismerését követeli. A hatalmas, mély, egyéni meggyőződések kora köszöntött be, a melyekkel együtt jár a szenvedély, az ellenkezés, a gyűlölet, a küzdelem, az erősebb joga. A század a vallás terén vívott; de a reformáció több egyszerű vallási küzdelemnél. Az emberek a hitet hangoztatják, de úgyszólván a világrendben foglalnak új állást, kérnek új szerepet. Századokon át — a középkorban — az volt a legkiválóbb, legnemesebb, a ki meggyőzte önmagát, — most mindenki mást akar meggyőzni; a régi világ zászlaján a megadás, szelídég, szeretet ragyogott, az újén az egyén joga, az összeütkezés, a harc, melyben a világnak meg kell tisztulnia és új érának születnie.

MELIUS ennek a küzdelemnek a zajában áll és belőle emelkedik ki. Nem csoda, hogy egész mívoltán keresztülvonul bizonyos harcias jelleg, valami zordonság. A viszonyok az akkori emberben ép ezeket a tulajdonokat fejlesztették, kívántak leginkább, s nélkülök alig vált volna azzá, a mi. Hajthatatlan, erőszakos egyéniségével, a melyhez stíljának érdes keménysége oly jól illik, megállt a zajgó áradat között, s ha mindenkor nem győzött is, vereséget sem szenvedett, és az emberek féltek tőle. Mikor 1570-ben, nyolc évre ra, hogy elkezdett írni, a toll kiesett kezéből, munkái már derék sorozattal voltak,¹ s ő maga régen azza lett, a minek az utókor ismeri: a kor legelső, leghíresebb kalvinista papjává, elismert szónokává és írójává.

¹ Az említetteknek kívül: *Catekismus*. Az Egész keresztieni tudomannac fundamentoma es sommaia a szent irasbol ezue szedetttetet, es meg emendaltatot. Caluinus Ianus irassa szerint. Debr. 1562. — *Az ket Samvel könyveinek, es az ket Kirali könyveknek az Sido nyelvnek igazsagabol . . . igazan valo fordítása Magyar nyelvre*. Debr. 1565. — *A Szent Iob könyvnek a Sido nyelvből . . . igazán valo fordítása Magyar nyelvre*. Varad, 1565. — *A Debreczembe oszve gyűlt keresztien praedikatoroknak igaz es szent irás szerint valo vallásoc*. Debr. 1567. *Ij Testamentom*. Szeged, 1567. — *Az igaz keresztlyénségnek rövid Fundamentoma*. Debr. 1569. — *Az egész szent irasbol valo igaz tudomán*. Debr. 1570. — *Igaz Szent Irasbol Ki Szedettet Fucc Krisztusnak, Sz. Péternek, Sz. Pálnak, es Pápnak beszélgetesei*. Debr. 1570. — *Herbarium*. Az Fahnac Fvveknec nevekröl, termeszetekröl, es hasznairól. Galenusból, Pliniusból, Adamus Lonicerusbol szedetgetve ki. Debr. 1562. Kolozsvár, 1578. stb.

Nem járt egyedül, egész sereg férfiú küzdött az irodalom terén. Ott volt HUSZÁR GÁL, a hányatott életű kassai pap, kit hívei lázadással mentettek ki a fogságból, az egri püspök kezéből, és a ki már 1558-ban közrebocsátott egy kis könyvet az úrvacsoráról, Krisztus kinszenvedéséről és feltámadásáról. KÁROLYI PÉTER, nagyváradai páztor szép, komoly elmékedéseket írt »Az Halalról, Fel Tamadasról, es az örök eletről.«² Meliusnak ő volt a leghűségesebb bajtársa, első mindenek között, kik az erdélyi újitókkal szembe szálltak, és az utolsó, kinek kezéből a fegyver kihull. Sokat írt, vitatkozott, egyetlen nagy ütközetből sem maradt távol és utolsó leheleteig meg nem szünt »a király előtt és akárholott« hadakozni a gyűlölt eretnokség ellen.³ A többiekben, kik példájokon lelkesültek és táborukhoz tartoztak, CZEGLÉDI GYÖRGYÖN, a tehetséges HELLOPOEUS BALINTON⁴ kisebb-nagyobb mértékben egyaránt meglátszik szenvedélyes, harcias lelkeknek hatása és a viszonyoké, melyek közt Debrecen a vallás és irodalom egyik középpontjává emelkedett. Kinn, a »részeken«, hol csöndesebb az élet, az írók műveiben alig vet nagyobb hullámot a szenvedély, s valami komoly nyugalom lép előtérbe. Vigyáznak rá, hogy senkit ne sértsenek, kerülik a botránkoztatást, a hiú versengést. KULCSÁR GYÖRGY, alsó-lindvai mester s prédikátor,⁵ Postillája előszavában önérettel nyilatkoztatja ki: »Senkit sem káromoltam, hévságos és haszontalan kérdésekben sem mulattam időmet, sem pedig valakinek botránkozásra okot nem adtam, hanem csak az igazságot mondtam meg, és csak az egy istennek dicsőségét akartam oltalmazni«. És a közönség kapva kap nyugodt, csinosan írt beszédeiben, melyek igénytelenségökben is méltók az Isten házához.

De nemcsak távol, a diaszporában történt változás. Melius elhunyt — 1573 — után, mikor a debreceni eklézsia vezérlete FELEGYHAZI TAMÁS kezébe kerül, az életben érezni lehet a haladást, a különböző elemeknek bizonyos egyensúlyba verődését. Janos Zsigmond halála megállította a győzelmes unitarizmus rohamát, Debrecen az

¹ *Az Ur Iesus Christusnak Szent Vaczoraiarol stb. valo Predicacio.* Ovárbá nyomtatott. M. D. LVIII.

² Debrecen, 1575.

³ Művei: *Az egesz Vilagon valo keresztlyeneknek Vallasoc az egy igaz Is.en feleol.* Debr. 1569. — *Az egy igaz Istenreol es az Iesvs Christusnak ereok istenseregereol ... praedicationok.* Debr. 1570. — Posthumus könyve: *Az Apostoli Credonak avagy Vallasnak igaz Magiarazattia. Praedicationok szerint.* Debr. 1584.

Az egri Keresztien ania zent eghaznak es azgal egietemben az teobbinekis tamasaगरा irattatott reovid Catechismus. Debr. 1574. — *Az Myr Keresztient hitenoknek es Vallasoknkak Harom Feo Articullusarol.* I. Az igaz Istenreol. II. Az valasztasrol. III. Es az Vr vaczoraiarol valo keonveczke. Debr. 1577.

⁴ *Az Halálra Valo Keszeoletreol Reovid tanossag.* Alsó-Lindva, 1573. — *Az eordognnek a penitencia tarto Beuueossal valo vetekeidesereol stb.* U. o. 1573 (ford.) — *Postilla.* U. o. 1574. Bártfa. 1579. U. o. 1597.

építéshez foghat. Az eszmék zűrzavara megdöbbenő képet tár a hívó, buzgó lelkek elé. A legkülönbözőbb nézetek és árnyalatok kavarnak egymás szomszédságában. Feltűnő a tudatlanok száma, kik az ő bolond vélekedéseket követik és ő magoktól tanult mestereknek akarnak láttatni... és minél tudatlanbak, annál merészbek és az Isten igéjének magyarázatját igen könnyűnek ítélik lenni.¹ Sokan büjják a bibliát: »de az derék írásnak értelméről, az ígéknek erejéről és az tanításnak bizonyos céljáról nem annyira szorgalmasak, sőt az írásnak határát átlalhágják és idegen dolgot forgatnak«. Félegyházi, a ki születésére is debreceni volt, nem hagyja cserben szülővárosának, elődjének konzervatív hagyományát. Az embereket bizonyos egységre kell vezetni, a hány fő, ne járjanak annyi felé. A pusztá egyéni meggyőződés, az igazság felé fokozatos haladás gondolata helyére oda kell állítani a vallás objektív igazságát. Mióta az egyház létezett, annyi századon keresztül ez volt az uralkodó elv: ide tér vissza és hirdeti azt komoly, tiszteletre méltó meggyőződéssel és gondolkodó fő világos értelmével.²

»Jóllehet az Isten, igaz ítéleti szerint, az mi nemzetünket az hitelenségért és mindenféle számtalan bűnökért sok ostorival megsanyargatta és idegen ellenségnek kegyetlen fegyvere alá vetette, mind az által az ő haragjának idején atyai irgalmasságáról is megemlékezett, és a mit régen szólott volt az próféták által az pogánoknak hivataljokról, mostan elteljesítette, és az scíthákból is önön magának anyaszentegyházat gyűjt, miképpen az jelen való idő és az mi tudatlan nemzetünknek példája megjelenti, kit az Isten véghetetlen kegyelmének és jóvoltának megjelentésére, az ígének igazán való hirdetéséből juttatott az ő esmeretire és tulajdon idvösségének értelmére, melynél Isten soha drágább ajándékot embernek nem adhat. Mert az embernek állapotja igen nyomorodott ő magában, ha az Istenről és az ő idvösségének utáról valamit nem értend a szentírásból, mely ez elmúlt üdőkben ez világnak hálaadatlanságáért, igen eltemettetett, meghomályosított és emberi találmányokkal megegyelített volt, annyira, hogy az emberek merő sötétségben jártanak és rettenetes bálványozásban élének. De az Isten csudálatos és titkos tanácsából, az elmúlt időkben az világra kegyelmes szemével tekintett és az ő igéjének világosságát... kinyilatkoztatta... és annyira kiterjesztette ennek igaz értelmét, hogy még az apostolok idejétől fogva az keresztyéni igaz tudomány olyan tiszta

¹ Félegyházi hasonlót ír némelyekről: »Dolendum... est hoc temporis articulo, quo Deus veritatem e tenebris... in lucem produxit, adeo quosdam reperiri ignaros, ut etiam petíturi munus docendi in Ecclesia, haec prima rudimenta (t. i. a vallásuk fő tanait: a katekizmust) nonnulli ignorant ac fastidiunt et interim spretis initiis ad altiora aspirare non desinant.«

² *Az keresztyéni igaz hitnek részireol való tanítás.* Első kiadás. Debrecen 1579. Aztan 1601-ig u. o. meg négyszer.

és világos értelemmel nem hirdettetett, mint ez jelen való időkben és naponként az Isten nyilvánban kijelenti, az miről az bölesek ez előtt nem egyezhetének is. Miért pedig, hogy az ördög sem szünik hintegetni az konkolyt az jó buza köziben. . . sokféle tévelygések kezdtenek tamadni és az Antikrisztus minden erejével azon igyekeznek, hogy az sötétségnek országát építhesse . . . De ennek ugyan szükség meglenni, hogy az Isten fiait megjelentessenek és megválasztassanak az szinmutatóktól . . . Ha azért valaha az híveknek szükség volt vigyázniok az tévelygések ellen, mostan sokkal inkább kívántatik, hogy felszerkenjenek es az Istennek igéjében épüljenek, hogy mind az jelen való, mind az következő veszedelmes kísérteteket eltávoztathassák.« Ez a gondolat birta rá, hogy a tollhoz nyuljon. Könyvet ír, a melyből a hívek, a mennyire szükség az üdvösségre, megíthetik jó móddal, mit kelljen érteni az keresztyéni hitnek fő ágairól. Összefoglalja a bölesek írásainak sommáját, »miért hogy azokat nem mindenek érthetik meg, sőt találatnak oly olvasók, kik azfele derék írásból az ő vékony értelmekért kevés hasznot vehetnek és az szent írásnak értelmében sem épülhetnek«. Azonban egyébről sem akar megfélekedzeni. Alkalom adtan, helyén, idején kijelenti, hogy »az mi vallásunk az szentírás szerint miben különbözzön egyéb tévelygésektől, melyek ez mostani utolsó időben igen eláradtanak és ez világot annyira elborították, hogy az evangéliomnak tiszta értelme csak kevés helyeken tartatik meg«. Tudja, hogy lesznek, a kik egyben-másban gáncsolni fogják, egyéb módon vélekednek; de semmi: természetes, hogy a magyarázók nem értenek egyet mindenben, főkép homályos helyeknek értelmében: a fő, hogy »a tudományak derék fundamentum-ára nézvést legyen egyetértés.

»Tudom azt is, hogy némelyeknek, a kik bölcseknek tartják magokat, és a kik az nyelveknek értelmében épültenek, az magyar nyelven való magyarázat nem annyira tetszik, mint az deákul való ékesen szólás, de immár megjelentettem, hogy főképpen az mi nemzetünknek hasznára néztem, kinek ez előtt az sötétségnek országában idegen nyelven szólottanak és deákul mondottanak emberektől találatott miséket, hogy hallván, semmit ne értenének . . . Tartozunk azért Istennek hálaadással, hogy immár a mi nyelvünkön értelemmel szól minékünk. Ebben azért az lelki magyarázatra kell nézni, és ez okaért, hogy magyar nyelven íratattott, nem szükség megvetni. Ha az egyigyűeknek épületekre nem igyekeztem volna, deák nyelven könnyebben hozzáfértem volna ezeknek magyarázatjához, de nem ítélem szükségesnek, miérthogy az böles emberek ebben nagy haszonnal fáradoztanak. ¹

A mentegetőzésre alig volt alapos oka. Írását olvasta, nyűte a közönség, s mikor ezeket az ígéket papírra vetette, 1583-ban, könyvét

¹ *Az keresztyéni igaz hitnek részfeireol, stb.* Az debr. tanácsbeli embercknek.

az typographus immaran háromszor nyomtatta ki. Valóban munkája figyelemre méltó mű volt a maga nemében és világosan, népszerűen foglalta össze, mit a kalvinista Rómában hittek és tanítottak. Félegyházira senki sem foghatta rá, hogy nem tud latinul, s a dialektikában képzett, rendszeresen gondolkodó főt minden lapja elárulta. Tárgyalását egyenesen a bibliával kezdte. Rövid meghatározását adta a szentírásnak és rátért a fő-fő problémára. Vagyon-e az Istennek más igéje a szentírásnál kívül? Az eredményt legesattanósabban Szent Pál szavai fejezik ki: »Ha az Isten angyala leszállván az égből más evangéliomot hirdetne a kívül, az melyet mi nem hirdettünk volna, átkozott legyen«. Nincs üdvösség az írott igen kívül, minden más, minden, a mi nincs a szentírásban, emberi lelemény; semmit sem kell hinni, a mi a bibliában nem fordul elő, semmit sem kell cselekedni, a mit az Isten a szentkönyvek lapjain nem parancsol. »Csak a szentírás az Istennek kijelentett bölcsesége, mely minket, mint egy égő szövétnek, az üdvösségre igazgat,« minden egyéb hiúság és esalás, bűn és karhozat. Félegyházinál a maga teljességében jelenik meg a reformációnak ez a szigorú és egyetlen, maradandóságra termett dogmája. De ez a dogma nem a szabadság forrása többé, mely a szellemnek szárnyakat kölcsönöz és útát nyit a végtelenbe; a korlátokon csak tagítottak, de nem szüntették meg őket, és a gondolat újra mesgyék közé szorul. A filozófiáról kikötik, hogy »az ő határában« megmaradjon és »az írásnak igaz értelmére szolgáljon segítségül. «De ha az emberek a philosophiát próbakövé csinálják és a sz. írást arra vonzzák, és az emberi bölcseséggel megegyéltetik, és az írásnak tiszta kútfejét és folyását nem követik, bolondságnak ítélik az Isten előtt, mint Szent Pal tanít: Senki titeket meg ne prédalljon az philosophia által. Félelemmel, ragaszkodással tekintenek a betűkre, a szavakra és a rationalizmustól annyira irtóznak, hogy még a konzekvenciák levonását, a theologiai következtetéseket is lehetőleg kerülik.

»Micsoda az jó cselekedet? Isten parancsolatja szerint való engedelem, mely az igaz hitből származik, e végre, hogy az Isten tiszteltessék. Az első feltétel, hogy a cselekedet jó legyen, az, hogy egygyezzen az Istennek *kijelentett* akaratával. Mert valamiről az Istennek beszéde nincsen, az ő neki nem kedves tisztelet, mint az Krisztus bizonyítja: Hiában tisztelnek engemet az emberek, tanítván emberi tudományokat és találmányokat. Az Ezechielnél is így szól: Az en parancsolatomban járjatok, az ti atyáitoknak pedig parancsolatjában ne járjatok. ¹

Szent Pal azt mondja, hogy csak egy az közbenjáró az Isten között és az emberek között. Ugyanezent bizonyítja az Szent Janos: Ha vétkezendünk, szószolunk vagyon az Atyánál: az igaz Jezus Krisztus,

¹ 17. lev. 12.37 hitnek v. szírecol. 1585. 146.

ki ezt mondja, hogy valamit kérendünk az Atyától az ő nevében, megadja minékünk. Nem kell hát sem mennyen, sem földön több közbenjárót keresni az Krisztusnál, az ki által az Isten az híveknek könyörgéseket meghallgatja és kedves áldozatul veszi.¹

A döghalálnak külső okáról érteni kell, »hogy soha történetből nem támad, hanem az Istennek ítélő igazságából bocsáttatik, a mint az Mózesnél és az prófétáknál sok helyen fenyegeti az engedetlen népet fegyverrel és döghalállal. Ez megjelentetik az Dávid példájából is, ki mikor az néppel egyetemben Isten haragját felgerjesztette volna, az három ostor között az döghalált választá és harmad napig az ő népe között hetven ezren halának meg. Az halálnak eredeti azért nem az égtől, sem az csillagoktól vagyon, hanem az Istennek büntető igazságából származik. Ezt szükség érteni annak okáért, hogy az nyavalyában Istent engeszteljük, kinek kezében az ostor, és mihelyt akarja, leszállíthatja az döghalált. — Másodsor: érdemlő és indító oka közönségesképpen az Isten törvényének általhágása, az első és az második tábla ellen való tettetés és uralkodó bűnök, az bálványimádás, az ígének megutálása, az testi bátorság, az irigység, csalárdság, gyilkosság, részegség, kegyetlenség, paráznaság, az igaz törvénynek elfordítása, . . . mint az Mózesnél mondja: Ha az én parancsolatimban nem jársz, döghalállal tégedet megemésztelek, míg nem kipusztítalak az földről . . . Harmadsor: külső eszköze lehet vagy az égnek megdögleltetése, vagy az emberben levő nedvességeknek rothadása, melyből mind az által ok szerint halál nem következik, miérthogy csak egyedül az Isten bírja az életet és az halált.

»Kérdés: elmehet-e ember az döghalál előtt? — Erről sok különböző értelmei vagynak még az bölcsek között is. *Első és irás szerint való ítélet* e⁷: hogy az ember az Istentől rendeltetett halált el nem kerülheti, és az dögöt is el nem távozthatja, ha az Isten azt elvégezte fölöle, mint az következő bizonyságokkal megerősítettik. *Első*: Az ember az halálnak neme előtt, melyre Istentől választatott, soha el nem mehet, mint a prófétánál mondja: Az ki fegyverre rendeltetett, fegyverre menjen, az ki döghalálra, menjen döghalálra. *Hier. 15.* Mert az döghalál is nem mindennek egyaránt árthat, hanem az kire csak Istentől bocsáttatik. Ebből is azért megjelentetik, hogy az dög oly halálnak neme, melyet ember futásával el nem távozthat. Hiába mondják némelyek, hogy az ember, ha Isten úgy határozta, nem állhat ellen a fegyvernek sem, mégis óvakodik a fegyvertől. Mivelhogy »az fegyverek eltávoztatásáról *példa és parancsolat vagyon, de a⁷ döghalál előtt való futásról nincs.*« Aztán Szent Dávid szerint is: a ki a Mindenhatónak árnyékában nyugszik, nem fél az éjjeli rette-

¹ U. o. 155.

géstől, a nyíltól, mely nappal ropúl, a döghaláltól, mely a sötétségben jár, és a dögtől, mely délben pusztít, *Psal. 91.*, a mivel azt jelenti, hogy a döghalál ellen főorvosság az Úr oltalmában való bizalom. Következik ebből, »hogy az kik a halál előtt búdosnak, gyenge hitek vagyon és tökéletesen nem merik magokat Isten gondviselésére bizni». Bezzeg Dávid nem futott el a dög elől, a többi szentekről — a prófétákról, apostolokról — is nem olvassuk, hogy a döghalál elől futotának volna.

»Az emberek sok istentelen móddal igyekeznek a dögöt eltávoztatni... Némelyek füstöléssel és az erdőknek égetésével, némelyek varázslással, némelyek pedig bolondul azt vélik, hogy az kin először kezdetett az dög, az földből kiássák és az akasztófa alá vonják, némelyek házokból és városokból kirekesztik azokat, az kik az dögleletes helyen laknak avagy járnak, hogy ezektől az dög reájok ne ragadjon... De mindezek az Istennek haragját nem szállítják, hanem inkább gerjesztik. Mi azért az dögnek elűzésében kövessük az Dávidot, ki az ő bűnét esmeri és vallást téssen, hogy ő inkább érdemlené az büntetést stb.¹

Mindez mi volt egyéb, mint erős, velökig ható törekvés a bibliai világ föltámasztására? Mint nem sokkal előbb a humanisták: a múlt dicsőségére néztek vissza. Csakhogy ez a dicsőség nem a Capitoliumot aranyozta meg és nem a césárok alakjáról s környezetéről áradt; hanem a Siont, Judea és Galílea földjét koszorúzta, a Megváltó és az apostolok magasztos életéből tündökölt feléjük. Lelkők telve volt igéikkel, szájokról ömlöttek az irások szavai. Velök prédikáltak, oktattak feleiket, haragjokban, gyűlöletökben is belőlök merítették szólasuk formáját. Úgy akartak élni, mint »atyáik», »elődeik». Angliában megalakult a prezbiterianus egyház, és Svájcban, sőt néhol egyebütt is, az úrvacsorát asztal köré ülve költötték el, mint az Evangéliumokban olvasták. A papok körüljártak, »megpróbálták» az embereket, vajjon igazhitűek-e, hirdették az ígét, mint az apostolok, és a tudósabbja könyvet írt, mint Szent Péter, Pál, Jakab és az evangélisták.

Felegyházi ebben a fáradozásban tagadhatatlanul a jobbak, sőt a legjobbak közé tartozott. Nem fél a részletektől, a nehéz kérdésektől, a sokszor alig leküzdhető akadályoktól, melyek a magyarozót kínpadra vonják; merészen néz szembe a súlyos ellenvetésekkel, s meg a hol gyenge, sem hallgatja el és mellőzi őket. A szabadakaratról, a választás természetéről általánosságban könnyű volt a vita, de az írás egyes helyei megbírhathatlanul neheztedek ra és akárhányszor kénytelen volt alapelvétől eltérve, dialektikai szörszálhasogatásba merülni, a rendszer fő eszmeit a lokusokba erőszakolni. Azonban meg volt győződve igaz-

¹ U. o. 494—500.

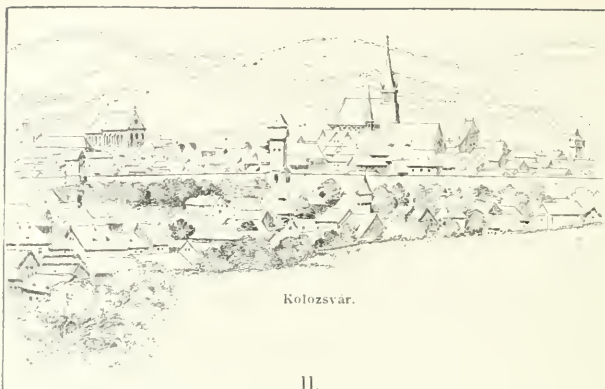
ságáról, határozottan, tétovázás nélkül vonta le tanának következményeit, s nem ingadozott a legmegdöbbentőbb szabályok kimondásában, melyeket mások félve érintettek. Luther — mint mondják — így szólt: vétkezettek bátran; ő is főlemeli az eleve kiválasztás dogmájának erejét: »Valakik az életre rendeltettek, sem eredendő bűn, sem cselekedendő az Istennek kegyelmétől őket el nem szakaszthatja». Ime Krisztus mondása szerint — Math. 19. — a paráznak megelőzik az engedetlen zsidókat Isten országában; Thámár, ki parázna asszonyállat vala, Krisztus nemzetsége közé számláltatik, és Raab a hit által megigazított.¹

Mindenütt szentírás és újra szentírás. A magyarságnak tetszik ez a józanság. Szeretnek biztos, egyenes talajon járni, s a biblia világának örvényeiről alig van sejtelmök, mint a legtöbb embernek a világon. Hisznek az Isten ígéjében és nem akarják azt elcsavargatni; megállanak a betű mellett, a melyről tudják, hogy nem emberi találmány és biztos alapot látszik nyújtani. A nép nem tud és lehetetlen is többet tudnia. Csupán a tudós érzi a kételyek borzasztó tusáját, a nehézségek szédítő mélységeit, melyek közt oly nehéz a járás, az eligazodás. És a Meliusok, Károlyiak, Félegyháziak, Kulcsár Györgyök, Hellopoeusok sorából a legjobb erők, a legbuzgóbb lelkek válnak ki, hogy tovább haladjanak a megkezdett úton és lelkek megnyugvását keressék.

¹ U. o. 374—75.

Kezkenő sarókhimzés.
(XVI. sz.)

Kolozsvár.

II.

A KORNAK egyik legérdekesebb, sőt egyik legkiválóbb embere DÁVID FERENC volt. A magyar reformátorok közt nincs egy sem, a kit hozzá fogni lehetne. Buzgó, nemes szív, tele jámborsággal, szeretettel, az igazság keresésében határtalan vágy és odaadás, tiszta, a század salakjától ment szabadelvűség és türelem, hatalmas tanulmány és erős dialektika, fényes szónoki tehetség, úgyszólván a lángész adományával egyesülve, mindez dicsőséget áraszt élete küzdelmére. A reformáció alapeszméjének majdnem a tökéletességig fokozódása és megtestesülése pályájában, az eredetiség, melylyel társai között egyedül díszeskedett, a mártirhalál koszorúja, mely homlokát övezi, a nagy reformátorokhoz teszik hasonlóvá. Koranak úgyszólván hajnalán születve, átélte annak külső és belső forrongásait, és a század törekvései lelkében értek el fejlődésök legmagasabb fokát. Érezte az új eszme varázserejét s teljes szívvel csatlakozott hozzá és ment tovább, a merre a génusz, az elv ragadta, a nagy szellemek vaskövetkezetességével, nem törődve akadálylyal, nem állva meg a fele úton és nem rettenve vissza a következmények visszariasztó nagyságától. Mint katolikus pap kezdette pályáját, mint lutheránus, majd kálvinista folytatta és mint szélső unitárius fejezte be, oly műveket hagyva hatra, melyek díszére valnak nevenek és szazadának.

1554-ben, midőn Bornemisza Pál püspök, a reformáció meggátolására Gyula-Fehérvárott zsinatot szándékozott tartani, Dávid, akkor péterfalvi plébános, és társai, a besztercei papság, hatalmas válaszban védtek igazokat. Ők keszek tanáikért helyt allani, nem pirulnak és nem félnek miattok: azokat vallják bensőleg s nem másokat tanítanak nyilvánosan; megmaradnak mellettök szilárdan és nem félnek azoktól, kik emberi bölcsesegöket követve, masképen éreznek és máskepen

eselekvést parancsolnak, bármint méltatlankodjanak is e miatt ellenök, bármint kívánják őket halálra üldözni, mivel nem emberi hagyományait, hanem azok tanait követik, a kik a régi egyházi hatalomtól eltávolozva, abban hasznos változásokat támasztottak. Ők e férfiakkal együtt erősítik, hogy a mely egyházi tanítók istentelen tanokat hirdetnek, ellenök kell szegülni, megcáfolni és Krisztus nyájának tiszta és semmi álokoskodás által meg nem rontott igazságot hirdetni, úgy mint azt az Istennek fia kijelentette és tanította, és a mint a szentírásan alapszik . . . Ők tehát jogosultaknak hiszik magukat arra, hogy hazájokban Krisztus szent evangéliomát eredeti tisztaságában visszaállítani segítsenek, a mint az Németországban is Krisztus segítsége által végbevitették . . . És ha üldözik, kik a katolikus és orthodox nevet egyedül magoknak követelik, őket kárhoztatják, ők megemlékeznek Káin és Ézsau régi esetéről, s nekik engedik, hogy kinevetve, száműzve és megölve Isten választott örököszeit, az Atya dicsőségét csak magok bitorolják.»

Dávid elhagyta egyházát, a reformációhoz állott és kolozsvári tanítóvá lett. Az elméket Stancaro fejtegetései tartották nyugtalan-ságban. A széki zsinat, melynek egyik fő szereplője Ferenc »ludi-rector« volt, főlemelte kárhoztató szavát, Stöckel Lénárd, a bártfai pásztor már előbb keményen és győzelmesen vitatkozott, nyugatról hírneves tudósok léptek sorompóba az olasz tudós ellen. DÁVID FERENC szintén a küzdőtérre lépett. Védté a széki papságot, melynek tudományát Stancaro kicsinyelte, tagjait »boros kancsóknak«, »sörös fazokaknak« és ariánusoknak nevezte volt; vitatta, hogy Krisztus nemcsak emberi, hanem isteni természete szerint is közbenjáró Isten és az emberek között. Az írat,¹ mely tiszteletet, hírt szerzett nevének, a lutheri orthodoxiának valóban jeles védelme volt, mely hatalmas világosságot araszt írója szellemi evolúciójának későbbi nagyságára. A Stancaro-viták Dávid Ference ép oly kevéssé érzi a reformációnak korlátlan szellemi szabadságot, mint később Melius; hódol a skolasztika reminiscenciáinak, telve fogalmaival, meghatározásaival és terminológiájával, s lelkét egész nivoltában áthatja a Krisztus iránti hódolat és imádás érzése. Am a jövő mindebből alig hagy érintetlenül valamit. Még lelke ragaszkodásával csüng a misztériumokon, de gondolkodni, elmélkedni fog, és minél tovább gondolkodik, fő jellemvonása, mely a világosság keresésében áll, annal hatalmasabban lép előtérbe, hogy a titokzatost, az áthatatlant a vallásból kiküszöbölje. Luther tanai, tagadhatatlanul, e részben közelebb, sőt elég közel állottak a régi egyházhoz. A »transsubstantiatio« dogmája elvetve ugyan, de a nélkül, hogy a dolgot kevésbé titokzatosan és világosabban értelmeznék. Az emberi gondolkodás nem fog-

¹ *Dialysis scripti Stancari*. Kolozsvár, 1555.

hatta meg, hogy a kenyér és a bor, melyet mindenki latott, tapintott és ízlelt, lenyegében, állatjában, mint mondták, mikép lehet Krisztus valóságos teste és vére: ám, hogy ugyanez a test és vér valósággal, igazan, lényegileg ott legyen valahol az ostyában, az ostya felett vagy alatt, mint beszéltek, a fejtörésre nem kisebb alkalmat nyújtott. A reformáció érezte, hogy árokhoz ért. A legjobb erők először ennél a pontnál csaptak össze és fölötte történt az első nagy szétszakadás. Calvin magyarázata nem egy hívő előtt világosabbnak, megnyerőbbnek látszott és maga Melancthon, Luther barátja, jó szelleme és „kiegészítő része”, kinél melegebb szívvel a reformáció eszméjén s egységén senki nem csüng, a genfi tan felé hajlott.¹

A magyar reformátor ismerte, tisztelte Germánia mesterét. Stan-
caro támadása ellen hadakozva, vitáitát Melancthon egyik könyvének társaságában nyomatta ki, hogy a kérdés egyik oldalát, az urvacsora problémáját, mintegy az o tekintélyének döntésére bizza: életének csakhamar elközelgett újabb fordulóján sem egyszer gondolhatott példájára. Erdély meghódolt a reformáció előtt, Dávid Kolozsvár plébánosa, superintendense lett, és Luther győzelmét a kálvinizmus hódító föllépése követte. A papság hiába szegült, vitázott az új tudomány ellen. A keserű disputak, a zsinatok tiltakozásai, a superintendens hatalmas dialektikája, sőt győzelmei nem akadályozhatták meg Kálmánsehi szónoklatainak, egyéniségének roppant hatását. A székely és magyar elem, a nemesség ellenállhatatlanul sorakozott az új zászló körül. Dávid látja a veszélyt, mely nyáját szakadással fenyegeti. Föl van jegyezve, intézkedései mutatják, mennyire fél a megoszlastól. Nagy és hazafiúi cél lebeg előtte: hazája két nemzetének, a magyarnak és szásznak egyesítése, a mit ha elér, századoknak haláját vivja ki. És számítgat, fontolgatja az eshetőségeket, a körülményeket; számol meggyőződésével, tán anyagi érdeke, fényes ábrándjai, hogy az új, egységes egyháznak ő lesz a feje, szintén ragadják, és enged,² mint Melancthon tette volt. A magyar reformáció két leghatalmasabb férfja találkozott a harcban, Melius és David szövetkeztek, hogy — aztán csakhamar újra és örökre szétváljanak.

A nagy eszme: Erdély egyesítése a hitben, nem valósult meg soha. A szász nép, mely annyi lelkesedéssel karolta föl Luther tanítását, megmaradt korábbi elvei mellett, és szomszedságában a kálvinizmus megnyerte az állam javallását. Az öröm, annyi küzdelem, az egyesítésnek annyi sikertelen kísérlete után így is általános volt. A reformáció ujjongva hirdette diadalát. A tordai gyűlés (1566) javas-

¹ Az ágostai „Confessio” szerint „corpus et sanguis Domini: vere adsunt et distribuuntur vescentibus.” Az 1540-iki kiadásban mar ezt olvassuk: „Cum pane et vino vere exhibentur corpus et sanguis Christi vescentibus.”

² 155 k.

lataiban érezni lehet a meglegedést, mely a sziveket dagasztja. Úgy járulnak fejedelmök elé, mint a ki legforróbb vágyaikat töltötte be, álmaik legrészebbjét valósította meg: birodalmának — Isten jóvoltából — minden részén fölgerjesztve az evangelium világosságát. Az ellenfél — a katholicizmus — leverte, megalázta; mámorukban sietnek az utolsó csapást is reá irányozni. Törvényt hoznak egyházi emberei ellen, számkivetést mondanak az állhatatosak fejére, határidőt tűznek a váradi káptalan elé. A középkor napja leáldozva, de visszfénye még látszik a szemhatár szélén, a fellegekben.

Dávid haladhatott útján tovább. A kálvinizmusnak püspöke, a fejedelemnek udvari papja és Blandratának barátja volt. A doktor beszédeiből, az irodalom termékeiből eléggé ismerte a legújabb áramlatokat. Servet meghalt, de művei sokkal jobban el voltak terjedve, mint a legtöbben gondolták. A kolozsvári művelt társaságokban meg-megfordult neve. Basilius István tanító, majd prédikátor verset írt róla, melyben az őskeresztény egyház vértanújához, Szent Istvánhoz hasonlította, Dávid Ferenc szónoklataiban nem egyszer volt szó eszméiről. A harc a lutheránusokkal föl-fölújult. A zsinatok, írott és szóbeli küzdelmek folytak tovább; azonban élükön a kálvinisták részéről Melius és egyebek állanak. Dávid Ferencnek a mozgalmakban 1559-től kezdve nyoma vész. Lelke mind jobban elmerült a kor theologiai eszméiben; a miért társai fáradnak, reá nézve túlhaladott állaspont. A kálvinizmus tovább ment a reformáció alapelvének megvalósításában, mint a lutheristák, de aztán megállott, a nélkül hogy annak végkövetkezéseit levonta volna. Hirdették a hagyomány értéktelenségét, de bizonyos körre szorítottak, s rendszerükben elég volt, a mit az írás pusztá nyilatkozataiban világosan megtalálni nem lehetett. A lelkek csak részben tértek vissza az evangélium eszméihez, és épen maga a vallás alapelve, az Istenség tana koncíliumok és bölcselek meghatározásainak és műszavainak fátyolába burkolva. Mindenfelé a *»ὀυσίοντος»*, az »essentia«, a »hypostasis« szavai és feszegetése hallik; ám nem jut eszébe senkinek, hogy kiszakítva magát az elméletek, a spekulációk ködéből, a pusztá szentírás, az evangelium egyszerű, átlátszó világába térjen és kizárólag a kijelentés ígéből építse föl a tant, mely az egész rendszernek fundamentoma. Dávid rálép az ösvényre. Tanul, összegez, elmélkedik és várja az ő idejét. Éveken át tart ez a munka és várakozás. Néha-néha elragadja a meggyőződés heve és akkor prédikációiban előfordul egy-egy hely, a melyből a figyelmes hallgató beláthat lelkének titkaiba. A királyok krónikáiból, írja 1560-ban, megtetszik hogy a Krisztus születése után 230 esztendővel kezdetett, ezelőtt az apostolok közt és az ő tanításaikban hírét sem hallották sem az állatnak, sem a személynek; hanem a mint a görög philosophus, Tertullianus Istennek gyülekezetibe akada, akkor találták ki ez ígéket, s atok

alatt meghagytak, hogy az Istent minden így vallja s e hitet felvegye; azután Athanázius 315 esztendővel kezdette ugyanezt erősíteni s csaszari hatalommal elfogadtatni: szintazonképen 400 esztendő eltelével Agoston és Hieronymus idejében. Eusebius és Nicephorus egyháztörténeti művében mindez megolvasható... A legelső, a ki az állatról vagy alanyról — substantia — a vitás kérdést támasztotta, Osius kordubai püspök volt, a miből sok tévelygés származott... Mily egyszerű az apostolok tudománya, ők mindig egy mindenható Atya Istenről prédikálnak: Jézus a tanítványokat így tanította könyörögni: Mi Atyánk, ki vagy a mennyben! János így kezdi egyik beszédét: Ez az örök élet, hogy megismerjenek téged egyedül igaz Istennek es a kit elbocsátottal, a Jézus Krisztust! Mily egyszerű, tiszta és könnyű ezt megérteni. A pápa szerint ellenben az Atya nem egy Isten, hanem egy állat és három személy: az Isten nem egy, hanem három: Atya, Fiú és Szentlélek; nem Atya, hanem első személy, nem az állat vagy alany az Isten, hanem a három személy; a pápa Krisztusa nem bocsátatott el, hanem ő bocsát el más; istensége szerint bocsát, embersége szerint jó, istensége szerint egyenlő az Atyával, embersége szerint kisebb; minden kettős, a hol mi van... Ime, a kereszténység eltévelyedése, a szentírás e helyeinek felforgatása, a régi egyszerűségnek összebonyolítása által.¹

Végre kipattant a titok. Egy napon — 1566-ot irtak — meglátogatta gimnáziumát. Épen a szentháromság tanát fejtegették, s Károlyi Péter igazgató az orthodox tételeket magyarázta. Dávid közbeszólt és tagadta a magyarázat helyességét, — a koczka el volt vetve. Erdélyben újra kitört a harc és tombolt tizenöt esztendőn keresztül, oly dühvel, a minőre a múlt küzdelmeiben alig volt példa. Melius ott van mindenütt. Erélye, haragja megkétszereződik az akadályokon, zsinatot, tiltakozást, szóvitát, irodalmat, levelezést, mindent fölhasznál, hogy »a Servetot követő disznók«-at, »a Servetot követő kutyák«-at megfékezze. A fejedelmet még 1566-ban inti, hogy Blandratának, kit semmi más ország meg nem tűrt, maszlagos tanától őrizkedjék: nem nyugszik, míg — még abban az évben zsinatot nem hívnak egybe. Ott, Maros-Vasárhelyt, az újítók előadják tételeiket. Érzik, hogy idejök nem érkezett el; rugalmas, finoman formált kifejezéseikbe meggyőződésök inkább be van burkolva, semmint kifejtve. Valljuk, hogy az egyház nyilvános hitvallásául egyedül az apostoli hitvallást kell tartani: mivelhogy az a kegyes es jámbor keresztényeknek az üdvösségre elégséges lehet, a szentírás értelmében, a mely az Isten ígéjének mondatik és értelmeztetik... Igaznak es a szent iratokkal egyezőnek mondjuk a Háromságot, melynek nevében megkereszteltettünk: Az Atyát, Fiút es Szent-

¹ Jakab I. David F. emléke 66—71.

leket. Visszautasítjuk a négyességet, melyről az albölesek mesélnek, és a mely ebben áll: oszolthatatlan állat és három külön személy, főkép, mivel az állatot más valaminek, a személytől különbözőnek állítják. És a zsinati bírák felelnek: Minden szolást, mely a szentírástól különbözik, elutasítunk, a mennyiben általuk, az albölesek értelme szerint, valami kárhozatos dogma származik, a mint a pápaságban történt. Az apostoli egyszerűséget mindenek számára elégségnek ítéljük, hogy a tanítványok ne láttassanak mestereik fölé kerekedni.¹

Mintha nem is egyébről, mint a skolasztika terminus technikus-ainak kiszorításáról beszélnének; mintha egyszerű szavak választanak el őket. Dávid és Blandrata meglepődéssel nézhetek végig a gyűlésen, a mely ítelt a kecske gyapjáról, a helyett, hogy a tételek világos kifejtését követelte, szándékaikat megértette volna. A felek konkordiaról, megegyezésről beszéltek; valójában: az újítók kisiklottak ellenségeik körmei közül, az üldözök egy pillanatra elatlatva, tévútra vezetve, az eszme élt és a gyűlölet lángolt tovább. Melius a következő év januáriusára Szikszóra, utóbb februárius 2-ára Debrecenbe új zsinatot hirdetett. A Cerinthus, Ebion, Árius és egyéb egy bordában szőtt tévtanítók szörnyű vége és rettenetes kimúlása világos bizonyoságul szolgál tudományuk ördögi és veszedelmes voltáról... Nem kételkedünk, hogy ezeknek a mérges skorpióknak dögvészes unokái és viperafajzati az Isten ítéletéből rettenetes romlással fognak elveszni. A mikor tehát napról-napra látjuk az eretnokség konkolyát gyarapodni és az eretnekeket az eklézsia egén mint faklyákat és üstökösöket ragyogni, szükséges, hogy a bajoknak imádsággal és tudománnyal és a szentíratoknak erősségével elejét vegyük. Zsinat zsinatot ért ismét. Debrecenből. Szikszóról, Kassáról emelkedett a tiltakozás. Az ellentétek élesedtek, az embereken erőt vett az izgalom és sokaknak lelke az okoskodásnak töviséi és dib-dábságai közzé bonyolódva, kétségben és nyugtalanságban hánykódekk. Mindenki vágyódott a béke, a nyugalom és megnyugvás után. A Debrecenbe gyűlt papság ünnepélyes hitvallást tett és óvást emelt az újítások ellen.² Törvényeket hoztak, megkövezést mondtak az eretnekekre, a fejedelmeket felhívták a Sabelliust, Ariust, Photinust és Servetust követők eretnokségének, a Krisztus és Szentlélek istensége tagadóinak megbüntetésére, kik minekutána az igaz tanok védői által törvényesen megcáfoltattak és elítéltettek, istenkáromló bűnösökként az egyházból kizárandók és a világi hatalom által pallos-jognál fogva megölelndők.³

Ez a pont jellemzően mutatja, mennyire fölhatalmasodtak szen-

¹ Bod, Historia unitariorum in Transilvania. Lugduni, 1776 pag. 13. és k. l.

² V. ö. Melius, A Debreczembe össze gyűlt keresztyén praedikatoroknak, igaz és szent írás szerint való vallások. Debr. 1567.

³ Canones Meliani, art. 5-6.

védelyeik. Az eszt megrontja a gyűlölet, az emlékezőtehetséget a harag. Megtagadják létjogukat, meggyőződésük alapelvét, a szabadságot, mely a reformációnak legnagyobb és legdrágább kincse. Ok, kik annyiszor hánytak ellenfeleik szemére a türelmetlenség zsarnokságát, az eszmeik hőseinek máglyán hamvadt porait, a fegyvereket és az erőszakot: a középkor legsötétebb oldalát akarják új életre támasztani, összeesküsznek, hogy bilincsbe verjék a szellemet és a Tisza vidéken s a Királyhagón túl egy új Rómát alkossanak.

Dávid és társai fölvettek az odadobott keztyűt. A hitvallásra hitvallással feleltek, a könyvre könyvvel, a szidalomra nemes nyugalommal. Ideje immár, hogy a világ előtt egyenesen megvallják, mit hisznek az Atya Istenről és Fiáról és mindkettőjük Lelkéről, az olvasó vizsgálja meg mindkét fél írásit, fontolja meg okaikat és maga döntse el, melyik egyezőbb a szentírással? Az ő céljuk az, hogy egyedül Isten ígését tartva szem előtt, a szentírás egyszerű és józan értelmét kövesse. Vajjon mit kell tartani oly vallásos gyülekezetéről, mely a vallásért vért ont, mely másokat káromol, a bossúságot nem tűri, de maga követi el? . . . Ellenfeleiket kérik, hogy velök ezutan szelidebben bánjanak, vitatkozzanak illendőbben, hogy az eklézsia kegyessége ebből is megtessék: kérik s kényszerítik, ne forgassák tovább fegyvereiket saját bensőjökben. Nem ez az út visz üdvösségre, az alázatosságnak lelke az, a mi által az egyház épül, az igazság gyarapodik, a tévelygők jó útra térnek, a béke helyre áll, a lelkek megszentelődnek. Nem vas fegyverrel, de az Úr lelkével, szeretettel küzdve győzték le Isten fiai a sátánt és zabolázták meg az ellenség vad kegyetlenségét. Ők nem hogy viszonzóznak elleneik káromlását, de inkább szüntelen imádkoznak azokért, a kik őket átkozzák és üldözik, az elégtételt hívő lélekkel Istenre bízva, ki a jámborokat atyailag feddi meg, szigorúan büntetven a kevélyeket . . .

Sokan csodálkoznak, miért nem történt a reformáció egyszerre s miért haladt hátulról előre, a kis dolgokról a nagy kérdésekre? Amde képes-e a vak elviselni a világosságot, ha szemei egyszerre megnyílnak és látanak? . . . Isten tanácsából esett, hogy lassankint, fokról-fokra haladva, derült föl szemünknek az igazság, mint midőn a kisdetek előbb tejjel tápláltatnak, és lassankint szoktatják őket vastagabb etelkekhez. Az elvenült világban második Mózesként elébb Luther és Melancthon jelent meg, kezdve a megújítást a bünbocsaton, a megigazulason, a bünbocsanat-árvulás eltörlésén, a miket a leghomályosabb átásúak is gonosz dolgoknak ismertek: aztán a különféle bájolásokon, a tisztító helyen, halottak segítségül hívásán . . . Zwingli már magasabbra emelkedett: a szentségek tanának megtisztítására, a templomokból a képek, orgonák, oltarok eltávolítására . . . Majd meg eszesebb férfiak következtek, jelesek a tudományban, hív gondviselői az egyháznak:

Bucerus, Oecolampadius, Musculus, Calvin, Ochini, Viretus. Ezek a pápai hatalmat gyöngítették meg, s az evangelium igazságában megerősítették a világot... Végre Servetus nyíltan hirdette az Isten egységét s munkáiban az ellenkező tanokat és az albölesek hitudományát kárhoztatta. Ellenfele, Calvin, a jámbor lelkek megbotránkozására megégettette ugyan; de tudománya, kiontott vére által megszilárdult, tudós művei sokakat elmélkedésre bírtak, mi által a nagy kérdés vita tárgyává lett, s kétségkívül, bármily kegyetlenek ellenségei, az egyház a régi költött Istentektől és a két természetu Krisztustól lassanként meg fog szabadulni... Készen kell lennünk a küzdelmekre. Mózes negyven évi bujdosás után vitte be népét Kánaán földére, elveszítve legjobbrait. A mi bujdosásunk is a római papság lelki fogságából negyven évre terjed. Luther és Zwingli voltak az első vezérek, kiknek az üdvözülést s a szentségeket illető tanai ma is élnek; Erasmus, Cellarius és Servet az igaz Istenről és Krisztusról az apostolok tiszta tudománya szerint kezdetek tanítani; de ők a szentatyák, konciliumok s a régi egyház oly nagy ellenállásával találkozottak, hogy a legjobb vezérek a küzdelemben elesetek. Nagy szégyen ez, és ezért egykor számolniok kell, hogy magok a vezérek is egymás ellen támadtak. Olvassa meg bárki Zwingli és Oecolampadius könyvét, melyben a Luther és Zwingli közötti keserű vita van leírva; Calvin cáfolódó irását Servetora, Castiliora és Blandratára... Olvassa meg Stancaronak és Osiandernek Calvin és a zürichiek, Wiegandnak és Simlernernek Stancaro ellen, Heblernek Melius s ennek amaz ellen irt iszonyú gyalázkodásait és emlékezzék vissza, hogy Luthernek és Zwinglinek tulajdonítják, hogy az anabaptiszták Zürichben megölettek, Calvinnak Serveto, a bernieknek Gentile megölését: nem csoda, hogy ily sokára kelle haladnia Jézus Krisztus tiszta ismeretének.¹

Dávid és társai jól látták a helyzetet. Nemcsak dogmák, tanok védőinek tudják magokat; ők a szellemi szabadság harcosai, melyet érvekkel, az ész fegyvereivel kell kivívni, megtartani. Lelkiismeretök bizonyossága vigasztalja őket, hogy ellenségeik megszégyenülése nem fog elmaradni; mert nem Isten ígéjével, hanem szidalommal vetélkednek, és oly dolgokat kiáltoznak felőlük, a miket álmukban sem láttak: hogy ők tanították volna, hogy az asszonyoknak nincs lelke, a bűn oka Isten, egy feleségnél többet tartani szabad. — Tudják, hogy győzni fognak. Erdély fokozatosan haladt az igazság felé; pár év, es betelik a negyven éves bujdosás, a mikor az emberek megtérnek, a tiszta evangelium egész világon hirdettetik, a Babylon pusztulásán való siralom jajszava főlhallszik mindenfelé. Sion zászlója az 1570-ik esztendőben fől fog emelkedni a népek között, Krisztus kilép koporsójából,

¹ *De Falsa Et Vera Univs Dei Patris, Fili Et Spiritvs Sancti Cognitione Libri Dvo.* Gyula-Fejérvár, 1567. Ford. *Jakab*, i. m. 89--91.

a tudomány viragozni fog az egyházban.¹ Szidalmazóiknak meg akarják mutatni, hogy hitvallásuk nem szalmából és pozdorjából való, hanem az egész derék szentírásnak folyásából. Nem titok előttük, mily bajos az annyi atyak és konciliümök által sok esztendőktől fogva felépített haromszagos Istenről elallani. — nehéz a testnek és szidalmas a világi böles emberek előtt. — de lelkiismeretök megerősíti és vigasztalja őket. Nem hiányzik, a ki tudja, hogy Dávid Ferenc mily nehezen szanta rá magát a hadra, mely igen rettegett a tusakodás és visszavonás habjától; de a ki felbuzdította, ugyanaz felépítette őt a boszúság és szidalom elviselésére... És megtámadják az ellentélnek két fő argumentumát. Ne hivatkozzanak arra, hogy az ószövetség az Isten nevét אֱלֹהִים (Elohim szóval, az אֱלֹהַי Eloah) többesszámával mintegy Isteneknek írja; a legnagyobb hittudósok, maga Calvin, erőszakosnak mondják ebből a Szentháromságra való következtetést. János evangéliumának elő részere se mutassanak, hogy Krisztus teremtette a világot; ha az egész írást összevetjük, kitűnik, hogy az evangelista nem az első, a természeti világ, hanem a második, az erkölcsi világ megteremtését, a kereszténység alapítását értette, Krisztust annak teremtőjéül mondotta. Nem is nevezte magát Krisztus soha teremtőnek, Istennek, tanítványai sem nevezték úgy, előtte legkedvesebb név volt az Isten fia.²

Meliusék kiáltványára nemcsak Davidek felelnek. Az erdélyi országgyűlés a maga részéről szintén megadja a visszhangot. A prédikátorok hirdessék mindenütt az evangéliumot, kiki az ő értelme szerint. A község, ha venni akarja, jó, ha nem, senki rá ne kényszerítse, az ő lelke azon meg nem nyugodván, de tarthasson olyan prédikátort, a kinek tanítása ő néki tetszik. A religióért senki ne szidalmaztassék. Nem engedtetik meg senkinek, hogy a tanításért bárkit is fogsággal vagy helyétől megfosztással fenyegetsen: mert a hit Istennek ajándéka, az hallásból leszen, mely hallás Isten ígéje által vagyón.

A háborúság ezzel sem csillapodott. A felek még azon évben újra szembe vívnak Gyula-Fehérvárott és a szőharc álló tíz napig húzódik. Dávid Ferenc bámulatos biblia-ismerete, fenyves dialektikája csodákat művel: a gyűlés, a közönség neki adja a győzelmet: Melius tavozik, de csupán a harc szándékát vive magával. Az előszótól a szerepet atveszi a toll. Melius, Czeglédi György, Károlyi Peter, Dávid Ferenc, Basilius István lépnek a sorompóba. Egymást érik a könyvek. David sorra veszi a Meliustól időközben Váradra hívott szinodus fölteteleit es cafolo megjegyzésekkel kíséri őket;³ egy másik munkája-

¹ *Dávid Ferenc: Rövid Magyarazat mihéppen az Antichristus az igaz Istenről való tudományt meg homályosította.* Gyula-Fejervár, 1567. Jakab, 66–7.

² *Dávid Ferenc: Rövid Utmutatás az Istennek ígéienec igaz értelme.* Gyula-Fejervár, 1567.

³ *Refutatio Propositionum Petri Melii.* Gyula-Fejervár, 1568.

ban,¹ mely utóbb latinul is megjelent, két kérdést fejtet: Ki a Krisztus? milyen a Krisztus istensége? Es megfelel reájok: Krisztus az ószövetségben az atyáknak tett, az újban az evangelisták és apostolok által bizonyított ígélet teljesülése; a Szentlélektől fogantatott, szüztől született, szenvedett, meghalt, eltemettetett, feltámadott, mennybe ment; anyjáért ember fiának nevezetik, s hozzánk a bűnön kívül mindenben hasonló: éhezett, szomjazott, elfáradt, szomorkodott, megvigasztalódott, tanított, csodákat művelt; ugyanő atyjáért, az Istenért, Isten fiának mondatik, mert mindeneket az Atyától vett: tökéletességét, hatalmát, istenségét: szenvedéseivel és keresztfán való halálával a halált meggyőzte s lett nekünk üdvösségünk, megigazolásunk, váltságunk; általa van meneltünk az Atyához és az örök életre; neki adatott hatalom ítélni élők és holtak felett, benne van bizodalmunk és reményünk... Az írás Mózes, Cyrust, a fejedelmeket és bírakat hatalmokért isteneknek mondja. Erre azonban Pál azt jegyzi meg, hogy noha sok istenek vannak, nekünk csak egy van, amaz Atya, a kitől mindenek vannak. Megfoghatatlan Ertelemnek is mondják némelyek és olyan állatnak, mely mindent magába foglal. De ő nem ezeket, ő Krisztussal ezt vallja: Isten ama megmérhetetlen, örökkévaló lélek, mely mindeneket teremtet, táplál, betölt, bír és igazgat. Ez az Atya Isten, ki az istenségnek kútfeje, egyedül önmagától, öröktől való Isten... A pápa követői szerint Krisztus istensége az állattól van, személyes istenség, a melyet nem vett mástól, egyenlő a más kettővel... Feneketlen tenger, a melybe ő nem kíván belemenni! Szerinte egyedüli, önmagától való Isten az Atya, mit az ő és új szövetség számtalan helyen és formában igazol; Krisztus pedig soha sem volt örök és önmagától való Isten, hanem olyan, a ki istenségét az Atyától kapta: istensége, a melyet kapott, örök, személye szerint pedig az idő teljességében született.² Omlik az argumentum, az okoskodás; de a hangok zűrzavarában ráér, hogy szatirában is gúnyolja ellenfeleit. *Tanuljátok meg, az égi trónon nem ül három király, ezt csak a görög bálványozó hit tanította. Nem, nem hármás szörny az Isten, nem is három személy-alak. Ily istent csak az Eumenidák alkottak maguknak... Különös! Egyik Isten a másik parancsait hajtja végre, ennél a harmadik jár közbe, míg az első az egben ül. A harmadik átömlik az elsőbe, fölkeni a másodikat s mégis mind egyenlők: nem kisebb, nem nagyobb, mint a másik, mindenikkel közös Olimp uralma. Mindháromnak egy a lénye, de három különböző ábrázatja, s kölcsönösen egy állatban egyesülnek. Ilyenek voltak az összefont kigyóhajú Gorgók, egy szemmel hárman láttak... Ilyen volt a három fejű Cerberus, Plutó ajtóőre... Nem,

¹ *A7 Szent Irasnac Fvndamentomibol veott Magyaraztat a7 Jesus Christusrol es a7 eo iga7 istensegereol.* U. o. 1508.

² *Jakab.* 124 – 125.

nem képes felfogni elmém a Háromságot! Ily kétes istenekhez nem tudok imadkozni!¹

Az ellentét, a feszültség tetőpontjára hágott. A harcba beleszólt a külföld: Meliusék tömörültek, tanaikat tisztázták: az újítók tábora a fejedelemmel és leghatalmasabb urakkal növekedett. Mindenki, még a nép legalja is az istenségről disputált. Étél-ital közben, estve, reggel, éjjel és nappal, közbeszédben, prédikáló székről hullott a kárpálás, a káromlás: az egyik religión levők üldözték a másik híveit, elkergették az ellenkező nézetű hithirdetőket. És ezekben a zajos, izgalmas pillanatokban az embereket titokszerű sejtelem szállja meg, hogy nagy forduló előtt állanak. Mind a két párt döntő ütközetre készül. Még fegyvereiket is változtatják. Eddig, ha szembe szálltak egymással, deák nyelven folyt a vitatkozás; most szakítanak ezzel a szokással. Azt akarják, hogy ne csak a tudósok értsék őket, kitűzik, hogy a küzdők magyarul beszéljenek. Végre — 1569 október 20-án, Váradon — megnyílik az országos disputa. Ott van János Zsigmond fejedelem, udvarával, seregeinek összes hadnagyával, vitézeivel és sok jámborokkal. Erdélyből és a részekből eljöttek Dávid és követői, Magyarországról Melius és a Tiszán innen és túl való kerületek papsága. Ekkor megindult a szóharc. Napokon át küzdöttek, cáfolták és rútozták egymást. Az elnöki teendőket Békes Gáspár végezte, ki maga is nyíltan az újítók mellett fogott. A „rabies theologorum” el-eragadta az elméket, a zsinatolást meg-megszakította a rendreutasítás, hogy a küzdők tiszteljék egymást és a felség személyét. Meliusnak lehetetlen volt győznie. Az ellenfél tiltakozott a „szillogizmusok” ellen, mindenre az írásból merített egyenes, közvetlen bizonyítékot követelt. Az orthodoxoknak be kellett látniok, hogy dogmaik jórészt a hagyományra támaszkodnak, hogy elleneiknél, kik a hagyományirtást teljes korlátlansággal alkalmazzák, nincs mit keresniök. A kérdés nem dőlt el, csupán az álláspontok nagy ellentéte tünt ki a maga kibékíthetetlen nagyságában. A kalvinizmus meghódolt az első századok atyai előtt: hívei nem tarthatták magokat legyőzötteknek; viszont a másik párt méltán mutathatott tanaira, melyek kiállották a tűzpróbát, az üldözők ostromát és teljes sértetlenségben ragyogtak. A küzdelem be volt fejezve, az unitárizmus sorsa eldőlt, alapjai Erdélyben megszilárdultak.

Mily elkeseredett volt a hosszú harc, mennyire fölhasználtak mindent, a mi egyáltalában fölhasználhatónak látszott, a *Disputatio Debreczinensis, comoedia Valaszutina illustrata* mutatja. Olvasták, ismerték Sztárait és tanultak tőle. Az unitáriusok alkalom adtan ép úgy kigúnyolják ellenfeleiket, mint amazok a régi egyház papságával tették volt. A tamadás nem kevésbbé szellemes és megsemmisítő, mint azoké.

¹ *Jakab, 120.*

Van bennök valami deákos elevenség. A kálvinista Sztárait travesztalják, hogy ezzel is növeljék a hatást; az ellenfél gyöngéi közül ép a pápalkodást emelik ki, azt, a mi ebben legfurcsább és legkirívóbb. A [darab közbeszólói közt ott vannak az unitáriusok részéről: Varga Ferenc (Dávid Ferenc,¹ az Olasz doktor (Blandrata), Filep bíró; a lutheránusok közül: Gál bíró, Máté bíró, aztán mint „personae Calvinii”: Vicarius Pál (Thuri Pál, bihari pap), György cardinal (Czeplédi György és Péter Pápa Melius Péter). A komédia Péter pápa monologjával kezdődik, a ki hálát ad a Szentháromságnak, hogy adott neki sok szerencsét, gazdagságot, nagy hírt, nevet, derék magzatokat, szép gyenge feleséget; hogy boldogabbá tette a királynál is, a kinek számtalan a gondja, míg ő minden héten elmond egy prédikációt, aztán heverhet nyugodtan, kedvére. Egyszerre belép a cardinal és elmondja a borzasztó hírt, hogy az erdélyi szentháromság-tagadó eretnekek dispu-

Békés Gáspár aláírása.

tálni jönnek. Nagy a veszedelem, annál is inkább, mert Vicarius Pál, a kiben föltrébb bírtak, bújában nem tud enni, mióta a minap egy paraszt kérdőre vonta, hogy a Szentháromság hol van megírva a bibliában, ő pedig nem tudott néki megfelelni. Legjobb lesz, ha Péter pápa behívja az összes papokat és valamennyit megesketti, hogy sohase vallanak egyebet, mint a mit Péter pápa parancsol; a városokra és falvakra pedig írjon rá keményen, hogy az eretnek hitű embereket fogdossák össze és tűzbe hányják.

Nem sokára megjön Vicarius Pál és jelenti, hogy az erdélyi bestiák itt vannak. Péter pápa elájul, de aztán magához térve, az unitáriusokat ki akarja tiltani szállásukról, a bíró házatól. Hanem a bíró nem enged és keményen üzen vissza, mire Péter pápa dühösen jegyzi meg, hogy „est fides in paraszt, sicut piscis in haraszt”.

¹ »Kolozsvárt született, Erdélyben *Tsizmadia* Szász nemzetből való mesterember atyától.« *Bod. Athénás.* 56.

Vegre sok agyarkodás, cihelődés után megkezdődik a vita. Péter pápa Varga Ferencsel, György cardinal Cariánus, boroszlói pappal, Vicarius Pál az olasz doktorral csapnak össze. Péter pápa dühösen harcol, de György cardinal és Vicarius Pál ügyetlensége folytán az unitáriusok fényes győzelmet aratnak. Vicarius Pál maga is fölcsap szentháromság-tagadónak mind az egész gyülekezettel együtt, Péter pápát és a cardinált kivéve, a kinek Vicarius Pál szerint »ebben a hónapban meghigul az agyvejeje is, az feje megcsámporodik«, és a ki, mintha mi sem történt volna, szépen haza ballag — ebédelni. »Menjünk haza, mert az jó főzők várnak.«

Dávid a »jubileum« nagy esztendejét méltóképen ünnepli. Tehetősége, munkássága legszebb gyümölcsseit, prédikációinak egy részét gyűjti össze s adja hívei, paptársai kezébe.¹ Mint polemikus, a legkiválóbbak közé tartozott, a kik valaha léteztek. Villámgyorsan fogta föl az ellen célzatát, s ép oly gyorsan csapott vissza rája. Lehetetlenség volt megfogni. »Mikor ellenfele,« mondják róla, »fennakadtnak vélte, egy új kérdéssel vagy a vitatételen tett egy fordítással kisiklott s támadói fölébe került. Ezer átváltozásra képes Proteus, Homér csodái egyike. Most az elméleti vizsgálódás mélységébe merül, ha nyomán akarsz elindulni; majd a bibliai helyek feneketlen tengerében vész el érveid sebző nyíla elől; fölgylül mint a láng, éget mint a tűz, ha sértő szó irányul rá; mint a kevély pálma emelkedik föl, ha megalázni akarják; haragos párducként áll szembe ellenfelével, ha megtámadtatik; az elhibázott érvelés valamely részén át rárohan, érvei zömét logikája erejével szétbontja, összezúzza, és személyét egy-egy csattanós aposztrofával nevetségessé, semmivé teszi.«² Most más oldalról mutatta fényes szellemét. Mint a szentély szónoka, oda emelkedett a legjobbakk közé, a kiket kora ismert. Volt mondani valója és hozzá tudott férközni a szívekhez. Szavait rendszeren valamely új, eredeti, sőt ragyogó eszmével, megragadó bibliai helyvel vagy más hasonló természetű dologgal kezdte. Aztán röviden kijelölte a tettet es hatásos, világos megfejtését adta. Általában ritkán, vagy soha sem volt száraz. Jellemző fordulatok, meglepő idézetek, példák, kedves képek, hasonlatok, szellemes észrevételek és folkialtások érdekessé tették magyarázatait, melyeken bibliai zamat ömlött el, szavai nem nélkülözték a nyelv virágait, és a mi fő, a hangulatot. Értett hozzá, hogy méltóságosan, mérséklettel szóljon: de nekihevívült, néha elkapta a lelkesedést, a harag és akkor mindenkit megdöbentett vagy magával ragadott.

Egyik beszédének — és ez a legkiválóbbak egyike volt —

¹ *Elseo Kesze az szent irasnac keven keven reszeibol veot predicacio nac az atya istenreol, ennek kedige az eo jarol az Ihesvs Christvsrol*, stb. Gyula-Fejérvár, 1560. Több nem jelent meg belőle.

² *Jakab*, 160.

kiindulójaul a kígyó álnoksága szolgált, ki Évát megcsalta és kitől Pál a gyülekezetet óva inti. A prédikáció rámutatott a tévelygések, a zavar forrására, melyet Dávid Rómában, a második Babilonban keresett. Onnan indult ki minden baj Istennek gyülekezetében, mit Krisztus és Pál apostol előre látott és megjövendölt. Krisztus — mondá — gyakorta intette tanítványait, hogy távoztassák el a tévelygő tudományt; munkálkodjanak, míg nappal van, mert majd eljő a sötétség és hamisság, mely az igazságot elnyomja; még egy kevés ideig velök lesz, de aztán eltávozik a világosság és eljő az idő és lesznek olyanok, kik az Atya akaratját nem tisztán és igazán hirdetik. Pál, mikor Ázsiából kimene Rómába, összehívta a tanítókat s így szóla hozzájuk: Ti tudjátok, az első naptól fogva, hogy bejöttem Ázsiába, mind az időtől fogva veletek voltam, szolgálván az Úr Istennek alázatossággal, könyhullatással és kísértetekkel, melyek én rajtam löttek a zsidók kételkedéséből; hogy semmi hasznos dolgot el nem titkoltam tőletek, hanem megjelentettem közönségesen és mind házanként, tanúbizonyságot tevén zsidóknak és pogányoknak az Istenhez való megtérésről és a Jézus Krisztusban való hitről. Nem kíméltem magamat, megjelentettem az Úr Istennek minden tanácsát. De nem sok idő mulva támadnak közöttetek férfiak, kik eltékozzák a nyáját, meg nem maradnak az igaz tudományban és a helyett az ő gondolatjokat veszik be... Timotheushoz pedig így szól: Kényszerítlek az Istenre és a Jézus Krisztusra, hogy eszedbe vedd, a mit mondasz. Isten adjon neked igaz értelmet mindenkben... Mi szükség lett volna Pálnak tanítványát megesketni s könyörögni érte Istennek, hogy a Jézus Krisztus felől való evangéliumban megmaradjon, ha nem tudta volna, hogy jövendő idő, melyben nem a megfeszült Jézus Krisztust prédikálják, hanem rajta kívül mást? Szent János is ugyan ezt prédikálja, hogy jól eszökbé vegyék magukat, ha Istennek fiai akarnak maradni. Arról a Krisztusról kell vallást tennünk, a ki testben jött el, nem azon kívül, a ki fogantatott Szentlélektől és Szűz Mariától született. Csalárd, ki nem így vallja Jézust, s ez az Antikrisztus, a ki megcsalja a népet, eltagadja az igaz hitet, kétfelé szakasztja Krisztust, egyik ember, másik nem ember, hanem Isten. Így csúszott be lassanként a tudománynak meghomályosítása, ekképen kell kígyomlátni és a világosság gyertyájának meggyujtatni. Ime, értjük — így végződik az első rész — hogy szent Pál, Krisztus és az apostolok mind megjövendölték az Istenről és Krisztusról való igaz tudomány meghomályosodását, a mi meg is lött volt... A második részben meg van mutatva: ki a csalárd kígyó, a ki mérgét kiönti az emberi nemzetre, a ki megöli az Istennek szenteit és káromló beszédet szól Isten ellen. Ez az új Babilon ura. Vedd jól eszedbe: a kígyó az első embert elveszté, mondván, egyék a tiltott fa gyümölcséből s hasonlatos lesz Istenhez, s testi halált szerze vele neki

és maradékinak. Azonképen vivé a Krisztustól újonnan teremtett embert tévelygésre a pokolbeli ördög s mérgével megsebesíté. Ez a kígyó, mely elvonja az emberek lelkét Krisztustól s örök nyomorúságra viszi: a kik neki szolgálnak, pilisét s bélyegét viselik. Erre céloznak Esaiás és Jeremiás, midőn a testi ruhák és öltözetek bujaságáról és fényességéről szólnak; erre a mennyei jelenések írója, midőn mondja, hogy vannak olyanok, a kik e világi dicsőség szerint felöltözötve vannak, bíborban és bársonyban járnak, az Istent csengő pengő cselekedetekkel tisztelik, a misét gyertyákkal és drága kenetekkel tartják. Ez az egyiptusi fogság, melyben fogva tartatnak a keresztények és megkötöztenek emberi leleményekkel, mint ezt Krisztus Urunk panaszoja az irástudók és farizeusok ellen, hogy emberi szerzésekért hátra hagyták Isten törvényeit. Ezek Tyrusnak és Sydonnak kereskedői, kik jutalmokat elvették! Ez az Edóm, a ki vérbe mártott ruhában jár, a ki felindította egymás ellen az atyafiakat, kik verték, vágák egymást. Szent háború volt a neve, vérrrel folyt, mint az első Babilon korában, véresek voltak a második Babilon cselekedetei is, miért Isten megnyomorítja. Ez azon idő, melyben a Jézus Krisztus megfeszítettett. Ez azon ember, kinek szájából kígyók jönnek ki, királyok imádják az ő Három-Istenét, az állatot és személyt, s a kik nem mivelik, fegyverre ítélik . . . — Egyet sem szölok, mit írtak a próféták erről, olvasd meg keresztény! Ez a kígyó és ördög az, mely megrontotta a Krisztustól újonnan teremtett embert, hamis értelmet vitt be Isten gyülekezetébe, ekképen a csillagok aláestek, a nap meghomályosodott és a hold elüzetett a pusztába, Jézus gyülekezete latrok barlangjává lett . . . Mivel esalta meg a kígyó az embert? avval, hogy azt mondotta: ha esznek a tiltott gyümölcsből, istenek lesznek . . . Constantinus császár pápává lön, Sylvester pápa császárrá, felfordult a világ, a népeken királyaik uralkodtak, a nép engedelmeskedett. A pápa megevé a tiltott gyümölcsöt, két darabot vön kezébe s bezzég ő lön a világi Isten. Krisztus beszédét elhagyá a világ s annak hitt, a ki megcsalta, mert az igaz Krisztus helyett mást hozott be, kiről soha nem emlékezett az irás, hanem a kit a konciliumok hoztak be s emeltek fel . . . Miért féltette Pál a gyülekezetet? Mert látta és azt mondotta: Irtam nektek ez alnokság fiáról, és mert tudta, hogy a háládatlanságért az Isten e világot megbünteti és setétséget bocsát rá. Sirtak rajta és panaszoztak az angyalok, a csillagok megfeketültek az égen, panaszozkodtak a próféták, latván a vakulást az alnokság fia által.¹

Ez volt a beszéd tartalma. És a szónok, elvégezve a fejtegetést, szavait ekkép fejezte be: Miért hogy az idő elmúlt, hogy Isten igazsága kimutattatnék, el kellett mennem és a keresztény atyafiakkal

¹ *Jak. ab.* 153. es k.

szembe lennem és az anyaszentegyház rendelkezéséről és tudományáról szólanom. Most a keresztényeket Istennek ajánlom és intem, hogy megismerjék azt, a mit prédikáltam. Igérem arra magamat, hogy mikor az Isten módot ad megtérésemben, a hol elhagytam, azon kezdem el, és megmutatom azoknak igaz értelmét, melyeket az ellenkező atyafiak a Három-Istennek oltalmára vonszanak, melyeknek nem az értelme, melyet ők mondanak. Azért a keresztények megbocsássanak és velem egyetemben az Úr Istennek könyörögjenek a közbenjáró Jézus Krisztusnak nevében, hogy az 1266. esztendő¹ betelvéen, mondhassák az éneket: Ledőlt Babilon! hogy a pápa találmánya megromoljon, a Krisztus győzelmes legyen az ő fiaiban... hogy az evangéliumnak tiszta magyarázatja köztünk megmaradván, az ő kegyelmessége az anyaszentegyházhoz megláttassék minden népek között és elkezdett igazságát elé vigye az ő nevének tisztességeért.«

Az ily ígék hatásit nem lehet kiirtani, annál kevésbbé tehette azt meg Melius. Az erdélyi művelt nemesség visszadöbbsent attól a hangtól, mely az »Igaz Szentírásból kiszedett Ének«-ből, ennek ajánló leveléből áradt és az izzó gyűlölet sötétségével kiált halált az újítók fejére: »Megáldja Isten a Dáviddal egyetemben, kik e vadkanokat, rókákat kergetik, kínozzák, égetik, mint Isten parancsolja Móz. IV. 22., V. 13—17., 18., hogy megöljék a hamis prófétát, mint Ilyés levágatá a Bál papjait, mint Isten mondja, hogy megöljék az eretnekeket... Isten éltesse ő nagyságát, Ungnád Kristóf urat, az egri kapitányt, hogy a rókákat, kanokat kergeti. Ti nagyságtokat is kérem, valahol vagytok, a Sámson rókáit kergessétek, a megért búzát ne hagyjátok felgyujtani.« Könyv, zsinat, minden hiába. Az idő kerekét nem lehet visszafelé hajtani. Dávid Ferenc elérte célját: az 1571-iki marosvásárhelyi országgyűlés elismerte az unitarizmust.

A megvívott küzdelmet az unitárius egyház feje két könyvvel zárta be.² Még egyszer összegezi vallástételeit, a kérdések fejlődését. A ki az igazságot ismerni akarja, a szentírás lelkét kell ismernie. Különséget kell tenni a Mózesből leirt teremtetés és a világ erkölcsi újjáteremtése közt; melyek közül az első az örök, magától való Isten műve, az utóbbi Jézusé, ki azt az Isten akaratóból, az Istentől vett Szentlélek ereje által tökéllette meg. A hitudósok és szentatyák kezdettől fogva összezavarták a kettőt és ebből a végzetes tévedésből származott a keresztény egyházban a sokféle szakadás, a különböző

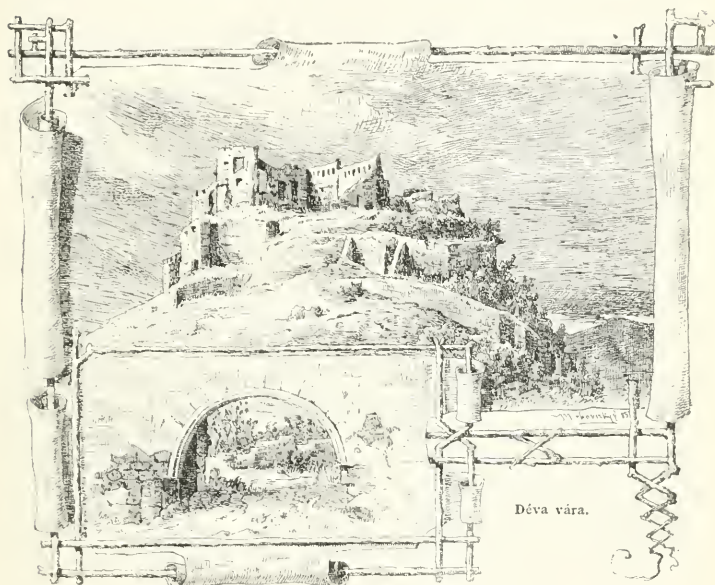
¹ Ez az 1570-ik év (l. f. a 237. lapon). Dávid ezt az érá a Kr. u. III. századtól, azon időtől számítja, mikor — szerinte — a Szentháromság tanának elterjedése által az evangélium elhomálvosított.

² *A7 Egy eo magatol valo Felséges Istenreol*, stb. Kolozsvár, 1571. — *A7 egy Atya Istenec, es a7 eo aldot s7ent fianac, a7 Jevs Christvsnac Istn-segekreol igaz vallástétel*. U. a., u. o.

hit, a szellem szabadságának megőlése. Mózes földi jutalmakkal biztatta népét: Jezus mennyei kincseket ígér hiveinek; az ő-szövetség testi fegyvert ad a fejedelmek kezébe, az újszövetség mit sem tud földi fegyverekről. Az őszövetség istentisztelete külsőség, az újé: Istennek lélekben és igazságban imádása. A pápaság összezavarta ezt a két világot; összekeverték Mózeset Krisztussal, a törvényt az evangéliummal, az őszövetség teremtőjét az újszövetségi teremtővel és egyiknek tulajdonait a másikra ruházták. Róma fegyvert adott a fejedelem kezébe, hogy ő is fegyvert foghasson; külsőségekre fojtá az istentiszteletet és Mózes törvényével ítéletet mondott az igazság hirdetői ellen... Miben áll a Krisztus istensége? Abban, hogy az Atya, az örök egy Isten megszentelte, elküldötte őt és benne munkál, az ő istenségének teljes mívolta, ereje es hatalma szerint. Méltán mondhatta, hogy: Én nem vagyok egyedül, hanem az élő Atya van énbennem, ő cselekszi a csodákat. Krisztus soha nem tulajdonította magának azt a teremtő, kezdet és vég nélküli istenséget, a mi egyedül az Atyáé, a szentírás is csak az Atyát mondja egyedül ő magától való Istennek... Nem Isten lett emberré: az ember Jézus Krisztus hivatott születése után velünk való Istennek, erős Úrnak, jövő világ Atyjának. Az ő istensége abban áll, hogy a Szentlélektől fogantatott, megkenetett, a tarítás hatalmát s dicsőségét Atyjától vette, Atyja ereje lakott benne, mely által csodákat tett, feltámadott... Krisztus, ki az Atyától van, kisebb az Atyánál, a ki önmagától van, különböző a tisztelet és imádás is, a melylyel irántok tartozunk. Az Atya kívánja, hogy a Fiút tiszteljük, kinek minden név fölött való név és ítélet adatott élők és holtak felett; parancsot tett, hogy előtte minden térd meghajoljon és róla minden nyelv vallást tegyen. A ki a Fiút nem tiszteli, az Atyát nem tiszteli. Az Atyát mint minden jónak kútfejet tiszteljük, a Fiút, mint a ki minden jókat ad, a melyeket az Atyától vett. Krisztus maga mondja, hogy valamit az ő nevében kérünk az Atyától, megadja; de sehol nincs parancsolva, hogy a Fiútól az Atya nevében kérjünk. Krisztus maga is könyörgött az Atyához a keresztfán, de az Atya soha sem könyörgött a Fiúhoz. Krisztushoz mint közbenjáróhoz imádkozunk, Istenhez mint a világgosság Atyához, lélekben, a Közbenjáró által...

A harcok zűrzavarából így bontakozott ki az új rendszer, a reformáció racionalizmusa. Másfélezer év eszméit tagadták meg, ölték ki lelkükből, hogy tiszta, elfogulatlan szemmel értsek az írás szavát, beleelhessenek magokat és ujjászűlessenek az apostoli kor szellemében. És a mikor mindezt megtették, ott állanak előttünk kezökben könyvekkel, szájokban az ígével, a melyben alig van titokzatos, az értelemnek megmagyarázhatatlan. Magok is elrettennek, megdöbbennek az eredménytől. Az Isten fiat nagy emberré, de végre is emberré tették. Nincs más menekvés: vagy megengedni, hogy — mivel a Fiúban az

Atya istenségének teljessége munkál — a Fiú az Atyával istenségére nézve egy, vagy kimondani a nyíltan ki nem mondottat, az utolsó nagy szót, mely kimondóját a halálba, vértanúságba viszi, odakiáltani az emberiség millióinak: bálványozók vagytok, hitetek, vallástok legszentebb tana, melyre büszkék vagytok, szívetek legfönségesebb ideálja, reményeitek kútforrása, imádstoknak tárgya: üres ábránd; istenek hozzátok hasonló teremtmény; *mert imádással egyedül az Atyának tartozunk...* És Dávid kimondja ezt a szót, mely társait megdöb-

Déva vára.

Déva vár kapuja.

benté, a reakciónak, mely a Báthori-házzal uralkodóvá lőn, fegyvert adott kezébe. Elmegy érte a börtönbe, a halálba. Láncainak zörgése közt, a börtön homályában, szemem már az enyészet uja: diadalról álmodik és rajongó lélekkel írja a szomorú, rideg falakra végső vallo-mását: «A pápák kardja, mennykövei, a kereszt és halál képe, — semmi hatalom nem fogja az igazságot feltartóztatni. Azt írtam, a mit éreztem, és a mit érzék, bizó lélekkel, igazán hirdetem; meg vagyok győződve, hogy vesztem után a hamis ígéhirdetők tanai össze fognak omlani.»

Ezzel a kiáltással zárul a nagy küzdelem, a melynek fenkölt apostolanál senki a szabadságot, a szellem jogát több meggyőződéssel nem hirdette, és a melynek szebb napjai némi türelem és a meggyőződés ünnepei voltak. Dogmái, a melyekért annyi veríték folyt, lehetnek igazak vagy hamisak, a szellem fénye, a mely őket létrehozni segített, a kritika ereje, a melyet kinyilatkoztattak, messze távolból látszik előre villani, mint a csillagok sugara, és a jövővel rokon. Kolozsvár föllendült a küzdelemben, szász polgárságát magyarrá változtatta és a szellemi munkásság, az irodalom terén mint derék központ magasodott ki Erdély hegyei fölött. Ez mindennél inkább a dévai börtön rabjának érdeme és dicsősége volt és csak másodsorban azoké, kik hatalmas genie-jét megértették, nehéz munkájában támogatására siettek: író-társai. A kolozsvári sajtó a XVI. században csaknem olyan jelentékeny, mint a debreceni, rangban az országnak legelső nyomtató intézete, s összes működésében az új iránynyal együtt halad. Megteremtője, fölvirágoztatója, HELTAI GÁSPÁR maga is úgyszólván teljes életében mintegy a David nyomait követi. Szász nemzetségből eredett, mint ez: kolozsvári lutheránus pap volt és 1559-től a kálvinista hit szószólója. De lassankint eltávolodik ettől az iránytól is. Sokoldalú, minden iránt érdeklődő szellemét lebilincseli a Dávid hatalmas egyénisége, az unitarizmus világossága és a növekvő népszerűség, melyben az új eszméket Kolozsvár művelt körei részesítették; hajthatják anyagi körülmények is, a mit ellenségei — joggal? igaztalanul? — szemére hányni meg nem szűnnek.¹ Azonban hibáját, tévedését, a mi volt, befedte háromszáz esztendő pora, nemes oldalai a történetírásnak élénk emlékezetében maradtak. Huszonöt éven át volt a magyar irodalom lelkes munkása, és szász létére meg tudott tanulni magyarul, hogy iratai, egyet-mást leszámítva, legmagyarabb zamatú emlékeink közé tartoznak. Mint theologus részt vesz a kálvinista-unitárius viták két legnagyobbikán, a fejevárin és a váradin, de őszinte lélekkel és törekvéssel azok sorában, kik a békeséget, a harcok megszűnését óhajtják s az ellenfélnek is birják tiszteletét. Gyöngeségeit messze

¹ A Sz. Háromság-tagadók ellen eleinte keményen viselte magát, mellyre nézve Papai Páriz Ferentz nevezi így: *Magnus suae aetatis Socino-Mastyv*: de hanyatlani kezdett idejében ő is hozzájuk hanyatlott. Mellynek oka e volt: hogy a Kolozsvári Dézma neki mint Plébánusnak, inkább meg-maradna a kezében: mivel az Antitrinitáriusok el szaporodván, kiknek a Király is kedvezett, a Dézmát-is azoknak Papjaiknak kezdték adni. Veti ezt szemére neki *Károlyi Péter* a Váradi Pap, s így nevezi: *Midas alter Claudiopolitanus*, a ki hogy aranyat gyujthetne, az aranytól drágább Hitet változtatta. Úgy látszik mind az által, hogy ötöt ki-faragták mind a Dézmából s mind a Plébánusságból: Tipográfiát allított azért-fel, a mellyben foglalatoskodott: a melly által-ment az ő gyermekeire-is. Így a maga Peldajaval elegendé megbizonyította, melly nehéz a földiekről le-mondani: még azoknak is, a kik azt másoknak jóvallják: es hogy a papok is tsak emberek.* *Bođ, Athénis*. 107.

felülhaladják érdemei; ingadozásait megmagyarázza, elfeledteti az újért, a haladásért való lelkesedése, és jó, öreg alakja, minőnek az emlékek rajzolják,¹ a minőnek munkáiban látszik, a magyar régiség legrokonszenvesebb képei közé tartozik mindenha. Úgy áll ott, mint a század legkülönbélebb törekvéseinek valóra válása. Józan, derék lelkének fényében visszatükröződik a múlt, a jelen költői lelkesedése, a közélet árnya, a nagy eszmeharc, melyet a század vív, a vallásos lelkesedés tüze, mely ég az Isten szavaért, himnuszokat választ ki, az eszméknek szárnyat kölcsönöz, hogy bejárhassák a gazdagok udvarát, a szegények viskóit, elvive mindenhová az újjászületést, a hol magyarok lanknak. és hirdetve az Isten országát és igazságát. Krónikás, énekgyűjtő, meseíró, a viszonyok élénk vizsgálója, bibliafordító, énekkiadó, vitakozó és elmélkedő, író és nyomtató egy személyben, annyi hasznára az irodalomnak, annyira egybenöve ennek csaknem minden ágával, mint senki kortársai közül.

Az egyházi irodalom terén három nyelven szolgálta a reformáció eszméit: németül,² deakul³ és magyarul. Sokat és sokfélét termelt, és negyedszáz esztendő alatt, míg a tollat forgatta, tizenkettő volt, a melyben új munkát nem adott a közönség kezébe. Irányt nem jelölt, járatlan ösvényt nem tört; de szorgalmával hozzájárult a reformáció izmosodásához és sokat tett eszméi terjesztésére s a mindennapi életbe átplantálására. Úgyszólván összes működésén átvonult ez a gyakorlati hajlam, ez a körülötte zajgó élettel való érintkezés, a köz-szükségnek ez a világos érzése. Az első könyv, a melyet kiad, egy rövid katekizmus,⁴ melyben a tizparancsolatról, a hitágazatokról, az imádságról, keresztségről, az oldozatról, úrvacsoráról van szó: aztán a részegség, tobzódás veszedelmességét⁵ tárgyalja, miközben nem egy alkalma nyílik, hogy a korabeli erkölcsökre, szokásokra kitéregessen. A következő évben ismét egy — most már nagyobb — katekizmust nyomtat ki,⁶ és átdolgoz egy német munkát: »miképen kelyen az embernek készülni keresztyéni es bodog e Világból valo kimulásához.«⁷

¹ V. ö. *Jakab*, 140.

² *Summa christlicher Lehre; anderst, der kurze Catechismus*. Kolozsvár, 1551. (Magyarul: 1550.) — *Trostbüchlein mit christlicher Unterrichtung, wie sich ein Mensch bereiten soll zu einem seligen Sterben*. U. a., u. o. (Magyarul: 1553.

³ *Disputatio in causa sacrosanctae et sempiternae Trinitatis . . . Albae-Iuliae . . . Habita*. Kolozsvár, 1568. U. ez új előbeszédde és címlappal: 1570. — *Confessio de Mediatore generis humani, etc.* Wittenberg, 1555.

⁴ *Catechismus Minor*, A7 a7. a keresztyéni tudomanc reuüdeden valo sumaya Kolozsv. 1550.

⁵ *A részegségnek es tobzódásnac veszedelmes völtárol valo Dialogus*. Kolozsvár, 1552.

⁶ *Catechismus mellybe a mennyei tudomanc Sommáia, a derec szent írásból . . . egybe szerzetetteot es befooglaltatot*. Kolozsvár, 1553.

⁷ *Vigasztalo keonyuetske*, V. ö. *Szilády*, R. m. k. t. VI. 331.

Szükséget látja nyugodt, vallást lehelő iratoknak, melyek a közönség szívét a meddő vitáknál üdvösebben ragadják meg és a földi élet bajaiból az igaz keresztényi szemlélődés, szeretet és megnyugvás határaiba vezetik. 1531-től kezdve, midőn a magyar könyvek nyomtatása kezdődött, 1553-ig ez az első aszketikus munka, mely magyar nyelven szólalt meg. »A félelmes és kétséges emberi természet mindenha erről tart, hogy meghal, a földbe temettetik és hogy azután teljességgel végeleszen: ezért közbeszédbe is az emberek ezt szokták mondani:

Három dolog kényoz engemet,
Halnom kell, s nem tudom az időt;
Elmegyek, nem tudom a helyet,
Hogy vennek valamely jó kedvet?

E széles, vak és visszafordult világ ezt mondja ugyan: minekünk ezokaért keresztényeknek meg kell fordítanunk e vak és visszafordult világnak verseit: mert ha ő ezt mondja, hogy bánkódik, minthogy halni kell, és nem tud hova menni, mi ez ellen így szerezzük a mi verseinket:

Vig vagyok és nem szomorkodom.
Halnom kell, ezt igen jól tudom.
De mivel tudom, hova megyek,
Ezért vészek igen jó kedvet.«¹

A pogány bölcsek ezt mondták: Jobb volna, hogy az ember ingyen se születnének, avagy ha születtetik, hogy legottan meghalna. E mondásra adott okot a világi nagy nyavalya, melybe forognak színetlen az emberek. Ezt e sok nyomorúságot látván, elsodálkoztanak s okait keresték a pogányok az emberi természetnek folyásába... de vakok voltak és nem tudták ismerni, honnét jött legyen e nagy nyavalya és a végső nyomorúság, a halál az emberekre. A biblia megjelenti, hogy minden nyomornak oka a bűn. Az ember a mint az Alkotó kezéből kikerült, boldog volt és halhatatlan, míg nem vétkezett. Azonban így sem szabad kétségbe esni. Szenvedünk és meghalunk mindnyajan, de a jámbor keresztény halála nem megsemmisülés, hanem átmenet a dicsőségbe és boldogságba. »És ugyanezen test, mely e veszett világba külemb-külemb-féle fájdalmat szenved, az utolsó napon feltamad és örekké él a lélekkel egyetemben. Ha el kellene vesztenünk a mi testünket, hogy soha ismét meg nem találójok, így volna rettenetes a halál és nem volna drágalátos.«

A kis munkába be van szöve két hosszabb vers,² a melyek közül mindegyik a halálra való jámbor előkészületet hirdeti.

¹ Luther eszmeje. A szélteben divatos versnek: »Ich lebe, und weiss nicht, wie lange« stb. két végső sorát: Ich fahre, und weiss nicht, wohin, | Mich wundert, dass ich so fröhlich bin, — ő változtatta keresztényibbre: Ich fahre, und weiss, Gott lob, wohin | Mich wundert, dass ich noch traurig bin. V. ö. u. o.

² A₂ = A₆ es C₂ = C₆. l.

. . . Por vagy és hertelen elmúló,
 Csak árnyék és füst, mely nem álló.
 Félnevekődél mint egy virág,
 És hamar léssz mint egy asszú ág.
 Lassan-lassan eloroszkodol¹
 És hamar minden időd elfoly.
 A te napid megszámláltattak,
 Határid is rendelve vadnak
 Uradtól és bölcs Istenedtől;
 Azért ebbe egyebet ne vőlj . . .

. . . Hol vadnak most mindnyájan a pápák.
 A kardinálok és patriárkhák?
 Hol vannak mindnyájan az érsekek,
 A prelátusok és püspökök?
 A prépostok és kanonokok,
 A dekánok és vikáriusok? . . .
 Hova löttek el a sok császárok
 És a számtalan nagy sok királyok?
 A külemb-külemb fejedelmek
 És a telhetetlen nemcek?
 Hol vadnak az igen kevély groffok
 És a hamis Cancelláriusok?
 Hol immár Páris s a szép Helena,
 Hol Tarquinius és Lucretia?
 Hol vagyon Plátó és Porphyrius,
 A bölcs Tullius és Virgilius? . . .

Mind meghaltak és mi valamennyien követni fogjuk őket. A bölcs megnyugszik ebben a gondolatban és igyekszik, hogy az óra készen találja.

Heltai munkásságában a „Vigasztaló könyvecske” után hosszú, öt évi szünet következik. Megvált üzlettársától, Hofgreff Györgytől; sajgója idegen kezekre jutott. De végre sikerül a vállalatot visszaszereznie. Siet kipótolni a hosszas mulasztást. Folytatja, a hol elhagyta: a gyakorlati irodalom művelésénél. *Agendát*, szertartáskönyvet ad — ezúttal másodszer — a papság kezébe, mikép kell a keresztiséget, házasulandók egybeadását, az oldozatot, betegek látogatását, halálra ítétek vigasztalását végezni; barátaival együtt bibliát fordít, Aesopus fabuláit dolgozza át, Bonfini után Hunyadi Mátyás históriáját nyomtatja. Mintha búcsúzni készülne a vallási irodalomtól, mintha a bekövetkezendőket várná, míg végre a viszonyok változásai magukkal ragadják. A gyulafejevári disputát 1568-ban még mint a kálvinista felekezet tagja bocsátja ki; de két év múlva, a váradi harc után, új címlapot, előszót szerkeszt hozzá és megvallja, hogy most már emígy vélekedik. Szárnyait szabadnak érzi újra. Visszatérhet a valláshoz, beszélhet ismét szíve szerint. És mikor a hosszú hallgatás után megszólal, megint gyakorlati könyvecskével, imádságos, énekes könyvvel teszi az első lépést.² Előre

¹ Észrevétlenül ellopódzol, elmúlsz.

² *Isteni dícséretetek és könyörgések*. Kolozsvár, évszám nélkül.

tudja, mit fizetnek érte neki ellenségi. »kiváltképen a kolosvári pask-villárok, es a felette igen bölc kovácsok, kik minden héten új opiniókat és hitnek ágait kovácsolnak«. Aztán kikel az eleve kiválasztas tana ellen és folytatja: »Innét immár reám kezdenek térni, mondván: Im el bolondult és gyermekké lott az vény Heltai Gáspár: Im esmét pápássá akar lónni, hogy új zsolozsmás breviárt akar szörzeni. Im a szabad

keresztyéneket ujonnan a pápai kőtrecebe akarja beszoritani.

Pedig őszinte híve volt a reformációnak. Gyűlölt mindent, a mi a gondolat szabadságával ellenkezett, gyűlölte a pápaságot, melyben a szellemi zsarnokság megtestesülését szemlélte. 1569-ben meglátja Reginaldus Gonsalvus Montanus latin könyvét János Zsigmondnál, és legott vállalkozik lefordítására. Kiadta,¹ hosszú előszót írt eléje, és ez volt leg-harciasabb, legszenvedélyesebb munkája. Meg akarja mutatni — úgymond — a fejedelem szándéka szerint, az egész magyar nemzetnek: kit tiszteltek a legutóbbi esztendőig annyi alázatossággal. A pápa maga a megtestesült ördög, kinek két fegyvere van: a hazugság és gyilkosság. Alnoksággal meg-tévelyíti a világot, erőszakosságával üldözi, megöli, a kik neki nem hisznek. Az igaz, Istentől rendelt pásztoroknak legfőbb kötelessége, hogy az

SOLTAR

AZ AZ

SZENT DAVIDNAC, ES EGYEB
 Piobhetáknac Psalmsinac, auggy Istendiebt
 Estehnac könyv ur Szép Sammárhackel es
 rómsidecen vala értelündökel.

Magyar Nyeluen

HELTAI GASPÁR &c

COLOSVARAT.

M. D. LX.

Heltai zsolotárkönyvének címlapja.

Antikrisztus ellen hadakozzanak és az megvédelmezzék; a fejedelmeknek is »nem csak az a tiszti, hogy aranyos bársonyba felöltözvén szép lovakra felüljenek és té s tova

¹ *Halo.* Mellyel a meg testesült cordeg a Papa Antichristus Hispaniaba az egygyü iambor Keresztyéneket, az Evangelionnac keoueteoit, halhatlan álnaksagokkal és mestersegeokkal megkeoruli, ki keresi, meg fogja, És minden marháiokat el véucn, kimondhattlan, kegyetlen kenyockal meg kényoza, es rettenetes halalokkal meg colli, Az eo Pilésses hoheri, Es az eo bolond szolgálai, á megvackított Fejedelmec által. Kolozsvár, 1570.

moráljanak, avagy napestig kártyázzanak és verfélyezzenek, azoknak is szorgosan vigyázniok kell, hogy országukban Isten igéje helyesen hirdetessék s az ördög testi-lelki gyilkosságát népöktől távol tartsák.

Haraggal, elkeseredéssel olvasta a hispániai rémtetteket; gyűlölet tölti el, mikor a Szentháromság dogmájára gondol. Ez is pápa szörzése, ördög találmánya. »Az háromság avagy az pápai állatos szömélyesség nem egy igaz Isten, az Izraelnek Istene, hanem hogy ördögnek lidérecs Istene, kit ő költett, gondolt és talált. És mint az kakuk, ki ellopja az pacsirtának monyát és az övét tojja és tojja helyébe, így lopta az álnak ördög az igaz Istent és az Izraelnek Istene felől való tudományt.« Jézus Istenfiúságáról azt mondja a pápa Antikrisztus az ő piléses doktorival, hogy azt per communicationem idiomatum- kell érteni. »Azaz, hogy az Jézus-Krisztus Isten fiának neveztötik, a nevet kölcsen veszi a másiktól, ki megtestesülésnek általa benne lakik, és ki ő vele megegyesült szömélyes egyesüléssel, annyira, hogy noha kettő a természet, de azért az egyesülésnek általa annyira egygyé lött, hogy immár nem két fiú, sem két szömély, hanem egy . . . Olyanok, mint a csikok, akár mint fogj el, kísúsz markodból . . . Nem hejába találták a regulát: est, non est. Minden tanításokban ez az ő dolguk. Erősen viszik a taligát az öröktől fogva született Fiúval, és azt az öröktől fogva való születést színetlen szórják az emberek előtt; de választ nem tudnak tönni, ha ember megkérdi őket, mint lehessen ez, hogy az a Fiú öröktől és kezdet nélkül legyen, de azért ugyan atyjától született legyen? mert ha valaki született, tehát valami kezdetinek kell lőnni. Ha pedig kezdeti vagyon, nem lehet öröktől fogva. Azt mondják ők: Ez a születés nem jár emberi elmélködés szerint, ha titkos, isteni dolog . . . azt mondják: Hünyd be szemödet, hidd el. (Pedig Az Isten nem akarja, hogy a keresztyén ember bolond legyen.« Minél tovább beszél, haragja annál jobban forr a »piléses ördögök« ellen. A római pápa mind behálolta és vakságba bekörítötte az embereket ez világon az ő gyónásával, purgatoriumával, átokával, ódozásával, bulesújával, hogy mind lelkökkel, mind testekkel, mind feleségökkel, leányokkal, szájokkal, kezekkel, lábokkal és minden marhájokkal bírt. Azt kellett mindennek hinni és vallani, valamit a pilésesek mondtanak. Azt kellett önniek, mit a pilésesek akartanak. Ez napokon nem mertenek húst önni, hanem csak lencsét, etc. Más napon szabad volt a tikmony, vaj, tej, de a hús nem volt szabad. Akkoron kellett megházasúltniok, mikoron a pilésesek akarták: hol kántort, hol böjtet, hol adventet szörzetenek, akkoron nem lehetett a megházasulás. Azt is kellett venniek házasságra, kiket a pilésesek engödtének. Mert ők csináltak ízeket. Heted-ízíg, ötödízíg, komások és svögörök között nem lehetett az házasság. Nem lehetett az házasság az ő egybesúgások és stólázások nélkül.«¹

¹ V. ö. *Bodnár*, I. 143.

Az előző után következik a fordítás — helyesebben: átdolgozás. A jó öreg Heltai abba is beszúrogatja észrevételeit, néha visszaemlékezéseit, jó Szántai Istvánról, a ki Erdély egyik első reformátora volt, János királyról és a papok utált hatalmáról. A vallási téren ez volt utolsó könyve. Hátralevő napjait a reménnyel várt »Sabbath«-ig a magyar história és históriai költészet foglalták le, s a pestis a földi harcok völgyéből a nyugalom, a megállapodás hegyére munkája mellől szolitotta át 1575-ben.

János Zsigmond érme.

Nagy-Várad.

III.

AZ UNITÁRIZMUSSEL a reformáció eszmei evolúciója tetőpontjára hágott. A hagyományok ellen üzent harc az egész vonalon megvíva, a vallás, az értelem világosságától áthatva, a biblia alapján. Joggal hivatkozhatnak rá, hogy a szentírás mellett a hit másik forrásává az észet avatták.¹

A megalázott, összetaposott katolicizmus csak most kezd magához térni. Annyi idő óta most látszanak meg igazán mély sebei. Pusztulás, rom mindenfelé. Esztergom várát és a főmegyei javak legnagyobb részét a török bírja. A váci egyházmegye szélében alatta van, a püspöknek csupán Vác városából van évenként valami ötszáz forintja. Nyitrának nagyobb része a töröké. Erdély elszakadt, püspökségéből egyedül a cím maradt meg. Pécs, Bosnya, Kaloesa, Belgrád, Kőrös, Várad, Szerém, Csanád teljesen a pogány kezében vannak. Veszprém tönkre ment, Győrnek egy harmadán az ozmán uralkodik, a város a káptalané, a püspök birodalma néhány helysregerre terjed. Zágráb nagy részében a török az úr, püspöke alig kap ezer forintot.² Magában az esztergomi megyében a hetvenes évek táján még kilencszáz javadalom állott; húsz év múlva — nem lévén, a ki védje — nincs több száznál;

¹ *Apologia Fratrum Unitariorum.* (P. Horváth.) Kolozsvár, 1701. 57. »Mi azért ez okokra nevezte ezt a két fundamentomot vetettük a mi hitünkre néző dolgoknak bizonyos és tsalhatatlan igazságának erősítésére, úgymint az okos Értelmet, és a' Sz. Írást.«

² *Koller, Epp. Quinqu. VI. 34).*

a többi protestans kezekre jutott. Megdobbantó az ige hirdetőinek hiánya. Akárhány hely pap nélkül van és a legnagyobb erőfeszítéssel sem bír kapni. Jámbor világi emberek olvasnak előttök valamit, végeznek a szertartásokat, szolgáltatják ki a keresztséget, intézik a temetést. Misét, szent beszédet évszámra nem hallanak, legföljebb ha megszánja őket valami egyházi férfiú, néha tíz-tizenkét mértföld távolságból, ha betéved egy-egy pálos, ferences, a ki lappangva, bujdosva látogat hozzájuk, megerősíteni, megvigasztalni őket az Isten igéjében.

Ügyszólván mindent újra kell teremteni: jövedelmi forrásokat, oktatásra, szolgálatra hivatott erőket, tudományt, fegyelmet, valódi egyházi életet.

A tridenti zsinat összegyűlt, hogy az egyetemes egyházban szükséges intézkedésekről tanácskozzék, hogy az állapotokat orvosolja. Európa összes népei elküldötték követeket, hogy a kibontakozás iránt való közös vágyat kifejezzék, s a reformok nagy munkájában részt vegyenek. És a közös remény, az egyháznak általános megszabadulása, mintha Magyarországon is életre keltené a bizalom, a bátorság, a tettvágy szunnyadó szikráit. A régiség hívei egymás után emelkednek föl, hogy a porba hullt lobogót kezökbe ragadják s még egyszer diadalra vezessék. Papok és világiak, tudósok, írók, szónokok és politikusok vegyülnek a küzdelembe. A súrlódás nemcsak a vallási igazság keresése: a mennyei üdvösséggel kapcsolatban fontos nemzeti, állami szempontokra hivatkoznak, a hadakozó felek a szembenálló politikai tényezők egyike vagy másika körül találják meg helyöket. A dolgoknak ez a fejlődése több mint érthető. Erdély szabadelvű, sőt protestáns fejedelmével, uraival és polgárságával, ügyszólván természet-szerűleg vonzza magához a reformáló elemeket, a melyeknek a védelemre jobban szükségök van, mint bármikor. A Királyhágón túl mind világosabban látják a protestantizmus eme kapcsának roppant politikai fontosságát. Az erdélyi uralkodók legkiválóbbjai nem szűnnek meg a reformáció érdekeit hangoztatni, politikájokban reá támaszkodni, hatalmokat, területeket annak fölhasználásával és izmosításával növelni. Ket nagy ellenség erőszakoskodásai, ólálkodása közt szükségök van rá, hogy mentül több erővel lépjenek föl, a törököt megnyerve, a németet mentül jobban fenyegetve, a nemzet ellenségeit féken tarthassák; és hatalmuk, befolyásuk növekedése, szilárdsága, csökkenése ügyszólván évről-évre együtt jár a magyarság erősödésével, nyugalmanak mértékével és hanyatlásával. Ez a helyes, a körülményekből eredő meggyőződés az erdélyi politikának legértékesebb hagyománya és leggyümölcsözőbb eszmeje. Azonban törekvéseiket egy másik körülmény egészíti ki, teszi érthetővé s emeli a politikai bölcsesség remekeinek magaslatára: a katolicizmus és Habsburg párt helyzete. Azoknak, kik Magyarország fonmaradását a kereszténység külső segédelmében látják és az üdvöt a

régi egyházban keresik, okvetlen a bécsi hatalmas katolikus dinasztia oldalánál kell találkozniok. A török előnyomulásának főkép ők vetnek határt, a német nyílt szövetségének ők a főntartói, ha eszközeikre nem is, de a hazafiság és a cél szentségében egyesülve vallási és poli-

A kolosmonostori konvent templomából.

tikai ellenfelekkel. Egyaránt érezték a szükség nyomasztó súlyát, gyűlölték az idegent és óhajtották fajuk szabadulását és dicsőségét.

A föléledő katolicizmus és a győztes protestantizmus harcában föltetszik a mély és maradandó hatás, melyet a politikai alakulásnak

eme tényei gyakorolnak. Évtizedek során az egyházak küzdelme a kormányzat legnehezebb problémája, gyújtó, hatásos jelszava a pártoknak, melyek a szabadság és vallás lobogói alatt vonulnak a tusába és mérik össze fegyvereiket. A Bocskayak, Bethlenek programjában elvalaszthatatlanul olvad össze a szellemi szabadság, a reformáció a magyarság érdekeivel: a régi egyház törekvéseinek fő védőjét az abszolutizmusban leli meg, melynek gyűlöletessége bizonyos tekintetben reá is átszarmazik. Az anti-reformáció hatalom nélkül meg sem indulhat. Mikor a templomok idegen kézen vannak, romokban hevernek, az ősök szentélyeit építő anyagnak tekintik, a roppant birtokok nagy részében idegen nép, világi úr parancsol, katolikus nemes, főnemes alig találkozik, és — mint mondják — a magyar területen néhány száz katolikus papnál több nem maradt: embereinek súlyt, tekintélyt a durva, erőszakos társadalomban egyedül az anyagi erő, politikai hatalom kölcsönöz. OLÁH MIKLÓS, az esztergomi érsek ép oly kevéssé vetheti meg a »kard« előnyeit, mint a maga körében Melius vagy David Ferenc. Hivatkozik a jogra és az ország törvényeire, a melyek — tagadhatatlanul — mellette szólnak. Nem akar mást, csak összegyűjteni, a mi elveszítettett, visszaszerezni, a mit ősei jogos birtokuknak mondtak. És megkezdí a munkát: a magyar katolicizmus anyagi és szellemi talpraállítását. Hozzáfog az egyházi vagyon visszaszerzéséhez, vizsgálat tárgyává teszi a javadalmak jogcímeit, a bitorlókat elűzi, a szerzetesek visszatelepítésére törvényes intézkedést eszközöl, birtokáról elkergeti a protestáns igehirdetőket, zsinatokat rendez, papjait a kérdésekben tájékoztatja, megerősíti, a jezsuitákat, kik másutt a protestantizmus hatalmas ostromlóinak bizonyultak, meghonosítja, kezökbe Nagyszombatban iskolát juttat. Az új intézetben tanítják a deák, görög, héber nyelveket, olvassák Terentiust, Cicero leveleit, Caesart, Vergiliust, a hellen auktorokat, kiváló figyelmet fordítanak rá, hogy a magyarázatok magyarul essenek, súlyt fektetnek a dialektikára, szónoklatra és művelik az apológiát. Keleten, Erdélyben a Báthoriak lépnek a cselekvés terére. A jezsuiták meghonosulnak Varadon, letelepülnek Kolozsvárt, elfoglalják a kolosmonostori apátság üres épületét s virágzó akadémiái életet támasztanak. Erdély, Magyarország nemes ifjai, katolikusok és protestánsok, sietve sietnek gimnáziumi, böseleti és theologiai tanfolyamaikra, s válnak egymás után a régi egyház hiveivé, sőt védőivé. A meglepett protestantizmus fölajdul, el-elűzi őket, de visszatérnek újra meg újra, küzdeni a simulékonyság, a szellemi előkelőség, a rendületlenség ekkora készségével, a mely bámulatba ejti elleneiket. Ott vannak mindenütt: a nép között, a fejedelmi környezetben, nyíltan, ha másképp nem lehet: titokban, világi ruhát viselve. Megallják helyöket a kathedrán, a szószéken, a lelkipásztorkodás terén; behatolnak a társadalomba, alkalomadtán nem vonakodnak

a vitatkozástól, sőt támadókká válnak és, a mi fő, ellenségeiknél semmivel sem állnak hátrább. Súlyt, erőt visznek a küzdelembe, vissza tudják torolni a gyöngé érveket. Az egyház intézményei között nincs egy sem, a mely erre a munkára hivatottabb. A Jézus-társá-

A P O L O G I A
PROECCLESIAIS REFORMATIS:
 Actis impiis Synodi Sabariensis
 opposita,

A V T O R E
 PETRO BEREXASIO, ECCLESIAE
 Sive Varadiensis Ministro.

Cum Praefatione ad Illustriss. Transsilvanicae Praesides.

*Seriem libri & quorundam additorum versa
 pagina indicat.*

PSAL: 62. v. 4.

*Quousq; machinabimini perversa contra vniuersumq;?
 Vniuersi vos conteremini, eritisq; tanquam paries in-
 clinatus & macevia impulsus.*

V A R A D I N I,
 Excudebat Rodolphus Hoffhalterus,
 ANNO D. M. D. LXXXV.

Beregszászi Apológiájának címlapja.

ságot a kor viszonyai szülték, a körülmények mély megfontolása nevelte nagyszerű és hatalmas szervezetté, melyhez foghatót keveset ismer a történelem. A jezsuitizmus határtalan hódolat az egyház előtt, teljes önfeláldozás annak szolgálatában, mégis egyénileg annyi szabad-

sággal, a hajlamoknak oly mérvű szambavételével, minőre nincs példa a szerzetek életében. A jezsuita nem ismeri a régi regulák fojtogató, zsibbasztó nyűgét, mely az önállóságnak és eredetiségnek megölője; célja szolgálatában mindig megtalálja a tért, mely hivatásának megfelel és lelkesedésének, buzgalmának csodatevő erejét táplálja. Értének hozzá, hogy engedelmeskedve, szabadok maradjanak, hogy az élet szövevényeiben mindenütt a közös célt szolgálják, valamennyi valamennyit segítve, s akkora szellemi tökével, a mekkorát csak lángoló buzgóság teremthet. Valóban, elismerésre méltó, mennyi nagy képzettségű férfúval rendelkeznek és mily gonddal készülnek pályájokra. Országokat látnak, jeles hírű mestereket hallgatnak s éveket töltenek tanulmányokba merülve. Nem csoda, hogy megjelenésök nyomot hágy maga után és ellenfeleik gyűlölettel gondolnak rájuk.

Az első jezsuita, ki Váradon megjelent, SZÁNTÓ ISTVÁN volt, a legelső magyar, ki a Jézus-társaság ruháját viselte. Kitünő szónok, lángbuzgalmű pap, ki vágyva vágyott Krisztusért üldözést, sőt martirhalált szenvedni; a legjobb hazafiak egyike, ki a távolból is folyton nemzetére gondolt, reszketett honfitársainak üdveért s mint a Sz. Péter igénytelen magyar gyóntatója, ezer nehézséggel harcolva, kivívta, hogy XIII. Gergely Rómában magyar papnevelőt alapított. Mikor — 1580-ban — Váradon megjelent, az elpusztult katolikus hitközség csekély számú maradékai üdvözölték. «Úgy örvendeztek, mintha az Úr angyalát fogadták volna». Egy kisebb egyházban, Szent Egyed templomában prédikálni kezdett, és hallgatására mindenünnen özönlött a nép. Oly sokan kívánták hallását, hogy a szószéket csakhamar Isten szabad ege alatt kellett felállítani, s a tér — a temető — így sem látszott tágnak. Közben fölkereste a társaságokat, melyeknek szívesen látott vendége volt, és ha tehetett, vitába elegyedett a prédikátorokkal. Élénk, heves disputákat vívtak, melyekben a tűz elragadta mind a két felet; azonban a jezsuita népszerűsége nőttön nőtt, a «missió» a nép es a műveltek körében mind több és több sikert aratott.

BEREGSZÁSZI PÉTER, a váradi prédikátor, nem várta be a végveszedelmet. Már 1585-ben derék támadást boesátott közre¹ egy beszéd ellen, a melyet hat évvel azelőtt Szombathelyen egy jezsuita mondott, s egyidejűleg prözában és versben ostromolta XIII. Gergely naptárjavítását és a pápaságot. A kolozsvári jezsuiták elfogadták a kihívást,² mire Beregszászi még hevesebben kelt ki a «pápában megtestesült Antikrisztus,» a hamis Krisztust hirdető jezsuiták ellen.³ Szántó,

¹ Apologia pro Ecclesiis Reformatis, actis impiis Synodi Sabariensis opposita. Varad, 1585.

² Adversus authores Juliani, ut vocant, Pseudocalendarii Varadini impressi pro Anno 1585, Carmen.

³ Ventilatio scripti Claudiopoli editi. — V. ö. *Fraknoi*, Pazm. 14.

kinck útján a kolozsvári felelet Beregszászhoz jutott, csak most, az ellenfél iratának hozzá intézett ajánlásától felszólítva, emelte föl hangját a penna-harcban. Hirtelen, tizenöt óra alatt, készítette el nyílt levelét. A gyalázkodásokat gyalázkodással, az okokat okokkal torolta vissza. Hiába kiáltoznak Beregszásziék, a naptárjavítás helyesen történt; a jezsuiták alapítója, Loyola, volt legalább is olyan ember, mint Luther és Calvinus; a Jézus társaságának meglepedése nem csapás az országra nézve, hanem áldás, csak azért is, mivel ők »Kálvin, Luther és egyéb eretnekek hamis tanításait irtják«.¹

A pestis, mely a városban kitört, majd Szántó távozása véget vetett a vitának. Három év múlva Medgyesen országgyűlési végzést hoznak, hogy jezsuita Erdélyben ne élhessen. A friss telepítvény pusztulásnak indul; de a viszonyok nem a régiékké többé. Bathori Zsigmond Erdélyben, és Prágában Rudolf király nemcsak politikai téren, hóbortjukban, betegségeikben találkoznak; megértik egymást a vallásban is. Báthori, a jezsuiták tanítványa, utolsó pillanatáig hű a katolicizmushoz. Nem engedi eltaposni, védi érdekeit a tulajdon protestáns országa, alattvalói ellen és el van tökéelve, hogy mindenkép megoltalmazza. Inti a váradi kapitányt, hogy »az catholicus keresztyéneket az eő helyekben, mellyekben most vadnak, békével megtartsa«; 1597 június 2-ikán, mikor a polgárok egy jezsuitát, kit prédikálni küldött, a városból kidobtak, keményen ráír a vitézekre, hogy »hit igazgatásnak, az mi nem ti dolgotok, hadjatok békét. Szablya, kopja katonához illető fegyver, az ti dolgotok. Te pedig, Király György uram, felyissd a szemedet, meglásd, mit cselekszel, ki előttök vagy a szolgáló Rendnek, szájon tartsd őket, jövendő háborúságra semmi okot ne adjatok, se protestatiókkal ne fenyegetsetek senkit, az egybegyűléstekkel közönségesen magatok tulajdon balgatag felfuvalkodástokból hitet ne igazgassatok; mert valaki léssen kezdője, vagy Kapitány, vagy Lovász, vagy Pap, vagy Saecularis, egy istrángszálat meg nem kiméllek tőlle. Egynehányotokra nem szóllok, de ha mindnyájon olly vitéz emberek volnátok, az mint hitet tudtok igazgatni, eddig régen Constantinápolyból is kiűztük volna a Törököt... Ti pedig, kik jámbor és tösgyökeres nemes Renden kívül valók vattok, Birák, Városbéliek, és varadi Fő polgárok, minden Rendek, szántás, kapálás az ti dolgotok, nem hitigazgatás, nem paraszt emberhez illik a hitigazgatás, sem Vargához, sem Szücshez, sem a protestatióval való fenyegetés, sem egy pör bestye áruló — fiához is.«²

Benn, a magyar részen szintén megpróbáltatás, pusztulás a jezsui-

¹ Epistola Apologetica. Elveszett, de Beregszászi feleleteiben fontosabb részei idézve vannak. L. De controversiis Religionis hoc seculo motis, Adversaria quaedam scripta. Bazel, 1587. 425—523. *Frankói*, u. o. 15.

² *Lányi*, 151.

tizmus sorsa. Oláh Miklós virágzó kollegiuma 1567-ben, hat évi munkássága után, egyetlen megrendülés, egy tűzvész folytán elenyész, hogy ne ébredjen újra húsz esztendőig. Az egykor gazdag egyháznak nincs elég anyagi ereje, hogy az áldozatot a reá nézve fontos intézményre meghozhatná. De azért a megkezdett munka nem alszik el többé. Az egyházfők folytatják egymás terveit, a lelképásztorkodás javul, és a mi fő, az irodalom szintén megszólal. Újra hirdetik a régi eszméket, mint elődeik, a középkor tanítói. Megtámadják az innovátorokat, hívogatják az eltávozottakat. De szavokon megtetszik, hogy a lezajlott félszázad nem szállt el fölöttük nyomtalanul. Szellemök megtermékenyült, megvilágosult a század kritikai áramlatától, levettek a babonát, hiszékenységet és komolyan urát igyekeznek adni állításaiknak. Józanok, értelmesek, gondolkodnak, kerülik a meséket, az értelem, a képzelet túlságait, élnek a reformáció eszközeivel. A katolicizmus jogát ők fogják az irodalomban visszavívni, Nagyszombatot, az Esztergomból kiszorult primások székhelyét, ők teszik a XVI. és XVII. évszáz magyar szellemi életének első rangú gócpontjává. A sors TELEGDI MIKLÓS kezdí, egy szegény mező-telegdi jobbágy fia. Gyorsan emelkedett fölfelé, krakkói egyetemi tanulóból nagyszombati pappá, Oláh káptalani iskolájának tanárává, kanonokká és iskolaigazgatóvá, nagypréposttá, királyi helytartóvá, végre a török hódoltságba eső pécsi megye püspökévé. Komoly, buzgó lelke, szilárd jelleme és tudományossága kivívták Oláh jóindulatát, ennek utóda, Veransics rokonszenvét, a kormány elismerését; s ő helyét pályája minden fokán becsülettel állotta meg. Veransics halála után — 1573 közepétől fogva — tizenhárom esztendőn keresztül volt az esztergomi érseki megye kormányzója, oly viszonyok közt, melyek bőségesen kipróbálták erejét, bölcsességét. A diadalmas protestantizmus merészen nyomult előre, hogy az érseki székhelyet ostromolja. Sempte, Komjáti, Galgóc, a közeli falvak befogadtak az új tanokat; Sibolti Demeter, Bornemisza Péter magában Nagyszombatban hirdették a reformációt. Telegdi jól látja a veszedelem nagyságát. Egyelőre a hatalom, a külső eszközök súlyát veti mérlegbe, hogy egyházan esorba újból ne essék: látogat, üzi a föl nem szentelt papokat, Balassa János ellen, ki a predikátorok mögött állott, a szentszéknél pert indít, kér, könyörög a királynál, a nunciussal, a pápánál, hogy segíteni siessenek, különben Magyarországon a katolikus hitnek és római névnek hirt sem lesz többé. Azonban minden hiába, a reformáció rohamát a saját fegyverével kell föltartóztatni. Ennek az igazságnak fölismerése mindenk fölött a Telegdi érdeme. A század túl van a forrongás első lázas rohamain, az emberek kezdenek gondolkodni, a szenvedély izgalmaiból mindinkább kiemelkedik a vizsgálódás. A katolicizmus nem bírta megvédeni az orszagot; a protestantizmus nem tudta orvosolni bajait, sőt maga is hatalmas

ingadozásokba merült. Itt az ideje, hogy fölkeljenek es a nyugalmat és gondolkodást hirdessék, rámutassanak a szellem túlságaira, védjék a múltat, és eszményeit a salaktól megtisztítva, kiragadják a nagy forrongások kaoszából. A fejlődésnek mindig ez volt a természetes útja. A reformáció legelső harcosai, mint az újitók általán, túlságos sötétnek látták az előző éra képét, sivárabbaknak viszonyait, semmint valóban voltak; és túlbecsülték erejüket, mint a reformerek majdnem mindnyájan. Eszméik, alkotásaik tetemes részét eltörli az idő, megdönti a tapasztalás, elveti a zűrzavarból kibontakozó szellem látása. Úgy hitték, megölték a múltat: de az túlélte őket és követelni kezdi jogait. Egy hosszú, de eredményeiben nagy korszak áll küszöbön, mely a kritika munkáját fogja végezni és alkotásaiban tisztan emeli föl a harcok, a fejlődés vívmányait. Telegdi ennek a korszaknak első hirdetője, a legelső katolikus író, ki elveti a deák nyelv bilincset, a régi

Nagy-Szombat 1666-ban.

egyház tanait az irodalom terén magyarul hirdeti s a néphez, a sokasághoz intézve szavat, védelmezi a támadók ellen. Már jóval előbb, 1562-ben föllépett a könyvirás mezején. Canisius — De Hondt — Péter kisebb kátétját fordította le és adta ki, melyet I. Ferdinánd király egyenesen az új eszmék ellensúlyozására íratott és terjesztett, s a mely kiválóságát gyors elterjedésével csakhamar fényesen igazolta.¹ Szükségét látta, hogy egyházának dogmáit ne csak ellenséges támadásokból ismerjék; tanítványai, a nagyszombati iskola növendékei voltak első sorban szemei előtt s különösen nekik ajánlotta «e kichin aiandekot». De működésének köre csakhamar szélesbedik. Az iskolamester székéből a prédikáló székre lép, hivatásának legigazabb helyére. Mig egyfelől az előszó fegyvereit forgatja, másfelől szorgalommal, kitartással ír, oly

¹ Telegdi művének címe: *A keresztényesgneec fundamentomirol valo roeuid koenywechke*. Bécs, 1562.

munkákat, melyek a kor legjobb termékei közé tartoznak, sőt sajtót szerez, azt tulajdon házában fölállíttatja és immár a reformációt ennek fő eszközeivel támadja meg. Tizenhat évig szónokol, a nélkül, hogy a nyomtatott betű hatalmára gondolna; akkor is hallgatónak, jó urainak biztatásai után hajlik rá, hogy a mit nyelvével prédikál, a szegény együgyűekért meg is írja, és nemcsak míg él, hanem holtá után is szolgálna egyházának. De akkor esztendőkön keresztül szinte lázas tevékenységgel dolgozik. Három év alatt három hatalmas kötet prédikációt ad a közönség, »a falukon tanító együgyű jámbor egyházi emberek« kezébe,¹ és nemcsak eléri, de a kompozíció arányaira, a stíl egyszerű szépségére századának összes magyar ígchirdetőit elhagyja. Nyílt, világos programot tűz a szónok elé, a melyből első pillanatra megismerszik mérsékelt, tiszteletre méltó szelleme. Józanul, megnyugvással, sőt alázattal tekint a múltra, melynek nagyjai előtt meghódol. Nem akarja követni tulajdon fejének gondolatit, sem azoknak cselekedéseket, kik többet tulajdonitnak magoknak, hogy nem mint az megörögzött régi igaz értelemnek . . . Az ő mesterei a régi konciliomok, annak utána a szent doktorok és atyák, »kik közül némelyek csakhamar az apostolok után voltak, és a mit az apostoloktól hallottanak és vöttek, a mit akkor a keresztyénség közönséggel vallott, azt batták írva minékünk az ő könyvekbe.« Forgatja az újaknak írásait, kik »ők magok sem tudják, mit hisznek, mert állhatatlanok és ön köztök egyenetlenek«; ismerni akarja tévedéseik forrását, gyökerét: »jöllehet ha azonközbe valamit olyat találtam nálok, a mi tetszett és nem idegen volt az Isten igéjétől, azt el nem vetettem«. Mások, bölcsőbbek, tán mélyebb, tudósabb magyarázatokat tettek volna; tán ő is tudott volna egyet-mást szebben, tudósabban mondani; ámde a »kisdedek« részére dolgozott, »annakokáért, a mennyire lehetett volna is tőlem, nem akartam friss avagy bölcs beszéddel élnem, sőt nem mutattam, hogy tudnék semmit egyebet, hanem csak az megfeszült Jézust.«

»Megmívelhettem volna én is azt,« — úgymond — »a mit látok, hogy azok közül művelnek némelyek, kik a tudatlan kösségnél bölcseneknek akarnak láttatni. Előveszik a Georgius Major postilláját, ki valamit egyebet, földoznak, földoznak rajta, hol elvesznek keveset benne (nem azt, a mi gonosz, hanem a mi tűrhetőbb volna), hol hozzátesznek . . . azt költik oszton, hogy mindenestől fogva övék . . . és úgy fitogattak bölcseségeket. De nem műveltem, hanem inkább akartam az én tudatlanságomat sokaknak tudtára lenni, hogy sem mint azzal, a mi másé, bölcseségemet mutogatni. Kiti nem azért

¹ A7 *Fuangeliomoknac, melyeket Vasarnapokon es egyeb Innepekcn esztendo által a7 Anyaxfentegyha7ba oluasi es predicalni szoktanac, magyarazattanac* Első Resze. Bees, 1577. — Második része: Nagy-Szombatban, Telegdi Miklós hazánál M. D. LXX. VIII. Esztendőben. — Harmadik része: u. o. 1580.

mondok, hogy teljességgel magamnak tulajdonítanám azt, valami az én írásomba vagyon . . . hanem hogy nyilván légyen mindeneknek, miért követtem az írásnak együgyű, alázatos módgyát.¹

Egyetlen dolgot tulajdonít magának: a szerkesztést, az anyag összeszedését. Meggyőződéssel vallja, hogy a hit az Isten ajándéka, mely az idők változásától független és az ősi egyházban változatlan tisztaságban élt és maradt fenn. Nem akar semmit hozzáadni, sembelöle elvenni.

E változatlan, örök igazságokat hirdeti, melyekhez mindeneknek alkalmazkodni kell, és óvakodik azoktól, a kik szerint az ember — bizonyos alapokon bár — saját értelmével alkotja meg vallását. Az igazi reveláció nem lehet ingadozó, Isten nem azért jelentette ki az igazságot, melynek hívéstől az üdvösség függ, hogy azt kiki saját tetszése szerint csavarja. Egy az igazság, több nem lehet; egy a helyes út, a helyes hit, és az ingadozás a tévelygés jele. »Az apostoloknak és a többi akkori tanítványoknak elég nyilván szóla urunk . . . hogy ne hinnének azoknak, a kik imitt vagy amott mutatják a Krisztust

. . . Hasonlatosnak kell ehhez a mi vigyázásunknak is lenni. Tudjuk, mert megtanultuk Üdvözítőnkől és az ő apostolítól, hogy világvegezet táján sok hamis próféták támadnak. Támadtak is pedig immár. Vigyázunk azért, hogy meg ne csalattassunk ezektől is, a kik azt mondják, hogy imitt avagy amott vagyon a Krisztus, azaz mást mondanak és egyebet prédikállanak annál, a mit az apostolok Krisztustól tanultanak és az anyaszentegyháznak prédikállottanak. Veszedelemes dolog azok után indulni, a kik nem mindnyájan együtt, hanem

Az nagyfzo-

MBATI TANVLO DE-

ac gyermekeknek, Telegdy Myklos

Mester, Istenben walo be-

kétféle kiwan

TUdgyatoc ferelmes fiaim,
meegh en thynectec, az en Ke-
gjelmes Vramnac, Olah Miklofnac
Eftergami Erfeknec, &c. parandho-,
latty abol taneto mesteretec lewec
mely nagy forgalmatosfaggal igye-
keftem mindenkoron azon, hogy
nem chak tanulfagtokban, hanem a
keresztien hitnec vallasabanis veze-
-etec lennec. Annakokaert gyakor-
-atosfaggal intettelec, hogy megh ol-
talmaznatoc

*A keresztynengnec fundamentomirol- előszava.

U. o. Első resz. »Az keresztynén olvasóknak«.

ki imitt, ki amott, mutogatják a Krisztust. Miképpen azok cselekednek, a kik elszakadván az római egyháztul, sok egymástul különböző tudományokat támasztának. Egy az igazság és mindenütt egy módon hirdettetik. Sok a hamisság, és annak okáért hol egyképpen s hol másképpen hintettetik. Tekintsd meg a régi keresztyéneknek mind ez egész vilagon szellel kiterjedt sokaságát, és kérdd meg tőlök: hol vagyon a Krisztus, hol vagyon az igazság? Valjon mit felelnek rá? Egy szájjal és egy nyelvel mindnyájan azt felelik, hogy Rómában, a római egyházban . . . Tekintsd meg másfelől azokat is, a kik evangélikusoknak nevezik magokat és minket bálványozó pápistáknak hínak, kérdd meg ezektől is, hol vagyon a Krisztus, hol vagyon az igaz hit? . . . Némelyik az Augustana Confessióra, némelyik a Calvinus vélekedésére mutat. Némelyik Flacciushoz, némelyik Maiorhoz, némelyik az anabaptistákhoz, némelyik David Ferenchez és Blandratához igazít tégedet. Ez a Krisztust imitt-amott mutatni, sok ellenkedő tudományokat a szegény kösség között hinteni . . . Zwinglius, Oecolampadius, Calvinus és a több sákramentáriusok ellenkednek az Augustana Confessióval, melyet nem tartnak tiszta igazságnak lenni. Megint hogy Calvinus a több társaival egyetemben tévelyegjen, az Augustana Confessiónak faragói és oltalmazói mondják. Hogy Flaccius Illiricus nem jó értelemben legyen. Georgius Maiornak írása megmutatja. Viszontag Flacciusnak tanítványa, Vigandus szamulanszor hazudtolja Georgius Maiort. Az anabaptistákat mind a confessionisták, s mind a sákramentáriusok, David Ferencet pedig és Blandratát, ezek, a kiket előszámlálék, mindnyájan kárhoztatják. Hogy kérkedhetnek tehát avval, hogy nálók a Krisztus, nálók az igazság, ha az ő tulajdon, egymás ellen való írások bizonyítja, hogy sem egyiknél, sem másiknál nincsen? Annakokáért vigyázzatok, atyámfiai, vigyázzatok és ne higyétek ezeknek beszédekét, kik imitt-amott mutogatják a Krisztust. Hanem higyétek azoknak, a kik mindnyájan és fejenként egyet szólnak és egyet vallanak.¹

A Telegdi hiteből teljességgel hiányzik a lélek ama büszke, bátor csapongása, mely a szabad vizsgálódásban nyilatkozik. Engedelmesség, bizalom, alázat az egyház iránt, a jámbor megnyugvása, ez a mit tanít; nem az ész, hanem a szív vallása. Isten ígését el kell fogadni, együgyűképpen és minden kételkedés nélkül . . . Nem vetelkedünk semmit felolok, sem azon nem tudakozunk, mint lehessenek; az ember ragaszkodjék hozzájok. Az alap, melyre támaszkodjék, nem a kritizáló értelem, hanem a tekintely, az egyház sziklaja, mely a vélemények hullámszásával szemben mozdulatlanságával egyedül tudja megnyugtatni. Élettapasztalatokban, gondolkodásban kiképzett, kiforrott szelleme nem ismeri azt a lazás, gyújtó hevet, a mely a reformációt úgyszólván ellenallhatatlanná tette; azonban eszméinek, tudasanak bőségevel jözan

¹ U. o. 3. resz. Szent László napi préd.

bölcséséget párosít, a régiség hagyományát beolvasztotta egyéniségébe, saját hangon beszél, a melyben van valami méltóság, van valami lelki pásztor, a hazafi csöndes bánatából, keserűségéből. Kít nem hangolna le a szíveknek sívár érzéketlensége, a mely szavait úgyszólván visszhang nélkül hagyja? »Istennek hála, énnám nélkül is vannak egynehányan itt ez városban, kik híven és igazán prédikálják az evangéliumot, de igen kevés az hallgató. Ha csak rövid ideig nem volna is senki, az ki köztetek prédikállana, boldog Isten! mennyit kiáltanátok az papokra, hogy nincsen prédikátor köztünk, nincsen kívül hallanotok az evangéliumot . . . Lám prédikállunk, miért nem hallgatjátok olyan gyakoroltsággal, a mint illenének? Lám, nem vagyunk némák, váltig igen ugatunk az ragadozó farkasok ellen, intünk benneteket szüntelen, hogy eltávoztassátok az juhoknak gyapjával béfedezett farkasokat. De ki veszi intésünket? Sőt sokan vannak, kik az farkasok mellé állanak, és vélek egyetemben ellenünk ordítanak. Ha az eretnkségek ellen szólunk, rágalmozó nevünket költik, ha az veszedelemre vívő széles útrul, az idvességnek szoros útára igazítjuk az hallgatókat, bőjtöt, sanyarú életet prédikállunk, pápisták vagyunk, azt beszéljük, és ottan nem kellünk. Ha azt mondjuk, hogy az templomban nem trécselni kell, hanem imádkozni, képtalok vagyunk, azt vetik szemünkre. Ha penitenciát prédikállunk, gyónásra intjük a népet, pápa drabantinak neveznek bennünket. Hogy ne legyünk azért restek, ha nagyobb részére minden munkánk hiába vagyon? . . . Im most is prédikállok, és hanyad része vagyon itt a prédikáción az város népének? Az kik itt vattok is, hány jött ide előbb nálamnál közzületek?»¹

Tudja, érzí a népszerűtlenség, a megvetés súlyát, mely a klérusra nehezül. Szemei előtt a próféták, a Szent István vértanú keserű sorsa forog, kiket a zsidók ép úgy üldöztek, mint őket kortársaik. »Szent Pál azt írja Timoteusnak, hogy oly idő léssen még, kiben az igaz tudományt nem tűrik az emberek, hanem az ő kívánságok szerint való mestereket gyűjtenek magoknak, az igazságtól elfordítják fülöket és az hamisságra térítik. Most vagyon az az idő. Mert sokakat látunk az fő népekbe kiváltképpen, kik nem védik az közönséges keresztyén anyaszentegyháznak hitit és tudományát, nem szenvedik azokat az tanítókat, kik az evangéliumot az ő kívánságok szerént nem magyarázzák, hanem az régi szent atyáknak megrögzött magyarázatját követik és attól el nem akarnak távozni. Sőt csúfolják, szidalmazzák, kergetik ezeket, és olyakat választanak magoknak, az kik csak Áment mondanak utánnok, azaz kedvekhez és akarajtokhoz szabják magokat . . . Az ajtatos, istenfélő szerzeteseket, kik legjobban és tisztábban hirdetik vala az mennyből adatott keresztyéni tudományt, kihurrogaták és kikergeték közzülök, az

¹ U. o. 1. rész. Laetare vasárnapi pred.

több egyházi szolgálókat azonképpen, úgy hogy itt, Magyarországon, ritka helyen vagyon maradások, a hol vagyon is, nem kevés búval, nyomorúsággal. Mert még azok között is, az kik hiteknek vallásába egyet értenek velünk, igen kevés böcsületünk vagyon. Ritka az a keresztyének között, ki úgy böcsülje lelki pásztorát, az mint illenek. Ritka, ki az papoknak dézsmájakat és egyéb jövedelmeket igazán megadja.¹

Mégis, a bú-baj nem vakítja el, nem teszi igazságtalanná. Ismeri és nem titkolja nyomorúságaik benső forrásait. Rámutat számos egyháziak tétlenségére, ostorozza önzésöket.* Látunk némelyeket az egyházi renden, kiknek életek megfeddhetetlen, de nem tanítanak, nem szolgáltatják a szentségeket, nem keresik a lelkeknek idvösségét... a kik avval mentik magokat, hogy nem prédikálnak, hogy nem volna annyira való tudományok, a mennyi elég lehetne a kösségnek tanítására... és annak okáért azon félnének, hogy nem teremthetnének annyi gyümölcsöt, a mennyit kellene jó prédikátoroknak teremteni. Sőt netalán tudatlanságok miatt több kárt és romlást tennének, hogy sem mint hasznót és épülést a kösség között... Holott bosszúsággal illetik az Istent, mintha ő szent felsége olytán volna, mint e világi hamis és kegyetlen emberek, kik azt elveszik, a mit hova nem tőttek, azt is learatják, mit ők nem vetettek.* Az ilyenekhez fogja mondani majdan az ítéletkor Krisztus urunk: Miért nem attad az én pénzemet a pénzváltó asztalra? Azaz: Ha elég nem voltál a hivatalnak munkájára, miért vetted fel a tisztet, miért foglaltad el azt a helyt, melyet más birhatott volna, a ki hasznót szerezhetett volna urának? Ha értetted elégtelen voltodat, mire nem bocsátod ki kezedből a pispökséget, prépostságot, esperestséget, kanonokságot, plébánosságot, hogy olynak adatott volna, a ki sok lelket nyerhetett volna énnekem?² Aztán igen sok egyházi ember van, kinek a zsíros konc egyedüli gondolata. Krisztus az ő tanítványainak meghagyta, hogy a hová bezállanak, ugyanabban a házban megmaradjanak: bezzeg jó volna megtanulniok ezt a mostani pispököknek, kik csak arra figyelmeznék, hogy egyikből mas pispökségbe mehessenek. De nem azért, mint ha ott hasznosb és szükségesb volna az ő szolgálójok, hanem hogy több jövedelmek lehessen. A hol eddig voltanak, semmi jót nem műveltenek. Egy óráig sem munkalottanak az Úrnak aratásában. Sőt hasokat hízlalták. Melynek kedveért nemesak kelyheket és egyéb szentelt edényeket adtak el, de még az egyház jószágát is zálogba hagyták. Annakokáért másova vágyódnak, látván, hogy immár itt nincsen, de amott volna mit költeniek és mit inniok.³ Ez, a papok erkölcsének romlása egyik fő oka.

¹ U. o. 1. resz. Sz. Istvan-napi pred.

² U. o. 3. resz. Szent Miklós-napi préd.

³ U. o. Szent Lukács-napi pred.

A nagyszombati székesegyház.

hogy a kor, az egyház annyira süllyedt; innen következett, hogy a klérus becsé olyannyira megcsappant. Mert holott a pispokoknak és egyéb lelkipásztoroknak nagyobb része izetlen sóvá lett, sem tanításokkal, sem jó életeknek példájával nem szózzák, nem építik, nem vezérlik a kösséget, sőt romlást, botránkozást szereznek és egyebet is gonoszra vonsznak az ő dobzódásokkal, tisztátalan életekkel, éktelen beszédekkel, sokféle gonoszságokkal: a következett belőle, hogy az Istennek igaz és méltó ítéleti szerént elvesztettük tisztességünket és ez nemes tisztet, melyet csak képmutatásképpen viselünk, elvetetté és utálatossá tettük a kösség között.»¹ — Ugyan ki védi, jajdul föl, az egyházat a világiak közül? »Nem vagyok oly, ki irigyeném más jámbornak jámborságát, és bännám, ha ki nálunknál jobb volna. De kicsoda az? mutassa meg valaki és bátor dicsérvük ötet. Ez világi királyok-e? fejedelmek, urak, nemesek, kapitányok, hadnagyok, ispánok, tiszttartók, bírák, polgárok-e? . . . Bizony keveset látok közzülök, kik a keresztyén anyaszentegyháznak és a keresztyén hitnek oltalommal volnának, kik kivonnáják az istentől adatott fegyvert . . . kitisztítanáják az istennek házából a bálványozásnak, az az hamis tudománynak undokságát. De mit tisztítják, istenért? ha sokon vannak inkább köztök olyak, kik az orvosokkal, tolvajokkal társalkodnak, az eretnekeknek pártjokat fogják az igazságnak ellene. Csak egy kis nemesember is magának való bálványt igyekezik faragni ez mostani időbe. Az városoknak bírái, fő népei azonképpen, és Nabukodonozor példáját követvén, fenyegetéssel, birsággal, bottal erőltetik az alattok való szegény kösséget az ő bálványoknak imadására. Nem hogy felkelnének az ördög ellen, és nem hagynáják a konkolyt hinteni az ellenségnek, de inkább ök boronáják bé utána az elhintett gonosz magot, ök tartják nedvességgel, hogy hamarébb kikeljen és mély gyökeret verjen.»²

Azonban Telegdi nemcsak egyháza romjain kesereg. Az ő szemében a legázolt katolicizmusával Magyarország sorsa van egybekötve; ő a század nyomorának fő forrását az egyenletlenségben, szakadásban leli meg, a melyet a vallási harcok tápláltak, építettek. A nemzet a pártoskodás folytán lett gyöngévé, midőn az erőre mindennél jobban szüksége volt, és a magyarok »egymást ették,» mikor egymást jobban kellett volna szeretniök, mint bármikor. »Az római birodalomnak romlásának mi lön oka, ha nem a sok polgári had, a fő népek között való viaskodás? Az mi országunkat mi adá török császárnak kezébe? az országbelieknek tétozások és sokféle való szakadozások. Addig evék egymást, addig marakodának önköztök, hogy megemésztetének egymástól, megfogyatkozek a sok belső viadal miatt ereje az országnak, és csak könnyen bájöve, beszállta a török, elvevé tőlünk az arany almát,

¹ U. o. Szent Gergely-napi préd.

² U. o. 1. resz. Vízkereszt u. 5. vasár. préd.

minden gazdagságnak és bévségnek földét kifoglalá kezünkbe. Im már csak alig akadunk hazánkknak karaján, de mégsem veszszük eszünkbe magunkat, még sem szűnünk meg az nagy sok véghetetlen visszavonástól. Mutass énnekem két urat Magyarországba, kik egymást tiszta szívből szeressék! ¹

Sőt még tovább megy. Az ország nyomora épenséggel a reformáció következése, Isten büntetése az emberek tévelygésért. «Hallottuk és olvastuk a szentírásban és egyéb históriákban: az isten mennyiszere adta rabságra, mennyiszere büntette tüzzel és fegyverrel a zsidókat az ő hitelenségekért és egyéb álnokságokért . . . hogy végezetre teljességgel elpusztítá országokat és ő magokat szerzte szerént ez széles világon rabságra és nyomorúságra elosztá. Illett volna, hogy ő rajtok tanultunk volna . . . Nem mivelők: mi lón benne? Igen megostoroza minket az az Isten és igen megronta az mi érdemünk szerént. Nemcsak hallottuk, hanem szemünkkel lattuk, hogy attól fogva távozek el mi tőlünk az isten és hatalmazék el rajtunk az pogány ellenség, miolta az régi keresztyén anyaszentegyháznak tudományát megutálván, változástevének némelyek mi köztünk az hit dolgában és új hitet, avagy inkább tévelygést vedének elő: és mentől tovább árada országunkba az fülviskettető új tudomány, annál közelebb jöve hozzánk az ellenség és bővebben elárada minden szabatlanság és nyomorúság . . . Nem várok semmi jót belőle, sőt félek rajta, hogy hazánkknak ez kicsiny maradéka is az többi után csúsz. Mert az hitelenségnek és minden gonoszszágnak eláradása reink árasztja az istennek bőséges haragját, utolsó bosszúállását. És ha még nem térünk, megkeresi mi rajtunk az isten minden igaz vérnek díját, valamennyi . . . mind eddig ez világon kiontatott.» ²

«A bosszuló Isten ostora.» — ez a gondolat élve él az akkori közönségben. Az egyszerű népies gondolkodás ép úgy termi és izmosítja, mint a bibliai szemlélődés, mely a reformáció legerősebb hajtása. A protestáns a maga szempontjából ép úgy elfogadja és meg van győződve róla, mint a katolikus hit védője. Még a század dereka táján, 1563-ban jelenik meg egy könyv,³ melynek alig van más érdeme, mint ennek az eszmének kifejtése. KÁROLI GÁSPÁR, a gönci plébános, ép úgy az ítélet közelségét látja, mint Telegdi. Ő is a bibliában megjósolt jeleket szemléli, őt is megragadják a század sebei. Némelyek azt hiszik, hogy a világot egyedül a véletlen és szerencse forgatja, Isten mit sem törődik az etféle dolgokkal. De mindezek hibásan vélekednek.

¹ U. o. 1. rész. Böjt 3. vasárnap. préd.

² U. o. 1. rész. Szent István-napi préd.

³ *Károli Gáspár*. Keet keonyv Minden orszagoknac es Kyrálioknac is es gonoz szerencseieknek okairul: (melybeol meg ertethni, mi az oka az Magyar orszagnakis romlasanac es feiedelmeknek szerenczetlensegeknek) Es Miczoda Jelen-segekbeol esmerhettiuk meg, hogy az istennec Iteleti keozel vagion. Debr. 1563.

mint a biblián és törtenelemi tanusítják. Magyarország szomorú sorsa: Isten büntetése. Mint a hogy hajdan a zsidó népet a bálványimádásért ostromozta, Görögorszagot és a római birodalmat Isten a nép bűnei miatt pusztította el: a mi országunk számtalan nyomorúságának oka is a bűnök elszaporodása és a bálványimádás, a katholicizmus. Mert mint az zsidók ellen, azonképen mi ellenünk az isten fegyverközött fel és vonta reánk az ő kezívét, ő eresztette reánk az ő fegyverét, ő támasztotta reánk a konstantinápolybeli török császárt... Istennek indítása nélkül még csak szívébe is nem jőne az török császárnak, hogy Magyarorszagot rontassa.“ — Ez a gondolat a hazafiság nimbusát kölcsönzi a theologiai harcok embereinek és nyílt kifejezése a mély kapcsolatnak, mely a kor vallásos és politikai életét jellemzi. Nemcsak a vér heve forrong, e harcosok nemcsak hitelvekért küzdenek: a faj, a haza lété, boldogsága forog előttök, az, a miért a magyar mindig kész volt mindenre. Egyszerű nép, tudósok meggyőződéssel ragaszkodnak az Isten-bosszú ábrándjához: legünnepélyesebb nyilatkozataikban, vitáikban, énekeikben hangoztatják mint dogmájokat és kitartást, lelkesedést merítenek belőle.

Telegdi nemcsak kimondja a háborút: az adott viszonyok közt lehetetlen is volna kötelességét teljesítenie a nélkül, hogy ne kárhóztassa az ellenkező értelműek tételeit. Nem tér ki a szükség elől, meggyőződését bátran, himezetlenül mondja ki, ha kell, és helyes látását mindennél jobban bizonyítja, hogy a reformáció ellen a saját fegyvereit használja: az első századok atyáit és főkép a bibliát. Folytatja a középkori szónoklat hagyományait: a szokásos elrendezést, a skolasztikus felosztásokat; szentek ünnepein szólva, mint Pelbart, a prédikációk végén megpendíti a legendát; azonban elhanyagol példát, hasonlatot, üres distinkciót és hozzátapad a bibliához, melyet jobban senki sem ismer nálánál. Van benne valami puritán, mint a protestáns szónokokban, ezek harsány hangja nélkül, és olyan világos mindenütt, a minőnek csak kivannj lehet. Jól neveztek el a XVI. század Cato Censoriusanak.¹ Öreges, derek szelleme fölöttebb hasonlít római elődjéhez, ki fiat az ősök erkölseire oktatta, korának elragadtatásaiban hibákat, veszedelmet érez és nem egyszer élesebben s mélyebbre lát környezeténél. Telegdi jól ismeri a régi egyház bajait, a papok súlyedését: de hite nem rendül meg iránta. Ő az evangeliumra mutat, mint a mely a kételkedőt megnyugtatja. Krisztus a szőlőtő és a keresztények, az anyaszentegyház tagjai, a szőlővesszők. Szent Janos evangeliumának 15. részében Krisztus maga mondja, hogy neki kétféle szőlővesszői vannak, termők és terméketlenek. A gonosz szőlővesszőkről pedig inágyen szól: Minden szőlővesszőt, mely én bennem gyümölcsöt nem terem, elmetszendí az én

¹ Toldy F. Összevujtott Munkai 7. k. 6.

atyám. Holott azokat mondja gonosz szőlővesszőknek, a kik gyümölcsöt nem hoznak. »Mert mi közöttünk sokan vannak olyak, kik a keresztyénségnek csak nevét viselik és nemcsak jót nem cselekednek, hanem gonoszságokban foglalják és undokságos bűnökkel fertőztetik meg magokat. Innét következik, hogy efféléknek gonosz életek miatt az hitetlenek és istentelenek szidalmazzák az anyaszentegyházat, mondván: Nem lehetséges dolog, hogy Istennek népe legyen az a gyülekezet, melyben ennyi sok bűn, álnokság és gonoszság találatik. De viszontag megfelel itt ezeknek a Krisztus és megfeddi azoknak balgatagságokat, kik a szent gyülekezetet kárhoztatják és nem hiszik Isten népének lenni, mivelhogy sokakat látnak mi közöttünk nem úgy élni, mint keresztyéneknek kellene élniök. Mert íme ez mai prédikációban nem azokról szól, a kik teljességgel idegenek az anyaszentegyháztól, mint a zsidók, törökök és eretnekek, hanem csak azokról, a kik a Krisztuson, az igaz szőlőtől láttatnak építetteknek lenni, azaz a keresztyénekről . . . ezeket is kétféléknek mondja lenni, némelyeket gyümölcsösöknek és némelyeket gyümölcs-teleneknek. Nem kell tehát az anyaszentegyházról a benne lakozóknak életekből ítéletet tenni, sem az ő tagjainak erkölcsökből. Mert valamíg az anyaszentegyház e földön vitézkedik, mindenkor elegyes leszen és az jó keresztyének együtt lesznek a gonoszokkal.«¹

A reformátorok a régi egyháznak szemére hányták, hogy a bibliát a nép elől elrejtette, szabad vizsgálódás helyett a saját magyarázatait állította előtérbe és azt kívánta, hogy mindenki higye, a mit ő eléje ad. Telegdi ezt a vádat sem hagyja szó nélkül. Nem oly könnyű az Isten ígéje, hogy azt bárki megérthetné. Ime, »a szent Pál apostol leveléről is azt írja szent Péter, hogy néminemű nehéz dolgok vannak benne. Az apostolokról is egynéhány helyen olvassuk, hogy nem értették, a mit Krisztus mondott nekik. Tehát tévelyegnek azok, a kik prófétáknak, evangelistáknak és apostoloknak írásokat oly könnyeknek és közönségeseknek tartják, hogy akárkiket, még azokat is, a kik alig tudják még a magyar írást is elolvasni, reá bocsátanak azoknak nemcsak olvasására, hanem magyarázására is. Ha olyan könnyű az írás, mi oka a sok tévelygéseknek? honnét veszik a számtalan eretnekséget azok, a kik ugyanazon írást olvassák, melyet mi olvasunk. Nem kell ennek okát egyébtől kérdenünk, megmondja Idvözítőnk, imígyen szólván a tévelygő szaduceusoknak: Tévelyegtek, — úgymond, — nem értvén az írást . . . Nem könnyű, hanem nehéz értelemre a szent léleknek ihléséből irattatott szent könyv, a biblia. És ez így lévén, a kiknek tudományok nincsen hozzá, jobb, hogy a tudósoknak szájokból hallgassák, hogynem mint veszedelmekre magok olvassák.«² A hit, az erkölcs ügyét szolgálni, az igazságot megismerni nem kis dolog és nem

¹ *Az evangéliomoknak magyarázata*. 3. r. Szent György-napi préd.

² U. o. Szent Fülöp és Jakab n. préd.

kevésbé ilyen a magyarázat, az oktatás. Fölöttébb balgatagok azok, kik az evangéliumnak hirdetését közönséges valaminek vélik, annyira, »hogy akárkít is szabadon fel hagynak a prédikálószekbe állani, sőt még az asszonynepeknek is, kiváltképen pedig az hamis prédikátorok feleséginek, megengedik, hogy csácsogjanak és írást magyarázzanak. Mert nem azt írja az apostol, hogy mindeneget, hogy még aggnő nénédet is, avagy ángyod asszonyt, hanem hogy némelyeket tölt Krisztus apostolokká, prófétákká, evangelistákká és doktorokká, hogy ezek által építtessék a Krisztus teste, az anyaszentegyház.»¹

Krisztus szenvedése és halála által ment be az örök boldogságba, mielőtt pedig halálának órája elérkezett, mindenféle sanyarúságot szenvedett a világon. Ugyanazt a »szoros kaput« adá nekünk is előnkbe, hogy rajta igyekezzünk. De mikor mi a szoros útról szólunk és arra tanítjuk az embereket, hogy ez világot megutálják, testi kívánságukat megzabolázzák, testeket bőjtöléssel és egyébféle sanyargatással megenyhítsék: ottan ellenünk támadnak az hittől szakadtak és azt kiáltják, hogy mi cselekedeteinkben bízunk, nem a Krisztusban, maga Krisztus nem az mi cselekedetünk által, hanem ő általa mondja, hogy be kellene mennünk az örök életre... Kellő eszes jámborok! mintha annak előtte, hogy ezeket, a kik ezt hányják nekünk szemekre, a pokolbeli ördög e világra tojta, nem tudtuk volna mi, hogy Idvözítők legyen a mennyországra vivő út. Vaj tudtuk bizony, és nemcsak úgy tudtuk, mint ezek tudják, hanem jobban annál. Tudták az mi eleink, tudjuk mi is, hogy Krisztus az út. De nemcsak oly út, a ki megnyilatkoztatassa nekünk az mennyországnak kapuját... hanem oly is, a ki megmutatja, mint és hol kelljen járnunk, ha el nem akarjuk véteni az útát... Hallgassadsza, mit beszél? »Példát adtam ti nektek, hogy a mint én cselekedtem, ti is úgy cselekedjetek. Tanuljatok én tőlem, mert szelid és alázatos szívű vagyok, és nyugalmat találtok a ti lelkeiteknek... Nem igazítunk azért mi senkit a Krisztusnál egyéb útra, midőn a szoros kaput és az keskeny útát ajánljuk az mi hallgatóinknak... Annak okaért ismerjük és valljuk a Krisztust oly útnak lenni, ki emberré levén... kénszenvedésével és halálával elvette az mi bűneinket, megbékéltetett minket az Atya Istennel, atyjafiává fogadott és a mennyországnak örökösivé tett *reménységben*. De azt is értjük, az megígértetett boldogságot, melyet remélünk mostan, mint vehetjük el *létel szerént* jövődöre. Úgy, ha jót cselekedünk és azon jóságos cselekedetekbe foglaljuk magunkat, melyekben ő volt foglalatos.»²

Azt is beszélik némelyek, hogy a katolikusok bálványimádók, mivel Máriát és a szenteket közbenjárókká teszik, segítségökben bízokodnak, és ekkép Krisztust megfosztják dicsőségétől, teremtett állatnak

¹ U. o. Szent Mark n. préd.

² Szent Fülöp és Jakab n. préd.

tulajdonítván, a mi a teremtőé. De téved szegény Luther és tévednek a többi tévelygők. A katolikusok az Isten kizárólagos attributumait, mint ezek: mindenható, örökké való, teremtő, a mi igazítónk, megváltónk, üdvözítők — soha sem tulajdonították Szűz Mariának, sem egyéb szenteknek, sőt mikor őket „közbenjárók”-nak mondják is, egészen más értelemben mondják, mint Krisztust. Ilyenkép pedig elégszer cselekszik a szentírás is, mely az Atyaistent, Ábrahámot és Szent Pált egyforma névvel „atyá”-nak, Krisztust, Szent Pált és egyebeket „mesterek”-nek mond. Egy helyütt az Üdvözítő magát nevezi világ világosságának, másutt az apostoloknak adja ugyanezt a nevet. Mindenki tudja, hogy Krisztus a mi közbenjárók; de Isten ígéje *Deut. 6.* azért Mózessel is közli a „közbenjáró” nevet. . . »Nemcsak ezeket pediglen, hanem sok egyéb neveket találunk a szentírásban, melyek először az Istenhez úgy mint főhöz, annak utána az övéihez úgy mint tagokhoz illenek. Annak okáért nem a neveket kell néznünk, hanem azoknak értelmét. Hogy a minemű értelemben Isten felől mondatik valami, ugyanazonba más felől ne mondassék.»¹

»Tehát miért pirogatnak avval minket a lutherek és egyéb tévelygők, hogy az egyetlen egy közbejárónak tisztit elveszszük és a szenteknek adjuk, midőn őket segítségül hívjuk és kérjük, hogy imádjanak érettünk? Nem vesszük, sőt azt valljuk mi is, a mit Sz. Pál vall, hogy Isten között és ember között csak egy oly közbenjáró vagyon, ki válságul adta magát mindenekért, az ember Krisztus Jézus. És úgy a mint ő közbe járó . . . senki több nincsen, nem is lehet. De másképpen lehet, vagyon is. Mert midőn egymásért imádkozunk, akkoron közbe járunk egymás között. Mikor az angyalok és egyéb szentek mennybe könyörögnek, vagy csak közönséggel a teljes anyaszentegyházért (mint a confessio Augustana tartja, vagy egyenként és mindenkünkért, (mint mi és velünk a régi szent doktorok vallják), akkor ők is közbe járók. Nem úgy mint Krisztus, ki csak ő maga megváltó közbe járó, hanem úgy, mint Istennek könyörgő és esedező szolgálói.»²

Calvinus és követői nevetik a katolikusokat, hogy az Ave Mária imádkozzák. De vajjon nem szabad-e hálával emlékeznünk a megtestesülés nagy tényéről, melyről ez az imádság emlékezik? Bolondság-e nekünk is üdvözlőnünk azt, a kít a Szentháromság üdvözlete, az angyal üdvözölt és Szent Erzsébet és a seregből felkiáltó asszonyállat dicsére, álda és boldogita? Imé még a lutheristák fő emberei közül is nem egy a mellett szól, hogy szép és hasznos ezt a köszönetet gyakorta elmondani. Helytelenül állítja Calvinus, hogy az az angyal tiszte volt, nem a mienk. Az angyaloknak tiszte az is, hogy Istent szüntelen dicsérve, énekeljenek: Szent, szent, szent a seregeknek ura, Istene: s

¹ U. o. Havi Bódog asszony n. préd.

² U. o. Szent Gergely n. préd.

vajjon nem szabad-e nekünk is ugyanezzel a dicsérettel magasztalnunk urunkat? ¹

A hálványozásnak egyéb vadját sem mellözi. Az úrvacsoráról három hatalmas beszédet ír, melyekben ritka készüléttel állapítja meg az egyház dogmáját, a történeti adatok egész tömegével igazolja annak ösrégiségét s az érvek özönét zudítja Luther és Calvin s a többiek tanái ellen. Tudása, dialektikája sehol sem volt fényesebb. Jézus — mondja — imígyen szól: »Ez én testem. Ez én vérem.« Mi szükségünk van több bizonyosságra? Régente a próféták, ha jeles dolgot akartak mondani, beszédöket így kezdték: Azt mondja a seregeknek Istene: halljátok az Úrnak ígését; s a nép nem kívánt egyebet. Mi sem kerestünk messzünnen vett bizonyságokat, hogy az oltáriszentségben Krisztus teste és vére vagyon jelen. Krisztus mondta, és hiszünk neki, bármit mutatnak érzékeink, bármit szól az okoskodás. Mert mint arany száju Szent János crösi: a mi érzékenységünk megcsalhatnak minket, de az Úrnak beszédi meg nem csalhatnak, hamis lehet az, a mit az érzékenység előnkbe ad, de az Istennek ígéje hamis nem lehet. Ha hitele volt az régi próféták beszédeknek, mint hogy Isten nevével szólottanak, hitelének kell lenni az istenfia szavának is.²

Aztán világos, velős ekzegetikai leckét tart az írás összes, tárgyahoz tartozó helyeiből. Kifejti, hogy magyarázzák egymást az evangelisták, és hivatkozik Szent Pálra, ki ismételve úgy nyilatkozik, hogy a kenyér és a bor az Úrnak teste s vére. Így gondolkozott eleitől végig az anyaszentegyház is: az efezusi, majd a Berengarius ellen tartott három koncilium, legutóbb a tridenti zsinat: ezt vallja Ignác vértanú, ki az antiochiai egyháznak Sz. Péter után harmadik püspöke volt, Irenaeus, Sz. János tanítványának, Polikarpusnak tanítványa, Justinus martir, »ki élt 1300 esztendővel az mostani esztendőnek előtte,« Cyprianus, Juvencus, Hilarius, Aranyszájú Szent János, Szent Ambrus, Szent Hieronymus, Agoston és Cyrillus... Mindezekkel szemben a tévelygő eretnekek csupa alaptalan okoskodásokra támaszkodnak. Így: hogy a *Iheb.* 2. szerint Krisztusnak mindenben hasonlatosnak kellett lennie atyjafiaihoz, már pedig akkor teste is csak olyan lehet, mint egyéb embereké; vagy: hogy a szentírás sok helyütt a szavakkal nem a tulajdon értelmök szerint él; vagy: hogy Krisztus azt mondá tanítványainak: elhagyom e világot, immár nem vagyok ez világon, stb. Telegdi pontról-pontra követi és cáfolja ezeket az ellenvetéseket. Ismeri az ellenség gyöngéit és a tapasztalt, félelmes vívó biztonságával csap le itt is, ott is. Sőt nem elégszik meg a védelemmel: alkalom adtán kitér és támadóvá válik.

A Péter-Pál napjára szóló első beszéd a pápa primátusáról a régi

¹ U. o. Gyümölcöslő B. Asszony n. préd.

² U. o. 1. r. Az Úr vacsorájáról 2. préd.

magyar theológiának oly terméke, mely argumentumainak bőségével mindig meg fogja lepni az olvasót. Ez is különös terjedelmű dolgozat, külső nagyságával is mutatva, hogy a szerző nagy súlyt fektet tárgyára. A reformáció vallási kérdései a pápaság, az apostoli »successio« kérdése körül sarjdoztak föl, az innovátoroknak első lépése a Rómától elszakadás: Róma tekintélyének biztosítása, megvédése a legfőbb, a legfontosabb probléma, melytől minden másnak megoldása függ. Telegdi, a dogmatikus, világosan látja ezt a helyzetet. Tudásának, tehetségének összes erejével markol a kérdések bogaiba; egész sereg adatot fejt ki és idéz, forgatja a kritika fegyverét, föltárja ellenfeleinek logikai tévedéseit, hogy aztán önérzetesen, büszkén vágja szemökbe: »Ha ama sok doktoroknak, kiket most előszámlálék, vallásokat semmivé akarjátok tenni, különben készüljetez ahhoz, és más módú bizonyságokat támaszszatok, mert szalmatüzzel fel nem gyújthatjátok a Szent Péteren építettet anyaszentegyházat.«¹ Visszautasítja a vádakát, melyekkel a pápaságot elhalmozták; emelt fővel kiáltja, hogy nem a pápa az Antikrisztus, a pápa ellenségei az Antikrisztus tagjai.¹ A jövendölések — így okoskodik — az Antikrisztust egy személynek mondják; ellenkezőleg a pápáknak száma sok; az Antikrisztus eljövetele a világ végén történik: hogy mondhatnájok azért, hogy a pápa legyen az Antikrisztus, ha ezer esztendőjénél több vagyon csak annak is, hogy Constantinus császár Rómát és az olaszországi birodalmat a pápáknak engedte? Pál apostol mondása szerint az Antikrisztus ellenkezni fog az Istennel, az Isten templomában ülve, magát Istennek mutogatja: ilyet azonban soha pápa nem művelt. A római püspök nem akar Isten lenni, sőt nemcsak az Isten, hanem az Isten szolgálójának nevezi magát. Ha a pápa az Antikrisztus volna, az eretnekek mind ő vele tartanának, mivelhogy Sz. Pál mondása szerint ezek az Antikrisztus elüljáró seregei, melyek által Krisztus igaz ismeretét amaz elhomályosítani törekszik az emberek között és az Isten egyházát pusztíttatja. De ime a historiából megtetszik, hogy a régi eretnekek, Arius, Manichaeus, Donatus, Vigilantius és a többiek mind a római egyházat és püspököt támadták, hasonlóképpen az mostaniak azonképpen valahol valamennyien vannak, noha önköztök sem értenek egyet, mindazáltal mindnyájan a pápát szidalmazták és az ő engedelmessége alatt való egyházat ellenzik. Lehetetlen dolog tehát, hogy a pápa legyen az Antikrisztus, mert ha az volna, az Antikrisztus szolgálói reá nem törnének, hanem az ő pártját követnék.

Az Antikrisztusnak első ismertető jele az, hogy nem bocsáttatik az Istentől, hanem, Krisztus urunknak mondása szerint, az ő tulajdon nevében jó: a Lutherék és egyebek, a kik a pápát Antikrisztusnak

¹ U. o. 3. resz. Sz. Péter és Pál n. 2. préd.

kiáltják, szintén nem Istentől küldetnek, de önnön maguktól jönnek. Annak okaért mind Luther, s mind azok, a kik ő tőle származván, sokféle oszlának, az Antikrisztusnak hívei.

Üdvözítőnk azt is beszéli, hogy a hamis próféták, az Antikrisztus tagjai mutogatják imitt-amott: a pusztában avagy rejték helyekben lenni a Krisztust. Ime: az újítók mind magoknak tulajdonítják az igazságot és az evangelium igaz értelmét egyik sem engedi a másiknak. Sőt Luther valósággal pusztába, rejtékbe rekeszti a Krisztust, ki az anyaszentegyházban lakik, tanítván, hogy a pápa országa alatt egyetlen egy püspök sem volt, ki az ő tisztiben eljár, egyetlen koncilium sem lőtt, hol az isteni tiszteletről végeztek volna, mialatt Isten egyháza úgy maradt fenn, hogy szinte egyháznak nem is mondatott. Bezzeg mást tanított a Krisztus, kijelentve, hogy az egyház ellen a pokol kapui hatalmat nem vehetnek; hogy a hegyen épített város el nem titkolthatik . . .

Az Istennek szolgálói Krisztusról Christianus-oknak, keresztyéneknek neveztetnek, és Szent Pál nem akarja, hogy egyébről nevezessenek. Az igaz próféták ugyanis nem magoknak, hanem a Krisztusnak gyűjtenek sereget, és az ő tanítványaik nem vesznek ő tőlük nevet. De a páparágalmazóknak tanítványi ki-ki mind az ő mestereinek nevet viselik és Luthertől Luthereknek, Calvinustól Calvinistáknak stb. neveztetnek.⁴

Dániel próféta megjövendölte, hogy az Antikrisztus elveszi a szüntelen avagy mindennapi áldozatot: a pápa rágalmozói szintén rútolják, bálványozásnak nevezik a misét, Krisztus szent testének és vérének áldozatját.

Sőt — befejezésül — maga az idő is ellenök bizonyít. A kik a világ végezeti felé támadnak, azokat hamis prófétáknak, az az Antikrisztus tagjainak nevezi a Krisztus. Luther és a több ő tőle származott pápaellenségi, im, nem régen támadának, midőn elkezdett immár közelgetni e világnak vége. Annak okaért semmiképpen el nem mehetnek előtte, hanem ugyan rajtok marad ez, hogy ők az Antikrisztus tagjai. Hagyjanak tehát békét a pápának, és viseljenek magokra gondot. Térjenek meg és tartsanak penitenciát. Mert ha mindvégig ugyanczen vakságba maradnak, az Antikrisztussal, az ő fejekkel egyetemben megöli őket az Úr az ő szájának lelkével és semmivé teszi az ő fényes előjövetelevel.¹

A nyílt, határozott kihívások nem maradtak felelet nélkül. Fenn, a nyugati s északnyugati részeken éber szemek örködték a reformáció érdekei fölött. BORNEMISZA PETER, a semptei prédikátor, nem volt az az ember, a ki meghátrált volna ellenségei előtt. Megpróbáltatásokkal telt,

¹ U. o.

küzdelmes múlt állt mögötte és szertelenségekre hajló lelkében égett a tűz, az első reformátorok lángoló buzgósága. Ama kevés újitókhöz tartozott, kik előkelő, nemes származásra hivatkozhattak; de korán árvaságra jutva, »nyomorúságok között nevelkedett, az udvarokban hányódott, vetődött«. Iskoláit Kassán, Bécsben végezte, járt Olasz-, Német és Franciaországban. Jeles, nagytudományú ember vált belőle, a kit azonban túlságos buzgalma, szilaj heve és türelmetlensége bajból bajba, üldözésből üldözésbe juttat. Már mint tinuló figyelmeztette a kassai kapitányt, hogy ne imádkozzék a »fakép« előtt, miért ez buzgá-nyával verte meg; későbbi pályáját szintén örökös bajja, menekülésé, vándorlássá teszi reformatori buzgalma. Huszt, Ungvár, Nagyszombat, Galgóc, Németújvár, Pozsony, Sempte, Detrekő, Nádasd, egyik a másik után vallja magáénak; de átka volt, hogy tartós nyugvást sehol se találjon, számtalan izgalomba kerüljön. Sok kellemetlensége van a katolikus főpapokkal, kik kergetik, szabadsága ellen törnek és — többek közt — 1579-ben — mint mondja — árulással el is fogatták és Bécsben tartották »az szándékban, hogy megöljenek«. Hanem irgalmas az Isten, »határt és módot szab a mi nyomorúságunknak is, ha szintén kezökbe ereszt is háborgatóinknak, és ha megölnének is, csak oly móddal ölhetnek meg, a mint Isten engedi. Ellenségünk talán olajba rakatna, megnyúztatna, vízbe, kaszára vettetne, de ha Isten nem engedi, nem lehet; a mint engemet is mindezekkel és többekkel ijesztettek fogságomban, és sok, több igaz tanítókat csak a mi időnkben is. De az Isten megjelenti nekünk gonosz szándékjukat és utat ad az elszaladásra. Mint Sz. Pál kosárba kiereszkedék Damaskusból, csak én is nagy kőház ablakán Bécsből. Kassán 1553-ban két hétig, Bécsben három hétig voltam fogva és Isten kiszalasztott kezökből, mint a madarat a kalitkából.« Nincs, a mi megtörhetné; telve van misztikus ábránddal, küldetésében való hittel, a mely sokszor a babonáig fokozódik. Nem bánthatja senki a nélkül, hogy Isten büntetése még itt a földön el ne érné. Faludi Lestárt, a ki megverte, egyik szolgája úgy meghányta, hogy belé halt; a ki martalékul a fejedelem kezébe adta, megfogattatott; a ki jószágából kibocsátotta, három várát elvesztette; a ki kezét feltűrvén örült fogságán és várt, hogy kezébe adják, és processióval készült eleje, hogy a Dunába vesse: az nap vette kiszabadulásának hírét... Azonban nemcsak az isteni gondviselést látja ily közvetlennek; folyton bajlódik az ördöggel is, melynek minden rosszat, sőt kellemetlenséget tulajdonít. Az egész világot, az egész életet telve látja kisértettel. »Tudok oly napot, hogy az sátán elkezdette az haragot, az szorgalmatosságra, az bujaságra való indítást és azokban ugyan oktanul megbolondított volna, ha az úr hozzám nem tért volna. Mert az nap jobbágyaim ellenem felrohantak és morgottak velem és búcsúztak és költöztek ok nélkül. Feleségem is azonban meghaborított... Az

apró gyermekek rivtak, sírtak reám és ki kétségbeesett bennem. Azon napon könyvnyomtatóim reám részegedtek és velem ketődtek; könyvkötőim búcsúztak. Még az ebek is a tyúkokat kergették és megölték. . . Az lovak elszaladoztak és egymást annyira marták, hogy senki el nem érhetné, hanem ők magok ledölnének és az véres veríték lecsorgana róluk. Oskolamesterem és udvarló deakim étel fölött szomorítottak. Étél után hol felházombba mentem imádkozni, hol kertben, és azokat velem félbe hagyatták. Tanulni akartam és barátim panaszkodni hozzám jöttek.» stb. Ennyi bajt egy nap csupán az ördög okozhat, sőt az ördögök közül is egy szál nem győzte volna, »hanem ugyan sereggel futostak ellenem.«

Tüzes, forró vérű lévén, nem egyszer kapta képzeletét tiltott gyönyörök festegetésében. Maga mondja, hogy valamely evangéliomot leírt, az írás között mindenik evangéliomnak kísértetit reá eresztette az Úr Isten, oly igen kedig, hogy saját erejéből csak meg sem moccanhatott ellene.¹ Most is, »mídon ez utolsó ígéket írnam,² szintén akkor oly rettenetes fertelmes gondolatok jöttek vala eszembe, hogy kit nemcsak megirni avagy mondani, de még csak gondolni is éktelenségnek éktelensége. Mely undokság ellen noha számtalan szép dolgokat forgatok vala az Istennek ígéjéből, de mind ezek ellen annyi vakságot es süketséget öntött vala az ördög elmémbe és szívembe, hogy felugordanám és elkezdett írásomat félbe hagynám és az undokságnak cselekedetire készülnek.« Hanem Krisztus mégis megsegítette. Eszébe jutott Szent Pál mondása: Ha test szerént éltek, meghaltok. Kiről örömben oly nagy hálát ada Istennek, mintha holtából támadt volna föl. »Mely dolog nemcsak most ez egyszer, hanem az előtt ezerszer is volt, ezután is, míg élek, leszen.«³

Még mindig elég benne a középkori ember maradványa. Szereti a rendkívülit, a titokzatost, innét különös hajlama, mely korát is jellemzi, a daimonologia iránt. Meg van győződve az ördög varázsoló hatalmáról, ki, szerinte, álnoksággal és szemfényvesztéssel nagy dolgokat tettet, és bár halottat nem támaszthat, sem magtalanak gyermeket nem adhat, sem a napot meg nem állathatja, mégis »megszerezhet« holmi »aprólékokat«, minők: hogy fekete galamb képében ember módra szóljon, a fenkövet egy hajszállal ketté messe, az embernek rokonai képében eléje jöjjön, éhséget, dögöt, ragyát terjeszzen. Bononia városában megesett, hogy egy ördöngös feltámasztott egy leányt. Két esztendő múlva a leány valami menyekzöben táncolt, mikor egy második ördöngös vetődött oda és rögtön megismerte, hogy csak »tettetesség« . Mondá azért a népnek, hogy a leány nem eleven, hanem holt volna.

¹ Evang. es az Epist valo Tan. II. r. 477.

² A felvett szöveg az Ephéz. 5.-ből való és a titkos bűnök kerüléséről szól.

³ U. o. 475. ó.

És kivévén annak hóna alól egy kötékét, a leányzó azonba csak leroskodott, mint egy hulla.¹

Az ördög soha sem nyugszik, hogy az embereket Krisztustól elszakítsa s tévelygésbe döntse. A purgatoriumot, lélekváltságot és misét ő hirdeti halottak képében, ő minden bálványozásnak és nagy bűnnek a szerzője. Mikor Aspasia levette Venus faragott képéről a koszorút és varas orcáját azzal meggyógyította, ez a csuda szintén ördögi csalárdság volt, »mert az Venust csak szépségeiért imádták az pogányok, ki parázna lator levén éltebe, holta után is azféle latorsággal tisztelték őtet, kire ugyan ünnepnapok volt, hogy az ő képe előtt az ő templomába minden fajtalanzkodhassék. Ez undokságot hogy megerősítene az ördög, azért gyógyítá meg Aspasiát az Venus koszorújával.« Nem régiben is egy papnak — egy megholt atyafija képében — megjelent az ördög és azt tanácsolta néki, hogy őseit és ezek utódait, a kik a pokolban erdőfoglalásért egy-egy fára vannak felakasztva, az erdő visszaadásával és misék által váltsák meg, a mivel ugyan derék bálványozásra nógatta; Németországban pedig egy asszonynak holt férje képében ajánlotta, hogy bizonyos adósságok fejében három misét mondasson; de mikor elbűcsúzván, kezet fogtak, az asszony keze megégett és mint egy holt szén, úgy elfeketedék.

Bornemisza, mint csaknem valamennyi jelesebb író kortársa, első sorban prédikáció-szerző volt. Öntötte az oktatást, elmélkedést. Tíz esztendő alatt — 1573-tól 1584-ig — nem kevesebb mint hat prédikációs könyvet írt és nyomtatott ki, melyek közül hetedfélszáz levélnél kisebb csak egy maradt.² Hasonló termékenységre nem volt példa a XVI. század magyar beszédiróalmában. Örökös vándorlásai, bú-bajai közt is tudott eleget és hatásosan írni, sőt sokszor annyi folyékonyággal, szépséggel szólott, mint akkoriban kevesen. Derék hittani képzettsége volt, és alkalom adtán szívesen tért ki a legkülönfélébb dolgokra, saját élményeire (mint eszményképe, Pál apostol szokta). Sokat foglalkozott ördögeivel, sőt nagy prédikációs gyűjteményének negyedik kötetéből utóbb a kísértetekről szóló részt kiszakítva, újra írta, bővítette és külön könyvben bocsátotta világgá;³ de félreérthetetlenül fejezte ki reformatori lelkesedését, sőt türelmetlenségét is, a mely gyökeres meggyőződéséből fakadt. Bornemisza nem ismeri a Dávid Ferenc libe-

¹ U. o. 481.

² *Első része az Evangeliumokból es az Epistolakból való tanyságoknak . . .* Kit . . . írta Bornemisza Peter, Pestifi. Komjáti és Sempte, 1573. — *Másik Resze.* Sempte, 1574. — *Harmadik Resze.* U. o. 1575. — *Negyedik Resze.* U. o. 1578. — *Otodic es vtolso része.* Detrekő, 1579.

Prædikatioc, Egesz Esztendő által minden vasarnapra rendeltetet Euangeliumbol. Detrekő — Rárbok (Nádasd), 1584.

³ *Ördögi Kísirtetekről, avagy, Röttenetes Vlatatossagarol ez meg fer-tetett vilagnak stb* Sempte, 1578.

ralizmusát: ezek az emberek az eretnekekben közveszélyes rombolókat látnak, kiktől a lelkeket óvni kell: az eretnek az ő szemökben a föld erkölesi rákfenéje, a melyet tüzzel, vassal ki kell égetni. »Az fejedelmek mind tüzzel, vízzel, törrel, pálcával, vesszővel feddjék őket. Csakhogy a fejedelem jól meglássa, hogy valami fondorló, hazug, két vagy három embernek szavára ne büntessen senkit. Hanem ha lelki dolgot kell meglátni, egynehány istenfelő igaz tanyító szömélyek ítéljék meg az dolgot. Ha pedig még jól meg nem bizonyított a dolog, végig várja az megbizonyítást. Mert gyakorta esik, hogy az igazmondót eretnekek nevezik, mint keresztelő Jánost, a Krisztust és apostolokat is szidalmazták, és mint előszer Luther Mártont is hiják vala eretnekek, ki császár és hercegek előtt okát adta beszédének, és így találták a szentírásban is, a mint ő mondotta.«¹ Gyűlölettel gondol a tévelygőkre, »az titkon való Vndoc életű apatzac es baratoc es kan papoc« sokaságára, »kik vgyan eszessegneç tartyac mideon koslatuan gondnelkül élhetneç.« Nem akarja, nem tudja hinni, hogy nyugodt lelkiismerettel lehetnének a jóhíszeműséget is megtagadja tőlük. A zsidó papok és írástudók, — úgymond — káromlásért elítélték Krisztust, nem mintha Istenre gondjuk volt volna, de mivel torkukat, kevélységüket féltették Isten fiától. »Mint az mi piléses pisepekink is, eretnekségnek szidalma alá . . . méltóságokat akarják oltalmazni, kiknek bizony semmi gondjok sincs az Isten tisztességére.«² »Sok prépostok, pisepek . . . jól értik a Krisztusnak evangéliumát, de arról nem mernek a prédikáló székben is igaz vallást tenni, hanem lelkük esmereti ellen eltitkolják magukban, a mi igazat értenek, és lelkük fájdalma ellen felhágnak a bálvány oltárára, hogy misét mondjanak és ördögöt imádjának: az Istennek drága nevét alakoztatják, és értvén, tudván az bálványt szeretik.«³ Számtalanszor szemökre hányja, hogy a hazasságot nem becsülvén, fajtalan életet élnek, a házaspapokat készek voltanak megégetni, az frantzúz orcájú pisepeket és kanonokokat és undok életű barátokat pedig »zac bika pénz el büntetik.« Az ő bűnök, hogy az erkölestelenség borzasztóan elharapózott a nép között: pedig ez volt az, a miért vizözönt küldött Isten a világra, ezért süllyedt el Sodoma, Zsidóország, Trója; Buda és Magyarország is ezért veszett el, mert a lelki parázna-ság, a bálványozás mellett minden várok, városok, klastromok, káptalanok, pisekségek, érsekségek rakvák valának röttenetes fertelmes sodomita étellel. Ez miatt bocsát az Úr Isten oly nagy lelki vakságot az emberekre, hogy hallván az Istennek nyilván való ígéjét, azt ne hallhassak és ne érthessék. Mint az mostani káptalanok, nyilván tudják, hogy a paráznak Isten országába nem mehetnek, de immár meg-

¹ Evang. s az Epist. való Tan. II. r. 226.

² U. o. 686.

³ U. o. III. r. 631.

vakultak szegények, hogy a házasságot szidalmazván, csak fertelmeséget üznek, ki miatt annyira megvakultak, hogy az kik ő nekik jót mondanak, azokat, mint egy Heródes a Krisztust, és mint egy Kaifás, Annás és az régi farizeusok és papok az szegény apostolokat, ők is szinte azon vaksággal akarják kergetni az Krisztus szabáit, csak azért, hogy az ő fertelmes életökben nem eresztik őket szabad száguldásra, mint János nem ereszté vala Heródest.¹ Semmit nem javult a világ, az Isten gyülekezetének most is az az állapotja, melyben hajdan vergődött. Régen, mikor a földön járt Krisztus, a királyok, urak, papi fejedelmek, farizeusok, írástudók mind reátámadtak. A szentegyházba ő magok hiába bömböltek, ha pedig a Krisztus bement és prédikálni akart, követ ragadoztak, hogy agyon verjék. Azért a Krisztus nekik engedte az aranyos szentegyházat és ő maga el-kiment a mezőre, falukra és szalmás házakba és ott prédikállott parasztnak, sántáknak, vakoknak, koldúsoknak. Tanítványai rosszas köntösű halászok voltak, kiket midőn a világra küldött, szidták, prieskelték, tömlöcözték és ölték szegényeket. Most is ugyan szinte ily népek közt kell keresni a szent gyülekezetet, nem pedig Kaifásnál, Annásnál, Heródesnél, Pilátusnál, a farizeusoknál, ama bömbölő, nagy szentegyházú főpapoknál. Mert ezek árulták, ezek verették, ezek feszítették és ezek ölték meg a Jézus Krisztust.²

Haragjában, buzgóságában nem ismer határt. Irtózik a múltnak legártatlanabb, legjelentéktelenebb hagyományaitól, az ünnepek régi elnevezését, a vasárnapot, pünkösdot, husvétet egyaránt rossznak és veszedelmesnek tartja, mint a bálványozás emlékének főtartóit, s ha már kiirtani nem tudja őket, szigorú magyarázatokkal törekszik rá, hogy a nép előtt jelentéstelen, pusztá hangokká törpítse.

Minden követ megmozdított a katholicizmus ellen. Szép szó, fenyegetés, a hol ez nem használt: büntetés voltak fegyverei. A Bánffiak, Balassiak, Esterhás Ferenc, pozsonyi alispán és mások híven kitarottak mellette és jó szívvel oltalmazták. Bécsi fogságából megszökve, két hónapig lappangott Bánffinál, Beckó várában; utóbb a semptecikkel gyűlt meg a baja, kik az «ördögi kísértetek» miatt méltatlankodtak. 1579 január havában «hideg, fagyos esőbe, félesztendő két kicsiny szoptatós gyermekével családostul üzetett ki oly városból, kinek hat esztendeig szolgált.» Akkor Balassi Istvánnál, Detrekön vontá meg magát. Menedéket nyitottak neki, segítették munkái nyomtatásában, »tengetésre valót» küldöztek számára, túrték nyugtalan, büszke, dacos természetét, mely számtalan kellemetlenségnek vált forrásává, érdemeiért, sokszor, ha mindig nem is, megrovó megjegyzései.

Bornemisza — még mint semptei pap — helyesen, jól mérlegelte a Telegdi föllépését. Ismerte kétségkívül a sajtó hatását, érezte az

¹ U. o. H. r. 109.

² U. o. 228.

Detrekő és hegysége.

ellenfél szellemi erejét. A katolikus egyház ellen mindeddig könnyű volt a vita; most megváltozik a helyzet, mindenkitől számon kérik állításait, a kritikára kritikával felelnek, a támadást támadással viszonzozzák, a tudásnak tudást szegeznek szembe. A régi egyházat előbb csupán tehetetlensége, majd pusztá gögje és gyűlölt hatalmaskodása oldaláról ismerték; most előlép szellemi tökéjével, fölveszi a harcot, és a kérdés csupán az: ki tudja ügyesebben forgatni fegyvereit. A közönség tisztábban szemlélheti a múltat, olvasva, fontolgatva az érveket, közvetlenül győződhetik meg a felek állításairól, nem áll egyoldalú hatás alatt. Bornemiszának látnia, éreznie kell mindezeket. Bánthatják a támadások is, melyeket a nagyszombati könyvek részéről, bár névtelenül, de mégis félreismerhetetlenül szenvedett. Fölveszi a keztyűt és az 1578 február elsején megnyílt országgyűlésen szétosztogatja «Fejtegetés»-ét. Forr benne a vér, az epe, a harag, a keserűség. Míg hírrel hallotta — ügymond — hogy Telegdi Miklós az ő szokott prédikációit magyarul ki kezdette nyomtatni, azt gondolta, hogy tévedései közt szép dolgok is fognak találkozni. Azonban csalódott. Mert noha úgy vagyon, hogy üti-véti az igazat is, és mikor az igéket fejtegeti, az evangélikusoknak írásokból alkalmas értelmet is szedeget; de azt is mintha bottal vernék ki belőle: hamar elfutamodik avval, a mi a szegény együgyű híveket építene a Krisztusnak igaz esmeretibe . . .

és Szent Pálnak ímez mondását: Meg nem hamisítjuk az Istennek ígétét stb.: hamisan hozza elő és méltatlan nyomtatta a postillának első levelére: mert hogy ez ilyen szép cégér alatt bűdös és nyuló bort árul. Tészi ezt az Telegdi, a ki sok esztendőül fogva reám tört, sok fő püspököket és a fejedelmeket is többször száz szernél ellenem indította, a ki azoknak ellene viaskodék, a kik Nagyszombatban a religio dolgában valami újétást kezdettenek vala. Tészi ezt az a Judás, ördögös, orv, poroszló, gyilkos, hazug, Krisztus ellensége, bolond, szemfényvesztő, bájoló, bálványozó, csúf, cigány, az igaz egyház háborgatója, róka, álnok, koszos

érdemű, angyali ábrázatba öltözött ördög, Krisztus-csúfoló, káromló, feszítő.

Ha nem »mérséklené« magát, — mondja — keményebben szólana, a szent prófétákat és apostolokat követvén, kik a Krisztus ellenségeit rút, gyalázatos nevekkal neveztek: de őt nem a harag, bosszuság, irigység indította felelésre, hanem a prédikátorság hivatalja: úgy akar vele banni, mint Isten követe, annál is inkább, mivel mind Telegdit, mind a papi fejedelmeket mindenkoron tisztelte személyükben. Különösen Telegdi Septuagesima-vasárnap-i prédikációját veszi pedig boncolás alá; azt a ki elolvassa és látja, hogy a jó cselekedeteknek érdeméről miket tanít, »megösméri a Telegdi ördö tudományát, mely nagy sűrű homálylyal akarja bevonni szemeket az olvasóknak.«

A »Fejtegetés« nem érte meg az irodalomtörténet korát, de tartalmának, fontosabb részeinek megőrzéséről gondoskodott az ellenfél. TELEGDI nem siet a válaszszal. Posztillájának nyomása, főpapi gondjai akadályozzák, csak 1580-ban bocsátja közre a feleletet.¹ Pontról pontra követi Bornemisza állításait. A vita fő kérdése a cselekedetekről szóló

Detrekő
belseje.

¹ *Telegdi Miklósnac Peechi Pispöknek felelete. Bornemisza Peter nec fejtegetés neuű könyüére, stb. Nagyszombat, 1580.*

tan, de a tamadásnak gondja volt rá, hogy a kornak úgyszólván összes, kisebb-nagyobb vitapontjai beleszövődjenek a disputába. Kötelkedve kérdi: Hol tanítottak Krisztus urunk vagy az apostolok az újtestamentumban az oltáron való áldozó misére és hol van elrendelve, hogy a misén különféle papi öltözeteket kell használni? A püspök felfogja a vagást. Azt mondja, ő is kérdéssel válaszol. Mutassa meg Bornemisza, hol van megírva, hogy Urunknak és az apostoloknak csupán írott meghagyásait kell követnünk? A ki a régi irodalmakban forgolódott, tudja, hogy Dionisius Areopagita, Ignatius, Justinus, Basilius, Tertullianus, Augustinus, Clemens, Fulgentius és mások művei telvék a miscáldozat emlegetésével, sőt mi több, maga Bornemisza is esküszik, hogy az Augustana Confessiót tartja, pedig ez szintén elfogadta és hirdeti a misét, nagyobb részre ugyan mindazon ceremóniákkal, a mint azelőtt mondatott. -Kérdd meg tehát ezektől is, hol parancsolta Krisztus avagy hol parancsolták az apostolok nekik, hogy azt műveljék?»

Bornemisza szeretné az ünnepnapok neveit megváltoztatni: Telegdi szerint ez a törekvés csak üres hivalkodás, haszontalan kevélység. Bornemisza sohasem fog más magyar nyelvet készíteni. És hiába prédikálta Semptén a vasárnapot úrnapijának, megmarad az vasárnapnak, mint a husvét husvétnak, a karácson karácsonnak és a többi is, úgy a mint a régiék mondták.

Az ellenfél megütközött a Septuagesima-vasárnapi prédikációnak azon a -sommá- -ján, hogy az anyaszentegyház tagjai művesek, kiknek munkájáért az Atyaisten megadja az örök életnek napi pénzét. Úgy tűnt föl előtte, mintha Krisztus vigasztaló szavait Telegdi »keserű méreggégé« fordította volna, úgy vélekedvén, hogy az ember az örök élet csakis a maga munkájáért nyerheti el. Azonban ez tévedés. Telegdi a dolgot úgy magyarázta, hogy a mennyiben a mi cselekedetünk Krisztusnak, a szőlőtökének, kibe beoltattunk, gyümölcse: Isten úgy tekinti azokat, mint Krisztus örökös társaitól véghez vitt dolgokat, s Krisztus érdemeire való tekintettel a mi cselekedetünkre is néz. A Krisztus orcájára néz Isten a mi cselekedetünkben, azt tekinti meg, hogy nem mi cselekedjük, hanem az ő malasztja művelünk.

A katolikus vallás szerint: a kik üdvözülni akarnak, jót kell cselekedniök; mert Isten nem kedveli és nem tűri az ő szölejében a tunyákat es hivalkodókat. Bornemisza különös nyomatekkel mutat rá e vallomásra, mint »melylyel a gégéjén ül Telegdi szent Pálnak és torkat veri föl, sőt ő magát arcul csapdossa Krisztust és az embert üdvösségebe bizonytalanná teszi, mert azt mondja Szent Pál *Róm. 4.*: Ezért hitből, hogy kegyelem szerént legyen; erre, hogy bizonyos legyen az ígeret«. Azonban Telegdi sem veszi készpénz gyanánt az idézetet. Utána ne az dolognak. És íme, rájö: Bornemisza megesonkította Szent

Pál írását, a ki azt mondja, hogy »ha a törvényből valók¹ örökösök, hiába valóvá tétetett a hit és haszontalanná lett az ígélet, mert a törvény haragot szerez, s a hol törvény nincs, vétkezés sincs. Ennek okaért a hitből, hogy kegyelem szerént legyen, erre, hogy bizonyos legyen az ígélet *mind a7 egész magnak*. Nem annak, mely a törvényből vagyon csak, de annak is, a mely Ábrahámnak hitiből vagyon, ki mindnyájunknak atyja.« Hivatkozik Szent Jeromosra, ki Szent Pál mondását szintén úgy magyarázza, hogy az örökség, a mennyei jutalom nemcsak a zsidók közül megtért keresztényeké, hanem azoké is, a kik a pogányságból tértek meg. Bornemisza, himezetlenül szólván, hamisan forgatja ezt az idézetet, mely arra való, hogy a magnak egy része, mely a pogányságból lött nagygyá a hit által, ki ne rekesztessék az örökségből, és nem arra, hogy a mi jó cselekedetünket tegye haszontalanná avagy érdemtelenné. Igaz, szent Pál emlegeti a hitet; azonban nem szabad feledni, hogy újonnan megtértekről szól, a kik »újonnan lettenek jó fáva, kik nem igazulhattanak jó cselekedetek által, mivel-hogy a hit előtt érdemes jót nem cselekedtenek, hanem kegyelemből. De a ki egyszer igazzá és szentté lött, annak igazbbá és szentebbé kell lenni a jó cselekedeteknek általa, melyek a hitnek gyümölcsei.« — Bornemisza később sem magyarázza rendén az írást; individuális helyeket általánosít, össze nem tartozókat egybezar, mit tenni bezzeg »szégyen ennyi esztendő s prépostnak és prédikátornak«. Sőt a Telegdi szavait is vagy nem értette, vagy hamissággal félremagyarázta; mivel-hogy ő — Telegdi Miklós — mindig azt állította, hogy »azok cselekedhetnek csak üdvösségre való jót, a kik Istentől hivattnak az ő szülőjének művelésére, mert mi magunktól nem volnánk elegendek csak meggondolására is az jónak, hanem Isten ad erőt rejá, hogy jót cselekedhessünk. Ő alkotmányi vagyunk, azt mondja Szent Pál *Eph. 2.*, kiket alkotott az jó cselekedetekre, melyeket szerzett, hogy azokba járjunk.«²

Egy hajszal különbség van köztük, az is elméletben inkább, mint gyakorlatban. De a theologus nem ismer elnézést. Bornemisza ép úgy az élő, cselekedetekben nyilatkozó hitet hirdeti mint Telegdi. Egyaránt vallják, hogy ez a hit és a mi belőle következik, az Isten ajándéka. De a protestáns szigorúan ragaszkodik alaptételéhez. Ha Isten adja a hitet, a malasztot, mi az ember érdeme a cselekedetben? És ez a nagy Rubikon, mely a két pártot immár az üdv első kérdésében örökre szétválasztja.

Mínél tovább haladnak, annál élesebb, annál határozottabb köztök az ellentét. Az igaz hit, a jó cselekedetek gyökere Isten igaz egyházában

¹ A zsidók.

² Az egész disputára nézve v. ö. *Ruff K.* érdekes kivonatát: »Bornemisza és Telegdi.«

él, melyik tehát az Isten igaz egyháza? Bornemisza a katolikusokét nem ismeri el annak. Ez az egyház nem őrizte meg tisztán Krisztus hagyományát, toldozta, foldozta a tízparancsolatot, a Hiszekegyet, a Miatyánkot, a sákramentumokat és az egész szentírást. Aztán »Krisztus az ő seregével mindenkor háborgattatott, őket [Telegdiéket] senki nem háborgatja test szerént, mint Krisztust, az ő prófétaít és apostolit háborgaták«.

Telegdi azt feleli, hogy Bornemisza maga sem tudná bizonyítani a toldozást, foldozást, csak állít vakmerően. Olvassa el az ellenfél Luther Mártonnak Epistola ad duos plebanos de Anabaptismo című levelét, meglátja, hogy Luther is elismerte egykor »sub Papatu veram (esse) Christianitatem, imo verum nucleum Christianitatis«. Az is üres állítás, hogy a katolikus egyházat »test szerént« nem háborgatják. Nyissa föl szeméit Bornemisza és tekintse meg csak a legújabbban történt dolgokat is. »A papokat és szerzeteseket Erdélybe és Várad táján csak egynehány esztendővel ez előtt megfoszták és elűzék onnat, meg is olének benne. Mennyi templominkat, oltárinkat, klastromunkat csak Magyarországon is rontottak a te pártodon való kegyetlenek. Angliába mint öleté meg Jánost a Roffensis pispököt és Tamás Morust, a kancelláriust Henricus király, mivel hogy a pápa engedelmétül el nem akarának szakadni. Német országnak nagy részéből kiűzettenek a katolikus lelki pásztorok. Kevés úr és nemes vagyon Magyarországon is, ki jószágába szenvedje őket. Vaj mely igen jól tudod, még Septén lakál, hányszor kalodáztanak és birságoltanak meg a te késztetésedre. Szent-Ábrahámon és egyebütt a te urad jószágában lakozó egynehány együgyű paraszt embert azért, hogy ide Szombatba jötenek gyónni, misét és prédikációt hallani, s még sem bánt senki minket? Valljon inkább ha te rajtad állana, itt túrnél-e engemet, a hol most lakom? Engednéd-e, hogy abban a székben prédikállanék, a kibe prédikállok?«

De ha mi nem vagyunk, kicsoda tehát az anyaszentegyház? azt fitogtatod, hogy te vagy a tieiddel egyetembe, mivelhogy törrel, tömlöccel, tajtékot turunk-furunk arra a seregre, melybe ti vagytok... A törököket is kergetjük és vágjuk, a hol Isten hozzá segét. Az ariánusokat is, anabaptistákat is üldözzük és tömlöcözzük. Tehát ha ettül kell megismereni az igaz anyaszentegyházat, ezek is mind a Krisztusnak népei lesznek?»

«Csodálkozom rajtad, micsoda arcával mondod, hogy az egész világon semmi egyéb hit nem háborgattatik test szerént a tieteknél. Dávid Ferenc, a Szentháromságnak ellensége, valljon miért ül mostan a tömlöcbe?¹ Az hitért, Servetust miért égeték meg Genevába az te kálvinista társaid? a hitért. Az anabaptistákat miért végezte egyne-

¹ Telegdi e sorokat még 1574-ben, Dávid F. halála előtt írta.

hányszor az ország a gyűlésekben, hogy kikergessék a mi hazánkból? a hitért. Dávid Györgyöt miért ásák még a koporsóból is ki Basileában és miért égeték meg a testét mind könyveivel egyetembe? a hitért. Annak okáért ebből meg nem tetszik, hogy ti volnátok az anyaszentegyház, a mi köz tinektek olyakkal is, kiket ti sem mondotok igaz-hitű embereknek lenni.«

Újra meg újra visszatérnek a cselekedetek, a »sola fides« tanára és elvitatkoznak rajta vég nélkül. Előkerül a kérdés: milyen jócselekedetekkel kell az Istent tisztelni? Vajjon mit ér a böjt, a szerzetesség? Telegdi hivatkozik a szentírásra és hagyományra, melyekben mind a kettőre van utalás. Bornemisza sem állítja, hogy a böjt, az ájtatosság haszontalan volna. »Jó a böjt, csakhogy böjt legyen és jó értelemmel legyen. Hogy vagy semmit, vagy igen keveset egyél, ígyál a testi kívánságodnak megzablására és ajétatos töredelmességre, tanulásra, de igazán való tanulásra és igazán való könyörgésre, nem a megholt szentek előtt való esedezésre, nem mischallásra, nem búcsúra. Ne válogass a napban és az ételben. Úgy, hogy Isten előtt pénteken érdemesb, hogy nem mint szerdán; hogy bűn csak megköstolni is a húst, de nem bűn a tok, a viza, a kecsége, a rántott hal, az jó bor. Ezt Szent Pál ördögi tudománynak beszéli.« Telegdi erre böjt első vasárnapi beszédére mutat rá, hol az idevágó feleletet böven meg lehet találni. Az ördög álnokságából való erőlködés az, hogy kiki akkor böjtöljön mikor neki tetszik. A kik effélet hirdetnek, azért cselekszik, mert azt gondolják, hogy igen kevés ember vállal önkényt böjtöt és így ez a szokás lassanként feledésbe mén. A hús eltiltása korán sem hamis válogatásból történt, mintha az tisztátalan dolog volna; de mert a hús táplálóbb étel lévén, mint a hal és egyebek, a böjt céljára, a gonosz testi kívánságok elnyomására ez a mód alkalmasabb. Ne féljen tehát Bornemisza; az anyaszentegyháznak semmi köze a pogány manichaeus véleményekhez. A szerzetek miatt se fájjon a feje, azért, hogy egyiket Szent Ferencének, a másikat Domokosénak, Benedekének hívják. Mikor Krisztus azt mondja: »Ne hívassatok mestereknek, egy a ti mesterek«, a kevélység, nem a szerzetek ellen szól; és midőn Pál inti a hívőket: »Ne mondjad, én Pálé, Péteré, Apollóé vagyok«: akkor a visszavonás ellen ír, nem az ellen, hogy valakit mesterül ne válasszunk magunknak, mert ha úgy kellene az írás eme helyeit értenünk, akkor, nem lévén mester, tanítás seni volna. »Lám-, folytatja, »a te nem-evangelikus atyádfiai communis praeceptornak híják Melanchtont. Inkább illetve titeket, ha arrul akarnék vetekedni, hogy nem mint Szent Ferencet, Damankost és Benedeket, a Krisztusnak és Szent Pálnak mondása: kik a rabbi nevet oly igen kívánjátok, egyebeknek sem akartok hívattni, hanem csak tanétónak és prédikátor uramnak, a plébánosnak és káplánnak régi alázatos neveket teljességgel hátra

vetven. És ki Luthere közületek, ki Calvinusé, ki Illiricusé, ki Maioré, ki, Istenség tudja csak, kié.»

A vitának tulajdonképen való sarka, lényege a katolikus fél ama fejtegetéséből indul, hogy Isten, noha az örök élet jutalmát az embernek saját jószántából, kegyelméből adja, mégis ezt csupán azok nyerik el, a kik munkálkodnak. Telegdi Szent Pálra hivatkozik, a ki azt mondja: Nem tudjátok-e, hogy a kik a pályát futják, mindannyian futnak, de egyik veszi el a jutalmat? Úgy fussatok, hogy megfoghassátok. Mindenki, a ki a küzdő helyen versenyez, mindentől megtartóztatja magát. És azok ezt azért cselekszik, hogy a romlandó koronát elnyerjék, mi pedig a hervadhatatlant.

A pályafutásban a fődolog a jutalom elnyerése, a melyért kiki önként küzd, a melyre ugyan felszólítottunk, de nem kényszerítettünk, kijelentetvén előttünk, hogy azé lesz a jutalom, a ki versenytársát legyőzve, előbb ér a célhoz. Kinek köszönheti tehát jutalmát a győztes? Annak-e, a ki adta, vagy lábainak? Lábainak is, de hiába futott volna, ha gyors futása jutalmát az a jámbor ki nem tűzte volna. Tehát a kettő együtt jár, hogy az ajándék jóakarattól rendeltessék s annak adassék, a ki gyorsabb a többinél. Így van az Isten kegyelmes akarata a jó cselekedetekkel is. Krisztus az ő szent vérével érdemelte és nyerte bűneink bocsánatát, az üdvösséget és örök életet, s mindezt a mi érdemünk nélkül hirdettette ki az apostolok által és ígérte nekünk, de hozza tette, hogy munkálkodjunk érte, mondván: A ki utánam akar jönni, tagadja meg magát, vegye fel keresztyét és kövessen engem. Krisztus e világ piacról az ő szőlőjébe hívott bennünket és azt parancsolta: munkálkodjunk a napi pénzért, és ha munkálkodunk, az ígért bér megadatik nekünk. Kinek köszönjük tehát a bért, magunknak-e vagy másnak? Magunknak nem, mert ha Krisztus a mi munkánk nélkül nem nyerte, nem ígérte volna, hiába munkálkodnánk. Neki köszönjük a jutalmat, ki szőlőjébe hívott és erőt adott a munkálkodásra. De viszont Isten is tartozik nekünk a berrel a mi cselekedetünkért, nem ugyan tetteink következtében, hanem mert a munkásoknak bért ígervén, magát adóssá tette. Az örök élet ajándék is, bér is egyszersmind; ajándék, mert Isten csupán azért tartozik vele, mert megígérte: bér, mert csak azoknak ígérte és adja, a kik munkálkodnak erre.¹

Bornemisza hiába vág vissza Pál mondásával, ki a mi pályafutásunkat és házsártunkat ezzel magyarázza: »Jól vitézkedjél, hogy megőrizzed hitedet is és lelki esmératedet«; mert ebből az is következik, »hogy a jó cselekedetek által is jutunk az örök életre«. Bornemisza nem is tagadja ezt, sőt nyilván kijelenti, hogy »szükséges a munka s nagy fizetése is leszen, de viszont nem kell feledni, hogy a kiknek

¹ U. o.

Isten megkegyelmezett: bűnöket megbocsátotta és az örök élet könyvébe nevöket beírta. Krisztus érdemeiért azoknak munkájok kedves és a fizetés is az ő nevében fog történni.«

Ita est, domine Petre — mondja Telegdi; csakhogy ez a mondás az új szülöttekre — új keresztényekre — vonatkozik; az is igaz, hogy csak a Jézus nevében léssen nekünk a fizetés és csak azért fizet Isten a mi munkáinkért, mivel a Jézus nevében vannak. Magunktól, nem csekély munkával, de ha mind egész életünkben fáradoznánk is, az örök életnek csak egy pénzét sem tudnók kiérdemelni: de — és ez a fő — megérdemeljük az ígéret folytán, melyet Isten az ő szent fiában tett mindazoknak, a kik jót cselekednek.

Bornemisza megjegyzi, hogy jót kell ugyan cselekednünk, de nem azért, hogy általa várjuk az örök életet, a mely csak Jézus Krisztus halála által ígértetett azoknak, kik benne bíznak. De Telegdi az evangelistákra és Pálra utal, mint a kik más értelemben szólnak. Idézi Máté evangéliomának mondását: »A kik jót cselekedtek, az örök életre mennek«, Pálból a Gal. 6. versét, egy-egy helyet a Tess. I. és Hebr. II-ből és Szent Ágoston magyarázatát a 120. zsoltárhoz, melyből megtetszik, hogy az örök élet elnyeréseért kell jót cselekednünk. Nem áll meg az, hogy Isten, mint Bornemisza véli, csupán serkentésül, buzdításul ígéri a jó cselekedetek jutalmát, mint a szülők, kik azzal szokták fiaikat jóra ösztönözni, hogy, ha jók lesznek, rájuk hagyják az örökséget, a mely a nélkül is az övék; mert Isten nem csalhatja meg a keresztényeket; az sincs helyén mondva, hogy »most is azoké az örök élet, kiknek Isten megkegyelmezett szent fiáért«; mert az örök élet csak reménységben az övék, mint Szent Pál tanítja *Tit.* 5., sőt azt számtalanok el is veszítik. Hivatalosak vagyunk az örökségre, de azt nem nyerhetjük el, ha jót nem cselekszünk. »Valamit műveltek«, mondja Szent Pál, »mindent szívetek szerint műveljete, az Úrnak szolgálván és nem az embereknek, és tudván, hogy az Úrtól veszitek az örökségnek jutalmát.«

Bornemisza nem menekülhet a hinárból. Elismeri, »hogy, noha csak Krisztus érdeme az örök élet, ő jutalma, ő bére, de öbenne mi bérünknek mondhatjuk: de azért mégis ne úgy várjuk, mint bért. Mert nem azért mondatik *bér*nek, hogy a mi cselekedetinkért adatnék, hanem hogy *béren* megfizetődik az örök életbe minden munkánk: *impropié bér*«. Olyan az eset, mint amaz egyszeri, mikor a király száz foréntot adatott egy parasztnak, hogy ajándékon egy nagy répát vitt neki. És mint Mátyás királyról beszélnek, hogy egy szegény domine Mathiának, oskolamesternek egy tál káposztás húsért nagy uraságot adott. Az egy répa nem érdemlette volna a száz foréntot, sem az egy tál éték a tíz kövarat; szinte úgy nem mondhatjuk az örök életet bérnek, hanem ha *impropié*.

Telegdi győztesen csap vissza: »Jeles etimologia. Bér, mert bév; nem sokkal különb, mint imez: tormentum — tormá; ugyan hasad ki belőle. Valljon a deák ige: »merces« honnét avagy mitől mondatik? a merendo, est enim praemium, quod datur pro labore seu stipendio. Hát mire nem azért bér magyarul is, hogy érdemljünk valamit? Hanemha más értelme vagyon magyarul és deákul, más tótul, más németül az írásnak, kit te sem mernél mondani, mert úgy nem egy, hanem sokféle volna a keresztyéni tudomány. Hogy bér, azt az írás is mondja, hogy kedig improprie, azt te teszed hozzá. De nem találtam én sem az Isten ígéjébe, sem a régi szent doktoroknak írásokban ezt az ígét. Annak okáért míg meg nem mutatod vagy a bibliában, vagy a szent atyáknál, csak tarisd magadnak. De minemű fabulákkal bizonyítod a te vallásodat . . . Nem illik ide sem a répa, sem a káposztás hús. Külömb a répa s a káposztás hús az Isten fiainak is cselekedetknél. A répa csak répa, a káposztás hús csak káposztás hús; de a mi cselekedetünk nemcsak a mi munkánk, hanem a mi bennünk lakozó Istennek alkotmánya, ő dolga, ő kedve, ő ajándéka: a léleknek gyümölse, azért érdemes.«

»Miért futsz ilyen igen a bérnek, jutalomnak és érdemnek nevétől?« — teszi hozzá — »ha Kemnicius a több nem-evangelikusokkal egyetemben örömet él véle? Nem csak azért kedig, hogy béven adatik az örök életnek jutalma, hanem azért is, hogy Isten azt fogadta, hogy Krisztusért jutalmazza a mi cselekedetünket. És mivelhogy nem a hévalkodóknak vagy gonoszúl cselekedőknek, de azoknak adatik, a kik munkálkodnak az Úrnak szölejében.«

Jól érezte Bornemisza gyöngéjét, mely a határozatlan ingadozásban állott. Szemére is hányja, hogy annak sem mehetett végére, voltaképp mi legyen: lutheránus-e? kálvinista-e? A semptei prédikátorban nem volt meg a Melius vagy Fülegházi merész következetessége. Az úrvacsora problémájában nem merete kimondani a döntő szót, az eleve kiválasztás kérdésében ide-oda hajlott, a »sola fides« és jó cselekedetek viszonyáról hiányoztak világos, összhangzó nézetei. Az első össze-csapás, legalább is a főkérdésben, a Telegdi győzelmével végződött, és ez a győzelem a katolikusokra nézve a jövőre az önértet, a reménység, az erő becses forrása volt. Valóban az a hang, melyen Telegdi Bornemisának ama vádjára felel, hogy ő Bornemisát és a szombatiakat üldözte, háborgatta, de hiába, mert sem a prédikátornak, sem a szombatiaknak nem árthatott, sőt használt vele, mivel Bornemisát, dacára hogy Zölyomba üzték, Isten egészen közel hozzájok, Semptére vitte vissza, önbizalomnak, bátor elszántságnak és harcias szellemnek a hirdetője. Telegdi tartózkodás nélkül kiáltja ki a háborút. Mindenkör törekedett rá, hogy Bornemisát egyéb ragadozó farkasokkal együtt távol tartsa Krisztus aklatól; mint lelki pásztor örömet és szíve szerint

vetette magát az újtók ellen, sőt ezután is azon lesz, hogy még abbó a likból is kiugraszsa Bornemiszát, melyben most róka módra lakik s könyörögni fog szüntelen az Istennek és a földi fejedelmeknek, hogy nyujtsák ki Bornemiszá ellen karjukat, vonják ki fegyvereiket, büntessék, kergessék, üldözzék mindaddig, míg meg nem tér; ha pedig megtérni épen nem akar, öljek meg és töröljek el a föld színéről, hogy többet ne dühösködhessék a keresztyén anyaszentegyháznak romlására. A Semptére való jövetellel pedig ne dicsekedjék Bornemiszá; mert ha Telegdi nem üzhette is el onnét, elűzték Bornemiszát utóbb a saját hívei, azért, mert írásait ékteleneknek és istenteleneknek ítelték; kiverték, mivel nem vonta vissza, a mit írt, bár nem akarva elmenni, sok tétovázás után, megpecsételt kezeírásával hitére fogadta, hogy visszavonja hazugságát, a mit aztán szintén nem tett meg... Annýira, hogy Bornemiszát nemcsak a pápisták, hanem a lutherek, kálvinisták is kárhoztatják az ő förtelmes, trágár, hívalkodó, haszontalan, botránkozató, gonoszra tanító, Isten ellen késző írásaiért . . .

A csöndes, hallgatag rétegek közt egyszerre megzsendül az élet. Magyarországon, Erdélyben, a hódoltságban, mindenfelé olvassák Telegdi műveit. O maga külön is közrebocsátja az Antikrisztusról való fejtegetést. Aztán, nem várva újabb támadást, gyorsan, lázas sietséggel csap az ellenségre.¹ Istennek hála, becsülete, méltósága, jóvedelme mindig több volt, mint a mennyit megérdemelt; de ha kitérne, sem ülne az alsó székben, hisz a protestánsok az oly kitéróket is megbecsülik, a kik csácsogásnál egyebet nem tudnak. De bármennyire megbecsülnék is, nem akar bálványimádó lenni, nem akar az ördöggel társalkodni. Az eretnekek magok sem tagadják, hogy az ördöggel barátságos beszélgetéseket töltek. Luther Márton azt írja magáról, hogy oly gyakran és barátságosan nyájaskodott övéle az ördög, hogy egy véka sónál többet ettenek meg együtt. Hogy éjjel is felserkentette őtet álmából, hogy a mise ellen írta. Óvakodik az újtóktól, kiknek tanai a régi eretnekségek egybe zavart mosléka. Ezek az emberek mást sem tudnak, mint a pápistákat, papokat, barátokat és apácákat gyalázni. Pedig csak a prédikátor uramék erkölceit kell megtekinteni, legott kitétszik ártatlanságok. Van feleségök, de azért, ha kell, Luther bátyánkkal »a szolgáló leányokat is elővonszák«. Egymás hitestársával fajtalanokodnak, sőt el is csereberélik őket. Milyth György beszélte, hogy az ő jószágán egy vén papnak fiatal és egy fiatal papnak vén felesége volt; nem is állott helyre a békesség, míg az agg babához cigány módra hozzá nem adták a borjas tehenet. Nagy ok Luther bátyánk és maradékai ellen, hogy magok közt sem férnek össze és

¹ *Egy Nehány Jeles Okai mellyekert Telegdi Miklos Püspök nem ueheti és nem akarja uenni Luter Martonnac es az ű maradékinac tudományát. Nagyszombat, 1581.*

örökös tetovazásokban, civódásaikban té s tova rángatják a szegény községet. Ok hozták az országra az Isten haragját, a törököt is, a mint megtetszik abból, hogy »mikor a Lutherség közinkbe szálla, a tájban kezdte hatalmat venni rajtunk török császár«. Boszútól, haragtól lángol ellenök, szavából kirí a szenvedély. A reformátorok szerinte nemcsak testi büntetésre, hanem örök kárhozatra méltók, mikép »vehetné« tehát ranaikat?

Egy szerény protestáns pap, DÁVID JÁNOS, megkísérli a válaszólast.¹ Telegdinek nincs rá szüksége, hogy maga lépjen fel ellene. Oláh és Verancsics iskolája, melyet fölkarolt, fejlesztett és úgyszólván egy buzgó irodalom tűzhelyévé tudott tenni, melynek két tizeden át ő volt a lelke: mutatott már föl harcosokat, kik vallásuk védelmére bátran és jól fegyverkezve léphettek sorompóba. MONOSZLÓI ANDRÁS, tanár, majd pozsonyi prépost, 1599-től veszprémi püspök, vállalkozott rá, hogy a harc folytatását fölvegye.² »Ez elmúlt időkben pécsi püspök, Telegdi Miklós az jámbor híveknek oktatására bocsátott vala ki egy könyvecskét, melyben ű magából Luther Márton vallásából bizonyítja, hogy nem méltó legyen egy jámbor keresztyénnek is annak tudományához hajolni. És Luthernek írásból is oly jeles okokat hozott elő, hogy a ki érti magát és kívánja idvességét, nagykönnyen megismeri, hogy Luthernek hamis és szédelő tudománya lett legyen. De tekinthetszde, mint: midőn az mérges kigyónak fejét megnyomják, fulánkját kiszorítják, mégis farkával ártani igyekezik; azonképen lesz dolga püspök uramnak: jól kinyométá Luther Márton tanításának mérgét, hogy ne árthatna sokaknak; de íme az pokolbéli ördög még az kigyónak farkával kezdé sértegetni az együgyűeknek lelkeket.« A pécsi püspök felül megmondott könyve ellen szintén holmi ellenző írást bocsátott ki nem könyvet, mert a könyvnek mégis értelme vagyon, de annak az írásnak sem feje, sem lába ki nem tetszik) valami Dávid János nevű eretnek, a ki hogy mennyire összezúrja-zavarja a hitnek ágazatit, ebben a munkában meg fog tetszeni.

A büszke, tudós, előkelő Monoszlói, a bolognai s bécsi főiskolák növendéke, arisztokrata kicsinyléssel néz ellenfelére. Papnak nem is akarja nevezni, hanem csak deáknak. Meg-megrója tudatlanságáért, a melylyel ilyen dologra vállalkozott, e mellett csupa hév, csupa eleven-ség. Tud alapos, mely lenni, de alkalom adtán csipkedő, maró gúnynyal vág vissza. Élesen kérdi Dávidtól, mikor ez a papok birtokáról és várairól beszél: »Mért nem számlárod elő az tí szép islogos, bogláros,

¹ Könyve ismeretlen.

² *Apologia a közönséges keresztényen hit ágazatainak: es az anyaszentegyház bizonyos fő vallásainak oltalma David Janos felelete ellen, ki ellenzette Telegdi Miklós, Pechi Püspök írását, melyben nem akarta Luthernek vallását venni.* Nagyszombat, 1588.

frissen lépő kontyos feleségteket? Miért hagyod el az mi eleinknek szentséges ájtatosságából csenált, vont arany, ezüst, bársony, gyöngyös egyházi ruháikkal (melyeket ti, egyházi tolvajok, elszaggattatok) fölcifrázott Dalilákat? szemetekbe néző sok szolgáló leányzókat? . . . hol találod az apostolok között az sok cifrás menyecskéket?»

Isméri, tudja erejét, kiválóságát. A körül táborozó kis ellenségek soraiban nem talál méltó ellenfelet, kívül szóba álljon; szemeit a nagy reformátorok felé fordítja és az ő tudományuknak üzen hadat. És megírja munkáját a szentek tiszteletéről,¹ melyet a másik, a képeknek adandó tisztességről² nyomon követ. Két ok indította — úgymond — hogy a szentek dolgát forgassa. »Legelőször: mert látom, hogy közönséges dolog legyen az emberek között erről való vetélkedés, hogy akarmely paraszt ember is csak ebben akad meg. Másodszor: mert látom azt is, mely kevesen írtak legyen erről, és a kik írtak is, csak könnyen múltak el mellőle.« Isten látja, mennyi fáradságába került, míg ennek a tudománynak magyarázatját a szentírásból és doktorokból megteljesítette. Azonban nem akarta giráját hevertetni, Szent Pál mondását tartván: »Jaj énnekem, ha nem hirdetem az evangéliomot,« a mi nemcsak nyelvvel szokott lenni, hanem írással is.³ Lelkiismeretesen, tudóshoz illően fogta fel és oldotta meg föladatát. A szentírásból bizonyítja, hogy a szentek haláluk után Istennél vannak, mint a kik »dominabuntur populis,« népeken uralkodnak, ítélkik a nemzetségeket. Ők Krisztusnak örökös barátjai, a kiket az Istenség, az Atya isten maga is tisztel. Vajjon nem csodadolog-e, hogy a kit az Úr becsül, azt az emberek ne becsüljék? Azért mondja az írás, hogy dicsérjük — úgymond — a megdicsőült embereket és mindennemű időbeli atyáinkat. Szent Ágoston szintén hangoztatja: Tisztelni kell a szenteket követésért, nem imádni szentségéért. Mi is ezent tanítjuk, nem imádjuk őket, hanem segítségeket kívánjuk, úgy mint Krisztus barátinak, noha Oecolampadius eretnek ezt a tiszteletet egyáltalában az testben élő szenteknek akarja tulajdonítani, hogy azok imádkozhatnak, a kimúltaktól megtagadván. Ezen mondása volt régen Vigilantius eretneknek is, a kinek azonban már Hieronymus doktor megfelelt. Azok, kik a szentek erőtlenségét vitatják, kettőt szoktak felhozni. Vagy azt, hogy még nincsenek az örök dicsőségben, a melyben a ki vagyon, Istent színről színre szemlélvén, benne, valamint a tükörben, mindent lát, a mi a világon történik; vagy azt, hogy ha ott vannak is, úgy vannak benne, mint valami tömlöcben, honnét az ide alá valókról

¹ *De invocatione, et veneratione Sanctorum.* Az szenteknek hozandó segétségekről hasznos könyv. Nagyszombat, 1589.

² *De cultu imaginum.* Az idvössegre intő kepeknek tiszteletéről való, igaz tudomány. Nagyszombat, 1589.

³ *De invocatione SS. ec.*

semmi hírok nem lehet. Azonban mind a két vélekedés egyformán hamis. Monoszló a biblia számtalan helyét mutogatja, melyekből megtetszik, hogy a megholt hívek lelkei Krisztussal együtt az örök boldogságban országolnak. Ámde Calvinus és az eretnekek tagadják, hogy a megholt szenteket okosan segítségül hívhatnók, sőt a Flaccianusok ezt a dolgot éppenséggel bálványozásnak nevezik. Nagy fenn kiáltják az első parancsolatot: »Idegen Istened ne legyen én előttem,« vagy ezt: »Én az úr, ez az én nevem, az én dicsőségemet másnak nem adom,« stb. Azonban ezek a mondások a bálványozások különféle fajtáiról vannak: a mi illeti pedig a szenteknek tiszteletit, tudjuk azt, mi legyen. Mert a minemű különbséget ismerünk az úr és a szolga között, császár és egy udvar népe között: sokkal nagyobb közbe vetést tartunk urunk Isten tisztelete között és az szenteknek avagy képeknek böcsületi közt. Nem egyenlő tisztelettel tiszteljük őket, és valakik avval káromlanak bennünk, az régi szentegyháznak sentenciái régen átok alá vetették őket. A katolikusok értik, hogy a szentek is emberek, nem istenek: azért midőn kérjük őket, hogy az mi Urunknál imádjának értünk, mint Úrnak barátit esmerjük . . . tegyék tekintetessé könyörgések által az mi kívánságunkat.« Bőségesen szól a »cultus patriae« és »duliae« különbségéről. Vitatkozik Calvinussal és Kemniciussal, kik ebben a dologban tévedtek. Aztán a régi s új eretnekségek kerülnek sorra, melyek a kérdésben támadtak. Ennyi vakság, tévelygés, nyakasság láttára Monoszlót elfutja a tűz. Philep Melanchton nyakas hazugsága imez, ki azt mondja, hogy Szent Gergely pápa előtt emlékezetben sem volt a szentekhez való könyörgés. Kemnicius Márton tovább veti az célt, azt beszéllvén, hogy Szent Ágoston után kezdetett . . . Nevez bennünk Philep oktalan szamaroknak is, mint kik Szent Hieronymusról azt mondanánk, hogy az régi Vigilantius eretnek ellen írt, ki tagadta az szenteknek segítségül való hivatalját . . . De erre azt felelem, hogy Philep nemcsak szamar, hanem szamaroknak nagyanyja ő, ki ilyen nyilván való dolgot tagad.«¹ »Amaz pribék Luther Márton azt hazudja, hogy a szentek tiszteletivel Krisztustul és szent érdemétül a szegény kösséget elhajtjuk . . . De még ennél is képtelenbet hazud Calvinus, melyből kitetszik, hogy mint az pokolbeli ördög hazugság atyjának nevezetük Urunktól, Calvinus még annál is nagyobb hazug, ki azt írja: Minden dicséretekben — úgymond — az megholt szenteket imádják, soha Krisztusról meg sem emlékeznek. Mely hazugságot vádol az mi létániánk és dicséretünk, holott legelőször is így kezdgyük el: Kyrieleison, Christeleison, Christe audi nos, Christe exaudi nos« stb.² Úgyes, találekony az ellenvetések visszaverésében, súlyos csapásai alatt szétmállik a ráfogás: de ekzegetikai tudásának kiválósága, dialektika-

¹ U. o. 91.

² U. o. 92—4.

jának ereje, egyháztörténeti, patrisztikai jártasságának meglepő nagysága főképp azokban a fejezetekben nyilvánul, melyek a szentek kultuszának ősrégiségét, bibliai eredetét bizonyítják. A történelmi adatoknak, nyilatkozatoknak árjával elborítja, szétmorzsolja ellencit. Századról századra menve igazolja be, hogy a szentek tisztelete és segítségül hívása az apostolok idejétől a XVI. századig a régi egyházban szüntelen virágzott; és ez a rész a testes kötetnek a legfényesebb és legbecsesebb lapjait alkotja.

Monoszlói tudott szépen, magyarosan, és a mi fő, bizonyos előkelőséggel írni. Mint Telegdi művein, nála is érzik az előkelő társaságok hatása, melyekben forgott, az előkelő nevelés, melyben részesült. Az irodalomba mind a kettő bevitte a diplomata símaságát, széles látókörét, azt, a mit a népből származott és nagyrészt a nép körében élő magyar reformátorok leginkább nélkülöznek. A tűz, mely a század elméit áthatja, bennök is lobog, ki-kitörnek, kiáltoznak, néha szitkozódznak is; de általában az elegáns főpapot látjuk bennök, a ki a vita hevében is megőrzi arisztokrata hajlamát. A tömeg izgatottan, fenyegetve kiáltoz ellene; ő büszkén, bátran lép elő, hogy védje a maga ügyét, sőt mi több, hogy a haragvó ellenek vádakat vágjon szemébe, arcába hányja hűtlenségét. Juhász Péterben több az erő, Bornemiszában az eredetiség; Monoszlóiban, főképp Telegdiben az összhang, a kritikai látás, a stíl nemessége, a rokonszenyes vonás.

Az akkori irodalomnak, európainak és magyarnak általános szokása, hogy az író barátaival, ismerőseivel előszót, verseket írat munkája elé. Épp oly divat ez, mint a könyveknek ajánlása. Ismeretlen a honorárium, a könyvkiadás mai formája. Szegény iskolamesterek, prédikátorok, magok is nélkülözéssel küzdve, gazdag urakat, pártfogókat keresnek, kik a nyomtatás költségeit előlegezik, sajtót állítanak emberök rendelkezésére, aztán az író neve, érdeme, a saját anyagi állapotuk szerint jutalmazták. Az ismerősök, jóbarátok verseket, bevezetéseket készítenek, dicsérik a szerzőt, a tárgy fontosságát. Telegdi, Monoszlói egyaránt hódolnak ennek a divatnak. Hűséges barátjok, PECSI LUKÁCS, az esztergomi egyház ügyésze, elég csinos latin, sőt magyar verseket ír számokra, alkalom adtán hatásos előszót iktat munkájok elé. «Az mennyei szenteknek böcsületes mivoltoknak oltalmáról írt könyv» élén jól csengő disztichonokban hívja a híveket a megdicsőültek tiszteletére: a képekről szóló munka elején levő feszületkép alá ő fordítja a régi szabályt: ¹

»Valamit ez kép tanét és jelent,
Isten az: ezt nem tartom mint Istent;
Böcsülöm, de elmémmel tisztetem
Az mit mutat és jelent énnekem.«

¹ Hoc Deus est, quod imago docet, | sed non Deus ipsa: | Hanc recolas, sed mente colas | quod cernis in ipsa.

A Jézus Krisztusnak drágalatos szent vérével megváltott hív katolikus közönséges keresztyéneknek szóló bevezetésben szépen fejtegeti a lelki pásztor tisztét, kinek buzgón kell tanítania, még ha munkájának semmi foganatossága nincsen is, és az ellenséget Krisztus aklától minden erővel távol kell tartania. Helyesli, hogy Monoszlói Palfi Miklósnak dedikálta munkáját, oly férfiúnak, ki nem tévováz a hitnek dolgában és nem vette a tévelygők példáját, »kik hamis alkotmányokat, fejek gondolatit Isten ígénének nevezvén, az nyilvánvaló szent irás ellen, az gyenge és változandó személyeknek iktatják, nevezvén őket az Anyaszentegyház dajkáinak, emleitetőinek és takargatóinak: holott Szent Pál apostol nagy csendes hallgatást parancsol az asszonyállatoknak.«

Pécsi nem született vitázónak. Nincs harcias szelleme, inkább valami csöndes szerénység, szemlélődő józanság hatja át, mely a szív mélységével párosul. Szeret az erényekről, a szív virágairól elmélkedni, elnézegeti a hadi életet, elokoskodik jó oldalairól és csapásairól, szívesen járkal a keresztyény vallásosság kertjében, csüng a természet szépségein, melyekben igaz, őszinte hittel Isten jóságát és nagyságát olvassa. Mikor efféle dolgokat talál, buzgó lélekkel fordítgatja, dolgoztatja át, azon a kissé ódon, egyszerű, sima, csinos természeti hasonlatokkal, leírásokkal áttört nyelven, a mely az ő igénytelen lelkéhez oly jól illett és a század müveltebb közönségének bizonyára kedves volt.

Urasztal-terítő himzés. (Sarka).

Grác.

IV.

TELEGDI, Monoszlói munkásságában az újra
 ébredő katolicizmus hajnalfénye látszott. Köny-
 veik bejárták az ország összes részeit, »és kéz-
 ről-kézre hordoztatták az olvasóknak külömb-
 külömb felőlök való ítéletekvel és hasznokkal.«

De a valódi, a döntő évek csak ezután következtek.
 A hatalom, a primási méltóság csak később vetette
 mérlegbe hatásának súlyát, a jezsuita szerzet az irodalmi
 téren alig hogy megszólalt. Több mint két tized múlt

el a nagyszombati kollegium pusztulása óta, mely a szerzet
 magyarországi működésének végét szakította, és csak 1586-ban,
 Draskovics kalocsai érsek, győri püspök, bíboros telepítette be
 ismét őket. Azóta Sellyén s vidékén munkálkodtak, úgyszólván napról-
 napra kiteve a török kóborlásainak. De csakhamar lett pártfogójuk.
 Az ország első érseki székét Forgách Ferenc foglalta el, a volt nyitrai
 püspök, kinél makacsabb, kitartóbb, félelmebb férfiakorának egy
 sem volt. Hatalmas főúri családból eredve, örökölte annak összes
 jellemző tulajdonait. Atyja, Simon, ki többet élt a harcban, mint ott-
 hon, századának legvitézesebb katonái közé tartozott és egyike a hősi
 elszántság, az ügyért élni, halni kész ragaszkodás erős alakjainak, kik
 az utókor, de a kortársak bámulatát is méltán ragadják meg. Bátor
 és vakmerő a végletekig. Alkut, tranzigálást nem ismerve, a nehéz-
 ségekkel nem számol; keresztülront, átgázol rajtok és egy pillanatra
 sem feledi hatalmát. Nincs az az erő, mely útjából eltértené. Mint
 ifjú állt a katolicizmushoz, mint a jezsuiták tanítványa, és az anti-
 reformáció legnagyobb vezérének. Bellarminusnak barátságától, szel-
 lemétől izmosítva, meggyőződésének mélységéből lobogó, emésztő tüzet

árasztott az életbe. A mit elődei tettek, úgyszólván a végletekig tudta fokozni: az üldözést, az erőszakot, az ellenállást. A régi Magyarország embere minden ízében, az eltűnt kor marcona vitéze, ki nem akar okoskodni és nem ismer egyebet megszokott szabályainál. Körömszakadtaig ragaszkodik a meglevő törvény betűjéhez, és nem törődik vele, hogy körötte új világ keletkezett, a melynek igényei, jogai nem kevésbbé szentek az övéinél; csak egyet tud: hogy egy az igazság, az, mely a régi egyházban van, minden más tévedés, a melynek létjoga nincsen; mindenki, a ki az egyház ellen fölkel, lázadó. És nem felejtí, hogy a kormány, az udvar áll háta mögött. Ezek az emberek jól látják, hogy a protestantizmus megtörése Magyarország megtörése. A vallásról beszélnek, de az alkotmány, a jog, a szabadság

A jezsuiták vágssellyei kollegiuma.

ellen köszörülék fegyvereiket. A prágai beteg ember hitvány, haszonleső szolgái örömet használják fel a kínálkozó alkalmat. Basta, Belgiojoso úgy tűnnek föl mint az esztergomi érsek emberei. A közvélemény mindent neki tulajdonít, erőszakot és politikai ármányt egyaránt; az ország nagy része gyűlöli, de legyőzni, megtörni nem tudja senki. A mikor minden lángba borul körülötte, és úgyszólván ellenségeinek hatalmába került, vakmerősége, vasakarata, megátalkodott csökönység-e akkor sem törík meg: visszadöbbsenti, megnémítja üldözöit és útát nyit számára.

Eladdig a XVII. század elejéig — a reformáció Magyarországon az állam szemében alig volt egyéb üldözött vagy többé-kevésbbé megtört tannal. Az innovátorok megelegettek azzal, hogy átalakítsák a társadalmat, vitaztak és oktattak, iskolákat teremtettek és templomokat

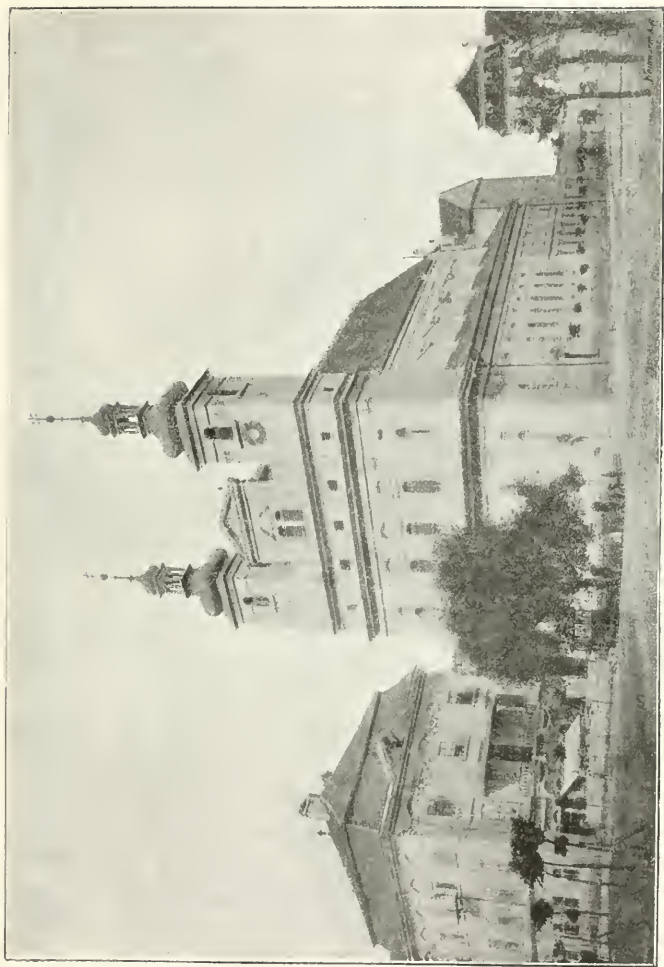
foglaltak híveik részére. A mindennapi élet kisebb-nagyobb harcaiban elég erőseknek érezték magokat és nem jutott eszökbe, hogy politikai egésszé tömörülve, jogaik országos elismerését követeljék. A XVI.

Forgách Ferenc.

század züllött viszonyai közt, mikor minden város és vár egy-egy középpont, mely maga ad irányt a körülötte zajgó életnek, inkább bizonyos szellemi rokonság képesai fűzik egybe őket, a közös hitelvek, a régiség gyűlölete. Viszonyaikban több a természetszerű fejlődés, mint

a közös tervszerűség, terjeszkedésök szintén inkább a guerilla-harcok, mint rendszeres hadjárat képét viselte. A győzelem így is az övék volt és az új állapotok megszilárdulásának folyamata megkezdődött. Forgách ép akkor indítja meg ellenök a háborút, az udvar dühe ép akkor fokozódik a leggaládabb intézkedésekig. Megértik a veszély nagyságát és egyesülnek, hogy a törvényt törvénnyel, a múlt hagyományát a jelen többségének jogával verjék vissza. Eddig az új eszmék csupán a társadalomban hódítottak; most fölkelnek és a jog, a politikai élet terén követelik az elismerést. A prédikátorok megkezdették s folytatták a reformációt, de a magyar földön Bocskay, majd Bethlen Gábor emelték arra a polcra, melyre hivatva volt, egyszerre küzdve fajukért, a politikai és lelkiismeret-szabadságért. A protestantizmus soha sem volt nagyobb és dicsőségebb, soha többet a nemzeti céloknak nem használt. De viszont a virágzást a hervadástól alig választja el valami. Az eszméket megérleli, győzelemre juttatja az idő, a diadalban viszont érezni lehet a hanyatlás előjeleit. Az emberek hiába törekednek a gondolatoknak szárnyát szegni: de támaszthatnak új áramlatokat, melyek a korábbiakat mérséklék, háttérbe szorítják, s ebben a részben Forgách, a mily kevésbé volt kényes az eszközök válogatásában, ép annyi éleslátást tanúsított. A politikai történet felsorolja kemény harcait, melyek a protestáns többség ellenében is főlshinen tartják; az egyházhistoria elszámolja, hány reformátort üzött és fogatott el vagy igyekezett az egyházba visszatéríteni, hogyan buzgólkodott a templomok visszavételeben; de a büszke arisztokrata, bár maga írónak nem született, az eszmék küzdelmét sem kicsinyli. Nagyszombatba a jezsuitákat ő telepíté vissza, iskolájoknak ő a tulajdonképen való alapvetője, az irodalom, mely Telegdi és Monoszlói hagyományait folytatja, sokáig az ő egyéniségére támaszkodik. Jól ismeri a jezsuiták szellemét és csodálatosképen ragaszkodik hozzájuk. Méltóságát, hivatalát, mindent kész volna elvetni a jezsuita egyszerű nevéért. Benne magában hiányzik a jezsuita alkalmazkodása: de bámulattal, odaadással csüng munkásságukon; az eszmék zürzavarában, mint biztos orvosságra, a jezsuita Bellarminus hatalmas könyveire utal és a megtérítendőknék Bellarminust adja kezébe. Valóban, intézkedései egy új tenyészet magvait hintik el és segítik hatalmas főlsharjadosásra, mely tizedeken át a reformációval legélesb ellentétben áll; egy új korszaknak vetik meg alapját, melyet bizonyos tekintetben a jezsuitizmus éveinek méltán nevezhetni. A vezetés jezsuita kezekbe jut, az irodalomban övék a döntő szerep, éleslátásuk, diplomata ügyességök, melylyel a körülményeket fölfogják, hajlékonyságok és gyors alkalmazkodásuk a kivitelben, kimeríthetetlen, mély buzgalmuk, meggyőződésök ereje, tudományuk és sokoldalúságuk, hagyományos összekötéseik a régi legitim hatalommal, így, együttesen és szoros kapcsolatban egymással, nemcsak tovább fejlesztik Forgách rendszerét,

A nagyszombati jerszuita-kollégium.

de hagyományait tökéletesíve, az erők hatalmas súlyát vetik a küzdelembe. Forgách éleslátással tudta megválogatni embereit. Fölfedezte a talentumokat, és a kik a bekövetkező harcokban mint a régi egyház védői előkelő szerepet játszanak, pályájukat jórészt az ő szárnyai alatt kezdték.

Telegdi már 1586-ban meghalt, Monoszlói, miután a malasztról és szabadakaratról még egy munkát írt, 1601 végétől szintén nem volt az élők között. De az új áramlat megtalálta, kiformálta már legnagyobb hősét. Forgách, ki ebben az időben a nyitrai püspöki széken ül, már ismeri és pártfogásába vette a fiatal, lánglelkű sellyei jezsuitát, kinek a neve pár év alatt varázshatalommal fogja bejárni Magyarországot, megdöbbenést, gyűlöletet, örömet és lelkesedést kelte mindenfelé, a hová elérkezik. PÁZMÁNY PÉTER idejénél állunk, ki a magyarnak első nagy prózairója volt, azok közül, kiknek művei soha sem válnak oly régiekké, hogy őket a nemes élvezet kiválóbb mértéke nélkül olvasnók. Mint minden nagy ember, hű kifejezése volt a kornak és áramlatnak, melyben élt, s nem kevésbé fajának, mely mindenha büszkeségei közé számítja. Élete, munkássága telve karakterisztikus vonásokkal, úgyszólván nyomról-nyomra éli át mindazt, a mi az antireformáció fejlődésében hatásosnak, döntőnek mutatkozik. Protestánsnak születve és jezsuita iskolába járva, fogékony gyermeki lélekkel szívja magába Szántó és társai szellemét, mint annyi mások a protestáns előkelő családok fiai közül: sőt elhagyja hitét, mint Forgách, és jezsuitává lesz. Éveken át tanulja akvinói Tamás bölcseletét, mely a katolikus dogmatikának örök időkre szóló fegyvertára. E mély, hatalmas spekulációkon gyakorolja, képezi ki gondolkodását, szerzi meg azt az éles látást, mely a vitákban villámgyorsasággal veszi észre az ellenfél legrejtettebb gyöngéit és a szellemi harcban oly félelmissé avatja. Utóbb Rómába kerül. A jezsuita-kollégiumban ott egy csoport ember él, kikre a szerzet méltán tekint büszkeséggel. A ház élén nem kisebb férfit talál, mint Bellarminust, a reformáció ellen vívott harcok dicsőségben gazdag hősét, az irodalomban legkiválóbb vezérét. Európának tudósai közt egy sem volt, ki az időszak kontroverziái terén nagyobb hatást gyakorolt és vele mérközhetett volna. Ötven éven keresztül mindenki reá hivatkozik, dicséri vagy vádolja. Célul tűzte maga elé, hogy az egyház életének összes mozzanatait és tanait, melyeket a reformáció megtamadott, egyenkint és összesen formulázza, megvédelmezze s az új nézetekkel szembe állítsa. Ismerte az összes hagyományos hittani anyagot, és a mily lángészt tanúsított annak rendszeres, világos összefoglalásában s védelmében, ép oly jártassággal forgolódott az ellenvélemények között. Azt mondták róla, hogy világosabban rendszerezte a reformáció teteleit maguknál a reformátoroknál, és Itáliában el volt tiltva olvasása, nehogy az eretnekséget maguk az emberek belőle meg-

tanulják. Bizonyára könyv alig keltett valaha erősebb és általánosabb forrongást, mint a »Vitatkozások«,¹ ez a temérdek folió-munka, mely idő folytával több mint százhusz kiadást ért. Fejedelmek, tudósok sietnek üdvözlésére, a katolikus főiskolák tanulmányaik alapjává teszik, az ellenfél a támadások özönével árasztja el, az oxfordi, cambridgei egye-

temek külön katedrákat állítanak fel cáfolására. Ezek a tények mindennél hangosabban beszélnek. Bellarmin nagy ember volt, egy azok közül, a kik nem csupán eszök, de szívök által is nagyok, a kiket bámul a sokaság, de otthonukban sem válnak törpékké. Sokat beszélnek jámborságáról, egyszerűségéről s arról a megvetésről, melyet a földi javak iránt mindvégig táplált, még jobban emlegetik szerénységét, lelkének azt a tulajdonságát, hogy a milyen szigorú volt saját személye iránt, ellenfeleinek hibáit ép annyi hajlandósággal szokta mentetgetni. Otthon, magán-körben nyoma sincs benne a vitatkozások félelmes bajvívójának. Társai csupán a lángeszű férfiút látják, a buzgó lelket, a mely él-hal az Istenért, az igazságért, a szegényekért,

s forró áhitatában gyönyörű elmélkedéseket és himnuszokat ír, melyek isteni szeretettől olvadoznak s méltók rá, hogy a zsolozsmás könyvekben örök életet éljenek. Pázmány lelke átérzi ennek a hatásnak melegségét. Már ekkor, itt a Tiberis partján gondol hazájára, melynek szintén szüksége volna egy Bellarminusra. Szereti, csodálja ezt az embert, kinek védelmére — Whitacker ellen — könyvben is, legelső

¹ Disputationes de controversiis fidei adversus huius temporis haereticos. I—III. Ingolstadt, 1580—92.

ROBERTVS CARDINALIS
BELLARMINVS POLITIANVS
SOCIETATIS IESV

EX MARCELLI II. PONT. MAX. SCRORE NATVS.

Bellarmin Róbert arképe.

munkájában, síkra száll. Vezérévé, mintaképévé választja mint szónokot, mint vitázót. És mikor egy nagy, eredményekben gazdag pályára tekinthet vissza, meg kell vallania, hogy sorsukban nem egy közös vonás akadt, hogy, különböző viszonyok közt bár, de ugyanazon úton iartak, s ő Magyarországnak Bellarminja lett.

A legelső pillanattól kezdve, a mióta egyházi hivatalra vállalkozott, nem volt egyéb föltett célja, mint hogy az Isten igazságait oltalmazza, terjeszse, a »hitben megcsalottakat« útba igazítsa. Bellarmin fényes példája fokozta vágyát, izmosította elhatározását; de a küzdelembe a természet dús adományát is magával vitte. A speciális magyar viszonyok tették magyar íróvá, és a családi tűzhelynél, a Körös vidékén, lelkébe olvasztá a magyar nép szellemének azt a páratlan őseréjét, mely összes életét áthatja, törzsökös észjárását s a magyar nyelv és frazeologia olyan kincsét, melyhez foghatót az írónál ritkán találunk. Hosszú éveken át idegenben tanulva, bolyongva, örökölt sajátosságait végig meg tudta őrizni és a mikor megszólalt, úgy látszott, mintha iskolája a varadi megyeház ülésterme lett volna. Ügyszólván egy csapásra emelkedik neves férfivá. Három évig működött a gráci egyetemen mint a növendékek felügyelője, mint a bölcselő tanára, mikor a XVII. század első évében Vágsellyére küldik és Forgách püspök barátságát megnyerve, hangját az irodalomban fölemeli.

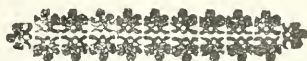
A protestánsok részéről két író művei várnak ez idétt feleletre. GYARMATHI MIKLÓS, helmeci prédikátor még 1598-ban szólalt fel Monoszlóinak a szentek segítségül hívásáról irt munkája ellen,¹ mint a ki — szerinte — a kérdés leglényegesebb oldalát: a szentek érdemeinek hozzánk való kapcsolását — palástolásból, szemfényvesztésből, »pók-hálózasból« mellőzte. A másik munka, MAGYARI ISTVÁN, sárvári lutheranus papé,² az országokra súlyosodó bajoknak okait fűrkészte. A protestáns tudós még egyszer fölveti a sokat vitatott kérdést, mi a közbajok főforrása? A bűn, a melyet Isten ostromoz, az egyesek, a tarsadalom megszámlálhatatlan bűne, a bálványozás, a hamis vallás, a katolicizmus. Ki ne látná a régi egyház hamisságát, melynek dogmái a pápák szörzése, a mely a pápát, a szenteket bálványozza, melynek papjai a legromlottabb életet élik? Az Isten főkép miattok bünteti az országokat és fogja büntetni még sanyarúbban. Nincs más orvosság, egyedül az erkölcsök javítása, a protestantizmus. A papokat meg kell házásítani, hogy erkölcsaik javuljanak. »Most, bízván erejökben, szüzes-

¹ *Keresztényeni Felelet Monoszloi Andras Vesperini Püspök, es Posoni Praepost könyve ellen, az melyet irt. De Invocatione. et Veneratione Sanctorum,* stb. Debrecen, 1598.

² *Az Országokban valo soc Romlasoknac okairól, es azokból valo meg szabadolasnac io modjáról, mostan vjonnán irattatot, es soc bölts embereknek irasokból szereztetet hasznos könyuetske.* Sárvár, 1602.

AZ ORSZÁGOK-
BAN VALÓ SOK ROM-
LASOKNAC OKAIRÓL, ES AZOK-
BOL VALÓ MEG SZABADVLASNAC ÍO-
modjáról, mostan vyonnan irattatot, es fochbólis
emberekneç iráfokból szereztetet haz-
nos könyuetske.

MAGYARI ISTVÁN SARVARI
Prædicátor által.

Pfalmo LXXXI. vers: XIII.

*Vaiba az én nepem halgatot volna engemet, és
az Israhel az én utaimban járt volna, niluán
semmie' töttem volna az ő ellenségeket, és az
ő háborgatoi ellen, fel emeltem volna az en
kezemet.*

NIOMTÁTTATOT SARVÁRAT,
az Author költségéuel.

MÁNLIVS IÁNOS ÁLTAL,
ANNO M. D. CII.

séget fogadnak a papok, maga nem tarthatják meg, hanem iszonyú dolgokat, az ő lelkek ismeretek tudja, cseleksznek, s mégis szüzséggel kérkednek, mint az is, ki minap, véle való beszélgetésben, nyilván meré nagy esküvéssel mondani, hogy ő olyan szüz volna, mint az világra születésekor volt, maga élete viselése (mert ritkán józan, néha kétszer is részeg napjában) mást mutatna. Lát Isten mindeneket. Lót elesett az jó lakás után, eleshetik ő is.« Szól a békeségről, a hadról és vitéségről. Nagy baj, hogy a katonákat nem díjazzák elég jól. Bezzeg a török siet a hadba, mert tudja, hogy megsebesülés esetén nyugalom, előmenetel vár reá; »de nem sietsz elő te szegény legény, mert tudod, hogy jó katonában jó koldus szokott lenni.« Magyarai semmivel sem áll magasabban kortársainál. Négy részre osztott könyvében nincs egyetlen vád, alig van gondolat, melyet mások előtte már el nem mondtak. De összefoglalt egy csomó elevenen élő eszmét s az ő erőteljes, kifejezésekben gazdag nyelvén hatásos egészzé alkotta őket. A reformáció nem csupán igaz hit, de hazafiság: a katolicizmus nemcsak tévelygés, de a haza ellen való bűn. Soha ennyi nyomatékkaal ezt az eszmét senki nem hirdette. Magyarai azt a hűrt pendíti meg, a mely a sokaság szívében minden másnál erősebb visszhangot tud támasztani. Nem csoda, hogy figyelmet ébreszt maga iránt. Forgách és táborá rögtön észreveszik veszedelmes voltát. A nyitrai püspök maga hívja Pázmányt Radosnyára, hogy Magyarinak nyugodtan és zavartalanul megfelelhessen. És a jezsuita megírja Feleletét,¹ az első magyar könyvet, a melyet Jézus-társasági készített. Sietve dolgozta: itt-ott érzik rajt, hogy — mint mondani szokták — új ember. Azonban nyelve, stílja egész hatalmas fejlettségében táru föl, temperamentuma, dialektikája úgyszólván mindvégig ragyogtatja erejét. Hatalmas érvelés, eredeti fordulatok, maró gúny, tréfa, kiméletlen személyeskedés mindvégig érdekessé, mulattatóvá teszik gondolatainak, fejtegetéseinek ömlő, izzó árnját, mely az akadályt zajongva borítja és pusztítja el, mint az eleven láva. Ne beszéljenek a protestantizmus régiségéről és a pápista hit újságáról. A történelem bizonyosságot tesz róla, hogy a katolikus egyház az evangélium folytonosságában él. A római eklézsia dogmái az evangélium, az apostoli és régi atyák dogmái — ezt az adatok meglepő gazdagságával igazolja — míg Lutherék tanaiból egyedül azok őseredetűek, a melyek a katolicizmusban is megvannak. Ne ezekkel álljanak elő: mutassák meg, az ősrégiség mikor és hol vallotta diakritikus tételeiket? A pápákra és papokra sok gyalázatot kennek az újítók, pedig ezek a vádak jórészt alaptalanok. Nézzék meg Calvin s Béza életét, s gondolják meg, miket mond Luther a saját tanítványainak feslettségéről. — Az ti prédikátoritok nyilván való latorságit én nem

¹ *Felelet a7 Magyarai Istvan sarvari praedikatornak, a7 orzag romlása okairul irt köniuere.* Nagyszombatba, anno 1603.

akarom mostanában előszámlálni; az prédikátorok kívül pedig tudom, valakik az új evangéliumot követik, mind szentek és jámborok, soha ti közöttetek semmi paráznaság, részegség, szitok, csalárdság, ragadozás, szegény ember kőborlás nem találtak, mind szentek vagytok. Az Ádám megholt bennetek, megfeszült az ti testetek és immar semmit nem érez: közültök kimenvén, csak az lelket vittétek ki, az testet nálunk hagyátok, maga jól tudom, azt hiszitek, hogy az Isten parancsolatját senki közületek meg nem tarthatja, hogy minden cselekedetek bűn és förtelmes undokság.« Nincs könnyebb mint efféle vádakat emelni; de akkor, ha valaki el akar a régi hittől szakadni az okon, hogy némelyek az ő tanítói közül latrok, ne szakadjon el addig, míg olyan tudományt nem talál, melynek minden vallója szent és ártatlan.

Szemére hányják az egyháznak, hogy hatalmas és gazdag, nem mint régente volt, s nem veszik észre, hogy a fejedelmek már a legrégibb időkben adakoztak részére s üldözték az eretnekeket. Hiába hivatkoznak e részt Krisztus mondására, hogy a konkolyt hagyják a búzával együtt növekedni, mert ez ép oly kevéssé szól az eretnokség pusztítása, mint a gonosztévők kivégzése ellen. És végre is, ha üldözéstről beszélnek, vajjon ki volt türelmetlenebb, vérengzőbb, mint a protestánsok? Angol- és Franciaországban kik ontották az ellenkező hitűeknek vérét? »Noha pedig megbüntethetnék efféle tévelygő tanítókat, mint te vagy, halállal is a fejedelmek, mindazáltal kérlek, mondd meg, hány embert öltek meg Magyarországon avagy Németországban a ti hitetekért? Bizonyynal nem oly kegyetlen a mi evangéliumunk, mint a tietek.«

Magyari azt kiáltja, a mit Ákháb Illés prófétának: hogy mi vagyunk okai minden szerencsétlenségnek és háborúságnak. De igen könnyű az igazságot megmutatni. Kik rontották meg a nép erkölceit, ha nem a lutheristák? Mióta nyílt föl az emberek szeme a gonoszságra, ha nem az új hit elterjedése óta, úgy, hogy csak a tíz esztendő gyermek is több latorságot és gonoszságot tud, cselekszik, hogysen azelőtt a negyven esztendő ember? — »Az mi nemzetségünk azelőtt oly tökéletes, együgyű, ájtatos nemzetség volt, hogy hozzá fogható nagy földig nem találtak volna. Az lopás és ragadomány, az fajtalan és feslett élet, az szitok és átok csak hírrel is alig hallatott között; de mióta ti támadatok, nemcsak azokat, az kik titeket követnek, olyanokká tevétek, mint az zabla nélkül való vadlovakat és kegyetlen tigriseket, de még azokat is, kik tőletek különböznek, az veletek való társalkodással, mint az baziliskus az ő látásával, ugyan eltávoztattatok, úgy hogy az kit most legjámborb és tekéletesb erkölcsűnek tartunk, ez előtt száz esztendővel igen gonosz embernek látszott volna,« kiált föl túlzó lelkesedés hangján. Szeretettel néz a múltba, nem ismerve, nem látva sötét árnyoldalait, szemet húnyva vérenek, fájának öröklött

bünei előtt. Ime, Magyarai maga is hasonló hurokat penget. Hogy Magyarország erős és a törököknek rettetes ország volt, melyben sok jó fejedelmek voltak, kik által Isten fel akarta emelni a mi nemzetségünket. De ha ez így van, ha Isten a magyar nemzetséget szerette, oltalmazta és felmagasztalta, míg az ő hiten volt; ha akkor kezdett romlani és pusztulni, mikor az új tudomány keletkezett: hogy merik mondani, hogy a katholicizmus oka e romlásnak? -Addig volt országunk, míg a mi hitünk virágjában volt; akkor kezdett romlani, mikor ti támadatok Lajos király idejében... Ha a mi hitünk volna ennek a veszedelemnek az oka, nyilva Sz. István királytul fogva lőtt volna veszedelmünk. Ne kiabáljon senki valótlanosságokat, ne fogják saját bűnöket ártatlanokra: »az országban való veszedelmeknek nem mi vagyunk okai, hanem a lutheristák«.

Kétszáz esztendő múlva nevetni fognak ilyen harcokon. A művelt közönség nem fogja megérteni, hogy tudós elmék ilyen tárgyakkal komolyan pepecselhettek. A XVI. század szülötte, ki az Antikrisztustól retteg, a kinek lelkét minden ízében áthatják a theologia kérdései, a theologus következtetések, okoskodások szertelensége: érzi, hogy Pázmány derék munkát végzett, hatalmas, veszélyes vádat utasított vissza. Lehetek, bár kevesen, kik e bátor, őszinte antinomiákat olvasva és rólok gondolkozva, belátták, hogy az igazságra vezérlő út a gondolatok zűrzavarából a mindenkép összezagyvált eszméknek szétválasztása, rendezése nélkül föl nem tárul. A reformáció forradalmában összefolyt, összezavarodott minden. Az elégedetlenség, a tusa hevében válogatás nélkül vonszolják elő a legkülönfélébb dolgokat, hogy az ellenséget döngessék, egyik tételről a másikra ugranak által és a legtöbbször alig végeznek valamit. Sok az ifjúi hev, az ekzaltáció; kevesebb a rendszeres fő, a theologia tág mezejének minden tájára kiterjedő tudás, a széles látkör, az, a mi a diadalt eredménynyé tudja emelni. Pázmány ilyennek született s ilyené formálódott. Többet és rendszeresebben tanult, mint akárki ellenfelei közül, az eszközöknek oly gazdagságával rendelkezett, mint amazoknak egyike sem. Első csatáját alig végzi be, körülményei már is oly helyre ragadják, mely mindennél alkalmasabb tovább fejlesztésére. A gráci egyetemre visszahelyezve, mint a skolasztikus theologia előadója, úgyszólván kénytelen a kérdések mélyebb vizsgálatára. Szükség, alkalom egyaránt viszik, hogy színről színre megismerkedjék azoknak műveivel, kik a forrongásokban szerepet játszanak. Szorgalmát, figyelmét alig kerüli ki valami. Az irodalom régibb és legújabb termékei megfordulnak kezében, a hazaiak ép úgy mint az idegenek. Tanul, elemez: korán sem, hogy új igazságokra jusson; hanem hogy megismerje az újak gyöngéit, erősítse a régieket, alapos tervet készíthessen a harchoz, mely fő eleme. Ha szóval nem mondja is, munkái elárulják azt a folyamatot, melyen átment. s a

melynek fontos eredménye a forrongó vallási eszmék hatalmas áttekintése és rendezése volt. Értzi a szétszórt csatározás elégtelenségét. A végső, biztos diadalt a szellemi élet terén csak erős, rendszeres munka fogja eldönteni. A közönség számára föl kell építeni a katólikus theologia egész hatalmas épületét. Mikor Magyarországon a Bocskay fegyvereit egyik győzelem a másik után követi, a gráci jezsuita az elkeseredés szilajságával írt könyvben vesz magának elégtételt.¹ Tövéen ragadja meg a bokrot, úgyszólván alapvető kérdéseket tárgyal. Az új tudomány az ördög műve, Luther és Kálvin az ördöggel, a minden hazugságok mesterével cimboráltak. Hogy az új tudomány kigyomlál minden jócselekedetet s minden gonoszságra szabad menedéket ad. Hazugsággal gyarapodnak és hazugsággal gyűlöltetik az igazságot. Az új tanítók magok közt is egyenetlenek, állhatatlanok és tanaik nem egyebek a régi tévelygések összezürt-zavart moslékánál. Úsznak a hamisságban, megfertőztetik az Úr testamentomát, a szentírást, a szentségeket, a hitvallást, az ősi hit ágazatait . . . Meglepő adatainak dúsgazdagsága és logikájának ereje, még inkább határozottsága és könnyűsége. Magatartásában, modorában megtetszik az ébredő egyház mély bizalma, bátor önérzete, a mely a diadal biztos tudatával támad ellenségeire. A jelen még nincs kezeiben; de övé a jövő. És a leggyűlöletesebb vádakat szórja és bizonyítja ellenfelei, a fő »újítók« ellen, a legnagyobb kiméletlenséggel mutat rá Luther és tarsai árnyoldalaira s tépi, szaggatja koszorúikat. Szinte megvetéssel fordul Gyarmathihoz. Ötvennégy árkusra nyomott »abajdóc«-nak nevezi támadását, melyet »csak könnyű kézzel és igen ritka rostával pálla,« »de mégis annyi gazza esék és hulladékja, hogy a maradékával száz pinz ara borsót be nem takarhatnánk.«² Éles, csudálatos dialektikájával meglepően boncolja tudós ellenfele állításait és a rágalom vadját zúditja a prédikátorság ellen, mint a mely »pirulatlan és szemtelen orcával, hamis és csavargó értelemmel marcongja és rútitja a keresztyén doktorok írásit; rágalmazza az élelmetes régi jámborok tetszésit; álnokul és csalárdul ki akarja tekerni markunkból sok csavarások és magyarázatok által a szentírásból vett éles törököt, melyekkel megszagattatik az hitetlenség; sok undok és nyilván való hazugságokkal gyűlölséggé akarja tenni a mi tökéletes vallásunkat«. Tréfát, gúnyt úz belőlök és a mi fő, lesi, hogy velök szembe vivhasson. Nem vár, míg megtámadják; maga keresi föl az ellenfelet, annak is a legkivalóbbját. Értzi, hogy valami nagyra termett. Forgách, ki Bocskayék leghatalmasabb pöröse volt,

¹ *Az mostan tamat vy tvdomaniok hamissaganak Tiz nilvan valo bizónisaga. Es reovid intes a Teoreok Birodalomrvl, és vallasrvl.* Gréc, 1605.

² *Keresztyeni Felelet.* A Megh Dücsöült Szentek Tiszteletirül, stb. Az Gyarmathi Miklos Helmei Praedicatornak, A Bodogh emlekezetü Monoszloi Andras . . . könyve ellen írt csacsogasira. Gréc, 1607.

és közben az ország érsekévé lett, már 1607 nyarán magamellé szólította; Rudolf király az 1608-iki pozsonyi országgyűlés alkalmából mint jelenlevő legkiválóbb hittudóst véleményadásra szólította föl: hogy a vallás szabad gyakorlatát keresztény fejedelem szentesítheti-e? És a mily ügyes, hajlékony, a kivitelben tranzigálásra kész diplomatának bizonyul a politikai életben, ép oly keményen utasít vissza minden megalkuvást az irodalom terén. Belenyugszik a megváltozhatatlanba, meghajlik a többség akarata előtt, a bécsi békére katolikus szempontból is talál okot. Szemében a jövő a döntő, nem a jelen. Ismeri a protestáns rendek elszántságát: hogy inkább a török alá adják magukat, semmint a vallásszabadságról lemondjanak. Visszadöbben a következmények súlyától. Inkább diadalmas protestantizmus, mint pogány-uralom! — hangoztatja; sőt a reformációnak politikai nagy győzelmében a katolikus önérzet tüzének lángra lobbantóját jövendőli — akkor, a midőn a régi egyház hívei az országgyűlésen gyöngébbek és kevesebben vannak mint voltak bármikor, a protestantizmus Magyarországon legszebb napjait éli, a jezsuitákat ingatlan javak bírásától eltiltják, a katolicizmust az új felekezetekkel csaknem egyenlővé teszik, a kamaraelnökségből kizárják az egyházi embereket és maga Forgách, szinte izolálva, egyedül főpap-társaitól követve, a pusztá tiltakozással kénytelen megelégedni. De Pázmány csupán a körülményekkel alkuszik meg; iróasztala mellett, tanokról, elvekről nyilatkozva, rendületlenül, hajszálat sem tágítva, küzd meggyőződéséért. Hevesebb, gúnyosabb mint valaha. Az ellenfél legkiválóbb tekintélyét választja ki, hogy párbajra hívja. Bocskay fölkelésének viszontagságaiból ismeretes ALVINCZI PÉTER, kassai prédikátor, előbb váradi tanár és pap szereplése. Külföldi akadémiákon járt, jeles képzettségű férfiú volt, kit Heidelberg dicsősége, a magyar kálvinisták Bellarminja, Pareus, szintén tiszteletére méltatott.¹ Tudománya, ügyessége gyors emelkedést biztosított számára és derek helyet a kor izgalmaiban. Éveken át él Bocskay, majd Bethlen oldala mellett mint udvari pap. Országgyűléseikbe, hadakozásaikba követi őket, hatást gyakorol elhatározásaikra. A táborban a vitézek közt, a diéták idején a rendek előtt nem szűnik meg hallatni lelkesítő, rábeszélő szavait és a fölkelések vallási oldalának kidomborításában faradhatatlan tevékenységet fejt ki. Élénk elméjű, élénk szónoklatait, melyeknek tűzét nyomtatásban megjelent prédikációiban hiába keressük,² »kedvesen« hallgatják kortársai; támadásairól, melyeket a kassai templom szószékéről a katolikusok hitszegése, bálványozása

¹ Tractatus de patrum, conciliorum et traditionum autoritate etc. Authore Emerico Katona, cum praefatione Davidis Parei ad Petrum Alvinczi. Cum vita Authoris. Francofurti, 1611.

² Quadragesima Vasarnapra tartozó szent Evangéliomnak magyarazattya. Kassa, 1632. — Postilla. I. r. Kassa, 1633. II. r. 1634. stb.

ellen intézett, tárgyalják mindenfelé. Pázmányt tűzbe hozza a »mézes nyelvű, cifra beszédű«, »hangos szavú réti fülemile« vádaskodása. Mély tudományáról, hegyes elméjéről, frissen felkendőztetett s fodorgattatott szós voltáról úgy mond csendült valami vékony hírecske füleibe. Barátaitól esék hallania, hogy a jámbor felettebb megtágitván nyelve zaboláját, a régi igaz keresztyének hátán akar nyargalni »és minket fejenként bálványozókká, hitelt kötött fogadásoknak felbontójává akar tenni«. Gúnyos, eredeti módon válaszol. Egy közepszerű kálvinista prédikátor katolikus urakkal vitáz a hitszegésről és bálványozásról.¹ De embereire talált. Csúfos vereséget szenved és tanácsért, fölvilágosításért, saját megnyugtatasáért Alvinczihoz, »az úr mezejének és Krisztus csűrinek vigyázó kerülője«-hez, »az megnyomorult magyar nemzetnek égő szövetnek«-hez kénytelen folyamodni s leborulva könyörögni: »Nehéz néven ne vegye Dignitásod, hogy csendes nyugalomban szívvirágoztató gyönyörűségedet felzavarom.« Az öt részre osztott könyv visszautasítja a bálványozásnak vádját. Huss megégetését, Ulászló békeszegését nem lehet az egyház rovására írni. A hitszegést ne is a katolicizmus tanai közt keressék, hanem a reformáció atyáinál, kik valamennyien hitszegők voltak: Luthernál, ki a »csuklyát és kápát farba rugá és az ő szerelmes apácájával, Katus asszonynyal, az apácafátyolt elvetteté és hitek, fogadások ellen egybeszűrök a levet.«

Alvinczi Péter aláírása.

Kiméletlenül kel ki a protestáns papság ellen, mutogatja ennek bűneit, a melyeknek sorozatát megdöbentővé teszi az, hogy egy protestáns prédikátornak, Bornemisának műveiből van idézve; és szinte megsemmisítőleg vágja oda, hogy Alvinczi sem oly ideális hős, mint tettetni óhajtaná. »Nem csak vezére volt éltibe Bocskay Istvánnak, de halálakor is testamentáriusa lön és az füst alatt beférkezék a széplaki uraságba, az egrí káptalan házat Kassán elfoglalá, és az kóborlott marhából annyi szépség marada nála, hogy most is fogasin fénylenek szép, aranyos kardjai.«

Nem csoda, hogy Alvincziban szintén fölforr a vér. Pártfogóinál még a fegyveres beavatkozást is szóba hozza »az Isten ellen keresztyén vallásunkat káromló gonosz ember ellen«. Haragos, elkeseredett választ ír a »színes öt levelekre« és az ellent mindenféle állatokhoz hasonlítja.²

¹ *Egy Keresztyén Predikatorvtl S. T. D. P. P. (Sacrae Theologiae Doctore Petro Pázmány) Az Cassai nevezetes tanítóhoz Alvinczi Peter Vramhoz. Iratot eot szep level. G. S. P. G. V. T. (Graecii Styriae, per Georgium Widmanstadium Typogr.) A. 1609. Szabó K. helytelenül véli pozsonyi nyomtatványnak.*

² *Egy tetetes, neve vesztett Pápista embertől . . . küldetett színes öt Levelekre rené szerint való Felelet.* Debreczen, 1609. — Elveszett.

De a heves kitörésekre Pázmány sem maradt adós.¹ Nem örömezt felel — úgymond — mivel Alvinczi könyvében nincs egyéb »egynéhány jó módjával ejtett Magyarismusnál, Aesopus beszédinél, korcsmarul költ kajtor tréfáknál, istállóhoz illendő poshadt szitkozódásoknál«. Hanem mégis csak felel és pontosan visszafizet mindent. Anagrammát készít Alvinczi nevéből, al-, nyal-férfinak, »nyál-civé«-nek, nyálaskodás csövének csúfolja és akkori szokás szerint verset farag rá. Újból előveszi a vitás pontokat: a szentek tiszteletét, a bálványozást, a papok és pozsonyi apácák életét, különösen a magyarok és Julián esküszegését. Alvinczi szerint Ulászlónak jogában állt a törökkel a pápa, Velence és a görög császár megkérdezése nélkül békét kötni, tehát közbelépésükre a szultánnal kötött szerződést felbontani nem volt szabad. Pázmány vitatja, hogy a magyarok a beke megkötése által a hatalmakkal már előbb tett szövetséget egyoldalúlag megsértették. Hiába erősíti Alvinczi, hogy a szövetség nem volt esküvel megerősítve; az sem helyes, hogy a régivel szemben az újabb esküt kellett volna állani. Ha Alvinczinek igaza volna, a koronás király ellen való esküt is érvényesnek mondhatnók. Az a jogi elv pedig, hogy az utolsó végzés fölbontja az előbbit, csak az emberek szabad akaratától függő végzésekre érvényes; különben az következnek, hogy a ki az első feleségét megunván, magát utóbb máshoz kötné, azzal a másodikkal kellene élnie.

Alvinczi azt tanítja, hogy a várnai csatavesztés Isten büntetése volt az esküszegésért. Pázmány nem akarja őt erre az ingoványos térre követni. Elég természetes okát adhatni a dolognak, mint Bonfiniből megtetszik; Alvinczi ne kontárkodjék a Gondviselés terveibe. »Az Istennek még titok-tanácsa nem voltál és okat nem tudod az ő szenteséges rendelésének.«

Az ellenfél minden állásfoglalásával, minden csapasával szemben föltalálja magát. Az antinomiák e végtelen harcában nem mondhatnak neki semmit, a mire nem tudna felelni. A fürge magyar huszár szilajságával és könnyűségével támad és változtatja helyét, míg a győzelmet kicsikarta, hogy aztán kíméletlenül rohanjon a megrendült sorokra és engesztelhetetlenül vágja, törje őket. Mikor hallotta — úgymond — Alvinczi mérges beszédeit, hivataljának tisztí szerént szembe szállott a dicsőséges vitézzel és az őt levelben orcájára teríté a katolikuskokra kenődött fecsegéseit. De noha nem nézett arra, hogy bizonyos állatra nem jó hájat kenni, hanem érdeme fölött mindenütt tisztességgel nevezte: »mégis, hogy im kifogák az délcegből² bátyánkat és szájában

¹ *Alvinczi Peternek sok tetovazo kerenghesekkel, es czegehéres gyalaftokkal fel halmozott feleletinek, rövid és keresztényi szelidséggel valo megh rostalasa, Gréc, 1609.*

² Csorda.

vetették zaboláját, csoda mely igen orrába dagálya,¹ és nem magára vete, hogy nyerszet őt s meg nem emészthette, hanem mosdatlan kézzel és körmös ujjal kapa hozzám, cifra fortélyokkal és hajadon pór szitkokkal támada ellenem. Azért a két első levélre ira valamit; a többinek megrázogatására jövendőre kötö magát. De mivelhogy az agg szó szerént egyféle állatnak sem jó az első kölyke, igen csekély tudomány, vékony értelemmel és gondolatlan csácsogással vivé véghez az Feleletet. És noha elsőben mohón nyula dolgához, azt alitván, hogy lágy körtvényben harap, de foga törésével érezvén, hogy barack-magra talált, békét hagy az több leveleknek, az az megesmerteté, hogy rossz pora volt és nem mindjárt buggyan, mihent párállik az prédikátor uraimék pattantyúja.« Engesztelhetetlen haraggai ront a kálvinizmusra, és tapodja meg Kálvin emlékét.² A kálvinisták Crédója egy roppant hazugság, egy roppant hamisítás, melynek csupán szavai pendülnek régi módra, értelme ördögi tudományjal áradoz. Kálvin szerint az embert az ördög által Isten kísérti és izgatja bünre; már pedig a bün oka, szerzője az ördög: tehát »az Calvinus Istene nem egyéb pokolbeli ördögnél«. Calvinus Istene maga eszközli, hogy az ember bünt kövessen el, s mégis bünteti érte; érdemére való tekintet nélkül pokolra kárhoztatja az embereket; — van-e ennél borzasztóbb zsarnokság, gyalázatosabb hóhérság a világon? . . . Nem, a kálvinisták hibáznak, mikor a régi Crédót hangoztatják; a Calvinus igazi Crédóját így kell kezdeni: »Hiszek az pokolbeli ördögben, minden ocsmány vétkeknek alkotójában, kegyetlen mostoha atyában, erőtlen nem-istenben.« És végig megy az egész »hitvallás«-on, éles, soha ki nem mondott következtetéseket vonva elleneinek tételeiből, a leggyűlöletesb tanokat diktálva bele állításaikba, pellengérré állítva, meggyalázva hitők, meggyőződésök legszentebb kincsét. Soha a bántalmakat, melyeket a reformáció emberei a régi egyházon ejtettek, bokrosabban vissza nem fizették, soha irat megdöbentőbb hatást Magyarországon előbb nem támasztott. A protestáns rendek az országgyűlésen, a nádornál követelnek az »istentelen jezsuitá«-n elégtételt, és az új nádornak elég fáradságába kerül, míg a háborgást lecsillapíthatja.

Pázmány elérte célját. Szíven találta elleneit. Szava végigharsog az országon, és nincs, a ki meg ne hallaná. Hat év alatt, mióta első vitatkozása megjelent, sikerült az ellenreformáció legfélelmesebb bajvívójává emelkednie, hogy csakhamar, szinte szédületes gyorsasággal, legnagyobb alakjává és az irodalomnak díszévé legyen. A hosszú, szá-

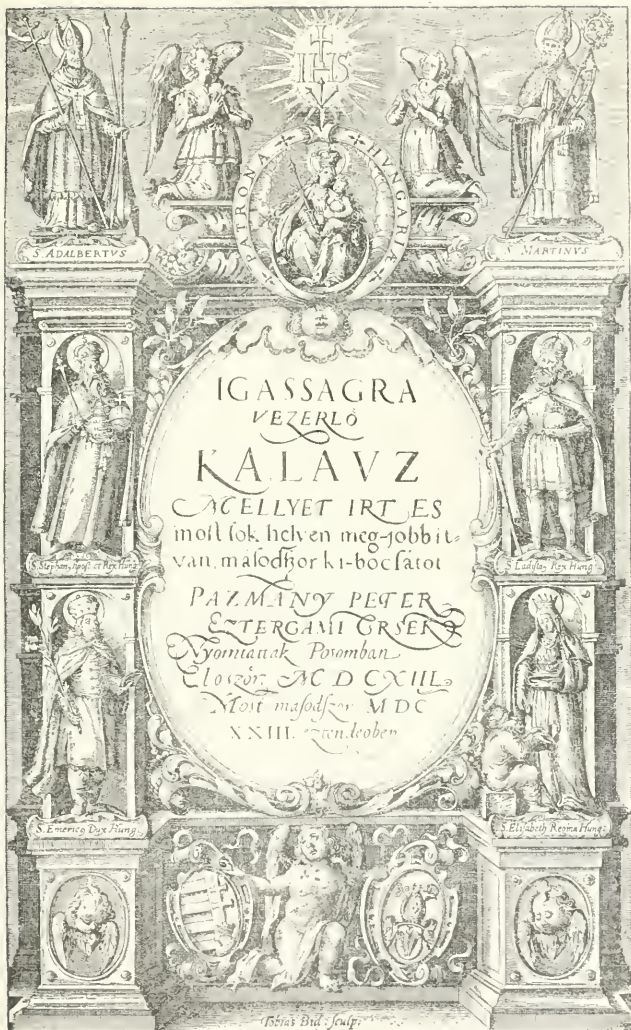
¹ Méрге.

² *Az Nagy Calvinus Ianosnac hisztec egy Istene.* Az az: Az Calvinus értelme szerent valo igaz magiarazattia az Credonac: Mely, az Calvinus tulaidon könyueiből, hyuen, es igazan egybe szedetretet, az Caluinista Atiafiaknac lelki eppületekre, es vigasztalásokra. S. T. D. P. P. Nagyszombat, 1609.

zados vitának összes alkotásai elavulhattak, és úgyszólván kiestek az emlékezetből, de a »Kalauz«-t soha sem fogjuk elfeledni a nélkül, hogy korát is el ne felejtenők.¹ Az örökös disputának nem volt egy nagyobb terméke sem és egy sem, a melyet sokoldalúság, egyetemesség dolgában melléje állíthatnánk. A Kalauz egymagában egy egész korszak, jellemző eszméivel, érzéseivel és sajátosságaival, melyeket egy hatalmas szellem magába olvasztott és bámulatra méltó erővel kifejezett; a szellemi haladás egyik hatalmas mesgyéje, a melylyel egy forrongó világ ér tetőpontjára, hogy csakhamar másnak, újnak nyisson helyet. Az első magyar munka volt, mely általános, mindenki előtt érdekes eszmék kidolgozott rendszerét nyújtotta, felölelve úgyszólván mind, a mi Magyarországon kilencven év alatt az elmélkedő értelmet izgatta. Pázmány belenyúl a gondolatok zürzavarába. Magyaráz és cáfol, tanít és tőri az akadályokat, hogy rendet, világosságot teremtsen. És mennyi bátorság, önértet és határozottság minden szavában! A katolikus hit horgonyába fogódzva, árnyékát sem ismeri az igazságkeresők szokott kétkedésének. Fényes, átlátszó előtte minden. Önti az argumentumot, és mint az áradat tör előre. Türelmetlen és erőszakos, mint kora, lelkében forr a harci kedv szilajsága; minden szavában duzzad az erő. De csodálatosképen jóízű és változatos. Egy pillanatra sem fáraszt ki. Elbűvöl a nagy szellemek kápráztató gazdagságával és őszinteségével, s még gyöngébb helyein is gyönyörködtet. Érezzük, hogy ő beszél, a nagy, kemény magyar, azon a gyökeres, hatalmas, bő, ázsiai nyelven, a melynek minden fordulata eredeti és megkapja lelkünket. Egy magyar író sem beszélt így, sem előtte, sem utána, egy sem találta el jobban azt a hangot, mely a kor fiaihoz illet, és a mi fő: egynek sem volt hozzá fogható hatalmas egyénisége. Pázmányban nem a nyelv az, a mi dialmaskodott, sem más egyéb tulajdonság, melyek közül több külön-külön, egyenkint, másokban szintén megvan: de maga Pázmány Péter. Meghajolnak előtte, mivel megtalálják benne, a mi a századot meghajlítja: a bátorságot, a határozottságot, az erőt, a melyet legyőzni, ellensúlyozni nem bírnak. Legkivalóbb, legharagosabb ellenségei sem tagadhatják, hogy Pázmánynyal egyenlő bajvivőjük az irodalomban nincsen, sem Alvinczi, sem más valaki, a kik ebben az időben munkálkodnak.

A Kalauz visszamén a vallásos eszmélkedés legelső forrásához. Világosan, érthetően foglalja össze azokat az érveket, a melyeket a skolasztika Isten létéről és megismeréséről századokon át felhalmozott. A világban uralkodó rend, az emberek közmegegyezése: a természet szava, a lelkünkbe oltott vágy, melyet a föld soha kielégíteni nem bír, a csodák es jóvendölések, a hirhedt »argumentum ontologicum«, az

¹ *Isteni Igazságra vezérleo Kalauz. Melyet írt Pázmány Peter. Jesvítak rendin valo Tanító. Nyomattak Posenban. L. DC. XIII. 2r. 816 l.*

A Kalauz címlapja.

Arisztoteleszi függés, a »successivum«-ok dialektikai boncolása kétségtelemné teszik egy hatalmas, a világon kívül álló lény valóságát: a világ szép alkotmánya élénken tükrözi nagyságát. Herakleszt elárulta lábnyoma, Apellesz csak egy vonást tett Protogenész elkezdett képén, s emez rögtön tudta, ki járt házában. A teremtett állatok nagyságából, szépségéből, erősségéből, édességéből Istenünk hatalmára, fényességére, jóságára következtethetünk. Arisztoteleszszel, Lactantiussal vitatja Isten egyvoltát; Plátóval, Augustinussal, Ciceróval és a szentírással és atyákkal szól végtelenségéről, gyönyörű pontokat szentelve mindenhatóságának és bölcseségének. Élvezetesebben, világosabban, több józansággal senki sem írhatná meg ezeket a dolgokat. Itt-ott ha érezni lehet, hogy a tárgyalás az ontológia legmélyebb kérdései, az emberi lélek legtitkosabb problémái körül forog. — Pázmány nem merül el a metafizikában. A tudományos igazságból lépten-nyomon elővillanik a hívő, a vallásos szív kötelessége, a szeretet, hála, a ragaszkodás, a megnyugvás. Nem elég az Istent ismerni, szolgálni kell neki, úgy a hogy az igaz religió megszabja. Ez az igaz religió a kereszténység. Böven tárgyalja mindazokat az érveket, a melyek idevonatkozólag a theológiában úgyszólván közhelyekké váltak: Krisztus személyének magasztos voltát, a világ megtérését együgyű halászok és oly tanítások által, a melyek a testi ember hajlamaival merőben ellenkeznek; a mártírok megszámlálhatatlan, szörnyű szenvedéseit, melyek a szíveket inkább megnyitották az új vallás előtt, semmint attól elrémítették volna; pontról pontra előszámolja a próféták beteljesedett jövendöléseit; hivatkozik az isteni csodákra, melyek a terjedezni kezdő kereszténységet izmosították; a hatalomra, melylyel a kereszténység az üldözések közt is megállott és a szíveken diadalmaskodott; Krisztus vallásának tisztaságára, szentségére és fenségére, a régi keresztények életére, az üldözők romlására, a meggyőző okok nagy tömegére, a melyekkel Isten az ő hitét megerősítette. A megdöbbenés hangján szól a sokféle vallásról, melyek a legújabb időkben támadtak, és noha különbözők, magokat egyaránt Krisztus igaz vallásának hirdetik. Vajjon ki ne látná, hogy e tévelygésben az emberek fő-fő dolganak az igazság hűséges kutatásának kellene lennie? Azonban igen sokan úgy élnek, mint az Epicurus dísznái: semmi gondjuk valami nemesebb dologra. Mások szívből óhajtkák az üdvösséget, hanem ha megvillan előttük az igazságnak egy-egy sugara, megrettennek tőle, nem bírnak megválni régi baliteleteiktől és azzal áztatják magokat, lehetetlen, hogy tudós papjaik tévelygésben hurcolnák őket, a helyett, hogy magok nyitnák föl szemüket es dologhoz látnának. Olyan emberek is vannak, kik mint a Noé bárkájából kibocsátott hollók, nem akarván a bárkába térni, es egyebütt nyugalmat nem találván, valami tettetes ajtatosság színe alatt egy rút mocsáros fürdőbe szállanak, és azt mondják, hogy

nagy az Isten irgalma, nem veti pokolra a kiket megváltott, akármi aprólék csalatkozásért, elég ha hiszszük a Hiszekegyet, igekezünk a tizparancsolat megtartására, kérjük és reméljük a Miatyánkban foglalt dolgokat: egyebekben bátran eltérhetünk egymástól; bár jól tudják, hogy talán egy eretnkség sem volt, mely a Credót, Miatyánkot, tizparancsolatot megvetette volna. Mindezeknek tévedései ellen küzdeni kell az igazság fegyverével. Isten akárhányszor kijelentette a szentírásban, hogy az igaz hit nélkül nem üdvözülhet senki, az igaz hit pedig csak egy lehet. Szent Pál, Szent Jakab irataiból világosan kitetszik ez az igazság. A régi Pelágiánusok azt hirdették, hogy ők a hit dolgában nem különböznek a régi eklézsiától; ugyanezzel a mesterséggel élnek az új hit-reszelők is. A lutherista és kalvinista prédikátorok egymást taréjazzák és vonják, iszonyú kárhoztatásokat, szitkokat, eretnkségeket hánynak egymás szemére; de mihelyt a katolikusok ezt a zúr zavart szemökre vetik, fordítják a kaszát, béflastromozzák egymástól vett seböket és nagy szeretettel csókolgatják egymást. A Kalauz ezzel szemben pontosan megvonja a határt, melyen túl az eretnkség kezdődik. Az emberek közt lehet különbözés oly dolgokra nézve, a melyek a vallást nem érintik, sőt eltérhetnek bármiben, a miről a szentírás vagy az anyaszentegyház világos kijelentést nem tön: ez még nem eretnkség, elszakadás Istentől. Sőt az sem az, ha valaki tudatlanságból, vakmerőség nélkül hamis vélekedésben vagon. Eretnek azonban mindenki, a ki tudva bármiben egyebet hisz annál, a mit azon anyaszentegyház tanít, melytől az evangeliomot és a szentírást vettük. Ezt a tételt könnyű megértenie, a ki meggondolja, hogy a keresztyéni hittel való hívéshez két dolog kívántatik. Első sorban szükséges, hogy azt a dolgot, melyet az ember hinni akar, Isten jelentse ki; aztán arról, hogy valóban isteni kijelentésből vagon, az anyaszentegyház bizonyosságot tegyen, Ágostonnal szólván, ki még az evangeliumnak sem hinne, ha hiányzanék mellöle az anyaszentegyház tanuskodása. Nem annyi ez, mintha az anyaszentegyház kölcsönözne az írásnak méltóságot, mint a hogy nem az ötvös vagy gyöngyfűző ítéleti adja a gyöngynek, hogy drága és finom légyen. De azért, a kik nem tudják árát és mivoltát a gyöngynek, a gyöngyfűzőtül mehetnek végére jóvoltának. Azonképen az anyaszentegyház sem teszi szentírássá az evangéliumot, mivel az ő bizonyossága nélkül is szentírás, a mit Isten iratott. De nekünk az anyaszentegyház mutatja, hogy ezeket Isten iratta. És ha a gyöngyfűző megcsalatkozhatik ítéletiben: az anyaszentegyház, Szent Pál szerént, igazságnak oszlopa lévén, meg nem csalhat minket. Az anyaszentegyház tekintélyének illetén tisztelete olyan fontos az igazi keresztyén hívésben, hogy a ki azt elveti, a mit vall, egyébbel pusztá emberi vélekedésnél nem vallhatja. Ily embertől ha kérded: miért hiszi, hogy Krisztus meghólt? azt feleli: azért, mert az írás errül bizonyosságot teszen. De

menj előbb és kérdjed: honnan tudod, hogy ez szent és apostoli irás? Nem mondhat egyebet, hanem a közönséges keresztyén gyülekezet ellenmondás nélkül megrögzött bizonyosságát említi. Ha tovább lépel és azt kérded, miért nem veszi bé ugyanezen gyülekezet bizonyosságát a többi dolgokban? Egyebet nem felelhet, hanem hogy nem akarja és neki nem tetszik. Azonképen a szentírást hogy úgy érti, mint Luther vagy Calvinus, egyéb oka nincsen, hanem a maga saját tetszése. És így minden fundamentoma vélekedésének csak az önnön tulajdon tetszése.

Nincs igazság a római anyaszentegyházon kívül, csupán tévelygő vélekedés. Ezzel az alapelvvél indul az új viaskodásba, melyben az elidegenült atyafiak szeme eleibe rakogatván igazság ösvényirül elhanyagolt igyeket, nem valami erőten és újonnan gondolt és csináltatott argumentumoknak nyilaival lövöldözünk reájuk: sem valami kákából szótt paizszsal oltalmazzuk igyünket: sem elmefuttató okoskodásokkal mutogatjuk magunkat: hanem ugyanazon erősségeket hányjuk eleikbe, a melyekkel a régi anyaszentegyház nevezetes fő doktori, pásztori, tanítói és vezéri, kiket velünk egyetemben ők is igaz és szent pátereknek neveznek, dicsíretesen meggyőzték és teljességgel meghamisították azokat a dögleletes tudományokat, melyek ő idejekben szarvat emeltek vala.« Ha ezek az érvek gyöngék: a szentatyák kezében is azok voltak; ha hamisak, eretnekek: az atyák is [éktelen és pokolra kárhoztatott sententia szerint] pokolra taszítandó eretnekek voltak.

Nem kíván rögtön részletkérdésekbe bocsátkozni. Tertullianust követi, a bírakra hivatkozik, a kik a testámentum-pörlőkkel mindaddig szóba nem állnak, míg azok be nem bizonyítják, hogy a végrendelet őket illeti és róluk szól. »Azt kell először értenünk a más pártra szakadott ellenkezőktől, ha vagyon-e közük ahhoz a testámentomhoz, melyet az ő fiainak szerzett a mi mennyei Atyánk? . . . Mert mi megmutathatjuk, hogy miénk az örökség: előbb bírtuk: régen bírtuk: erős eredetünk vagyon azoktól, a kiké volt a jószág: mi vagyunk az apostolok örökösi, a mint testámentomban hagyták, a mint hívségünkre bízták, az szerint tartottuk a testámentomot. Azért nem mód az, hogy a mi erdönket szabadjában vágja, a mi kűrfejünket bátran zavarja, a mi örökségünket torkunk verve bírja, a kinek ezekhez semmi közi, semmi igazsága nincsen; a kit nem tudjuk, honnan jó és hová megyen; a ki eklézsiajának eredetit, püspökinék rendit, genealogiajának származását meg nem ismérteti.« A szentírás világos mondásain és az okosság győzhetetlen jelenségén fundáltatott, de világos és egyszerű dolgokkal fogja megmutatni, hogy a lutheristáknak és társaiknak nincs igaz hitek és isteni tudományok. Nem feledkezik meg semmiről. Útját akarja vágni a kitéréseknek, a kérdések összezavarásának. Mestereitől tanulta, mily hatalom a szillogisztika a theologia mezején. Akvinói

Tamás, Suarez és egyebek munkái a gondolkodás dialektikai szabatoságával mindenkor meg fogják ragadni és hatalmukba ejtik az elmélkedő szellemet. A következtetések alaposan font hálójából nincs szabaddulás. A logika törvényeit nem lehet tagadni, a végtelékig levont konzekvenciák merev hatalmán minden mesterkedés megtörik. Soha vesélyesebb, hatásosabb fegyvert a magyar reformátorokra nem irányoztak ennél. Bátran hányhatták szemökre, hogy »nem sok savát nyalták a dialektikának«: rendszerök félig objektív, félig szubjektív természetéből folyt, hogy a dialektika régi fegyvereivel s argumentumaival szemben a rövidebbet kellett húzniok. A XVII. század nem ismeri, nem ismerheti el az ingadozást, a fokozatos előrehaladást, az egyéni meggyőződés fontosságát, az új áramlatok természetes kifejlődését. Pázmány szemében a reformáció örök bizonytalansága és habozása épen az új hitek hamisságának legelső bizonytsága. Lehetetlen, hogy Istentől adatott igaz vallás legyen, melyben az ember saját tudományáról biztos nem lehet. A hit az Isten adománya, mint az írásból megtetszik; Isten szavából származik, isteni tudomány, mely e világ bölcseségét meggyőzi. Isten soha valótlan nem mond: a reveláció senkit félre nem vezethet. Péter apostol kiáltja, hogy a füllel hallott ismeretnél is erősebb a próféták mondásán épített igaz hit; a szentatyák úgy gondolkodnak, hogy a hit minden okoskodásnál s érzékenységnél bizonyosb: a hív ember könnyebben kételkednék a maga elevenségéről, hogysen a hit dolgáról. Azért tanítják a szent doktorok, hogy a hit dolgában nem szabad »talám«-mal szólani, és hirdeti az anyaszentegyház, hogy a ki tudva és szántsándékkal kételkedik a hit dolgairól, oly hitetlen, mint a ki ezeket nyilván tagadja. Mindez az erős bizonyosság merőben ellenkezik az új tanokkal. A reformátorok szerint semmit sem kell hinni, a mi a szentírásból világosan meg nem tetszik. De vajjon magából a bibliából kimutatható-e ennek az isteni eredete? sértetlen, meg nem hamisított állapota? Hiába mondják, hogy egyik könyv a másíkra utal; mert ezen az úton végre egy olyan részhez kell jutnunk, a melynek tekintélyét önmagából kellene igazolni, a mi lehetetlen. Ha Szent Péter azt írná, hogy Szent Pál írta a rómabeliekhez szóló levelet, ki mondja meg vajjon, hogy a kézen forgó levél az, melyet Péter emleget? Ki biztosít, hogy Péter írása maga is nem apokrifá? és így tovább, míg olyan íráshoz nem ér az ember, a melyet más írással nem bizonyíthatni. »Mivel tehát a felvetett fundamentom szerint semmit sem kelletik hinni, mit meg nem mutathatni a szentírásban: azt sem kelletik hinni, hogy szentírás az, a mit más írással nem bizonyíthatunk... Ezt pedig kétséssé tévén, az egész keresztyén tudomány bizonytalan lészen.« A ki a bibliának hisz, a ki a szentírás isteni eredetét elfogadja: okvetlen az anyaszentegyház tekintélyére, hagyományára támaszkodik, mely a biblia inspirációját hirdeti, a könyvek

sértetlensége fölött szünetlen örködött. Ez a hit maga is felbontja ama fundamentomot, hogy semmit nem kell hinni a szentírás bizonyysága nélkül: de másrészt ki látja, mért kell kisebb dolgokban megvetni az anyaszentegyház bizonyyságát, ha ilyen derék elvi dolgokban elfogadjuk? Vagy miért hihessen bárki ekkora dolgokban bátorsággal az eklézsiának, ha egyéb ágazatokban kétesnek, sőt hamisnak vallja bizonyyságát? Ha pedig az ember csupán lelkiismeretének tetszéséből hiszi, hogy a mely levelek Szent Pál nevét viselik, valósággal szent irások: megmarad-e akkor is a reformátorok alapelve, hogy a szentírás mondásin kívül semmit nem kell hinni?

A Kalauz nem késik, hogy ezt a pontot is kellőkép kiaknázza. »Ha csak azt kell hinni, a mit a szentírásban találunk: így immár szemnél egyéb nem kívántatik, melylyel meglássuk, mi vagyon a szentírásban. Ihon azért a biblia: mutasd meg abban, hogy csak két sacramentum vagyon; hogy a házasság nem sacramentum, és a keresztség sacramentum. Keresd fel, hol vagyon írva, hogy a halottakért nem szabad imádkozni... Ezeket és több efféle dolgokat, melyekben tőlünk különböztök, ha feltalálsz a bibliában, nem kell tovább vetekednünk: helyt adunk a szentírásnak, ez ellen nem tusakodunk, győzöttek vagyunk, a római vallásnak mindjárt ellene monduk. Mert azt keresztyén hittel valljuk, hogy valamely tudomány a szentírással ellenkedik, ördög tojása az, nem Isten tanítása. Ha pedig ezek a bibliában írva nincsenek: nem kell tehát ezeket hinned, hanemha ellenkezni akarsz hited fundamentomával. Sőt meg kell vallanod, hogy csak emberi találmány, valamit újantan a római anyaszentegyház ellen hintegetnek a pártos tanítók«.

»Talám azt mondod, hogy noha ezek ígérül ígere nincsenek az irásban; de a te tetszésed szerint való magyarázatja a szentírásnak ezt tartja és erre viszen; és te ezeket consequenciákkal colligárod a szentírás szavaiból, magad elméjével csináltatott következesekkel a filozófiának törvénye szerint kihozod. Ezek helytelen csavargások. Mert ez a felelet megengedi, hogy a mit írva sem találsz a szentírásban, elhiszed, ha neked úgy tetszik, hogy arra kell az irást magyarázni, vagy azt kell az irásból kihozni. És így a te tetszésedet és magyarázatodat és mesterséggel fondált consequenciádat szentírás gyanánt követed. Az emberi elmének műhelyében csináltatott következesceskek jóvoltárul pedig semmit a szentírásban nem találunk: hanem ennek helyes voltát vagy Aristotelesből, vagy egyéb emberi elmélkedésből kell tanulnunk. Így is azért hitedet Aristotelesen, vagy emberi elmélkedésen épited. Mindazáltal, ha meg nem győzetel annak az eklézsiának tanításátul, melyről Urunk parancsolja, hogy ezt hallgassuk, semmi consequenciát elégségesnek nem találunk a keresztyén hitnek fundamentomára; mert a tudósok elméjét nehéz efféle consequenciák jó voltárul bizonyossá

tenni; a tudatlanokat még annál nehezebb, mivel ezek a consequenciáknak erejét és folyását nem értik. Bolondság is volna lelkünk üdvösségét a prédikátorok elmékedésére és consequenciájára bízniya.»

Semmi sem mutatja jobban, milyen bizonytalan, mily kevés hitre méltó az újítók tudománya, mint az, hogy csak emberi elmékedésen, okoskodáson, következtetéseken alapszik. Az Úristen azt mondja: *Invoca me in die tribulationis: hij segítségül engem nyavalyáidban.* Ezt mindnyájan béveszszük és becsüljük. De a tévelygő pásztor azt hozza ki belőle, hogy nem szabad a megdicsőült szenteket arra kérnünk, hogy érettünk imádkozzanak. Jól bé kell dugnia szemét, a ki ezeket látni nem akarja. A ki pedig látja, nem lehetséges, hogy megnyugodjék csendeszen vélekedésében; sőt mentül többet és mélyebben gondolkodik, annyival inkább felháborodik elméjének csendeszsége az ő igye felől való kételkedésre.

Pázmány ismerte a XVII. század hangulatát. Az erők elernyedtek a vallási forrongásokban, melyekhez a külső harcok, szenvedések végtelen láncolata járult. Igen sokan vágnak nyugalomra, csendességre, mind többen érzik lelkökben a kétkedés titkos ösztöneit. Vajjon a nagy forradalom beváltotta-e a fényes ígéretek? Vajjon közelebb jutottak-e az igazsághoz? biztosították-e üdvösségüket? És akárhánynak fejből eloszlik a mámor. Megdőbbenve látják, mennyi leroskasztó kérdéssel állnak szemben, hogy elméjük mennyi dolgon akad fönn, melyekhez szívök ragaszkodik. Főurak és egyszerű nemesek, papok és világiak sorra árulják el lelkök vívódását; kiváló prédikátorok, mint Magyar, menekülnek a vitatkozásoktól, féltve szívök csendességét, futva a dogmatizálás örvényeitől, a pusztá jámborságban keresve nyugodalmat. Nem szakadhattak el a múlttól a nélkül, hogy meg ne sebesüljenek: és ez a seb most kezdett valóban fájni. Az »igazságot« annyi oldalról hallották, hogy akárhány a kétség hálójába került. Mily hatalmas erő, milyen látvány rájok nézve a Pázmány bizonyossága és dialektikája! Soha könyv benső küzdelmeiket jobban nem táplálhatta, kinzó kételyeiknek jobban szárnyat nem növelhetett, a férgét szívökben inkább föl nem ébreszthette. A Kalauz rámutat mindarra, mi az írásmagyarázat körül a legmélyebb aggodást szülheti. Mi volt az oka minden régi eretnekiségnek? Az, hogy a bibliát kiki saját tetszése szerint magyarázta. A reformátorok megvetik a konciliumokat és azt hirdetik, hogy a szentírás igaz értelméről és a hit dolgairól való ítéletet elvette Isten a papoktól és a községre bízta. Luther szerint kinek-kinek meg kell ítélni és vizsgálni az ő pásztor tanítását; és annak csak úgy engedjen, ha látja, hogy egyez a szentírással. Kiki úgy magyaráz, a mint jónak véli. Azt beszélik, hogy a régiek rosszul értették a szövegeket. Ha viszontag kérde: honnan tudhatom, hogy a régiek tévedtek, azt felelik, hogy magából az írásból megismertetik azoktól, kikben Szentlélek

vagyon. Azért csak az nem látja ezt, a kiben Szentlélek nincsen. A kálvinista azt mondja, hogy a lutheristák és ariánusok megfosztattak a Szentlélektől, azért nem látják a kálvinista igazságot a szentírásban; a lutheristák és ariánusok meg visszafordítják a kaszát. Úgy bánnak a szegény községgel, mint a kékítő, ki a templom fehér falán képeket mutogatott a híveknek és azt mondotta, hogy ama képeket senki nem láthatja, valakinek felesége nem jámbor, mire kiki azt tette, hogy jól látja, a mit nem látott. Az új tanítók is erősen mutogatják, a mi nincsen; a szegény község, hogy ne láttassék Szentlélek nélkül lenni, megcsalja magát és elhitei magával, hogy nyilván látja a szentírásban az ő tulajdon feje hiúságos álmodozását. Mennyire gyökere ez az új tudomány minden bizonytalanságnak és örök kételkedésnek, kitészik abból, hogy nemcsak a köz, hanem még a tudós ember is így gondolkodhatik: Ha a régi szent doktorok és konciliumok, kik engem nagy közön tudományban, értelemben, bölcseségben megelőztek, a közönséges vallásban eltévelyeghettek, mivel emberek voltak: vajjon én vagy az én prédikátorom, ki azt sem tudja, hány foga vagyok, nem vagyunk-e emberek? Ha bátorságos nem lehetek a régi szent jámborok tetszésében, noha szentebbek és tudósabbak voltak nálamnál; noha többet forgottak a szentírásban: miképpen lehetek én a magam tulajdon tetszésében bátorságos?... A prédikátorok énreám bízzák az ítéletet a tudomány dolgában: én pedig vagy nem olvastam a szentírást, vagy ha olvastam, sem mondhatom, hogy minden titkait általláttam. Hogy lehetnék bizonyos dolgomban? Avagy: ha oly mély tudományú böles emberré lettem az eke szarvánál vagy a ló faránál, hogy e világon minden tudós tanítókat nekem kell megítélnem: mi szükségem vagyok a prédikátorra?... Isten azt mondja, hogy a szentírás magyarázatja embernek tulajdon elméjéből ki nem kerekedik; és hogy nem mindennek adatik a szentírás magyarázásának ajándékja. 2. *Pet.* 1, 20. 1. *Cor.* 12, 30. 11. Arról is parancsolatom vagyok, hogy ne higyeek minden léleknek, hanem megpróbáljam, ha Istentől vagyok-e? mert az ördög is néha angyalá tünteti magát: és a Calvinus mondása szerint gyakran a hitetlennek szinte olyan vélekedése vagyok maga felől, mint a választottnak. Azért minémű hihetséges jelenségekből tudhatom, hogy nem az én vakmerő tetszésim indulati visznek arra, hogy a szentírást ilyenképpen értsen, hanem a Szentlélek maga?... Vegezetre: gyakran látom, hogy a lutherista erősen tettei, hogy őtet a Szentlélek vezérli arra az írásmagyarázatra, melyet az augustinusok követnek. Azután kálvinistává, ariánussá lesz, ottan a Luther értelmét gázságnak ítéli; magarúl pedig azt állítja, hogy őtet a Szentlélek oktatja, noha a Szentlélek nem oktathat ellenkező értelemre. Ha azért egyébként nem tudhatom az írás igaz értelmét, hanem abból, hogy az én tetszésem szerint Szentlélek tanít engem, soha semmi dologban bizonyos nem

lehetek. Mert méltán kételkedhetem, hogy az én tetszésem úgy megcsal engem, midőn kálvinista vagyok, mint megcsalt, midőn lutherista voltam és annál jobb vallást nem ítélnék: holott most is csak olyan bizonyúságom vagyok a kálvinistaság követésében, minő volt a lutheristaságban: tudni illik, hogy nekem úgy tetszik, hogy ezt a szentírásban nyilván tanítja Isten.

Világos az újítók tévelygő révedezése. Azonban Pázmány még a kibontakozás lehetőségét is elvitatja tőlük. A visszavonások leszállításában nincs módjuk az elszakadtaknak. Ha nincs a vetekedésben más ítélő bíró, mint a szentírás, ez is csak úgy, mint a hogy ők értik és magyarázzák, ki várhatná az ügy eldöntését? Szinte úgy cselekesznek, mintha két prókátor valamely jószágról perlene, de bírót egyebet egyik sem akarna, hanem csak a dekretomot; és szembe ülven, az egyik előhozná a dekretom szavát s nagyon vitatná, hogy ez a textus nyilván kimutatja az ő ügye igazságát. Másik is azon dekretom más mondását pergetvén, erősen biztatná magát, hogy övé a jószág. És mindenik azt mondaná másíknak: ez, s eddig vagyok. Mellettem vagyok a dekretom végezése, ezen kívül más bírót nem akarok; enyim a nyereség. Calvinus előáll s mondja ezt: Krisztus mennybe ment: tehát az ő szent teste nem lehet a sákramentomban. Luther másfelől pöki markát s azt mondja: Isten szavát halljad: »Ez az én testem«, ihon igazsága az én tudományomnak. Egyik sem akar senkit ítélőmesternek ismérni, hanem mindenik a más féltől támasztott bizonyúságot szája-ize szerént fejtegeti. Azért semmi úton végére nem mehetnek, melyik mondjon igazat közszülők.

Mikor a csipát letörlik szemekről, magok is látják ezt a pártosok; és az ilyen szívökben tusakodó gondolkodások oly sértegető s titkon sebesítő és furdaló ösztönöket hagynak megháborodott lelkiismeretök habjaiban, hogy csaknem kétségbe esnek az igazság ismeretiről; és látván, hogy semmi módjuk nincsen, hogy a bizonytalanságból kifeszellenek, kifakasztják, a mi szívökön vagyok, és azt mondják, hogy az utolsó napon Isten leszen az igazságnilatkoztató ítélőbíró. Nem vészik eszékbe, hogy késő akkor tudni, az ellenkező tudományok között melyik igaz: mivel akkor helye nem leszen a megtérésnek. Szükséges, hogy itt, e földön, nyilván megismértethessék a hamisság, és vége szakadhasson minden visszavonásnak. Valamely tudomány ebben bizonyos módot nem ad, veszedelmes, botránkoztató, kétségbe ejtő, ördögi tudománynak kell annak lennie. Nem csoda, hogy az új vallások bizonytalanságának rossz gyümölcsei lettek. Maga Luther sokszor írja, hogy nem hitte maga is, a mit prédikállott; Calvinus, Beza ezent írják magokról és a több társokról. Telve vannak kételkedéssel, habozással, és a mint Beza és egyebek írják, senki sem tudja, mit fognak holnap hinni és tanítani. Mikor Luther a sákramentomok számát feljegyzí,

csak *pro tempore*, ideig, míg más fantáziája nem jut, három sákramentomot hiszen; azután ki tudja, mit hiszen? A magyarországi kalvinisták látván, hogy az ő tudományok egy nyomban nem maradhat, csak arra kötelezik a tanítókat, hogy ha valamit korrigálni kell tudományokban, legyen közakarattól. De a bizonytalanság, ingadozás legszomorúbb eredménye, hogy számosakat hitelenségre hajtott. Luther és Calvinus megvallják, hogy az ő tanítások után az emberek semmit nem hisznek: az evangéliomot fabulának, beszédnek tartják, és lassan-lassan nemcsak az arianizmus, de az atheizmus és török pogányság becsúsz-mász, mint a tű után a cérna. Erasmus panaszkodik, hogy mihent az új evangelisták támadának, oly nagy bizonytalanság szálla az emberek szívébe, hogy sokan semmit nem kezdenek hinni. Béza sem tagadja, és bő beszéddel előhossa Schlüsselburgius, hogy valamennyi éles elméjű tanítványi voltak Calvinusnak, majd mind ariánussá, zsidóvá vagy törökké lettek. Igazán mondja Schlüsselburg, hogy a kalvinista tudományból vett okot az ariánusság. De melléje kellett volna vetni a lutherista tudományt is; mivel maga Dávid Ferenc írja, hogy a lutheristák vallásából vett okot a Szentháromság tagadására. Mert az ariánus vallás két erős bástyáját Luther építette: 1. Hogy nem kell hinni, valamiről az írásban nincs emlékezet. 2. Hogy semminek kell tartani az írás értelmében a régi szentek tetszését. Ezt a két dolgot, azt mondja Dávid, hogy ő Luthertől tanulta; és ezek helyen maradván, győzhetetlenek az ariánusok.

Eszekbe vevék a pártosok, noha későn, hogy csonttal ütötték bokájokat. Láták, hogy nem kell vala ily tágas kaput nyitni a tévelygésre; igyekeztek is azon, hogy beárkolják ezt a nagy utat. Halljad, mit mond Melius Péter az ariánusoknak a váradi disputációban: «A bibliából előhozott bizonyságokat, azt kívánjuk, hogy senki az ő fejétől ne magyarázza, hanem nagyobb böcsületi legyen ebben az igyben a régi, egyenlő, igaz keresztyéni gyölekezetnek, hogysen mint imez-amaz hitetlen szecskevésznek.» A többi újítók is az ariánusok ellen örömet forgatják a gyölekezeteket. De könnyebb a tévelygésre okot adni, hogysen a tévelyedetteket igazságra hozni: mert oly követ vethet egy bolond a kútba, melyet tiz eszesnek is gond kivonni.

Mily biztos, bátorságos mindezekkel szemben az állhatatos kösziklán épített igaz vallás! Nem ingadoz, mint a nádszál: nem haboz, mint a szelektül felhaboritott tenger; nem csavarog, mint az útavesztett ember; nem tantorog, mint a szédülés lelkétől részegített tévelygő. Senki szembe nem szökik az Anyaszentegyház vallásával; a szentatyák egyenlő értelmével üstököt senki nem vonson... Aztán sorra veszi az orthodoxia szokásos argumentumait. Az új vallásoknak nincsenek gaz, Istentől küldött pásztorok. Nem mutathatják ki apostoli eredeteket, annál kevésbbé igazolhatják isteni jelekkel, csodákkal, hogy rend-

kívülileg bocsáttattak. Ne mondják, hogy a reformáció elterjedése csoda: ugyanezen csodával Arius és Mahomet vakságát szintén erősíthetni. Mert ezek több nemzetséget szakasztottak el az igazságtól, hogysen Luther. Vajjon a fő rendek nagyobb része miért állott az újságra? Hogy meggazdagodjék, hogy az egyházi jószággal és kincscsel töltöz- zék, mint Luther és Bucerus megvallja. Annak felette a keresztyén hit nem haddal, pártoskodással, fejedelmek ellen támadással, pogányok fegyverével, erőhatalommal lett, hanem csendes prédikálással, csuda- tétellel, mártíromság-szenvedéssel, szent erkölcsök példájával. A mostani vélekedések pedig haddal, pártolkodással, konfederációkkal, vérontással, török segítséggel plántáltattak, gyökereztek, gyarapodtak. Igazán, írja Andreas Fabricius, hogy több vér ontatott az Augustana Confessio terjesztéseért, hogysen görög Iónáért. Hogy csúszá-másza bé Magyar- országba a lutheristaság? A sok hadakozás alatt elfogyának a papok és szerzetesek, az érsekségek és püspökségek jószágait a fejedelmek szükségére foglalák; és így a község lelkipásztor nélkül lévén, lassan- lassan tévelygésbe esék. A mi boldogtalan időnkben a Bocskai pártol- kodása által sok vérontás, országpusztulás és keresztyének pogány kézbe adása után a török, tatár fegyverével és hajdúk szabad dúlásával; annak utána, nem tudom micsoda Ünni-jó és Quam-foeda-ratiókkal mindenféle tévelygés szabadságot nyerc.

»Dicsekednek azzal némelyek, hogy török, tatár kardja hozta bé az evangéliomot, a hová különben magát bé nem túrhatta. De én ennél nagyobb gyalázatját alig látom az új tudományoknak. Mert ki látta, hogy az ördög gyarapítsa és terjeszse az evangéliomot? . . . Nem akará Isten, hogy Dávid építene neki templomot, mert sok vért ontott vala. Törvénnyel tiltá, hogy pogányokkal szövetséget ne tégyen az ő népe. Ez így lévén, ki hiheti, hogy Isten most az ártatlan vérben telhetetlen világtolvajjal akarta felállatni Magyarországon az evangé- liom tisztaságát.«

Az új tudományoknak gyors terjedésével se hozakadjanak elő. Bezzeg ha Luther két vagy három negyvennapí bűjtöt szerzett volna minden esztendőben; ha oly sanyarú életet kezdett és hirdetett volna, mint a fatalpú barátok élete: méltó volna csudára, hogy ily sokan követték. De hogy a lágy és szabados útra sokan sietnek, oly nagy csuda, mintha egy nagy hegyről a követ egy kis taszitással alábocsa- tanád és azon csodálkoznál, hogy nagy erővel sem hajíthatnád fel oly sebesen, a mely sebesen alá jó. Nem kell csudálni, ha a feslett életű barátokból főeretnekek válnak. Régenten Jovinianus, Pelagius, Euti- ches; mi időnkben Luther augusztiniánus, Bucerus dominikánus, Pelli- canus franciskánus, Viretus karmelitánus, Oecalampadius brigittánus, Mártír karthuziánus, Ochinus kapucinus barátok lévén, a csuklya és cilicium helyett színes köntöst, csinos menyecskét keresének. De efféle

emberek esetével nem a hamisság erősödik, hanem az emberi gonoszság büntetődik. Mert miképen a mély és széles tengerben a dög meg nem marad, hanem kihány a tenger minden rütségét magából: úgy az eklézsiától el kell annak válni, a ki prédául adja magát az ördögnek.

Azonban a prédikátorok nemcsak isteni küldetés nélkül szükölködnek: Pázmány egyenesen a protestáns tanokra mutat, melyek szerint a prédikátorságnak semmi haszna, szükségessége nincsen. Ha mindenki maga ismeri meg az igazságot, értelmezi a bibliát, ha büntől senkit föl nem oldozhatnak, nem áldozhatnak és egyéb hatalommal, mint a közönséges hívek nem rendelkeznek: minek akkor a sok csöcselék prédikátorok? Hiszen a lutheristák, kik azt hiszik, hogy a Krisztus teste mindenütt jelen vagyon, prédikátor nélkül, korcsomán is egyaránt eszik a Krisztus testét. A kálvinisták semmit egyebet kenyérenél nem vesznek tanítójoktól; hanem magok, hítek által égbe röpülnek, ott egyesülnek [azt mondják] Krisztussal. Itt is azért a prédikátor haszontalan; mert kenyeret mindenütt találnak és hítek által égben sétálhatnak a kálvinisták, mikor kedvek tartja. Mivel azért magok megvallják, hogy az ő prédikátorok áldása nem szükséges az Úr testének jelen léte: nem látom, mi haszna legyen a prédikátoroknak . . .

A vetekedésnek egyik legfontosabb kérdése volt a régiség is, melyet mindkét fél egyaránt magának követelt. A protestáns ép úgy az apostolok utódának mondja magát, mint a katolikus. Pázmány hivatkozik a szentírásra, melyben Krisztus azt ígéri, hogy az ő híveinek gyülekezetét az ördög ereje le nem nyomja, ki nem gyomlája, meg nem hódoltatja; másutt azt fogadja, hogy világ végezetig híveivel marad; és hogy minek utána a jó mag egyszer elhíntetett, soha úgy meg nem fojtatik a konkolytól, hogy mind aratásig ne nevedjék. Idézi Szent Pál szavait, hogy világ végéig pásztorokat tart Isten az ő juhái között, kik tanítsák, legeltessék és a tévelygések szelétül oltalmazzák a híveket. Maga az augsburgi hitvallás, maga Calvinus is vallják, hogy Isten egyházának mindig kellett és kell léteznie. Innen van, hogy az egyház szüntelen a régiségen tartotta szemét, a szentek az eretnekségeket folyton azzal utasították vissza, hogy a régi hittől eltérnek, új tudományt tanítanak. Mikor az ariánusok, macedoniánusok a disputációtól nem tágitottak, Sisinnius Theodosius császárnak azt ajánlotta, hogy a disputációt félre tévén, azt kérdjék tőlök, ha megállanak-e azok a szent jámborok tanításán, kik e mostani veszekedés előtt éltek? Mert ha ezen meg nem állanak, a magok követőitül is megvettettek; ha pedig a régiek ítéletét béveszik, könnyű ezek könyvökből kifejezni az igazat. A niceai, csesomi, kalcedoni gyülekezetek mind hangoztatják, hogy a régiek nyomain állanak. Ellenben az új tanítók magok is elárulják, hogy új tudományt hirdetnek. Luther akárhanyszor említi azt az időt, mikor egyedül állott tanításával; Calvinus maga írja, hogy

a régiek mind tévelyegtek és a pápa az egész világot megvakította; hogy ezer esztendővel ő előtte az igaz tudomány, sőt az eklézsia ledől és elveszett. Hogy egynéhány száz esztendőtől fogva az egész világ a tudatlanságok temérdek sötétségében volt, és az Isten ígéjének tiszta prédikálása úgy megszűnt, hogy igaz pásztori nem maradtak az eklézsianak. Észreveték utóbb, hogy ekkép magok ellen vallottak; ezért vitatják oly igen az újítók, hogy az anyaszentegyház láthatatlan és inen van, hogy régenten senkitől meg nem ismertetett.

A reformáció újságát nem nehéz megismerni, ha a régi szent doktorok és pásztorok írásí mellé vetjük. A Kalauz huszonöt dolgot sorol fel, a melyekben Calvinus a régiektől különböz. Ám, ha ez nem elég; ha a Luther és Calvinus hiti nem új: mutassák meg a régiek írásából, hogy az apostolok idejétől fogva minden időben volt oly gyölekezet, mely az ő tudományokkal egyezett. Nevezzenek egy nemzetiséget, egy tartományt, egy várast, egy falut, egy házat, a hol ezelőtt száz esztendővel az ő hitek tanítottak... Sőt az apostolok idejétől fogva egy embert nevezzenek, Quis? Ubi? Quando? Ki? hol? és mi időben értett egyet ő vélek? Ki hitte és tanította valaha, valahol éppen ezt a tudományt, melyet ők most hintegetnek? — Némelyek azt felelik: elég, hogy az apostolok azt tanították, a mit ők tanítanak: egyébre nekik semmi gondjuk. Ám ezt az exceptiót mind egyaránt forgatják a legkülönbözőbb reformátorok és egyiknek sincs e dologban a másiknál színesb palástja. Más tudatlan és temérdek orcájú tanítók, úgymint Magyarai István és egyéb jó sülteek, nagyon püposkodnak, hogy az első anyaszentegyház színe az ő pártjokon volt. Nemcsak Adám, Ábrahám és Noe, úgymond Magyarai, de a nicea-béli, konstantinápolyi, efesomi és kalcedoni szent gyölekezetek is egyetértettek az auguszánusokkal. A római pápáktól is, kik Linustól fogva Melchiadesig Rómában ültek, mi (úgymond) el nem szakadtunk, vélek egyetértünk. — Ej, bátya, csak a csattig vonjad, és addig nyujtózzál, míg lepeled ér. Igen fenn kezdesz héjazni, elszédül az agyad. Én velem el nem hiteted, hogy gyomorból szólasz. Mert a négy szent gyölekezetet a mi illeti, ezennel meghalod (5. rész, 5, 6.), hogy ezektől oly távul estek, mint az ég a földtől. És a kik tudósbak az újítók között, úgymint Calvinus és Luther, nem tagadják, hogy ők messze járnak ezektől a gyölekezetektől. Ábrahámot és Noét különben magok mellé nem foghatják az újítók, hanemha ezt a két dolgot megbizonyítják: 1. hogy a mit az újítók a katolikus hitben kárhoztatnak, ezek is kárhoztatták, például a szentekhez való könyörgést, a halottakért esedezést; 2. hogy valamit Ábrahám hitt, azt a lutheristák és kálvinisták is hiszik; valamit nem hiit Ábrahám, azt ők sem hiszik. Mert a kik csak egynéhány cikkelyben egyeznek a lutheristákkal, nem lesznek azzal lutheristák, ha több dolgokról külön értelemben vannak. A harmincegy papát, kik Linustól Melchiadesig,

azaz 312-ig éltek, szintén méltatlan teszi lutheristává Magyari. A ki ezek leveleit, életét olvassa, érti, hogy semmit nem cimboráltak a lutheristákkal. Sőt a magdeburgi centuriátorok, Higinus, Anaclétus, Evaristus, Telesforus pápát mardossák a misemondásért, bérmlásért, Alexandert a szentelt vízért. És elkezdvén Urunk születésétől, száz esztendőn minden centuriában ilyen titulus alatt: »Inclinatio doctrinae, complectens stipulas, et errores Doctorum«: megmutatják, hogy a pápák sok dolgot tanítottanak, mely fogokra nem fér a lutheristáknak.

Illiricus és Hunnius magok mellé akarják vonni Szent Ágostont, Jerónimust, és azokat a papokat, barátokat és apácákat, kik az az egyházi rend gonosz erkölcséit fájlalták és szidalmazták; de ilyen módon Illiricus minket is fejenként lutheristává tehet. Mert a kik jámborok, azok a pápák vagy egyéb egyházi személyek vétékét nem javallják, nem szépitgetik. Vajjon az új tanítók nem feddik és pökik-e az ő hitelen valók gonosz életét? Abból, hogy Luther panaszkodással orcázza az ő eszeveszett nyájának istentelenségét, azt kell-e kisatúlni, hogy Luther elállott juhái mellől? Tehát a barátok és apácák sem lettek lutheristák a gonosz életű papok szidalmazásával. Mert ha lutheristák lettek volna, kiszökvén a barátságból, farba rúgták volna a csuklyát és nőzni kezdetek volna, mint Lator Márton.

Aztán a kik a pápák közzül némelyeket feslett erkölcsökért, és bár azt mondjuk, hogy tudományokért is, szidalmaztak, következik-e, hogy lutheristák voltak? Vajjon mind Luther katonája-e, a ki szidalmazza a pápát? Így a zsidó, török, ariánus, kálvinista: Luther hada leszen, mert ezek fejenként gyűlölik a pápát. Sőt ha nemcsak a pápa szidalmazásában, de a tudománynak egy vagy két cikkelyében egyeztek volna is ezek a lutheristasággal, következnek-e, hogy lutheristák voltak? Mert akkor bezzeg az ariánusok, szabellianusok, mahometánusok, kalvinianusok is lutheristák lesznek. Ha ezeket lutheristákká tesszük csak azért, hogy egy vagy két szót ejtettek, melyet a lutheristák javallanak: mi az oka, hogy a mi hitünk mellé nem foghatjuk mi is őket, holott a több pápista vallásokban egyetértettek velünk, a mint megtetszik írásokból, minden magok-viseléséből? Jóllehet, ha (a mi úgy nincs) úgy volna is, ha egynehány páparágalmazó ember lutherista lett volna is: igen vert és szakadozott had volna, és csak imitt-amott, rari nantes in gurgite vasto, szálankoznának a lutheristaság pásztori. Mert ezek közül egyik sok üdövel élt másik után; és egyikben elfogyván, másikban megújult a lutheristaság: maga az igaz tudomány és az ő pásztori minden üdők folyásában szakadás nélkül megmaradtak, a Krisztus ígéreti szerént.

Hunnius a görög ekléziát is említi, mintha övélek tartana. De bezzeg hiába mesterkedtek a lutheristák. Mert Jeremiás, a konstantinápolyi pátriárka, kihez az ő konfessziójokat béküldötték, oly választ

adott, melyet örömet eltemettek volna, ha Szokolovszki Sztaniszló 1582-ben nyomtatva világ eleibe nem terjeszti.

Az sem használ semmit, hogy a régen kárhoztatott tévelygőket vonják magukhoz. Mert Isten nem azt ígérte az eklézsiának, hogy a pokol kapuja nem ellenkezik véle, hanem, hogy győzelmet nem vészen rajta. Voltak sokan, kik fegyvert fogtak; de egyik a másik után sok idővel, szakadozottan, s végre is elnyomattak, elfogytak. Azért ha ezek közül valaki lutherista lett volna is, a mi soha sem volt, nem következnek, hogy nem új volna a lutherség. A Kalauz rámutat arra a nehézségre is, hogy a régi eretnekeket lutheristák, kálvinisták egyaránt maguknak követelik, noha egyik félnek sincs »nagyobb jelensége«, hogy ezeket a másik párttól elszakíthassa. Nem kell feledni azt sem, hogy a régi tévelygők, bár több pontban elszakadtak a katolikusoktól, mégis ezekkel sokkal több ágazatban egyeztek, mint a mostani újítókkal, kik amazokat magok is számtalan dologban szidalmazzák és kárhoztatják. Aeriust szeretik, mivel a halottakért való imádságot megveti; de eretnekek közé számítják, hogy Áriust követte. Vicleffet követik abban, hogy az úrvacsorában a kenyeret és bort megmaradni mondotta; de sok tévelygésért az augustai konfesszió esze-fordultnak nevezi őtet, stb. Ily alapon bezzeg nemcsak a visszakeresztelöket, ariánusokat, de a törököket, tatárokat, zsidókat magok közé vehetik. Ha azért szót nem akarunk szaporítani, azt mutassák meg az újítók, hogy az apostolok után volt valaki oly tanító, volt oly gyülekezet, mely ezekben az artikulusokban, melyeket vitatnak a római vallás ellen, ő tőlök el nem szakadott. Ő ellenek nem tanított, ő vélek mindenben egyetértett. Mert a ki egy hiten vagyon valakivel, nemcsak egy vagy két dologban tart véle; hanem az egész hitnek épségét egyaránt követi.

Hogy két szék között földön ne maradjon az új vallás, Vithakerus ágon mutat madarat és álmában azt beszéli, hogy, mint Krisztus ígérte, voltak minden időben igaz (azaz a reformátorokkal egyező) tanítók is; de az Antikrisztus üldözése miatt titkon lappangottak, fohászokdva bújdoklottak; ez okon őket neveken nem nevezhetni. Pázmány gúnyosan vág erre az érvelésre vissza. Örömet tudnám, mondja, honnan ment végére Vithaker, hogy efféle suttyomban lappangó lutheristák voltak? Mert ha ezeket senki nem látta, senki nem hallotta; ha a históriákban, a régi jámborok írásában ezekről semmi emlékezet nincsen: nem értem, mint tudhassa Vithaker ezer esztendő múlva az ő állapotjokat. Bizony számárnál is nagyobb fülének kell lenni, ha ezelőtt ezer esztendővel bocsátott fohászokdást meghallhat. Aztán, mivel efféle állítással minden tévelygés előállhat, honnan tudhatjuk, hogy ezek a barlangokban Endymion álmába merült titkos hívek lutheristák voltak, nem kálvinisták vagy ariánusok? ... Ismét: mire valók voltak ezek a titkos doktorok és pásztorok? Hiszen Isten a végre rendelte a pásztorokat, hogy tani-

tások által építsék az anyaszentegyházat, a farkasokkal szembe álljanak, a híveket oktassák, a sákramentomokkal és Isten ígéjével legetlessék. Ha az igaz hit nem lehet prédikálás nélkül, ha a Krisztus anyaszentegyháza sem lehet sákramentomok szolgáltatója nélkül, mint az újítók vallják: nem látom, mi módon kellett megmaradni a luther hitnek oly pásztorok alatt, kik semmit nem irtak, senkivel nem beszéltek, kikről soha semmi emlékezet nem volt a régiéknél. Soha fejembe nem fér, mint lehetett a Krisztus ígéreti ellen, hogy a hegyen épített város úgy lenyomatott, a Krisztus anyaszentegyházán a pokol kapuja oly diadalmat vett, hogy senki a régi historikusok és írástudók közül csak emlékezetet se tett legyen az ő tanítóiról és gyülekezetiről. Oly vigyázásban voltak a régi doktorok, hogy ha csak egy faluban egy nyomorult ember valamit hirdetett a régi tudomány ellen: mindjárt feljegyezték kezdőjét, követőit, viaskodását. Mint higylem tehát, hogy ezekről a titkos lutheristákról soha senki emlékezetet nem tett volna? . . . Befejezem azért ezt a bizonyosságot és azt mondom, hogy ha a Luther és Calvinus tudományának csak oly vezetői voltak, kik a pápa birodalmában hallgattak: ezek nem pásztorok, hanem latrok voltak, mivel az igazságot elhallgatták: a római eklézsiával, melyet bálványozónak tartottak, minden rendtartásban és sákramentomokban közösködtek: és így a Krisztus ígéreti ellen a pokol kapuja úgy lenyomta az igazságot ezeröttszáz esztendeig, hogy senki nem találkozott, a ki szólni merne az igazság mellett. A ki ezeket béfalhatja és megemésztheti, ámbár elhigye, hogy Luther előtt voltak efféle hallgató és haszontalan nem-pásztorok. Azért midőn mindeneket jól meghányok, vetek elmémben, igaznak találok, a mit Jurgevitius írva hagyott, tudni illik, hogy kettőnél többet nem találunk, kik Luther és Calvinus előtt az ő vallásokat követték volna: egyik Nullus, másik Nemo: azaz tizenhányan hányan, mind jó hősek, kiknek mind kapitányok, mind közlegényök: Sohílt Senki . . .

Az új tudományok hamisságának újabb jele, hogy ellenmondások vannak bennök. A Kalauz sorba veszi az első négy konciliumot, melyeket a reformátorok nagyrésze, mint mondják, tiszteletben tart, és kimutatja a protestantizmussal való ellemondásaikat. E pontok: a tradíció, a pápaság, a miseáldozat, a holtakért való imádkozás, a papok házassága, a keresztség büntörlő ereje, a szentek tisztelete és segítsége. Hosszan fejtegeti a gyűlöletes tételt: hogy az újítók az ördög tanítványi. Böven szól Luthernek az ördöggel való társalkodásáról, melyből a pártosok tudománya áradott: előszámolja, mily szörnyű halállal büntette Isten az eretnekeket. Zwinglinek szintén az ördög volt tanító-mestere Nem csoda, hogy a kálvinisták ördög-tojta találmánynak nevezik a luther vallást és viszontag a lutheristák a kálvinisták álmát ördög ganéjának hívják.

Urunk azt mondja, hogy a jó és gonosz tát gyümölcséről kell ismerni. Ebből megtetszik, hogy jó tudomány nem lehet, mely nyilván való szabadságot ad a feslett erkölcsre. Pázmány nem akarja állítani, hogy az új tanítók igényes beszéddel, nyilván azt hirdetnék, hogy a feslett, lator, istentelen élet szabados; tudja, »hogy ezt ilyen szóval nem mondják, sőt az embereket intik a jámborságra«; csupán azt állítja, hogy oly dolgokat hisznek és hirdetnek, melyekből, *per consequentiam necessariam*, igaz következés szerént kijő, hogy semmi tarts nélkül, szabadon, minden latorságba merülhet ember és minden tökéletes jósaágtúl búcsút vehet. A lutherista »Concordia«, a helvéciai »Confessio«, Luther, Melancton, Calvinus — a katolikusokkal ellenkezőleg, a kik szerént az ember Isten törvényét a saját erejéből ugyan nem, de Isten kegyelmével, segítségével megtarthatja — egyhangulag hirdetik, hogy Isten törvényét semmikép, magának Istennek malasztjával sem teljesíthetjük. Nyilván tanítják, hogy egyedül a hit által üdvözülünk, a jócselekedeteknek igazolásunkra semmi hasznok nincsen. Sőt a »Liber Concordiae«, melyre esküsznek a luther prédikátorok, a helvéciai hitvallás, Luther, Melancton, Calvinus, Beza, Bőjthe István minden elmés erejekkel vitatják, hogy akár mint szepelkedjenek, sincs semmi jó cselekedet az emberekben; hanem valamit mivelnek, halálra és kárhozatra méltó rútság, bűn, ocsmányosság, fogyatkozásokkal teljes tökéletlenség. Ezt oly fenn és kevélyen pattogatják, hogy a ködök felett látszanak járni, és Faëton módjára a nap szekerét hajtani, midőn erre az örvendetes helyre jutnak. Vaj fojtotta volna meg Isten pázsitjában ezt a jó erkölcsök veszedelmére nevededett gazságot, mely minden jóra való igyekezetet megfojt emberben. Mert ha a mi jó cselekedetünk ocsmányosság Isten előtt; ha haragot és kárhozatot érdemel: sokkal hasznosb és szaporább ellenni a jócselekedet nélkül, hogysen ennek gyakorlásában fáradni; holott ettől megszűnván büntől szűnünk meg. Alamizsnát ne adjunk, ne imádkozunk; mert ha ezeket cselekeszszük, bünt cselekszünk. Mind egyaránt örök kárhozatot érdemlek, akár az enyimből irgalmasan cselekedjem, akár a másét hamisan elvonjam; akár gonosz indulatimat megzabolázzam, akár Epicurus módjára megereszszem; akár Istent dicsérjem, akár az ő nevét átkozzam. Pázmány semmire sem becsüli az élő hitnek azt a theóriáját, melyről a legtöbb reformátor beszél; annál nagyobb erővel veti magát az új evangéliomi szabadságra: hogy a keresztyén semmi polgári vagy jó erkölcsről való törvény tartására nem köteles. Valóban, ha az embernek minden cselekedeti bűn és undokság, nem kötelezhet Isten a törvénynek cselekedetire, melyek véték nélkül nem lehetnek. Azonban ha efféle tanok tágas és könnyű utat nem nyitnak, ha hívokodásra és testi szabadságra alkalmatosságot nem adnak, melyek a jó életnek drágább, fogatosb és nemesebb gyökereit kiássák: nem tudom, micsoda adhasson

szabad menedéket. Palástolják is némelyek vélekedéseket és azt mondják, hogy a jó erkölcsről való törvény megmarad, *quoad obligationem, sed non quoad reatum condemnationis*; de nem úgy, hogy kárhozzasson. Mely felelet annyit tévesen, mintha azt mondanád, hogy ha embert ölünk vagy paráználkodunk és egyéb vétket cselekszünk, sem érdemljük ezekért a kárhozzatot. Mely ha úgy nagyon, nem igazán mondotta Szent Pál, hogy valaki efféle cselekszik, méltó halálra. Azt sem jól hirdette, hogy a bűn zsoldja halál; mert a lutheristák akármit műveljenek, sem érdemlik a kárhozzatot.

Azt is mondja Szent Pál, hogy sokan eltörik hitek hajóját a tiszta lelkiismeret vesztese után; de Calvinus azt vitatja, hogy valakiben egyszer igaz hit találtatott, akármit cselekedjék, soha az Isten fia méltóságát és örökségét gonosz étellel vagy hittől szakadással el nem vesztheti... Látod-e, mely szép dolog a kálvinistaság? A ki abban egy cseppet kaphat, ne féljen attúl, hogy elessék. Ha azután törökké leszen is, megmarad benne a kálvinista hit és azáltal kétség nélkül a Mahomed mennyországába mégyen.

Calvinus szerént kinek-kinek oly bizonynyal kell hinnie, hogy Isten ötét örök életre választotta és boldogságba viszi, mely bizonynyal hiszi, hogy Krisztus meghölt érte. Valaki ezt elhitheti magával, bár elméjébe se tűnjék, hogy féljen a kárhozzattól és ezzel a félelemmel tartóztassa gyarlóságát a gonoszságtól. Mivelhogy Isten a Krisztus halála óta a luther és kálvinista hitű emberben — a Liber Concordiae, Calvinus, Beza szerént — a bűnt nem tulajdonítja bűnnek, hanem elfedezi és számot sem tart reá. Ha tehát Isten bűnnek nem tulajdonítja a paráznaságot, lopást, gyilkosságot a Luther és Calvinus köve-tőiben: miért kellene félni az Isten haragjátúl és büntetésétül?

Napfénynél világosabban megtetszik ezekből, mely nagy bátorságot adnak efféle tudományok minden feslettségre. Mert valami a bűntől megtartóztathatná az emberi gyarlóságot, azt az újítók mind felforgatják. A gyónást, purgatóriumot hallani sem akarják; valami a jócselekedetre izgathat, mind felturkálják; a jócselekedetek érdemét hallani nem akarják; sőt a mi jócselekedetünket Isten-haragító rút-ságnak kiáltják; lehetetlennek mondják, hogy valami jót cselekedjünk és az Isten törvényében valamit megtartsunk; azért ugyan azt vitatják, hogy nem is köteleztetünk az Isten törvényére . . .

Elválhatatlan gyümölcse az ég és föld dögletterő gonoszság ezeknek az öszveszött és fonatott, de az igazságtól messze elhanyaglott genyedséges tudományoknak, melyek vezérléséből a szent erkölcsre és életre való igyekezet annyira elaludt az új hitesek között, hogy oly vélte találatnak, kikben szikra volna a tökéletes életnek, mely ritka szokott lenni a fekete hatyú. Senkinek életét nem vizsgálom; sőt még azokról sem emlékezem, melyek hírével egész ország bétölt; hanem röviden

azokról az Epicurus disznaihoz illendő dögleletes fertelmességekről emlékezem, melyeket magok sem szenvedhettek egymásban, hanem kikiáltották magok ellen a prédikátorok . . .

Bornemisza Péter, nevezetes prédikátor, az ő gaz prédikációinak negyedik részében az ördögi kísértetekről oly rút mocskos dolgokat írt, hogy az ördög sem írhatott volna szemérem nélkül ily mosdatlan ocsmányságokat. Emlékezik az ő rendin való prédikátorok vad gyümölcsiről, iszonyú latorságiról, utálatos fertelmességiről. »Egy ifjú lelki tanító (úgymond) kétszer vádoltatott előttem, nemcsak házasságtörésről, de sodomita-életéről is; és látván, hogy mindazáltal sok épületet művelt volna tanításával, keményen megfenyegetém. De csuda szörnyűséget beszéllett: hogy feleségével kétszer, háromszor is volt dolga egy-egy nap csak azért, hogy inkább megenyhődnek . . . de még inkább lángozott mind leányokra, mind gyermekekre. Több szörnyűségét nem mondom meg.« Viszontag emezt írja: »Előttem mint superintendens előtt vádoltak egyet, ki egynehányszor úndok bűnökbe esett vala, és kérnek vala, hogy szegyenel levonjuk róla a prédikátor tisztet. Ez pedig igen böles tanító vala, és foganatos vala tanítása, kinek ifjú felesége lévén, csak fél esztendei menyecske, mégis szolgáló leányával vétkezett, sőt még férfakkal is . . . Más prédikátort megégetének, hogy az ő maga leányával lakott . . . Ferenc prédikátor a mely leányt tanította a fő uraknak, azokkal lakott deák korában. Én is, mikor ezeket írtam, rettenetes kísértetekben voltam, és reszkettem belé.« Ezek nem elegek: dagadtabb pofával feljebb fúja sípját Bor-megisza és így kérődik: »Két fő prédikátort tudok én üdőmben, kiknek fertelmes élete szörnyű volt. Az egyik sokat pironkodott; mert miatta asszonyt is, leányt is öltének, és mikor kin látták akár utcán, akár mezőn, a kapások is azt kiáltották: Bika, bika, bika. A másik, noha híres prédikátor volt, de igen szegyenül sok gyermekivel élt, és mind holtig egynehány asszonynyal és leánynyal lakott. Ismét egy jeles prédikátort láttam gyermekkoromban, Kálmáncsi Mártont, ki elein igen nagy híres doktor vólt, ki Debrecenben holt meg. Ez Batizi Demeternek megmondta titkon, hogy régtől fogva egy leányt tartott férfiú ruhában inasul és véle lakott.« Ezekből eszedbe veheted, mely bátran nyájaskodnak a más ember házában prédikátor uraim; szinte mintha az ő csecsezések kintül, büntül megöldozhatná a menyecskék férjét.

»De hagyjunk békét a Bor-megiszá-túl könyvbe iratott koslató prédikátorok úndokságinak; talám egyebütt jámborbak vannak közöttük?« És idézi egyebeken kívül Bejthe István szuperattendensnek »bakbűzü füzfa-versét«, »melyben nevezet szerint megdicséri az alatta való fő-fő prédikátorokat. Némelyekről azt írja, hogy feleségeket ebül kapták és most magok ke . . . tői asszony-hölgyöknek; paráznák, méreg osztoगतók, emberéretők, etc.« Így ízette vissza »a papok ganéjában

piszkáló prédikátorok» régi vádjait, nem kevésbé vastagon, és a mi fő, nem kevésbé lesújtólag, mikor azzal »elégedett meg«, »a mit magok okádoznak egymás szakálába«. Fejtegetéseinek korábbi helyei mutatják, mennyire tisztában volt vele, hogy efféle példák legkevésbé alkalmasak tételének szilárdítására; de a mi helytelen logikailag, igazolhatóvá, sőt fontossá lett a viszonyok szempontjából. Pázmány tudja, hogy nemcsak tudományát, de táborát is kell védenie. A következő részben, a melynek tárgyát annak bizonyítása teszi, hogy az új tanok hamisak, mivel »hazugsággal gyarapodtak és hazugsággal gyűlöltetik az igazságot«, nemcsak az egyházat veszi védelmébe, a melyet a reformátorok számos ráfogással igyekeztek gyűlöletessé tenni; hanem szerzetét, a Jézus-társaságot is, melyről a legotrombább koholmányok keringtek: így, hogy Madridban, a Szent Jerónimus klostromának tavában háromszáz elemésztett gyermek fejét találtak; hogy 1601-ben Antwerpenben egy jezsuitát természet ellen való bűnön kaptak és megégettek, stb. A Kalauz hevesen, határozottan utasítja vissza ezeket az aljas rágalmat, bizonyítja rájuk minéműségüket. Aztán visszatér a tárgyhöz. Az új tudományok hamissága megtetszik abból is, »mert visszavonyók, állhatatlanok és ellenkezők az új tanítók«. Diadalmasan mutat rá, hogy a mostani szakadások első ácsi és kovácsi mennyire gyűlölködnek és viaskodnak egymással, mennyire szidalmazták, pökdösik, kárhóztatják egymást, sőt az újítók fő embereinek tanaiban mennyi az ingadozás, az ellenmondás. Luther, a ki első kezdője volt az újságoknak, oly tévovázó és állhatatlan volt minden írásiban, hogy ötöt méltán a ház tetején forgó vitorlának nevezhetjük, mely oda fordul, a hová a szél viszi. Gaspar Querhamer a Luther írásából csak az úrvacsorának egy vagy két szín alatt vételéről harminchat ellenmondást szedett egybe. Jodocus Coccius szám szerint nyolcvan derék dolgot számlál, melyet néha vallott, néha tagadott Luther írásiban. Azt is írják, hogy ugyanő halála előtt sákramentáriussá lett: de az emberektől való féltében vagy szégyenletében nem merte tetszését kifejezni; hanem Melanchtonnak jelentette és reá bízta, hogy halála után ennek bizonyossága lenne. S gúnyosan jegyzi meg: »Ez a derék tökéletesség és Vertumnushoz illendő állhatatosság szinte világ reformálására küldött prófétához illett. És noha az apostolok írásának sem kellene hinni (úgymond Szent Ágoston, ha csak egyszer hamisat irtak volna is; de Luthert annyi habozás után prófétának kell tartani!). Melanchton, Beza szintén napról-napra változtak: de különösen Calvinus ellenmondásait, következetlenségeit sorolja föl annak bizonyítására, hogy Istentől küldött tanító nem lehetett. A »Concordiáról írt gyölevész könyv«-ből tiz derék artikulust emel ki, a melyek szerint a lutheristák egymással ellenkeznek; Vithaker, Beza és más kiváló írók szavaival és a hollandiai küzdelmekkel igazolja, hogy a kálvinisták közt

szintén nagy a zürzavar, az eltérés, a tudományt illetőleg a szakadas. Hiába nyalják és mutatják egymást egyszőrűeknek a lutheristák és kálvinisták, mikor a katolikusok ellen berzenkednek. Nagy bátran hirdetik, hogy nincs öközöttük egy vagy két kisded közbenvetésnél több villongás; azokban is csak hogy nem érti egyik fél a másikat; de valóképen nem messze járnak egymástúl. Sommában csaknem azt mondják, hogy ők nem egyébről vetekednek a számár árnyékánál és a kecskék gyapjánál; mert csak abban nem egyesülhetnek, ha a szénát kaszával kaszálták-e vagy ollóval ollózták? Ezt ezelőtt Musculustól, Bullingertől hallók. Vithaker, Bucerus, Beza is beszéltek ilyenfélét; de hogy az álorca levonassék az új tanítókról, elsőben is: hol olvasták a szentírásban, hogy csak a fundamentomban való egyenetlenség árt az üdvösségnek, és a hitnek egyéb cikkelyeiben ártalom nélkül lehet külömbözés? Honnan mehetünk végére, melyek a fundamentomok és melyek nem fundamentomok? . . . Annak felette hazudtolják és pofázzák magok a lutheristák ez aránt a kálvinistákat; atheusoknak, epikureusoknak nevezik azokat, kik csak aprólék dolognak ítélik ezt a visszavonást. Luther, Severinus Scultetus, Filippus Nicolai, Graverus, Pappus, Schlüsselburg stb. szavai ebben a részben világosan szóló bizonyítékok. Viszont a kálvinisták is fántom-fánttal fizetnek a saxoniai serfőző prédikátoroknak. A helvéciai hitvallás nem igen hizeleg Luthernek; a többi kálvinisták a lutherista tanítókat számárnyi számároknak, tisztátlan latroknak, eszefordult tévelygőknek, Mahomet követinek, gyalázatos tévelygések kompolárinak, Antikrisztus szolgálatjára köteles vezetőknek és több útalatos gazságoknak nevezik. Pappus, Schlüsselburgius elősorolja ezeket a címeket. Milyen mások a római egyházban lévő állapotok! A régi egyháznak, mint Krisztus valódi nyájának ép az egység egyik fő jele. Urunk és az apostolok szerint: a híveknek egy fejek, egy szüvök, egy szájok vagyon. Különböznek holmi rendtartásokban, egyeznek a hit összes ágazataiban, hiszik, a mit az anyaszentegyház eléjük ad, azt tartják, a mit elődeik és testvéreik a világ minden részeiben és az idők folyásában mindenkor tartottak és tartanak. Ellenben az új tudományok — és ez az új jel hamiságokról — nem egyebek, mint a régi tévelygések söprei és mosléki. A Kalauzban húsz nevezetes régi eretneknek harmincöt tévelygése van felsorolva, melyet a pártosok megújítottak és a római eklézsia ősidőktől fogva kárhoztatott. Kitetszik ebből, mily szemtelen orcát vett volt fel Vithaker, mikor a régi eretnkségekkel egy csomóba akarta kötni és egy rendbe állatni a katolikusok vallását; és hogy a mostani újságok a régen átkozott és gyökerestül kiaszott eretnkségek reves tőkéjének csemetéi és haszontalan jövősi.

Terjedelmes, hosszú fejezet bizonyítja az új tudományok hamiságát azon az alapon, hogy az újítók a szentírást »rútól megmarcong-

ják-. Böven szól a biblia tekintélyéről, majd, hogy minden eretnek a bibliát hívta bizonyiságnak. De noha eleitől fogva mind a szentírást főtágták és vele csinósították rútságokat: soha oly eretnecség nem volt, mely a szentírástba nem vetette volna körmét és ezt sokképen meg nem mocskolta, meg nem marcongotta, meg nem vesztegette és csonkította volna. Sokan némely részeit megvetették, mint fergeseket; a maradékát imide-amoda húzták, vonták és tekerték; megnyújtották, megrövidítették; megtoldották, megcsonkították; hamis, tekerő magyarázatokkal úgy ferteztették, mint az ő hamis tudományok erősítésére alkalmasoknak találták. A miben akarták, helyt adtak neki; a miben akarták, nem adtak, hanem félre vetették. Pázmány részletesen kifejti, hogy a szent könyvek megismerése csupán az anyaszentegyház tekintélyén alapulhat, mint ezt Calvinus, Kemnicius, Melancthon és Hunnius szintén megvallották. Élesen mutat rá, hogy a reformátorok különbséget tesznek az ősrégi és a mostani eklézsia tanúbizonyisága között: holott a régiek hagyományait egyedül a mostani tanulságtételéből ismerhetik, és Origenesig, a ki a III. században élt, senki sincs, a kinek írásaiban az ő- és újtestamentum könyveinek lajstroma taláthatnék. Hangosan hirdeti az egyházi hagyomány csalhatatlan erejét. Sorban válaszol az ellenfél ellenvetéseire, védelmébe veszi az ú. n. apokrif könyveket és fölteszi a kérdést: Senki közülünk az apostolok kezeírását nem látta: honnan tudjuk tehát az eklézsia tekintélye nélkül, hogy a szent szövegekben hiba nem esett? Avagy, elvetvén a Vulgátát és a hagyományt, ki biztosít, hogy Tremellius vagy Beza nem csalatkoztak és tudva nem csaltak a biblia-fordításban? A pártosoknak egyetlen biblia-fordításuk sincs, melyet ők magok általában hitelesnek fogadnának el. Calvinus, Beza egyaránt panaszkodnak, hogy a zsidók nem hitelesen olvassák a szentírást: és ugyanők még az újabb görög kódexek ellen is sok kifogást emelnek. Münster Sebestyén fordítását, mely a zsidó bötüből készült, megvetette Oecolampadius, emezét Conradus Pellicanus, ezét s társait tudatlannak bélyegezte Emmanuel Tremellius, ki először zsidó volt, azután dominikánus barát, annak utána kálvinista, végre zsidóságra tért: azért 1590. esztendőben újonnan zsidó kaptára voná a szentírást. Mindezek azzal dicsekednek, hogy ők betű szerént fordítanak, mindazáltal oly nagy különbözés vagyon közöttök azon egy mondanak fordításában is, mintha más-más dologrúl szólának. Nem is tagadják tulajdon magok sem, hogy bizonyos szabadsággal éltek. A zürichi biblia készítői megvallják, hogy főkép az értelemre törekedtek, a szavakhoz nem ragaszkodtak fölöttébb. Közben a hiányokat kipótolták, a rövideget bővebb szólással helyesítették, helylyel-közzel egy-egy igét beszúrogattak. Mintha a Szentlélek a bibliához nem tudta volna adni, ha szükségesek lettek volna, azokat a szókat, melyeket hozzá varrottak az újítók. Luther az ő fordításában

nem elégtette, hogy sok könyveket kített a szent könyvek közzül, nem akarván ezeknek helyt hagyni; hanem a mit helyben hagyott is, sok képpen meghamisította, néha a maga tők agyából hozzá tévén, néha letörölvén és elvévén benne, néha pedig megváltoztatván: kiért Isten őtet is letörölte az élet könyvéből. A Kalauz számos példát sorol föl ebben a részben, s a mi fő: az egykorú magyar biblia-fordításokra szintén kiterjeszkedik. Részletesen mutogatja hibáikat, cáfolja előszavoknak téves állításait. Sok mindenről vádolták a Vulgátát alaptalanul, s Pázmánynak könnyű volt ezeket a dolgokat ellenfeleinek fejére ráolvasnia. Az sem áll, hogy »a pápisták a községtől mindenestül megtiltják a biblia olvasását és annak közönséges nyelvre fordítását«. A kígyörögül, deakul vagy zsidóul írt, minden tarts nélkül szabadon olvashatja. A katolikusok nemcsak nem ellenzik, de sőt javallják a szentírásnak keresztyéni józansággal való olvasását; csakhogy a közönséges nyelvekre fordított biblia olvasásában megkívánják: először: hogy senki ne alítson minden embert kötelesnek a biblia olvasására; mert nem tartozik minden ember iskolába járni és olvasni tanulni; más az, hogy a tudatlan község és a vakok, ha akarnák, sem olvashatnák a bibliát; hanem lelki tanítók eleven oktatásából tanulják a keresztyén igazságot. Ugyanis a hit hallásból vagyon, *Rom. 10. 18.* Urunk is eleven prédikálás által, nem írás-olvasással oktatta a híveket... Másodszer azt kívánjuk, hogy eszébe vegye minden ember, hogy a szentírásban sok nehéz dolgok vannak, melyeket a tudatlanok magok veszedelmére csigáznak, *2. Pet. 3. 16.*; és hogy az Isten szavának igaz értelme nem lehet emberek eszeskedéséből, *2. Pet. 1. 20.* Azért nem szenvedjük, hogy akármely hosszú üstökű s rövid eszű kofa, akármely taknyos orrú tetves sócé, akármely nyalka szer-szem katona, vagy kapta-bűzű mives legény ítélő mester legyen a szentírás dolgában, és a lelkipásztorokat, sőt a közönséges anyaszentegyházat iskolába vigye, lapockája alá fogja, tanításában megtorkolja; vagy egy kis gézengúz magyar írásocskája után szemesbnek s okosbnek ítélje magát az anyaszentegyháznál... Mennyire üdvös szabályok ezek, magoknak az újítóknak számtalan tévedése és hibás magyarázata mutatja, melyek az írással nemcsak ellenkeznek, hanem annak becsületét is megrontották. A Kalauz példatára kimerít hetetlen tárháza eféle dolgoknak. De Pázmány ennyivel sem bir megelégedni. Tudja, hogy a tanítók erkölése nem mindig próbaköve tudományuknak, azonban Luther, Calvinus és társaik élete módja egyszersmind tudományuknak megvalósítása, ígék hamisságának biztos jele. És kiméletlenül pellengérré állítja kevelységöket, háborgásokat, fajtalanúságaiknak világszerte szórt és terjesztett híreit. Nem, a tiszta-ság, alázatosság, szelidségszerető Isten ilyen ördögi kevelységgel felfűjt, háborgó és fajtalanúságban torkig úszó rút emberek által nem akarhatta felállatni az ő aklának falait, kikben csak a külső tisztességes életnek

sem volt semmi jelensége. Isten elszenvédi, hogy polyvák is legyenek a tiszta búza között: de hogy első kezdői és építői az isteni igazságnak torkig úszszanak a hamis tanítók kijelentett rút erkölcsiben, azt egy okos ember sem eresztheti szívébe. Mindent, de mindent megtagad tőlök, a mi jó, a mi értékes. Orcájokba vágja, hogy újabb és újabb vélekedéseket hirdettek, hogy haboztak tudományokban. Bezegg nem ilyen az igaz hit, mely az ember értelmét úgy meggyőzi és megvastagítja, hogy minden habozást és kételkedést kirekeszt szívéből. Luther tétovázását eléggé ismeri a történelem és elárulják írásai. Volt idő, mikor maga is bánta, hogy ezt a viszálykodást gerjesztette. Melanchton teljes életében csél-csapott, habozott, mint a róka ide s tova hányta farkát; sem kinn, sem benn nem volt; és végre a kálvinistákhoz adta magát. De a mi fő, ugyanők magok sem voltak meggyőződve igazságokról. Mind Lutherről, mind Melanchtonról, Oecolampadiusról föl van jegyezve, hogy többször vallomást tettek szívök nyugtalanságáról; Calvinus aját írásában mondja, hogy a hit mindenkor elegyítve vagyon sok hitelenséggel és kételkedésekkel. Lelkiismeretök ellen hirdetve igaznak, a miről magok sem voltak meggyőződve, nem csoda, hogy követőiket szintén kétségbe, nyugtalanságba vitték. Magam megtapasztaltam — mondja Pázmány — nemcsak egyéb rendbéliekben, de a prédikátorokban is, hogy számtalanon lelkiismeretek ellen követik az újságokat, kiváltképpen azok, kik egy kevésbé tudósbak. Mert nemcsak a sárvári prédikátortúl, Magyarai Istvántúl, de egyebektül is hallottuk, hogy azzal mentették magukat a velünk való beszélgetéstül, hogy nem akarják lelkiismeretek csendességét felzavarni; azaz, félnek, hogy az igazságot meg ne ismerjék. Mily erős ezekkel szemben az ő meggyőződése. »Én abban bizonyos vagyok«, — kiált föl — »hogy valaki csak közép szerént érti is a római hit fundamentomit és az újságok állapotját, soha (ha ezerszer külömbet esküszik is csendes lelkiismerettel lutherista nem lehet. A kik pedig megavasodtak a vélek nőtt-nevekedett újságokban és megfojtván teljességgel magokban az igazság kívánságának szikráját, szem-békötve akarnak járni: azoknak nyereségek az, hogy mindenkor tanulnak, soha állhatatos tudományra nem jutnak: tétováznak, ide s tova hányatnak, haboznak mindenkor... Azért apródonként arra jutnak, hogy ők is, mint Abailardus és a dochták, csak vélekedésnek tartják a keresztyén hitet, csúfságnak az evangeliomot, mint magoktúl meghallók«. Hogy adhatják tehát okát Isten előtt a szakadásnak, melyet kezdetek és követtek? Adhatják e okát, miért indultak egy szökött barát után, kiben semmi szentség nem tündöklött, semmi csudatétel nem fénylett, a közönséges emberek élete felett semmi jó erkölcs nem látszott? — Micsoda okosság mutatja, hogy annak tudományát kövessék, a ki maga sem tagadja, hogy ördögötül tanulta, a mit tanit egyebeket? Minemű

okok ereje tanácsolja, hogy elszakadjanak attúl a hittől, melyben a régi szentek (saját vallások szerint is) üdvözültek? Micsoda mentséget adhatják, hogy az anyaszentegyháznak, sőt a világi országoknak szokása ellen Isten követinek tartják azokat, a kik semmi bizonyos jelét nem adhatják követségeknél? Hogy merik az ő kicsiny seregeket a régiek sokaságával; az ő lézzegő, eloszlott és megszagattatott táborokat a szentek roppant seregével szembeállítani? Orca-e az, mely egy vakmerő és hitiszegő barátot, egy tétovázó Melanchtont, egy fajtalan Calvinust, egy dagályos Bezát szembe mer szöktetni ama tiszta életű, alázatos Szent Ágostonnal, Jeronimussal, Basiliussal, Nazianzenussal és ezekhez hasonló sok ezer doktorokkal, szűzekkel, mártirokkal? Mint remélhetik, hogy a boldogságban ezekkel együtt lesznek, kiktől a hitben itt elszakadnak? Az apostolok (úgymond Erasmus) halottakat támasztottak, kór-betegeket gyógyítottak, mégis nehezen hódoltaták meg e világot. Ezek pedig, iszony hihetetlen dolgokat tanítván, csak egy sánta lovat sem tudtak meggyógyítani; mégis azt akarják, hogy nekik higgyünk? Azt mondják, hogy ők azért váltak el tőlünk, mert a tiszta szentírást mi bé nem vesszük, hanem ennél nagyobbra böcsüljük az emberi találmányokat; ők pedig csupán a szemem szedett tiszta szentíráshoz ragaszkodnak. Mely feleletben temérdeken hazudnak a prédikátorok. Mert a mennynek-földnek Istene előtt és e világ előtt tudományt tészünk, hogy csak reánk kenik, hogy a szentírást megvetjük, vagy annál feljebb böcsüljük az emberi szerzéseket. Nemhogy mi ezt vallanók, de sőt átoknak mondjuk, valaki pontról pontra böcsülettel nem véski a teljes szentírást. De ezt a szentírást mi úgy értjük és hisszük, a mint azok a szentek hitték, kik az apostoloktól vették a szentírást és kézzel kézre mihozzánk juttatták. Az újítók pedig magok agyarkodásából új és idegen értelmeket koholtak, melyeket a kereszténység ő előttök nem hallott. Ezt a magok értelmét nevezik ők tiszta szentírásnak.*

»De mivel Isten orvosa az elhanyaglott embernek, a ki bir az emberek szívével, világosíthatja elméjek setétségét, lágyíthatja keménységét: ő szent Felségéhez fordulván, alázatosan kérem az Ábrahám, Izsák, Jákob Istenét, könyörüljön az úta-vesztett lelkeken, és az ő végetlen jóvoltából ismertesse meg az igazságot mind e világgal.«¹

Ez a fohászoklás fejezi be a Kalauz első nagyterjedelmű tagolatát, mintegy a munka általános részét. Pázmány még egy rövid, velős útmutatást ad olvasóinak, hogy az ellenkező hitűekkel mikép kell vitázni; és siet a részletekre. A negyedik könyv az ágostai hitvallás hazugságait, ellenmondásait, szentírással való ellenkezéseit, változásait és a Liber Concordiae-t, egyszóval a lutherista rendszert; az ötödik

¹ A Kalauz 3. könyve 15. részének vége.

Calvinus krédóját, a helvétiai konfessziót teszi éles bírálat tárgyává; a hatodik könyvben a hagyomány tanát, a hetedikben az egyház döntő tekintélyét a hit dolgában védelmezi; a nyolcadikban kifejti az anyaszentegyház fogalmát; a kilencedik arra van szentelve, hogy az újitók nem dicselkedhetnek az igaz eklézsia birtokával. A tizedik könyv megbizonyítja, hogy a pápa nem antikrisztus; a tizenegyedik az oltáriszentségről, a tizenkettedik a megigazulásról, a tizenharmadik a szentek katolikus tiszteletéről szól, a tizennegyedik a purgatóriumot védi és magyarázza. Végre — a második kiadásban — a tizenötödik könyv az újitóknak három gyalázatos szidalmazását rontja meg: hogy a katolikus egyház bálványimádó, hogy az esküvel erősített fogadásokat felbontja és hogy a házasságot eltiltja. Megdöbentő, visszariasztó az eszmék, argumentumok e roppant tömege. A Kalauz a reformáció, főképp a lutherista és kálvinista reformáció csaknem száz esztendejének úgyszólván minden jelentősebb gondolatával foglalkozott, a nélkül, hogy egyszer is kifárasztotta volna olvasóját, vagy, a mi ép olyan fontos, az eszmék rengetegében eltévelyedett volna.

Pázmány, noha könyvébe régebbi munkáit sorra beolvasztotta, nem ismeri az idomtalan rendszertelenséget, az eszmék nyomasztó zűrzavarát. Az első skolasztikus volt, a ki magyar nyelven írt és a magyar nyelvű irodalom első nagy rendszeres gondolkodója. Nem oly merész, mint Dávid Ferenc; de nagy, páratlan fényű szellem, oly tanultsággal, minő eddig magyarul nem nyilatkozott, a gondolkodás erejével a temperamentumét s a kor jellemző tulajdonait egyesítve. Komoly, világos, eredeti észjárásával, mely mindig újat tud vele mondatni s eredetiségével a semmiségnek is súlyt kölcsönöz, észrevételeinek és nyelvének zamatával, meggyőződésének zordon erejével, harcias szilárságával és nyerseségeivel úgy áll ott, mint a kor magyarjának legkiválóbb típusa. Ezek az emberek harcban, veszélyben nőttek föl; nem ismerik a kényelmet, kemény padlón vagy lócán alusznak és fölöttébb szeretnek nagyokat inni. Beszédekben, mulatságaikban válogatás nélkül omlik a szó, a tréfa, a kacskaringós kifejezés, melyet az anyatejjel, a levegővel kell beszívni, mert iskolában eltanulni nem lehet; és emberek legyen, a kire hallgatnak. A bátor, egészséges faj áll előttünk, mely átélte a legádázabb viharokat és szenvedett a nélkül, hogy megtörött volna. Soha senki nem tudott inkább az eszökön, a nyelvökön, mint a Forgách jezsuitája. A Kalauz készülhetett a Bellarminus híres tudós felolvasásai után, felhasználhatta ezeknek tudományát; de sorai között feltetszik a kemény, eredeti, harcias társadalomnak szelleme, a melynek szolt és a melyet Pázmány magához emelni törekedett, a nélkül, hogy természetöket, a mely az övé is volt, a maga részéről valaha megtagadta vagy velök megtagadtatni akarta volna. Százada keretei közt tudott maradandót, értékeset alkotni, a miben a magyar mindenkor

őseire és magára ismer, a katolikusok nagy időre megnyugszanak és a kor theológiája és kritikai iránya teljes pompájában mutatkozik. Szó sines róla, a Kalauz a haladás munkája. A katoicizmus nagyot fejlődött száz esztendő alatt, és sokat nyert tisztaságban és világosságban, különösen a tömegek előtt. A theologia tudományos eszméinek az akvinások, Nagy Albertek tiszteletre méltó és hatalmas speculációval összeírt föliánsai, a régi doktorok és atyák porlepte művei közül út nyílt az életbe és a katolikusok öröklött dogmáikért harcolva, nem kevesebb odaadással és elmeállal forgolódtak az igazság megállapításában, mint ellenfeleik. Valóban, a római egyház köszönettel tartozik a protestantizmusnak. Beleszorítva a létért való küzdelembe, fölébredt respedéséből. A tridenti concilium az erkölcsi életnek új éráját kezdi meg: a vitákban kitűnik tanításainak, dogmáinak ereje. A reformáció fölvetette az egyéniség halhatatlan elvét, abszolút hatalommá emelte a kritikát; de a theologia legfőbb vitás kérdései örökre vitások maradtak és a másikat egyik fél sem fegyverezte le. A hit megmaradt hitnek: a szellemi harcok legerősebb vasgyúróinak igyekezete hiába volt, hogy tudományná változtassák: a sikos tárgy mint a kigyó, kisiklott markukból. Mi nem fogunk többé senkit pokolra kárhoztatni, mivel valami más, a mienktől eltérő vallást hiszen; de Pázmány értékét az szabja meg, hogy a maga hitének vitás kérdéseit a nagy szellemek és nagy írók sajátágaival és bizonyos tekintetben kánon-szerűleg tárgyalta és fejezte ki. Századok múltán, ma is érezzük sorairból a lángelmék erejét, az embert, a ki bennök szól, csakúgy, mint kortársai; és gyönyörködünk az összhangban, melylyel önlelkét kinyilatkoztatta, és a mely akkor is értékes marad, mikor eszméi többé alig érdekelnek valakit. Ma már nehezen találkozik műveltebb olvasó, a ki a Kalauzból egy levelet végigfutva, rá nem ismer annak szerzőjére: egyénisége annyira önálló, határozott és eredetiségével annyira kiválik összes társai közül. Oly dicséret ez, melyet a XVI. és XVII. századnak egyetlen theologusáról sem lehet joggal elmondani. Valóban, volt körötte vitatkozó, kinek dialektikája éles és finom, mint az övé; erős, hajthatatlan és e mellé ügyes harcos: bátor, szenvedélyes hangú férfi, a ki nem kevésbbé uralkodásra született . . . Azonban Pázmány mindez együtt véve, sőt hasonlíthatatlanul több. Józanabb, mint Dávid, szellemesebb, mint Melius, végtelenül erősebb, mint Alvinczi: gunyolódása metsző, metszőbb, mint a Sztaraié; találekonyasága, leleménye, sziporkázó szelleme abban a korban pártatlan: népiessége, magyarsága törül metszettebb, mint valamennyié. Nála minden egyéni, sajátos színű, erejű, hatású. Nézzük ellenfeleit: mennyi vesződséggel forgatják a tárgyakat, mennyit beszélnek, míg egy-egy argumentum előttünk áll. Csupa gyötörődés, lassúság, szó és szó, a melynek unalmas és fárasztó az olvasása. Pázmánynál ömlik az argumentum, az érvek gyorsan, váratlanul vil-

lannak föl és csapnak le, mint a villám. Csak mikor a hosszú okoskodásokra felelni kell, tűnik ki, mekkora olvasottság, az irodalom terén mekkora jártasság fekszik minden állítása mögött. A lángész intuiciójával öleli fel a gondolatok birodalmát és az egyéniség csodás varázsvál fogadja be az ismereteket. Szinte démoni erővel lát be a legtekervényesebb következtetések méhébe, ragadja ki gyöngéiket, hogy tudásának, logikájának cikázó, súlyos fegyverével, a gúnynak vérig sebző ostorával, talpraesett tréfáival, csattanó megjegyzéseivel, analogiáival visszavágjon és megzavarja, összezúzza vagy legalább elhallgatassa őket. Jól tudja, mi kell közönségének; és a mi fő, eltalálja izlését, a hangot, a melyre hallgatnak. Három évszázad múlva lehet ez a stíl »betyáros«, »parasztos«; finnyás neologusok akadozhatnak benne: a XVI. században és a XVII. elején egy hatalmas típus sajátja, mely fajának őseréjétől duzzadva és nemzedékének összes jóra valóbb tulajdonait hordozva és fokozva lelkében, szól kortársaihoz és ezért erősebben is tudja megragadni őket, mint akármelyik, éveinek írói között.

A Kalauz után lehetetlen többé a vitairódalom haladásáról beszélni. Nem mintha megszűntetné a harcokat; de mert az eszméket kimerítette és a maga nemében mind maig fölülmúlhatlan, sőt versenytárs nélkül maradt. A protestánsok nem igen tudnak újabb, erősebb argumentumokkal előállni; a katolikusok úgyszólván belőle kölcsönzik fegyvereiket. Csupán a szenvedély csapong föl, emésztőbb erővel mint valaha.

A protestantizmus érzi a csapás súlyát. Hiába kiáltja Milotai, hogy »méltatlan a Kalauz feleletre és nem érdemli, hogy valaki annak eltörlésére spongyát szerezzen.« Kismarjai Veszelin Pál 1633-ban, Debrecenben megjelent munkájában¹ őszintén megvallja, hogy »miulta fogva felserdültem, láttam és hallottam, minémű nagy kárt tett az Úrnak nyája között Pázmány Péternek Kalauz nevű könyve.« Senki sem akad, ki a megcáfolás roppant munkájára vállalkoznék. Alvinczi Péter és a csepregi lutherista prédikátor: Zvonarits Imre, a protestantizmus két legelső pásztora, csodálatos találkozással német könyveket fordítanak. Mintha valami jelentéktelen dolog történt volna. Zvonarith könyvéhez² még az előszót is, melyben a nagy eseményről szó van, egy fiatal, jelentéktelen író, Nagy Benedek, községi mester csatolja. Nagy Benedek »nyúl szívű kalauz«-nak jelenti ki Pázmány iratát. Következetlenséget, plágiumot, rágalmozást vet szemére, és sehogy sincs meglegedve tárgyalásának módjával. »Nem kevés ideje immár, hogy Pázmány Péter hallatlan hamis káromló gyalázattal sok ízben

¹ Kegyes es Istenes Beszelgetések, stb.

² Az szent Irásbéli Hitvkn againak bizonyos moddal es renndel három könyvekre valo osztasa . . . az Tubingai *Hajenreffer* *Matheas* irasabol. Keresztur, 1614.

terheli a mi igaz vallásunkat, jámbor keresztyén doktorinkat és a mi édes hazánkban megöröködött tökéletes lelkipásztorinkat. Kénytelen vagyok vele, hogy az ő megszaladt elméjét, mint valami megbomlott órát, hamis hitköltéstől s baba-regéktől megvástos s poklos káromlásnak tajtékjával megáztatott nyelvét egy keveset megcáfoljam, és az ő reánk köszörült cselvetéseinek álmából szoros rövid tapogatással fölrazzam, szítkainak maszlagos részegségéből emberséges beszédeknek s igazmondásnak józanságára hozzam.»

A nagyhangú írócsckára, mely részletesebben csupán a Krisztus természetéről szóló¹ kérdéssel foglalkozik, Pázmány Szyt Miklós név alatt² még ugyanabban az évben válaszol. A *Hat-fél-réf* elé függesztett levelek hiába vádolják a Kalauzt. Kicsinyléssel, megvetéssel szól az ellenfelelről, ki csupán »taknyos tajtékkal áztatja ajakát«. A luther-prédikátorok nem mertek az Kalauzbar harapni, »hanem egy csacsogó nyalka mesterkét taszítottak elé, és ez által turkálnak három vagy négy cikkelykét az Kalauzban; azaz egy nagy erdőben két vessző szalut akarnak levágni, hogy az erdő ligetes legyen. Ez pedig az nyelves haris (Pázmánynak rendes szórendje) fölöttébb elment az emberség mellől és torkig mervelt az szemtelenségben. Azért gyermekded korában erős zabolát rántok szájában; talán ezután nem leszen olyan hörcsökös. De nem szidalommal, mint ő, hanem vakmerő balgatagságának igaz feddésével, ha lehet, észére hozom nyavalyást, és megemértetem vele, hogy különb a gyermekek kákumbakomiban szeleskedni, és az tudós emberek írásán akadozni.« Csupa szemén szedett szidalom, csupa szellem, él az egész. De most már Zvonarithék is megemberelik magokat. Erővel, temperamentummal írt könyvben válaszolnak.³ Theologiai tárgyaik: a purgatorium, a szabott böjt, szentek segítségül hívása, a pápaság: a reformáció tanainak régisége; hogy az emberi lélek az apától és anyától származik. De a támadás fő tárgya: Pázmány személye. Hazugságnak mondják, a mit a Kalauz a luther tanítók erkölcséről ír. Keserűen hányják föl, hogy a jezsuita hamis írásokat támaszt a lutheristák ellen, apografákból és csalárdul idéz, sőt veszedelmes, bujaságra gerjesztő dolgokat hinteget. Kiváló deák tudósokkal, mint Bocacius János — abban az időben elismert latin verselő: »poeta laureatus« volt — nem mer sikra szállani; nem is győzné tudományyal; de a

¹ *Csepregi Mesterseg*, Az az Hafenreffernek magyarrá fordítot könyuec eleiben függesztet leuleknek, czegéres czigánysági, és orca-szégyenítő hazugsági. Bécs, 1614.

² *Pázman Peter pírónsági*. Az az: Azokra a szitkos karomlasokra, az orczatlan pantolodasokra, mellyeket Szyt Miklos neve alat . . . all-orczassan ki bocziattot vala: Derek Felelet. Mellyben, nem chak az Csepregi Mestersegnek neuzet nyelues czielcziapasi, torkaban verettetnek, de meg ő Cziauargo Kalauzszanak, csintalan fartellj es hazug cziganságijs, ki nyilatkozatnak. Irattatot . . . *Zvonarith Imre*, es *Nagy Benedek* által. — Keresztur, 1615.

kassai jeles iskolamestert csak mesterecskének gyalázá, maga ennek az deákságban csak kalefaktora is alig lehetett volna; másutt pedig taknyos orró, tetves szocéknak ír bennünket. Végtelenül el vannak keseredve és kimeríthetetlenek a válogatott, töröl metszett szitkokban. Dicskesznek is, hogy könyvükkel immár a »csácsogó szajkónak« olyan kerek bélyeget sütöttek homlokára, »kiből azután megismerheti mindenki, hogy Pázmánnak jutott volt az olasz maszlagban és magyar purgációval kellett ebből kitisztítanunk.«

Pázmány a »Csepregi Szégyenvallás«-sal¹ felelt az »egybe cimborált két morgó« -trágár csacsogásaira«. De figyelmét újabb ellenség támadása keltette volt már föl.² Alvinczi Péter a Kalauz megjelenése idejében szintén egy előjáró beszéd szűk keretében, névtelenül hallatta ítéletét.³ A közönség így is ráismert, Pázmány gúnyosan jegyezte meg, hogy »a kik az ebet szőrín s az embert beszédin meg szokták ismerni, azt csergetik, hogy az Humanitásod vinnyéjéből költ ez írásoeska«. Gorombán, élesen válaszolt neki⁴ — összesen 24 levélén, — még illetékességét is kétségbe vonva. »Egyszer neked az kása megégette szádat, és magaddal is megismértettek, hogy másra termettél te, nem a tudós emberekkel való disputatióra.« Jobban ért, úgymond (Alvinczi ajánlatára, melyet Bocskaynak tett, és a fejedelem végrendeletének készítésében való segédkezésére célozva), az király-kenéshez és az fejedelmek testamentumosságához, hogysem a hitnek igazgatásához és az bölcs írásokhoz. A feleletek nyomán követték egymást.⁵ A fő tárgy a szentek tiszteletének agyon csévelt kérdése: s ép oly mértékben a személyeskedés. Alvinczi anagrammákat írt a Pázmány — Pázmán — nevére; ez viszont a legválogatottabb címzésekkel csapott vissza. »Megbocsásson disznóságod, magadnak tarts ártányságotad. Az én nevem Pázmány, nem Pázmán . . . Gaz ember, eredj disznóságoddal az vállura, zabáljál moslékoddal.«

Ezeket a rögtönzött nyájaskodásokat két év múlva követi az Itinerarium. A könyvről hiányzott a szerzőnek, sőt a nyomtató helynek a neve is, de a hang eléggé tájékoztatott mindenkit. Az Itinerarius« lelkében még elevenen élt, talán sajgott, az »Öt szép levél« hatása.

¹ Prága, 1616.

² *Itinerarium Catholicum* Az az: Nevezetes vetelkedés, az felől: Ha az Evangelicusok tudományaje Uy; vagy az mostani Romai vallason valo Papistake: Es: Az Papistak Ecclesiájaje, vagy az Evangelicusoke igaz, es Vilagh vegéigh allando? stb. (Debrecen) 1616.

³ *Lelki orvosság*. Németből. Ismeretlen. — Hely nélkül, 1614.

⁴ *Az Calvinista Predikatorok igényes erkeolesu tekelletességének Terkeore*. Mellyet . . . szerzet. *Lethenyei István*. Bécs, 1614.

⁵ *Alvinczi*: Tükör. II. n. 1614. (Ismeretlen). — *Pázmány*: Az Igazsagnak Gyozedelme. Mellyet, Az Alvinci Peter, Terkeoreben, meg mulatot. Pazmany Peter. Pozsony, 1614

Megkísérti a fegyver visszafordítását. Egy bárgyu jezsuitanövendék, Menander Pistolocius megírja Pázmány Péternek, »az Ignatius Lajola fegyhetetlen seregének egyedül való Kalahuzzának«, miként vitatkozott egy böcs prédikátorral, kiben ugyancsak emberére akadt. Már most hiába minden igyekezete, az összes fogások, melyeket a jezsuita mesterektől tanult, kárba vesznek, ha csak ő atyasága nem segít. »Annak okáért, minden szép tudományyal . . . felkészítettött méltóságos páterem, nyulj hozzá, és gyorsan folyó pennádnak sebes folyóvizével hovahamarabb tégy választ az conditiók szerént, az mint az praedicator én tüllem kíváná.«

Alvinczi a retorzió eszközével választja ki a szillogizmust is. A fiatal jezsuita irtózik a »formá«-tól és ellenfelére hagyja, hogy argumentumait kötésekbe foglalja össze. És valóban, a kassai prédikátor dialektikusnak bizonyul, ki, ha győzné a stíl elevenségével, és más körülmények közt, keményen megállaná helyét. De Alvinczinál nem villan a gondolat. Eszméi lassan, nehézkesen csigázódnak elő a dialektikai mesterkedések gépezetéből, a melynek minden mozdulatát, csikorgását végig kell élvezni. Az előadás erőtlen, a tartalom elvész a síma, sokszor émelygős szószátyárság tömegében. A harcok friss, metsző levegőjű, nyílt pusztáiról, a hova Pázmány ragadott bennünket, Alvinczi bágyadt, fullasztó legű iskolába von, a hol rég elavult dolgokat hüvelyeztetnek, szintelenül, nehézkesen, szüntelen való kitéréssekkel. Százszor fognak a tételhez, hogy megannyiszor másra tereljék a beszédet és nagy tudóskodással semmit, de semmit ne mondjanak. Alvinczi a Kalauz III. könyve ellen indúl harcba. Tévednek a jezsuiták, mikor Calvinus és Luther tudományát újnak mondják. Minden tudományt kétfélekép kell vizsgálni: eredetére, remekére és az emberek közt való elterjedésére nézve. Ha Luther és Calvinus tudományát 1517 előtt, a pápa országának sötétségében senki nem prédikálta is, oly régi az, mint a világ Adámmal együtt, kinek a Paradicsomban prédikáltattott: Az asszonyi állat magva törí meg az kégyó fejét. Mely prédikáció fundamentoma az ő tanításoknak. Luther és Calvinus tudománya tehát nem új; az ő érdemök csupán az, hogy szép rendbe és világos értelemben szedték a régi hagyatékot. Ez a pusztá megkülönböztetés az Itinerariusnak teljességgel elég, hogy az ellenfélt legyőzöttnek kiáltsa és a tudatlan, gögös jezsuitákat atyailag megleckéztesse. Ám a pápisták és a Kalauz azt erősítik, hogy a mely tudományon a régi szentatyák közül csak egy is nem volt, új tudománynak kell annak lennie. Alvinczi azt feleli, hogy az atyák »valahol külömbet tanítottak, hogy sem mint Luther és Calvinus, nem annyira az keresztyén tudománynak fő ágazatira tartoznak azok, mint némely ceremóniakra, és emberektül gondoltatott rendtartásokra, kikben jó lelki ismerettel külömbet érthetnek és taníthatanak azoktül Luther és Calvinus, melylyel senki őket

oly tudományuvakká nem teheti, úgy mint, ki új volna.* Nem tartja szükségesnek, hogy bizonyítson; e helyett csattanós retorziót alkot: — Az páterek sok ágában az keresztyéni vallásnak külömbet tanítanak, hogy nem mint az mineműt vallanak az pápisták. Annak okáért hát külömböző tudományok is vagyon. Én itt azt mondom és azt állapot: Hogy az az páterek tudománya vagy igaz, vagy hamis tudomány. Ha igaz, nyeresetek vagyunk mi, és meggyőztük a pápistákat: mert meg-tetszett, hogy az pápisták tudománya különbez az páterek tudomá-nyátul, ha külömböz, nem lehet igaz, hanem valóba hamis. Avagy ha az páterek tudománya hamis, jó lelki ismerettel miképpen mehetnek arra az pápisták, hogy azt javalják, és az mi keresztyéni tudományunkat is, és vallásunkat, micsoda okkal mérséklék ahhoz? Ám lássátok, jezsuiták, melyiket választjátok.*

Az ellenfél azt mondja, hogy a mely tudományt a lutheristák és kálvinisták meg nem mutathatnak: hol volt 1517 esztendeig az apos-tolok után, új tudomány az. Alvinczi erre mindenekelőtt azzal vág vissza, hogy kilenc dolgot számlál elő, melyekben »az jezsuitáknak ellenkező tudományok és vallások az apostolok tudományával.« Az apostolok azt tanítják, hogy egyedül csak az Istent kell imádni: a jezsuiták Istenen kívül a megholt embereket imádják és híják segít-ségül: Szent Péter, könyörülj rajtam, üdvözíts engemet! . . . Az apos-tolok azt tanítják, hogy nem szabad a püspököknek és a prédikátoroknak világi dologba elegyíteni magokat és kül-ső fejedelmi hatalmakat kapari-taniok, mondván: Az népeknek fejedelmi uralkodnak, ti pedig nem úgy — a pápisták azt vallják, hogy szabad, tisztességes, sőt hasznos és némi részben szükséges. Innen van, hogy a püspökök kancelláriu-sok, intimus konziliáriusok, hercegek, elektorok és vármegyék főispáni, hogy több rütságokrul szó ne legyen. Az apostolok azt tanítják, hogy minden egyházi gyülekezetnek méltósága a szentírástól függ; a pápis-ták: hogy a szentírásnak méltósága az ekléziától és a közönséges gyülekezetektől vagyon. Az apostolok azt tanítják, hogy a Krisztus az ő egyszer való áldozatjával mindeneknek üdvösséget szörzött, valakik ő általa igaz hittel Istenhez járulnak: a pápisták tagadják, hogy a Krisztus áldozatja használna különben, hanem ha mindennap ő érettök a pap a Krisztust megöli és megáldozza. Az apostolok azt tanítják, hogy a püspöknek egy feleségűnek kell lenni, ne legyenek egyszersmind sok feleségi: ne legyen parázna, pajkos, ne tartson . . . át; a jezsuiták azt vallják, hogy a püspöknek ne legyen felesége, ne lakjék azzal, hanem sőt inkább pajkos és parázna legyen.

Az ellenfél azt erősíti, hogy Luther, Calvinus tudománya új, és minden igazságot a maga ekléziajának tulajdonit. De bezzeg vallá-sukkal nem állanak elő. Az együgyű emberek azt sem tudják, vagyon-e a jezsuitáknak vallása, mely az Isten könyvével egyeznék? Csak itt-ott

arúljak el szívök titkait. Alvinczi tudja, hogy a jezsuiták az eklézsia fogalmát magok között egyedül az egyháziakra értik, ellenben a világi embereket csupán laikusoknak, parasztoznak mondják, ha szintén fejedelmek is azok, kiket az Isten ígéjének olvasásától és tanulásától eltiltanak, szép tisztösséges névvel nevezvén őket ebeknek, a Krisztus amaz mondását fejezvéni böcstelenül azokra: Scriptum est, sanctum non est dandum canibus, a szentségöt ne adjátok az ebeknek, ugyanott azonokat dísznóknak is tartván, quia scriptum est, margaritas ne obicite porcis: a drága gyöngyöt ne vessétek a dísznóknak, stb. Merészül idézi Bellarminust, a ki különbséget tesz az eklézsianak lelkéhez, testéhez és lelkéhez, végül csak testéhez tartozó emberek között. Az eklézsia lelkéhez és testéhez azok tartoznak, kik Krisztussal a kegyelem által lelki egyesülésben élnek és az anyaszentegyházat külsőleg is vallják. Mások külsőleg nem tagjai Krisztus egyházának, de hitben és szeretetben egyesültek vele: ezek az egyháznak lelkéből valók. Végre sokan külső vallomások szerint az eklézsiahoz tartoznak ugyan, de szívök, bensőjük szerint Krisztustól távol vannak: emez utolsók a pusztán testi tagok, hasonlatoskép az emberi test hajszálaihoz, körmeihez, rossz nedvességéhez. Bellarmin szerint a látható egyház fogalmát nem szabad oly bőre fogni, hogy a lelki tagság abban öketlen meglegyen; az egyház fogalma kiterjed a pusztán testi tagokra is, a kik azt külsőleg vallják és vele külsőleg közösségben élnek. Alvinczi ebből azt magyarázza, hogy a jezsuiták eklézsiaja maguknak a jezsuitáknak vallomása szerint olyan, mint »söprő az emberi testben, ártalmas nedvesség, kárhozatnak edényinek, gonoszoknak, istentelenöknek, hit, reménység és szeretet nélkül valóknak... hulladékoknak gyülekezeti. Az jezsuiták pedig nem egyebek, hanem: az emberi testben levő gonosz nedvességöknek, söpröknek, kárhozatnak edényinek, gonoszoknak, istentelenöknek... hulladékoknak pásztori s tanító-mesteri.« Vajjon, kérdi, hol, mikor mondották ilyenek az apostolok, a szentatyák az Isten egyházát?

Aztán a szentatyák Gregorius Magnus előtt mit sem tudnak a pápa világi hatalmáról; a mise-szolgálat sokféle cifrája, aranyos pohara, tányérja, drágakövekkel rakott selyem ruhája ismeretlen 666-ig: a pénteki és husvét előtti negyvennap böjt montanista szokás; a klastromok, henye barátok, apácák tartása, a templomi faragott és festett képek, az átlényegülés tana, az egy szín alatti áldozás, papi nőtlenség, hagyomány a szentírásnak mind fölötte járnak és utóbbi eredetűek. Nem a Luther és Calvinus hite, hanem a jezsuiták tudománya új és hamis. A pápisták még a sákramentumokkal is gonosz lábbon állnak. Avagy: hogy lehet igaz sákramentom az ordó, a házasság, melytől annyi embert eltiltanak? És ha igaz sákramentomok, mikép lehet, hogy őket nem használhatja mindenki?

A jezsuiták azt beszélék, hogy az 1517-ik esztendeig senki sem volt, a ki Luther és Calvinus vallását követte volna. Ezzel szemben az *Itinerarium* magából Angliából számos embert számlál elő, kik Luther és Calvinus előtt 630 esztendővel ellent mondottnak az pápa tudományának, az mineműt az után 1517 esztendőben prédikállottanak azok az jámbor doktorok. Alfrédus király 880 körül lefordította Szent David zoltárait, mely munkával meghamisította az jezsuitákat és az pápát, kik azt tanítják, hogy nem jó az szentírást deák nyelv kívül semmi nyelvre fordítani. Ioannes Erigena nem sokkal azután egy könyvet írt »de Corpore et Sanguine Domini,« melyet a pápa, mivel az ő miséje ellen volt, a vercellensis zsinatban kiátkozott. Ez az Erigena pedig holtáig annak a tudománynak meghamisításában fáradott, mely szerint a pápisták a misét elevenökért és holtakért való áldozattételnek mondják. Sarisburiai János püspök, a ki 1140 táján élt, sokat írt az egyházi rendnek hitvány magaviseleése és az papok kevély fősvényisége ellen. Gvalo, a matematikának közönséges doktora, anno Domini 1170, az klastromokban lakó szerzetes barátok gaz erkölcséi ellen szídalmaszó könyvet szerzett. Sylvester Gíraldus, II. Henrik idejében, amaz ciszterciomi barátoknak alattomba való latorságokat kárhoztatta. Alexander theologus, János királynak követe lévén Rómában megbizonyította, hogy az Istentől rendeltetett birodalmakban nincsen nagyobb méltóság a királyénál; a pispököknek semmi idő szerént való hatalmok nincsen, és a pápa gonoszúl cselekszik, a mikor földi birodalmat kíván. Gvalterus Mapus 1210 körül a pápát pokolbeli Plutónak és számárnak mondá; az pispököket, papokat és több egyéb szerzetbelieket oktalán állatoknak és ganéjoknak hija vala, kik felől külömbkülömbféle könyveket is íra . . . Joannes Duns Scotus az pápa országában való átkot és egyházi hatalmat törvénytelen latorságnak mondotta, az Úr vacsorájában való kenyérnek pedig Krisztus testévé való változása felől azt tanította, hogy azt soha senki meg nem bizonyíthatja. Guilelmus Occamus szembeszállott XXIII. János és Kelemen pápákkal, eretnekeknek és Antikrisztusoknak nevezte őket, és megmutatta, hogy Szent Péter a külső uralkodásnak tisztí szerént nem volt Krisztus vikáriussa. Joannes Viclephus nyilván tanította ugyanezeket, sőt még egybekkel is megtoldotta. Mindezeknek a tudós és jámbor férfiaknak ilyen tudományát prédikálják Luther és Calvinus is. Hazug tehát a jezsuiták beszéde, hogy Luther és Calvinus vallása új és azt 1517 előtt senki nem vallotta . . .

Soha gyöngébben s a szofista több merészségével komoly ügyért nem küzdöttek, és győzelmét senki hangosabban nem hirdette. Az *Itinerarius* ívek hosszú soran keresztül semmit sem mondott, a mit a Kalauzban már meg nem cáfoltak volna. Pázmány úgy beszélt, mint egy jóízű tudós, a ki tudja, hogy ellenfelek figyelnek minden szavára;

Alvinczi olyan, mint egy demagóg. A maga embereihez szól, néha hizeleg nekik, és legfőbb igyekezete, hogy a pillanatot megragadja. Számítani látszik a közönség járatlanságára, mely egyoldalú hatások után indul, beéri a látszattal és heves kitéréseket támaszt, melyeknek zajában elvész a kritika komoly hangja. De ívan mégis egy eszméje,

Pazmany Péter
Magyarországi Eszméje

avagy helyesebben: ösztöne, mely határozatlanságában igazabb és fontosabb minden dialektikai erőlködésénél. Érti és merészen hirdeti hogy az eretnekek utóda, hogy azok és ők eltéréseik dacára egy alapon állanak. Ez az alap: az egyéni meggyőződés, a szellemi szabadság, mely végelemzésben minden dogmatizmusnak világos, nyílt ellentéte és a leghatalmasabb tényező a gondolkodás jövő átalakulásához. De

a múlt hagyományai zsarnoki erővel súlyosodnak az emberekre. Mindenki dogmákkal vesződik, dogmákat hirdet, alkot, védelmez. A reformációnak át kell élnie a vajadásoknak ezt az időszakát. Az emberek kiáltozzák a »láthatatlan egyház«-at, de még valamenynyien a legszigorúbb felekezethez ragaszkodnak. Úgy érzik, hogy van valami igazuk; de nem bírnak rájönni, hogy ezt az igazat ki kell fejteniök az ódon burokból és természetének megfelelő módon és keretben értékesíteniök. A protestáns eszme abszurdumnak tűnik fel a skolasztikus principiumok világításában, és ők nem ismerik azt a bűvös fényt, mely őket a hányódásból kivezetné.

A vitatkozás folydogált, meg-megújult. De Pázmány előző és következő írásai között évek és események választó falai vannak. Eddig az egyszerű jezsuita szólott; 1616 végétől az ország főpapja, egyik legtekintélyesebb kormányfője és főembere. A vallási probléma megfejtése az irodalomból a politika és a háborúk terére származott át, melyekben utolszor csap ki a protestantizmus elemi ereje. Magyarország a reformáció századik évében úgyszólván protestáns terület. A nemesség viharos gyorsasággal áll Bethlen Gábor zászlajához. A jelszó: a nemzet és a vallás szabadsága; a riadó az irodalomban: Alvinczi Péter politikai röpirata.¹ Ez a rövid, vehemens kiáltvány világosan mutatja, mily érzésekkel van telve a sokaság, vagy ennek számbavehetőbb része. Nem arról van szó, melyik vallás az igazabb, a követendőbb; a hazafi érzés szenvedélyes hangja szólal meg, a protestáns hazafiságé, mely az alkotmányt mint a saját hitének hatalmas támasztékát félti. Elégedetlenség, harag, gyűlölet, vádaskodás mindenfelé. Szídják az udvart, mely a törvényekkel mitsém törődik, a nemzet hadi erejének titkos ellensége és a katolikusokat Magyarország rovására pártolja. II. Mátyás és Ferdinánd uralkodása egész folyamában egyéb sem történt, mint hogy a bécsi béke megsemmisítésén ármánykodtak. Homonnai György és társai, a reformáció esküdt ellenségei, előkelő hivatalokra emelkedtek; a katolikus papság, mely gögijében a viszály magvát hintette és II. Ferdinánd megválasztását kierőszakolta, korlátlan hatalmat nyert. Pázmány Péter a protestáns templomok egész sorát foglalta el, a prédikátorokat kergeti, hajszojja és az országgyűlésen folyton útjába áll, hogy a protestánsok sérelmeit orvosolják. Csak jogaikat követelik. Vallását mindenki gyakorolhassa szabadon; a hivatalok betöltésénél ne nézzék senkinek a hitét, a papokat foszszák meg túlságos befolyásuktól. A röpirat némelyik, sőt legtöbb pontját könnyű megcáfolni;² de a tények forrásait semmiféle dialektika, okos-

¹ *Qverela Hvgariae. Magyarország panasza. 1620.*

² Pázmány, *Falsae originis motuum Hungaricorum succincta refutatio.* Az magyarországi tamadasoknak hamissan költött eredetűnek, rövid velős hamisítása. 1620.

mindjárt contemptusban jutván, gallérunk alá pökik a német, akár pap, akár barát vagy akárki légyen.«¹ — Hangoztatója volt a békének, mivel a magyar elem szaporodásának és erősödésének fő biztosítékát látta benne; — hirdette a törvényt, bár ennek magyarzatában egyházi álláspontja természeteskép egyoldalúvá és igazságtalanná tette. Bethlen Gáborban minden bizonynyal több a szabadelvűség; de viszont Pázmány egyéniségét szintén elvei szerént kell megítélni. Vallásos alapon állott, mint az akkori politikusok legnagyobb része; politikai ideálja: a hitben egységes katolikus királyság, melyért mint hazafi, főpap, szerzetes egyaránt lelkesedhetett, melyben mint theologus egyedül található megnyugvást. Szerencséje, hogy a kellő módot csaknem mindig megtalálta: szerencsétlensége, hogy vallási eszményének védelme okvetlen a nemzet ádáz ellenségei

Pázmány nagyszombati palotája.

körébe sodorta: érdeme, hogy hazájának e visszás helyzetben is hasznára vált.

Soha, legbokrosabb teendői közt sem feledkezett meg az irodalomról. Midőn más dolga nem akadt, régebbi művei közül nyomatott újra egynémelyet, a mely tartós használatra készült. A Kalauz ügye még mindig nem volt befejezve. A magyar protestantizmus, mely a harctéren fényes sikereket vívott ki, a szellemi támadásra nem adott méltó feleletet. Azonban a lutheránusok legalább a tőlük kitelhetőt akarták megtenni. A nagy könyvet roppant fáradtsággal deákra fordították és fő egyetemöktől, Wittenbergából kérték cefolatát. Thurzó György ajánlkozott a költség fedezésére. Maga korán elhalt, de özvegye az ígéretet hiven megállotta. És Balduinusnak, a wittenbergi egyetem szeniorjának tíz évi nehéz munkájába került a válasz, mely tizenhárom

¹ *Kemény, Öneletr.* 274.

VINDICIÆ ECCLESIASTICÆ

QVIBVS EDITA A PRINCIPE
BETHLEN IN CLERVM HVN-
gariæ Decreta, Diuinis humanisq;
legibus contraria, ipso jure nulla esse,
demonstrantur.

AVTHORE

PETRO PAZMANY Archiepi-
scopo Strigoniense .

.. Psalm: 108. v. 28.

*Domine, maledicent illi & tu benedices,
qui insurgunt in me, confundentur, servus
autem tuus lætabitur. Induantur qui de-
trahunt mihi pudore'*

VIENNÆ AVSTRIÆ

*Ex Officina Typographica Wolfgangi
Schump. Typographi Aulici Anno 1620.*

tulajdonait. A derék, buzgó wittenbergi ép úgy nem tépheti szét a magyar jezsuita okoskodásainak tömött, régies szövetét, mint magyar társai, a kikkél jóval magasabban áll, mint Zvonarith, Nagy Benedek vagy akár Alvinczi.

Az érsek néhány hó lefolyása alatt elkészült feleletével.² Pázmány az előszóban Thurzóékat a zsidókhoz hasonlítja, kik sok pénzzadással hazudtatának valamit a Krisztus koporsójának őrzőivel, de olyat, a mi maga kimutatá hamisságát (mivel aluttokban lett dolognak mondák, a mi soha sem volt). A Balduinus pennáját szintén megélesíté a magyar arany; és a wittenbergi Collegium Theologicum erszénye

telvén, közönséges cimborával írának valamit a Kalauz ellen, de olyat, hogy rossz ügyöknek cégeres fogyatkozását azzal csúfsággá tették. Imez-amaz tudatlan *sócék* aprólékos papirosacskákból csiripeltek ez-előtt is a Kalauznak némely cikkelyin: de most immár a Luther successora, helytartója, Balduinus, a lutherista Rómának, az az Wittenbergának teljes akadémiaja, az az minden tudós bölcséinek sokasága nyult a dologhoz és hosszú írással igyekezett a Kalauz rontására. Mindazáltal, legyen áldott az Úrnak szent neve, nem hogy valamiben meggyőzték és erőltetették volna a Kalauz bizonyosságát, de sőt azoknak kifeselhetetlen kötelében verdődven, nyakokra fojtották, úgy, hogy a wittenbergai felelet nem egyéb, hanem a Kalauzban írt igazságnak vastagítása, az új tudományoknak győzedelmes rontása. Azért magamról bizonyosan írom, hogy ha lutherista volnék, megolvassván a Balduinus könyvét, katolikussá lennék: úgyannyira kitetszik a Balduinus mentegetéséből a lutherista hazugság.«

Nem olvastam, a ki dühöttebbül morgolódnék írásában, mint Balduinus: ki mikor lelkiismereti szerént meggyőzetik, és nem tud

² *A setet hajnal-csillag utan budoso luteristak vezetője. Mely útba igazította a Wittenbergai Academianak Fridericus Balduinus-által kibocsátott feleletit a Kalauzra. Bécs, 1627.*

A Luteristak Vezetője» címlapja

hová lenni. ördögi káromkodásokkal csikorgatja fogait és ugyan okádja a szitkot. Engem is száma nélkül gyalázatosan említ, *Esavitának*, *Veteratornak*, *ördögnek*, *Sicophantának*, és elő nem győzném számlálni irásának minden levelében mennyiszor illetlenül nevez: úgy anynyira, hogy ha a szitkokat letörölnék a Balduinus könyvéből, kicsiny hasa maradna potrohosságának. De noha ő morog, engem morgótársul nem vészen, mivel én az ő szitkait dicséreteknek tartom. Mert ha valami világi dologban dicsekednem kellene, úgy tetszik, abban dicsekedném, hogy a farkasok reám ordítanak, a lelkek hóhéri ellenem agyarkodnak. — És jöllehet deákul is tudok, de mivel a Kalauzt a magyarokért magyarul írtam, annak óltalmát is magyarul akarom írnyia, nemzetségemnek lelki orvosságáért. Tudom, ebben senki meg nem ütközik. Mert ha másnak szabad a magyar könyvre deákul felelni: engem sem tilthat, hogy magyarul ne írjak a deák könyvre.«

Hangsúlyozza életének fogyatékát; de temperamentumán, szellemén nem látszik bágyadság. Még mindig a régi bajnok áll az olvasó előtt, az elszánt, semmitől vissza nem riadó, tüzes harcos, a kinek félre vonulására hiába számít az ellen és a ki »míg Isten egy foltját tartja fogyatéknak«, igazsága oltalmátul semmi munkát és fáradtságot kimélni nem akar. Szinte játszva háritja el magától a csapásokat és veri őket vissza. Csodálatosképen friss és eleven a gondolkodása, büszke, dőlceg a magatartása. Balduinus azt veti föl, hogy a katolikusok eklézsiája monstrum, mivel két fejet vall: Krisztust és a pápát. Pázmány Szent Pálra mutat, ki nem egyszer írja, hogy: Az asszonyembernek a feje a férfiú, A férfiúnak feje Krisztus, Krisztusnak feje az Isten. »Mondja azt tehát Vitteberga, hogy monstrum, éktelen csuda a férfiú és az asszony; mivel mindenkinek két feje vagon. Sőt mondja monstrumnak Krisztust: mivel mi közöttünk monstrum volna az a fő, melynek más feje volna.« Azt is forgatják a vittebergaiak, hogy ha végig olvassuk a bibliát, nem találjuk benne, hogy Szent Péter Rómában volt. Ám akkor mutassák meg azt is ugyanott, hogy Szent Péter nem volt Rómában! Jusson eszébe Balduinusnak, mit felel az ariánusoknak, mikor azt kívánják tőle, hogy a szentírásban jelölje meg a trinitást, essentiát, personát... Erre ő így szól:¹ »Nem szükség, hogy valamit hiszünk, mind írva legyen a szentírásban«. Ne mérjen tehát kétféle mértékkel. Ha az ariánusoktól azt kívánja, hogy olyat is higyenek, a mit világos szókkal a szentírásban nem olvasnak: ne gyalázza a pápistákat, mikor ugyanezt cselekszik. Lépésről-lépésre követi ellenfelét, de érezhetőleg törekszik a rövidsége. Még egyszer csatázva és diadalmaskodva gázol keresztül a Kalauz roppant anyag-tömégén, rövidre vonva, sokszor még csattanósabban fejezve ki és

¹ Refut. Catechismi Photiniani, fol. 109.

védelve az egyszer már elmondottakat. Csupán most, Balduinus fejtegetései és ellenvetései után tűnt ki valóban, mennyire kimerítette nagy művével a reformáció korabeli katolikus theologianak eszméit s érveit, mennyire kiaknázza a protestantizmus gyöngéit, a lutherizmusét s kalvinizmusét, melyek a Királyhágón innen hódítottak. A Kalauz után a vita terén csak ismételheti magát. Megelégszik és megelégedhetik eddigi gondolatainak terjesztésével, a sokaság részére hozzáférhetőbbé való tételével. A Kalauz nagy terjedelmével alig számíthatott a közönség egyszerűbb rétegeire; a tömegnek rövid olvasmányt kell nyújtani, könnyed, élezett, csattanós megoldásokkal, melyek a dolgok lényegét mutatják föl, a részleteket inkább sejtetik, az okoskodásra bő alkalmat szolgáltatnak és a képzelő erőt megragadják. Senki Pázmánynál efféle vállalkozásra nem volt alkalmasabb, és ő a feladatot valóban sikerrel oldotta meg.¹ A kérdések nagy tömegéből azt a kettőt emelte ki, melyek körül a disputák úgyszólván összpontosultak és a melyektől az összes problémák megoldása függött: az anyaszentegyházét s a szentírását. Anyaszentegyház nélkül nincsen biztos írásmagyarázat; a reformátorok ellenkeznek a bibliával; a hitnek az írás nem egyedüli forrása. Az igaz anyaszentegyház ismertető jelei közül egy sincs meg az újítóknál, de megvan mind a római eklézsiában. A protestánsok ezzel szemben Augustinusra hivatkoznak; ám tegyék; de tudják meg, — és itt Pázmány részletesen idézi Szent Ágoston iratait — hogy Augustinus a katolikus egyház alapján áll és vele az összes diakritikus pontokban egyet tanít.

A szellemes, ügyes könyvecske, a melynek csaknem minden sora a Kalauz megfelelő részét visszhangozza, »az böcsülletes« Bihar vármegyének, a szerző szülőföldjének volt dedikálva. »Negyven egész esztendeje léssen«, — mondja az ajánló levél — »mikor az Úr Isten engemet honnyomból, azaz őseimnek örökségéből, atyafiságomnak nemzetségéből kegyelmesen kiszólitá és egyházi állapatra választá. Soha

¹ *Az Sz. Irasrvl. es az Anyaszentegyházról, két rövid könyvecskek* Bécs, 1626.

»Az Sz. Irasrvl« stb. címlapja.

azóta, édes nevelő hazám, feledékenységből nem volt előttem emlékezted, sőt kívántam s kerestem abban módot, hogy velem való dajkálkodásodat, hálaadó szolgálattal valami részből megköszönjem, és benned lakozó atyámfiaimnak csekély értékem szerént kedveskedjem. De mód nem adatván élő nyelvem tanításával hozzád való kötelességemnek terjesztésében, hogy teljességgel háládatlanul meg ne haljak, vénségemben ezzel a kis írásomnak néked ajánlásával ismertetni akarom hálaadó igyekezőmet. És ha tehetségem megfelelően kívánságomnak, azon lészek, hogy lelkednek szolgáljak és írással ösvényecskéket irtogassak üdvösségedre.*

A kálvinizmust fő fészkeben keresi föl, hogy a hívek lelkébe tanítóik iránt bizalmatlanságot csepegtessen. El lehet képzelni a megdöbbenést, melyet szavai előidéznek. A magánbeszélgetésekben róla folyik a szó, a papok a prédikáló széken védekeznek és intézik ellene támadásaikat. Még egyszer kitör az irodalmi versengés, melyben izzik a gyűlölet, a személyeskedés, járják a címzések. Mintha Melius haragos lelke kísértene. PÉCSVÁRADI PÉTER, a váradi pásztor, terjedelmes választ ír az ostromra és a Kalauz megfelelő részeire.¹ Azonban nem termett vitatkozónak. Nem bír eleven és szellemes lenni. Fegyverzetének súlya alatt úgy mén az ellenségre, mint egy nehéz, roskasztó páncélba gyúrt hústorony, és olyan unalmas, mint egy aprólékoskodó, száraz matematikus. Mindenek előtt kezébe fogja Pázmány könyvét: aztán elolvassa titulusát. Ez a titulus három cikkelyt tartalmaz. Ugyanis »1. Argumentumát, summáját mondja meg az író irásának. 2. Rendit jelenti meg. 3. Szerző okát említi: az az, tudni adja, miről írjon? tudni illik az szentírásról és az ayaszentegyházról. Hány részben foglalja irását? tudni illik két könyvetskékben. És ki legyen ő, az ki azokat az könyvetskéket írja: tudni illik Pázmány Péter. A hol megjelenti tisztit is, mi legyen, mikor azt mondja, hogy ű esztergomi érsek. Igen fölvitte Isten dolgát, ha meg tudná böcsülni hivatalját.« Magyarázni, cáfolni akar mindent. Pázmány érseki címe rögtön szemet szúr neki: nem mintha egyáltalában kárhoztatná az érsekséget, hanem hogy elmondhassa: »Krisztus és az apostolok idejében nem volt ilyen tiszt. Mert az Isten három rendet szerzett volt az ekléziában«, mire a három rendnek bőséges kifejtése következik. Mindezekből világos, hogy az érsekség nem isteni intézmény, hanem új tiszt, mely az apostolok után támadott. Kétféle pedig az érsekség, úgymond. »Mert avagy embertül, avagy a Sátántul találatott. Az embertül találatott érsekség az, melyet idővel az régi szentegyháznak doktori és pásztori rendetek jó végre: hogy lennének bizonyos provinciákban bizonyos őrálló személyek, kik

¹ *Pecs-Varadi Peternek Varadi Lelki Pasztornak Feleleti Pazmany Peternek, Esztergomi Erseknek ket könyvetskéire, Mellyeket az Szent Irasrol es az Anyaszent egyházrol irt stb.* Debrecen, 1629. 4-r. 888 l.

az ű reájok bizatott pűspűkűk rendin ne uralkodnának, hanem azokra vigyáznnának és velek egyűtt nagy dolgokat igazgatnnának, melyek az Istent, az ű tisztességűt és az anyaszentegyháznak épűletit néznűk. Az Sátólal találtatott őrseksűg az, mely ű tűle, semmi jűban nem tűrekedű, lélektűl vűtt eredetet, az igaz őrseksűgnek gonosz vűgre valű fordítására, kevely őrására tekerűsere. És ez az őrseksűg virágzik immár az Antikrisztus őrországában: ettűl az őrseksűgtűl mondatik a kűnyvirű is esztergami őrseksűknek.«

»Bizonyítom. 1. Mert nem Esztergamban vagyon űlű szűki, 2. mert az esztergami őrseksűg elkopott. Rűgen az esztergami őrseksűg alatt a nyitrai, egri, váci, pűcsi és beszprimi pűspűksűg volt. Hol vannak most ezekben azok az pűspűkűk, a kikkell egyűtt jűra tudna az esztergami őrsek vigyázni? Bizonyára Nyitrán kűvűl, Egren, Vácun, Beszprinyben és azok kűrnyűl levű helyekben az tűrűk kádiak az pűspűkűk, a pasák az őrseksűk, és egyebek, kiknek őrsek uram nem parancsol. Tűritse meg az őrsek az ű alatta levű pűspűkűkkel az egri, váci, pűcsi és esztergami tűrűkűket a Krisztushoz, fundáljon űjobbán eklűziákát az pogány birodalomban, tűrjeszsze ki az esztergami őrseksűgnek minden határira és vűgeire az igaz isteni ismeretet, legyen kűsz műg vűrűvel is megpecsűtelnű az evangeliomnak tűszta tudományát, és bator engedjűk meg neki, hogy műltán írja magát esztergami őrseksűknek. 3. Mert az esztergami őrseksűget testi birodalomra, világi haszonra, tobzűdásra, bujasásra és negűdes őrására fordította az Istennek nyilvàn valű igűje és parancsolatja ellen. *Lukács, 22. v. 25. 26.* 4. Mert igaz munka és fàradsàg nűkűl veszi jutalmát őrseksűgűnek, és abbűl tűsztatlan szeműlyeket, fajtalan ifjakat tart, hamis udvart hizlal, bálványimàdást tűrjeszt: minthogy a vűgre is emeltetűtt eleitűl fogva műltűsàgra, nem a mennyei, hanem a földi istentűl, a pàpàtűl. Ezekűrt és tűbb okokűrt nűvűl csak, és nem valűssàggal Pàzmány esztergami őrsek.«

A pàpistàkát semmifűle nűphez sem hasonlithatja jobban, mint a szamaritànusokhoz. »Egy az, hogy az ű eklűziájuk minden gyűlevűsz bűnűsűkbűl, latrokbűl, istentelenekbűl, titkos és nyilvàn valű gonoszokbűl és megvetettekűl áll. Màs az, hogy akàrmű szirtos és csoportos nűpek, olahok, ràcok, cigányok, babonàs emberek az ű tàrsasàgokban vannak.« A tűkeletlensűg s állhatatlansűg kűzűs pàpista tulajdonsàg. Batorsàgosb is immár egy pogánynak, hogysen tiz pàpistànak hinnű. Mert az pogány, példànak okàert az tűrűk, bűnnek tartja, mikor fogadàsát megszegi, és fél az ű Istenètűl: de az pàpista nem fél a hazugsàgtűl és csalàrsàgtűl, hanem azt mondja, hogy az fel nem bontja az isteni szeretetet¹. Bizonyos, hogy a pàpista akàr eskű-

¹ *Felelet, 768—9.*

véssel, akár más álnok mesterséggel csalhasson és tántoríthasson meg valakit hitiben, úgy tudja, mintha áldoznék Istennek.¹ Nincs oly lator-ság, melybe az pápisták magokat nem elegyítenék.² Mintha nem is honfi-társairól, földjeiről volna szó, mintha távol ismeretlen országok népeit jellemezné. A harag borzasztó űrt vágott egyház és egyház, ember és ember között. A különböző rétegek magukba zárkóznak és iszonyattal néznek a többiekre, mint az ördög fiaira. »Arra képest« — mondja egy volt prédikátor — »a mit prédikátoroktól, iskola mesteremtől és egyéb emberektől a pápisták felől hallottam vala, nem ítéltm, hogy ég alatt pápistánál dögletesb nép lehessen. Ifjúkoromban azért hazámból oly helyekre kelvén, a hol valami kevés pápisták is voltak, annyi ellenek való gyűlölség viselt, hogy csak egy öreg asszony is szentegy-ház előtt imádságát békével miattam el nem végezhette.«³ Mint debreceni deákot társai ösztökölték, hogy velök a török ellen induljon. Azt felelte nekik: »Nem megyek, mert csak török ellen vagyok még had; de ha pápisták ellen léssen, jó szívvel elmegyek. Én nem tudom, vihetöm-e szándékomat végbe, nem-e; de bizony minden igyekezettel azon lések, hogy miattam közülök sok meghaljon: azután én is az Úristennek vígan adom lelkemet.«⁴

Gyanú, bizalmatlanság vert gyökeret a szívekben. A pápista ép oly hiába hivatkozik meggyőződésére, »igaz értelmére,« hogy »ezt hiszszük, ezt tanítjuk,« mint a protestáns. A durva, erőszakos társadalom, mely a folytonos önvédelem tusáiban növekedett föl, nem ismeri a kölcsönös lovagiasság érzelmét. Telvék idolákkal, ámitóknak, csel-szövőknek nézik ellenfeleiket. Mindenki csalhatatlannak tekinti magát és úgyszólván magát védelmezi. Az ellenmondás támadássá lett, a vitatkozás ostrommá, melyben az önfentartás szenvedélyei lobognak, kiki eltiporja, elgázolja, a mi útjába áll, azon mesterkedik, hogy a szemben levőket »megfoghassa«. Ekkép a mindennapi élet tusái tovább folytak a szellemi élet terén, mely amannak összes szépségeit, de sarát, iszapját is magába olvasztotta.

»Mit kívánjon (az érsek) Bihar vármegyének, és kitől kívánja azt, megmondja. Kíván két dolgot: állapotot és vigasztalást. Az állapotot kívánja teljesnek lenni áldomásokkal, gyarapodással, csendességgel és hosszabbodással. Mire kell ez nagy állapotot magyarázni? Mostani kicsiny békeségünknek örüle? Nem kell azt hinni. Azt mondja, hogy negyven egész esztendőül fogva mind keresett abban módot, miképpen Bihar vármegyében élő nyelvvel taníthasson és ahhoz való kötelességének terjesztésében hálaadó voltát megmutathassa, de nem talált.

¹ U. o. 53.

² U. o. 55.

³ *Véresmarti Mihály*, Megtér. hist. bevezető része.

⁴ U. o.

Azért ű, az mint nyilván vagyon, abban mesterkedett meg mindenkor, hogy szegény hazánk ellen vizet zavarhasson, pártütést indíthasson, vassal, tűzzel rajtunk lehessen és az Antikrisztusnak dögleletes tudományával, az pápista bálványozással megvesztegethessen . . . Megítélheted azért, minemű fényes állapotot kívánjon Bihar vármegye lakosinak.« Pázmány erősen hangoztatja váradí származását; de bezzeg csupán azt mondhatni felőle, a mit Szent János a hittűl szakadtakról avagy a hamis tanítókról beszél: Mi közzűlűnk mentek ki, de nem mi közzűlűnk valók valának: mert ha mi közzűlűnk valók voltak volna, bizonyára megmaradtak volna mívelűnk. »Mi közzűlűnk ment ki az érsek is, nem tagadjuk, de nem mi közzűlűnk való volt: mert ha mi közzűlűnk való volt volna, velűnk tűrt volna és az űdvösséget egyűtt keresné velűnk.«

Pécsváradi pontról-pontra követi Pázmány ajánló levelét. Semmi szükség nem volt az ellenfél írására, de a sátán nem ismer szemérmet, annak is kellett magát, a kinek nem kell. Istentől volt, hogy az érsek Biharban negyven évig nem botránkozathatta élő nyelvél a híveket. Most azonban agg lantot talált és új húrokat akar reá kötözni, de táskát nem talál neki, hanem Bihar vármegyében akarja pengetni. A ki eddig nem tudta is, ki légyen, immár tudja és mosolyog rajta. Bihar eddig is el volt szolgálátja nélkül, irogatása nélkül is, ezután is ellehet. Tudományát nem fogják javallani; mivel mind a szentírás hamisra tekeri, mind pedig más, azzal ellenkező dolgokat tanít, és nem szól az űrnak szavaival. Pázmány kérkedik, hogy az ő két könyvél a hitbéli villongásokat el lehet igazítani. Nem gondolja meg, hogy az Isten nem valami álnok szívű, feslett életű, morgó szájú és bosszűállásra gerjedező ember által, hanem az ő igéje által, a szentírás által jelentette ki azt a módot, a melylyel a hit felől való kötődések megítéltesenek és elígazittassanak. Végre az érsek a bihari tanítókat is »csalóka hitetők«-nek állította. A zsidók szintén rűtolták Krisztust, Szent Pált Athénásban az epikureusok és stoikusok csáscsogó hazugnak mondották: a bihari tanítók sem lesznek az érsek szavai által hitetű csalárdokká. Ők nem tanítanak bizonytalan tévelygést: az ő tanításuk a tiszta szentírás. Nem áll, mintha a híveket arra hurcolnák, hogy tanítóik szavát vakon elhigyjék; ez nem az ő szokásuk, hanem a pápistáké. Maga az érsek is kárhözátja őket, hogy még a községnek is szabadságot adnak, hogy megítélje: mit kelljen bevenni, mit nem? Nagy hazugság, hogy ők Bihar vármegyének nem engedik a pápista könyvek és nevezet szerént az érsek könyveinek olvasását. »Egyáltalában nem tiltjuk . . . mindazonáltal, hogy némely tudatlan és csekély értelmű embereket megintűnk és elintűnk azoknak forgatásatul, hogy meg ne mètelyesedjenek azokból, jó pásztornak tisztit követjűk.« Ne hányának eűléket szeműkre, holott a pápisták nemcsak a protestáns

könyvektől, de magától a szentírás tanulásától is elfogják a római községet. Bihar megye az ő lelkének és üdvösségének dolgát máshonnan is megértheti, nem a Pázmány könyvből, mely a Pandora ártalmas szelencéjéhez hasonlít. Calvinus doktort általában tudós embernek mondja az érsek: hogy állíthatja mégis róla, hogy csalárd és hamis tanító vala? De az érsek csak botránkoztatni tud, csak arra törekszik, hogy a híveket pásztoraiktól eltántorítsa, maga az apostol szava: Az ti atyátokfiát meg ne tántorítsátok avagy botránkoztatassátok. »Te mind személyedet, mind tisztet, mind pedig tudományodat és vallásodat rutitod, noha azt tudod,¹ hogy nem magadnak, hanem nekünk ártasz. Hatvan esztendő ember, az mint ítélnem, vagy te, de talám nagyobb is hatvan esztendőnél. Miért nem élsz jól az te nyelveddel, hiszem más végre adta Isten azt a te szádba? Esztergami érseknek írod magadat lenni. Illet-e érseket dagályos káromkodás? Igaz hitű és vallású embernek alítod magadat. Méltatlan gyűlölség és szidalom-e jele az igaz hitű és vallású embernek? Lám, azt mondod, hogy az római gyülekezetnek vallása és tanítása istenes szent életre viszi az embereket. Az magad példája külömbet mutat ugyan, mert még a római hit és vallás nem vezérlett tégedet istenes szent életre és nyelvednek megjobbítására, mind ennyi sok esztendők, holnapok és napok alatt is.«

»Vén uram« írásának előjáró levelében ahhoz kötötte magát, hogy minden sebesítő kötődés, gyűlölség és versengés nélkül, szívnek és száznak keserősége nélkül magyaráz. Vajjon mikor Calvinus írásaihoz képest a többi tanítók írását sörpöhez, moslékhoz, hulladékhoz hasonlítja stb., ezek a szók sebesítő kötődés, gyűlölség és versengés nélkül, szívnek és száznak keserősége nélkül vannak-e? »Nem az szelid, hanem amaz vad lélektől tanultad te ezeket. Ezekért fizet neked az római pápa. Ha igaz Krisztus-helytartója, és nem ellensége volna, bizonyára ezekért neked nem jutalmat, hanem csapást és ostort adna. Úgy vagon azért, hogy némely vizslának és tacsónak ugatására is fizetnek.«

Pázmány Péter hasonló az darázshoz, mely szájával nyalogat, farkával megcsíp. Ő is szájával hízkelőd, szívével mérgező, tudományával halálhozó. Siránkozik, pityereg, mintha száná Bihar vármegyét, s ekkép szól hozzá: »Kedvezz, édes hazám, kedvezz magadnak;« igazában pedig nem Istennek, hanem inkább Istentől az Antikrisztusnak akarja megnyerni, hogy az ne csak mostani tagjaival, hanem annak lakosival is örökségül bírhasa a poklot. »Rút nyereségnek kívánásátul gerjedezvén támadott, mind tanításával, mind írásával, mind tanácsadásával és álnok forgolódásával szegény Bihar ellen, hogy földi urasága, nagy tisztessége, elmúló gazdagsága lehetne az római pápától, és az

¹ Véled, gondolod.

az után levőktől. Ilyen az érsek. Azért illendő és méltó száját bedugni az apostol intése szerint, hogy a hívek épen maradhassanak az hitben.»

Sorba veszi Pázmány könyvének tételeit és mindenre kiterjedő dialektikával boncolja őket. Győzi apparátussal, éles distinkciói megállítják az ellenfelet, bár egyoldalúsága számtalanszor hamis érvelésbe sodorja. Pázmány szerint a katolikus egyház kellőképp becsüli a szentírást. Mert a római anyaszentegyház hiszi és tanítja, hogy a biblia Isten ígéje, a próféták és apostolok által irattatott, hogy a Szentlélek diktálta és abban semmi hívság és hamisság nem lehet. Pécsváradi azzal felel, hogy mindezt az ördög is tudja és hiszi; de az írás becsületét mégis sértegeti azzal, hogy *Mát. 4. v. 6.* gonoszúl magyarázza és rossz végre tekeri az előtt is, a kít nem lehet megcsalni, tudni illik Krisztus előtt. Elhíheti hát az római eklézsia is a szentírást Isten beszédének, próféták és apostolok írásának, Szentlélek tanításának és tiszta igazságnak lenni: de nem következik abból, hogy annak böcsületit semmiben nem sértegeti. A szentírást igazán becsülő ember, mondja egy kis »petitio principii«-vel, a bibliát igazán magyarázza, az abban levő tudományt elégnek tartja üdvösségére és az abban levő üdvösséges ígéretekkel magára állhatatos bizalommal szabja. Mindezt hiába keresnök a római eklézsiaiban. A pápisták azt vitatják, hogy senki bizonyos nem lehet üdvösségéről, tehát nem szabják magokra állhatatos bizodalom által a szentírásbeli üdvösséges ígéretekkel. Azt forgatják, hogy nem csak azt kell hinni és megtartani az embernek, a mit a szentírás ad eleibe, hanem azt is, a mit nem tanít, hát nem elégednek meg a szentírásban levő tudományval. Azt hirdetik, hogy nem Istentől, hanem emberektől kell a Szentírás igaz értelmét tanulni, tudni illik a római tanítóktól, kiket Bellarminus »representativa Ecclesia«-nak nevez: hát nem magyarázzák igazán a szentírást, holott annak emberi ítélet szerint adják értelmét.

Pécsváradi Pázmány ellenében különös súlyt fektet Calvin következő sorainak védelmére: »Mintha bizony kétség forogna fenn, minő vallást követtek régebben a pápák a kardinálok összes seregével és minőt követnek *mostanság*. Annak a titkos theologianak, mely köztük uralkodik, első fejezete: hogy nincs Isten; a második: hogy a mik csak irattak Krisztusról, és taníttatnak, hazugságok és csalások; a harmadik: hogy a jövő élet, a föltámadás tana merő szóbeszéd. Nem éreznek így valamennyien és csak néhányan beszélnek így, megvallom. De egyidőtől fogva mégis közönségessé kezdett válni a pápák eme vallása. Tudják ezt jól mindazok, kik Rómát ismerik« stb. Az érsek rágalomnak minősítette a vádat, melyhez Calvinus »sem könyvet nem nevez, sem egyéb bizonyosságot nem ad«. Pécsváradi azt feleli, hogy az érsek hamisan orcázza és szidalmazza Calvinust; mert 1. halljuk, hogy C. az idővel bizonyít; 2. az akkori világgal; 3. Rómával magával és

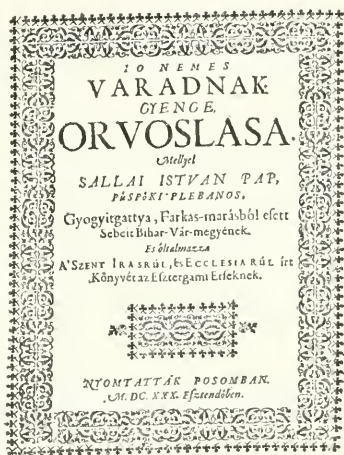
mind azokkal, a kik azt ismerik, 4. nevezet szerént Gersonnal. Mert alább az margóra azt írja: Testis Johannes Gerson, qui tunc vivebat. Ezt a szeljegyzetet az érsek nem vötte észébe, bár Bellarminus meglátta volt, rá is cáfolt, hogy nem igaz, mert Gerson nem akkor élt, mikor XXII. János pápa, ki azt állatta, hogy az lelkek az testekkel együtt meghalnak és elvesznek az föltámadásnak napjáig; hanem mint Johannes Villanus és Trithemius megírták, János halála után huszonkilenc évvel született ez világra. Bezzeg nagy jószág,¹ ha a jezsuita ekkép hazugságban hagyhatja Calvinust. Mintha Villanus és Trithemius meg nem csalatkozhatnának az esztendőknec följegyzésében! Miben variálnak inkább az historikusok, mint abban? És végre is: Gerson, ha valamivel utóbb nevedett is a tudományban, sokat látott, hallott és olvasott a pápák felől, azoknak tudományok és erkölcsök felől, sokat tanított és irt ellenök és velök együtt János ellen. Igazán bizonyít azért vele Calvinus. XXII. János pápa bizonyára eretnek volt; XXIII. János tévelygését, ki a jövendő életet tagadta, Bellarminus sem palástolhatta el; III. Leo haláláig kételkedett Isten és a pokol léteben s a lélek halhatatlan voltában: X. Leo se poklot, se mennyországot nem hitt. Maga Bellarminus negyven pápákat számlál elő tudós emberek írásiból, kik közül egyik bálványnak áldozó, kettei ördögös, kettei istentelen, tize eretnek volt, kilence az sákramentumok környül, négye az házasság környül... tévelygett. Hibázott tehát az érsek, hogy öök, a kálvinisták, orcapirulás nélkül nem olvashatták a Calvinus írását.

Az érsek citálván Calvinus szavait, hogy »a pápisták az Isten törvényének az emberi hagyományokat fölöttébb eleje teszik«, — esküvéssel válaszol: Te tudod, Úr Isten, hogy semmi ebben nincsen. Hanem szabódjék csak. Mást mondanak számos tekintélyes pápista doktorok iratai. Lindanus Episcopus azt meri mondani, hogy »ha az Istennek könyve, az biblia, abban levő mennyei tudománnyal és üdvösséges ígéretekkel együtt elveszne, és ma az emberi nemzet közzül gyökerestül kigyomlátnék is: megérnék az emberek a tradiciókkal üdvösségekre: Salvo traditionis fundamento, nihil noxae infertur Ecclesiae, quantumvis scripturae aboleantur.« Canus azt mondja, hogy a tradicióknak nagyobb ereje vagon az eretnekek meghamisítására, hogysem a szentírásnak. Lindanus ép ezért Ajax pajzsának írja a tradiciókat, melyeket minden eretneknek ellene kell vetni. Petrus Sotus azt jelenti, hogy nemcsak a szentírásnak, hanem főképen a tradicióknak tanulásában kell embernek magát foglalni: Non est Spiritus evangelici, soli Scripturae intentum esse. Frater Costerus jezsuita csúfolja a szentírást és azt csak valami *Chartacea litera*nak, papirosi bötűnek, hártýára, nem

¹ Dolog.

szívre írott tudománynak hívja, sőt azt írja, hogy Krisztus nem akarta azt, hogy az eklézsiák az írástul függjön, hanem az római tanítóknak egyező értelmétül, tudni illik, az pápista tradiciótul, mely az szentírást, melyet az apostolok pergamenán, hártján hagytak, sok részből felülhaladja. Bellarminus az tradiciók nélkül semminek tartja többire az szentírást, mert azt mondja: *Scripturae sine traditionibus nec sunt simpliciter necessariae, nec sufficientes.* Azért azt jelenti, hogy az szentírásnak oszlopa és erőssége az tradíció. Sőt azt hirdeti, hogy az szentírásnak nem az tulajdon vége, hogy az mi hitünknek igazgató regulája legyen: *Scripturae finis esset regula fidei.* Világosan állatja, hogy az szentírásnak vége nem az idősséges épület, melynél nagyobb maga az Sátán sem hazudhat... Itt vehetjük együtt eszünkbe, hogy az pápista tanítóknak nem hogy közönséges tanítások és írások volna igaz, de még esküvésök sem igaz...

Ezek a sorok világos képét adják a polémia »markos« voltának.¹ De az ügy még nincs befejezve, az argumentumok sorsa nem dőlt el. Pécsváradi és felei keservesen tévedtek, ha azt hitték, hogy az érsek száját »bedugták«. A nagyszombati főpapot könynyebb volt büszkén orcázní, mint legyőzni. Pázmány, szokása szerint, ép olyan gyorsasággal, mint keményen csap le reájok.² Haraggal, szilajon tör Pécsváradira, kit egyszerűen »váradi farkas«-nak nevez; csupa gorombaság, élénkség, csupa temperamentum. Nagy, rút, potrohos könyvnek kiáltja a Feleletet, a melynek dereka »csak szemét, forgács, pozdorja. Mert nem igazságot, hanem magának nevet keresett a prédikátor, mintha ő is tudna annyit a bölcseséghez, mint a számár a lanthoz, hogy ím ő is bé tud mázolni bűdös ténájával egynehány árkus papirosat.« A böcsületes egyházi személyek nem léznek azzal vétkesek, hogy a

»Várad orvoslásá«-nak címlapja.

¹ Bod. Athénás, 224.

² *Io nemes Varadnak gyenge Orvoslasa. Mellyel Sallai István Pap. Püspöki Plebanos, Gyógyitgattya, Farkas-marásból esett Sebeit Bihar-Vár-megyének stb.* Pozsony, 1630. Ezt a könyvet, a belső argumentumok alapján, határozottan Pázmánynak kell tulajdonítanunk.

váradí farkas ilyeneknek ordítja őket, mint a hogy az Üdvözítő sem gyaláztatott, noha boriszáknak, ördögösnek, csalogatónak, országháborítónak nevezték a káromlók. A váradí farkasok az egyházi emberek rágalmazása előtt jól tennék, ha elolvasnák, a mit Calvinus a saját gyülekezetének tanítóiról mondott: hogy lopók, részegesek, csalárdok, paráznák: egy szóval minden latorságnak örvényi, minden feslettségnek mosléki. »Ezek ám Isten csatornái és tölcseri, melyeken szívárkoczik a kálvinistákra az igazság.« Megannyi merő gazság, a mit a farkas az esztergomi érsekségről beszél. Az egyházi rendek számlálásában nemcsak Szent Pállal, hanem Calvinussal is ellenkezik. Calvinus az említett helyen öt rendet számlál; Szent Pál pedig mind a kettőt hazugságban hagyja, azt írván, hogy Isten az ekléziában rendelt: először apostolokat, másodsor prófétákat, harmadszor doktorokat, aztán erőket, ennek utána gyógyítások ajándékait: segítségeket, gondviseleket, nyelvek különbözését, tanítások magyarázásait. Az érsek neve nincs meg a szentírásban; de lám a farkas a dékán és gubernátor nevet meg nem veti, noha ezeket a bibliában szintén nem olvasta; sőt az angliai sákramentáriusok közt most is két érsek vagyon, és a kantuáriai érsek nem úri, hanem fejedelmi méltóságot visel. Calvinus írja, hogy az ő eklézia idétt minden tartományban érsek voltak. Vajjon a püspökök igazsága elveszett-e, ha erőhatalommal a pogány mind kikergette volna is őket? Hogy im a budai székes helyből kikeresztették királyunkat, vajjon nincs-e királya Magyarországnak?

Azt ordítja a farkas, hogy az érsek hízelkedik Bihar vármegyének. De miért kellene az érseknek hízelkednie? A hízelgő vár valamit vagy tart attúl, a kinek hízelkedik. Nem az érsekhez, hanem olyan emberhez illik a hízelkedés, mint a váradí farkas, ki csak azért ajánlja Fodor Benedeknek az írását, hogy kóstolja koncát.

»Utóljára ilyen bolond szillogizmust farag a farkas: »Valaki hiteles tudományú és bölcsőbb a több pásztoroknál, azt méltó követni. De ilyen Calvinus, mint az érsek erősíti. Azért Calvinust méltó követni.« Ez is bolondság, mert az érsek nem írta általában, hogy hiteles a Calvinus tanítása, hanem csak azt írta, hogy a kálvinista vezérek között hitelesbet, bölcseséggel és díszes elmével bővelkedőbbet nem talált Calvinusnál. Az ördögök között Belzebub: fejedelem; a farkasok között egyiknek szebb bőre vagyon, hogysen másíknak. Úgy értsd azért, farkas, a dolgot, hogy mi közöttünk semmi hitele nincsen Calvinusnak, noha a kálvinista tanítók között Belzebub lehet.«

Calvinus mondását a pápák hitetlenségéről szintén gonoszúl védelmezi a farkas. Igaz, hogy Calvinus említi Gersont a könyv karéján, de nem abban részben — sectióban — nem is arra a dologra említi, melyet az érsek előhozott Calvinusból, hanem csak a huszoneöttödik János pápa dolgarúl, melyről az érsek írásában nincs emlé-

kezet. Kardéra, minden autoritás nélkül beszéli a farkas Paulus és Leó pápákról, hogy ezek vagy haláluk óráján, vagy belső titkosok előtt mondtak affélet, a mit Calvinus röhög. De egy az, hogy a mit szavahihető, bizonyos tanú nélkül a farkas, magával egy pórázon futókkal beszél a régen lett dolgokról és a pápákról, annak oly hitele legyen a katolikusoknál, mint a nyilván való hazugságnak; más az: hogy bár úgy volna, hogy Leó vagy Pál pápa esztelenül szólottak titkosaik előtt: ezzel a Calvinus mondása hazugságtól nem üresednék. Mert ő nem egy vagy két pápáról szól, nem titkon és bizott emberi között és kamarában ejtett mondást említ: hanem azt írja, hogy régtől fogva a pápáknak és a kardinálok egész gyülekezetinek közönségesen bevett vallása azt tartotta és tartja, hogy Isten nincs és a szentírás hazug találmány. Ezt a hazugságot nem hogy megmentené a farkas, de sőt világossá teszi, nem adhatván semmi bizonyosságát és jelenségét a rút, bűdös hazugságnak.

»Nagy szemtelenséggel vitatja a farkas, hogy a pápisták az emberi szerzeteket felebb böcsülik a szentírásnál... Mert Lindanus írja, hogy a mint Isten Mojzes előtt és az új testámentom kezdetiben írás nélkül gyarapította és tartotta az igaz hitet: úgy azután is megtarthatta volna írás nélkül az igazságot. Petrus Soto pedig azt állítja, hogy a ki *solam*, csak magán az írást akarja venni és az eleven tanításnak tradícióját megveti, nincs abban apostoli lélek, — Thessal. 2. 14, — mely a szóval adatott tradíciókat béveteti. Canus azt mondja, hogy az eretnekségek győzelme nem annyira fordul meg a szentírás bötűjén, mint annak igaz magyarázásán, mely az apostoli tradícióból vétetik. Ezeket a tudós emberek igazmondásit iszonyúságnak tartja a tudatlan farkas, és az említett szemtelenségeket fundamentom nélkül akarja kifacsarni belőlök.«

Costerusra hiába fogják rá, hogy a szentírást csúfolja. Ez a jezsuita csupán arról irt, hogy az Istennek közvetlen szava, az, a melyet ő maga, az emberek közbejötté nélkül plántál az eklézsia lelkébe, »tekintetesb« a papirosra való írásnál, mely emberek közbejöttével támadott.

Végül a farkas Bellarminusról sem mondott igazat. »Mert csak azt írja, és igazán írja Bellarminus¹: 1. Hogy szentírás nélkül lehetett az eklézsia Mojzes előtt. Az új testámentomban is írás nélkül hirdettetett és gyarapodott elsőben az igazság. 2. Sok példákkal bizonyítja, hogy hiszünk és hinni tartozunk oly dolgokat, melyek a szentírásban nem találtnak. 3. Nyilván vallja, hogy a szentírás *Regula fidei*, a hitnek igazgató zsinóra. De azt adja ehhez, hogy a mit Isten írás nélkül előnkbe adott az anyaszentegyház által, az is szegeletes mértéke az

¹ Lib. 4. de Verbo Dei. cap. 4. Majd: ibid. cap. 12. ad. 2. (Pázm. jegyz.)

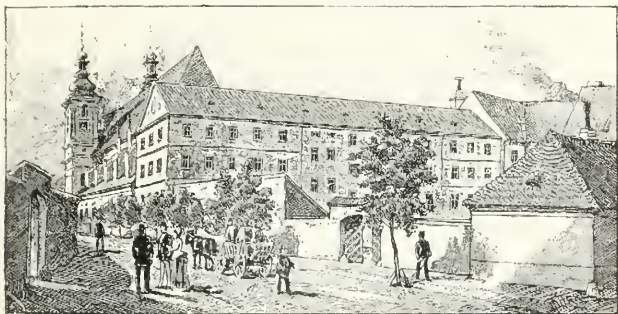
igazságnak. Ennek felette azt is írja, hogy utolsó feltett célja a szentírásnak nem az volt, hogy csak azokat, és mind azokat foglalja magában, a miket hinnünk kell. Mert sok históriák vannak benne, melyeket csak azért hiszünk, hogy írva vannak. Jóllehet ha írva nem volnának, azok hitele nélkül helyén maradna az igaz hit. Ez éppen a Bellarminus tanítása. Azt pedig, a mit hazugul reá fog a farkas, nem írta; tudni illik, hogy a szentírásnak vége nem az üdvösséges épület.»

A keresztyén olvasó hallja, minemű esztelen hazugságokkal tölti a papirost a farkas. De Váradon mind pézsma, valamit alól-felül okádnak az undokságos farkasok: mind szentírás, valamit a kócsagos és maszlagos prédikátorok kérődnek, mind jó, valami gyalázza a pápistákat. . .

Pázmány diadallal került ki a polemiából. Huszonhét esztendő alatt, mióta a Kálauz megjelent, az irodalomban nem találkozott méltó ellenfele, ki a protestantizmusra szórt vádakat komolyan és alaposan visszautasította volna. A nagy, forradalmi szellemek korának vége, utódjaik csak zsinataikon ígérik a választ és — türik az ellenfél gúnyolódását. Ők, a kiknek apái nem rég lángba borították a társadalmat és forgatták a szidalmak fegyvereit, a szitkok iránt egyszerre csodálatosképen érzékenyekké váltak, és óvakodnak a »háborúságindítás« gondolatától. Célhoz jutottak, élvezni akarják szerzett jogaikat, és legfőlebb biztosítani és terjeszteni. Az apostol, a próféta letűnt a szinpadról; helyét elfoglalják az apró politikusok, theológusok és egyszerű, jámbor lelkipásztorok. Arról veszekednek maguk között: vajjon kellepüspök, gondviselő hatalom az eklézsiában? Milyen kucsában, mentében vagy csizmában járjanak-e a papok és iskolamesterek? És ezalatt a régi egyház megifjodva, újjászülette, hódítva nyomul előre. Az országot jezsuita-missziók járják be, hirdetve az ősi vallást, megingatva a megingathatókat, vigasztalva a szerencsétleneket, kiváltva a foglyokat. Turócbán, Szent-Kereszten, Bicsén, Újvárbán, Kismartonban, Nógrádban, Léván, Homonnán, Komáromban, Forgách Miklós, Erdődy Zsuzsanna, Rákóczi Pál birtokain izzik a visszatérítés munkája. Mindent észrevesznek, semmit nem hagynak megkísérletlenül. Pázmány óriási tevékenységet fejt ki. Zsinatai helyreállítják a papság fegyelmét, Bécsben papnevelőt létesít, jeles ifjakat, egy Lippai, egy Selepcsényi Györgyöt küld Rómába: Nagy-Szombatban nevelő-intézetet állít, egyet szegénysorsú nemes és egyet nem-nemes fiatalok részére. Pozsonyban, Győrött, Homonnán, Szathmárt, Gyöngyösön jezsuita gimnáziumok emelkednek. Nagyszombatban az érsek egyetemet alapít. A jelen, a múlt nem az övék: de biztosítják maguknak a jövő intelligens középosztályát, szellemi arisztokratáit, azt az elemet, a mely a haza sorsát intézi. Pár év alatt teremnek buzgó, képzett papiak, annyi, a mennyi a legégetőbb szükségét pótolja, és rendelkeznek a világi tekintélyek hosszú sorával. 1617-ben alig volt néhány katolikus főúr az országban, protestáns

több mint száz; a század közepe táján a reformáció alig számlál tizet. Gazdáikkal együtt a jobbágyok ezrei térnek vissza őseik hitére, az iskolák a középnemességre gyakorolnak roppant hatást. Magyarország — a hódoltságon kívül eső Magyarország — másfélszáz esztendő alatt másodszer újul meg a vallás szellemében. Az irodalom, főképp Pázmány művei, előkészítették ezt a változást, beplántálták a szívekbe azokat a csirákat, melyek az új idők fuvallatára seregestül sarjadnak föl és elnyomják, visszatolják az előbbi tenyészetet. A hatalom, mely korábban kemény retorziókban részesült, bátran lát munkához, hogy az aratást teljessé tegye.

A nagy fordulót Pázmány nem érte meg. De láthatja legalább az új kor derengését. A régi Magyarország ideálja, mely ábrándjaiban élt s a múlt emlékeinek kutatására ösztönözte,¹ nem valósulhatott meg

A nagyszombati egyetem.

soha; de a romok közt föltámadt az élet, a katolicizmus meg volt mentve, ismét jelentékeny tényezővé vált. Megnyugvással, meglegezővel nézhet végig a lefolyt küzdelem nagyszerű eredményein, melyekben mindenkinél nagyobb része van. És immár mintegy a sír szélén, áradó

¹ Pázmány hozzáfogott a magyar egyháztörténelem megírásához is. De adatok hiánya folytán csak töredéket, bár becses töredéket bírt alkotni. Közli Péterffy Conc. Sacra, II. A mű befejezése ez: »Reám szeretett hazám egykori virágzó állapotának emléke emelő és vigasztaló hatást gyakorol. Mily szép és örömdetes látványt nyújthatnak ama nagyszámú monostorok, mikor jól elrendezett őrhelyek gyanánt az ország üdvén örökdedek! Lakóik imák, könyvek, böjtölés és a szerzetesi élet egyéb ájtatossági gyakorlatai által lecsdették Isten kegyelmét, eltávoztatták haragját s erős falak gyanánt vették körül Isten házat. Nemzetünk ekként az isteni pártfogás alatt boldog béke s jólét ölében élt. Most ellenben, miután szét-szórattak a szentély kövei s romokba dőltek a kolostorok, — Isten kegyelme is elhagyott; a Mindenható haragja egy század lefolyása alatt számtalan csapással sújtott, büntető keze most is fenyeget.« V. ö. Fraknói, 307.

imádsággal fordul a Szent-Háromsághoz. »Hálát adok szent Felségednek, hogy engemet kegyelmességedből, az igaz hit zászlaja alatt, egyházi állapotban köteles szolgálóddá fogadtál, áldásodat rám árasztottad, lelki és testi ajándékiddal szívemet magadhoz szeliditted, akaratomat szolgálathoz édesítetted, késedelmességemet serénységre sarkantyúztad, tudatlanságomat mennyei tanításoddal világosítottad, gyarlóságomat érdemem szerint nem ostromoztad, hatalmas kezeiddel belém oltott igaz ismeretedet naponként nevelted, dicsőséged terjesztésére szívemet gerjesztetted és a világ bojtortjánába ragadott kívánságimat szolgálathoz ösztönözted.« Ezeket a himnusz-szerű sorokat írja legutolsó műve, a Prédikációk¹ elé. Annyi küzdés, tanítás után még egyszer föllép az irodalom terén, hogy szellemének mintegy állandó tőkét nyújtsa azok kezébe, kik nálánál kevesebb girával, de vele egyazon célért munkálkodnak. Még mindig tetemes azoknak a községeknek száma, hol pap hiányában jámbor világi férfiak olvassák föl vasárnaponként, ünnepeken az Isten ígését. Nekik akar segédeszközt szolgáltatni. Megtérve a harcoból, családja körébe zárkózik, hogy szellemét lelki gyermekei, atyjafiai közt kamatoztassa. És ez a heves, nagy, erőszakos szellem, a melyhez fogható nem találkozott a tusákban, ebben a nyugalmasabb körben, a béke hangján szólva, még nagyobbnak, megragadóbbnak tűnik föl. A kik a Kalauzt olvasták, megbámulták a tudományos eszmék e ropant tárházát és az érvelések páratlan erejét; a prédikáló Pázmány elméjének gazdagsága, csodás összhangja, eredetisége még amannál is kápráztatóbb. A theologus gondolatait átszűrtek, hússá és vérré változtatták egy hosszú élet bokros tapasztalatai, a tudás bölcseséggé változott, az indulatok hevéből a mi megmaradt: komoly, férfias meggyőződés szilárdsága, mely tisztelettel tölt el mindenkit. Pázmány nem esik elragadtatásokba, képzelete nem ismeri a lázas elcsapongást, szíve nem borúl lángba, hogy a szenvedélyek és indulatok tűzével gyulaszsa föl hallgatóit. Azt mondják, hogy az észhez szól: és valóban tanítani és folyton tanítani akar, mert nem pillanatnyi elágyulásokra, könnyepekre, hanem maradandó, mély elhatározások ébresztésére vágy. Az ő szószekétől senki sem távozik úgy, hogy egy csomó eszme napokon keresztül ne zsi bongna fejében és ne ösztökélné a jóra. Meggyőz, rábeszél, a jutalmat emlegeti, az isteni kegyelemért rövid fohászt mond, ez minden; de a gondolatoknak végtelen gazdagságával rendelkezik, határozottan és habozás nélkül beszél, meg tudja fogni az értelmet, nyugalmával, biztosságával bizalmat ébreszt hallgatójában. Érezni lehet, hogy »mind nyelvét, mind pennáját szíve gyökerének

¹ *A Római Anyaszentegyház Szókásából, minden Vasárnapokra és egynehány Innepekre, Rendelt Evangéliumokról. Prédikációk. Mellyeket, élő nyelvének tanítása-utan Irásban foglalt Cardinal Pázmány Peter Esztergami Ersek. Pozsony, 1636.*

tintájába mártván, úgy szól, a mint szive járása vagyon. Oszinte és meleg a lelke, ismeri az igaz bibliai kenetesség hangját, mely az egy-

A nagyszombati egyetem pecsétje.

házi szószékhez legjobban illik; és mindenek fölött találékony és fordulatos. Értett hozzá, hogy köznapi szürke dolgokat is újjá regyen, új

oldalról való feifogással, vagy az eszméknek szokatlan csoportosításával, és került minden bántóbb elvontságot. A hallgatót nem vezette diszkertekben vagy himes réteken: de fölvette az egyszerű virágot, mely az út mellett nyitott: a jellemző hasonlatok, tarka, erőtől és üdeségtől duzzadó képek, csattanós és gyökeres szólások, példák, közmondások százait, a hogy egy minden ízében magyar bölcshez illet, és a mi fő: a szellemnek folyton újabb és újabb tárgyat birt nyújtani. A legtartalmasabb és legváltozatosabb egyházi szónok volt, a kit ebben az országban ismerünk, és a legjobbak egyike, a kiknek a nevét a világirodalom felmutatja.

A XVI. és XVII. század polemiái hatalmas erőt gyakoroltak a nyelv fejlesztésére. A kor egy sereg új eszmével gazdagodott, a gondolkodást a tusák szabatosságra szoktatták, az érdekek, a meggyőződés heve fölkaavarták a kedélyeket. Hasonlítsuk ezt a megújult, argumentumok feltalálásában izzó világot, melyben a személyeskedés összes ösztönei forranak, meggyőződésével, lelkesedésének, haragjának tüzeiben, féltékenységével, gunyolódásaival, élceivel és szitkozódásaival. — a középkor ájtatos irodalmának vértelen, csöndes atmoszférájához. Mindenfelé vajudik a szellem és tartalmának lehető pontos kifejezését keresi. Az emberek meg akarják értetni magukat és sebeket akarnak osztogatni. Szükségök van rá, hogy pontosan fejezzék ki a gondolatot, hogy elevenen, csattanósan közöljék érzéseiket. A bölcelet, theologia eszméinek finomságától a válogatott szidalmak legdurvább kifakadásáig a jelentésárnyalatok egész gazdag skáláját kell a nyelvnek visszaadnia, az érzések legkülönbözőbb fajait megjelölnie. Érzik, hogy a nyelv is eszköz a győzelemre. Száz meg száz új szó, csinos kifejezés, meglepő fordulat, eredeti mondatszerkezet kap lábra, a nyelv ősercéjének egész aranybányája tárul föl lassanként. Az egész vonalon megkezdődik a haladás. Kikerekítik a mondatokat és vigyáznak a szerkezetekre, mint a deák szerzőktől tanulták. Itt-ott túlságosan hozzátapadnak mintájokhoz: de telvék magyaros, eredeti szólásokkal, s minél személyeskedőbbek, annál nagyobb mértékben. Soha töről metszettebb, soha ázsiaibb nem volt a stílus, mint náluk, különösen Pázmánynál. Igaz, sokszor durvak és a leggonoszabb címeikkel illetik ellenfeleiket: ám ilyenek az életben is, kemény szájuak és őszinték, s akárhányszor a bibliát követik. És akkor jönnek a csöndesebb, békésebb műfajok emberei: a fordító, az imádságoskönyv-szerző, a szónok, kiaknázni, felhasználni a vívmányokat: Dávid Ferenc, Telegdi Miklós, bizonyos tekintetben Bornemisza es főkép Pázmány. A leendő esztergomi érsek úgy fordítja Kempis Tamást, hogy ne csupán a deák bötü értelmét magyarázza hiven, hanem a szólás módját is úgy ejtse, »hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedeztetnek, hanem oly kedvesen folya, mintha először magyar embertől magyarul íratott volna«. Érzik a műgond

A' R O M A I
Anyaszentegyház Szokásából,
MINDEN
VASARNAPOKRA,
ES EGY-NEHANY
INNEPEKRE,
Rendelt Evangeliomokrúl,
PREDIKACZIOK.

Mellyeket,
ELŐ NYELVENEK TANITASA-ÚTAN

Irásban foglalát

CARDINAL PAZMANY
PETER ESZTERGAMI
ERSEK.

2. ad Corinth. 4. v. 2.

Családfélggal nem járunk; az Isten Igéjét meg nem fer-
teztettyük: hanem, Igazságnak ki-jelentésével aján-
lyuk magunkat minden emberek lelki ifméréti-
hez, Isten-előt.

Nyomtatták Pofonban, M. DC. XXXVI. Efsztendőben.

szükségét, a stíl fontosságát, törekednek szépen, folyékonyan és hatásonosan írni. Nézzük Pázmányt, egyetlen prédikációja sincs, melynek a szerkezete a legszigorúbb kritikát ki nem állaná. Schol semmi fölösleg, minden gondolat, minden eszme a maga helyén, egyik a másikat támogatja, művészi csoportozattá egészíti. A mondatok és szavak könnyű, ritmikus lebegéssel folynak egymás után, az előadás telve numerussal és harmoniával. Ime egy példa. A szónok azt fejtegeti, hogy Isten az életben számtalanszor sanyargatja híveit és megkíméli a gonoszokat. De minden botnak végén feje: minden dolgot a vége dicsér vagy kárhozzat. »Vettétek-e valaha eszetekbe, minémü különbség van a szelíd tyúkoeska és a ragadozó sólyom között? A sólyom szép és tekintetes madár minden részeiben, minden magaviseletiben; oly fenn röptül, hogy szemünk gyakorta elveszti, mikor látásunk célja kívül fellövellik; böcsüllik őtet a fejedelmi emberek; szép friss hússal táplálják; tiszta házban tartják; szorgalmasan őrzik, fűrésztik, tisztogatják, karon hordozzák: de azért szemei kápvával fődve, lábai kötve és lábszijakkal nyűgözve vannak. A tyúkra kevés gondviselés vagyon; sáros udvaron, őrizetlen sétál; szeméten és ganéjon lábaival kapirtyál; orrával vakarcsál és úgy keres valami rothadt szemet, melylyel tölti gyomrát; ha valami kis morzsalékot és asztalhulladékot kaphat, örül, kárál, mint nagy nyereségen: de azért lábai és szemei szabadosok. Mihelyt meghal a sólyom, kivetik, szemétre vagy ganéjra hagyítják; ott megférgecsedik, megbűzhödik; utálatossá változik: a tyúkot pedig kifogják a sáros udvarról, fűszerszámokkal ízessé téstik, ezüst tálakban urak és fejedelmek asztalára viszik.«

»Mikor Szent Dávid a jók és gonoszok végét és utolsó állapotját tekintette, hasonló különbözést talált azokban. A gonoszok, mint ama kevély és prédával élő sólymok, tarka-barkák öltözetekben; fenn röptülnek kevélységekben: gazdag palotákban, gyenge eledellel híznak; szolgák kezén hordoztatnak; de azért lelki szemeken kápa vagyon, és ezer bűnök kötelével nyűgöztenek. Mikor eljő végek: testek koporsóban, de lelkek ama jólakó gazdaggal, pokolban, a világnak rútább és kínosb szemetében, temettetik. Az igazok pedig rusnya és apró hajlékocskákban nyomorognak; sok fáradság után, sovány eledellel engesztelik ugató gyomrok rágását: de szemek nyitva, hogy Istent és a mennyei jókat szemlélhessék; lábok szabados, hogy Isten után járhassanak; és mikor eljő végek, akkor kezdetik dücsösségek, melynek soha nincs vége.«

Ügyszólván szembe szökő a dialektika finomsága, mely a nyelvet kristályossá teszi, és a cicerói hatás. A beszéd anyaga önként helyezkedik szabályos és művészi formákba a nélkül, hogy eredeti zamatában kár esnék, vagy géniuszát megtagadná. Körmondatosnak jellemzik Pázmány stílusát: de ez inkább a gondolatok elrendezésére, semmint azoknak viszonyára vonatkozik. Az alárendelés szigorú kapcsai felold-

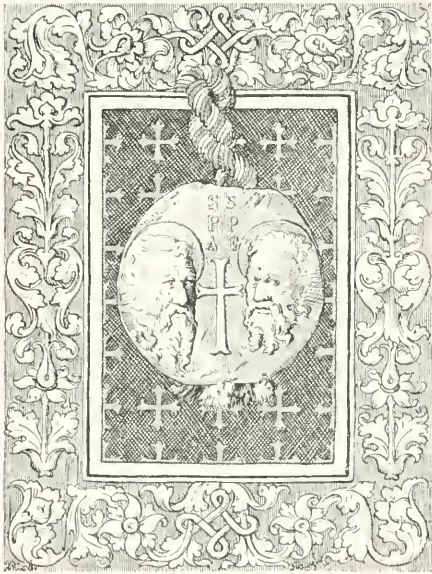
Pázmány emlékszo­bra.

vák, a kötőszók elmaradnak, a mondatok közt bizonyos mellérendelés vagy kölcsönös támaszkodás lép előtérbe, mint a népdaloknál. Hatalmas, erős egyéniségek írhatnak így, a kik vérökké változtatták idegen világok simaságát, de megőrizték velök született természetüket; a kik nem utánoznak, de hatást nyerve is tulajdon lelkeket nyilatkoztatják meg. Úgyszólván varázsütésre áll elő a művészi nyelv, a mely rásimul a gondolatra, világos és plasztikus, természetes és hatásos, minden ízében magyar s mégis bámulatосkép gazdag és sokszor a Shakespeare-ével versenyez. Soha¹ senki sem írt eredetibb magyarsággal, erővel teljesebben és művészibben a prózáirók közül, és nem fog irni századokon keresztül. Kifogásolhatják foltjait: hogy nem ment a durvaságoktól; hogy latinizmusok vannak benne; ám nem merülnek-e utódai a germanizmusok és gallicizmusok metyelyébe? többet ér-e duzzadó őseréjénél a következő századok vértelen simasága?

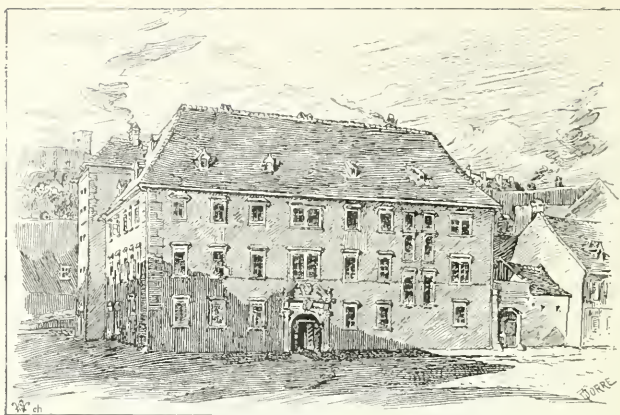
Pázmányban kifejezésre jutott a XVI. és XVII. század vallási küzdelmeinek harcias erélye; azonban férfias, nyugodt szemlélődéseiben, vallásos eszméinek sokaságában, nyelvének bámulatra méltó fejlettségében és konzervatív hajlamaiban, melyeknek tiszteletre méltó voltát koronként kitörő nyerségei sem bírják eltörölni, ki ne találná meg a kor és a faj erőinek fokozott és tökéletességre jutott megnyilatkozását, a haladásnak képét, mely a nagy és a tömegeket átölelő írók egyéniségében történni szokott? Nincs-e meg büszke, dacos szilárdsága és katonás jelleme, lelkében a féltékeny jogszeretet, a józan, világos látás és realizmus, az őszinte szókimondás erénye? Több mint ötszáz éve állottak ezek az erők az egyház, a kereszténység szolgálatában, hogy most irodalmának, szellemi életének szolgálatába is álljanak és a magasabb kultúrában segídkezzenek. Átélték egy nagy szellemi forradalom összes mozzanatait, a nélkül hogy beteges álmódzásba vagy az igazságkeresés véget nem érő útaira és szélsőségeire ragadtatták volna magukat. És most itt vannak, kipróbálva, megizmosodva, fölvéve mindazt, a mi a hosszú vívódásban rájuk ragadhatott, kicsiszolva, tökéletesítve és formákban gazdagodva. Micsoda egyéb Pázmány, mint a század hőseinek egyike, kik a hitért és hazáért küzdenek, csupán a szellemi téren és a szellem hatalmas fegyvereivel? Most már ők sem mindenben a régiek többé. Az idegen dinasztia uralma számosan nyújtott alkalmat, hogy külföldön és idegen udvarokban tartózkodjék; gyakran érintkeztek, léptek családi kapcsolatba külföldiekkel; igen sok tartott prédikátort, járt iskolába, részesült jobb nevelésben. Olvasták az új irodalom termékeit, forgatták a bibliát, hallgatták a vitatkozásokat, sőt részt vettek azokban. Sokan tudnak deákul, sőt a latinon kívül olaszul, németül s még szegény köznemesek is német szóra

¹ *Salamon F.* Kiscsbb tört. dolg., II. kiad. 374.

küldik gyermekeiket. Tanultabbak, civilizáltabbak mint apáik, e zordon dinaszták, szilaj kiskirályok, veszedelmes oligarchák és rablólovagok, kik kardjokra hivatkozva, szembeszálltak és dacoltak felsőbbsséggel és hatalommal: és szinte rohamosan illeszkednek az új rend kereteibe s válnak dinasztikus érzelmű arisztokraciává. Forr bennök az őserő, de tudnak gondolkodni és foglalkoznak szellemi dolgokkal. Meg fogják érteni a Kalauzt, a Prédikációkat, megbámulják őket, élvezetet találnak és ideáljokra ismernek bennök.

P. bibornoki bullájának pecsétje.

A jezsuiták kollegiuma Pozsonyban.

V.

KÉT HATALMAS OSZLOP JELÖLI Pázmány nyomát az irodalomban: a Kalauz és a Prédikációk. E mellett két kisebb munkája nem vált ásataggá: Kempis-fordítása¹ és magyar imádságos könyve.² A nemzet elfogadta írójának, az irodalom önként meghódolt géniusza előtt. A szerzők az ő nyelvén akarnak szólni, nyelvjárását, a tiszait, ellenállás nélkül avatják az irodalom köznyelvévé, magát »magyar Ciceró«-nak hívják. Jóbarát, ellenség egyaránt érzi erejét, azok büszkeséggel, ezek gyűlölettel és elkeseredéssel, de soha sem csodálkozás és bámulat nélkül. Mesterévé lett a magyar prózának; műveihez ma, harmadfélszáz esztendővel utóbb is gyönyörködni járunk. És az újkori írók között van költőibb, merészebb vagy gazdagabb képzelőtehetségű: szabadabb vagy mélyebb gondolkodású: szélesebb látókörű, szelidebb

¹ *Kempis Tamásnak a Krisztus követéséről négy könyvei.* Bécs, 1604, 1624; Pozsony, 1638, 1648. Hely és év megn. nélkül. a XVII. sz. — Nagyszombat, 1674, 1701, stb.

² *Keresztyeni Imádságos Könyv,* melybe szep aytatos Keoneorgesek stb. foglaltatnac, es reovid tanusagh, mint ismerhesse megh akar mely együgyü ember is az igaz hitet. Grécz, 1606. Pozsony, 1610, 1625, 1631, 1650. Bécs, 1665. Lőcse, 1674, Nagyszombat, 1674, 1701. stb. Legutóbb a Szent-István-Társulatnál.

lelkü, hevesebb ékes-szólású, tisztább ízlésű; de Pázmány iratai folyton tanulmányúl szolgálhatnak mindenkinek, a ki magyar prózát akar írni.¹

Most menjünk és nézzük meg társait; nem: környezetét. Hármannak ki közülök: BALÁSFÍ TAMÁS, a boszniai püspök, VERESMARTI MIHÁLY, a volt kalvinista prédikátor és KÁLDI GYÖRGY, a jezsuita. Mind a három résztvett többé-kevésbbé a vitatkozásokban, mindegyik más-más hajlamokkal és egyéniséggel. Balásfi harcias, szilaj és hármójuk között neki van legharsányabb hangja. Rendkívül élénk a szelleme, éles a dialektikája, bő a tudománya; e mellett csupa vér, csupa temperamentum, és pályája hemzseg a duhaj veszekedésektől, a botrányoktól és durvaságoktól. Pöröl, erőszakoskodik, üti, nyúzza és szidalmazza társait. — De csodálta, szerette Pázmányt, kihez képest valamennyi luther prédikátor van, mind olyanok, »mint a verebek vagy pacsirták a saskeselyőhöz«; sértette a csepregiek föllépése és önbizalma. 1614-ben Alvinczi ellen »Az igazság győzelmé«-t rendezte sajtó alá; két esztendő múlva önálló könyvben ragadt ostort »a csepregi szitkos nyállal csepegő szájú és csak szárnya-kiszaggatott szarka módon csörgő luther prédikátorka« ellen.² »Mint hogy a Krisztus mondásaként a gonosz ember a gonosz kincsből gonoszt hoz elő, én semmiképen nem csodálom vallástokhoz és szátokhoz is szabott formájú beszéditeket, melyeknek sok rágalmazó undokságokkal felhalmozott szemeteit egy rájok pökéssel megérvén, és a nagy bendő, hasa-lógó sócét is³ más kötés táncra bizván, noha igen egy járomba fogott Pázmány mindketőtöket: én ugyan most néked megfelelek azokra, a melyekkel Pázmány Pétert vádolod . . . Mentől nagyobb a ti kérdésetek, hogy ti imígy-amúgy bélyegezitek és purgációzzátok Pázmányt, és hogy az ő könyvét ugyan egyszersmind megtéptek . . . (De) igen kontár kovácsok vagytok ti, nyavalyások, a bélyegzéshez, s csak paraszt és semmirekelő bábaság a ti orvosságtok is, egyik sem fér Pázmányhoz, kit ti úgy téphettek meg, mint két veréb egy nagy sast, kinek a körmében akadt.« Ez a stil emlékeztet a vén katonára és csikósra, ki foghegyről és előkelő kicsinyléssel fizeti ki a fiatalabbakat; de Balásfi szellemes és kemény harcos is, a kit másfél száz esztendő múlva még mindig érdemesnek tartanak rá, hogy munkái közkezen forogjanak.⁴ Közönsége gyönyörűséggel olvasta ezt a pattogó virgácsú iskolamestert, ezt a körmönfont nyelvű, gúnyolódó theologust, a ki az ellenfelet saját argumentaival teszi csúffá, a jámbor lutherista prédikátorokra török

¹ Bellaágh. Pázmány P. v. beszédei, XVII.

² *Csepregi Iskola*, Kiben . . . az Csepregi szitok szaporító morgó Praedikátort, az igaz hűt ellen, és Pázmány Péterre való hazugságiértis, az igazságnak jóra tanító ostarúal Iskolázza B. T. Pozsony, 1616.

³ Nagy Benedek.

⁴ Újabb kiadása Egerben, a püspöki iskola betűivel, 1775-ben jelent meg.

»hodgya-köntöst von, »melynek a formáját Luther apjoktól vették, s a melyben a mióta kurjongatnak, majd mind kikiáltják a magyarok kezéből az országot, oly ekhós hangossága vagy on kiáltásuknak — a török birodalomban.« Pázmányt megteszik töröknek, pedig azt sem tudják, milyen a török; az apródos gazdasszonytól nem érkeznek az ezekről szóló históriák olvasására, hon az anya s hon az mama, hon az apa s hon az papa nyomja hátokat; és azért magok sem tudják, mihez hasonlitanak. Ismer luther prédikátort, — a minap még nem messze Péceltől lakott — a ki megesküdtetvén a jegyeseket, azután a kemencéhez ült s onnat cimbalom- vagy hegedűszóval táncoltatta a vendégeket. Tud olyant is, fő helyen pedig, ki, a mikor elejbe vitte Luther írásit, csudálkozott a Luther sok morgásin, és azt mondotta, hogy ő bizony nem olvasta Luther könyveit és nem is tudja, hol mit irt. »Ily igen látott, hallott emberek vagytok ám ti a ti tudománytokban! Sok több dolgot hozhatnék elő, de csak bizgatnálak, jól tudom, benneteket és ellenünk való fogatok vicssorítására ingerlenélek véle. Mászorra is hagyok benne, ha mikor szükség leszen, megtalálom«. Így is eleget mondott a prédikátorkák tanulatlanságáról, s hátul, a vitatkozás befejeztével ismét csak kézimunkára nógatja ellenfelét. »Látod, hogy te a sócéval együtt, inkább ásóhoz, kapához, hogysem mint a deáksághoz termettetek, és hogy az Írásnak drágagyöngyei közt nem kellene s nem illenék tinéktek turkálnotok.«

De Zvonarith-csal legalább komolyan szóba áll. A »tenyeres, talpas, önféjű és kövér« sócé csak egy csomó magyar és deák anagrammában részesül¹ »Bertalan Türi Böre Pusztulását«-tól.² Ime egy példa:

NAGY BENEDEK, NAGY EB NEKED az hasadból ugat ki.
De kit ugat? papokat: s hát pokol az potrohod.

Szívesen foglalkozott efféle »aprólékok« gyártásával, melyek mutatják, milyen lett volna, ha létezik, egy magyar élelap a XVII. század elején. Szerette a betű- és szójátékot, sőt nagyobb számú deák iratai közt az »Echo christiana« csengő-bongó rimjátékok egész sorát nyújtotta az olvasóknak.

De írói működésének még egy lényeges és uralkodó vonása volt: a Pázmány követése. Az érsek alig szólal föl valami ellen, hogy ugyanabban az ügyben Balásfi hasonlókép tollhoz ne nyúlna. Növelni akarja az írások számát, újra meg újra hirdetni az egyház igazságát. Meg van győződve, hogy semmi sem hasznosabb, mint ha »a keresztyén igazság

¹ *Epincia Benedicto Nagi, alias Soce, Lydi Kőszeghiensis, sui nescio, sibimet nocenti, vctulo, sed nimium rudi, ignaro et Diabolari Paedotribae Cantata. Pozsony, 1616.*

² »Balásfi Tamás, Boszniai Püspök.«

nemcsak egy ember irásával, hanem többekével is óltalmaztatik és a tévelygő s lelki utat vesztett luther és kálvinista prédikátorkák az igaz hit ellen való hazugságokért sok felől megtorkoltatnak.« Nem akar egyéb lenni tanítványnál: büszkén hirdeti mesterének fényes tehetségeit és alig telik be írói talentumának, stílja ékességének dicséretével. Balásfi tudja, mi a »dicendi, scribendique elegantia« és nem mén el érzéketlenül mellette. »Jóllehet a beszéd díszénél a lelkek üdve annyival fölebbvaló, mint a lélek a testnél, vajjon bárkit is bölcsnek fogunk-e tartani, ha tudományát sem élőszóval, sem írással ki nem fejezi? Holott ha belát a dolgok mélyébe és nemcsak megmagyarázza őket, hanem fejtegetése oly ékesen folyik, hogy a tények pontos megértésén kívül, a mit könnyen ér el, szólásának édességével az emberek szívét megigézi, őket bámulatba ejti: a legbölesebbek is kétségkívül és szükségességgel föltte bölcsnek fogják ítélni. Mi lehet ugyanis ezen a téren dicséretre méltóbb, mint ha értelmünkkel bevilágítunk a mélységekbe, a legnehezebb dolgokat könnyen magyarázzuk, a tévedéseket úgy leleplezzük és összetörjük, hogy azokat többé sem elrejteti, sem védelmezni nem lehet; ha úgy terjesztjük és oltalmazzuk az igazságot, hogy a hazugság semmi akadékkal nem gátolhatja, az ellenfeleknek támadásai meg nem ronthatják, és mindezt úgy intézzük, hogy a kik könyveinket olvassák, nyilvános beszédeinket vagy egyéb vallási oktatásainkat látogatják, azokat nem csupán megértik, hanem gyönyörűséggel élvezik?«¹ Balásfi törekszik erre a koszorúra. Tud világosan írni, gondolatait szabatosan és könnyen önti a nyelv formáiba. Ritkán esik, hogy az olvasó nehézkesnek vagy száraznak találja. Kortársai közül sokan kitünő társalgónak ítélték; mint vitatkozó — könyveiben — szintén jóízű ellenfelnek bizonyít, a kinek szájából szemenszedett tösgyökeres szólások ömlenek, maró észrevételek és mulattató ötletek hangzanak. Ez a délceg, katonás és, ha lehet így beszélni: sokszor tűzről pattant stíl, mely zordonságaival együtt a Pázmány hatását tükrözteti, legjobb és legszembeszökőbb oldalai közé tartozott és derekasan vágott egyéniségéhez, a melyben a kor szélsőségei oly mélyen és kirívóan egyesültek.

Mindeddig a vallásos és vitázó irodalom termékeiben úgyszólván kizárólag két dolog érvényesült: a harcias erély s a meggyőződés ereje. A tanítás, a bíralat hevében alig jut kifejezésre az a lélektani kapcsolat, mely a forrongásnak az egyházin túl, ha nem is mindig, de az ideálisabb lelkek mélyén megragadó emberi jelleget kölcsönöz. Látjuk a theologust, de nem látjuk az embert, a mint a forrongó eszmék közé dobva, remegve, habozva keresi az igazságot és ebben szíve békéjét; lelki szemeivel nap nap után látja a poklot, a végtelen, örökké

¹ *Csepregi iskola*. Spectabili etc. Domino Nicolao Eszterhás. Epist. dedicat.

való kárhozatot és mint az üldözött vad, menekülni kívánna előle, de nem tudja merre? hova? Igen, arról van szó: az örök élettről és a kárhozatról. Nem pusztá eszmék harca folyik; egy szörnyű háború ez, amelynek vívói közül az egyik rész okvetlenül a sátáné s vele fog alázuhanni az örök tűzre, a melyen minden pillanat gyötrelme fölülhaladja ezer évek nyomorát. »Vajjon nem tartozom-e ép ezek közé?« Ez a gondolat űzi, hajtja őket szüntelen. Vajjon ki tudná leírni szenvedésöket? Lelkökben odaképzelik magokat a halálos ágyra, a halál borzasztó kapuja elé, s lelkökben napról-napra átélik a rettenetes utolsó pillanatokat... Aztán jönnek mások: egy csomó ember, a kinek a megnyugvást ma itt, holnap ott, a jövedelem arányában mérik: »Eé! jól értöm s jól látom már! No, elhittem ezt én! megnyugodt ezen az én lelkem!«

Egy nagy író a XVIII. vagy XIX. század folyamán a legmegdöbbenőbb képet rajzolná e sajátos lelki állapotokról, melyek a legjellemzőbb mód tárják fel az időszak mély sebeit. A kiolthatatlan székszis, a fásult egykedvűség bevilágít a sivárságba, mely a forradalom láza után következett. Hiába feszítették meg minden erejüket; mialatt elértek sokat, minek tán értékét sem tudják igazán, szívök ép azt nem találta meg, a miért legjobban sóvárgott: a teljes, háborítatlan békét s világosságot. Nem vívhatták meg az egeket, és mikor a diadalhoz egész közel hitték magokat, látniok kellett, mily távol vannak tőle. A kik mámoros lelkesedéssel tapsolták meg az emberi ész szabadságküzdelmét, kétségbe estek annak jövőjéről és elborulva néztek, hogy a felhajtott kő nem oda esett, a hová akarták.

Sokan nem hisznek többé semmit. Mások összehasonlításokat tesznek a múlt és jelen között s indulnak visszafelé. Olvassuk VERESMARTI »Megtérése históriájá«-t,¹ ezt a jellemző emlékiratot, és szomorú vívódásuk meg fog elevenedni előttünk, mint sehol másutt a történelmi adatokban.

Nemcsak Magyarországon van így: a külföldön ép oly számos a visszatérés, mint azoknak leírása. Le Blanc, lyoni, Martin Dániel és fia Hilar, bearni prédikátorok, Guillot Jakab s Bécsben Tinklár Gáspár, Jakab, bádeni, Vilmos brandenburgi örgróf szinte egyidőben búcsúznak el korábbi vallásuktól s adják közre konverziójuk okait.²

Veresmarti aligha ismerte ezeket. Alig van egyetlen sora, melynek hazai eredetét első pillanatra észre nem vennők, a mely nem saját életének impresszióiból fakadt volna. Itt folyt le ez a történet minden íziben a magyar reformáció csatáinak mozgalmas színhelyein és a magyar lélek lüktetése, magyar alakoknak odavetett rajzai teszik értékessé. Veresmarti emlékezete még egyszer felvillan, hogy a diadalmas

¹ Kiadta és bevezetéssel ellátta *Ipolyi Arnold*, Bpest, 1875.

² *Ipolyi*, i. m. 304—5. és 435—6.

kálvinizmusnak pár idilli vonását feltüntesse és aztán ne hagyjon maga után egyebet szomorúságnál és fájdalomnál. Mennyi tusán, mekkora változáson esett át azóta, hogy valahol ama baranyai kis szentegyházban a többi gyermekek között Sztárai buzgó énekeit könyei hullásával énekelte. Azóta negyven-ötven év múlt el, Saulból Pál lett, a »derék kálomistaság«-ból pápistaság. És most lelki békéjét fölhalálva, mintegy igazolásául tettének, újra visszaidézi a történeteket és újra kihüvelykezi megdöbbenő tanulságaikat.

Gyűlölte a pápistaságot s élt-halt az Istenért. Mint ifjú többször fogadást tett, hogy minden engedelömmel és teljes életében az Úr ő szent főltségének kíván szolgálni. E mellett vágyva vágyott rá, hogy a pápistáknak árthasson. »Tehetségem kívánságomnak ha megfelelő lehetett volna, a keresztyének üldözésébe Saulnak semmi részből nem engedtem volna« — ügymond.

De az akadék nem sokáig váratott magára. — Debrecenben, hová Tolnárol került, megismerkedik két deákkal (Szege di Dávid és Janos a nevök), kik Nagy-Györ felöl szakadtak oda. Ezek kezdék mondani: »A pápistákkal az ekléziáról bizony dolog ám, hogy nem bátorságos disputációba eredni. És úgy vagyon, hogy ök két-három szóváltás után mindjárt oda akarnak minket vonni... de önkünk ismég nem kevésbé kell azon lennünk, hogy onnan elfrántsuk öket és a beszédet másban üssük.« »Mely beszédekre képest, gondoltam.« — ügymond — »de mi oka lehet annak? mert igazságunk ha vagyon a pápisták ellen, nem kell tölök a hitnek velük akármely kérdésbe levő cikkele felöl való vetekedéstül is irtóznunk, abba szaladásra utat néznünk, cselhányással élnünk.«

Az iskolamesterek közül Paraczk János az anyaszentegyház históriáiból számos szép régi dolgokat kezdett magyarázni: Szent Ilona hogy találta meg Krisztus keresztyét; Nagy Constantinus keresztlatozását: In hoc signo vinces; hogy a niceai első konciliom végzéseit két püspök, holtok után, kezök irásával miként konfirmálák; Pafnutius, Sz. Spiridion püspök csodatételeit, Origenes ragaszkodását a tiszta élethez, Pembo remete és Areopagita Sz. Dénes históriáját... Ezeknek és több ezekhez hasonló dolgoknak hallása megújította és öregbítette szívének akadékját. Megdöbbenve gondolá: »De mint lehet ez? igaz keresztyénekröl szól; a kiket nevez, szenteknek mondja, az régi igaz eklézia históriájából böcsülettel beszél ezeket; azonközbe kész pápista dolog, a melyeket szól felölük. Mint fér azért e kettő össze: Igaz keresztyének s szentek voltak. És pápisták voltak? Vagy pedig: ez ha jól esik, a mi dolgunk úgy rosszul lészen. Mi bizony úgy tévelygök, eretnekek leszünk.« Mindazáltal, ügymond, eljárta dolgában és elsőben a hódoltságon — Cegléden, Kecskeméten — iskolamester volt, azután prédikátorrá lett. Kőrösön kezdette hivatalát, de a háború miatt rövid

üdön mind városostul menekülniök kellett és Irmelyre, Nyitrán alul egy kis mezővárosocskába futának.

Ott laktomba, szomszédságba, Komjátin Dobronoki Miklós, akkori szuperattendens volt prédikátor; iskolamester pedig Sűri Mihály, kinél létömben egykor elővén egy nem tudom ki könyvét, és olvasván, a pápista feleletire a kálvinista így szól vala: »No! hallottuk már ezt régen; egyebet sem tudtok ti felelni, mindenkor csak ezen egyet mondjátok.« A katolikus ismég: »Bezzeg mi mindenkor ezen egyet mondjuk és ezen egygyel ellenetek mindenkor meg is érjük. Nem úgy, mint ti. Mert minthogy néktek igazságtok nincsen, kész-kénytelen változnotok kell. Egyször azért egyet mondotok; azt kiütik markotokból: azután meg mást feleltök, abból is kifogyatunk; meg előbb s meg előbb, de ugyan mindenekből kifogatunk.« Mondék: »Bizony mondom, igen találá.« — És minthogy azt nem felelhetem, s kérdi, mint tetszik az, és mondom, hogy igen jól, mond: »Én azt tartom, hogy erős pápista volnál te, ha pápista lettél volna.« Mondom: »Már azt nem tudom, de ha mind így mégyen el dolgába, ez itt bizony igen helyén tapogat.« Mondá: »Én pedig ezt semminek tartom, és cfféléket ingyen eszembe sem akarok venni, hanem inkább mind csak azon vagyok, ellene mit szólhassak.« ... Az Sűri beszédi pedig noha nekem nem tetszének, mindazáltal még ez eddig elmembe találkozott akadékok ellen, ha nagyobb erő nem ért volna, én ma is kálvinista prédikátor volnék.« Valóban, rajta volt a pápistákon — úgymond — és gyalázta őket. Csakhamar lehetett is hallani, hogy Forgách püspöknek igen ellene nagyon Irmelyt léte. Haragszik reá, fenyegetőzik, hogy beviteti, jobb, ha gondot visel magára. Jó üdö mulva, a böjtben, egy alkalmas nemes ember — Dömjön János, Ivánkáról — kopogtatott be hozzá. Forgách tizenetével: hogy husvét napján házánál a kokonyát békével bizony meg nem eszi. Én azért — tette hozzá Dömjén — azt adnám tanácsul, hogy más helyről gondoskodván, viselnél gondot magadra. Többet is beszélt, de Veresmarti bátran felele szavaira: »Uram, termetedre képest nagyra volnál méltó. Azért, ha kiralyod egy végháznak gondját reád bizván, azt az ellenségnek csak fenyegetésére pusztán hagynád, mit érdemlenél? Az én Istenem is engemet a bálványozók között úgy rekesztett, mint egy kertben. Köröskörül rajtam itt s itt,¹ mind azon pápisták vannak. De csak fenyegetésekre felkeljek-e, és az én gondviselésemre bizott nyáját farkasok prédájára hagyjam-e? Nem cselekszem. Látod, oly kézzel-lábbal vagyok, hogy kaszára, kapára vagy kardra, kopjára termöttem inkább, hogysen pennára. Vasat² eszten-deig, tovább is elpengethetek; vársöprést, kertásást, egyéb munkát felvehetek: egy nyommá sem megyek.« Dömjén álmélkodva válaszolá:

¹ Surányban, Tardoskedden, Sellyén, Mocsonokon. V. jégysz.

² Bilincset.

—Az Úristen éltesen, uram; ezt én szinte nem vártam volna, de akarom; nem is szólok én e felől többet.»

Husvét napja eljőve, és a mi keveset főztek vala, békével el is költök, írja tovább Veresmarti. De az aratásnak utólja lén szerencsétlenebb, úgymond. Mert a porkoláb — Gradeczi Mihály — kijüve ennyihány magával, és engemet kedvem ellen is föltévén a köcsira, bevisz Nyitra várába. Holott mindjárt a püspöktől fogságomnak okáról tudakozván, arra cédulám hátán ilyen írással taníta meg: «Causa tuae captivitatis est, quod sis calvinista haereticus, pervertens oves Christi, et traducens fidem catholicam coram tuis auditoribus.» A te fogságodnak, úgymond, ez az oka, hogy te egy kálvinista eretnek vagy, ki a Krisztus juhait tántorgatod és az igaz keresztyén hitet gyalázod a te hallgatóid előtt. Melyet én szuperattendensömnek kiküldék, de magam ott, kedvem ellen, két hónapig levék.

Közel egy hónap múlt el azóta, hogy hívei közül kiragadták. Egy napon, a felső várban járkálva, Keresztesi Máté kanonokkal találkozik. Beszélgetésbe, csakhamar vitatkozásba erednek. A kanonok nyugodtan mondá: Vaj, édes Mihály uram! ha ezen sok disputációban mi is olyan erősségekkel élénk ellenetek, mint ti mi ellenünk, könnyű volna dolgozotok. Mert ti a minemű argumentumokat most tudtok kigondolni, azokat hányjátok mi elénkbe, és azokra nekünk könnyű megfelelnünk. De mi bezzeg a régi szent atyáknak, a kiket tik is elismertek, okait, a melyekkel az ő idejekben támadott eretnekeket meggyőzték, hányjuk ti elétekbe; és lehetetlen, hogy reájok megfelelhessetek. Mert ha ti megfelelnétek, azok is megfelelhetek volna. És így most azok volnának az igazi keresztyének, a szent atyák pedig tévelygők és eretnekek. Azért tudod-e, Tertullianus hogy szól azoknak: Qui estis? quando et unde venistis? . . . Kicsodák vagytok? mikor s honnan jutátok? . . . Ismét: Edant originés ecclesiarum suarum, evolvant ordinem episcoporum suorum! Mutassák meg ekléziájoknak eredetit, püspököknek rendjét fejtegetessék ki! Aztán Sz. Pállal folytatta: mikép származik a hit hallásból, mikép vették az apostolok Krisztus ígéje hallásából. De honnan, kitől, kinek hallásából vette az új hitet, a melyet tanít, Luther es Calvin? ki tanította rá őket? Az Úristen nyilatkoztatta-e ki nekik? Vajjon lelkünket, üdvösségünket a szerencsére vessük-e? Elhigyük-e nekik pusztá szavokra, a mit mondanak? És ha hiszszük, kinek higyük: Luthernek-e, a ki mást tanít, vagy Calvinnek-e, a ki e felől ismét mást mond? . . .

Veresmarti érezi, hogy nem tud megfelelni. Tépelődvé in lúl haza. Vajjon mitévő legyen? Beléerezkedjék a dolgok mélyebb megrostálásába? Elgondolta: hogy hite nein tiltja, sőt inti a vizsgálódásra. Idő, alkalom sem hiányzik hozzá. De ha ki kezd fogyni hite igazságának látásából? Semmi; mások annak igazságát tovább láthatják. De

ha vallása valahogy eretnokség kezd lenni, — kit Isten ne adjon — vajjon mit cselekszik akkor? Azonban ez továbbra való, úgymond; most láss az előtted valóhoz!

És elkezdett vizsgálódni. Kereste, kitől tanulta Luther és Calvin a tőle hirdetett tudományt, miután Isten azt nekik ki nem jelentette, sem tőle különös küldetést nem vettek. Ember pedig magától a kinyilatkoztatott vallás igazságára rá nem jöhet. Tehát hitőket csak maguktól találtak ki?

Elhallgatva szíve akadékat, sietett megírni Dobronokinak és Súrinnak, hogy a pap mit beszéllett volna. Küldöttek is néki hat árkusnyi feleletet. De a cáfolat Veresmartit magát sem tudta kielégíteni többé. Temérdek tévovázást talalt bennök, úgymond. Még inkább meghabóritották a tárgytól való eltérések. Erőt vett rajta a kétség. A várban, a dobhelyen üresen álló órházban szokott volt buzgóságában imádkozni. De háborgó gondolatai, úgymond, ott is sokszor könnyezésre, sokszor zokogásra, felszóval való sírásra fakasztották s kétszer is abba hagyatták vele imádságát. És mikor elvégezte, akkor is nagy izetlenül, soványan esett. Ugyan nem bizhatott hozzá, hogy ajtatossága tessék az Istennek. Micsodat? — mondá magában. A mint vésszed eszedbe, te bizony tevelységbe vagy. Ha az eretnekek ellensége Istennek, sőt a Szent János mondása szerint nincs Istenök: így mi közöd léssen néked Istenhez? minemü szemmel látja imádságbeli áldozatodat? És szívének ilyen szagatkozásában, úgymond, osztán kérharom napig is, tovább is, imádságra csak nem is gondolt. E helyett tele volt önváddal. Hova is tette volt eszét, ítéletét, hogy doktoraiknak csalárdságát észre nem vette? temérdek és csaknem kézzel tapasztalható tévovázásukat meg nem látta?

Egyik napon a püspök magához rendelte. Tudod-e, hogy Calvinus azt tanítja, hogy Isten a bűnnek oka? — Nem tudom. — Hát, hogy azt írja, hogy Krisztus elkárhozott volt? — Nem tudom. — mondá Veresmarti kedvetlenül. Nem mintha a Calvinus írását — úgymond — nem tudta volna, hanem minthogy olyan magyarán azokat Calvinus nem mondja, se ő nem tartotta, hogy tanítása azokat magában foglalja.

A püspök ajánkozott, hogy megmutatja néki. Veresmarti vállal vonított. — No annyit mutattak már is. — gondoló magában. — hogy talán megérem vele. — úgymond.

Hazatérve hálóhelyén két könyvet talált, melyeket Forgách küldött számára. Elírtózott tőlük. Bellarminus disputációinak két része feküdt előtte. Napokig nem nyúlt hozzájuk. Végre mégis meggondolta magát. Ha vallása a tudományok megpróbálását csak egy parasztembernek is megengedi: ötet sem tilthatja ugyanattól. És nagy irtózva felnyitván egyiket, ellenvetésre találék, úgymond. — Rostálom azt igen, ha tulajdon erejébe hozza-e elő, vagy megerőltentve: és hogy dolgába

csalárdságot nem vehetek eszembe, tetszik benne. Az ellenvetésre való felelet állott a Szent Pál mondásának megmagyarázásába, melyből (már nem jut eszembe, melyből) vétettek volt. Azt a mi részünkre világosnak s megronthatatlannak tartám. De hogy megolvasám a feleletet, úgy tetszék, hogy oly jó módjával s oly fundamentomosan magyarázza meg a Szent Pál mondását, hogy a felől maga is Szent Pál mást nem mondott volna. Levetém, hogy jüvendőbe valóba megolvasom, de már mast ugyan békét hagyok neki. De nem állhattam.«

»Két három nap mulva ismét elővévén azért a másik könyvet, akadék oda, a hol a bűnnek okáról disputál, leginkább Calvinus ellen. Lehetetlennek tartottam megmutatását, hogy tanításával Istent Calvinus akármilyen módon is a bűnnek okává tegye. De minekutánna megolvasám azt a rész disputációt, úgy tetszett, hogy ha még sem az, nem tudom, mi lehessen valaminek világos megmutatása.«

Bántja, vérezi a szívét ez az olvasmány. Le is teszi újra és napokig nem mer hozzá nyúlni. De sorsa már hozzáfűzte; lelkére ír kellett. Nem tudta, hol keresse. Néhány nap mulva előveszi megint, nézegeti, olvasgatja mindenfelé, elülről, hátulról, míg valami újra megragadja. Ezuttal a könyv végén állapotott meg, valami »iskolába tett prédikációnál.«¹ Meg sem gondolván, úgymond, hogy abba valami szívembe sértőgető dologra találhassak, elkezdém olvasni.

A beszédben arról volt szó, mit kell az Apokalipszis IX. fejezetének szörnyeinek érteni? A lutherok és kálvinisták azt kiáltozzák, hogy a pápistákra illik, a katolikusok viszont amazokra fordítják a dolgot. Bellarmin röviden magyarázza János szavainak értelmét, s a következőképen szól: »De ám akármilyen legyen a Szent János beszédének tulajdon és igaz értelme; mert e nagy homályos jüvendőmondás felől vakmerően semmit nem merök mondani. Azt vallom, hogy a mit Szent János itt a csillag felől, a füst és a sáskák felől szól, Lutherre és a lutherekre csuda, mely igen illik.«

Veresmartit meghatotta ez a tisztos őszinteség. Meg nem tudom mondani, úgymond, mely igen tetszett nekem dolgába és mely igen édesített vele magához a tündöklő tiszta eszű lélek, hogy im a bizonyos felől bizonynyal, a kétségesről kétséggel szólott. Mert látom vala, hogy a mieink nem ily tapogatva járnak, hanem akármely helyet s mondást is az írásban szükségökbe minden félelem nélkül, akármire is elcsigázzák. Elolvasám azért az egész prédikációt, és én sem tudom, ha Szent János ugyan Lutherhez és a lutherekhez s kálvinistákhoz szabta volt-e annak az ő jüvendőmondásának köntösét, s egyáltalában ő rólok szól-e; de Bellarminus azt ő nékiek oly szépen nyakokba veté, s jó módjával

¹ In calce tertii tomi, secundum illam editionem, V. jegyz. — Ez a kiadás az 1593-iki ingolstadti.

hozzájok illögete, hogy azokra is, ha kikhez azt másokhoz szabta, én nem tudom szebben mint illhessék.

Nem tud szabadulni Bellarmin hatásától. De legalább még tartja magát. Nem akarja elhamarkodni ezt az üdvösségében járó dolgot, nem akar rá módot adni, hogy áttérése miatt vádolhassák.

Közben a Bocskai fölkelése és diadalmas előnyomulása Forgáchot engedékenységre bírta. Veresmarti előtt szabad lett az út. Búcsúzkodott, de eltitkolva szívbeli sebét, csuda, úgymond, mely keményen viselem magamat. Dérrrel-durral felelt Keresztesinek és elfordult tőle. »Ha mi más szava vagyon, mondja el; ha pedig nincsen, a katekhizálásnak hagyjon békét.«

A következő évben maga Nyitra is Bocskai kezébe jutott. A győztesek, mint mindenütt, a várban újra szervezték a prédikátorságot. A választás Veresmartira esett. Katholikus könyvekhez jutás kedvéért, — írja — elmené. Az uratlanul hagyott püspöki könyvtárból nem volt nehéz a tetsző dolgokat kiválogatnia. És, miután közben Komjátira hívták, mint a ki dolgát végezte, Bellarminus disputációinak jó részével, az anyaszentegyház históriáival és valamely más szép könyvekkel Nyitra várátul két hónapra jó módjával búcsút veve. Inkább pápista volt már, mint reformátor. Nem tudta dolgát úgy végezni többé, mint régente. Komjátiban mind jobban terjedt a katolikus szellem. Sári morgott is miatta, kifogást tett prédikációi miatt, sőt »inimicus crucis Christi«-nek mondotta. Mivelhogy ha olyan jóknak s jámboroknak kell az embereknek lenniök, mint Veresmarti kívánja, akkor a Krisztus érettünk csak hejába holt meg, úgymond.

Veresmartit azonban egyéb is érte. Felesége meghalt: semmi sem kötötte többé. Nem akarta hirdetni azt a hitet, a melynek igazságáról nem volt meggyőződve. Lemondott a prédikátorságról és teljesen az igazság keresésére adta magát. Annyit látott már, hogy a katolikusokat méltatlan vádakkal illetik elleneik: sőt többet is látott; de a mi annyi esztendőn keresztül át meg áthatotta szívét: szülötte vallását sem bírja elítélni, eldobni magától. Hát ha mégis tévedett? hát ha még sem kell oly nagy, oly nehéz áldozatot hoznia? Föltette magában, hogy egyelőre egyik félnek sem hisz a másik felől. Minden vallást a saját doktorainak könyveiből fog megismerni. Bellarminus, a ki a harcolók tanait híven és pártatlanul közli, elégséges anyagot látszik nyújtani számára.

Értvén pedig, úgymond, hogy a dologban a praesudicium letétele szükséges leginkább: hogy ember azt az íteletit, melylyel vallását igaz keresztyén hitnek tartotta, ideig félre tegye és egyikhez is jobb kedvvel ne légyon, mint másikkhoz, ilyen lélekkel és indulattal és Szent Pálnak mondasával: Domine, quid me vis facere? teljességgel az Úristennek ajánlám lelkemet, reá tökélvén magamat, hogy az igazság ellen szö-mömet bé nem húnyom, szívemet meg nem keményítöm.

Nagy isteni félelemmel azért, úgymond, imádsággal s az igazság megértésének kívánásával, újra figyelemmel kezdé olvasni Bellarmin könyveit. És legott úgy tetszett az neki, a keresztyén hit igazságának mutogatásában mintha, úgymond, fényes nappal, egyenes és tágas országúton hordozná. Beszéde egyenes, tanítása értelmes, bizonyítása nyomatékos volt. Ellenben vallása hirdetőinek benne foglalt tanítása hasonlóan látszott neki most az éjjeli nemigaz járatbeli bujdoklók- és úton kívül félve lappangókhoz: kik, úgymond, setétben csötölnek, botolnak, esnek, hullanak; és azokat, kik hozzájuk adják magokat, keskeny helyeken hordozzák, gazon és töviséken hurcolják, réseken ugratják, szorosokon bujztatják át.

Ráismert ebben mindazon gúnyra, gyűlöletre, melyet ő maga is a katolikusok ellen hirdetett. Meggyőzte őt, hogy ez mind csak ráfogás és elcsavarás. Meg kellett — írja — nem egyszer vallania, hogyha nem ez az igazság, a mit a katolikus hitvallás tanít, úgy nincs többé e föld kerek ségen más és e világból egészen számkivetve van az igazság.

De Bellarminnal sem elégedve meg egyedül, olvasta mellette az egyháztörténetet is. Itt ismét azon észleletre jött, mely legelsőbb ingatta meg vallása hitében, midőn még mint debreceni deák először hallgatta az egyháztörténet előadását. Észre vette, hogy azok, kik igaz keresztyéneknek tarthatók, a mi pápistáinkhoz voltak hasonlók. Mindazt, a mit ezeknek a hitűjtők szemére hánytak, mint újításokat, visszaéléseket, babonát, bálványozást, mind ott megtalálta már az első századok egyháztörténetében. Az egyháztanítók mind csak oly pilises, misemondó papok, barátok, püspökök, érsekek voltak, mint a maiak, és fejük akkor is csakúgy a római pápa volt. A szentegyházakat csakúgy dúsan, bőven, nagy pompával építék, szentelték, arany- és ezüst-edényekkel, pompás képekkel ékesítették, szövetnek, lámpa és viaszgyertya világgal fényesítették, szenteltvízzel éltek, magokra keresztet hánytak, a mártélyok, a vértanúk szenvedéshelyeire búcsúkkal s processiókkal jártak. Minderre idézi az első egyháztörténetírók, Eusebius, Rufin és mások munkája fejezeteit. — A szent keresztet, szentek képeit és tetemöket tisztelték, becsülték, előttök földre borultak, s az üdvözült szenteknek esedezése által Istentől segítséget kértek.

Azt is belátta mindinkább, úgymond, hogy a mostani Luther- és Calvin-tanítók a régi eretnekségnek tanítóihoz mindenben hasonlók. Ezek is semmibe sem véve a szentatyákat és egyháztanítókat, mindjárt csak az apostolokra ugranak fel, a mikor nekik éppen úgy tetszik. Vagy csak azt veszik át a szentatyák írásaiból, a mi nekik jönnek látszik. És ha ebben az ellenkezővel legyőzetnek, azt mondják, hogy a hit dolgának vizsgálásába nem kell oly mélyen ereszkedni, hanem ki-ki maradjon abban, a mit elhisz.

Mindamellert, hogy ezek erősen hatottak meggyőződésére, mégsem

hagyott fel szándékával és feltett céljával, hogy felekezetének, Calvinnak vallását az igaz keresztyén hitnek, — a többit pedig tévelygésnek találja. Keresztül esék ugyan ismételve ezen, úgymond. Mert minél szorgalmasabban keresém vallásom igazságát, azt annál inkább elvesztém. De nem hagyom abban, írja, hanem azon vagyok, mint közölkessék jó módjával e dolgot prédikátor-társaimmal, hami segítséggel lehetnének.

És valóban, ezentúl ez majdnem rögeszméjévé lesz. Minden alkalmat megkísért, minden összejövetelt megragad, hogy kételyeit előadja prédikátortársainak, hogy azok felett velök vitatkozzék.

Érdektelenek bár ezek nagyobbára a magasb hittani polemika szempontjából; sőt gyakran untatók is és kelletlenek részleteikben, mégis sokszor oly érdekes pillantásokat engednek az akkori vallási viszonyokba, sőt az általános társadalmi életbe s országos állapotainkba, hogy többször egész figyelmünket megragadják. E mellett mindenütt meleg közvetlenséggel szólnak még hozzánk, mint ritkán más hasonló e nemű vallási emlékeink s értekezéseink ezen körből, és Veresmarti életében a lélektani fejlődés megannyi érdekes mozzanatait képezik: a mint kiindulva vallási kételyei megfejtésére, midőn az olvasás, a tanulmány útján nem képes azokat legyőzni, megkísérli a társalgásban, a magánértekezletekben s vitatkozásokban hitfeleivel, társaival, melyeket minden alkalommal szít vagy megragad, keresve kételyei megoldását.¹ És mikor mindez hiábavalónak bizonyúl, végre nyilvános zsinatok elé viszi őket, vitatkozást, feleletet kér és sürget. Mindhiába, társai nem bírják meggyógyítani lelkét, vagy, helyesebben: vallásuknak megtartani. Bellarminussal szemben csak szánalmas vergődésök látszik, és a szegény, habozó ember szívében, ki könyhullatások közt jár utánuk, folyton erősebbé lesz a meggyőződés, hogy el kell szakadnia tőlük és a régi egyházban keresnie békéjét. Hosszú, hét esztendeig tartó vívódása után, 1610 augusztus 15-én, Bécsben, végre is ellene mondott, úgymond, a kálvinista tévelygésnek, melyben merő tudatlanságból, születésétől fogva harmincnyolc esztendeig hevert vala.

A pezsgő, megújhodott katolicizmus meg tudta becsülni az erőt és buzgóságot. Pázmánynak, ki a volt prédikátor megtérítését befejezte, és elüljáróinak gondjuk volt rá, hogy megfelelő tért nyissanak számára. Gyorsan lett áldozópappá, sellyei plébánossá, majd pozsonyi kanonokká és mint ilyen a javadalmas bátai apátság birtokosává. Térítgető és vitatkozó hajlama elkísérte minden hivatalába, és Veresmarti alkalomadtán meg tudta ragadni a tollat ügye védelmére.

Nem sokkal megtérése előtt, 1609-ben, Antwerpenben egy kis latin munka² látott napvilágot, mely a közönséget csodálatoskép elra-

¹ *Ifolyi*, i. m. 129—130.

² Consultatio, quae fides et religio sit capessenda.

gadta. Szerzője, LESSIUS, eredetileg LEYS LÉNÁRT jezsuita, éles látású, roppant tudományú theologus volt és csodálatos szaporán öntötte a könyvpiacra iratait, melyek mélység s kidolgozás tekintetében sok kifogás alá estek ugyan, de a sokaság kedves föltünetességével és az eszmék ügyes elrendezésével nagy hatást gyakoroltak.

Pázmány ismert éleslátásával rögtön felismeri Leys munkájának fontosságát. A kis mű épen alkalmas volt rá, hogy míg a Kalauz megjelenhetett, a legégetőbb szükségét pótolja, és a legfontosabb kérdések csattanós összefoglalásával Bellarmin iskolájának vívmányai iránt a figyelmet felkeltse. Arról volt benne szó, hogy csupán a katolikus egyház vezethet a tökéletes életre, csupán ez szabadíthatja meg a bűntől az embereket. Az apostoli következés, a hagyomány és hit egysége kizárólag benne található, benne az atyák és egyháztanítók, a bizonyosság és állhatatosság. Aztán lerajzolja a reformált vallások ellenképét. Hogy újak, elszakadtak az apostoli következéstől, nincsen isteni küldetésök, tanításuk ingatag és tévelygő, a jócselekedetek gyakorlását rontják, szabados életre adnak ösztönt és a régi eretnenségek szövedékei. Leys mindezeket röviden és fesztelen könnyűséggel tudta elmondani és bizonyítani. Nem csoda, hogy a Bellarminus számító tanítványa reáveti szemét. Pázmány ír a Bécsben időző Veresmartinak: fordítana le ezt a munkát, melyet vele együtt sokan szeretnének magyarul bírni; ne szánja fáradságát és Homonnai György uramnak dedikálva bocsássa közkézre.

Lélekállapotához, helyzetéhez illőbb munkát alig ajánlhatott klientsének. A könyv gyorsan elkészült¹ és csakhamar második, sőt harmadik kiadást ért. Veresmartiról mindenki elismerte, hogy zamatosan és folyékony magyarsággal ír s e részt ellenfelei sem tagadták meg tőle dicséretöket. Mindamellet a siker nem ösztökélte szapora tollforgatásra. Évtizedek múlnak el, mialatt első iratának újabb, bővített kiadásán kívül semmit sem nyújt a közönségnek. Csak huszonkét esztendővel utóbb készít egy érdekes, eredeti munkát,² és a szűkös sajtóviszonyok közt ezt is hat év múlva bírja kinyomatni. Batai urodalmának szomszédságából egy emberséges katolikus ember látogatta meg, úgymond, a ki elbeszélte, hogy jobbágyai, katolikus plébánosukat megvetvén, luther- vagy kálvinista prédikátort szereztek. Azonnal »pennáját avagy író tollát« ragadá, és levelet irt nekik, őseik hitében való megmaradásra és az új hit távoltartására intvén őket. Sőt erre való néhány külön tanúságot is készített számokra, paraszt főkhöz valókat, hogy köztök ne is találtathatnék oly temérdek fejű és késedelmes elméjű, ha csak

¹ *Tanácskozás*, melyet kelljen a különböző vallások közzül választani Pozsony, 1611. U. o. 1612. U. o. 1640.

² *Intő 's Tanító Levél*; Mellyben, a' régi keresztyen hitben, a' Bataiakat erősíti Apáturok . . . Veresmarti Mihály, Posoni Canonok, Pozsony, 1639.

eszében szinte meg nem bontakozott volna, ki azoknak erejét s igazságát ne érthetné. Így keletkezik munkájának első része. Később magának is, másoknak is, megtetszik a gondolat. Bátán kívül az országban másutt is elkelne a tanulatlanok számára készült írás. A műveltebbek részére van könyv elég: Veresmarti amazokra gondol: legyen már az ő kedvökért is, szegényekért, valami. És a batai szép, apostoli szellemű levélhez és oktatásokhoz újabb és újabb részeket csatol. Nem feledte ifjúkori benyomásait, emlékezik Sztárai hatásos dialogusaira. Nála is föllépnek a népies vitatkozó alakok: a katolikus pap, a prédikátor, a tudákos János és Péter deák, az iskolamester, Péter bíró és társaik, ha párbeszédei elevenség dolgában a baranyai reformátoréi mögött maradnak is. Veresmarti nagyon komoly és dialektikus, nagyon is tárgyilagos vitatkozó. De néha kitor belőle a gúny és megtalálja a jellemző vonásokat. Pál deák egy pajtában sivalkodást hallván, odament és látta, hogy kálvinista templom, s benne a prédikátor prédikál. Az oktatás abból állt, hogy a pápisták tévedéseit lajstromba szedve, nagy csatorrával, úgymond, hamisítá azokat. Aztán hálát adott Istennek, hogy noha az idegen nemzetség kemény inségnek súlyos igáját viselik, de azért lelkek az evangelium igaz tudományának világában fekszik, melyet ő szent fölsége csak az utóbbi időkben nyilatkoztatott ki. De jaj! az istentelen pápisták e világból ismét ki akarják oltani. Az igaz keresztyéneket kegyetlenül űzik, kergetik, tévelygésekre és bálványozásokra tüzzel-vassal kényszerítik, s ebben a pogányokat is gonoszsággal megelőzik. — Ennyiben mi — hódoltságok — boldogok vagyunk, hogy e vérszopók az idegenek birodalma miatt hozzánk nem férhetnek — azért uralkodásoknak igéjét ne csak nyögéssel ne, de még gyönyörűséggel is vonjátok. És ezen prédikáció után, úgymond, az iskolamester is hasonló énekét elkintornálá, mely ekkép hangzott:

Rontsd meg, Ur Isten, a bálványozókat,
Kik hatalommal kergetik lelkünket.
És kik csúfolják a te szent fiadat,
Krisztus Urunkat!

Az ellenfél fölszisszent a »vallása mellől elugrott vén pribék« támadására.¹ Veresmarti meg volt győződve, hogy az anyaszentegyháznak hatalma van az eretnekek visszatérítésére, csak úgy, mint a gazdának, hogy *bármiké*p megkerítse azt a mezőn bolyongó juhot, melyen a saját bélyegét látja. És kimondotta, hogy a katolikusoknak több joguk van a tőlük elszakadt pártütőket magukhoz visszakényszeríteni, semmint ezeknek a katolikusoknak templomaikat elfoglalni. Ez a beszéd olaj volt az elkeseredett szívek tüzére. Azt mondják, hogy a batai apát Caraffával jár egy úton: az evangélikusokat tüzzel-vassal kívánja irtani; hogy egy pórásra fűzi

¹ *Papisták mellatlan üldözése a' vallasert.* H. n. 1643.

őket a rókákkal, szarvasokkal s egyéb oktalan állatokkal, kiket akárki vétek nélkül megölhet . . . Az öreg pap szóba sem állott velök. Tanácskozását nyomatta újra és egyéb munkához látott. Az eretnekek, úgy mond, ezzel igyekeznek ártani az anyaszentegyháznak, hogy mindenféle hazugságot terjesztenek róla. Ilyen gyalázkodás az, hogy a pápisták szerént: hitét vagy esküvéssel tett fogadását eretnekeknek nem tartozik ember megtartani. Meg kell cáfolni ezt a vádat, vissza kell torkolni a »gyalázkodást.« És lefordítja Van der Beck jezsuita kis dolgozatát »de fide servanda haereticis.«¹ Vajjon beszélhetnek-e fogadalom, hit megállásáról azok, kiknek alapítói: szökött papok és barátok, legfőbb tanítói: eszközözők voltak? Ne a pápistáknál keressék a szöszegést, hanem az újtóknál . . .

Diadalmasan, rendületlen meggyőződés biztosságával kiáltja mind ezt volt hite és atyafiai ellen. Nincsenek kételyei többé. És nem szűnik meg hálával lenni Pázmány iránt, ki nemcsak megnyugvásának, de emelkedésének is jóakaró eszközlője volt. Pázmány emlékének ajánlja »Intő level«-ét, iratai között értékes tartalomjegyzéket hagy hátra, mely a Kalauz forgatóinak jelentékeny szolgálatot tehetne. A volt kálvinista prédikátorból derék katolikus pap vált, a ki lelkesedéssel tudta fölkarolni mesterének hagyományait. Részt vett harcaiban, mint javadalmas jelentékeny adományokkal járult a szerzetek — pálosok és bencések — fölvirágoztatásához, mint lelkipásztor fáradhatatlan volt a térítésben. Követte Pázmánynak szép magyarságát,² még egyháztörténetirő hajlamaiban sem tágított mellőle. A főpap előtt az ország múltja lebeg: Veresmarti, az egyszerű kanonok, a gondozása alatt levő pozsonyi László-kápolna történetét s műemlékeit vizsgálja. Vezére, ideálja Pázmány, mint Balásfalvinak és Káldinak. Tőle kapják az inspirációt és úgyszólván munkássága egy-egy oldalának kiegészítésére szolgálnak. Balásfi a személyes vitákban küzd mellette, Veresmarti az általánosban, Káldi főkép a vitákon kívül: azon a téren, hol legmarandóbb műveit alkotta. Hármójuk közül, sőt Pázmány összes híveinek sorában KÁLDI volt a legjelentékenyebb író és e mellett a jezsuitizmusnak egyik legnemesebb alakja. Egyházi méltóságra és javadalomra szánták, de mint egyszerű jezsuita kívánt élni és meghalni. Egész pályája: prédikáció, tanítás és az irodalom hű szolgálata, mely magának az ellenfélnek becsülését is elérte. Kortársai között — Pázmány szerint — egész Magyarországon az összes szerzetesek és egyházi férfiak között egy sem volt, ki fölülmúlta volna, és alig valaki, a kit hozzá hasonlíthattak. Olaszul, deákul

¹ *A7 Eretnekeknek adott hitnek meg-tartásáról.* stb. Pozsony, 1641.

² Érdekes ebben a tekintetben az, a mit *Bod Veresmarti Mihály* cím alatt ír; t. i., hogy: »Ennek neve alatt adott ki Pázmán egy Könyvet, illy titullal: Tanácskozás melyet kelljen a különböző Vallások közzül választani, stb. Péteri azt állatja, 's el-is lehet hinni. *hogy Pázmán Péter írta.*» Athénás, 327.

magyarul, sőt ha kellett, németül szónokolt. Beszédét tűz hatotta át, győzte tudással, szellemmel, hallgatóit gyakran gerjeszté álmélkodásra, nem egyszer tapsokra és soha sem prédikált gyümölcstelen.«¹ Nagy mennyiségű prédikációt írt és hagyott hátra,² melyeket jól esik olvasni. Egy csöndes, nyugodt, józan és jámbor lélek tanulságos fejtegetései azok, Pázmány beszédeinek kerekdedségével és folyékonyságával és az ő magyarságának tisztaságával: egy valódi stilisztá művei, a kinél jobbat Pázmányon kívül a XVII. évszáz magyar irodalmában egyet sem ismerünk. Káldi tud bánni a nyelvvel, tud természetesen, simán és szabatosan szólani. És ez a becses, ritka tulajdonság teszi őt annyira képezzé arra a másik nagy munkára, mely örök dicsőségére vált és a katolikus egyháznak mind a mai napig díszre maradt: bibliafordításának megalkotására, melynél jobbat, szebbet a maga nemében századokkal utóbb sem ismerünk.

¹ Horányi, Memoria II. 270.

² *Az Vasárnapokra-Való Predikációknak Első Resze*. Pozsony, 1631. — *Innepekre-Való Predikációknak Elso Resze*. Pozsony, 1631. — *Istennek szent akarattya. Az Az: A' nagy Ur tíz parantsolattyanak egynehány Predikációkkal való megmagyarázása*. Nagy-Szombat, 1681. (Posthumus kiad.)

Bethlen Gábor érme.

Gönc.

VI

A BIBLIÁT A REFORMÁCIÓ és könyvnyomtatás tette népkönyvvé. A középkor, ha akarta volna, sem tehetné volná azzá. Szükség volt egy hatalmas, gyűjtő eszmére, a mely a közérdeklődést feléje fordította, és egy hatalmas eszközre, a melylyel a sokaság kezébe adhatták. Luther csak Guttenberg által juthatott célhoz, nélküle soha.

Mindazáltal nem elégedhetünk meg ezzel a kettős szemponttal. Nem hagyhatjuk számon kívül, hogy a magyar bibliafordítás munkásai nagyrészen német iskolába jártak és a germán szellemtől nyertek inspirációt. Mestereik nemcsak theológusok, hanem humanisták is, a német humanizmusnak abból a rétegéből, melyet a történelem -új- nak szokott nevezni, és a melynek Rotterdamus Érazmus volt legnagyobb dicsősége. Az antik világ csodálata nemcsak Itáliát ragadta el, Németország legkiválóbb elmei közt is hódított. Utálták a papokat s undorral fordultak el a skolaszticizmus hagyományaitól és gúnyolódva támadták szürke és merev formáit. Érazmus szerint, mióta a theologia a skolasztikával egyesült, vége a krisztusi tan tisztaságának. Az arisztoteleszi filozófiával, a skolasztikus metafizikával és a pápai dekrétomokkal megölték az evangéliumi szellemet és annak tiszta forrásait úgy betemették, hogy a valódi kereszténység alig mutatkozik valahol. A régieket még lehet menteni, hogy oly jeles férfiút, mint Arius, az egy ὁμοούσιος; miatt kizártak az egyházból, néhány dogmatikus meghatározásra valóban

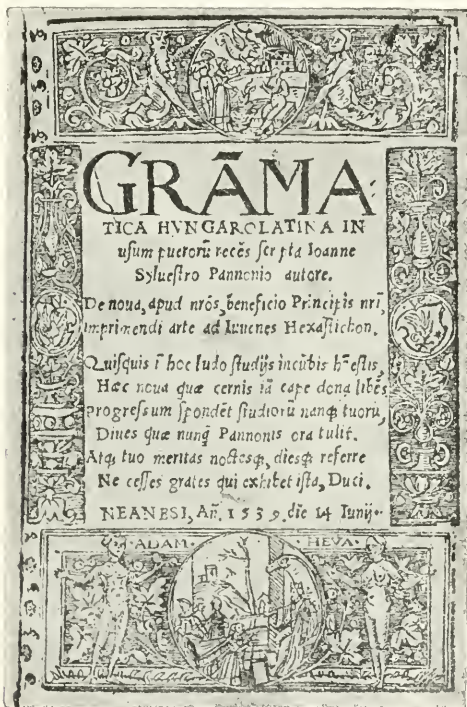
szükség volt: de a skolasztika orcátlan vakmerőségében oly kérdésekről is szörszálhasogató meghatározásokat készít, melyek nélkül a lélek üdvössége bátran megmaradhat. Az apostolok kereszteltek, de soha semmit sem tanítottak a kereszttség -formalis«, »materialis«, »efficiens«, »finalis« okáról és annak character indelebilis«-éről; prédikáltak a malasztot, de nem szónokoltak »gratia gratis data«-ról vagy »acquisita«-ról. Hátrább a skolasztikával. Vissza kell térni az ősi egyszerűséghez. El kell vetni az emberi szerzéseket — »traditiunculá«-kat és »constitutiunculá«-kat, — a sok tarka cerimóniát, a relikviákat és képeket, a breviározást, a papi nötlenséget, a szerzeteket, a böjtöt, a skolasztika által szőtt-font és terjesztett farizaizmust. Legyen a vallás az, a minek lennie kell: kegyes érzület, a mely a szívnek jámborságában áll. E mellett biblia-kiadásaival rámutatott a gazdag filológiai anyagra, melynek földolgozásából a nyelvészet kifejlődésére hárult kiszámíthatatlan jó hatás. A humanizmus, a század fölvilágosodásának legfőbb kifejezője odaállott a szentiratok mellé: szabadabb irányával útját egyengette a reformációnak, sőt a nélkül, hogy lényegében protestánsná lett volna, ottan-ottan mintegy anticipálta és elfogadta ennek nyilatkozásait. GABRIEL PANNONIUS PESTHINUS, Izabella udvari embere, katolikus létére magyarra fordítja az Új Testámentomot.¹ Erazmusra hivatkozik, »ama nagy elméjű, nagyobb képzettségű és legnagyobb íteletű« férfiúra, korának »legbölcsebb és mindenek véleménye szerint legtudósabb« emberére, kit maga is mesterül követett. Miért ne volna szabad nyelvünket és lelkünket tehetsége szerént kiművelnie, és a hazának, melynek fia vagyunk, szolgálnia? Teljesen úgy beszél, mint a humanisták. És munkásságának nincs egyetlen ismért oldala, mely a humanizmusra nem emlékeztetne. Még abban az évben, a melyben bibliája megjelent, könyvpiacra vetette Aesopus fabuláinak kötetét² Horatius és Plinius egy-egy jellemző mondásával: »Nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres« és: »Aesopus fabularum philosophus«, aztan elfogadja Ujlaki Ferenc győri püspök felszólítását és szótárt bocsát közkézre.³ Ismerhették, ismerték tudományát és magyarságát. Új testamentom«-ából kitetszett, hogy ért a göröghez, hogy helyenkint a deák textus helyett az eredetit használta: stílja rövidegével és folyékonyágával rávallott az öntudatos izlésre, a melyet akkor az antik világ termékeiből lehetett meríteni. Azzal lépett az irodalomba, a mire akkor, a XVI. század elején, leg-

¹ Nouum Testamentum seu quattuor euangeliörü volumina lingua Hungarica donata, Gabriele Pannonio Pesthino Interprete. *Uj Testamentum magyar nyelven. Cum gratia et priuilegio Romanæ Regiæ Maiestatis.* Bécs, 1535.

² Aesopi Phrygis fabulae. *Esofus fabulay, melyeket mastan wyionnan magyar nyelvre fordítot Pesthy Gabriel.* Bécs, 1536.

³ *Nomenclatura Sex Linguarum. Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae,* stb. Bécs, 1538.

jobban szüksége volt, formaérzékkel, s a »régi nagyoknak« ismeretével látott munkához. A humanista magyarul sem akar *bárhogyan* beszélni. Keresi a csínt, az elokvencia szépségeit, a folyékonyt, szabatos-
ságot, kéri az előadás díszítő elemeit, a képeket, észreveszi a ritmust.

Sylvester magyar nyelvtanának címlapja.

Nezzük Erdösi, vagy mint maga nevezte magát, SYLVESTER JÁNOS működését.¹ Mindössze két magyar munkája van: egy magyar nyelvtan,²

¹ Tanult Krakkóban, Wittenbergben és Melanchtontól mint »tudós ember« ajánlva tért haza. Egy darabig Újszigeten, Nádasdy Tamás birtokán gyermekeket tanított, aztán Bécsbe, az egyetem héber tanszékére került s végül mint löcsei prédikátor tűnt el az életben.

² *Grammatica Hungaro-Latina*. Sárvár, 1539.

egy új-szövetség-fordítás,¹ és ez a két könyv a legszorosb kapcsolatban áll egymással. Erdösi nem akarja, hogy akármiképp nyúljanak prózájához. A nyelv több a puszta érintkezés durva eszközénél; az olvasónak előre meg kell ismerkednie szabályaival, hogy valóban bírhasssa s élvezhesse. Az akkori filológia színvonaláról belát a nyelv szerkezetébe, és azt kívánja, hogy öntudatosan olvassák, úgy a mint dolgozott. Sőt tovább megy. Szemügyre veszi a kifejezések stilisztikai módjait, gondját kiterjeszti a trópusokra. Nem jámbor annyira, hogy a szép iránt, akárhol jelentkeztek is, érzéketlen maradjon. Látjuk, hogy a humanisták egy sereg csiklandós, sőt mocskos iratot alkottak, melyeknek a stíljében mégis valami magasabb törekvés volt: Sylvester szintén aranyat keres, a szeméten, úgymond, mikor a magyar nép dalainak képes, festői szólásait a biblia képes beszédeivel veti. »Il ilyen beszédvel (népünk) naponkíd való szóllásában. Il inekekben, kiváltkipen az virág-inekekben, mellyekben csudálhatja minden nép az magyar népnek elmijinek éles voltát az lelísben, melly nem egyib, hanem magyar poezis«. Úgyszólván fölfedezi a magyar népköltészetet, a szerelmi dalokat és ezeknek egyik legfőbb tulajdonságát, a festőiséget. Vajjon a nyelv, a melyen szólnak, nem lenne alkalmas rá, hogy az antik verselők változatos ritmusát csenditse meg? Vajjon nem írhatna-e magyar disztichonokat? Erazmus a maga biblia-fordításában minden rész tartalmát versekbe írta és a részek elé nyomatta; vajjon nem tehetne ő is hasonlóképp? Kissé elkésve villant meg elméjében a gondolat. De semmi, észrevette »az mű nyelvünknek mindenben való nagy nemes voltát.« És megírta az első klasszikus szabású magyar verseket.

Valóban, sokkal inkább volt humanista, mint reformátor és theologus. Sylvester munkái nem mutatják azt az erős, harcias protestáns szellemet, a mely társai nagy részét áthatva, ezeket a régi egyházzal szembe állította. Nincsenek karakterisztikus, félreérthetetlen nyilatkozatai. Verseiben meglepő óvatossággal pendíti meg, hogy »emberi szerzisével nem kell tisztelned az istent«; »az házasságot szerzé mindennek az isten«; hogy »az hüt megtisztít és bizony íletet ad«; legfőbb gondja, hogy csinosan, tetszetősen fordítson, ha nem is tömören, mint Pesthy Gábor, de legalább némi retorikus hatással. Vessük össze munkáját Komjáthi Benedekével,² a ki az új időszaknak első magyar biblia-fordítója volt és nyolc évvel előbb adta ki dolgozatát, a harmadik magyar nyomtatványt, mely ismeretes vagy a melyről emlékeink beszélnek. Komjáthi nem volt humanista. Megfordult a bécsi egyetemen, de

¹ *Vy Testamentū Mag'ar nyelvē, mellet aꝝ Görög, es Deak nyelvöl vyonnan fordytánk, aꝝ Mag'ar nyelvnek Keresztven' hütben való íppülísire.* Sárvár, 1541. Másodsor: Bécs, 1574.

² *Epistolae Pavli lingua hvngarica donatae. Aꝝ Zenth Pral leueley magyar nyeluen.* Krakkó, 1533.

mint látszik, csupán megfordult és csakhamar Perényi Gáborné udvarába. Nyalábvárba került. Maga mondja, miért látott munkához. Asszonya emlegetni kezdé, hogy az szent Pál apostal Levelit örömet akarná hallani, mikor valaki megmagyarázná. Jóllehet pedig ő Nagyságánál azon szent Pál apostalnak Leveli magyarázva valának, de maga ő Nagysága Komjáthit onszolja s inti vala, hogy meglátná, ha mind

AZ ROMA VAROSA BELIEK
nek yrth zenth Pal Levelnek rewyden
ualo Magyarfag acs ertelme.

YNth zenth Hieronymus mongya les yrtha as phis lemonnak uth epistolan elw s wr zenth Pal Apastalh hys wattattath Saulnak / as Pal newet kegyg vesetken newul mynth egy diadalmas nyez regegeth maganak tulaydonyotta / lewth lenny as Sergius Paulus proconsultul / kyth as Christufnak megh nyerth / mkeppen ol uaffuk as apostoloknak iarafokrol yrth kes nywnek tyzen harmadyk rezeben, Imeg len nemelyeketh yr kyk asiti mongyak hoz gy as Sidofagban mondatot Saulnak / es as meglit teres sfordulas wtan / newethes el val tostatta lenni. De as Origenes doctore nak mondasa es velekedese tethcyk iobnak es alkolmatosbna. Mykeppen as o twr B wennek

Komjáthi Benedek Sz. Pál levelének első lapja.

megvolna-e, s jöképpen-e az deáki nyelvről magyaról fordítottatott volna-e? Mely magyarázatot mikoron én láttam volna, énnekem nem tetővék, hogy jól magyarázták volna, úgymond, kinek nemesak az értelme, de olvasása is neheznek tetszik vala. Jobb, világosabb értelmű munkat akar készíteni; megértetni Szent Pál gondolatait. Maga írja, hogy egy deak zooth keth auagy három ígyuel kwnyeb ertelwmnek

okaerth ky ielwnttwnk.« Nincs érzéke a magyarság iránt, annál kevésbé a szólás csínosságához; összes törekvése: a tartalom, az ige valódisága. Egy egész időszakkal esünk vissza Pesthyék, Sylvesterék mögé. A próza bukdácsol és gagyog, majdnem mint a XV. század elején, a fordítónak sejtelve sincs a nyelvek mély, benső különbségéről, a stíl szépségének kultusza ismeretlen fogalom. Ebben a hengegő theologusban mindebből nincsen semmi. Komjáthi Benedek csak mint tudós kíván szerepelni. Hivatkozik fordításához tett nagy előkészületeire. Hogy a szent doktorok egész sorát bűvárolta át; a különféle nézeteket pártatlan kritikának vetette alá, hogy az igazságról meggyőződjék. Immár »az ur istennek segítségéből es malaszthiabol« »magyarul meghkwenyebbytvette« Szent Pál nehéz helyeit, »melyeketh az tudatlanok es az erőtlének es az gyalrók megvesztöttenek.« Ezzel az orcátlan hazudozással lép az irodalom szentélyébe, miután Erazmuson kívül semmit sem olvasott és könyvét az ajánló levélen kívül tudós bevezetésével együtt Erazmusból csemté volt,¹ először és utoljára egyszersmind.

A protestáns bibliafordítás nagyobb mérvű lendülete a nyomtatás ügyével áll kapcsolatban. Föl a század derekáig — a sárvári sajtó két termékét: Sylvester munkáit nem számítva, — Bécsben és főképp Krakkóban nyomták a magyar könyveket. Brassó és Szeben a maguk zárkózott, idegen életével távol estek a magyar kultúra köreitől. Ily körülmények között oly nagy és tervszerű munkának kiadására, minő a biblia, gondolni sem lehetett. A reformáció inkább a kezdet harcát küzdötte, és időre volt szükség, hogy az eszközök megfelelő mennyiségének birtokába jusson. Valóban, a XVI. század második felével lényeges különbség mutatkozik a közelmúlt és a következő napok viszonyai között; a szervezkedés megindul, mindenféle sajtók keletkeznek: Kolozsvárt (1550), Debrecenben, majd Váradon, Gyulafejérvárt, Óvárt, Abrudbányán, Simándon, Alsó-Lindván, Semptén . . . az országnak minden részében hullámzik a mozgalom. Két-három évtized alatt képződött olvasóközönség, a melyre az író és nyomtató számíthat; a mód nem hiányzik többé, hogy nagyobb munkák kiállítását is megkíséreljék. Kolozsvár, Debrecen innét kezdve válhatnak és válnak szellemi központokká, hol a reformáció érverése a leghatalmasabb, eszméi legelőször nyerne határozott alakot, törekvései megvalósulást. A bibliafordítás műve hosszú időn át szintén e két városhoz, de különösen Kolozsvárhoz fűződik. Erdélyben HELTAI GÁSPÁR, a magyar részeken IHÁSZ PÉTER ragadják föl a zászlót és lobogtatják másfél tizeden keresztül. Egyszerre fölpezsdül a munka. 1550-ig Komjáthin, Pesthy és Sylvesteren kívül az egy Székely István, szikszói oskolamester zsoldtárai² versenyeztek az elismerésért; most egymást követik a legkülönbözőbb

¹ V. ö. Ruff, Tanulm. 5—25.

² Soltar *Könü Szekel' Estivantul magyar nielyre fordítatott.* Krakkó, 1548.

részletek. A kolozsvári sajtó tizenöt esztendőn át hét biblia-fordítást vet a könyvpiacra,¹ egy kötet² híján az egész bibliai anyagot. Főpásztorá, Heltai oldalán, ki az egész vállalatnak lelke és a munka oroszlánrészét végezi, három buzgó ember is forgódik. Niha hárman s niha négyen is voltunk e munkába, úgymond: Heltai Gáspár, kolozsvári fő lelki pásztor, Gyulai Estván, magyar prédikátor, Ozorai Estván és Wizaknai Gergely, scola mester.

MELIUS 1565-ben lép hasonló munkával a közönség elé. Jób könyvét adja ki, melyet Heltaiék mellőztek, és pár oly darabot, melyeknek mását a kolozsváriaknak ugyanaz esztendei kötete nyújtotta.³ Mintha kiegészíteni, pótolni akarta volna öreg társának törekvéseit, a kit pár év múlva oly mély örvény fog elválasztani álláspontjától.

A buzgóság és az elvek közössége a legellentétesebb és egymástól távol eső tehetségeket egyesítette a munkában. Egyaránt hangoztatják az eredeti, görög és zsidó szövegeket, és többé-kevésbé rájuk támaszkodnak mindannyian. A marcona, magyaros ízű, zordon ízlésű, tudós hebraista Melius a korviszonyokra vonatkozó jegyzeteivel, és a derék, szeretetre méltó elbeszélő, a fejtegetésekben bukdácsoló, a zsoltárokból néha egész a költőiségig nekimelegedő Heltai, a kinek munkáján meglátszik az egységes dolgozás hiánya: egyazon úton haladnak és, egy célt követnek: magyarrá tenni egyházuk részére azt a könyvet, a mély hitőknek közös forrása. Ez a nagy, egyetemes cél lelkesíti őket. Nemcsak hirdetni akarják a biblia renaissance-át; a mi ahhoz legszükségesebb, azt kívánják elkészíteni. A protestantizmus képtelenség nemzeti biblia hiányában; a népnek Isten szavát egész kiterjedésében kell hallania. Reformatori hivatásuk feladatát akarják megoldani és ezen kívül nem ismernek semmit.

A követő nem hiányzik. FELEGYHÁZI TAMÁS még egyszer hozzáfog az Új Testamentomhoz és Júdás apostol levelén kívül lefordítja és magyarázatokkal látja el az egészet;⁴ mások kisebb részletek átülteté-

¹ *Heltai: A Bibliának első része, az az, Mosesnek öt könyve.* 1551. — *A Jesus Sirah könyve Magyar Nyelven.* 1551. — *A Bölts Salomon Királnak Könyvei.* 1551. — *A Bibliának negyedik része. Az az, a prophetáknak Irasoc.* 1552. — *Soltar.* 1560. — *A Jesus Christushoz Vj Testamentoma.* 1562. — *A Bibliának Második Resze:* 1. Iosue Hertzegnek könyve. 2. A Birákról való könyv. 3. A Ruth asszonnak könyve. — 4. Samuelnek első könyve. 5. Samuelnek második könyve. 6. A Királyokról való első könyv. 7. A Királyokról való második könyv. — 1565.

² A bibliának 3-ik része. V. ö. a f. jegyz.

³ *Az ket Samvel könyveinek, es az ket Kirali könyveknek . . . igazán való fordítása.* Debr. 1565. — *A Szent Iob könyvenek . . . igazán való fordítása Magyar nielre.* Várad, 1565.

⁴ *Az mi Vronc Iesus Christushoz Vj Testamentoma auagi frigie, Görög-ből Magyar nielvre fordittatot.* Debr. 1586. (A posthumus művet kiegészítette és a debreceni tanácsnak ajánlotta Gönczi György.)

sén faradoznak. Mind hiába, munkájokból hiányzik az egységes terv, oldalukról a gazdag pártfogó. Csaknem negyven évi erőfeszítéseik után a magyar protestantizmusnak folyton hiányzik teljes és bevett bibliája.

Fönn, Kassa vidékén, a lutherizmus egyik fő fészkeben ép ekkor kezdődik a kálvinizmusnak uralomra jutása. Az 1566-diki gönci zsinat végzése megerősítik a genfi konfessziót, az 1568-iki konvent Kassán, a központban juttatja diadalra Calvin elveit. A gyönyörű kassai dóm — Szent Erzsébet egyháza, — mely 1554-ben az ágostaiak kezébe utott, 1586 től a kálvinizmus győzelmét hirdeti, tornyán a kereszt helyén megjelenik a kakas. Ez a változás jórésztben Göncről indult ki, mely azidétt Abaújnak különösen fontos mezővárosa volt. A megyeiek Göncön tartották gyűléseiket, a mi az ott uralkodó szellem hódítására nem csekély hatást gyakorolt; a város tekintélyes középiskolával és virágzó református hitközséggel dícselkedett és az eklézsia élén a pástori teendőket KAROLI RADICS GÁSPÁR, a kerület széniora végezte. Karoli égett a reformáció, a kálvinizmus ügyéért s buzgalmát be tudta oltani környezetébe. Mint derék szónok, alapos tudós és ritka jámbor életű ember volt ismeretes. A kassai kapitány, Schwendi tábornok már unitárius vitaiban, hitterjesztő munkáiban mellette állott; Rákóczi Zsigmond, egri kapitány, majd erdélyi fejedelem, Mágótsi Gáspár, Homonnai István, Ecsedi Bathori István hatalmas pártfogói közé tartoztak. Nem csoda, hogy eszébe jut a biblia, hogy az időt a rég vajdó kérdés megoldására elérkezettnek itéli. Munkásokban eddig sem volt hiány: az Heltai Gáspár munkája és az Mélius Péteré bizonyosságot tészten arról, hogy találtattak volna olyak ezelőtt is, kik a munkát nem restellették volna, ha az fejedelmek arra gondot viseltek volna, az tanítókat felébresztették volna, és az ő tárházokat Isten tisztességére megnyitották volna. Azért kétség nélkül ha vagyon is ebben valami bűnök az tanítóknak, hogy ennyi ideig az Biblia nem volt magyar nyelven, de az fejedelmeknek nagyobb bűnök vagyon. Azonban most vége ez az akadály is megszűnt. Bathoriék nem kímélik a költséget, ismert pártfogói, aztán nők, polgárok és városok lelkesedve nyitják meg erszényöket. Vizsolyban, Gönc mellett, a Bathori-birtokon Mantskovii Balint nyomtató, kit ép e célból telepítettek oda, rendelkezésére áll. Az óra elérkezett. Mily megható jámborsággal fognak munkához, mily eszményi odaadással csüggnék rajta! Mintha -ígéret földjénél- allanak. Molnár Albert két tized múltával is jól emlékezik rá, mikép tanácskoztak: a böszületes Karoli Gáspár, Pelei Jánossal, az ő skóla-mestereivel, az ő seniorsághoz tartozó tanító atyafiának egybegyűjtése felől közönséges könyörgésre, ez elkezdett dolognak jó előmeneteliért. És mikor a könyv nyomtattának is, egynehányszor hallottam, úgymond, hogy fohászzkodván, igyen szólott: Csak az Isten addig éltesse, míg

2. Megharagut vólt az WR fe-
lőtte igen az ti atyáitokra.

3. Ezt mondgya azért nékic.
Ezt mondgya a seregeknek WRa.
Térítetec én hozzám azt mond-
gya az seregeknek WRa, és ti
hozzátoc terec, azt mondgya az
seregeknek WRa.

4. Ne legyetec olyanoc mint
az ti atyáitoc, mert ez előtt való

5. Hol vadnac a ti atyáitoc: és a ez, egy vá-
Prophétác: mind öröcké élneké: ti atyáitoc
gyon hogy az

6. De az én besédim és az én mrg holtac,
végezésim, mellyeket az én fiól-
gaimnac az Prophétáknac meg
paranczoltam, vallyon nem tel
lyéfedteké bę az ti atyáitokon?
mert megtérüen azt mondottác,
az mint elgondolta vala az Sere-
geknek WRa hogy mi velünc
cezelekedgyéc az mi vtainc és tfe-
m 2 Jeked.

RÉSZLET KÁROLYI GÁSPÁR BIBLIA-FORDÍTÁSÁBÓL.
(Veszoly, 1590.)

ZACHARIAS.

§ *Az Babyloniából való szabadulásra utalmas, emlékezteti. az Prophétia az Sidókat arról, miért janyargatta volt meg Isten az ő Ats tyokat olyan kezesesen. Az bian ini öket hogy törceménységben legyenek igaz szabadulásoc feől, ez at hogy finer serint Istenből térjenek. Vigre fedt öket az ő gonosfságokert, miuel hogy meg az elbbi betlekben joc bula benne.*

E L S Ő R E S z.

¶ *Először ini az Propheta az Cepubsin az Sidókat hogy meg térjenek Istenhöz, és az ő arytokna gonosfságokert ke keudelic. Misoldon vigaharaly, a az fogfagból haza lört Sidókat az Isten finak (ker az Myrus I. k Szórt also Angyal példáz) kö zörbe való teruel, az Angyalokna melleneren való vgyazafacal, az Isten finak éreterre való rőrdököl, az, az Istennek kegyelmes gondosfát feold, hozza zánc való ökar ary ual, az ő ölfelfgáknat aomlókak, a, mulyaknt mind az Propheta három Irtakban példáz.*

D *ARIVS* királynak másoldic efrunde. iéne nyöltzadic hólnapián, jóla az WR Zachariásnac Barachias fia naeki tado Propheta fia val, szz monduán.

2 Meg haragut vólt az WR feleltte igen az ti atyáitokra.

3 Ezt mondgyad azért nékic. Ezt mondgya á feregeknek WRa. Trierere én hozzám azt mondgya az feregeknek WRa, és ti hozzátoc terec, azt mondgya az feregeknek WRa.

4 Ne legyetec olyanoc mint az ti atyáitoc, mert ez előtt való

Prophétac kiáltottac nékies, monduán. Ezt mondgya az feregeknek WRa. Trieretec meg kéitlec az ti gonosf viatokról, és az ti gonoli tfelek edettekről: és nem fogattac fiót, és nem figyel. *az* meztoc én hozzám, azt mondgya én *hozta* az WRa.

5 *Hól vadnac az ti atyáitoc, és az nre eretnac* Prophétac: mind öröcké élneké; *gyon hogy az De az én befédim és az én végezé sim, mellyeket az én fiól. Gaimnac az Prophétáknac meg lyéltedké bę az ti atyáitokna inert meg tereuen azt mondottac, az mint el gondola vala az Serre. geknek WRa hogy mi velünc czelekedyé, az mi vtainc és tfe.*

m 3 .lekod.

RÉSZLET KÁROCVI GÁSPÁR BIBLIA-PORDÍTÁSÁVÓL.
(Veszpr., 1890)

ez bibliát kibocsáthassam, kész leszek meghalni és az Krisztushoz költözni.¹

Végre, tizenhét havi szorgalommal, 20. napján szent Jakab havának, Krisztus Urunk születése után ennyi esztendőben: 1500* ki volt nyomtatva, keszen allott a várva várt nagy könyv.² Az emberek könnyben úszó szemekkel fogják kezökbe; poéták dicsőítő verseket írnak róla. Vallási és nemzeti eredmény gyanánt tekintik. A magyarnak is van bibliája; a magyar sem »sine coeca libris et sine luce cohors« többé!

Károli 1586-ban fogott a biblia lefordításához. És minekutána hozzákezdett volna, úgymond, egynehány jámbor tudós atyatiakkal, kik neki az fordításban segítséggel voltak, meg nem szünt addig, mígnem véghez vitte az Bibliának egészben való megfordítását, melyben munkált közel három esztendeig nagy fáradtsággal, testtöredelemmel, de oly buzgóságos szeretettel, hogy egy szempillantásig ez nagy munkát el nem unta, hanem nagy serénységgel és szeretettel munkálkodott mígnem elvégzé. Értett a zsidóhoz, göröghez, kétség esetén okulhatott az eredeti szövegekből. De nem ezek, hanem latin fordítások után dolgoztak. Maga mondja, hogy nem hagyták számon kívül a Vulgátát. Használták Pagnini, Münster Sebestyén, Franciscus Vatablus es Tremellius műveit és »megtekintették« a régebbi magyar dolgozatokat.

Károli nem tud szépen, hatásosan írni. Sem neki, sem társainak nincs nagyobb írói talentuma vagy finom ízlése. Azonban van két derék tulajdonuk: tudnak magyarul és világosan fejezik ki a gondolatot. Rajta voltak, hogy az mennyire lehetett, tiszta, igaz magyar szóval éljenek, és elkerüljék az idegen szólásnak módját; sőt inkább az mi darabosnak tetszett vagy az zsidó vagy az deák szólásnak módjában, annak is kimondásában az magyar nyelvnek szólásának törvényét követték. Stíljok nem tapadt a betűhöz és akárhányszor nyújtanak fordítás helyett parafrázist. De a sokaság a maga élő, cikornyátlan, folyékony nyelvét hallotta tőlük, a melyet mindenki megértett, a melyen mindenki beszélt, s ezt a becses tulajdonságot nem csupán a nyelvész érezte. Nagy hibáik mellett is maradandót teremtettek. A Károli-fordítás a magyar kalvinizmus kánoni könyvévé lett, azzá avatták jó oldalai, alkotójának tekintélye és [miután Heltai közben a gyűlölt szentháromságtagadáshoz szegődött], mint református biblia, elsősege. Tudós emberek észrevették fogyatkozásait s majdnem háromszáz éven át újabb meg újabb kiadásokban igyekeztek tökéletesíteni rajta;³ de

¹ Molnár Albert, a Károli-biblia 1608. kiad. Ajánló-leveleiben.

² *Szent Biblia a7 a7: Istennec o es wj testamentymanac prophétac es apostoloc által meg íratott szent könyvei.* Vizsoly, 1500.

³ Nevezetesebbek: *Szenczi Molnár Albert: 1608, 1612; Tothfalusi Kis Miklos: 1685, 1687.*

megmaradt egyedüli kálvinista bibliának és meg fog maradni még hosszú időn keresztül.

De Károli nemcsak hitfeleire hatott. A »vizsolyi biblia« egyformán megfordul katolikusok és reformátusok kezén. Mindenki vágyódik az ige után. Nem tesznek különbséget könyv és könyv között: meritenek a forrásból, a mely nyitva áll előttük. És képzeljük el a régi egyház híveit a Károli erős protestáns szellemű glosszáit olvasva! A kezdődő katolikus irodalom Pécsi Lukács könyvein és Monoszlói utolsó iratán kívül a századnak ép utolsó tizedében nem mutatott föl semmit. Az egy SZANTO ISTVAN vette észre a bajt és gondolt elhárítására. Nem elég csak hirdetni, hogy a római egyház nem tiltja a biblia-fordítást és olvasást: megfelelő magyar bibliáról kell gondoskodni. Esztendőkön át dolgozott egy magyar biblia-fordításon, a nélkül, hogy célhoz érhetett volna. De KÁLDI Györgyöt, bár később, szintén munkára serkentette a közönség biblia-kezelése. Látván, hogy . . . válogatás nélkül olvasnák a tévelygő újítóknak hamissan fordított bibliáját; és általlátván, hogy abból az orvosság helyett mérget, az üdvösség helyett kárhazatot találhatnának: Erdélyben, Gyula-Fehérvárat, a Bocskay István támadásakor, 1606. esztendőben, mindszent havának 11-ik napján, az igaz bibliának fordításához kezdett, úgymond.¹ Elkészítette a munkát, és noha kinyomásához alig volt reménye, néhány tudós embernek adta megbíralt végett. Közben Pazmány is beleszólt a biblia kérdésébe. A Kalauz kemény támadást intéz Károli-Molnár ellen, mint a kik »a magyar bibliát sok rossz toldalékokkal, lopásokkal, változtatásokkal megmocsokolták«. Isten átok alá vetette azokat, kik csak egy szót hozzáadnak a szentíráshoz, *Apocal. 22., 8. Ezech. 20. 18. Pror. 30. 6. Deuter. 4. 2. Cap. 5. 32.*: Károli pedig és Molnár csaknem minden káputba elegyítenek idegen szókat. Sőt sokszor ilyen idegen szókat hamis tudományok erősítésére gondoltak és írtak a szent könyvekbe. Krisztus urunk Szent Máténál két helyen, *Cap. 5. 32. Cap. 19. 9.*, azt mondja, hogy a ki elbocsátott feleséget vészen, paráznalkodik. Károli, hogy a házasság szinével paráznaságban tarthassa, Szent Máténál mindkét helyen hozzáadott a Krisztus szavaihoz és így fordította Isten szavát: A ki *ok nélkül* elhagyatott asszonyt vészen, paráznalkodik. Pedig ama két szót: »ok nélkül«, sem Calvinus, sem Tremellius, sem Béza nem írták a bibliába, s nem is találatik sem görög, sem deák könyvekben. És noha efféle toldalékokat néha külön és apróbb bötüvel szokta Molnár a bibliához írnia, de hogy az együgyű magyarok jobb ízűen egyék pilula gyanánt a kecskegolyóbist, csak ugyanegy ténorral, afféle bötükkal íratá ezeket a szókat, mint az igaz szentírást. — Hogy ne láttassanak

¹ *Szent Biblia A7 Egész Keresztelyensegben be-vött Régi Deák bötüből*, stb. Bécs, 1626. Oktató intes, 7.

az innepeket ok nélkül felszabadítani, Károli a Deut. 18, 10-hez is egy-néhány szócskát ír és ekképen fordít: »Ne találtassék te közötted nap-válogató«; Hasonlókép Lev. 19, 26.: »A napokban ne válogassatok«, — holott a napválogatásról azokon a helyeken sem a deák, sem a zsidó, sem a görög bibliában semmi sincsen... Károli — Luthert követve — 2. Petr. 1, 10. a hol Szent Péter azt írja, hogy a jöcselekedetek által bizonyossá tegyük hivatalunkat és választásunkat, kilopja ama szókat: »A jó cselekedetek által;« maga Béza helyén hagyja és a kézzel írott bibliákban feltalálta... Szent Pál Hebr. 13, 4. azt írja, hogy tiszteletes a házasság mindenekben; Károli ezt így fordítja: »Tisztességes mindenek között a házasság«, mert örömet elhithetné, hogy a barátok és apácák fogadások után is tisztességesen házasodhatnának... Károli megvallja, hogy Szent Pál Hebr. 1, 7. a zsoltaert így fordítja: »Ki teremti az ő angyalit, hogy légyenek lelki állatok«; de ő Psal. 103, 4. ezt imígyen mondja: »Ki a szeleket ő követivé teszi«. Nem kell tehát csudálni, ha a Vulgátát gyalázzák az újítók, holott a Szent Pál fordítását is korrigálják. Bezzeg könnyű így a kálvinistaságot szentírással támogatni, úgymond.

Pázmány a vizsolyi bibliának előszaván is erősen megbotránkozott. Bántja ez a »hosszú csatázó levél«, melyben Károli a római egyház bibliáját gyalázza, »hogy a maga bűdös borának nagyobb cégért emeljen.« Nem igaz, hogy a hol a szentírás így szól: *Protulit Melchisedech panem et vinum*«, ott a katolikusok *obtulit*-ot mondanak; mert bár a régi rabbinusok úgy olvasták, de a Vulgátában *proferens* áll. Nem igaz, hogy a Birák Könyvében *adulterá*-t írtak *pro altera*; mivel a Vulgátában szóról szóra ez olvasható: *de altera matre natus est*. Nem igaz, hogy a Genesishez — 32, 29. — ezeket a szókat toldották volna: »Mely csodálatos« — effélének semmi nyoma a Vulgáta idézett helyén... — Hosszan, keményen védekezik ama vád ellen, mintha a római egyház a biblia olvasását egyáltalában tiltaná. De ha az ó testámentomban a királynak szintén a papok kezéből kelle vennie a bibliát; az eklézsiának is gondjának kell rá lennie, hogy hívei ne akárminő, esetleg hamisan fordított írást olvassanak. Érdekes szövegkritikai és filológiai adatokkal mutatja ki, hogy Károli alaptalan gyanúsításokkal illette a Vulgátát, melyet az eredeti szövegek hamisításával vádolt.

KÁLDI részéről szintén nem maradtak el az észrevételek. Az 1626-ban megjelent bibliához¹ terjedelmes »Oktató intés« csatlakozik, »melyből a keresztyén ember könnyen ítéletet tehet a magyar nyelven írott kálvinisták bibliájáról, melyet elsőben Károlyi Gáspár, gönci prédikátor Magyarországbán, Vizsolyban, azután Molnár Albert Németországbán

¹ *Szent Biblia. Az Egész Keresztyénségben Be-vőtt Régi Deák Bötüből Magyarra fordította A' Jésus-alatt Vitézkedő Társaság-béli Nagy-Szombati Káldi György Pap.* Bécs, 1626.

Hannóviában nyomtattatott, és eszébe veheti, ha az igaz szent biblia-e, vagy nem. « A régi egyház bezzeg nagyra becsülte az Isten könyvét. A szentatyák nagy lelki gyönyörűséggel az írás szünetlen olvasásába és magyarázásába foglalták magukat; az anyaszentegyház conciliumokban védelmezi az igaz szöveget, hogy azt helyesen nyomtatnák és ne szabna kiki a maga fejétől újabb-újabb fordítást. De az ördögnek csalárdsága ép az, hogy eretnekeket támaszt, kik úgy mutatják, mintha igazán becsülnék a bibliát, holott azt hamis fordításokkal és idegen magyarázatokkal, toldozásokkal és csonkításokkal sértegetik. Károli és

Káldi György arcképe.

Molnár szintén ajánlják a szent iratokat: de ugyanakkor káromolják az egész keresztyénségtől bevött régi deák edíciót, a magok fordítását pedig dicsérik és cégerzertetik, noha abban oly sok derék fogyatkozások vannak, hogy a Szent Biblia nevét semmi úton meg nem érdemli, és nem méltó az olvasásra, se hitelre. Azt mondja előbeszédében Károli, hogy a bibliát kivétel nélkül mindenkinek kell olvasnia. Felejtí, a mit előbb állított, hogy «nem szabad a próféták és apostolok írásához semmit adnunk, hogy Istennél bölcsőbbeknek ne láttassunk.» Pedig az írás olvasásának szükséges volta sehol sincs a bibliában. Isten, ha akarta volna, hogy mindnyájan olvassók a szentírást, kétség kívül

megparancsolta volna, hogy mindenki tanuljon olvasni, sőt belénk öntötte volna az olvasásnak tudását. Azt is beszéli Károli, hogy hat-száz esztendeig magyar biblia nem volt; vajjon akarta-e Isten, hogy ennyi idő alatt valamely magyar üdvözüljön? Ha akarta, bizony ahhoz való eszközt is rendelt; és ha még sem volt magyar biblia, jele, hogy vagy nem kívánta a magyarok üdvösségét (a mit csak gondolni is káromlás), vagy az írásnak olvasását nem kívánta mindenkétől, és az nem szükséges eszköz az üdvözülésre. Károli maga sem tagadja, hogy sok próféták írási elvesztek, mint a szentírásból kitetszik. «Vajon ez elveszett könyvekben volt-e valami üdvösséges dolog, avagy nem? Ha volt: mi módon hozza helyre Károli azt a fogyatkozást? Ha nem volt: mi végre irták azokat a próféták? Ha azt feleli, hogy volt, de azt a többi szent könyvek helyre hozzák: melyek azok a könyvek? mert bizonyos dolog, hogy nem minden üdvösséges dolog találhatik a szent bibliának mindenik könyvében. Továbbá, ha nem tudja Károli, minémű dolgok voltak az elveszett könyvekben: honnét tudhatja, hogy őket a többi szent könyvek pótolják.

Nincs rá parancs, hogy a biblia minden nyelvre fordíttassék. Ha lett volna ilyen parancs, maguk az apostolok, kiket Urunk minden nemzetségek tanítására küldött, azt el nem mulatták volna. Sőt utánok is több száz éven át, miután Krisztus tanítása a legkülönfélebb nemzetek közé elterjedt, nem léteztek nemzeti biblia-fordítások, sem Németországban, sem Hispániában, sem Angliában, sem Egiptusban, sem Afrikában, sem Indiában, sem egyébütt, a hol a zsidó, görög és deák nyelv közönséges nem volt. — De azt kérdi Károli: Miért iratta tehát az Isten az ő ígését az ő népének saját zsidó nyelveken? — azt akarván abból kihozni, hogy azzal annak olvasását is kívánta. Ám mi az oka akkor, hogy a babilóniai fogság után, midőn a régi tiszta zsidó nyelv elváltozott és a szíriai nyelvel összeelegyedett, a bibliát arra a nyelvre nem fordíttatta, sőt midőn a nép az Isten törvényének könyvét kívánta hallgatni, Ezdrás a régi zsidó nyelven olvasta ugyan, de szíriai nyelven megmagyarázta, a mint most is cselekesznek a keresztyén tanítók, kik, a mit deakul mondanak, azután azt saját nyelven megmagyarázzák. Káldi elismeri és hirdeti a szentírás tartalmának szépségét s a vele való kellő foglalkozásnak kiváló hasznait, de nem akarja mindenki kezébe adni mint olyan eszközt, mely némelyeknek üdvösségére, másoknak kárára válhat. Sokan a biblia-olvasásból elhíszik magokat, úgymond, szarvat nevelvén magoknak, mintha mindennel többet tudnának . . . elannyira, hogy még az asszonyállatok is szembe szöknek a tanítókkal és nem átallják azoknak tisztiben magokat ártani. Innét vagyon, hogy sokan azt beszélik, hogy ők sem Lutherrel, sem Calvinussal nem gondolnak, hanem csak az egy szentíráshoz tartják magokat, meg nem gondolván, hogy a szentírásnak hamis értelméből

származtak minden tévelygések. És ezt a bajt még jobban növeli, hogy az igaz fordítást nem tudják a hamistól megkülönböztetni, sőt a hamisat tartják igaznak és attól semmi okon nem akarnak eltávolozni. Vajjon a lutheristák javallják-e, hogy valaki a kálvinistáktól fordított bibliát olvassa — és viszont? — De még az igaz bibliának olvasása sem jár mindenkire haszonnal. Nem hogy a bibliában volna a fogyatkozás, hanem az emberekben, a kik azt mosdatlanul olvassák. A szentírásban sok gonoszságról van szó és az emberek sokkal hamarabb okot vésznek a gonoszból a botránkozásra, hogysen a jóból a megtérésre. Tudom azt is, úgymond, hogy midőn egy asszonyállat az »Ecclesiasticus« könyvben — c. 25. — némely szókat olvasott volna a gonosz asszonyállatokról, igen megharagudt, haragjában a bibliát a földhöz csapta és azt mondotta, hogy az olyan szók nem Isten igéi, hanem az ördögé. Az anyaszentegyház az okáért méltán parancsolja a püspököknek, hogy a saját nyelven való igaz bibliának olvasását is azoknak engedjék meg a kiknek tudják vagy reménylik, hogy nem károokra, hanem hasznokra válik. — Pontról pontra követi Károli argumentumait és komoly, világos cáfolatban részesíti őket. Kitünően tud vitatkozni, s mindvégig leköti az olvasó figyelmét. Úgyesen védi a római egyházat Károli személyeskedő vádjai ellen, mintha hívei elől Isten igéjét önző célból akarta volna titkolni; visszautasítja azt az állítást, hogy a bibliáról való gondoskodás a világi fejedelmek dolga; hibáztatja Károli, hogy noha a Vulgáta fordítóját dicsérte, mégis okosabb akart lenni nála, sőt bevallott mestereinél is, a kiket hol követ, hol faképnél hagy. Nem tudja, úgymond, de gondolja, hogy Károli igen keveset tudott a zsidó és görög nyelvhez, avagy közel sem annyit, a mennyit a Vulgáta számtalan tudós javallója: és a zsidó és görög betű nagy emlegetésének sincs értelme, holott azokban ép úgy történhetett változás, mint a deák fordításban, sőt, mint a zsidó és görög bibliák eltérései mutatják, valósággal történt is. De az idetartozó kérdésekről elég bőven írt a Kalauz: ő nem akar róluk szólni. Károli felhossa a Gen. 4, 8., 3, 29., a Num. 20, 6., a Róm. 4, 2. verseit, s pár egyéb helyet, és azt beszél, hogy a Vulgáta meg van vesztegetve, »hogy sokat adtak ahhoz és abban sok toldalék vagyon.« De a Septuaginta, a Targum Jerosolymitanum, Szent Jeromos, a Codex argenteus ellene bizonyítanak, sőt a Rómaiakhoz írt levél kifogásolt helye a valódi Vulgátában elő sem fordul. Hasonló ingatag argumentumokon alapszik Károlinak ama vádja, hogy a pápisták a bibliából »sokat elloptak és elhagytak benne.« Káldi a zsidó szöveget, a Hetveneket, Oleastert, Erazmust, Ágostont veti ellenébe. Igaz, hogy a Vulgátában nem egy homályos hely vagyon; de azokat az új fordítók s maga Károli sem tudták világosabbá tenni. . . . Azt is hiába kiáltozzák, hogy a római egyház a Vulgátát a pápai tudományhoz szabta volna; csupa üres és hamis vádakot hoznak elő.

melyeket könnyű megcáfolni. Való, hogy a Gen. 3. 15. versét a deák fordítások általán így tartalmazzák: *ipsa conteret caput serpentis*; de ilyen olvasás némely zsidó könyvekben is találkozik, sőt a kaldeusok betűje és a Septuaginta épen *ipsét* fordít. De ezen kár komolyan fönnakadni. Az értelem, akár *ipsé*-t, akár *ipsá*-t, akár *ipsum*-ot olvasunk, egészen mindegyazon marad: a kígyó fejét Mária az ő magva által rontotta meg, a rontó Mária magva, Jézus volt. A Gen. 14. 18. versében a Vulgáta nem mondja, hogy »*obtulit* Melchisedech panem et vinum«, hanem *protulit*-ot ír, bár az »*obtulit*« sem volna rossz, mint a szöveg összefüggéséből világos, és a régi rabbinusok is úgy olvasták, hogy: kenyeret és bort *áldozék*. Nem a Vulgáta rossz és hamis, hanem a Károli Gáspár bibliája, ki azt úgy fordította magyarul, hogy rosszabban és hamisabban akarva is alig fordíthatta volna. Nem is csoda; kik voltak bevallott mesterei? Vatablú igaz keresztyén volt, de a neki tulajdonított művet — mint maga írja — mások alkották és hamisan kenték reá nevét; Pagnini hasonlókép igaz keresztyén volt, kinek deák fordítása sokban jeleskedik; de nem elég szorgalmatos, nagyon fenhéjaz és a grammatika és rabbinusok aprólékjainak követője. Münster bibliáját Conradus Pellicanus, noha a zsidóban mestere volt amannak, fogdozza, sőt Luthernek sem tetszett. Tremellius zsidóból barátta lőtt, barátból kálvinistává, kálvinistából ismét zsidóvá. Elmehet azért Károli mestereivel. Jobb lőtt volna bizony, ha az egész keresztyénségben bévött régi Vulgáta edíciót követte volna. De csak ott követte, a hol egyéb nem lehetett benne, mert a hol módja volt, elpártolt tőle. Molnár Albert azt mondja, hogy Károli legfőképp Tremelliussal, vagy talán az 1564-iki tigurai deák bibliával élt; de valójában attól is gyakorta elpártolt, hogy nagyobb szabadsággal követhetné a maga tetszését. És így, nem akarván egy bizonyos textust követni, új bibliát szerzett, melyhez hasonló soha nem volt. A Károli-féle biblia telve van toldásokkal. Alig van fejezet, a melyhez nagyobb világosság vagy könnyebb értelem okáért szavakat nem adtak volna. Igaz, hogy ezeket más formájú betűkkel nyomatták. De ha szerintök annyira világos a szentírás, hogy azzal mindenki élhet, miért akartak a fényes napnak valami fagygyas vagy szurkos gyertyával világosságot szerezni? Azonban nemcsak ily elűtő betűs toldalékok találkoznak. A Gen. 2. 18. versébe, hol Isten azt mondja: nem jó, hogy az ember egyedül legyen, *faciamus ei adiutorium*, — Károli a »*faciamus*« helyébe ezt az ígét tötte: *szerzék*, és emez egy ígével: *mindenkor*, megtoldotta.¹ Káldi botránkozással mutogatja, mennyire fölcresztette Károli a biblia egynémely helyeit és mily szabadosan bánt annak szövegével. Példákat hoz föl, hogy a vizsolyi fordítás »sokat ellopott a

¹ »*Szerzék* nékie segitöt, mely *mindenkor* clötte légyen.«

bibliából, « hogy az igaz bötüt » elváltoztatta, »¹ és bőséges fejtegetést ír glosszái ellen, a melyekkel a szentírást a »hamis vélekedésekre« csigázza. És nemcsak szóval hirdeti elégedetlenségét. Mint biblia-fordító versenytársáival ügyszólván homlokegyenest ellenkező elveket követ és ellenkező útat tipor. Nem csábítják az eredeti szövegek: a Vulgátara tamaszkodik, mint a mely a tévedésektől legbiztosabban óvja. Gonddal örködik, hogy a »textus«-hoz hű maradjon, tömörebb és szabatosabb Károlinál, lehetőleg világos, és a mi fő, tud simán s természetes magyarsággal és csínnal írni. A Káldi-féle bibliában harmadfélszáz esztendővel utóbb is élvezettel olvassuk a szentírás homálytalanabb helyeit, és ez a könyv ép oly kevéssé évült el, mint Károlié. Nem írhatta ki ellenfelét, de hivatalos bibliává lett és a katolikus bibliafordítás alapszövegévé, mint a protestánsoknál a vizsolyi, bár külső szerepe, a katolikus gondolkodás sajátosságánál fogva, ezénél folyton kisebb maradt.

¹ A Gen. 2, 6. versét, mely a Vulgáta szerint a következő: »Fons ascendebat e terra irrigans superficiem terrae«, a zürichiben: »Porro vapor ascendebat e terra, irrigabatque universam superficiem terrae,« — K. ekként fordítja: »A földből is semmi nedvesség nem jött vala fel, hogy a földnek egész színét megnedvesítette volna.« — »Ez volna bezzeg az igaz fordítás; mintha a világosságot setétségnek fordítaná,« jegyzi meg Káldi gúny san, i. m. 26.

A Rákóczy-biblia díszítése.

Írói jelvények a XVII. századból.

VII.

NINCSEN KÖNYV, a melyért emberöltők jobban sovárogtak, és alig volt egy is, mely nagyobb hatást gyakorolt, mint a reformáció nemzedékeire a biblia. Hithirdetők, theologusok belőle merítik érveiket, föl-támasztják eszméit, prédikálják szabályait; az író szavajárását lesi, mondásait alkalmazza, állandó szólásokat, képet, hasonlatot, sőt tárgyakat kölcsönöz belőle; a jelen viszontagságai és változó hangulatai között kifejezést, analogiákat keresnek lapjain és lelkőknek s viszonyaiknak úgyszólván összes képét megtalálják benne. A bibliás szellem körül fog és átjár minden réteget: hatalmába ejti az észet, a szívet, az ízlést, és korlátlan uralmat nyer a vallásos költészetben. Ez a költészet a reformációból pattant elő és az új iránytól nyerte ihletét. Munkásai egy egész századon át nagyrészt az új eszmék apostolai voltak, buzgó papok és iskolamesterek, kik égtek az Isten országáért s áldozatul hozták érte mindenöket; egy esomó szegény ördög, a ki ma itt, holnap ott bukkan fel, örökös küzdelemben áll a nehéz körülményekkel, s a kinek többnyire élete is napról napra kockán forog. Ma egy főpap tör vesztére, holnap egy várparancsnok vagy főkapitány fogatja meg, máskor a katolikus nép zúdul házára, hogy elpusztítsa, földönfutóvá tegye. Sehol biztonság, sehol nyugalom számukra. Hivatásuk, meggyőződésük ragadja őket. A merre fordúlnak, forrongás, harc keletkezik: prédikációikra összecsendül a nép, s ők szidják a régi egyházat: a pápa-Antikrisztust, a misét, a papi nötlenséget, a »cautes-papokat, a barátokat, az »emberi szörzést«. És ha győznek s találkozik

hatalmas pártfogójuk, megrohanják, elűzik az ellenfél papját, elfoglalják a templomot, a tanító hivatalát, hogy — esetleg — rövid idő múlva, üldözve, keresve fussanak belőle . . . Maguk közt a hívek közt szintén akadnak, kik megkísértették az énekszerzést: buzgó lelkű polgár, hivatalviselő személy, deák, hányt-vetett életű úr, a kik együtt szenvednek, búsulnak egyházukkal, mint a kemény, előkelő BATTYÁNYI ORBÁN; PÁP BENEDEK, kassai, BARÁT ISTVÁN, kolozsvári polgár, Dávid Ferenc ipa; VEGKECSKEMÉTI MIHÁLY, kecskeméti főbíró, SZIRÁKI BALÁZS és mások. És lassanként megindul egy sajátosos líra fejlődése, hogy ne szűnjék meg többé, míg a magyar protestánsizmus szervezkedése véget ér. Vajjon honnét vették az anyagot hozzá? Merítették a saját lelkökből, de, főképp kezdetben, máshonnan is. Sokkal közelebb voltak még a római egyházhoz, és a szükség sokkal kevesebb időt engedett nekik, hogysen a középkort mellőzhették volna. Szívökben élt és visszhangzott a himnuszok főséges költészete és nem menekülhettek varázsától. Megragadják a kínálkozó és használható anyagot: elhagyják, idomítják a dogmatikai felfogásukkal ellenkezőt és összekapcsolják a jelent a múlttal. SEKELY ISTVÁN szikszói iskolamestertől még 1538-ban jelentek meg hasonló himnusz-fordítások; első ismert énekeskönyvük, a BATTYÁNYI-kódex a XVI. század közepéről, csaknem teljesen katolikus eredetű, s részben régiebb magyar fordításnak másolata. Egymás után hangzanak föl a breviár himnuszai: a Verbum supernum prodiens, a Deus creator omnium, Conditor alme siderum, Veni redemptor, A solis ortus cardine, Pange lingua, Vexilla regis, Aurora lucis rutilat, Veni creator spiritus, Te Deum laudamus és társaik; a zsolttárok katolikus fordítása, s nem egy oly szépen, szabatosan, mintha nem is a régiséghez tartoznék.

»Jövel Szentlélek Uristen,
Szállj be az mi szíveinkben,
Erősíts az igaz hitben,
Gerjessz fel szeretetedben.

Lelkünkben világosíts meg,
Tévelygéstől minket ments meg,
Krisztust velünk ismertesd meg,
Természetünkben újíts meg.

Adjad, az bünt gyűlölhessük,
Szent törvényed követhessük,
Hitnek gyümölcsét tehessük,
Szent nevedet dicsérhessük . . .»

Vagy egy másik:

»Immár az napnak az ő kezdetiben
Neked könyörgünk, Atyánk, igaz hitben,
Segíts meg minket mi könyörgésünkben,
Áldj meg lelkünkben.

Hogy tiszta szívből áldhassunk tégedet,
Szép énekszóval dicsérjük nevedet,
Józan elmével imádhassunk téged,
Mint Istenünket.

Az setét éjnek reánk jövőseben
Adjad, hogy lelkünk ne legyen setétben,
Se pedig hitünk tökéletlenségben
És tévelygésben.

Hogy az mi testi szemeink elhűnynek,
Lelki szemeink reád vigyázzanak,
Az mi bűneink mind elaludjanak
És meghaljanak.

... Adj békeséges nyugodalmat nekünk,
És tenned magad vigyázz, Uram, értünk,
Hogy szép békével legyen fölkelésünk,
Teljes életünk . . . »

A század utolsó negyedéből fenmaradt CELANÓI TAMAS remekének, a »Dies irae«-nak egy pompás fordítása, melynél hatásosabbat, szebbet azóta sem sikerült alkotni; de közben, még a harmincas évek folyamán megzendül a sajátlag protestáns líra is, darabos nyelvvel, a melyet ízlés, műgond és irodalmi hagyományok nem tettek lágygyá, simává és hangzatossá, igazi költői talentumok hatalmas képzelete át nem hatott, de a mely zordon rögzösségével is hozzáillik művelőinek lelkiállapotához és helyzetéhez. A reformáció vallásos lírájában ritkaság a régi költészet idilli lágy-sága, a csöndes olvadozás, mely a lelket az isteni szeretet édességében ringatja, a derült, aranyos fény, mely a himnuszok világát oly vonzóvá teszi; emberei úgy tűnek föl a távolban, mint a kik egyik kezökben karddal, másokban az áhitat könyvével dicsőítik az Istent és átkozzák ellenségeiket.¹ Csak bűnt látnak magukban és maguk körül; harc, romlás, üldözés, erőszak, vérontás, hitszegés, gyűlölet, nyomor mindenfelé. Nincs ebben a borzasztó sötétségben, zavarban semmi enyhítő, semmi, a mi a szívet megvigasztalná, egyedül a könyörülő, a megbántott, hittel és bizalommal engesztelt Istenség. Hozzá menekülnek, mint az üldözött vad, a kétségbeesők görcsös erejével kapaszkodnak trónjába, sőt a diadal biztos hitével bíznak benne.

Erős várunk nekünk az Isten,
És fegyverünk ellenség ellen,
Meggazadit veszedelmektől,
Kik ránk jönnek most mindenfelől.
. . . Megáll az Istennek ígéje,
És nem állhat senki ellene:

¹ Bodnár, 1. k. 454.

Az nagy Isten vagyon mi velünk
 És szent lelke lakozik bennünk,
 Ha testünk nekünk elvész,
 Ha marhánk elvész,
 Hírünk, nevünk . . .
 A mennyország megmarad nekünk!

Semmit ne bánkódjál, Krisztus szent serege,
 Mert nem árthat neked senki gyűlölsége,
 Noha ez világnak rajtad dühössége,
 Nem hogy téged szégyenbe Krisztus ő felsége.

Királyi nemzet vagy, noha te kicsiny vagy,
 Az atya Istennek bizony te kedves vagy,
 Ő szent fia által már te is fiú vagy,
 Minden dicsőségben, higgyed, hogy részes vagy.

. . . Akármint halászszon az ördög utánad,
 Az ő tagjaiban dühösködjék rajtad,
 Mind törrel, fegyverrel siessen utánad,
 Ha Krisztusban bízol, neked az sem árthat.

Az bűn, az ördög, az halál nem árthat,
 Az tűz és az víz meg nem gyalázhat,
 Tömlőc és fegyver minket el nem ronthat —

kiáltja 1548-ban egy névtelen: és a következő évben egy másik a 122. zsoltár fordításában lelkesülve visszhangoztatja:

Az nap az napon téged el nem ront,
 És az éjszakán az hold el nem emészt,
 Mert az Uristen téged megőriz,
 Minden gonosztul lelkedet megmenti.

A meggyőződés erejével hirdetik az önfeláldozást, az áldozatot. BATTYANYI ORBAN 1547-ben, betegágyában ekkép kezdi énekét: »Bator erted, uram, Isten, kárt vallanék, te hitedért ennél inkább nyomorganék: csak tenéked én kedvedben lehetnék.« NAGYBANKAI MATYÁS »az ezer ötszáz negyven esztendő«-ben, tömlőcbe vetve, szinte vigasztalást érez és Istennek iránta való szeretetét látja abban, hogy szenvednie kell, s mint üdvösségének bizonyosságát üdvözlí.

Sokat vesződnek a nyomorúsággal és üldözésekkel. »Banat miatt mi szívünk meghervadtott, keserűség lelkünkben megfárasztott, nyomorúság testünkben megszárazott; életünket mert rabság háborgatja, mi hitünket ördög tantorgatja, országunkat az pogány háborgatja . . . Csúfolnak most hitünkbe az pogányok, siralmunkon örülnek félhitűek, halálunkon örülnek az kergetők.«³

¹ *Škarieža Máté*, Luther »Ein' veste Burg ist unser Gott« kezd. híres es a 46. zsolt. után írt énekének gyönyörű fordításában.

² *Szkkhárosi Horvát András*. »Vigasztaló ének«.

³ *Pap Benedek*. »Segítségül hívása Istennek«, 1550—60 körül.

»Egyfelől környölünk a szent érdemesek,
 Másfelől környölünk idegen nemzetség,
 Kiknek a Krisztusnak szolgáló nevetség.
 ... Ne hagyj azért minket, hatalmas Úristen,
 Mert az te népednek nincsen segítsége,
 Nincs oltalmazója, nincsen fejedelme.«¹

»Ugyan testünket meg akarják enni, mint oroszlanok akarják szag-
 gatni ... Felséges Isten, míg szenveded ezt el? az nagy káromlást de míg
 szenveded el? Támadj fel immár és minket emelj fel: nekünk is támadj fel.«²

Szegedi Kis István arcképe.

Egyesek és eklézsia egyformán óhajtottak a nyugalmat. A te nepeidet, uram, immár szánd meg, a te ostorodat tőlünk immár vond meg, te nagy haragodat, szent atyám, enyhítsd meg, gyülekezetedet immáron építsd meg. Rűtségát, Úristen, bűnünknek ne nézzed, hanem szent fiadnak halálát tekintsed, és áldozatának szent érdemét nézzed, szegény fiaidat immár megsegéljed.³

¹ Szegedi Kis István. Az anyaszentegyháznak siralmas panaszolkodása.

² Gyulai István. Hymnus, 1553.

³ Barát István. 69. psalmus, 1557.

»Uram, meg ne gyűlölj engemet haragodban,
Ha immár bévettel nagy irgalmasságodban,
Kérlek, el ne fordítsd orcádat én rólam,
Vigy bé szent országodban.

Megfoglak tégedet az én igaz hitemmel,
Reád támaszkodom erős reménységgemmel,
És el nem eresztlek, míglen meg nem hallgatsz,
Az én lelki kezemmel.

Felinditlak téged sok nyomorúsággal,
Az én bűneimnek számtalan sokaságával.
Mindaddig kiáltok, míg bé nem kötsz engem
Nagy irgalmassággal.«¹

Kivagyódnak e síralmak völgyéből, a hol nincs más, csak álnok-
ság, gyűlölség, rágalmazás, erőszak, hitszegés, igazság üldözése és keserűség,

»Hogyha énnekem szárnyam lett volna,
Mint az galamb elröpültem volna,
Hogyha az Isten engedte volna,
Innét én régen elfutottam volna.

Akarok inkább pusztában laknom,
Vadon erdőben széllel búdosnom,
Hogynemmint azok között lakoznom,
Kik igazságot nem hagynak szólanom.«²

A szenvedések komor költészetét írják, melyben a megbocsátás
isteni hangján túlharsog a megbántódott szív haragos üvöltése és atok
száll a gyűlölt ellenség fejére. »Oh Atyaisten, kérünk tégedet! az magos
mennyből hogy te megláss minket, ne tartsd mi rajtunk ellenségünket,
kevelységeért rontsd meg már mind őket.«³

»Keserű halál szálljon fejére
Ellenségemnek, ítéletére,
Álnokságának büntetésére,
Hitetlenségének kijelentésére.«

Örökölték, feltámasztották a judaizmusnak, az ó-testámentom
nak ezt a zordonságát, mely főkép a zsoltárokból hangzott feléjük.
A zsoltárban megtalálták a kifejezést úgyszólván mindennek, a mi lel-
köket fölkorbaesolta és izgatta; nem csoda, hogy szívesen fordultak
kész anyagához és uralomra juttatták vallásos életökben. Az énekes-
könyvek derekát csakhamar zsoltárok teszik, s nem egy kedvelt darabnak
négy-öt »magyarázója« támad. Még nem ismerik a fordítás igazi esz-
méjét, nem is annyira fordítanak, mint az egyes költeményeket magokra,

¹ *Pap Benedek*, Dicséret Dávid 26. és 27. psalmusából.

² *Végkecskeméti Mihály*, 55. psalmus.

³ *Siklősi Mihály*, 53. psalmus.

⁴ *Végkecskeméti Mihály*, u. o.

körülményeikre alkalmazták. Egy-egy nehéz vagy kevésbé tetsző hely ép oly könnyen elmarad, mint a mily gyakori a betoldás. Ezek a verses parafrázisok akárhányszor merülnek sivár dogmatizálásba, hirdetik, hogy a szentek segítségül hívása mit sem ér, rámutatnak sokak tévedésére, kik »önnön érdemeikből üdvözülni akarnak«, és bevezetésül többnyire történelmi elemekkel bővülnek. A didaxis szárazsága, mely az eredeti énekekben úgyszólván közös betegség, gyakran súlyosodik rájuk. Mert az írók mindent el akarnak mondani, a mi a szívöket nyomja. Föl-fölhallszik a csatakiáltás, a régi egyház kíméletlen vádolása. Hatalmas urak és fejedelmek, papok, püspökök és szerzetesek az Krisztus ellen mind összevgyűltek és az tanácsban illet végeztek: »Rontsuk el, úgymond, minden kötelét, vessük el rólunk minden erejét, és ne fogadjuk semmi beszédét, semmivé tegyük minden törvényét.« Míg a pápa hatalmas regnála, meggazdagult az ördög országa és széles e világ vakságba juta. Az bibliának nem vala híre, csak az breviárnak nagy sok kenyere: a Krisztus Jézust senki sem hirdette. Várad mást sem tesz, mint zabot párol¹ az nagy érciónak; csak aztán az török császár meg ne jargalja Szent László lovát, fogva ne vigye sok kövér papját, az kik kerengik szép koporsóját.

Mit pironkodtok, várad papok!
Az kövérségtől félnik nyakarok,
Nem kell Istennek ti zsolozsmátok,
Misemondástok és kiáltástok.

Szent László fejét ti imádjátok,
Szépen ezüstbe befoglaljátok,
Olaj az teste, mondjátok,
Evel a nép közt ti komplárkodtok.²

Az örökös kitérések: magyarázat, támadás meg-megrontják a zsolnárnak és hangulatának egységét. De nem egy, valóban értékes költemény is találkozik. A SZTÁRAI 23. és 65., a SZEGEDI GERGELY 38. és 71., a SIKLÓSI 53., a VÉGKECSKEMETI 55. zsolnára és BALASSA BÁLINT néhány fordítása gyöngyei meradnak ez ódon, darabos nyelvű és technikájú, de megható őszinteséggel és keresetlen egyszerűséggel szóló költészetnek. És az marad BATIZI ANDRÁS 44-ik pszalmusa, ez erőteljes, nemes folyású ének, a melynél nagyobb hatású a maga nemében és századában kevés keletkezett. Batizi tud úgyesen fordítani; eltalálja a szót, és a mi fő, a hangulatot.

... Árváku! eladád népedet,
Várasrul várasra viszik őket,
Ifjakat, szüzeket, gyermekeket,
Öszvekötzve hajták el őket.

¹ Szelel, rostál.

² Székhárosi Horvát A, a 2. ps. magyarázatában.

Határos szomszédink szidalmaznak,
Nevetnek, tapsolnak, csúfolnak,
Fejeket csóválják, orrolnak,
Beszédbe költünk mindazoknak.

Előttünk forognak szégyenink,
Kikért igen hűnnak szemcink,
Orcáznak idegen barátink,
Ezt érdemlék mi nagy bűneink.

Effélet sokakat szenvedünk,
De rólad el nem feledkezünk,
Fogadásidról emlékezünk,
Mindazáltal ne hagyj elvesznünk.

*Szívünk nem szakad el tőled,
Jóllehet vétkezünk ellened:
De bíztunk mindenha tebenned.
Adjad, ne járjunk te ellened.*

És gyönyörűen tér át Magyarország nagy szenvedéseire, a melyeknek oka bűneinknek sokasága és első sorban a bálványozás.

Béborúlt homálynak árnyéka,
Búválunk bokorról bokorra,
Pusztából nagy erdő pusztákba,
Végre vadaknak be gyomrába . . .

De azért *éretted* ölettetünk«, úgymond, »és halált mint juhok szenvedünk.« Támadj fel, légy mellettünk, ne rejtse el tőlünk szinedet és adj győzelmet számunkra.

Kelj fel már, Úristen, te álmadból,
Szabadíts ki minket nyavalyánkból,
Az szegény foglyokat fogságból
Hozd ki Mahomet országából.

Nem kérünk, Úristen, érdemünkért,
De kérünk tégedet szent nevedért
És az te szerető szent fiadért,
Ki magát adá mi bűnünkért.

Az unitáriusok szintén hozzájárultak e költészet virágzásához. A háromságtagadók eklézsiái 1665-ig éneklék BOGÁTI FAZAKAS fia MIKLÓS zsidó izű Magyar Soltár«-át s a közben, 1627-ben, THORDAI JÁNOSTól készített fordításokat. A legelső unitárius énekeskönyv,¹ azon kívül, a mit a Battyhány-kódex tartalmából átvesz, a Luther-féle német énekeskönyv, részint a lengyel hitsorsosok gyűjteményéből és hazai szerzők műveiből nem egy szép darabot tartalmaz, melyeknek számát későbbi

¹ *Isteni dicsiretek, imádságos és vigasztaló énekek*. Kolozsvár. 1575—79 között, a hagyomány szerint Dávid Ferentől,

gyűjtemények és kiadások növelik. A magyar ritmus, mely a középkori katolikus himnuszokban föl-fölcsendült és a protestáns költők műveiben nagyobb erővel lépett föl, de bizonyos ziláltságtól nem bírt szabadulni, bennök vesz magasabb lendületet és közeledik a népi költészet formáinak zengzetességéhez; a szerkesztő és verselő műgondja általánosabban általuk nyilatkozik először.

Megmutatom, meg magamat mindeneknek Úrnak lenni.
A hamis tudománynak is végének kell akkor lenni.
— Az Uristen azt beszéli.

Az én elpusztult népemért és ő keserúságokért,
A szegények sirásáért és nagy fohászokodásáért,
Feltámadok az árvákért.

Megmentem az én népemet és megnyugtatom én őket,
Tisztán fogom hirdettetni közöttük az én ígémet,
És igaz ismeretemet.

*

Seregeknek szent Ura! hajtsd le füledet,
Hallgass meg kegyelmesen mostan is engemet;
Mert bús vagyok, szent Atyám! nyújtsd segedelmedet,
Nyomorúság szorongat, győtri én szívemet.

... Ellenem, nagy Ur Isten! kevélyek támadtak,
Kegyetlen gyülekezet s latrok hálót vontak.
Keresik életemet s útamon futkostak
Utánam, kik nem féltek téged, ólálkodtak.
Levetője, Ur Isten! vagy de kevélyeknek,
Kegyelmes és irgalmas tehozzád térőknek,
Igaz, erős Istene vagy te híveidnek,
Hosszú ideig tűrő, jó kedvű, szentidnek.

Indítsanak, Ur Isten, mind ezek én hozzám,
Kegyelmezz meg s kegyesen tekints immár reám.
Adj erőt te szolgálóknak, gyógyítsad nyavalyám.
Tartsd meg szolgálód fiát, add meg édes hazám.

Kinn, Erdélyben, a székelyek között a XVII. század elejétől még tovább fejlődik ez a költészet. Az unitarizmus szellemi evolúciója, másfelől az ó-testamentonni hangulat, mely a reformációval összeforrott, egy kicsiny, soha szebb napokat nem ért, folyton üldözött egyházat termett, mely az őszövétség teljes visszaállítására törekszik és az evangéliumtól a zsidósághoz, lassanként a zsidóságra tér vissza. Eössi András volt alapítójuk (1588), de igazi szellemi vezérök, ki jelentőséget kölcsönöz nekik, a kívül együtt emelkednek és együtt buknak el: PECHY SIMON, a kornak egyik legműveltebb férfja. »Csak egy szöcslegény volt s parasztemberségből ment volt nagyra,« föl, a szenterzsébeti egyszerű unitárius rektorságból fejedelmi titkárságra, egész a kancellárságig. És

mikor hatalma, befolyása fénypontján állott, egy csapásra hullt alá a magasból, eltemetkezni jószágainak egy zúgában és megszűnni a nagyvilágra nézve. Rajongó lelkesedéssel ragaszkodva szombatos eszméihez, már hivataloskodása közben is foglalkozott kedvelt tanulmányaival: most teljesen rájok szentelhetette napjait. Száműzve a politikai tevékenység teréről, a »régí szent atyák«: a Talmud íróinak műveit, Mózes öt könyvét s a zsoltárokat fordítgatta, ima- és szertartás-könyvet írt. A legkiválóbb hebraisták közé tartozott, mint író kitűnő volt a maga nemében. El tudott merülni az ősi héber világba és át tudta hozni sér-tetlenül: sajátos ízü nyelvével, hangulataival, színeivel és gondolkodásával. A legzsidóbb volt mindazok közül, kik a reformáció idejében magyarul írtak, és társaival együtt értékes költészetnek vált megalkotójává, melynek énekei az érzések költői kifejezésére, a nyelv es ritmus tisztaságára első helyen állanak. Soha mélyebb, rajongásig foko-

Péchy Simon aláírása.

zódóbb hit a magyar lirában nem nyilatkozott mint az övék, midőn az üldözések gyötrelmei között magasztalják Istenöket, hirdetik a bűnbánatot és sóvárognak ama nagy szombat után, mikor a Messiás eljön és fáradt lelkök végre nyugalmat talál. Örömmel nyomorognak, szenvedik addig a büszke keresztyénség boszúját és hivatják magokat úgy, a mint ellenfeleik gúnyolják őket:

»Rólunk nem rázzuk le szent szombatod nevet:
Szombatosok leszünk, mert sátán erejét,
Elálljuk nagy mérgét,
Tűréssel meggyőzzük sok kegyetlenségét.

Vigasság ez nekünk, hogy szent törvényednek,
Bélyegét viseljük nagyságos igédnek,
Szombat innepének:
Népei így vagyunk úri felségednek.

Nagyságos napodat szívből magasztaljuk,
Magunkat előtted gyalóknak állítjuk,
Gondunkat rád hagyjuk,
Allhatatosságra segítségéd várjuk.

Tudjuk, még nekünk is eljő örömnapunk,
Mikor bátorsággal tenéked szombatlunk,
Senkitől nem tartunk,
Mert szent Messiásod uralkodik nálunk.

Akkor nyugatod meg mi fáradt lelkünket,
Sok keserűségből kivészed fejünket,
Adod örömlünket,
Jákob seregével megáldasz bennünket.«

A kor vallásos költőjének minden kiválósága megvolt bennök: egy hiányzott csupán: a haza sorsa iránt való érdeklődés, a hazafi fájdalom, a protestáns lírának, ép úgy mint utána a katolikusnak, egyik lényeges vonása. Már BATIZINÁL fölhangzik a panasz, az ország nyomorának emlegetése: a mély honfíbu, mely hazafias költészetünknek alaphangjává lesz: a protestáns vallásos hazafiság dogmáját már FARKAS ANDRÁS, az első »nyomatott« magyar protestáns verselő kifejzi.¹ Lelkökkel az őtestamentomba merülve a zsidó nép történetének tükrében látják a nemzetek életét szabályozó törvényeket. Magyarország sötét viszonyaiban a »választott nép« sorsa tükröződik, a bibliai gondviseles eszméi nyerneek valósulást. Isten az ő törvényben bévivé Izrael fiait az ígélet földére, mely mondatik vala az ő bőségeért, nagy kövérségeért tejjel-mézzel folnia: behozá a magyarokat is Magyarországra, kit neveznek vala bö Pannoniának, bö kenyerő országnak és tejjel, mézzel folyó kövér földnek.

Mert ő bővölködi arannyal, ezüsttel,
Ónnal, vassal, ércceel, sóval, öreg barmokkal,
Ah Szerém borával, ah Somogy borával,
Ah Makra² borával, ah felföldi jó borokkal,
Ah Duna vízzel, ah Tisza vízzel,
Száva, Dráva, Szamos, Maros vízzel,
Erdőkkel, mezőkkel, szép zsiros füekkel,
Juhokkal, lovakval, tükval, lúddal, disznókval.
— Őket ah nagy Isten itt mind megszállitá,
Mint ah zsidó népet Kánaánnak földében.

Isten sok jó fejedelmet ada Izraelnek. Mig ötet hallgatták és ötet tisztelték, nagy bö országukban békességgel lakának; de hogy hátra veték parancsolatját, erősen verte őket. Pogány kerálok, idegen népek dúlták országukat, elpusztították Salamon templomát, békóba verték fejedelmöket, s hatszáz és négyezer zsidók esének szomoró bánattal, keserű sírással, éhségben, Babylonia fogságába. A magyarokat szintén

¹ *Chronica de introductione Scitharum in Ungariam et Judaeorum de Aegyptio.* — Függelékül volt csatolva Gálszécsi István »A Keresztyéni Tudományról való rövid Könyvecske« c. munkájához, mely 1538-ban Krakkóban jelent meg, de ma már ismeretlen. V. ö. Bod, Athénás, 81.

² *Makra bora*: a mai ménesi-világosi hegyek bora. Szilády, R. M. K. T. 2. k. 38o.

nagy jókkal szereté Isten: igen gazdagítá, ada nékiek is jó fejedelmeket, jámbor kerálokat és jó tanácsadókat, az ország határit messze kiterjeszté sok vendég népekre, nagy sok tartományra. De mindezek jobb részét meg elszakasztá tőlünk. Elfeledkezénk ó nagy jóvóltáról, haragra indítók hitetlenségünkkel, gazdag aranyunkkal, ezekbe bizásinkkal, az Szerém borának nagy torkosságával, paráznaságokkal, rettenetes bűnökkel, és bosszúálló ostora reánk szálla. Kihozá reánk basáival az hitetlen török császárt és országunkat mind elégetteté, dúlatá, raboltatá.

Lento.

Jer-sze, em-lé-kez-zünk az ő-rök Is-ten-nek csu-dá-la-tos
nagy ha-tal-mas-sá-gá-ról, *p* mely-lyel Sci-thi-á-ból
ré-gi ma-gyar-ro-kat jó Ma-gyar-or-szág-ba o-lyan mó-don
ki-ho-zá, *p* mint ré-gen ki-ho-zá *f* a zsi-dó né-pe-ket
calando
p Fá-ra-ó ki-tá-ly-nak mar-ká-ból, in-sé-gé-ből.

Farkas A. énekének dallama.

Mátray G. átírása

Sok keajtásokkal az nagy istent bántók,
De bűnünköl nem akaránk kitérni,
Mi kápolnáinkban voltak éneklések,
De ah szentírásnak nem volt prédikálása.
Azért elveszteté sok monostorinkat,
Mint Jeruzsálemben ah Salamon templomát.

Számtalan magyar esett törökök markába, kik a Sarlóközből, a bo Mátyás-földéből, Zalából, Somogyból, a Szerém földéből, a széles Alföldről sok népet elhajtának. A kik megmaradtak ilyen nagy romlásból, Jánost királylyá koronázák: ez látá török sokaságát: bölcsen cselekedék, frigyét vélek vete, hogy csak épölhetne a megnyomorodott ország. Másfelől ismétlen a magyari urak pártokat ütének János király ellen, királyt emelének az Németországból: a sok pártolással Felföldet

elveszték, az ország még jobban megnyomorodék. Mindezek Istentől szállának reánk, bűnünk szerint és gonoszságunk miatt; török, német és pártoskodás, mind Isten bosszúállása rajtunk.

Az Úr végül megkönyörült a fogságba vetett zsidó népen. Haza vitte őket, fölépíté Jeruzsálem városát, bételvén az üdö, elbocsátá hozzájuk szent fiát. De a zsidó népnek jobb része nem vövé, sem a papok, sem a szerzetes zsidók. Megölék urunkat és ő tanítványait kergetni kezdék. Negyven esztendőig Isten őket várá, de meg nem térének és városukkal együtt elveszték, mint teremtéstől fogva mindenek, kik nem engedének az evangéliomnak.

Mostan is az isten közinkbe bocsátott
Sok bölceket és jámbor tanítókat . . .
De jaj mind azoknak, kik nem elégesznek
Egy Krisztussal az ő üdvösségökre,
Kik egyebek által akarnak üdvösséget,
Vagy önnön magoknak érdemeknek általa:
Ezek megtagadják az Krisztusnak vérét.
És az ő szent atyját káromlással illetik.

Mikoron azt valljuk, hogy nem üdvözölünk
Érdemönből és jócselekedetönből,
Pokolbeli ördög ellenök feltámaszt
Földi királokat, hatalmas nagy urakat,
Világi bölceket, kazdag pap urakat,
Sok szerzeteseket, áitatos szenteket.

Bezzeg kezdünk ugyan jární, mint a zsidó népek régen Jeruzsálemben. Jobb, legyünk hálával Isten iránt, ki veszedelmünkben és nyomorúságunkban szívünket akarja felnyitni. Vegyük az ígét jókedvvel, kövessük az Istent: bűnünk megbocsátja és annak felette jó Magyarországot esmét feltámasztja. Bölcs Salamon szerint a keráloknak ő szüvöket Isten igazgatja, mely felé akarja, ottan oda hajthatja, hatalmas uraknak pártoló szüvöket összeegyenésítheti. Kérjük mi is Istent, mint atyánkat: igazgassa közöttünk a királyt, magyar uraknak pártoló szüvöket igazgassa immár a jámbor János király mellé: adjon békességet minden népek között . . . Nincs ebben az éneken semmi művészibb alakítás, mélyebb tartalom; de naív, benső és őszinte, a nyelvén van valami a régiség nemes zománcából, mint a középkor egy-egy jobb himnuszán vagy elegiáján. És meg tudja ragadni a közfigyelmet, tud visszhangot kelteni. SZKHÁROSI HORVÁT ANDRÁSON, a reformációnak külsőleg úgyszólva teljesen ismeretlen alakján és egyik legkarakterisztikusabb verselőjén meg lehet érezni Farkas András hatását. »Az átokról« című erőteljes költemény alapeszméje ugyanaz, mint az »Introductio«-é, sőt egynémely része¹ nagyjában utána indul. De minő különbségek azután! Évtizedeket haladunk előre a verselés technikájában, a dikció tele

¹ A 145. s. kk. sorok.

energiával, egymást követik az eszmék, a hangulatok változatai, a didaxis meg-megszakad és az emelkedés az óda föntségéig fokozódik. Szkhárosi ép oly kevéssé van megelegetve korával, mint Farkas. Az Úristen megjelenté akarattját: hirdettei szent igéjét, a bűn ellen nagy haragját, rettenetes átkját; de a világ mindezt nem akarja érteni. Szent Moizes megírta¹ azokat a borzasztó büntetéseket, a melyekkel Isten a szófogadatlanságot sújtani fogja; de mi haszna vajjon?

Hol, mit gondol most ez világ Isten haragjával?
Nagy átkjával, csapásával, nagy sok ostorával,
Nagy aszályllyal, az sáskával és az dőghalállal,
Különb-különb betegséggel és nyomorúsággal.
Hol, mit használ az töröknek kegyetlenségével,
Sok jámbornak ronlásával, keserűségével,
Sok szüzeknek, gyermekeknek nagy veszedelmével,
Sok árváknak rabságával, nagy rettegésével.

Lento.

p Ret - te - ne - tes ez vi - lág - nak mos - tan min - den dol - ga,
f Cso - dá - la - tos nagy vak - sá - ga és ha - tal - mas - sá - ga,
p Nem fog raj - ta az Is - ten - nek sem - mi i - gaz - sá - ga,
cresc.
f Sem ha - rag - ja, sem csa - pá - sa, sem ir - gal - mas - sá - ga.

»Az átokról« c. ének dallama.

Mátray G. átírása.

Isten igéjét bőven prédikálják, de nám nem kell nekünk: nem bánjuk a szegénységet, csak legyen sok pénzünk: a hamisság nyilván tényész, a földnépén uzsora, kalmárság, csalárdság, hatalmaskodás; Egyiptomnak rabságában esik Magyarország!

Magyar nemzet! nagy sok jót tön teveled az Isten,
El-kihoza Szittiából az jó kövér földre,
Felültete asztalfőre, minden tisztességre,
Pogánságból megfordita az keresztyén hitre.

De nem tudád megköszönni az Isten jóvoltát,
Nem akarád megismerni nagy kegyelmes voltát,
Nem fogadád tanítását, semmi jó tanácsát,
De meglatod rövid időn nyilvánban haragját.

¹ Deut. 28. r.

Az Úr megmutatta a zsidókon, hogy elvesznek, a kik bűnökben élnek, a kik szent ígését böcsületben nem tartják. Most sok rendbéli prédikátort küldött, hogy ne maradjunk fejetlenségben, gyűlötségben, irigységben, bujaságban, kevélységben:

Ám Budáról az törekök igen predikálnak,
Nagy zengéssel, mint a sásák, mireánk kiáltnak,
Jól látjátok ő nagy torkát dühös döghalálnak,
Azon kérnek, hogy adjunk helyt Isten mondásának.

Szépen mondja, hogy az szegény föld szomjúhozik gyakorta miattunk, mivel bűnünk ércce tötte az eget. Nincs menekvés, csak a megjavulásban. De hiába, Istenhez térés helyett inkább napról napra jobban elvakulunk. És keserű haraggal fordul az urak ellen, kikben a baj — a megmentő reformáció terjeszkedése lassúságának — fő okait látja, és a kik mást sem tudnak, mint az földnépén hatalmaskodni.

Ha tanácsban egybegyűltök, azon tanácskoztok,
Az Istennek igazságát miképpen rontsátok,
Az Istennek hív szolgálait hamisnak mondjátok,
Miként a vak a délszinben, ugyan tapogattok.

Azt tudjátok, hogy az Isten megvénhődött már, nem lát,
De nem alszik, reánk pislog, noha sok hosszút lát,
Igy jól látja ez világnak minden álnokságát,
Majd levágja az fejszével az gonosztermő fát.

... Örök Isten, őtalmazd az keresztyénséget,
Őtalmazzad miközöttünk a te szent ígédet,
Adj miközzenk igazságra fejedelemséget,
Vedd el rólunk, örök Isten, az kegyetlenséget.

Mint protestáns és hazafi egyaránt telve gyűlölettel, és keserűséggel. Alig van verse, a melyben nem viaskodnék vagy korát nem feddené. El-elmerül a tanításba, mint társai; van néhány kedves gondolata, melynek gyakor ismétlése széttépi szerkezeteit és műveit ellapítja; de ismeri a gúny, a torzítás eszközeit és ritkán téveszti el a célt. Gúnyolja a katolikus egyház tanait, szokásait, a papokat, szerzeteseket, és neki-esik az uraknak, fejedelmeknek. Azt mondják, hogy előbb, a parasztlázadáskor élve, minden valószínűség szerint Lőrinc pap társává szegődött volna. Szerette a népet és őszinte részvétet érzett szomorú sorsa iránt. Szidta az előkelők fősvénységét, mint a mely sok hamis törvényt költött, ki soha nem volt, olyat is szerzett.

Hamis harmincadot te nagy sokat leltél,
Hamis rovást leltél, hamis dézmát leltél,
Borfoglalást leltél, borválságot leltél.

... Az szegény népnek erejét elveszed,
 És munkájokkal az férgeket tölted,
 Drágaságot mert vársz, azért el nem költed,
 Átkozott vagy, az búzát hogy így vesztegeted,
 Bölcs Salamon írja, noha nehéz neked.

Meg nem mondhatom neked minden dolgod,
 Bűdös boroddal az népet boszontod,
 Elvesző marháddal őket sanyargatod,
 Férges szalonnádat mind reájok osztod.

Ismerte a »fejedelemség«, a földesúri rendszer büneit. Tudja, hogy az előljáróság Istentől van; de a »mostaniaknak« az hivatalban bezzeg nincsen bölcseségek, azért szegénység minden tisztességek. A biblia elmondja, mik az igaz fejedelem kötelességei, számos királyt és bírát emleget, kik az népet Isten szerént birták, igazságban oltalmazták, nem nyomorgatták, Isten törvényére tanyították. Hol vannak mostan az jó fejedelmek? Országpusztítók, dúlók, kóborlók és lopók mindenfelé. Úgy esnek a máséra, miképen a légy. Penészes pénzben, erős váraikban, kulcsos városukban minden bizodalomuk, Istenre semmi gondjuk, beszédének helyt nem adnak, a ki igazán prédikálja, azt is utálják, Luthernek mondják. Gúnyolódva fordul hozzájuk:

Az cigánoknak lám békét hagytok, kik mindenkor lopnak,
 Az törökökkel lám pártalkodtok, kik rajtonk rabolnak,
 Csak az nem kedves, urak! köztetek, kik jót prédikálnak.

Oly igen féltek az húsételtől, túrótól, tikkontól,
 És az Istennek szent szerzetitől, az házas papoktól. —
 Semmit sem féltek az részegségtől, az paráznaságtól.

Elkeseredett, dühös ellensége volt a katolikus egyháznak és mindennek, a mi katolikus. Legmaróbb kifejezéseit tartogatta kipellen-gérezésökre, gúnyolódásának özönét árasztotta reájuk, sőt csaknem kizárólag reájuk.

»Tudjuk, lám, mit mond Szent Péter apostol:
 Meg nem mentettünk ezüsttel, aranyval,
 De az Krisztusnak vére hullásával.
 Ám te meglátod, ki hulesúban bizol,
 Viz-kenyér böjttől hogyha te meghízol,
 Krisztus vérében ha híthöl nem bizol.«

Tisztet osztottunk az megholt szenteknek, úgymond, porkoláb-ságot adtunk Szent Péternek, kik nem esmérük, mind kirekesztetnek. Ottolia mert vakon született volt, ő nekie szolgált, kinek szeme nem volt: ám lásd, ha az adja, kinek soha nem volt. — Trinck Urbán! sokszor részegségben mondják, bornak bőségét mert ő tőle várják. Az kinek elvész disznája, malacca, az pásztorságot Szent Antalnak adja. — Az Isten azt mondja, hogy ünnepet szentelj, de Szent István napján pápa zabot szentel, az Szent János napján jó borokat szentel, Apró-

szentek napján nagy sok vesszőt szentel. — Az vízkereszt estin voltunk nagy lakásban: idvösséget vártunk az nagy zabálásban. — Farsangkor minden gonoszság szabad, csak az ember bőjtben szünjék meg az gonosz étkektől: túrótul, tikmonytul és az hús-ételtül.

»Ütközet nagy lesz mindenkor a farsangban,
Mikor Cibere bán beszáll az bánságban,
Könc vajda haragszik, dül-fül haragjában,
Mert nincs tisztessége az negyvenhat napban.
Oh mely szemérem ez a sós szalonnának,
Az dísznó sódarnak, hogy füstön hallgatnak,
De csak lencse, borsó tisztességben vagynak.
Az szegény kápások halat sem kaphatnak.«

Krisztus azt mondja: jertek én hozzám; mit futunk Rómába, Bódogasszonyhoz Coloniába? — Az kinek (mondják) nincsen annyi költsége, menjen csak Bátára, Kassára, Váradá... De hol taníta minket az Krisztus a farsangozásra? — Nagy sokan forgatják az vagdalt hurkát, az abrakosztót,¹ ezerszer egy nap ha megszámlálják, imádságnak tudják: az szent asszonyok meg szentségöket ezzel mutatják. Igen gyónnak Péternek, Pálnak, Szüz Máriának, az holt szenteknek, kik ez világra semmit se gondolnak, de a mire leveleikben intenek, arra nem hallgatnak. — A purgatórium szintén nem egy embert biztat, de a kik ott fejenként fűtöznek, fejenként megfáznak.

Oh te gonosz tűz! mely nagy sok lelket már te elvesztettél,
Nagy sok peccenyét, misemondásért az papoknak süttél,
Nagy sok bort, búzát az barátoknak hamisan bevittél!

Különösen egy ellenség tött igen nagy romlást, ki mert szépnek tetszött, azért elhíttetött. »Ez nagy ellenséget nem tom minek híjják: kötélvel övezik, asszú fába oltott,² de két kézzel eszik, hosszú, ráncos ruhát és cafrangot visel, és mind télbe-nyárba szőr koszorút: alázatosan jár, de rakva méregvel. Barlangban lakozik, bömböl éjjel-nappal, gyakran fejét hajtja, azval sokat megcsal: barlangból ha kijő, alánézve kullog, álnokságot gondol, de kétfelé hallgat, a hova beférhet, ott bizon nagy kárt hagy.« A barátnak mindenre van orvossága. Gyermekszülőknek kordával használnak, holttestre felvonszák rosszas bűdös kápát, a megholtnak ezzel hazudnak üdvösséget. Hatalmat vettek a községen, most már nem ismernek szegyént, úgy támadják Krisztust, »ez világnak szenti.« Vizitátorokat bocsátanak, meglátogatják a kőtemplomokat: veréb...t hol látnak, azban megbotolnak, de lelket nem építenek. Csak pillíre néznek, senkit se feddenek a tudatlanságról, részegségről, parázinaságról, tiltván közöttük, becsben síncs az igaz házasság, mivel bút,

¹ Az olvasó gúnynevei.

² Fapapucsban jár.

bajt el nem szenvedhetnek s »új edént szeretnek.« Olyan az erkölcsük, mint a konkoly: fejér az virága, belül, ha megrontod, fekete az magva. Tudja jól, ismeri őket: maga is hordozta ruhájokat:

Ez éneket költé egy barátból lött pap,
Bánta bolondságát, elrúgta csuklyáját,
Hitire fogadta: soha többet nem csal.

Sztárai korából, a XVI. század közepéről, Tállyáról hangzanak ezek a megjegyzések. Ugyanaz a népies, magyaros gúny, észjárás, büszke önérzet, mindenén átgázoló reformatori szenvedély s elégedetlenség mindenfelé. Az író a tusák hevében a térítés, szervezés izgalmai közt veti papirosra gondolatait, melyek rendszerint bámulatos hanyag-

Adagio. *cresc.*

p Em - lé - kez - zél, mi tör - té - nék, *f* U - ram, mi - raj - tunk,
p és te - kintsd meg, *f* mily nagy szi - da - lom - ban mi va - gyunk,
p mint bü - nünk - ért, U - ram, tö - led os - to - roz - ta - tunk;
cresc. *f* az - ért szük - ség éj - jel, nap - pal hoz - zád ki - ált - nunk.

Jeremiád-dallam a XVI. századból.

Mátray G. atrása.

sággal, sőt sokszor fölötte rosszúl vannak ruházva, de vajmi gyakran csudálatos üdék s duzzadnak az erőtől. A meggyőződés oda áll a lángelme, a teremtő képzelet helyére, és szívöket oly őszintén, oly híven tárják föl, mint a leghivatottabb költőknél tapasztaljuk. Néhány dicséret-et dolgoztak Jeremiás után,¹ melyekben valóban meglepő a bűntudat és hazafi fájdalom mélysége. Lelkők telve van keserűséggel és ajkuk panaszszal az ország határtalan szenvedésin.

Tekénts reánk immár, nagy Úristen, az mennyekből.
Az te dicsőséges templomodból,
Emlkezzél meg immár az te árváidról.

Miert hagyál minket ily igen megromlanunk,
Mi nemzetsegünkben elpusztúlunk,
Miert távozal, Úristen, ily messze mitőlünk :

¹ L. a »Regi költők tára« 6. k. 82. és kk. 11.

Tudjuk, hogy vétkeztünk, mert téged nem tiszteltünk,
Mint atyánkat téged nem szeretttünk,
Mint hatalmas urunkat, tégedet nem féltünk.

. . . Elvöved mitőlünk országunkat, királyunkat,
Földhöz veréd a mi koronánkat,
Szined elől elvetéd mi áldozatunkat.

. . . Eltávozék mitőlünk, jó nagy Isten, mi örömlünk,
Nincsen immár semmi vígasságunk,
Siralomra fordula az mi nyájasságunk.

Mély, őszinte búsongás ez, a hívőé, a hazafié egyaránt: de férfias, erős lelkek fájdalma. »Nincs mit tennünk, csak tehozzád kell folyam-nunk,« könyörögnek tovább; »de az te jóvoltodból kárhozatban nem hagyattunk . . . Támadj fel azért immár mellettünk! . . . Lássák meg az pogánok, hogy mireánk gondot viselsz, kiket te szent ígéddel legettetsz, és noha megbántottunk, de tőled el nem vetsz!- A XVI. század protes-táns költészete a nyomor, szenvedés szüntelen jajai közt sem ismeri a gyáva csüggedést, a kétségbeesés gyöngeségét. Hisz eszméinek diada-lában és nem szűnik a jövő reményét táplálni.

Kegyelmes az Isten, nem ver örökké minket,
Egy szempillantásig hagyott most csak el minket,
De örökkévaló irgalmasságából
Ismét fölemel minket.¹

Nagy, mély és fölemelő hatást gyakorolt az emberekre, protes-tánsokra és katolikusokra egyaránt. Művelői vannak az ország minden részében, adatok, versfejek s énekekbe szűrt önvallomások mintegy ötvennek a nevét őrizték meg: alkotásaik énekeskönyvekbe gyűjtve, gyorsan bejárják a közönséget, s részben az istentisztelet által dúsak és szegények közös kincsévé válnak. Tíz évvel a mohácsi vész után került ki sajtó alól az első énekes könyv,² s két esztendő múlva készen állott a második, »az »Eklézsia régi Deák Hymnus nevezettel való Énekei«-nek fordításával.³ 1560-ban, Debrecenben HUSZÁR GÁL⁴ nyújt egy gyűjte-ményt, hat év múlva megjelenik a Váradi énekes könyv,⁵ 1569-ben DÁVID FERENC és HELTAI GÁSPÁR szintén beleszólnak a munkába; bele BORNEMISZA PÉTER,⁶ BEJTHE

¹ *Szegedi Kis István*, A magyarok siralmas éneke a tatár rablásáról. 1566.

² *Gálgyécsi István*, Énekes könyv. Krakkó, 1536. (Ismeretlen.)

³ *Székelly István*, Istenes Énekek. Krakkó, 1538.

⁴ *Isteni dicséreték és Psalmusok*. (Ismeretlen.)

⁵ *L. Szegedi Gergely Énekes Könyve 1569-ből*. Szilády Aron tanulmányával. Budapest, 1893.

⁶ *Énekek háromrendbe: kvlomb kvlomb felec*. I. Elsőbe Rőuid diczeretec vadnac. Kiknec szamoc CXCVIII. II. Masikba, Hosszabbac vadnac: az szent Iras inesi es magyarazati szerint. Kik Praedikatioe gyarant oktatnac. Kiknec szamoc LX. III. Harmadikba: Az Biblianac ki valogatot fő fő XVIII Historiaiból valce. Detrekő, 1582.

ISTVÁN,¹ GÖNCZI GYÖRGY, debreceni pap,² az úgynevezett »Bártfai énekes könyv«³ szerzője és UJFALVI IMRE.⁴ Mindenfelé pezseg és forr az irás és szerkesztés munkája. Egyik év a másikkal szolgálatja át termését, egyik gyűjtemény a másikkal válik forrásává. A XVII. század átveszi clözőjének örökségét, bár sokat elhullajt belőle, és bár maga sem meddő. A »cancionale« hovatovább pusztá istentiszteleti eszközzé lesz, és költészetéből eltűnedezik a múlt évszáz közvetlensége. Simábbá, tudósabbá fejlík és szürkébbé, erőlenebbé egyszersmind. A szegény, üldözött, nyomorral, emberekkel viaskodó reformátort fölváltotta ama másik, a ki lehetó biztonssággal ül házában és a hazának ép olyan polgára, mint ellenfele, a katolikus lelkipásztor. Nincsenek valódi költői képeségeik, sem nagy, megrázó emóciókon nem mennek át, s a forradalom nagy szenvedélyei és tisztító zűrzavara után rendre, egyformaságra vágyakoznak. Sérti őket a sokféleség, a szétszaggatottság: az egyéniség kiemelkedésének és a költészet kiterjedt virágzásának következménye. Főlölegessé válik a szerzők személyének, »az author«-nak ismerete. Úgy akarnak énekelni, hogy bárki őszintén utánok mondhasssa műveiket, tiltakoznak ellene, hogy némelyek »akármi bokorban költ éneket mindjárast a templomba bevisznek«. Az egyéni szabadság és vallásosság fogalmái helyett így lép előtérbe lassanként egy reakcionárius fogalom: a mindenható, mindent általánosító egyház és orthodoxia. Valóban: a kor a reakció ideje. Túl a Királyhágón megrendszabályozzák az unitárius hitet, törvényen kívül helyezik a zsidózókat: az independentizmus és prezbiteri szervezet táborát összetörí Erdély s a XVII. század Méliusa: GELEJI KATONA ISTVÁN. Minden rendelkezésére áll: fejedelem és országgyűlés, törvény és hatalom, vasakarat és ritka szellemi erő. Tizenhat évig volt »az Erdélyországi igaz Evangelicus Lelki-Pásztoroknak méltatlan Püspökjök«, és hosszú működésének a közéletben és irodalomban eltörölhetetlen nyomai maradtak hátra. Gátat vetett az unitarizmus terjedésének, része volt az 1638-diki végzésekbén, az episkopális rendszert biztosította. Maga írja, hogy üdejét hejában töltenie nem akarta, semmi alkalmatosságot a munkálkodásra szánt-szándékval el nem mulatott, még »világát is a miatt megfogta«, és mind az egyházi rendtartást, a mikor miben módja volt, más érdemes feleivel együtt jobbitania ügyekezett, mely, Istennek hálá, nem is lótt foganat nélkül, mint akarki is eszében veheti, ha a mostani állapotot az előttivel egybe veti. Ha miben mindeneknek kívánságjoknak eleget nem tehetett, annak oka vagy a volt, hogy az ő lelke ismérleti azon meg nem nyugodt, vagy pedig az, hogy ha szinte némely dolgot magán szabadosnak és

¹ Énekes könyv. Német Újvár (?), 1584 (?).

² Énekes könyv. Debrecen, 1592, 1602, 1616.

³ Bártfa, 1593.

⁴ *Halotti Énekek*, Debrecen, 1598.

hasznosnak lennie látott volna is, de az állapotához képest lehetetlennek ismérte, és jobbnak vélte, hogy el se kezdessék, mint bódulás is legyen miatta, közönséges botránkozásval, s véghez se mehessen. Ő semmi, szentírásval egyező, szükséges, hasznos, a mi hazánkhoz s nemzetünkhöz illendő, bévehető és lehetséges eklézsiái rendtartástól nem idegen, azután is, míg él, nem léssen; de hogy valakik után az eklézsiának közönséges végezése és a keresztyén fő magistratusnak és státusoknak egyezések nélkül dongó módjára induljon, arra senki kedvéért magát nem veheti. A rend, a végzések és hagyományok nevében küzd az eklézsiában követelt újítások ellen; a szenvedélyes meggyőződés izzó türelmetlenségével támadja meg a más hitűeket. Még 1638-ban és 1641-ben bocsát közre egy hatalmas deák beszédgyűjteményt az esztendőn át vasárnaponként olvasott evangéliumokról,¹ úgy írva meg, »hogy ez a munka méltán az isteni tudomány össz foglalatjának és a nevezetes dolgok kincsházának legyen tekinthető.« Magyarozza, védi az »orthodoxa religió«-t, kemény vágásokat intéz a katolikusok, lutheristák, anabaptisták, a zsidózók és az unitárius árnyalatok ellen. Gyűlöli a »tévelygés« minden fajtát, de különösen azt, mely a második Személyt tagadja. »Oh, vajha azok, a kik a Krisztust nem imádják, mind relegáltatnának és kiüzettenének! ez a szép tartomány ettől a dögleletességtől alkalmason megtisztulna«, — kiált föl egyik, Rákóczi Györgyhöz intézett ajánló levelében.² És ezt a tüzet a körülmények csak táplálják. Az unitáriusság, melyről meg van győződve, hogy a zsidózás vagy ép az istentelenség principiuma, a század elején növekvő tevékenységnek indult és a szombatossággal együtt terjeszkedőleg lépett föl. CSANÁDI PAL, kolozsvári professzor, »abban az időben az Unitária Vallásnak szeme, szíve, szája«.³ — ki 1617-ben Krisztust a fejférvári templomban Bethlen Gábor előtt »csinált Isten«-nek mondotta, Máté 28. részének 19. versére írt szűrős magyarázatot. A gyulafejférvári országgyűlés határozatait a szentháromságtagadás nyílt és titkos hatalmas pártfogói miatt lehetetlen volt végrehajtani. TOROCKAI MÁTE, az unitárius püspök, ki 1598-ban elődének, Enyedi Györgynek egy latin munkáját adta ki,⁴ 1619-ben a »veszélyes« és külföldi szociánius körökben népszerű könyvet a közönség számára magyarul bocsátotta közre.⁵

A kálvinizmus és fejedelmi hatalom üldözöttjei túljártak ellenségeik haragján. A »non invocans«, kit a törvény fenyeget, mihelyt a

¹ *Praeconium Evangelicvm*. Gyula-Fehervár. 1738. — Tom. II. 164o.

² Titkok titka, ***3.

³ *Bod.* Athénás, 307.

⁴ *Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus trinitatis dogma stabiliri solet.* Kolozsvár, 1598.

⁵ *Az O és Vy Testamentumbeli helyeknek, melyekből az Háromságról való tudománt szokták állatni, Magyarazattyok.* Kolozsvár, 1619. Új címlappal, u. o. 162o

vész közeledik, az alkotmány oltalmát élvező »invocans«-ok, Krisztusimádók, blandratisták közé húzódik és elkerüli a csapasókat. Úgy tettek — írja Geleji Katona — mint a szamaritánusok, kik boldog állapotban a zsidókkal farkas nyakat vontak, s a szoros ügyben — in rebus angustis — azokra zsidóritettek és magokat zsidóknak lenni tettették... Ezek is, noha a blandratistáktól különszakadtanak, mindazáltal mihelyt érzették a safrányillatot, ottan azokkal összecimboráltak. Őszve is illettek pedig igen: mert ötölök fajzottak, és hozzájuk állván csak *ad suum principium redeáltak*, s ismét állapotjuk megcsendesedvén, s szemügyet vévén, azon elébbi útjokra visszatértenek, és szívünknek nagy keserűségével sok hívékeny elméket megvesztegettenek.¹ — Azonban bukásuk egyedül idő kérdése volt. Hatalmas fejedelmekkel, az udvartól pártfogolt és horatovább izmosodó kálvinizmusmal szemben nem állhattak meg többé. A dési országgyűlés földönfutókká teszi a »non invocans«-okat,² és porig alázza az unitárius egyházat. Megállapítják hitvallását,³ egységes katekizmus szerkesztésére kötelezik, melyet megbíralás és megerősítés okából a fejedelem tanácsa elé kell terjesztenie. A régi, »mostan eligazított recepta Unitaria Religio ellen való« könyvek, írások, képek összeszedetnek; hasonlóknak írása, nyomtatása, tartása avagy másunnan az országba behozása tilalommmá lesz »sub poena notae infidelitatis«. Sőt tovább mennek: meghonosítják a cenzurát, mely annál igazságtalanabb, mivel a polgároknak egy részét sújtva, ezer és ezer ártatlanra süt bélyeget.⁴ Végre, hogy a fejszének nyele se maradjon, az unitárius pásztorokat »in moralibus« a református püspök hatósága alá helyezik. »Omnis adempta libertas Christum non invocantibus«, írja a következő század történetírója; elzárva minden ösvény Dávid Ferenc utolsó hagyományai előtt. Erdély megtagadta reformatori tradícióit, de a kálvinizmus diadala biztosítva van.

GELEJI KATONÁNAK nem volt elég a kivírt eredmény. Szellemi téren is le akarta győzni ellenfeleit. Már 1617-ben mint gyulafehérvári tanár disputált Csanádival; most — 1641-ben — újra vitatkozást hirdetett Kolozsvárra. A viadalra megjelent Rákóczi fejedelem családjával és udvarával; csupán a meghurcolt, megfélemlített unitárius papság maradt távol. »Az öregek, néminemű mentségekvel élvén, magokat

¹ Titkok Titka, ***2. lev.

² »A szidozók és a Jesus Krisztus Istenségének káromlói ez amnestiából most es ennekutánna is in perpetuum excludáltassanak, és pro exclusis habeantur.« Bod, Hist. Unitariorvm in Transylvania. 172.

³ Bod, i. m. 163—4.

⁴ Ha az Unitaria Religion lévők közzül a mostan el igazított recepta Unitaria Religiónak Confessiója szerént, könyvet írna is valaki: de azt ki nyomtatni és ki bocsátani az Országnak Fejedelmének hire nélkül semmiképen ne merészelje, sub eadem poena notae infidelitatis. Bod, u. o. 173.

elvonák, hanem a schola-mestereket küldék elé; a kik is két napokon eléjövén, többször őket, noha a fejedelem reájok elégvé izengete, s a magok rendin levők által is őket inteté, elé nem veheték.« Gelejinek és társának, Bisterfeld János fejérvári tanárnak könnyű volt a diadal. Kedvökre megfoghatták, sarokba szoríthatták a szegény embereket, kik tudomány, tapasztalat dolgában mélyen alattuk állottak és a vita folyamán folyton Damokles kardját érezték fejük felett. Vége lévén a szabadságnak, lejárt az amügy is áldatlan és gyümölcstelen nyilvános viták ideje; sőt az unitárius, ellenfeleinek gyámsága és cenzurája alá helyezve, az irodalom terén sem forgathatta kellőkép fegyverét. Pedig Katona néhány év múlva ép e térre viszi kemény támadásait. Összegezi a fejérvári disputát, a hiányokat új tételekkel pótolja és hatalmas terjedelmű munkákat vet a könyvpiacra.¹ E sivár, dogmatikus fejtegetések és polemiák, vagy mint nevezi: prédikációk, felölelik az istenségről szóló tant és a megváltás, a megigazulás egész rendszerét. A Titkok Titka mindvégig Enyedi György és az unitáriusok ellen küzd, kik előtt »ebben a hazában semmi utálságosabb és gyalázatosabb dolog nincsen, mint a Szentháromság.« Legelőször ezeknek káromkodó szájokat kell bedugni és az abból kibőfögött bűdös kérdéseket mind a szentséges isteni személyekről, s mind igaz keresztyéni vallásunkról elhárítani. Aztán jönnek a többiek: a lutheristák, a gyűlölt katólikusok. Geleji tud szöges magyarsággal és velösen írni, van éles esze és bámulatos tudománya. Belevegnyülve a nagy katólikus vitába, Pázmány legkiválóbb ellenfelére talált volna benne,² bár nélkülözte a nagy írók jellemző sajátságait: a temperatumot, a képzelet és kedély kiváló mértékét. Ezek a bámulatos terjedelmű munkák nem ismernek és nem akarnak ismerni semmit az okoskodó észen kívül; nem szólnak a szivhöz; kerülük a fölemelkedést, a megindulást. Egy kemény, kiforrott, türelmetlen, végtelenül komoly, sőt rideg és puritán egyéniség áll előttünk, melynek csak tárgyilagossága és önuralma nagyobb, mint volt Méliusé; egy harcos, ki nyugodtan, arcának egyetlen rándulása nélkül zúzza össze és semmisíti meg ellenfelét. Mert Katona mindenek fölött harcolni akar: cáfolni az ellenkezőket, küzdeni a »tévélygők« legkiválóbb vezéreivel: »ama bélpoklos, sőt merő pokol szájú« Pázmánynyal,

¹ *Titkok-Titka*. Az az: Az öröktől fogva magatol ő-szinte való, és megszladozhatatlan egységű Jehovai természetben lévő, és élő, állatval, hatalomval, és méltósággal egyenlő Elohim személyeknek, három többség felöl való mennyei titkos tudomány, stb. Gyula-Fejérvár, 1645. — *Váltság-Titka*, az az: Az örök igének, a' Meg-válto Messiás Christus Jesusnak, a választatott hívekért, az üdönek tellyességében való meg-testesülése, születése, környül-metöltetése, szenyvedési, halála stb. felöl való Keresztyéni titkos tudomány. Várad, 1645. U. a. II. volumen, Várad, 1647. U. a. III. volumen, Várad, 1649.

² V. ö. a *Váltság Titka* 2. k. 1035-ik és kk. II. a reformátorok »vocatiójáról való részt, mely a Kalauz ellen van írva.

Enyedivel, Bellarminussal, Eckhardival, Hunniussal.¹ Tudja erejét, telve van önérzettel. A Titkok Titkának elején nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a Szentháromságot az ő és újtestamentomi nevezetesebb írásokból nemcsak megbizonyítja, hanem azokat Enyedi Györgynek minden erőszakos csigázásától meg is oltalmazá úgyannyira, hogy az unitáriusok Isten ellen égbe ordító szájának léssen min rágódnia.² Egy kéziratban levő munkájának címe volt: »A teremtő Isten tiszteletinek a teremtett állatoknak tulajdonittatásáért való *Boszűskodás*, avagy a szentek hétféle tiszteleteinek, mellyek elszámoltatnak Libr. 1. 6. 7. de Sanct beatit. Bellarm., megcáfoltatások.« Erről azt írta, hogy »szánakozásra méltó káros dolog léssen, ha olyan istenes, derekas és az egész pápistaságnak nyaka-szakadtában járó munka el fog temetődnie.«³

Azonban polemiája nem fontos többé. Nem alkotott újat, mester-művet, és az irodalomra nem volt mélyebb hatással. Nevét a négy hatalmas kötetből az utókor előtt egy kis »függelék« avatta emlékeztetéssé,⁴ melyben a nyelv körül tett »observatiócská«-it szedte pontokba. Szemet szűrt néki az irodalom és közélet orthografiátlansága. Valamennyi magyar könyvecskét még ekkéig nyomásban látott, vagy hozzá küldetett számotlan leveleket olvasott, benne inkább mind más-más írásnak és szöllásnak formáját tapasztalta, úgymond.⁵ Mert az írásban mindenek inkább csak a pronuntiatiót, a kimondatásnak sonussát követik, a szavaknak pedig gyökereiket, eredetiket és természetiket csak nem is vizsgálják. Innen vagyon, hogy csaknem mennyi magyar vagyon, megannyi módon ír. A szöllásban is sok rút illetlenségek vagynak, melyek is az okból származtak, hogy senki a szóknak tulajdonságikat fel nem keresi, sem azokat a több nyelvekhez és ezen nyelvbéli hasonló szöllásokhoz nem alkalmaztatja, hanem csak kiki a mint csecsemőkorában szöllni tanult, öregkorában is úgy szöl; mely miatt ez az ékes és bölcs nyelv igen megotrombult és elparasztult.⁶ Ő mindezzel szemben egynehányakval együtt, kik is abban régulta munkálkodtanak, rajta volt, hogy a nyelvben mind az írásnak s mind a szöllásnak őszinte módját megtalálja, s miután a szóknak és dolgoknak nemcsak héját kocogatta, hanem ugyan bélekre is behatott,

¹ Váltság Titka, 3. vol. »A kegyes olvasóhoz.«

² Titkok Titka, ****

³ Váltság Titka, 3. vol. i. h.

⁴ *Magyar Grammatikaiska A'* vagy, az igaz Magyar írásban, és szöllásban kévántato néhány szükséges Observatiok. Mellyeket irogatási, és elmékedesi között, egyszer masszor eszében szedetgetett, megjegyezgetett, és Magyar munkájiban főbb-képen a Titkok Titkában követett is, és egy ként a' maga írásának, és szöllásának mentsegére, s' más-ként pedig a' Magyarorságon kapdoso elmés ifjuságnak oktattatására, kibocsátott. Gyula-Fejérvár, 1445.

⁵ Titkok Titka, ***** lev.

⁶ Magyar Gramm. A kegyes olvasokhoz.

alkalmasint el is érte célját. Valóban, éles szeme sokat meglátott, a mi mások előtt rejtve maradt. Az írásban észrevette, hogy az *y* és *i* betűket külön kell választani; az *i* jelelje a szótagképző *i* hangot, az *y* maradjon néhány kettős betű — *gy*, *ny*, *ly*, *ty* — egyik tagjának. Sokan a *j* és *i* betűt is összekeverik, pedig a *j* mással-, az *i* magánhangzó. Így kell írni: *jó bor*, *tanulni*, nem pedig: *ió bor*, *tanulj*. Rosszúl van, hogy némelyek az *u* betűvel néha *v* hangot, máskor *v*-vel *u* hangot jelölnek. Arra sincs szükség, hogy a *g* vagy *t* után még egy *h* betűt vessünk, mint az számos írásban tapasztalható. *Meg*, *világ*, *pedig*, *szombat*, nem: *megh*, *világh*, *pedigh*, *szombath*. Ott, a hol a szó valami módosulást szenved, mindig a thesis-re, — ma: tő, gyökér — menjünk vissza. A derivatívumokban, úgymond, a primitíváknak bötűiket szükségesen meg kell az írásban tartani. Fölfedezte, kimondotta a magyar etimologikus írás elvét, sőt helylyel-közzel túlságba vitte. Ábrahámral, Izsákkal, Jákobral, írja; nem pedig: Ábrahámmal, Izsákkal, Jákobbal; *szept* és nem: *szeptb*. A régiek általában összekeverték a *-ba* és *-ban*, *-be* és *-ben* ragokat; az ily alakokban: *tartsd*, *szabadítsd* rendszerint elmaradt a *d*: most mindezek visszanyerik jogaikat. Ráírnyul a figyelem egy csomó hangtani, sőt szótani jelenségre, minő: az aktívák és passzívák képzése, az igenevek és használatuk, a birtokos személyragokkal élés módja. *Két emberek*, *hetven tanítványok*, nem: *két ember*, *hetven tanítvány*. Az Isten, a ki; a beszéd, a melyet hallotok.

Geleji érzi a magyar nyelv stilsztikai hátrányait. Nagy baj, hogy szeretjük a szószaporitást. Ektelen pleonazmus az *ő*-nek örökös szükségtelen használata, ocsmányoság mondani: »Az Istennek az *ő* jóvolta«, e helyett: »Az Istennek jó-volta.« Mindenfelé hangzik a sok *szerént való*, holott például »természet szerént való tulajdonságok« helyett szépen mondhatnók: »természeti tulajdonságok«. *Kétségben* v. *bűnben való esés* is gyakori, pedig jobb a *kétségbe* v. *bűnbe esés*. Rövidsége kell törekedni; a szavak megválasztásában figyelni arra, hogy azok az értelmet pontosan fedjék; azonegy szó közel egymáshoz ne repetáltassék, hanem variáltassék, változtattassék. A »technicum vocabulum«-okat s egyéb scholastica s theologica dictiókat bajos magyarul egy szóval jelölni, sőt akárhány egyéb deák szót sem fordíthatunk könnyen egy igével, noha némely dolgok megjelölésében a magyar nyelv boldogabb, rövidebb a deáknál és a magyarban sok szép értelemárnyaló ige található. Más a *terjesztés*, más a *terjedék* és *terjedet*; *építés*, *épület*; *adás*, *adomány*; *tojtás*, *tojomány*, melyet valamely trágár ember mondott volt elsőben *mony*-nak, elhagyván a két első syllabákat, és az *á*-t *o*-vá változtatván, s immár mind úgy mondják: *tik-mony*, *lud-mony*; holott igazán és szemérmesen *tik-tojomány*, *lud-tojomány* volna.

De mindenek felett, egy summában, ez legderekasb és fundamentosb observatio, hogy a miket a deák egy igével kimond, a magyar

is egy szóval mondhasa: és a mit egy szóval kimondhat, azt többekkel, mintegy kerülő beszédvel, ne mondja. Mivel pedig sok dolgokat a mostani magyarok egy szóval az ő nyelveken ki nem tudnak mondania, nem mintha neveik nem volnának, hanem csak hogy nincsenek szokásban, az értelmesek a deák szóból formálhatnak a dolgokhoz illendő ékes magyar szokat, csak hogy abban legelsőbbben nézzenek a szónak eredetire, s annak utána a több hasonló magyar szókra, s a neveket azokhoz alkalmaztassák . . . Ha szabad ezt a deák szót: *virus*, így kimondani: *eleren*, miért nem ezt is: *virax*, így: *élerény?* és ha igaz magyar szó a *félékeny*, miért nem ez is: *élékeny?* és ismét ehhez képest *erékeny*, *edax?* Ha szép szók: *lelemény*, *gyűjtemény*, *keresmény* etc., miért nem ezek is: *szeremény*, *képemény*, *letsemény*, *küldemény*, *hozomány*, *látomány*, *ragadomány?* A hasonlók felől hasonló az ítélet. Ez mesterséggel alig lehet oly dolog, a melynek illendő magyar nevet az értelmes ember mindjárt nem találhat: a melyvel mindazonáltal csak akkor kell élnünk, a mikor a szóból megszűkülünk; egyébként, ha vagyon más alkalmas szokott szó, nem kell újat formálni.

Meg van elégedve a magyar nyelv gazdagságával és sok érdekes vonást tud fölfedezni benne. Látja rokonalanságát az európai nyelvek között, észreveszi szép »jegyző« és jövevényszavait, — csupán az időnek némely megjelölésével nem tud kibékülni. Jó a *hét* szó, mert a *hét* hét napból áll; a *szombat* a zsidótól jött és megnyugvást jegyez: alkalmasok ezek is: *adrent*, *pünköst*: mert amaz az *adventus*-tól, s ímez pedig a *pentecosté*-től vétetett; de fölötte alkalmatlanok: *vasárnap*, mely annak az isteni szent tiszteletre rendeltetett napnak a külső vásárolással és komplárkodással való megferteztetésétől eredett; *Aldozó*, mely a nagypéntekhez inkább illenék; *Húsvét*, a húsvételtől és ételtől, mert akkor kezdenek a hipokrita böjtösök a húsvál zabállódni. A *Karácson* mit jegyezzen, nines tudva: elég illetlen szó olyan szentséges dolognak jegyeztetésére. Azonban a mi kalendáriumunk csaknem merő pápistaság, avagy inkább bálványozás, úgymond.

Volt ideje és kedve ilyen — mint Pázmány nevezte — aprólék dolgokkal: bibelődni: nem csoda, hogy hajlamait egyházi téren is érvényesítette. Mindenestül a közéletre, hivatalra, kormányzásra teremve, még mint Bethlen Gábor udvari papja észreveszi az istentisztelet, a szertartások, az éneklés sokféleségét, mely az egyházra előbb-utóbb gyengítő hatást gyakorol. Az erdélyi részekben a kálvinizmus ép ezidőt erős forrongásban áll. Többen — angol és hollandi egyetemeken növendekéi — a püspöki hatalom megszüntetését hirdetik, az egyházmegyét ördögi intézménynek kiáltozzák, a prezbiterialis rendszer, a partikularizmus eszméje mind erősebb hullámokat ver, élesen kárhoztatják a konfessziókat, a kultuszban változtatásokat sürgetnek. Az orthodoxianak meg kell ragadnia mindent, hogy az egységet föntartsa és a táguló

AZ KERESZTYENI

VDVOZITÓ HIT NEK EGY NYOMBAN JARO

IGAZSAGAHOZ INTEZTETETT EKES RHYTH-
MUSU HYMNUSOKKAL, PROPHETAI JELEKTŐL
tisztelettel szent Sölarókkal, örvendetes nótáival Profakkal és több
fok nemű, leültetett nyelvűnkre fordítottott lelki Dicsőegyekekkel
és éltetődől/akati templumbeli hegyes Cármentásokkal
tökeltetett meg töltereti útg

GRADVAL

MELLY MIND AZ ELŐ FORDITASBAN VAGY
*nyomán való Szerzőjének, s mind pedig az egy e kivételből másban
való irattatásban esett fogyathog feltölzorgalmatoson megéltia-
gatott, es felbuzzi kevéntu u fűzfőge, ríszelköl meg öreghitett.*

KESERVI DAJKA JANOSNAK

GELFJI KATONA ISTVANNAK

ÉRDELY ORSZÁGABAN LEVŐ MAGYAR
Keresztyen Reformata Ecclesiának Püfőköinek, és az GYŰLA-
FEIRVARINAK Leiki Püfőtorinak, sardetsügos munkajok által,

Es elvőhen az böldng enilekeztető Felleges BLTHLEN GA-
BOR Fejedelem Urunknak gondviseléséből, ez itt való FEIRVART
Ecclesiabeli szolgálaira, kezeznagy öreg böűökkelle iratott.

S-mostan immar Isten kegyelméből, innak sze kiben ültö kegyel-
mes Urunknak RAKOCI GYÖRGY Fejedelmünknek, keresztye-
ni torgalmatoskodásból, az Istennek dicsőfőgére, és az Christu-
sának az Magyar nemzetiségben levő Ecclesiának, közönfe-
ges iavokra, meg az irotttal is főkkel tellyettlőben es
titztatban ki nyomtatattott.

GYŰLA FEIRVARATT
AZ IGENEK MEG TISTESÜLESE UTAN
MDC XXXVI. ESZTENDŐBEN.

kapcsokat szorosabbra fűzze. Itt az idő, hogy a régi, egymástól eltérő szertartáskönyvek — graduálok — helyére közös graduál lépjen És, a mi nem kevésbé fontos, itt az idő, hogy a régi rögecses, hibás, a kortól elmaradt szövegeket kijavítsák. Az eszme Katonáé volt, ki nem szűnt meg ostromolni idévezült praedecessorát, Keserű Dajka János uramat, az erdélyi orthodoxa ecclesiáknak akkori dícséretes püspök-jöket, míg, úgymond, megindula benne. Az istenfelő jámbor az himnuszokat igen szép magyarsággal egyező végződésű ritmusokra, az deák exemplárok szerint, megigazította, az melyek penig deákul nem találathattak, azokat az keresztyéni hitnek és vallásnak rámájára szabá, és az nótákhoz alkalmaztatott ékes versekre formálá. Ezután ismét az iminnenamonnán, városokról, még onnan kívül Magyarországból is békéregtetett graduálokból az miénknek híját kipótolta és kitöltötte. Végezetre az másfél száz zsolnárokat — mint látszik, az böldog emlékezetű Károlyi Gáspár fordítása szerint — mivel az előtti graduálokban csak egynehány zsolnárok voltak, azok is nem literaliter, hanem csak periphrastice, az az bővedebbkén való körül járó beszéddel, az mint az kisebbik cantionaleban¹ kell lenni, versenként szaggatván, az nótával való éneklésre egészen leírta. Az lamentációkat, avagy az Jeremiás siralmait, az passiót Geleji korrigálta és kótáltatta meg: a prózák, antifonák, a Te Deum, a litániák és több kótás ceremóniák, noha bizony azokat is megoldvasni igen szükséges lött volna, előbbi állapotukban maradának. Akkor mutatót vittek Gábor fejedelemhez. Ki olvasván, igen tetszék néki, és nagyon megdicséré, s igéré kegyelmesen, hogy az leíratatása felől illendő gondviseléssel lészen. Melyet meg is cselekedett, mert az maga öregbik cancelláriáján lévő jó kezű deákkal, régál papirosra, nagy öreg bötűkkel leírát és igen szép aranyason békötötté, tábláit az szegleteken ezüsttel gazdagon megböglároztatván, eleit avagy az felnyiló felét, megkapcsoztatván, az oldala közepire két felől az maga címerét szegeztetvén.

A nagy mű, nagyjában legalább, be volt fejezve. Az Öreg Graduál öregében készen állott. De a cél csak részben valósult. A hatalmas könyv, még egyszer tökéletesbitve, csak Rákóczi György pártfogásával került sajtó alá. 1636-ban 200 példányban kinyomatva és a fejedelem aláírásával ellátva ment szét az ország kiválóbb eklézsiáihoz mint valóban fejedelmi ajándék, hogy rendet hozzon az istentiszteletbe, a himnuszok szövegét megszabja és lezárja a református énekköltészetnek hosszú, egy százados fejlődését, melynek élén a Batthyányi-kódex áll emlékeink között.²

¹ *Cantionale* : a hívek kezén forgó énekeskönyv ; *graduale* : nagy szertartáskönyv, mely a kantorok részére volt szánva.

² A Batthyányi-kódex anyaga, öt himnusz híján, természetesen Dajka és Katona változtatásaival, mind átment az Öreg Graduálba. Az erről szóló kimutatást l. Volf György értekezésében, *Nyelvemléktár, 1-4. kötet, XXX. l.*

Azt gondolták, hogy az izlést megkőthetik. De a Rákóczi, Dajka és Katona tekintélyének hatalma nem bírt megküzdeni másfélszáz zsoldár varázsával, melyek majdnem harminc évvel az Öreg Graduál közrebocsátása előtt, ellenállhatatlanul ragadták meg a közönség kedélyét s nagy időkre biztosították uralmokat a protestáns istentiszteletben.¹ A magyar reformált egyház egy szegény, örökké küzdő ember zsoldárfordításában találta meg áhitatának legjobb kifejezését, kinek írói szenvedélye mélyebb volt, mint koráig bárkié honfitársai közül, s életét izzó tűzként a magyar író hivatásának mártíromsága emésztette föl, a nélkül, hogy hazája földén hazáját találhatta volna. SZENCZI MOLNÁR ALBERTnek sikerült az, a mit csak kevesen érnek el: kánoni tekintélyű munkát alkotni: és a legelterjedtebb könyvek egyikét írni meg, a melyek az irodalomban léteznek.

Mint tanuló, gyermekkorában megfordult Göncön. Tanúja volt Károliék jámbor buzgalmának, hallotta egyes szavakról tett vitáikat, s nem egyszer vitte «az istenes vén ember» -írotta levelecskét» a vizsolyi műhelybe. Soha ezeket a napokat el nem feledte, s mély hatásuktól nem szabadulhatott. A nyelv, a hit, a biblia lángoló szeretete kísérte mindenüvé, a hová lépett, s életének lázas munkájában körülöttük aratta babérait. Mint szegény, pártfogó nélkül való vándordeák indult a külföldre s tanult a mások kegyelmére szorúlva. Egymás után kereste föl Wittenberga, Drezda, Heidelberg, Strassburg főiskoláit, úgy a szükségtől, küszködve csaknem folyton a nyomorral, hogy már-már öngyilkosságra gondolt, majd később a herborni, altorfi és marburgi egyetemet, filológiát és theológiát hallgatva, Frankfurtot mint korrektor, hogy a könyvnyomtatás mesterségével megismerkedjék. Folyton hívták haza: nyugalmas hivatallal, fényes ígérettel: nem hallgatott rájuk. Ha megjött is, csakhamar sietett vissza a külföldre, második hazájába. Ösztöne ragadta ellenállhatatlanul az idegenbe, az európai tudomány tűzhelyeihez, az eszmék forrásához, érezni a szellemi élet lüktetését, fölhasználni az eszközöket, melyeket nyújtott, és mindezt hazájának, felekezetének hasznára fordítani. Figyelemmel kísérte az irodalom hiányait, a köz-szükséget. Mint egykori diáknevelő élénken emlékezett rá, hogyan kellett növendékével egy latin-német szótárral vesződni. Magyar-latin szótár hírrel sem létezett, a mi latin-magyar volt, a Pesti Gáboré. Szikszói Fabriciusé, a szavakat különböző csoportok szerint sorolta elő, az egyetlen betűrendes Calepinus-féle tizenegy nyelvű szótárhoz már nagy drágasága miatt is nehéz volt hozzájutni. Molnárt nem hagyta pihenni ez az állapot. Még mint strassburgi deák hozzáfog a gyűjtéshez. Tíz éven át dolgozik nagy buzgósággal és

¹ *Szenczi Molnár Albert. Psalterium Ungaricum. Szent David Királyné és a Prophetáné Száz ötven Soltári.* Herborn, 1607. Hanau, 1608. Oppenheim, 1612. Lőcse, 1635.

lelkesedéssel. És a német-latin *Dasypodius* mintájára megalkotja betűrendes latin-magyar és magyar-latin szótárát,¹ mely különféle pótlásokkal és kiadásokban a XIX. század elejéig megtartotta uralmát s a

Sz. Molnar Albert arcképe

nyelvészetre mindvégig elsőrangú forrás maradt. Utóbb magyar nyelvtant írt az idegenek számára,² s ezzel — a Ramus módszerének köve-

¹ *Dictionarium Latinovngaricum . . . Item vice-versa Dictionarium Vngarico-Latinum*, etc. Nürnberg, 1604. — *Dictionarium Vngarico-Latinum*. Nürnberg, 1604. Újabbán: Hanau, 1611., Heidelberg, 1621., Frankfurt, 1644., Nürnberg, 1708.

² *Novae Grammaticae Ungaricae Libri Duo*. Hanau, 1610.

tésén kívül — Forgách és Pázmány dicséretét is megnyerte. Azonban lelkét leginkább a biblia foglalta el. Égető szükségét látta egy új kiadásnak. A vizsolyi sokba került, nagy méretei, súlya megnehezítették használatát, stílus, helyesírás dolgában számos kifogás alá esett. Molnár hivatást érzett magában, hogy a Károli örökébe lépjen és koszorúiban osztozzék. Esztendőik izgalmait éli át, készül, kér, sürget, dolgozik, jár, levelez, hogy tervét valósíthassa. Évek múlnak el, míg csak Károlinak egy példányához juthat, s még egyszer annyi idő, míg kiadót találva munkához láthat. Szívóssága legyőzte az akadályokat, buzgalma, segédforrásai, tudása biztosítják a sikert. Volt tanárai tanácsosal állanak mellette, a marburgi egyetem könyvtára ellátja könyvekkel. Hét esztendei törődés után így lát napvilágot bibliája.¹ Alkalmos, könnyű kezelésű munkát adott, melynek kanonikus könyveiben átjavította Károliék orthografiáját, pótolta a hiányzó verseket, följegyezte a konkordanciákat és, a mi fő, szépitett a fordítás stílusán. Megékesítette és megjavította Károlit, a nélkül, hogy jellegét eltörölte volna. Tehetsége s hajlama volt az ilyen munkához. Nem tartozott az eredeti vagy lángszellemek közé. Mint író főképp ízlésével s buzgóságával tűnt ki, s pályájának legjobb termékei fordítások voltak. Beillett a reformáció változott irányába, mely újat nem igen alkotott többé, hanem az elért eredményeket akarta biztosítani, összefoglalni és a jövőre áthagyományozni. Társai közt nincs egy sem, a ki ebben a jegecítő, hagyományozó munkában több sikerrel működött vagy nevét annyi maradandó, sőt monumentális alkotáshoz csatolta volna. Molnár a jövőnek élt, kerülve a mindennapi élet villongásait, melyektől akkor is távol maradt, mikor a tusára úgyszólván osztókélték. Nincs egyetlen irata Pázmány és társai ellen és nincs egyetlen polémiaja. Lelkéből hiányzott a harcias erély s elszántság, mely a közéletbe ragadhatta volna; sőt bizonyos gyámoltalansággal állott az életben, anyagilag örökké Maecenások és jóakarók kegyére szorulva, bár éveken át a legszebb hivatalok állottak nyitva előtte. Tudós volt és író — semmi egyéb, nagy ideálok lebegtek körül, s elzárkózott a mindennapiság porától. Észre sem látszott venni a század dühös vitáit, melyek a második évtizedben zajgottak. Oppenheimi tanárságának csendjében Scultetus beszédeibe² merül, Kálvin alapvető munkáját, az »Institutió«-t fordítja, »melynél jobb könyvet soha senki nem irt az szent könyvek után, kiket az nagy apostoloc

¹ *Szent Biblia*. Hanau, 1608.

² *Postilla Scultetica*: Az egész esztendő által való vasarnapokra es fő innepekre rendeltetett euangeliomi textusoknak magyarazattya. Mellyben az igaz Tudománnac részei befoglaltatnac, es az ellenkező tévölgéss megghamissitatnac... Scultetus Abraham által; az Rhenus vize mellékén regnáló Frideric Palatinus Hertzegnecc Haydelbergaban Udvari fő Prédikátora által. (Németből). Oppenheim, 1617.

írtak.«¹ Prózájának legszebb lapjait alkotta meg e művekben, különösen az utolsóban. »Noha eleinten voltak némelyek, sőt még mostan is nem kevesen támadnak, azkik tagadják, hogy vagyon Isten, de ugyan mégis azt, azmit tudni örömet akarnának, szüntelen meg kell érezniek . . . Azki mentől vakmerőbb megvetője az Istennek, az leginkább elrémül csak egy falevelnek cserdülésén is. Honnét vagyon ez? Nem egyebűnet, hanem szinte az isteni felségnek bosszuállásából, mely az ő lelkiisméreteket annyival keményebben általjárja és megröttenti, mennyivel ők nagyobb igyekezettel akarnák őtet eltávoztatni. Megbűjnak jóllehet minden setét szegleteket, hogy magokat az Istennek jelenvoltátul elröjthessék, és azt szívekből és lelkek ismeretiből kiolthassák, de ugyanazon hálóban maradnak fogva, vagy akarják, vagy nem. És akár-mint láttassék is az Istennek jelenvolta néha valami kevés ideig távol lenni, deugyan mindenkör megjö és új és erős ostrommal rohan az olyanokra, úgy, hogy ha az ő lelkek esméretinek insége és gyötrelme néha valami kevésé megenyhődik is, de az sem különb a részegségben merölteknek és hagymázban fektüvöknek álmánál, azmelyek ha szinte alusznak is, deugyan nem nyughatnak békeséggel, mert iszonyú és rettenetes álmodozásokkal szüntelen gyötrődnek.« Ilyen volt a stílja. Komoly, egyszerű és nemes díszre törekvő, bizonyos mértékben lágy és kenetes. Mindenki megértette és mindenki gyönyörködött benne. De hírnevét s dicsőségét mégsem prózája építi föl. A biblián kívül egyetlen fordítása sem hatott mélyebben korára és az utódokra: s egyszerűen többször valamennyi közül a leggyöngébb látott napvilágot, mint látszik, a benne főlhalmozott példák miatt.² Molnár Albert mint a zsoldárkönyv fordítója vált az irodalomban és a magyar nemzet szívében halhatatlanná. Huszonhat éves volt, midőn Frankfurtban, a francia templomban elragadták a zsoldárénekek szép dallamai: s később, Heidelbergben, német szöveggel ő is megtanulta őket. A Psalteriumnak ez a formája nem rég jött divatba, de csakhamar bejárta és meghódította Európa népeit. Clément Marot, költő, ki a francia verselésre nem kisebb hatással volt, mint a prózára az Institution Chrétienne komoly, egyöntetű és esiszolt stílusa, megkezdte a zsoldároknak versbe foglalását, melyet nemsokára Beza Tódor fejezett be. A dallamokat Claude Goudimel írta, és a gyűjtemény, mikor 1565¹ megjelent, elragadta Franciaországot. Sőt a mozgalom még tovább terjed. Egy sereg fordító áll elő, spanyol, olasz, angol, holland, lengyel és cseh nyelvű emberek, a németeknél Melissus és Lobwasser Ambrus. Mindenfelé hallani a

¹ A7 keresztyeni Religiora es igaz hitre valo tanítás. Hanau, 1624.

² *Discours de symmo bono*. Az legfőbb iorol, melyre ez világ mindenkoron serényen es valóban vagyódik. Az Bibliai es Világi sokféle Historiákert es Pélákert olvasásra kedves es hasznos. Ennekelötte Josquins Bctulvs = Ziegler György által Hanoviában bocsattatott ki, stb. Löcse, 1630. — Kolozsvár, 1701.

zsoltárok nemes, értékes dallamait. Az emberek éneklék őket és vigasztalást meritének belőlük. Éveken át — és ezek a küzdelem és szenvedés

I. II. III. S O L T A R.

A 7 ELSŐ SOLTAR.

1. Ez embernek legfőbb jóva, az istenfélőknek és az istentelkeknek különböző álszavak.

A ki nem jár hitlenek társasán,
Es meg nem áll a bünösök után,
A dűfűöknek nem ül békében,
De gyönyörködik az UR törvényében.
Becsüszindja mind éjjel nappal,
Ez ily ember nagy boldog bízalmal
2. Mert is olyan mint a jó termő fa,
Melly a víz melletti vágyon plántálva,
O idejében meghazza gyümölcsét,
Es el nem bukta hullatni levelét;
Ikképen a' mit ez ember végez,
Minden dolgában mégyen jó véghez.
3. De nem igen vagynak a' gonók;
Hinen mint az apró por és pólyvak,
Mellyek a' kélből kéllet ragadtrafnak,
Igy az utéletben meg nem állhatnak
A' gonók, és kik hunben élnek
Az igazok közt helyet nem lelnek.
4. Mert az isten elméri ünkat
Az igazoknak érti dolgokat,
Azért mind örökre ok megmaradnak;
De a' kik ifjak a' gonórághn járnak,
Azoknak nyitván mind elvész úrok.
Mert hitlenek nem kell az o dolgok.

II S O L T A R

szóval a' Christus semlyérsi' rorágáráth

Mert zúgolódtak a' zsonglók,
Mert forgának a' doland elméjekben,
A földi nepeknek mi vándolok,
Tlak hitiba valót az nek vívekben.
E világi királyok egybegyűltek,
A' Peledmek tanatint tarrnak,
Az isten ellen erős kocsit teunek.
Es az o Christusára támaduk.

3 Levél

2. Nagy fenneny mondják: Mit kesünk
Jer Vagalluk elezeknek kötelis, (ezzel)
Es minden igájokat rontfuk-el,
Névfeljünk több rajtunk effélit.
De az UR Isten a' magas mennyekben:
Tlak nevéti dolgokat azoknak,
Tüblolja őket ülven kent éékiben,
Kinek ezek semmit nem árthatnak.
3. Es végre hogy megindul haragja,
Kemény beféddelel kezd fölmi azoknak:
Reuteneképen megtrajtja,
Ki mian tellyesfeggel elbágyadnak.
Hogy mérték, úgymond ez ellen zúgód.
A' kut én kentem a' királyfagra, (ai)
Es királyi páltzát én adtam néki,
Az én bent hegyemre a' Sionra.
4. Mond e' királyság Im kihirdetem
Az o tanatát és éent dekrétomat:
A' felséges UR monda énnekem,
En hám vagy, ma kültetek ísamat.
Kéjded én tolem í' nek pogányokat,
Kiket örökségül neked adok,
Föld kerekésegin fok tartományokat
Mindenün én teneked ajánlok (dal)
5. Rontsd meg őket te nagy hatalmad.
Mint a' földből égeret tserép edényt,
Es a' te királyi vas páltzaddal
Verd ölvé, es tord apró pndorjanként:
Azert Pejedelmek, Birk, Királyok,
Ezekből tanuságnat vegyetek,
Es magatokat jól meggondoljátok,
Kik e' földön regnáltok, ítétek.
6. Szolgálatok ez hatalmas URnak,
Igaz felelemmel, jámbor élceul
Örvendezetek o nagy vóltának,
De ezekis legyenek retegeffel.
Tösköljátok e' néktek kuldod Fiat.
Hogy erolen meg ne haragudjék,
Bí ne mulasztok paramfolját,
Mert börtnyuképen elkell veznetek
7. Mert gyakorta hogy ingyvé sem vólnéd.
Mint a' febes tűz, felgerjed haragja.
Te azért tellyes éivvel elhidgyed;
Böldög a' ki magat az URra bizza.
III S O L T A R
Könyörgése Davidnak Absolon ellen.
O HI melly fokus vagynak
A' kik háborgatnak
Buzeniet én Istenem!
Nagy lók ellenpegnim,
A z Ez

Sz. M. A. Dávid zsoltárainak első lapja.

esztendői voltak — zsongják be Molnár lelkét, enyhületet nyújtva és a költészet magasztos forrását nyitva meg számára. Lelkesedéssel fog a munkához és lázas gyorsasággal végzi el. Harmadfél hó alatt készül

el az első száz zsolttárral, és a többi ötven huszonhárom nap alatt készen áll nála.¹ Fordítást nyújtott, nem parafrázist, és a szavaknak nem csupán jelentését adta vissza. Ezeken a zoltárokon átleng az áhitat szelleme és az eredetinek költői hangulata; egyszerű, világos és ma már ódon zamatú nyelvük csöndes hullámzásával, a szívnek, és egyenetlenségei mellett is legtöbbször a költészetnek hangja. Egy csapásra kiemelkedünk a régiek bőbeszédűségéből a valódi fordítás színvonalára, és a verselés, mintegy varázsütésre; az alakok egész tömegével gazdagodik. Molnár Albert érzi a verselés fontosságát, súlyt helyez annak gondosságára és kiemeli a franciai versfajoknak sokféleségét. »Öszveséggel az zoltárok százharminc különböző nótákra vadnak, és majd megannyi a versek nemei. Annakokáért meggondolhatja minden, minemő nagy munkával kellett énnekem az hosszú magyar ígéket az franciai apró ígéből álló versekre formálnom, holott egy syllabával sem tehettem többet hozzá, sem az sensustól nem kellett eltávoloznom.« Nincs meglegedve az elődök *paraszt* verseivel, a melyekben avagy semmi egyenlő terminatiók² nem voltak, avagy tíz vers is egymásután mind egy ígében ment ki, a honnan az históriás énekekben számtalan az sok *vala, vala, vala*, kin az idegen nemzetek, az kik ezt látják, nem győznek eleget rajta nevetni. De hálá Istennek, ez egynéhány esztendőkbén az mi embereink is ékesb verseket szoktak írni, úgymond. Joggal beszélhetett így és hivatkozhatott munkájára. A könnyű, szövevényes francia strófák magyarul megzendítése a legmerészebb gondolatoknak volt egyike és Molnár a körülményekhez képest sikerrel valóította meg. Marot bizonyára hasonlithatatlanul csengőbb, elevenebb és csinosabb verseket írt nálánál; sok »verse« van, melyeket csupan a rim és szótagszám mutat versnek; azonban megérzi, ha a ritmus a magyarhoz közeledik, akkor dikciója felszárnyal, verse erős lendületet vesz és magasan eredetije, Lobwasser fölé emelkedik.

Az Isten a mi reménységünk.
Midőn reánk tör ellenségünk.
Minden háborúságinkban
Megtart erős hatalmában.
Azért a mi szívünk nem félne,
Ha az egész föld megrendülne,
És a hegyek a tengerek
Közepébe bédülnének!

*
Perelj, Uram, perlöimmel,
Harcolj en ellenségimmal:
Te paizsodat ragadd elő
En segedelmemre állj elő,
Dárdádat nyújtsd ki kezzedel,
Ellenségimet kergesd el...

¹ 1601 március 6— május 24; szeptember 1—23.

² Rimek.

Dicsérlek téged, Ur Isten!
 Nagy sűrű gyülekezetben
 És nagy roppant sereg nép előtt
 Téged dicsérlek minden fölött.
 Ne engedd, hogy örüljenek,
 A kik ok nélkül gyűlölnék,
 Ellenségimet fordítsd el,
 Ne hunyorgassanak szemmel.

*

Mint a szép hives patakra
 A szarvas kívánczik,
 Lelkem úgy óhajt Uramra
 És hozzá fohászkodik.
 Te hozzád, én Istenem!
 Szomjúhozik én lelkem:
 Vajjon színed eleiben
 Mikor jutok, élő Isten.

. . . Sebessége árvizednek
 És a nagy zúgó habok
 Én rajtam összeütkeznek,
 Még is hozzád óhajtok:
 Mert úgy megtartasz nappal,
 Hogy éjjel vigasággal
 Dicséreteket éneklek
 Neked, erős őrizömnek . . .

A reformátusok hivatalos énekkészlete Molnár zsolttáiraival jórésztben megállapodik. Az eklézsiák megküzdének az idegen dallamok nehézségeivel; a chorál és a régi nemzeti melódiák mind jobban háttérbe szorulnak Claude Goudimel győzelmes szerzeményei előtt, a régi s újabb költészet darabjai az elsőséget Molnár Albert műveinek adják. Több mint egy századon át tart ez a folyamat. Az unitáriusok elfogadják a Zsoltárkönyvet, maga a katolikus egyház sem zárkozhat tőle. A XVI. században a reformáció állott a katolikus költészet hatása alatt; most a régi egyház hívei kölcsönöznek az újtól. Akárhány helyütt, hol katolikus templom nincsen, a katolikus hívek a protestáns istentiszteletet látogatják; a kántorok és mesterek protestáns énekeskönyvekkel és graduálokkal látják el magokat. És a diadalmas egyház hiába zsinatol az »abusus« ellen. Akárhány gyökeres protestáns ének átment fiainak vérebe és lehetetlen onnan kiirtani többé. Huszár Gál, Batizi András, Skaricza, Sztárai, Szegedi Gergely és Molnár Albert, sőt Dávid Ferenc alkotásai győzelmesen küzdenek a reakció erejével. És mikor az első katolikus énekgyűjtemények napvilágot látnak, egy

sereg protestáns eredetű ének talál helyet lapjaikon,¹ jelül annak a mély hatásnak, mely fölüláll minden harag és ellenségeskedés tüzen, mely a pártokat elválasztja.

A protestáns énekköltés nem volt a katolikusnak előidézője, azonban kiterjeszkedésére az istentiszteletben hatást gyakorolt. A katolicizmusnak látnia kell az ének fontosságát és mint az ellen- és óvóintézkedések eszközét meg kellett ragadnia. Valóban, Telegdi prédikációinak egyik kötetében² megjelent néhány ódon zamatú ének,³ a melyet karácsonykor, prédikáció előtt és után, szoktak énekelni, s a melyek közül egyik-másik protestáns munkákba szintén átjutott. De a katolikus énekköltés nekilendülése még messze van. A katolicizmus költészet nélkül győzött ellenségein és csak miután magát biztosította, fog annak apolásához. 1651-ben lát napvilágot az első gyűjtemény,⁴ abból a célból készítve, hogy az eretnek és trágár dalokat a nép közül kiszorítsa, és ötven év alatt még négy más kötet jut a közönség kezébe.⁵ Összegyűjtik a régi hagyományokat, új műveket készítenek: fordítanak és kölcsönöznek. És a katolikus énekköltészet, bár kiterjedésre kisebb, a tárgyak, a hang és színek változatossága dolgában utoléri, sőt felülmúlja a protestánst. Tisztes régi énekek, a melyeknek korát a múlt század elejéig lehet kísérni, csinos, könnyed fordítások, melyeknek a nyelvén megérzik a XVII. század választékossága és mesterkéltsege, szabatosan lüktető ritmusokkal; magasra szárnyaló himnuszok, egyszerű ódon krónikák követik egymást tarka össze-visszaságban, megtoldva néhány kedves dallal, melyek a legtisztább népköltészet tüdeségét s naivságát lehelik. Előkerül az ősrégi »Csordapásztorok midőn Bethlehemben« szép eredeti dallamával és balladás szerkezetével; megcsendül Mária bölcső- vagy jászódalja és megzendülnek siralmai. Ellentétben a

¹ *Skaricza*: »Erős várunk«, I. Illyés, *Soltári Énekek*, a 45. zsolt. után, *Molnár*: »Mint a szép híves patakra«: I. Kisdi: *Canthus Cathlici*, 173. *Huszár Gál*: »Könyörögjünk az Istennek szent Lelkének«, C. C. 156. *Batiži*: »Jer dicsérjük ez mai napon« és »Jövel Szentlélek Uristen«, C. C. 19. és 159. *Sztárai* 22. zsolt., C. C. 175. — *Dávid F.*: »A keresztyénségben, igaz vallás az hitben« és »Adgyunk hálát mi minnyájan«, C. C. 3. és 157. stb. *Gönczi Ék.*: »Ez nap nekünk dicséretes nap«, C. C. 21. stb.

² I. k. A 2. kiadásban a 119—125. ll. — Bécs, 1638.

³ »Dicséretes a gyermek, ki ez nap születék«: »Nagy öröm nap ez nekünk«: »Gyermek születék Betlehemben«, »Jer dicsérjük, jer dicsérjük az Krisztus Jézust«.

⁴ *Canthus Catholici Régi et Uj Deak. és Magyar Ajítatos Egyházi Énekek*, es Litaniak: Kikkel a Keresztyének esztendő által való Templomi Solennitásokban, Processiókban és egyéb ajítatosságokban szoktak élni. H. n. 1651. — U. az bővitve Kassa, 1674., Szegedi Lénárd, egrí püspök költségen.

⁵ Kájoni János, *Cancionale Catholicum*, Csík, 1676. — Balás Ágoston, *Cancionale Catholicum*. Csík, 1681. és u. o. 1685. — Illyés István, *Soltári Énekek A Magyar Anyaszentegyház vigasztalására és Halottas Énekek* stb. Nagy-Szombat, 1603. — Naray György, *Lyra Coelestis svavi concordia Divinas Laudes personans*, etc. Lőcse, 1605.

protestantizmus elvont Isten-eszméjével, a földre szállott Isten gyöngéd, emberies kultusza lép előtérbe; és a legszebb költemények átlag Máriáról vagy hozzá szólanak. Nem tudnak betelni magasztalásával, legszebb képeik, hasonlataik özönével árasztják el. »Ó fényességes szép hajnal, ki nekünk mennyből adattál, üdvözlég, teljes malasztal, dicsőséges Szűz Mária, Atyaistennek leánya, Szentháromságnak tárháza s annak legszebb alkotmánya!« »Te vagy a tisztaság termő fája, szemérmességnek szép rózsája . . . szűzek virága, üdvösségünknek szép aranyága.« Dicsőíteni akarják, míg élnek, míg fenmarad lelkök szabadsága; és a régi deák himnuszok gyönyörű fordításaiban esedeznek hozzá.

Mennországnak királynéja, irgalmasságnak szent anyja,
Élet, édesség, reménység, üdvözlég szép Szűz Mária!
Évának árva fiai, számkivetett maradéki,
Siralminak örökösi, sok nyavalyáknak hajléki
Hozzád óhajtunk, mennyégben ki vagy örök dicsőségben . . .

A nyelv színes, virágos, a ritmus, mely az első énekekben Vásárhelyi hatását érezte, élénken lüktet és a legváltozatosabb formákba illeszkedik. És a mi fő: nem feledkeznek meg a régi hagyományokról. A »Patrona Hungariae« eszméjét világosabban és magasztosabban fejezik ki, mint valaha.

Boldogasszony anyánk, régi nagy pátronánk,
Nagy inségben lévén, így szólít meg hazánk:
Magyarországról, romlott hazánkról,
Ne felejtkezzél el, szegény magyarokról.

Nyisd fel az egeket sok kiáltásunkra,
Anyai palástod fordítsd oltalmunkra!
Magyarországról, romlott hazánkról,
Ne felejtkezzél el szegény magyarokról.

Kégyes szemekkel tekintsd meg népedet,
Segéld meg áldásra magyar nemzetedet.
Magyarországról, romlott hazánkról,
Ne felejtkezzél el szegény magyarokról.

A haza pusztulása, mely fölött árvák, özvegyek zokognak, az inség, a szétszakadozottság mély fájdalma ihleti őket. A protestantizmus széttépte a magyar hazafiság egységét s megtagadta népünk égi pártfogóit, ennek az eretnőségnek, hitetlenségnek kiirtásáért esedeznek. Legyen mint régen volt:

Hogy mint Isten anyját regen tiszteltének,
Ugy minden magyarok most is dicsérjenek.

És hivatkoznak mintegy jogaikra: Tudod, hogy Szent István örökségben hagyott, Szent László király is minket reád bizott. A nemzett vétkezett, de meg fog térni, ha Mária imádkozik érte.

Jézus, fiad előtt könyörögj érettünk,
Mert ha nem cselekszed, egy lábig elveszünk.
Magyarországról, romlott hazánkról,
Ne felejtkezzél el szegény magyarokról!

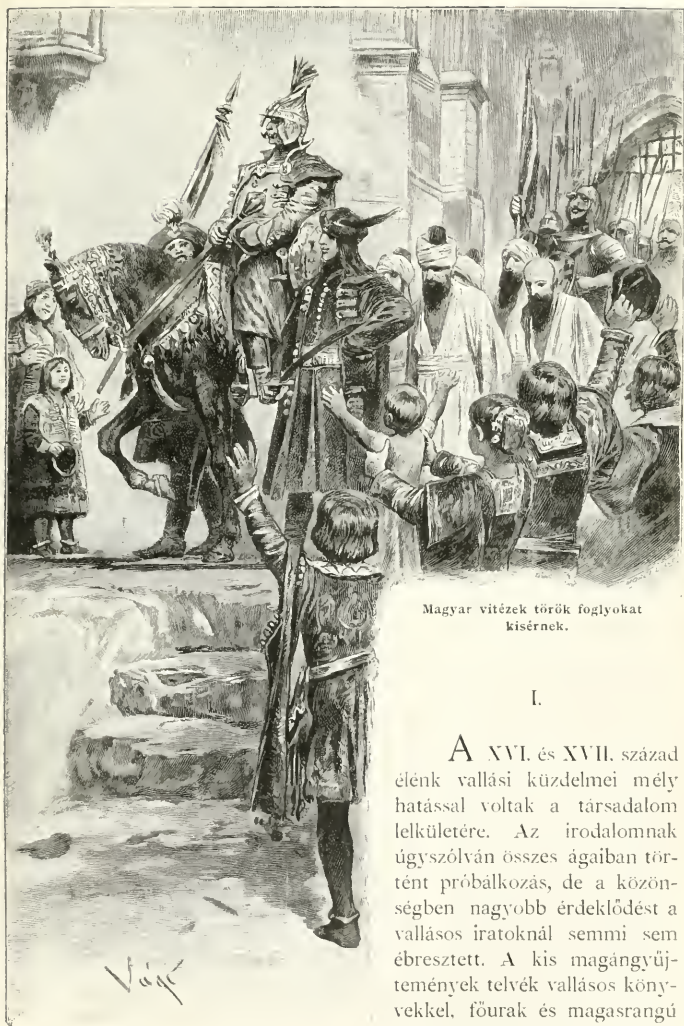
Egy másik énekben István királyhoz fordulnak:

Ah, hol vagy magyarok tündöklő csillaga!
Ki voltál valaha országunk istápjá!
Hol vagy, István király? Téged magyar kíván,
Gyászos öltözetben te előtted sírván.

. . . Előtted könyörgünk, bús magyar fiad,
Hozzád fohászcodunk, árva maradékid.
Tekints, István király, szomorú hazádra,
Fordítsd szemeidet régi országodra . . .

Érzik a kor szenvedéseit, de bennök nem merülnek el. A katolikus költészetet mintái, dogmatikai és bibliai álláspontja megmentették attól a sötétségtől, mely a protestáns lírára borúl. Világosabb, derültebb amannál, múltóbb a fájdalma, közvetlenebb az öröme. És megmentették a protestáns líra szomorúságától azok az állapotok, melyek közt felvirágozott: művelőinek szerencsésebb életkörülményei, kik nagyrészt a XVII. század konszolidáltabb viszonyai közt működtek, míg végre, a XVIII. század elején hivatalos gyűjteményei fejlődésökben egyidőre megállapodnak. Ez a fejlődés azonban soha sem volt erős és átalakító hatású. A Szelepcsényi-féle hivatalos énekeskönyvek megmaradtak úgyszólván a legelső gyűjtemény valamelyest bővített és javított kiadásainak: Náray és Illyés inkább zenészeti oldaláról érdemel különös figyelmet — az alap és az épület összes főrészei 1651-ben készen állottak. Valóban, a nagy irodalmi áramlás, melyet a reformáció előidézett, a XVII. század második felében nagyrészt fontosságát veszti. A vallási irodalom tere zibong a munkásoktól, kiknek sorában egy Medgyesi Pál s egy-két kiválóbb társa szerepel; azonban mindez csak egy eredményeiben nagy időnek gyöngye visszhangja, mely elmúlt és nem tér vissza többé. Az irodalmi fejlődés történetének semmi köze a tovább tomboló vitákhoz, melyek újat nem tudnak mondani és forma tekintetében a korcsmák színvonaláig sülyednek: és nem fogja fölkeresni az egyszerű, áhitatos iratokat, melyek nem érik utól előzőiket és messze maradnak mögöttük. A küzdelem nagy napjai elmúltak, hátra hagyva eredményeiket az életben és maradandó alkotásaikat az irodalomban. Az egyházak sorsát immár az erőszak, nem a szellem fogja eldönteni: de másfél század alatt megvetették a katolikus énekköltészet hivatalos gyűjteményeinek alapját, létrejött Károli és Káldi Bibliaja, Pázmány prédikációskönyve és Kalauza, Geleji Öreg Gradualja, Szenci Molnár Alberttől a magyar Zsoltárkönyv, és ezek túl fogják élni korukat.

HATODIK KÖNYV.

Magyar vitézek török foglyokat kísérnek.

I.

A XVI. és XVII. század élénk vallási küzdelmei mély hatással voltak a társadalom lelkületére. Az irodalomnak úgyszólván összes ágaiban történt próbálkozás, de a közönségben nagyobb érdeklődést a vallásos iratoknál semmi sem ébresztett. A kis magángyűjtemények telvék vallásos könyvekkel, főurak és magasrangú asszonyok, egyszerű polgárok és nemesemberek, foglalkozásaik és küzdelmeik között egyaránt a hit dolgaiban keresnek megnyugvást és enyhületet. Vallásos jellegű

az iskola, a műveltség, a gondolkodás, és a kornak ezt a jellemvonását az élet sokféle nyomorúságai csak erősítették. A XVI. és XVII. század emberének úgyszólván éltető eszméje az isteni igazságosság, és vigasztalódásának jóformán egyedüli forrása. Faji érzése, hazafisága összeolvad ezzel a gondolattal, mely reménykedésének és elégedetlenségének kifejezője. Már a középkor végén látjuk ezt az elégedetlenséget, mely a költészetben is fölcsendül, az erkölcsök bomlását, a nemzet bűneit ostromozza, változást sürget, egy új világ után reménykedik s a reformáció elterjedésének leghatalmasabb tényezője. Azóta mintegy másfélszáz esztendő múlt el, és az állapotok még mindig megdőbentő látványt mutatnak. Bú, elkeseredés mindenfelé: a töröktől, németől elpusztított földön burjánzik az önzés. Hatalmas oligarchák kigúnyolják a törvényt, nagyúri rablók kelnek föl, hogy eltapossák a gyöngéket, s fittyet hányjanak az erkölcsi hatalomnak. A XVI. század folyamán semmi sem biztos többé. A tulajdonos lába alatt inog a föld; polgárok, nemesek válnak földönfutókká; egész nagy területek hevernek parlagon, elhagyottan. Vagyon, élet örökös veszélyben forog. Senki sem tudja, mit hoz a holnap, sőt a következő pillanat. E hosszú ostromállapotban mindenkinek az örökös szerepe jut, mindenki fegyverben virraszt, mint egy tábor tagja. A nemes, ha nem vált valamely város lakójává, vagy nem aljasult a nyomorba merült parasztságig, általában valami félig vagy teljesen katonai életet él. Egyenkint, szolgálkkal, vagy egyesülve oltalmazzák birtokaikat, kastélyaikat és jövedelmeiket: hadat járnak, váraikba zárkóznak, végbeli életet élnek. Foglalkoznak az irodalommal, de csak mellékesen; kopja, kard hegyére többet kell nézniök mint bármi egyébre. A nemes ifjú, főkép a jobbmódú, mihelyt fölserdül, daliának, lovagnak áll, és dicsőségét a harmezőn keresi. Fény- és pompaszeretők, mint őseik; de nyersék és edzettek is, szeretik az erő kifejtéssel járó multságokat. Isznak és táncolnak, égnék az asszonyokért, örömet mennek a viadalba és hősiesen viselik magokat benne — hazájokért s a kereszténységért. Egész sereg ilyen lovatot ismerünk: egyet sem, a kiben korának ez a típusa erősebben nyilatkozott, mint BALASSA BALINTBAN. A Balassák vére különben is eléggé kiváló volt. Vitézségök és erejök apáról fiúra szállott ép úgy mint szenvedélyeik hatalmas heve, mint az erőszakos, végtetek közt mozgó természet, a melylyel mindnyájan meg voltak áldva, verve. Vakmerő harcosoknak, szilaj, önző, féktelen lovagoknak, környezetök és alattvalóik ostromainak születve, az öserő nagy, eleven forrását hordozták lelkökben, hogy jóban, rosszban egyaránt kitűnjének és a század erényeit és bűneit egyaránt fokozott mértékben mutassák fel. Határtalan haszonlesés, könyörtelenség, rideg számítás és lobogó tűz, külső és belső villongás, daliás bravúrok, sötét gaztettek és megtevélyedések szakadatlan láncolara — ime négyszazados pályájuk a XIII. századtól a XVII.-ig, győzedelmeskedve a legválságosabb körül-

ményeken és diadallal tartva meg őket a legelölkelőbb családok között, melyek Magyarország sorsára befolytak. A legderekből Balassa örökölte atyáinak temperamentumát. Ez a híres dalia, ki egy nap tizenegy nehéz párviadalt vív meg győzelmesen, ép úgy megtapossa a törvényt, a tulajdonjogot, mint ősei, épp oly embertelenül kinozza jobbágyait, mint századának legtöbb apró zsarnoka, és ha kell, ép úgy alkalmazkodik a körülményekhez, mint amazok. Azonban másfelől derek iskolába járt, szerető, buzgó édesanyjának nevelése szívébe oltotta korának hitét, mely életének válságai és szenvedései közt újra meg újra megszólal lelkében: Bornemisztától, ki udvari papjuk volt, megtanulta szeretni az irodalmat, a költészetet, mely végigkíséri pályáját. Gyermekek- és ifjúkorának ezek a becses hagyatékaik megóvták attól, hogy végkép elmerüljön a Balassák vadságában, és a kor anyagiassága közepett szárnyat kölcsönöztek lelkének. Gyöngeségei újra meg újra elragadták; de viszontagságainak hullámvérései közt szívének mélyén föl-fölvillan valami nemes idealizmus, mely maradandóbb tévedéseinél s hibáinál. Még úgyszólván gyermekifjú volt, mikor az irodalomban fölépített. Apját hűtlenségi pörbe fogták, börtönbe hurcolták, s mikor szökéssel sikerült szabad-
ságát visszaszereznie, két éven át virrasztott a maga és családja védelmére készen kékkői várában. E nehéz, nyomasztó idők terhet könnyíteni, »szerelmes szülőinek háborúságokban való vigasztalására« lenni — ime a 18—19 éves fiatal ember föltett célja. Egy jámbor elmélkedő német könyvet fordított le,¹ a melyet tanítója lelkesedve magasztalt és terjesztett: »mert mint az kis orvos kertecskébe az betegnek drága és hasznos füveket, szedegetnek és öszvetörnek az orvosok, nagy nehéz fájdalmú betegségeknek meggyógyítására, és mint az szép leánzók, szép és jó illatozó virágokból ékes koszorókat kötöznek az ő külső ékességekre: így ez kis könyvecskéből is, mind egészséget, mind szépséget vehetsz lelkedben.«² Azonban igazi terét csak ezután találta meg. Korának szokásai, családjának bajnok hagyománya, lelkének vonzalma ösztökéli a vitézi életre, a »végekre«, hol e mozgalmas időkben a magyarság nemzeti életének egyik legjelentékenyebb része lüktet. Kanizsa, Esztergom, Érsekújvár, Eger táján megújul a régi lovagvilág, melyhez a spanyol-mór küzdelmek voltak hasonlók, mely hitével, lelkesedésével, önfeláldozásaival, prédáival és kedvteléseivel. Balassa Egerben és környékén élvezzi annak minden felbuzdulását, édes és fájó

¹ *Betegh Lelkeknek valo fvués kerteczke* meliben sok fele io szagu, es egesseges fwuek talaltatnak, mely fwuek által az lelkek mindennemő betegsegekben, fogiatkozásokban meg eleuenedhetnek es meg Vyulhatnak: Ehez foglaltatot egy szep tudomány: Tudni illik mikeppen kellien embernek magat biztatni, az niomorusagnak wldeőzesnek es kennak ideieiben . . . Bock Mihaly által zereztetet Nemeteől. Krakkó, 1572.

² Bornemisza, *Negy keonyvetske a Keresztyeni Hitnek Tudományarol*. Sempte, 1577. A 4. rész ajánló levelében.

izgalmaikat. És ennek a tarka, változatos életnek érintésére megnyílik a szíve, kitarul a lelke, ajkán fölcsendül a dal, melyhez hasonlót nem hallott még a magyar föld. Mintha erős, acélos levegő csapná meg arcunkat. A mezőn a tavasz üdítő szellője száll, bokrok, fak virágba borúlnak, a harmatos fűvön paripa legelész, katonák futtatnak, álldogálnak szerteszét. Egy csapásra benne vagyunk a lovagi költészet világában, látjuk erőből duzzadó, ifjú alakjait, érezzük sajátos, szilaj lelkesedéseiket. Csak most tűnik ki, mennyire távol esnek tőlünk. E vas idegzetű ifjoncok végtelenül elűtnek a XVIII. és XIX. század érzélgős, finomkodó, otthon ülő, pesszimiztikus embereitől. Alig törődnek testi fájdalommal, étellel; olyan erősek és szilajok, mint paripáik. A kikelet megnyitja előttök az illatos mezőt és a harcokat. Mily öröm, ha ellenség érkezik! Akárhányszor be sem várják: az igazi dalia jókedvűből is próbára indul. «holott sebesedik, öl, fog, vitézkedik, homlokán vér lecsordul.»

Véres zászlók alatt lobogós kópiát
 Vitézek ott viselik;
 Roppant sereg előtt, távol a sik mezőn
 Széllyel nyargalják, nézik.
 A párdúc kápákkal, fényes sisakokkal,
 Forgókkal szep mindenik.
 . . . A nagy széles mező s a szép liget-erdő
 Sétáló palotájok;
 Az útaknak lese, kemény harcok helye
 Tanuló oskolájok;
 Csatán való éhség, szomjúság s nagy hévség,
 Fáradság — mulatságok.
 Az éles szablyákkal méltán örvendeznek,
 Mert fejeket ők szednek;
 Viadalhelyeken véresen, sebesen,
 Halva sokan feküsznek:
 Sok vad madár gyomra gyakran koporsója
 Vitézül holt testeknek . . .

Semmi, az jó hírért, névért, az szép tisztességért mindentől meg kell válni. Példaadás, emberség, vitézség a jelszavok, és jó nevek a világon szerte szerént vagyon mindeneknél. Aztán nem vetik meg a táncot, körben járó »jó borokkal töltött aranyos pohárok«-at, s élvezik a szerelem gyönyöreit. A virágének, a szerelmi dal mindedig jóformán ismeretlen volt az irott költészetben; a papok az erkölcstelenség eszközeit és alkotásait látták benne és egyező akarattal üldözték s kárhoztatták. Most ennek a becses költői fajnak termékeit szintén betűkbe kezdik foglalni. Nemcsak egyes, szétszórtan fellépő dalokról van szó, hanem egy egész költészetről, a melynek művelője valóságos költői egyéniség. Balassa ismeri a múlt — XV. — század két deák költőjét:

Katonák a végvárakban.

Marullust és Angerianust, tud lelkesedni egy sereg német, lengyel, olasz és török költeményen, Buchanan, Beza versein, és el tudja lesni a nép nyelvének költői kifejezéseit. Egy kezdődő áramlat elején jár,

Balassa Bálint arképe.

melynek nem egyszer van szüksége idegen anyagra és keretre, hogy művészi hatással fejezze ki magát és lehető gazdagságra tegyen szert. Úgy szívja magába részéiket, hatásaikat, mint egy növény a talaj molekuláit. De aztán büszkén, diadalmasan emelkedik föl és valami

sajátos benyomást gyakorol, minőre hiába igyekszünk visszaemlékezni. Csodálatos mélyen tud szeretni. Olyan a lelke, mint az izzó tűz, és erős, buja képzelete ontja a képeket. Mondják, hogy első eszményképe, Losonci Anna, Ungnád Kristófné, vagy ennek leánya: Losonci Anna Mária iránt Egerben gyúlt halálos szerelemre. Innen fogva bizonyos rajongás fogta el, a melytől végleg soha sem bírt szabadúlni többé. Emésztő szenvedélye uralkodott egész valóján, zsarnoka volt idealjának, féltékenység, bizalmatlanság gyötörte: a józan ész szava elveszett érzelmeinek nyugtalanságában, s nem szűnt meg kínozni azt a nőt, ki valóban őszintén ragaszkodott hozzá. Ez a féktelen, szilaj érzés, e zabolátlan képzelődés csupán egyes percek gyönyörére és heves izgalmakra volt teremtve, a tartós béke és csöndes, zavartalan öröm csak örök sóvárgásnak tárgya számára. Valóban lirája a szenvedés költészeté, a melyben ritkaság a boldogság hangja. Az a két egymásért lángoló szív soha nem érti meg egymást egészen. Félremagyarázzák egymás örömét, bánatát, tartózkodását; képzelt hidegséggel, képzelt hűtlenséggel kinozzák magokat. A lánc, mely összefűzi őket, már-már szétszakadóban; akkor jó egy világosabb pillanat: szív a szíven, ajk az ajkon, és egy percre rózsaszínből tündöklök minden. Hanem ez a perc is elmúlik, aztán újra beáll a régi sötétség, a régi habozás, kétség, vívódás.

Szívem nyughatatlan titkon ő magában,
Bű miatt gyötrődik, fáradt bánatában,
Nagy kivallásában
Emésztetik mint fa tüztől sebes lángban.

Pedig a szerelme tiszta, mint a kűtfőből buzgó víz. Örömet szolgál annak a leánynak, noha az gyöttri őt szüntelen; jó kedvvel tűr, szenved, enged, csak kedvébe juthatna. De csak egy kegyes szót sem tud nyerni tőle, sőt azt sem érheti el, hogy őt láthassa. Anna örvendez kinjainak, mint a párdúc prédájának, mosolyog gyötrelmein. És még sem bírja elhagyni, sőt csak megbántani sem.

Tulajdona vagyok, szabad ő én velem,
Rabja vagyok, meggyek? ¹ ha megöl is engem,
Vagy csak gyöttri lelkem . . .
Szabad, ihon vagyok, övé szegény fejem.
. . . Nem úgy megyek el, hogy lennek nálad nekül,
Mert miként hogy test nem elhet lelek nekül,
Így te szerelmedtől
Soha nem válhatom meg halálom nekül.

Mind hiába, nem tud vége szakadni a háborúságoknak. Eleget túrt, nem gyötrődik tovább. El fog felejtetni mindent: szerelmet, rab-ságot, szabad lesz újra, öröme: jó ló, hamar agár, tölt kupa . . . És

¹ Mit tegyek?

elindul -gyűlésbe — Békés támogatására Báthori ellen — »jó ruhás legényekkel, hozzá hasonlókkal, vitéz ifiakkal, nem kehegő vénekkel«.

Szabadon örülök minden mulatságoknak,
Búsultát sem gyakran látják vidám orcámnak,
Azért mert költses —
Nem vagyok szerelmes —
Senki ékes voltának.

... Kegyesek, szép szűzek reám bár úgy nézzenek,
Valamint akarják, azzal mind egyet érnek,
Mert sem szerelmekkel,
Sem gonosz kedvekkél
Többé vízre nem visznek.

Igy altatgatta büszke szívét. De a Békés-féle támadás kudarcot vallott. Balassa maga sem kerülhette el, hogy Báthori István elé ne hurcolják. Másfél esztendő fogsága közben éreznie kell, hogy keble zsarátnoka nem aludt ki; sőt újabb és újabb lángokra lobban. Mint afféle nemes rab, kit csak becsületszava köt, megfordulhat Erdély előkelő társaságaiban, s lelkében egymásután csap föl a szerelem. Most Csáky Borbála nevére ír egy búsongó, szép levelet: az ő fényes napjához: terjeszszé fényét ő feléje is:

Lám az Aetna-hegyet mondják tengeren túl,
Hogy koroskint égten ég,
Kit soha sem olthat meg sem eső, sem hó,
Sem másféle nedvesség,
Kinek égésében soha sem volt, sem nem
Lészen ez világon vég:

Az én szívemnek is, ki nagy szerelmében
Hozzád régen fölgyúladt,
Tűzét meg nem oltja sem bú, sem nyavalya,
Sem egyébféle bánat,
Ha szerelmemért szinte megölsz is engem,
De ugyan el nem alhat.

Rólam azért vedd el szomorú néztedet,
És mutasd vig kedvedet,
Te két szép szemeddél, melylyel gyakran megölsz,
Éleszsz viszont engemet:
Tudod, úgy szeretlek tégedet, kedvellek,
Mint tulajdon lelkemet.

Majd ismét »új szerelemtül« beteges a lelke. Bebek Judit »édes piros ajka«, személye, tartása, kék szeme — szívét felgyújtó két fákllyája tartja fogva, hogy ez a szeszélyes, múló érzés is csakhamar elenyésszék. A változékony, csapodár hanguiatok mögött folyton megjelenik az első, igaz szerelem bús érzelme, mint valami lelket gyötrő, elmaradni nem tudó kísértet.

Síralmas nékem idegen földön
Már megnyomorodnom :
Szívem meghervadt nagy bánat miatt.
Nincs már hova fognom.

. . . Vagyok már szinte özvegy gerlice,
Szomorú én életem,
Nem kell arany lánc, sem pengig vig tánc,
Nincs semmihez kedvem.

Felejtett árva itt mint pusztában
Csak remete módra
Tengek, nem élek, lenni sem lelek,
Mert jutottam búra.

Ti mezők, hegyek, berkek, szép völgyek,
Kikben gyakran jártam,
Szép szelid vadat, hangos madarat
Ott hallottam, láttam :

Isten hozzátok, s adja, rajtatok
Az avagy örvendjen,
Az, a ki ekkor engem szeretett,
Mostan se feledjen.

Oda vágyik, vissza, lakta földére, hozzá, ki után szíve hal, vész, mint anyja után az eltévedt szarvas-fi. Csak legalább hírt hallana felöle: de kérdezősködni sem mer utána. Így éli át a fogságot. Aztán — 1577 elején — siet haza felé. Anyja már négy éve meghalt, lehet, atyját sem látta viszont többé. A maga ura lett, követhette hajlamait. Boszút állt, hatalmaskodott és pöröket vont nyakára, melyeknek fönmaradt iratai árnyat vetnek reá. De újra katonaéletet élt, vitéz dolgokban vett részt, felújíthatta régi szerelmét és folytatta a dalt ott, a hol elhagyta. Még egyszer énekelhet a viszonzott érzés gyönyöréről, a rejtkehelyen kapott virágról, a kedves édes féltékenységéről, mikor egyszerre mindennek vége.

Lelkemet szállotta meg nagy keserűség,
Csak nagy bánat léssen életemben már vég :
Oh én szívem mint ég!
Hogy szerelem miatt örök kinba csék.

. . . Ó én két szememnek szerelmes világa !
Keserves fejemnek te valál gyámola :
Mire hát bánatra
Hagyál el engemet ilyen árvaságra !

Nemde nem kedvedért hagyék el egyebet,
Vajjon s kinek ajánlottam szerelmemet ?
Szerettem-e többet ?
Tudod, kedveltelek egyedül tégedet.

Csak te valál nekem minden ekességem.
Szerelemre te gyútád szívemet nekem :
Mire hadsz el engem,
Ha nálad nélkül is elfogy én életem ?

Szegény fejemet már mivel vigasztaljam,
Szívemnek keservét kinek panaszoljam?
Magam hová fogjam,
Ha siralmim miatt én ugyan elasztam.

Igazán történt ez is méltán én rajtam,
Mert ok nekül magam búcsút neki adtam.
Szegényt háborgattam,
Hozzám nagy szerelmét semminek tartottam.

... Nem volt kettős szíve, ki miatt énnekem
Kellott volna félnem vagy idegenkednem:
Tudom mit írt nekem,
Erős esküvéssel mint bizlalt meg engem.

A megkínzott, eltaszított leány ment tovább a maga útján. Ment »más szűz kezére«. Szíveik nem találkoznak többé. A költő, az »árva gerlice« lelt új társat, ki »előbbi szerelmének inségéből kivette«, jökedvének lengedező szelével bús voltát elverte.

Immár ő érette egyebek szerelme
Nálam mind semmivé lőtt,
Mert szeme nyilával, nagy igazságával
Mint célt engem már meglőtt,
Bévett szerelmiben, kívül mintha engem
Ő ugyan idvözített.

... Távol vagyon immár nagy keserűségem.
Gyönyörű én életem!
Mely szépek tavasszal sík mezők virággal:
Boldogsággal jó kedvem
Azon módon rakva, nem győz örvendezni
Eleget szeretőmen.

Még egyszer végignéz lezajlott ifjúságán s ballépésein, melyek csak bánatot teremtek. Meghatóan szép költeményt intéz az Istenhez: könyörüljön lelkén, mely nyavalyás testében tévoa bujdosik, mint madár a szélvészben. Ne vonja meg tőle bátorító szavát. És 1584 karácsonyán megköti a házassági frigyét unokahugával. Dobó Krisztinával, ki csak nem rég kísérte sírba első férjét, Várday Mihály királyi pohárnokot.

A kocka el volt vetve. Életében nincs többé megállapodás. Az ár ragadja magával ellenállhatatlanul. Esküvőjéről indul Sáros-Patak erőszakos elfoglalására, melyhez Krisztina jogot tartott; sógora, Dobó Ferenc vérfertőzésről vádolja és büntetésből a koronara szállandó birtokait kéri. Súlyos, nehéz perekbe bonyolult, melyeknek boldogtalan végét előre kell látnia: önző ellenségei elhalmozzák gyalázzal, rágalommal. Háza, hírneve alatt folyton inog a föld, csak az a kérdés, melyik perében nyílik meg, hogy elborítsa. Ez észvesztő éveknek nincs semmi vigasztalása ezen a földön. Meghurcolva, üldözve mindenfelől, zaklatott

lelke mély keserűségével fordul az Istenség felé. Soha sem írtak szebb s mélyebb hatású magyar vallásos énekeket. Szerelmi költeményei között mindedig alig találkozott néhány, a mely mint egész sikerült és nem inkább egyes részleteivel tűnt ki; most, az Úr trónja előtt, művészi creje is megkétszereződött, s átlátszó, tiszta szerkezeteivel és egyszerű, nemes költői nyelvvel néha szinte a régi himnusz-költők színvonalára látszott emelkedni.

Adj már csöndességet, lelki békességet.
Mennybéli úr!
Búdosó elmémet, óvd bútól szívemet,
Kit sok kin fúr.

. . . Nyisd fel karodnak, szentséges markodnak
Aldott zárját:
Add meg éltémnek, nyomorúlt fejemnek
Letört szárnyát . . .

Repülvén, áldjalak, élvén, imádjalak
Vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván, haljak meg, nyugodván
Bűnöm kívül.

E költemények föltárják elhagyatott állapotát és lelkének meg nem törő erélyét. Ellenségei hiába törnek vesztére, hiába telvék „alnok praktikákkal”, hiába lövöldözik éjjel-nappal rágalmazó szókkal. Nem fog elbukni, mert az Istenben bízik.

Csak emberek vagytok, mit félek tőletek?
Mert oly igaz bírót hívok ellenetek,
Az ki jól látja, mit végez ti szívetek,
Alnok tanácstokat el nem rejthetitek.

Te azért, én lelkem, meg ne botránkozzál,
Semmi dolgaiddban azért hátra ne állj:
Nincsen jóakaród, ne gondolj te azzal,
Te jó Istenedben annál inkább bizzál.

Talán még nincs elveszve minden. Az emelkedni kezdő, befolyásos katolikus egyház még mindig megvédheti. Reménykedve kap ez utolsó mentőeszköz után és leteszi az ünnepélyes hitvallást. Mindhiába, nem menekülhet sorsa elől. A királyi kegyelmet megnyeri, de az egyház semmisnek mondja ki házasságát; fiát törvénytelennek ítélik és megfosztják örökösödési jogától; felesége elhagyja és máshoz szegődik. Mindent elvesztett, még a szerelmet is, mely talán mindenért pótolhatta volna. És mégis, legalább eleinte, azt hiszi, hogy kimélnie kell Krisztinát. -Nem illik hozzád, hogy róla gonoszt szólj.- Csak utóbb tör ki mély keserűsége:

Bar ne tudtam volna, mi legyen a szeretet,
 Mért született engem, a ki engem született
 Ily gyilkos kinokra, sok búra, bánatra,
 Mert vagyok ily megvetett!
 . . . Szívednek nem hittem, tudod, sok ideig,
 De utánam jártál tovább esztendeig,
 Bittel még Istent is csalhatsz, mért nem embert is:
 Meg is ver holtodig.
 Szenvedj te is értem, hogyha én szenvedtem,
 Verjen meg az Isten méltán is érettem,
 Ne csalhass több szívet, itten érjen véget
 Álnokságod értem.
 Azt gondoltam, előbb a nap sötét leszén,
 Mezei füveknek egy színe sem leszén:
 Mintsem azt erhessem, tőled megvettessem —
 Isten hozzút teszen!

Most, a bukás, elárulás nehéz óráiban, mikor pokolnak látszik ez világi élet-, egyszerre eszébe jutnak a méznél édesb szók, örvedetes csókok, az elmúlt régi jók, az eltaszított hű leány keservei, a kit ez asszonyért «mint gyümölcseiért diófát ág közül» jóságáért elvert magától ok nélkül. Lelkét körülveszik ezek az édes, fájó emlékek, és szívében mind világosabban érzi a régi szerelem már-már kihamvadó tűzének lángra lobbanását. Mint a mérges nyíllal lőtt vad, kiből nyilván ki nem szakad, fetreng, sem élhet, sem halhat: hordozza érzelmeit. Néha már maga is reményleni kezdi a remélhetetlent: képzeletében boldog jövőről álmodik s ábrándjaiban átéli a kibékülést. De az álom csakhamar szétfoszlik és a sivar való csak gyűlöletet láttat iránta Júlia szívében, a hogy Annát nevezgeti. Önvád marcangolja, emlékezet mérge veszti és súlyeszi, támasztván elébe esztelenségében esett szörnyű vétkét.

Az sötét éjszakák minden állatoknak
 Kedves nyugalmat hoznak,
 . . . Csak nekem, vesztettek, hogy mind napok, csek
 Szörnyű kinommal múlnak.

Nem tud szabadulni: Julia szépségétől, e szép szemektől, melyek úgy lebegnek, mint a menny csillagi télben, éjjel, szép égen. Forr, gerjed elméjére, mint hangya fészkére, sok új vers, mint sok hangya. Nem tud meggyógyulni, nem bír feledni. Elműlik minden, csak az ő szerelmének, mint pokol tűzének nincs vége, mert égten ég.

Ha ki akar látni két eleven kútat,
 . . . Nezze két szememet, kik mindenkor sírnak
 Ha ki akar látni olthatatlan szemet,
 Nezze az en véghetetlen szerelmemet,
 Ki mint pokol tüze örökké csak ég.
 Ha ki akar látni szörnyű mely sebeket,
 Nezze szeremtől sebesült szívemet
 S ottan megismeri, mint gyötör engemet.

Azonban hiába könyörög: a »fényes fehér rózsza« nem indul meg gyötrelmeim, sok esedezésére, szép leveleire csak választ sem tész neki. Szép sólymok, vad rárók, kiket madarászok tanítanak, viselnek, bánással, tartással, szóval, kiáltással, szelídek, kézre jönnek: csak az ő sólyma, édes, vad rárója marad érzéketlen . . .

Mi haszon énnekem hegyeken, völgyeken
Bujdosva nyavalyognom,
Szörnyű havasokon, fene párdúc-módon
Kietlenben bolyognom,
Tövis közt bokorban, sok esőben, hóban.
Holtig csak nyomorognom?
Ha mindenütt éget szerelem engemet,
Mind bűm, kínom, csak károm!

Reményét veszítve, szórakozást keresve bolyongott a hazában; mámorba ígyekezett fojtani bánatát. Bécsi aranyhajú Mária Annák, rózsás arcú, kaláris ajakú Zsuzsannák egy pillanatra feledésbe ringatták: de bús szíve égett tovább. Krisztina házassága az utolsó tördőfést is megadta lelkének. Nincs többé maradása ezen a földön, üzi a szégyen, mely a halálnál is súlyosabb. Kifelé, idegen országba. Még egyszer leborul keblének oltárai előtt három megható költeményben, a melyek költészetének gyöngyei maradnak.

Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten!
Ki előttök mentél tüzes oszlop-képből,
Ígéret földére vezérelvén szőpen
Kalaúzok voltál minden szerencséken:
. . . Könyörgök, nekem is hogy légy már vezérem,
Mert im bujdosni űz nagy bű és szemérem.
Én Istenem! ebben ne veszszem el vérem,
Őrizz meg gonosztul, felségedet kerem.
Építsd fel elmémet az jó bölcseséggel,
Szívemet peniglen hittel, merészséggel,
Bujdosó fejemet töredelmességgel
S te adtad lelkemet buzgó könyörgéssel.
Jártomban, költőmben hogy csak reád nézsek,
Bűmben, örömben reád figyelmezzek,
S jó, gonosz szerencsét csendesen viseljek,
Soha semmi helyen el ne felejtsek.

Nem átkozza feleségét, megbocsát neki. Élje vigan világát, az Isten ne rója föl háladatlanságát. Aztán a hazához fordul:

Oh én édes hazám, te jó Magyarország!
Ki keresztyénségnek viseled paizsát;
Viselsz pogány vérrel festett éles szablyát,
Vitézlő oskola! immár Isten hozzád.

Egyenkint szakad el mindattól, a mi bajnok szívének ebben a hazában drága volt. Nem marad hátra senki, semmi: a vitéz egri

társak, a ráró-szarnyon járó paripák, fényes hadi szerszám, daliás legények, kiket tartott, nevelt, hős próbáknak helye: a sík mező, fás, sziklás hegy, völgy, erdő, az igaz rokonok és barátok, szép szüzek és örvendetes menyek. A dalia igaz, fájdalmas búcsúja ez, a melyben nincs egy hamis hang, egyetlen vonás, a mely nem jellemezne. Most már vége mindennek, a mi visszatarthatná. Elmúlt a régi idő, beborúlt ifjúsága. Messze, idegen földön ha jár, ha hírét sem hallják, talán ellenségei sem fogják többet bántani. Még Annához intéz egy istenhöz-zad-ot. Bocsássa meg, ha vétett ellene. Isten tudja, látják-e még egymást valaha.

Immár sólymocskádat, kedves madárkádat,
Kit karodon hordottál,
Klárissokkal rakott, skófiummal vőrtott
Lábszínóron tartottál:
Bocsásd el békével, szegényt, hadd menjen el,
Reá ne haragudjál.

És rálép a vándorútra.¹ Oszti harmat után végre, mikor aztán fujdogál a hideg szél: ha sárgul, hulldogál a fáról a levél: zöld erdő harmatját, piros csizmája nyomát hóval lepi bé a tél . . .

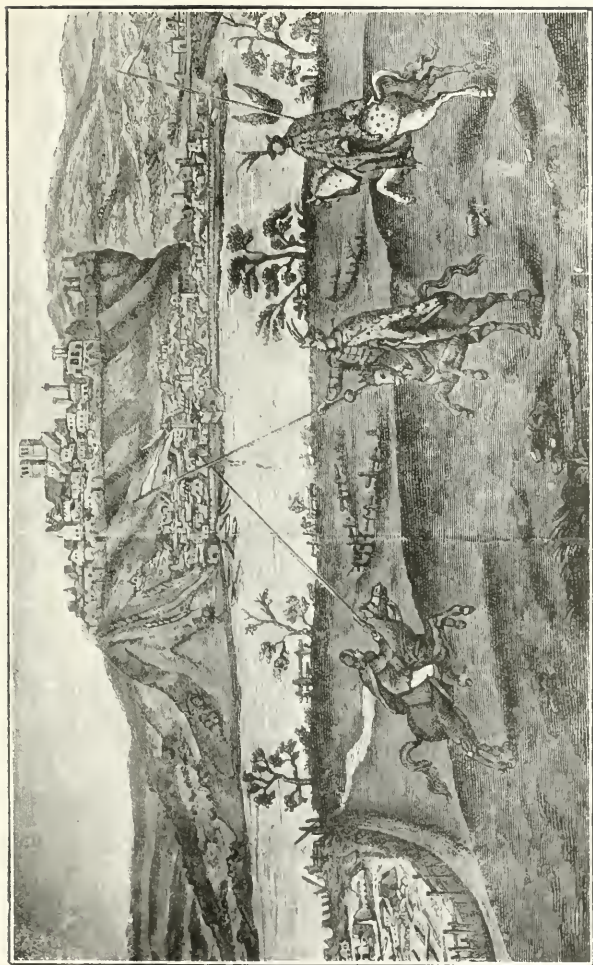
Túl a Kárpátokon, Lengyelországban ismét föltetszenek azok a nyomok. Krakkóban, Danzignál, »a tenger partján, Oceánium mellett« újra meg-megszólal az ének. A boldogtalan költő újra dalol égő szerelemről, szépséges Coeliáról, kit, ha reá tekint, Juliának vél:

Egyenlő két rózsa, kinek mind pirosa,
Állapatja, színe egy:
Sem egy ágon termett — kit zöld levél fedett —
Nem hasonlóbb két ért meggy,
Mint ez Juliához, kinek szép voltához
Gerjedek, mint Aetna-hegy.

Szívében »tüzet szít« Zsuzsánna, a kis lengyel citeráslány, sőt a -friss szép fehér póka, édes szörű móka, porcogós Annóka« sem talál megvetésre. Forró, szenvedélyes szíve így hull lassankint alá. »Több java már nincsen«, az élettől hiába vár egyebet. Az a fényes világ, a melyért annyit küzdött, el van temetve örökre: számára nem maradt több a földön, mint a sár, az iszap és az elhagyatottság.

Mindentől megváltam, egyedul maradtam,
Barátim elhagytanak:
Iszonyú kösziklak, erdők, széles puszták
Fejemet lap pangatják:
Idegen emberek engem elkerülnek,
Magok hozzám sem adják.

¹ 1589-ben. Szent Mihály napja előtt való harmad héten: szeptember 10—17. között.

Esztergom a XVI. században.

... Repülő madarak ősszel ba távoznak,
 Megjönnek ismet nyárban;
 Úgy félelmes vadak messze hogyha futnak,
 Térnek szokott barlangban:
 Csak egyedül nékem nem szabad megtérnem
 Öröömöm hajlékában.

A tél mikor múlik, víg tavasz érkezik,
 Föld mindenestől újjúl:
 Levelekkel erdő, örvend a sík mező
 S virágokkal béborúl:
 Csak en szegény lélek sírok és kesergék,
 Mert öröömöm nem újjúl.

És megmaradt számára még egy: a vallás. Mikor valóban nincs mar itt senkije, tud imádkozni legalább. Gyermekségétől fogva, mint atyja után a fiú, könyörögve járt Istan után: most is az ő kezére bizza útját, benne hisz és remél:

A szép harmatot miként hullatod
 Tavasszal virágra:
 Sok jódat, uram! úgy hullasd reám,
 Te régi szolgádra.

1594 tavaszán Esztergom ostromára hazajött, a harcban halálos sebeket kapott és május 26-án meghalt. Utolsó szavai voltak: »Krisztus meghalt értem, miért kételkedjem? Uram, a te katonád voltam, a te seregdedben jártam!« Ez a főlemelő, megnyugtató vég fejezte be ballépéseit és szenvedéseit. Mint igazi lovag szállott sírjába: megkoszorúzva a hős és hazafi, a vallásos és szerelmi dalnok pálmájával. Helyesen mondták róla, hogy egy troubadour lelke lakott benne. Troubadour volt, a renaissance csiszoltabb, finomabb troubadourja, kinek költészetén megérzik a reformáció lehelete és a népköltészet hatása. Egy ideált őrzött meg és tett halhatatlanná, mely sokoldalúbb, mint a melyet a vallásos irodalom fölmutat, e mellett minden ízében igaz és korában gyökerező. A Balassa bajnoki eszménye a középkoré. A kereszténységért s dicsőségért kötötte föl szabljáját és a régi vitézek győzhetetlen urának nevében viseli. Mert nem fizetésért, nem gazdag prédaért járom, tudod, útamat: hanem szent nevedért s a szép tisztességért, melyben megkisebbitél«, kiált egyik erőteljes könyörgésében Krisztushoz.

Te vagy szál kópíám, te vagy éles szabljám,
 Jó lovam hamarsága:
 Elmémnek vezére, karjaim creje,
 Én szívem batorsága:
 Bizván szent nevedbe, mégyek örvendezve
 Bátran káromlóidra.

E gondolat még a múlt korszak hőseié, de a XVI., sőt a XVII. században is elten él. Magyarország még mindig a kereszténység bäs-

tyája, hol két ellentétes világ küzd egymással. A hadi nép »Jézuskiáltással ront ellenére, és a bajvívót ugyanaz lelkesíti, a mi a papot szószékén, az egyházi írók könyvei között. Az Isten országát védik, a mivel egyúttal hazájoknak is használnak. Ez a nagy, egyetemes gondolat kölcsönöz ideális fényt pályájoknak, mely egyformán telve szilaj nyereséggel, és általa válnak akkori értelemben való nemzeti hőssé. Van egy nagy eszméjük s érzik a faj, a közös nagy egész nyomorúságát. És Balassának egyetlen valódi hazafias költeménye tömörebben és hatásosabban fejezte ki ezt a nyomort a század bármelyik verselőjénél.

Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép!

Kedvelt, böcsült véred lett esúfoltságossá,
Szablyádnak bő zsoldja nagy olcsóságossá,
Megcsorbult nemzeted változott korcsossá,
Neved ékessége nagy utálatossá.

Föld reménségére fölnevelt úrfiak
Szemétre vettek úgy mint köz tyúkfiak,
Zsirokkal hizódnak az idegen fiak,
Hozzad nem különbek, mint az ördögfiak.

Hazádnak szép vége mindenütt csonkán áll,
Seregéd szép száma fogy, romol s szállton száll,
Inséged nő s árad, véled egy ágyban hál,
Bő étkeid helyett rakódik apró tál.

Ki szánhat? bánd magad nyomorúságotad,
Mert nézi, nem éri az csak romlásodat,
A ki építhetné te szép országodat,
Könnyen mulatja el csak záloglásodat.

... Oh kedves nemzetem, hazám, édes felem!
Kível szerelmetes mind tavaszom, telem,
Keseregj, sírj, kiáltst Istenedhez velem!

A fájdalom, felindulás és harag ez őszinte nyilatkozata kimeríti hazafias költészetét, de bizonyosága erős hazaszeretetének, mely a magyar faj jövőjén aggódik és az idegen uralom szemérmelenségét s tehetetlenségét gyászolja. És most vegyük mindehhez daliás kedvteléseit, a dalt és szerelmet, a melyek társai és elődei sorából először ajkáról hallszanak felénk, egy életen át tartó mély sovárgását és szív-kultuszának természetét. Mindez a legnagyobb mértékben rokon a régi romantikus világgal és irodalmi szempontból nagyrészt az újdonság varázsát gyakorolja. Mint vallásos költő csak igen magasán állott társai fölött, de nem tört új csapást. Kortársai, a kik csaknem kizárólag ez oldalról méltányolták, azt beszéltek, hogy »egy ígén többet nyom, mint más nagy rakás szón.« Valóban: versei tartalmasabbak mint azoké, kik előtte vagy utána jámbor ritmusokat gyártottak, telvék erővel és költészettel, öt darab zsolnárfordítása közt e faj legszebb termékei

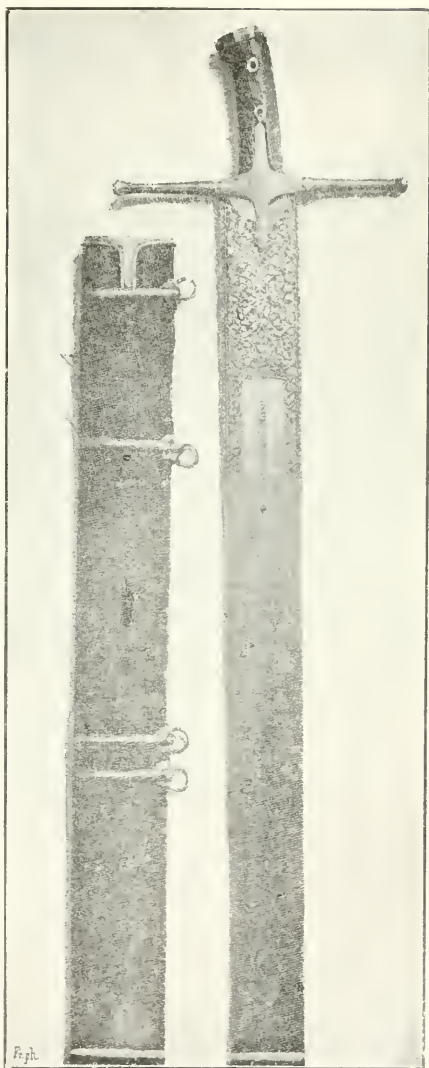
† Rudolf.

maradtak hátra: de magokon viselik a reformáció verselő iskolájának összes lényeges vonásait: komor hangulatát, büntudatának mélységét, Istenben való hitének szilárdságát. Még hazafias versében is van valami a jeremiádokból. De csakhamar elhagyja ezt a megszokott levegőt: a bajnok lelkesedésével hirdeti a katonaelet szilaj, izgalmas örömeit, és magasztalja azt, a mihez ez a nép mindig vonzódott: a természet szépségeit. Lelkesíti a tavasz, a szabad, iratos mező, a fényes harmat-csepp, a virágba öltözött fa, lombok alól kihangzó madárdal, a tiszta éjszakában reszkető csillagfény; vonzzák színei, hangjai, hangulata. Művei telvék természeti képekkel és hasonlatokkal, különösen a *virág-énekek*. Költészetének javarésze van lerakva ezekben a költeményekben, a melyek ifjúságától úgyszólván haláláig elkísérik. Mint a középkor híres lovagai, a kik dalolva jártak várról-varra és országról-országra bujdostak, szívökben és ajkukon hordozva eszményképök szépségét: úgy futotta meg pályáját, örökös bánatban, égő epedésben, bár neha, közben egy-egy -szegfű szép virág- ajkáról is szedve a mézet. Nem bírt ellenni szerelem nélkül s ép oly mértékben érezte szükségét, hogy izzó lelke tartalmát rímekbe öntse. Vannak mesterkelt dalai, különösen azok között, melyekhez az eszmét, anyagot idegen, tudós mintáiból kölcsönözte; van sok, meglepően mély és igaz, -kikben állapítja, megtetszik mivolta igazán életének-.

Mint valódi, hivatásos lírikus lépett az irodalomba és a reformok egész sorát kezdte meg. Mint a renaissance tanítványa, mint született költői egyéniség, kinek az ének ösztön és nem mesterség, a század komor, erkölcsi és vallásos irányával szemben is érezte a szerelmi költészet értékét. Helyet biztosít a szerelmi lírának a műköltészetben, bár idevágó műveit közzé nem tette, sőt mint neki csak bánatot szerző -átkozott verseket- tűzre kárhoztatta. Géniusza kereste azt a belső formát, mely a világi dalhoz illik. Az egyházi költészet kényelmes hosszadalmassága csábította, de alkotott igazán sikerült szerkezeteket és általában megalapította a világi dalt. Ez a lépés közelebb hozta a költészetet az élethez és az új motívumok egész tömegét tárta föl előtte. Sőt rámutatott a nemzeti költészet kifejlődésének két fő forrására. Képeket, szólásokat kölcsönzött a népköltészetből és egyéniségébe olvasztotta külföldi irodalmak hatását. A mihez nyúlt, mindenben látszik tehetségének nyoma, le a versformaig, melynek hosszú sorait az ő középrímei tördelték rövidre, egyhangú csoportrímeit az ő változatos rímelése oldotta föl, dallamtalan menetébe az ő művészete öltött elevenséget: le a kopogós Balassa-strófaig, melyet nem csupán megalkotott, de divatossá tudott tenni. A magyar verselők a XVIII. századig ismerik és kedvelik ezt a formát, mint a hogy istenes énekei, hazafias és vitézi versei sem váltak pusztá emlékeké. Több mint kétszáz esztendőn keresztül megmaradt olvasott költőnek, mialatt műveiből

ezt a részt harminc ízben nyomtatták; és szerelmi költeményei, melyek közül környezete és kortársai kéziratban nem egyet dalolhattak, 1874-ben fölfedezve nem kisebbítették dicsőségét. Valóban, Balassa ma is költő, de nagysága egész mivoltában korával összehasonlítva táruul föl. Egy magyaros, sőt magyar költői világot teremtett úgyszólván pusztá sivatagban. Nem ismerünk számbavehetőbb előzőjét s alig fogunk ismerni valaha. Ez a világ mindenestül az övé, s mintegy varázstűtésre áll elő pár verses darab szomszédságában, melyek némi rokonságban állanak vele és dicsekednek a XVI. század rokonszenvével. Komoly, jámbor férfiak, mint PANITI JÁNOS, SZIRÁKI BALÁZS még előtte írtak emelkedett, vallásos szellemű énekeket a szent házasságról.

1541-ből fenmaradt egy, Apáti modorában készült epithalamikus vers, a melyet TAR BENEDEK törlített volt Szegeden. A boldond ifjúság törí magát gazdag menyasszony

Thury György kardja.

után és elveszi az aggot, hogy lehessen uraság. Nem veszi észébe, hogy az asszony végre alítja őt szamarának. Mily szép az életek egyes madaraknak és vadon erdőben járó szép vadaknak. Kiki mind hasonlót keres ő magának, pelikán nem veszi baglyot ő társának. De az asszonyok sincsenek gonoszság híjával. Sietnek öltözni, piacra ha mennek. alá-fel ólálnak, ifjakat szemlélnék, szömhunyorgatással tőlük jelet vesznek, kiből örök szégyent magoknak ők lennek. Az kövér lúd ha felkél ő sugár szárnyára, az éhes keselyű bezzeg nem kíméli. Rokka az asszony kezébe, akkor megoltalmazza ura nevét.

Vegyétek esztökbe, ifjak, magatokat,
 És úgy tanítsátok házastársotokat.
 Gyakran üsse nekik sompálca hátokat,
 Hogy ők ne nyargalják csak az piacokat.

Az *Adhortatio mulierum* ugyan ezt a kissé durva, de jóízű népies hűmört pendítette meg és olvasztotta össze didaktikus elemekkel. — A völegény *»nagy szép beszéddel oktatja«* menyasszonyát, hogy őtet *»édes uram«*-nak szólítsa, vigasságot mutasson a vendégnek, vendégségbe hívva ne csácsogjon; az utcán ne menjen ura előtt, palástját a férje hátára ne adja, ruháját megbecsülje: a piacon sokat ne késsék és ne terécseljen; marhájokat el ne tékozzolja; az bort ámbátor otthon igya, de az korcsomát ne gyakorolja: különben az ifjak csúfolódását vonja fejére. *»Ifjak, kik látják, csak megcsúfolnak, tégödet mondanak szólhatatlan társnak... ebül készültnek... csácsogó szajkónak... kabola vezérnek... az Simon bírónak... puhán kötött rokkának... feneketlen kasnak... jeles borcsiszárnak«.*

Ha megfogadod, magam ígérem,
 Marhám és pénzem mind tiéd léssen,
 Te léssz énnéköm nagy tisztóságom :
 Ifjak kik látják meg nem csúfolnak,
 Engömet mondanak nagy boldog embürnek.

Ha nem fogadod: Isten ne mentsön
 Bottul, pálcatul az te hátadat,
 Piros orcádat szégyönvallástul,
 Hatadnak hosszát szép sudár pálcatul.

1548-ban Nyilas István es Zsámboki Anna menyekzője alkalmából Nagyszombatban készült egy komoly, szép epithalámium. A magyar menyekzői verselés eddig sem vált sikamlós, sőt fajtalan ággá. A társadalmi és politikai romlás közepett még mindig találkozik egy pont, mely a köztudatban tiszteletreméltóságából semmit sem veszített. A családi életéről mindenki komolyan beszél vagy legalább komoly

erkölcsi tanulságokat éreztetve. A magyar társadalom nem lett ledérré, s az irodalomban ismeretlen az erkölcstelenség kultusza. A nagyszombati ének oly tiszta, gyengéd, szűzies képet ír a házasságról, a minőt csak képzelhetünk. A férfi engedelmességet és «Isten szerént való szeretetet» vár a menyasszonyától. Isten törvénye szerint akar vele élni és örök szerelméről biztosítja. «Akár én hol járjak-keljek ez világ szerint, néha bátor távol légyek szömélyem szerint, víg szívemben nálad vagyok szerelmem szerint.» A *virág* viszont engedelmességet ígér urának. Vigasztalója, vidámitója kíván lenni, szükségének segítője, jó társ-gyámola. Oly szendén beszélnek a házasság gyümölcséről, hogy tisztaságuk szinte megdöbrent, és oly nemesen vallásosak, minők a legjobb nevelésű halandók lehetnek. A magyar szerette a tréfát, szabad szájú volt, elcsúfondároskodott, elévelődött az asszonyi nem rovására; de illő helyen és alkalommal ismerte a lovagiasságot. ARMBRUST KRISTOF, ki jóra való szebeni szász volt és jeles tehetsége által a királyi udvarhoz került, 1550-ben az augsburgi gyűlés alatt gonosz asszonyembereknek erkelesekről írt egy éneket, szállásadójának, ama «kopott ebagnének bosszúságára,» «ki az házat bosszúságra bé nem fiti vala, magyarokat csudaképen igen gyűlel vala». A kis munka eredetileg — már csak azért is, mert a kopott ebagnét bosszanthassa — németül készült; de Armburst szász születésű létére jó magyar volt, kinek magyar szó-lásat, nyelvét sem igen érheti gáncsolás. Nem írt szatírat, csak ügyes csúfolódást, és udvariasan abból is kivette az asszony nép jámborát, — «kikhez nekünk semmi gondunk nincsen», — csupán ama másik részt csipkedve, kit gonosz erkelesek ama kopott ebagnéhoz tesz hasonlatossá: hogy lám az angyalok közt egy asszony sincsen, még csak papoknak sem fogadta el az Isten őket, félve, hogy minden titkat megtudják. Krisztus urunk megengedte Szent Tamásnak, hogy az ő oldalát érintse, de nem Magdolnának, hogy hozzája érjen. Az asszonyoknak nyelve «igen sebes»: nem csuda, mivelhogy bakfarkból lett: szüntelen nem nyughat. A férfit az Isten tiszta földből teremté. «kibel arany, búza, eztüst és minden jó dolgok teremnek,» míg

Asszonyembert az Úristen egy csontból teremté,
Mert jól tudá ő nekiek haszontalan voltokat,
Mint az csontnak, kinek ember hasznát nem veheti.
Hanem hogyha ő belőle kockákat csinálnak,
Mely kockának játszasával gonoszság sok lenne.

Itéletkor sem lesz egyetlen asszony sem, »mivel akkor minden testnek adatik az ő része«, tehát »szükség azért, hogy az csontba, kiből vétettenek, bémenjenek férfiúnak az ő oldalába.« Majd előszámlaltatnak Heléna, Klitemnesztra, Medea, a trák nők, Johanna papissza.

az egyszeri gyóntatni akaró apácáknak, Tanaquilnek és egy szélhámos leánynak példái. melyekből az a tanulság, hogy minden ember óvakodjék az »asszonyembereknek ő álnokságoktól és ő reájok semmiképen ne bizza magát«.

Ismerjük a szerelmi és katonai költészet egy-egy csinos termékét. THURY GYÖRGYnek, a század híres bajvivó dalájának 1548-ban »vérszomjúzásában« készült éneke világosságot áraszt rá, mily igazak és az életből vettek Balassa vonásai, melyekkel később a végbelieket rajzolta. Egerben és Kanizsán, Palota vára körül egyforma hévvel várják az erdőket zöldítő kikelet ébredését:

Zöldítsétek, egek, hamar az erdőket,
 Hogy próbálhassuk már nyugodt fegyverünket!
 Ellenségeinkre egyszer hogy kikeljünk,
 Török-pogányokkal vígan megütközzünk.
 Deli Kortván béget kezünkbe kerítsük,
 Délceg Mehemetet lovárul ökleljük . . .
 Adjad, nagy Úristen, vitézi tettekkel
 Végbázunk kérkedjen sok pogány fejekkel.
 Az végbelieknek tartsd meg erejeket,
 Hogy pogány verében mártsák fegyvereket!

DIVENYI MEHMET, magyar renegát ama »fekete szemű, szemöldökű, narancs csescu, keskeny derekú« leányzóhoz írt tüzes »Madzsar türki«-t.

Éjjel, nappal eszembe vagy,
 Kerlek téged, engem ne hagyj,
 Ó mely fényes orcájú vagy!
 . . . Sem élhetem, sem balhatom,
 Se ülhetem, se járhatom,
 Se ehetem, se ihatom:
 Szeretlek én, te 's megszeress.

Balassa gazdag lírája ebből a környezetből emelkedik ki, hogy nagy időn át egyedül uralkodjék azon a téren, bámulva, utánozva, de el nem érve senkitől. A XVII. század költészetének vannak szorgalmas művelői, de lírikusaiból hiányzik az erős egyéniség, a tűz, a szenvedély viharos hullámverése, az eredetiség. Ügyszólván egytől egyig elmerülnek a kor vallásos hangulatában és hallgatásra kárhóztatják a szerelmet. Csupa úri ember mind, előkelő, gazdag, nemes és vitéz, kik szerepelnek a közéletben, üres vagy nehéz óráikban elmélkedésbe bocsátkoznak és megelegednek a múlt század megnyugtatóst lehelő eszméivel. Komolyak s jó nevelésűek és lelkesednek az igaz bölcseségért, mely a józanságból és a szerencse javainak megvetésében, a tudomány és vallásosság kedvelésében áll. RIMAY JÁNOS, ki valamennyi

között a legtehetségesebb és legkedveltebb,¹ s Balassa Balint tanítványa és kultuszának hű örököje volt, telve vallásos megnyugvással, hittel, büntudattal és a földi jók kicsinylésével. Szívét senki, semmi föl nem zavarja; de tud igazsággal, melegséggel szólni és megfelel kora esőndesebb hangulatának. A világ egy nagy kert, a melyet köeső vert össze: mindenütt veszély, keserűség, háború; de mindennek vége szakad egykor. Az a bölcs, a ki lelkét, fejét sok gonddal nem nyomorgatja, tudván: Isten sok jókat ad, csak bajainkat csendes szívvel hordozzuk. Az ember bizza érdeme jutalmát a jövődre, és ne várja azt a jelentől. A mi feladatunk: a célra vigyázni, hogy a centrumot találjuk, a többit ne a halandóktól: az Istentől várjuk. Az úr semmit sem hagy jutalmazatlanul. Jámbor apáink már az életben is boldogsággal töltöztek:

Éltek sok időt szép ékes vénséggel,
Tagjok erős volt, gyomruk egészséggel,
Ő szomszédjokkal laktak békességgel,
Nagy csendeséggel.

Szeretet köztük zöldelt nyájassággal,
Törvényt ítéltek tiszta igazsággal,
Téged szolgáltak szorgalmatossággal
Halaadással.

Állott nagy rendben fiok és leányok,
Ölemben tartván édes unokájok,
Bort, búzát bőven termett ő munkájok,
És gyümölcsfájok.

Most a számtalan bűn miatt Isten mindenféle csapásokkal sújtja a nemzetet. Vissza kell térni hozzá, s újra diadalra juttat bennünket. Mert a kit ő segít, annak vagyon éles kardja, segíti, építi, vele jár, nem hagyja.

Ezt dob, trombitászó mindenkor vidítja,
Az ellenség ellen örömmel indítja,
Kópiarontásra karját vastagítja.
Roppanást, sikoltást, lövést semminek vél,
M megbátorodott már Istenében s nem fél,
Festett pogányvérrel, szagával ugyan él.
Sem halál, kín, rabság őt nem tartóztatja,
Harcon ellenségét nem is távoztatja:
Vig szívből, mert mennyből Istene biztatja.

¹ Istenes énekeit Balassa hasonló 26 versével együtt bocsátotta közre. Az első kiadás még a század elején, Lőcsén, 1604-ben (?) jelent meg és a mű a század végeig 13, mindössze 31 kiadást ért. Teljes példány csak a pozsonyi 1676-iki nyomásból ismeretes. Ennek címe: *A Nehai tekintetes és Ngos vitéz Úrnak Gyarmati Balasi Balintnak. Es amaz jó emlékezetű Istenben boldogul ki-mult Rimai Janosnak igaz hazafiának, és a' Magyar nyelv két ékességének Istenes Éneki*, stb.

Lelkesedik az ilyen harcért, boldogítja az így nyert diadal, »kedves élet« néki hazája védelme. Azonban eszményén már érzik az idők változása. Nem vágyik udvar, fényes társaságok, »becsület, térdhajtás es fő helyen ülés« után. Borivó hadnagyság, korcsmás kapi-tányság, tisztiben tébolygó esztelen cigányság, mely csak prédát kíván: ha adná is magát, nem háгна vállára.

Te, lelkem, Istentül sokkal több jót nyertél
Annál, mit ezekben nagyinak lenni véltél:
Azt az utat nyomd csak, melyre mostan értél,
Darabos voltától csudálom, hogy feltél.
Kevés lányom járja ugyanis az utat,
Melyben nyomozhatni castalius kútat;
Gond, veríték, munka lassan hozzá juttat,
De fáradságodban, higyed, meg is nyugtat.
Elmét ennek vize hint gyönyörűséggel,
Lelki háborút olt s táplál csendességgel,
Tudományt együtt ad kedves bölcseséggel,
Közlet emberséget közel istenséggel.

Nyugalomra, csöndre vágyódik, mestere Horatius szerént: a szelid műzsaknak társaságába. Szerencse, gazdadság, hírnév senkinek sem ad boldogságot, a tudomány hoz csak halhatatlanságot. Nem a múlt század kemény daliája többé. »Könyvek-olvasásból vött jókban« keresi gyönyörűségét, a barátságban, tiszta életben, a bölcseségben, a mely az embert szabaddá, önmagáévé teszi és egyedül az Istentől tartja függésben. Munkás, komoly, jámbor lelkének ez

Rimay aláírása.

volt az ideálja, mely költészetére is rányomta bélyegét. Nem volt nagyköltő, erős képzelettel sem volt megáldva: ritmusában akárhányszor esett hiba; de rossz poéta sem volt és megfelelt századának, mely szintén nyugalomra, békeségre vágyott és az irodalom díszét látta benne. Aztán jönnek a többiek: BENICZKI PÉTER, szentelt vitéz, KOHÁRY ISTVÁN gróf művei. Egy sereg csengő-bongó ritmus nagyrészt Balassa strófájában írva és szamos tőle kölcsönzött motívummal; egy sereg, többé-kevésbé ügyesen rimekbe foglalt becses akcióma, melyekben a közönség fölöttébb gyönyörködik; egy csomó »fűzfavers«, igaz vallásossággal és költészet nélkül; és egy sereg alkalmi mű, melyek kétségbe ejtik a vizsgálódót. Egy asszonyra volt szükség, hogy Balassa öröksége szabaduljon ebből a sivar, lomha egyhangúságból, vagy helyesebben: a XVII. század irodalmának még egy valódi lírikus költője akadjon, és az sem lép nyilvánosság elé, sőt a legnagyobb titokban örzi verseit, hogy másfél század múltán a szó szoros értelmében föl kell fedezni. Egy asszony kellett, hogy ezek közt az emberek közt a mély, szívhez szóló érzések hangját megzendítse es a költészetet kiragadja e vértelen népség kezéből, melynek

szívét elfonnyasztotta az elmélkedés, megaszalta a józanság és filozófia. PETRÓCZY KATA SZIDÓNIA grófnét szintén a szenvedés tette költővé. Joggal írta magáról:

Síralmas volt, tudom, az én születésem,
Síralmas s árvául volt felnevelésem.
Síralmas keserves szárnyamra kelésem,
Síralmas lesz holtig búban gyötrődésem.

Mint Pekry Lőrinc tábornok feleségét a súlyos megpróbáltatások egész sora érte. Fogság, bujdosás, vagyoni pusztulás egymás után

Petrőczy Kata arcképe.

zúdulnak reá s emészti erejét. Ura egy ideig Apafy börtönében sinlik, aztán, kiszabadulva, bosszútól égve siet a bécsi udvarhoz. Mindent föläldoz haragjának: labancá lesz, vallást cserél, hizeleg a befolyásos embereknek és fegyvert ragad volt zászlója ellen, hogy végre elfogva, újra megtérjen hozzá. Söt megfélekedzik férji kötelességéről és hűtlenné válik ahhoz a szerencsétlen asszonyhoz, ki anyit szenvedett miatta. Petrőczy Kata az irodalomban keresett némi enyhülést:

Csak magamban tartom holtig gyötrélmimet,
Versekkel enyhitem keserüségemet,
Kinek terjeszthetném elejbe sebemet,
Nincs, — csak sírván mérem írott verseimet.

Bánatában odáfordul a természethez :

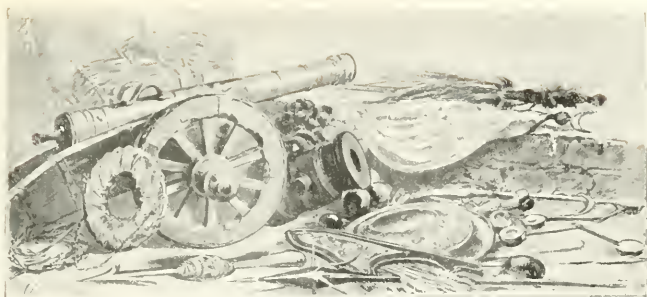
Szánjatok, kösziklák, erdős, kies puszták,
 Bánkódjatok én rajtam :
 Szánjatok meg, kérlek, mert jaj, búban élek,
 És im mire jutottam!
 Mezők szép virági, vizek szép folyási
 Könnyeztetek én rajtam!

De a bús embernek a szép erdő sem adhat vigasztalást, minden csak bánatát neveli. Eredeti és fordított énekekben könyörög, panaszkodik az Istenhez; de majd versét is abban hagyja; mert nincs benne bús szívének, vigasztalása lelkének, sőt áradása könnyének.

Lelki emelkedettségben, a fájdalom igazságában és közvetlenségében, az alak szépségében a XVII. századnak nem volt egy lírikusa sem hozzáfogható. Tenger a versek száma, divat a verselés, úgyszólván mindenki pengeti a lantot; de nincs egyetlen nagy tehetség, a mely előtérbe lépne és a zászlót kezébe ragadná. Egyedül a technika mutat különös haladást. Csengő sorokban énekelnek, törekednek a szabatoságra és nem törődnek a tartalom ujdonságával. De az új eszme kora már itt van és tüzet fog vetni lelkökbe.

A Petróczy-család címere.

Török-hadi eszközök.

II.

KÉRDÉS: fejlődött-e az epikai költészet, és mennyiben? Hatott-e a letűnt kor az elbeszélés kellő kifejlésére?

Az élet, kétségkívül, elég gazdag volt változásokban, és az irodalom jelentékenyen közeledett hozzá. Hasonlítsuk össze a XVI. század író műzsáját a középkoréval, mely a cellákban ül, szemeit avas fölviánsokra szegezi és a földön legfőlebb a szenteket és mártirokat veszi észre, vagy ájtatos tanulságú történetkéket kohol jámbor hívei részére. A XVI. században egy csapásra megváltozik a közönség, az irodalom új kezekbe mén által. Olvasó és író egyaránt érdeklődnek a világ iránt. A legendát pótolja egy sereg vallásos elbeszélés, a lantosok énekelnek a múlt és főképp a jelen harcairól, megjelenik a regényes elbeszélés, sőt fordítás útján elterjed néhány pikáns ízű história. Mert a papok, kik folyton szidják a kort és szünet nélkül hirdetik az erkölcsiséget, hiába kiáltoznak. Ez a társadalom telve komoly vallásos és erkölcsös elvekkel, azonban nem aszkéta. Menyekzőkön, összejövetelek alkalmával szeretnek tréfálni, a lantos után meghallgatják a »fajtalan hegedős-beszédet«,¹ a sósboros »gajd«-ot: a »ptücsök lakodalmá«-n¹ kívül egyebet

¹ Bornemisza P. inti a lakodalmos népet, hogy tobzódók, kevélyek, költséges-vesztegetők, »se fajtalan hegedős beszédüec ne legyenec«. Ellenben jámbor keresztényi beszédekkel szólhatnak, és szép mértékletes italból egymásnak jót kérhetnek és az házasokat áldhatják. »És szép Historiakat, es Isteni diczereteket az lantosoc enekelhetnec.« Az Evang. és az Epist. való tanuságok II. r. 99. lev.

² Tartalma az, hogy a vitéz ptücsök lakodalmán mindenféle állat (siklósi sólyom, kapranci kakas, bihari bagoly, rókamazi róka stb.) összegyűl. Míg mulatnak, azalatt ruhájukat a tar varjú ellopkodja, mire valamennyien a tolvaj megbüntetését követelik. V. ö. *Thaly*, Vitézi Énekek, I. 341.

is: teszem: Vidralábú Kis Vince apácának állott: csináltatott cafrangot, fejébe vont két zsakot; olvasóját ellopták Sándor Ilonának, cipellőjét ellopták szegény nyavalyásnak: ígér komparációt a plébánusának. Morgó Flóris az táncban ketté törte lábát: lába fájdalmában mozgatja szakállát, törli falhoz az hátát, süti szénhez az szarát, szidja házas-tarsát. Az varga feleségének az deákok ellopták ő leánya pártáját: szaggatja orcáját, bánatjában urának visszavonta gatyáját. Dömötörnek az hugát mondják meghe...ült: orsóját elejtette laposfarú Dorkó; és így tovább... főkép, ha »megittasodtanak az emberek« és az asszony-nép távozott a »palotá«-ról.

Abban, hogy az elbeszélés általában verses alakban lép föl, semmi különös nincsen. A szerzők így tanulták elődeiktől, és a közönség a históriát inkább hallgatja fülével, énekelve, lant kíséretében, mint olvassa otthon, magányában. Költészet és zene még együtt jár, mint a kezdő irodalmakban egyaránt; az előbbi rászorul az utóbbi támogatására, fölhasználja annak hangulatkeltő erejét, s a szerzők rendszerint maguk készítette vagy ismert dallamokhoz szabják műveiket. Azt mondják: ez a vers »a szent Tóbiás nótájára«, »az Jázon éneke nótájára«, »az Cirusnak nótájára« készült: »ad notam: *Röttenetes bün lam volt a7 füsvényiség*«, »ad notam: *Mikor Samacherib*«: »ad notam: *Francisco*«: vagy: »Nótáját keress: avagy szabjad erre: *Laknak vala régenten*«. stb. Még az idegen folyóbeszédben írt darabokat is legtöbbször versekben fordítják és csak elenyészőleg ritkán prózában. Pedig alig akad köztük, a ki költői hatásra törekszik, s úgyszólván mind a száraz didaxisért írnak, hogy hirdessék a jó erkölcsöket, a hitet, a mitől a haza jóléte függ.

Könnyű volt sürgetni a biblia olvasását; de nehéz azt a közönség számára hozzáférhetővé tenni. Nem elég, hogy hadat üzentek a régi költészet legendáinak: szükséges, hogy a megürült helyet pótolják. És ne feledjük a szentírás költészetének varázserejét, melyet az a protestáns rétegekre gyakorolt. Valóban meglepő mohósággal fordulnak a bibliai történetek szövegeihez és rendelik őket magyar versekbe. Gedeon és az istenfelő Zsuzsánna, Izsák patriarka, Jónás próféta és Nabukodonozor, Illés próféta és Akhab király, Asvérus és Eszter, a vitéz Samson, Dávid és Bethsabe, a tékozló fiú, a Machabeusok, az ifjú Tóbiás, Sámuel, Saul és Dávid ismeretes történetei, Mojzes és Józua, Holofernes és Judit asszony, a babiloniabeli Bél és sárkány bálvány, Kain és Ábel, a nagy Ábrahám, Jákob patriarka, a béketűrő Jób és Szent Pal históriai egymás után kerülnek sorra. Nem a művészet a fő, a szent szöveg pusztá versbe írásánál egyébről alig van szó; hanem a tanulság, a kor visszaéléseinek ostromozása, melyekkel át meg át szövögetik az elbeszélés menetét: az, a miért a szerzők, e nagyrészt pap-emberek, iskolamesterek mindenenk fölött buzgólkodnak. Dávid és

Góliáth, Judit és Holofernes példája meggyőzheti a magyar nemzetet, hogy Istenben bízva és hozzá megtérve, diadalt vehet háborgatóin. Jónás próféta és Ninive kegyelmet talált, miután megbánta bűnét; a magyarokra szintén hasonló sors vár. A zsidók megverték az amalekitákat, míg Mózes kiterjesztett karokkal imádkozott érettök; Isten a magyarságot is megsegíti, ha nem káromkodás közt, hanem imádkozva ütköznek össze a törökkel. Ákháb király üldözte az Isten prófétáját, a miért aztán nagyhamar elvesze; most szintén támadtak sok Ákháb királyok, kik az Isten ellen viaskodnak, hamis tar papokban bizakodnak és nagy sok bálványokat vélek imádtatnak:

Egyik Ákháb király az Bécsben lakozik,
 Kí az Isten ellen nagyon hadakozik,
 . . . Nyilván meglátjátok, végre megveretik.
 Másik Ákháb király barátból lött király,¹
 Kí soha sem tanolt, de mostan prédikál;
 Ő jobb keze felől nyilván az ördög áll,
 Kível egyetembe pokolra alá száll.

A szülők megtanulhatnák Szent Páltól és ennek szüléitől, »hogy nagy félelemben fiokat jól tartsák, és az tanuságra bottal is felhajtásák, az akasztófatul menteni ha akarják«. A jámbor Athanázius püspök hányt-vetett élete, Cranmerus Tamás vértanusaga, sőt a szerencsétlen Spira Ferenc története szintén elég tanulságot tartalmaz minden hívő részére, és Ptolemaeus királytól, ki annak idején hetven zsidóval a szentírást nagy költséggel göröggre fordíttatta, példát vehetnének a magyar urak, kiknél könyvet nem látni, csak »pintes serleget és oxstáblát«, noha

A vitézség meglehet az pennától,
 Bar ne félnétek úgy az bibliától.

A verselő kikel az urak önzése ellen, hogy az irodalmat nem pártolják, a községgel nem törődnek, vagyonukat eliszszák és elmerülnek a bűnökben, a melyek az országot a bukás örvénye felé terelik. »Ha el nem hagyjátok erkölcsötöket, Magyarországnak mondjátok jó éjet, napkeletre idején nézzetek helt.« De jaj!« — teszi hozzá maró gúnynyal — »nem vihetitek el az szőlőt!«

BATIZI ANDRÁS, Dévai Mátyás tanítványa, volt a század első felének végén ennek a sivár moralizáló iránynak megalapítója, DEZSI ANDRÁS debreceni skólamester. SZTÁRAI a legtermékenyebb munkásai és föl a XVI. század végeig egy sereg tollforgató ember a művelője. Egész könyvtart alkottak, művészi alakító ösztön vagy izmosabb költői elbeszélő tehetség híjával, nem törekedve másra, mint a bibliai szöveg

¹ Fráter György.

egyszerű verses elmondására, és nem adva hozzá egyebet itt-ott néhány vonásnál, nevöket és állapotukat jelző soroknál, melyekből az olvasó megtudja, hogy a verselő »tar papokval való igyekezetekben«, vagy »betegségekben«, ennyi meg ennyi esztendőkbén írta munkáját: a soha el nem maradó üdvös tanulságok- és gyakran véget érni nem akaró magyarázatoknál. BATIZI elmondja Gedeon hadát a Bírak Könyvének hatodik része után; aztán az istenfelő Zsuzsanna történetéhez fordul. Sorról-sorra követi Dániel 13. részét, csupán a két gonosz emberről jegyezve meg, hogy

»Hosszú vén szakálok, mint az kecskebaknak,
Álnak ő elméjek, mint az agg farkasnak.«

Majd Jónás próféta és Ninive megtérése kerül sorra, ismét szigorú bibliai csapáson. A Genesis 24. része Izsák patriárka házasságáról nyújt »szép« históriát. Illés prófétának egy látomása a »meglőtt és megleendő dolgoknak teremtéstül fogva mind az ítéletig« való áttekintésére nyújt alkalmat. Mindeddig a verselő előtt feküdt a biblia szövege. Követhete nyomról nyomra; most egyszerre a maga látása után indul, önmaga készíti »kompozíció«-ját. Eddig legalább némi természetes egymásutánt találtunk műveiben; most egyszerre zavarossá lesz, ideoda imbolyog és elmerül a feneketlen írásfejtegetésben, a pápa szidalmazásában. Illés próféta három részre osztotta a világ életének összes 6000 esztendejét. »Az első két ezer üres lészen, második két ezer törvény alatt lészen, az harmad két ezer Krisztus alatt lészen. Üres az első időszak, mely Ádámtól Noéig tartott, mert még írott törvény nem létezett; a törvény ideje a második, mivel Istentül akkor az törvény adaték és Moizes által el-kihirdetteték. A harmadik a Krisztus kora, ebből is elmúlék másfél ezer esztendő, tehát nem sok idő múlván világ végeztetik«. Most áttekintjük az első korszak nevezetesb eseményeit Nabukodonozor álmaig a négyféle anyagból álló és összetört óriásról. Ez óriás: az ókor négy hatalmas monarchiája: Nabukodonozoré, Cyrusé s Dáriusé, Nagy Sándoré, Julius Augustusé, melyeket Krisztus birodalma követ. A szentírás tudtul adja, hogy az utolsó időben két hatalmas ország támadna Krisztusra: az török fegyvere, Mahumet országa, az hamis tudomány, pápa csalárdsága. Egyik nevezetik fene bestianak, másik nevezetik hamis prófétának, mindketiő egyszerismind az Antikrisztusnak, mert ők az Krisztusnak ellene támadnak. De hogy a dolgot nyilvánabb megérthessük, Ezekhiel írását és Dániel látását kell megtudnunk, úgymond. Dániel négy fene bestiat látott látásában: egy oroszánt, egy nagy medvét, egy leopárdot és egy csodálatos fenevadat. Az első: Nabukodonozor, a második: a perzsiai ország, a harmadik Nagy Sándoré, a negyedik: a római birodalom. Ennek a szörnynek isméglen egy nagy szarva kele, a melynek szeme, szája vala, az nagy

Isten ellen káromlást szól vala, az ő szenti ellen hadakozik vala és őket ideig mind meggyőzi vala. Ez a szarv: Mahumet és népe.

Törököknek mondatnak, mert ők mindent törnek,
De véres zsidóknak azért neveztetnek,
Mert ők zsidó módra környülméltkeznek,
És sok gyilkossággal megvéresültettek.
Hegybe bérekesztett zsidóknak mondatnak,
Mert ők a Kaukasus hegy megett lakának,
Egy róka ösvényén el ki eredének
Mikor Mahumetet az rókát követék.

Ezekről jövendölt Szent Ezekhiel, szólva Gógról és Mágógról: sátorban és sátor kívül lakókról; mert ők előbb tatár módon sátorban lakának, mostan sátor kívül országokat vinak. Szent János is róluk szól, írván, hogy az kegyetlen ördög ezer esztendő után eloldatik és ez világra el-kimegyen csalni, Gógot és Mágógot hamar elhitetni, hogy megkerüljék a szentek táborát; de Isten haragja őket mind elnyeli, a mikor azután világ végeztetik és megítéltetik.

A testi Ántikrisztus az pogán császár; lelki Ántikrisztus hogy az pápa légyen, Szent Pál és Dániel szöréről megírják. És most következnék nagy hosszú renddel a pápa bűnci, melyekből kitetszik, hogy valóban ő az Ántikrisztus, kit jöllehet az Krisztus dicső eljöveti teljességgel elront, de annak előtte ő kijelentetik, az szent írásokkal ő megölettetik.

Azért ő ideje immár mostan eljött,
Mert már hirdettetik az evangélium,
Pápa tudománya immár most kitetszik,
Az ő csalárdsága mostan megfeddetik.

... Az napban, az holdban nagy jegyek löttenek,
Éhségek, szikségek, dögghalások löttek,
Nagy földindulások, nagy hadak voltanak,
Tengernek zúgái immár sokak voltak.

Mikoron az ágak szépen kibimbóznak,
Jelentik, hogy az nyár immár közel vagyon:
Akképen az jegyek nyilván azt jelentik,
Hogy ítélet napja immár elközelget.

Várták a világ végét, mint az egyházi írók mindig, sőt jobban, mint valaha. Pelbárt hiábavaló erőlködésnek mondotta ezt a töprengést; most mindenki elmerül benne. Számos verses munka foglalkozik az utolsó ítélettel: lírai és epikai egyaránt. Egy hatalmas monológ, DOBAI ANDRÁS, pataki pásztorról,¹ melyben Krisztus mondja el, mit tett az emberekért, s mit fog majd eszelekedni az utolsó ítéleten, költői és

¹ A 7 utolsó ítéletről. 1540. L. Régi magyar költők tára. 2. k. 143.

drámai erővel foglalja össze a biblia idevágó helyeit. Mások a »jeleket« rajzolgatják, DEZSI ANDRÁS szintén a nagy idők elközelgéséről írja első munkáját.¹ Gondolatmenete csaknem ugyanaz, mint Batizé: csupán kidolgozása rövidebb, vázlatosabb és kevésbé jellemző. Aztán Izsák »áldozatját« beszéli el a Genesis 22. része után. Bizonyára soha sem énekeltek szárazabban és kevesebb lélekkel. A pszichológia háttérbe vonul, hogy a szerepet a mesének adja át, az előadás oly lapos és pongyola, mint Dézsi legtöbb hasonló természetű munkájában: a Makhabeusról, Levitáról, Mozes és Józsué hadáról valókban, melyek még örökös kitérésének: oktatásainak és feddőzéseinek súlya alatt is roskadoznak. De csak a neki megfelelő tárgyat nem találta meg: az ifjú Tóbiásnak szép, kerek története őt is elragadja. Moralizálással kezdi: hogy a haillegetők őrizzék a hitet »mint egy drága követ«, ne úgy mint eddig, hogy csak nyelvvel vallják: hogy Adám vétke nagyon megrontotta lelkünket:

»Ugyan nem fog rajtunk Istennek mondása,
Mint tőknek nem ragad tövis oldalára«.

De ígéri, hogy mérsékelni fogja magát: nem sokat szól mostan az énekbe. Kedvesen hullámozó versei jól mondják el az ismert históriát, ügyesen vonva össze az eredetinek némely helyeit, bővítve rajta, hol csinos festésekre nyílik alkalom, és nem hanyagolva el a szereplők érzéseit. És a kisdéd idill, gyöngéd egyszerűségével, megható részleteivel, nemes hangjával legjobb termékei közé sorakozott a század bibliai epikájának. Nem rontotta el az a néhány kitérés, a melyek ostorozzák a század önzését, a korabeli gyermekek hálátlanságot és a menyekzősök féltelenségét. Az emberek példát vehetnének a régi jámboroktól, kik a vándort szeretettel látták hajlékukban: de ők csupán mondják magokat keresztyéneknek:

Noha hívek vattok, de kevélyek vattok,
Vendég útonjárót igen orroljátok.
Ezt mondjátok sokszor: metszőnk * ittben véle?
Ha csak egy penze is nincsen erszényebe?.

Isten hosszú életet ígér a szülőjök tisztelőinek; de a mostani gyermekek közül sokan megvetik ezt a nemes ajándékot: nem szükség hosszú fark elléle kecskéknak. A lakodalmas nép más virtust sem tud, reszegeskedni és tombolni. Büszkélkednek a fényes öltözetekben, az ifjak »mérges« szemekkel hunyorgatnak, ördög is forgódik köztök az fa késsel . . .

¹ *Vég kezdetitől lott dolgokrol.* 1546. »Csak szazhét esztendő hiát most löljük, Istennek iteletit hogy nem értük,« mondja egy helyen.

* Mit teszünk?

Bor el-köszöntésben azon tanácskoztok,
 Ajtót vélegényre hogy megostromljatok,
 Bizony nem tiszteesség, bátor elhadjátok,
 Mondom csak bolondság, valahol kaptátok.

A reformátorok erős alanyisága, főképp az elsőké, kik a műfajnak megteremtői voltak, nem bírt ellenni zsörtölődések nélkül. Minden eszközzé válik kezökben, ha kell, mindenből fegyvert kovácsolnak, hogy elleneikre röpítsék. SZTÁRAI Illés prófétáról és híveiről ír elbeszélést: a »régii keresztyének«-ről, kiket a gonosz Ákháb és társai, a bálványozó »tar papok« üldöznek; Cranmerus Tamásról, »ki mikor az pápa tudományát hamisolnája, Angliában Mária királynő asszony által szörnyű halált szenvedett«, sőt a jámbor Athanázius püspökről és a kevély Ariusról, kinek képében, mint mondják, az ő haragos háborgatóját, Meliust állíthatta pellengérré. Még Judit és Holofernes históriája sem marad érintetlen reformátori szenvedélyétől. Valóban, az erőteljes győzelmi hangulat, mely a betuliai »községet« magával ragadja, ez a mámor a harcias baranyai pap māmora, ki megfutamította és összetörte az ellenfelet:

»Jaj minden népeknek, kik mi reánk támadtak,
 Mert az nagy Urísten bosszút tehet azoknak,
 Az ítélet napján nyilván megismerik
 Nagyvoltát haragjának.

Akkor ő testeket tűznek, fűregnek adja,
 És hogy mind örökké ott legyenek, azt hagyja,
 Az pokolra hánnya és az ő színétől
 Mindörökké megfosztja!»

Költészet -ök a múlttól kölcsönzi tárgyait: de éltető forrása jórészt a jelen. Senki sem mondhatja róluk, hogy új stílt fejlesztettek vagy mást használtak, mint a mely az epikának egyéb ágaiban érvényesült: és műveik, a tárgyat kivéve, mit sem különböznek a lantosétól, a ki ép oly literátus volt, mint ők, de az énekmondást mesterségszerűleg űzi, néha egy-egy úr védő szárnyai alatt, máskor várról-várra, városról-városra kőborolva, nyomorral küzdve és megpihenve végül néha valami egyszerű skólamesterségben. A szenttörténetet író pap és a verses krónikákban beszélő lantos együtt viselnek háborút a még folyton virágzó hegedősség ellen, a melynek »csúfság«-át, népies dalait, tréfáit, zenéjét a török is élvezi; együtt biztatják a csüggedőket, bírálják a kor erkölceit — egyik is, másik is a maga egyhazi vagy világibb gondolkodása szerint — még a valódi költői egyéniség hiányában sem mutatva eltérést egymástól. Tanultságuk irányából, mely egyforma volt, következett, hogy költői babérokra nem vágyott egyik sem, és megelégedtek azzal, hogy a »lött dolgok«-at hiteles krónikákban énekeltek. A lantos eljár a véghelyekre, fölkereste a szavahihető szem-

és fültanúkat, és távoli dolgokról beszélve, olvasta és követte a maga bibliáját: a deák krónikákat. Voltak elegenden és akadt közöttük legalább egy, a ki termékeny munkásságában osztályának összes fény- és árnyoldalait egyesítve, típusá tudott emelkedni az életben és az irodalomban.

Nézzük TINÓDI SEBESTYÉN alakját és pályáját. Mint köznemes ifjú megtanul deáknak, megismerkedik néhány klasszikussal, az énekkel és zenével, s aztán, akkori szokás szerént, vitézi életre adja magát. Harcol a törökkel s balkezén súlyosan megsebesül. Le kell mondania a hősi életről, de legalább énekelhet róla. Dombóvárt, sebével kínlódásában, versbe szörzi Jázon és Media históriáját. Egy darabig Török Bálint udvarában, Szigetvárában él mint udvari deák, nevelő, lantos, már Judit asszony históriáját pöngetve; de 1541-ben ennek a nyugalmas állapotnak is vége. Török Bálintot elvitte a török: »asszonyfelesége« futosó két fiával elhagyja a gyászba borúlt házat, és az udvar szétoszlik. Megy kiki új »házat« keresni. Sebestyén deáknak sincsen többé maradása. Még Szigetben megénekelte a szomorú eseményt, a szerencsétlen úrnő bánatát, ki sirva csókolgatja kis gyermekeit és kesergi nagy árvaságát:¹ most vándorbotot vesz ő is kezébe. Szívében viszi ragaszkodását, és a Héttoronyban is kemény vitéznek fájdalmas emléke utóbb sem hagyja pihenni. Még egyszer visszatér hozzá, hogy megkoszorúzza és a szomorúság lélekből fakadó szavaival fesse az itthon maradtak sóhajtozó bánatát.²

Fohászodik mostan sok gyakor sirással
Asszony-feleségöd az két szép fiadval,
Mert ők élnek mostan az nagy árvaságval,
Nagy sok bosszúságval, gyámoltalanságval.
Örömmök seholt nincs te jó szolgálidnak,
Kik szível szeretnek, gyakran fohászoknak,
Egynéhán közülök tétova búdosnak.
Ha megszabadúlnál, mégis sokan várnak . . .

Akkor már Baranyában volt, Verbőczy István fiánál, Imrénél. Lenn a Dunántúlon folyt a török zsákmányolás, az emberek fogdosása. Kászon bég Döbrökökre áhítozott. Vitézei elindultak és sok rablást tettek. Imre úr a kozári mezőn rajtok ütött, egy részöket lekaszabolta, a többi elszaladt, mintegy százhusz rab megszabadúlt. Tinódi a következő esztendőben megírja a lelkesítő kis harcot³ és »bujdosik« tovább. A Dunántúl rohamos eleste — 1544 — után nincs ezen a részen mit keresnie. A felső vidéken még lobog a szabadság harci lobogója, erre

¹ *Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról, 1541.*

² *Prini Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról, 1542. ápr. 24.*

³ *Verbőczy Imrénék Kászon hadával kozári mezőn viadalja, 1543.*

veszi útját; buzdít, oktat énekeivel és adatokat szerez új művekhez. Memhet pasa Budáról kiszálla Miskolcra: fölégette a várost és négyezer rabot hajtott el magával. Egy falka ideig hallgatott a török, de aztán megint csak kiindult: Balassa Menyhártot »elemelni« Lévából. Hanem Balassa ébren volt, visszakergette, üzte, vágta őket, hogy rabot sem ejthettek, csupán marhát, lovat tudtak »eltakarítani«. Meghallja Horváth Bertalan Komáromban, hogy a török csata szép szerrel künn van: nosza tudósítja Nyári Ferenc hadnagyot. Nyári felül, Sellyéből, Surányból, Komáromból is érkezik segély. Vannak mindössze kilencszázharmincan: bátran neki vágna Sábán vajda embereinek s fényes győ-

Andantino.

Ti sze - gén ma - gya-rok, nagy ö - röm ti nek - tők,

az te - rek ke - zé - be mi - kor foglyiá es - tők

poco vivo

ott ma - gyar vi - té - zők lesz - nek se - gét - ség - tők,

a tempo

kik mí - att sza - bad - ság ha - mar lé - szen nek - tők.

Verbőzi Imrének kozári viadalja.
Mátray G. szerint.

zelmet vesznek rajtok. Ez volt a szalkai viadal. Sok jeles török halt meg benne, és a magyarok foglyokat sokat fogdosának. Tinódi ezekkel és a hozzájuk tartozó adatokkal indul telőre Nagy-Szombatba, s még azon évi nagykarácson előtt versekbe szőrzi »búdosásában«, gondolván: kinek ez nem tetszik, búskodjék magában.¹ Országgyűlések, alkudozások, fegyverszünet álmos esztendői következtek, a midőn a lantos hiába nézett körül tárgy után: Nádasdy Tamásban, az irodalom lelkes pártfogójában új gazdát is talált és talán a lantolásnál egyéb foglalkozást. Éveken át alig ad hangot, akkor sem hazai tárgyról. De a negyvenes évek végén újra megzsendül az élet. Tinódi elhagyja menedékét és siet Nyír-Bátorba, hova Nádasdy — úgy látszik — a Fráter Györggyel való értekezletet kitűzni szeretné. »Nagy szoméhságban«

¹ A7 szalkai mezőn való viadalról, 1544.

lévén, mivel -udvarbírák bort nem adnak, vannak átkjában«, és a sokféle részögről mond humoros éneket.¹ Aztán utazik Egörbe, a melynek várát Ferdinánd biztosai ép ekkor veszik által. Perényi Péter még 1541-ben Várkucs Tamásra bizta Egert, hogy rajta kívül senkinek át ne adja, csupán Gábrielnek, a fiának. Nem sokára török fogságba esett, ott is maradt haláláig. Várkucs megtartotta szavát. Hét éven át virasztott Egör várában; sok kárt tett az ellenségnek, és vitézei számtalan levágott török fejet s kincset hordtak be a végházba. Most ura, a »kis Príni«, Ferdinándus kezére bocsátja várát. Lantos Sebestyén ott van az ünnepen, s még az évben megírja az »Egörből Varkucs Tamás idejébe lött csatak--at — kincses Kassában, miközben »hideg télben fű körmében házába«. Volt vagy lett saját háza, szülöje, mint a hogy felesége és gyermekei voltak. Czezei Lénárt, a kassai várkapitány, ki kapitánsága alatt »váras kívül tizenöt esztendőig nem hált« és »nagy víg embör vala«, mint jó patrónus állt mellette. Nyugalmasabb, jobb napok köszöntöttek be hozzá, és mind többet dolgozhatott. Állandó lakású emberré vált, a ki, ha elhagyja is fészket rövid időre, újra visszasiet megpihenni, énekelni. A nagybőjt, a nagyhét csendjében Dávid és Góliát históriája indítja jámbor elmélkedésre az Istenben való bizodalomról, a próféták példája szerént való nemes hadakozásról, a szegény községgel való nemes bánásról irván a vitézeknek:

No ezekről ti ha elfelejtöztök,
Mint Saulba, ördög büik belétök,
Dávid próféta leszen hegedöstök,
Azért ti elvesztök.²

Ferdinándus király nem rég kiküldötte hűséges hadnagyát, jó gróf Miklóst,³ hogy ez országot Balassa Menyhért és Basó Matyás kobzásaitól megtisztítsa és szabad útat irtson az magyaroknak. Szitnya várát a meghasonlott hajdúk megadák az felségös királnak, Lévből Balassi »úrfi« királ hada elől csak »ellépék«, de vitézei huszonhárom napig nagy hősen védték magukat, és mind kész volt meghalni »az egy tisztösségért«. Szent Zsófi asszon estéjén, a nagy rohamkor, sok spaniöl bejutott a várba. Ölték, vágják a fáradott népeket. Daczó Tamás, a főhadnagy, megadá magát; vitéz Kiss András a kapunál nagy sebet kapott, mégis térdön viv vala, mig puskával altallötték vala; Nemes Tamást körülfozták a spaniolok, ott megfogni akarák, de nem hagyta magát és utóljára puska miatt lön néki halála. Elhullottak jórészt, mint vitézekhez illet. Miklós gróf teljesítette szándékát, mi által az spanyolok gazdagulának, magyarokat vélök sem bocsátának.

¹ *Sokféle részögről*, 1548.

² *Dávid királ mint a7 nagy Góliáttal megviutt*, 1540.

³ Salm Miklós.

Volt egynéhány foglyuk, azok közül harminckettőnek nagy kegyetlenül fejét vették, úgy indulának Csábrág ellen. A csábrágiak nagy kisebbségre megadák magokat, aztán az erős Murány is elesett, és Basó Mátvás hurokra került.

Lám egy példát ki nagysokan mondának,
Ebet vernek előtte oroszlánnak,
Erre az magyarok úgy gondoljanak,
Az más embőrenek hogy ők bekét hagyjanak.¹

A következő év nagybőjtje ismét a visszaemlékezések ideje. Tinódi elmenekül a tétlen mától, és a schmalkaldi háborúban 1546-ban részt vett kisdud magyar segélycsapat sikerei gyujtják a magyar hősiességét hirdető és magasztaló büszke énekre.²

Hirők sok országban nékik oly vala,
Gyorsaságról töröknek mondják vala,
Sők országok tőlök réttentek vala,
Mint egy mendörgőtől ők félnek vala.
.....
Jobb vitéz magyarnál bizony nem volna,
Sem török, némőt, olasz jobb nem volna,
Csak az igaz szeretet köztök volna,
És jó vitéz vezér előttök volna.

Érezte a bekövetkező daliás idők előszelét. A szolnoki vár megépítéséből sejteni lehetett, hogy a csaták napja újra felderül, és Tinódi nem késett komoly tanítást intézni a hadnagyokhoz,³ miként buzdítsák a harc előtt vitézeiket Istenben való bizalomra, bűneik megbánására, elleneiknek való megbocsátásra, bosszúra a török ellen, hősiességre az örök dicsőség reménységében.

Itt valaki közzülünk elesik,
Az angyalok mennyországba viszik,
Ez világon neve elhírhözik,
És mindönök nagy jóval üdvözlik.
.....
Ne futamiék senki közzületök,
Mert sok jámbort ti itt elveszthettök,
Magatok es itt vagy hon elvesztök,
Mély pokolban ti eltémertettök . . .

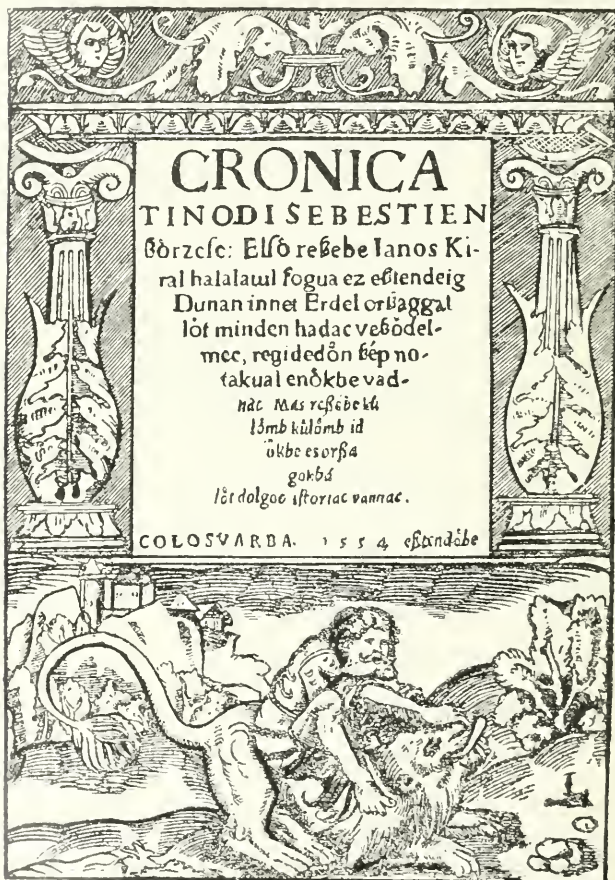
A daliás életnek alig van eseménye, a mely iránt nem érdeklődnek. Kapitán György Hollóköböl párbajra hívta Habiár agát Szonda várából, mivel az egy török rabot kikért tőle és aztán adott szava elle-

¹ *Szityma, Léva, Csábrág és Murán váraknak megvevése*, 1549.

² *Károly császár hada Saxoniiába*, stb. 1550.

³ *Hadnagyoknak tanúság*, mikor terekkel szömbbe akarnak öklelni, 1550.

nére nem küldötte vissza. Meg is vívtak még a nyáron — augusztus 10-én — a bujaki mezőn, jó Losonczy István, vitéz Bebek György, Balassi János, jó Zay Ferenc és Zoltai István jelenlétében, negyedfél-

Részlet Tinódi Cronikájából.

száz magyar lovas és négyszáz török vitéz szemelattára, kik Hatvanból, Vácról, Szondából gyülekeztek volt, szépen, szabályosan, mint komoly férfiakhoz illert: a miért aztán szintén krónikába kerülnek még

abban az esztendőben.¹ A jó lantos ezúttal is ellátja vitézeit bölcs tanácsokkal, örvendve, hogy a magyar urak egyességbe vannak; csupán az a baj, hogy némelyek közülök többet törődnek asztaluknál étetett »csúf« jokkal, hegedősükkal, mint jó vitézeikkel, és hogy Sebők deáknak »keves pinz ű taslyába«.

De munkálkodásának kövér esztendeje csak ezután következik. Az 1552-iki év eseményei: a szegedi veszedelem, a temesvári katasztrófa, budai Ali pasa hódításai: Veszprém, Drégely, Szécsén, Hollókő, Buják bukása; »Ördög« Mátyás veszedelme, Lippa, Sólymos, Szolnok eleste, Eger ostroma úgyszólván elborítják ujságanyaggal. Ki-kifut kincses Kassából, megnézni a tettek helyszínét, pontos, hiteles tudósításokat szerezni a legkisebb részletekről, és megrakodva tudnivalókkal menni haza, mindezeket »ritmus szerént magyar nyelvön énekbe szép nótákkal énekleni, szörzeni«. Még azon évben, nagybőjt közepében, »fél kedvében« megírja Tót Mihály kalandját, ki sok vitéz hajduval összehatanakodva, királyi hadaktól segítve, Szent-Mihály-nap tájant megrohanta Szeged török népét. Vágták, a kit értek; roppant zsákmányt tettek: vitézi lovakat, gazdag szerszámokat, arany forintokat, ezüst oszporákat, drága szkófiákat és patyolatokat, aranyos szablyákat, drága bársonyokat, szép terek asszonyokat. De csak elbirták maguk jó szerencséjükben; nagy vígan itták Baronyá, Somogy borát, csöppné sem félík császár nagy erejét. Ali bég pedig megindult Budáról, — még az rácokban is ott véle sok vala — neki egyenesen a szegedi mezőnek. A magyarok büszkén kiállottak, keményen harcolának, de az Isten elvette tőlök a szerencsét. Négyezer hajdu veszett el a viadallal,

Magyarok, fő népek mind elszaladának,
Kéve nádon Tiszán sokan általúszának,
De sok számtalan nép az vízbe burúlának.

Csak Kászon basát verte meg négyszáz hajdu Martonosnál. Nosza nagy kevélyen két szekér fejjel vonulnak Szeged felé, nem tudják, az várast hogy terekek bírják. Nagy Bálint, a hadnagy, váltig mondja nékik, hogy az nyereséggel az Tiszán eluszjanak: az fajtalan hajduk reá haragvának: »Lám az pesti lélok megijedt!« ott mondanak. Így ők is ott veszték, vitéz jó Nagy Bálint csak huszad magával Tiszán általusza, igen nagy bánatval.²

Oh ti balgatagok, hajdúk, kik ti vattok,
Eszetökbe vegyetek, mit mast néktök mondok:
Szível, könnyőseggel jó vitézők vattok,
De hadakozásban igen bolondok vattok.

¹ Kapitán György bajviadálja. 1550.

² Szegedi veszedelem. 1552.

Rendtartas jó ninesen hadakozástokban.
 Hítőtök semmi nincs az Krisztus Jézusban.
 Vagyon reménségtök csak fajtalanságban.
 Az rút részögségben, az kevel bujaságban.

Vannak nyelvetökben nagy rútalmas szítkok,
 Mind testét, mind lelkét pestinek mondjátok,
 Lovag¹ vitézőket gyakran csúfoljátok,
 Köztetök egymást kurta szelletnek mondjátok.

Nagy Isten igéjet, kérlek, hallgassátok,
 Próféták módjára ti hadakozjátok,
 . . Dúlást, sok köborlást ti hátra hagyjátok,
 Tisztaságban, józanságban maradjátok . . .

Ezt ha eszötökben, hajdúk, nem tartjátok,
 Szidalmasságtokat hátra sem hagyjátok,
 Ti az pesti lelkektől mind elhordattok,
 Mint szegedi mezőn, ti gyakran levágtatok.

Losonczi István szintén sok kárt tett volt a törökben. Nehány naszád a Tiszán feljött vala Becse hóstádjat égetni, azokat megverte és elkergette vala: Temesvár alól elűzte a beglerbéget, mikor az ostromra érkezett; Kaidáz agától elvette Fellakot. De most őt is elérte az irígy végzet. A császár elhatározta, hogy bosszút áll és meghódítja Magyarországot. Amhát basa erős sereggel indult Temesvár alá és rettenetesen lövetni kezdte. Eltörék onnat mind az főházakat, földénig ronták az nagy köfalakat. A szígetet Don Gaspár vitézül védte népével, míg egy ágyúgolyó derékon nem találta. Nem volt segítség sehonnan: a mi indúlt, levágták vagy elszeledt. A vár fala három oldalon földig omlott a sok lövéstől, »csak nagy kapuban Losonczi marada«. Nem volt mit enniök, inniök, sem reménységük sehonnét ügyökben. Harminckettöd napon — szent Jakab ünnepén — a basa végostromot rendelt. Nagy sivalkodás, zöngés támadt, az ellenség rettenetesen ment a vízvárnak, ott is terek sokan elhullának, nagy viadalval a község megadta a várat. Másnap kivonultak mindnyájan: elül a nép, hátul a vitézség. Az ellenség rájuk ment és a népnek ifjút elkezdte ragadozni.

Ottan az úrfi veszedelmet érté.
 Ő vitézeinek felszóval üvölté:
 »Az terek hiti, látjuk, itt elveszte,
 De vitéz módra legyen fejünk veszte!«

— Dob és trombitak zengeni kezdének,
 Magyar vitézők mind fegyvert vevének,
 Az terekkel viadalt kezdének,
 Surú terek közt hamar elveszének.

¹ Lovas. A hajdúk gyalogosok voltak.

Jó Losonczy különösen csuda vakmerő vala: mindenek előtt hegyes tört ragada, egy szancsikot általnyársola. De hiába volt minden: hamar két sebben ő foglylá akada.

Lefejeztették, fejét megnyúzták, szalmával megtölték, császárnak küldék, egy ház oromra az csontját feltevék.

Mondjam az Pökri Annának csudáját?

Vitéz Losonczy szép társa sírasát,
Őt arvajával özvegygyé maradtát,
Mikor megerte uranak halalát.

Csak álmelkedék, magát lebocsátá,
Keserűséggel ő urat síratá,
Ő szép gyermekét sirva apogató,
Olymint ő magat halni bocsatá.

... Vigasság nem kell már semmi dolgába,
O beöltözék az fekete gyászba,
Szép gyermekivel holtig nagy sírámba,
Jó hív szolgálai azon színű gyászba.¹

Aztán jön a többi: annyi gyász után az egyetlen szerencsés esemény, Eger ostroma, melyet «füstös szobájában» irogatva örvendhet is végre a szegény lantos, és «vigan iszik szikszai jó borában», tudva, hogy »ha terek csusz vala Egörvarba, víztől nád terem vala ő orrába»;² jönnek az erdélyi dolgok János király halálától fráter György megöléséig.³ Az eleje még Kassan, 1553-ban kerül papírra; de Tinódi csakhamar elhagyja tűzhelyét. Szüksége van újabb helyszíni tájékozódásokra; partifogóra tett szert, a ki — tán éppen Nádasdy — elvállalta munkáinak kinyomatasát. Megindúl Erdélybe, Kolozsvárra. Fölkeresi aranylábú Debreczenben néhai urának fiát, Török Jánost, és «búvában, egy puszta kamorában» megéneklí azt a diadalt, melylyel »jó komája» Déva körül atyjáert bosszút állott Feru agán, ki maga is áldozatja lett a magyarok e váratlan támadásának.⁴ Aztán megy tovább, keresztül a délkeleti csatamezőkön, ki Küküllő-megyéig, Bonyháig, hol Bethlen Farkas udvarában «Sebők deáknak — nem úr hírével — bődös bort adanak», miért is »udvarbirak esnek atkjában».

Kik nem adn k Bohnyan itt jó borokat,
Magas part us-ön meg udvarbirakat,
Velők egyetömben az kulesárokat,
Kik akasztófara melltök, azokat.⁵

¹ *Az vég Temesvártan Losonczy Istvánnak haláláról*, 1552. aug. 15.

² *Egervár viadaljáról való enek*, 1553.

³ *Erdélyi historia*, 1553.

⁴ *Enyingi Terek János ö özege*, 1553.

⁵ *Az udvarbirakról es kulesá okról*, 1553.

Végre célhoz ér: Kolozsvárt van, »egy íratos házban«. Nyomatják műveit: a »Cronică«-t, maga — már egész az esztendő végén — ráteheti a pontot az Erdéli Históriaira és a következő év elején megírhatja Ali basa 1552-iki hódításait.¹ Életének fő műve, a Cronica be van fejezve. Betöltötte hivatását, még egyszer hazatér, mond egy éneket János király fiáról, és — nem hallunk többet róla.

Tizenkét nehéz esztendőnek² volt a krónikása. Nem volt költő, még csak kiváló író sem, de gyűjtött egy értékes könyvet és meghódított vele mindenkit, urakat, szegény embereket, tudóst és tanulatlant. Egy sereg történetet mondott el, a melyek az újság ingerével hatottak

Moderato.

Sok csu-dák vol - ta - nak jó Ma-gyar-or - szág-ba,
ki nagy em-lé - kö - zet szé - les ez vi - lág - ba:
cresc. tűz esz-ten-dő ul - ta i-lyen nagy boly - gás - ba
poco acceler. nem vol-tak ma - gya - rok *a tempo* ha - son - ló sze - ren - csá - ba.

Az Erdéli Históriaiból.

Lányi Ernő atírásában.

korára, és nem szorultak ékesgetésre, hogy a kor lelkének mélyéhez szóljanak: egy korszak dicső és gyászos eseményeit sorolta föl, melyek visszhangot ébresztettek minden szívben; egy időszakot állított az olvasó elé, a mely, ha lehet így szólani, maga egy érdekes és megragadó eleven hősköltemény. E krónikákban megvan minden, a mit a XVI. század közönsége tudni vágy, a min a szívek örülve, búsulva, reszketve csüggenek: vitézek kalandjai, hősök megindító önfeláldozása, özvegyek és arvak zokogó fájdalma, érdekfeszítő ostromok, néha egész kis époszszá bővülve, diadal és pusztulás, melyeknek fénye, árnya mindenkivel közös, elmondva a legapróbb részletekig, áthatva mély, őszinte hazafi érzellemmel, atszöve megjegyzésekkel, a melyeknek értékét megkétsszerzi az.

¹ Budai Ali basa története, 1553.

² 1540—1552.

hogy a közérzületet tolmácsolják, kísérve méla, bús dallamokkal, melyeknek mindegyike a nemzeti lélekből látszik fakadni, és kiegészítve az idők változó hangulatától. Tinódi kora lelkébe hatott tárgyaival és egyesült azzal szellemében. A XVI. század középosztályának lelke lakik benne, mely érzi az idők terhét, az iga, a háborúk nyomorát, át van hatva korának büntudatától, de bánja a hajduk garázdálkodását, keservesen tűri a hatalmaskodást és a bajokért az urak egyenetlenségét okolja. Ez az egyszerű, józan, becsületes, őszinte ember ugyanazt dicséri, a mit azok: az istenességet, a vitéz tetteket, a szeretetet és egyetértést; ugyanakkor bátran kiáltja ki az úri rend balgaságát és szeretetlenségét, mely a bajoknak egyik fő szülője: a pártoskodást, a vitézlő nép zsarnokoskodásait, az iszákosságot, káromkodást, az önhittséget. Hitt a nemzeti királyság megváltó erejében; ám ennek a bizalomnak örökre vége. Gyűlöli a törököt, kinek álnokságát nem győzi eleget hangoztatni, nem akar uralni »szancsákat és basát«, ellensége a pogány szövetségének.

Bolondság töletök fejenként magyarok,
Terek álnok hitit meg nem gondoljátok,
Maga csak tölem es sokszor hallottátok,
Sok fejedelmeket mint esaltak, tudjátok.

A magyar nemzetet Isten után az egyesülés, az összetartás fogja megmenteni.

Azt tudjátok régtől fogva, magyarok,
Tin köztetek csak dúlatok, fosztátok,
Egymásra kegyöllön agyarkodátok,
Ki miá vesztétök nagyobb részre országotok.

»Terek és magyar pártot ne bántsatok!» írja a vitézeknek: »igaz nyereséggel, zsolddal lakjátok«,

Támadjátok fejenként igaz hitben,
Ti éljétek az igaz szeretetben,
Reménységötök legyen csak az Istenben,
Minden ellenség készön kezetekben.

Soha sem mulasztja el az Istenben való bizalom hirdetését; de protestáns vallása nem teszi türelmetlenné a más hitűek iránt. Senki- nek sem kutatja reliigióját: csak magyar és hazafi legyen min- denki. A mily telve józan, bölcs gyakorlati tanácsokkal, ép oly őszin- tén ragaszkodik ehhez a szerencsétlen néphez. El-elbúsul bajain, de nem szűn meg vigasztalni, reményleni, és egy-egy győzelem után vígan iszik áldomást a végbeli hős vitézekért, kik Istentől és végre meg- koronáztatnak, hogy az szegínségért ily igen fáradsznak. Büszke a fájának kiválóságaira és faj neki a magyar vér pusztulásán. Még egy Balassa Menyhártot is tud sajnálni. »Tudjátok, jól szolgált ő ez szegin ország- nak«. Mint egy nemes, jó szellem járt körül, várva várt híreket mondva, és kapcsolatot szerezve távol vidékek magyarjai között, mint egy

olvasott újságíró. Elbeszélte jót és a rosszat; mert valaminek Éneás biztatja társait a tengőr vízébe, hogy ott való nyomorúságuk végre emlékezetre öröm lésszön: vagy nyereség, avagy veszteség, de róla megemlékezni gyönyörűség. Sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat nem írt, az mi keveset írt, igazat írt, hogy az hadakozó, bajvivő, várak-, városok-rontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanúság, üdvességes, tisztösségös megmaradásokra, az pogány ellenségnek mimódon ellene állhassanak és hadakozzanak. És a közönség, melynek izlése ép oly kevésé volt kényes, mint az övé, örömmel hallgatta ezeket a hiteles krónikákat, melyek az őszinte közvetlenség hangján szóltak hozzá és a melyeknek odavetett, durva vonásai közt is képzelete, sőt érzése sok nemes taplálékot talált. Az utódok pedig forgatták őket gazdag történelmi anyagukért, kiaknázták költői feldolgozásra alkalmas részeit és kiváló műveket alkottak belőlök.

Valóban, több volt száraz krónikásnál, volt meleg szíve, és ez a meleg, komoly, nemes szív érzik összes munkáin. Mérsékeltőbb volt, mint a reformator, és közelebb állott a közönséghez; de igazat mondott és soha sem sülyedt a gajdoló hegedős színvonalára. Tinódi ösmeri a tréfat, néha, udvarbírákról és kulcsárokról vagy a sokféle részögről énekelve, vastagabb húrt is pendít; de ama »széken ülő sok tolvajok«¹ mögött, kik a piaczon nagy morgással átkozódnak szenes² fazokon, s aztán alájuk, miután alul gyújtottak, fölül ontottak, az ifjak néha puskaport rejtenek, a mely hirtelen föllobbanva »Valkó vidékét elpörsöli«, és hasonló szőrű társaik mögött komoly erkölcsi háttér van, mely a nevetést is tanulásgra változtatja. Verseiből tudjuk, hogy mint minden lantos és hegedős, »kiknek bor lelkök«, szerette a bort, mivel »szavát jobban rikkanthatja jó bortul«, azonban nem egyszer hirdette a józanságot és a mértékletességet.

Bátor igyunk az jó borban, jó kedvet vegyünk,
Istenünknek, nemzetünknek, csak mi ne vetsünk.

Ideálja volt az istenes, népeért, hazájáért élő-haló dalia, még csinos bibliai elbeszélései sem forognak egyéb tárgy körül: tere: a jelen, a honnét csak egyszer fordul a múltba: hogy Zsigmond király történetét Thuróczy után, mint szokasa, maga csinálta nótara, elbeszélje.³ Társai, kiknek száma elég nagy volt, hasonlóképp emlékeztek múltrol és jelenrol. GOSÁRVÁRI MÁTYÁS a »régí magyarok«, — a hunok — »első bejövésekröl«⁴ írt Heltai után fölötte vazlatos históriát: CSÁTI DEMETER Pannonia megvérelér, VALKAI ANDRÁS az nagyságos Bánk-bán dolgat beszélte el es a magyar királyokról készített krónikát, mely Adám-

¹ Kofák. — ² Paraszas.

³ *Zsigmond király es császárv kronikája*, 1552.

tól kezdve, az felséges II. János királyig terjed: TEMESVÁRI JÁNOS Bonfini nyomán a tatárjárást, majd 1566-ben, hogy Thelegden laknék skóla-mesterségben, a kenyérmezei csata lefolyását rimelte meg... Aztán jönnek a többiek: NAGVBÁNKAI MÁTYÁS, az vitéz Hunyadi János vajdáról való históriával, GÖRCSÖNI AMBRUS és folytatója, Bogáti FAZEKAS MIKLÓS Mátyás király krónikájával. Egy tehetséges protektáns pap: TÖKE FERENC, Tinódi iskolájának egyik legjobb tanítványa, Szigetvár védelmét, az 1556-ikét, veszi lantjára; egy másik verselő a Zrinyi-féle ostromot énekli; CSANÁDI DEMETER II. János életét foglalja versekbe; valami névtelen Thury György halálát írja meg, korholva a magyar kormányt, mely a végekkel mítssem törődik; SALÁNKI GYÖRGY renegát a Geszti Ferenc nádudvari győzelmét (1580.) ünnepli; SZÖLLÖSI ISTVÁN Báthori Zsigmond 1595-iki hadjáratát veszi tárgyul... Ismét mások a világhistória régi századait kalandozzák be: MADAI vagy MADAI MIHÁLY és SZEGEDI ANDRÁS Rufinus nyomán Jeruzsálem pusztulását verselik meg; KÁKONYI PÉTER Astiages és Cyrus históriáját veszi lantra Trog. Pompeius szerint; CSERÉNYI MIHÁLY a persa fejedelmekről krónikáz; ILOSVAI SELYMES PÉTER Nabukodonozort, Cyrust, majd Qu. Curtius Rufus és Justinus szövegei után Nagy Sándort énekli és »Aristeas« sokat vitatott levelét követve Ptolomeus mondott históriáját írja meg »sován Szilágyországban«, ama kusalykői »füstös házban« s végezi be »el-fenn egy sombokorban«...

Mindnyájan telve vannak »igazmondással«, didaxissal, és valamennyien fitymálják a tudós emberhöz nem illő költött dolgokat. Ilosvai megnyírbálja Curtius tarka mondait és elhány belőle mindent, a mit józansága képzelődésnek gondol. De van legalább egy különös szerencséje, a minővel a többi nem dicsekedhetik: talalt egy tárgyat, melynek pusztta megőrzése halhatatlanná tette az irodalom történetében. Krónikában olvasott, hagyományból hallott vitéz Tholdi Miklósról, ki 1320-ban születék Nagyfaluban, később — 1354-ben — Pozsony vármegye alispánja volt, majd 1359-ben mint nagy erejű ember — Nicolaus Toldi *Valoris* — Firenzében jart — elhozni azt a két oroszlánkölyket, a melyet a firenzei köztársaság küldött Nagy Lajos királynak, aztán 1365-ben mint az Olaszországba gyűlt angol és magyar vitézek »fehér csapat«-ának egyik feje, 1383-ban és 1385-ben mint »Magister Nicolaus de Tholdy, comes Comitatus de Zabolcs« — szabolcsi főispán említették.¹ A nép mesélt róla, relikviái: karvasa, páncélja, óriási parittyakövei, hatalmas lába- s fejecsonjtja, súlyos kő-hadarója ott voltak Budának bécsi kapujában. Ilosvai föltette magában, hogy elmondja — bizonyára »igaz« — históriáját. A hagyomálynak tán ép a legköltőibb, a legértékesebb részeit hányta el mint a »való«-val ellen

¹ V. ö. *Szilágy*. Régi m. költ. tára, 4. k. 357—359.

kezőket; szerkeszteni, előadni még olyan simán sem tudott, mint akárhányszor Sebők deák; de föntartotta egy magyar monda töredékeit, melynek ágai Nógrádban, Biharban, a Toldi lakóhelyein sokáig el voltak terjedve, és a melynek maradványaiból »divinációval határos tehetséggel« később szépet, sőt nagyszerűt lehetett alkotni.

Velenői Károly vala királyságban, hogy Tholdi Miklós születék Nagy-Faluban. — Tholdi Lőrinc felnevelte a fiát: György, az öregbik, Károly udvarába ment volt, Miklós, az ifjabb, otthon lakott az édes anyjával. — Lát minden dologhoz az béres szolgálkkal, nagy malomköveket emelget egy karjával, miért nézik hatalmas erejét nagy csudával. Egyszer, hogy Budából Tholdi György megjö vala, vitézlő szolgálai rudat, követ hánnak vala. Tholdi Miklós szintén köztük forgódott és meggyőzte őket: ez dolgokért bátyja nagyon feddi vala. Búskodik Tholdi György magában, mert szerető szolgáját Miklós megölte vala, kiért aztán réten, nádon bujdosik vala. Nem sokára Laci András Erdélyből jó Budára indult és egy általúton utát elvesztette vala. Tholdi Miklós kezében nyomtató rúd vala, Buda felé utat azzal mutat vala. Történt, hogy ismét gyilkosságba esék, s nyakába vette a világot. Csakhamar bójuta Pestnek városába. Aláfüggesztette fejét nagy bánatban, mert egy pénze is nem volt tarsolyában, úgy ment a tehénvágó hidhoz koplalásban, hogy májat kaphasson, ólalkodván magában. A hidon egy pokol-fene bika volt szarvon kötve, kit a mészáros épen vágni akar vala, de bika rugaszkodván, kótél szakadt vala. Miklós látá, a bika után futa és farkát megfogván, a mészárszékhez voná, miért néki akkoron sok máj adatott vala. Ezután Budára ment által és ott is a mészárosnak szolgál vala, kiért mészárosok jól tartják vala. Nem sok napra rá a király konyhájára került és csak ételért az szakácsokat szolgálta, étel után pedig szennyes fazakokat mos vala. Egyszer a vitézek rudat hántak ifjú Lajos király előtt, Miklós is odaballag, s két annyira veti.

Parancsolá király, levelét megírnák,

Tholdi Györgynek írá mint hű szolgájának: ¹

Kegyelem megvolna ösesének, Miklósnak,

Ne tartaná Miklóst otthon — írá — nagy kárnak.

Érté a levelet Tholdi György és öcsesét szolgálatra igen kenyszeríti vala. Rágondolván magát, elindula Miklós. Jó Budán Lajosnak ép új udvara volt. Egy cseh vitéznek az öklelés áll vala, mindent az vitéz az öklelésben elejtett vala, egy özvegyasszonynak két fiát, azokat is a cseh csak megölte vala. Tholdi megszaná az asszony sirlalmát, mondá, megállja nékie bosszúját. Hamar cseh vitéznek küldé tollát, aztán megölte a csehet.

¹ *Magister Georgius de Told* már 1376-ban bihari főispán volt és meg 1382-ben is ezt a tisztelet viselte. *Szilády*, i. h. 360.

T H O L D I
MIKLOSNAK
 IELES CSELEKEDETIRÖL
 Es baynokságáról való
H I S T O R I A.

Trattatóé
ILLOSVAI PETER
által.

Tutius est regni perire pace fusi.

Quid damnosius invari sine causa bella creere?

LÖCSEN,

Nyomatott a Magyar Kir. Nyomat. Hivatalánál 1820

Hosvai Tholdijának címlapja.

Imé az királynak ebben hír lött vala,
Tholdi vitézségét, erejét csodálá;
Király azért ötet fejéhez választá,
És tizenkét óra néki hópénzt adata.

Írják: egyszer Budában halála lőn egy fő embernek. Ifjú felesége megmarada ennek, Tholdi szerelmére igen gerjedez ennek. Vala okossága a tisztas asszonnak, egy gazdag vacsorát készíté Tholdinak, házat cifrázá, az ablakokat kárpitokkal bévoná, az egyikken egy orosz lány aranyyal írva vala.

Vendég hogy érkezék csak egy kis apróddal,
Az asszony kénálja hízelkedő szóval,
Tholdi csak ingében vetkezék azonnal.

»Gyakorta hallottam,« asszony néki monda,
»Náladnál ugrásban nincs jobb ez világba,
Az én szerelmemért amaz orosz lányra,
Kérlek, ugorjál fel az én kívánságomra.«

Ottan Tholdi Miklós hátra iramodék,
Az asszony kedvéjért egyet-kettőt ugrék,
Fene orosz lányra hamar felugrodék —
Buda piacára Tholdi csöndülést ugrék,
Csak nyaka nem szegék, igen bosszonkodék.
... egy lakatoshoz bánattal bétotlék.

Akkor a lakatossal elindulának, álkulcsesal bémene a kis kapl-nába, hol a királyné asszonnak egy szolgáló leánya eltemetve vala. Gazdasággal való rakott sírt felbontá, sírba hogy bészállá, gazdaságot kiadá: nagy hamar lakatos az követ mozdítá: az kő Tholdi Miklóst oda bészoritá.

Vénségre hogy juta, levél jöve a királynak: nagy parancsolatja cseh király császárnak.

Parancsol az császár, ezt írja királynak:
»Jöttön jöjj! hozd ide adóját országnak,
Tizenegy királyok mostan nálam vannak,
Azok is tégedet mind látnia kívánnak!«

Lajos elbúsúla, csakhamar elindult nagy haddal és bémene Prágába, a császár eleibe.

Az király oly igen megijedett vala,
Ijedtben szólni egyet sem tud vala,
Sarkát Tholdi Miklós úgy nyomódja vala,
Sarkából királynak az ver el-kifoly vala.

Közben a vitéz magyarok Prága kapujára rohanának, a csehektől megvövék, a városra mentek és boltokat csakhamar felrontának. Nosza fut a követ a császárhoz, de Tholdinak buzogánya vagon köntös

ujjában, sőt az köntösujjal követet úgy csapá, ottan ez világból kimúlék.« Megszeppent a császár, ajánlott békét, atyafiságot, de Tholdi botját előrántá s monda:

»Meghidjétek tü ezt, tizenegy királyok,
Agyatokban rontom arany koronátok,
Úratokat Lajost ha jól nem szolgáljátok!«

Császárral egyemben, hidd igaz dolognak,
Tizenegy királyok talpokra állanak,
Jó Lajos királynak mind fejet hajtának,
Úgy rettegnek vala nagy botjától Miklósnak.

Egyszer a királynak — mi okból, nem tudni -- haragja lön Tholdira, ki három esztendeig nem ment az udvarba. Akkor Német-ujhelyt újudvart hirdettek. Jeles öklelések ottan lőnek, de a magyarok egy olasz vitéztől mind elejtetének. A királynak most eszébe jutott a vén Tholdi; rögtön írtak hozzá, venné vissza az ország címerét. Miklós gondolkodék, Pesten általmene, klastromban gárgyántól barát ruhát öve, kurta pejlovára mint egy barát üle, úgy juta Ujhelybe.

Nagy öklelő fáját hogy felhánja vala,
Nyakában csuklyája úgy lógdogál vala,
Derekán kápája hogy rengdegél vala,
Lajos király kérdi: vajjon s kicsoda volna?

... Egybe roppanának; nézik sok ezeren.
Olasz az nyeregből esék messze földön,
Az barát akarja fejét venni menten,
Király azt kiáltja: Kegyelem néki legyen.

Ezeknek utána, hogy »haja és szakála megfehérült vala,« elment Budára egy gyűlésre. Lajos király udvarában az ifjak elkezdtek csúfolni szakálát; az egyik, hogy: »Ez ember, azt vélem, régenten molnár volt, és az lisztes zsákot fejéhez verték volt«; a másik: hogy halász volt, sok apró halat evett és most a hal kiütött az állán; a harmadik: hogy ludat hozott a királynak. A vén Tholdi Miklós mondhatatlan igen ezen megbúsult vala. »Hét tollú buzgánya köntös ujjban vala; köntös ujjal kiket az hol érhet vala, ottan ez világból az kimülék vala«. A király kérdi tettének okát: mért művelte volna?

»Király! ha nem nézném vitézi voltomat,
Majd fejedhez verném hét tollú botomat;
Másszor megfeddenéd apró kölkeidet,
Meg nem csufolnájak vitézi vén fejemet.«

Aztán elment haza, Nagyfaluba, s két esztendő múltván meghalt. »Vétek ez lön benne, hogy részeges vala, minden reménsége boritalban

vala, ő nagy erejének nem sok hasznát látá: semmiben marháját meg nem szaporíthatá.

Egy ifjú, 1571-ben, »Szöndörö várában« Szilágyi Mihályról és Hajmási Lászlóról készített szép balladás költeményt. Az egykorú török történetírás tud róla, hogy Szilágyi Mihály — Kara Mikhál — a rigómezei ütközet alkalmával török fogságba esett, a melyből nem sokára, tán ép 1449 nyarán, pünkösöd után megszabadult. Oklevelek szólnak Berekszói Hajmási Lászlóról, ki Hunyadi Jánosnak, Szilágyi Mihálynak kortársa volt és temesi főispánságot viselt. A történelem ismeri Szaudsit, I. Murád fiát, a bujdosó »cecus imperator Turcorum«-ot, ki hazájából elűzve, Magyarországra költözött. Leányát, a hontalan szultánát, ki először Salgói Török Pálhoz, Hunyadi udvarnokához, majd Liptói és Geszthelyi Nagy Jánoshoz, Hunyadi régi bajtársához ment nőül, sokáig »császár Katalin«-nak hívta a nép; fia, Csalopia Dávid maga is tevékeny részt vett a rigómezei csatában. Szilágyi, Hajmási, Csalopia Dávid szomszéd földesurak voltak: Kún-Szöllös, Csalopia birtoka határos volt Horogszeggel. Szilágyi területével, Hollóssai és Hegyessel, a melyeket Hajmási László bírt, sőt másik faluja, Szenteltegyház is, ezekhez közel, a mai Mokrin helyén, feküdt... A sokaság képzelete dús anyagot találhatott ezekben a dolgokban, hogy érdekes mesét szöjjön belőlük, s a népköltészet, részben vagy egészben, tényleg három változatát ismeri Szilágyi és Hajmási történetének, a mint a császár udvarából a szép császárléánnyal térnek vissza.¹ Aztán a mondát könnyen megszerethette valami deák »poéta«. Versbe szerezhette és mintával szolgálhatott a szegény névtelen ifjúnak, ki ott ült Szöndörö várában, szomorú szívében, és a XVI. század legbajosabb verses elbeszélését alkotta utána.

Szilágyi Mihály és Hajmási László, két vitéz fő úrfi rabbá esett vala és Konstantinápolyba, török császár tömlöcébe bevitettek vala. Egyszer, pünkösöd napján, jó Szilágyi Mihály kinéздеgél a tömlőc rostélyán s kobza kezében, szép, keserves nótát dalol vala. Meghallja a nótát a palota ablakából császár szép leánya és fölgerjed Szilágyinak termetire. Elmegy a tömlőcbe: »Te vitéz úrfi! ha fölfogadnád te igaz hitedre, hogy el kivinnél te laktad földedben és feleségül magadnak vennél, én felelnék arra: téged rövid nap kimentenélek atyám tömlőcéből.« Mondja Szilágyi Mihály: »Csak szabadíts ki! én felfogadom igaz hitemre, császár leánya, téged elveszlek«. Akkor a leány megszerződött a tömlőc tartóval, s egyszer, éjfélkor, a lovászmesternek és lovászoknak fejüket elszedék, három fő lovakat magoknak nyergelének, a több lovaknak nyakokat elcsapkodták, aztán felöltöztek szép, drága ruhákba. Kérdik őket a harmincadokon, hogy hova mennének?

¹ V. ö. Thury József értekes cikkét az *Irodalomtört. Közlemények* 3. évf. 293—306. l.

»Nagy-Szombat¹ felé a farkasokkal² szöröncsét próbálni,
Hogyha az Isten szöröncsét adna, oda igyekeznek«.

A császár megtudva, hogy elszaladtak, üldözésükre küldötte öt fő vajdáját, kik egy szép szigetnél utólérték őket. Gyorsan megharcoltak és győzelmesen a leány kereséséhez láttak, kít a szigetbe küldöttek volt az ütközet elől.

Immár vitézek császár leányát hogy keresik vala,
Gyöngé sirmalmát vitéz Szilágyi meghallotta vala,
Császár leányát vitéz Szilágyi úgy kesergi vala.
Császár leánya ezt mondja vala gyöngé sirmalmában:
»Kegyelmes Isten! ám el-kijövék vitéz úrfiakkal,
Jaj hová legyek ez vadon erdön nagy keserűséggel.
Szánom magamat, de sokkal inkább vitéz úrfiakat,
Szablyára hánták nagy kegyetlenül vajdák szegényeket,
Szörnyű halálra ezennel adom értek enmagamat.
Ez vadon erdön temetőhelyem leszen most énnekem,
Vadak, madarak és az farkasok lesznek siraóim.
Csak te kezdedben, édes Istenem, lölkömet ajánlom«.
Szilágyi Mihály nagy hamarsággal odasiet vala,
Az leány lassan mátkája előtt igen örül vala,
Leányt nagy-szépen kézen fogva el-kivitte vala.

Elindultak ismét és igen *menének* Magyarország felé. Akkor a határba érve Hajmási László, bár néki van otthon két szép kis fia, jámbor hitestársa, kezdi követelni: »Vijunk meg ketten ez szép leányért!« Hiába kérte jó Szilágyi Mihály, a császár-leány is hiába könyörgött, szablyát rántának, öszvecsapának és a csapkodásban Szilágyi vitéz Hajmásinak kezét bokában elcsapkodta vala. Ott Hajmási megvallotta vétkét, az két úrfiú szép búcsuzással váltak el egymástól, és Szilágyi Mihály ketten a leánnyal mihelyt beérének, ketten, Szilágyi, császár leányával, megesküvének.

Az elbeszélő ismét biztos talajon áll: mintája megvédi a bukdácsolástól. De a magyar író a középkorban sem igen tudott szerkeszteni, s a XVI. században még mindig él ez a gyöngesége. A reformáció kezdete óta a könyvnyomtatás, a tudományosság terjedése a legkülönbözőbb tárgyak és minták tömegét halmozta föl, és a tollforgatók ösztönszerűleg fordultak hozzájuk. Egész természetes, hogy a deákos iskolázás és műveltség korában fölkeresik azokat a dolgokat, melyeket az új latin irodalom népszerűbb része a régi, klasszikai világról nyúj-

¹ Ez a »Nagy-Szombat« minden valószínűség szerint *Tirnavának* vagy *Tirnaunak* (mely vár a török írók szerint az ország határán, Galambóccal szemközt állt) és *Tirnavának* összezavarása útján került a versbe és egyik bizonyítéka, hogy a vers-szerző latin eredeti után dolgozott.

² A végbeli vitézekkel.

tott: Páris és Helena történetét, Trója veszedelmét, Ajax és Ulysses históriáját, Aeneas herceg kalandjait, melyek valóban otromba feldolgozásban részesülnek. Azonban mindezekhez az olvasmányoknak még roppant változatos és tarka serege csatlakozott, melyek a legkülönbözőbb forrásokból eredtek és a mellett, hogy úgyszólván egész Európát bevándorolták, a legszokatlanabb és lehetetlen dolgokkal voltak telve. Sokat beszélnek a szercelemről, noha egyébről is volt szó, rendesen bizonyos erkölcsi célzattal, bár néha egyedül a gyönyörködtetésre törekedve. ISTVÁNYI PÁL, a baranyai alispán, ki egyike volt a kor legműveltebb urainak és tizenkét esztendeig tartózkodott a páduai főiskolán, 1539-ben, János király lakodalmára indultában, jó kedvében Petrarca után egy kedvelt olasz regét foglalt versekbe,¹ a mely a kontingensen mint Boccaccio Decamerone-jának kedvelt darabja már a XIV. században el volt terjedve. Ifjú Volter király, mivel szabad ember voltát félti vala, jó ideig nőtelen él vala. Nagyon bántódott ezen a város népe. Össze-gyűlnek egyszer nagy sereggel és megkérik szépen a királyt: »Törvény házasságban magadat foglaljad, asszonyunkat nekünk nálunk látnunk hagyjad, kisdéd Volterodat még életben hagyjad. Kegyelmesen azért tekincs könyörgésünk, asszonyunkat, hozzád kit illendőt lelünk, hagyjad, megszerzését ennek reánk veszszük.« Meghallgatta Volter népének beszédét, s ott menyegző napot nekik hagyja, Volt tőlük nem messze egy kis falu, abban lakott egy szegény ember. A szegény embernek volt egy leánya, Grizeldisnek hívták, termeti szépsége néki ékes vala, de jó erkölcsével felülmúlja vala.

Nem ül vala veszteg semmi lágyságában,
Semmi gyönyörőség nincs gondolatjában,
De nagy vastagsággal atyját tartja vala,
Annak ü vénségét úgy táplálja vala,
Kevés juhoeskáját tóra hajtja vala,
(Rokkáját közönsleg el nem hagyja vala)
Onnat haza jöven, parét aprít vala,
Hozzájuk illendő étket szerez vala,
Kemény szalmaágyát rázogatja vala,
Kegyességgel atyját elnyúgatja vala.

Mikor elérkezett a menyegző napja, Volter elindula, a nász mind utána. Grizeldis ép a kútfőről vizet vitt haza és leánytársaival el-kikészült vala, hogy Volter mátkáját megláthassa. Akkor odaért Volter és megkérte, csak egyet kellett megígérnie, hogy urának semmi kedvét soha meg nem szegi, sőt mit róla végez, azt mind megállja. Lett öröm, mulatság; hanem eljutának, étkeket fogának, a király házában ebéd után

¹ *Historia regis Volter*, 1533. Megj. Debrecen, 1574. Kolozsvár, 1580. Lőcse, XVII. száz.

estig ott mind táncolának. Holtá kelve¹ Volter újudvart tétete; az szent Iván tűzét el-felrakták vala, udvarló vitéz nép azt ostromolja vala, az nap vígasságban el-aláment vala.

Bölcs, derek királyné vált Grizeldisből. »Nem egyebet erről népek hisznek vala, és közöttük tisztán azt beszélnek vala, hogy az asszont mennyből Isten adta volna az község javára, hogy ű rá gondolna«.

Nem sok idő múlva öröm lett a királyi házban. A kis leány szépen nőtt, de Volter gondolta, asszonyfeleségét hogy megkesergeti és az ő hűségét kikeresgetnéje. Azt mondja Grizeldisnek, hogy a nép zúgolódik a királynéra paraszt neme miatt.

FY Cronikar mondok vrak halgafatok, kinek talam mastar ri nem hallottatok, egy Olaz leanyrul kin czuidalkozhattok, A szioni hazastoknak példaiul adhattatok.

Az Olaz orszagnak egy szégetetiben, az vesule hegynek ú kerületiben, nag' lok szep varolok vadnak ú sektiben, es icies bin nepek laknak az mentiben.

Ezt egezen az kik be szállottak vala, kulczios varosokat raita raktak vala, Olasbul neucfsik az pedamon-tanak, Magiarul mondhattuk vg mint hog' allianak.

A Historia Régis Volter kezdő sorai.

»Azért, ha te akarsz békességben élni,
Szükség nekem véled megegyenesülnöm:
Te kis leányodrul ő vélek végezmem,
Az mint uk akarják, nem mint én akarom«.

Grizeldis »nagy szép beszédekkel« mondá: »Tied a kis leány, én is tied vagyok: valamint én neked kedved szerént látok, mindenben az mellé szívem szerént állok, egyebet náladnál senkit nem kívánok, egyébtül megválnom semmitül nem szánok«. És bátor szive csak meg sem indult a dolgon. Nem sokára urának egy szolgája ment hozzá, hogy a kisedet adja át. A királyné gyanította, hogy halálra viszik

¹ Így is: *holdá kelve*, reggelre kelve, *holval*.

gyermekét: de »könyve sem csordula«, csak nem is sóhajtott: nagy vidámképen fölvette, nézte, nézte, csókolgatta, szent keresztnek jelét vetette rá, megáldotta, kézbe adta.

»Az mit urad hagyott, azt te megszerezted,
Egyre kérlek téged, hogy gondját viseljed.
És ő gyenge testét hogy te megőrizzed,
Ezt is csak úgy mondom, ha meg nincsen hagyván
Uradtul tenéked«.

Volter azután sem látott változást kedvében. Régi nagy nyájasság, szokott nagy gyorsaság, ő urához való nagy szeretmetesség, semmi szomorúság, semmi idegenség, kis leányrul való emlékezetlenség: ebben tölt négy esztendő. Akkor fia született, azt is elvették tőle, és azt is odaadta engedelmesen, Volter akkor sem látott rajta semmi változást.

De mint egy állatban, az kegyetlen Volter,
Semmit meg nem tágit, mint az gonosz ördög,
Kísértő mérgében előbb-előbb hörög.

Tizenkét esztendő múlva egy napon a község láttára maga elé hívatta a Grizeldist és azt mondotta neki, hogy a nép kívánságára más feleséget fog venni. Grizeldis adjon helyt a tisztességben másnak. Vegye elő jegyben hozott régi ruháját: »mert nem állandó, nám, senki az szerencsében«. És Grizeldis még ebben is örömmel szót fogadott neki.

»Atyámnak házátul jöttem meztelen,
Esméglen hazamhoz megyek meztelen«.

Csak azt az egyet kérte Voltertől: ingét tarthassa meg, »régii hazasodnak kívül méhét fedjed«.

Ott Volternek szeme könnyvel betölt vala
Annyira, hogy immár nem állhatja vala,
Azért asszony elől ő elfordult vala,
Reszketeges szóval alig mondhatja vala:

»Amaz egy ingecske bátor tied legyen,
Kí énrúlam nálad emlékezet legyen«.
Csak alig mondhatá, előle elméne,
Mert az ő szeméből könyve igen méne.

Levetkezék ottan mindenek láttára,
Meztelen lábbal indula útára,
Meztelen fölvel váras kapujára.
Útában sok jámbor út kíséri vala,
Minden ember útet keserüli vala,
Az gonosz szerencsét szidalmaznak vala —
— Ékes esendőségben asszon megyen vala.
Egy könyve-estlen száraz szemmel vala
Asszon, hogy házához haza megyen vala.

Nem sokára megérkezett az új menyasszony, öcsésével. Szegény Grizeldis a király parancsára ott forgódott a vendégek körül. Telve volt örömmel az utódja szépségén s jó erkölcsén. Szerelmet, boldogságot kívánt a királynak, — ezt ha látni fogja náluk, ó néki könnyebb lesz akkor a halál, csak egyet kér tőle, ne kesergesse az új asszonyt, miként a régít: »mert az mit én türtem ez azt nem türheti«. Volter király nem tudott többé magán uralkodni. Magához ölelé, foglalá magának. »Te vagy az én társom! Nem lesz énnekem egyéb te helyedben! Az kit jegyesemnek te alítasz vala, az a te leányod, kit elvittek vala, az ifjú pediglen, kit rokonának mondnak, azt is úgy esmérjed mint édes fiadat«.

A XVI. század nem akadt föl oly lélektani lehetetlenségeken, mint a Grizeldisnek vígaságos engedelmessége. A mese érdekes és a hős érzelmeinek rendkívüli volta fölkelte a hallgatók figyelmét. Az emberek, kik az életben az önmehtagadás és hősiesség annyi példáját szemlélték magok körül, hitték az akarat győzhetetlenségét. Nincsenek még távol a középkor legendáitól és ízlésök nagyjában nem igen különbözhet azokétól, kiket a népmesék egyoldalú hősei gyönyörködtetnek. Fölöttébb kedvelői a szövevényes kalandoknak, melyeket jóformán vég nélkül lehetne nyújtani és a melyeknek közös vonása, hogy véletlenből és nagyobbrészt külső okokból fejlődnek. A Gesta Romanorum, a középkor népszerű mesegyűteménye, nyújtott egy pár ily tárgyat. Nézzük APOLLONIUS királyfi »szép Chronicá«-ját,¹ mely az időszak legkapósab magyar olvasmányainak vált egyikévé s úgyszólván minden elemében a görög szofisztikus regény sajátosságait tükrözteti. Antiochus király saját leányába szeret és azon töprenkedik, hogy ijesztsze el a folyton szaporodó kérőket. Végre kihirdetteti, hogy minden kérőnek találós mesét ad fel; a ki megfejt, azé lesz a leány, a ki nem tud megfelelni, annak levágják a fejét. Sokáig nem akadt kérő, de végre Apollonius fő királyfi Tyriából megfejtette Antiochus meséjét. A király zavarba jött, tagadta, hogy a megoldás jó volna; és harminc napot engedett Apolloniusnak gondolkodásra; ha addig nem találja ki a mese értelmét, fejét leütteti, kapura szegezteti. A királyfi haraggal hajóra száll és hazatér; de Antiochus oda is embert küld utána, és Apollonius a király elől csakhamar bujdosni kénytelen. Nagy erős gályákat szerzett, azokra fölrakatta kincsét, százezer köböl búzát hordatott belejök és elindult világgá. Tharsisba érkezve, kikötött és a várost az éhínségtől megszabadította; de Antiochus üldözése elől csakhamar innen is menekülnie kellett. Újra hajóra szállt, hogy majd Pentapolis városába siet. Azonban útközben hajója a nagy szélben elmerül és maga egy darab deszkán menekül Pentapolisba. A mint magában töprenkedik, hova nyisson be, lát az utcán egy mezítelen gyermeket, ki »olajjal a fejét mind beköpö-

¹ Irva 1588 elején; megj. Kolozsvár, 1591. Utóbb, a XVII. században, Lőcsén.

lözte s futosva kiáltja: az, a ki azt kívánja, hogy megmosódhassék, menjen az laptaházba, király is ott lészen, az jövevényeknek a fürdő után elég ételek lészen«. Kapja magát, bemén a laptaházba és a játékban igen kitűnik. Erre a király felöltözteti drága ruhába és vacsorára hívja. De Apollonius ott is csak szomorkodott. Lucina, a királyleány azt kérdi tőle: hova való? Apollonius felel: Nemes nemzetemet Tyrusba hagytam, nevemet a tengerbe ejtettem. Aztán elbeszélte szerencsétlenségét. A királykisasszony muzsikálni kezdett, mire az ifjú is felvidult és a virgina-zenét nagy ügyesen kezelvén, a vendégek szívét mind megnyerte. A király tízezer talentumot ajándékozott neki, sőt nem sokára leányát is hozzáadta feleségül.

Egy napon a tengerparton sétálva, Apollonius megtudta, hogy Antiochus öröksége reá vár. Nem sokat késett, hajóra szállt fiatal feleségével együtt és mentek hazafelé. Az asszony egy vihar alatt leánygyermekkel ajándékozta meg urát, de maga helteleven állapotba esett. Apollonius jól beöntött koporsóba záratta, ezer aranyat tett lábához és a drága »holtat« úgy bocsáttatta, fájó szívvel, a hullámok közé. A víz pedig vitte a koporsót el, Efezusba, hol Ceremanes orvos szerencsésen kifogta, és a királyleányt sikerült új életre hozni. Apollonius ezalatt utazott tovább: Tharsisba, hol kis leányát nevelésben hagyta, innen Antiochiába és Tyriába, melyek csakhamar kezére kerültek.

Aztán múlt az idő. A kis leány, Tarsia, serdült, növekedett. Azonban minél nagyobb lett, annál többet kellett szenvednie gonosz nevelőanyjától. Nem volt senkije hűséges dajkáján kívül, és ez is meghalt. A szegény Tarsia ettől fogva a jó dajka sírjához, a tengerpartra járt ki, ha ki akarta sírni magát. A nevelőanyja, a gonosz Dionisia, ki nemcsak haragudott reá, mivel szebb és okosabb volt az ő leányánál, hanem Tarsia kincseire vágyott, egyszer gyilkost küldött utána. De Tarsiát kalózok ragadják el és mint rabszolga Manthilenában egy bordélymesterhez kerül. Azonban szerencsére meg tudja őrizni ártatlanságát, énekével és muzsikálásával több pénzt keres a gonosz embernek, mintha bűnben élne. És mikor egyszer — évek múlva — Apollonius nagy bánatában a városhoz vetődik, a fejedelem, Athenagoras, őt küldi el vigasztalására. Apollonius hallgatja, hallgatja a leányt, ki szép verseket énekelt, s végre saját sorsát is elmondta. Egyszerre megszűnt Apollonius gyásza. Tharsisát nőül adta Athenagoráshoz, a város fejedelméhez és mindharman Efezusba indultak, hol Apollonius egy álmólátása szerint feleségét Diána templomában megtalálta. Most már mindnyájan boldogok lettek és nyugalomban élték le életök hátralevő napjait.

Ép ily kalandos egy másik elbeszélés, melyet közvetve, vagy közvetlen, szintén a Gesta Romanorumból merítettek.¹ Eustachius császár

¹ *Rustán császár története* a Csoma-kódexben. Nyomatásban nem jelent meg.

egy angyal intésére keresztény hitre tért s Rustán nevet kap. De választania kell: vajjon fiatal korában legyen-e gazdag és boldog, vagy öregségében, mire a bölcs férfiú az utóbbit választja. Nem sokára beköszöntenek a bajok. Szerencsétlenül harcol és a nép elűzi. Egy szigetre akar vonulni feleségével és kis gyermekeivel; de a hajósoknak nem tud fizetni és azok az asszonyt elveszik tőle. Aztán megint csapás éri. Egyik fiát elragadja egy oroszlán, a másikat egy farkas. Maga szolgálatba áll, ezt teszi felesége is, a ki mindvégig megőrzi hűségét. A fiúkat vadászok mentik meg és fölnevelik. Harminckét esztendő telik el így. Akkor Rómára rossz napok virradnak. Most eszökbbe jut az embereknek régi jó császáruk. Tizenkét követet küldenek fölkeresésére, kik rátalálnak és hazaviszik. Két fia, már jeles vitézek, sőt felesége is megkerül és boldog öregségben töltik életüket. „Szent Eustachius szép, keleti eredetű legendájából így lett a viszonyokhoz képest ügyes szövéstű »széphistória,« bár — a magyar elbeszélés hagyományából ítélve — alig magyar kéz tette azzá és a közönségre sem hathatott soha.

De a Gestának még egy darabja került magyar feldolgozásra.¹ E mű, kétségkívül, a középkor legszebb elbeszélései közé tartozott, melyek a mesés keletről eredtek, átjutottak zsidóba, görögbe, aztán keresztény alakot öltöttek és az európai költészetben különös népszerűségre bírtak emelkedni. A kevély Jovenianus császár egyszer kilovagolva levetkezett és fürdeni kezdett. Egyszerre jött egy ember, a ki szakasztott olyan külsejű volt, mint a császár. A jövevény felöltötte Jovenianus ruháit, felült lovára, bement a fejedelmi udvarba és császárként viselkedett. Jovenianusnak meztelen állapotában nem volt mit tennie: fogja magát, bemén egy hű emberéhez, a kít ő tett urrá. De az ember kivesszőztette házából. Aztán elment egy hadnagyához, a ki szintén bolondnak nézte, börtönbe záratta és megverette. Gondolta magában: bemegy az udvarba, felesége majd csak ráismer. Hanem az asszony csalónak tartotta, vizslája és sólyma nekiestek, szolgálai megkötözték s »holt-elevenen« hagyták a városon kívül. Erre gyóntatójához fordult, de ott is rosszul járt, mert a barát kísértetnek gondolta, »kezében ragadá foltozott breviárját, erősen olvassa az áldott medicinát, sok keresztánnyással és nagy reszketéssel zárolja ő ajtaját.« Jovenianus látta, hogy az emberekben hiába bízik, tehát Istenhez fohászzkodott. Most a barát rögtön megismerte, rosszias köntösével fölruházta és a császári palotába bocsátá, hol szintén főhajtással fogadták. Az »új császár« pedig kijelenté, hogy ő Rafael angyal, ki csupán Jovenianus kevélységének megbüntetése véget jött, mivel Isten nem szereti a magahitteket, és az égig emeli az alázatosokat, szegényeket.

¹ *Historia. Az Jovenianus nevo Romai Csaszarnak. Isten ellen valo fol fuvalkodasarol.* stb. 1593. Megj. a XVI. században kétszer, h. és év nélkül., a XVII. ben Löcsén. A versők szerint *Stefanus Poli fecit.*

Enea Silvio, ki utóbb II. Pius néven pápa lett, barátja, Mariano Sozzini felszólítására szép latin-elbeszélésbe foglalta Schlick Gáspárnak, Zsigmond kancellárjának szienai kalandját, s a művecske Magyarországon szintén hamar pártolást talált. A XV. század végén kódexbe írják, a XVI-ban versekbe ¹ dolgozza egy ismeretlen, a kit tehetsége és stílusa után akadály nélkül BALASSA BALINTTAL ² lehet azonosítani, de bárki volt, értett az érzés nyelvéhez, került a mithológiai célzásokat, realis eszmékkel pótolta Enea Silvio mithológiai személyesítéseit és a terjedő leírásokat tömörekké, csattanósakká vonta össze.

Zsigmond császár Senas városában, templomból kijövet négy szép asszonynyal találkozott, kik ő tekintetökkel a császár szívét igen megsebesíték.

Termettel, orcával, ruhával ezek közt Lucretia szebb vala,
Ki még hűsz esztendőt ő ideje szerént meg nem haladott vala,
Camillák nemzete, néki Menelaus méltatlan ura vala.

Ennek állapotja magas az többinél, haja bőséges vala,
Aranyszin, kövekben annak kötözése és aranszínü vala :
Szép magas homloka semmi semergéssel nem rútítottatott vala.

Szömmöldöke néki kézij módra hajlott, szeme fekete vala :
Orra szép, igényes, teljes rózsaszínü piros orcája vala ;
Klárisszínü ajka, feje apró foga, szép kicsin szája vala.

Volt Zsigmond népe közt egy szép ifjú legény, Eurialus nevű, harminckét esztendős, szép ékesen járó, teljes orcájú. Meglátták ezek egymást Lucretiával, és legott mind a kettő szerelemre gyűlalt.

Megsebesült szuvel, felgerjedt elmével Lucretia búskodik,
Úrat nem szereti, házas voltat szánja, szüntelen gondolkodik ;
Sem éjjel, sem nappal a szerelem miatt elméje nem nyughatik,
... Eurialusnak is hasonlatos lánggal elméje gyötrődötték.

Nem tehetett máskép: gyorsan egy vénasszont fogada és levelet küldött Lucretiának.

-Az te nagy szépséged, kedves ékességed most megfogott engemet,
Most veszem eszembe, szerelem mi legyen, hogy en látlak tegedet...
Sokat erőködtem, megvalloim tenéked, hogy ezt elkerülhetném,
De nagy szépségedtől, ékes termetedtől igen meggyőzöttetem,
Már te rabod vagyok, fényes szemeidtől mert en megkötöttetem.
Nem lehetek immár soha en magamnak többé bírodalmában,
Életem, halálom es gondolkodásom vagyon te hatalmadban,
Mind éjjel s mind nappal, tégedet kívánlak...*

¹ *Eurialusnac és Lucretiánac szép historiaja*, stb. Irva 1502. — Kolozsvár, 1502., de már előbb is nyomtattak. V. ö. *Szabo*, Regi m. kvtár, 169. A XVII. században ev nélkül meg egyszer. Löcsén.

² *Szűldő*. Aron, Balassa B. költ., 1879. 337. és kk. ll.

Lucretia elutasítólag felelte, hogy az ő házához nem szoktak gonosz hírű vén asszonyokat küldeni, aztán: hogy ha ő akarná is, Eurialus, hacsak fecskévé nem tud válni, vele úgy sem találkozhatnak az őrzők miatt. De Eurialus, a ki nemcsak fecskévé, hanem balháva is örömesben lenne, csak tovább könyörgött, mire Lucretia elitkolt szerelmét nyilvánban megjelenté. Mind a kettőnek egyedül az volt az kívánsága, hogy együtt lehessenek, bár felette nehéznek és lehetetlennek ez dolog tetszik vala, mivel az olaszok között igen elterjedett vétek ez mindeneknél, hogy feleségüket sokkal inkább őrzik mind arannyal, ezüstnél, eszökbe nem vészik, hogy nagyobb bolondság semmi nem lehet ennél.

Mint az verőfényen mely könnyű egy sereg balhát megőrizni,
Szántén olyan könnyű akaratja nélkül asszont megoltalmazni,
Csak hiában őrzik, az ki önnönmaga nem akar tiszta lenni.

Az asszony egy nap azt üzente Eurialusnak, hogy Menelaus a padlásra búzát akar hordatni; ha Eurialus parasztnak öltözik és beáll zsákhordónak: könnyen hozzájöhet, ágysházában várja. Eurialus erre fogja magát és megjelenik „mátkájával.” Egyszerre jön a férj, a ki a szobában levő rejtkehelyen fontos levelek után akar kutatni. A rejtekbe Lucretia már előbb Eurialust bujtatta el, de csakhamar föltalálja magát. A nyitott ablakban egy doboz áll, a nő odaszalad: Itt van, a mit keresel! de a doboz kiesik az ablakon, mintha vigyázatlanságból történt volna. Míg Menelaus kifut a skatulyáért, addig a feleség már máshova rejtette Eurialust, és a férj távozása után fenékig üríthetik a szerelem poharát. Máskor Eurialus a szénába bujva vár az estére. A jámbor Menelaus ismét megérkezik, de hitestársa ügyesen borkóstolni a pincébe csalja, mialatt Eurialus kereket old. — Aztán még egyszer találkoztak és egy éjet töltöttek nagy gyönyörűségben. Akkor Eurialusnak Zsigmonddal Rómába kellett mennie; hazatérőben átjöttek Senas városán, de Lucretia csupán láthatta Eurialusát. A vitézek indultak tovább, Magyarországra: Lucretia csakhamar meghalt bánatában, Eurialus pedig egy hercegekisasszonyt vett nőül és boldog életet élt. Az elbeszélést a dühös, vak szerelemlről való elmélkedés fejezi be, hogy az olvasó a szerelemnek méreggel töltött poharát meg ne igya, és ez a mű valóban első jelentékenyebb kísérlet volt irodalmunkban az emésztő, romboló érzékies és szenvedélyes szerelem rajzolására, áthatva — minden közbeszúrt erkölcsi magyarázat mellett is — a humanizmus kissé ledér felfogásával, melyet a magyar író a végére ragasztott elmélkedéssel akart enyhíteni.

RÁSKAY GÁSPAR, nógradmegyei volt főispán szintén a női hűséggel foglalkozott,¹ mint látszik, valami latin elbeszélés után, mely ma tel-

¹ *Egy szép historia a7 vitéz Franciscorol, es a7 ő Felesegerol.* Irva 1552. — Debrecen, 1574. Kolozsvár, 1579. u. o. 1601.

jességgel ismeretlen, azonban Boccaccio egyik darabjának átdolgozása által keletkezhetett. A feleségek hűségével dicsekvő férfiek, a hűséges, ártatlanul meghurcolt asszonyok típusa bejárt minden irodalmat s népköltészetet. Úgyszólván közönséges motívum, hogy a férj fogad hitvese hűségére, aztán valami ármany, család folytán elveszti a fogadást, elszakad feleségétől, ki addig jár, kutat, míg végre rátalál, bebizonyítja ártatlanságát és újra boldogok lesznek. Olasz, francia, német, svéd, dán, norvég, oláh népmesékben újra meg újra előfordul, hogy a nő ekkép bujdosik ura után; megtalálható francia, angol elbeszélésekben és Shakespeare *Cymbeline*-jében.¹ Változtatták, a helyi viszonyokhoz alkalmazták nem egyszer, és ebben a részben a magyar író sem maradt hátra. Vitéz Franciskó az ő jámbor házastársával Zebernik várában élt, kit jó szolgálatában birt az királynak ajándékában. Egyszer izenet érkezett Budáról, Béla király nagy vigasságából, mely vitéz Franciskót szintén a többi fő-fő vitézek közé hívta. Franciskó elbűcsűzött feleségétől és sietett a királyhoz, kinél akkor már »számtalan vitézek öklelnék vala.« Volt a vitézek közt egy: Kasszander nevű, a ki mindenkit legyőzött, de Francisko a király parancsára megütközött Kasszanderral és megverte, mire nagy mulatozás lett: a vitézek nagy vigán valának, az bor miatt végre nagy sokat szólnak és ki egygyel, ki mással dicsekedett. Franciskó szintén elkezdett kérkedni:

»Az ki azt mondhatja, hogy vagyon szép háza,
Én is azt mondhatom, hogy Zebernik vára;
Az ki magát pedig jó vitéznek tudja,
Nálamnál jobb vitézt senkit sem alitok.

Legnagyobb pediglen ki drágább világon,
Az ki azt mondhatja ez széles világon,
Hogy néki szép jámbor felesége vagyon,
Szép szerelmes társom nekem jámbor vagyon.«

De szólt a dühös Kasszander: Ahol te azt mondod, hogy házad szép volna, azt mindnyájan tudjuk, hogy az igaz volna: arról sem szölok, hogy vitéz nem volnál, mert most ez udvarban mindennél pelda vagy; de feleségednek tagadom jámborságát. Felelt Franciskó: Az te szódnak, vitéz, hogy ha nem lész ura, az én kezem miatt lész halálnak fia. — Kasszander nagyon megijedt és megigérte, hogy bizonyosságul el fogja hozni Zebernik várából Franciskó jeggyűrűjét s aranyos hancsárját. Nagyhamar elindult és Zebernik alá érkezett; de minden hiába, az asszony semmikép sem allt vele szóba. Ekkor egy venesszonymnak azt igérte, hogy feleségül veszi és Zebernik úrnőjévé fogja tenni, ha a gyűrűt és hancsárt ellopja részére.

¹ V. ö. *Simrock*, Die Quellen des Schakespeare, 2. Aufl. 1, 257—288. *Henrich*, Boccaccio elete és művei, 220—225.

Az vénasszon ebben nem resten jár vala,
 Ebéd után asszon hogy elnyúgott vala,
 Feje alól köcsát ő ellopta vala,
 Csak gyorsan ládáját megnyitotta vala.

Róla sokat akkor ő nem gondolt vala,
 Kasszändernek hamar kiiktatta vala,
 Hancsár, az jeggyűrű, az ki az jel vala,
 Kikkel az Kasszander Budára ment vala.

Franciskó látta, hogy le van győzve; a gonosz Kasszander pedig követelte, hogy a szerződés szerint azonnal fejét vegyék. De Béla király meg-

EG Y regi dologrol űep Kronikae
 mondok, kinek talam massár tünem
 halloratok, Eg iffiu vitezrdl kin czu-
 dalkozhattok, űerelmes tarfarul kin
 gondolkozhattok.

Lón vitez Francisco Zebernik varaban, Kiral v-
 ran kit bir hiü űolgalatiaban, ki lakozik vala nag kaz-
 daglagaban, fok iambor viteziz vannak vigafagban.

Igen űruendeznek mint vitez vroknek, Kiraly vran
 valo kegielmes vroknek, kit neueznek vala vitez Frā-
 cifonak, feienkent űolgalnak mint vitez vroknek.

Illien czudalatos ēber allapattia, mikent maid meg
 halliuk az gonoz űerenczie, vitez Francifconak mi
 modon űolgala, minden űaiar iauatul hamar el űakada.

Franciseo kezdete.

kegyelmezett néki, csak Zeberniket adta Kasszändernek, mire Franciskó elbujdosott, még csak el sem búcsúzott a »hütelen« asszonytól, a kit egy apród által értesített esetéről. Nosza gyorsan barátruhát szerez az asszony és férje keresésére indul, de hiába. Ekkor lovasnak öltözik és mint indiai Loránt vitéz Budára megy, a hol szívesen látják, sőt jámborságáért a király és a királyné örökösének fogadja. Egy alkalommal kinéz az ablakon és lát egy szegény közkatonát, a ki szénanyalábot visz vala és két öklelő vitéz ütközését helytelennek mondja vala. Rögtön megismerte, hogy a szegény vitéz: Franciskó, küldi az apródját, magához hivatja és szolgálatába fogadja.

Kasszander ezenközben beült Zebernik várába, sőt egész a nádorispánságig kapaszkodott.

Tön oly nagy könyörgést akkor az nádrispán,
Hogy az ifjú király¹ ő házához menne,
Mulatást magának vadászáson vegyen
Zebernik várában, ki szép helyen vagyon.

Nem sokat késett Loránt vitéz: vad-madarászással el-aláment vala, ott vígan lakik vala, az nyalábos is immár fegyvert hordoz vala és korosként előtte áll vala: hogy megesmernék, azon ő fél vala.

Egyszer, ebéden, kérdi Loránt vitéz a nádorispánt: az Zebernik vára ősről maradt volna? Pénzért avagy régi szolgálatért volna? mert soha szebb várat ő nem látott volna. Felelt a nádorispán és

... megbeszélé renddel mint járt volna,
Vitéz Franciskóval dolga mint lőtt volna,
Ő házastársátul mint kivőtte volna,
Felesége által ebben jutott volna.

Vén asszony által hogy ő azt nyerte volna,
Vitéz Franciskónak mint kegyelmezett volna,
Az várat királytul mint megnyerte volna,
Kiért az királynak nagy hálákat ada.

Nem kellett több Loránt vitéznek: legottan haraggal király parancsola, érte nyalábossal fejét elvágatá: nem késik nyalábos, abban eljárt vala, nagy szörnyű halált ott vénasszony is szenved vala.« — Aztán nagy szomorú arccal bement a tárházba, levetette férfi-ruháját, csak egy bő hacokát ő reá vőtt vala.« Akkor leült egy vetett ágy szélén, behívatta a nyalábost, odaültette az ágy szélére s ő maga leborult eléje:

»Jó vitéz Franciskó, én szerelmes társam,
Te hütösöd vagyok, én szerelmes uram!«

Es aztán újra boldogan éltek Zebernik várában.

Egy kedves história,² melyet a sebes Vág mentében, Sempte városában, horvátból rendeltek jó magyar versekbe, sok hasonló motívummal és igaz népies zamattal mesélte el, mint járt az öreg Bankó leánya ugyancsak Budán, Béla királynál. Parancsolatja lön az Béla királynak, hogy a vitézek hamarsággal udvarhoz gyűlnének. Bankó vitéz maga már nagyon elnehezült vala, e mellett férfi magzatja sem vala, hogy helyette fölmehetett volna. Hanem volt néki szép kilenc hajadon leánya.

¹ Fialat király — a király fia, a trónörökös.

² *A7 Béla kirákirul való, és a7 Banko leányarol szép historia*, írva 1570. Kiadta Széll Farkas, köv. kis dolgozatában: »Egy XVI. századi codex históriás enckei.« Bpest, 1884. 47—53.

Mond a kilenc leány közül a legszebbik, legfiatalabbik: »Én szerelmes atyám, borotváltasd hajamat, huszár módra mostan csináltasd ruhámat és énelem adjad te jó lővaidat, és velem bocsássad sok jó szolgálodat. Én te fiad lévén: Budára fölmegeyek, királyhoz udvarban helyetted fölmegeyek.« Hamar fölkészíté leányát az atyja, Bankó elereszté király udvarába. Meglátta a király és így szól hozzá:

»Mely igen iffiú vagy, kin csodám vagyok,
Te szép tekintésed leány módra vagyok,
Te járásod neked férfi módra vagyok,
Hogy én megérthessem, akaratom vagyok.

De honnat való vagy, és kiesoda vagy te?
Én nekem megmondjad és megjelensz te!
Mert ha leány volnál: igen szeretnék,
Budánál, mindeneknél inkább becsülnék.«

Rögtön parancsot tett a fő-fő uraknak, hetvenhét ötvenegyszentelt vitézeknek, hogy Buda piacán orsót, rokkát vegyenek. »Iffiu vitéz hogyha leány lészen, orsóra, rokkára tekinteti lészen.« Hanem Bankó leánya rá se nézett orsóra, rokkára; meglátott egy szarvas kézifjat, azt vette kezébe.

Mondják erre a vitézek: »Jer, löjünk az célhoz, zálogért mindnyájan.« Hát a Bankó leánya csak legyőzi őket. Mondják ismét a vitézek:

»Te vitéz iffiú, jer vessünk most követ.« Hát a Bankó lánya egy singnyivel tovább hajtja mindegyiknél. Mondják a vitézek harmadszor: »Jertek, fussunk pályát,« a Bankó lánya ott is legelső lett. Nem volt mit tenni: végre boritalra fogták, de abban is erősebb volt náluknál.

Mindnyájan vitézek királyhoz menének,
Felséges királynak ingyen felelnek:
»Nem leány az vitéz, hanem kurvafia,
Mert minket meggyőze az vén Bankó fia.
Az célhoz lövésben ő minket meggyőze,
A pályafutásban, abban is meggyőze,
Az köhajtásban is felette meggyőze,
Az boritalban is ő minket megnyere.«

Parancsolta a király: »Az fördőben menjünk mindnyájan, vitézek!« — Fördeni nem akart vén Bankó leánya, csak állt ott nagy szomorú arccal. Kérdi tőle a király: »Miért nem föriddel vén Bankó leánya?« Felelt Bankó leánya: »Te hatalmas király, ne talán nem tudod én keserű bűmat, az én vén atyámra való nagy gondomat? Im látod kezemben atyámnak levelét, kibén írja nekem nagy keserűségét: Törökök, tatárok minden váraimat égetik, rabolják minden tartományimot.« Ezt hallván a király, hamar felszökellék: »Siess fiam haza, oltalmazd

földedet, te szép váraidat, te szép örökségedet és az te atyádnak tápláljad vénségét.»

Nosza, szót fogadott vén Bankó leánya: hamar elkészüle, az ő szolgálival mingyárast erede.

Mikor bészerezde szép könnyő gályában
Az Duna vizének aláfolyásában,
Hamar kapcsolja kamoka dolmányát,
Királynak mutatá két szép almáját.
Az Bankó leánya ezt mondta királynak:
»Teremnek-e, király, te birodalmodban,
Az te szép kertidben ilyen drága almák,
Mint az én kertemben, kik előtted voltak?
— Budára hoztam volt az két drága almát,
De nem tudtad, király, megszegni az almát.«
Felszóval kiálta, utána indita,
Minden népének sokaságát indita.

»Utána, utána, vitézek, utána!
— Nagy szép folyó sajkán sietnek utána.
»Örök feleségem lész!« király ezt mondja,
»Tinektek fejenként királyné asszonytok.«

Hiába siettek: jó Duna mentében oly sebest megyen vala, mint az láthatatlan sebes szél futása. Békével atyjához, vén Bankóhoz juta, ki nagy fen hahotával neveti vala, hogy leánya felséges királynak mint udvarlott vala.

Egy csapásra elértünk a tiszta népieshöz: a népies motivumokon kívül a népköltészet hangjához. Az iskolának, ha lehet így szólani, csupán a feje van hátra, egy, pályáját tekintve, ismeretlen énekszerző: GYERGYAI vagy GERGEI ALBERT, a magyar nép legrégebb és ma is olvasott mesemondója. Forrására nem tudunk rámutatni, valami olasz -krónika« után dolgozott; de társai között a legszebbet és legbecsebbet hozta létre, s hősei mélyebben vésvek a műveletlen osztály lelkébe, mint bárkié az ismert írók közül.

Akleton királynak Tündérországbán volt szép fénlő kővara, szép asszon-felesége s három vitéz fia. Aztán volt a királynak egy szép, rakott kertje, a melyben egyszer olyan csudálatos szép fa nőtt, hogy annak szépségét mindenki csudálá. »Virága mint ezüst olyan színű vala, a közepi pedig szép gyöngyszemmel rakva, melynek a termését alig várja vala. Háromszor egy napon virágozik vala, ezüst virágával úgy tündöklök vala, éjszaka nagy szépen megérik almája, de reggelre fáján egy sem marad vala«. Elbúsult Akleton s éjjelre öröket bocsátott a kertbe. Hanem jött az éjszaka, egy kis szél kezdett fújni, attól az örök elaludtak és másnap reggel a fa újra üresen állott. Hamar hivatják Filarinust, a jóvendőmondót. Mondja Filarinus: »A termőfát

a ki idehozta, ugyanazon ember termését elhordja; a tennen gyermeked neked megmondhatja, ki fának termését megoltalmazhatja. Ennek ő kedvéért hozták e fát ide.« Ágyat vetettek a fa alá, és este kiment örködni a legidősebb herceg; aztán jött a szellő, a királyfi elaludt tőle, és az almák eltűntek. Másnap kiment a középső fiú, de ő se járt különben, mire Akleton haragjában elűtteté szegény Filarinus fejét. Ekkor kiment a harmadik herceg. Aranyos fegyverét maga mellé tette, gyenge vetett ágyra testét leereszté, úgy nézett a fára. Az ágakról hullott a virág, az alma nőttön nőtt, szemével látta. Aztán lassú szellő zúgott, szép hat fejér hattyú ottanag leszálla, hetedik fejéhez nyoszolára szálla. Nagy lassan akkoron a kezét kinyújtá, a hattyúnak lábát kezében szorítá, hattyú megrázkódék: az hat elszalada, a hetedik ott maradott fogva. Szólt erre a hattyú: »Ne siess, királyfi, az én halálomra, mert nem jöttünk neked ártásodra«. Azzal megrázkódott és mondhatatlan szép aranyhajú leány lett belőle. Mondja a leány: Ne félj, szép szerelmem, királynak szép fia, te vagy én szívemnek édes vidám-sága, lelkem nyugodalma, életem istápjá! Csak neked plántáltam, szerelmem, a szép fat és csak neked szabad leszedni almáját, szeméiddel látod tündérek királyát: ha szereted, mostan neked adta magát.« Felel a királyfi: »Kegyess tekintetű én édes szerelmem, víg kedvű, szép, vidám, szívem, édes lelkem, nálad nélkül, higyed, nem leszen életem, ha személyem tetszik, légy én feleségem.«

»Szívemnek virága«, a leány is így szól,
Szép ékes rózsaszál, kit ajakom csókol,
Nálad nélkül nincsen énnekem örömem,
Tied vagyok, szívem, ihol a jobb kezem.«

Vénusnak szerelmes szép játéka után magokat mindketten az álomnak adván: nem sok idő múlva megvirrada osztán. Kinéz a király a palota ablakából: tehát a szép fának fénylik a termése. Rögtön ment a királynéhoz, a ki egy vén asszonyt küld a kertbe szaporán hírhozni. Fut a vén asszony és csak elálmélkodik. a mint meglátja a leányt a herceggel aludni. Költen nem merte, későt ott kirántá, hajában elmetsze, király eleibe az hamar bévivé. Fölebredett azonközben a tündérleány s észrevette kárát.

»Nem lehet már többé, hogy én itt maradjak,
Mert nagy hia vagyok én fényes hajamnak.
. . . A fekete várost tudakozd északra,
A változó helynél ott megtalálsz«, monda,
»De tudom bizonynyal, hogy nem jöhetsz oda.«

Többet ott egymással nem beszélhetének, keserű sirással a leány eltűnék, az ifjú elhala, az földre leesék. Aztán hiába könyörgött neki apja, anyja. Árgirus ment hegyeken, völgyeken, éjjel, nappal észak

felé, egyetlen inasával. Két elől, utól ért, mindtől tudakozott, de a fekete városról senki sem tudott semmit. Egyszer eljutottak egy nagy havas közé. A havasban volt egy nagy barlang, a barlangban egy egyszemű óriás lakott, az adott melléje egy sánta vezetőt. Mentek, mendégéltek; végre egy nagy hegyre értek, onnan meg lehetett látni a fekete várost. A királyfi megköszönte a sánta ember fáradságát, aztán az inással bement a városba és megszállt egy gazdag özvegy-asszonynál. Az asszony az ifjat jókedvvel fogadta, a változó helyet is, hol van, megmondotta. E városon csak túl az nem messze volna, egy nagy szép ékes kert csak mellette volna, kiben egy szép leány mindennap mulatna. Csak egyszer napjában a leány bemenne, hat szolgáló leány megyen be ő vele, mivelhogy ő volna tündérek királya. Megörült Argirus, reggelt alig várja, hogy a kertbe jusson. A gonosz özvegyasszony pedig azalatt rávette az inást, hogy a kertbe érve egy bűvös tömlőből bocsásson urára álmhozó szélet, aztán, ha a szép leány el-kimenend, egy kicsiny kenettel szemeit megkenje, azzal fölébressze, akkor a leányát néki adja feleségül

Maga az asszonnak más szándéka vala,
Mert édes leányát Argirusnak szánta,
De a bolond inast im mint elátatá,
Asszonnak engede, urát elárulta.

Az aranyhajú tündérleány hiába költögette mátkáját. Masnap, harmadnap újra megkereste, ölelte, csókolta, de csak nem ebredt föl; akkor elment búsan, hogy többé soha sem láthatja. Szegény Argirus, mikor ezt megtudta, nem tudott hové lenni keserűségében. Kiment az iszonyú havasokra, ott leült egy forras mellé, hogy megöli magát. Szabljáját kirántá, hogy többé ne eljen. — mikor egy barlangból egyszerre iszonyú ordítást hallott, melynek miatta haja feláll vala. Gondolta, inkább valami szörny által veszszen el, hogysen maga fegyverével; odament és latta: hát három ördögű nagyon vának abba.

Azokat megkérde, hogy mi dolog volna?
Ifjú Argirusnak így feleltek vala:
Egy atyától valók mind ez harman vagyunk,
Az atyanktól maradt öröksegen vivünk,
Ez három jószágom mi meg nem alhatunk,
Ha igazat itelsz, szódra rá hallgatunk.
A boeskor s palástnak oly creje vagyok,
Hogy a ki ezekben felöltözve vagyok,
Haromszor ő magát az ostorral sújtván,
Azt mondja: «ott legyek, a hol én akarom»;
Minden ketség nélkül azonnal ott leszen.

Argirus megígérte, hogy igazságot tesz köztük, s három fele, három nagy hegyet mutatva célpontul: a ki először visszajön, azé lesz

az örökség. Mikor az ördögök nekiiramodtak, hirtelen fölvevé a boeskor, palástot, az ostort markába szorítá és háromszor magára sujtott: »Hipp, hopp, szeretőmnél legyenek!« A boeskor, a palást vitték messze, messze, míg az egyik ördög ő tudományával le nem szállította. Egy nagy hegyoldalban hirtelen leesett, a hol madár sem jár. Magában gondolá, hogy hegyre fölmenne, — egy kis pogácsája ruhájában vala éhségét gyökérrel ő enyhíti vala, — teljes harmadnapig el-feljutott vala. Fönn a hegy tetején a tündérleányok rögtön megismerték, hogy Árgirus volna, végre asszonyuk is nagy kétséggel kimene,

Fáradságát látá, rajta keserüle,
 Ő sok búdosásán megesék a szíve,
 Kiterjesztett kézzel nyakára borúla,
 Nagy öröme miatt ugyan nem szólhata.
 Gyöngye lágú ruháját könyvível áztatja,
 De szíve sokára helyere megállá.

Nincs már Árgirusnak semmi fáradsága,
 Annyi búdosását csak semminek tartja,
 Mert a mit kívánt volt, már ölében tartja,
 A mikor kívánja, szintén akkor látja.
 A tündérleánynak sem buzog már szíve,
 Helyén vagyon immár búdosó elméje,
 Minden bánatjának vagyon immár vége,
 Ez históriának is legyen már vége.

A magyar nép megtalálta ebben a kis elbeszélésben a saját mesevilágának nem egy tulajdonát. Akárhány részében ráismert a saját szellemére és ki- és főlemelte nagyszamú társai, a bőbeszédű, lapos Fortunátusok, hideglelős Prister Johannisok, a boldogtalan Diomedes és fürdős Catharista, e keleti Kádár Kata szép, ügyes históriája . . . közül. Játszott néhány antik reminiszcenciával, de magyar volt; elég jól perdültek a versei, hajlott a szép leírásokhoz, csinos lírai részleteiben volt valami a virágénekek hangjából, tudott költői nyelven szólni, és — de ezt aligha kutatták — volt elég kerek kompozíciója.

Idegen népeknél, nyugaton az elbeszélés már rég prózában járta. A vers dívata együtt hanyatlott és tűnt el a lovagvilággal, és a folyóbeszéd alak együtt lépett előtérbe a polgári elemmel, a mely kivívta jogát. A szép meseket nem várról varra járó dalnokok adják elő; a könyvnyomtató sátorában, a vásárokon veszik, aztán este, a napi munka után olvassa az egész család. Nincs szükség dallamra, hogy könnyebben megjegyezzék, vagy érdeklődést keltsen. Ez a közönség legkevésbé sem finnyas: megragadjak maga a tárgy, a kalandok csodássága, a jámbor tanulság, a gúny, mely az ő érzelmeit fejezi ki, a tendencia, egyszóval: a tartalom. Megnőtt az olvasók száma, növekedett a kereslet, és a mi fő, fejlődött maga a szellem. Az írók széttörik a

régi formákat, vagy új, természetesebb és könnyebb után néznek, hogy megnyilatkozhasanak.

De csupán a külföldön van így. Nézzük azt a néhány embert, a ki Magyarországon az új ösvényre lép: Pesthy Gábort, Heltai Gáspárt, a Ponciánus ismeretlen fordítóját: az utolsót 1570 körül egy bécsi nyomtató bírja rá, hogy egy könyvvel, mely a német piacon mindenek-fölött kelendő volt, magyarul is próbát tegyen; Pesthy még a korszak elején. Heltai utána harminc év múlva, ezópusi mesékkal lépnek föl. Képzeljük el a két meseíró helyzetét, különösen a Heltaiét, a kinek munkássága ép a verses históriák virágkorára esik. Az emberek versekbe foglalják az elbeszélést, nem mintha a fősúly a versen volna; de mert a vers az éneklő előadáshoz szükséges. Közönségük dalt, éneket kíván tőlük, a divat kényszerűsége hajtja őket. És most képzeljünk el, ha tudunk, egy komoly lantost, a ki ezópusi meséket mond és minden tekintetben komoly, bölcs tanulságokat osztogat. Nem, Pesthy és Heltai nem gyermekeknek írnak: az ő meséik azt várják, hogy *olrassák* őket és aztán elmélkedjenek rajtok: az elbeszélő szep-próza idejéről korán volna beszélni: még csak egyes, gyér kísérletek vannak. Pesthy rövidségre, tömörségre törekszik, prózaja világos, sőt korához képest elegáns, szűkszavú, háromsoros versekbe szorítja kivétel nélkül akademikus affabulációit; Heltai előadása szélesebb medret váj, művei néha egész novellákká bővülnek, és jóízűen ontják a szót, a sok zamatos, népies szólamot. Jellemzően mondták, hogy az állatok úgy beszélnek nála, mintha furfangos parasztok volnának. Ime egy példa. A farkas kimegy az erdőből és találkozik a csordával. Egy varju kiválasztott a disznók közül egy szépet, föltelepedett a határa és a disznó csak föl sem vette. Monda a farkas: »Bizony szép dolog ez, mely szepen hintózik a és visla varjú a disznónak a hátán. Bizony én is oda megyek és egyikre felülek. Lám senki nem szól semmit érötte.« És igen lassan oda ballaga ő is és hertelen felugorek egy igen szép artanra, hogy is azon járna, mint a varjú. De megijede az artan es futni és rini kezd. Megláták a pórok, hogy a farkas az artanra hágott volna, és elhagyák a szántást és környül vevék a farkast és hurogatni kezdek ötet es palcákkal ütni és szekereékkal és kövekkel hagyigalni annyéra, hogy ugyan jól verve csak alég mehetne el. És elmenvén talala egy rókará. Az kérdenyi kezd, mondván: »Mi dolog farkas uram? A mint én eszembe veszem, nem jól költ kolleted. Bizony igen megszakadozott a ruhád. Igen kidöllyedett a ket szömed.« Felele nyeggessel a farkas: »Jó atyámia róka, nem jól jártam. Nem sok hija, hogy meg nem ölének. Bizony nincsen igasság e világon.« Monda a róka: »Mint lön?« Felele a farkas: »Nagy dolog ez. Egy igen hegyes orrú varjú egy nyihany hórágig egy szep artányon üle és az oly csendesen hordoza a varjút és egyet sem riva. A szántók is minnyajan

ugyan jól láták, de egyet sem szólának érötte. Én is kívánczóm oda, hogy egy szép ártánnak a hátán járhatnék. De mihelyt reája hágék, úgy kezdte az atkozott disznó ríni, mintha a kést belé verték volna. A szántók pedig minnyájan hertelen egybefutának és környül vének és palcákkal igen kínálának és szekercékkel és kövekkel igen meg-

Þrygiabelij Esopus: 10 nak fabulaij kezdemek.

Þz kakasrol ees dra: ga kewrcwl.

Egij kašas mištoron a 3e2
meten žedegetne ; talala
egij draga žeuet ees mō
da. Mišne ž talalož een il-
lijen fenes marhar? Ha ua
lametij draga žeō aros ta
lalt wolna teged , senžij
nem wolna nalanal wišgab, mert tudna mišje
eerne, ne žem žegij žemmišre nem žel, žem
nagijra nem bewchijwem, Sewt inžab mišra
den draga žewnel nagijobban a žarnē ž egij
arpa awagij bwža žemert.

Žertelme.

A kašas minden bolond ember ležen,
Kij io tōdomāt mišnt draga žew nē wežen
No a žett a bewlechežnel nē žeuešet težen.

Þz farkasrol ees ž baranrol

Pesthy Gábor Ezopusából.

hagyigálának. Kelle az Istennek, hogy nem maradék oda. Lássad ez okaért, én édes atyámfia róka, ha ez igasság! A varjú napestig mind rajta jár a disznókon és senki egyet sem szól érötte, senki nem hurogattya, sem hagyigállya. Engemet kedig mindgyárast meg akarának ölni. Maga jól tudod, mely igen jámbor és ártatlan vagyok.» Monda a róka: »Bezzeg igen maga gondolatban vagy. Nem hallottad-e köz-

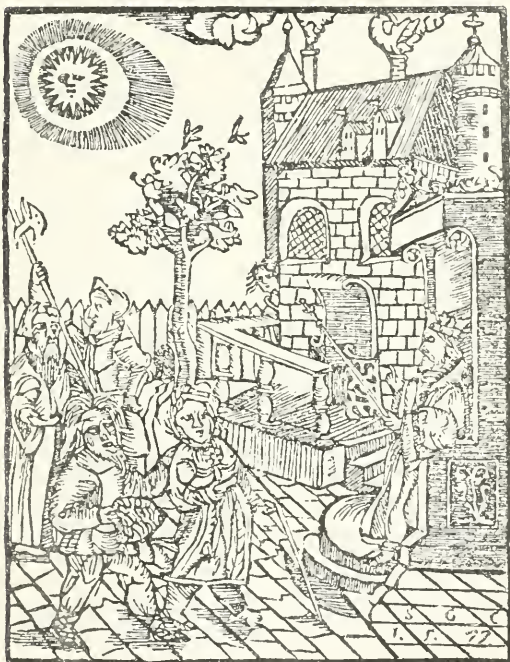
mondásba: Az ebet nem illeti a hintó szekér. Ki ördeg vitt reá, hogy kívántad a hintót? Maga sem az apád, sem a job apád soha nem járt hintóba.»

Heltai valóban szerette a népet, és különösen hosszú, élénken irtó-értelmei-ben hirdette a szegénység, a gyöngék jogait. Kitért ama perentelek és apró nyálás emberek-re, a kik ama nagy embernek, Philippus Melanchtonnak, mihelyt az igazságot megismeré és elállá a kenyeres bálvány mellől, ellene irának, mint Todt Mátyás, az Eber Pal, a Wittebergi Kispék etc., mint a bolha, mely meg akará terhelni a tevét, efféle perentelek ezokáért az ő nyálasságokkal mind a farmen-trinkbe és tevének farka alá valók; az uraknak megmondta, hogy az ő örökös bosszúállásuk nélkül jobban lenne az ország szénája, Budában nem volna török basa, miattok pedig a nyereg hátunkon maradt és a zabola szájunkban: nem volt megelégedve a fejedelmekkel, kik fondorkodó, hízelgő tanácsosokkal bástyázzák körül magokat, nem szolgálhatnak igazságot a szegény népnek, sőt ennek vérén hiznak . . . De mindenek fölött hű volt a mesék hagyományához, a »servitus obnoxia« sérelmeit akarta legtöbbször megszívleltetni, mely valóban szomorú állapotban sínylődött, és kedvvel mondotta el az egyszeri nemes ember történetet, a ki az ördögöt fogadta meg ispánjának, fizetésül mindössze azt kötve ki számára, a mit a parasztok önkényt ajánlanak néki. Az ördög keményen dolgozott a préssel, nyúzta a szegénységet, a nemes emberhez özlölt a sok jó: de ispán uram végre a fizetését követelte. Épen beértek a faluba, mikor egy udvarból kiszalad egy ökör és egy ember szalad utána: Hők viszlanak jószaga, el-hova mégy? Vigyen el az ördög. Mond a nemes ember: Ispan, hallod-e, mit mond az pór? Neked ajánlá az ökröt; tied az. Felel az ördög: Nem engemet illet; mert nem jókedvűből ajánlá nekem. Tovább menve elértek egy házhoz, a hol egy kis gyerek sirt a bölcsőben és semmikép sem akart elalunni. Az anyja rakiáltott: Vau síró gonoszné fia! Vigyen el az ördög; lám semmit nem tehetek miattad. Mondja erre ismét a nemes ember: Ispan, hallád-e, mit monda az asszony? Neked ajánlá a gyermeket; tied az. Felel az ördög: Vaj nem, mert nem jóakarattól ajánlja énnekem, hanem búsultából műveli. Tovább ballagtak tehát és elértek egy másik házhoz. A ház előtt volt egy kis leány, ez meglátta a nemes embert és beszaladt előle az édesanyjához: Anyja, anyja, ihol itt a nemes ember, a mi urunk. Felele az edesanyja: Ördög vigye el a vérszopó kegyetlen árulót! Mond erre az ispán a nemes embernek: Hallod-e, mit mond a szegény asszony? Felel a nemes ember: Hallom, de nem szüve szerint mondja, hanem csak pokocsából; ki tudja, miért búsult meg az ebagne? Mond az ördög: Bizony nem pokocsából mondja, hanem szüve szerint ajánla teged ennekem. És nem törődve a nemesi dekrétommal, megfogta és cifra feleségével együtt taligajan a pokolba vitte.

A megsértett népszellem legalább ilyen dolgokkal szerzett magának elégtételt a számtalan nyomorúságért, mely a tömeget az urak

SALAMON KI- RÁLYNAC, AZ DAVID KIRALY FI- ANAC MARKALFAL VALO TREFA BESZEDEK.

ecc rövid Könyve,

... meg, hogy lós tanóljunc belife.

•Salamon es Markalf• címlapja.

részéről érte. Heltai odaáll ennek a szerencsétlen osztálynak az élere és hangot ad érzelmeinek. A XVI. század írói között nem volt egy

sem, a ki erre a feladatra nálánál hivatottabb volt volna. Senki sem írt népiesebb zamattal és az általános népies irányban több, kedvesebb egyéni sajátossággal. Lefordította és közzétette a középkor kedvelt népkönyvét Markalf példabeszédei és cselekedeteiről,¹ és a magyar közönség szívesen olvasta ez agyafurt, paraszt okoskodásokat és alantjáró csínyeket, a melyek arra szolgáltak, hogy a hatalmat és tanultak bölcseségét megcsúfolják. Bölcs Salamon előtt megjelenik a csúf Markalf paraszt. Mind a két fél elmondja származását és vitatkozáshoz látnak. »A ki hitván énekes, kezdje el elől«, mond Markalf a királyhoz, kinek mondásait durva bolondozásokkal kíséri. »Az istenfélő asszonyi állat méltó a dicsőretre«, mondja Salamon. Felel Markalf: »A jó macskát az ő bőrejét meg szokták nyúzni.« Mondja Salamon: »A szemérmes asszonyi állatot igen kell az embernek szeretni.« Markalf felel: »A szegény embernek meg kell az téjfelt tartani és őrizni.« — Salamon: Allhatatos asszonyi állatot ki találhat? — Markalf: Hü macskát a tejes fazékhoz ki találhat? — Salamon: A szép és tökéletes asszonyi állatot minden drága marhánál drágábbnak kell becsülni. — Markalf: A kövér és remérdek asszonyi állat úgy tetszik embernek, hogy adakozóbb volna, stb. Végre Salamon megúnja a vitát és Markalf mint győztes távozik. Aztán még néhány kalandjuk van egymással. Például: Markalf egy vitatkozáson azt jósolja Salamonnak, hogy azon a napon még ő felsége is össze fogja szidni az asszonyokat. Erre elmegy a városba és azt beszéli, hogy a király parancsából ezután minden férfinak hét feleséget kell vennie. Rögtön kiüt az asszonyháború: az asszonyok Salamonhoz rohannak, ki csak úgy szabadul meg tőlük, hogy leszidja és elkergeti őket, s viszont Markalfot is örökre eltiltja udvarából. Nem akar többé a szemébe nézni. De Markalf sem marad adós. Salamont egy sütökemencéhez csalva, négykézláb a hátulját fordítja feléje: Ha nem akart a szemébe nézni, hát nézzen oda, ügymond. Erre a durvaságra Salamont is elhagyja hidegvére, és parancsot ad, hogy Markalfot föl kell akasztani. Markalf nem bánja, csak arra a fára akaszszák, a melyet maga fog kiválasztani. A király beleegyezett és elküldötte szolgálait, a kikkel Markalf összejarta Jozafát és Kármel völgyét, a Libanon és Olajfák-hegyét, aztan visszatért, hogy alkalmas fára egyáltalában nem talált. Ekkép ismét kifogott Salamonon, ki megígéri, hogy feleségével együtt holtig eltartja.

Mily hatást tudott ez a deák fordítás gyakorolni! Eltanulják szövegeit, hőse példabeszédes alakká lesz, s kétszáz esztendő múlva úgy beszélnek róla, mint a magyar Salamon vagy Mátyás király udvari

¹ *Salamon Királynak az David király fiának Markalfal való Tréfa beszédeknek rövid könyve.* Kolozsvár, 1577., 1585.; Monyorókerék, 1591. stb.

bolondjáról. Sőt nem lehetetlen: tollat ad egynémely írastudó kezébe, leírni a magyar élet vagy éppen hagyomány egy alakjának tetteit, a melyek ép oly durvák, mint sokszor a Markalféi, de csak durvák, a Markalf szelleme és humora nélkül.¹ Egy duhaj, részeges barom áll előttünk, a kin magában véve éppen semmi nevetni való nincsen. De ez a vadállat egy típusa korának, és az »ájtatos« olvasónak el lehet róla gúnynyal mondani, hogy ily nagy hős érdemes rá, hogy dicső példáit kövessék. »Eleitől fogva volt az dicséretes szokás, hogy fő és emlékezethez illendő embernek életit és fő cselekedetit meg szokták írnyá, kiből ember tanulhasson és példát is vehessen. Azért én is meggondolván ezeket, egy jeles és emlékeztetre való fő embernek, Mánkoczi Istvánnak cselekedetit nem tűrhetem, hogy temettetve maradjanak, hanem akarom mindeneknek tudtára adni, kiből az ájtatos olvasók sok szép tanúságot vehetnek.«

A »jeles és emlékeztetre méltó főember« egy, szent Benedek kastélyában lakó Antal nevű pap fia volt, kinek az anyja, Brigitta, ezen papnak főzőasszonya vala. Hogy atyját nem ismerték, hírét csak növelte; mivel a parasztok valami prófétának hitték vagy Jupiter fiának. Emberkorra jutva beköborolta Csehországot, Ausztriát, Litvániát és egyéb országokat, de mindeneknek fölötte jó Magyarországot, kibe született vala. Egyszer Litvániában Vilmát elhaladva beszállott egy vendégfogadóba. A fogadóban volt egy zsidó, ki eltagadva nemzetségét, danckai embernek mondotta magát. Jó Mánkoczi István jól iván az mézserbe, *quasi divino afflatus spiritu*, rögtön megismeré, hogy zsidó volna. Kérdé a zsidótól: Hiszed-e te az Jézus Krisztust élő istennek fiának lenni? Monda a zsidó: »Bezzeg nagyra kérdész; de valamit cselekszel velem, nem hiszem.« Akkor István *zelo multo* arcúl csapá a zsidót és monda: »Ah áruló beste kurva fia!« A zsidó megjijedvén elfutott az erdőbe, István pedig nem igen igyekezett utána, mert az marhája kell vala inkább neki, azt kezdé kapdosni. — »Mit tanulunk ebből? Hogy az mit az ember felkaphat, hozzányuljon, és az mit elvihet, ott ne hagyja.« — Máskor gazdájával betérve egy korecsmába és televíván magát, azt monda, hogy a gazdát Cigánynak hívják. A gazda tagadta, erre István dühbe jött, kitépte a gazda öszbe egyeledett szakálát s élve az alkalommal, lovával és szekerével tovább állt. »Mit tanulunk ebből? Az ki másnak szakállát kiszaggatja, az neki is kiszaggathatik. Per quod quis peccat, per idem punitur et ipse.« — Történt, hogy a fejét egyszer házasságra szánta. Gyűjtött is a költiségre tizenhárom pénzt, de az ágyból megszökött menyasszonya mellől, ott hagyván ezt cum magno sui desiderio. Hanem az asszony sem maradt adós. Egyszer, mikor István részegen feküdt az utcán, felesége

¹ *Mánkoczi István kalandjai*. E rövid dolgozat a radványi levéltár 27. sz. kódexében maradt reánk. Első közlője Deák Farkas. *Nemzeti Hírlap*, 1875.

fogta a két lábát és úgy vonzá be az házába az falun által, hogy nagy szépen dőcögött az feje az fagyos sáron. —Mit tanulunk ebből? Az ki mint gyónik, úgy adják; szöget szöggel kell kiverni.—

De a mulattatásra törekvő prózának volt már egyéb terméke. Négy esztendeje, hogy Markalf előtt magyarul olvassák Ponciánus históriáját,¹ egyikét az ind költészet népszerű meséinek, a melyek a középkorban keleten és nyugaton elterjedtek s a könyvnyomtatás idején a legkedveltebb népkönyveket sugallták. A németeknek ép úgy megvan a maguk fordítása Sindabad -hét bölcs- -éről vagy »hét mester- -éről, mint a franciáknak és angoloknak, vagy a belgáknak és olaszoknak. Nem tartozott a finomabb dolgok közé: sőt telve durva erotikummal s részletekkel, a melyek a józlést bántják; de egy csomó paprikásborsos anyag volt benne, a mely »alkalmas volt a kor szája ízéhez«. Maga Ponciánus császár felesége, Castella asszony, egy második Putifárné. Urának volt már egy felesége, a ki, mielőtt meghalt, arra kérte férjét, hogy fiokat ne bizza mostohaanya kezére. —Hogy ha más feleséget veendesz az én halálom után, ne legyen annak hatalma az én fiamon; de neveltessék távol az én fiam ő tőle.« Ponciánus megfogadta felesége szavát. Nem messze Rómától, Szent Márton kertjében kőből egy kamarát és az közepin az ifjúnak ágyat csináltata és a gyermek Diocletanust hét híres bölcs nevelésére bizta, hogy hét év alatt magukhoz fogható bölcslet formáljanak belőle. Lassanként eljár a hét esztendő és Ponciánus megint megházasodott. Az új császárné minden áron szerette volna eltenni láb alól a fiút és addig beszélt urának, míg Ponciánus a hét bölcsnek megparancsolta, hogy tanítványukkal pünkösdi napjára álljanak elő. Hanem a bölcsek kiolvasták a csillagokból a veszedelmet: hogy ha ők az ifjút az hagyott napra haza vinnéjek, mihelyt egyet szólna az gyermek, azonnal hertelen halállal meghalna ugyan az atyja előtt. Tanácsot tartottak és abban állapodtak meg, hogy Diocletianus hét napig hallgatni fog. Azzal elindultak Ponciánushoz, ki fölötte csodálkozott fia némaságán és azt feleségére bizta. Erre Castella asszony bevitte Diocletianust ágyasházába: leültette az ágy szélére és váltig »kénálta szép testével«. József — azaz Diocletianus — írásban felele neki: »Távol legyen én tőlem, hogy én meg-rútitanám az én atyámnak gyümölcsös kertit. Tudom azt, hogy Isten ellen igen vétkezném és atyámnak átkába esném. Annakokáért engem ilyen nagy gonosz dologra ne szorgalmaztass.« Megbúsult az asszony, fogával elharapdálá az levelet, ruháját mind köldökig eltépé, orcáját össze-visszakörömszélé, aztán nagy felszóval üvöltöni kezdett és vádolta

¹ *Ponciánus Históriaja*: az az Het Bölcs Mestereknek, mondasit chiwda szep hasonlatosagouval foglaluan, mimodon az Chazar Fiat Diocletianust hetzer halaltul meg mentettet legien. Bechben Ebervs Balas által nyomtatattoth. 1573. — Ismét: Löbse, 1635., 1653., 1676., 1679.

Diocletianust, hogy őt el akarta csabítani. Nosza Poncianus törvényt ül legott és akasztófára ítéli az ifjat. A vitézek viszik akasztani, de akkor előáll egy bölcs, példabeszédet mond a királynak, melyre az gondolkodóba esik és haladékot ad. De Castella asszony szintén nem pihen, ő is mond egy ellenkező értelmű példabeszédet: a császár ismét

Kezdetik hétbölchne
chelckedtyk sep pelda besedekivel
haszonlatofazgokval, egyben
szerkeoszteteli:

Poncianus vralfodet Romanaf
warofaban ki beoltzivala es tvö-
sve ev maganaf felesecul Romai
Ghiazarnak / igen zep es embereknek
tellemetes leamat / meli ev neki nagy
szeretiben vala / es zeule neki egy igen
zep fiat / kinek leon neve Diocletianus
nevekedet az giermet / es emberekcul
iaen szeretetiv vala / mikoron kedigh
unmar az giermet het ezendcos tvöl-
na halatra megh betegedet az ev an-
ma / latvan az halalt hogi el nem ta-
vozathatamaia / hozzá huata az chia-
zart / es monda neki / en vram / mert
hdgh az betegfegeth el nem tauoztat-
batom

Részlet Poncianus Historiái-ból. •

haragos lesz, a vitézek újra megragadják Diocletianust, mikor előáll a második bölcs és szakasztott mint az előbbi, újabb halasztást eszközöl. Ebben elmúlik a hét nap. Akkor megszólal Diocletianus, fölfedezi a császárné gonoszságát, hogy leányruhában szeretőt tart maga mellett; példabeszédet mond a fiú hűségéről, mire a császárnét egy ló farkára kötétek és vontaták az akasztófára és felfüggeszték.

A közönség nem érezte ennek a keretül szolgáló históriának önkényes alkotását. A szokatlan helyzetek táplálékot nyújtottak képzeletének, a keretbe szőtt példabeszédek mulattatták, és senkinek sem jutott eszébe, hogy kifogásolja nyelvüket, a mely több mint félszázaddal elmaradt korától és a régi legendák színvonalán vesztegel. Nincs nyoma, hogy ez a Poncianus nálunk a XVI. században népszerű lett volna, de a tény magyarázatát a verses históriák divatában és ennek alapján lehet találni. A következő század figyelme hibáiban is fölkeresi Eberus meséjét. Ötven év alatt négyszer nyomtatják: vannak már, a kik nem röstelik az effélék olvasását, ha nem is sokan, nem is kevesen többé. Valami ismeretlen még a század közepén magyarra fordít egy másik kedvelt népkönyvet,¹ és ez a mű egész a legújabb időkig megmarad népszerű olvasmányoknak. Nem épen rég, a XV. század közepén, talán Augsburgban készült, keleti eredetű meséből, európai motívumok fölhasználásával,² és valóban a középkor legszebb, leggazdagabb meséinek volt egyike. Famagusta városában, Cyprus szigetén egy elszegényedett házaspárnak fia születik. A fiú, Fortunatus fölserdül és nem akar szüleinek terhére lenni. »Vadászni tud s az abrakoláshoz is jól ért, annak fölötte úton járni is az mire szükség és kívántatik«: elbucszúzik tehát a kapufél-fától, beszegődik egy flandriai grófhoz és mint egyes legénynek csakhamar jól van dolga. A gróf, a grófné megbecsülik, a »fracímerek« bomlanak utána, csupán társai fenekednek rá, a kiket a gróf menyeközöjekor az öklelésben is legyőzött. Csakhamar összetanakodnak és egyikök, Rupert nevű, vállalkozik rá, hogy a jövevényt elfüstöli. Színre barátságot köt Fortunatussal és egy este azt súgja néki, hogy a gróf elutazik és Fortunatust a grófné szolgálatára fogja rendelni, a meddig pedig távol lesz, addig »meg akarja az Fraucimeres szolgálakat metszettetni, vagy kedvellik, vagy nem, és ekképpen ereszti a Fraucimerek között őket, és úgy szolgáltatni nékiek, mint az régiék szoktanak volt.« Úgy megrémült erre Fortunatus, hogy a reggelt is alig tudta bevárni, a mikor a város kapuját kinyitják; akkor is úgy siette, »hogy ha az edgyik szeme ki-ugrott volna-is az agyából, de még sem igen gondolt volna véle«. Oly igen fél vala az megkappanozástól, hogy nem mere megmaradni az tengeren innen. Végre Londonba jutott, víg cimborák, szép asszonyok közé. Pénze, a mi volt, elkele és elkele a szerelem is. Mit volt mit tenni: beszegődött egy Roberti Jeronimo nevű kereskedőhöz. De a kereskedő házában egy ilórenci kereskedő fia nem sokára gyilkosságot követett el. Roberti Jeronimo a dolgot eltitkolta, és e miatt egész háznépével

¹ *17 Fortunatusrol iratott igen szép nyajas beszéd Könyvetske. . . .* Melly most Németből Magyarra fordítottat az szép Ijságokban gyönyörködőknek kedvekért. Lőcse, 1651. — Legújabbban kiadta Lázár Béla. L. a.

² *Lázár Béla*, az Egyet. Philologiai Közlöny 2. pótkötetében.

akasztófára került. Fortunatus, szerencsésjére, a gyilkosság idején a házon kívül tartózkodott és ekkép megmenekedett a biztos haláltól. Elindul nagy szomorúan új szolgálatot keresni és egy vadon erdőbe ér. Ott megöl egy medvét, mely utána egy fára mászott, és a félelemtől, fáradságtól s éhségtől kimerülve elalszik. Egyszerre fölébred: Fortuna istennő áll előtte és egy bűvös erszénynyel ajándékozza meg, a melynek az a tulajdonsága, hogy a hányszor csak Fortunatus vagy utódjai életében belényulnak, mindig találnak benne tíz aranyat. Fortuna megmutatja neki az erdőből kivívó utat is, melyen csakhamar eljut egy vendéglőbe. Ott lovakat vásárol, de ismét bajba keveredik, mert a szomszéd gróf megfogatja és pénze eredetéről vallatni kezdi. Kegyelmet kapva fogad egy Leopold nevű szolgát és nagy utazásra indulnak. — Hiberniában meglátogatják Szent Patricius purgatoriumát: Konstantinápolyban a vendéglős ki akarja őket rabolni, de megölik, testét a kutba dobják és elmenekülnek. Végre egész Európát bekalandozva, elmennek Famagustába, hol Fortunatus szerzetházat alapít, templomot épített s feleségül vesz egy grófkisasszonyt, a kitől két fia születik: Ampedo és Andalosia.

Múlnak az évek: újra kedve kerekedik az utazásra. Bejárja Keletet Indiáig, Alexandriából ravaszul elemeli a szultán bűvös süvegét, a mely láthatatlanná teszi az embert és egyszeriben odaröpíti, a hová akarja. Nem sokára meghal, de a bűvös süveget és erszényt átadta fiainak. Most Andalosia kel útra. Szőrja a pénzt, Londonban magát a királyt is ámulatba ejti; de aztán belészeret Agrippina királykisasszonyba és az erszény titkát megvallja neki. A ravasz leány azt mondja, töltsön nála egy éjet. Mikor Andalosia elmegy, Agrippina a királyné tudtával erős altatókat tölt az ifjú poharába és aztán a bűvös erszényt elloppja tőle. Andalosia koldús-szegényül tér haza. Ampedótól elkéri a bűvös süveget, annak a segélyével Genuában drága ékszereket oroz és Londonba röpül, hol mint ékszerárus — »mert más tsinált orra is volt az maga orrán fellyül, az mely tsudássá tőtte őtet« — senkitől sem ismerve meg, Agrippina elé jut. A gonosz leány megalkudott vele s ép a bűvös erszényből akart fizetni; akkor Andalosia hirtelen átkarolta: hipp, hopp, legyek egy kietlen, lakatlan erdőben; — s azzal egy fa alatt találtak magokat, melyen sok szép alma létezik vala. Andalosia gondolá, hogy néhány almát szed a bágyadt királyleánynak. Fölmászott a fára és olyan vigyázatlan volt, hogy a bűvös süveget is a leány fején feledte. Egyszerre csak fölsóhajt a leány: Vajha viszontag meg az én kamorámban lehetnék! s abban a pillanatban eltűnt, hazarepült, mintha ott sem lett volna. Szegény Andalosia dühös keserűséggel bolyongott tovább. Elért egy fához, a melyen gyönyörű piros almák függöttek; éhes volt, ledobott kettőt és megette, mire menten olyan két szarva nőtt, mint az ketskének szokott

lenni. Ép arra ment egy öreg remete. Megegett a szíve a boldogtalan emberen és elvezette egy másik fához; arról leszakított két almát, melyeket mikor Andalosia megevelt, azonnal az ő szarvai elveszének. Egyszerre eszébe jutott, hogy még egy próbát tesz. Mind a két fáról szakított néhány almát és mint gyümölcsáros Londonba gyalogolt. Agrippina vett a drága »damaskusi« almákból és mikor evett azokból, legott szarvai nőttek. Andalosia erre orvosnak öltözött és ajánlkozott, hogy a szarvakat eltünteti. Azonnal bejutott Agrippinához és megtalálta bűvös süvegjét az ágy alatt; aztán pénzt, sok pénzt kezdett kérni Agrippinától. A leány csakugyan elővette a bűvös erszényt, — de Andalosia sem volt rest: hamar a süveget a fejébe, átöleli a királykisasszonyt és röpülnek egy elhagyott vadonba. Ott magához veszi az erszényt, a leányt azon szarvas állapotában egy kolostorba szállítja és vígan kocog hazafelé Famagustába.

Később Agrippinát megszabadította szarvaitól és segítségére járt, hogy a cyprusi királyfi felesége lehessen; aztán nagy szerepet játszott a királyi udvarban; de két irigy lovag elfogta, megfosztotta erszényétől és megölte. Azalatt Ampedo elégette a bűvös süveget és öcsese után való bűvában meghalt; mire az erszény is elvesztette csudás erejét. A két gonosz lovag e miatt összeveszett, gyilkosságuk napfényre jutott, meg is bűnhődtek érte; a király pedig elfoglalta Fortunatus szépséges palotáját és attól fogva benne lakott feleségével.

Ugyanabban az évben, a midőn Fortunatus első német kiadását nyomtatták,¹ egy francia népkönyv látott napvilágot, mely németül és csaknem kétszáz esztendő múltán magyar nyelven is megjelent.² Péter, provincia-beli gróf hírből értesült a nápolyi királykisasszony, Magyelona szépségéről. Elbűcsúzik szüleitől, kik három drága gyűrűt adnak néki, és elindul Nápolyba. Ott épen újudvar volt, és aztán is a szép királykisasszony kedvéért jeles kopjatörések történtek, a melyekben Péter mindenkit legyőzött. Mindenki szerette volna tudni a nevét, de ő csak annyit mondott, hogy egy szegény francia nemes fia s udvarról udvarra jár próbálni. Közben a szépséges Magyelona mélységes szerelemre lobbant az ismeretlen lovag iránt és elküldötte hozzá vén dajkáját. Erre csakhamar szemben löttek, Péter fölfedezte nagy nemzetét s egyszersmind a drága gyűrűket szép Magyelonának ajándékozta. Egy napon megszöktek hazulról és vadon erdőbe jutottak. Péter gróf ölébe vette Magyelona fejet, ki csakhamar elaludt, a vörös tafotát pedig, melyben a három gyűrű volt, letette maga mellé egy kőre. Mialatt így kedvesét csókolgatja, arra repül egy prédával élő madár, húsnak nezi a vörös tafotát s elrepül véle. Péter föl pattan és kövekkel

¹ Augsburg, 1480.

² *Kedves és nyajas Historia. Szep Magyelonáról, Neapolis Királynak leányáról, es edgy Peter nevü Vitézről az ezüstös kultsokkal*, stb. Lőcse, 1676.

űzőbe veszi a madarat, mely a gyűrűket a tengerbe ejti. Most sebtében csónak után néz, talál is egyet nagy nehezen és beleül, hanem hirtelen szélvész támad és elragadja. Szép Magyelona ezalatt fölébredt és nagy siránkozással kereste mindenfelé jegyesét, míg csak rá nem esteledett. Akkor a vadaktól feltében fölmászott egy fára és ott töltötte az éjet. Másnap reggel tovább indult Róma felé és egy szegény bucsújáró asszonynyal elcserélve ruháját, végre a Péter-templomba ért, hol nagy keserves sirással imádkozott. Innét Provinciába sietett, és a Péter születőtől épített nagy kórházban betegápolással töltötte napjait. Közben Péter is megszabadul a tengeri rablóktól, a kik elfogták és a babiloni szultánnak eladták, sőt a szultánnál nagy tisztességre jutott és annak engedelmeiből nagy sok kincscsel hazafelé indult. Útközben Sagona szigetén vizet szerezni partra szállottak, Péter elaludt a szigeten és a hajó ezalatt tovább haladt, de a kincseket a provinciái kórházba vitték, s Magyelona templomot és nagy ispotályt építtetett rajtok. Nem sokára egy új hajón megérkezett Péter is, ráismert Magyelonára és tizenöt napig tartó fényes lakzit csaptak. Tíz esztendő múlva meghalt az öreg gróf és felesége, kiket Péter a saját nagy templomába temetett: aztán később őt magát is oda temették hitvesével, a szép Magyelonával együtt.

Ez a szép helyi monda, mely maig él Montpellier mellett, Magyelona szigetén, hol Péter lovag és mátkája nyugszanak, és a melyet állítólag a XII. században leirt egy odavaló pap, XV. századi feldolgozásában ép oly érdekessé lett, mint a Fortunatus. Az utóbbinak élénk, naiv előadása lehetőkép megjelent a magyar fordítónál; Magyelonában viszont a részletek rajzolva szelesebben és a szerelmesek udvarias, finomkodó, gyöngéd, tartózkodó beszédei fölöttébb elűtnek a korábbiak nyers érzékiességétől. Nézzük csak, hogy beszélnek egymással szívők dolgáról. A leány kezénél fogva fölemeli kedvesét: «Nemes vitézem, Isten hozott ide téged,» és azzal maga mellé ülteti. Aztán elkezd hozzá beszélni szemérmatosan, finoman: «Nemes vitéz, nagy kedvem vagy on nekem azon, hogy te énhozzám jöttél, mert kívánságom is ez vala, hogy te veled beszélgethetnék, ha szintén nem illendő is ilyen iffiú leánzónak, mint én vagyok, egyedül egy férfiú emberrel titkon beszélgetni, úgy a mint neki engettem magamat, mindazáltal én a te nemes elmédet megtekintém, melly engemet merészsze és bátorrá tött, tudgyad azért, hogy menten azonnal, mihelt legelső nap láttalak, azontúl szívem tenéked minden jókat kívánt, mert minden jó erkölcsök, kik egy nemes erkölcsű emberben szoktanak lenni, azok te benned tellyeségesen megtaláltak. Azért, nemes uram, mond meg énnekem a te nemzetednek nevezetit, dolgát és állapotját, mert nincs olly ember e világon, kinek én több jót kívánnék, mint tenéked». Akkor a vitéz udvariasan fölkel és úgy válaszol, nem kevésbbé hosszan és finom

szavakban. Vessük őket Eurialus vagy csak Fortunatus és Agrippina mellé, mikor ez anyjával megbeszéli Andalusia meglopását, mily érzések, sőt visszataszítók néha. Agrippina olyan szemtelen, mint egy piaci leány, a királyné, mint valami orcátlan leno. Férfi, nő telve buja vágyakkal és alig találkoznak, már »szedik a szerelem édes gyümölcsét«. Latrikánus helyzetek vagy effélék mindenfelé, durván, reálisan föltárva és elmondva, mintha a legtisztességesebb dolgokról beszélnének. Csak indulunk előre; de indulunk legalább s nem rossz iskolához: a francia népkönyvvel, a jövő franciás iránya felé.

Azonban még két munka van hátra. Künn a XVII. század végső tizedeiben a széphistóriás szellem még egyszer föllobban, hogy tolmácsa legyen a középkor négy kedves olvasmányának. ROSNYAI DÁVID, Apafi török deákja, a török Humájun-náme után magyarul szólatatja meg a buddhista irodalom öt mesegyűjteményét, a Pansatantrát,¹ melynek régibb s eredetibb alakja még a Kr. e. második és a Kr. u. hatodik század között keletkezett, és a mely aztán csudálatoskép elterjedt.

Már a VI. században lefordították szanszkritből pehlevire, szíre és arabra: a VIII. század folyamán belőle készült a híres »Kalila ve Dimna,« a két sakál meséinek gyűjteménye a maga görög, majd héber fordításával, melyet a XIII. században deákul és ez úton csakhamar németül, olaszul, spanyol, francia, dán, svéd, angol, cseh és hollandi nyelven tolmácsoltak. Nyugat-Európának összes népei gyönyörűségeket találják ebben a hetvennégy históriában és mesében, a melyek azzal a célzattal fűzvék össze, hogy a fejedelmeket életbölcsestre és helyes kormányzásra oktassák. A szegény »török deák«, ki életét politikai foglalkozásban töltötte és szenvedett az udvari ármánykodók miatt, tán mindenek fölött tudta méltányolni ezt a célt. Mint a politika embere fogott munkához és mint megsontosodott hivatalnok írta meg azon a deákkal kevert magyar nyelven, a mely az erdélyi »udvari expedíciókban ususban ment«. Nyomatni soha sem nyomtatták, meséi a közönségre nem hatottak: de ez a furcsa nyelveverék, melyből ki-kivillan az egészséges, eredeti székely észjárás, jellemzi a kort, a század végét, a mikor — lassanként — föltűnik a jövő idők áramlatának némi lengedezése, és megjelennek a nép s tanult osztály irodalmi szétszakadásának első jelei. Sokan szűknek, szegénynek találják a magyar nyelvet; még többen gondatlanságból, tetszélgesből latin szavakat, szólásokat, formákat kevernek írásaikba. Itt-ott, mint már Gelejinél, kísérletek történnek a szokines gyarapítására; másutt hallani lehet a reakció tiltakozását. HALLER JÁNOS, ki a századvégnek nemesak

¹ *Horologium Turcicum et speculum continuum de rebus in orbe externis et internis ridiculose, interdum tamen observando legendis.* Nyomatásban nem jelent meg. Kódexe a Nemz. Muz. birtokában. Bővebben ismertette Beöthy Zsolt, Széppróz. 1. k., 103. és kk. ll.

jóakarató Habsburg-párti politikusa, de érdemes, vallásos érzelmű írója is volt, hirdeti, hogy »nem illendő két nyelvet összezavarni s úgy beszélni.«¹ Tévednek, a kik azt mondják, hogy a magyar nyelv szegény s a tudományokra nem alkalmas. Csak nem kell elhanyagolni, a deákoskodással nem kell kiművelésének útját állani. És tollat ragad, mint korának annyi más előkelő embere. Apafi és Teleki Mihály idejében élt; látta Bánfi Dénes, aztán Béli Pál bukását, aztán — többek közt — reá is rákerült a sor. Négy esztendőnél tovább nyomorog Fogaras várában »egy házban berekesztve a jó Isten ítélete és rendelése szerint«, de nem töltve az időt henyeléssel, és mindenkor érezve a pokolbeli ellenségnek körülte munkálkodó veszedelmes mesterségét«. Van egy régi könyve, azt kezdi magyarra fordítani, »bár oly eseményeket is állít az a könyv, kivált a Nagy Sándor dolgairól, melyeket most lehetetlenségnek tartanak; tudniillik miképen ment fel az égbe, és mint szállt le a tenger fenekére; és több ilyeneket, melyek magukban véve hihetetlennek tetszenek, de mégis a valóságot megközelítik; ha valaki olvas annak a világgal bíró dícséretes királynak igyekezetéről, bátorságáról és munkáiról, melyeket elkövetett a föld színén a tengernek határáig, az ég alatt, el kell hinnünk, hogy a kinek a szerencse is szolgált, mások felett sok rendkívülit véghez vihet«.

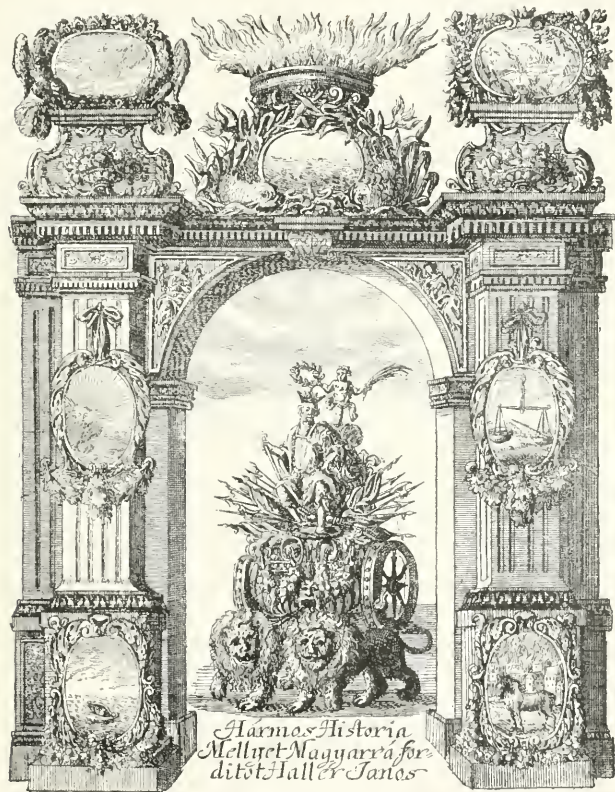
»Hármas História«-nak nevezte könyvét,² s három »históriát« tolmácsolt tiszta magyar, folyékony nyelven, a középkornak oly három népszerű termékét, mint a Nagy Sándor története, a Gesta Romanorum és Trója veszedelme. Tovább ment Ilosvainál, ki Nagy Sándorról csupán verses krónikát adott és még a Curtius mesésebbnek látszó helyeit sem tartotta meg; a Haller Alexanderje a mondák és apokrifák hőse, kinek históriáját a Ptolomaidák korában írták és egy sereg perzsa Iszkender-mondával szőtték által. E mesék telve vannak csudálatos, rendkívüli dolgokkal, és a középkornak úgyszólván összes fantasztikumának szerelvényei megvannak bennök. Sándor leigázva Görögországot, elindul Dárius ellen, kit Merkúrius képében meglátogat és aztán megver. Majd feleségül véve Roxanát, Dárius leányát, a hatalmas Porus királyra vezeti hadait. Porus 1.400,000 emberrel s 400 elefánttal áll ellen, de Sándor őt is legyőzi és bevonul Porus palotájába, melynek falai újjnyi vastag aranytáblákkal voltak beborítva, udvarán tiszta aranyból öntött képek állottak és termő fák, tömve aranyból öntött madarakkal, melyek az ő nemők szerint szóltak, valamikor Porus kívánta, ördögi mestersége által. Az amazonok országa adót küld; de

¹ *Pays, a' be'keséges türesnek Payssa . . .* Melyet: Haller Janos, Erdelyi Magyar, Deákból Magyarra fordított, az Korenus Jakob munkájából. Es a' maga költségén ki-bocsátott Fogaras Várában-Való Rabságában. Nyomattatott a' Csiki-Kalastromban, 1682. Előbeszéd.

² Kolozsváratt, M. Tótfalusi Kis Miklós (=a magyar Elzevir-) által, 1695.

aztán a sereg mindenféle nagy veszedelmekbe jut. Egy indiai var mellett hippopotámusok, oroszlánok, tigrisek, sárkányok mennek rájuk; majd ismét egy tónál krokodilusokkal, kígyókkal és koronás fejű, tűz szemű, dögleletes leheletű sárkányok pusztítják őket. Tovább menve hallatlan nagy erdei kanok és hatkezü vademberek állják útjokat; később akkora egerek lepik el őket, mint egy-egy macska, és akkora szárnyas egerek, mint egy-egy galamb. Ekkor újra megvívnak Porussal, ki Sándor csapásai alatt esik el: és elérnek a gymnosophisták országához, kik mezitelen járnak, semminemű kevélységet nem tudnak, senkivel nem hadakoznak, városuk nem lévén, barlangokban laknak. Sándor kérdi tőlök: mit adjon nekik? Azok azt kívánják: halhatatlanságot, és mikor megértik, hogy a király is halandó, szemére vetik, hogy ennyi hiábavaló faradsággal terheli magát. A tábor tovább vonúl és másnap megérkezik Herkules állóképeihez. Innen is előbb menvén, rettentő hideg, puszta és sötét helyekre jutottak; aztán egy folyóviz állt útjokba, hol csupa asszonyvitézeket találtak: egy nádasra bukkantak, át akartak kelni rajta, de egy óriás szörnyeteg bújt elő, hasonló a hippotaurushoz, a krokodiluséhoz hasonló mellű, vas fűrészhez hasonló hátú, roppant fogakkal, és a vitézek közül kettőt csakhamar szétszaggatott. A többiek rárohantak és mivel éles fegyver nem fogta, pörökkel verték le. Aztán India végén, a Thámár folyóviz mellett, nagy sok elefánttal kellett hadakozniok; számos szakállas asszonyt, mezitelen, szörös embert láttak, kik a víz fenekére szaladtak előlük. Negyvennap távolságra ismét tüzes szélvész bántotta őket; majd olyan hópolyhek szakadtak rájuk, mint egy-egy fűrt gyapjú. Akkor megint nagy széles vízhez értek, a mely tele volt vízi lovakkal és krokodilusokkal, azon túl tertült a bragmánusok földje. A folyón nem lehetett átkelni, ott azért Sándor szerfölött való nagy diadaloszlopot emeltetett és tovább hatolva több mint hatszázat megöletett az útjába került gyáva óriásokból. Később fákat láttak, melyek a nappalal együtt nőttek és aztán vele együtt elenyésztek; a vidéken igen sok szelid madár is röpösött, melyekhez ha valaki hozzányúlt, tűz lobbant ki belőlük és megemésztette az embereket. Onnan hét napig kapaszkodtak egy nagy hegyre. Aztán szépséges völgybe szálltak, hol teljes nyolc napig egy szal napsugarat nem lehetett látni. Erre ismét tizenegy napig fölfelé vitt az út, és akkor előttük állt a Nap csodálatos világa. Szép, piros földű mezőn sűrű, apró fák nőttek, rakva józú terméssel; a patakok úgy táplálták az embert, mint a tej. Százhetven napig mentek előre, midőn roppant hegyek alltak előttük. A vitézek zúgolódtak, hogy nem fáradnak tovább; de Nagy Sándor megindult egyedül és megölte az útat elálló baziliskust, és másnap tizenkét vezérével följutott a Napnak csodálatos szép hazába, hol egy szép ősz embert talált. Az öreg ember pedig útbaigazította a napnak és holdnak fájához, melyektől megtudja

élete jövendőjét. Arra mindnyájan visszaindultak, és a király — egyéb kalandok között — griff-madaraktól vont szekéren fölemelkedett oly magasra, hogy az egész világ csak akkorának látszott, mint egy szűrű, melyen búzát szoktak szórni. Aztán egy nagy üveghordóban lemerült

A Hármas historia címlapja.

a tenger fenekére és ott mindenféle földi vadakhoz hasonló vízi állatokat látott. De lova, a Bucefalus, nemsokára elpusztult; az ő halála sem volt messze. Sietett Babilonba, búcsúlevelet küldött anyjának és meszterének, Aristotelesnek, s Antipatertől megmérgezve, csakhamar befejezte életét.

Aztán jöttek a Gesták elbeszélései hosszú erkölcsi tanulságaikkal: klasszikai mondák, keleti regék, barát-legendák s példabeszédek tarka egyvelegben, a melyeknek hősei többnyire római császárok, királyok és hősök neveivel vannak fölruházva és a középkornak társadalmát vagy gondolkodását mutatják. Sok darabon látszik, hogy allegoriának készült, mely a legapróbb részletekig ki van számítva; de sokhoz erőszakolni kell az üdvösséges tanulságot, és akárhánynak érdekes, sőt valóban költői meséje van, melyeket sokan feldolgoztak. Nézzünk pár példát. Egy szegény káplán nem akar jelen lenni a gonosz életű főpap miséjén. Szomorúan kiballag a mezőre, s ott egy szép folyóvizet talál. Iszik a vízből, de minél többet iszik belőle, annál inkább szomjúhozik reá. Gondolja magában, miféle csodavíz lehet ez, és elindul a forrását fölkeresni. Akkor találkozik egy öreg emberrel. Az öreg kérdi tőle, miért nem ment a misére? Mond a káplán: Uram, a főpap egy feslett erkölcsű ember, kinek áldozatja nem hiszem el, hogy Isten előtt kedves legyen. Mondja az öreg: Bár úgy legyen, de nézted-e ennek az édes víznek, a melyből ittal, eredetét? ott van, im lásd. És a káplán odanézve, látja, hogy egy dög ebnek szájából folyik a szép forrás. Mire mond az ember: Látod-e, valamint e jó víznek sem tisztaságát, sem ízét el nem vészi a dögnek rútsága, úgy az isteni szolgálat sem haszontalan, akárki által szolgáltatassék is ki annak igazsága.

Aztán egy másik: Egy jeles vitéznek szép és tiszta életű felesége volt. Egyszer elmegy a vitéz hazulról és az asszony egyedül marad. Meglátja egy fiatal legény, szerelemre lobban iránta és üzengetni kezd neki. De az asszony mit sem törődött az üzengetésekkel. Egyszer a legény templomba menve találkozott egy vén boszorkánnyal, kit az emberek szentnek tartottak. Azt mondja a boszorkány a legénynek, hogy ne búsúljon, ő tenni fog szükségéről. Erre mindkettő hazament lakására. Volt a vén asszonynak egy ebecskéje, azt a boszorkány keményen kiéheztette és harmadnap múlva mustármagból készült kenyeret adott neki, melytől az ebnek szemei megteltek könnyel. Akkor elment a fiatal asszonyhoz és elkezdett neki beszélni, hogy az ebecske az ő tiszta életű leánya volt, a ki megvetette egy legény szerelmét; a legény meghalt bánatában, a leány pedig büntetésből kuttyává változott. Így beszélt a fiatal asszonynak, ki megijedett és megadta magát a fiatal legénynek.

Egy másik férfinak felesége a szeretőjével mulatott, mialatt ura a szőlőben járt. Egyszerre hazatér a gazda, ki a szőlőben megsebesült az egyik szemére és ágyba akar feküdni. Az asszony szeretője pedig ugyanabba a szobába volt elrejtve. Mond az asszony az urának: Úgy látom, uram, hogy a másik szemeden is hólyag akar lenni: hanem feküdj hanyatt, hadd szívjam ki szemedből a fájdalmat, ne veszzen el mindenik szemed. És ekkép lefektetve urát, száját annak a látó

szemére tette, és intett a szeretőjének, ki akadály nélkül kiosont az ajtón.

Aztán ott volt a középkornak nem egy nagy kedveltségű históriája, mint a Szent Elek élete; a négy herczeg, kiknek a megholt császár testébe kell lőniök; Fókus kovács meséje; Jovenianus; a három vándor, kiknek csak egy cipójuk volt és azt határozták, hogy a ki legszebbet álmodik, azé legyen a cipó; Eustákius mondája, melyből a magyar Rusztán császár is készült; a verembe hullott ember; a szegény Guido, kit a megmentett oroszán, majom és kígyó nagy urrá tett; Dáriusfi Jonatás kalandos története, a mely »Fortunátus«-ban Agrippina és Andalosia meséjének forrása lett; a három jóbarát meséje, kik közül a legkevésbé szeretett mutatott legtöbb ragaszkodást: Apollonius; a két jóbarát, kiknek történetét, mint látszik, Boccaccio Berovaldo-féle latin fordításából, SZEGEDI VERES GÁSPÁR verses históriában is földolgozta, néhány antik mondával, melyeket átalakított az idők szelleme. Vergiliusból varázsló lett, Merkuriusból csalárd tolvaj; Argus, a »száz-szemű, a legbecsületesebb pásztor, a ki valaha volt, a szegény Io helyett valami főember közönséges tehenét őrizgeti. De legnagyobb mértékben látszik az átalakulás a Hármas História harmadik részében, a mely Trója veszedelmét meséli. Jázon elindult az arany-gyapjúért s útközben a trójaiak földjén is kikötött. Laomedon király nem tudta elgondolni a daliás jövevények szándékát, tehát megüzente nekik, hogy takarodjanak országából. A vitézek szót fogadtak, de a gyalázatot nem feledték, s hazatérve az arany gyapjával, boszúra szőlítetták egész görög nemzetüket. Így pusztult el Laomedon király városa, a régi Trója. Volt a szerencsétlen Laomedonnak egy vitéz fia: Priamus, ki a pusztuláskor ép messze hadat járt. Priamus, meglátva elpusztult hazáját, nem nyugodott, míg újra föl nem építette azt: még nagyobbra, sokkal szebbre, mint a milyen régen volt. Emeltetett benne szép, nagy házakat, gyönyörű fellegvárat, körülvette árkokkal és hatalmas bástyákkal, melyeknek az oldala márványlapokkal volt fedve, és betelepítette nagy sok néppel. És mikor mindezzel készen lett, bizva erejében és falaiban, követet küldött a görögökhöz, hogy leánytestvérét, Exiónát, kit Telamon király elvett volt, adják vissza. De a görögök durva felelettel bocsátották el a követet és a trójai seregek zsákmányolni kezdték Görögország földjét, sőt Paris herceg magát Menelaus király feleségét is meglepve és elcsábítva, Trójába emelte. Újra kitért a háború, melyben részt vett egész Azsia. Oriás görög sereg nyomult Trója alá, de Priamus fiainak és a szövetséges fejedelmeknek nagy vitézségén megtört erejük. Különösen Hektor csodákat művelt. De az erős Achilles lovaghoz nem illő, gyáva módon megöli Hektort; aztán a görögök legelső vitézeivel együtt elpusztulnak Troilus, Deifobus és a trójaiak többi nagy lovagjai. Achilles belészerezte Priamus leányába, a

szép Polixenába, és e miatt nemcsak a harctól tartózkodik, de utóbb becsalhatja magát a várba, hol Paris orozva megöli. Akkor fia, Pirrhus áll a mirmidonok élére: így sem tehetnének semmit a falai mögé zárkózott Priamus ellen, ha Antenor és Aeneas össze nem cimborál az ellenséggel és el nem árulja nemzetét. Ezek Priamust ráveszik, hogy bizza meg őket a békekötéssel és esküdjék meg arra, a mit ők kikötöttek, noha titkon csupán a saját és rokonaik sértetlenségét biztosították. Priamus bizva emberei szavában, hogy a város fölszabadítását alkudták ki, becsületes szívvel lefizeti a váltságdíjat; a görögök pedig, a kik a két gazembernek segítettek a jó király megcsalásában, megrohanják a várost, ölnek és rombolnak. — Így pusztul el Trója másodszer is. De a család görögök szintén lakoltak gonoszságukért, s a kevély seregből csak kevesen és nyomorultul lathatták viszont hazájukat.

A büszke Trója, Homérosz városa középkori várrá lett ebben az elbeszélésben a középkori vár szerelvényeivel s fényűzésével, s a hősök úgy vívtak s viselkedtek, mint a lovagok a XIII. században. Letörölték a meséknek úgyszólván összes ókori zománcát, főkép pogány mitológiai jellegét. Páris ítélete pusztá álom, az isteni beavatkozások elmaradnak. Nem hittek többé bennök és a közönség nem akart meséket hallani. Még a római császárok idejében készült egy pár apokrif elbeszélés, a melyeket a krétai Dictysnek¹ és a frigiai Daresnek² tulajdonítottak és mint szemtanúktól eredő hiteles tudósításokat mindenki nagyra becsült. Csakhamar egész irodalom keletkezett körülök. Atgyúrják, fölhasználják őket, mint Chaucer, würzburgi Konrád, vagy Benoit de Saint-More és Colonnai Guidó, »Messana város bírása« a XIII. században. És Haller lefordítja Guidót: »ez lévén kedvezés nélkül való és legigazabb história Trója veszedelméről.« Mert históriának tartja és a história előadásával is beszéli el, azt óhajtvá, hogy tanuljanak belőle, mint a történetírók könyvéből. A kort pedig s később a népet gyönyörködtetik meséi, melyek izgatják a képzeletet vagy legalább kellemes szórakoztatást nyújtanak számára. Látjuk, hogy érintkezésben állanak Európával, de gondolkozásuk középkori, és csaknem kivétel nélkül középkori alkotásokba merülnek, a nélkül, hogy íróik azokat tökéletesbítették vagy jelentékenyebben átalakították volna. Ez az elmerülő világ teljesen kielégítette izlésüket és alig vágyódtak többre. Azonban tollforgatóik így is gyarapították az irodalom szellemi tőkét, aztán útját egyengették a formák fejlődésének és megkísérelték eredetét alkotni. A drámai alak termékei a XVI. és XVII. században — a vitákon kívül — mindannyian olvasmányul készülnek. A pro-

¹ Ephemeridos belli Troiani libri sex. Valószínűleg a Kr. u. IV. századból. Forrása jóval korábbi időből való görög munka lehetett.

² Ez a dolgozat szintén görög eredeti után, az V. század elején keletkezett.

testáns iskolai dráma, mely Sztáraynál kezdődött, csakhamar elaludt s később új életre támasztva, sohasem vált jelentékeny tényezővé, a katolikus iskolai dráma pedig, melyet a jezsuiták kezdenek, a pálosok és piaristák folytatnak, egyszerű iskolai célok szolgálatánál hosszú időn át alig emelkedik magasabbra és nem áll kapcsolatban a nemzet életével. A XVI. század oly kísérleteiből, minők a Papok Házassága, az Igaz Papság Tüköre vagy a Comoedia Válaszutina, kifejlődhetett volna egy magyar vígjáték; de ez az egészséges áramlat korábban elenyészett, mintsem forrásává lehetett további fejlődésnek. Valóban, szigo-

Balassa Menyhért.

rúbb vizsgálódás még Balassa Menyhért árultatását¹ sem fogja dialogizált szatiránál egyébként mondani, mely a kor sötétebb oldalait jól sikerült torzképpé olvasztva össze, minden társánál nagyobb hatást gyakorol. Balassa Menyhért típusa a XVI. századnak, és ez a típus úgyesen van odaállítva, hogy az olvasók elundorodjanak tőle. A hatalmas várurban egyetlen vonás sincsen, még a vitézség vonása sem, a mely

¹ *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról, mellyel el szakada az Magyar Országai masodic választot Iános kiraltul. Szekesferyuári Karadi Pal miheliebe sz. András hanac huzon egyedic napian. Abrudbánya, 1569. — Irva: 1565 elején. V. ö. Beöthy, Színműirok és színészek, 385.*

rokonszenvet tamasztana. Egy nagy gazember, semmi több; de érdekes, furfangos és cinikus gazember, szinte az akasztófa-virágok humorával, és eleven alak, ki föl tudja ébreszteni az olvasó figyelmét, s a mi fő, mindvégig fönn is tartja. Nézzük emberei közt, a kik közül egyet épp a minap Ferdinándus királyhoz küldött. Pár esztendeje, hogy Izabella királyné jóvoltából Szatmár, Tasnád és Nagy-Bánya urává lett. Aztán — immár kilenced ízben — csakhamar köpenyegét fordított. A »német király« jól fizette az árulást: Detreköt és Munkácsot ígérte neki, s átadásukig kezében hagyta Bányát, Szatmárt és Tasnádot. Most végre itt az idő a várak átbecsátására. De Menyhért úr vonakodik a drága koncot elveszteni: Szénási prédikátor, a hú cimborá, épp ebben az ügyben járta meg Bécs városát, honnan megérkezik.

Kasza Mityás (B. egyik embere). Gotthelf, Gotthelf, kegyelmes uram! Jó az német királ! Az nagy Istenre mondom, azt hiszem, hogy jóval jó Szénási. Imhol vagyon; megjött Bécsből.

Balassi Menyh. Az nagy Istenre mondom, ne hozna csak jó választ, ismét ugyan olyan könnyen elárulnám az királt, mint az előbb nagy sokszer, és im utólszor az erdeli vajdát.¹

Kasza. De ezt hiszem, hogy meglenne, és módot is találhatnánk benne, hogy meglehetne. Ha Magyarországon több Nagy-Bánya és Szatmár volna, az lenne jutalmunk.

Balassi M. Pokolba is el kellene menni Bányáért és Szatmárért. De minden fejedelem oly, hogy elhagyja magát hitetni tanácsának, haszontalan érdeme nélkül, sőt inkább árulataásáért annit adna. De csak adná vissza az vajda az feleségemet, és ahhoz Munkácsot, kész volnék ismét elárulnom és oda állanom. Sokkal inkább nagyobb haszonnal mehetnék oda, hogvnm mint ide jöttem. Jószágot jöllehet nem biznának reám, de kémeknek és árulóknak sok aranyat szoktak adni. Török aranyam meg keves vagyon: mindent kellene mivelnem, hogy gyűjthetnék bennek.

Kasza. Én jól tudom, kit nagyságod nem ért, hogy semmi hiteled immár ezeknél nincsen és bősületed. Nem tudom, micsoda haszonnal mehetünk oda.

Balassi M. Próbáltam én azt immár háromszor is; barátaimat és ismerőimet nagy ígérettel és adományyal bérlettem vala reá, az vajda udvarában is küldtettem vala amaz embert, az kit tudsz, titkon ugyan ümagához; könyörgettem neki az hatalmas Istenért, hogy hozzája vegyen és megkegyelmezzon: én nagy hasznot teszek neki, mert az német királynak mind hadát, álgyúit neki árolom; de azt üzené, hogy eléggé árolám el immár: többször nem akarja, hogy eláruljam; sem szolgálatom, sem enmagam nem kellek. Nem tudom, mit miveljek, mert valamit tölem kívánna, mindent mivelnék. E minap Lincbe Boldizsár fiamnak is megírtam vala ugyanezen akaratomat. De még Szénásival beszéllek; erdej, lásd meg amaz özvegyasszony ökreit, és vágasd le az konyhara ma: mert nincs mit adnom szolgálainak ennük. Lásd meg, ha az Melit György asztagát eleséplették; neked adom azt szolgálatojba.

Kasza. Megszolgálom, kegyelmes uram, de azt kívánom, hogy az tenmagedből adnad meg.

Balassi M. Az nem szokásom, nem is mivelhetem. Mostan is elköltenek az aranyforintok az ladából, kiket el nem akartam költeni, hanem másuva is el akarok velem benne vinnem.

¹ Janos Zsigmondot

Kasza. Ottan adjon nagyságod ahoz az Bátoriak borában is az Megyes aljából.

Balassi M. Nem lehet, mert társommal Zayval az titkon köztünk köz. De imhol Szénási. Te menj ki, járj el dolgozban. — Jó szerencsével, Szénási!

Szénási. Isten fogadja, megszolgalom nagyságodnak.

Balassi M. Mondd meg nekem rövideden: az urak oda fel kiki mind minemü barátink? Azután szóljunk az válaszról, kit hoztál.

Szénási. Megművelem. Érsek urammal ha kegyelmed a hit dolgában egyes volna, hát igen jó barátja volna kegyelmednek: Bottyánit pengig ingyen mondani sem merem.

Balassi M. Mondd meg; azt akarom, hogy tudjam.

Szénási. Ugy legyen, de ne vegye kegyelmed nehéz néven. Császár az uraktúl azt kérdi volt: mit adjon kegyelmednek? erre mondának azonnal: Ha felséged érdeme szerint fizetni akar, és valamit adni, hát egy szál istrángot adjon, kivel felakaszszák, és legyen neki érdeme szerint való ajándék, ugymond. Ezt érsek uram házánál az urak között az tanácsba mondja volt Bottyáni.

Balassi M. Minem ütet árultam el; hanem Ferdinándust, az császárt, és az erdéli vajdát. Nem várnám az jó uramtúl ezt; de elhigye azt, az Istenre mondom, hogy ha szomszédja volnék, ű is megismerneje, mint az többi. Az németűvári tó halában én is enném annit, amint őmaga; az rohonci asztagokban is jó módon lenne részem; de keszenje, hogy egymástul távol vagyunk. Az több urak mit mondanak?

Szénási. A mit kegyelmed cselekedett velek, űk is ugyan szólnak. Erdéli pispeknek minden jövedelmét elvötted, az barátod nem lehet. Váradí pispök haragszik rád tartományáért. Seholt senki barátod.

Balassi M. Az arany pogácsák, kiket Nagy Bányában gyűjtöttünk, jó barátim. Bestye ároló gondoljon velek! sem urakkal, sem senkivel, még ördöggel is. De mond meg immár az választ.

Szénási. Ha kegyelmed akarja, Diós-Györt császár ő felsége kegyelmednek adja örökben fiúról fiúra, ha Szakmárt és Bányát kiadod kezedből: mert ugyanes azt ideig adta az fejedelem te kegyelmednek. És tanácsom az volna, hogy kegyelmed elvennéje; nám Isten immár mindent eleget adott te kegyelmednek, ezüstöt, aranyat; vetnél véget a sok istentelenségnek, és laknál nyugodalomba Diós-Györbe, békélnél meg Istennel is, és valaha immár lenne gondod Istenedre is.

Balassi M. Soha ez bestyét az nagy jámborságból ki nem vehetem; most is immár prédikál. Minem prédikátornak tartlak. Lassan szölj nekem effelöl; elegendem még nincsen, mert ha az Szamos mind aranynyal folna is, mégsem elég volna énnekem.

A történelmi valóságban életének egyetlen vezérlő elve az »auri fames« volt, az a szatirikus szemében is. Tamás deák, mikor Szénási tanácsát eléjük terjeszti, azt mondja neki, hogy érsek uramat »ajándékkal és hittel« nyerje meg. Balassa fölkiált: »Micsoda? Hittel? Bizon nekem tetszik, igen jót szölassz. Az nagy Istenre mondom, hogy soha semmihez olyan kész nem vagyok, mint chez, mert nagy jó és hasznos kereskedésnek esmertem az hittel való kereskedést mindenkor, kihez az több kereskedések mind semminek tetszenek, kit én meg is próbáltam: mert én tolvajlottam is, loptam is, bort is árultattam, szilvát, dinnyét,

¹ Olah Miklóssal.

ugorkát és egyebeket sokat, posztót, gyölcsöt és egyéb kalmárarut is bóttal tartottam, börgyűjtő is, timár is voltam, az arany cémentet is megízeltettem vala: in summa mind semmi az többi az egy hittel való kereskedéshez képest, mert csak ezzel találtam mindenemet: Szakmárt, Bányát, Detrekűt. Az ajándékot nehezen művelem, mert az minap is száz gíra ezüstet ajándékozték Zaynak, az kassai kapitánynak. Mondják neki, hogy azt a pénzt kár fölpanaszolni; mert hiszen azért szerze Zay ő nagyságának kegyelmet a szegény Ferdinándusnál; tudod, hogy »a mint akartuk, úgy birtuk mindenre, mindent kedvünk szerint hazudtattunk vele, azzal bizony semmit nem ártottál.« Jó, nem is bánja: Józsa deák menjen el érsek uramhoz, ígérjen ajándékot is neki; de Szatmár és Bánya átadásáról csak szó se legyen. »Szakmárt, Bányát nem hogy én itt e földön elhagynám, de holtom után is — Isten bár mennyországban maradna, ű ott lankék. — én pedig azt kívánám, hogy vagy oda vihetném velem Szakmárt, avagy e földön lelkem Szakmárban lakhatnék. Én azzal megelégedném: lenne azoké mennyország, a kik kívánják, de én Szakmárt ki nem adom kezemből sem Diós-Győrért, sem Munkácsért.«

A következő részben már az érsek és Józsa diák beszélgetését halljuk. Oláh Miklós (de a kit a szerző sehol meg nem nevez) azt kérdi a követtől, vajjon ura abban a hitben vagy-on-e, az kiben azelőtt élt volt? Felel Józsa: »Nem tudom, micsoda hitet mond nagyságod.« Mond az érsek: »E volt előszer az ű hiti, hogy ha az üdvességre választatott, mind ez világ gonoszságát mívelné is, erővel is idvezülhet: és ha az kárhozatra választatott, ha olyan volna mint szent Dávid vagy szent Péter is, és szent Pál, ugyan kárhozni kellene.« »De bizon« — mondja erre a ravasz Józsa — »ezt erősen hitte kegyelmes uram, ezelőtt, mostan is az öregbik fia azt hiszi, de immár nagyságod ellen vétetni nem akar, hanem szolgálni, mert immár misét hall és bőjtet, auricularis confessiót is hall.«

A negyedik rész Balassa gyónását tartalmazza. Térdre esik az érsek előtt és hozzáfog bűnei elősorolásához. »Bizon az énnekem eszembe nem jut mind, de az nagyját, a mi eszembe jut és megemlékezem róla, megmondom. Ottan csak meniszer lettem árulóvá, egyéb bűncímet elhagyván, azokat számlálom elő. Ha mind az többit is előszámlálnám, egy hétig innét fel nem kelhetnék« — úgymond. És elkezdí: »Gyónom teneked uram Isten, szűz Máriának, szent Péternek, szent Pálnak... mind az több szenteknek is, neked is, kegyelmes uram.« Közbevág az érsek: »Miért nem mondod Istent kegyelmesnek, hanem engem?« Felel Balassi: »Hadd járjon most, itten csak nagyságod használhatna énnekem, a mint remélem, hogy használ.« Aztán folytatja: még gyermek volt, mikor egy gazdájának padlását megfúrta és zabját ellopta. Ugyanakkor a szentegyházat is feltörte és az mon-

stranciából az sákramentomot kirázta vala és a monstranciát ellopta vala. Már anyja méhében szerette az ezüstöt és aranyat; anyját vén korában özvegy voltában minden marháiból kitolvajlá és fosztá, ki miatt banatjában megbolondula és megnyomorodván, más ember házában hala meg. Mond az érsek: »Méltán verte volt meg anyádat az Isten, hogy ilyen monstrumot szült volt ez világra, mint te vagy, mert az egész magyar nemzetnek nagyobbát nem véthetett, mint hogy tégedet szült volt e világra, mert csak az ti árultatástokért vagyunk idegen népnek szidalmába; még császárunknál is, ugyannyéra, hogy immar az jámboroknak sincs miattad hitele.« A cinikus gazember egyéb jeles dolgaira tér át. Hogy Gyarmatban laktában mint pusztította el Matyásföldét: Lévából mint rabolt. Ismerik vala az szombati áros népek, főképpen az Bars és Nyitra vármegyei nemes népek, kiket rabjaivá tött vala, úgymond. Aztán »búdosásait,« »dolgait« kezdí, a mire az érsek ismételve odaszól: hogy csak nevezze ezeket a »búdosásokat«, »dolgokat« árulásoknak, »mert azt nem tagadhatod, hogy áruló nem volnál. Bár ne szépíts dolgotat, de gyónjál jó módon«. Balassa folytatja az árulások, hitszegések, rablások, gyilkosságok véget érni nem akaró sorának elbeszélését. Oláh figyelmezteti az Isten büntetésére, mint a melyet nem lehet »búdosásokkal« kijátszani; de Balassa erre is megfelel. »Ha gondja volna Istennek e világra, régen megtértünk volna; de sokszor megpróbáltam, és úgy lettem magamba, hogy semmi abban nincs«, úgymond. Az érsek enni akar menni; de Menyhért úr marasztalja: »Sokszor lovamon ügettem és nem öttem huszonnégy egész óráig.« Az érsek visszavág: »Hiszem bizon, de akkor, mikor az Losonci és Nyári Ferenc jobbagy ökreit elhajtottad vala; de nem hallottam soha külemben való igen nagy ígétéseidet. Hanem a hol őket találtál, ezt el tudtad hajtani, de ellenséget nem igen tudtál kergetni.« »Azt is kergettem azért.« Kennyű azt előszámolni bizon. De menniszer szegén magyart és keresztyént tolvajlótál, dúltál, fosztottál és kóborlottál, ennek számát senki nem tudja, és jobb volna, hogy huszonnégy óráig öttél, ittál volna, hogynemmint huszonnégy óraig kóborlottál volna.« »Öttem s ittam«. »De az szegénség borát, kenyerét, és az érsekét.« »Papnak nem kellett sok bor«. »Oly pap volt az, az ki akkor az jövedelemből sok jámbort tartott, jobbakat naladnál.« Oláh Balassának még gyávaságot is lobbant szemére. Egyszer bajt küldött Nyári Ferencnek, azt véelve, hogy nem mer vele megvini. De Nyári becsülettel megjelent a kítűzött helyen, Vácott: Balassa pedig megszökött előle. »Ilyen vitéz voltal te akkor. Hiszen ismerünk, kicsoda és honnét való vagy, ki tehene borja fia vagy, im halljuk és tudjuk jóvöltodat, hol emberre talalsz.« Hanem aztán Balassa száz gira ezüstöt ad neki és legott megszeli. »Keszennem, jó Menyhért uram, és jó néven is veszem; szívem szerént terekedem rajta és ennek felette meg

is ódozlak. Nem szükség minden bűncidet előszámlálnod, és az nagy paphoz menned érette.« Érsek uram meg van nyerve és nyugodtan elmennek ebédelni.

Ez a gyönös telve van maró gúnnyal a katolikus egyház ellen, mondja Beöthy Zsolt; de az írónak, ki Gyulai szerint a mű kiadójával együtt unitárius lehetett, fő célja mindenesetre a Balassa-faj bűneinek kipellengérezése. Menyhért vallomása és Oláh megjegyzései nem egyszer mutatnak rá egyéb Balassák gonoszságaira; és a munka végének sincs egyéb módon értelme. Az ötödik rész tárgya: Balassa Boldizsárnak, Menyhért fiának szökése a császári udvarból, a hol mint apjának kezeze tartózkodott. A paripákat készítik, s a közben az úrú Tamás és Péter deákokkal folytat épen nem épületes beszélgetést. A két cimbora, de különösen Tamás deák, maga is derék akasztófavirág, moralis leckét tart neki, hogy csak gaz apja nyomdoka után jár, a helyett, hogy becsületes ifjak szokása szerint jámborságra és tudományra adná magát. »Azért egy barbarus vagy te,« úgymond. Boldizsár úr visszaröhög: »De bestye érti, nem én azt, mit teszen az barbarus? Talán Borbálát, avagy Kis Lőrinc Katát: az jó, és magyarul vagyon, de azt az lator Szénási kicsapta kezemből.« Miatta moroghat bárki: azért csak ő az Balassa Boldizsár. »Abban menjünk csak el, az kit te álmodozsz: micsoda fia volnék én Balassa Menyhertnek? Tudod-e, az szakmári arany pogácsák helyében valamint s valahogy mást kellene keresnünk Detrekőben is?« »Benedictio domini facit divites,« feleli Tamás deák. »Vagy Benedek vagy Kelemen, de én azt mondom, hogy mind jámborságod s mind tudományod tied legyen: nekem csak aranyam legyen. Mind ez világ tudományán sem adnám ez gyémánt gyűrűcskét, ki ujjomban vagyon: la! mely szépecske! még fiamra is rá marad, nem úgy, mint az tudomány.« Csak Gyötrekőbe vágyik, megjárni a bokrokat, völgyeket és leshelyeket, erdőket, utakat, hol árros embereket, kik morvaiak és bécsiek lesznek, meglelhet. Szép házacskák is vadnak az út mellett, kiben ember beszaladhatna, és földet bírhatnának belőle, ha az Isten a sok bestye békeséget elveszteni és amaz arany időt elhoznája, kit atyja sokszor könyv hullatással öhajtott. Szóval: az alma nem esett messze fájától, és Boldizsár úr, ha életben marad, méltó folytatója lesz Menyhért úr hagyományainak. Ezt érezzük, és ez a névtelen író tehetségének bizonyossága. Kerek dolgot nem alkotott és az események idejét számba véve, a krónikás szellem korában szántszándékkal is nehezen alkothatott volna: de az adott keretben sikerrel próbalkozott meg a jellemzés munkájával. E torzított vagy nem torzított alakok élnek, izgatják a képzeletet és benyomólnak az emlékezetbe, az egyes vonások pedig, melyekből a munka szövődik, végtelenül becsesek korfestés szempontjából. Oláh nem kereskedett az abszolúcióval, Balassa nem volt gyáva, tudjuk: de a kor élt a túlzás

fegyverecivel, és a többi, a mit mond vagy inkább mondat, élt a nép száján, vagy megdöbbsentően igaz. Föl lehet vetni: hősei sokat beszélnek és alig tesznek valamit: ez a század stilusához tartozott, melynek írói nem ismerték a tettekben való jellemzést; de emberei mindenek fölött jellemzően szólnak és a saját életük természetes, élénk, vaskos nyelvét használják, melyhez foghatót Sztáray sem adott személyeinek szájába. Utána kevés történet, s az is eltér a megkezdett iránytól. SZEGEDI LŐRINC deák nyelvből fordít egy fölöttébb gyarló és naiv »komédiát« Kainról, Ábelről, Sethről s Éva anyánkról,¹ melynek tartalma az, hogy Isten megjelenve, a gyermekeket a hiszekegyből, tízparancsolatból és miatyánkból kikérdezi... Aztán messze, benn a XVII. században szólal meg újra egy ismeretlen.² Múlt idők divatos fajtát eleveníti föl, szintén idegen minták hatása alatt és jámbor olvasmányúl inkább, semmint előadás végett. A *Vitium* uralma legyőzi a *Virtusét* ezen a földön, és az utóbbi, követőinek vigasztalására a *Patientiát* és *Tolerantiát* hagyva hátra, távozik. »Ha kik olyak lesznek, hogy itt e világon életekben követik, Öröm leszen dolgok, el nem vész jutalmok, de valakik megvetik, Égő tövis ágyat még földön élőkben pokolban megkésztetik.« Ekkép indul, valószínűleg a mennybe, mire *Vitium*, szintén hátrahagyva szolgáit, maga is »szállására«, mint látszik, a pokolba megy. A folytatás a földön folyik tovább, de a »másvilág« is meg-megmózdul, a mi a mű szerkezetében a moralítások régi, hármas színpadjára emlékeztet, hol a »Paradicsom« a felső, a földi élet a középső, a pokol a legalsó rekesztéket foglalta el.

A második szcena azzal kezdődik, hogy a *Voluptas* és *Ebrietas* a dözsölő *Gaŕdag*nál ütnek tanyát. Az *Angyal* közelgő végére figyelmezteti, de *Ebrietas* is megszólal: »Eredj te, lapickázd jól meg az alfélét.« Jön a szegény Lázár s alamizsnáért könyörög, de durván elkergetik, s aztán egy szolga nemsokára hírét hozza éhen esett halálának. Egyszerre megjelenik a *Mors* a *Gaŕdagot* elragadni. Ez rögtön kijózanul, siránkozni kezd; hanem az ördögök szintén ott teremnek, Ábrahám a magasból Lázár dicsőségét hirdeti, — a »bűdös dög« *Gaŕdag* a pokolból zeng siralmat.

Voluptus és *Ebrietas* elmenekültek a Halál elől és új cimborát keresnek,

»Ki szolgálta volna Marsot,
Törne Mors orrába borsot,
Ránk ne ejténé a sorsot.«

Ekkor meglátják a híres »pauper scleratus«-t, avagy »híres lator katoná«-t. Szegénylegény uram keményen vitézkedik egy kancsó mel-

¹ *Theophania*, Az az: Isteni megjelenés, stb. Debrecen, 1575.

² *Comico-Tragoedia*. Constans Scenis Quatuor, etc. Löcse, 1683. Kolosvár, 1699. — Először 1646-ban jelent meg. *Irod. tört. Közl.* 8. évf. 248.

lett, hogy itt meg amott forgott, sok fejet levágott, magát soha meg nem adta, és így tovább. Hirtelen megjelenik a halál, mire a hős megrémül és el szeretne illani. De a *Halál* nem enged: »Szembe kell szállanod velem!» Vitéz uram könyörgőre fogja a dolgot: csak ez egyszer ne bántsa, inkább neki adja szalmán hizott jó lovát, kardját, sőt köpenyegét is, hanem Mors így sem irtalmaz neki. »Mert bűneid sokak és nagyok«, ügymond. A »híres lator katona« megpróbálja mentegetni, szépiteni magát. Ez se használ semmit, mert a Halál előtt nincsen hazugság, így legjobbnak látja humorosan venni a dolgot:

Állj félre, máj, a tüdőtül,
Mert megöntlek ezentül,
Azután meghalok szentül,
Nem óhatom magam ettül.

Így végre a *Gazdag* után őt is elviszi az ördög.¹ Most még csak *Cruelitas* van hátra, ki úr dolgára hajtja a szegény »szürös bátyákat«, s kész őket akár megnyúzni, szakálloknál fogva megtapodni s félholtan otthagyni. Mors ennek is megjelenik és a legfájdalmasabb betegségeket bocsátja reá. A kegyetlen tisztartó kínjában elkezdi hánykolódni, mire a Halál azzal biztatja, hogy mindez semmi ahhoz, a mit megérdemlett jutalmul a pokolban kell majd szenvednie, s végül jámbor oktatást ad az embereknek, hogy

Meg kell halnotok, úgy gondolkodjatok,
A Vitiumot hát ne uraljátok,
Isten előtt aztán azt ne mondjátok,
Hogy senki nem mondta, ti nem tudtátok.
Mert vajki szörnyű átok száll reátok,
Ha Istennek eleibe mikor állatok,
Megpirúl bezzeg az orcátok . . .²

Aztán a XVII. század végén egy volt iskolamester, a ki »híres volt énekeiről« és korához képest valóban ügyes verselőnek mondható, irt még egy minden ízében gyöngye »Comico-tragoedia«-t.³ »A régi Pogány bölts Poeták«, mondja, »az ő Pogányi értelmek szerint úgy írnak, hogy az Egnek egy Leánya volt, melynek neve volt Vesta: e szülte Saturnus Istent: Saturnus vötte Feleségül Ops vagy Opis Isten Asszonyt: Ezekből származtatnak e három Atyafiak, Plútó, Neptunus és Jupiter: Kiknek az ő Atyyok mind az egész világnak alsó és felső részeit bírta. Az Atyyok holta után penig meg osztozván, az egész

¹ A »Comico-tragoedia« bővebb ismertetését lehet olvasni *Bayer József* id. jeles munkájában a 19—32 ll.

² *Comico-Tragoedia. A7 a7 Valamelly dolognak szomorú kimenetelének nyrtás versekkel való Ki-fejezése.* stb. *Fel-Vintzi György* által. Kiad. 1683. és 1889-ben az Egyet. Philolog. Közl. 1. pótk.

világgal, Jupiternek jutott résziben az Egeknek minden részek; Plutónak a földnek minden részei a Pokollal együtt: Neptunusnak minden tengerek és minden vizek a benne valókkal együtt. Ez a Neptunus megelégedett az ő sorsával. De Plútó* — és a Comico-Tragoedia ezzel indul — »Jupiter ellen pártot üt, látván, hogy Jupiternek — jobb és kisebb rész jutott volna, tudniillik az Egek. Mellyért panaszra fakad Jupiter ellen, és követeket küldvén hozzája, azt izeni a követektől, hogy nem egyenes igazsággal lött az osztozás közöttök, mivel ő neki mindeniknél bajosabb birodalom jutott: mert Neptunus csak a vizeknek, gályáknak és halaknak viseli gondját; Jupiternek pedig igen kies, fényes és tágas ország jutott, mégis oda igen kevés lélek megyen. De az ő néki jutott ország, úgy mint Pokol, a meg számlálhatlan tömmtelen ezer lelkeknek sok volta miatt igen bajos, szoross és alkalmatlan ország; hanem, vagy tágasítsa meg Jupiter az ő Országát-is a Poklot, vagy a lelkekből kivégyen, vagy több lelkeket oda menni ne hadgyon: különben ő pártot üt ellene. Jupiter pedig, keveset gondolván a Plutó kívánságával Követeit jó kedvel látja. A Követek azért meg-hozván Jupitertől Plutónak a választ; nagy haragra indul a Plutó és minden híveit egybe hivatván, kinek kinek azok közzül megparantsollya, hogy az ő hivatalyok szerint nagyobb dühösséggel és mesterséggel hajtsanak mindeneket Pokolba, mint eddig: el annyira, hogy, ha lehetséges léssen, senkit is az Egekbe ne botsássanak, hanem a Pokolnak kinnyára mindeneket be-hajtsanak.«¹

»Azért Typhurgó eredgy-el mindgyárást,
 Világon szerte ne resteld a járást,
 Királynál s Papnál keresd fel a hálást,
 S minden népeknél tégy illy prédikállást.
 Hogy jelen vagyon amaz nagy Mesiás,
 Kiről régentén beszélt Ezsaiás,
 A pedig te vagy: senki nem egyéb más,
 Jelekkel mutasd, hogy szóvad nem hibás.
 Valakik azért tégedet hallgatnak,
 Kénköves tóban soha nem jajgatnak,
 Más Tanítóknak ha pedig helyt adnak,
 Cerberus ebbel Pokolban ugatnak.
 Ha mely Tartomány e beszédeden kap,
 Nem kell azután nékik egyéb Pap,
 Valamig el-jő amaz utolsó nap...
 Indully-el azért rettenetes haddal,
 Sok százszor való ezered magaddal,
 Hogy mindeneket meg-birj hatalmaddal.«

Vajjon mit akarhat ez a mű, melynek népies ritmusán és magyaros nyelvén kívül egyetlen jobb tulajdonsága sincsen? Korrajznak lehetne

* U. o. »E dolognak rövid Summája.«

mondani, ha csak egy szó vonatkozása volna egykorú eseményekre; szatírának, ha csak sejtethők, kit akar gúnyolni; vitázó iratnak, ha csak nyoma volna benne a vallási különbségnek.¹ Nem, a »Comico-tragoedia« mindebből semmi. Egy szegény, jóakaró ember akar nyújtani valamit, a mivel agyon lehet csapni az időt. »Hastekerő Kólikád, vagy egyéb nyavalyád ha mikor bánt, Vedd elé, nyilva nem árt: kinodat oltsd így is«. A henyének jó az Álom-Könyv, Cisióba fülel s annak örül, ha hazud: mért ne forgatna egyebet. »mit a Bölts Poetak-is úgy írtak«? Ir, hogy írjon valamit, a min rajta van deákságának aranyfüstje; színjátszásra való engedélyért is folyamodik (1696), hogy éhen ne haljon. Nincs eszményi lelkesedése, sem szélesebb látóköre, hogy valami jobbat bírna teremteni, s valóban messze mögötte maradt korának, melynek érdeklődését már rég igazi költők és nagy-eszű emberek ostromolták.

¹ Bayer. i. m. 70.

Tivodi jelvénye.

Csáktornya vára.

III.

VALLÁSOS HIT, bibliás hajlamok és gondolkodás, krónikás igazmondással, mely különösen a jelen vagy közelmúlt felé fordul, áthatva mély hazafias érzéssel és tendenciával, ráadásul romantikus mesék — de általában gyarló feldolgozással — íme a XVI. század és a XVII. első felének elbeszélő költészete. Száz esztendő alatt csupán keveset bírt előre haladni: mert művelői közül kevéssben volt művészi tehetség s mintául sem szolgáltak költői remekek. A klasszikus kor hagyományait csaknem kivétel nélkül középkori átalakulásaikban vették át és nem ismerték az antik elbeszélések finom szellemét. A HUSZTI PÉTER »Aeneise«, 1582-ből, ép olyan száraz, költőietlen krónika, mint leggyöngébb társai; és egy ZRINYI MIKLÓST a viszonyokhoz képest a szó szoros értelmében a legváratlanabb és legmeglepőbb tünemények közé kell sorolnunk. Ime egy ember, a ki hatalmas temperamentummal és ragyogó költői tehetséggel van megáldva, teljesen a kor szellemében nő fel s annak úgyszólván összes hatásait és hagyományait magába olvasztotta, de e mellett klasszikus mintákon

gyakorolta ízlését s a művészet valódi forrásaiból merített. Oly világos a fejlődése, hogy szinte kézzel fogható; s mégis oly hirtelen ragadja föl az epika bontakozó szálait, föl a magasba, hogy mindenkit bámulásra gerjeszt.

A Subich-nemzetség, melyből származott, és a mely a XIV. században vette föl a Zrínyi nevet, az aranybulla korától hatszáz esztendőn át kiváló embereknek családja volt és aparól fiúra öröklötte a dicsőség hagyományát. Horvátországnak úgyszólván folyton bánjai, jeles lovagok és hazafiak, mintaképei a királyhoz való hűségnek, jó horvátok és igazi magyarok, kiknek egyik őse, II. István, annak idején a tatár ellen megvédte Trogir várát, hová IV. Béla menekült. Aztán háromszáz esztendő múlva IV. Miklós, a szigetvári hős halála szinte páratlan fényt árasztott rajok s a történelemben roppant népszerűséget kölcsönzött nekik. A költő atyja, György, IV. Miklós unokája, egyike volt azoknak, kikben az egykorúak a lovag és főnemes példaképét tisztelték. »Nem volt hőshöz vagy a legnagyobb fejedelemhez illő dolog, a mely hiányzott volna belőle. Gyönyörűségét lelte a vadászásban, lovagló játékokban, vitézi gyakorlatokban, fegyverforgatásban, a komoly tanácskozásban és művelt beszélgetésben, és egyformán szerették a szegények, a főurak és köznemesek.« Mint a protestantizmus híve, pártolta a reformáció kulturális törekvéseit és Csákvárt sajtót állított; majd három esztendő alatt Pázmánynak engedve, ép olyan buzgó katolikusnak bizonyult az iskolaügy felkarolásában. Aztán gondja volt rá, hogy mint horvát bán méltó ellensége legyen a töröknek. A Zrínyi-család tudta becsülni a műveltséget. Miklóson, a költőn kívül ennek testvére, Péter, s Péter felesége forgatták a tollat. De valamennyien és mindenek fölött lelkesedtek egy nagy gondolatért, mely úgyszólván családi hagyományukká magasztosul és ennek a hatalmas, vitéz fajnak különös jelentőséget kölcsönöz. Gyűlölték a törököt s legfőbb feladatokul tekintették az ellene való hadakozást, sőt annak kiűzését. György gróf nemcsak kemény vitéz volt, de allandó báni hadsereget létesített és csapatait, egészen a pogány ellen való harchoz, könnyű fegyverzettel látta el; IV. Miklós még ifjú korában szövetséget kötött néhány fiatal főurral es nemessel, hogy az ország elvesztett részeit visszavivják, és teljes életét lehetőleg a török rontására irányozta. Két esztendővel halála előtt érzi, hogy elérkezett az alkalom az ébredésre. Kelfen föl az ország, szerezzé vissza régi szabadságát, az ígát rázza le nyakáról. Hetven ezer magyar es horvát vitéz elég a török kiűzésére; csak legyen a hadviselés régi magyar módja es a nemet mód mellőzésével. Képzeljük el a gyermeket, a ki ebből a verből ered es ilyen családban tölti első éveit. A mit környezetetől hall, a mit lát, mind erre a célra vonatkozik. Csaktornyaról időnként kivonulnak a vitézek a török ellen es megtérve a várnep

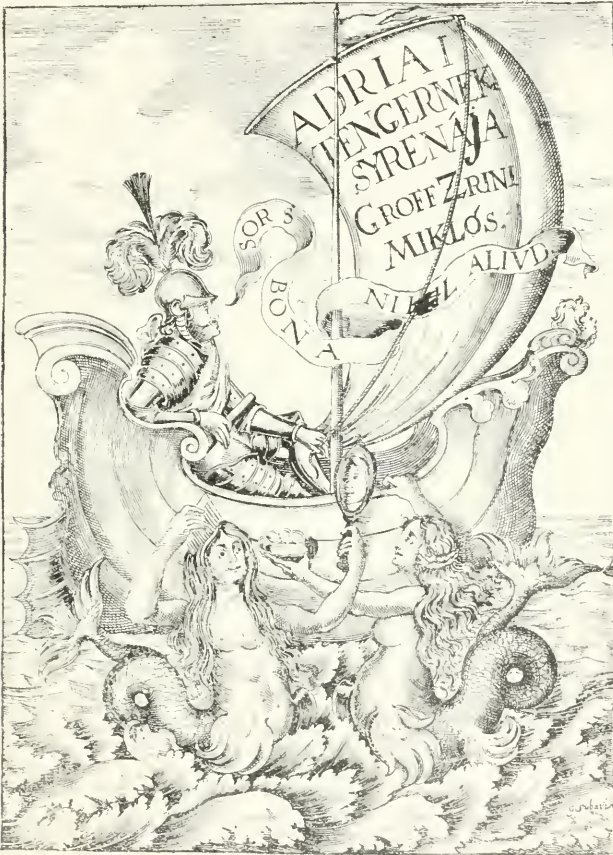
örömrivalgása közt zsákmánnyal s levágott fejekkel lépik át a dobogó hidat, hozva és dicsőítve halottjaikat és sebesültjeiket. Együtt szokja meg, a mi e jelenetekben iszonyatot gerjeszt, mindazzal, a mi bennök felemelő, hogy ennek a hatalmas iskolának erőteljes hatásai soha ki ne törődjenek lelkéből. Aztán Zrinyi György halálával vége szakad mindennek. Őt gyámatya gondoskodik a két Zrinyi-gyerek vagyónának elharácsolásáról, de csakhamar Pázmány lép helyökbe, s a kocka megfordul. Grécben, a jezsuitáknál kezdettek tanulni, és Nagyszombatban, a jezsuitáknál végzik a gimnáziumot, bizonyára jobban, nűnt legtöbb kortársuk, az érsek ügyelete alatt, és bejárogatva ennek udvarába. Magyarországon a XVII. században nincs ehhez az udvarhoz hasonlítható. E kiváló középponton megvan csaknem minden, a mi a század életére döntő hatást gyakorol: fényes szellemek, izzó és mindent átölelő vallásosság a diadalmasan előrenyomuló anti-reformáció értelmében, lángoló hazafiság és hűség, politikai belátás és megfontolás, irodalom és művészet tudatos becsülése, európai műveltség és törzskököss magyarság... És ott van maga Pázmány Péter, a nagy szellemi harcos és hadvezér, a ki a katholicizmus elvesztett területéit hódítja vissza, nemcsak mivel meg van győződve annak igazságáról, de mert Magyarország jövőjének alapját is benne szemléli; a nagy diplomata, ki fél szemét folyton az európai bonyolulatokon nyugtatja és Magyarország szabadsága érdekében föl tudja érni Erdély fontosságát: az író, a ki nemcsak mint harci eszközt becsülte az irodalmat, de magyarabb is volt mindenkinél s a római klasszikusoknak lánglelkű tanítványa. Itt, a politikai és szellemi élet szorgalmas gócpontjában, az eleven példáknak úgyszólván mindennapi hatásai között, az életnek új iskolája tárult föl, melynek benyomásai nem voltak gyöngébbek a csáktornyai zajos életénél s eredményeikben ép oly maradandók és gazdagok. Aztán egy olasz utazás zárta be a nevelő intézkedések sorát, 1636-ban. Itália nem volt a régi többé, költészete a XVI. század folyamán elkorcsosult és a marinizmus szóvirágaiba sülyedt. De a klasszikusok földjén mindig lehetett tanulni. A pindaristák, noha szélsőségbe jutottak és a poézist utánzásá aljsították, föltámasztják az ókor néhány becses tulajdonságát, Tasso, ha nem érte is utól a Divina Commediát, a Gerusalemme liberata és Aminta számos részletében még mindig magasan áll a költészet nagyjai között, s Marini, bár mint költő mesterkelt volt és mint ember hiú tapsokra, üres címekre, léha dicsőségre és gazdagságra vágyott, még mindig el tudta érni, hogy műveit később is kedvelték.

Az olasz irodalomnak minden hibája mellett is voltak tetszetős oldalai, és a mi fő: volt lebilincselő, fényes hagyománya: Itália földje még mindig »szent« föld, a hol az emberek nagy része léha és korcs ugyan és az izlés romlott, de az epigonok — a maguk módja sze-

rint — lelkesednek »atyáik« tradícióért. Aztán Ariosto, a cinquecento költője sem szünt meg divatos lenni. És hiába mondják, hogy szívében hideg és nagy eszmékben szűkölködik: az ő bámulatos képzelete mindenkit bűvös ígézettel fog körül és a költői szépségek mérhetetlen bajába merít. Macchiavelli, a társa, szintén lehet egyoldalú és erkölestelen, de századának, sőt a világtörténetnek mégis egyik legnagyobb lángelméje, ki mint költő számot tesz, mint historikus elsőrangú, mint politikus izzó hazaszeretetével és bámulatos éleslátásával csodálatoskép megelőzi korát, és hazája romjain bolyongva, s áhitozván annak megszabadításáért, nem egy fontos katonai eszmét hangoztatott: a gyűlevész kalandorcsapatok eltörléséről, állandó nemzeti sereg létesítéséről, s ez utóbbi tárgyról egész külön könyvet készített. A háború mesterségéről irt Parbeszédék ritka technikai és szakismerettel és tüzetesen tárgyalják azon alapeszméket és módokat, melyek szerint az állandó nemzeti hadseregnek alakúlnia kell, s nem kis vonzó erőn gyakorolhattak oly emberre, ki előtt családi hagyományai egy rokon vállalkozás nagy gondolatát lebegtették. Valóban, Zrínyi Miklósról erős hatással volt az olasz irodalom, ép oly erőssel, mint az ó-klasszikus, melybe a jezsuiták vezették be. Életének későbbi megnyilatkozásai telvék e hatások jellemző nyomaival. Első sorban mint hadvezér tűnt ki a közéletben, mint a Zrínyiek méltó utódja, de telve államférfiúi magas eszméssel, mint Pazmány tanítványához illett, katonai reformok gondolataival és irodalmi hajlamoknak hódolva, melyek nála tanultsággal és hatalmas költői talentummal egyesültek. Mint hős és lángeszű hadvezető fényes győzelmeket arat a törökön és európai hírre emelkedik: de közben folyton tanul, foglalkozik az irodalommal, hazafias és nagyszerű terveket forgat elméjében s megszólal mint költő, egyike a legnagyobbaknak, kik Magyarországon valaha léteztek

A sors nem kímélte meg a szív gyötrelmeitől, és mint maga mondja, »ifjú elmével« a »szerelemnek édes versével« játszott. A kor ferde gondolkodása, mely fajtalanságnak hirdette a virágéneket, még mindig élt. A legkivalóbb egyházi írók, egy Pázmány, dörögtek az »undok virágénekek« és ezek terjesztői, amaz »országos kerítők« ellen. Maga Zrínyi »fajtalan énekeknek« bélyegezte Balassa Bálint szerelmes verseit. De a dolgon lehetett legalább fordítani. A költő bizonyos alakokat léptet föl bizonyos helyzetekben, és szájokba adja keserveit. A XVI. század olasz idilljei állanak előtte, Tasso és Marini művei, melyek tipikus indítékaikat, képeiket, hasonlataikat, hogy úgy mondjuk: szerelvényeiket ép úgy a klasszikus korból merítették, mint a legtöbb humanista a gondolat feloltóztatásának eszközeit. És Zrínyi semmivel sem kölcsönöz többet Tasso vagy főképp Marini költeményeiből, mint ezek a régiektől, s bizonyára több természetességgel.

mint Marini, és mindenesetre nagyobb önállósággal. Helyesen mondják róla, hogy mintáitól egy-egy mozzanatnak úgyszólván a »kiinduló pontját« vette át s aztán saját úton haladt. Valóban, ő a saját igaz,

Az Adriai Tenger Syrenájának címlapja.

forró érzelmeit énekelte, azzal a tömör dikcióval, mely nem volt lágy, olvadékony, puha, virágos, érzékies, mint a Marini nyelve, de igaz és erőteljes, igazabb és nem egyszer hatásosabb, mint az olaszé, s a mi fő: jól megalkotott képekhez és szerkezetekhez simult, a melyek úgy,

a mint vannak, csupán Zrinyinél fordulnak elő. Ezek az »idillek« nem annyira idillek, mint valóságos szerelmi énekek, Zrinyi Miklós szerelmének nyilatkozatai, nem is valami képzelt »Violához« intézve, hanem — ha igaz — Draskovich Eusebiához, ki Erdődy Farkas-Licaonnak adta szívét. Ennek a mellőzésnek panaszai szólnak a vadász ajkáról a Dráva partján a két első idillben, kissé egyenetlenül és mindenesetre hosszadalmasan, de több valóban szép vers-szakkal; és ugyanezek foglalják el »Arianna sirása«-nak derekát. Maga a tárgy, a keret, Mariniból van véve,¹ azonban mily különbség a két költő között! Marini hosszasan leírja a hajnal ébredését Naxos szigetén: aztán Bacchus miként pillantja meg az alvó, elhagyott Ariannát. A leány egy fehér szoknyában fekszik, melynek ezüstjén arannyal áttört bíbor-levelek látszanak; fülében függő, két smaragd hajócska arany folszereléssel. Nyakán, a szép arc épületét tartó tiszta alabastrom-oszlopon, kígyószerű lánc, a kígyó tündöklő rubin-szájában három nyelv; homlokán arany sas, karmai közt csiszolt, hegyes gyémántkövel; arcán és vállain hullámosan elomló kúszált fűrtjei, melyek rendetlensége szebb minden művészetnél. Így fekszik hanyatt, nyaka kissé megszegve, bal vállára esve, vankosára hajtott fejjel; szoknyája és inge kívágya és leeresztve, le a legtítkosabb bájáig, hol a szemérmes természet rejtezkedik; gyönyörű keblének pihegő és langyos hava letakaratlanul... Bacchus, a halhatatlan ifjú ámulva és magasztos bájjal eltelve csüng rajta. Még alig serked állán a fiatalság szép virága; kezében zöld leveles bot, fején festő-fűből és szőlőágból font koszorú, melynek fekete és piros rengő bogyói édes árnyékot vetnek tüzes arcára... Köntöse indiai parduclnak, pásztori táskája öznek bőre... Halkal, suttogva elhallgatatja a faunokat és nimfákat, hogy az istennőnek nyugalalmát föl ne verjék. Aztán szerelmesen találgatja, hogy ki lehet: Venus... Luna, Thetis... S közben mindenik fenséges alakot néhány sorral jellemzi.²

Zrinyi költeményének a kezdete gyökerestül más. Ő saját égő szívének gyötrő, izzó fájdalmát villantja föl:

Ádria tengernek fön forgó habjai
Vallyon oly nagyok-é mint szemem árjai?
Vallyon oly nagyok-e Mongibél lángjai,
Mint égő szüvemnek lángos hatalmai?

En ejjel, én nappal keserven óhajtok,
Miként fülemile vers-tajteket hányok:
De nagy nyavalyámbul gyógyulni nem tudok,
Söt sebben, söt kinban újulton újulok.

¹ *Széchy*. Gróf Zrinyi Miklós, 2. k. 42—40.

² *Széchy*. i. m. 42—43.

Nagy sebet mert csinált Cupido szüvemben,
 Kinek orvossága nincs Dictamus-füben,
 Mint Egek forognak örök környezetben:
 Ugy bűm, úgy bánatom forog örökségben.

Hiába nevelte könnyeivel a sebes Drávát, hiába fáradott magas Parnassusra s ágazta fejét laurussal. Szép verse, utánajárása, égő tüze, árvize, sok sóhajtása nem hajtotta meg az áruló, háládatlan Violát. Ezt a verset is csak neki, az ő számára készíti: »Halljad meg most Theseus hitetlenségét, és annak magadra vegyed az értelmét; halljad Ariannának siralmas versét, s nagyobbnak véljed háládatlan eltedet.« Szót sem veszteget Arianna szépségének festésére, a ki nyugszik a Tebrus vize mentében, örülve álmában: azt tudva, hogy Theseus fekszik ágyában, és aztán fülemülének ékes szólásával hirtelen felzöndül, felnyitja szép szemét, látja, hogy szép hajnal röpdözve eléjön harmatos szárnyával. Ölelő karjai Theseust keresik, de csak hült helyét találja. »Akkor mintha mennykű szörnyű szelletivel esztelenítette volna keménységgel, sokáig nem szóllal, mert szíva elmével maga jüvendőjére röpiült vala el.« Aztán úgy, a mint van, meztelenen kirohan a sátorból, keresi köröskörül és ismét betér: mellét veri, haját szagatja, Theseus nevét kiáltozza. Kifut a tengerhez, de ott senki sincsen, csak egy kis fülemile siratja társát és Echo öregbiti panaszait. Aztán meglátja Theseus hajóját messze, messze. »Int és visszahívja gyöngé kezeivel, de a hajót vízi szél nagy sebességgel, Arianna kíséri végig szemével, míg hajó szeme előtt tengeren tűnt el: Akkor osztan szagatja aranyos haját, körömszéli körmével kegyes orcáját« és elkezd panaszkodni.

Zrinyi a nagy művészek drámai gyorsaságával száguld célja felé: a seicento érzékisége sovargó gyönyörrel lebbenti föl a futó szépség fehér keblének fátylát, és lesi a repülő lepel föl-föllibbenését, mely alatt ingerlően villan meg a lábszár fényes alabastroma. A Marini Ariannája elkezd tünödni, hogy a sok Boreas, Zephyrus, Notus közül melyik ragadhatta el kedvesét? Beszél az asszonyok hiszékenységéről, a nőbolondítók csapodárságáról. Kész volna Theseus új feleségének szolgálójává lenni, csakhogy szeretőjének kezeire a vizet saját szeméből önthesse. Aztán atyjára és elhagyott hazájára gondol, halálának módjáról elmélkedik, hogy végül — Bacchus szép szavára rögtön megfeledezzék a hitetlen Theseusról és új nászra induljon. Egy hajszállal sem jobb, mint Theseusá; forró, kéjlelő vére ragadja mindenre és csirája sincs benne a mély, eszményi hűség magasztos érzelmének. Marini, az ember, talán méltányolni sem tudná Zrinyit, a ki oly erővel bír érezni, a minő erő a magyar Arianna panaszában nyilatkozik. Ezek a versek úgy hatnak, mint valami tragikai monolog, és a régi magyar lírának nem sok terméke van, melyek mélység, szerkezet s

lélektani hűség szempontjából utólérik. A magyar Arianna nem ismeri a könnyű felejtést, csupán a szívtépő fájdalmat, a keserű, gúnyos szemrehányást és az Isten büntető hatalmát. Tudja, hogy nem ragadta el Theseusát senki, csak ennek a mondhatatlan hitetlensége:

Te hitetlenséged viszen oly hirtelen,
És nem ez gyöngye szél, ki röpi tengeren,
Eredgy, eredgy Teseus, eredj hirtelen,
Az én lelkemet is viszed te fenyődben.

De ha hajód lelkemet veled hordozza,
Miért halandóját magával nem huzza,
Nem oly nehéz, hidd el, ez az Arianna,
Hogy te hajód ötet el nem bírhatná.

Elment kegyetlenül, bízik, hogy triumfussal megy országába avval a kegyetlen holt Minotaurussal; de ha kérdezni fogják: mi módon győzelmeskedett, fogja-e tagadni, hogy Arianna okosságával! Miért nem vitte őt is magával! Akkor még több triumfust számlálhatna: hirdethetné széllal országában, hogy megcsalt egy leányt, ki néki életet adott. — Csak menjen, menjen a hitetlen szelek szárnyán: nem fogja kikerülni Istennek haragját, kinek nevére hazugul esküdött. »Talan azt tudod, istenek megholtak?» kiáltja utána.

Sem siet, sem késik haragja Istennek,
Mert örvenyes habbá teheti könyvemet,
Szelvészszé fordítja sóhajtó kedvemet,
Én bánatimmal elburitnak tégedet!

A költő kereste tovább az idillköltészet hagyományos motívumai között az egyéni érzelmeihez valót. A szerelmesek Ovidius óta játszadoztak Echóval; ismerték ezt a fogást Balassa és Rimai: föllevenítette Tasso. A bánkódó Zrínyi hasonlókép tőle kérdi: ha ég-e miatta Júlia, s néki panaszkodik abban a kedvesen gondolt allegóriában, melyben ő a rózsza, Júlia a méhecske. »Méh megúnta az rózsát, jaj, szállott rüt nádra, undok békanyalra.« És a bánkódó, szerelmes rózsza most Echótól üzen az ő hűtlen méhecskéjének, hogy térjen vissza, szalljon újra az ő kebelére.

Tudjuk, hogy Viola hosszú esengés után odahagyta a féltékenykedő Lycaont és hajlott Zrínyi-Titirus szép énekére: »Immáron ez után leszek te szolgálód, társod és szeretőd és te szép virágod.« De néhány év múlva a gyász üvöltő szavai hirdetik, hogy a közös boldogságnak vége. Orfeus Euridicejét siratja, kit elvitt az irigy halál.

Megholt Euridice, az én szép virágom,
Eltavozott tülem az én vigaszom:
De én megis élek ezen a világon,
Világtalan világon, veszett világon.

Marinival mondja, hogy lelke annál van, a kit szeretett; ő nem előlény többé; meg van halva, bátran mehet Pluto birodalmába, oda tartozik. Kobza összetört: nem vigasztal többé senkit. Sírjon vele minden: a szép Múzsák, a kedves driadok, ékes najádok, szép természetű nimfák:

Sírj te is gyors Dráva, erős bizonságom,
 Ki voltál égő szívemnek orvosságom,
 Téged sokszor megnevelt én könnyhullásom,
 Sokszor te oltottad az én gyulatt lángom;
 Ne gondoljad immár, hogy meggyógyulhatnék,
 Mint szalma, mint kénkü mert az én szívem ég,
 Kit meg nem oltana egész tenger-mélység.

«Euridice», kiált föl, «eszemben ha jün szép szájad, két fekete szemed, aranyos szép hajad, két domború mellyed és szép márvány állad: az szerelem nékem szép Paradicsomnak tetszik, örvendetes mennyei országnak... Viszont égő szívemet ha megtekintem, mint lángozik, kínoz és mint gyötör engem, az szerelem tetszik Abissusnak nekem, Styxnek és ördögnek, hogy így bánik velem. Poklokban vagyok, hát nem kell oda mennem,» mondja. De mégis: fölkeresi Plutót, talán van kegyelem: lám szép Proserpináért ő is gyöttrődött, lám jég hideg szíve mint szalma úgy égett.

Aztán készít még hozzá néhány Balassa-strófát Marini után: Orfeus könnyörgését Plutóhoz. De abban hagyja. Mintha érezné, hogy ebben a keretben nem írhatja többé önmagát. Csak megholt fiáról alkot még egy megható elegiát, aztán bezárul ismert lírai pályája egy gyönyörű himnuszsal, mely a Feszületre szól és tán összes művei között a legsimábbban van elmondva. Soha egy vallásos ének sem zengett igazabb áhitattal és a meggyőződés megragadóbb erejével. Azt akarja, hogy műzsája kataraktát árasztson szeméből azért, ki istene volt és megholt változásáért. Mint latrot, mint tolvajt feszíték körösztre; de onnan is mutatta, hogy igaz juhász volt, veszett nyája után magasról vigyázott, vétkeiért atyjához imádkozott. — Virágzott a teste halálos sebektől, szája megkeserült a mérges ecettől: de bajt vívott, harcolt a halállal vitézül.

Vitézek Istene, te függsz az körösztfán,
 Ki győzedelmes vagy, s ezer sereged van,
 Hun karod, fegyvered, hun vitézséged van,
 Hun van angyali kar, hun Istenséged van?

— Letette mind fogytig érettünk. Látta, hogy poklokba merültünk volt, hogy mi lelkünk örökségre megholt: leszállott az égből, a hol lakása volt, függött a keresztfán, az kín teste megholt. — És remekül fejezi be:

O te nagy Jehova, kegyelem forrása,
 Kegyelmes Eloim, nagy Istennek fia,
 Seregek Istene, zsidóknak királya,
 Alfa és Omega és jók bizodalma!

Látod mi érdemünk, mint küvön hangyanyom,
 Sok bűntünk peniglen, mint levél az fákon,
 Mint örvény tengeren, és fővény az parton,
 És mennyi madár jár levegőben szárnyon.

De mind ezeknél is nagyobb te kegyelmed,
 Annak vége nincsen, s azért bizunk benned,
 Mi hasznod féreggel neked törvénykezned,
 Hatalmod mutatnod és ránk fegyverkezned.

Száraz polyva ellen, az kit szél elhordoz.

Mutatod erődöt, ha ránk haragot hozsz:

Nem illik az harag, Uram, irgalmadhoz,

Nagyobb dicsőséget benne kegyelem hoz . . .

Ne a mi érdemeinkért, magad irgalmaért kegyelmezz — kiáltja; ne legyen hiába, hogy fiad váltságunkért a keresztfán vérént ontotta! És ez a hang illett néki legjobban. Az volt a költészetben, a mi Pázmány a prózában: az erő embere, bár amannál darabosabb nyelvű; a nagy gondolatok és tomboló érzések világában volt igazán otthon, melyeket elég odavetett széles vonásokkal festeni, mert szépségök varázsa inkább a hatalmasan komponált szerkezetekben és saját hatalmas és ragyogó tartalmokban nyilatkozik. Az eposz nagy stíljére volt hivatva, és természetét nem vesztegették meg az olasz minták kicsinyes, finom rajzai. Szellemében még az antireformáció áramlatának viharos ereje forr, a melynek eszméit a költészetben minden másnál hatalmasabban és művészibben fejezte ki s a kor hazafiságával leg-szorosabb egységbe olvasztotta. Zrínyi a kor eszméiben nőtt fel, azokban, melyeket Farkas és Horvát András, Magyarai és Károli hangoztattak és a katolikus irodalom az újítókra fordított. Ezek a közvéleménynyé izmosult gondolatok élnek lelkében. A magyart bünei tették nyomorulttá; az Isten haragját csupán a nemzet javulása fogja elfordítani. És ez az idő nincs már messze. A magyarság zöme viszatérőben az elhagyott oltárokhoz, a török birodalom utolsó nagy hódítója épen száz évvel előbb, Szigetvár falai előtt adta ki lelkét. Az emberek telve vannak sejtelemmel, várakozással; jóslatok támadnak, melyek a pogány birodalom közeli romlásáról beszélnek. Itt az idő, hogy feltámadjon a magyar és visszavívja országát. Zrínyi Miklós, a horvát bán, somogyi és zalai főispán, Légrád és a Muraköz kapitánya, a hadvezér és politikus egész világosan látja ezt a helyzetet. És a XVII. század közepén nem volt senki, a ki magát hivatottabbnak vélhette, hogy a pillanat fontosságát a nemzetnek fülébe harsogja s esetleg a roppant mű élére álljon. Mióta a nyilvános élet terére lépett, számtalan harcot vívta és a törökön dicsőséges győzelmeket aratva,

NICOLAS ESDRIN

Hongrois de Nation Général
 en Hongrie contre les Turcs 1662
 de Serin qui en l'an 1666, soutint la for-
 pendant 35 jours contre une armée de plus de 30000
 qui y mourut avant perdu plus de cent mil Turcs
 magasins de la ville laquelle fut toute bruslée
 habits et armes, souffrit l'assaut avec cent bombes qui tombèrent
 dans leur troupe, et après avoir fait un horrible ma-
 pôt la défense de la Christianité et souffrit sous les ruines
 belles actions de nostre siècle ayant après une mor-
 sur le Drauc a la veue du grand Vieux, et de l'armée
 retiré dans son fort de Serin donnoit de son nom qu'il prepare de défendre contre l'armée Turque
 generalement que son Ayeul a fait la forteresse de Zigbet; Et véritablement nous le pourrions nommer à juste titre le lieu
 de l'Empereur Ottoman, vous que les Turcs ne le redoutent pas moins qu'ils ont fait autrefois Scanderberg.

Comte de SERIN
 des armées de l'Empereur
 petit fils d'un autre Nicolas Comte
 de Zigbet avec 12. Cent hommes
 en ce peu de temps et le feu s'esta et prit dans le
 Ce Comte en sortit s'étant vu de ses plus précieuses
 et glorieuses avec lesquels s'étant jeté l'espérance à la main
 sacré mourut glorieusement de deux coups de pistolet
 Ce Comte son petit fils l'an 1663, a fait une de plus
 de plus de 50. lieues vers le pont d'Esbeck sur
 Ottoman. Et après avoir tenu le siège de Canise s'est
 retiré dans son fort de Serin donnoit de son nom qu'il prepare de défendre contre l'armée Turque
 generalement que son Ayeul a fait la forteresse de Zigbet; Et véritablement nous le pourrions nommer à juste titre le lieu
 de l'Empereur Ottoman, vous que les Turcs ne le redoutent pas moins qu'ils ont fait autrefois Scanderberg.

A Paris chez Louis Bossevin a la rue S. Jacques.

Zrinyi Miklós, a költő arcképe.

félelmissé tette nevét az ellenség előtt. Tíz esztendő alatt elérte, hogy az ország bizott tehetségében, a köznemesség lelkesedett érette, az udvar félni kezdett tőle. És Zrinyi a törököt tartotta minden baj for-

rásának, mely ellen családja nem szűnt meg harcolni, és ennek a harcnak folytatásában élete hivatását szemlélte. Vérben, névben és szellemben unokája Zrinyi Miklósnak, a szigetvári hősnek, ki már száz esztendeje hirdette a pogány kiűzését, aztán Istenben, magyarjaiban és horvátjaiban bizva, de mint valódi hős és hősök vezére, katonai érényekben gazdagon, vallásos hittel ontva vérét, az udvartól elhagyva, meghalt, de megállította, sőt megtörte a roppant ellenfelet. A költő-unoka a lángész éleslátásával ismerte föl a harc természetét s abban az erkölcsi tényezők fontosságát. Senki sem foglalkozott többet a hadviselés moráljával, mint a melyen a siker különösen alapszik, s a melynek egyik legfényesebb példája Szigetvár védelmében nyilvánult. A magyarnak újjá kell születnie, hogy erőssé legyen: a vitézkedő nép csak erkölcsi emelkedés által juthat győzelemre. Kardjával annyiszor bizonyította ezt az igazságot, a hány ütközetet vívott; de elhatározta, hogy lantjával is föl fogja mutatni, s egy nagy költeményt írt, egy nagy irányzatos eposzt, mely nevét halhatatlanabbá tette ragyogó harci dicsőségénél.

Valóban, az Obsidio Szigetiana a minden idők remekeinek egyike. Egy csapásra művészi magaslatra emelte az epikát, de mégsem úgy, hogy korától mindenestül elszakadt volna. Úgyszólván a tegnapi történetét zengve, a XVI. és XVII. század gondolkozását tükröztette, a köztudalomból és a történetírásból merített, mint a krónikások; de a magyar forrásokon kívül merített az idegenekből, Istvánfi, Forgách Ferenc latin művei mellett Reusner Miklós, Ioannes Leunclavius, a horvát Budina Sámuel irataiból és Karnarutics Zadranin horvát költőnek „Szigetvár elfoglalása” című költeményéből.¹ Nem szállhatott szembe a történeti igazsággal és általános meggyőződéssel, nem is volt szüksége rá; azonban a század világnézetét főséges alapgondolatá tudta fejleszteni, az adatokat művészi szerkezetté olvasztotta, melyet költői pompa és melegség hat át, és eleven, főséges alakok hatalmas küzdelmei tesznek magasztossá. Az élet, a történelem, a költészet elhozta ennek a világnak úgyszólván összes alkotó részeit; de azokat egy főséges géniusz alakította s építette föl nagyszerű egészszé, mely ritkítja párját a magyar irodalomban, s két századon keresztül áll magános főségben.

Az Obsidio Szigetiana: a magyar nemzet megváltásának története. Egy nagyszerű allegoria, ha a jövőre vonatkoztatjuk; egy nagyszerű profécia, ha betű szerint kell érteni. Amaz azt mutatja meg, mint fog a magyar megszabadulni; ez végigvisz a kiengesztelés kálváriáján, melynek hősei meghaltak, de dicsőülten emelkedtek az égbe,

¹ V. ö. Thury József becses dolgozatát az *Irodalomtört.* Közl. 4. évfolyamában.

az Úr trónjág, hol az angyalok kara édes Alleluját énekel és az isteni kiengesztelődés dalát zengi. És a földi énekes biztatva, bátorítólag mutat az isteni látványra: ne féljeteK, a harag ideje elmúlt; fegyverre, az Eg velünk!

Soha magyar költő nem emelkedett ily magasra egész a legújabb időkig. Maga Zrínyi szintén érzi vállalkozásának nagyságát. Addigi versei csak játékok voltak: de most fegyvert s vitézt énekel, ki meg merete várni a török hatalmát, ama nagy Szulimánnak hatalmas karját, a kinek Európa rettegte szablyáját. Tassóval könyörögve fordul a szentséges királynéhoz, ki nem rothadó zöld laurusból visel koszorút, sem gyöngye ágbul, hanem fényes mennyei szent csillagokbul van kötve koronája, holdbul és szép napbul: »Adj pennámnak erőt, úgy irhassak, mint volt, arról, ki fiad szent nevéért bátran holt, megvetvén világot, kiben sok java volt, kiért él szent lelke, ha teste meg is holt: Engedd meg, hogy neve, mely most is köztünk él, büvöljön jó hire valahol nap jár, kel: lássák pogány ebek, az ki Istentől fél, soha meg nem halhat, hanem örökkén él.«

Maga a darab az égben indul. A nagy mindenható a földre tekintte, az világot egy szemfordulásból megnézte, de leginkább a magyarokat vette észében. Látá, hogy állhatatlanok, bálványt imádnak, zabolátlanak, csak torkuk magtöltésével törődnek: az ő szent nevének nincsen tiszteleti, ártatlan Fia vérét nem becsülik: nem kell nekik a jóságos cselekedet, hanem annál inkább a káromlás, gyűlölség, fajtalanság, lopás, emberölés... Megindult ezekért haragja, azért Mihály arkangyalt magához hívá: »Nézd, ama kemény nyaku és kevély seíták jó magyaroktól mely igen elfajzottak, szép keresztvény hütöt lábok alá nyomták, gyönyörködnek külömb-külobmb vallásoknak. Maga te tekints meg körösztyén világot, nem talasz azok közt, kivel tettem több jót.« És elsorolja számos jótéményeit, melyekkel megáldotta őket. Kihozta őket Scithiából, reajok szállatta szent lelkét, elveszté ellenségeiket, elhalmozta őket földi javakkal, vitézséget adott szívökbe és erőt karjokba: békességet, tisztességet, jó fejedelmeket ajándékozott nekik. »De öK ennyi jókért — ah, nehéz mondani — ah, haladatlanok, es mertek elhadni, nem szégyenlik IsteneK elárulni!« De megmutatja, hogy ő ama nagy bosszuálló Isten: hatalmat ad a töröknek a rossz magyarokra; iga fogja törni kemény nyakokat: kiáltani fognak, de hiába, segítségért: harmad-negyedizig büntetés lesz rajtok... »De ha hozzám ternek, megbánván bünöket, halálról életre ismét hozom őket: jaj török neked, haragom vesszejének, te vagy, de eltörlek, ha ezek megtérnek!« És elküldi az arkangyalt a pokolba: válasszon egyet a haragos furiákban, küldje el Szulimán szultánba, hogy ingerelje fel a magyarok ellen. Az angyal escelelni kezd az igazakért, de hasztalan: égnek ereszti sugar szárnyait és nem nyugszik meg, míg Alektót a pokolban meg nem találja. Röpül a fúria nagy Törökországba, éjfélkor érkezik Szulimán házába, Szuliman atyjának, Szelimnek képébe öltözik és elkezd beszélni a szultánhoz: ne hagyjon időt a magyaroknak: mert ha egyességek volna, van erejük, és elvesztik országostul. Keljen fel, kössön kardot: ó vigyáz minden dolgára. Így beszélt neki s azzal egy mérges kigyót bocsátott agyába, mely a merre csúszik, mindent méregben hagy, és fölgerjeszve szívét, legott nagy vigan eltűnt. Szulimán pedig fölriad: »Fegyvert! fegyvert!« És fölkelvén ágyából, rögtön Drinápolyba rendeli hadait. Futnak a csauszok fejez patyolatban, hirdetik a hadat minden országokban. Gyűlnek a vezérek s megkezdődik a diván. A szultán szenvedelve beszédet tart. Most van az ideje a magyarokra támadni, kik fej nélkül vannak és sokan koronáért most is vonyakodnak. A török birodalom állapotja is a had mellett van: a mit karddal nyertek, nem tartja meg diván, fegyvert s erős vitézt kíván a birodalom. Arszlán vezér is Budáról írja, hogy

a győzelemről ne legyen kétsége. Károly mást sem tesz, mint gyűlölnek s a hit dolgát folytatja: Maximilián csak eszik és iszik, a magyarok pedig leghegyelőbb népek, egymast gyűlölök, hadtudó nincs köztük, s ha volna is, ezek a tisztviselők soha sem engednek. »Úram, ha volt módod valaha az hadban, nincsen most kevesebb ilyen állapotban; úgy tetszik, hogy immáron Magyarországon látok vérpatakot, sok kaurt halomban.« A vezérek látva a császár elszánt akaratját, senki sem mer ellene mondani. Egyre-másra gyűlnek a hadak. A meótsi tó túl huszonöt ezer tatár érkezik, sok százezer közül válogatott népek, könnyű had és bátor és gyors, mint az árvíz. Delimán a vezérok, a perekópi — praecopita — khán fia, kinek szívet megköszönte szép haja Kumillának, Szulimán leányának. Most eljött szép haddal, törődven szép leányt miként nyerhetné meg, de megcsalatkozott szegény, mert Kumillát elvette Rusztán bég, s most mint dühös farkas lesi Rusztán halálát. Aztán érkezett öt szerencsén sereg, mindegyikben vala hat-hat ezer ember, hatalmas katonák: mindegyik hárommal megverekedni mér, lova mint egy madár, maga mint egy tündér, mert oly könnyen fordul, mint esti denevér. Ezek előtt megyen vitéz Amirassen, maga is fekete, lova is szerencsén. Mondják, hogy ez a ló — Karabul a neve — nagy Aráhiában szél-túl fogantatott egy híres kancában: hihető is, oly gyorsaság vagon abban. Amirassen után volt három kapitány: egyik böles Olindus, másik szép Hamviván, szír királynak fia, de vala harmadik kegyetlen Demirhám, kinél erősb nem volt sehol, valamire Szulimán parancsolt, mert ez gvökeréből egy tölgyfát kirántott s ökölrel agyonvert egy nagy elefántot! Aztán jött Alderán, batyja Demirhámnak, magyarázója minden álomnak és kifejtője Mahumet irásának. Vitéz mameluk jött ezután ötezer, majd cserkeszesség vonult — ötvenkét ezernyi — hadverő Ajgás basával. Nyolcvanezer tatár következett mostan négy ékes táborban, szép zöld patyolattal, ellámpa a földet, valamint a hangyák, avagy széles mezőben a sok kalangyák. De ki számlálhatná meg a tenger fővényt, vagy Hercynia erdős hegységének számtalan levelét? Az számlálhatná meg Szulimánnak népét.

Jaj! hova ez az nagy folyhő fog omlani,
Mely világ szegletre fog ez le szakadni?
Mely nagy haragját Istennek fogja látni,
Az ki ezt magára jünni fogja látni!

Arszlán bég, a budai fővezér, nem tudta bevárni a szerencsét. Szeretett volna kitűnni. Az oktan ember ura híre nélkül sok hadakat gyűjtött es neki-mint Palotanak, hogy majd elvágja ő vitéz Túry György nyakát. De Túry ébren volt: ejnek idején kiment a várból és számtalan törököt lekasabol. Arslán dúlt-fült mérgében, részeg fővel ostromot intézett, rohamra indult, hanem nem birt menni semmire, s vegre is fölmentő sereg érkezett hallva megszőkött a vár alól. Akkorra már Szulimán is megmozdult s hadaival útnak eredett Konstantinápolyból. Egy fekete szerencsén ló volt alatta, melynel a képiro szebbet nem irhatna; fejében vekony, fejer patyolat, ket csoport kócsagtoll állt alá szélteben, szép arany kazdia függött vállaról, arany volt a dolmánya is, — úgy tekintetett kétfelé szárnyú meltósággal, mialatt utána, előtte mintha erdő jart volna sűrű köpjaszálból. Talan soha sem volt a török nép között ilyen úr, sőt a pogányok közt egy sem volt bizonynyal ilyen böles es vitéz. »Vitezseg s okosság egyaránt volt benne, hadbeli szorgosság nagy szorult ő benne; ha kegyetlenség szüveben jelt nem tenne, talán keresztény közt is legnagyobb lenne. Szerencse ő véle nem jatszott, mint mással, ha ijeszteni is akarta csapással, mindenkor allandó volt okosságával. Nem hajlott, mint az ag, mint kuszkla allott tenger habjai közt; mert magában szállott; ha szerencse neki valami jót adott, nem bizta el magát, föl nem fuvalkodott.« Szor-

galmatos volt Szulimán dolgában, még Drinápolyból maga előtt küldé Petrafort, a ki harminckét ezred magával megszállotta Gyulát s meg is hódoltatta, örök gyalázatára Kerecsényi kapitánynak, ki hitt a török hitnek, földadta a várat szabad

Zrínyi Miklós, a szigeti hős.

elvonulásra es fogságba esett minden vitézével. Akkorra már Szulimán is megérkezett Nándor-Fejervárra. Csak azt nem tudta, merre menjen: Egerre-e vagy Szigetvár ellen? Szigetben Zrínyi, horvát bán volt a vár feje. »Ez török erejét nem egyszer próbálta és minden harcokban vitézül rontotta; egész Török ország

jól ismeri vala, ez miatt volt neki legnagyobb romlása.« Ugy félték tőle, hogy csak azt kellett mondani: »Zrinyi vagyon harcban«, s futottak haza, mint felhő szél előtt. Csakhogy a hős hajlott koru volt már. Egy hajnalban, a mint szokása volt, a fészület előtt térden állva buzgó imádsággal könyörgött Istennek, hogy könyörüljön nemzetén s törje meg a hitetlen ebek hatalmát. Aztán ne feledkezzék el róla sem. »Látod, immár az vénség majd elér engem, immár nem lesz oly erő az én testemben, hogy ellenségedet, mint előbb, törhessem. Vedd hozzád lelkemet, mely téged alig vár, miként segítséget hadtól megszállott vár: vedd ki én testemből.« Így eszedezett, és az Isten meghallgatta kérését. A fészület háromszor lehajlott hozzá: »Örülj én jó szolgám, mert jól kereskedtél... Hozzám vészem immár az te szép lelkedet... Mártíromságot fogsz pogántul szenvedni, mert az én nevemért fogsz bátran meghalni... Szulimán haddal jön az Magyar országra, és legelőször is fog jönni váradra; lesni, mint eh farkas, fog te halálodra, hatalmát, erejét vesztí Sziget vára.¹ De ő nem fogja te romlásodat látni, mert vitéz kezeid miatt fog meghalni: sok ezer töröknek kell ottan meghalni, akkor az te lelked fog hozzád szállani.« Valóban, Isten Szigetre fordítá Szulimán gondolatját, noha Eger rontását akkor már elhatározták volt. A szultán meghallotta Arszlán kudarcát és budai fővezérré a boszniai Musztafa basát tette, a ki híres vitéz vala egész Horvátországban: Boszniát pedig Mehmet Guilirgi basára bízta. Mehmet nagy büszkén megindult kétezer lovasával s el is ért Siklósig. Ott a szép mezőben tábornok ültök, vigan laktak, hiába intette őket a siklósi Szkender bég, hogy a keresztény várak nem oly messze vagnak s jelesül Szigetben »eh farkasok« laknak. Mehmet csak mosolygott az okos beszédre. Az Alkorán azt mondja, hogy egy török megöl négy keresztényt harcban: ő bizony nem mozdul, hogy még azt hirdessek róla: nem mert ott maradni. Sőt óhajt a híres Zrinyivel »megismerkedni«. Jobb, ha Szkender is vele tart. »Meleg kávé mellett agg szót kovácsoljunk, osztán mi virradtig mind bizvást aludgyunk, mert tudom bizonynyal, kaurt mi nem látunk.« Szkender nem bánja, éjfélig marad. Vigan vacsorálnak, beszélgetnek, éneket hallgatnak egy szép török gyermektől, a ki a Mehmet szerencsésének állandóságát zengi. De Zrinyi már értesült Mehmet táborozásáról és megindult ezer nvoleszáz vitézével Siklós alá. Hajnalra oda érnek, két részre válnak és keresztüttzbe fogják a törököt. Iszonyú zavar és vivás keletkezik: a szüeti bán levágja az ellenség legokosabb vitézét, Mehmet fiát; Mehmet mint egy bősült tigris rohan oda és iszonyú csapást mér a bán fejére, de »Isten angyala az csapást megtarta, az Mehmet kezében szablyát megfordítá«. Mehmet elesett, csak a pécsi Olaj bég tartotta magát szörnyü keményen. Nem akar elfutni, rettenetesen harcol, bár szablyája eltörött, paizsán száz lik van és száz kopjaderab. Rámege az egész gyalogság, és senki sem árthat neki. De oda vágat Zrinyi: ennek a nagy vitéznek megadja magát. A magyarság szép diadalmenettel, nagy sok zsákmánnyal tér vissza Szigetbe. Maga a fővezér a főhadnagyokkal az egyházba ballag Istennek hálat adni, a templom előtt ropog a puska, fönn a bástyán durrog az ágyú: kinn az egyház ajtajában keleti szőnyegen némán fekszenek a holtak. Maga Zrinyi szép beszéddel búcsúzik el tőlök: nemsokára találkozni fognak, úgymond, fönn a mennyországban. Aztán belép a belső várba, hol fia, György várja. és a hős az ifjút rövid szép szavakkal a maga istenfelelmének és vitézségének követségére buzdítja. Így történetet ez akárhanyszor a költővel is, a ki e megható hazavonulás részleteit bizonyára az életből vette. A várnép csakhamar asztaokat terít, a vitézek letelepednek s nem feledik el a hős Olaj béget sem megbecsülni. Mindenki vigad, beszél, sokan harsány énekekre gyútanak; egvedül Olaj ül szomorúan. De Zrinyi

¹ De hatalma, ereje meg fog törni Szigeten.

szép szavakkal vigasztalja, ne búsuljon a szerencse állhatatlansága miatt. Isten, a ki rabbá tette, fog nyújtani módot szabadulására. »Nem úgy mint rabomat tartlak én tégedet, de mint magától jött vitéz vendégemet.« Nem is fogad el pénzt váltásáért, csak egy vitéz szolgáját, a kinek vitézségén kívül semmije sincs, szabadítsa meg.

Szulimán, meghallva a siklósi veszedelmet, nem türtöztetheti magát. »Mindnyájan csúfságra bizony méltók volnánk, ha ezt mi Zrínyinek mostan elhallgatnánk.« Rögtön visszaparancsolja Egernek küldött hadait és ezer juhot adat a kadileskernek, hogy Isten nevében a sasoknak ossza. De a mezőre egy nagy sas ereszkedik, elkergeti a prédáról a többi madarakat, aztán csak meg sem kóstolva semmit, eltűnik egy sötét felhőben. A kadilesker ebből rosszat jósol, de Szulimán

Siklós vára.

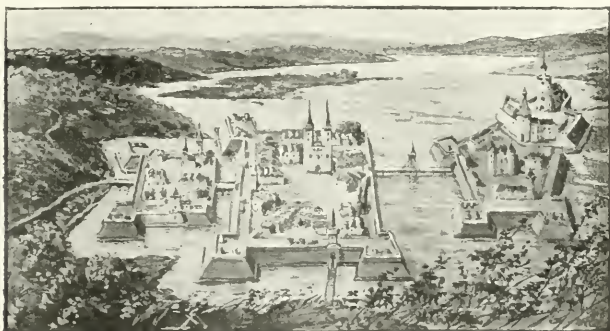
azt mondja, hogy a sok madár az dögben azért nem evett, mert vár keresztény testből hamar jobb étet; és másnapra indulást parancsol. Közben elnyugvók a nap csöndesen és mindnyájan álmra tértek. Akkor egyszerre elszabadult két fene ló, miből a sötétben nagy zenebona támadt. Némelyek azt hitték, hogy ellenség ütött rajtok; valaki elkiáltotta Zrínyi nevét, mire a tömeg azt hitte, hogy Zrínyi becsapott a táborba. Lett nagy lótás-futás, menekülés: a sokféle népség egymás nyelvét nem értve, ellenségnek nézte, a kit szembetalált, és a vitézek a sötétben egymást öldösték. Háromezer török hullt el az óriási zavarban, míg Ajgás basának sikerült őket lecsillapítania: oly rémületes volt Zrínyinek a pusztá neve is közöttük. Ő maga pedig készült a nagy élet-halál harcra. Szorgos füle jókor megtölt a császár jöttének hírével, de rettenthetetlenül állott, mint nagy tornyos sziklák magas Kézsmárkon. Összehívatta vitézeit és buzdító beszédet tartott hozzájuk.

A török roppant erővel jön, mert sokaságában bizik; de Isten megrontá Faraót és meggyalázá Góliathot egy gyermekkel. Ők is nem egyszer vágták, kergették a pogányt, de bár kezeik készek és kemények, nem tulajdonítják a győzelmet magoknak »Nagyobb erő volt az, mert az nagy Isten volt, az ki értünk hatalommal harcolt, kezünknek erőt, szívünknek bátorságot csinált és az pogánytul elvette aztot.« Emlékezteti őket egyes csodálatos diadalaikra; de előbb fogy el élte, úgymond, hogysen kimondhassa kegyelmét Istennek, a ki most sem fogja őket elhagyni, csak ők is szent nevéért serénkedjenek. »Mindenfelől ránk néz az nagy keresztyénség, mi vitéz kezünkön van minden reménység, soba még mireánk nem jutott szégyenség, azért rakva hírünkkel föld, tenger és ég. Mostan megnevelünk kell az mi hírünket, avagy tisztességgel végeznünk életünket, el nem rontja üdö cselekedetünket, valamíg világ lesz és lát ember eget. Harcolnunk peniglen nem akármí okért kell, hanem keresztyén szerelmes hazánkért, urunkért, feleségünkért, gyermekünkért, magunk tisztességért . . . Előbb halva lássa a pogány eb testünket, hogysen elveszessük megszámlált¹ kincsünket, hogysen ő pórázon hordozzon bennünket!« Senki se higyen a török hitinek, ott vannak a példák, hogy állotta szavát. Hogy is adna hitet, kinek hiti nincsen? Töröknek hogy hinnénk, ki hazug mindenben? Minckünk meghalunk kell ebben az helyben, avagy meg kell győznünk bizván Istenünkben. Ez a hely, ez a vár légyen dicsőségünk, avagy madar gyomra mi koporsó-helyünk, mindenképpen emberek s vitézek legvünk! És megesküdött ott előttük, hogy feje fennálltáig velök leszen. — Mint mikor a fölszel Kézsmárkból kiszakad és zúgás támad a sűrű fenyvesben, úgy nagy lett a zendülés a vitézek közt erre a beszédre. A csapatok egymás után lépnek elő fejikkel. Kirántott karddal, égre nézve esküsznek nagy, rettenetes esküt. Elül jön Farkasies Péter kétszázötvened magával, aztán törökverő Novák Iván jó százötven karddal. Száz meztelen szablyát Dándó hoz ezután, maga van előttök, jár mint egy oroszlan. Utána érkezik százszal Orsics István, majd Szecsődi Máté, ismet a kegyetlen Radován Andrián (mert ura kiváltá az Olaj bég sarcán), a ki hatszáz törököt küldött a pokolba, de még küld ezeret, van olyan szándékban. Stipán Golémi lép elő most, mint egy halom, rettenetességgel, azután Bata jön haragos Patatic Peterrel. Papratovich Miklós, mint az előbbieik, szintén száz jó legényt vezet, Kobács Miklós, kinél ravaszab senki hadban nem lehet, kétszázat . . . Esküszik Juranics Lőrinc is, kinél szebb ifjat soha a nap szemé világon nem láthat, és hogy a sor rákerül, horvát Radivoy. Legutoljára jön Delí Vid, a szigeti leventék virága, haragos ötször ötven szablyával. Kevés hasonlítani oroszlanhoz, inkább hasonló hadverő haragos Márshoz. Negy ölnyi vasdárdát hordoz a kezében, fején nyusztbőr-kápa szép kerecsenzárnnyal, a testén selyem páncéling, a kezében nagy nehéz paizs, oldalát kemény fringia-kard támasztja, nagy mamuz a a bán kemény földet szántja. Mindezek Zrínyinek megesküdtek rendre, hogy vele meghalnak. A bán minden szükséges és lehető előkészületet megtett a vár védelmére. Port, fegyvert osztottak, ágyúkat húztak föl a bástyákra; bort, kényeret, húst és elegendő sőt, sok kapát, lajtorját, mindenféle ást, tüzes mesterséget, főcskendő tűzoltót, deszkát, égni való fát, salétromot, kénkut s égett mogyorófat, kemény tölgygerendákat szereztek be; parancsba ment, hogy a ki a törökkel szóba áll, fejevel fizet; az istraszká éjjel-nappal rendre jartak a palánk körül — minden készen volt. Akkor Zrínyi levelet irt a magyar királynak. Ő megtette, a mit tehetett. De a vég Isten kezében van. Ő nem fogja többé látni a felséget, azért örökre búcsúzik tőle. Aztán szép tanítást adott Györgynek, a fiának. Hogy tanuljon — atyjától is — nehéz vitézséget, faradságot és hűséget hazájához.

¹ Előszámlált.

Tanúljon atyjától jóságos cselekedetet, mástól szerencsét. Ő már eleget élt, de nem talált megnyugvást semmiben az Isten szolgálatán kívül. Fia is járjon azon úton, kit az Isten Fia rendelt: az fog neki erőt adni a török poganyon és szerencsét a világon. Emlékezzék meg atyja próbáiról, karddal keresse híret, hogy mondhassák: igazán fajzott Zrinyitől. Ő az égben fog majd imadkozni érte. Most vigye a levelet a királyhoz, tudhasson idején készülni a hadhoz. A fiú szabódott, nem akart hújni a halál elől; de engednie kellett. Az ő órája még nem érkezett el: majd eljön az is, mikor a szegény romlott hazának *jobb* lesz az ideje, akkor lesz szükség reá...

Harmad napra megérkeztek Harsánytól Szulimán követei. Az okos, ravasz Halul ékes, csábító beszédet mondott; hogy az ura nem vágyik Szigetre, csak ismerjék el hatalmát, adják át a várat, akár mindjárt is újra kezökbe bocsátja; Szulimán nem is ellensége Zrinyinek, sőt ha meghódol neki, kerhet tőle bármit, nincs a mit megtagadna tőle. Aztan úgy is hiába szállának szembe ennyi néppel. Vagy tán abban bíznak, hogy segítséget küld a német, ki Zrinyit a föld alatt kívánja lenni? Ki nem esmérheti német barátságát, leginkább magyarhoz gonosz

Szigetvár tavlati képe.

akarátját? Vagy tán dicsősegre vágynak? Zrinyi annyi dicsőséget szerzett már, hogy magasabbra, mint van, nem juthat többé. Ne kockáztassa tehát meglevő dicsőségét az egyetlen harcon. Szulimán szereti a bánt, de ha szavát megvetné, im, egy millió népet hoz romlására. Így beszelt Halul bék; Zrinyi pedig gúnyosan válaszolt. Csudálja a császár nagy jó akarátját, mert ő azt soha sem kereste. Ha Szulimán olyan nagy barátja, jó, meglehet minden: adja vissza a magyarnak, a mit elvett tőle, se más keresztyénút osztán ne kívánja. Világi hírükkel, világi javakkal se ápolgassák a szigetieket: Isten kegyelméért azok mindezt szívesen elvesztik. Ha az Úr akarja, meghalnak örömezt, de a török nem fogja nevetni veszedelmöket, s ők sem irigylik akkor ezek életet: elhagyják mennyekért örömezt Szigetet.

A nyers Demirham — a másik követ — nem tűrhette tovább ezt a kemény beszédet. Haragosan mondá: ne csavarogjanak kerülő beszédben; válaszszeretnek egyenesen bekesség s had között, mire a hadnagyok es vitézek megzöndülének: Fegyvert, fegyvert, fegyverrel, nem szóval kell veszni Szigetnek!

Arra megindult az ostrom. Oszmán basa és Ali Kurt, a fő ágyus mester előre mentek tizenkétezer emberrel, hogy a vár környékét kitanulják. De Zrinyi

tizenkétszázad magával kivonúlt a várból és iszonyú vérontást vitt végbe a meg-
lepett török seregben. Elesett háromezeröttszáz török: Deli Vid megölte az ifjú
Hamvívánt, kinek hű szolgája, Kamher, a futó népet bosszúra ösztönözte és meg-
fordította. Erre megújult a tusa. Az egész törökség Vidra rohant, de Vid állt,
mint köszikla áll a habok között. Vitézségével egymaga föntartá a »felhőt«,
levágta Kambert és útát nyitott szablyával. »Nem mentek utána a török seregek,
sőt inkább közülök hogy kiment, örültek: így csakhamar elérte Zrinyit, a ki
népevel aztán ismét falai közé vonúlt.

Ment a gyors hír császár táborába Oszmán vereségéről, Hamvíván haláláról.
A vad Demirhám ruháit szaggatta, úgy bánkódott atya barátjának fián, kit az ő
gondviselésére bíztak volt, és megesküdött Mahometre, hogy Deli Vid véres szívét
viszi a szíriai királyhoz vigasztalásul. Aztán elment Szulimánhoz, hogy vagy őt
magát ereszze el Szigetre, vagy induljanak valahára seregeitől és rontsák el a
hitetlen pogány kaurokat. A császár jól ismerte dühösségét, tehát nem merte
megrivogatni, megindult maga is hadviselő okos rendtartással s még azon delután
elértek Szigetet. A roppant tábor ellepte az egész tájat, a janicsárok egyszerre
kilöttek fegyvereiket, az ágyúkat is egyszerre mind kilövék. A föld robogott,
pedezett, Sziget bástyája megrendült, de Zrinyiek szintén viszonozták az üdvöz-
letet. Csontos Pál egy végét kanótnak gyujtó líkához tevő Farkas ágyúnak, kisült
a pattantyú, elvitte a janicsár aga fejét, s egy rendben harminc törököt rakott
halomba. A második lövés Ajgás lovát szaggatta szét s huszonnégy más törököt
gyilkolt meg, mire az ellenség nagy sietve szétoszlott, kiki szállására. Benn a
várban pedig szintén volt nagy szomorúság. Régi sebében meghalt a vitéz Farka-
sics Péter, a legvitézebb hadnagyok egyike, még haldoklásában is búslakodva,
hogy ágyban, nem a harc dicsőséges mezején kell a világból távoznia. Megsíratták,
eltették, s elbúsultokban ötszázán kimentek az ellenségre. Mint a rettenetes
oroszlán megy ki barlangjából, ott kinn fegyvert látván, úgy ment előttük Zrinyi
erős dárdájával. Hadd lássa Szulimán szívöket, kezöket, fegyveröket és rettenjen
meg tölük! És megrohanták Ali Kurt és Rusztán hadait, melyek nem messze a
vártól táboroztak. Egy sem lötte ki hiába puskáját, s hullott a török előttük
Redseb janicsár aga állott legelül embereivel, de Stipán Golémi egy csapatával
kettéhasította fejét a válláig. Aztán Rusztán ötezer vitézének estek. Leesik a hatal-
mas Perviz basa, levágja Radivoj: Arslán, Rusztán ücsese Zrinyi szablyájától hull
a porba. Benavir odaront, hogy bosszút áll érte: de Zrinyi hozzávág, s a vitéz
hörögve adja ki lelkét. Deli Vid sem henyél, bár dárdája eltört, egész halom holt-
test fekszik már előtte. A törököt iszonyú félelem szállja meg. De előrobban a
dühös Demirhám és mint a mérges sárkány Vidra rugaszkodik. Ez hozzasujt:
Demirhám lova összeesik. Hanem mint egy evet, fölugrik a török s óriás haraggal
viváshoz lát újra. Iszonyú küzdelem keletkezik. »Mint két haragos libiai oroszlán,
összetalálkozván az nagy széles pusztán, próbálják körmökkel egymás szőrös hátán:
úgy két vitéz térszen Szigetvár határán. Demirhám haraggal s dühösséggel nagyobb,
de vitéz Deli Vid igaz hűttel batrabb: nem enged egymásnak: szikraznak az
kardok, magokon merő vas nagy messziről ragyog. Így harcoltak egymással sötét
estig. Azalatt Zrinyi megfutamtotta a törököket, de túlnyomó erő közeledését
látva okosan összeszedte vitézeit és hazafelé indult. A két hős is más alkalomra
halasztotta a párviadal folytatását s azzal egymástól hamar elválnak, »mint két
erdei kegyetlen fene bikák, kik szarvokkal egymásnak nem árthatának.«

Szulimán császárt teljesen leverte a kétszeres kudarc. Mit várjon még, ha
atyjának lelke is kész vala megcsalni? Meggyőzte az egész világot, és most ez a
»szarka-vár« szembe száll hatalmával, sőt Zrinyi kétszer is legyőzte. Rettenő
serege szeme láttára pusztul, a janicsárság elvesz keze által. Demirhámna! nincs
vitézebb ember a széles világon, de mit ártott ő is Zrinyinek? Hol maradt Deli-

mán, szembe mert-e szállni ő vele? Nincs mit tennie, divánra kell bizni a dolgot. A diván összetült és legelőször Rusztán vezér mondta el nézetét. Az eddigi bajoknak, mondá, főoka a sereg elbizakodása volt. Sánc nélkül, vakmerően szállották meg Szigetet, napvilágnál hozták a sereget alája, nem tartván istráuszát, sem titkos kémeket. Innen volt a sok baj. Sáncsal kell körülvenni a várat, hogy a kaur ne tudjon reájok törni: a bástyákat rontsák el ágyúkkal, a vizes árkokat szárítsák ki ásással. »Lapát és golyóbis veszi meg várokat, vesztég ülve nézhetjük holt kaurokat.« Így szólt és visszaült helyére. Azonban Delimán dühösen utasította vissza a tanácsot. A ki fél a fegyvertől, bujjon el az *maga*, vesse el fegyverét, vegyen kapát kezébe. Őt nem fogja kapálva látni soha »ez a fényes dél«. »Nem ásó, nem kapa az mi győzedelmünk, hanem rettenetes acélos fegyverünk... Ne kérdezd, hun megyek en Sziget várában, hogy ha kijün Zrínyi, én is ő nyomában bemegyek Sziget várának kapujában, hozzon kapát, ásót, az ki bizik abban.« Így szólt és dühösen kirohant, nem várva be Rusztán feleletét. Demirhám addig sem tartóztathatta magát, míg a sor rákerült. Nagy mérgesen föállt, hogy ő sem kapálni jött a vár alá, s azzal ő is kiment a sátorajtón, Delimán után. Végre Petraf, Gyula megvéője, szólt komolyan a visszavonás ellen. Szerinte is a táborni szabad »kerület« nélkül hagyni. Hiszen farkas ellen az ember házat csinál, eső ellen a juhász hajlékot: ők is szűgyen nélkül nyerhetnek az ellenség ellen oltalmat. Eddig akkor kellett harcolniok, mikor mérgesen ép kedvében esett, sokszor tiz-husz ember derekas lármát tett, egy dobütés egész táborni felültetett. »Nem mondom én aztot, hogy harcra ne menjünk, hanem haszontalanul itten heverjünk: ... ha kijün Zrínyi bán valamikor harcra, mi is ne maradjunk akkor ebben sáncha: de ne tanácstalanul, hanem rendelt seregben menjünk ő reá.« Ezzel elhallgatott s tanácsát mindnyájan helyben hagyták. Aztán fejét hajtván a kajmakámnak, renddel szállásukra oszlának, míg Delimán viszont a császárt kereste föl engedélyért, hogy hatodmagával Zrínyit és más öt vitézét halálos párbaajra hívassák s ekkép juthassanak Sziget birtokába. De Szulimán egyelőre korainak véli a hóhortos tervet; nem is hiszi, hogy Zrínyi ily bajra Szigetből kijöjön. Hanem a tatár kívánságát sem meri megtagadni. Azt mondja, hogy nem szabad ily becses erőket ok nélkül kockáztatni: most ágyúkkal tesz próbát: ha ez nem hoz sikert, ám jó, legyen kelete vitéz kezeciknek.

Csak most kezdődött el Szigetvár ostroma. Ali Kurt három nagy sáncot csinált és onnan lövette a bástyát éjjel-nappal. Zrínyi már két napja nem mozdult ki esatára, hiába kérte Deli Vid is, hogy legalább csak öt bocsássa ki: a bán azt akarta, bizakodjék el a török, gondolja, hogy félnek; akkor majd véletlen-váratlan kimennek rájok, nagy kárt tesznek bennök: aztán — mondá — azalatt talán a császárnak szintén hirt küldhetnek segítségért. Vida legott ajánlkozott, ő tud jól törökül, s ha máskép nem lehet, kardjával is keresztlvágja magát: de Zrínyi felelt: »Édes vitéz szolgám, nem kell te vitézségedben ketelkedni: de te néked Szigetet el nem kell hadni, itt én velem együtt kell aztot őrizni. Talán rendelt Isten mást erre dologra, ki kevesebb kár nélkül azt föl vállalja.« Jön is két vitéz, a kik ép az imént beszélgettek a kapu fölött Zrínyi nagy gondjáról, ifjú Juranics és az erős Radívoy. Látták a bástyáról, hogy tegnap az ellenség sok itallal terhelte a fejét, s most bizvást aluszik: engedje meg a bán, hogy éljenek a szerencsével és hirt vigyenek Bécsbe. Örömkönyeket hullatott ezen Zrínyi, majd megölelte őket, adott hálát Istennek, hogy ily erős szíveket támasztott a magyarok között, aztán megajándékozva bocsátotta őket a veszedelmes útra. Azok pedig mentek az éj esőndjében és roppant öldöklést tettek az alvó ellenségben. Akkor indultak tovább és már-már kiértek, mikor az őrség úzóbe vette őket. Radívoy befutott az erdőbe, azonban visszánéz — hát nagy kiáltást hall, arra vissza megyen, s látja, hogy Juranics a török között van. Nem tarthatja magát, visszaroohan társa védelmére:

és nagy áron adja el életét fiatal holtteste fölött. Így folyt le az éjjel. Azonban Deli Vid a külső palotában, egy széles ablakban, csak úgy fegyveresen merült mély álomban. Egyszerre fölugrott és Zrinyihez sietett: »Uram, minden reménység szívemből esett; íhon az két vajda is mostan elveszett.« Aztán sirva mondotta el, hogy álmában megjelent neki Radivoy, halványan, véresen és így szólt hozzá: »Mig Isten akarta, Deli Vid, én éltem, de keresztény hitért én halált szenvedtem Juranicsal együtt, s most elődben jöttem én meztelen lélek; töröknl van testem. Semmit ne irtózzál, Deli Vid, én tülem, nem sok üdö múlván leszesz együtt velem, mert mártiromságot néked is az Isten mind urastul együtt rendelt s helyt az égben. Ne felejtkezzél el azért vitézségrül . . . Isten légyen veled, maradj meg vitézül.«

Alig végezhetette Vid szomorú szavát, hogy a bástyákról iszonyú lármát hallottak: A török táborban most vették észre az éjjeli veszedelmet. A tatárok nagy sirással hozták vezérek holtestét: másutt a megölt kadilesker temetésére készültek nagy csudálkozással, hogy ily dolgot két vitéz tehetett . . .

Azonban a szigetiek körül is mind jobban szűkült a tér. Az ágyúk fölgyűtötták a várat, a várnak egy bástyája leomlott. A janicsárság ostromra ment a vár ellen, hova Zrinyi visszahúzódott. Demirhám a ledölt bástyát rohanta meg, Delimán a kapunak támadt, amaz hat, ez nyolcezer emberrel. Más három fő vitéz szintén nyolcezer katonával állt helyt. Nagy, véres küzdelem fejlődött, hullott az ember mindkét részről. A török már-már behatolt a dölt bástyan, ha Zrinyi ott nem terem és vissza nem űzi. Két erős vitéz, mint két magas tölgyosz, Milos Badankovics, másfelől Hervoics kinyitotta a kis kaput, hogy majd egy csapat törököt beereszt és aztán levágja. De megbánták vakmerőségüket. Tódult az ellenség mint az áradat, és a többi közt — Delimánt is bezárták. Vitéz Hervoics kilenc tatárt ölt meg, az erős Badankovics neki bizta magát, szüves Delimánra vitte nagy dárdáját. De erős Delimán gyorsan félreugrott, a nagy darda Daust basának szagatá el szívét. Felbőszült Delimán, levágta Badankovicsot, elvette életet Hervoicsnak. A török elhullott egy lábíg mellőle, ott maradt egyedül, »mégis az ő szüve oly bátorságban van, mintha volna közép török táborában«. Sem szavan, sem kezén, sem bátor személyén nem látszott felelem: jart mereven, tiporta, gázolta és ölte kegyetlenül a keresztény katonát, ki eléje állott. Meghallják ezt a dolgot benn a vár piacán, nosza rögtön indul Alapi és Stipán. Delimán csak akkor vette magát észre. »Mint szüves oroszán sok vadász erdőben ha lát, nem fut, haraggal előtök mégyen: Delimán így ballag karddal kapu felé, mert utána fegyverárt lát mindenfelé. Kiséri kiáltással a nép, ki lü felé, ki tüzet, ki vizet fölül hány fejére. Oh hányszor megfordult! szégyenli futását, akar visszamenni: de ész bátorságát meggyőzi, kapu felé tartja járását. Az nagy vaslakatot, ki egy lóterh vala, leüti ököllel, kaput lábbal rugá.« Így ment ki a várból.

Az okos Ajgás basa Vid örhelyének támadt. Túl, az Almás partján sok ezer janicsár lőtt nagy sűrűséggel, s nem hagyott a bastyán senkit állani: de nem aludt itt sem Csontos Pál. Böven felelt nekik porral és ágyúval, szurkos koszorúkkal es tüzes lapdákkal, hogy minden szándékjuk ugyan semmivé lön, s három-ezer török halt meg nagy hiába. Csak Demirhám rontott, bontott, vesztette a nevet. Hanem észrevette Szigetnek Hektora, és Demirham reszketett, mint a nyarfalevel, rettenetes dárdája láttára.

»Mint vízi óriás, bán gázol az vérben,
Hentereg sok török az maga sebében,
Mas, s még más törököt fektet le egy helyben,
Akkor futni indul török nem-seregben.

Pusztult a pogány, mint tűz előtt a nád, és menekült ki merre látott. Hiába tusakodott Demirham, a tömeg ragadta magával ellenállhatatlanul. Senki

sem gondolt többé ostromra. Zrínyi megtért várába, mint kölykeihez a hű nőtény oroszlán, elűzvéen ártóit, megtér barlangjába. Vitézei pedig mint oroszlánkölykök, vigadtak, neki hízelkedtek és dicsérték a seregek megbontó Istenét.

Ment haza szégyennel ifjú Delimán is, nem bírta feledni, hogy a kaur látta hátát. Ép akkor ment arra Rusztán vezér, s nem tarthatta magát, hogy ne gúnyolódjék. »Azt tudám, krimi bég, Zrínyit kötve hozod, az mint vala minap az te fogadásod. De talán akarva te aztot halasztod, mensz császárhoz, Szigetet kérni akarod. Jól van, én hazudtam, te igazat mondtál, az kaurokat egy csapással levágtál; de bánom, hamarábban hogy kifutottál, hogysesz a mely lassan Szigetbe ballagtál.« A duhös Delimánt elfutotta a tűz. Levágta Rusztánt abban az álló helyében. A nép összefutott nagy zöndüléssel, odament Szulimán is a nagy zajra. Őt is elöntötte a mérég és igazságos ítéletet akart tenni. De Delimán fegyvert ragadt: »Jöjjön el ő maga s fogjon meg engemet! Vegye büntetésben én vitéz fejemet!« És csuda tragédiát készített volna, ha barátai, az okos Ajgás és a mézajkú Halul oda nem megy és rá nem veszi, hogy egy időre hagyja el a táborn.

De most megint Demirhám idézett föl zenebonát. Menedéklevelet kért a császártól Vid számára és halálos párbajra hívta ki a várból. Zrínyi a várfalakról vigyázott, hogy a török — szokás szerént — valami csalárdságot ne indítson, s kétszáz vitézt adott Vida mellé; Demirhám négyezer harcossal jött, és a császár egy dombról nézte a két dalia küzdelmet. Ők pedig eleintén beszédrel haragitották egymást. Aztán összeaptak rettenetesen. Vid dárdája elszaggatta Demirhám páncélját, de ez kardot ragadt s iszonyú vágással porra zúzta Deli Vid sisakját. Megingott a magyar, de megéledt újból. Egy csapással szétszelte a töröknek pajzsát, második csapással eltörte sisakját, harmadik rohamra meg is ölte volna; de Amirassen hűtlenül rárohant seregével. Megdöbönt Deli Vid, de nem ijedett meg. Megkapta Amirassen feket s lecsapott a hűtlen nyakára. Lezuhant a török, Vid pedig kiált: »Magszegted hitedet, pogány eb, megveded az te Istenedet, de Isten is megvet, Demirhám tegedet!« Felelné Demirhám, szégyenli és pirúl; de a nagy zavarban lehetetlen szólnia. Vid pedig mint egy evet ugrott Amirassen jó Karabul lovára. A magyarok bátran küzdöttek a túlnyomó ellenséggel. Kiront segítségökre Zrínyi is, a ki elől a törökség eszeveszettül megszalad; de akkor Vid már teljesen belebonyolult a sokaságba. Nem volt mit tennie: egy holt gyumliarul a kápát levette, mind tollastul a fejébe tette és futott a sereggel Zrínyi előtt, ki utána való bújában rettenetes pusztitást tett a pogány között. Ugy omlott előtte a muzulmán, mint a szalma a tüztől. Holttestek között járt, mint kegyetlen halál, török vérben gázolt, mint tengerben fűszal. A török had egész sereg fő daliaját ölte sorba, és a leggyilkoltak közt ott feküdt a hadverő, okos Ajgás basának fejetlen hullája . . .

Delimán pedig ezalatt Landor-Fejérvárban, az elveszett és megtalált Kumilla mellett ült forró, kábító kéjben és szerelemben. Ott ült tetlen, míg Szigetnél vezéreit sóhajtotta és lázongott a fejetenül maradt tabor. »Ha vitéz Delimánt előttünk nézhetnének, némettül, sem magyartól akkor nem félnénk . . . De ki tiltja nekünk, hogy vissza ne hozzuk, császár ellenére is, mi fényes holdunk?!« Az okos Szulimán azonban nem várt, míg körmere ég a veszély. Annyi érte már méltóságát, gondolá; aztán: »Én küldök, és nem ők, ilyen módon megeselekszem, méltóság rajtam maradjon.« És elküldötte Landor-Fejérvárra Ferhát béget. Delimánnak megindult a szive a szép szóra és elhatározta, hogy visszater a sereghez. Hiába tartóztatta Kumilla kétségbeesve; bizott fátumában, erejében, és nem akart tisztelesség ellenére járni. Elindult szép szerelmes társával és már-már elérte a táborn, egy szép forrásnál letelepedtek. Kumilla inni akart ura szomakjából, s Delimán még maga merített azzal vízzel, nem tudva, hogy abba egyszer egy csöpp sárkányvér esett. Most Kumilla ivott a vízből, s a mérég átjárva ereit, életet testéből

nagy kinnal kizárá. Dehman látá, mint hal meg, és örvöngő banat vett erőt szíven. »Fegyverét elhányá, ruháját szaggatja, meztelen az fákat tövéből rángatja, nem kiált, de ordít oroszlány módjára, valahol kit talál, öl, ront és szaggatja. Két nap és két éjjel így jár az erdőkön, osztán mikor eszben vette magát későn, felszedi fegyverét, s öltözik köntösben, bosszút akar állani mert keresztényen.«

De az embernek Isten vezérli dolgát. Im Deli Vid ellenségképen a török között járt, még sem esett baja. Volt neki egy szép felesége, ki az asszonyok közül egyedül maradt Szigetben. Szébb volt mindenkéül szépsége, de még azonfölül volt urához hűsége. Török leány vala, de Vid hatalommal elhozá egy varbul nagy erős harccal, és a keresztységben Borbála nevet nyert. A párviadal óta várta-várta társát, aztán, hogy hiába várta, nemcsak óhajtozott: elindult utána. Urának páncéllát, fegyverét fölvette, fölugrott lovára, kópját vett kezébe, haját és szép fejét fatyolba tekerte, úgy sietett be a török táborába. Járt, kutatott mindenfele. Egyszerre — a tábor tulsó felén — egy siető szerccsenel találkozott. Gondolta, megkérdi, miért, hová siet? Amaz azt felelte, hogy nagy jó hírrel a császárhoz igyekszik: Deli Vid nem messze egy sátorban alszik török ruhában. Borbála nem késett, a szerccsen után rugaszkodott, a fejét levágta és sebtiben jó lovára pattant. De nem tudott menekülni, megfogták és nagy zenebonával faggatni kezdték. Meghallotta a zajt Deli Vid, gyorsan fölugrott a jó Karabulra és ő is sietett a nagy kiáltásra. Hát a mint oda megy, látja gyöngye társát, hallja is fülvél keserves sirását. Azonnal oda kiáltott a vitézeknek: »Ez az én szolgám! Im már sok nap lopta el fegyverem, lovam, adjatok kezemben, az én birtokomban!« De egy kádi felelt: »Ehhez bizonyság kell, álljon törvényszéket.« Elbúsult Deli Vid és haragra lobbant. »Pogány ebek, nem elégszem abban, törvény és igazság vagyon én szabályamban!« Így szól és azzal ketté vágta Malkucsot derekban, Abélt és Izmailt földre terítette, a kádi fejet is függeszté két részre. Aztán magához kapta feleségét. Röpült a Karabul sebesen, mint a nyíl: átjuthatott volna akár a tengeren, még sem látszott volna, hogy van víz a körmen; a törökség pedig utána. De hasztalan futtatták lovukat, Vid eltűnt előlük, mint a köd, s vitte szép prédáját be, Sziget várába.

Szulimán pedig örvöngött dühében. Ujra összehívta a divánt, hol Al bég, Rusztán barátja, a békebontókat és az okosság elleneit emlegette, kik tudtak ígérni, de *futottak* és veszedelembé döntötték a sereget. Delimán nagy bánatában nem is ügyelt a tanácskozára, de észrevette a célzást. Dühbe jött és olyan szidalmakkal tetézte Al béget, hogy a divánt abba kellett hagyni. Szulimán látta, hogy a dühös tatár miatt minden tanácskozás lehetetlen, s hat kipróbált, böles emberétől kért tanácsot, de azok is mind mást ajánlottak. A janesárok pedig hozták Ali Kurt testét, kit Csontos Pál ágyúgolyója fejétől megfosztott; azt is alig menthették meg a szigetiektől, kik közül kétszázán kirontottak, levagtak háromszáz törököt, az ágyúk kerekét összevagdalták, gyujtóiikaikat bevették vasokkal. Kétségbeesés, fasultság vett erőt a császáron és csupán az elvonulásra gondolt. Ekkor egy ráró galambot hajtott sátorába. Levél volt nála a magyar királyhoz.

»Ha kérded, mint vagyunk, mint közel haláthoz.
Kiknek reménséget már segítség nem hoz.
Ötszázán maradtunk, de mind koporsóhoz
Sebek miát közelb vagyunk, sem vilaghoz:

De az pogány eb is nem kérkedik velünk,
Hatodat taboranak kard alá tettük,
Vezéreket, basákat sokat megöltünk,
Már csak fejetlen láb az ellenségünk.«

PARS DECIMA Quarta

Thoniam emmek nagygo chllaga
Thonimochattatalan Framontanaria
Ban cheli kederec ad or kedem ma
Melyet Jelen. Olho elnembon be fus.

2

Nem tauozik annak ueselyre haiaia
Melynek ed chllaghoz care okos kormama
Kunseg utefseg emek calamitara B
A mely ed chllagot el uesim nem fiadgia

3

Mar en Magnes kuum portushod hvd engem
Serenchessen uitem alcal ad tengeren
Nyman bardemat ad partu esmerem
Melyek nagy orommel uttel en elombon

4

~~Thoniam emmek nagygo chllaga
Thonimochattatalan Framontanaria
Ban cheli kederec ad or kedem ma
Melyet Jelen. Olho elnembon be fus.~~

5

~~Thoniam emmek nagygo chllaga
Thonimochattatalan Framontanaria
Ban cheli kederec ad or kedem ma
Melyet Jelen. Olho elnembon be fus.~~

6

Ahem dydagunknak egy eros o. dloma
Utes Botiam Adam touat iartattva
Nagy gond uan feioben, mert cerhis nagy rasta
Mert chak nem esoben dydagunkhat lattia

Calamocnak
lyal ad cege
ren iaro embero
az Magyok.
melyek az som.
N. sum m. l. a. t. o.
i. d. m. y. k. e. n. u. t.
m. i. n. d. e. l. e. t. e. r. e. s.
i. n. v. i. t. a. n. a. (l.
l. a. g. r. a. m. u. t. a. t.

»Két nap alatt eljön az mi végső óránk« — szólott tovább az írás. »Tűzzel emésztének leginkább bennünket, mely miatt nem találjuk sehol helyünket, gondoljuk végezni ott kinn életünket. Mi segítségünkről ne gondolj semmit is, mert ez lehetetlen. látjuk mi magunk is, de pogány törökben tehetsz kárt nagyot is, ha utána mégyen hadad és magad is. Mert félnek, mert nincsen sem generálisok, elveszett ki mit tudott itt kapitányok, császár és kajmekán, csak azok hadtudók: Delimán, Demirhán vakmerő bolondok.«

Szulimán hallá a levelet, szüvei vett magában és tízezer tüzes granátot osztá szét embereinek nagy, végső ostromra. Alderán, az egiptusi bűbajos megígérte, hogy földézi a pokolbeli lelkeket a magyarok rontására. »Szigetre ráhozom rettenetes fölyhöt, kénköves tüzeket s az egész ördögöt; meglátod, mit használ Istenek, Jézusok, ha én tudományommal reájok omlok« Azzal elröpült fekete lován egy magányos helyre, tizenkét keresztény rab ifjúnak gégéjét megvágta és az ártatlan vért medencébe gyűjté. Aztán, hogy egyedül maradt, és beborult az éjjel, egy réz vesszővel iszonyú cirkulusokat vont maga köré, melvekre a vérrel csuda betűket írt. Majd elmondotta az idézést. De a pokol nem akart mozdulni. Alderán dühösen döngette a földet lábaival. Egyszerre sötét felhők fogták be az eget. Lucifer a földet háromszor megrázta, s jöttek sötéteu a pokol hatalmasai: tigrisek, sárkányok, rettenetes óriások és kímérák. Ott volt Tantalus, Atreus, Medusa, Diomedes; ugattak a Scillák, rémesen jajgatott Gerion . . . s e tenger-nyi rém közt kevélyen sétált iszonyú kaszájával a szörnyű Halál. Ezerféle alakban jöttek elő a borzasztó lelkek, és Alderán beszédet intézett hozzájuk. Menjenek a köröszet és hívei ellen, segítsék népöket, a törököt. »Föl, fakadt fegyverrel, föl és vitézséggel, jertek rá Szigetre kénküvel és tűzzel, porrá kell égetni mind emberrel, küvel rontani kell együtt emlékezetével.« Aztán Nagy Ali: idézte. »Jöjj ki Hazret Ali, jöj ki föld gyomrabul, hozd ki nagy zulfikárt te mély koporsódbul, ismét kell itatni lovadat vértöbül, már elfeledkeztek kavrok voltodról.« Nagyot ordított a föld és kettészakadva fölvetette a fehérbe öltözött lovat, ki szomorúsággal jártatta lovát a szép hold világánál s haraggal tekintett Alderánra. »Mit akarsz én velem kegyetlen Alderán? hogy általam örülj Sziget romlásában; vég szakadott az én hatalomban; Szigetben nem lanknak olyan körösztyének, kiknek árthassanak Alkorán levelek, sem az pokolbeli és koporsós lelkek. Nagyobb Mahometnel Istene ezeknek; mert ő fog én velem égni örök tűzben, miért gyönyörködünk az keresztény vérben? Nem örül az Isten büntetés-vesszőben: mi voltunk, ám küldött minket örök tűzben.« Szulimán életét megfonták a Párkák; az ő Zulfikarja porrá lett Isten kedvéből. Ezeket mondotta s rettenetes lován keservesen röpült a többi lelkekhez, hol Phlegeton kevert mindent sötétségben, Belzebub sereget rendelt sötét egben. »Futkosnak Furiák iszonyú fákllyakkal, azt tudnád, világot meggyújtják azokkal; kegyetlen Harpiák iszonyú szájjakkal véres mérget okádnak nagy undoksággal. Haragos Astragora szeleknek kapuját megnyitá, beütvén villámos dardáját es leoldá lánercul az kevély nyakokat; ök szárnyokkal keresik nagy Sziget várat. Eurust bajra hívá Északi szel, amaz pedig fegyverétül semmit sem fél; Boreas haraggal sugár szárnyára kél, kevély Orion is forgatja nagy kardját, mindenik Szigetre! és: Szigetre! kiált. — Futnak a bástyákra keresztény vitézek, de nem allhatják meg erejét az tűznek: járnak az lángjai Vulcanus istennek, senkít az bastyakhoz közel nem eresztnek. Az törökök is sok tüzes labdakkal egyaránt futkosnak szörnyű Furiákkal, — a külső várat már megvették ostrommal.«

Zrinyi a belső várba vonult. Iszonyúan szenvednek a tűztől, de biznak az Istenben. A varpiacon megújult a esata és a sötétségben hallatszík a jajgatás. De csak a törökök hullanak, mert Isten azt akarja, hogy a keresztény »sok vitéz virág szál« egyszerre haljon meg; hullik a tűz a keresztények felé, de csak lát-szólag: es inkább a pogányt pusztítja. Delimán mint a sívó oroszlán küzd;

Demirhám Vidot keresi és kiáltozza, merre bujkál? Elhagyja a harcot Deli Vid, s odarugaszkodik, »hol török eb ugat?« »Hitetlen, hol láttad az én bujásomat? De te hitetlen vagy és meg nem érdemled, hogy Deli Vid kardot is vonjon ellened, mert hitedet, szodat és emberségedet megszegted!« Megismerte szaváról a szerecsen és keserveset sóhajtott. Nem szívből mondta ő, hogy Deli Vid bujkál, annak sem volt oka, hogy az egész tabor a hitet megszegte. Most van idő hozzá, menjenek ki ketten a mezőre és folytassák a bajt. Nem szívesen állt rá a keresztény vitéz, mert nincs engedelme hozzá urától; de Demirhám szinte vonta. Elindult vele, de a szívét elfogta a keserűség, hogy el kell hagynia jó urát, és szeméből hullottak a könnyek. Látta sirását a szerecsen s kérdezte: Oly igen félsz-e szenvedni halált? »Észtelen, mit gondolsz« — felelt sirva: »Éltemet, haláloamat tartom egyformán. Egy kis¹ gyalázatot nem hozhat az nekem, sőt én halállommal öreghül jó hírem; de sirok, jó Zrínyi mikor jut eszemben, veszni kell neki Szigettel egyetemben. Látom, hogy ma elvész az az szép virágszál, mely kereszttyénséget oly igen vigasztal, látom, hogy ez az ég előtte nyitva áll és várják angyalok ütet vigassággal; és kis boszúállás ez helyett te fejed, én szomjuságomnak kevés az te vered, egész muzurmán hit ennek egy csöpp vérét soha elegendőül meg nem fizethet.«

Mosolygott Demirhám, de belül a szíve érezte utolsó óráját. Aztán egy kis kerek völgyben hozzáfogtak a víváshoz. Demirhám haragját tüzelve, Vid az Istenhez kiáltva. Úgy robbantak össze, mint mikor két galya összekerül a tengeren. Mind a kettő kez volt a halálra és mind a kettő bátor. A pogány két kézzel emelte föl kardját, úgy vágott le Vidnek sisakjára, onnan oldalára, hogy vére kiszökell; de Vid sem retten meg, ugrik Demirhámhoz, nagy erősséggel csap az orcájához, és a vitéz kard nem megyen hiába. Vert s mérget okád a pogány szívéből, nem vigyáz többé, csak vagdal kegyetlenül. De Vid egy kezével megkapja a nyakát, másikkal megnyitá sok helyen oldalát. Felordított Demirhám, s vegső erejével kiesavarta magát ellene kezéből; hozzávágott a nyakához, a homlokához, azzal lezuhant, és még akkor is megvágta Vid lábát. Emez pedig neki esett, kardját beledöfte a mellébe s maga is haldokolva rogyott melléje.

Szigetvár órái meg voltak számlalva. Zrínyi összehívatta összes vitézeit és buzdító beszédet tartott előttük. Isten mindenkép próbálja őket, mint az ötvös, tuzben az arany műveket; de latja hűségök és az égben koronát készítettett számukra. Ne irtózzanak tehát a haláltól, pecsételjék meg ma minden próbáikat; vitézül éltek, haljanak vitézül, példát hagyva az egész világnak. Legyen vegső próbájok is a török romlása. Nem maradhatnak többé a tűz miatt, ha jó a hajnal, mutassák meg, »kik voltunk éltünkben, most is azok vagyunk«. És a vitézek közt hangos zöndülés lett, mint mikor kemény szél megfújja az erdőt, mind csak alig vártak, hogy lelköket Istenhez bocsathassák. Paizst, páncélt, szablahüvelyt, minden nehezséget elhántytak, — »mert jobban kívánják ezeknél sebeket, melyek által égben eresztik lölköket.« Zrínyi pedig elment tárházába. Egy rakásba rakva minden drágaságát, fölgyújtotta; felöltözött legszebb ruhájába, szaz aranyat tett dolmánya zsebébe és felövezte kardját . . .

Űl vala az Isten abban a székiben, honnan a világot nézi kegyelmesen. Méltóság, tisztesség körülötte, alatta Szerencse es Természet szolgálatra keszen állanak, előtte dicsőség foly nagy patakokkal, végtelen kegyelme tenger formára áll. Megszámlálhatatlan dicsőséges lölkök dicsőséget énekelnek, és az égi muzsikának gyönyörű szótatja megváltoztatja szép Echo választát; Szent, Szent, Szent Mindenható Isten Jehova, kiáltja vígan egész mennyei sereg. És ebből a méltóságból parancsola a jó, az igaz, a nagy Jehova, hogy minden muzsika egyszer-

¹ Semmi.

smind hallgasson és gyűljön egybe a mennyei udvar. Ugy lön, mint akará, ő pedig beszélni kezdé nekik a sátán vakmerőségéről, ki nem elégszik meg, hogy sok ezer lölköt számtalan bűn közzül harácsra vet:

Meri háborgatni az én hiveimet,
Kik tülem választva, vannak kedvesimet.

Ahon, szigetiek én értem harcolnak,
És az én hütömért már sok vért hullattak,
Pokolbéli lölkök rájok agyarkodnak,
És igaz hütökből kíverni kívánják.

Eredj te Gábriel mennyei sereggel,
Eredj Szigethöz erős fegyveres kézzel,
Ott találod őket, de onnan te űzd el,
Rontsd meg őket együtt nagy kevélységökkel.

Nézd osztán hon vannak szigeti vitézek,
Ila testi köntösből levetkőzik lölkök,
Az ti kezetekön előmbé jüjnek,
Itt rendelt helyekben örökkén legyjenek.

Igy monda, de nem nyelvvel és nem szózáttal, hanem tündöklő isteni akarattal. Érték az angyalok, és Gábriel gyors szárnyon elvitt egy sereget s jelül egy keresztet. Fénylett az ég, a merre mentek; a Szivárvány alázatosan megnyitá kapuját, a szép tojes út is megecfrázta magát. A Göncöl-szekere vitte a sok fegyvert, a fegyverhordó Sas mennyköveit készítette. Végre Sziget fölött megállt a halhatatlan sereg. Gábriel pedig leszállott a várba Zrínyihez. Épen a halálhoz készült és Istenhez könyörgött. Eleiben tűnök Gábriel szárnyával, méltóságos vala angyali ruhával; az ő teste vala befödve biborral, az keze fegyveres lángozó palossal. A másik kezében egy szép pálmaágot koszorúval együtt magasan föl tartott. Ugy állt ott fényesen a sötétes házban. És szóla Zrinyinck: »Ó seregek Urának kedves szolgája, egész kereszttyénségnek vitéz virágja! Te voltál Jézusnak megszentelt hadnagya, ihon az Istennek az ő koronája. Ezt küldi tenéked az hadverő Isten, de most készítettet az ki lesz fejed-en, fényes csillagokbul kötve lesz örökken, fogod azt hordozni az magas egekben. Angyali légiót küldött Isten néked te segítségedre, kivel meggyőzheted ezt az nyavalyában zabált ellenséget. kik pokolbul jüttek, kevélyen ellened. Azért vidámitsd meg emberi szüvedet. Duplázd meg utólján nagy vitézségedet, ne lássa vén tolvaj elvágott fejedet, hanem az föld alá küldd előbb ő lelkét.« Ekkép vigasztalta meg a szívet s azzal elindult a pokoli táborra. Ez pedig keserves üvöltéssel kavargott az égben, mint a forgószél, vagy a hogy a hollók kárognak, ha sas jött közükben. Gyorsan elragadták Alderánt és elhagyták a világos világot, mire a sötétből harmatosan, bátorítólag kezdett hasadni a szép hajnal. Zrínyi is megindult a várból ötszáz vitézével. Így jön elő barlangjából az oroslán, és a veszélyt hozó üstökös szokott ily szörnyen fényleni. Lassan ballagtak ki a külső kapuból, de rettegve nézte őket vakmerő Deliman, es mint a nyárlevél, reszketett látásokra messi dombján Szulimán szul-tán. Ó hányszor megbánta, hogy megszállotta Szigetet! Hány átokba keverte ősz fejét! Zrínyi pedig haladt és utána az *ötszáz halál*. Aztán támadtak rettenetesen.

Itt fegyver fegyverrel találkozik őszve,
Vitéz is vitézzel kapcsolódik közbe,
Vér, jajgatás és por megy égben keverve.
Török darda, kópja, szablya elegyedve.

Halál formára jár bán törökök között,
Mint az lángos harap, ha nádiban ütközött,
Mint az sebes vízár, ha hegyből érkezett:
Oly kegyetlenségben Zrínyi most öltözött.

Száz szablya, száz dsida esett paizsára, mint a hogy a házra hullik a kőeső; de föltartotta ezt a felhőt egyedül, mindenek csodájára, és vértóban gázolt s vérkataraktákat indított. Megismerte Delimán messziről, és szíve, a mely nem félt soha, összeborzadt, látva Zrínyinek hatalmas fegyverét, látva nagy próbáját és kegyetlenségét. Hanem tisztességére, múlt tetteire gondolt és ezekkel bátorította magát. »Ó szívem, állj elő, ó én vitézségem, mit rettegsz kaurtól megnőtt emberiségem? Ez nap s ez az óra az egész életem megfenyesíti vitéz cselekedetem.« Így monda, s kezével megrázta dárdáját, nevelve magában hatalmas haragját, mint a bika, mely az amfiteátrum fővenyében köszörülő szarvát és előbb próbálja fában nagy erejét, hogysem ellenségére viszi fegyverét. Ekkép tett Delimán. Aztán nagy sebességgel rohant Zrínyire és rávetette dárdáját hatalmas erővel. Isten angyala elvette a dárda erejét s a hegye megtompúlt Zrínyi paizsában. Akkor kardra mentek és iszonyúan vagdalkoztak. Delimán pozdoriává rontotta Zrínyi paizsát, hanem mind hiába; Zrínyi egy csapással bevágta sisakját, egy másik csapással megnyitá oldalát, honnan bőven folyni vörös patakot lát. Lángot fújt a tatár és a két kezével ütötte a bán mellét kegyetlen. Aztán leborúlt kettévágott fejfel:

Holta után élte árnyékban elröpült,
Nagy keserőséggel, mint egy füst, úgy citűnt,
Halála határán ő vadsága megszűnt,
S lölke örök éjre sok mással elegyült.

A mi aztán történt, nem is volt már esata, hanem rettenő öldöklés. Delimán eléstét látva, a legvitézebb emberek rettegni kezdettek és futni, a mint csak erejük engedte. Zrínyi vágta őket és ment sietséggel a császárra. Ezeket fogták körül Szulimánt; de nekik ment és utat csinált kardjával. »Mert nem mért állani senki eleiben, senki nem mér nézni vitéz szemében, százat egymásután ő megöl egy helyben, még más százra viszen halalt kémeletlen.« Szulimán látta és sietett jó lovára ülni; de a bán már ott votl, levágva testőreit és kiáltva nekif: »Vérszopó szeléndek, világnak tolvaja, telhetetlenségednek eljűtt órája, Isten büneidet tovább nem bocsátja,¹ el kell menned, vén eb, örök kárhozatra.« Így szólt és kettészakasztotta derekában. Átkozódva inditá ki amaz lelkét, melyet testében oly kevélyen tartott. Zrínyi pedig visszanezve látta, hogy serege távol elmaradva török kard miatt hull. Mint pásztor nyájához, hamar megfordúlt és így szólt hozzájuk nagy hangos torkából: »Eddig éltünk, vitéztek, tisztességéért Annak, ki körörsztfán holt szabadságunkért, ma meghaljunk örömet és jó hírünkért: vitézül meghaljunk azért mindezekért. Ahon, nyitva látom Istennek országát, ahon, jól esmérem nagy Eloim fiát; esmérem, esmerem az Isten angyalát, rothadatlan ágbul tart nekünk koronát.« A török számtalan sereggel fogta körül őket, de nem mer többé senki sem közelíteni hozzájuk. Csak messziről szórják rájuk a golyót. Ők pedig hálnak egy jajszó nélkül és nagy vígassággal. Meghalnak egy szálig Zrínyivel, kit két ágyúgolyó fektet a földre.

Angyali légio ott azonnal leszall,
Dicsérik az Isten hangos muzsikával,
Gábiel, bán lelkét, két tized magával
Földről fölemeli gyönyörű szárnyával.

¹ Ereszti.

És minden angyal visz magával egy lelket,
 Isten elcibben úgy viszik ezeket,
 Egész angyali kar szép muzsikát kezdett
 És nekem meghagyák, szóznak tegyek véget.

A hősköltemény ezzel a nagy erkölcsi diadallal végződik. Az Isten kiengesztelve, a szabadulás és irgalom kapuja megnyitva Magyarország előtt. A legszigorúbb történetíró sem fog megütközni ezen a gondolon, melyet a tudomány helybenhagyott. Szolimánnal az utolsó nagy hódító veszett el, az ozmán hódítás szelleme Sziget falainál tört meg, hogy ne éledjen újra többé. Zrínyi egy költő képzelő erejével olvasta a történelmet, tanulmányozta korának szellemét: s mindkettőt fel tudta emelni a költészet legmagasabb régióiba, a nélkül, hogy igazságukon csorba esnék. Valóban, az Obsidio a költészet fonséges légkörébe emelt történet és köztudat művészi összefoglalása. A költő az eseményeket a kor sajátos gondolkozásának keretében mutatja föl, nem ferdítve semmit, de pótolva, válogatva, eleven kapcsolatba fűzve és előntve a költői képzelet bűvös fényével. A mit a század Isten gondviseléséről gondolt, fonséges képekbe foglalta: a mit a történetírók elvontan s élettelenül írtak össze, gazdag, eleven életet varázsolt belőle, húsból s vérből való hősökkel, a kiknek vonásait az époszi csudás légkör rendkívüli méretűekké nagyítja, de alakjukat nem változtatja torzzá. Zrínyi egy nagyszerű gondolatot akart kifejezni és ez a gondolat nincs méltatlan külsőbe burkolva. Egy költő sem fukarkodott inkább a magasabb világrend beavatkozásaival, s egy sem használta helyesebben. Mondják, hogy pokla a kereszténység s pogány mithologia keveréke, azonban feledik, hogy a theologia ördögi revelációnak tekintette a bálványozást s ördögöket lát a mithoszi alakokban. Az Obsidio egének rajzai teljesen a kereszténység szellemét lehelik s részleteikben a tehetség különös erejének és merészségének tanúi. Homér Zeuszra, bár látszólag erősebb hatást tesz, mindig mögötte fog allani ama nagy, böles, igaz Jehovának, ki nem szóval beszél, nem is jellel, hanem tündöklő isteni akarattal. Zrínyi úgy gondolkodott, mint egy igazi theologus, és úgy fejezte ki gondolatát, mint a legnagyobb művészekhez illik. Ritkán fordúlt a machinához, melyet többnek tartott pusztá díszítésnel, s bele tudta olvasztani szerkezetébe. Senki sincs, a ki természetesnek nem találná, hogy az események folyamát az isteni Gondviselés indítja meg. A nagy, új áramlatok keletkezésének magyarázatahoz mindig szükségünk lesz ama végtelen «primum movens»-re: és Zrínyi ketségkívül fenséget kölcsönzött tárgyanak, midőn egy nagy, isteni tervnek avatta középpontjává. A kis Szigetvár védelme nem egyszerű várvédelem többé; az, a mi ott történik, a magyar nemzet megváltása, a kereszténység döntő küzdelme a pogányság ellen, két világérdek összeütközése, a melyben ég és föld egyesül a pokol hatalmának meg-

törésére. A nemzeti és egyetemes vallásos szempont egyetlen nagy eposzában sem forrott össze ennyire és több történelmi igazsággal. A magyar századokon át küzdött egyszerre tűzhelyei és a kereszténység védelmében. A történelem Zrinyije és számtalan társai hasonlóképp

Szigetvár mai képe.

hazafiak és keresztény hősök voltak, mint az eposzáé. Zrinyiben egy típus emelkedett a gondviseléses hősök színvonalára, mely élt a nép emlékében, dicsőséges tárgya volt a krónikának és eszményképe az életnek. Isten maga küldi el a szabadítót: mellette van pályájának minden vallságában és erkölcsi győzelemre segíti, mely nagyobb és

becsesebb minden anyagi győzelemnél: de ez a megváltó mint egyszerű ember, tisztán természeti tulajdonaival is a leghatalmasabb és leghatalmasabb individuumok egyike. Valóságos ember, emberi gyöngeségekkel és a XVII. század nagy emberének ragyogó erényeivel; vallásos és hazaszerető, erős és vitéz a legbámulatosabb mértékben; aztán parancsnok, hadvezér a bölcseségnek és kötelességtudásnak olyan adományával, mely magában is példaképpé avatná. Mi megértjük ezt az embert, a ki tudja a jövőt, de mint egy fontos végvár őre, a katona minden kötelességét teljesíti. Társaival együtt úgy áll ott, mint eszménye a magyar katonának, azoknak, kiktől a költő a török kiűzését remélte. Valóban, Zrinyit nem csupán az isteni küldetés teszi legyőzhetetlenné. Kétszer angyal menti meg a haláltól, mit a költőnek tán inkább a minta sugallt, semmint a szükség; de bárhol jelenik meg, mindenütt hull és fut az ellenség, diadalt diadal követ, hogy Sziget megjövendölt sorsa iránt szinte a végső fordulógig habozásban tartsa lelkünket. Látjuk, hogy a török és magyar tábor egyaránt bővelkedik nagy, jeles hősökben, a kik szembe vannak állítva, legyőzik egymást vagy egyenlők a harcban; de Zrinyi több mint Szulimán és Delimán, kik mint az ellenség legnagyobbjai dőlnek porba előtte, nagyobb az elért siker, és a mi ép oly fontos, a benső érték szempontjából. Úgy van odaállítva, mint a pogány világ legnagyobb ellentéte és a keresztény vitézi szellem valóra válása. A többi keresztény hős, fel a legnagyobbig, mintegy hatalmas fokozatot képez hozzá, de a legkiválóbb erények ragyogó teljessége számára van fentartva művészi és gyakorlati célból egyaránt. Bátor, vitéz, elszánt, okos a török is tud lenni; egyesek valóban bámulatra méltó tetteket visznek végbe; azonban ép a legnagyobbakon csudálatosan uralkodik a vér heve és legszebb próbáikba is vegyül valami érzékes vonás. A mohamedanizmus nem ismeri azokat a főséges eszméket és eszményi érzelmeket, a melyek a kereszténységnek lényegéből folynak; nem azt a magasztos nyugalmat, mely a keresztény hősök tulajdona. »A törökök számukban, testi erejükben elbizakodtak, vagy csak eszélyesek, magasb, lelkesítő eszme nélkül. A magyarok nyugodtan elszántak, az ügy szentségében bízó, s sokkal kevésbé kihívók és dicsekvők. Amazokat a nagyravágyás, ezeket a kötelességérzet lelkesíti. A barátság a töröknél szintén erős és hű: de a harcvágnak a dühösségig, kétségbeesésig fokozására szolgál, míg a magyarnál szelidebb érzelmek és önfeláldozás alakjában jelenik meg. Mily érzékenyen vesz búcsút Vid a merész vállalatra siető Radivojtól és Juranicstól, s midőn ezek egyikét az ellenség körül fogja, a másik nem boszúállásból fordul vissza, hanem magasztos önfeláldozásból: mert egymaga megmenekülhet vala. Ők az önfeláldozás tragédiáját játszak el. Végre a szerelem is a töröknél legszelidebb nyilatkozataiban kejelgő, szenvedélyességében vad, mely egy vezér baj-

társ dühös gyűlöletét, majd meggyilkolását vonja maga után, s végre szintén a kétségbeesésig fokozott harci dühnek szolgál indító okul. Ellenben a magyarnál csak Deli Vid van szerelmi viszonyban, ez is a férj és nő közötti viszony, a midőn a nő a férjért s ez a nőért teszi ki magát, nem a boszú, hanem az önfeláldozás magasztos jelenetét látjuk.« Valóban a töröknél a vér, a magyarnál a szellem uralkodik,¹ ez az ellentét művészi kézzel van megalkotva és keresztül vive az egész Obsidió, s méltó kifejezése annak az ideálnak, melyet a költő a felszabadító magyar katonaságról alkotott. Nyíltan hirdeti, hogy az ország sorsát nem személyes bravúr, nyers erő vagy tömegek vak mérkőzése fogja eldönteni. A hadakozás sikere nagy erkölcsi tényezőkön fordul meg, szorgos, bölcs vezényleten, a mely számol a körülményekkel, ismeri az embereket és bírja a seregek föltétlen tiszteletét; a renden és józanságon, mely az egyetértésen és a hadi nép erkölcsi kiválóságán alapul. Kisded és jól fegyelmezett csapatok, mint a szigetváriak, többet érnek a fegyelmezetlen sokaságnál, csak ember álljon élükön, vitéz és valódi bölcs, mint Zrínyi Miklós. A magyarnak ezekre a tulajdonokra volt leginkább szüksége és ezekről akarta fölvilágosítani füllel hallható, szemmel látható példában. Ime a gögös, egyetlenkedő vitéz Demirhámok és Delimánok, »e dühös bolondok«, zavargásaikkal többet ártottak, mint használtak táboruknak, és nem bírtak azt a szétzúllástól megmenteni: a hebhurgya és részeges Arszlán, az elbizakodott Mehmet önmagukat is elvesztették. A kor mindenütt és mindenben feltetsző vonása, a tanítás nyilatkozik e dolgokban, de művészileg, nem szárazon odavetve vagy elpredikálva. A költő nem lép kathedrara, fölragad bennünket, hogy világosan lássunk egy darab életet nagyszerű képeivel és belső indítékaival, s ítéletet alkossunk róla. Alig van magyar költő, ki a jellemek ily tarka sokaságát mutatta föl és ennyi alakot hasonló erővel formált volna. Úgyyszólván a hány szereplő, annyiféle egyéniség, nagy, széles vonásokkal festve, mint a nagy eposziak hősei, hatalmas indulatokkal és a lelki fenség jellemző vonásaival. Ezek az óriások mitsem tudnak a modern idők »kórságos szívgyöngeségei«-ről: tevékenyek és erősek, mint a vas; és inkább tetteikkel és szavaikkal jellemezzék, mint a költő ítéleteivel. Valóban, Zrínyi fukarkodni latszik a szavakban. Mi nagyon kevés eposziát ismerünk, mely külső leírások, nagy tableau hijában az Obsidiót megközelítené. Csaknem minden igyekezet a jellemek föltárására, a cselekvény benső, lelki motivumaira van irányozva. Zrínyi nem írja le, miként ássák a törökök az árkokat, jobban szereti leírni azon hadi tanácsot, melyben az árkok ásását elhatározzák. És e tanácskozás leírásában nyilatkozik képzeletének egész

¹ Salamon Ferenc, Tanulm. 1. k.

ereje. A személyek nemcsak valószínűkké, hanem valóságokká válnak. A szólók mind híven nyilatkoznak vérmérsékek, gondolkozasuk, indultalaik s egész jellemökhöz képest, s annyira beletalálják magokat a viszonyokba, hogy feleleteik meglepnek a találó kifejezés által. Emlékeztet ez a római történetírók azon párbeszédeire, melyeket történeti személyek ajkára adnak, s melyekben, míg az első szülő beszél, egészen neki adunk igazat, a második pedig a maga részére hódít. Valódi s nem képzelt hadi tanácsnak tetszik az, tágjai történeti s nem képzelt egyéneknek.¹ Zrínyi kezében még a tömeges harcok is többszörös párviadalokra oszlanak, melyeket a küzdők indultainak megnyilatkozása tesz valóban érdekessé. Senki sem vállalkozhatnék több tapasztalattal, hogy ebben a részben fényes és hű leírásokat készítsen: annyit forgott harcokban és annyira ismert mindent, a mi azokban előfordult, de géniusza idegenkedett az ilyfajta dolgoktól és magasabban szárnyalt, hogysen velök bajlódott volna. Még abban a remek leírásban is, mely a hadba vonuló Szulimán képét rajzolja meg, milyen súly van az erkölcsi tartalomra: a császár méltóságára helyezve, ki egy világra szóló terv gondjait hordozza büszke lelkében. Mint egy nagy festvény középpontja áll ott, szinte mozdulatlan fönséggel és keleti pompájában, míg körülötte porfelhőbe s homályba vesznek a tömeg körvonalai. Nem, a krónikás soha sem irányozta szemeit ekkép az emberek szívére: Zrínyi művész volt, a művészek legkivalóbb fajtájából, kiknek az anyag arra való, hogy a szellemi fényét sugarozza, és a kik nem elégednek meg azzal, hogy szemünket és fülünket izgassák. Az Obsidióban minden világos. A lélektani tényezők láthatólag fejlenek ki hatalmas cselekvénynyé, melynek semmi köze a krónikások darabos, kúszált történeteihöz, és a művészi kompozícióból megragadó erővel villan ki a költemény fönséges alapgondolata, hirdelve a magyar költői elbeszélés nagykorúságát. A krónikásnál az anyag uralkodott: most végre fölemelkedik a szellem, hogy az alakítalan tömeget újáteremtse a maga képére, és eszmét leheljen belé, nagyot és általánosat, igazabbat és maradandóbbat, mint az, hogy az esemény minden apró részlete «valóban úgy történt». Az író a fő dolgokban megáll a történelmi alapon, de nem tartja szentségtörésnek, hogy aztan saját géniuszát kövesse. Szulimán szultán halálát egybeként mondja el Sambucus, Istvánffy; horvát és olasz krónikák a költői celnak megfelelőbb módon adják elő: és Szulimánt Zrínyi ejti el; a török vezérek némelyike soha sem látta Szízetet, — semmi, alakjara szükség van a kompozícióban: és Zrínyi nem riad vissza, hogy fölhasználja... Költeményt ír, mint Homeros, és művészi öntudattal énekel, mint Vergilius; és ez a költemény hívebben, igazabban tük-

¹ *Salamon*, i. m. 1. h

rözteti a kort, mint annak összes krónikái. Mintáiból tanulta meg, hogy ekkép járjon el: az Iliászból, az Aeneisből és a Gerusalemme liberatá-ból, melynek hatása munkája részleteiben is világos. Belőlük tanulta el az antik epepeia sablon-szerű elemeit: a propozíciót, a segélykérést, a seregek előszámlálását... »fabulák« beszövéését a történelmi való ága-bogái közé, s merített anyagukból annyit, a mennyit azok örökölték egymástól. Értékes dolgozatok apróra kifejtették ezt a viszonyt,¹ mely nem vált eredetiségének kárára. Sokat vett át mesterreitől: alakot, helyzetet és kifejezést, de a mit átvett, ritkán hagyta régi mivoltában. Az Obsidio segélykérése a Tassoén alapszik, de sokkal művészebb annál. Zrinyi, ha egyszer hozzáfog, nem ér rá kitéregetni és magyarázni a »költeménnyel fűszeres való« hatását szűz Múzsájának: sem hogy ő tehát, szent célból bár, csalni szeretne: a magyar költő merészen tör előre, föl a fenség magasságába, mint a sas, szemét a nagy örökkévalóra függesztve, ki egy szemfordulásból »világot megnéze«. Nem tud olyan szépen, olyan finoman beszélni, a hogy a Dante, Petrarca és Ariosto örököse: hanem nem is ez a fő: a fontos az, hogy a közös kiinduló pontra valami újat, önállót képezett, a mi bensőleg nem rosszabb, mint a minta, sőt annál sikerültebben van »kieszelve«. Vagy egy más példa. Zrinyi Tassóból vette az égi jelenet kiindulóját — in un sol punte, e in una vista — és az angyal küldését, a ki viszont mind a kettőben Vergiliusra eszmélt.² Aztán ment a saját lábán. A »pater omnipotens« pathetikus, drámai menetű beszédére nincs példa sem a latin, sem az olasz epikusban. Így csupán a magyarok megbántott Istene beszélhet, az, a kinek haragját a vallási küzdelmek szomorú kora hirdette. És nem szabad feledni, hogy az egész mennyei jelenet még drámaibbá lesz az angyal könyörgése által, ki a beszéd folytán mindig »ő szentsége előtt áll vala« — s végre bátorságot vesz esedezni az igazakért; de Isten dorgáló szavára »nem felel többet, hanem sugár szárnyát ereszti az égnek.« Ez nincs Tassónál, sem elődeinél: e drámai kivétel Zrinyi sajátja. És hogy e magasztos jelenet után — eltérve Vergiltől és Tassótól — mellőzi az angyal úti piperéje leírását, inkább a pokolbeli szörnyeteg rajzát adja, — és így a fenség — »az Úrnak rettenetes búsulása« — után mindjárt a »szörnyű« következik: ez is jellemzi az Obsidio költészerét.³

Nézzünk egy minden ízében vergiliusi helyet. Az Aeneis tizedik énekéből ismeretes Lausus és Mezentius epizódja. A dühös, baromi

¹ Arany János, Zrinyi és Tasso. Arany dolgozatát szerencsésen folytatta Greksa Kázmér, a köv. címmel: A Zrinyiász és viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros- és Istvánffyhoz. *Thury* id. értekezése szintén sok becses adalékot nyújt.

² Aen. 6, 577.; 4. 222., 238. sqq. V. ö. Homeros Iliása, 24, 340., Odys. 5. 43.

³ Arany, Prózai Dolgozatok, 101.

Mezentius Aeneassal vívan végső veszedelemben forog. Látja Lausus, feljajdul kedves atyjának szeretete miatt s köny pereg le arcán. Mezentius sebesülten hátrál: fia előrobog atyját megboszúlni s elesik Aeneas keze által. Ezalatt a sérült apa a Tiberis partján egy fatörzsnek dőlve, friss habokkal enyhíti vala sebét. Egyszerre megpillantja fia holttestet, melyet társai paizsra fektetve hoznak. Rettentő fájdalom szallja meg. Nem gondolva sebével, elővezeteti Roebust, a lovát, lemondással és fájdalommal telt szavakat intéz a hű paripához, aztán felkeresi Aeneast, megví vele és elesik. — Zrinyi az Obsidióban — Siklósnál — szintén megöli a hős Rézmánt, a léha, szerencséjétől elkényeztetett és dőre Mehmet fiát. Mehmet, ki vakon a bántól cselbő kiküldött kis csapat üldözésére rohant, s védelem nélkül hagyta fia kíséretét, messziről látta Rézmán veszélyét. Segítségére rohant, de későn érkezett. Fájdalmához hozzájárult az önvád keserősége és ez az ember, a ki mindeddig lágy kedélyű volt, egyszerre eszeveszetten, mint valami dühös bestia, rohant fia megölőjére, s oly erővel vágott hozzá, hogy a bán szörnyet halt volna, ha Isten angyala meg nem segíti.

Az Isten angyala az csapatot megtartá,

Az Mehmet kezében szablyát megforditá.¹

Tudvalevő: Mezentius, a ki megvetette az isteneket, a kinek élete bűn és elvetemültség volt, végső percében mégis ellágyult s a maga és fia eltemetéséért könyörgött. — De Zrinyi, a költő, eltér ebben a pontban mintájától. A kemény Mezentiushoz illik ez a kiengesztelődés; a léha Mehmet számára, ki tegnap még a világgal kérkedett és ma taborat, kincseit, fiát, — valószínűleg a harcot, a becsületet is elvesztette, nincs egyéb engesztelő, mint a halál, kemény szívvel, csüggedés nélkül. A gyöngeség egyenetlen vonása megútalatná velünk. Neki halnia kell, egy esdő szó, egy gyöngébb tekintet nélkül, vérbe meredt szemmel, úgy a mint kardjat Zrinyire emelte.² az olyan jellem, mint ő, csak utolsó elkeseredésében bír erőt kifejteni, hogy rokonérzést gerjeszzen, és ez a megoldás eléggé mutatja Zrinyi tehetőségét. Így csak teremtő és öntudatos művész bánik anyagával. A mesterember másolja mintáját, a lángelme újat alkot belőle, tanúl előzőitől, de lényegesen különbözik tőlök. — És az Obsidiónak számtalan része van, melynek alapját ki lehet mutatni az előző eposzeia-íróknak; de maga az Obsidio mint egész önálló és eredeti mesetermő és dicső terméke az eposzeia ezredes áramlatának, mely a Homeros előtti korba nyúlik vissza.

Zrinyi csupan a külsőségekben és a kompozíció egyes részle-

¹ V. ö. Aen. 9, 745.

² *Arany*, i. m. 161—3.

teiben mutat hibákat. Egyes részek kétségkívül darabosak, egyes beszédek kétségkívül kelletténél hosszabbra nyúlnak, egyes elmélkedő helyekben hiányzik a költői szín: de ily nagyszabású monumentális műben az egész összhangját nem is a felület ama kicsiszolása teremti meg, mely a szobai filigránművekhez való. Az *Obsidio* költője meg tudja különböztetni a lényegest a lényegtelenről s a pusztá krónikát a megokolt elbeszéléstől. A cselekvény folyamatját nemcsak a részek természetes kapcsolata dicséri, hanem az érdek lassanként való emelkedése, mely a katasztrófánál éri el a tetőpontját. Hovatovább fokozódnak a szenvedélyek, tisztul és emelkedik az erény, élénkebbé valik a küzdés, magaszatosabbá a cselekvény, s a végső percekben mintegy összekeveredik a menny, föld és pokol, hogy az erkölcsi fenség annál fényesebben váljék ki e misztikus csatából.¹ Azonban ne feledjük, hogy az *Obsidio* egy korban készült, melynek az éposz hatalmas nyelvére alig van igazi hagyománya; hogy Vergilius tíz esztendeig írta *Aeneas*-át; Zrínyi egy esztendőben, sőt egy télen vitte véghez munkáját.² A Zrínyiászi nyelve hatalmas, de zordon nyelv és röggös, mint a Tinódiaké, s a verselése több mint félszázaddal áll mögötte korának.

De Zrínyinek »legutolsó gondja« a versek írása. »Az én profeszzióm avagy mesterségem nem az poezis, hanem nagyobb s jobb országunk szolgálatjára annál« — írja költeményei kiadásának előszavában.³ Nem mintha nem érezné alkotásának értékét. »Ha azt mondjuk: saepe et magnus dormitat Homerus, bizony szégyen nélkül szemlélhetem csorbaimat«, úgymond.⁴ És végére érve a derék kötetnek, meggyőződéssel teljes »peroratió«-t ír, a *Metamorfózisok* költőjével hirdetve:

Véghöz vittem immár nagyhírű munkámat,
Melyet írgy üdö, sem tűz el nem bonthat,
Sem az ég haragja, sem vas el nem ronthat,
Sem az nagy ellenség, irigység nem árthat.

És mikor az nap eljön, mely testemen
Csak uralkodhatik, fogyjon el éltemen
Hatalma, magamnak ugyan nagyobb részem
Hordoztatik szellel az magas egeken.

S honnan Scitiából kijött magyar vitéz,
Merre vitézségét látta világ, nagy rész,
Azokrul helyekrül minden szem reám néz,
Hírrel, böcsülettel, valamig világ lesz.

De híreket nemcsak keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvivő szablyammal;
Mig elek, harcolok az ottomán holddal,
Vigan burítottam hazám hamujával.

¹ *Salamon Ferenc*, i. m! 387—8.

² *Adriai Tengernek Syrenaiá*. Bécs, 1651. »Az olvasónak.«

³ U. o. — ⁴ U. o.

Elso sorban katona volt és az kívánt maradni. Már ifjúságának összes ragaszkodásával merült a magyar dicsőség emlékeibe, s túl volt harmincadik évén, mikor e sorokat írta: »Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai s azok nagy lelkének umbrái... nem hagynak nékem alunnom, mikor kívánnám, sem henyélnem, ha akarnám is. Igen szeretője vagyok az ő dicsőségöknek, hogy elmulassam az ő intésöket, kiket nemcsak nappalbéli elmélkedésembé juttatnak, de még éjtszakabeli elmémben is élémbe tüntetnek, mondván: ne aludjál, ne keresd a gyönyörűséget; látod-e romlott hazánkat, melyet mi annyi vérontással, verésekkel és untalan való fáradsággal nyertünk, oltalmaztunk és sok száz esztendeig megtartottunk: kövesd az mi nyomdokunkat, ne szánd fáradságot, ne szánd véredet, ne szánd életedet. Ezekkel az ösztönökkel serkentgetnek engemet nyugodal-mamban.«

Valóban, teljes élete egy nagy törekvés volt: a haza védelme és biztosítása. 1650-től fogva békeség állt fenn a törökkel és csak részletes csaták folytak, de a korlatozott viszonyok közt is tudott elérni sikereket. A nagyurak közül sokan irigykedtek rá, a köznemesség, a nemzet lelkesült érte. Úgy tekintették, mint a nemzeti eszmék legdicsőségesebb bajnokát, ki legszentebb vágyaikat hordozza szívében, és a politikában természetes vezérök. Zrínyi buzgó hive volt vallásának, de ép úgy tisztelte a mások meggyőződését. Az ő alapja a törvény, melynek oltalmat ép úgy kell élveznie a protestánsnak, mint a katolikusnak. Békét, türelmet hirdetett a különféle vallásúak között és egyesülést a haza és alkotmány védelmére, a török és a német ellen. Nem csoda, hogy a főpapság, mely elérkezettnek hitte az időt a protestantizmus kiirtására, ép oly kevésbé állott melléje, mint Bécs, mely az örökös királyság behozatalára törekedett. Zrínyi a valódi államférfi saszemeivel látott a viszonyokba és a jövőbe. A sérelmeknek mily óriás tömege érte Magyarországot Bécs felől csak a legközelebbi múltban is! Nem elégedett meg pártja győzelmével, hogy az örökös királyság az 1655-ki országgyűlésen megbukott. A sokaság kezén egy politikai röpirat forog, mely a köznemesség lelkének a megvesztegetésére van szánva és azt hirdeti, hogy Magyarországnak vége, ha nem könyörög a felségnél oltalomért, s azt indítványozza, hogy Magyarország ő felséget s fiait örökös királyává válaszsza. Lelke mélyéből felzúdúl az ellen a kishitű indítvány ellen. Az ő királyválasztás egyelőre biztosítva volna, de vajjon nem fog-e, mint sok más, ez is papíron maradni? Jól ismerte az udvart, tudta, hogy törekvését nem hagyja abba egykönnyen, és előre látta egy közösködő politikának összes atkait. És tollat fogott, s megírta legkeserűbb munkáját, a Siralmas Panaszt az örökösödés kérdéséről, az ország sérelmeiről, melyeket a némettől szenvedett. Vajjon mi haszna Magyarországnak a német barátságból? Ime:

Komáromban és Győrben német katonaság döllyfösködik. »Nem mondják, hogy Győr és Komárom magyar királyé, hanem a császáré, noha császárok nincs is a magyaroknak. Ebből a fundamentombul bännak Komárommal és Győrrel, midön úgy rendelték a bástyákat és

*Issai ben balla a chila fortuna
suona*

RIVOLVTIONI D I CATALOGNA.

*Issa ferenekének. Se hit sodalitul ner
musical az kiney. bar u legyen uter
Agén kónien tanuthat. igen kónien vonothat*

*Seft, batort, okossat.
Ferenke' apolgat.
illyent volk nem vonthat.*

Zrinyi kézírata.

azokon az álgyúkat, hogy onnét a várost belől szintén úgy lőhessék és ronthassák, mint kívül az ellenséget. Úgy de belől magyar vagyon: úgy tehát a magyarok ellen fegyverkezik inkább a német Magyarorszában, és a tulajdon végházainkban, s nem a török ellenség ellen,

kivel való békességét, frigyét igen hiven megtartja, mert nem akar ellene csatázni... Oltalmazzanak tehát bennünket? Ám kitetszik, s igen találja mondani a török is, hogy neki nincs frigye a magyarokkal, hanem csak a németekkel: tehát a mi királyunk csak a németek részére szerzett békességet a törökkel: mert másképen hogy merné mondani azt, ha fundamentuma nem volna, holott a németekkel való szerzett békesség ellen semmit nem mer mondani. Hiszen azon monarcha a mi királyunk, azon személy esküdt a mi javainkra. Vagy talán a frigy nekünk nem jó, s azért mulatta el azt? Köll ebben valaminek lenni... Tehát ha nem igyeckszik oltalmunkra, mire való nekünk a király? világosan kitetszik pedig, hogy nincs gondja reánk.« De jól meggondolva, nem is a királyt kell okozni, »a ki ártatlanságában nem is tudja állapotunkat«. Bűnös a király környezete, a melytől a magyar semmi jóindulatot nem várhat. »Nagy híre van ugyan, minden fennállásunk a németektől vagyon; de ennek igazsága ki nem tetszik sehonnán... A németeknél épen elhíttetett erős igazság ez, hogy nálok nélkül elvesznénk; és következőképen a magyarok között is azoké ez az erős hit, kik német barátságban mind megrészegültek. De ám ítélje meg Isten és ember, ha ezt erősíti-e a mindennapi veszésünk, mód nélkül való fogyatkozásink... és ha nem inkább azt mutatja-e ki állapotunk, hogy veszedelmünkre vannak? Ha a német (úgymond) nem volna a végekben és mellettünk, meg nem maradhatnánk... Úgy-e Erdélyországot sem német, sem spanyol nem őrzi, s hiszem mégis feláll és nem fogy, hanem szaporodik nagy békességben.« Ne gyalázzák Magyarországot, hogy gyöngé és tehetetlen. »Nem terem-é elég arany, ezüst, kén, vas, ón, só, bor, buza bőven és mind gazdagságra, mind életre való benne? Miért szunnyadozunk és miért adózzuk, bizzuk csak oly kordéra, a német hamis gondviselőkre a bányákat, kik torkig töltöznek a pénzünkkel és kincsünkkel, s minékünk semmi hasznunk benne? A mellett mennyit vontatnak ki Bécsben mind készpénzül, s mind aranyat, ezüstöt, rezet, de errül jobb nem szólni: mert elől sem számlálhatni, mennyi sok hasznót szerezhetnénk sokféle módon, ha akarnánk szerénykedni... Fognánk csak jobban a bányákhoz és más dolgokhoz, lenne pénzünk is elegendő. Ezenkívül miért kellett ama nagy uraságokat, némelyeket csak oly könnyen elajándékozni, és nem inkább a koronához csatolni; vagy talán inkább attól elidegeníteni? Miért kellett nagy jószágokat adni a németeknek országunkban, kik semmi hasznára nincs[enek] országunknak, sőt közöttünk úgy vannak, mintha mérges kígyót viselnék keblünkben? De mindezeknek voltak bizonyos okai, végei kétség nélkül: hogy tudniillik az ilyen kedveskedés nagyobb szabadságot nyerjen a németeknek országunkban és közöttünk akarmit is bizvásban művelni.« Mar ebben a munkában megjelenik az a gondolat, hogy a magyar ne

támaszkodjék másra, mert néki önerejéből kell megszabadúlnia. Zrínyi hat év múlva – 1662-ben — lángoló szavakkal hirdeti ezt az eszmét, egy ki: munkában, mely a kor legszebb prózái közé tartozik és a régi politikai irodalomnak egyik gyöngye.¹ A magyar nemzetnek nincs mit keresnie a szomszédos lengyeleknél, kik maguk is nehéz állapotokkal küzdenek, a németnél, a ki már csak azért sem kívánhatja a magyar erősbödését, hogy aztán tartania ne kelljen tőle, az olasznál, a ki távol van, bár pénzzel és tanácssal bizonyára segít, ha a magyarok tevékenységét látja; Spanyolország nemcsak messze esik, de maga is a portugálokkal küzd... Aztán hiába is hadakoznának értünk az idegenek, kik nem ismerik a mi viszonyainkat. Fels Lénárd, Roggendorf, bár másutt vitéz generálisok voltak, Magyarországon haszontalanul feszítették meg erejüket. Buda, Temesvár, Esztergom, Eger, Tata, Pápa, Győr, Kanizsa az idegen hadak és vezérek miatt veszett el; Básta, Svendi, Belgiojoso és a többiek semmit sem tudtak kivívni. Ha történt is valami, talán néha egy áprilisi szélhez voltak hasonlók azok a segítségek, melyek oly nagy dicsekedéssel jöttek a hazába: nyáron s aratás után, ősszel jól megrabolták az országot és visszamentek, magunkra hagytak. Nem kell az idegen népek vitézségét tagadni, sem segítségüket megvetni, de első sorban a magyar lásnon dolgozom a maga érdekében. »Mert bizonyára a mi sebünk senkinek úgy nem faj, mint minékünk, senki nem érzi nyavalyáinkat úgy, mint mi... Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik és jó vitéz resolutio! Avagy azzal oltalmazzuk meg magunkat, avagy vitézül haljunk meg mindnyájan! Elfutunk? nincs hova. Sehol Magyarországot fel nem találjuk, senki a maga országából barátságunkért ki nem megyen, hogy minket helyheztesen belé, a mi nemes szabadságunk az ég alatt sehol sincs, hanem Pannóniában. Itt nekünk vagy győznünk kell, vagy meg kell halnunk.« Mondják, elégszer próbálkoztunk, de a dolog mindenkor markunkba szakadt. De bezzeg, míg *militaris disciplinánk in flore* volt: a Corvinusok és vitéz királyok alatt nem igaz, hogy markunkba szakadt soha is szándékunk. Teljesek a históriák a magyar nemzetnek dicsőségével, teli a világ azoknak emlékezetével, és Európának egy szegletje sincs, a mely a mi eleinkről becülettel ne szólana. Soha muzulmán-vér nagyobb folyásokkal nem folyt, mint a magyar kard által, soha ennek a pogány holdnak betöltét senki úgy nem késleltette, mint a magyarok. Csakhogy a nemzet letért ősei nyomdokáról. »Olyan messze estünk mi magyarok a régiektől, hogy ha eléjönneek másvilágról azok a mi vitéz eleink, sem mi őket, sem ők minket meg nem ismernének.« Csúfja lettünk nemzetünknek, prédája ellenségeinknek, de miért?

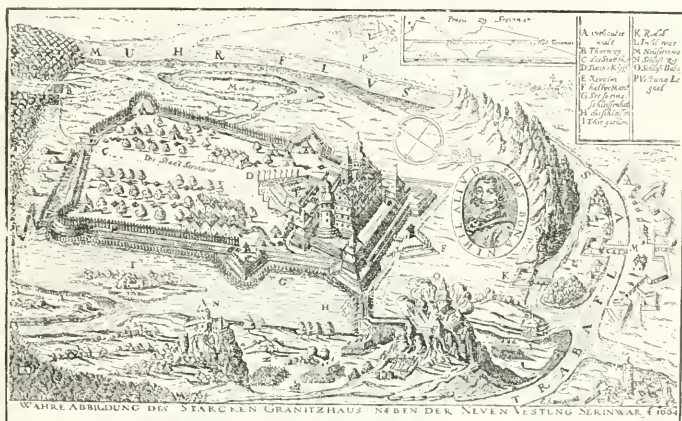
¹ A török *afium ellen való orvosság*. Először 1705-ben, Forgách Simon, Rákóczi Ferenc egyik vezére adta ki. Aztán megj. Maros-Vásarhelyen, 1790. ily címmel: »Ne bántsá a Magyart.« (Symbolum illustrissimi comitis Nic. Zrínyi.)

A vitézség disciplinájának meg nem tartásáért, a részzeiséért és tunyaságért, az egymást gyűlölésért s ezer ilyen vétünkért. Eddig, ha jött a török, az utolsó percben kapott kiki fűhöz-fához és úgy kezdett sereget gyűjteni. És milyen volt ez a nép? az ország söpredéke. Milyen volt a vezér? A ki a többit is megelőzte garázdasággal, részzeiséggel és vitézségének rudimentáit kassai kereskedőkön vagy kecskeméti tőzséreken végezte és csak azért ment hadba, hogy a felől megírt virtusokat annál szabadosabban űzhesse. Maga a nemesség pattog és kevélykedik a nemesi titulusával; de annak a megbizonyítására semmit sem cselekszik. Az ifjak »haszontalanul élnek, vagy otthon attyoknál, annyoknál, vagy ha ugyan derekasan látni s hallani akarnak [a mint ők mondják], egy magyar úr udvarába béllanak és szerződnek. Ott mit tanulnak? Innya. Mit többet? Pompáskodni, egy mentét arannyal megpréméztetni, egy kantárt pillangókkal megcifrátatni, egy forgóval, egy varrott lódinggal pípeskedni, paripát futtatni; egy szóval: esküdni, hazudni és semmi jót követni... Senki nem tanul jó tudományt, senki nem léssen zarándokká, hogy láthasson, hallhasson, tudhasson abból hazájának szolgálni. Ezek kívánják osztán a generálisságot, és ugyan ezeknek is kell adnunk, mivel más nincs jobb.« De Zrinyi még így is a magyart kívánja oltalomra. »Azért, mert legalkalmatossabb, legerősebb, leggyorsabb, és ha akarja, legvitézebb nemzetiség«. Kétszáz esztendeje már, hogy a magyar a törökkel harcol, úgymond, a török császárok százezernyi seregekkel törtek rá, csak az egy Szulimán is, ki a legvitézebb császár volt az ottomán nemzetben, őt expediótiót intézett ellene: s mégis meg birt maradni, hogy a mi veszett is, többnyire békesség és frigy színe alatt, hogysen hadakozásban veszett. Magyart kíván tehát, nem idegent, csak jobbítsuk meg magunkat és állítsuk régi helyére: *militarem disciplinam*. És a meggyőződés büszkeségével teszi hozzá: »Egy nemzetnél nem vagyunk alábbvalók; ha kevesen vagyunk is pedig, nem oly kevesen vagyunk, hogy a török ebekkel meg ne bánathatnánk, hogy ily semminek tart minket!« Azt akarta, állítson a nemzet állandó hadsereget a »béke« időre, minő 50-től fogva volt, tizenkét ezer emberrel. A sereg kétharmada lovas-sagból álljon, mivel a török ereje a végekben szintén lovasokból áll és a sajátos körülmények is ezt igazolják. Hangsúlyozza a katonák kellő ellátását és Vegetiussal hirdeti, hogy a sereg kellő kiképezésben részesüljön. Mert nemcsak abban áll a tudomány s hadi mesterség, hogy a vitéz verekedjek akármiképen, hanem okossággal.« A török erővel le nem győzött volna bennünket, ha tanultabbak és fegyelmezettebbek vagyunk. A magyar nem szereti és *servitus*nak véli a regulát; de inkább szedjük es gyakoroljuk a magunk vérét, hogysen idegeneket béreljünk. Van módunk hozzá, alkalmunk is elég. Ha hiányzik a használható nemes, a porból kell előállatni a hadi népet: van elég derék polgár-

legény, »jobb amaz otthon elfajúlt nemesnél és jobb az udvarokban részegeskedő, nyalakodó katonánál, jobb annál is, a ki »végbeli« név alatt semmit nem tud egyebet, hanem faluról falura kvártélyozni, kóborlani, lopni, szegény embert nyomorgatni.« — Mátyás király, Báthori István, Bethlen Gábor idejében élt elég tisztnek való magyar ember; azóta megritkult a soruk, de egyelőre lehet fogadni idegen officéereket. Az osztrák-német mitsem ér; azonban annál inkább dicséretet érdemlők a svédek, a birodalombeli németek, németalföldiek, hollandok, az olaszok és svájciak, kikre a hadak kiképzését bizni lehetne. Pénzben sincs hiány, csak emberelje meg magát a nemzet és első sorban azok, kik elei az országnak. Aztán a hadi nép tartassék együtt, egy táborban. Ha valamely basa mozgolódik, annak a jól ellátott és fegyelmezett végbeli hadak is — egymást segítve — ellenállhatnak; ha nagyobb a vész, a központi generalisnak — és ez magyar legyen — hivatala minden arcúcsapásért kettőt, hármat adni. Efféle készülettel megfékezhetjük a török nyugtalankodását, míg a békesség tart; országos háború esetére képződnek alkalmas erők, kik a behívott hadat taníthatják. Akkor a sereget alkalmasan föl lehetne szaporítani annyira, hogy csak maga a lovasság tizenkét ezer főre rugjon; az idegen népek szívesebben lépnének a magyarral szövetségre, mint a kinek segítségére szintén számíthatnak; télviz idején, mikor a török visszavonul, szép sikereket lehetne aratni; míg most, ha baj vagon, minden remediumunk csak a másoktól való segítségkoldulás, mert népünk nincs, hogy a veszélyvel szembe szállhassunk. Eőő keserűséggel, közvetlen tapasztalatok alapján mondja el mindezt, és hivatkozva a régiek példáira. De szózata nem hathatta át a sokaságot. Csak kéziratban terjedt, és az idő nem volt megérve rája. Zrínyi egyedül a lánglekek dicsőségét szerezte meg, a kik mélyebben látnak koruknál és eszméket jelölnek meg, a melyeket a jövő fog valósítani, a tudósok legnemesebb fájának koszorúját, a kik nagy célokért áldozzák idejüket. Valóban, sokat tanult és elmélkedett, s eredetileg önmaga számára készített történelmi és hadtudományi dolgozatai ma is becsesek, oktatásai a vezérek számára ma is igazak. Jól ismerte az olasz, német és római hadtudományi írókat, éles szemmel vizsgálta a történelem eseményeit, a régi magyar hadviselést, s tudott alkalmazkodni a török szokásaihoz. Nem csoda, hogy ellenkezésbe jutott a XVII. század divatos methodizmusával, melynek hibái Magyarországon az ozmánnal szemben világosabban tüntek ki, mint bárhol Európában. Mélységes és áthidalhatatlan ellentét választotta el a császári udvar embereitől, kik Magyarország sorsával nem törődve, csupán az örökös tartományokért voltak készek harcolni és taktikájokkal szégyenletes kudarcnak váltak hőseivé. Mint katona és hazafi gyűlölte őket, a kik nem csupán maguk voltak tehetetlenek, hanem másokat is tétlenségre kárhoztattak.

Azonban az eg hovatovább beborúlt fölötté. Kemény János német politikája megmozdította a magyar királyt. A bécsi udvar egyik legbüszkébb hadserege és hadvezére indult a harcterre. Aztán vonultak vissza: Keményt elvesztve, maguk megfogyva, csúfosan, mielőtt ellenséget láttak, egyedül azt a területet pusztítva el, a merre útkok vitt s a melyet védeniök kellett volna. A megbotránkozás zaja zúgott az egész országban. A magyarok nem ismerve az udvar gondolkozását, Montecuccolit vádoltak, a vezért, a ki nem az ellenséget ütötte le, hanem a segélyében bizó Kemény Jánost. De az olasz sem hallgatott. Montecuccoli röpiratban védi magát, mely a legadázabb gyűlölet hangján szól a magyarokról és a magyar hadviselést vádakkal sújtja, de csak azért, hogy befeketitse és a történt bajoknak egyedüli okául állítsa Európa elé. Soha gögösebben és igaztalanabbul nemzet becsületében nem gázoltak és vádak soha önértesebb és csattanósabb visszautasításban nem részesültek. Zrinyi a világos, tiszta okoskodás, élc, maró gúny, a győzelmei tudatában élő ember önértetének, a megbántott hazafi keserűségének fegyvereivel támad a pöffeszkedő zsoldosra.² »Mondd meg, mi a haszna Magyarországnak hadjáratodból?« Szemére veti, hogy egy viruló sereget adtak kezébe, s ő tönkre tönkretette: a hadjáratban elpusztult mindenki: Kemény, az ország, a hadsereg, csak magának a fővezérnek nem esett semmi baja. Egy jó vezető életet öntött volna Kemény fegyelmezetlen magyarjaiba, s módot adott volna nekik, hogy bátorságukról bizonyágot tegyenek, de Montecuccoli harera sem nyújtott nekik alkalmat. Nincs tehát joga kárhozatni őket, annál kevésbbé tolhatja reájuk a saját hibáját. Nem a sereg, hanem a vezér bizonyította be, hogy — Magyarországon legalább — nincsen számára babér s ezen a földön nincsen mit keresnie. — A méltó számalomnak és nevetségnek dobta oda Montecuccolit, a ki beszélt, miután mindent elrontott, és vádolta azokat, kik ezen a földön vitéz bátorságuknak annyi példáját adták. De hiába volt minden törekvése. Montecuccoli megmaradt mindenható, diestelen fővezérnek: Zrinyi soha sem kapott önálló megbizást. Lángeszét s hősiességét nem bírták eltagadni: de az udvar rettegett tőle s a megbántott olasz befolyasa megbénította működését. Azonban nem irthattak ki kebléből a hazaszeretetet és nem ragadhatták el a dicsőséget homlokáról. 1663-ban ismét szemben állnak a törökkel. A nagy taktikus erős seregével úgyszólván összedugott kézzel nézi, hogy esik el Érsekújvár, három megye védőbástyája: ellenben Zrinyi gyorsan szervezi hadait, a törököt a Szávánal. Buda mellett, a Muraközben, Esztergomnál s Érsekújvárnál megveri, a hazavonuló nagyvezér utóhadát megbontja és megszabadítja a foglyokat. Aztán Zrinyi-

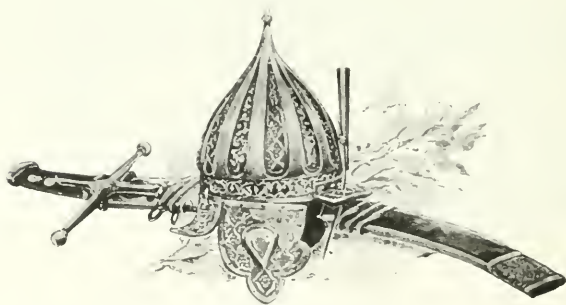
Újvárnál szétszórja a pogánynak tizennyolc ezer emberét s a körülfekvő részeket megtisztítja az ellenségtől. Győzelem kísérte minden lépését, dicsérete hangzott Magyar- és Németországban mindenfelé. Most végre adtak melléje némi sereget. És a gyűlölt bán megtette azt a csodát: tél közepén, mint a zivatar, megrohanta a horvátországi törököt, bevette és lerombolta az eszéki híd hatalmas erődítményeit, fölégette a hidat, mi által a szultán összeköttetését a hódoltsággal elvágta, és számtalan prédával tért vissza Zrinyi-Ujvárhoz. Európa elbámult a »merényleten«. A pápa, a császár, a francia és spanyol király üdvözlő levelekkel és kitüntetéssel halmozták el; Stájerországban és Regensburgban diadalmi körmeneteket tartottak. Valóban, a siker nagy volt és fölhasználásától a legnagyobb eredmények voltak várhatók. A hős lelkesedéssel és

Zrinyi-Ujvár.

bizalommal nézett a jövőbe. Érezte a pillanatoknak fontosságát és minden követ megmozdított a háború gyors és erélyes folytatására. De magának kevés hadserege volt, bár csaknem mindenét hadra költötte, és hónapokig kellett várnia, míg a harcot Bécsből engedélyezték. A gyűlölet s ármánykodás hatalmasabban dolgozott, mint valaha. A segély elkésve érkezett, ostromágyúk és főszerelés nélkül, s a mi fő: idegenek vezérletére bízva. Hiába minden: a jövővény vezérek visszautasítják a magyar merész terveit, az egyik seregestül távozik a táborból s Zrinyi kénytelen abbahagyni Kanizsa ostromát. Aztán jött a nagyvezér telve bosszúval, Újvárhoz ellen. A keresztény hadak fővezényletét Montecuccoli vette át. Serege volt akkora, mint a töröké, sőt jobb, képzetesebb amazénál. De nem akart harcolni, támadni. A »nagy«

taktikus kiharcolta a várból az őrséget, és Zrinyi-Újvár elveszett örökre. A török szétdőlt, levegőbe röpitette, csapatai beszáguldották az egész környéket és elfoglaltak egy sereg végvárat — mindezt Montecuccoli szemelättára. A téli hadjárat fényes sikerei kárba veszték és Zrinyi hiába kért, könyörgött — a bécsi kormánynak csupán Montecuccolikra volt szüksége. A hős elkeseredve vonult vissza Csáktornyára, s meghalt egy vadászaton még abban az esztendőben. De búsult szelleme itt maradt népe között, a melynek sorsát küzdelmeiben és mellőztetéseiben átszenvedte. Mint koszorús költő, mint lángeszű államférfi és hadvezér halt meg, mint századának egyik tüneményes nagysága és legnagyobb magyarja, kinél nemesebben a világi magyarság eszményét önmagában és alkotásaiban senki az idét ki nem fejezte. Az idő csak részben váltotta valóra eszméit, és változtatott alakban, de néki adott igazat. A török kipusztult az országból, de az idegen segítség sokba került a nemzetnek. A magyar önállóság ama teljes mértéke, a mely ideálja volt, nem lett tetté, de áthatott minden magyart és soha sem szűnt meg a jobbakat lelkesíteni.

Zrinyi kardja és sisakja.

HETEDIK KÖNYV.

I.

ZRINYI KÖLTŐI HATÁSA NEM lehetett állandó. A költészetben egyetlen utánozója akadt, és az sem érdemel nagyobb figyelmet.¹ Egy szerencsétlen főúrnak gyöngé munkája áll előttünk, melynek néhány új adat kölcsönöz némi történeti értéket s komoly, erkölcsös és emelkedett folyását undok hazugsággá teszi a sötét, pokoli élet, a melynek emléke hozzá tapad. A rettentő sodomita, méregkeverő, orgyilkos és hamispénzverő, kinek feje végül pallos alatt hullik le, még oly szerencsés sem volt, hogy mint író a tehetség nagyobb ajándékával enyhíthette

¹ *Listius László*: Magyar Mária avagy Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete. Bécs, 1653.

volna tetteinek visszariasztó gyalázatát. A köpésényi gróf mint elbeszélő pontos, tudós krónikás maradt, kinél az adatok bősége pótolja a költészetet és legfőlebb néhány csinos leírás gyönyörködtet; mint író és verselő ügyes mesterembernek, a ki sima nyelven és gyakorlottsággal kovacsolta verseit, melyek nagyrészt a Balassa divatos formáját ismétlik. Ezt el lehetett tanulni, lehetett utánozni, s maga a jezsuita iskola, melybe az intelligencia járt, reávezette az embereket. Valóban, a XVII. század, ha a verselés simaságát tekintjük, nagyot haladt előre, s különösen a század második felében kitünő verselőkkel találkozunk. De viszont, különösen a század közepén, még mindig élvezték a múlt időszak durvább alakú törtékeit. Az olvasók bizonyos mértékben darabosnak érezhették Zrínyi verselését, de az Obsidio még mindig érdekes és vonzó történet maradt, hogy gyönyörűséget találjanak benne. Azonban a körülmények változása úgyszólván rohamosan állt be és alapeszméje két tized alatt teljesen a múltéhoz tartozott s a legélesebb ellentétben volt a tömegek érzésével. A vasvári beke 1664-ben gyökeresen átalakította a helyzetet és új kornak vetette meg alapját. Senki sem kételkedhetett többé, hogy az udvar egyedül az örökös tartományok megóvásával törődik s kész áldozatul vetni Magyarországot. Lipót, hogy a törökkel békében maradhasson, a legkisebb portyázásokat is eltiltotta, míg az ellenség a legszabadabban dúlt és hódított. A véghelyek katonasága, mivel fizetést nem kap, kénytelen a népet sanyargatni; a német zsoldos hadak még a pogánynál is jobban pusztítják a megvetett magyar javait. Védelemtől, alkotmányról emlékezet sincsen; a mindenkitől elhagyott magyarral mindenki szabadon cselekszik, a mit akar. Szentelen cinizmussal hangoztatják, hogy legyőzött nemzettel állnak szemben, a melyet megvetnek, semmibe sem vesznek, és hogy a »legkorlátlanabb uralmat« fogják Magyarországon meghonosítani. És megkezdődik a német gazdálkodás, mely negyven évig szegyenfoltja Európa történetének: a legelvetemültebb véredek uralma, melynek a nemzeti jogok lábbal tapodása legkisebb bűne. E nyomorult vadállatok közt alig van egy, a ki magyar kincsekre nem áhítoznék: a melynek emlékéhez átok és gyilkosság nem tapadna. A börtönök megtelnek foglyokkal, óriási területek jutnak elkobzás útján kezökre; üldözik a protestánsokat, működik a bakó, a község összeroskad az óriási »contributio« alatt, urak és szegények ezrei válnak hazátlan földönfutókká, hogy örülhet, a ki a pogánynak behódolhatott. Alig van nép, mely hasonló időszakra és a szenvedések ily rémes tizedeire nézhetne vissza. Nem csoda, hogy mindenki keresi a kibontakozást és majdnem mindenki egyben találja meg: a törökben. Nincs semmi, a mi a magyart megszabadíthatná: egyedül a török szövetség. Látták, hogy a török előtt az udvar is gyáván meghunyászkodik, s nem vették észre, a mi már megindult: a félhold hanyatlását. A magyar, ki annyi

időn át gyűlölte a pogányt, kész lett adót fizetni, ozmán fenhatóság alá menekülni, csakhogy borzasztó üldözőitől, a »keresztény«-ektől, a »katholikus«-októl megmeneküljön. Katholikusok és a protestánsok kivétel nélkül vallják lassanként azt az evangéliumot, mely oly határozott ellentétben állt Zrínyi Obsidiójával, ki a török kiűzését s a katholicizmust hirdette. Nem, a török nem Isten büntetése többé;

Gyöngyösi István arcképe.

hanem segítő eszköze; a magyarnak azok ellen kell fegyvert fognia, kik a katholicizmus nevében törnek megrontására, hogy aztán egy csapásra eltöröljék a föld színéről. Az Obsidio hatástalanságát ez a körülmény határozza meg és teszi teljesen világossá. Az irodalomtörténet hagyománya szerint nem Zrínyi, hanem Gyöngyösi István a XVII. század második felének kedvelt és olvasott költője, bár népszerűségének javát tagadhatatlanul a következő század folyamán érte el.

Azonban költő volt, a kitől a tehetséget bajos volna elvitatni, és az Obsidio írójától lényegesen különböző szellem, a kit nem háborgatnak fontos nagy eszmények és nem vezérelnek nagy gondolatok. Mint egyszerű komornyik kezdette pályáját, mint prókátor folytatta és mint gömöri alispán fejezte be. Jó családapa volt, a ki nem hanyagolta el családjának anyagi érdekeit, a közügyekben sok rátermettséggel forgolódott és beletalálta magát az adott körülményekbe, a nélkül hogy megváltoztatásukat feladatának tarthatta volna, és mint a korszak emberei rendszeren, a viszonyokkal változtatta álláspontját. Wesselényi nádort szolgálva eléinte, buzgó királypárti elveket vall, de aztán urával együtt távolodik a német udvartól. Lehetetlen volt elmaradnia a nagy összeesküvésből, melynek középpontja ép a nádor lett; szívében aztán is rokonszenvvel kísérte a bujdosók és Thököly mozgalmait, melyek a gyűlölt német uralom megtörésére irányultak, bár, — mint nagyon sok az akkori hazafiak közül — nyíltan nem csatlakozott hozzájuk. Nem bízott eléggé a nemzeti harcok sikerében, és elég óvatos volt, határozottan szint nem vallani, sőt végül teljességgel a királypártiakhoz állott. Mint megyéjének követe és hivatalnoka megfordult labanc és kuruc gyülekezetekben; mint költőnek volt buzdító szava kuruchoz és labanchoz; de ezekhez szólva nem bántotta meg amazokat és nem kötötte nevét oly munkához, mely a szabadság embereihez való hajlandóságát elárulta. Diplomata volt az életben és irodalmi működéséből nem hiányzott az udvari költők és humanisták egy vonása. Élete javarészt nagyúri családok — a Wesselényiek, Andrássyak — szolgálatában és azok vonzó körében töltve, mint író is szerette munkáit egyes nagyok nevéhez fűzni, embere volt a kor divatos, áradozó, tömjénező ajánlásainak, és legérdekesebb költeményei előkelő házasságokat énekeltek. Gyöngyösi első sorban a himen, a szerelem költője, a kinek hősei a XVII. század magyar életének szereplői, nevezetes kortársak, kik rokonszenvét bírják, részben urai és jótevői. Egy csomó regényes elbeszélést írt, a hogy maga mondja, «Tinódi Sebestyén módjára csupán csak a dolog valóságát fejezve ki a versek együgyűségével,» azonban nem vonva ki magát kedves költői, a klasszikusok hatása alól. Nagy gyönyörűséggel olvasta Ovidius könnyen folyó verseit, és a lelke telve volt a heroidák és bajos szerelmi történetek szépségeivel. Már korábban fordítgatott belőlük és mint költő folyton rájuk eszmélt. Mint a kor deákos műveltségű emberei, rabja volt e csillogó antik reminiscenciáknak, melyek műveinek tartalmában és technikájában egyaránt feltűntek. A klasszikus költői nyelv stereotip fordulatai, a trópusok és figurák megannyi útmutatóul szolgáltak számára, hogy magyarul is hasonlóképp beszéljen; és leírásai a szereplők ajkára vagy tollára adott szavai vagy elmélkedései közt megakadt egy-egy részlet Ovidius műveiből. Valóban, latinos költő

volt, a deákos magyarok típusából, kik a század második felében nagy számmal növekedtek a latin irányúvá lett iskolában és nemcsak a deák citátumokért lelkesültek, hanem lassanként valami kevert, maccaroni-szerű nyelvet is képeztek maguknak, mely hovatovább elharapózott. Lelkesült a római költészet mítológiai motívumaiért, s hajlandósággal viseltetett allegóriái iránt. De nála mindez csupán ékesség maradt, külső dísz, mely az előadás színezésére szolgált. Ráaggatta őket a krónika szálára, melyet változatossá és — mondjuk ki — *költőiré* akart tenni. Maga mondja, hogy *mivel* a poézist is követte, históriáit *azért* szaporította holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és más efféle leleményes *toldalékoknak* közbenvetésével, a kik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dologgal megszínenie, mint azok nélkül.¹ Ezeknek a históriáknak nem az a céljuk, hogy belső felfogás és fejlesztés által váljanak művészi alkotásokká; a költészet puszta öltöztetésévé törpül, a fikció üres játékvá, melynek feladata a csillogás, a szemek kápráztatása, valódi művészi igazság nélkül. Megint aláhullunk a Zrinyi fonséges magasságából — le, a verses krónikák alacsony színvonalára, a lángész birodalmából kisebb emberek közé, kik lépésről lépésre haladnak és legfőlegb egy fejjel múlják fölül társaikat. Az Obsidio a XVII. században a szellemnek egy bámulatos fővillanása volt, mely nem válhatott állandóvá. Gyöngyösi nem kíván többet, mint a krónikának díszes és kellemes külsőt adni, zordonságát virágokkal enyhíteni. Ebben nyilvánul a haladása, és bármily gyöngye az elmélet, a melylyel hozzáfog, általa érvényesülnek fényoldalai, melyek életet és az utódoknál csodálatos népszerűséget biztosítottak számára. Legszebb műveiben szinte háttérbe szorúl a választott fődolog előadása, hogy a díszítésnek adjon helyet: üde, tarka leírásoknak, apropos-ra jött mítológiai példáknek és elmélkedéseknek, hasonlatoknak és megkapó lírai részleteknek, a minők a »Metamorphosis«-okban, az »Amorum libri«-ben és Heroidákban áradnak és nem ritkán ugyanonnet kerültek. A kritika soha sem fogja az ilyen »komponáló« eljárást dicsérni, és joggal; mi szerves cselekvényt s jellemeket, és nem csillogó aranyforgácsokat követelünk az epikus költőtől; de a részletekben tagadhatatlanul sok a költői, a valóban hatásos, a mi valódi tehetségről tanúskodik. Valóban, Gyöngyösi, a krónikás, alig több mesterembernél; de mint leíró fölemelkedett a művészetig és mint lírikus több mint kétszáz esztendő alatt sem szünt meg ihletett költő lenni. A XVII. század mindvégig Balassát és Rimait olvasta, s tényleg a szerelmem érzésének az újabb verselők sorából a

¹ Kemény J. eml. Az olvasóhoz.

gömöri táblabíró és alispán adott elfogadható kifejezést. Hősei gyakran kedves dalokban szólaltak meg, a helyett, hogy, a körülményeknek megfelelőleg, a beszéd közönséges formáit adta volna nyelvökre; és ezeket a dalokat ma is gyönyörűséggel lehet olvasni.

Nézzük első művét,¹ mely Zrínyi halála évében jelent meg és tipikusabb minden munkájánál. Mint Wesselényi nádor udvari embere írja, oly időkben, mikor a katolikusok még bizalommal néznek Bécs felé s elítélik I. Rákóczi György mozgalmait, melyek többet vívtak ki a protestantizmus részére, mint bármelyik az előző felkelések közül. A linci béke óriás eredmény, nagy jogokat biztosítva a protestánsoknak és fontos területeket juttatva erdélyi uralom alá, bár a háborút mind a két fél dicsőtelenül folytatta és hadakozásuk nélküli az emelkedettebb mozzanatokat. A hatalmas Murány megvétele Wesselényi, akkor még füleki kapitány részéről 1644. aug. 5-én csak jelentékeny stratégiai siker, s mint érdeket gerjesztő epizód is az árulás vonását viseli. Azonban a kor megszokta a politikai állásfoglalások változását; a királyi párt egy jogtalanság korrekuráját találta Murány esetében, a mely a sokaság előtt mint a szerelem diadala tűnt föl s két szerető szív egyesülése. Gyöngyösi lázadásnak tekinti a magyar Rákóczi-párt tetteit, erénynek károsításukat, és a dicsőség koszorújával fonja körül. Murány meghódol, mert az istenek úgy akarják, s Vénus és Mars Wesselényi pártján küzdenek. Komikus ezeknek az antik hatalmaknak a szerepeltetése, a mely több pusztá allegoriánál; de a kor latinistái szívesen játszanak ez üres fogalmakkal, melyek mint a legtrisztább költészet nyilatkozásai és az antik-kor nemes hagyományai lebegnek szemök előtt.

Eszterházy Miklós, a nádor, megbízza Vesselényit, hogy az elpártolt Murányt vegye meg a Rákóczi embereitől. Vesselényi elindul a vár felé, mely hozzáférhetetlen magas hegyen fekszik és Szécsi György három leányának birtokában van. De szíve tele kétséggel.

Erős Murány vára, kit a világ csudál,
Mely meggyőzhetetlen meredekségen áll,
Hová a madár is szárnya fáradva száll,
Hozzá e világon hasonló kevés vál.

De a csillagos ég segítségére siet. Az istenek tanácsot tartanak. Egyik Vulkanusra voksol, a másik Pallásra. Azonban föláll egy, azt mondja, kíméljék a vért. Ime Vesselényi özvegy kenérral él, árvaság élete, hideg ágyban öhaj, nincs tüze mellette, árván kis gyermeki vannak körülötte; aztán gróf Szécsi Mária hasonlatosképpen el Murány várában árva özvegyiségben: innen kell találni alkalmatosságot. A szerelem már eddig is sok országot győzött: ezekben is Vénus gyűjthet olyan lángot, mely tehet Murányon nem soká csúfságot. Hivatkozik Aeneás és Dido példájára, — Ovidius után — Demophon és Phyllis esetére; elmondja Medea és Jazon históriáját. Bizzák Vesselényi dolgát is Vénusra. Cupido lőjön nyilat

¹ *Marsal Társolkodó Murányi Venus*, stb. Kassa, 1664.

Veselényi és Szécsi Mária szívébe: mikor már az a tűz benn lészen Murányban, talál a szeretet módot egy órában, miként Veselényit, segítvén dolgában, benn lévő tűzéhez vihesse a várban. Így szól, és az istenek mindnyájan helyeselték a tervet. Kimondották, hogy a szerelmes Venus álljon a hadakozó Márs mellé, s el se váljanak, míg a dolgot végbe nem viszik. Senki sem kételkedhetik többé, hogy a vár el fog esni. Mert a szerelem hatalma végtelen. »Az szerelem előtt nincs ki elbújdosson, ennek erejével s tűzével bírasson: ellene bár erős bástyákat rakasson, nincs oly erő, a kin által ne hághasson. Hatalmas mindenben, hódol neki sok nép, azt ostromlja pedig inkább, ki erős s szép; roppant városokat s várakat egybentép, ennek hatalmától volt-é valaki ép? — Szárnya s tüze nyilván van a szeretetnek, gyors, éles, haragos, nem enged mindennek; széles e világon nagy natalma ennek, nem állhat ellene senki erejének. Ha szaladsz előtte, elér szárnyaival, ha ellene állasz, meggyőz nyilaival; mint a prédáló tűz, jár praktikaival, az egek sem bírnak ennek hatalmival. Jupitert az égből hányszor le nem vonta? Földön járva, szívét mire nem hajtotta? Itt bikává, amott sassá változtatta, holott pásztor-, s holott kosképben jártatta. Phoebussal s Plutóval bánt hasonlóképpen, ezek személyét is formálta sokképpen. Ki számlálhatja meg ezeket mind éppen, szerelem a kiket hordozott miképpen: sok erősségeket, kiket egyben rontott, sok szép asszonyokat, miképpen meghajtott, ifjakat, szüzeket, kiket fellobbantott! . . . Meggyőzi falát azért Murálynak is, meghódítja szívét a Máriának is, bár Mária-pézus-hegyi ércek volnának is, enged keménységek ennek azoknak is.« Mert Vénus hozzálátott már dolgához. Felkészítette Cupidót, kinek lakása és nyilai — Ovidius után ¹ — bőven leiratnak. Röpül a kis isten, s éjnek idején megérkezik Fülek várába. Megretten Veselényi; de amaz sem késik, idegét megrántja, rá választott nyilat szívében bocsátja. Aztán elkezdett neki beszélni: »Ne félj, a sebed halálos nem lészen, kívánt dolgaidban sőt jó véget térszen. Gróf Szécsi Mária szerelmében vérszen, ő általa minden dolgod lészen készen. Van az isteneknek ez akaratjából, bocsátatván hozzád azok tanácsából: most virrad éltednek öröme gyászából, miként a derült nap éji homályából. . . « Azzal eltűnt, vidámságot, örömet és nagy lángot, de győtrődést is hagyva Veselényi lelkében.

Hánykódott az előtt elméje Murányért,
Nagy erősségének győzése módjáért,
Most lángol a szíve annak asszonyáért,
Tüze is nagyobbban ég nagyobb voltáért.

*Nem látta soha is, mégis ég érette,
Ily eszméretlenül miként szerethette?*

Hiszen a szerelmet a látás szerette,
A szív, hogy szeressen, a szem cselekedte! . . .

A tiszta szeretet isteni végezés,
Szívben az egekből fuvallott lélekzés,
Ha hová így nem hat, olyan ott a szemzés,
Mint habok közt kormány nélkül az evezés.

Hosszú elmélkedés bizonyítja ezt a tételt. Igaz, hogy a szerelem sokszor a szem után indul; de a fátum vagy isteni végezés dönt a dologban. A halász nem csalhatja horgára az összes halakat, a madarász sipja sem csábít el minden madarat, csupán azt, a melyet a *szerencse* hoz elébe. Hasonlatosképpen osztják az istenek a szerelemnek dolgát: gyakran gyenge szüzek rút személyhez mennek, vőn

¹ Metam. I. 468.

Széchy Mária arképe.

kofa gyakran jut szép ifjú legénynek... »Rendszerént kik egymást soha nem látták is, így Ferenc Márjával ha ismételten is, azért ennek szíve oly tüzet gyújt mégis, szünete nem lehet szempillantásig is.« Sok tételődés, elmélkedés, habozás után eltökéli végre, hogy írni fog asszonyának: »Talám megszán, s nem lesz mint kő, engedetlen.« És hozzáfog, mint egykor gyenge Byblis, esvén Kaunus szerelmében.¹ »A mennyit ír, annyit óhajt bús szívében, pennája hol megáll, hol jár a kezében. Eltörli azt, a mit kezdett volt elsöben, mást ír. Az sem tetszik. Sokat szakaszt félben.« A levél Ovidiust követi,² s elmondja híven Cupido megjelenését is, (a miben Mária persze bizonyosan hinni fog), aztán találkozó kéréssel végződik. Ép akkor, Isten tudja, honnan indittatván, hihető. Venustól arra mozdítatván, ott termett Nagy János, Kürti Ferencné embere, a ki asszonyának ügyeiben járatos vala Murány várába. Mint nem várt angyalát, oly kedvesen látja Veselényi. Hetven tallért ígér neki, ha vállalkoznék szolgálatjára. Nagy János pedig annyi pénzért kész akárkit is megölni, és csupán ennyit kérdeze: kinek vesse végét? a mi ismét jó alkalom egy elmélkedésre a pénz erejéről. »Kész lesz vala ez is, látd-é, véghez vinni, ha kinek kell vala ezért fejét venni; akármely rossz dolgot és bünt kész lön tenni, mert sok rossznak szokott a pénz oka lenni.« De szólt Veselényi: »Ezt gyilkosságért nem tötték elődben, a mit reád bizok, csak azt vigyed végben.« Azzal megeskette Jánost nagy erős hitre és kezébe adta a levelet. Visszarettent János a nehéz dologtól, hittel is tagadja, hogy lehető legyen: de csak ráállt aztán. Egy nagy zsák ugorkát szedettek hamarsággal, gondolva: a várba bemehet ezzel az újsággal, asszonya szavával ügyesen szétosztja és audienciát kér Máriától. Elindúlt Nagy János és megművelt mindent, a mint kellett. Mária megkapta az irást:

Elméjén változást új hírek tevének,
Testében nincs szünte hidege s hevének,
Hol egy s hol más színek személyén levének.

Néha minden hevét veszi orcájában,
Pirúlván láttatik lobbanni lángjában;
Néha fejrő gyenge megpirulásában,
Mint kertekben rózsá nyílásában:

Mint ha orcájában néha nem volna vér,
Hol fejrő, hol sárga, s halavánságot ér,
Néha pirost, fejrőt s halaványt egybenvér...

Teszi, veszi, tekergeti a levelet; olvassa, elhagyja; hajtja s egyengeti, egyik gondolatját másikkal ütteti. Végre időt kért gondolkodásra. Aztán lehajlott ügyébe kimerülten és elszunnyadt.

Mint szép Semiramis, nyugszik az ágyában,
Gyenge szellő játszik künnfüggő hajában.
Napkeleti klárist látnál a nyakában,
Rózsák mosolyodnak gyenge orcájában.

Jelen van Cupidó, s nyilait készíti,
Mária mellében egyiket ereszti.
Az idegenséget onnét kirekeszti,
Gyenge szerelemre csendesen ereszti.

¹ V. ö. *Ovidius*, *Metam.* IX., 455. és 522.

² *Heroid.* XVI.

Melytől felébredett izzadott testével,
S megtörli orcáját lány kezkenőjével.
Ide s tova tekint azután szemével,
Érzi szívét lenni szokatlan tüzével.

A követ jó kedvvel és kedvező válaszszal érkezett haza. Öt napra rá megjött Mária embere, Kádas, kopasz homlokával, hogy megbeszéljék a találkozót. Száz arany ütötte a markát, mire vígan kocogott Murányba Veselényi levelével. Söhajok kísérték, vágyódás követte a szerelmes vezér részéről, a ki csak Mária után áhítozott. Irigyelte a tündéreket, kik bármily testbe tudnak öltözni; irigyelte a kis²fecskét, mely szabadon röpkülhet, a merre szíve húzza. És ez a vágy gyönyörű dallá olvadt, melyhez hasonló kevés hangzott el a régi magyar irodalomban.

Nem kívánnám erejét testemnek,
Csak engedtetnék meg az én életemnek,
Hogy apró személyét egy gyenge fecskének
Vehetném, lenne az útja szerencsémnek.

Murányi fecskékkel én is ott repesnék,
Asszonyom házánál vegre helyt keresnék,
Piros hajnal előtt felkelni sietnék,
Valami módocskát örömeire lesnék.

Nem óhajtánám ott Hibla édes mézét,
Sem Ambróziának kívánatos izét,
Hanem várnám, hova öntik mosdó vizét,
Melyben feresztette szép orcáját s kezét.

Erre sietséggel magam ereszteném,
Fáradt szárnyaimat benne fereszteném,
Apró lábaimra sárját függeszteném,
Ajtójánál abból fészkem építeném.

Hálólháza körül továbbá lest hánynék,
Alkalmatosságot az időtől várnék;
Fecske lévén, addig házában is járnék,
Míg egynéhány szálát hajából találnék.

Azzal puhítánám özvegy kis fészkemet,
Nyugtatnám is rajta kedvesen testemet;
Viradtát sem várnám, felvetném szememet,
Hajnallal kezdeném ékes énekemet.

Fárasztánám addig mind ezzel torkomat,
Valamíg érezném elbágyadtságomat.
Tovább nem vihethvén éneki hangomat,
Ejteném eliben megbágyadt tagomat.

Azonközben talám házából kimenne,
Mihthogy kárt nem tennék, kegyetlen sem lenne,
Inkább bágyadtságom megszánna s fölvenne,
Híves cellájában ébredni elvinne . . .

Hét nap múlva megint megérkezett Kádas Mária levelével. És az a levél telve a jó hírére féltékeny asszony okosságával, de igaz szerelemmel is. Mária

halászás ürügye alatt ki fog jönni a várból, eltávozik kissé kisérétéől és akkor, lenn a tiszolci völgy ligeteiben találkozhatnak egymással. Az időt a legközelebbi szombatra tűzték ki, s Veselényi jó korán elindult embereivel Tiszolc felé. Szélvész, ködös, esős idő járt az erdős-hegyes vidéken, és a vezér a sereget hátrahagyva, hetedmagával a kijelölt hely felé nekivágott a sűrűnek. Illésházy Gábor, Murány ura, éppen Rákóczihoz volt indulóban, s vitézei ott száguldoztak előttök; de csak elmentek gyanútlanul. Végre jött Kádas, és Illésházy látogatása miatt elkésve: Mária. »Lejött a murányi napnak delisége, fényesül az erdő homályos zöldsege... Tetszik ábrázatján tüze kinek-kinek, egymásra néztekben változik a színek, bár ne jelentsék is titkokat senkinek, de ég gyuladt tüze mindkettő szívének.« A köd akkor is folyton esett, nedves volt a pázsit; a lovag leterítette palástját s arra ültette rá kedves asszonykáját. Aztán maga is féltedre mellé ereszkedett és elkezdett beszélni: »Mint a nyilas járván vadászó helyeket, a mely szarvason éjt halalos sebeket, lehel, megbágyadván, óhajt kútfejeket, oroslásra keres diktaamus füveket: úgy én, a mint irám első levelemben, Cupidótól érted sebhedvén szívemben, nyughatatlankodtam s fáradtam sebemben, míg veled, Violám! nem lehettem szemben. Boldog az az óra, melyben láthattalak! sok óhajtásimra ide várhattalak, ismeretlen szolgád kézen foghattalak, özvegy palástomon megszállhattalak!« Így beszélt, de a költő egyszerre elkezdeti prédikálni a Szécsi-familia hálátlanságáról, melyet a király emelt föl a porból főuri állapotra, s mégis a pártütökhöz állott. Azt mondja Máriának, ne legyen hálátlan, adja fel Murány várát, s örök dicsőséget szerez magának. Mária azzal felel, hogy a kértst nem teljesítheti, mivel a vár kulcsára öcsce visel gondot, annak a kezébe viszik éjszakára. Veselényi viszont tréfára fordítja a szót: »Rabom vagy kedvesem, azért jere velem, szép asszonyságotad majd el is emelem, Füleken, asszonyom, gondodat viselem.« Hanem Mária nem ijedett meg. »Ha a becsülethez illik,« — mondja bátran, mint egy amazon: — »de bizony Murány várát úgy meg nem hághatod.« Veselényi bánja is, hogy tréfájával megszorította. »Elbágyadtságomat újító harmatom, megbocsáss, hogy szómat tréfával forgatom; hogy megtréfáljalak, nincsen akaratom, éretted tüzemet de ki nem mondhatom. Kérlek másért: az én igaz hűségemért, szívemben lángoló nagy szeretetemért: bocsáss be Murányba szép könyörgésemért. Esküszöm szabylámra: tégedet elveszlek, özvegy nyoszolyámban igaz társul teszlek, holtig tökéletes hűséggel követlek.« Cupidó anyjostul nagy szorgalmatoskodással gyűltek Mária köré e szavakra és nagy erősen sűrűgtek-forogtak szíve gyujtogatásában. Mária pedig gyengén elmosolyodott, mint a nyíló rózsza. Megigértte, hogy Veselényi kedvét tölti. »Ha úgy tetszik azért az a jó Istennek, ebben is szolgálók vitézi fejednek; nem kell kívülled már senki én szívemnek, csak te vagy reménye árva életemnek.« Gyönyörű volt, a hogy így es aztán a jövendőről beszélt, szebb, mint Apelles képei. »Műzsák tudománya nyelvének szólása, hajnali hasadás ajaká nyílása, orcája pünkösdi rózsák mosolygása.« Légye, lángolva nézte Veselényi és nem tudta elvenni róla tekintetét.

Le sem veszi szemét szép ábrázatjárul,
Mint a saskeselyű mikor naphoz járul,
Örömet rózsákat szedne orcájárul,
Nem lehet. *Énekét* így kezdi szájárul:

»Szívem rejtekinék tündöklő csillaga,
Helena-szépsegyű kedvemnek virága,
Felderült napomnak nálad van világa,
S új fénynyel tündöklő szép világossága.

Hattyúi termeted mert, szivem, igen szép,
 Vagy is vidám, deli, egész testedben ép,
 Nyelved friss, eszed nagy, orcád is kedves kép,
 Magad kelletése szemeket fogó lép.

Ha rózsám szépségét kezdeném számlálni,
 A mi benne tetsző, azt mind feltalálni,
 A ki azt meghallja, tudom, meg fog állni,
 Vagy hogy többet halljon, nálam is fog hálni.*

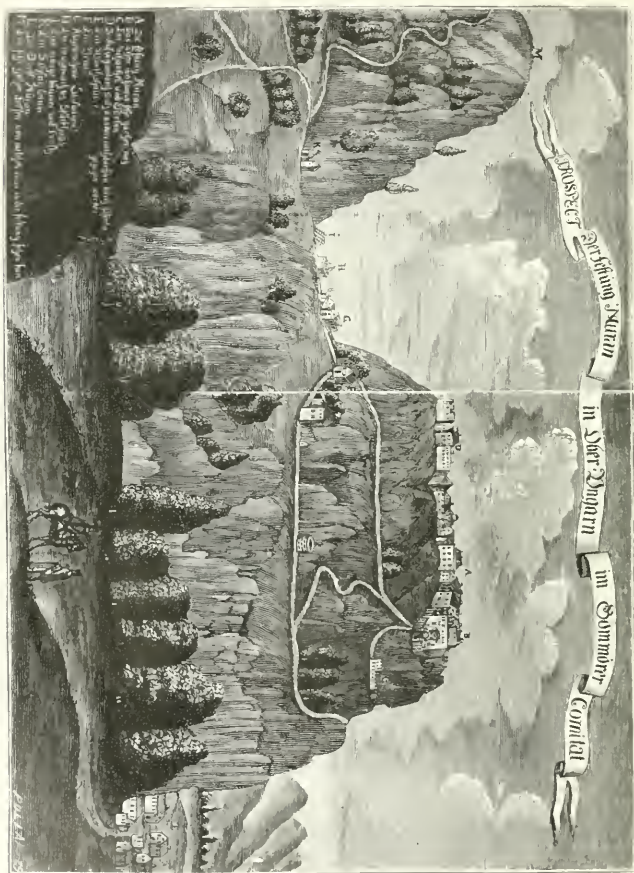
Azonközben kapa karcsú derekához,
 Egy csókra akarja hajtani magáéhoz,
 De hasonló lévén a gyors karikához
 Elfordul, s nem enged ily módot dologához.

Majd, ha végkép egymásé lesznek. — Igy szaladtak a percek, és megérkezett a búcsú ideje. Mária ment Kádassal Muránynak, Veselényi vissza társaihoz. »Hányszor tekint vissza, míg őtet láthatja!« Sőt nem bírva tüzével, eszeveszetten utána akart rohanni, bajba döntve Máriát, ha Vadászi Pál szóval s kézzel vissza nem tartja. »Azért szokták vakon írni az szerelmet, hogy nem tud ismérni semmi veszedelmet: Vadászi Pál ha ad vala engedelmet, Ferenc is vesztére talál vala vermet.« Pedig a szerelem hasonló a vitézséghez és mindegyiknek tünnie és várnia kell, hogy célját érje. Igy tanított erről a régiség — azaz: Ovidius — is,¹ a mint a költő hosszú parallelben kifejti. Valóban Mária mindenkép törli a fejét, hogy alkalmas módot találjon. »De erős fát ingat, nehéz mozdítása,« és a nehéz gond csaknem ágyba dönti. Látja sorvadását ücsce, Éva asszony, és okát tudakolja. Azt feléli rá, hogy vérhasban szenved. Szinlel és töprenkedik tovább. Daedalus egykor úgy menekült Kréta szigetéről, hogy szárnyakat készített: ő is hasonlóképp segít magán. Megméri a bástyát cérnaszállal és megtudja, hogy tizenkét öles létrára van szüksége. Aztán azt mondja, hogy ágneműit a padon akarja szellőztetni, és hosszú létrákat kötöztet össze. Illésházi épp Kassán, Rákóczinál tartózkodott, »ez is segítette Máriát dolgában, mert mint másszor, nem volt annyi nép a várban.« Itt az idő; és sietve hirt adat Veselényinek, hogy jöjjön: »Csötörtök éjszaka rendelt időnk legyen, a mikor az idő éjfélkorra mégven, a feljövételben akkor próbát tégyen.« És a vezér megindul seregével. Aztán kiválaszt nyolevan jó vitét, s úgy megy előre, a nyaktörő próbára. Mondják neki, hogy a vállalat veszedelmes, egy asszony szavában hogy tud ennyit bízni? de hiába. Feleletül — Ovidius után² — elbeszeli Páris történetét, a ki »megijedvén kezdett dolga nagy voltától ha könnyen elállott volna szándékától, üressen lőtt volna ágya Helenától, nem megleült volna óhajtott lángjától.« Bizik Mária hűségében, hisz Vénus biztatásában, és bátran halad előre. A parasztok, a tótok háromszor útjokat állják a sötétben, embereiket is elveszítik; de csak átvergődnek a bajokon, vitézeikre is rátalálnak és csendesen megtelepitik őket a vár alatt. Azzal a kis csapat megindul a meredeken, gyalog, és hozzálát a lebocsátott létra kereséséhez. Hanem csak nem bírnak ráakadni. Pedig lassanként az éj sűrűsége oszladozni fog, és akkor mindennek rossz vége lesz. A költő azonban bátorítja őket. Rózsa a Vénus kedves virága, melyhez ő is vér által jutott, tehát másnak sem adja tövissértések nélkül. Vadászi Pál e pillanatban találkozott Kádassal, kit az aggódo Mária küldött le, miután

¹ Libri Amorum 9.

² Az elbeszélés menete a Heriod. 10. menetét követi.

mindent elvégezett. Híveivel egyenkint elfogatta a vártákat és a leányok házában őriztette őket. Aztán pisztolyt vett magához és mint egy Bellona szolgálival kiment a Hóhérbastyára. Ott a bástyán várta, leste hívét, mint egykor Ariadne Theseust a tenger partján. De a vár alól nem érkezett semmi jel. Ismételve lekül-

Murányvára.

dötte Kadast, maga pedig kétségbeesve ment házába. Azonban Vénus megeleglette szive terhet. Kadas hozta a hírt: »Vadászi Pal a lajtránál van már, maga is Veselény oda csak közel jár.« A daliák egymás után kapaszkodtak föl a letlan. Voltak vagy harmincan, csupa nagy vitezek, viadalra készen, és ott volt a vezer.

Mond: »Szegény asszonykám de mely felé lehet?«
 Melyről szánakozó kérdést alig tehet,
 Nem is végezheti jól a kezdett nevet,
 Eleibe fordul mint a könnyű evet.
 Felel: »Én itt vagyok,« (ott is várakozott)
 »Vége van már búmnak, mely eddig habozott,
 A sok rettegés is szivemtől tavozott,
 Nem félek már, hogy az Isten idehozott.«

Hamar ottan egymás kezéhez békéltek, a vezér megtudta, hogy nem kell harcolni, még csak strázsákat állítottak és a künn levő sereget hívták. Aztán Mária megfogta Veselényi kezét és a többivel együtt úgy vezette házához. Örült a hadi nép s inni akart mindjárt, de a vezér eltiltotta a bort, mondván: »A katona most józanon légyen.« Aztán egyenként előhozatták a kapitányt, a hadnagyot, a porkolábot és megesküdtek őket a császár hűségére. Szécsi Éva asszonytól kérték a vár kulcsát, el is küldötte: patvar vigye, ha oda a vár; csak fölriadt öregasszonya szaladgált rémületében ide-oda meztelenül a vitézek nagy multságára. Másnap fölesküdt az őrségből is, a ki hajlandó volt; becsalva Mária levelével fölesküdt a balogvári kapitány. És a költő elmélkedik Vénus hatalmáról, kinek napján — pénteken — mindez történt. Elmondja, hogy már Veselényi első felesége Máriaat kívánta utódjául; a minap Máriaanak szintén megjósolta egy pásztor, hogy Veselényiné lesz belőle. Vasárnapra kelve, megesküdtek, bár igen hosszú volt a két napi várakozás. Mert Mária »vigyázott a becsületre« és »nem lett épségének csak egy csöp héja is.« Nem is kiáltottak ünnepekkön bút üvöltő baglyok. »Hymen, Júnó, Vénus jelen lének, az új házásoknak jókkel kedvezének, igaz szeretetet holtig ígérnek, nagy reménységeket szívökben szerzenek.« A császárgó hir pedig szárnyára kelve hirdette dolgaikat, melyeket a *császár* nem késett jutalmazni, magasztalva Veselényi *hűségét*.

»Hűség tükörének nevezi császára,
 Drága szó ez, nincsen elegendő ára.«

Soha költemény rosszabbkor meg nem jelent és az idők szellemével kiáltóbb ellenkezésben nem állott. Gyöngyösi a hűséget hirdeti ennek a kornak, mely saját szemével látta mindennek lábbal taposását, a mi szent és drága, s vértett a Lobkowitzok, a Kollonicsok, a Hocherok és Spankauk körmei között. Lelkes dithirambjai a lojalitásról úgy tűnnek föl, mint a legkegyetlenebb szatíra. A saját eleven hősei hazudtolják meg: a hű Wesselényi összeesküvés útján kényszerülve fájának megmentését keresni, Szécsi Maria, őrizet alatt töltve végső napjait. Ki hitte volna még 1864 elején, hogy ilyen idők fognak következni? Gyöngyösi érezhette, hogy nem emelkedett Balassa és Rimai mellé, hogy nem fejezte ki a kor nemzeti érzéseit, sőt sértette azokat, és az idő meghazudtolni látszik hazafias irányát. Egy csöndes, lojális kor isteníteni fogja a Murányi Vénust, — ez, a mely ég a fájdalomtól, telve gyűlölettel a »beste plundrás német« iránt: nem csoda, hogy elmén mellette. A Murányi Vénus, írója kezétől, nem ért a XVII. században második kiadást. A költő csak élete alkonyán tett

Márfal Tárfolkodó
MURÁNYI
V E N U S.

Avagy
A N N A K E M L E.
K E Z E T E.

Miképpen az Méltóságos Groff
 Hadádi W E S S E L E N I F E R E N C Z,
 Magyar Ország Palatinussa akkor Füleki fő Ka-
 pitány, az Tékéntetes, és Nagyságos Groff Rima-
 Szécsi, S Z E C S I M A R I A Afzszonyal, jövendő-
 beli hazafságokrul való tirkos vegezése által csu-
 dálatos képen meg - vette az hires

M V R A N Y V A R A T.

Íratot ugyan az ő Nágok, Komornikja

Gyógóósi István által.

Nyomtatták K A S S A N, 1 6 6 4 Észteendőben.

A Murányi Venus címlapja.

vele még egy kísérletet. 1702-ben. a nagy »csönd«-ben. a mikor az udvar hatalma tetőpontra hágott, a birtokos osztály beadta derekát és csupán a nyomorultak ezrei állanak. szívökben a bosszú elnyomott tüzével. Akkor újra megszólal a Murányi Vénus. hirdetve, hogy a vén

labanc meg van elégedve a haza sorsával és nem törí a fejét „újságokon”. Gyöngyösi megelegette a háborúk zavarait és lelkében elkedvetlenedés, sőt gyűlölet váltotta fel a felkelések iránt való lelkesedést, melynek mélysége soha sem volt nagy és elhatározó. Egyetlen művet írt, mely a nemzeti feltámadás dicsőségéből vette tárgyát, az is a legmesszebb menő óvatossággal volt készítve és nyomtatásban csupán a legújabb időben látott napvilágot.¹ Pedig ez a munka egyike legérdekesebb költeményeinek és minden ízében magán hordja szellemének sajátosságait. Egészen övé a kerete, övé minden szereplő alakja és az az elem, a melyet mindenben uralkodóvá tett: a szerelem. Politikai irányzatos költeményt írt Thököly szerepléséről a kassai gyűlésig, de a szerelem apotheózisát nyújtotta benne, mint a melynek hatalma döntő erővel forgatja az élet összes viszonyait. E fényes hatalom hatása alatt mintha szétoszlanék az egész szomorú korszak minden sivársága. Úgy állította oda mint a hazafi remények forrását, mint az eszme diadalának gyökerét, s ideig-óraig talán maga is bizott benne. Thököly biztos kézzel szervezte és hatalmassá tudta tenni a nemzeti ellenállást és sikerei a szabadság előrevetett fényének látszottak, mely fölviillanyozta Magyarországot, de e sikerekben része volt a fényes erkölcsi és anyagi tőkének, mely a Thököly- és a Zrinyi-Rákóczi-ház egyesüléséből származott, a félhold szövetségének, melyet a politikai szükség tett elfogadhatóvá. Mindez megelevenül a Gyöngyösi költeményében, mint az idők politikai ideája, mely fél Magyarországon nyíltan uralkodik és a nemzet másik felében visszhangra talál. Vénus megjelen Thökölynek és azt ajánlja neki, hagyja egyidőre abba a hadakozást. »Ne helyheztesd kedved mind csak Bellónában, befogad Júnó is örömet ágyában.« Aztán beszél neki Munkácsról, a tágas rétségen felnőtt kösziklás halomról s annak a halomnak özvegy aszszonyáról. Ne féljen, nem utasítják vissza. Végben megyen, mert így tetszik az Egeknek, kik segedelmére mostan is sietnek. Azt mondja, nagy dolgot vett fel és forgat szívében; sokat elért, de sok van még hátra: segítség kell ahhoz maga munkájához, úgy jutott Jázon is Kolchos aranyához, hogy Medeát vette segédül magához. És elmeséli nyomban az egész históriát, bizonyosságául, hogy annyi ellenség, sárkány, vad bika közepette Thököly sem lehet el hű Ariadne vagy Medea nélkül.

Más az: csak vas éllel nem fog mélyen az kard,
Annak nagy szelését bár szívesen akard,
Szükség, vágó részit aranyban is takard,
Hogy nyomjad mélyebben, nem csak felül vakard.

¹ Először, kivonatosan a következő munkában: *Thaly*, Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Pest, 1872. Aztán teljesen *Hahn Adolf*tól, »*Ének Thököly Imre es Zrinyi Ilona házasságáról*« címmel, Budapest, 1884.

Aeneas is vasat viselt s arany ágot;
 Úgy járta Phlegethont az setét országot;
 Dolgaid is gyorsabb lábot azzal kapnak,
 Annak jó rendibül könnyen ki sem csapnak;
 Úgy érthetd feljöttit elébb az várt napnak,
 Az melyen kalpag szab rendet az kalapnak.

Nem hagyott el semmit, s nem feledkezett el főkép a szerelemről. Hivatkozott rá, hogy szívök mar is egybeforrott és Thököly lelkéből lehetetlen kitörülni annak az asszonynak a szépséges alakját.

Elmúlt ugyan immár az tavasz éltében,
 De nyarának most van legkedvesb színében;
 Dido lehetett ily akkor-idejében,
 Mikor Aeneásnak esett volt kedvében.

Az orcái rózsák, nyaka alabastrom,
 Maga kelletésc szívet győző ostrom...
 Homloka lilium, az ajaka kláris...
 Az melynek hervadni magánosan kár is.

Egész teste — hattyú, galamb — engedelme,
 Gerlicét követő — tarsához szerelme,
 Az hol kell, mint darú, oly szemes figyelme,
 Csendes erkülesiben nincs negédes elme.

Úgy tetszik, az melyre lábai indulnak,
 Azok helyén mingyárt virágok újulnak;
 Az mikor ajaki beszédre mozdulnak,
 Szép szavai között nádmézek is hullnak.

Szóláshoz készülő ajaka nyílása —
 Úgy tetszik hogy piros hajnal hasadása;
 Vidám személyinek helybül mozdulása —
 Mint az derult napnak az égen járása.

És e külsőségekhez mennyi fontos körülmény fűződik! A Zrinyi-Rákóczi ház nagy tekintélye, sőt Ilona beleegyezése. Előadja, hogy már *nála* is járt, és hosszasan ismétli mindazt, a mit *neki* mondott. Úgy beszélt, mint egy hivatásos házasság-közvetítő. Elmondott Thökölyről mindent, a mi elmondható, származását, kora ifjusága szenvedéseit; és megemlékezett a haza régi dicsőségéről, jelen nyomoráról, melyen annyian hiába kívántak segíteni, a míg Thököly meg nem jelent. Leírta szépségét, kiválóságát, sikereit; hivatkozott a Zrinyiek gyászára: Péter halálára, kit Bécs szószegően meggyilkoltatott; I. Rákóczi Ferencz fogságára, melynek ajtaját csak kincs nyitotta meg, mint a mik még bosszúra várnak; a nemzetre, a melynek szabadulását egyesülések fogja megteremni. És bevilágított a török politikába, mely a *Hold* hatalmában és a szükségben bírja kulcsát.

Most az *Hold* legnagyobb erejű planéta,
 Annak jele alatt jár a mely kométa,
 Ritkán hibál ennél laurus-bokréta . . .
 Kelettül napnyugtig hat erős sugára :
 Az *Szűz* is csak pillog annak világára.

Zrínyi Ilona arcképe.

Kárhóztatják ugyan az Holdat ülleni,
 De az üdötül kell tanácsot kérdeni,
 És a mit az javal, ahhoz kell kezdeni.
 Az szükség ott vérszi maga segítségit,
 Az hol találhatja annak elégségit ;
 Hasztalan is abba vetni reménységit,
 Kitül nem veheti terhe könnyébségit.

Ilyeneket beszélt hozzá. Az asszony hallgatott a szóra: — indulhatnak bátran, a hőst terítve várja Hymen oltára. És sietnek Munkács felé. Megeşik a menyekző, »kin némely örvendez, némely komorkodik«, — úgyszólván átvágtatunk rajta. Gyöngyösi verses panegiriszt akar írni, nem költői elbeszélést. Márs megütteti dobját és újból megkezdődik a háború. A Hold segítséget küld, a fő városok kapui megnyílnak, erődök, véghelyek erre meghódolnak, fárad a Sas mada-raival, és a hős a dicsőség »laurus«-ával s fejedelmi pálcával tér vissza.

Az condorlott haza azt örömmel hallja,
Bízában, hogy megújul, ezzel, hervatt gallya.

A szeretők ismét »örülnek egymásnak, csüggvén már nyakon.« Éjfél tájban megjelenik Vénus és azt tanácsolja Thökölynek, hogy tovább is a Hold segítségével bízzék. »Csakhogy gyenge kedvit nem kell megsértened, ezüstöt kell oda s aranyat töltened: úgy jár ott is jobban az kerék, ha kened.« Az érkező Hermes a Sással való egyezséget ajánlja, mint a kinek még kinőhet a tolla és akkor az *Oroszlány*nyal és *Tiberissel* összefogva elsőtétítheti a *Hold* ragyogványit. De Vénus üres rémitésnek ítéli Hermes beszédét. A Haza jól tudja, mit bír tenni a Hold, a kivel már egy nemzet sem mérkőzhetik.

»Eleget sürgetted másutt is dolgodat:
De ott nem akarták viselni gondodat;
Oda kellett azért vetnie horgodat,
Hol erősitheted tántorgó sorsodat.

Nincsen regulája az szoros szükségnek,
Az kit találhat, azt veszi segítségnek,
Vesztett dolog hinni ott az reménységnek,
Hol csak a szó-adást tartják elégségnek.«

Reggel leveleket irattak és országos gyűlést hirdettek. Bement arra Thököly maga is pompával, páros gerliceként — clete párjával, s mindenki helyben hagyta Vénus javallását. A »rongyolt Hazának személye« pedig könyezve borúlt új urainak labaihoz, egyedül beléjük helyezve boldogtalan szívének minden reményét.

Gyöngyösit elragadta a mámor. Azok közé tartozott, a kik föllekesültek a nemzeti ügy sikerein, és gyűlölettel kialtoztak vezetőiről, a mikor bukása fölött állottak. Egy sem volt a magyar költők sorában, ki a török szövetség mellett hangzatosabb verseket készített volna; s het esztendő múlva mint »török cimborá«-ról beszél a kassai gyűlés magasztalt hősről. Ha megkérdézhetnők, azt felelné, hogy most már tisztabban lát, és ez a felelet valóban illenék szelleméhez, melyből hiányzott a lángész szenvedélyes határozottsága és magas szárnyalása. Nyárspolgár volt a költészetben, és nem volt egy esz-

Thököly Imre.

méje sem, a melyet a józan, közönséges polgárok ezer év óta nem ismertek, vagy a gimnáziumokban és a klasszikusokból meg nem lehetett tanulni: élete egyetlen nagy gondolatot sem valósított meg, mint a lángeszű embereké, mely kiragadná a közönséges halandók árjából. Érzéketlen volt a valódi lelki nagyság iránt, mely ritkán illeszkedik a meglevő általános szabályok kereteibe, sőt felkavarja az élet csöndjét, de bukásában is tisztító hatást gyakorol és részvétet gerjeszt. Ép oly kevéssé ismerte Thököly szerepének fontosságát, mint a valódi nemzeti érzületet, melytől távol állott, mint mindent, a mit csupán valóban mély tekintet tud észrevenni. Az alázatokodó, élelmes és ügyes prókátor és síma szájú megyei nagyság, mint a legtöbb humanista, költészetében is csupán a felületen jár. Szószaporító elbeszélései egytől egyig elárulják a kerekdedség iránt való érzék s jellemalkotó erő hiányát, mely az objektív költészet mélységének fő-fő mérője. Nézzük Kemény János emlékezetét.¹ Vesselényiné, Lónyai Anna özvegyesgre jut. Röpül a hír mindenfelé s eljut az Aranyos vizéhez, Gerendre, a szintén özvegy Kemény Jánoshoz. A lovagias férfiú be sem várja, míg a holtat eltakarítják, és szerelmi ajánlattal küldi követét Annához. Az üzenet a temetést követő nap átadatik, de «ezt nem reménlett erős szók követik». Volt egy Censabria nevű asszony, a ki nagyon vágyódik Kemény szerelme után. De később a terv sikerül és Anna beleegyezik a házasságba. Akkor háború tör ki. Rákóczi György a török tilalma ellenére Lengyelországba indul, hova Kemény is követi. A svéd és kozák szövetségesegek cserben hagyják őket és a sereg, maga Kemény is a tatárok fogságába esik. Sok baj és szenvedés után, különösen Anna segítségével, végre kiváltják, mire a két szerető boldog házasságban egyesül. — De Erdélyben csakhamar rosszra fordulnak a viszonyok. Rákóczit a török leteszi a fejedelemségből és Rédeit nevezi helyébe. Rákóczinak sikerült a gyöngé embert megsemmisíteni és levont méltóságát újra fölvenni. Hanem a törököt nem verhetette vissza. »Mégfesté a földet kiontott vérével, a gyalui mezőn sebesült testével, a hol sok pogányt ölt tulajdon kezével, maga is elfogyván akkor lett sebével.« Barcsai lett fejedelemmé az elpusztult országban, mely hovatovább haladt a végromlás felé. Az urak Keményhez fordultak: szánja meg hazáját, vegye át a kormányt s fordítsa jobb felé az ország hajóját. »Azért ezektől is Kemény viseltetvén, s az haza szerelme veséjét égetvén, Barcsai is nem kis bosszúval illetvén«, megindult Barcsai ellen. Az állhatatlan, ingó elméjű fejedelem nem bírta ellenállni. Lemondott, és a rendek Keményt választották urukká. Minden szépen indult s végbe is ment volna, ha Budai Péter, ki minap elszökvén Erdély országából, a portán tekergett s élt hazugsá-

¹ Porából megelégedett Phoenix avagy a néhai Gyeromonostori Kemény János erdélyi fejedelemmek . . . emlékezete. Lőcse, 1693.

gából: a szultánnal el nem hiteti, hogy Kemény a római császár őfelségével praktikál. Mindenünnen megindult a török Erdély felé: Ali

Kemény Janos.

Nándorfejevárról felül, Izmael Budáról gyönyörű sereggel. Nincs más mentesség, mint a császárhoz fordulni segítségért. Bécsből nagy rákháton megindul Montecuccoli, »immár is madarát a győzedelemnek mellyesz-

tik,« de benn az országban meglátják a török nagy sokaságát, aztán hiába kéri őket a magyarok maradásra. »Nem kívánnak beljebb olyan véggel menni, törökkel harcolniak hogy meg kelljen lenni, hanem inkább készek útát hátra venni.« Kemény újra egyedül állott, de nem esett kétségbe. Őszig megerősítette legalább a féltőbb helyek őrségeit s téli szállásra vezette seregét. Tudta, hogy a töröknek csak egy része fog hátramaradni; ha kikeletkor rajtok út, Erdélyt megmentheti. — Montecuccoli újra segítségére volt és tavasszal bokros reménnyel indultak az ellenség ellen, a ki ébren várta őket. Ali pasaék Temesvárt »nem kötöttek őnt a dolgok lábához.« A ravasz Kucuk pasa szerencsésen bejutott Erdélybe s még aznap, véletlen-váratlan ráment a szétszórt magyar-német seregre. Vitézül harcoltak mind a két oldalon, de kevés volt a magyar, Kemény János ott halt meg hőshöz méltóan a levágott ellenség halmai között.

Igy peccélte meg édes hazájához
 Szíves szeretetét, az melynek dolgához
 A ki azután fog, úgy nyuljon kardjához,
 Hogy ne szabja azt is az maga nyakához.

Az fogják mondani, ez a szerkezet nem mesterkelt, mint a Murányi Vénus vagy a Thököly Házassága, és ez a megjegyzés valóban helyes. Gyöngyösinek nincs realisabb költeménye, úgy kapunk csaknem mindent, a mint valóban szokott történni, izetlen allegóriák és a cselekvénybe rángatott istenek léhaságai nélkül. Emberek között járunk, a kikben nem fantomok rakják a tüzet, mint valami boszorkánykemencében. Gondoljunk a legmegragadóbb részre, az erdélyi expedicióra, mely valóságos fénypontja Gyöngyösi költészetének. Igazan mondottak róla, hogy a hazafiság kultuszával van megírva, hogy kerekdedebb a cselekvénye, tisztább a magyarsága, természetesebb a folyása, mint költője bármely munkájának. Gyönyörködünk benne és megbámuljuk a magyaros színnel tarkított török sereg hosszú, kápráztató leírását. Sed nunc non erat his locus: nem a leírásnak, hanem az egész fejedelemségnek. Gyöngyösi maga elé veszi a feldolgozandó tárgyat, szétszedi részekre, aztán csoportokat csinál belőle — a logika törvényei szerint. I. Mondassék el Lónyai Anna szívének megnyerése. II. Kemény fogsága. III. Kemény erdélyi fejedelemsége . . . Így tanulták a retorika szabályaiból, es senki sem kérdezte, hogy művészi szempontból a III-nak tulajdonképen mi köze az I. és II-höz. Azt mondja, hogy Censabriaért »feje senkinek se főjön«: de olvasói közt nincs egy is, a ki ezt a vérmes remenyű intést teljesíthetné. Fő érte a fejünk. De Gyöngyösi nem tudott vele mit csinálni és kilökte a cselekvényből, melyre, míg benne volt, sem gyakorolt semmi hatást. Nincs rá szükség, fogalma sincs értékéről, melyet csak egy közepes valódi epikus

föltétlenül kamatoztatni törekedett volna. Semmit sem tudott a jellemek és a cselekvény kölcsönös hatásáról és semmit annyira el nem hanyagolt, mint a jellemeket. Az ő férfi- és nőalakjai csaknem mind egy kaptára készültek és bábokhoz hasonlítanak, melyek *nagyon szépre* vannak festve és a legjobb minőségű ruhát viselik, de ide-oda kell ráncigálni, hogy megmozduljanak és úgy tegyenek, mintha élhének. Mindenre alkalmasak és elvégeznek mindent, halálosan belészeretnek soha sem látott lényekbe, hidegek és megfontolók, szenvedélyesek és könnyelműek, a mint alkotójuk kívánja. Gyöngyösi meg tud magyarázni és megmagyaráz akármit. A fátum, a mithologia és a régiek példái rövidebb-hosszabb elmélkedésekbe foglalva igazolnak mindent. Ha volt Fábius Cunctator, Kemény is lehet azzá; ha voltak, kik vakon rohantak ütközetbe, miért ne tehetné meg ugyanő is?

Az 1668-iki őszi szomorúan köszöntött be a költőhöz. Valami »átkozott hirharangok« ellene háborították úrnőjének szívét, a ki nem késik komornyiki hivatalából a kis Balogvárra számkivetni. De »az udvari tündérség« akkor sem enged neki nyugovást, hanem »az szolgálójáról vészen okot ok nélkül, s azt deli Dianának, szép Helenának s kacér Vénusnak hirdetvén, olajt tölt az tűzre, újabb nehezteletést támaszt ellene.« Pedig — minthogy már éppen szerzetes zabola alá fogta életét: keresztvetés nélkül csak reá sem merne nézni, félvén az tentatiótul... Vagyon ugyan egy kis specialitás rajta, mert szintén olyan felsoldarú, mint Hannula uram, a murányi tisztartó néhai *Diligó*-ja, de azzal nem csinál az ő állhatatos szívében botránkozást.¹ Csak szomorúságot érez a meg nem érdemlett büntetés miatt, várva, hogy Isten idővel elveszi vállairól, s ha fényes napot nem is, neki is viraszt valami homályos hajnalt valamikor. És némi humorral teszi hozzá: »Kegyelmes asszonyom, bizvást ünnepet írhatna az Lőcsei Kalendárium holtom után az én nevemre, és az szűzeknek serege litánia gyanánt áhítatosan énekelhetné az processiókban: Sancte Gyöngyösi, ora pro nobis!... ha olly töredelmes lehetnék Istenem ellen cselekedett bűneimről, az melly megkeseredett vagyok azon, hogy illy nagy kedvetlenségében jutottam Nagyságodnak. Vajha néhai kegyelmességének bár csak némely részecskéjében juthatnék még valaha: kész volnék akármedly poenitentiás szenvedésre, — noha nem vétetem soha annyit, az mellynek érdeménél már is többet nem szenvedtem!²

Mondják,³ hogy ezekben a szomorú napokban egy költemény eszméje fogamzott lelkében, a mely tagadhatatlanul leghomályosabb

¹ Gyöngyösi levele 1669. május 4. Széchy Máriához.

² U. o.

³ *Fülep Imre* értékes cikkében, Phil. Közl. első Pótköt. 91.

munkája,¹ Valódi es költött hibáiért vezekelve költészetében is óvni akart bennünket Cupidó nyilaitól, a ki csabos ígéretekkel csalogat, de ha hálójába kerit, a nyomorúság özönét zudítja fejünkre. O maga szintén találkozott Vénussal, a ki — csodálatoskép — arra kérte, hogy segítsen neki elveszett fiát, Cupidót megkeresni. Útjában találkozik Cupidó rabjaival; látja gyötrelmeiket és Dianához könyörög, ki pártját fogja Cupidó ellen és megvédelmezi.

Én pedig Diana lábához borúlok,
Köszönöm, általa hogy megszabadúlok,
Esküszöm, így többször meg nem bolondúlok,
És veszemre bogár után nem indúlok.

Nem kívánom soha Cupidót ösmernem,
Annak moslékjában szívemet kevernem,
E szüz asszonyt fogom örökké tisztelnem,
S az tiszta életnek ruháját viselnem.

De Diana nem tartja elég erősnek fogadása teljesítésére, kézen fogja s négy nimfat mutat neki, hogy válaszszon közülök egyet.

Az kívül mikor jutsz igaz szeretetben,
A házasságbeli istenes szeretetben,
Lészen úgy is részed a tiszta életben,
A szemérmességet tartván őrizetben.

Aztán vadászni mennek. Diana egy szarvast, egy kant és medvét ol meg, példázva, hogy a költő ellen Cupidó is három fenevaddal fog fölkelni: a testtel, világgal és ördöggel. De csak vigyázzon, biztatja Diana, és diadalmaskodni fog:

A jó hit, reménység, isteni félelem,
Szeretet, böjt, szegényt tápláló kegyelem.
A szíves könyörgés s tűró engedelem
A te oltalmadra derek fejedelem . . .

És a költő végül a következő szavakkal könyörög az istennőnek:

Alázatossággal borulok lábához,
Ne vess meg, ha egyszer fogadtal magadhoz,
Tarts melletted: azért gyöttem udvarodhoz,
Hogy köteles legyek ott szolgálatodhoz . . .

Azt mondták, nem valószínűtlen, hogy ez a Diana Széchy Mária volt; és ezt a föltevést el lehetne fogadni, ha a költő maga nem vallotta volna, hogy Dianán «az Isteni malasztnak és gondviselésnek

¹ *Az Csalárd Cupidonak Kegyetlenségét meg ismerő és annak mérges nyilait kerülő tiszta életnek Geniussa.* Első hiteles kiadása Ruff Korneltől, Budapest, 1898.

segedelmét« példázta. Olyan valamit gondolt, mint Dante a Beatrice alakjával, de nem volt elég ereje hozzá, és szavain nem érzett a kegyelem hatása. Soha sem írt oly durva és tragár dolgokat, mint a Cupidóban, mely az ifjúság részére volt szánva és helyenként a legparlagibb társaságok nyelvén s tárgyairól beszélt. Ostromolni akarta a bűnt, de valójában terjesztőjévé vált ocsmányáigaiával, melyek a XVIII. század bárdolatlan izlésű, de jól érző emberét is megdöbbenettették. A nyomtatók és kiadók csináltak belőle jó tüzetet; és a közönség értette a költőjének szándékát, ki a »Rózsakoszorú«-ban¹ a földi kábaságokból az ég felé emelkedve vezeklett műveinek tévedéséért.

Mert a mit ottan feltettél
Elmédben s elődbe veitél;
Mínd hiabavalóság;
Sőt abban oly is lehetett,
Mely által sértést vehetett
A lelki ártatlanság.

Egy sereg verses imádságot és elmélkedést írt össze és adott ki, melyek Jézus életének különböző mozzanataihoz vannak fűzve és néha valóban meghatók. De egészben véve a vallásos költészet főséget, mélységet követelő terén nem termett babér a részére. A szerelem világába kell vándorolnia, hogy egészen otthon találjuk és tehetségének fölvilanó fénye és melegsége omoljon reánk; a hosszú, kényelmes magyar »Sándor-vers«, vagy helyesebben: ősi tizenkettős árján ringatóznia, hogy ritmusa elbájozza füleinket. S élete alkonyán még egyszer visszatér a regényes szerelmi históriák országába, honnan kiindult. Régi verses fordítás rongyaiból, melyek közkézen forognak, föltámasztja Heliódorus regényét, melynek eredetijét a magyar föld őrizte meg az enyészettől: Theagenes és Charikliát.² Egy magyar Charikliát alkot, melynek már régi névtelen munkásai sem ragaszkodtak végig a pogány író meséjéhez, ő pedig — Heliódorust nem ismerve — még kevésbbé ragaszkodhatott. A nemes Theagenes és Chariklia kalandos és megható történetével, a hű szerelem apothéozisával végezte költői pályáját, melynek népszerűsége nagyobbra nőtt, mint bármelyiké a magyar költők közül, és egy hosszú század volt rendíthetetlen bámulója. Mennyire gyönyörködnek ama Brontesek műhelyében, a hűl Kemény János számára a békót kalapálják, mily mohón olvassák szép leírásait, mekkora lelkesedéssel élvezik szép lírai részleteit, puha, színes költői nyelvének és ömlő verseinek báját, melyhez képest merő darabosság minden, a mit eddig hallottak. Nem, maradandóbb életet nem csupán

¹ *Rózsakoszorú, melyet az testté lett ige J. Krisztusnak és az ő édesanyjának . . . őt rendbeli kiváltképen való örömeinek, keserűségének és dűcsőségének fejtér és piros rózsáiból kötött.* Lőcse, 1690.

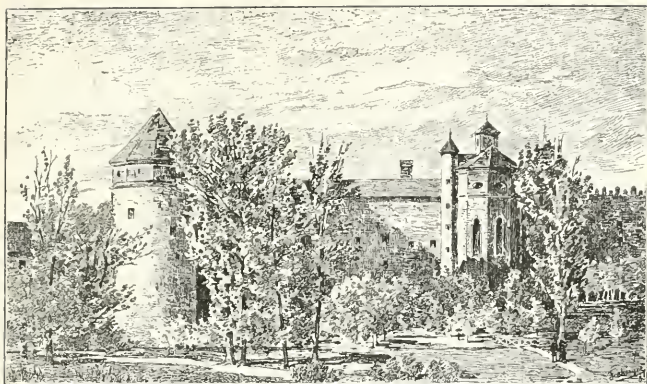
² *Új életre hozatott Chariclia.* stb. Lőcse, 1700.

a szerkezet, a jellemzés, szóval a műfaji belső erő biztosít; a tények a kiválóság mellett döntenek, a melynek joga van bármiben nyilatkozni. Gyöngyösi gyöngye epikai költeményeket ír, de mint lírikus, mint leíró, mint verselő és a költői nyelv virtuóza három-négy emberöltőt tart lázas gyönyörűségben és megmarad költőnek, a kiből egy-egy részletet mindenkor szívesen olvasunk. Az ő génusza nem mély s nem forró, de meleg és sima, bírja a szépen szólásnak titkait és először foglalkozik öntudatosan a magyar költői nyelv megteremtésével. Hirdeti, hogy más a vers és a próza nyelve, bátran él a latin verselés fogásaival, melyek a magyar beszédhez illenek, hozzányúl a mondatfűzéshez, fölkeresi a tájszavakat, hangoztatja a »költői« szavak jogát és rámutat a képek fontosságára. Egész reformot, egész új irányt indít, melynek sikerült példáit műveiben nyújtja. És ha itt-ott elbotlik, s deák szókat kever szólásába, semmi: ez a dikció még mindenkor nemcsak új és költői, de úgyszólván minden ízében — magyar.

És »valahányszor a magyar költészet és nyelv oda jut, hogy idegen befolyástól lesz szükség menekülnie: mindannyiszor nyereséggel fordulhat vissza a néphez s az irodalomban Gyöngyösihez.«¹

¹ Arany János, Prózai dolg. 280.

Lonyai Anna névalírása.

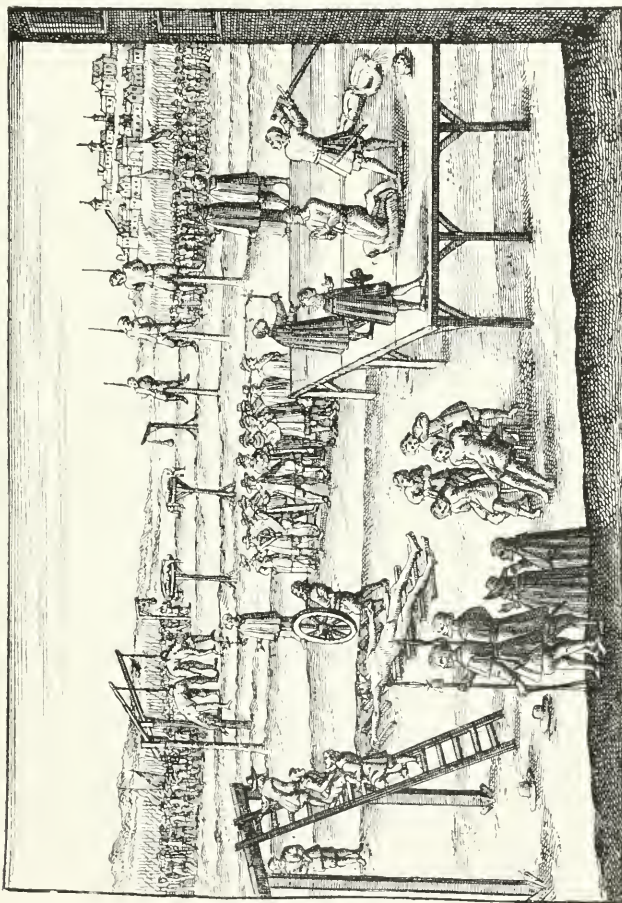
A Thökölyek késmárki várkastélya.

II.

GYÖNGYÖSI KÖLTŐ VOLT, de nem korának költője. Művei nem fejezték ki híven annak a nemzedéknek lelkét, melyben nagy érzések viharja tombol, megbántott önérzet haragja zúg, a szabadság rajongó entuziazmusa lobog bámulatra méltó erővel, és bár örökké fájdalmas, de dicsőségtől ragyogó lapokat ír a történelem könyvébe. Micsoda ennek a tranzigálásra kész táblabírónak sima, édes hangja a köznyomor üvöltöző jajkiáltásaihoz, e harsogó elszántsághoz, mely a keserűség, velőig ható gyűlölet tüzét, a haza és függetlenség nagy neveit hordozva, lázas szívben és ajkon, rohan vészbe és halálba, nem ismerve mást, mint a bosszút s a szabadságot, micsodák a Gyöngyösi mesterkelt, cukrosvíz-ízű történelmi ehhez a rettenő zivatarhoz, mely végig száguld a Lajthától a keleti Kárpátokig, széttépve a gátakat, megújítva az életet és dörgésével megreszkettetve a zsarnokságot. Önkénytelen a régi középkor nagy nemzeti visszahatásai jutnak eszünkbe, a melyeket hasonlókép idegen törekvések támasztottak, de a melyek tartalmokban és megjelenésökben mégis roppantul különböznek a XVII. század fölkeléseitől. E különbség mindennél világosabban mutatja azt az emelkedést, melyet a magyar faj megtett, és becületére válik szívósságának. Sokat szenvedtünk a töröktől, de a német nemcsak a húsba

vágott be, ezek az urak, kik Bécsben éltek és nagy keresztényeknek mondták magukat, nem átalították a pogánytól elcsigázott organizmus legfontosabb szerveit és úgyszólván csontrendszerét tenni támadás tárgyává. Az uralkodók egymásután megesküdtek a magyar alkotmány megtartására és — mint mondták — tanácsosaik, a kik gyűlölték a magyart és utálták a szabadságot, egymásután mérettek rá velök a legsajgóbb csapásokat. 1664-ig lehettek vérmes hazafiak, kik hitték, hogy Magyarországot a magyar faj ragaszkodása királyához — fogja talpra állítani; 1664 után mindenkinek éreznie kell, hogy a nemzetet Bécs felől fenyegeti a végveszély. E keserű, fájdalmas meggyőződés mint a villám cikázik át egyesek és tömegek szíven s válik megteremtőjévé az új korszaknak. Lojalitásukról ismert és katolikus főurak, dúsgazdag arisztokraták és egyszerű kisnemesek tanakodnak és keresnek ótalmat a töröknél, a francia királyságnál. És mikor az elárult vezetők feje a bakókéz alatt porba hull, menekülőkké, földönfutókká lesznek. Jön a rémuralom, melyhez hasonlót a spanyolok fejtettek ki Németalföldön. Megrohanják a »gyanús«-akat — és gyanús mindenki, a kinek valamije van. Már 1670 végén több mint kétezer nemes és tehető ember ült fogságban s több mint három millió értékű ingatlan s legalább négyszer annyi ingóság: a Thököly-, Nádasdy-, Zrinyi- és Bocskay-családok kincsei jutottak elkobzás útján az udvar kezére. Az idegen hadak ellepik Felső-Magyarországot és rettenetes zsarolásaiknak nem volt, a ki gátat vetett volna. Az adókkal megterhelt, a katonaságtól mindenéből kifosztott nép seregestül menekül török területre, főképp a protestáns, melynek léte egyáltalában nem biztos többé. Azt mondják: a protestantizmus az árulások és pártütések folyton fenyegető forrása, a protestánsok felségárulók, kiket ki kell pusztítani. És megkezdődik a visszatérítés, templomok, iskolák elvétele hatalommal, fegyverrel. Nincs sehonnét segítség, Erdély a töröktől nem mozdulhat, a megszáporodott bujdosók hiába rendeznek fölkelést. A rendezetlen csapatokat a rendezett idegen hadak szétszórják és tovább folyik az embervadászat s vérengzés munkája. Egyszerűen eltörlik az alkotmányt, pörbe fogják az összes protestáns papokat és tanítókat. A ki áttér, mehet szabadon, az állhatatosak kínos fogságba, részben gályarabságra kerülnek, a futó, menekülő emberek ezrei válnak török alattvalókká és veszik föl a mohammedán hitet, vagy szaporítják a bujdosók elkeseredett tömegét, mely dülja és fosztogatja a királyi terület határait és a császári tábornokok legretentőbb bosszúját hívja ki. Semmi sem biztos többé; a kit a rémuralom nem bánt, pusztítja a kuruc, megemészti az idegen zsoldosnép, mely üti, veri a magyart és embertelenebb hozzá a töröknél. Rettegés, kétségbeesés ragad meg mindenkit e szörnyű hat év alatt, míg út a reménység órája. Franciaország segélye talpra állítja a bujdosókat, de Thököly Imre kiváló

egyénisége szükséges, hogy a tömeg egységgé olvadjon, és 1682-ben úgyszólván egy csapásra kerül hatalmuk alá az egész Földiek. A kuruc csapatok dűlva és pusztítva nyargalnak be osztrák földre.

Az árvavárallyai vérengzések.

török és magyar fejedelemnek ismeri el a vezért, s faja megszabadítójául üdvözlí. E fényes siker még a legvérmesbeket is bámulatba ejtette. Sokan már-már a régi erős magyarság virágkoráról álmódostak. Hittek a félhold győzhetetlenségében és nem tudták, a mit kül-

földön már sokan éreztek, a török hatalom bekövetkezendő hanyatlását, mely Bécs ostromával világossá lesz és meglepő rohamossággal semmisíti meg minden reményöket. A másfélézázados pogány uralom bukása elsöpri a kuruc fejedelemséget, Thököly messze, Kis-Ázsiában elhagyatva, egyedül feleségétől, a magyar asszonyok legnemesibekétől kísérve, éli végső napjait; és Buda és a magyar várak hiába szabadulnak föl az iga alól, a magyar nemzetnek nincs öröme többé benne.

A harcokban bőven ontotta véré, a hadi költségek legnagyobb részét ő viselte, s a császári hadak ő ellene mégis ép oly irtó háborút viseltek, mint a török ellen. Bármi hőn óhajtotta egykor a török iga alól a felszabadulást, az immár oly módon történt, hogy a megmaradt csekély lakosság a múltat eszményi állapotnak tekinté a rettenetes jelenhez képest s mindenütt fájdalmasan emlékezett vissza az annak előtte való boldogabb időkre.¹

Magyarország összezúzva feküdt a győzők lábánál, kizsarolt, részben idegenné vált arisztokrataival, elszegényedett és a helyzettel soha ki nem békülő kismeseivel, idegen városi polgárságával, megfogyott, koldussá tett parasztjaival és bujdosó szegénylegényeivel, a kiket a harcok szerencsétlen sorsa a megélhetés minden eszköztől megfosztva, úgyszólván belekergetett a rabló életbe. Korábban legalább a török terület bizonyos virágzásnak és jólétnek örvölt, most lassanként ennek is vége. Bécsnek voltak lángeszű vezérei, de a nagy emberek sikereit a legnyomorultabb fickók tettei mocskolták be, a melyek »minden magyar szívébe vérbetűkkel vannak beírva«. Újra elkezdődött a megtorlás, a »gyanúsak«¹ üldözése. Carafa császári tábornok Kassán három nap alatt tizenhét ártatlan embert végeztetett ki dűhében, hogy a Zrinyi Ilonától védett Munkácssal semmire sem mehetett, és Lipóttól utasítást nyert »dicséretes«¹ munkája folytatására. Sokan Lengyelországba menekültek, mindenkit rémület fogott el, senki sem bízhatott ártatlanságában. Gyöngyösről, Vácról, Jászberényből, Esztergom vidékéről elűzték a protestánsokat és megtiltották, hogy bárki a vallás-szabadságot biztosító törvényekre hivatkozni merészeljen. És a mikor megölték a szabadságot és keresztülgazoltak jogon és törvényen, nem titkolták, hogy tervük az egész magyar faj kipusztítása. Kollonics bibornok egész leplezetlenül megmondotta, hogy Magyarországot mindenestül vagy részben németté kell tenni: »hogy a királyság vagy legalább nagy része germanizáltassék, a forradalmakhoz és zavargásokhoz szokott magyar vér a német által mérsékeltessek s ezzel természetes, örökös kiralya és ura iránt állandó hűséghez es szeretethez szokjék«. Gyűlölte a magyarokat és teljes erővel fogott az idegenek letelepítéséhez. A magyar birtokosokat bir-

¹ Szilagyi, A magyar nemzet tört. 7. köt. 458.

Zrinyi Hona.

tokcímeik igazolására kötelezik, a mi az utolsó másfél század szörnyű változásai után főkép a hódoltság területére nézve rendszerint lehetetlen. Óriási területek, a melyekre nézvést meg sem kísérlik az igazolást, szállanak a kincstárba, melynek már elkobzások címén is roppant vagyon volt birtokában; sok jó magyar család koldusbotra jut, elvesztve földjét, mialatt az udvar özönével telepíti az idegen elemeket és teszi úrrá a nyomorúlt országban, melynek igazolt birtokosai »válságot« kötelesek fizetni őseik örökéért, s folyton harcok közt élő parasztsága 1683-tól 1690-ig harminc millió forintot fizet adóban: hét év alatt többet, mint a töröknek száz esztendő alatt. Egész falvak népe bujdosik az erdőkbe, mivel fizetni nem bír, a durva veréssel, kínzással dolgozó katonai ekzekució előtt; sokan megölik magokat, mások feleségöket, gyermekeiket a törökhöz viszik és rabszolgának adják el, csakhogy az adót megfizethessék... Nincs az a toll, mely nyomorúságukat és zsarnokaik embertelenségét hiven lerajzolhatná. A földesurak roppant terheik közt rajtuk vettek kárpótlást és mint az oktan állatot, dolgoztatták őket, mialatt nem maradt semmijök és kiki legfeljebb lelkét mondhatta magáénak. Mindenki részére volt némi enyhülés: az arisztokrata dőzsölt, a birtokos nemes hallgatott és gazdálkodott; csak ez a nyomorúlt tömeg fordul hiába mindenfelé. Pedig a számuk aránylag még mindig nagy és folyton újabb rétegekkel szaporodik. Az egytelkes nemesség, a felosztott végbeli katonaság, mely társadalmilag előbb is egész közel állott a parasztsághoz, életmód és műveltség tekintetében attól alig különbözött, elnyomva, tönkre juttatva, szintén velük érez, átkozza a hatalom birtokosait és válik a nemzeti ellenállás elbúsult, haragos tényezőjévé. Ez a tömeg folytonos forrongásban áll, készülődik a bosszúra és telve harci vágygyal, lesi a pillanatot, hogy zsarnokain, a német katonaságon, hivatalnokokon és földesurain bosszúját kitölthesse. Ki-kitörnek, dúlnak és fosztogatnak, szétverik az ellenök küldött csapatokat s végre nagy, országos mozgalommá egyesülnek. Csak tekintélyes, elismert vezérre van szükség, hogy újra fellobbanjon a forradalom és átzúgja az országot. És nem kell sokáig várniok. Künn, Lengyelországban egy nagy bujdosó ette a számkivetés kenyerét, kinek nevéhez a magyar faj dicsőségének és szenvedésének fénye és árnya fűződik. Rákóczi Ferencre, az üldözött, vérpadra hurcolt Zrinyiek unokájára, Zrinyi Ilona gyermekére gondolnak, kit Bécs gyermekkorában elszakított anyjától, aztán börtönbe vetett, honnét csak szökéssel bírt szabadulni. És nem várták hiába, bejött, s ez a szegény, földhöz ragadt tömeg, a mely sirva ölelte lábait, hogy eljött, s a melyről az ellenfél gúnyosan hirdette, hogy tisztjei »gulyások, kanászok, borbélyok és szabók«, hősök seregévé vált, mely nagy eszményekért harcolt és megverte a jól fegyverzett s táplált nemet hadakat. Magyarország egy csapásra benne volt a for-

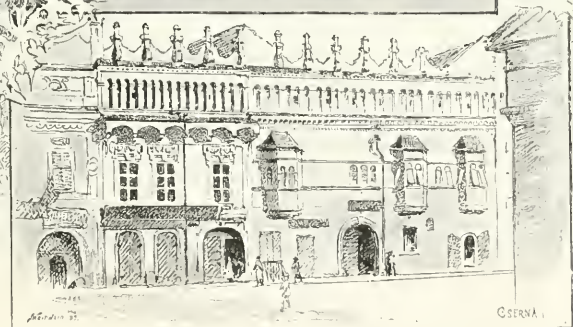
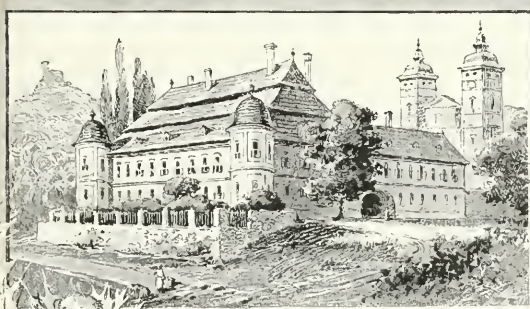
radalomban, mely első sorban a népé, de hovatovább egyetemes jel-
leget ölt, a nemesség zömét, az arisztokraták egy részét csatlakozásra
bírvá. A külföldi ezredekbe sorozott magyar katonák hazaszökösnek,
az idegenben bujdosók visszatérnek és az udvar kiváltképen csak

II. Rákóczi Ferenc gyermekkori arcképe.

pénzért megvett rácjainak vérengző csoportjaira számíthat. Soha az
embereket mélyebb gyűlölet s magasztosabb lelkesedés tette nem
ragadta. Urak és parasztok, papok és világiak, katolikusok és protes-
tánsok vállvetve fognak fegyvert »pro patria et libertate«; még a
jámbor nagyszombati jezsuita páterokat is elkapja a tűz, és szabad

csapatot alakítanak deákjaikból. Bécs kegyelmet, javakat ígér mindenkinek, a ki egy felkelőt is megöl. Azt hiszik, hogy »így az egyik farkas a másik felfalására ösztökélhető« — de a nép rendületlen áll vezérei mellett és fegyverrel válaszol a kísértésre. A nemzeti érzés tomboló erővel tör ki mindenfelé és mindenben. Magyar ruhát öltenek, az utcán letépi az emberről a plundrát s leütik fejről és sárba tapodják a kalapot. Csupán a főpapság és az arisztokrácia többsége marad hidegen és rázza fejét rosszalólag. De hiába: Erdély lelkesedve választja Rákóczit fejedelmévé; 1704 elején a Dunántúl szintén csatlakozik a felkeléshez, a kuruc hadak ölik-vágják a rácságot, bekalandozzák Stiriát, Alsó-Ausztriát, és újra meg újra nyomúlnak égetve, zsákmányolva Bécs faláig. Valóságos népháború ez: a gallok harca a légiók ellen, a vitézség, az elszánt önfeláldozás, személyes hősiesség, bravúrok szünni nem akaró láncolatával, mely örök dicsősége, és kétszáz esztendő sötét nyomaival, melyek az egész mozdalomnak mély, tragikus jelleget kölcsönöznek. E seregek élén nem áll vaskezű, gyors elhatározású katona, csupán egy nagyszívű és nagy eszű ember: a tömeg lelkesedik; de nincsenek anyagi eszközei és folyton hiányt szenved katonailag képzett vezetőikben, a kik fegyelmezni bírnak és a zsoldos seregek vas falankszával szemben diadalra vihetnék. Tíz meg tízezrek állnak a zászlók alatt, de a sok ezer közül alig hatezer valódi katona, katonai szervezettel és felszereléssel. Valóban, a magyar jelentékeny külső segítség híjával, nemzetül harmadfél millióra olvadva, másfél-százados rabságtól és zsarnokságtól elcsigázva, szinte vadonná lett földjén, küzdve döghalállal, egy csomó dühös nemzetiségtől írva, a legvérmesebbek is alig gondolhattak sikerre. Csodákat műveltek öt év alatt és volt idő, melyben harcaik közel győzelmeiről álmodozhattak: de lassankint kiapadnak utolsó erőforrásaik, reményeik, melyeket a külpolitika táplált, egymásután mennek füstbe és úgyszólván egy csapásra válnak semmivé. A trencsényi ütközet — 1708 aug. 3. — után csak a romok megmentésére lehet gondolni. Magyarországról kitént, hogy a nagy német hatalom megtörésére képtelen; azonban megmaradt *magyarnak*, mint a kurucok akarták, és bebizonyította, hogy nem lehet összetörni. Az elhullottak nem támadhattak föl újra, sokan sebes szívvel költöznek idegenbe, hogy mint nagy törekvéseik mártírjai, földönfutókul végezzék pályájukat; de a nemzet élvezni fogja küzdelmeik gyümölcseit és az utókor megadja nekik a koszorút, hogy nem harcoltak hiába. Magyarország középkora bezáródott velük, és azok, kik a lezajlott harca visszanéztek, meg lehettek a látvánnyal elégedve. Úgyszólván az egész fajt egyesülve látták a küzdelemben, a mely anyagi szenvedésekből indult, de hovatovább nagy eszmék kultuszává magasztosult. A mindennapi élet elhozta visszaéléseit, sőt bűnceit: a féktelen düh es bosszúállás, a visszavonás és féktelenség fölütötte fejét

A makovicei vár, a zborai és eperjesi Rákóczi-kastélyok.

a tusában; de az embereket áthatja a szabadság rajongó szeretete, a nemzeti érzés lángja, egy sereg politikai és vallási eszmén csüngenek, a melyek odatarroznak a haladás nagy kincseihez, és a hősök magasztos önfeláldozásával ontják értük véreiket. Hirdetik a vallást, de türelmesek és nem kívánnak egyebet a törvény tiszteleténél. Századok tapasztalatai megtanították őket, hogy az anyagi javaknál vannak értékesebb dolgok a világon, és vezérek a harcos dicsőségén kívül, melynek vágya közös vonásuk, bírnak lelkesedni a munkásság vívmányaiért. Valami úri, sőt arisztokrata szellem hatotta át köreiket, a mely nem csupán fényes, sokszor kápráztató ünnepeikben, mulatságaikon, ruházatuk pompájában s ékszereikben nyilatkozott. Szerették a zenét, a művészeteket, tudományt és költészetet, és szívesen áldoztak szellemi dolgokra. E gavallér katonák iskolákat alapítanak és pártolnak, művészeket tartanak udvarukban, műkincseket halmoznak össze, költőket, történetírókat olvasnak, sőt maguk is foglalkoznak irodalommal. Thököly, Rákóczi, Bercesényi, Károlyi Sándor, Bottyán, Forgách Simon, Rádai Pál nemcsak forgatják a tollat, vannak köztük kitünő szónokok, élesesű diplomata, költői szellemek, ügyes napló-, levél- s emlékirat-szerzők, kik egy sereg nyelvet beszélnek és mint francia stiliszták ép oly jók, mintha magyarul fejezik ki gondolataikat. Ebben a lovagvilágban meg lehet találni a lovagi szellem összes szépségét s finomságát, összeolvadva gyökeres, régi magyarsággal, melyet idegen hatás meg nem vesztegetett és a következő korszak már csak hírből és hagyományból fog ismerni. A viszonyok nagyot változtak körülöttük, főkép nyugat felől. Az ellenség már rég híve az újabb hadakozásnak, mely a személyes vitézséget háttérbe szorítja és az egyéniség kiválóságát a tömegek vasfegyelmélettségével cseréli fel; a kurucban fellobban a régi iskola szelleme, hogy még egyszer kápráztasson a hősök korának fényével, a mint a Hunyadiak kora és a török harcok felmutatták, és büszke romantikájával eltűnjék mindörökre. Az utolsó tárogatóhangokkal elnémul, megszűnik ez a világ, hogy helyet adjon az újnak. A magyar mint dalia elérte a fejlődés ama fokát, melynél magasabbra nem emelkedhetett, a tömegek visszavonulnak házaikba, hogy munkához lássanak és lassanként csöndes, munkás polgároká alakuljanak át, minők a művelt külföldön vannak. Volt annyira, hogy nagyobb rázkódás nélkül lépjen azon útra, melyet a viszonyok követeltek. A vallási változások fogékonyvá tették a szellemi élet iránt, elhalmozták iskolával és észrevétlenül megizlették vele a tudományt. Nemzeti önérzete kifejtett és megizmosult, jogait megtartotta, s végre elfáradva, kimerülve, be tudta látni, hogy a békés munka és haladás útján kell biztosítani jövőjét, és meg tudott nyugodni sorsában. — Hasonlitsuk össze ezt a magyarságot azzal, mely hetedfélszáz évvel előbb dühös fúriaként rohant a civilizáció zsenge alkotásainak szét-

rombolására. Látni fogjuk, hogy óriási lépést haladt előre az élet iskolájában. Élni akart eddig, most megkezdődik pályájának második szaka: és nem sokára ki fogja jelenteni, hogy haladni kíván.

Magyar nemes.

De előbb még tettek valamit. Dalaikban hátrahagyták büszke, sértett szívök fájdalmának, lelkesedésének s örömeinek emlékeit, melyek megmutatják, mit éreztek tusáikban. Mert van költészetük,

gazdag és becses és valódi népköltészet, a melyben a nemzet lelke szólal meg. A kuruc kornak nincs egyes nagy költője, hanem, a mint természetes, eláll a legnagyobb költő, a tömeg: ismert és ismeretlen dalnokaival, kiknek énekei szárnyra kelnek, százezrek közkinésévé válnak és harsognak a Lajtától a Kárpátok keleti koszorújáig, fűge írődeákjaival, kismemesseivel, értelmes közkatonáival és altisztjeivel, papjaival és tanítóival, kik az ő hangján szólnak s érzéseit a leghívebben tolmácsolják. Minden dalukba beleszövődik a haza sorsa, a nemzeti szenvedés, belévegyül a küzdelmek zajának büszke riadója, s még vallásos és szerelmi költeményeiknek is sajátos színt kölcsönöz. Úgy szólván folyton az országos események hullámzására irányozzák szemüket és azoknak hatását tükröztetik, miközben a legsajátosabb módon tárul föl egyéniségüknek különös jellege. Semmi, hogy a korszak külső történetét megírhatnák utánok: nyilatkozataik egy erkölcsi jelenséget tüntettek föl, melynek változásai kevésbé voltak az élet esélyeihez kötve: a kor magyarjainak erkölcsi képét rajzolták meg, és volt rá eset, hogy elérték a művészet színvonalát.

A magyar népköltészet kétségkívül már a kuruc háborúk előtt foglalkozott a vitézi élettel. A veszprémi hajdúk 1646-ban húshagyóra sós-borsos levelet intéznek a palotai rabló törökhöz, a ki csak pásztorokat tud lopni a Bakonyban, de vitézekkel nem mer szemben állni. Az égnek mindenféle áldását kívánják reája:

Lovad hátárúl nyakad megszakadjon,
Veszprémi sereg hátadon nyargaljon,
Tűz, víz, fűvő szél ellened támadjon,
Sas, varjú, holló fejedén károgjon . . .
Ha szidsz érte: súly feljen alfeledben,
Hetvenhétféle kosz te fejedén!

Rákóczi László 1662-ben Váradot akarta kezére keríteni; de rajta vesztett és szép balladás költeményben mondja el kalandja történetét.

Püspök városába hogy bémentem vala,
Nem sokad magammal — csak század magammal:
A váradi basa — vendégségben híva;
Egy cseppet sem késtem — csakhamar elmentem.
Mikoron bémentem a város kapuján,
Mikoron bémentem a város kapuján:
Egyfelül a basa fogá jobb kezemet,
Masfelül a pogány kötözi testemet . . .

»Mi dolog, vitézek, hogy engem kötöttök?
Mi dolog, vitézek, hogy engem kötöttök?«

— Talám azt tudjátok, hogy én rab nem vagyok? . . .
Héj, ha azt tudnátok: térdig vasban járok!

Megüték a dobot a piac közepén,
 Megfuvák a sípot a torony tetején:
 »Urak sallangossa, Rákóczi Sámuel,
 Uri méltóságod szolgaságra vál el!
 Kényén tartott tested térdig vasban hever,
 Kényén tartott tested térdig vasban hever.«

— Ha a tenger vize mind ténta volna is,
 Valamennyi fűszál mind penna volna is,
 Mégsem írhatná le kínjai sokságát,
 Melyekkel emésztik szegényt, ő nagyságát!

Aztán megszólal egy elszánt hang, melyet az Obsidio Szigetiana ébresztett a szégyenbe merült, alvó országhoz. Hirdetik a harcot mint a reménység egyedüli forrását, s meglep önbizalmuknak és elszántságuknak ereje.

Virtus még közülünk szintén ki nem szakadt,
 Noha sok muszurmány bátorságra fakadt:
 Sokszor magyar miatt török had megapadt —
 Most is éles kardunk hüvelyben nem ragadt!¹

Zrinyi Miklós halála különösen megdöbbenő hatást tett erre a magyarságra. Akkor halt meg, mikor vezérlő zsenijére nagyobb szükség volt, mint valaha, és Magyarország úgyszólván támasz nélkül s a leg-sivárabb megpróbáltatások előestéjén állott. A nép ösztönszerűleg érezte a veszteség nagyságát, melyet az elárvult családjával lehetett összehasonlítani. A költészetben felhangzik egy-egy elégia-szerű darab, mely a hőst siratva jellemző világot vet a megmaradtak szomorúságára. Elbeszéli utolsó óráit, magasztalják mint a »bölcsesség-követő úrfiak ékességét«, »földnek dicsőségét«, de különösen mint a »magyarok Hektorát.«²

Vedd föl gyászruhád Zrinyi-familia,
 Megholt nemzetednek ragyogó csillaga.
 Keservesen sirhatsz te is, Pannónia,
 Mert nincs országodnak immár pártfogója.

A vallás bizonyos szelid megnyugvásba olvasztotta fájdalmukat. Istenhez fordulnak, hogy ő ne hagyja elmerülni kis hajóját, s adjon szerencsét »szegény magyaroknak«. Mert csak benne bízhatnak már: az, a ki utána ezen a földön legfőbb bizalmuk volt és a pogány ellen legfőbb protektoruk: kimúlt a világból.³ Még mindig a törököt emlegetik és ellene kívánnak küzdeni. Oláh Gerő Kecskemétre vonultában előtálal egy özet. Mondja a lovának: »Édes lovam, fakó lovam, érjük

¹ *Fegyvert s bátor szívet . . . L. Thaly*, Régi magyar vitézi énekek. 1. k. 182.

² *Gyászének Z. M. haláláról*, U. o. 189.

³ *Keserv Z. M. halálán*. U. o. 196.

el amaz nagy özet.« A fakó ló csak eléri, Oláh Gerő csak ellövi. Mondja a ló: »Uram, uram, Oláh Gerő — ne kergess én rajtam özet, ha törököt nem fogsz, nem vágsz.« De csak vágta tovább, — »habos tajték róla szakad, elesvén egy árkon akad«. Mondja Gerő: »Vigy ki innen jó lovacskám, szépen nevelt jó mackócskám! Hidd el, bizony meghizlallak, őz után már nem nyargallak.« És megigéri, hogy ezután csak a török ellen fog menni.

»Éltem nem szánom hazámért, Királyom maradásáért:
Hírem s nevem lesz nyereség, Nem prédál többé ellenség.
Pörteleki, hazánk fénye, *Buga Jakab*, nagy reménye,
Jászberényi is népestül Majd hozzánk jön seregestül.
Ellenségünket töressük, Mérges nyíllal sértegensük.«

De csakhamar a költészet is arcvonalat cserél. Petkó Zsigmond pár évvel Zrinyi halála után nemcsak a török, hanem a »hajjas szomszéd« ellen hirdet harcot és ösztökéli a hazafiakat, hogy

Kiki immár vegye elől éles fegyvereit,
Koronáért, igaz hitért, az szabadságért,
Jó hírünkért, nemzetségünk maradásáért
Ne kímélje vérontástul erős karjait!

Valóban, egymást érik a honfibu és elégedetlenség hangjai. Mondják, hogy Magyarország elől tűz, hátul víz közé szorult; nem méz, a mit háta mögött barátjai beszélnek. A szép fa, melyen valamikor vígassággal rakott fészket a madár, kidüléshez készül.

»Leszedik, Tördelik Szállásadó gallyait,
Elhányják, Nem szánják Tüzre vetni ágait:
Vagdadják S azt mondják:
Nem kár vágni, Felbárdolni minden tagjait!«

A magyar nem tudja, kit uraljon, kitől féljen: »festett szóknak pompájával« veszik körül, és saját vérei munkálkodnak megrontásan.¹ És megtámadják a papokat,² kik az ország zsirját kiszívják, de védelmére nem áldoznak; dirigálják az ország dolgát, törvényt, causákat indicálnak, világi tisztekben válogatnak, csak azt nem nyerik meg, a mit nem akarnak. Régebben a nemzet gondviselője a palatinus volt, most a gubernátor egy hitvány plébánus,³ a német, olasz hive. Azt mondják: csak papvilág fénylik, a magyar alászáll. A kirallyal elhittették, hogy az eretneknek tett fogadást nem kell megtartani:

¹ *Thaly Kálmán*. Adalékok a Thököly- és Rakóczi-kor irodalomtörténetéhez, 1.

² 1671. *Thaly*. u. o. 8.

³ Szelepcsényi György, esztergomi érsek.

Istennek megesküdt igen erős hittel:
Országunkban nem bánt senkit üldözéssel.
Hanem három vallást megtart békeséggel.

És a romlott ország érzi s látja, hogy az állhatatlan hitét meg nem állja. — De nem is vehet győzelmet ellenségein, birodalma pusztul, »győzhetetlen császár győzetik mindenben.«

Rád néz igaz Biró, magyarok királya,
Meglásd, hogy megéget az papok igája!
Imé koronádnak fő oltalmazója
Az pogányhoz állott, ki volt őrállója.¹

Tapasztalja mivel hited hamis voltát,
Elvonád magyarnak régi szabadságát,
Pap-urakra biztad minden igazságát,
Nem hagyán békével lölkünknek jószágát!

Egy hosszú »Siralmas vers« meghatóan mondotta el, miképen bántak Czeglédi Istvánnal,² ki mint kassai pap »olyan törésre és fohelyre állítatott, a holott sok adversariusokkal kelle csatázni.« Ráfogták, hogy 1670 elején Erdélyben Apafitól segítséget kért a fegyverkező protestánsok részére. Erdély már akkor telve volt bujdosókkal és a felső vidék börtöneiben úri rabok tömege sinylődött. Czeglédi Istvánt megfogták és közéjük vitték, a rab urak pedig örvendezve látták maguk között és vallásos vigasztalást vettek tőle. Az ellenséget még ez is bántotta, mire külön egy búzás boltba zárták, hol annyira beteggé lett, hogy a maga erejéből mozdulni sem tudott. Végre hívei nagy jótállással kiszabadították, de pünkösdre (1671) új idézést kapott Pozsonyba. Halálos betegen, félholtan, az egész eklézsia sirása közt tették szekerre és vitték Nagy-Szombatnak. Útközben megható búcsút vett feleségétől, a ki folyton mellette maradt; aztán lelkes, szép üzenetet küldött paptársai részére:

Mondd meg az országnak lelkipásztorinak:
Az hitről, az hitről mostan tanítsanak!
A gyenge nyáj körül most forgolódjanak!
Most rakjanak mirhát a temjenezőben,
Most legyenek forrók s buzgók könyörgésben,
El ne veszsen egy is az Úr seregében, —
Mert számonként kérik őket jövendőben.

Azzal meghalt nyugodtan, a pozsonyi törvényszék bírái pedig megdöbbenve tudták meg, hogy »eljött Czeglédi: de holtan...«

¹ Zrínyi Péter, Miklós öcsese, a török segítségével akarta helyreállítani Magyarországot.

² Thaly, i. m. 18.

Egyesek valóban szívhez szóló hangon panaszolták, mit kell kiállaniuk a súlyos rabságban.¹ »Utcákról utcákra az nagy hévségben hurcolnak bennünket német kontösben; csak meg nem halunk az mészkeveresben. — Belincsben vetnek estve az tömlőcben, ott is az tömlőcben nincs nyugodalmunk, nem jön az nagy büzben szemünkre almunk, sokan étszaka csak mind talpon állunk. — Másnapra virradva az oficérek visznek, kezeinken az vasbelincsek: hosszú napestig sok pálcaütések esnek hátunkon, keserves verések.« Elaláltak immár a nagy éhségben, de inkább meg fognak halni, mint »néma bálványrak« fejet hajtani.

Akkor mi is több mártirokkal
Mennyben énekelünk teli torokkal;
Csak azt imádván az szent angyalokkal,
Ki megkoronáz örök boldogsággal.

Nincsenek hímes szavaik, hogy a képzeletet csiklandozzák velők, de ez az igazság, lelkök eszményi elszántsága, bizalmuk ereje és magasztossága jobban beszél minden szóval vagy festésnél, s hatását sorsuk mély igaztalansága fokozza. — Mások — negyvenhét társ közül hárman: a pápai, győri és veszprémi eklézsiák pásztorai — óráról-órára várva, hogy a tengerbe hányják őket, trieszti gályarabságukból megható bucsúlevelet írnak nyájukhoz, ennek pásztorához és hátramaradt feleségeikhez.² Rég vetették kezöket az eke szarvára, nem lehet, hogy hátranézzenek. Készek a mártíromságra, csupán árva cselédekért zokog a szívök. De legyen Isten dekrétoma! A vallás szeretetét hagyják nekik örökségül és egyedüli vigasztalásuk: a jövő élet reménye. Úgy viselik magokat, mint a vértanúk: egyszerűek és nemesek, szívök megtisztult az Úr eljövetelére, és borzalom nélkül állanak a pillanat előtt, mely lelköket a gyötrelmek bilincseiből megmenti. A szenvedések és az önfeláldozás példáinak látása bizonyos magasztos hangulatba ringatja a lelkeket. A földön hiába tekintettek körül szabaddulás után; most Istenhez fordulnak és teljesen rá bizzák sorsuk intézését. Egy pár szép, elegikus hangú ének fakadt ebből az érzésből, mely ó-testamentomi motívumokkal egyesülve alkalmas volt rá, hogy a költészetet valóban meglepő sorokkal gazdagítsa. Nem, az árván maradt magyar Sion leányának szive meg fog gyógyulni egykor, Isten feljegyezte szenteinek siralmát, tömlőjébe szedte könyhullatását: Édomnak pohara bételik, öröme fordul bánatra, kacagása jut siralomra. Eljön a bosszú órája!³

A harc kitört volt már és az ellenfelek karddal támadtak egymásra. A szegény bujdosó nép 1672-ben Ibrányi Ádámmal betört

¹ *Rab-prédikátorok éneke*, 1674. Thaly, u. o. 49.

² Thaly, u. o. 66.

³ *Árván maradt magyar Sion leánya*, 1684. Thaly u. o. 54.

Ugocsába, megvette Nagy-Szöllöst, mely a katolikusok egyik központja volt, dúlta, fosztogatta a katolikusokat s két barátot megcsónkítva küldött Erdélybe. Mások: Szuhay Mátyás, Szepessy Pál, Kende Gábor bevették Kállót, megverték, Kassába szorították Spankau tábornokot és útat törtek Abauj, Torna, Gömör és Sáros vármegyébe. A hol nem volt német katonaság, a köznép mindenütt lelkesedve állt melléjük, és fölharsant egy hatalmas harci dal és dallam,¹ melynél jellemzőbben a tömegek német-gyűlöletét semmi ki nem fejezte.

p

Te vagy a le - gény Tyú - ko - dy paj - tás,

Nem o - lyan mint más, mint Ku - czug Ba - lázs!

f

Te - rem - jen hát or - szá - gunkban jó bor ál - do - más, *rit.*

p

Nem egy fil - lér, de két tal - lér kell i - de paj - tás!

Kuruc tábori dal.

Bujdosó »szegénylegények«, katonák bordalaként indul, kiknek »olcsó az vére«, »két-három fillér egy napra bére«, s azt sem tudják elkölteni végtére. Csupán nyomorognak s véréket ontják ki:

Rajtunk német dül, rajtunk török jár,
Tűz-vassal pusztúl ország és határ;
Ez az istentelen német annyi kárt tött már:
Hozzá képest hogy mintsem tött török és tatár!

Mindent ígér, de csak szorultában,
Semmit bé nem vált, ha szabadjában:
Az németnek, ebhitűnek feadásában
Ne bizz többet, mint az ebnek ugatásában.

¹ Kuruc tábori dal, 1672. Thaly, i. m. 31.

.. Tölts kupámba bort, *37* *lökemnek* bort;
Német vesztére üljük meg a tort,
Ma egymással, bajnoktársal együtt iszunk bort:
Virradóra úgy üssük meg a német táborn.

Töltsd az kupákat, töltsd az pulhákat,¹
Készen tartsad jó, súlyos szablyádot.
Úgy igyál bort, hogy ha hallod az trombitákat,
Vert ihással s német testből rakj garmadákat!

Cob tábornok 10,000 főnyi haddal indult ellenök és Spankauval egyesülve, Györkénél rájuk támadt. A magyarság — valami 8000 ember — elfogadta a csatát. Egy rész, a szövetséges hajdúk, titkos megegyezés szerint elárulták őket és megfutottak, mire a sereg többi része meghátrált. De a gyalogság hősileg küzdött és elesett az utolsó emberig. A fölkelés meg volt törve. A bujdosók ismét az erdélyi s a hódolt területre húzódnak, kísérve »labanc« ellenfeleik gúnyolódásától, hogy »megbolondultak, eger módra elefantra hadat fogadtak«. Egy csúfolódó vers azt mondatta Szepessy Pállal, hogy egész hónapig főttem nem evett, csakhogy székét barátverrel megfőstethesse, több papokat, jesovitákat megkappanoztathasson, de nem lett ereje, sem bére bőjtölésének. »Vajjon mi haszna, hogy föltámadtam? Antal módjára Budára futottam, az vezérnek karvaly helyett varjút mutattam, vizet Dunáról, pálmafáról ágat nem hoztam.«² És a szegény, halálra kergetett kuruc nép mintha maga is érezné a gúnydalban rejlő súlyos igazságokat. Kesergő, »nekibúsult, rebellis áriájú« éneket csinálnak belőle, a mely elítéli a mozgalmukat es szinte ketszáz esztendő múlva is föl-fölhallszik.

Jaj már minékünk magyar nemzetnek,
Kik föltámadtunk rebelliseknek;
Szuhay Matyas, Zákány Tamas kopasz fejének,
Nagy pipájú,
Kevés dohányú
Magyar nemzetnek!

Nyomasztó, nehéz órákban, mikor a csüggedés megszállja a sziveket, ily énekekkel könnyítenek magokon; de az élet nagy, elviselhetetlen gyötrelmei ellenállhatatlan erővel űzik őket tovább, kísérletről kísérletre. Éveken át újítják próbáikat és folytatják a nehéz guerilla-küzdelmet. Az akasztófa, pallos, kerék nemhogy megtörte volna őket; csak hitök veszett ki teljesen uralkodójuk iránt és gyűlöletük s elszántságuk nőtt nagyra. Egy hosszú versezet szerént³

¹ *Pulka, polha*, töleseres csövű, kerek, hosszú puská.

² Thaly, i. m. 38.

³ *Thokoly haditanácsa*, 1780--81. Thaly, i. m. 80.

Leopold követet küldött hozzájuk és felszólította őket, hogy tegyék le a fegyvert: az udvar kész a sérelmek jóvátételére. Thököly és a vezérek egymás után adták elő véleményüket, és egy sem volt, a ki a császár ígéreteiben bízott volna. Emlegették a német hitszegéseit, a ki most is rá akarja szedni a magyarokat, és csaknem mind az élet-halálharcot ajánlották. A tábor pedig közbekiáltott mint az égszakadás:

»Fegyverrel, fegyverrel köll bosszút állani,
Magyarnak fegyverrel köll veszni vagy nyerni;
Hittel csalattattunk: nem köll azért hinni! . . .
Fegyver fog közöttünk igazságot tenni!«

A diadalmak láza elfogta őket. De újra fordult a kocka. Ismét csúfolják és átkozzák vezéröket, a híres »pünkösdí királyt«, a ki »törökkel-tatárral békességet bont, nemzetébül — keresztyénbül — ártatlan vért ont, templomokat, oltárokat éget, pusztít, ront«.

Ki látott ily pusztá, tött fejedelmet:
Disznót bársony nyereg-meg nem illet;
Hidd el Thököly, hogy török öli meg az fejedet!

Törökkel bélelt te nyúzó, fosztó,
Pártütő, prédáló, lator, kóborló,
Országrontó és vérontó, békességbontó:
Te Thököly, papherelő, hazánkpusztító!

Pozsony városa téged emleget,
Thököly, Nagy-Szombat el nem felejtet:
Mely bünödért és vétkedért az Isten megvet!

Elszaladt a török, valahol löli, német, lengyel, magyar is öli: a kuruc királynak is meglátják szalmakoszorúját.¹ — Az ország minden szegletében szomorú, züllött alakok tűnnek fel. Sokan elmennek uraikkal vagy ezek után, ki a messze idegenbe; mások elepik a pusztákat és rengetegeket, törökre, németre lesve és mint valódi »szegénylegények«, sokszor a közbiztonság veszélyeztetői várva jobb napokra, mikor a »katonacsillag földerül.« Tele van ez a világ búbá-nattal és igaz, megható költészettel. Az úr levelet irat hű katonájának, a ki semmit sem vétett, még sincs maradása.

Elment az én uram idegen országra,
Levelet iratott, hogy menjek utána . . .
Elment az én uram a török táborra —
Meggyászolom ötet fekete bársonyba,
Délég feketébe, délután veresbe,
Hálnalkor pediglen öltözöm fegyverbe,
Ülök paripámra, jó lovam hátára:
Úgy megyek utána nagy Törökországba.

¹ *Labanc gúnyvers*, 1683 végéről. Thaly, 173.

Mások egymásnak panaszozzák nélkülözéseiket. Hogy megkoptak, hogy elrongyosodtak! Valóságos koldusokká lettek. Nincs egy jó darab ruhájok; a kinek háza volt, elpusztult, lovuknak nincsen abrakja, egészen elhitványult, fényes szép szerszámjuk elkopott, maguknak nincs mit enniök. A szívök tele van elkeseredéssel. És büszke, dacos humorban törnek ki:

K . . . már az anyja! . . . mint élhetek: élek.
Kivetem hasamat az szép verőfénynek,
Csak úgy dohányozok az midőn éhezek!

Akárhány elmenne idegen földre, csakhogy nyugalmat találjon: de nem ura egy pénznek, egy kis jószágnak, melyet zálogba vethetne. Csak Istenükhöz tudnak menekülni, mint a magyar annyi év óta. Ezek a nyomorúlt, viharokban edzett katonák pusztá, rideg odvaikban imádkozni kezdenek az ő gondviselő Atyjukhoz s minő imádsággal! Az egyszerű, bánatos dallam behatol szívünk legtitkosabb redőibe, a szöveg maga a költészet és a gyermeki áhitat megtestesülése.

Gondviselő édes Atyám,
Kérlek, immár meg ne utálj,
Onnét felöl vigyázz reám,
Mert érkezett nagy nyavalyám.

. . . Szegény fejem hozzád hajtom,
Minden dolgom reád bízom;
Légy az én édes tütórom,
Elöttem járó csillagom.

Talán mindaddig bujdosom:
Lészen annyi nyugodalomom,
A hol fejemet lehajtom!

Valami föld batárára
Ha megszállok ejszakára,
Szegény madarak módjára
Fészket rakok az ágakra.

Ez ég alatt, ez föld színén
Vagyon-é olyan jövevény.
Avagy olyan szegénylegény —
Nem is termett olyan mint én.

Nincsen nekem apám, anyám,
A kihez én folyamodnám:
Isten az én apám, anyám —
A ki gondot visel reám.

Aztán jönnek a békés emberek, a hű labancok, kiket megszállott a német zsoldos és végső veszélybe döntött a »contributio«. Schol egyetlen réteg, osztály, a mely érintetlenséggel dicsekedhetnék. »Meg-

kérték s megkérlik tőled az porciót, vármegyékre osztják számtalan sok adót, megnézik házadnál te kincses ládadat, elvonják alólad paplanos ágyadat.« A német beszáll a nemes ember házába s úri módon »énekelve« sétál benne. Össze »huncfut«-olja a gazdát és kergeti, hogy más szállást keressen. Abrakot, szénát hordat a lovának, szép fejér, lágy cipót, gyöngye levest, tyúkhúst, édes, lángizű bort parancsol meg torkának. Eleget köll néki tenni, különben az ember neve csak rebellis, sőt pálcát emel rá, agyba-főbe veri. Ha kimegy a kvártélyból, akkor is baj: »semmidet sem hagyja, minden javaidat magának takarja, idegen országra szekerekkel hordja.« Ekkép fizetik a magyar igaz hűségét!

Kihez hajtod fejed, nyomorúlt magyar nép?

Ki oly erőtlen vagy mint sárból formált kép;

— Idegen nemzetre szállott szép országod,

Tőled elvétellett arany szabadságod!¹

Thököly messze a Balkánon várta a jobb napokat. De a nép, különösen a protestáns, leste egyre és legendákat mesélt róla. 1697-ben a sátoralja-ujhelyi vásáron kitor a zendülés, a tömeg meglepi Tokajt és Patakot, kardra hányja a német őrséget és a lakosságot csatlakozásra bírja. A túlnyomó császári sereg hamar eltiporta őket, a vezérek és főbujtók közül egynek sem esett komoly baja; hanem Tokaj lakosságán rettenetes bosszút állott a németesség. Háza predára jutottak, magát nagyrészen válogatás nélkül felkoncolták, — a Thököly-világnak Magyarországon utolsó föllobbanása is elenyészett, csak egy megható siralom emlékezett róla, hirdetve »az igaz és ártatlan vér« átkát, mely méltán éri a megmenekült lázítókat hamisságukért.

Jusson eszetekben vérünk kiontása,

Apró gyermekinkuck nagy mártiromsága.

Gyászban öltözzenek már szomszéd városok. —

Tanuljanak rólunk ártatlan magzatok.²

Igy bánik az Isten most is mindazokkal,

A kik vermet ásnak másoknak károkkal . . .

Nem bizhatunk immár Thököly urunkban,

Országunk hervasztó pünkösdi királyban.

Jaj azért minékünk, az kik az papokra

Dühösködtünk vala csuklyás barátokra . . .

Meggyőztek már minket pápisták oltári,

Aranyos, ezüstös sok szentölt bálványi,

Istenhez nyújtandó gyakor óhajtsái.³

Csüggedés, kétségbeesés szállta meg a lelkeket. Nem hittek többé erejükben, vádolták vezetőiket, kik megfontolatlanul veszedelembé rán-

¹ *Oh szegény magyarság! 1697. Thaly, i. m. 270.*

² *Tokaji veszedelem, 1697. Thaly, i. m. 275.*

³ *Cantis flebilis de periculo Tokajensi. Thaly, i. m. 282.*

tották a nép ezreit. A forradalom szelleme végkép kialvásnak indult, hogy ne támadjon fel többé, ha csak kevéssé kímélik a tömegek érzületét. De egy hosszú ének¹ már 1700-ban elkeseredett hangon beszél Dunántúl a vallásüldözés újabb elharapózását: a szociális terhek újra izzó tüzet szítanak a tömegekben, a törvénytelen adók és katonasorozások fölszaporítják a földönfutók tömegeit. Egy hosszú, erőteljes versezet születik és mint keserű hangú megnyitó zúgja be az országot.² Azt mondják, maga II. Rákóczi készítette. A fölséges Istenhez való fohászzkodással kezd, a kinek segítsége nélkül hiába minden. »Ha kihoztál minket, Uram, Scithiából, régi pogányságnak mélységes tavából: ne hagyj pusztítani mi ellenséginknek, hogy láttassál lenni az mi Istenünknek!« A reményt, a szabadulást hirdeti Magyarországnak: átkot mond a »hamis arbiterre,« ki az súlyos terhet magyarokra adta: átkot Bécsre, a mely a veszedelmet egyedül idézte föl. Hányszor supplicáltunk sírva Kollonicshoz! és nem adatott soha jó válaszuk. De vigyázzon magára a magyar nemzet árulója, kérje az Űristent, kezünkbe ne essen, — az anyjától szopott tej keserű leszen! Csak a magyar legyen hű és pártos magyarokkal soha ne tartson. — Végre megkezdődik a küzdelem. A nézők, a résztvevők elfojtott lélekzettel lesik minden fordulatát, mint egy óriási drámáét, melyhez milliók sorsa fűződik. Kipirúl az arcuk, diadaléneket mondanak, mint az antik tragédiák karai; sóhajtozásuk siralmakká olvad, mikor hőseik végzete rosszra fordul. Lelkökben mint egy emberében cikáznak át a nagy cselekvény esélyei és hangulatai. Semmi sem pendül el zajos vagy szomorú visszhang nélkül; elégedetlenség, aggódás, félelem, öröm, hirtelen, tompa kétségbeesés, büszke, fölmagasztosult lelkesedés tomló-lása követi egymást az óriás színpörben, mint a villám, s fölül gúnyos mosolylyal, de izgatottan és össze-összereszkette ül a büszke Augustus, ki gladiatorait nézi.

Ime mindjárt egy sereg szomorú tárgy. Erdélyben. Háromszékben Hódvilág községénél s a feketehalmi völgyben szétverik, leöldösik a magyar sereget; túl a Dunán, Győrben, a koroncói mezőn Heister hadai másfél ezeret levágnak Forgách Simon kurucaiból. Az ellenség már előbb tűzzel-vassal rontott Veszprémnek. A lakosokból kardra hányt mindenkit, a ki kezébe került, és az emberek sírva, jajgatva futnak az erdők melyébe, mint a tatárpusztításkor. Senki se mer visszatérni háza füstölgő romjai közé, a Bakony rengetegjei tele vannak bujdosókkal, kik közül némelyik tíz esztendeje eszi már a hajléktalanság kenyerét. Mindez dalt teremt és dalba szövődik, gyászoló versbe, a melyet literátusabb emberek irnak, bujdosó énekbe, a mely-

¹ *Zokogó sirással sirhatsz magyar nemzet.* Thaly, u. o. 286.

² *Rákóczi Ferenc éneke.* Thaly, i. m. 2. k. 13.

nek a szerzője nyomorog »az erdön széjjel gunyhókban«, »rejtekekben lappang, napfényen sem jár, kűsziklák közt rak fészket, mint az sólyom, mert az sasok, vad, körmös állatok ólálkodnak utána, farka-

II. Rákóczi Ferenc.

sok«, — a lelkes SZENCSEY GYÖRGY, ki mint dalgyűjtő is megérdemelte az utódok háláját, a borongó, költői kedélyű MISZLAI ANDRÁS.

De közben a kuruc táborra is rámosolyog a szerencse. 1704 karácsonyán elfoglalják Szakmár várát »az fölfuvalkodott, Istentől elfutamodott, Magyarországot pusztító, magyar vért szomjuhozó rácok veszedelmével«; Károlyi Sándor és Ocskay László Nádas és Szomolány közt

rajtaütnek Rjtschan tábornok seregén, 3—4000 emberét levágnak, a futó tábornokot kézre kerítik s összes podgyászát felpredálják.

Elhocsátá Ricsány egy csoport seregit,
Hétezer válogatott német fegyveresít,
Hogy jablonci mezőben vitéz hirit-nevit
Kiterjeszse hatalmát; így kezdé beszédit:

Nem tudom én soha, miért küldött bennünket
Az római császár, hogy magyar nemzetet
Öljük, vágjuk, égessük, ontsuk ki véreket,
És éppen elpusztítsuk jó lakó földöket.

Az Isten nem adott kecskének nagy farkat,
Sem kondor-disznónak unikornis-szarvat,
Tallallás és fallallás bagolynak hatalmat,
Hogy éppen elronthassa oroszlán táborát.

... Aubé, aubé, tu maigott, her Jesus, Maria!
Ki vagy Magyarországnak édes Patronája,
Nagy asszonyosság, ne hagyj el, bünösök oltalma,
Nem leszünk ezután országod rontója!¹

Fényes napok következtek, diadallal és dicsőséggel. Bottyán János, — a »vak Bottyán«, kinek testét kard nem járja, túl a Dunán egymás után foglalja el a várakat, űzi a németiséget, öli, kergeti a rációkat. A kurucság becsap Stiriába, végigpusztítja Ausztriát és felnyargalja Bécs alját. Az egész ország magasztalja Balogh Ádámot, Bezerédit, Kisfaludy Lászlót, a vitéz kapitányokat, kik egyik bravúr után a másikat követték el és a kuruc nevet a szó szoros értelmében félelmissé tették.

»Látd német, látd-é rác, így köll lakolnia!
Így vér meg az Isten, beste k. . . fia, —
Pernahajder, húzó-vonyó, ördög fia, —
Sok gonoszságidért, gyilkos haramia!
No r. . . s németek, mast kevélykedjete!
Ebszülte rácai, bezzeg elcsellegetek!
Által az Dráván majd ész nélkül siettek:
Mert hollók lagnak föl az hitván testetek.

«Bottyán apánk» pedig a sok főtisztval jó rusti borában vígan iszik virágos kupában. És a versíró Isten áldását kéri reájuk, a magyar megmentőire, német kergetőire:

Mert míg ez hazában csak egy német léssen,
Békesség soha itt nem léssen egészen.
Practicának magva hogy végképp enyészsen,
Ki köll az németnek pusztulni egészen!²

¹ A szomolányi diadal emléke. 1704. Thaly, 2. k. 39.

² Vak Bottyánról való ének, 1705. Thaly, 2. k. 105.

Mulató kurucok.

Nincs az a megvető szó, a melytől mámorukban tartózkodnának. A diadalmas, nyalka kuruc vitéz nem állhatja meg, hogy ellenfelének még külsője iránt is ki ne fejezze büszke lenézését. Gúnyolja a »darulábú, szarka-orrú nyomorúlt németiség«-et, sovány, elbágyasztott, »dió-

verő pózna testével, »tátva-nyítva álló nagy, éhel-holt szája«-val, hitvány ruháival. — És felforr benne a harag, hogy ez a nép mer indulni magyarok vesztére! Nagyszájú a horvát is, pedig csak fekete csizmája van, és hosszú nyakú, kurta farkú, görcsös paripája, melylyel együtt van kvártélon, holott »az vitéz kurucnak van szabott dolománya, sarkantyús csizmája, futó paripája; az gyalog kurucnak van frissen járása, vitéz karja, lábaiban karmazsin csizmája, gyöngygyel fűzött bocskora, ezüstös kapcája; hitván, cifra farkasbőre, kurta kis dolmánya«.

Patyolat az kuruc, gyöngy az felesége;
 Hetes vászon az labancság, kőd az felesége,
 Nosza tehát hadnagy uram, dúljuk fel jószágát,
 Mind ellenségünknek hajtsuk el marháját!
 Az labancság takarodjék nemes országunkból,
 Hogy végtire szalag-szíjat ne vágjunk hátából!

E büszke főnhéjazás, mint láttuk, benne volt a magyar természetében, és a legutolsó másfél század elnyomott gyűlölete szintén nyilvánult benne. Annyit kellett hallgatniok és szenvedniök, hogy most, a mikor ismét szabadokká lettek, érzésök kitörésének nincs, a mi gátat vessen. Több mint száz esztendőn keresztül sértegetve, eltíporva csak könyörögniök volt szabad azokhoz, a kiktől tudták, hogy semmi jót nem éreznek irántuk; most beszélhetnek bátran és kitarthatják lelköket. Mondják, hogy abból az alkalomból, mikor az udvar alkudozni kezdett velök, egy kis dal keletkezett, a mely csattanó rövidséggel fejezi ki az udvar iránt érzett bizalmatlanságukat és megvetésöket.

Ne higyj magyar a németnek,
 Akármivel hitegetnek;
 Mert ha ád is nagy levelet,
 Mint a kerek köpenyeged,
 S pecsétet üt olyat rája,
 Mint a holdnak karimája:
 Nincsen abban semmi virtus —
 Verje meg a Jezus Krisztus!

Aztán jönnek ismét a harcok. Leírják Kolozsvárt a győztes kuruc ostrom alatt, elbeszélik Esztergom megvételeét, mely költészetöknek valószínűs gyöngye.¹ A kuruc tábor megszáll a Garam torkolatánál. A sereg széttorpad az egész síkságon, melynek közepén Rákóczi sátora dombon áll magában. »Friss, kerek dombon áll tegnapi nap óta, nemcsak az sátor, a domb is csak azóta! Jó kuruc vitézek csak tegnapi

¹ *Esztergom megvételeéről*, 1706. Thaly, 2. k. 117.

dombolták, a földjét kezökben, süveggel hordották: Urunknak sátora magas helyen legyen, szép tábora fölött végig tekinthessen; aranyos zászlója lobogjon magasra, messziről mindenki mindjárt megláthassa.« — Rákóczi pedig lenn jár a gyönyörű mezőben s rettenetes kardjával fölmutat Esztergom várára: »Mire a fényes nap háromszor felsütne, hejh, magyar lobogó lesz oda feltűzve!« És megdőlnek az ágyúk. Aztán leszáll a csöndes éj. Az ágyú hármat szól és a sok kuruc omol a várra. . . . »Tüzes ganaráttúl világos az éjjel, — hajh, sok anya fia borul ott be vérrel!« Közben hasad a szép hajnal, piros a hegyoldal s Rákóczi felnyargal Esztergom várába.

Esztergom utcáin szikrát hány patkója,
Esztergom bástyáin lobog az zászlója . . .

Egy másik, hasonlóképp gyönyörű s teljesen népies hangú költemény Bottyán és Bezerédy Imre soproni harcát s Bécs alá nyomulását, majd a vasmegyei győrvári nagyszerű viadalt zengi, melyben háromezer német teste borította a csatatért s maga a vezér, Heister Hannibal fogságba esett.¹ Sorra kerül Kerekes Izsák története, a ki egyszer ittas állapotban lefeküdt a lovak jászolába. Hirtelen megérkezik a dühös rácok serege, mint a sötét felleg. Odamegy az apja a jászolhoz: »Kelj fel fiam, kelj fel jó Kerekes Izsák; mert bizony jődögél nagy fekete sereg, nem tudjuk miféle, kuruc-e vagy labanc, de mégis gondoljuk: a szebeni rácok.« De az csak megfordult és csak föl se nézett. Akkor odamegy az anyja; harmadszor odament gyönyörű mátkája: »Kelj fel, szívem, kelj fel, itt van az ellenség; nem tudjuk miféle, kuruc-e vagy labanc, de mégis gondoljuk: a szebeni rácok.« Felugrott erre jó Kerekes Izsák, lovát kihozatta, kardját felkötötte, felfordúla szépen jó barna lovára,

És visszatekinte s ilyen szókkal beszélt:
Kiontatom vérem apámért, anyámért,
Megöletem magam szép gyűrűs mátkámért,
Meghalok én még ma magyar nemzetemért!

A rácok messziről kiáltnak feléje: »Add meg magad, add meg, jó Kerekes Izsák! Látjuk, hogy vitéz vagy, de csak egyedül vagy!« De csak vagdal, jobbra balra, hullatja a rácot.

Egy elemétebe gyalogösvényt vága,
És visszajöttébe szekerútát nyita . . .
De ekkor megbotlik lovának a lába,
Ő meg a lováról a földre borúla.

¹ *Mikor virrad* . . . 1706. Thaly, 2. k. 144.

Egymást követik a szép balladás énekek, és meglep a tiszta, népies hang, mely a formák fejlettségével párosul. Nézzük azt a kurucos elbeszélő dalt, melyben Bezerédi Imrének egyik 1707-iki bravúrja van elmondva. Pereg az alliteráció, pattog a vers, még a népköltés természeti képei sem hiányoznak.

Sárvár alatt sűrű berek a Csere:
Leskelődő labancokkal van tele;
Sűrű berek, még sincs annyi levele,
Mint a mennyi lompos labanc bújt bele.

Héjmadár le-lecsap az fölyhőből . . .
Lovas labanc ki-kicsap az erdőből,
Kurucot lát: hertelenül megpördül,
Törbe csalni úgy akarná, — de nem gyün.¹

Röviden, szinte drámai gyorsasággal mondják el a történetet. Bezerédi odacsapott az erdőhöz, meg ravaszul visszafordult. A sok rác, német pedig rohant kifelé utána. Olte, vágta őket. Néhányan megemberelték magukat és ellőtték a lovát, mire a labanc mind reávetette magát. Levonták nyakából a párdücbört, de életökkel fizettek érte. — míg néhány kuruc odament és a német dandárját visszanyomta. Futásnak eredt az egész sereg. A kurucság úgy kergette őket, mint a kutyákat, és a Rába halai német vértől híztak.

Kél a szél, a fákat vígan legyinti,
Kurucokat az jó Isten segíti,
Országunkat még egyszer megépíti.
Német ebtul valahára megmenti!

Később 1708. szeptember 2-án, Szegszárd és Simontornya közt, a kölesdi mezőn volt az egyesült német és rác hadakkal kemény tüközet. A vezérletet Béri Balogh Adám, a híres kuruc generális vitte és a mérkőzés az ellenség teljes megsemmisítésével végződött. Csakhamar, tán még abban a hónapban, dalba szövik ezt is,² Balogh Ádám egyéb tettei sorába, melyek őt a korszak legnépszerűbb hősei közzé emelték. Valóban hős volt, a minőket a régi magyar hadviselés termett, és kuruc azok közül, kik legjobban kivívták a nép ragaszkodó csudalatát. 1709 folyamán becsap Ausztriába, roppant zsákmányt és pusztítást tett, sőt az ép Luxemburgba indult I. József császárt is »megugratta.« Nem csoda, hogy valami nagyot, rendkívülit latnak

¹ *Bezerédi nótája*, 1707. Thaly, 2. k. 184.

² *A kölesdi harcrol*. Thaly, 2. k. 247.

benne és nótát adnak a szájába, mely katonás szilajság dolgában túl-
szárnyal mindent, a mit a kurucok énekeltek.

Török bársony süvegem —
Most élem gyöngyéletem;
Balogh Ádám a nevem,
Ha vitéz vagy, jér velem!

Beresényi Miklós.

Fakó lovam, a Murza
Lajta vizét meguszszja;
Bécs alját ha nyargalja,
Császár azt megsiratja!¹

Beresényi Miklósról, Rákóczi fővezéréről, a ki valamennyiök közt
a legforradalmibb szellem volt, a Vág vize partján, a soóki táborban

¹ *Balogh Ádám nótája.* Thaly, 2. k. 262.

készült egy szép, komoly hangú ének.¹ Azt mondják róla, hogy »nemzetünk oszlopa«, és úgy beszélnek hozzá, mint »sok vitéz legénynek édes apja«-hoz. kinek nyomdokain járva, diadalmakat nyertek az ellen-ségen. »Morvát és Bécs-alját sokszor felnyargaltuk, Ricsán gyenerállal táncát eljárattuk, Stórumberk gyenerált bevittük Nyitrában. az sok ragadománt hordtuk mind Újvárban.« Örövendve, kardjukat köszörülve várják, míg újra fölemeli zászlóját, »felülöt fuvattat, rézdobot verettet«, és újabb győzelmeiket kérnek Istentől. A művelt, tudománszerető nagyúrnak nem ez volt a legelső és utolsó magasztalása. Szenvedélyes, büszke és előkelő, úgyszólván elbűvölő egyénisége, költői és pompaszere-tető hajlama, tündöklő becsületessége, szónoklatinak varázsa, rendü-letlensége és roppant népszerűsége ráirányozták feleinek magasztalásait és az ellenségnek gyűlöletét. De a »magyar Cromwell«, mint Bécsben gúnyolták, a legszerényebb lelkek közé tartozott. Ez az ember, a ki egy óriási vagyonnal lépett a küzdelembe, és a házára áldozva mindenét, szegénységben halt meg, soha sem nyomatott ki semmit, a mivel magasztalták. De a nép megőrizte szívében s dalaiban, és akadt udvari költője, mint Wesselényinek. KŐSZEGHY PÁL, a ki komornikja, belső embere volt, mint Gyöngyösi a murányi »hős«-nek, trilogiát írt életéről, és ennek az utolsó része hosszú lappangás után a közönség kezébe került.² Még egy pillanatra fölmerül előttünk a gömöri tábla-bíró sajátos világa antik isteneivel s példáival, leíró hajlama, bizonyos mértékben verselő készsége, Gyöngyösi epikájának egész folszerelése: a házasságszerző Venus és Cupido, Mária-Anna-Krisztina, Veselényi-Kemény-Bercsényi, megtoldva egy sereg főúri kedvteléssel, megrajzolva pazar lakomáikat, melyeknek bősége kifárasztja az olvasót, és lefestve a kor békeségben élő arisztokráciáját, mely a XVII. század végén a nagy politikától és harcoktól távol, a társas élet örömeiben keres a viszonyok ziláltságáért kárpótlást. Egész kis műveltség-történeti képet látunk, melynek minden vonásán meglátszik, hogy alkotója Gyöngyösihez járt iskolába. De ez a derék udvari poeta érzi az idők vígasztalan-ságát, ki meri mondani meggyőződését a bécsi miniszterek fura elmé-jéről és rá mer mutatni hálátlanságukra.

Ugyanis oly boldog üdöben jutottunk,
Hogy régen bár mindennap törököt fogtunk,
Sok jancsárfejeket az fentöben raktunk,
Böcsülletre azzal most nem igen kaptunk.
Nem kell, ha magyar vagy, mostan vitézséged:
De ha sok pénzed van, vagyon emberséged.

¹ Nagy Bercsényi Miklós. Thaly, 2. k. 200.

² Harmadik Könyv mely iratott az méltóságos... gróf Bercsényi Miklós urnak... az méltóságos... Kereszteszeghi gróf Csáki Krisztina asszonygyal... o nagyságával való istenes házasságról 1695-ik esztendőben. Kiadta Thaly K. 1894.

A magyartól csak azt kívánják, hogy hadakat fizessen, ha megtette, alig várják, hogy egy kis baja essék: »hada eleiben mindjárt amazt teszik, ki most az prófuntban másutt alig eszik«, aztán gyermekei hiába kérnek a kiadott pénzért jószágot, vagy csak hadnagy-ságot is abban a hadban, melyet csak nem rég az ő pénzükön szeréznek.

Pár évig úgy látszott, a kuruc-világ el fogja temetni ezt a rendszert. Azonban fényes diadalai mögött az élesebb szemek jól látták a nehéz válságot. A Duna-vidéki vármegyék, melyeken a harc folyt, sivataggá lettek; a felsővidék koldussá vált a sok teher és rossz termés alatt. Ugocsában tengeri csokánból és mogyorófa-barkából készült kenyeret evett a nép, mely amúgy is rendkívül meggyérült mindenféle s a csapatokat élelmezni nem bírta. És mindehhez jött a hagymáz, a himlő s 1707-től a pestis, mely az Alföldön át elharapózott az egész országban és több mint háromszázezer embert ragadott el az életből. Mindenféle kimerültség, aléltóság, elkedvetlenedés, nem csoda, hogy úgyszólván egy csapásra omlott össze minden. Egyetlen nagyobb szerencsétlenség, súlyos csatavesztés — az említett boldogtalan trencsényi ütközet — örökre eldönti az egész fölkelés sorsát, hogy semmiféle erőlködés többé lábra ne állíthassa. Mind többen vesztek el reményöket, mind hangosabban nyilvánul a sóvárgás a gyógyító béke után. A hadak közé belopózik az árulás. Bezerédi Imre német kézre akarja játszani kétezer emberét s a terv végrehajtása csupán két tisztté állhatatosságán múlik. A hatalmas vitéz, ki hetvenkét német, dán és rác főtszert vágott le saját kezével és a »kardját német hússal etette«, vérpadon fejezi be pályáját, melynek utolsó tette egy férfias, bánatos búcsúzó vers fölolvassása. Még egyszer végignéz dicsőséges életén, melyet a gonosz szerencse olyan szomorú végre juttatott. Bátran megy a halálra, mert tudja, hogy lelke örök boldogságra jut, s még egyszer bocsánatot kér vétkéért a régi jó barátoktól.¹ — Aztán jött a másik: Ocskai László, a ki egész ezredével átpártolt. Mily szomorú és remek balladában emlékeznek róla!

Kurucok, kurucok, hajh szegény kurucok,
 Be megsötétedett ti fényes napotok!
 Labanc már Ocskai; sok vitéz hadnagy
 Átkozva siratják az ő labancságát:
 Verje meg az Isten állhatatlanságát!

És Újvárbán kemény vitézek esküsznek erős esküvéssel Ocskai vesztére. Nyárnak hévségében, ősz sűrű ködében, nagy kegyetlen télben

¹ *Bezerédi búcsúzó éneke*, Thaly, 2. k. 251.

nem szűnnek meg járni utána. Beleznai levágja kétszáz labancát, Bornemisza, Rác Miska folyton a nyomában, Jávorka egy napon betör a házába. Leverik, elfogják, nyargalton-nyargalvást úgy viszik Újvárba

Hadi szék birái ott egybengyülnék,
Hitiszegő felett ők széket ülének.

Irjátok furérok, irjad sereg diák
Vérveres téntával a nagy sententiát:
»Világ példájára feje elütessék,
Varnak bástyájára karóba tűzessék«.

Feltűzék az fejét a bástya fokára,
A mely néz Nyitrára, egy nagy árbocfára.
Nagy fekete hollók sűrűn szálldosának
S ott környül kerengvén ekkép kárognak:
»Kár, kar, kar, kár vala Ocskai Lászlónak,
Ilyen nagy vitéznek — lenni árulónak!
De nem kár, hazáját, vérit eladónak
Szemeit kivájni fekete hollónak!«

Újvárban, mely a kuruc főerőssége volt, és környékén állott még egy darabig a világ. Ott még egyszer fölzendül a végbeliek dicsérete Balassa modorában:

Vég-Újvar fő-vára, magyarok bástyája,
Kurucok dicsőssége! . . .
Bar algyú zendüljön, falad ne rendüljön —
Igyünknek erőssége!
Jeles vitezidnek, miként egrieknek,
Terjedjen hírössége!¹

Dunántúl, a szép Dunántúl leverve feküdt a győzők lábánál. Sasfészkei clestek, nagy vitézei elhullottak, haldoklanak, bujdosnak vagy vasat pengetnek, csak az Isten tudja, hogy mi var reájuk.

Nemet sas vert fészket mar Sümeg várában,
Berdót kialtanak Vég-Simontornyanban.
Veszprem vára volt meg, álla utoljára . . .
Azután szorúltunk surú Bakonyságra.
Sargul már levele az sűrű Bakonynak —
Hervad szerencséje szegény kurucoknak.
Antal úr² bujdosik, Vak-Bottyán haldoklik,
Vitez Fodor László sebekben kínlódik . . .
Hellepront, Palkovics vasakat pöngetnek, —
Kik még megmaradtunk, üldöznek, kergetnek . . .

¹ *Újváriak dicséreti*, 1710. Thalv, 2. k. 277.

² Eszterbazy Antal.

Holloka Tschumtschko Buttiam Uram Xagöföföföf
 Hüßarn-Öbrister in der Garnison Sü Neuhequä.
 I bin I höll Hüßar, Cürüdi Öföföföf,
 I bin I edlimohn, I müß I Cünstnadiar
 di Hüngrisch löndt Ribell, won kin di leusch Spldotn.
 Mir will mir hotn todt, lebendi will my brotn.
 Won öber schüßstn thüt, In' henda' dekderedek!
 I gib I Köföli spurn, dok, laß wi deßfli wel.

Vak Bottyan günyképe.

Meddig áll fönn fejünk? csak az Isten tudja,
Csak az Isten tudja, senki nem mondhatja,
Mi piros vérünknek hol lesz kiontása,
Fáradt teteminknek földben nyugovása.

Ismét fölhangzik a labanc gúnyolódás, mely megszólalt fölöttük, valahányszor földönfutókká lettek. Gúnyolják futásukat, szemökre hányják köszegi, szombathelyi, sümegi szép napjaik mulatozásait, csúfot

Tempo rubato. Síralmasan.

Jaj ré-gi szép ma-gyar nép, Az ellen-ség téged mikép
f *Élénkben.*
Szag-gat s tég! Mi-re ju-tott álla-potod Romlandó cse-rép!
mf *f rit.*
Mint egy-é-kes ele-ven kép, Voltál o-lyan szép, Ma-gyar nép!
f a tempo
De a sasnak körme között Fonnysz mint a lép, Szegény ma-gyar nép!
rit. dim. (*Élénkben.*)
Mikor lesz már ép? Megromlottál mint a cserép,
con espressione *rit.*
Jaj hát szegény magyar nemzet Jó-ra mikor lép?

Rákóczi-nóta.

űznek régi nyalkaságukból, melynek immár vége.¹ Ok pedig vonulnak vissza az erdőkbe, várva, hogy »talán az üdő megfordul, katonacsillag megújul«, vagy mennek föl Ung, Bereg havasai felé.

»Őszi harmat után nagy hegyeknek ormán
Fujdogál a hideg szél, fujdogál a hideg szél;
Zöld erdő harmatát, piros csizmám nyomat
Hóval lepi be a tél, hóval lepi be a tél...«

¹ *Kurucokruul való ének*, 1710, Thaly, 2. k. 296.

Megkezdődött a kibujdosás. Megható versekben búcsúznak egymástól és a hazától, mely csöndes, sóhajtozó bánattal sír föl utánuk, míg a távolból visszhang gyanánt zendül a távozó fejedelem szava: »Német már a vezéretetek, jaj, be szánlak benneteket, Isten veletek!« Gyönyörű énekeket adnak szájába Istenhez, az ő győzhetetlen köszáljához, védelmezőjéhez és kővárához, hogy oltalmazza és mutasson neki lakóföldet, hol nyughassék, üdvözüljön; szerencsétlen rab-országához, melynek vizei folyását, erdei nyilását, mezei kalászatát, áldott földjét soha többé nem fogja látni. Aztán fölhangzik a szegény, bizonytalanba induló katonáé éneke, a ki édes hazájától csak egy könyvet kér sűrű könyhulláséért.

Az kisdedek anyjok tejétől,
Az szoptatók anyjok mellyétől,
Még az madár sem távozik messze fészketől, —
Még az madár sem távozik messze fészketől.

Más nemzetségek országára,
Idegen föld tartományára
Hát én szegény hogy indúljak, más határára, —
Hát én szegény hogy indúljak, más határára!

E sötét, nehéz napok bánatát egy kevésbé költői, mint tartalma megrázó igazságával kimagasló ének foglalja össze.¹ Úgyszólván a trencsényi veszedelem nyomán keletkezve mint egy üldözött és elnyomott nép keserves jankiáltása hangzik föl, melybe beolvad az elveszett régi dicsőség fájó emléke és a védtelen árvaság gyötrő tudata. Most már vége mindennek! A »régí szép magyar nép« a Sas-körme között fonnyad és megromlott: fejeit az ellenség emészti, úzi, kergeti. Jaj minden magyarnak, ki ezen a földön él. Özvegyek panaszkodnak, árvák nyomorognak, és fejükön büszkén, kérkedve gázolnak kínzó, gyűlölt hóhérai.

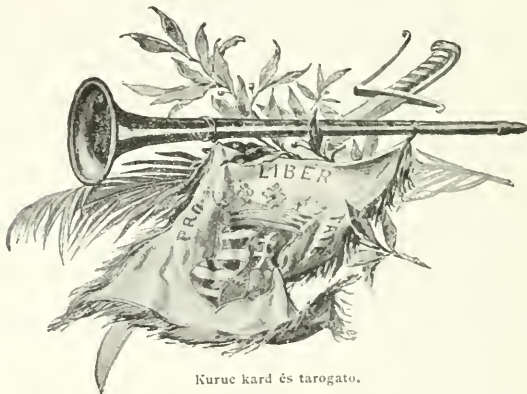
A töredezett, büszke bánat és elkeseredés nem talál vigasztalást sehol a földön, csak gyűlölete izzik. És mikor — nem sokára — panaszkodnia sem szabad többé, mert Rákóczinak említése is főlsegsértés, odafordul ennek az éneknek kesergő, síró dallamához, mely a korszak legszebb és legmeghatóbb zenei terméke, és vele önti ki lelke áradó érzelmeit. Valóban, nem is annyira maga a költemény, mint dallama vált nemzeti énekké, melyet különböző változatokban egész maig megőrzött a nép. Egy költő sem volt képes a lelkesülés annyi erejével kifejezni a nemzet büszke kétségbeesését, harcias sárlalmát, mint e dallam, melyet, mint egy őskori eposzt, az egész nemzet

¹ *A Rákóczi-nóta.* Thaly, 2. k. 208.

teremtett, s mely végre megtalálta Homérját, a művészi kezét.¹ A nép kunyhójában, a nagyúr kastélyában egyaránt zengett e nóta, s mert, a mint a zenészek mondják, Magyarország különböző nemzetiségei zenéjéből rokonelemeket olvasztott magába, megértette és érezte a szláv és oláh, mint érezte az elnyomást, mely ellen a magyarral együtt küzdött.²

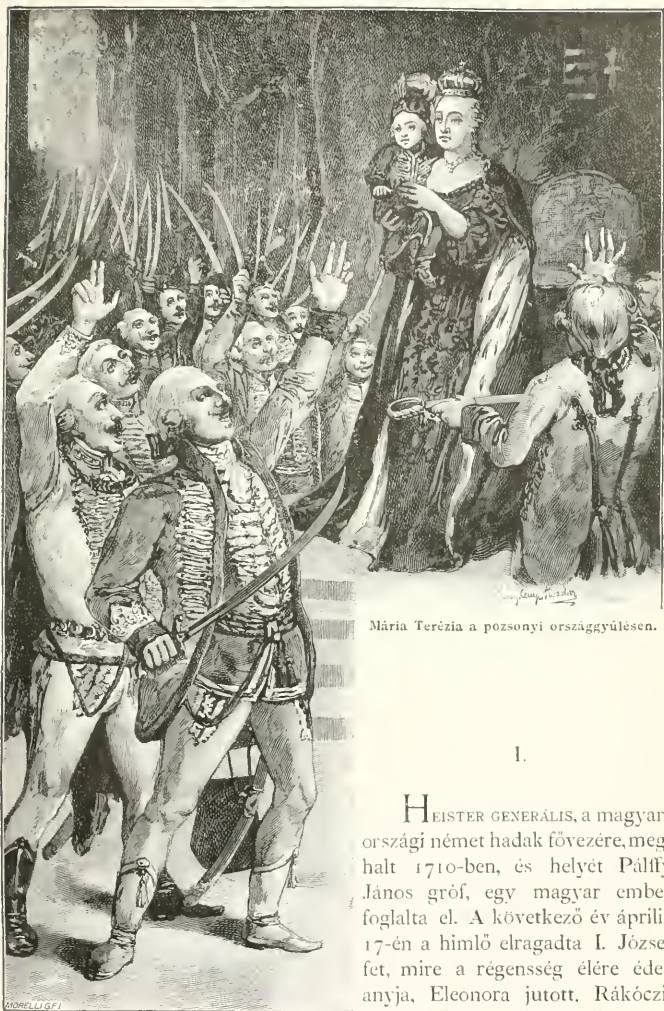
¹ A Rákóczi-nóta eredetileg trombita-riadón alapúlt. E dallamból készítette 1809-ben *Scholl Miklós*, katonakarmester, a »magyar Marseillaise«-t, a *Rákóczi-indulót*.

² *Gyulai, Vörösmarty* életrajza, 251.

Kuruc kard és tarogató.

NYOLCADIK KÖNYV.

Mária Terézia a pozsonyi országgyűlésen.

I.

HEISTER GENERÁLIS, a magyarországi német hadak fővezére, meghalt 1710-ben, és helyét Pálffy János gróf, egy magyar ember foglalta el. A következő év április 17-én a himlő elragadta I. Józsefet, mire a régenség élére édes anyja, Eleonora jutott. Rákóczi, Bercsényi túl voltak a határon.

A szélső ellentetek emberei eltűntek és helyöket újak foglalták el, kik alkalmasak voltak rá, hogy megértsék egymást. Magyarország elfogadta az udvar föltételcít, bár fényesek nem voltak, de mert a nemzeti alkotmány alapjait biztosították, és letette a fegyvert azzal

a tudattal, hogy jövendő királya szeretettel kíséri lépteit. A kifáradt seregek főszlottak, a katonák örömmel és meglelégedéssel vonultak haza, családjaik körébe, a kik nem tudtak kibékülni az új helyzettel, a szabadság régi lobogójának végig kitaró hősei mentek egyre tovább, mialatt a visszatérésükhöz fűzött remények nap nap után foslottak semmivé. A nemzet annyi megpróbáltatás után önismertetre jutva mind jobban becsülte a nyugalmat, az arisztokrácia azon része, mely a múltban függetlenségi érzelmű volt, úgyszólván teljesen háttérbe szorult azok és utódaik előtt, kik a szabadságharcok idején aulikus érzelmeikkel tűntek ki és most a nyilvános életben minden szerepet magukhoz ragadtak. E lojális szóvivőknek könnyű volt a magyar országgyűlést oly hálátlansággal beszennyezni, a minő a bujdosó Rákóczi törvényen kívül helyezése, de a múlt emléke hatalmasabb volt náluk és a tömegek szíve mélyén túlélte őket. A szatmári béke politikus nemzedéke hódoló tisztelettel mond le Magyarorszag nem egy sarkalatos jogáról, de a *»ép«* soha sem feledkez meg a nagy *»rebellió«* dicső eszményeiről és örök ragaszkodással sóhajt a távol Boszporus felé, hol hazátlan hősei bolyonganak. A viszonyok szűtek egy csöndes, lojális nemzedéket, a mely fő hivatásának tekinti bebizonyítani, hogy meggyőződésből csatlakozott a békéhez s él-hal a dinasztiaért; egy csöndes, lojális nemességet, a mely élvezni akarja kiváltságos helyzetét s meglelégszik azzal, hogy egyéni jogait biztosítva látja, sőt kedvvel fogadja az új időt, mely régi hivatásának fő terhét: az ország fegyveres oltalmát leveszi vállairól, hogy annak összes súlyát az állandó hadseregre, illetve a *»misera plebs contribuens«*, a szegény jobbágytság nyakába hárítsa; ha már szabadokká nem lehettek a régiek szerént, legalább kellemesen kívánnak élni uraik hatalmas védőszárnyai alatt, nem törődve azzal, hogy az ország legfontosabb ügyeit az uralkodó abszolútizmus vagy idegenek intézik. A lezajlott világ ekkép vált az emlékezet fényes, büszke tárgyává, melynek nagy céljait senki sem véli megvalósíthatóknak többé, még azok sem, a kik bámulattal és szerető fájdalommal csüngnek emlékein. A magyar eleget tett kötelességeinek, de a viszonyok erősebbek voltak nálnál, s új, a régiekkel merőben ellenkező úton kell megpróbálnia boldogulását. E lemondás uralkodó vonásává lett az életnek és megszólalt az irodalomban, melynek egyik, sőt határozottan legkiválóbb alakja ép a bujdosók közül emelkedik ki, hogy később e változást hirdesse.

Magyarorszagon nem volt új a följegyzések és a memoire-ok divata. Harmadfél száz esztendőn át, mialatt az élet minden rétege folytonos rázkódásban állott és a változások úgyszólván mindenkit lázas érdeklődésben tartanak, mind több és több, részben kiváló ember fog hozzá, hogy a körülötte zajgó eseményeket összeírja. Többen szólnak deákul, de akárhany egészben vagy részben a nemzeti nyelvet

használja, s műveik néha fontosak az elbeszélő próza fejlődésére. MARTONFALY IMRE deák, ki az enyingi Török család szolgálatában állott, urai részére készít egy kortörténeti szempontból becses emlékiratot; ZAY FERENC Lándorfejevár bukását írta le éles megfigyelő tehetséggel; a nagy műveltségű VERANCSICS ANTAL, a későbbi esztergomi érsek, ki életének java részét a diplomáciai pályán töltötte, egy nagy magyar krónika becses töredékeit hagyta hátra, hogy a kor történetéhez a kellő szempontokat megadja. Aztán ott van MINDSZENTH GÁBOR kis műve János király utolsó napjairól, ez egyszerű, keresetlen visszaemlékezés, melynek minden szava egy melegen érző szív őszinte ragaszkodásáról tesz tanuságot, a régi magyar prózai stíl egyik legkiválóbb terméke; a Báthoriak diplomatája, GYULAFI LESTÁR, Bocskai levéltárosa, SZAMOSKÖZY és ILLÉSHÁZY ISYVÁN, terjedelmes följegyzéseivel. A következő — XVII. század — még tovább fejleszti irányukat, és a mi érdekes, egészen az erdélyieket állítja előtérbe. Csupa Királyhágn-túli ember foglalja el a tért, oly egyének, kik a szokásaiban és nyelvben egyaránt magyar gyulafejevári udvar vonzókörébe tartoznak. Élükön KEMÉNY JÁNOS áll, a későbbi fejedelem és Gyöngyösi hőse, ki önéletírását tatár fogságában készítette és I. Rákóczi György haláláig folytatta. Mint sokat tapasztalt, szemes, fáradhatatlan ember érdekes dolgokról tudott beszélni, bár stílusát nehézkesnek mondják, és beszédét a deák szavak egész tömege tarkítja. Ifjúsága összeesett Erdély aranykorával és szíve a ragaszkodás melegével csüggött e szép időkön, melyeknek annyi kiváló alakját közvetlen közelből ismerte. Egy-két vonással eleven képet tudott rajzolni hőseiről és számtalan jellemző vonást őrzött meg rólok. De rokonszenve mindenek fölött Bethlen Gábor felé vonta. Mennyi szeretettel rajzolja meg alakját egész a legapróbb részletekig: a »martialis ember«-t, ki hadait mustrálja, sáncokat vizsgál a golyózáporban, seregével együtt lóháton hal, in aequilibrio tartja a törököt és a németet, udvarában kápráztató fényt fejt ki, ekléziákat épít, segít, fundál, nyájas és leereszkedő, mértékletesen gyönyörködik a fejedelmi vendégségekben és táncokban, disputákat hallgat, keresztényi türelemmel viseli a betegség szenvedéseit, s végső szavaiul írja egy papirosra: »Ha Isten velünk, kicsoda ellentünk? senki nincsen bizonyára, bizonyára nincsen.« Mily elítélőleg nyilatkozik Brandenburgi Katalinról, ki fölboncolt férjének szívét s felhasogatott tetemeit tapogatja a nélkül, hogy — »az istentelen, gonosz szívű, elvetemedett asszonyi állat« — egy csepp könyet is ejtene. Aztán hosszan időz I. Rákóczi Györgynél. Nem szereti, de szolgálja, hiven, mint — később — utódait. Csupa mérseklet, diplomácia, hidegség, mintha csirája se volna benne a rideg, önző, kemény szívű embernek, a ki utóbb ezreket áldoz fel önmagáért s hazáját áldozatul dobja terveinek... És jönnek mások, többé-kevésbé újabbak. Némelyik meg-

kisérte tüllepsni a memoire szük keretein, korát beilleszteni a nemzeti történelem szélesebb folyamába, de e mellett túlnyomólag a saját idejénél és tapasztalatai körében időzik. Föllép SZALÁRDY JÁNOS, a fejevári levéltár őre, I. Rákóczi György szekretáriusa, ki mint főadószedő halt meg 1666-ban. Mint író nehézkes és hosszú, bonyodalmas körmondatai fárasztják az olvasót, de írását magyar zamat járja át, melyből nem hiányzik valami eredeti észjárás. Szalárdi kálvínista minden ízében, a protestantizmus sajátos politikai és társadalmi gondolkodásával. Szereti a bibliai hasonlatokat, az iskolát, a művelődést, a családi élet erkölcsösségét, együtt érez a szegény, nyomorult jobbágysággal és magasztalja a törökkel való békét, mely adózással járt, de az ország nyugalját és boldogulását biztosította. Az elbeszélést a mohácsi vész idejétől kezdve áttér a Báthori-család uralmára, dicsérettel szól Istvánról, ki Erdélynek újabb és szebb idejét megalapította, kárhoztatva Zsigmondot, ki a jezsuiták befolyásának útát nyitott és a portával való jó viszonyt megrontotta; magasztalva Boeckayt, az ország helyreállítóját és a protestantizmus hatalmas védőjét, felsorolja Bethlen nagyszerű intézkedéseit, melyek a nép jólétére és művelődésére irányultak. De mindenek fölött lelkesül I. Rákóczi Györgyért, kinek összes házi életét, szokásait apróra ismerteti. Aztán jönnek az igazi »siralmas« idők: II. Rákóczi György évei, a belső viszályok, a lengyel ügyek, a szomorú végű északi háború, Várad ostroma, az ellenfejedelmek küzdelme.¹ Mindez a legmélyebb szomorúság hangján, de azzal a tudattal, hogy az emberek sorsát Isten igazgatja, és a kétségbeesésre semmi ok nincsen.

Mily nagy volt az események feljegyzése iránt való érdeklődés, a memoriálék, följegyzések íróinak különféle hivatása mutatja. A legkülönfélébb rangú és foglalkozású férfiakat lehet találni köztük, a büszke és művelt főúrtól az egyszerű szabómesterig, mint a marosvásárhelyi születésű, NAGY SZABÓ FERENC, ki Kolozsvárnak volt derék, ügyes polgára, és a mezővárosi notáriusig, mint nemes és vitézlő BABOCSAY IZSÁK, Tarcalon, a XVII. század végső éveiben. De a legértékesebb iratokat és a termelésnek zömét még mindig az előkelőbb körök szolgáltatják, s ezek között akad néhány írótehetség. BETHLEN MIKLÓS gróf, kinek családja nem volt hisztórikus hajlamok nélkül, terjedelmes önéletírást hagy hátra, mely történeti szempontból a XVIII. század elejének nagy értékű hagyatéka. E mű bizonyára egy nemes szív, tiszteletre méltó egyéniség s művelt lélek őszinte megnyilatkozása, mely kora ifjúságától kezdve a legérdesebb változásokat élte át és elég szerencsétlen volt, hogy megható sorsával mely rokonszenvet

¹ *Siralmas magyar krónikának kilencz könyvei*, melyeket a következő posteritásnak megintetésekre és oktatásokra tulajdon nyelvünkön egybeszedegtetett és megírt Sz. J. 1662-dik esztendőben. — Budapest, 1853.

ébredészen. Mint gyermek a leggondosabb nevelésben reszesült, mint fiatal ember járt Heidelbergben, Utrechtben, a leydeni egyetemen és beutazta Nyugatot. Aztán főkancellárrá emelkedett és szerepet játszott abban a politikában, melynek folytán Erdély visszakerült a magyar király alá. I. Lipót a »Diploma Leopoldinum«-ban biztosította az új birtok autonómiáját, a miben Bethlennek oroszlánrésze volt, de az országot nem kímélte meg a legdurvább abszolútizmustól. Bethlen utazik, könyörög e zsoldos uralom ellenében, majd röpirat kiadására ragadtatja magát, melyben az ország részére protestáns, német eredetű fejedelmet és fejedelemasszonyul osztrák főhercegnőt kíván. De csak kegyvesztést, haragot szerez magának és fogságot von fejére, s a hányatott életű ember megírja memoire-jait, melyek hazája e korának legértékesebb történeti forrásai. Érezzük, hogy nem született írónak; tele van theologiai és filozofiai eszmékkel és okoskodásokkal, melyeket sehogysem bír találóan és szabatosan kifejezni; a nyelve csaknem örökké szürke és túl van zsúfolva deák szavakkal: de végtelenül érdekes dolgokat mond el, nagyon érdekes az élete és különösen ifjúságának hű, terjedelmes rajzolása. Mily szívesen olvassuk »az ő jó mesterének, apjának«, Keresztúri Pálnak emlékezetét, a ki »gyermektanítani ritka és példa nélkül való ember volt, s a kinek hült tetemeit Rákóczi György azzal becsülte meg, hogy a fejedelmi családé mellett adott számukra sírhelyet. Ma is megragad bennünket ennek a kitünő magyar pedagógusnak nemes alakja, kinek methódusát a halás tanítvány anyyi részletességgel látta méltónak lerajzolni. Vagy mily nemesen van elbeszélve a Zrínyi Miklósnak szerencsétlen halála, kinek a fiatal Bethlen ép akkoriban ment látogatására.

De az erdélyi memoire-irodalom legjelesebb művelői még mindig hátra vannak. Nézzük CSEREI MIHÁLYT, a ki nem volt aktív államférfi, sem nagy műveltségű ember, de mint elbeszélő folyamatos és eleven stílussal rendelkezett, sőt gondolatait latinizmusai mellett is legtöbbször szépen tudta kifejezni. Tekintélyes székely családból származott és egy ideig tanult az udvarhelyi kollégiumban. Az öreg Cserei nem foglalkozott többé politikával és csöndben édegelt nagyajtai birtokán. De így is útjában állott Teleki Mihálynak. Elfogták, egyik börtönből a másikba vitték, alacsony munkákra, még utcatisztításra is hajtották. Javai szétharácsolódtak, megtakarított pénze elkölt, és mikor 1685-ben kiszabadult, fiát sem bírta tovább iskoláztatni. Később fordít a dolgon, meg akarja nyerni a hatalmas minisztert. A fiatal Cserei a Teleki-udvarba kerül apródnak, inasnak. De a kemény bánás és sovány élet csakhamar kergeti tovább. Erdélyben még egyszer föllobban a régi kurucság. Thököly betör az országba és Zernyestnél tönkre veri az egyesült magyar-német hadakat. Cserei Mihály maga is kénytelen hozzá pártolni és vele együtt vonul Oláhországba. Aztán, mint anyyi

más, siet hazaszökni a »pütkösdí király« oldaláról. Labanc érzülete a császári rendszerben hivatalokat biztosított számára, és az új kurucság diadalmai közt üldözés volt a jutalma, de így is sokáig élt s mint kilencven év körül járó aggastyán halt meg, elégedetlenül a világ folyásával és halátlanságával, mely, mint vélte, érdemeit kellőképp nem méltatta.

Cserei 1709-ben, a kurucok elől Brassóba húzódva fogott az irashoz. Az 1661-ik évnél kezdette és ettől fogva elmondott mindent, a mit tapasztalt és hallott, az erdélyi és magyarországi dolgokat 1712-ig. De közben visszatekint Erdély múltjára, közbeszövi az elszakadás történetét, s Magyarországot Mátyás uralkodásától kezdve. Megígérte, hogy csak igazat fog írni, és, — mint mondják — megtartotta szavát. Nem beszélt tudva-akarva hamisat, és nem tehetett róla, hogy elfogultsága megakadályozta egyes politikai dolgok helyes fölfogásában. Cserei Mihály »igen könnyű fa-járom«-nak nézi a török uralmat, melyet kár volt eltörni, és »gyönyörűséges, szent« diplomát lát Leopold hitlevelében, a melyet csupán az erdélyiek villongása forgatott ki tövestül. Szívből haragszik II. Rákóczi Ferencre, a ki a némettel való békeséget fölbontotta; és gyűlöletet táplál »a here, gögös, nagyra-vágó, semmivel nem bíró, haszontalan, tékozló, magyarországi állhatatlan, nyugtalan emberek« iránt, a kik »mindenkor az erdélyi jó takarékos gazdák javaiból épültenek.« Úgy beszél, mint a kinek semmi köze Magyarországhoz, melyből Erdélyre csak romlás, pusztulás háramlott; és utálva Telekit, a mi érthető, nem szűnik átkozni az önző, kapzsi és erőszakos miniszter nagyeszű politikáját. De másfelől milyen világos körvonalakban lépnek elénk Apafi tehetetlensége, az erdélyi főurak kicsinyes üzelmei, Teleki Mihály szeszélyes politikája, a nép belső egészséges lénye, bádeni Lajos nagy hadi tettei és Veterani nemes magaviselete! Figyelme kiterjed úgyszólván mindenre, a mi a kor életéhez tartozik. Megtaláljuk nála az éhség és döghalál, a néha-néha mutatkozó üstökösök leírását, a sokszor érintett gazdasági állapotokat, hadi kalandok, a török szokások, falusi csődülések, verekedések és egyebek ecsetelését, az akkori meglehetősen tarka, magyar életnek képét,¹ áthatva vidám, rendithetetlen humorral, egyszerű, egészséges észjárással és feldolgozva annyi novellisztikus hajlammal, hogy az elbeszélés sokszor valóságos kis novellává kerekül. És e fölött a tarka, eleven világ fölött ott lebeg szüntelen a Cserei becstületes, hazafias és világos szelleme, hirdetve honfitársainak a megnyugvást abban, a mit el nem haríthatnak. Mert bajaiknak forrása nem volt senki és semmi rajtuk és hibáikon kívül, melyekért meg kell bűnhődniök.

A magyar emlékirók művei közül egy sem volt a maga korában

¹ Flegler, A magyar történetírás története. Budapest, 1877. 129.

elterjedtebb és egy sem, a melynek tárháza költői földolgozásra való anyagban dúsabb és keresettebb lett volna. Regényt, drámat készítettetek utána, és a szépirodalomra hatást gyakorolt, mielőtt — 1852-ben — a sajtót foglalkoztatni kezdette.

Azonban Cserei kezének még egy történelmi munka örzi legalább némi nyomait. Ha nem írt is önálló művet többet, maradtak fenn jegyzetei rokonának, APOR PÉTERNEK híres és nagyértékű dolgozatában, mely a többi emlékiratoknak úgyszólván kiegészítéseül szolgál. Apor szintén labanc volt, sőt előkelő hivatalokat viselt, a nélkül, hogy az új idők változásai lelkét a keserűség árnyékától megkímélték volna. Nyolc évvel volt fiatalabb Csereinél, s pályájának első szakasza belésett a régi jó időkbe, mikor Erdélyben még egyszerű szokások uralkodtak és az ősi tiszta erkölcs virágzott. De a német uralom föllépésétől — 1687 — mind jobban változott az élet. A Rákóczi-fölkelés entuziazmusa egyelőre tartóztató hatást gyakorolt, de bukása után többé semmi sem volt, a mi az idegen invázió erkölcsi befolyását apasztotta volna. Negyven-ötven év alatt, mely az önálló fejedelemség megszűnte óta elfolyt, újjá lett a társadalmi élet képe, és a régi kor emberei szomorúan észlelték a régi jó patriarchális világ enyészetét, melyben nem volt annyi »giz-gaz grófocska«, erat pingvissimus vitulus et rarissimus titulus; nem volt ez a fertelmes praecedentia-kívánás, sem a fértiaknak paszomántos gyomrok... Apor még ismerte azt az egyszerű, reális, magyar nemzedéket, s mély keserűség fogta el az újnak korcsosodásán. Mert nem lát semmit, csak szomorú elfajulást minden irányban, csak náj módit, új módit, rossz módit, Erdélynek régi együgyű, alázas ideiben való gazdagságából kevély, cifra, felfordult állapotjában koldússágra való változását. Hiába lépne föl az ár ellen; azonban legalább megőrökíti azt a szép magyar időt a »maradvák« okulására, eme nyomorult náj módís esztendőkbén, a mikor »mentől inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és cifrább paszomántos köntösökre vágyunk, és már az atyáink szokott eledelit meg sem chetjük, ha csak német szakácsunk nincsen és különbnél különbféle drága ételeket nem főz.- Isten tudja, ir-e utána valaki vagy sem; hadd ismerjék az utódok legalább ő általa s emlékezzenek róla, mikor már nyoma sem lesz többé. És mennyi mindenről tud beszélni! Most a régi titulusokról emlékezik, majd a vendégségekről, az ebédről, vacsoráról: aztán a köntösöket írja le, a nyájaskodásokat sorolja elő. Feltárul az ősi utazás-mód, látjuk a házasságkötés, a lakodalmak régi formáit, a temetéseket, még az esküvések és szitkozódások sem maradnak hátra. Mennyi szép vonás, mennyi nemes egyszerűség, nyíltság, becstületes vidámság mindenfelé. Az emberek telvék szívességgel, az asszonyok hűségesek és tiszták, még a vallási türelmetlenség sem oly éles, mint később, a »zacskóba kötött üstök« idejében. Mindezt deákul is meg

lehetett volna írni, de csak magyarul lehetett igazán elmondani. És Apor — bár szabálytalan szövesű mondatokban — kedvesen s zamatos magyarsággal rajzolta ezt a pusztuló világot, melynek pusztulásában ő fajának romlását szemlélte. A fölvilágosultabb elmék már akkor kissé maradnak itélhették, kissé csökönysnek és elfogultnak. De az öreg labanc vonzó egyéniségét soha senki sem tagadhatta, és az első magyar erkölcsi történet lapjait másfél száz esztendő után is élvezettel forgatják azok, kik a múlt zamatos magyarságában és töről metszett alakjaiban gyönyörködnek.

Az, a mi ebben a hosszú és elég kiterjedt memoire-irodalomban meglepő, úgyszólván túlnyomó labanc színezete. Mintha a labancság a jövőtől várná igazolását, mintha a kuruc megelégednék azzal a népszerűséggel, a melyet kardjával szerzett. Azonban ez ítélet alig állhatná meg a helyét. A történelem soha sem fogja feledni a kuruc fölkelések különös népies jellegét, a memoire-írók nagyrészének erdélyi és arisztokrata származását és azokat, kik a függetlenségi tábor körében az események följegyzésében szintén közreműködtek. A kurucság történetírója első sorban maga a nép, története első sorban a népköltészet. Kisebb-nagyobb tanultságú emberek, mint jó DÁLNOKI VERES GERZSON, a derék székely katona, ki a küzdelmek végső éveit foglalta versekbe, sorra szedhetik az eseményeket, összeírhatják a dolgok külső folyását: a mozgalom kétségbeesett tüze, gúnyja, lelkesedése, bánata, erkölcsi oldalának fénye, árnya ott jelenik meg igazán a nép dalaiban. Thököly, Rákóczi önéletírása, idegen nyelvű naplójegyzetei, Károlyi Sándor terjedelmes hagyatéka, Bercsényi változatos levelei a tudomány részére kiegészítik a mozgalom ábrázolatát, és a mikor mindennek vége, a szerencsétlen bujdosók azok, kiknek sorából kiválik a memoire-írók legnagyobbja, utolsó mohikánja ennek a végét érő világnak: MIREK KELEMEN.

Benn, Erdély hegyei közt, Zágonban, a múlt század utolsó tizedének elején született. Kuruc és bujdosó volt az atyja, és ő mint árva lépett az életbe. Aztán II. Rákóczi Ferenc udvarába került apródnak, kamarásnak.¹ Tizenhat éves volt akkor. Ott serdült ifjúvá a fejedelem környezetében, mialatt lelkében mély ragaszkodás vert gyökeret, a mely odakötötte urához elválhatatlanul és eltartott egy hosszú, szenvedésekkel tölt életen keresztül. Semmi része sem volt a forradalomban, maradhatott volna bátran, átélni egy csöndes, nyugalmas élet boldogságát, de nem akart elmaradni attól, a kit nemcsak urául, de atyja helyett atyjául tisztelt. Hat évet töltött Franciaországban és ötvenötöt a török birodalomban, mely a szegény földönfutóknak nem szűnt meg hajlekot és kenyeret nyújtani akkor sem, a mikor hasznukat többé

¹ Premier Gentilhomme de la Chambre, — írja róla Rákóczi 1707-ben.

nem vehette. Átélté összes bajaikat, elkísérte őket a sírig, és mikor nem volt már közülök senki, ott bolyongott tovább hamvaik fölött, nem várva semmit a világtól, és meghalva az Úrban, kinek igaz szolgálója volt, nyugodt lélekkel. Sőt nemcsak átélte a hosszú bujdosást. Tizedeken át forgatta a tollat, huszonhét esztendő korától hatvankilencedik évéig, hogy e bánatos idők emlékeit és változó hangulatát írásba foglalja; és szövögette munkáját, a mint az alkalom engedte, a kedve tartotta, értékes gyűjteményre, a melynek minden cikke egy-egy levél, az ő költött kedves néjéhez, P. E. grófnőhöz intézve. Franciaországban időzve és olvasgatva elég alkalmat nyílt, hogy megismerkedjék a levélalak irodalmi használatával, mely a Szajna partjain elterjedt divat volt és egyéniségéhez a legnagyobb mértékben illett. Egy végtelenül fogékony, tapasztalatokban gazdag szív és lélek őszinte közvetlenségével fordult ez alakhoz, beléöntve mindazt, a mi körülötte, vele és benne történt, becses munkát nyújtva a történelemnek és különösen az irodalomnak, mely őt legnemesebb alakjai közé számlálja. Mennyi minderről szólnak e levelek! s mily gazdag lelki élet tárul föl bennök! Pázmány megmutatta a nyilvános élet hatalmas, erőből duzzadó magyarját, a ki ellenségeivel küzd, népét oktatja; Mikes odavezet házába, föl-

Mikes Kelemen arcképe 1711-ből.

tárja szívének legbenső rejtekeit és megmutatja szeretetreméltóságát. Nem harsog, nem prédikál, mint egy kitűnő, kedves társalgó ül előttünk, telve bölcseséggel, okos, eredeti észrevételekkel, készen a vidámságra, melynek aranyos fénye föl-fölváltja borongó bánatát, és kedves melegséget árasztva maga körül, mint hideg őszi estén a családi szobák légköréé. Soha életét senki jóízűbben ebben az irodalomban nem mesélgette. Az elbeszélés folyásába be-beszövédik a józan vallásos lélek egy-egy rövidebb-hosszabb megjegyzése, meg-megáll, hogy elborongjon, aztán kedves, néha pajkos tréfara fordítsa a beszédet, elmondjon egy-egy adomát a históriás könyvekéből, és a mikor egyébből kifogy, beszéljen a görögök, az ör-

mények, a törökök szokásairól, hitéről, vagy egy-egy történelmi dologról...

III. Achmed szultánnak jutott eszébe, hogy a bujdosókat III. Károly ellen fölhasználja. Szabadulást és hadsereget ígért nekik, melynek élén újra kitűzhetik a szabadság lobogóját. És a kis csapat elhagyja Párist, bevonul Gallipoliba, Drinápolyba, ünnepelve, megajándékozva mindenfelé. Úgy hitték, eljött az idejük. De a helyzet gyorsan nagyot változott, a béke mind ijeszteőbben veti előre árnyékát. Maguk sem igen hisznek már tervök sikerében, de ki pörölhet az Istennel? Édes néném, a fazakas akaróján kell járni a fazéknak, és azt nem mondhatja a fazakasnak: miért küldöttél engem Drinápolyba? jobban szerettem volna káposztás fazék lenni Erdélyben, mintsem kávét ivó fincsája a császárnak. Azt nem okosan mondja-e a török, hogy az Isten rakás kenyereket hintett el imitt-amott az ember számára, és oda kinek-kinek el kell menni és ott kell maradni, valamég a kenyérben tart? Itt vagyon a mi rakás kenyérünk elhintve, azért együnk belőle, a míg abban tart, zúgolódás nélkül, és azt ne mondjuk, hogy jobb volna Erdélyben malét enni, mint itt búzakenyeret. Hanem azért megtesznek mindent, a mi tőlük telik. A reis-efendi meg-meglátogatja őket, magok is gyakran járnak a kalmakánhoz. A biztatás megvagyon, csak azzal is maradunk, jegyzi meg rá Mikes. Mert ha a törökök meg-megverik, csak sír és megbékél, ha pedig a meglesz, ők ne oldalt, hanem hátat fordítsanak Erdélynek. Hirt nem írhat, »mert olyan hidegek járnak, hogy a hírek is megfagytak«, de szakálára fogadja, a mikor leszen, hogy ha az idő meglágyul, gyakrabban fog írni. És elhumorizál hideg, rongyos szállásáról, mely négy kőfalból áll, azon egy fatáblás ablak, azon a szél mind szélyire, mind hosszára bújhat; ha pedig papirossal becsinalja, az egerek és a patkányok a papirost vacsorájokon elköltik. Ilyen házakban laknak, de se baj, legalább remélhetik, hogy egyszer majd jó házaik lesznek. Megérik-e még az valaha? — Aztán később meglágyult az idő, az egész város vízben úszott, az éteft is lóhaton kellett a konyháról kivinniök. Már ezután lehet híreket írnia: mind a szobája melegebb, »mind pedig a hírek megolvadtak«. De csak a várakozás tart folyton, a régi vezér bukik ki méltóságából, a reis-efendi jár, kel, a ki minden zsebét, kebelét, csalmáját tele hordja ígérettel, de nem valósággal, a külpolitika válik kedvezőtlené, s a meleg növekedik szertelen. Végre a nyár dereka megviszi hozzájuk a huszonnégy esztendőre szóló török-német békeség hírét. Megették a Drinápolyban nekik rendelt rakás kenyeret, indulhatnak tovább, de nem elé, hanem hátra, felülni azon rakás kenyérhez, a mely, úgy látszik, Konstantinápolyban várja őket.

Így ment füstbe az a reményük, hogy megláthatják a hazát dicsőségben, szabadságban. Így lett Mikes igazán bujdosóvá. Attól a

pillanattól, melyben lába török földre lépett, hazájáé örökre bezárult előtte. Meg volt »nótázva«, lázadóvá lett, törvényen kívül volt helyezve. Azonban bízott a jövőben. Soha sem írt kedvesebb, játszibb leveleket az ő édes nénjéhez, a kit úgy szeret, »mint a káposztát«, sőt egy kevésbé még a káposztánál is jobban. Alig pendít egy-két komoly hangot, az is megnyugvás az Isten rendelésében, öröm, hogy az üdvözítő katolikus egyház kegyelmeinek részese. — És e vidor, kedves hangulatok mögött mily szüziés tartózkodással emelkedik föl egy másik, a viszonzott szerelemé. Törökországba érkezésüktől fogva most veszi észre először, hogy enniök eleget ad a porta, »de azzal ruhásabbak nem vagyunk, sem én, sem más. A mi urunknak pedig természete az, hogy kéréstlen nem ad. Annyi esztendőktől fogvást, hogy szolgálom, soha semmit nem kértem. Édes néném, már el nem kezdem. Egy erdélyi nemes emberhez az nem illik, a ki jobban szeret szükségben lenni, mintsem kérni. Az én hivatalom a, hogy szolgáljam hiven és hagyjam az Istenre a többit. Egy erdélyi nemes emberről nem lehet nagyobb gyalázatot mondani, mint azt, hogy az adomért szolgál. — Tudja-e ked, hogy most csakhamar egy leányból asszonyt csinálnak? Nem tudom, hogy mikor leszen az a szerencsés nap, de azt igen akarnám, ha az én lakodalmam olyan közel volna, mint azé a piros leányé.« Szerette azt a piros leányt, az emigráció egyetlen leányát, a kinek az atyja is szerepelt az irodalomban és Bercsényi harmadik házasságának verses történetét hagyta hátra, szereti ártatlan jáságáért,¹ mely szépségének fogyatékoságát pótolja. Ez a nemes, boldog szerelem hordozza szárnyán és áraszt fényt lelkére abban a szomorú környezetben, a melynek úgyszólván egyedüli öröme az emlékezet, vigasztalódása a sóhajtozás kinn a zúgó tenger partján. De azért, mint a futó felhő, át-átvonul kedélye fölött a keserűség, látva a bánatos embereket, kik senkinek sem ártnak, s mégsem találhatnak nyugalmat schol azoktól, a kik elvették örökségüket és a »politica ratio« nevében törekednek kiűtni kezökből azt a keserű kegyelemkenyeret is, melyet a könyörülő Isten készített számukra. »Vajjon olvassák-e az ilyen üldözök az evangéliumot? Gondolják-é azt, hogy még bé is kell a szemöket hunyni egynehány száz esztendőig? . . . Akkoron egy fejedelem hiában fogja azt allegálni: a ministerim javallották nekem, hogy a bujdosó magyarokat bujdosásokban is üldözsem, és a politica ratio arra vitt, hogy őket olyan állapotba vessem, a melyben jövendőben se árthassanak.« De csakhamar megtér szívébe a vidámság. Mily jókedvvel száll abba a nagy »vizi hintóba«, mely azért jött, hogy utolsó állomáshelyökre vigye őket. A hajónak összesen 52 lapátja van és kétezer rabszolja húzza őket. A lapátok olyan egyszerre merülnek

¹ »A kis (Köszeghy) Zsuzsinak igen fősvényen osztogatták a szépséget, de rendes, tisztességes személy és tiszta jósága«, írja köv., XXIV. levelében.

a vízbe, hogy öröm néznie a játékkukat. Hanem aztán elgondolja a szomorú sorsát ezeknek a nyomorúlt eleven gépeknek, a kik hosszú sorban, két oldalt, mint a templomban szokott lenni, állnak székeik mellett, a melyekhez oda vannak láncolva. Mihelyt a vonást elhagyják, nyomban leülnek és ugyanazon helyben kell alunniok is. Aztán ismét megkezdődik a vonás, egyszerre föláll valamennyi, »és olyankor igen szomorú zörgést hall az ember: mert csak a sok lánc zörgését lehet hallani.« — Némi kerülővel jutottak Rodostóba, és Mikes meg volt elégedve a várossal, mely tágasabb, kényelmesebb szállást nyújtott a nyomorúlt Jenikónél. Mint lesznek, hogy lesznek ezután, azt Istenre hagyta, ki most is meghiúsította üldözőik szándékát. Európa legszélén voltak, de gyönyörű vidék kellő közepében, mely gondosan ápolt kert-hez hasonlított és a tavasz minden szépségével gyönyörködtette őket. Nyugalmat, biztonságot vittek a városba és úgy éltek ott, mint valami klastromban, a legszigorúbban meghatározott napirend szerint. Volt egy kis kutyája, az úgy tudta a rendet, mint ő maga. Mikor doboltak és misére kellett menni, rá se nézett; de mihelyt ebédre doboltak, rögtön fölugrott és sietett gazdájához. Ha Mikes kiment a házból, csak arra vigyázott, merre indul; ha a fejedelem vagy a templom felé tartott, ha hita volna, sem mozdult, tudta, hogy arra a két helyre nincs szabadsága. — A fejedelem minden héten kiment kétszer vadászni, egyébként a sok írással töltötte az időt: az udvar kóborolt a mezőkön, Mikes eljárt a szomszédba Bercsényi úrhoz ebédre vagy vacsorára, évödni a kis Zsuzsival. »Mert az asszony nyál reá kell az embernek tartani magát, valamint a kompódi nemes asszonynak. A már csak a régi dolgokat szereti beszélni, hogy leánykorában micsoda mulatsági voltanak.« Mikesnek pedig amicsodás természete van, elhallgatja három óráig is egyetlen szó nélkül. »Ha nevet, én is nevetek, de sokszor nem tudom mit — azt gondolja, hogy én azokat mind nagy figyelemességgel hallgatom. Ugyanis, ha én régi dolgokkal akarom az időt tölteni, a Nagy Sándor históriáját olvasom, az elég régi.«

Mind hiába, lelken csak meg-megsajdúl a seb. »Úgy szeretem már Rodostót, hogy el nem felejthetem Zagont.« De csak Isten a tudója, mikor mozdulhatnak ebből a nagy csöndességből. Legkisebb sugarát sem láthatják megszabadulásuknak és még csak a remény-seget is ladába kell zarniok.

Szegény bujdosóknak hogy adsz könnyebbséget,
Ha tőlök elveszed meg a reménséget?

De csak vigasztalja magát:

A nyomorúságban levők nem felhetnek
Semmitől, de sot meg mindent remelhetnek.

Néha esik napjaik folyásában egy kis változatosság. Vendég jő, megy, új bujdosó érkezik szép, fiatal, mulató asszonynyal, ép a minő nekik kell az unalmas Rodostóra. Meglátogatják a közeli savanyú vizet, a melynek közelében harminc férfi, asszony, gyermek is hever valami undok sárban. Ezt a pocsolyát a görög papok egy kis pénzért meg szokták szentelni, hogy gyógyító ereje legyen; és a társaság, mulatságból, hogy elmondhassa, hogy sárban hevert, maga is megkísérti a bivalok kedves nyári mulatságát, mely után három napig savanyúvizet isznak. Így ütik agyon az időt. Mikor a mulatságból kifogytak, Mikes leírja a várost, a kádia működését, az örmények szokásait. Majd a pestis lepi meg őket és űzi ki házaikból a vidékre. Rettenetes napok virradnak rájuk, melyekben a félelem és a képzelődés úgyyszólvá rögeszmévé teszi az egészségesekben is, hogy a betegség csirája bennök van és esténként azzal a gondolattal fekszenek, hogy a reggelt nem fogják megérni. Hanem a Gondviselés örökdik felettük és máskép határozott próbájuk felől. Mily megható a szegény Bercsényiné sorsa, ki, a míg a veszedelem tartott, egy kis dagadást kapott az ágyékán, arra mindjárt azt gondolta, hogy talán pestis, senkinek sem szólott, orvosságot sem mert kérni, hanem — a jó buzgó asszony — estve, mikor lefeküdt, titkon az ágya mellett való szentelt vízzel kente meg a dagadást, valamig el nem oszlott, és csak akkor mondotta meg az urának, elhitelve magával, hogy pestis volt . . . A hatvankilenc éves tisztos matróna megéri a vész teljes múlását, és aztán, félév múlva meg kell válnia az élettől, a nélkül, hogy emlegette hazáját megláthatta volna. Szinte hirtelen, váratlan köszönt be a legszebb remények gyors hervadása. A csalódás kesertisége át-áttör az erőszakolt nyugalmon és a kacagásba belévegyül az ingerült, hánykódó fájdalom föl-fölszisszenése. »Ha énnékem is annyi volna a ládámban, mint *másnak*, talán a madár is megmaradott volna, de rendszerént a szegény fogja meg a madarat és a gazdag eszi meg. Elég a, hogy a ked jövedölése be fog telni, és ha hatvanhoz közelítünk is, de a bárányhúst csak szeretjük. Zsuzsi most minden órán Bercsényiné léssen. Egy részént bizony nem bánom; mert jó erkölcsiért megérdemli, és lehetetlen lett volna ebben az országban jobbat választani nálánál: de ítélje el ked, kicsodások a leányok? Aztot tudom, hogy a szívnek semmi része nem lesz ebben a házasságban, aztot maga is tudja, hogy a testnek sem léssen, de hogy a grófné titulus zengjen a fülünkben, alig várjuk, hogy elmondhassuk a segéljét.« Mi mas ez a stíl, mint a vonagló, az önmagával küszködő nemes szív őszinte nyilatkozása? Aztán tréfalózni, évelődni kezd. Valami Boccaccio-izű »öreg emberek kalendáriumát« készít Zsuzsinak, a min mind a ketten sokat nevetnek. A menyekző napjáról így kezdi levelét: »Hol vannak a muzsikások? Fújják el a tehénhús-nótát és vonják el a menyasszony tancát . . . Elitélheti ked, kicsoda örömben vagyon

Zsuzsi. A ki is bizonynyal megérdemli a grófné titulust, és az Istennek iránta való rendelését lehet csudálni, a ki is micsoda úton veszi gondviselese alá az idegen országban levő árvákat.« Mindenkép erőt akar venni magán, de csak el-elfogja a kedvetlenség. Tudja, hogy Bercsenyi úr nem annyira a szükségért házasodott meg, mint azért, hogy vagyonszója benne. Ismer ő mást, a kinek nagyobb szüksége volna a házasságra, de *non habet pecuniam*. Csaknem két hónapig nem válaszol nényének; »mivel mind a szíve, mind az elméje köszvényben vésküdt«. Őt esztendő óta soha sem volt ilyen szomorú, kelletlen. Édesanyja levelet írt neki, hogy »grátiát szerez« a részére. Mire is juthat ura holta után az idegen országban? És mindenképen csak bizonytalanságát látja sorsának. — De nem akar úgy gondolkodni, hogy csak a nagy urakért, gazdagokért teremtett a világ, és a szegények csak azokért vannak. Istennek reá is olyan gondja van, mint egy királynak: legyen az ő akaratja. Ez a rendületlen hit nem hagyja összeomlani. Újra visszatér lelke pajzansága. Csintalan verset ír az új házasságról, s dévajkodva kérdi: mi a különbség a penitencia és házasság között? az, hogy az első szánással-bánással kezdődik, örömmel végződik, a másik fordítva. Sebét lassanként hegeszti az idő; megint a régi, kedves társalgó lesz, telve csintalan és komoly anekdotákkal, eleven, jóízű fejtegetésekkel, mialatt »oly jó kedve van, hogy majd meghal bujában.« Ismerte a régi irodalom kedvelt meséit, a Gesta-féle történeteket, volt széleskörű olvasottsága és tapasztalata. Igazán sok mindenféléről tud csevegni. Egymásután következnek sorra: minő volt a régi és milyen a korabeli püspökök utazása; a különféle nemzetek asszonyai, a gyapottermelés, selyembogár-tenyésztés, a magyar ifjak és leányok nevelése, egy fejezet a törökök történetéből, a rodostói szüret, a török császárlányok házassága, a templaristák, különféle egyházi szokások eredete, a kereszties háborúk . . . Mennyi érdekes dolgot tud beszélni a tunya, páváskodó görög asszonyokról, a gögös, szívtelen görögökről, kiket a kádi száz pálcaja tart rendben; a szegény, rosszhírű törökről, a ki nagyobb csöndességben él, mint akármely nép a világon, és együtt érez a szerencsétlenekkel. »Istennek legyen hála! legkisebb szerencsétlenség még közöttünk nem történt: akárhol találjunk törököket, mindenütt jó szívvvel látnak minket . . . Legjobbát nem kívánhatunk mindezekért nekik, mint azt, hogy még valaha legyenek keresztények.« — Éveket hidálnak át e levelek az emigráció szélcsendes napjaiból. Közben meg-megnyílik a föld, egy-egy új sírral lesznek gazdagabbak és egy-egy társal kevesebben. Ma még a szegény Bercsenyi úr látogatására voltak, egy hét múlva könyveiket ontják nem érte, hanem önmagukért. »E már elvette sok szenvedésinek jutalmát, és nem szükséges szánni; hanem azokat kell szánni, a kiket árvául hagyott itt idegen országban. De azokra

is gondja lészen annak a nagy cselédes gazdának, a ki soha meg nem hal.«

»Micsoda ez a világ? és miért kapunk annyira rajta? A benne való életnek kezdete nyomorúság, a vége fájdalom és szomorúság... Így fogyunk el lassanként, mert már itt elég szegény bujdosókat temettünk el. Ezután még mint lesz? Hadjuk a jó atyánkra, és mondjuk azt, hogy nem érdemli ez a világ, hogy hozzája kapcsoljuk magunkat; mert akármely gyönyörűségben úszunk is, de abból ki kell kelni és azt elhagyatják velünk.

Elmúlt gyönyörűség csak sóhajtást okoz,
 Jelen való pedig hasonló árnyékhoz,
 A jövődöbelin kapsz bizontalanhoz:
 Ah! mért hasonlítod magadat boldoghoz?»

Senki sem írhatta volna őszintébben ezeket a szomorú igazságokat. Mennyi fényes remény, mennyi szent ábránd meghíúsulást kellett már látnia, és mennyi keserűség várt még reá! Most, mikor Zsuzsi szabaddá lett, volt oka ismét remélnie. »Azt mondom kednek, hogy üsmerek olyat, a ki Zsuzsával le akarná tetetni a feketét, de nem akarja. — Nem tudhatom az okát, noha azt tudom, hogy még leány korában is szerették egymást... De elég a, hogy nincsen kedve hozzá, noha a szeretet megvagyon. Minthogy keresztények vagyunk, mondjuk azt, hogy a kit az Isten valakinek nem rendelt, aztot nem is fogja bírni.« A szegény árva esztől kért tanácsot, hogy is köthette volna sorsát oly szegény, bizonytalan jövőjű bujdosóéhoz, a kinek a hű szívéen kívül nem volt egyebe? Csak készül, készül Lengyelország felé. S mily szépen nyilatkozik a csalódott férfi nemes gondolkodása. »Valamennyi portékáját látom, hogy a ládában teszi, mintha annyi kést verne a szívében... Eleget vagyok azon, hogy megmaraszszam. Gondolom, hogy talám a szíve is azt tanácsolja néki: de az elméjít nem nyerhetem meg. O ha engemet cirókál is, de jövődöre néz... látja, hogy minden szerencsém, jószágom jégre vagyon építve. Azért nem a szívtől, hanem az elmétől kér tanácsot: mit szólhatok ez ellen? mert a bizonyos, hogy az okosság jobb tanácsot ad nekünk, mint a szívünk; mert a szív csak a jelenvalót suhajtja: az okosság pedig az jövődőről is gondolkodik. És így semmit sem szólhatok a Zsuzsi szandéka ellen: mert, a mint a francia példabeszéd mondja, kinek-kinek kell tudni, hogy mi fő a fazakában: az én fazakamban pedig semmi haza-menetelre való reménségem nem fő. Miért kívánnám én azt, hogy valaki a maga szerencsétlenségén kívül az enyimet is viselje?»

Megmaradt egyedül és megnyugodott benne, hogy mindennek úgy kellett történnie. Apró-cseprő dolgok, irás, olvasás könnyítettek rajta, elmúlt a tél, a tavasz, látogató is érkezett Franciaországból, a

fejedelem második fia. És a tüzes, élvezetre vágyó fiatal ember kedvtelése némi változatosságot hoztak életök egyhangúságába. Újra kimennek a szentelt sárban heverni, savanyúvizet inni, bár a fiatal herceg, mint látszik, inkább szomjúhozza a meleg forrást, de az apja hírével nem fog olyan orvossággal élni. Aztán a kirándulásokról, vadászatokról is csak vissza kell zárándokolniok. Mintha a hideg őszi szél, az ég komor felhői, sárga, hulldogáló levelek bánatos hangulata lelne visszhangra lelkében. Mennyi időt tékoztak el hiában való vándorlásra, mely soha vissza nem jő, és csak haszontalan és izetlen sóhajtásokat hagyott maga után! »Szerencsések volnánk, hogyha másoknak például lehetnénk: de nem leszünk. Mert hány ezer ember veszett és vész mindennap a tengerben? A felől elegen mennek a tengerre. Hát minékünk nem volt-é pelda előttünk? Volt: de tanoltunk-é rajta? Mások is csak úgy cselekesznek, — megtanulják, de el nem kerülnek. De mi lehet ennek az oka? Nem egyéb, hanem a nyugtalanság és a nagyravágyódás. Felénk sincsen esziben az ország jova; de mindenik teli torokkal kiáltja a szabadságot. Mert a nagyobb rész csak az újság és a változás után fut; a jövődőt meg nem gondolja; se a jelenvaló jóval nem tud élni, se meg nem tudja becsülni; hanem a jövődöbéli biztalan jó után suhajt, a melyet vagy lehetetlen elérni, vagy pedig az a jó azért tetszik jónak, hogy nincsen hatalmunkban és hogy csak nyughatatlan elmétől származik... Nem kellene soha egy jó hazafinak zűrzavart csinálni, se kívánni semmiféle szin alatt. Az Isten adja a fejedelmeket, mind a jót, mind a rosszat, egyaránt kell az ő kezeiből venni; a jó áldás, a rossz büntetés. O tudja egyedül, meddig kell tartani a nyomorúságnak és mikor kell annak végét szakasztani.«

»Le kell írnom a már haszontalan gondolatimat; — mivel mi olyanok vagyunk, mint a vízbe esett ember... A való, hogy még eddig minden ág a kezünkben szakadott: mert nem az Isten segítségéhez kaptunk... Csak azt bánom, hogy a virágból most minden órán kóró leszen, és a kórót nem szokták a fűző mellé tenni. De én [nekem], a ki egész életemben bűjdosam és végtire 10 esztendő koromban hazámat elhadtam, a bizonyos, hogy a szabadságkeresés az elmémben akkor nem volt, és ha eddig tart bujdosásom, az igaz, hogy az uramhoz való vak szeretetem okozta. — Így mondhatni természet szerént: de keresztényi módon szólván: Isten rendelése: és meg kell csókolni a vesszőt, a melylyel ostoroz.«

Életének tragikumát írta meg ezekben a sorokban, mely annál meghatóbb, mert valóban nemes érzésből fakadt és a bűn minden árnya nélkül, kizárólag a körülmények vesztes hatalmát hirdette. Végzet volt, hogy szenvedjen és boldogtalanságban fussa meg hosszú pályáját, és adománya, hogy a csapások alatt végkép el ne csüggedjen. Az oly szívek, mint az övé, soha sem merülnek el a fájdalomban mindenestül,

a por lehúzza őket egy pillanatra, de van erejük, hogy fölemelkedjenek ismét, s figyelmük, fogékonyságuk sokoldalúságával keressenek, ha nem is valódi enyhülést, de szórakozást a körülöttük folydogáló életben. A konstantinápolyi állapotokban soha sem mutatkozott több változás, melyek magukra vonják érdeklődését; a kitoröbén levő lengyel örökösödési háború még egyszer fölkelti reményeiket. Azonban hiába várták napjukat. Rákóczi Ferencz sorsa máskép volt megírva. Mikesnek el kell vesztenie mindent, ideálját, »atyját«, az ő hivatása fenéig üríteni a keserűségek poharát, melyből másoknak csupán több-kevesebb jutott. Míg a fejedelem élt, mennyi szeretettel rajzolgatta e nemes, böles, nyugodt, vallásos férfiú szokásait, a kinek pusztá neheztelő szótlanúsága elég arra, hogy a szívében valami nagy, elviselhetetlen fájdalmat okozzon. Most, a mikor meghalt, nem hiába mondja magát árvának, az ő sírása nem pusztá szó és nála van értelme a fölkiáltásnak: Az Isten vigasztaljon minket! Minden szomorúságra gerjeszti, akárhová forduljon, mindenütt azokat a helyeket látja, a hol ura lakott, járt és beszélt velök; most mind az a hely pusztá, és keserűséggel tölti be a lelkét. Hónapokon keresztül él ebben a fásult bänködásban. »Azt ne gondold, néném, hogy meghaltunk volna. Még élek; mert eszem és írok; a halottak pedig egyiket sem cselekszik.« Aztán meghal Sibrik uram, az udvarmester. Most már a háztartás is nyakába szakad. Csupa keserűség az élete a között az ingerült, elégedetlen, gyűlölködő nép között, melynek sokszor Rákóczi sem tudott eleget tenni. Hányszor nem jutnak eszébe a nagy fejedelem szavai: »Ha meghalok, sokszor megemelegetsz engemet; de akkor késő lesz.« Alig várja Rákóczi József megérkezését, a ki fölmenti őt gondjaitól. És szolgálja az új fejedelmet hűségesen, mint az édes apját szolgálta, bár az — úgy látszik — nem becsüli őt mivelta szerént s »igen messze esett almafájától«. Rákóczi József, a kit Bécsben az udvar neveltetett, távol az atyai hatástól, nem az a kedves, jó fejedelem többé, a ki mint ember magához tudná fűzni őket. Most, a mikor rendetlenségbe jut, fölfordul minden, kifelé a tekintély hanyatlik, a fiatal, gőgös, allhatatlan, féktelen vérű vezér csak istenfizessét sem mond szolgálataikért, megkáromolja ezeket a megtört, élemedett férfiakat, és nem ismerve nemzetét, a szeretet szikráját sem mutatva iránta: megvallják, hogy harminc esztendőől való bujdosásuk oly súlyosnak nem tetszett, mint ez a három hónap.»

Aztán jönnek a politikai változások. Ausztria megszegte a passzarovici békét s az orosz szövetségébe állott. Mikes világosan látja a jövőt. A porta »ijesztőt« fog belőlük csinálni a német császár ellen. Régen, évekkel előbb kaptak volna az alkalmon, tudtak volna bizni a szabadság varazserejében. Most már azt a hitet hiába keresik lelkük mélyén. Visszaemlékeznek néhai jó uruk szavaira, hogy »inkább szereti itt halálát, mintsem azt látni, hogy érette rablásokat tegyenek Erdélyben«,

hazafi érzésük tiltakozik ellene, hogy Magyarországot oda dobják egy török-tatár pusztítás veszélyeinek. »Csak úgy bännak velünk, mint a gyermekekkel, és vázta akarnak belőlünk csinálni; mert azt gondolja a porta, hogy mihent Vidinben érkezünk, az egész Magyarország és Erdély lóra ül, és hozzánk jő. Talám úgy lehetne, ha az öreg urunk élne. De most, hogy hozzánk jön valaki, Isten ne adja.«

Nem is ment hozzájuk valamire való ember. »A kik jöttek, azok a fára való magasztalást kerülték el.« Csak egy érdekes török táborozásban vettek részt, melynek részletei bőséges anyagot nyújtottak a leírásra. Aztán Orsovát megvéve, indultak hazafelé. Az erdélyi betörés terve el volt ejtve örökre. »Az Isten megoltalmazta édes hazánkot a rablástól. Elég a, hogy holnap innen megindulunk, és elhadjuk a fekete, szalmával, földdel, füvel, fővénnyel elegyesen sült kenyeret... Vége vagyon a komédiának és a théátrumról becstületesen leszállitanak.« Mentek lefelé a Dunán, téli szállásra. Csernavodán meghalt Rákóczi József, és újra fő nélkül maradtak. Nem sokára nem is lesz főre szükségük többé. Annyiokat eltemették már, hogy a mennyien még vannak, egy szilvafának is elférnek az árnyékában. De »a ki minket teremtett, annak legyen meg akarátja rajtunk. Ő minket például tett az egész nemzetünknek, és boldogok azok, kik tanulni fognak rajtunk, kik az országgal együtt tartanak, és a kik fűsthöz hasonló okból el nem hagyják nemzeteket és örökségeket. Adja Isten, hogy soha senki bennünket ne kövessen, és irtózva halljon beszélni a mi hosszas bűndosásunkról.«

A nyár némi szórakozást hozott Mikes részére. Mint a porta kiküldöttje jár Havasalföldön, Moldvában, mialatt szomorúsága enyhül kissé. A remény, hogy hazafelé megy az útja, örömmel tölti el a szívét. »Elég a, hogy ha Erdélyt meg nem láthatom is, de köpönyegit meglátom; mert az erdélyi havasok mellett megyünk el. Ha Zágóban sert nem ihatom is, de iszom a Bozza viziből.« Ismét visszatér anekdotázó kedve. Elmondja néhány szökött német muskatérosnak a furfangját, kik a minap úgy szereztek bort, hogy egyikük halottnak tette magát, a többi pedig a pápa kapuja elé vitte ásókkal, kapákkal fölfegyverkezve. A pápa könyörögni kezdett, hogy a halottat máshová temessék, aztán öt veder bort adott nekik, csak hogy tovább menjenek, mire a »halott« föltámadt és ő ivott először az áldomásból. Tetszik neki a havasalföldi vajda, mert bár »a szeme kancsal, de az esze nem a; elegendő van neki, ha szinte görög színű is. Mert a görögöknek másféle színű az eszek — nem mondhatni teljességgel, hogy fekete, de igen barna; mert mindenkor azon van, hogy csalhasson meg másokat.« — Bukaresttől Foksánig a vajda hintójában mentek, a mely talán még a legelső havasalföldi vajdáé volt, de akármicsodás volt, hintó volt. Foksántól hatalmas rossz postalovakon kellett folytatni az

utazást; de minő volt az út egész Jászig! Egy menyasszony gyönyörűséggel járhatott volna velök; a mezők bé voltak terítve virággal, hogy a lovaik csak szegfűre és tulipánra léptek. »Hátha még az elmülő gyönyörűségünk nem lett volna megegyítve felszszel? mert attól is kellett tartanunk, hogy valamely tévelygő jó magok reánk ne üssenek. Megmutathattuk volna a török császár fermányát, de tudom, hogy ők erre nem hajtottak volna, és ha csak erővel is, Lobkovicshoz vittek volna ebédre. Mi pedig éppen nem óhajtottuk azt a becsületet. A mi őrzőink pedig, ha valami lovast láttak, mindjárt az erdőt tekintették... Elítélheted, néném, micsoda suhajtasokat bocsátottam, mikor az édes hazám havasi mellett mentem el. Örömet bémentem volna Zágóban, de az Úr befődözte előttem az oda vivő utakat: mert az egész föld övé.«

1640. október 20-án meghalt III. Károly. »Micsoda nagy változást okozhat ez e világban, ebben a nagy vendégfogadóban! Az ő törvényben, a kik levelesek voltak, visszamehettek a főpap halála után — hát várhatjuk-e azt?« Várták, remélték, hogy az a fiatal asszony, a ki a trónon következett, ki fogja terjeszteni kegyelmét arra a néhány öreg emberre, a kik már alig könyöröghetnek egyebért, pár napi nyugalomnál, egy csöndes sírhelynél hazájuk földjében. Úgy várták, mint a betegek Siloé tója mellett a víz fölkeverését. De azt a vizet angyal keverte föl és nem ember, — és a bölcsesség angyalára hagyták magukat, a szép, fiatal királynénak pedig nem volt a szívében könyörület a számukra. Késérő humorral nyugosznak bele a megváltozhatatlanba: »Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkbeli való kirekesztésünket, mivel ott az élet fogyatkoztatására több ok vagyon. Itt nincsen bajunk se tisztartóval, se számvetővel. A perlekedésben a fejünk nem fáj. A kvártélyos nem szomorgat. A jószág szerzésén vagy elvesztésén nem törődünk. A más sorsát, tiszttségét, előmenetelét, udvarházát nem irigyljük. Gondolom, hogy más sem irigyl a mienket.«

Még egy darabig érzik szívökben a keserűség, de a mosolynak, vígabb lelki állapotnak mindörökre vége. Az elfásulás csöndes, szürke napjai köszöntenek be hozzájuk, és lelkükön erőt vesz az egykedvűség. Az események folynak tovább, tovább; Mikes följegyzi őket, de kedvének szarnya meg van szegve. Dolgozatot ír a török birodalomról, melynek történelmi értéke van; szíve zárva, és alig érezzük lüktetését. Csak egyszer nyílik még föl és utoljára, az 1758. december 20-diki levélben. Akkor újra ő beszél, a régi Mikes, bár aranyos kedvét elrabolták a szenvedések, játszi humora eltűnt, és lelke kincseiből nem maradt meg semmi egyéb a bölcsesség világosságánál és a vallás szelid, édes melegénél. S mi nem mondhatjuk szerencsétlennek azt az embert, a ki életének hatvankilencedik esztendejében így tud írni; mert szíve erősebb volt a szenvedéseknél, lelke magasztosabb, hogysen a zivatarok a kétségbeesés sarába sujthattak volna. — Ime:

Rodostó, 20. dec. 1758.

Kedves néném! nemcsak mi, hanem az egész emberi nemzet olyan, mint a halálra ítéltetett rabok, a kik nem tudják, mikor viszik ki a halálra. A mi sorsunk épen olyan. Mennyi urakat, nemes embereket temettünk már el, kit egy, kit más esztendőben? Úgy annyira, hogy már csak ketten maradtunk Zay úrral. Az Isten azt is kivevé a bujdosásból 22. octobris. Már most egyedül maradtam a bujdosók közül, és nem mondhatom, mint eddig, hogy hadd vigyék ki ezt vagy amazt előre; mert egyedül maradván, nekem kell kimenni az áldozatra. A Csáki úr halála után Zay urat tette volt a porta a magyarok fejevé, a kik ebben az országban vannak a császár protectiója alatt. Halála után a portára kellett mennem, hogy hírré adjam halálát. — A szokás szerint engemet tettek básbuggá. Mert azt jó megtudni, hogy a kik az öreg Rákóczival jöttünk, azok közül csak én maradtam. Hanem a kik most velem vannak, azok újak. Micsodás a világ! Mennyi változáson mentem már által, de az Istennek gondviselése mindenkor velem volt, és vagyon mindnyájunkkal. Egész prédikációt csinálhatnék a siralom völgyében lévő változó életünkről. A mely változást mindaddig próbáljuk, vala még az örömnök hegyére nem megyünk.

Vagyon immár egynehány napja, hogy ide visszaérkeztem. Mit rendel az Úr ezután felőlem? az ő kezében vagyok. Hanem azt tudom, hogy a pornak porrá kell lenni. És boldog az, a ki nem az Úrnak, hanem az Úrba hal meg. Annyi hosszú bujdosásom után kellé mást kívánnom annál a boldogságnál?

Az első leveletem a midőn a nénémnek írtam, huszonkét esztendő voltam, eztet pedig hatvankilencedikben írom. Ebből kiveszek 17 esztendőt, a többit a haszontalan bujdosásban töltöttem. A haszontalant nem kellett volna mondanom; mert az Isten rendelésiben nincsen haszontalanság; mert ő mindent a maga dicsőségére rendel. Arra kell tehát vigyáznunk, hogy mi is arra fordítsuk, és úgy minden irántunk való rendelése üdvösségünkre válik. Ne kívánjunk tehát egyebet az Isten akaratjánál. Kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és üdvösséget. És azután megszününk a kéréstől, mind a büntől, mind a telhetetlen kívánságtól. Amen.

Semmi kétség, ezek a »Törökországi Levelek« mint forrásmű számot tesznek a tudományban. De Mikes kiváltsága első sorban irodalmi értékén sarkallik, mely nem függ pusztán a megírt tárgyak fontosságától és bőségétől. Az olvasó egy eredeti, magyaros egyéniséget lát maga előtt, a kinek a lelke előmlik egész munkáján, minden dolgot erős egyéni színezéssel von be és sajátos árnyéklatot és fényt kölcsönöz mindennek, a mihez hozzá ér. Ragyogó sajátsága ez az egyéniség, az a derült, enyelgő, pajkos, mély, bánatos humor, mely ott csillog a nyomorúság könnyén és mosolyra kész; a bájjal rakott életen és azt elhordozhatóvá teszi; a mely kezdetben derültebb, aztán alaphangja hovatovább vallásosabbá lesz. Talán van ebben a humorban némi egyhangúság, némi korlátozottság, a lélek hárfájának húrjaiból nem sokat pendít meg, azonban csendes, kitisztult, nyugodt és elég mély,¹ s mi látjuk ennek a fogékony, szeretetreméltó léleknek hullámzását tisztán, világosan, mint valami kristály forrás fenekét.

¹ Baráth, Irod. dolg. 23.

Szó sincs róla, tudta levél és levél különbségét. Föltehetjük, hogy ismerte Sévigné asszony bájos leveleit, és valóban irtózott azoktól, a kik szárazon, szürkén adják elő gondolataikat. Igyekezett rá, hogy változatos legyen, de tudott őszinte lenni. Úgy tette papírra eszméit, a mint lelke gazdag forrásában megszülettek, és nem akart egyébnek látszani, mint a mi valóságban volt, sem jobbnak, sem műveltebbnek, sem tudósabbnak. Mily egyszerű, mily természetes az előadása! Soha senki nem irt előtte ilyen prózát a magyar irodalomban, sem sokáig utána. Semmit sem tanult a régi magyar iskolák erőteljes szónokiasságából, mely súlyos és éles volt, mint a harcolók szablyája: s még kevesebbet a franciák affektált, finnyás édeskedéseiből. Ez a próza nem törekszik díszre, válogatottságra, nem akar tudós deák szavakkal föltűnni, rövid, magyaros szabású mondatai egész keresetlenül folydogálnak, mint a társalgás nyelve, és egyedüli ékességök az a művészi összhang, melylyel írójuk egyszerű, nemes, magyaros lelkét kifejezik. És mégis mennyit, mily tarka, változatos világot tudnak élénk állítani! Mennyi önkénytelen művészet az életkorok hanyatló hangulatainak rükröztetésében! Mi nem hihetünk többé abban az elméletben, hogy a Levelek három különböző időszaknak megannyi csoportban irt alkotásai; de érezzük az ifjúság aranyos verőfényét, mely dacol a szerencsétlenséggel és vigasztalást lel a reménység bűvös álmaiban; látjuk a férfit csalódásainak romjain, sebeivel, a melyeket oly nehéz felednie, tapasztalva ábrándjainak hiú voltát, de küzdve a fájdalom ellen, miközben vidám jókedvét, mely a fiatalság napjaiban öröme fordult, a humor kezdi mindinkább fölváltani. Aztán beköszönt az öregkor, a szelid humor mind mélyebb medret ás magának, bár igazi keserűséggé nem lesz soha. Meg-megszállja a bánat, de nem vesz rajta erőt. Mint az őszi ködön át-attör a napsugár, az ő lelkéről is elmúlik a bánat köde, s előtör az a jókedv, melylyel annyira meg volt áldva. Nem zsörtölődik, nem panaszkodik. A vallás, mely első ifjúságától kísérte végig életén, melyhez nemcsak a végső szükségben folyamodott, vigasztalta eddig is, vigasztalja most is. A múlt feledésbe merült, reményei meghiúsultak: de megmaradt mély bizalma Istenben, őszinte megnyugvása sorsában; s ezzel a megnyugvással teszi le a tollat is, midőn imádság-szerű lendülettel bevégzi utolsó levelét. — Így olvad össze leveleiben a fiatal, férfiú és öregkor hangulata, mint a tavasz, nyár és őszi természet világában.¹

Az ily munkáknak meg kell ragadniok az olvasót akkor is, ha tárgyaik bizonyos tekintetben egyhangúak, ha az író szelleme nincs is különösebb gazdagsággal megáldva. De Mikes nemcsak az erős egyéniségek kiváló tulajdonával gyönyörködtet, hogy mindent valami sajátos,

¹ Gyulai Pál, egyet. előadások, 1891.

eredeti oldaláról tud szemlélni. Nála seregestül tódul elének a tárgy a politikából, a történelemből, a néprajz, az anekdoták, az állatok, a növények világából; érdekes és komoly tapasztalatok, kedves, csinos példák, melyekben valami komoly tanulság rejlik, jókedvű, pajkos és csintalan megjegyzések, különösen az asszonyokról, tünődések az élet változásai felett, jóízű kalandok, és mindez hozzáfűzve egy érdekes alaphoz, a bujdosók pályájához, az író élete folyásához: mintha egy kitűnő útleírást hallanánk vagy egy kitűnő csevegőt, a ki úgyszólván észrevétlenül siklik át egyik tárgyról a másikra és meghordoz a világban a nélkül, hogy észrevennők.

Azt fogják mondani, hogy ez a világ nem új, és valóban, Mikes, azon kívül, hogy a nőnevelés szükségét hangoztatta, nem termelt új gondolatokat. Ez a tiszta, világos szellem, a mely oly élesen látja a dolgok körvonalait, egy hanyatló világnak szélén áll, mely többé nem tör a problémák magasságába, és elvonul az új elől, mely hatalmas léptekkel halad előre. Mikes minden ízében a régi magyar irodalomhoz tartozik, melynek utolsó nagy alakja, és megőrzi annak jellemvonásait akkor is, a midőn francia hatás alá került. Az irodalom egy sereg fordított munkát örökölt tollából, melyek csaknem mind a régi vallásos eszmekörben forognak és vallási kérdésekről vannak írva, Jézus életéről, a keresztények, az izraeliták szokásairól, episztolák és evangéliumok magyarázatjai, keresztényi gondolatok . . . és mikor tíz évvel Rákóczi halála után hozzálát, hogy Poisson Magdolna »Journées amusantes«-jaiból hat darabot¹ átültessen, azokban akkor is csak a tiszta erkölcs nemes tanulságai lelkesítik. »Megláthatni ebben a könyvben, hogy micsoda szép dolog a jó erkölcsessel való hajlandóság és cselekedet, és micsoda gyalázatos a rendetlen indulat és cselekedet.« Hajlandóságot érezhetett e hősök és hősnők iránt, kik, mint Eleonora de Valesco és Dom Fernand, a szép, szelid Rakima, Thibolt lovag és felesége, Dona Elvir és dom Sebastien, a boldogtalan Etelgiva és Emma királyné, Agenor és Timán testvérek, vagy Kork és a derék, nemes szívű Egrád, valamennyien a hűség nagy, sőt magasztos mértékével vannak felruházva, e mesékhez, a melyeknek a szereplői ott köszálnak Dél-Amerika és Anglia partjain, Konstantinápolyban, Kis-Ázsia területén, Afrika északi szegélyén, Indiában és a tenger ismeretlen szigetvilágán, a császári, királyi és fejedelmi udvaroktól le az emberekök barlanglakasáig, szenvedve és vergődve, míg csaknem kivétel nélkül elveszik nemességök jutalmát; s e mellett aligha vette észre beszédek feszes-ségét, mesterkélt udvariasságukat, mely a francia heroikus elbeszélést mindenkor jellemezte. Valóban, e mű, ha nyomtatásban megjelenik,

¹ Eleonora de Valesco, Rakima, A ponthői fejedelem-asszony, Dona Elvir de Zuáré, Etelred, Cleodon, a *Mulatságos Napok* c. könyvében, 1745.

odaillett volna Szép Magyelóna mellé s kedves olvasmányává lesz a XVIII. század közönségének, de Mikes, mint emlékirat-szerző elődei, csak egy későbbi kornak figyelmét vonja magára, mely Poisson-t kezdetlegesnek találja, a nélkül, hogy a Mulatságos Napokban érezni, tudná Mikes egyéniségének varázsát. A francia elbeszélések kerete megmagyarosítva került át, a hat »históriát« a Szamos partján mesdlik el, hat napon, zálogosdit játszva, három fiatal leány és vőlegényeik, Honoria asszony kertje közepén, szőlőlugas árnyában, mely olyan volt, valamint egy levélből való palota, és »a szőlőfáknak, a melyekből állott, mása talán nincsen Erdélyben, mivel Honoria azokat mind Rodostórol hozatta.« De az elbeszélésekben csak az eredeti szól, elég folyékonyan, elég magyarosan, de nem a Mikes szokott kedves zamatosságával. Ő csak önmagát tudja írni, azt, a mi a saját lelkéből fakad. Idegen gondolatokat tolmácsolva egyszerre szintelenné válik, még mondatfűzésének szabatos rövidsége is elhagyja. El lehet róla mondani, hogy a szó szoros értelmében emlékirat-szerzőnek született, és körülményeinek kiváló része volt benne, hogy azzá fejlődjék. Ifjúkora, melyet a haza földjén töltött, emlékeinek, szerzett benyomásainak üdeségével odafűzte a régi memoire-író iskolához, és számkivetve a honi társadalomból, nem érezte az idők átalakító hatását, mely a memoire divatát megszüntette és helyében a történetírás egyéb alakját karolja föl.

Az egyetemes történelem kevés művelőt tudott a múltban felmutatni. A XVI. és XVII. század zavaaraiban, midőn az emberek a maguk vagy legfőlebb kisebb körük sorsával vannak elfoglalva, a história terén szintén az egyéniség, a partikularizmus lép előtérbe. Még a kik némi összefoglaló munkasságot fejtenek ki, azokon is érzik valami partikuláris szellem hatása. SZÉKELY ISTVÁN, gönci pap, ki 1559-ben adott ki egy magyar nyelvű krónikát, melyet azért csinált volt, hogy »elméjét az írás-olvasás közben segitene«, zsoltárai és egy hittani munkája révén már ismert írói közé tartozott a protestantizmusnak, melynek a históriában ő az első hirdetője. A reformációnak érdekében áll, hogy az emberek szakítsanak a történelmi események régi fölfogásával, mely a múltban a katholicizmus hagyományainak szentesítését látta. Az új irány harcosainak meg kell kísérelniök, hogy saját szempontjaikat alkalmazzák a tárgyakra és a tömegekben új meggyőződést teremtsenek ama dolgokról, melyek éltek az emlékezetben, a közfelfogásban és hatással voltak a sokaság gondolkodására. Székelyben nem az a fő, hogy a világ teremtésétől kezdí munkáját, az sem, hogy bibliai számitással hat »ezörrre« osztva az időket, mondja el, évek szerint, a »löt iclös dolgokat«. Ő mindenekelőtt protestáns író, a ki egyéniségét viszi be a krónikába, mely megszűnik események pusztja, száraz lajstroma lenni, hogy tendenciát szolgáljon és a katholicizmus bűneit s tévelygését hirdesse. Azt mondja: Krisztus a keresztyénséget nem

fundála templomrakáson, sem oltárcsenaláson, sem keresztelő kön, sem templombeli bömbölésen, berbetelésen, misén . . . hanem csak az evangeliomba való hitnek vallásába. Csak azok az egyházi népek, a kik az evangeliomot hirdetik Krisztusnak hivatala szerint. Ennek okárt a pápát, érsekeket, pispokeket, kanonokokat, papokat, barátokat nem Krisztus szerzette, sem ő nem bocsátta őket, hanem az ördög tojta őket, kiket négyezer esztendő után megüle Rómába, és lassan-lassan osztán ideje szerint kikölte . . . Ennek okáért soha ők avval ne dicsekődjenek, hogy ők volnának a Krisztustól hagyott pásztorok, mert ők ahoz annyat értenek, mint a számár a lanthoz. De minemő pásztorok lakoztak legyen Rómába, és mint őrizték farkasmódra a Krisztus juhait, azokról immár mind rend szerint szóljunk, kiket jobban házoknál az ő szőrökről megesmerhetünk. « Telve népies gúnyolódással, nyers, csufondáros megjegyzésekkel a katolikus egyház és papjai iránt. Azt mondja, hogy »mikort pápát választanak, nagy magossan egy székbe ültetik, hogy a dactilussát megláthassák, innet alól pedig az kardinálok azt látván, ottan azt nagy felszóval kiáltják: Vagyon~, stb. — Szent Estvánnak »a pápa küldé egy koronát, kit osztán a magyarok a pápa hazugsága után angyali koronának neveztenek . . . Ez különben igen jámbor vala és istenfélő, de nem tudak eleibe adni az írás szerint való keresztyénséget, mert immár a csókoló barátok regnálak vala. Ennek okáért evvel csenálatának nagy sok kalastromokat, és templomokat, kiket mind e napiglan szemünkkel látunk, továbbá szerzetének vele nagy pispekségeket, de kollegiomot egyet sem, kibe az igaz tudomány megtartatott volna. Mert kiki mind az ő fazaka mellett szíta. Azért a magyarok csak római keresztyénné lűnek.»

Egyetlen alkalmat sem mulaszt el, hogy üssön az egyházon vagy azt csipkedje. Innocentius pápa »nagy vörös kalap siveget szerze viselni a kardinálosoknak, mint ördögöknek«, Bonifacios VIII. »rókával mene be a pápaságba, farkasul éle benne, és kimene belőle mint egy eb«, Nagy Lajos Velencéből Szent-Lőrincbe hozatta Remete Szt. Pal testét, »ha mi hasznát vötte volna.« Efféle rövid, futó megjegyzések özönével fordulnak elő nála, jobb vagy gyöngébb oldalát alkotva krónikájának, melyből nem hiányzik a rövides plaszticitás, száraz adattömeg szomszédjában egy-egy derültebb vonás, de a mely mértéktelen szófukarságával még sem válhatott igazi népi olvasmánynya. A magyar irodalom e részben újolag kipróbált munkásának, HELTAI GÁSPÁRNak nyujtotta a koszorút, ki mint történetíró szintén erős protestáns volt, de Székelynél hasonlíthatatlanul csiszoltabb, elevenebb és a legkivalóbbak egyike, kik valaha krónikát írtak. Ismeretes, hogy még 1565-ben adott ki egy deák történelmi munkát Hunyadi Mátyás uralkodásáról, mely Bonfini Decasainak megfelelő részét tartalmazta, és folyton fáradozott az olasz humanista szétszórt kéziratainak gyűjtésében. Szükségét látta egy hiteles Bon-

fini-szövegnek, mialatt nem hagyta figyelmen kívül a magyar história egyéb forrásait, főkép a történeti énekeket, a melyeknek értékes kollektióját hagyta hátra.¹ E kettős alapon épült krónikája a magyaroknak dolgairól, mely nagyjában követi Bonfini elbeszéléseit, a nélkül, hogy pusztá fordítássá sülyedne. Akarhányszor eltért mintájától, különösen a tények birálatában, mely László föllépésén innen élénken föltünteti protestans gondolkodását. — Gejza halála után az urak Salamon mellé kezdettek állani, »ki ez világi és vitéz ember volna, és keveset gondolna a papoknak pepecseléseknek ájtatosságával.« De az érsekek és püspökök megnyomva a többi urakat, mind László hercegre adták szavuk, ki aztán is mindenkoron jelen vala minden misékben, vetyer-nyékben, primákban és vecsernyékben. »És csak ez kell vala a püspeknek, és azoknak szolgálának.«

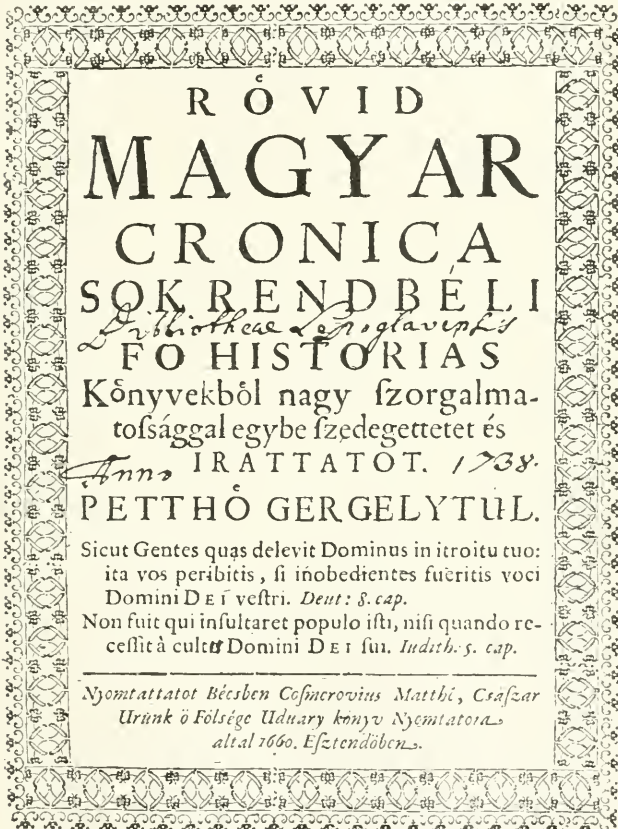
»Lajos király épülete nagy klastromot Nosztréba a remete-barátoknak. Az leveldi kalastromot is ő épüteté a némabarátoknak, és nagy jószágokat ada ezekhez. És annyira bőv kező vala az isteni szolgálathoz, és enyi jószágot ada ahoz, hogy az érsekek, püspekek, abpát urak, káptalannok, kápolnások, oltármesterek, kalastromok, és a több római pápának püseni, a felénél többet bírnak vala egész Magyarországnak. Nem csoda tehát, hogy a pápa így mert parancsolni a magyar királyoknak.«

Másutt a Hunyadi-ház eredetét a népmonda szerint adva elő, nyíltan megróttá Bonfinit, hogy eltávozott »az igaz historia« mellől, melyet hallottunk azoktól, kiknek atyjok szolgálta régen az Hunyadi Jánost, és sok ütközetekben forgattanak vele. Mert az olasz Bonfinius kedvesködni akarván Mátyás királynak, a rómaiaktól hozza alá az ő eredetét és olaszt csinál belőle. De a dolog nem úgy vagyon, hanem mint ebben az írásban megtalálod írván, így higyed az históriát igaznak lönni.-

Aztán Mátyás halálától kezdve halad előre a maga útjan. Benső fájdalommal kíséri a nagy éra fényes alkotásainak rombolását, mely jórészen ép azoknak hálátlansága által történik, a kik a porból való fölemeléseket a Hunyadi-háznak köszönték. Soraiban, melyek a paraszt-lazadást rajzolják, érezni lehet a nép iránt való rokonszenvet, az urak önzésén való nemes búslakodást, és meglep a Zápolyák politikájának kiméletlen rosszalása. E szomorú eseményekkel, és a mi eredményök volt, a mohácsi csatával végződik Heltai krónikája, melynek folytatasa soha sem készült el. Meghalt a jámbor Lajos király; Szapolyai uram, ki a veszedelem alatt Szegednél sütözzék, mert csak azt várja vala, hogy oda veszne Lajos, hogy ő magát annak utana előtolhatná, éjjel eloroszokodék a néptől, és úgy lön szömbe a Szolimán császárral.

¹ *Cancionale*. Kolozsv. 1574.

és úgy kötö meg az ebláncot vele. Kinek az előmente és az hitvány vége mint lött, Isten nem akarta, hogy Heltaitól hallja meg az ország, mely ragaszkodással, szeretettel forgatta ezt a kedves, zamatos, népies könyvet, olvasta ezt a Bontini üres szónokiasságtól ment, cikornyátlan

Petthó Gergely krónikájának címlapja.

s mégis folyékony magyarságot, élvezte azt a kedélyes, józan, hazafias szellemet, a mely végig előmlött rajta és Heltainak az irodalomban kiváló helyet köleszöntött.

Így vált a protestáns szellem a magyar nyelvű történetírás meg-

alapítójává. A katolikus részen az egész XVI. században senki sincs, a ki a múlt összefoglalását magyarul megkísérленé. Pázmány nagy sikereinek kell bekövetkezniök, hogy a katolicizmus ezen a téren is megjelenjék s PETTHÓ GERGELY krónikájával¹ próbáját nyújtsa egy történelmi munkának, mely a német párt és az egyház szellemében tárja föl az események tanulságait. Újra előhózzák Bonfiniét, az egyszer, hogy kivonatot csináljanak belőle, rövidet, sokszor szárazat és hibásat. Aztán Istvánfira kerül a sor, az elbeszélés hovatovább bővül, és az író, ki 1629-ben halt meg, egy sereg érdekes adatot jegyez föl az egykorú eseményekről, Bocskay és Bethlen táborozásairól, melyek kiváló tehetségek művei voltak, de kiragadták a magyar kezéből a legkedvezőbb alkalmat, hogy a törököt kiűzhesse. Ez a gondolat élten el az akkori évek katolikusában, és nem csoda, hogy kemény kifakadásokra ösztökéli. Bocskay István úgy jelenik meg előttük, mint Basta méltó társa, kit a romlás fiának neveznek és azt kívánják, hogy hazája romlására soha se született volna! De micsoda mindez Spangár András szenvedélyéhez, a melyvel a következő század elején Petthó hagyatékát folytatja! Mintha nem is Magyarországról, hanem csupán igazhivókról és eretnekekről volna szó, kik egymással körömszakadtáig való küzdelmet folytatnak. Spangár átgázol mindenben, a mi protestáns, pokolra kárhoztat mindent, a mi nem katolikus, és munkájához hozzáfűzi a magyarországi és erdélyi eretnekek bűneinek hosszú lajstromát, melyeket azok 1732-ig elkövettek, végezve amaz óhajtással, adja Isten, hogy ezentúl Magyarországon egy akol és egy pásztor légyen. Az élet hangja volt ez, a mely még mindig telve ádáz gyűlölettel, tusákkal, a protestantizmus híveit úgyszólván folytonos önvédelemre kényszerítette, a hatalmassá lett katolicizmusé, mely megindult, hogy eltiporja ellenségeit, és visszaállítsa az ősi hitet Szűz Mária és Szent István országában. De ez a hang nem illet az irodalomhoz többé, s e demagógszerű stílus legkevésbé felelt meg a katolikus történetírás hagyományának, mely soha sem volt népies, sőt kétszáz esztendőn át megőrizte arisztokrata és konzervatív jellegét, melyet alapítói a XV. század humanistáitól örökölték. E férfiaknak nincs mondani valójuk a »vulgus profanum« számára. Tudósok akarnak lenni és fő-fő vágyuk, hogy ékes latinsággal irjanak, minő a Bonfinié volt, a kit kiadnak és többnyire folytatni óhajtanak. Egy Oláh Miklós, Verancsics Antal, Forgách Ferenc tartoznak e társaságba, egy Istváni Miklós, ki a régi magyar történelmi irodalomnak klasszikusává tudott emelkedni. E tudós, nagy-műveltségű főpapok és urak műveiben még egyszer fölragyog a renaiss-

¹ *Rövid magyar krónika*. Bécs, 1660. Pethó Gergely (1570—1629) Horvátország kapitánya volt és mint ilyen a politikai ügyekben tevékeny szerepet játszott. Életradatait l. *Margalits Ede* »P. G. és Ratkay György« c. cikkében, *Kath. Szemle*, 1807., 300—305.

sance napja, melynek a században elég imádója van, de csak történetírói akadtak hivatottak. Oláh »Attilá-t és Magyarország leírását nyújtotta, Verancsics, a kiváló diplomata-pap egy a maga korát felölelő nagy munkához gyűjtött gazdag és becses anyagot, melynek teljes kidolgozására többé nem volt ideje; Forgách Ferenc, a váradi vitéz püspök, Báthori István kancellárja, a János király halálától II. Rudolf megválasztásáig terjedő időszakról készített kommentárokat. Kemény, tacitusi lélek volt, a ki bőven izlelte az élet csalódásait, és ismerve a köz- és magánélet minden nyomorát, keserűséggel tölt el a magyar dicsőség eltűntén, melynek feltámasztását a jövőben sem hitte. Valamennyi társa közt ő volt a legvigasztalanabb, a legegyszerűbb, de a legeredetibb tehetség is egyszersmind, a kinek munkáját értékben csupán egy szárnyalta túl, az Istvánfié, melyet Pázmány bocsátott közre.¹

Istvánfi Bonfini-t folytatta és a Hunyadi Mátyás halálától 1606-ig terjedő időt hidalta át. Mint Oláh Miklós titkára, Miksa diplomatája, Rudolf alatt a királyi tanács tagja és 1581-től alnádor mélyen beláthatott az eseményekbe, mint Olaszországban kezett humanista arányos, klasszikus előadású műben írta össze őket, a melynek kettős alapelve: a Habsburgokhoz való hűség s a régi egyházhoz való feltétlen ragoszkodás, az akkori katolikus pártnak jelszava. Mondják, hogy a hol maga is a szereplők közé tartozott, meghamisította az eseményeket: a vaskövetkezetesség, melylyel ítéleteit kimondja, egyoldalúvá és igazságtalanná tette a más párton küzdők iránt, de mindez nem rontja le munkájának becsét, mely egy viharos időszak mindent átjáró izgalmai között születve, a körülmények hatásától ment mindenestül nem lehetett. Istvánfi elismerte maga a kor, melynek írt; munkája kézikönyvévé lett az államférfiaknak, zsinórmértékévé az ultramontán-politikus pártnak, és a protestánsoknak is számba kellett venniök. Tudományos szempontból becsessé tették adatai, az irodalom pedig nem fogja elfelejteni, hogy a XVI. század magyar történetének először adta meg az ízekre osztott és szép alakú testet s Magyarország újabb történetének az alapot.²

A Bonfini-féle humanista iskola, melynek még egy sereg kitünő tagja volt, köztük az olasz Brutus Mihály, Báthori István udvari történetírója és Somogyi Ambrus, belső-szolnok vármegyei főjegyző, bezárult. A XVII. század folyamán a magyar nyelv mindinkább ki kezdi vívni jogait, s a kik latinul írnak, új célokkal, új tárgygyal és párszor új pártállással lépnek a történelmi irodalom terére. A Bonfini-iskola vezető elemei úgyszólván teljesen katolikusok és dinasztikus érzelműek voltak; most a latin irodalom legkiválóbb termékei Erdélyben, a

¹ *Nicolai Istvanfi Pannoni historiarum de rebus hungaricis libri 34.* Coloniae Agrippinae, a. 1622.

² Flegler, i. m. 88.

memoire-ok hazájában s Erdély történelméről készülnek. Nemesek, főurak, Erdély legkiválóbb arisztokratái közül fogják kezökbe a tollat, két Bethlen, Farkas és János, mindakettő Apati kancellárja, miután végigélték hazájuk legszomorúbb és legzavarosabb éveit, s II. Rákóczi Györgytől fogva egyik fejedelmet a másik után látták elbukni. Farkas, a ki ifjabb volt, Erdély egyetemes történetét tervezte, de csak 1609-ig folytathatta, terhes hivatalai megfosztották az ahhoz való időtől. Lelkiismeretes, buzgó történetíró volt, ki az alapúl vett Istvánfihoz bámulatos anyagot hordott össze és felhasználta a múlt század összes forrásmunkáit. Akárhányszor megtartotta szavaikat, legtöbbször ügyesen vont a ki egy-egy helyöknek a velejét, művészi szőtt be szép, világos előadásába egy csomó okleveles adatot, és mindvégig megmaradt komoly, pártatlan tudósnak, ki nehezen mond ítéletet, kétség esetén megelégszik az ellenmondó adatok tárgyilagos szembeállításával és tartózkodik oly embereket gyűlöletessé tenni, »a kiket soha sem ismert.« — János a Bethlen Gábor halálatól 1663-ig terjedő időszak eseményeit foglalta össze. Az volt a célja, hogy Európa figyelmét Erdély pusztítására irányozza, melynek bukása a szomszédos népeket szintén veszélyezteti. Jól látta, mily nehéz egykorúakról igazságosan szólani, de mért ne írhatná le híven, a mit mások mondtak és cselekedtek? Valóban, komolyan és férfias elhatározottsággal fejtette föl az események szálait, s rendületlen nyugalma, mint mondják, az antik példányokra emlékeztetett. Később az elbeszélést 1673-ig folytatta, bar az összehordott anyagot nem dolgozta ki többé. De ezek a följegyzések így is rendkívül becses öröksége a történetírásnak, s titkos tanácskozásokról közölt okiratai s emlékezései az egykorú erdélyi politika es élet legbensőbb rejtekeire vetnek szomorú világosságot, mely az író keserűségét s nyomasztó fatalizmusát is mutatja.

Aztán jöttek a többiek: a szónokias Kéry János, váci püspök, Nadányi János, enyedi professzor gyöngé »*Florus Hungaricus*«-ával. És jött Révai Péter, a protestáns koronaőr a szent koronáról írt rövid Commentáriussal. Meg akarta mutatni a magyar korona történelmi jelentőségét azoknak, kik babonát láttak abban a tiszteletben, a melyet a nemzet koronája iránt tanusított: leírta sorsát s a hozzá fűződő eseményeket, melyek hatással voltak az állam életére. Aztán még egyszer hozzafogott a tárgynak kidolgozásához. Eszrevette, hogy a magyar királyi korona nemcsak a magyar nép fölötti uralmat jelképezte, hanem lassanként a legkülönbébb nemzetiségeket egyesítő egy államközösségben, s a magyar korona történetéből ekkép a magyar monarchia története lett,¹ a legjobb egyetemes magyar történet, a mely a XVII. században készült.

¹ V. ö. Flegler, 138. — *Petri de Reya. de monarchia et sacra corona regni Hungariae centuriæ septem.* — Megj. 1659.

Egy csapasra benne vagyunk a jövő magyar történetírásnak áramlatában, mely nagy, összefoglaló munkásságot fejt ki és egy-egy régi írónak folytatása helyett az adatok minden irányban összehordását és kritikáját tűzi céljául. Révai összeállítja a régi íróknak értesítéseit, melyek tárgyára vonatkoznak, fölhasznál számos ismeretlen okiratot és bizonyos mértékben kritikát alkalmaz. De ezt a munkásságot mégis a viszonyok változása fogja megizmosítani és a XVIII. század nyugalma emeli uralomra. A nagy rázkódások, melyek úgyszólván teljesen lekötötték az egykorúak figyelmét, elmúltak, és a szellem zavartalanul adhatja át magát a múlt egész nagy köre áttekintésének. Annyi szenvedés, küzdelem és illúziók szérfoszlása után végre lélekzethez jutva, kijózanodva és a nagy politika teréről mindinkább leszorítva, mihez is fordulhatna inkább vigasztalásért s tanulságért, ha nem múltjához, melyben nagysága és dicsősége összpontosult? Aztán ne feledjük a külföld hatását. Antwerpenben, Brüsszelben már egy századja folyik a Bollandisták munkája, a tudós világ 1667-től tapsolja Mabillon hatalmas publikációit, melyek a legszigorúbb egyházi szellemet képviselték. Mindez meglehetősen ismeretes a papság, de főkép a jezsuiták előtt, kiknek köréből a kiváló történetírók egész raja fog fellépni. Másfelől megjelenik az irodalom terén a protestáns racionalizmus és kritika, melynek BÉL MÁTYÁSban támadt kiváló képviselője. Egyszerre fölszendül a munkásság, és fölvirágozik az irodalom, nagy, korszakos munkák keletkeznek, a melyekben fölhalmozódik az anyag és hatalmas arányokban bontakozik ki Magyarország története.

A tót születésű Bél, ki a hallei egyetemen Michaelis, Budeus, Cellarius előadásait hallgatta s egymás után a zólyomi, körmöci, selmeci és pozsonyi evangélikus iskolák igazgatója volt, még 1718-ban bocsátott közre egy dolgozatot a régi hun-szkitha írásról. Már akkor látni lehetett, mily széles alapot kíván vetni a történelem tanulmányának. Egyszerre szó van a régi történetírók kritikai kiadásáról, oklevelek és levélgyűjtemények, pecsétek és emlékkövek átvizsgálásáról, a népének maradványairól. Még az ég alj és talaj és másfelől a társadalmi fejlődés viszonya sem marad érintetlen többé. A nagy, rendkívüli ember úgyszólván egész Magyarországgal összeköttetésbe lép, hogy az anyag gyűjtésének megnyerje. És mennyit kell szenvednie a maradiságtól és tudatlanságtól! A levéltárak elzárkóznak, nehogy valami fontos titok kivilágosodjék; országos összeköttetéseit összeesküvésre magyarázzák, hogy csak Pálffy Miklós, a nádor és VI. Károly kegye tudja megvédeni.

De Bél haladt tovább. A „Prodrömus» föltárta munkálkodásának tárgyait és céljait, az Adparatus ad historiam Hungariae 1735-ben a régi forrásmunkák egész sorát tette hozzáférhetővé a tudomány számára, sőt Schwandtner jezsuita hasonló nagy gyűjteményében is volt

jelentékeny része. Aztán egyidejűleg hozzálátott főmunkájának kiadásához, mely különös arányaival és kidolgozásának pontosságával ép úgy meglepte a tudományt, mint sokoldalúságával és adatainak bőségével. Valóban a *Notitia Hungariae* egy rendkívüli ész és bámulatra méltó szorgalom fényes és maradandó gyümölcse, mely ha egészen megjelen, Magyarországról a legkimerítőbb képet nyújtotta volna, de napvilágot látott részében is megbecsülhetetlen értékű.¹ Bél egymásután ismerteti Pozsony, Turóc, Zólyom és Liptó megyéket, Pest-Pilis-Soltot, Nógrád, Bars, Nyitra, Hont és Mosony területét. Minden megyének megírja földrajzi viszonyait s terményeit, s az emberi életet, a mint e körülmények közt fejlődhetett. Aztán visszatér a föld régi lakosságához, elkiséri a magyarok, németek, tótok megtelepedését: rajzolja a jelenlegi nemzetiségek kifejlődését, tehetségeit és történelmi hivatását s a megye egyes helyeinek, városainak statisztikai viszonyait... Soha mintaszerűbb munka eladdig a magyar történetírás mezején meg nem jelent. Jól mondják, az új út meg volt törve, és a történetírás ama módja, mely Bonfini óta uralkodott, örökre felre szorult.² A magyar história számottevő munkái nem járhatnak többé Bonfini iskolájába. Mindenki rejtett, ismeretlen kincsek aknázásához lát, megkezdik a kronológia pontosabb megállapítását, hozzáfognak az anyag kritikai megrostálásához és a történetet biztosabb alapokra fektetik. E nehéz, fáradságos foglalkozásra senki sem volt hivatottabb a jezsuita írók iskolájánál, mely inspirációt egyaránt merített hazafiságából és mintaképei, Mabillon s a Bollandisták példájából. Szinte meglepő, mily nagy katolikus és konzervatív történetírás fejlődik ki és mily roppant eredményeket érnek el nem egészen száz esztendő alatt. Hevenessy Gábor több, mint száz kötetre rúgó kéziratban hagyja hátra Mabillon módjára tett roppant becsű gyűjtését; az öreg Timon Sámuel a magyar királyok történetét írja meg II. Rudolf trónraléptéig, Bonfinin és a humanista Ranzanón kívül már német krónikákat, bizanti főljegyzéseket, ismeretlen okleveleket és monográfiákat is használva; Turóczy László nagy tudással Magyarország földrajzát és históriáját állítja össze; Kazy Ferenc, részben Timon kéziratából, Istvánffy művét folytatja 1681-ig. De ezek az írók még túlságosan egyoldalúak. Hiányzik belőlük a Spangár zordonsága, néha finomak, elegánsak és ügyesen fűzik az események szálait, azonban örökölték Spangár tendenciáját és nem tudnak szabadulni tőle. Mindamellett használták, hozzászoktatták a szellemet az új irányhoz, segítették megtörni a talajt és egyengették az utat két hatalmas munkához, mely a korszak történetirodalmának

¹ Megj. az I—IV. kötet Bécs, 1735—1742. A többinek kiadását Batthyány József gróf, kalocsai érsek s később primás vállalta el, de csak az V. kötet (Mosony m.) látott napvilágot, a nagy munka többi része elkallódott.

² Flegler, i. m. 150.

Bél Matyás.

hosszú időre mély hatást kölcsönöz és a magyar históriának örök díszje; Pray és Katona monumentális műveihez.

PRAY György, ki a nagyszombati egyetem tanára volt és a jezsuita rend eltörlése után mint könyvtáros, a főiskolával együtt vándorolt Budára (1777) és Pestre (1784), majd 1790-ben nagyvaradi kanonokká lett, még mint a bécsi Terézianum tagja kezdette történelmi munkásságát. Meglett férfiú volt már, mikor az irodalomba lépett,¹ és egyszerre fényes sikert aratott, melyet évről-évre megjelenő újabb kötetei² nem szüntek meg gyarapítani. E művek nagy változást idéztek elő a magyar történetírásban, és telve voltak új felfogással és új adatokkal. Az őskor előadásában, mely De Guignes nyomán először szólaltatta meg a sinai írókat, egy csapásra elkülönülnek a hunnok, avarok és magyarok, a királyok korának kronológiája pontosabb megállapítást nyer, az események új kapcsolatokba illeszkednek, ismeretlen okiratok egész sora kerül napvilágra s részesül józan kritikában. Sorra kerülnek az elődök tudósításai és hitelességök, az egykorú írók, s Pray a körülmények nyugodt számbavételével állapítja meg érdemeiket és igazítja helyre hibáikat. És még azután is mennyit és mily sokfélét ír és tanul! Elfogadja s védi a magyarok finn-lapp rokonságát, értekezéseket nyújt egyes kérdésekről, javítja, pótolja munkáját, hiányait, magyarországi Szent Erzsébet életrajzát bocsátja közre, megveti alapját a magyar pécsettannak, kitűnő munkát készít a magyar egyház múltjáról, összefoglalja a magyar királyok történetét 1780-ig, a felsőbb iskolák használatára... Egyetlen társa sem dolgozott többet, az egy KATONA ISTVÁNON kívül, ki még sorsa változásaiban is hasonlított hozzá. Rendjök végső éveiben együtt tanárkodtak Nagy-Szombatban, együtt költöztek az egyetemmel Budára. Pray könyvtárosa volt az intézetnek, Katona tanított II. József rendeleteig, mely a németül nem tudó tanárokat távozásra kényszerítette. Katona megvált tanszékétől és teljesen a történelemre szánta életét. Már akkor fényes neve volt az irodalomban, s pártfogója, Kollonics László, kalocsai érsek jóakaratából elég gyorsan jutott nyugalmasabb sorsra, sőt végre kanonokságra. Egy hosszú, csöndes életet élt le ebben a helyzetben, a melynek csak izzó tevékenysége volt nagyobb zajtalanságánál, s nagybecsű eredménye: a korszak történetírásának legnagyobb és legtartalmasabb munkája.³

¹ *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum ab anno a. n. Chr. 210. ad annum Christi 997. deducti.* Vindobonae, 1761. (Egy kötet.)

² *Annales regum Hungariae ab anno Chr. 997. ad annum 1614. deducti,* 5 kötetben. Vindobonae, 1764—1770. stb.

³ *Historia critica primorum Hungariae ducum ex fide domesticorum et ceterorum scriptorum concinnata.* Pest, 1778. — *Hist. crit. regum Hungariae stirpis Arpadianae.* Pest es Buda, 1779—1782., 1—7 kötet. — *Hist. crit. regum Hungariae stirpis mixtae.* Buda, 1788—1792., 1—12 kötet. — *Hist. crit. regum Hungariae stirpis Austriacae.* Kolozsvár és Buda, 1794—1817. 1—23 kötet.

A »Historia critica« összefoglalja a magyar történelemnek újszólván összes, addig ismert anyagát, a legrégebb időktől a XVIII. század végeig. Katona még Praynál is szigorúbban lát a még mindig ingadozó kronológia megállapításához, nagy gondot fordít a szereplő családok genealogijára, és az oklevelek, az egykorú tudósítások, sőt későbbi szakmunkák egyes részeinek valóságos tömegét szövi előadásába. Jellemzően mondották róla, »hogy olvasása közben egy nagy történeti műhely belsejében képzeljük magunkat« — nála teljesen hiányzik az anyagnak ama teljes átgyúrása és átömlése az író egyéniségébe, a mely a nagy szellemeket kitünteti, a szellemes fölfogas, az összehasonlító áttekintés, mely Prayt folyton lebilincselővé avatja, az ő figyelme inkább a részletekre irányul, melyekből a történelmi anyag képződik, és műve nagy, lelkiismeretes pontossággal összeillesztett mozaik-munkává lesz, mely azonban épen ezért megbecsülhetetlen értékű a történelemre nézve.¹ Kritikus volt, a ki bizton mozog az adott tények között, nem alkotó tehetség, mely a külső tények mögött benső, mély, eleven kapcsolatokat látva, lelkében újra teremti és föl-támasztja előttünk az elmúlt korokat; de becsületes és nagy munkát végezett, mely félszázadon keresztül szolgált forrásul csaknem kizárólag a nekilendülő magyar história legjobb termékeihez.

Gondoljunk ez írók és tudósok mellett még néhányra, kiket a közönség ma hírből is kevésbé ismer: Péterfi, Palma, Kaprinai, Kovachich, Kollar Adám és mások munkáira, melyeket a kutató ma sem nélkülözhet, s fogalmunk lesz a XVIII. század történetírásának pezsgő és fényes életéről. Soha természetesebb és jeles munkák a legújabb időkig nagyobb tömegben napvilágot nem láttak, soha az érdeklődés a múlt iránt erősebben nem nyilatkozott. Mintha a tudományos szellem, a melynek annyit kellett küzködnie a külső viszonyok zivataraival, egyszerre akarná pótolni századok mulasztásait, elmerülnek a munkába s mohón élvezik annak háborítatlan gyönyörét. Az újság, a divat, a társadalom iránya egyaránt hatással vannak rájuk. Telvék tüzes, égő hazafisággal, de latinul írnak, mint külföldi mestereik, a tudományosság régi nyelvén, mely a »profanum vulgus« és a tanultak között hosszú ideig megkülönböztető jelül szolgált. Nincs szükségök a sokaságra, mint Pázmánynak és társainak; a kiválasztottakhoz, a szellem nemessejéhez szólnak, mint a hogy a politikai életben szintén folyton a nemesség jogairól és érdekeiről van szó.

És ne feledjük, hogy van közönségük, nagy és tekintélyes. Élet és iskola egyaránt gondoskodtak róla, hogy a magyar ne tekintse őket idegenekül. Több, mint másfél századja, mióta a Habsburg-ház uralkodott Magyarországon, a nemzeti nyelv a politikai életben fokról fokra

¹ Flegler, 158.

vesztett uralmából és szorult mindinkább az erdélyi fejedelemség hatalmi szférájába, melynek önállóságával a XVIII. század elején legfőbb támaszát veszítette el, hogy a politikai élet és közigazgatás magasabb ágaiban mindenütt átadja helyét a latinnak, mely valójában soha sem szűnt meg a felsőbb iskolák hivatalos nyelve lenni és mint ilyen a művelt magyar társadalomnak mintegy második anyanyelvévé vált. Nem akartak és nem tudtak megválni tőle. Hiába hirdeti APÁCI CSERI JÁNOS, hogy a deák nyelv a magyar művelődésnek akadálya: és hiába kísérli meg, hogy a tudományt magyar mezbe öltöztesse. A korán elhalt gyulafehérvári, majd kolozsvári tanár, a presbiterianus eszmék szerencsétlen üldözőtte két magyar könyvet bocsátott közre.¹ Még gyermekifjú volt, mikor tanárait hallgatva, egy enciklopédia eszméje megfogamzott lelkében. Aztán Geleji Katona pártfogására eklézsiái költséggel a belgiumi akadémiákra küldötték. Egy sereg könyvet olvasott át, és a keleti nyelvek tanulásához kezdett; miközben néhány nemzeti nyelven írott munka akadtt kezébe. Csodálkozással forgatta őket, úgymond; és látta, mily érthető, hogy ama népek tudományra, műveltségre fölülmúljanak bennünket, »mikor minden tanulni valót a saját anyanyelvükön olvasnak, terjesztenek, tanítanak és tanulnak.« »Vajjon kisebbek-e ebben a részben az olaszok, franciák, angolok, belgák és a többi napnyugoti nemzetek a keletiéknél vagy minden más népnél, a mi csak létezik, azt ítélik meg azok, kik nemzeti nyelven írott könyveiket nemcsak nyálazták, hanem ugyan emberül át- meg átolvasták. De mi szükség szavakra ott, hol a tények beszélnek? Nem tanúsítja-e a mindennapi tapasztalás a mi nemzetünk pirulására, mily nagy bősége vagyon náluk a tudós embereknek? Ennek a dolognak pedig nem utolsó, hanem legelső oka, hogy mindenféle, maguk nyelvén írott munkáik vannak. De mit használ csak könnyező szemekkel sóhajtozni hazánk szerencsétlen sorsán? Orvosság, orvosság után kell nézni! Ha öt avagy hat épület lángban áll, lótnak-futnak az emberek, a tűzbe rohannak, hogy a veszedelemből egyet-mást megmentsenek; némelyek a háztetőkre kapaszkodva oltanak; mások a holmit hordják ki és senki sem gondol álomra vagy gyomrára. — Ez a kép forgott lelkemben éjjel-nappal, úgymond; és oly erővel szorongatta szívemet, hogy gyakran az álmot elűzte szememről, figyelmemet megzavarta a tanulásban, és gondolni sem tudtam egyébre, mint sóvárgásom tárgyára, hogy hazámon segítsék. Elkezdtem írni és egyet-mást a tudományok minden ágából magyarra fordítottam.« A nyelvnek nagy szegénysége és művelletlensége csakhamar kétségbe ejtje; de Theodorus Gaza Aristotelesfordítást olvasva, újra nekibátorodott. Ha a görög Gázának szabad

¹ *Magyar Encyclopaedia, A7 a7, minden igaz és hasznos Böltsesegnek szép rendbe foglalása.* Ultrajecti, 1653. Megjelent 1655-ben. — *Magyar Logikácska*, Fejérvárt, 1654.

volt a latin nyelvben újítani, miért ne volna szabad neki ugyanazt cselekednie anyanyelvével? Eltökélte magában, úgymond, hogy ha Isten pár esztendőre nyújtja életét, nem akar addig meghalni, míg a magyarokkal az összes tudományokat magyarul nem közli. — És megírta magyar enciklopédiáját hazája tanuló ifjúsága számára, melynek iskolai állapotán megnyugodni nem tudott. Általában sötétnek, zilálnak ítélte a magyar tanügyet, és van egy deák beszéde,¹ a melyben a legkeserűbben nyilatkozott az iskolák hiányairól, a szegény, jobbágy származású tanulók tömegéről, mely — ex solo miseriarum corporearum metu — hogy a szolgaság terheitől meneküljön, ellepi a tanintézeteket és kiszorítja onnét a nemesség, nagyrahivatott fiait; a maradiakról, kik gúnyolják és lenézik az eszményibb lelkek munkáját; az egyháziakról, kik a tanítóskodást csak nyomorult »clebá«-nak és a kathedrát csak zsirosabb hivatalokhoz való lépésőnek tekintik. A papok fitymálják a tanárt; Szalánci István, a jeles pataki rektor tíz esztendő alatt sem bírt odáig vergődni, hogy a sorban azok elé helyezték volna, kiket, mint tanítványait »a pásztorságra nemzett.« Aztán mily rettentő a felügyelők, kurátorok tudatlansága, kik miután maguk a grammatika elemeinél többet nem tanultak, hallani sem akarnak egyéb magasabb tudományokról... Tanulók, tanítók, közönség ellen egyaránt hangoztatta súlyos kifogásait, melyek oly forró, szenvedélyes fajszeretetből fakadtak. Nem bírt megelégedni ezzel az önzésbe, maradiságba merült társadalommal, melyből hiányzik a filozófia nemes szelleme, sőt a tudomány igaz becsülése. Virágzó magyar iskolát akart, fejét

¹ Johannis Apacii Csere Oratio de summa scholarum necessitate. Cum praef. L. *Felméri*. Claudiopoli, 1804. Ex Actis Musaei Trans. Sect. Phil. Hist.

M A G Y A R
E N C Y C L O P A E D I A .

Az az

M I N D E N I G A Z E S H A S Z N Ő S
B ö l t f e l é g n e k f e z p r e n d b e f o g l a l a -
s a é s M a g y a r n y e l v e n v i l á g r a b o r s á t a f a .

A P A T Z A I T S E R E J . A N O S
által.

S E N E C . 6 4 . E P I S T . .

*Et si omnia a veteribus inventa essent : hoc
tamen semper novum erit : usus & inven-
torum ab aliis scientia & dispositio.*

U L T R A J E C T I .
E x O f f i c i n â J O A N N I S à W A E S -
B E R G E , c l e r i c i L I L .

Apácai Cseri János Magyar Encyclopaediájának
címlelapja.

egy magyar egyetem és magyar nyelvű tudományosság szent álmai zsongták be, s odaállt az emberek elé, intve, könyörögve, példát adva, egy apostol önzetlenségével és egy mártír elszántságával. »igyekeztven tehetősége szerént szegény édes nemzetének megsegéllésére, ha aranyat, ezüstöt avagy drágaköveket nem, bár csak lent és gypjat bemutatni.« Mint tudós egy sereg theologiai, bölcséleti és pedagógiai dolgozatban tett bizonyosságot készütségéről s latinságaról; mint a magyar Logikácska szerzője Ramust követte; mint enciklopédia-író megmaradt tudós mintái: Cartesius, Ramus, Amesius, Copernicus, Phocylides, Alsted, Scribonius és mások visszhangjának. De ezekben a munkákban esendült egy új hang: az enciklopédia hirdette Cartesius alapelvét, a »de omnibus dubitandum«-ot, és egy nagy és eredeti törekvés nyilatkozott, melynek félre- vagy meg nem ismerése az irodalomnak örök kárára vált. A XVII. század tudósai nem vettek tudomást róla, egyes szerény professzorok ha megkísértik magyarázataikban, iskoláik falai közt, a tudományban a magyar nyelvnek is némi szerepet juttatni. A Sanctio Pragmatica nemzedékének alig van ezekről a hagyományokról némi sejtelme. Ők két nyelvet ismerik a magyarnak: az egyik a tanulatlan, durva sokaságé, melyhez tartozni szégyen, a másik a latin, melynek értékét csak emeli, hogy Magyarország és Európa közt bizonyos szellemi kapcsolatnak szolgál eszközüül. A XVIII. század deák tudósa nemcsak honfittásai részére ír, ő a tudományok nagy republikájához intézi szavát, melyben a magyar nemzet dicsőségét alig ismerték. Ez a kor meg akarja mutatni Európának, hogy volt gazdag történelmi életünk, hogy Magyarországon nem ismeretlen a tudományosság és nem volt ismeretlen századokkal előbb. Megható, mily önérzettel és lelkesedéssel végezték ezt a hazafias munkát, mely a század ideáljának mély változást oly jellemzően mutatja. A magyar nem vágyik többé csupán a hős, a dalia dicsőségére: azt akarja, hogy a műszék koszorúját se vitathassak el tőle. Egy csoport ember, a kik az életben úgy-szólv megannyi különböző réteghez tartoznak, egyforma buzgalommal s egymásután fordúl a múlthoz, összegyűjteni a magyar szellemi élet nyomait. Czvittinger Dávid, selmeci ügyvéd,¹ Wessprémi vagy igazi neven Csanádi István, debreceni főorvos² Horányi Elek,³ piarista fáradoznak a magyarországi írók betürendes sorának, életadatainak és munkaiknak deák összeállításán; Árvai Mihály jezsuita,⁴ az iskolak, a könyvtárak, a könyvnyomtatás történetét mondja el; Rotarides Mihály, a koran elhunyt evangélikus papjelölt, kinn, Németország egyetemlein

¹ Specimen Hungariae Literatae. 1711.

² Succincta Medicorum Hungariae et Transsylvaniae Biographia. 1774—1787.

³ Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum. 1775—1777.
— Nova Memoria. 1732.

⁴ Kassa, 1735.

egy valódi irodalomtörténet tervezetét alkotja meg és hagyja hátra.¹ De legalább gazdag jegyzetei nem kallódnak el nyomtalanul. Wittenbergában, hol nyomorogva fejezte be szép reményű életét, nemsokára megfordul egy rokon szellem és tehetség: Wallaszky Pál, utóbb jolsvai lutheránus pásztor, s részben az ő hagyatéka alapján alkotja a magyar tudományosság első időszak szerént rendezett történetét.²

Az írók egész raja izzad ebben a régi műveltségre vonatkozó munkában. Protestánsok és katolikusok egyaránt belémerülnek egyházuk történetének összeírásába, mialatt egy sereg fontos kulturtörténeti, sőt irodalmi adat jut napvilágra vagy menekül meg az elfeledéstől. És a mi nem kevésbé fontos: akad közöttük, a ki a magyar nyelvet használja.

BOD PÉTER, magyar-igeni református pásztor, ki mint latin író egyházának terjedelmes történetét hagyta hátra, és számos deák munkán kívül több magyar hittani dolgozatot tett közzé, magyar egyháztörténetet ír³ és anyanyelvén bocsátja közre az erdélyi református püspökök történetét.⁴ Komoly, nagytehetségű ember volt, a ki gyönyörűséggel olvasta a régiek dolgait, el tudott szemlélődni egy-egy ősi emléken, Nagy Lajos idejebeli esküformán, »mivel abban idegen nyelvből oda szőtt font szó nincsen«, s húsz évnél tovább fáradozott a régi magyar tudományosság nyomainak kutatásában. Most, három évvel halála előtt, ötvennégy esztendőskorában végre közös kincscsé tette »puszta és parlag földön esett aratását«, az első magyar könyvet, mely a magyar irodalom és tudományosság munkásainak — mintegy ötszáznak — életét s műveit foglalta magában.⁵ és munkás életének legmaradandóbb gyümölcse.

»Arra a végre intéztetett ez az írás, hogy a két hazában, Erdélyben és Magyar országban az előtt élt tudós embereket, kivált a kik valami világra bocsátott munkájok által emlékezeteket fenn hagyták, régi eltakartatott, megavúlt hamvokból megelevenítse és ujjongan világra hozza.« Ez a hazafias cél lebegett előtte, és pártatlansággal,

Bod Péter arcképe.

¹ *Historia Hungariae Literariae Lineamenta*, 1745.

² *Conspectus Reipublicae Literariae*, 1785.

³ *Az Isten vétezkédo Anya-Szent-Egyházának a jelen való üdoig sok változásinak Históriaja*, 1760.

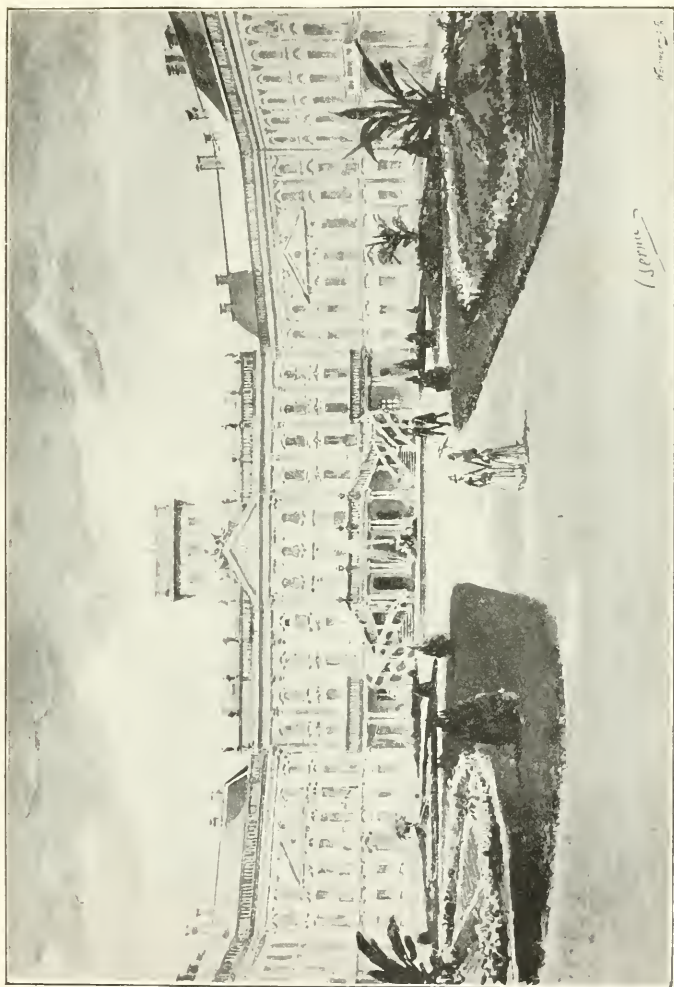
⁴ *Smirnai Sz. Polykarpus*, 1765.

⁵ *Magyar Athenas*, 1766.

személyválogatás nélkül meg akart említeni mindenkit, a ki figyelmét ki nem kerüli. Azonban sokkal jobban ismerte az írók protestáns részét, mint a katolikusokat, és nem bírta elhallgattatni vallásos érzését. Beszélve, hallgatva, folyton a legyőzött kisebbség embere maradt és néhány helyütt élesen kárhoztatott pár író, Pázmányt és azokat, kik az újabbak közül a protestantizmus elnyomását hirdették. »Merito auctoritate ac voluntate Augustae aulae notatus, ac prohibitus est«, mondja róla Horányi: »nem csoda, hogy a fölséges udvar megnótáztatta és tilalom alá vetette.« — A nagy, fényes latin irodalom korában a hatalom előtt csak hódolni szabad többé.

II.

Most nézzük a társadalmat és lássuk annak szellemét. A népről nem kell szólni, mert az egyszerűen kiesett a szellemi élet köréből, és földesuraitól elnyomva, a katonaságtól sanyargatva, elemi csapásoktól pusztítva, sokáig a legnagyobb nyomorban tengődött falvaiban. Nem sokkal volt jobb a kismemesség sorsa, mely nagyrészt szintén paraszt életet élt apró telkein. A középnemesség, főkép a korszak elején, jobbára elvonult birtokaira, melyeken gazdálkodott, nem sokat törődve a közügyekkel, de alkalmilag annál vadabb tivornyákkal és kedvtelésekkel ütve agyon az időt, míg a változások szele egy részét lassanként magával ragadta. Annál nagyobb a változás az előkelők, az arisztokrácia körében. Régebben ez az osztály szanaszét lakott az egész országban, váraiba zárkózva, kivéve részét a közügyek vezetéséből s fontos szerepet játszva az ország katonai mozgalmaiban. Együtt élt a nemzettel és osztozott annak érzelmeiben, sőt műveltségében. Most hovatovább eltűnik ez a természetes viszony. Több család még Rákóczi fölkelésekor elvált a nemzettől és az udvar mellé állott, melynek vonzóköréből, az ellenpárttól proszkríbálva, jöszágaik jövedelméből kizárva és eladósodva, többé el nem szakadhattak. Ezek már a század elején a császárvárosban élnek és lassanként egészen kivetkőznek magyarságukból. A többiek, különösen a magyarországi arisztokraták, sebesen törtetnek utánuk. A ki valami főbb hivatalt viselt, annak Bécsben, Pozsonyban kell tartózkodnia; mások lojalitásukat kívánják kétségtelenné tenni, sokan nagyravágyásból sietnek az udvarhoz, hogy kitüntetésekben, hivatalokban részesüljenek. A büszke, hatalmas magyar főnemesség, mely eddig kiskirály volt otthonában, ekkép hagyja oda sásfészekét, hogy udvari néppé alakuljon, mely semmit sem akar különbözni az idegen nyugoti országok arisztokratáitól. Idegen országokban utazik, gyermekeit idegen módra neveltetni es idegen életmódját haza hozva, meghonosítja kastélyaiban s jöszágain. Tüntetni akar fényűzésével, gazdagságával. Ester-

Az esterházi kastély.

házy herceg esterházi palotája csaknem olyan, mint a versailles-i: a vendégeket olasz opera gyönyörködteti, a zenekarnak Haydn a karmestere, és a fényes ünnepélyek még a párisi látogatókat is bámulatba ejtik. Nem csoda, hogy ily életmód mellett sokan hovatovább eladósodnak és hivatalra szorúlva, teljesen az udvar kegyére szorúlnak: még kevésbbé, hogy példájuk csábító erővel hat a középnemességre, a mely lassanként utánuk indúl. Minden elő volt készítve erre a változásra. A háború után a török hódoltság gazdátlan területeinek nagy része adományozás és vétel útján idegen kézre került, a mi egy sereg idegen embernek nyitott utat az országba; benn a magyar földön egy sereg katonaság táboroz, jórészen német tisztikarral: a régi királyi birtok nagyobb városai pedig soha sem váltak magyarrá. Mindez egy idegen világ szokásait s élvezeteit tárta a magyar nemesség elé, melynek egy része hatáskörükbe esett és nem akart tőlük és a nagyobb uraktól elmaradni. A vidéki vagyonos nemes, a kinek nincs tehetségében, hogy a külföldre járjon, legalább telre a városokba vonúl és mind jobban veszít tősgyökeres szokásaiból. Már a század közepén túl általánossá valik a »náj módi«. Különösen az asszonyok kapnak az új divaton: az idegen ruhan, a német nyelven, mialatt háztartásukba szintén beköltözik a nyugati fényűzés összes eszközeivel s jó és rossz tulajdonságaival. Pozsonyban, Sopronban, Kassán, Budán és Pesten német színészek játszanak különös tetszés mellett, az olvasó asztalokon idegen könyveket lehet találni, melyeknek nagyobb a becsülete, mint a magyarnak, és a családban megjelenik a nyugati műveltség apostola: a fráj. Így válnak nyelvökben, szokásaikban németekké, míg az arisztokrácia az udvar közvetlen hatása alatt elfranciásodott, a papok, tanárok, jogászok és prókátorok latinul beszéltek, a felső vidéken elharapódzott a tótság és a magyar nyelv a műveletlenek körébe és a parasztság viskóiba szorúlt. A XVIII. század magyar mágnása, magyar matronája és kisasszonya nem tud vagy nem is akar tudni magyarul. Azt mondják róluk: a jövevény idegen nyelven kapkodnak, s nemcsak unalmas lett nekik a magyar szó, hanem ha tudják is, szégyenlik használni. És a francia beszédről keserű gúnynyal jegyzik meg, hogy Erdélyben ez után talám az oláh gyermek is azon kezd el bölcsőben való sírását. Úgyszólván mindenki modern és finom akart lenni közülök, és fitymálta azt, a mi magyar. Megváltoztak a köntösök, a kardot fölcseréli a gyíkleső, fejükre parókat húznak és ellepi őket az illatos kenőcs, a festék, a rizspor. Nézzük végig egy tarsas összejövetelüket. A jövevényt a gazda úgy magához szorítja, hogy csaknem megfúl belé. Aztán nagy sebesen elvezeti sápadt asszonyához, ki közel a szófához leülteti. Az ebéd elerkeztéig a vendégek l'hombre-ot vagy farót játszanak. Itt egy úr dühösködik, hogy a coeur hetes mashoz került es sóhajtozva várja a pique és trétle ászt; amott egy főpap keveri a kartyát, grom-

bául darabolt szavakat büfögve, mivel veszteség fenyegeti. A nyelőtapsol örömeiben, egy másik zálogot adva káromkodik, dül, fül. Pont kilenc órakor megkezdődik az étkezés. Az abroncsos szoknyák sok

Orezy Lőrinc.

helyet foglalnak és a férfinak térdét összehúzza, szorongva kell ülnie. A konyhamester belép jó nagy hosszú papiros lisztával: idegen étkeknek litániájával s büszkén föltárja az étkeket, a melyeket harminc szolga hord be nagy méltósággal. A gazda szeretne valami tréfát

indítani, de senki sem mer kacagni rajta, mert az asztal végén ül egy száraz emberke: a kritikus. A kisasszony éhes, ennék ebből is, abból is, de félti összeszórólt gyenge kis derekát: egy friss nyelvecskéjű, piros menyecskenek ismét a leves ételre nincs etyepetyéje: attól fél, ajkának lemegy a festéke. Annál többet eszik egy gróf az asztal más végén, a ki úgy dolgozik, mint egy farkas. Egy asszony elkezd beszélni az időről, de senki sem felel rá, inkább a búb, párisi, turini, bruxelli csipkéről fecsegnek és a távollevőket szapulják. Aztán jönnek a színészek, a bálók, komédiák, az opera, a zenészek, miközben szivecske és mindenféle állat jár körül, melyekbe pikáns versecskék vannak rejtve. Hogy ebből is kifogytak, a papokat, minisztereket, katonákat veszik elő és szölgják le, de a jókedv csak nem bír fölkerelkedni. Mindenki ásit magában és a lefekvésre gondol, de Chloris énekkel lép föl, és minél jobban dicsérik, annál inkább nem akarja abbahagyni. Thyrsis szintén hozzálát nagy érzékenyen; egy bolond felkiált, megdicséri trilláját, mire éjfélig is eldúdolna, ha a gazda föl nem szedetné a táblát. Fölkelnek, a muzsika megcsendül és kezdődik a tánc. Első a menuette, aztán jön a többi: anglia, stejer, furlána, lengyel, de ezt is megunják, suttogni kezdenek, aztán elmennek haza és alusznak délig.¹ Mesterkéltséges és idegen minden, úgyszólván ellentéte a régi egyszerű szíveségnek és őszinteségnek. Durvának tartják a régiséget, a mely valóban kevésbé volt sima és pompázó; de igazabb, nemzetibb, és erkölcsileg tartalmasabb; lenézik a nyers, parlagias falusi nemest, a ki lovagol, agarász, nagyokat iszik, szokásaiban alig különbözik a parasztoktól, és tényleg oly kevésbé alkalmas, hogy valami nemesebb vagy magasabb hivatást töltsön be, mint kényes ellenesei. A társadalom egyformán keveset várhat tőlük s egyformán elégületlenül hagyják a nyugodt és bölcs szemlélet.

E nemes, tartalmas irányt az irodalomban egy jezsuita, FALUDI FERENC képviseli. Sokáig tartózkodott a külföldön, tanárkodva Bécsben, Grácban, Lincben, Rómában mint a »Szent-Péter« magyar gyóntatója, és ismerte a modern élet jó oldalait, a nélkül, hogy szemet hűnyt volna fogvatkozásai előtt, melyek a társadalom erkölcsét fenyegették. Faludi távol, a Tiberis partján is hazájára gondol és unalmas óráiban néhány idegen könyvet fordít magyarra,² melyeknek józan, morális,

¹ Orczy Lőrinc, Egy ifjúhoz, 1762.

² *Istenes jószág és szerencsés boldog életre oktatótt Nemes Ember.* Dorell I. után angolból, 1748., 1749., 1771. — *Istenes jószág és szerencsés boldog életre oktatótt Nemes Asszony.* Irta Dorell, olaszból ford. F. 1748., 1749., 1771. — (Később, hazatérése után fordította és adta ki a következő részt: *Istenes jószág és szerencsés boldog életre oktatótt Nemes Úrjl.* Dorell u. olaszból, 1771.) — *Bölcs és jügylmetes Udvári Ember.* (Három »század« maxima). Első század: a spanyol Gracián után németből, 1750. Második »század«, franciából, 1770., 1772. Harmadik »század« franciából, 1771., 1772.

vallásos világnézete s világos eszmélődései megragadták volt az európai közönség figyelmét. És írja ezeket a könyveket a nemes embereknek, a nemes asszonyoknak és nemes úrfiaknak, hogy megtanítsa őket kötelességeikre, hogy lerajzolja előttük az új életmód visszasságait. Azt akarja, hogy finomak, műveltek és jó keresztények legyenek a divat hóbortjai és ferdeségei nélkül, s az egykorúak azt mondták róla, hogy »jeles elmés satirista,« kinek művei teljesen a mostani időkhöz alkalmaztattak.¹ Valóban, e könyvekben híven van festve néhány visszataszító vagy nevetséges típus a század két ellentétes világából. Tükröt tartott a durva, maradi rétegek elé, melyekből ha húszan összejönnek, négy mindjárt barommá lesz és elkezd ordítani jókedvében, mint az oroszlán vagy mint a farkas, bömböl, mint a medve, harcog, mint az elefánt, míg a többi majmoskodik; aztán itt verekednek, szitkozódznak, amott telerakják egymás orcáját nyálas csókokkal; egyik ablaknál hányanak, a másiknál hazudtolják egymást, mialatt a szolgarend hátul röhög, míg úr és szolga egy szálíg el nem ázik és ki a házban, ki az udvaron nem hever hortyogva holtrészegen. Aztán jön a »finom« társaság. Egy csomó úr beront a korcsmába, elkezdnek inni és beszélni. Először a lovakról van szó, aztán a kutyákra térül a terefere, végre a vallásra. Olvastak egyet-mást, Bronne orvos könyvét, a »Religio medici«-t, s eléggé »érettek« rá, hogy vallást csináljanak maguknak, finomat, kényelmeset, a milyen egy élni kívánó gavallérhoz illik, s berugva, éjfél után azzal mennek haza, hogy az ellenkező véleményűeket vitatkozásban fogják meggyőzni. Tagadhatatlanul e gavallérok és környezetük bizonyos fokú libertinizmusban szenvednek és a fényes, feszes társaságokban mindig látszik egy kevés farizaizmus, egy kis hitetlenség, egy kis ledérség, mely az előkelő finomság leplébe van burkolva. Eljárnak vasárnaponkint az istentiszteletre, a misére, mivel a módi kívánja és az ember magát sehol sem mutogathatja jobban; aztán tapsolnak a komédiákon, s minél pikánsabb valami, annál lelkesebben. Nézzük az ifjak jó nagy részét. Azt mondja, igen gyengén s kényesen nevelik őket; sohasem látott, se nem hallott *módi* rámára vonják és valami csodálatos udvari deliségre csigázzák. Széllel bérlett a fejek, telhetetlenek a sok ízetlen tréfában, unalmasok a sok *ceremonia* miatt, fele *comicum*, fele *tragicum* minden dolguk. »Ha édesanyjok látta s lakta volna valamikor Indiát, merném mondani, hogy a majmokkal sógorságba esett. Nóta s kóta betűkre beszélgetnek, mint a kik a piacon pénzért cinkoskodnak; úgy jár lábok, mint a zsebórának gyenge kerekei, aprón lépve s percenve.« Ha reggel kibújnak az ágyból, egyenesen a tükrökhöz sietnek és úgy pipeskednek ott, mintha nem is férfiak, hanem asszonyok volnának. Az előszobában rendszeren látni lehet

¹ Bod, Athénás, 72.

egy sereg kalmárt, szabót és parókacsinálót, kiknek minden ügyességöket elő kell szedniök, hogy az úrfi részére valami feltűnő, drága, eredeti dolgot készítsenek: benn pedig folyik a cifrázó pepecselés, az önkínzás. A gavallér addig szorítja nyakravalóját, a míg tiszta vérben nincsen mind a két pofája: oly picinnek kell lenni a cipőkének, hogy a csatolatja csaknem elborítsa, akár férjen a lábára, akár nem. Végre dél felé jönnek hozzá a társak, mint az ölyvek, és megkezdődik a pénz, az erő pocsékolása, a pohár, a kocka, a kártya, a komédia... vajjon mit lehet várni az ilyen ifjúságtól? — De talán sehol sem élesebb, mint az asszonyok rajzolásában. Képei marók, megjegyzései gúnyosak, és csaknem udvariatlan őszinteséggel tárja föl napi életöket. »Dél előtt három órával lábhegygyel, igen csendesen belépik asszonyához a komorna leány, ordere szerint. És legis legelőször leporozván a tükröket, felfedi a toeletta asztalt s annak módja szerint minden eszközt és szükséges készületit gondosan, okosan elintézi. Rendre rakván a sűrű és hajválasztó fősüket, melléjek a vendég-hajat s hajport. Amoda a pézsmaszelencéket, szagokat, essentiákat, a könnyen habzó francia szappanokat. Ellenben a függöket, nyakszorító gyöngyöket, gyűrűket, perceket, reszketöket, seregével a foglaló és gombos tőcskéket, sok iskatulákat a fekete musch formákkal. Temérdek sok gyolcs, búb, csipke, fejtér és minden színű készületekkel egyetemben. — Azonban minthogy már közel ásit a nagyságos asszony, hátrább áll a leányzó, s előbb nyomódik nagy pompával a madame! A tükörrel mint valamely idegen istennel kezdi tanácsát egészségéről, szépségéről: tudniillik hizott-e, apadott-e ez éjjel? Gyűl-e vagy oszlik orcáján, ajakin a piros? Tisztán maradtak-e szemei? Inog-e valamelyik fogacskája? Azután simítja homlokát, tépi szemöldökét, lefelé orrát, hátra szoktatja füleit. E meglevén, lassan-lassan kigombolítja sok papiros csigákra kinzott hajait, ad numerum: hol eresztett, hol pediglen picin gömbölyű fürtökre osztja. Gyengén megjárván fősükkel, izibe reá másod magával mind a két kézzel hozzá fog a fejjorzáshoz: ezt mindaddig üzi, győzi, a míg az egész szoba teli telik ködével: nem mutatnak a tükrök s maga csaknem megfúlاد belé. Aztán egyet pihenik a párnás széken (canape), mert más izzasztó gond vagon előtte, tudniillik a *büb*.

Vajki nehéz munka a bübot okosan feltenni! mert ez a kikötött címere a szépségnek: evvel mutatja eszét s módi finom izit a dáma; ha vall, evvel vall becsületet az assambleában: azért, ha ki jobban reá talált, kész mindenkor kivájni mind a két szemét asszony-pajtásának, kire mire nézve nem hirtelenkedik válogatásában. Tizszer is megjárja szemével, valamennyi búbok vagynak az egész szobában; a hol megszállott kedve, azt gyorsan a tükör elibe viszi, alája bukik, meg leteszi, meg felveszi; elvégre ugyancsak foglaló tőcskéekkel fejére szegezi. Csak az, hogy a karimája és külső lefolyó csipkézeti iránt még nem tud

magával megbékélni; mert némelyek horizontaliter laposan, némelyek verticaliter tornyosan, mások ad medios gradus elevationis ki feljebb, ki alább szereti mereveníteni. — Ezen is általvervén magát, a legutolsó csínyját veszi elő a cifrának. Teli hinti az asztalt a fekete musch formákkal. Itt megint derekasan haboz elméje a különb-különbféle sok inventio és capriccio miatt. Nem tudja eltökélni magában: mennyit s mekkorákat választson a százból? A jobbik vagy bal szeme végére ragaszsa-e a holdacskát? Alája-e vagy felibe a csillagot? Hol ültesse pofájára a kis tafotákat a fiastyúk vagy göncölszekere módjára. Nevetné hát megett örömet a leányzó, ha el nem árulná a tükör. — Mennek azonban az órák, és déli magosságra érkezik a nap; észre vévén azért magát az asszony, gyorsalkodik a több pipeskedésben: abroncsokba ugrik, övedzik, kendőzik, tandem belé búvik egynéhány vég materiába s maga magának a tükör felé két három térdhajtással kedveskedvén, szörnyű méltósággal mendegél az ebédlőházba. Hirét vévén a szakács, küldi egymásután a fogásokat. — Az asszonyom a kis késsel itt is, amott is piszkálván, egyszersmind elizetlenedik, s hallgat mint a bálvány. Ha kérdik, mi lelte? Ez a válasza: Lám, megmondám, hogy a tyúkfiaik igen kövérek lesznek, és a galambfiaik igen ösztövérek; emez edesebb lehetne, ez pedig tűrhetetlenképen sós. Meg kell engedni, hogy a jó Isten szép eledellekkel kedveskedett az embernek; de az ördög szegődött a szakácsok mellé konyhánkba. Most jya NB. legelsőbben az asszonynak eszébe az Isten, azonban az ördögöt sem felejtvén el. Imé előttünk vagyon immár, hogy az isten-áldotta napnak a fele okos, hasznos, idvességes munkával ment légyen végbe; semmi anygali elme nem intézhette volna jobban el a tündöklő napnak lépését, és azért az asszony cento per cento interessét várhatja más világon.

Ebéd után az estvéli gondok kerülnek elő; behurcoltatja s emelteti magát a madame a hintóba, mintha se kezével, se lábával nem bírna. Már tudják a hámba fogott lovak, hogy a piac felé kell táncolni. Holitt rendire járja az asszonyság az áros boltokat, egyiktől selymeket és azokból szőtt materiákat; a másiktól keneteket, füstöket, kendőző vizeket: a harmadiktól, a legújabb módi formára már letőzött, és felszárnyazott búbokot, kézre valót azon opera s csipkeművbői, utoljára a kövekből és más raritásból is válogat valamit; s a kalmároknál hagyván alkalmas adósságot, hazatér, hogy lerakhassa a vásárfiát.

A tükörnek menvén, már nem tetszik a mi rajta vagyon; frisebben öltözik s a forgó szél megint azt adja fejébe, hogy a kocsiba üljön sok utcák látogatására, vagyis inkább maga mutogatására. Valóban is nézik és csudálják sokan: kiuszován festett, habzó, tágas, kevély tubinmantóját, a melly alig fér a nagy fedeles hintóba, álmélkodnak mások rajta, hogy bírhatja füle a hüvelknyi nagy napkeleti gyöngyeseppet. Csudálják mások a sok bolondságot fején és orcáján, a hiabavaló sok

szolgarendet körülette. — Pereg azonban és csattog hintója egyik utcán bé, a másikon ki: osztja maga minden felé az udvari fejhajtásokat és mosolygást. Tudakozódik felséges nagy dolgokról: Ki tért ki a városból mezei mulatásra? Ki s mennyi ment férjhez a hajadon rendből? Hány dáma találja magát nehéz óráiban? Ki bábája s ki lészen komája. Azután ha valami táncra, vagy más titkos mulatásra nem ígérkezett, a comoediára mégyen minden bizonyosan. Imígyen elnek a dámák Londrában és talán másut is, hétfőn, kedden s egész héten, tizenöttel kezdvén s negyven esztendőkkel végezvén.»

Mint egy súlyos vádoló levél, úgy hangzottak ezek a sorok, főkép az időszak második felében, a XVIII. század nőnemzedéke ellen, a melyet csupán a nőnevelésről írt rész fog igazolni némileg. Vajjon mit várhatott az egyház, a faj e divatos asszonyoktól, kikből a komolyságot kiűzte a léhaság, a nemzeti érzést az idegen módi örült hajszolása, a mély erkölcsi érzést az új áramlat ledérsége? »Úgy nevelték leányaiukat, mintha a török császár csordáját akarták volna szaporítani: teljesen kivetköztették őket a régi szűzek szemérmes jámborságából«, és tegyük hozzá: magyar mivoltából. Néhány évtized alatt egy nemes és dicső típus tűnt el az életből: a magyar honleányé, a ki együtt érzett népével és nem maradt hátra a nagy, nemzeti célok szolgálatában. A Szilágyi Erzsébetek, Zrínyi Ilonák magasztos hagyományai Magyarországon hosszú időre, a XIX. század közepéig nem találnak visszhangra többé, s a magyar férfi, a mikor tespedéséből felébred, hiába keresi oldalánál a magyar asszonyt, a ki meg tudná érteni terveit, osztoznék lelkesedésében. A XVIII. század egy új típust termelt: a magyar nőét, a ki csak névleg magyar, tényleg kicsinyes, sőt ártalmas céloknak hódol, és a hová elér, elsorvasztja a nemzeti érzés becses hajtásait, a kisebbek közt német, a magasrangúaknál — és ezekről szól az ének első sorban — franciáskodó. »A francia öregasszony parancsol a gyermekszobában. A francia udvari leányzó építi fejét a gazdasszonynak. A francia secretarius igazítja eszét az úrnak. Úgy állunk, lépünk, táncolunk, a mint a franciának tetszik. Azt eszszük, a mit a francia szakács felád. Úgy öltözünk, a mint a francia ránk szabta. Külső köntösünk, belső ingünk francia. Maholnap szívünket is elütik. A mit abból az országból kiigazitanak, azt mi ölelve fogadjuk. Beiktatjuk őket a fő s fő familiák házaiba, reájok osztjuk a tisztségeket. Mászkalva érkeznek hozzánk: kevélyen parancsolnak köztünk«, mondja Eusebius a Dorell iratainak középpontja és józan nemes alakja Angliában, és Faludi nem felejtí el különösen erre a fejezetre hívni fel az olvasók figyelmét. »A mi nemeseink elhitetik magokkal, hogy az idegen országok egétől szinte úgy megtisztul az elme, mint a tündő: hogy a finom nevelés Páris vagy Velence városának minden utcáin csirázik s bimbózik: hogy a ki egyszer meglátta Versailles palotáit,

kertjeit, vagy Madly nevezetes épületit: már minden cifra erkölcsessel megtölt belől, tündöklék kívül.« Az úrfiak bebarangolják a külföldet; de ki gondol arra, hogy ott komoly tanulmányokba merüljön? E helyett »néki szokván ott kinn a hívalkodáshoz, szabad élethez, a comoediák- és egyéb haszontalanságokhoz, ha megtér, nem tud mit tenni unalmában. Tele lévén szeméi a tündér palotákkal, magútálja kis örökét, ősi kastélyát: úgy lép belé, mint valami szoros fogságba. Fülei, minthogy most is zengenek, pengenek bennök a sok olasz arietták, az egyéb muzsika-szerrel egyetemben, nehezen bírják a vigyázó ebek ugatását, a legelő nyájnak bőgését: bűdös néki a major, pusztá a mező, vad az erdő, méltatlan a szomszéd vendég. — Mi lesz belőle? Veszni hagyja szép jószágát, abban hagyja közelről, távolról való gondviselését, beszáll a városba, hogy vígan éljen, pénzt költse, egészségét rontsa, lelkét sértse. — Édes barátom, íme! csak minap e négy fal közt számot vetettünk, és úgy találtuk, hogy a múlt seculumnak közepétől fogva nagyon megváltozott országunk... A nemesség kiköltözött mezőföldi lakásából, ellepte a várost. Ennek előtte kastélyainkban az érkező vagy utazó vendégek terített asztalt, vetett ágyat találtak mindenkor. Kerékbe jártuk a szomszédságot, egymást vigasztaltuk: most ezeknek csak aliglan vagyon híre. Az adakozás, alamizsnálkodás tulajdona volt a mi nemzetségünknek: most más csatornákon foly ki pénzünk, ki játéokra, ki asszonykákra vesztegeti. Régi épületinket a hollók bírják, repednek, dőlnek... Ezeket a szörnyű változásokat az értelmes jámborok köztünk nem tulajdonítják egyébnek, hanem a nyughatatlan tekergésnek, kóborlásnak. Az utazók hozták be szíge-tünkbe, a cifraságnak színe alatt, seprejét a külső szokásoknak és ártalmas rút erkölcsnek.«

A kor, aztán a közönség konzervatívabb része szívesen olvasta ezeket a nemes elborongásokat, melyek úgy tünnek föl, mint egy bölcs, kedves, a hibákat csípdeső léleknek a magyar viszonyokról írt kritikája. Mennyi nemes, józan, vallásossággal áthatott nézetet, élet-szabályt hallottak az egyszerű, okos Eusebius szájából, a mint a derék ifjú Neanderrel a főrendek kötelességeiről, a tisztességes magaviseletről, a keresztyén meggyőződésről beszélget vagy a kevély Eleutheriussal és feleségével az Isten törvényének megtartásáról vitatkozik, a felebarátaink iránt való kötelességeket rakja tanítványa elé, kiterjeszkedve a családra és a cselédekre is; vagy midőn komolyan szembe száll az őt gyűlölő dámák: a büszke Emilia, Eleutherius felesége és a vele egy bordában szőtt Lucia nevelésége, kurtaeszű okoskodásaival és föltárja rendetlen életök fonákságait, óvja őket mindazoktól a dolgoktól, melyek lelküknek üdvösségét veszélyeztetik, a méltóság mellett alázatosságra és szemérmességre, a drága idő okos eltöltésére, anyai kötelességeikre tanítja őket; a mikor a hadi és udvari életéről beszél Neandernek... Angol-

országban, melynek társadalma erősebben tüntette föl a régi és új világ küzdelmeit, mint a mienk, a családi nevelés könyveivé váltak Dorell iratai; nagyrészt elfogadott elvekké ezek a világos, mérsékelt principiumok, melyekhez Faludi részről az udvari okos és nemes magaviseletről, bölcs és szent életről¹ még egy sereg aforizma és oktatás csatlakozott. Magyarországon szintén megvolt ezeknek az elveknek a közönsége, főképp a század középső évtizedeiben, mikor az élet megleget őriz a régiből, és a középnyemes férfiak osztályában. Papok, tanárok, komoly hazafiak lelkesedve olvassák őket, mint saját meggyőződésök tolmácsolását, mely tiszteli a haladást, számol az élet fejlődő igényeivel, nem szakadva el az ősök hagyományaitól, sőt azok erkölcsi tartalmát óhajtván a fejlődés formáiba átönteni. Faludiról nem lehetett mondani, hogy a »laudator temporis acti« szerepében irtózáttal tekint minden változásra; mint ők, valami középútat foglalt el az ó és új között, megtartva, átvéve annak vallásos komolyságát, ebből a csint, a símaságot, melyekre a nemzetnek föltétlen szüksége volt. És valóban, a mint irodalmi működése nem támaszkodott csupán magyar és deák hatásokra, hanem merített a nyugoti irodalmakból, a németből, olaszból és franciából: megjelenése sem sorozta többé a régi iskolához. Modorán nem érzik többé a Pázmányék harciassága és szilaj ereje. Azok úgy vitakoztak, mint egy katona; Faludi mint a XVIII. század jó nevelésű, finom társaságokban forgó abbéjához illik. Maga a nyájasság és kedvesség barátai körében; sokszor verset mond, máskor rágyújt egy-egy szent vagy erkölcsöt lehelő dalra, jeles férfiakat dicsőítő énekre, azonban magáról meg nem feledkezik soha. Ilyen a stílusa is: gondos, síma, a külföldi prózairók szabatosságára törekvő. A végre írt, hogy nyelvünket terjeszsze és az idegen törekvésekről hírt adjon, de így kezett rá, hogy előadása se igen maradjon el mintáitól. Fiatalkori próbáitól kezdve, a melyeket idegen földön bujdosásban végezett, föl, aggkorában költ műveiig fáradozott a nehéz föladatban, hogy a magyar nyelvet ethikai tárgyak kifejtésére alkalmassá tegye, és stílusában úgy szólva legutolsó munkájáig folytonos a tökéletesedés. Ismerte a nép nyelvét, melynek közmondásaiból, »szépen összeillő vezetékszói«-ból (jelzőiből) és »magyarázat«-aiból (kifejezéseiből) egész kis gyűjteményt állított össze, tanulmányozta és jegyezte Pázmány törzsökös, magvas szólásait, sőt francia, olasz, német mintái után, úgy szólva észrevétlenül, új fordulatokkal, szófüzésekkel hajlékonyságot, símaságot, jellemzeteséget, új szint adott nyelvének. Neha így is megakadt, új szóra volt szüksége, azonban ekkor is segített magán, keresett valami ismert szót, lefoglalta új értelemre; másokat meglevő analogiára készített, és

¹ *Szent Ember, vagyis szent életre vezérlo, istenes életre vezérlo oktatások.* (Három század). Eredeti. Pozsony, 1773. — *Bölcs Ember, vagyis az erkölcsös bölcseségre vezérlo rövid oktatások.* Németből. Pozsony, 1778.

közönsége, a mely csodálta előadását, alig sejtette, hogy egy új, bár kissé feszes, de tudatosan alkotott nyelv előtt áll, a mely nem volt senkié, csak az övé, eredeti, gazdag, folyékony, szabatos, rövid és magyáros. Így állott mint a nyelv művelője két világ határán, az ó és új között, egymásba olvasztva hatásaikat és ösvényt mutatva, melyre a magyarság géniuszának előbb-utóbb rá kell lépnie. Valóban, a Dorell-

Faludi emléktáblája Rohoncon.

fordítások egy komoly, eleven, bár még nem elég színes társalgó, a Gracián-félék s a »Szent ember«, mely Faludi prózáját fejlődése fénypontján mutatja, egy lakonikus és szabatos, aforisztikus stílt vittek az irodalomba, melynek ép ez irányban hiányoztak kiválóbb példái. Aztán jött egy poszthumusz mű, a »Téli Éjtszakák«¹ A beteges Hollósit meg-

¹ Kiadta Révai, Pozsony, 1787.

látogatják szomszédjai: Szilágyi és Batori. Hollósi épp egy könyvet olvasgat — *Noches de Invierno*, — a német fordítását Norinbergában nyomtatták, — mire megkérlik, mondana el belőle valamit. Hollósi elbeszéli a vén Normandus herceg históriáját, ki Angelica kisasszonyba, egyik fia, Mauritius kegyesebe szeretett, és annak megnyerését Vicentius nevű tanácsosára bízta. Vicentius elment Angelicához, de magát is megszállta a szerelem, és mikor visszautasították; eltökélte, hogy bosszút áll. Azt mondja a hercegnek, hogy Angelicát meg kell törni. Ő majd egy rabszolgáját küldi hozzá szerelmes levéllel, a mely úgy lesz írva, mintha a rab követ a maga ügyét folytatná. Akkor Vicentius a szolga után megy, és mintha tilos dolgon kapná Angelicával, a legényt lelövi, a leányt törvény elé állítja, így Angelica előbb-utóbb könyörgőre fogja a dolgot és megadja magát. Normandus megőrült a tervnek és nagy hamar hozzáálltak a teljesítéséhez. Angelica fogságba került, de két rokona pártját fogta, sőt kijelentette, hogy a vád bizonyosan rágalom, és halálos bajra készültek Vincentius ellen. A vén róka megjedte, de csakhamar kész volt tervével. Rábeszélte Paulus Cassiust, Normandus ifjabb fiát, hogy titokban megvívott helyette a rokonokkal. De most egy ismeretlen, fényes lovag lépett a küzdőtérre. A két dalia összecsapott és Paulus halálos sebbel dőlt le lováról. A boldogtalan győző pedig, ki nem volt más, mint Mauritius, látva, hogy testvérét ölte meg, hajón Neápolisba indult. Aztán tengeri rablók kezébe esett, kik a török császár fiának, Mustafa hercegnek ajándékozták. Így jutott Mustafa jegyesének, a szép Zaydának szolgálatába. Nemsokára a szultán megölette fiát, Mustafát, Zaydának sem volt maradása többé. Megszökött Mauritiussal, kinek szívet odaadta, és szerencsésen elértek a liburnumi révet. Így vették a hírt, hogy Normandus, a ki Angelicát feleségül vette volt, nincs már életben, s a két szerető boldogan tért haza Ferrarába. — Így szólt az elbeszélés, melynek egyes részleteit Hollósi és vendégei bőven meghányják, miközben számos régi hasonló példával hozakodnak elő. Ezzel múlik el gyorsan két téli éjszaka. Következő este Camilla, Szilágyi felesége látogatja meg a társaságot. Sokat vitatkoznak a férfiak és asszonyok jó és rossz oldalairól, aztán Camilla mond egy históriát a jámbor Dardanus királyról és leányairól, kiket a dolyfős Nicephorus király kizavart országukból, s a kik az Adrián egy varázsszigeten varták be gonosz ellenségek bukasát. Ismét megindul a beszélgetés mindenféle csudálatos esetekről, melyek világossá teszik, hogy Dardanus ördögi hatalommal megtehetette a tündérsziget elővarázsolását, mire — ötöd nap — újra Hollósi veszi át a szót Kazimir lengyel herceg és a görög Irene hercegné történetével. Most már Batori sem akar hatra maradni, es elmondja egy Arnet nevű molnár meg egy Karger nevű pap történetét, a ki nagyon hasonlított Arnet kőborló fiához, s e miatt sokat

kellott szenvednie a molnártól, kit nem akart apjául ismerni. Végre is törvény döntött a nehéz dologban; és »a ki ezt a históriát *francia* nyelven írta, vallja, hogy szemével látta, mikor a molnár aranyval, ezüsttel kifizette az abbét, de nem mehetett végére, mennyit fizetett legyen.«¹ — Végre, nyolcadik este Hollósi egy francia levelet fordít le barátainak, 1725-ből, régi, »keverék írásából«, mely a párisi életet rajzolja. A társaság megteszi észrevételeit, melyeket a gazda földrajzi ismertetésekkel told meg: s azzal elmennek »dohányozni, aztán nyugodni.« — a Téli Éjszakák befejezve. Faludi megmutatta, hogy ért az elbeszéléshez, bár műve, mikor megjelent, már a múlté volt és nem hathatott többé az irodalomra. Új írók s velök új áramlatok léptek föl és ragadták magukhoz a közfigyelmet, mialatt prózái hovatovább közleltek hozzá, hogy pusztán a történetévé váljanak. De akkor sem szűnik meg olvasott író lenni. Költeményei² helyet biztosítanak részére azok között, a kiknek egy-egy alkotása megfogant a nemzet lelkében. E művekben föltárul egyéniségének összes bája, összes alakító és előadó ereje. Soha sem bánt jobban a nyelvvel, külső és belső formaérzéke schol sem mutatkozott fényesebben, és soha sem volt szeretetre méltóbb. Mint meglett férfiú lépett a költészet terére, túl az ifjúság szenvedélyeinek szilaj hullámverésén, az élet tapasztalataiban megtisztult lélek bölcs és derült nyugalmával, melyet soha semmi föl nem fogat.

A szerencse változásin
Tanúlt elme nem indúl:
Ide s oda rándulásin
Nem sértődik, nem mozdúl,
Csak úgy nézi csúf játékát,
Mint a forgó karikát.

Legszébb költeményeinek ketteje foglalkozik ezekkel a gondolatokkal: a komoly, mesteri ritmusokban írt »Forgandó szerencse«, és a kedves, hangulattal telt »Tarka madár«.

Egy kis tarka madár vig kedvében
Szép gyümölcsös kertnek ment reptében:
Ha én tarka madár volnék,
Én is veled elrepülnék,
Tarka madár!

¹ Az irodalomtörténet általán azt veli, hogy a »Téli Éjszakák« a *Noches de Invierno* német fordítása után készültek. A Mauritius-históriára ez bizonyos, a Kazimir-Irene történetére nézve fölötte valószínű; de »Karger János«-t részéről nem merném melléjük állítani, annyira más a természete; sőt a mű szerkezetéből egyenesen az következnék, hogy a Camilla szájára adott novella szintén más forrásból került.

² *Faludi Ferenc költeményes maradványai*. Kiadta (előszőr) Révai, Győr, 1786. két kötetben.

A kis tarka madár ott akadott,
Mert két lépvesszőcske közt ragadott
Ha én tarka madár volnék,
Soha veled nem repülnék,
Tarka madár!

A kis tarka madárt kézre kapták,
Nem bántották, szépen ápolgatták:
Ha én tarka madár volnék,
Mégis veled cirepülnék,
Tarka madár!

. . . A kis tarka madárt kifosztották
Tarka tollaiból, nyársra vonták:
Ha én tarka madár volnék,
Soha veled nem repülnék,
Tarka madár!

Nem sokat várt az élettől, de meleg és fogékony szívvel fordult hozzá. Szívesen kóborol a természetben, az erdők árnyékos utcáin, hallgatva pinytőke sirását, galambnak nyegését, játékos rigónak hangos füttyülését; a »magas hegyek, hantos halmok, szelid ernyők«: megújulása lelkének; a virágok, vetemények mulatságos álmodozásának hősei. Úgyszólván megelevenül nála minden. A hajnal felpirul, Luna asszony eloszlatja csillagtáborát,

. . . a virágok
Flóra színes magzati,
Vetemények, gyümölcs-ágok,
Pomónának rajzati
Nyájaskodtak és tréfáltak,
Minden falat megőrült;
Ugrándoztak, lejtőt jártak,
Míg a Zephyr-szél füttyült.

Mennyi elevenség, mennyi fantázia! A nárcisz a hiacinttal, ruta, kapor, pipacs, mák, majorána, rozmarint, bársonyvirág, violák egymás derekába kapva, forognak: a gyöngyvirág tuskébe hag és leül: a napvirág fejet hajtva lép elő, bánja páratlan voltát; a liliom lassú, merev léptekkel hozza mosdott fiait. Csipkebokor az egressel járná, de egyszer-kétszer ölbe kapván egymást, megvérezték magokat és most az utifű tapogatva orvosolja őket. A répa, retek összecsingolódik, a tök, dinnye hason jár, az ugorkák forgolódnak, a babok Ménta kisasszonyt zöld magokkal lövöldözik nagy hahotázva. Még a káposzták is letették redős nagy szoknyájokat és fölállottak a táncra . . . mikor egyszerre csak

Rút forgószelel indula
— A többivel elszaladtak —
Csak álom volt, elmula.

És mily aranyos kedvvel tudja rajzolni a szerelmeseket! Az úrfi ingerkedik a leánynyal:

Úri nemzet eredete,
Deli, jeles, ép termete,
Gyöngyös, köves, szép ruhája,
Ruhájánál szebb orcája —
De mit használ ha hamis?

és a leány visszafelel:

Híres főrend nemzetében,
Nincsen hiba természetben,
Jól hordozták, jól nevelték,
Volt is okuk, hogy kedvelték —
De nem tetszik, tudom mért.
— — — — —
Mert hamisnak mond, azért.

A kis Phyllis álomba merül, azalatt Ámor ellopja a szívét. A leány észreveszi a hiányt és sírva megy, hogy szívét visszakapja. Ámor azt mondja neki: »Ne búsulj, itt van szíved, jó helyen van, el nem vész: több szívekkel elkevertem, mutass reá, tied lész«. S jókedvű gúnynyal rakja eléje a sok szívét:

Ez a nagy szív alázatos ;
Ez pedig pompára vágy ;
Ez együgyű, akaratos ;
És ez mindenikhez lágy
Ez a picin válogató ;
Ez udvari; ez paraszt ;
Ez tudatlan, halogató,
Sok szívet elakaszt ;
E mosolygó, hizelkedő ;
Ez szemérmes, békétlen

Hiába, Phyllis csak nem ismer a magáéra. Akkor kivesz még egyet:

» . . . ez a furcsa,
Hamis, titkos, dévaj szív :
Ehez nem fer senki kulcsa,
Se nem igaz, se nem hív :

Ha nem tudod, im megmondom .
Ez te szíved, emeld el,
Tartsd magadnak, semmi gondom,
Mert ez senkinek sem kell !«

Csupa mosolygó játszás, csupa jókedv, csupa melegség az egész, csupa finom szatíra a kiismerhetetlen női szívre, a mely önmagát sem ismeri. — Kinn a ligetben, hűs kikeletben a pásztorleány ingerkedik

kedvesével, hogy a fenyősbén, a fűzesben idegen társsal szedett epret, míg végre újra összebékülnek. Aztán jön egy csinos »addio«, az egyik szerető obsitot ad a hűtelennek: a »kedves vendég«-et mindenféle »jó« kívánsággal bocsátják útra:

Minden lova rúgjon fel,
A rúd szege hulljon el,
Repedjen a gyeplő-szi,
Pincetokja folyjon ki.
A forgószelel kergesse,
Záporeső vezesse!
— Igen finom ember volt!
Jó, hogy tőlünk elpatkolt.

Egy pompás genre-kép a Gyöngyös-vidéki agglantot állítja elő rút szemölcsös pofájával, ráncos bőrével, őszszel tarkás minden hajával.

Előbb kezdte Vénus fattyát
Megismérni, mintsem atyját:
Hím után sirt bölcsőjében,
Gyuladozott szerelmében:
S még előtte volt a pép.

Hogy felserdült, többre lépett, nyalogatott sok friss képet, nyaka sok kéz között vásott; de Amor nyíve még mindig benn van kipörzsoltt, üszöggé vált szívében, s forrtan forr az ő cserép.

Természetét erőlteti,
Apadt mellit kifeszíti,
Tarát, farát ékesíti,
Vitorláját kiteríti:
Arra nyérit, a ki szép.
.
Várj, tejetlen, gubás kecske,
Nőszton nősző vén menyecske!
Megjön urad, jól megtép.

Mennyi átlátszóság, rend és kerekdedség van ezekben a versekben! A régiéket forgatva, rendszerint elnyom bennünket a hosszadalmasság; Faludinál mintegy varázsütésre kifejlik a belalak, a részletek helyes arányokat öltenek, a tartalom a szerkezet szabályaihoz idomul. Azt mondják, nincsen nagy, áradó tehetsége, képzelete gazdag és csapongó. De bizonyára uralkodik érzésein és gondosan megválogatja őket nehogy valami tilosat és hivatásához nem illőt mondjon.

Azon senki ne építsen,
Hogy engemet lát vigadni:
Mert örömet, a hol nincsen,
Néha lehet mutatni.

Valóban, egyetlen költeménye sincs keserű vagy panaszkodó, még a legborongóbb színűn, a *Remetén* is áttör a megvigasztalódás derengő napja. Nem törődik »a büszke szín világ« friss bársonyával, tudva, hogy maholnap kigyók bontják föl testét; vágytalan mén el a tobzódó torkosok felkészült jólakási mellett:

Ha buba merülök, ha szívem kezd lankadni,
Ébreszt a forgó ég, vigasztalást tud adni;
Éjjel a csillagok vidítják szívemet,
A hajnal felderül, meghozza kedvemét.

Ha test, vér megindúl, háborgat rút ostrommal,
Bőjtelt sanyargatom, megtöröm ostrommal,
Tüskébe keverem áruló testemet:
Igy oltván tüzeit, megmentem lelkemet.

Eltelvén napjaim, nem félek a haláltul,
Elválok örömet ez árnyék rossz világut,
Ohajtva járulok tehozád, Istenem!
Jutalmam, örököm, kincsem és mindenem.

Aztán írt még hat éneket: Szent Istvánhoz, Imréhez, Szűz Máriához, Szent Emidhez és köztük kettőt, a század vallásos lírájának gyöngyeit, az »Úr Jézushoz« és a »Feszülethez«, s maradt több, kevésbbé becses alkalmi versezete.

Nem sokat nyújtott, de munkássága reformot jelentett a költészetben, főképp a líra mezején. Útat tört a művészi szerkezet és műformák felé, megújította nyelvét és verselését, mint Gyöngyösi száz évvel előbb az epikáét; szabatoságot s dallamosságot öntött beléje és változatos külső formákhoz szoktatta, melyek a népköltészetre emlékeztetnek, azonban idegen alkotásokon nemesült ízlésének bélyegét szintén magukon viselik. Valóban mint az ízlés embere tűnt fel az irodalomban és bizonyos részben mint a nyugati áramlatok terjesztője. Prózai munkásságát csaknem teljesen fordítások alkotják és költészetében megjelenik a XVIII. század kedvelt műfaja, az idill. A copf és puder, a rokokó és barok korában senki sem ütöközik meg ezeken a jórészt görög nevű juhászokon és kondásokon, kik a Bakony közepén a mitológia isteneivel bajlódnak, találós meséket mondva, lakomát csapva egy-egy nagy esemény hírére: énekversenyeket tartanak, nyajuk szétzüllését, erdőik, mezőik pusztulását panaszolják. Mindenki magasztalja őket, az emberek nem győznek betelni sujtásos magyar beszédeikkel és egyszerű észjárásukkal. Azt mondják: nem mindjárt pásztor-ének azzal a költemény, ha akármilyen dologban egynehány bokrosan feltűzetett virágkoszorúkkal előállanak valakinek pásztori, Koridon, Titir, Amintás nevek alatt . . . De ha úgy szállítja ki őket, hogy minden beszédjek, minden intézetjek, minden indulatjok ábrázolja a mezei életnek természetes együgyűségét, az már a tetteben lévő igaz pásztor-

ének.⁴ És a Faludi énekei ilyenek, »ő nála nemcsak igaz pásztorok, hanem magyar igaz pásztorok járnak a magyar mezőt s a magyar erdőt.« Tetszik nekik ez az antik reminiscenciákkal összefércelt realizmus, mely a legélesebb ellentétben áll Gessner gyöngéd, finomkodó idealizmusával, s néha végre is valódi művészettel párosul. Nézzük a legszebbet és leghatásosabbat. Az egyik pásztor *sűrmos* ostorát fonogatja, a másik hozzátappan: soha se vesződjék, nem kell már az ostor:

Más szelek fújnak most, lemosták nevünket,
Feltúrták, elhánták kevés mindenünket,
Se nyájunk, se erdünk, a hol legeltessünk,
Nincs kunyhónk, hajlékunk, a hol telhessünk,
Eltiltotta a Pán . . .
Lézengünk, bujdosunk, se szelünk, se partunk,
Azt se tudjuk mihez, azt se, merre tartunk.

Amaz nem akarta elhinni, de csak látja végre. Búsán feleli, hogy semmi sem lehetetlen többé.

Már azt is elhiszem: szántó vizen arat,
Bárány farkast kerget, a nyúl ver agarat,
A tél rózsákat hoz, a nyár kemény jeget,
A mord északi szél izasztó meleget.
Métely juhnek, dér virágnak,
Horog halnak, tör madárnak,
Darázs méhnek, aszály rétnek,
Pán haragja vége, fogyta életemnek.

És mily hangulatosan festik a természet fájdalmát!

Pásztorok esetén sirtak kis virágok,
Búsultak, fonyadtak szép zöldelő ágok.
Egymásra borulván sirtak a Napaeák . . .
Magas sudár fáknak lecsüggött tetejek,
S mint tőlük kitellett, szomorkodott fejek.
Nevezetes vizek fenéig apadtak,
Erdő, mező, berek, fű, fa elhervadtak.

Minden osztozik mély, kesergő bánatukban. De hirtelen más pásztor jó tarka hírrel: a Pánt-t eltemették, újat tettek helyébe: igazat, okosat, jó pásztort.

Farkas gyapjat nem rúg ő pálcája alatt,
Mert lézzen mellette apró s öreg falat.
Nyáját és pásztorit előkeresteti,
Tátva hagyott aklát megint betéteti.
Feltámad megint a pásztorok napja,
Ama dicső névnek elborult csillagja,
Fogyott seregének kiterül zászlója,
Napkelettel nyugtig forog lobogója!

⁴ L. Révai, Faludi F. Költ. Mar., *Faludi F. élete*.

És felel az első:

Érzi már az erdő, kifakad zöldsége,
 Felvont sátorinak színlik fényessége,
 Futnak a patakok, esőörögnek, vidúlnak,
 Hegy, völgy, sziget, liget, szépen megújulnak.
 Timfü juhnak, nap virágnak,
 Fris viz halnak, társ madárnak,
 Fűkert méhnek, eső rétnek,
 A kegyes és jó Pán élte életemnek!
 Én már hitten hiszem, megváltja sorsomat.
 Azért végig fonyom szírmos ostoromat.

Az agg, hetvennégy esztendő s jezsuita szomorúsága és reménye villan föl ezekben a sorokban. Ötvenhárom éve élt s működött abban a társaságban, mely hasznára és dicsőségére volt a magyar irodalomnak, — mikor »Pán haragja« szétszórta őket. Azóta Rohoncon elvonnulva éldegélt, midőn az új Pán híre még egyszer földobogtatja öreg szívét. Ismét remél a letört zászló szabadságában és a »pásztorok« fényes jövőjében, a melytől egyházára és a nyáj üdvére vár boldogabb napokat. Hiszi, hogy szerzete újra visszafoglalja helyét a lelkek üdvének munkálatában és az iskolában, melyhez a hivatalon túl egy-két írói emlék is csatolja. Azonban a múlt idők fénye sohasem köszöntött be többé. A század nem állott meg haladásában, sőt tovább ment a megkezdett úton. De ennek az iránynak még egy költője van, ha nem is nagy és különös, de kiváló és korának valóságos fia.

Vajjon miről énekelhetett a XVIII. század költészete, az idegen divatok koráé, melyben a szabadság nagy eszményei nem éltek többé? Az embereken erőt vesz a megnyugvás a kényszerűségben, az uralkodó osztály önző érdekeinek szolgál, a rendek, ha csak anyagi javaikat nem fenyegeti veszély, alázatos lojalitással tüntetnek, a protestantizmus elnyomva, a kuruc világ dicsősége majdnem az emlékezetből is számkivetve... Azt mondják, Magyarország boldog és megelégedett, — és egy sereg vers és prefáció hirdeti a nyugalom aranykorát, mely irtózik a rázkódástól, nem vágy ki a jelenből és nem érzi nagy emóciók szükségét. Mintha a császári Róma korában volnánk: az elégedetlenség hallgatásba merül, egy-két szitokba vész; a bölcsek magányba vonulnak Senecával, a tömeg élvez, kiki a maga módja szerint. Száz meg száz kéz forgatja a tollat. Verses krónikát írnak, verses földrajzot, melyben föl vannak sorolva Nyugat-Európa nevezetességei s végül rákerül a sor a mörök spanyolországi uralmának eredetére. Az egyik Vida György markalfiádait eleveníti föl a múlt századból, a másik Telemachusról és Nagy Sándorról versel; a harmadik, negyedik Cato dísztichonjain izzad vagy valami gyöngé, hideglelős tankölteményen, sőt cafrangos alkalni versen faragcsál. Szintelenek, kontárok és kiaszott

szívűek, s csaknem kivétel nélkül a porban mászkálnak vagy mások műveit utánozzák. A XVIII. század e szomorú szakában szó sincs többé magyar nemzeti és hazafias költészetről, még a vallásos érzés is jórészt elvesztette nemes és termékenyítő varázsát. A katolikusok megelégszenek régi készleteikkel, protestáns részről fordítások és mondva csinált sorozatok jutnak közlésre, s a mi költőileg valóban értékes, keletkezésével a kuruc harcok idejének és nemzedékének igaz érdeme. Valóban, RÁDAI PÁL 22 istenes énekében,¹ a melyek közül kettő a »Bernát-himnusz« fordítása, még egyszer fölhangzik a régi protestáns költészet borongó, igaz áhitata. Elhányta harcias zordon-ságát, küzdő erélyét, s mindenestül a szív csöndes, ünnepi hangulataiba merült, megőrizve nemes, bibliás hajlamait és a Zsoltárkönyv legváltozatosabb és legszebb dallamait válogatva ki, hogy egyszerű, természetes és költői nyelvet ömlesztessen beléjük, melynek hatását újjá teszi olvadékony lágysága. De Rádai még II. Rákóczi belső titkára volt és 1708-ban, Benderben követségben járva, készítette költeményeit. Egy nevesebb, ideálisabb kor virágait ültette a XVIII. század költői életének sivar talajába, egy elvirágzott időnek maradványait, melynek fenkölségét mint a műzsák kedvelője, mint a nevét viselő nagy becsű könyvtár megalapítója, hiven őrizte akkor is, mikor körülötte minden megváltozott.

Ezt az átalakult szellemet AMADE LÁSZLÓ egyénisége fejezte ki a magyar költészetben. Előkelő és arisztokrata volt, kinek gyermekkora még a múlt időszakba nyúlik vissza és az előző kor hagyományain táplálkozik. Antal, az édesatyja, a letűnt idők embere, a ki vallásos verseket ír a régi poéták modorában; tanárai a nagyszombati egyetem és a gráci főiskola jezsuitái, s első irodalmi munkája egy latin vita-beszéd: *Victor in proelio S. Ivo*. De csakhamar más körbe kerül. Hadi pályára lépve, megjelen Pozsonyban és belesodródik az udvari élet léha áramlatába. Elkapja a fényűzés, a társaság, az élvezetvágy, adósságokat csinál és örökös villongásban él szüleivel. Éveken keresztül nem néz haza, csak mikor az áradat már-már összezsap fölötte. És mily keserves, könnyörgő leveleket ír akkor! Csupa alázat, szánombánom, csupa jó szándék, ígéret. Kölcsönt vesz föl, hogy apró adósságait rendezze; házasságra gondol, nem szerelemből, hanem anyagi javulás végett. Azt mondja, kész elvenni akárkit, akár azt, a kit már szeret, akár mást, a kit anyja kiválaszt részére. — Csak pompás, kártyás, módos vagy német, avagy arra *inclinálandó* ne legyen. És utoljára is megházasodik, feleségül vesz egy Orczy-leányt — a maga feje után. Folyton panaszol, segítségért koldúl, kölcsönöz; de hiába írja néki apja, emberelné meg magát, költene szűkön, hagyna békét a pamphilusnak

¹ *L. Lelki hódolás* c. imádságos könyveben. Állítólag már 1710-ben jelent Kassán; de első *ismert* kiadása csak 1715-ből való.

és verekedésnek, és hasznos tisztekre mehetne, úgy várhatná Isten áldását is. Hiányzik belőle az erkölcsi erő, a komolyság és a szigor. Nem sokáig él feleségével, újra házasodik és újra katonának áll. Most már van szerencséje, gyorsan halad fölfelé, de ismét megválík a katonaságtól és a pozsonyi udvari kamarához nevezeteti ki magát tanácsosnak. Ebből az időből írják:

Amadénak sincs most sujtásból ruhája,
Mert meglaposodott dombos crumenája,
Elfogyott szegénynék a pecuniája:
Ezt okozta számos osztózó... ája.
Oda van a költség, oda a jószág is,
Kopik a parádé, nő az adósság is.

Valóban világfi volt, egy kissé vallásos, legalább a szíve mélyén, meglehetősen léha, sőt érzékies, de csiszolt és szeretetre méltó s a társaságok kedves embere. Élvezni akarta az életet és nem bölcsekedett komoly kérdéseiről, hogy eszmékre tegyen szert vagy komoly erkölcsi tanulságokat vonjon belőle; mialatt ép oly kevésbé emelkedett ki a mindennapiság szűk köréből, mint kortársainak legnagyobb része. Irt egy pár vallásos költeményt, de lírájának ép ez a gyöngébb fele; egy katonadalt, mely a maga nemében pompás genre, de a hazafiság erősebb hangját abban sem tudta megzendíteni, inkább csak »a szép fényes katonának gyöngy arany élete« lebegett előtte — a könnyűvérű, könnyen élni szerető katona szempontjából. Amade költészetének fő és majdnem kizárólagos tárgya a szerelem, a szerelemnek az a futó fajtája, mely a mily könnyen támad, ép oly könnyen enyészik, s a szívben nem hagy mélyebb nyomot. Természete volt, hogy könnyen felhevüljön, lángra lobbanjon, mély és állhatatos ne bírjon lenni soha; folyton

muu.
A szép fényes katonának arany gyöngy élete,
Cilllog, csillog, mindenfelől jó híréj! Szegényed,
Szép éle! Vig élett!
Soha jobb nem lehet!

újabb és újabb viszonyokat köt és old, melyek elmúlnak, mihelyt az akadályok nagyok vagy érzéki szenvedélye kielégítést talált. Csak az el nem ért tudja izgatni, a meglevőre hamar ráun és szíve új tárgyat keres. Másfél száz verse közt, a mi elkerülte a pusztulást, alig van néhány, a melyben valami erős érzés lángjai csapdosnak föl: a mit ír, csupa könnyed dal, néha könnyű elmélkedő ének, a melyekben ugyanazok a motívumok ismétlődnek sokféle változatban: meghallgatásért való könyörgés, gyötrelmek panaszlása, boldogság, vádaskodás, szakítás.

Ah már egyszer engeszteld meg
Kökemény szívedet!
Ámbár, csak bár egy punctumban
Biztasd reményemet;
Tekints, érted mint kínlódom,
Mint hó naptúl, elolvadom,
Engedd hozzád leborúlnom,
Szerelmet kódúlnom!

Mindent immár, többet ne várj,
Érted elkövettem,
Én szívemet szerelemnek
Kockájára tettem;
Megesküdtem az egekre,
Tudod, az nagy istenekre,
Kész is vagyok mindenekre,
Hódolj már ezekre.

Az tengernek szélvész után
Habjai apadnak,
Az egeknek főlhök után
Csillagi ragyognak:
Én szívem is már habozott,
Fenycsillagom homályozott,
Juttasd már partjához,
Égő faklyájához!

Sok van ilyen szép esdeklése, a melyeket valami megkapó, egyenletesen hullámzó, epedő, méla bánat jár keresztül. »Ah, mit kínozod én szívemet, mikor nem vagy állandó, sebesíted bús lelkemet, ki csak hozzád hajlandó?!» És szépen teszi hozzá:

Ámbár szeretsz, ámbár megvetsz,
De én mégis szeretlek:
Hogyha gyűlölsz, ha meg is ölsz,
Mind egyaránt szeretlek.

Aztán mesesik, hogy célhoz ér:

Ki béborúlt az fölyhőben,
Megtért napom fennye,
Várás es nemjövés utág

Édes szívem kényne;
 Az kít ingyen sem reméltem,
 S hogy megvetett, attul féltem,
 Most ölemben hágygadoz,
 Tűz-szívemben lángadoz.

Nehéz volt sok fullánk s nyíl közt
 Lépes mézet nyerni,
 Halál, mirigy és irigy közt
 Az édeshez férni:
 De az kedves és kedvesebb,
 Kiért vértett sok ezer seb,
 Kiért volt hét fájdalom,
 Kétség, baj és siralom . . .

Csakhogy a boldogság vajmi ritkán tartós nála. A mily csapodár maga, ép oly csapodároknak látja kedveseit. »Minden testre, olly torkos vagy, mint a holló rá szállnál, minden szívet, olly gyilkos vagy, darabra szaggatnál,« mondja az egyikhez; a másikat csak kérni tudja:

Adj még egyszer annak élni,
 Ki holt érted ezerszer;
 Kétség nélkül még remélni,
 Ha nem többször, csak egyszer!

És vigasztalja magát a jövővel: »Bár acél vagy, csak megemész, mivel tűz a szerelem.« — Szomorú szemrehányással mondja:

Oh mért nem mondtad,
 Hogyha nem szerettel?
 Ha nem szenvedhetél,
 Minek késérgettel?
 Inkább meg nem öltél,
 Mintsem így vesztettél,
 Mért el nem temettél?

Istenre bizza, hogy a hűtelent megbüntesse, és általán ritkaság, hogy elragadja a szenvedély; inkább félreáll, búcsút vesz: »Az mint megmondottam, tőled pártulok . . . Én kakuk nem vagyok, szívem nem kártyaszív.«

. . . Mi haszna így kinlódni,
 Mint hó naptúl elolvadni,
 S új-új kinra születni;
 Csak remélni és úgy élni,
 Mindeneket csak csak vélni,
 Csak mesében szeretni.

Van már más, a kinek odaadja szívét; a kiért nem kell hiába túrnie, »mint eb az árnyékért«. »Bogár után indult«, látja; de »ha te próbáltál, próbáltalak én is, ha te confundáltál, azt mivelhetem én is«. Tűzes, türelmetlen véralkata könnyen ragadja efféle szakításokra, melyek

néha pusztá gyanún, kételkedésen alapúlnak, és párszor egy-egy ünnepies hangú versben visszaéneklí vádjait. A régi viszony föléled, hogy csakhamar megint eltűnjék egy másik, egy új szép szerelme miatt, kiért újra lehet habozni, vívódni, égni, harcolni az irigyekkel, tévútra vezetni az örködő szemeket.

Sorsod néked is nehéz,
Meg van kötve szív és kéz,
Sok szem reánk vigyáz s néz . . .
Másé már a lépes méz.

Kétségem azért még sincs,
Enyim lesz még az a kincs,
Kin van nagy zár és bilincs . . .
Csak szív- s szemmel híven ints.

Sok verse van, melyek ilyen tilos vagy titkos viszonyból fakadtak és elárulják helyzetét. Isten, melly nehéz árnyékban áldozni, vélni és remélni, és véle nem élni, s csak mesében, sötétben szeretni! Szedi a rózsát, a hol találja, és örül, hogy kijátszhatja az irigyeket, kik egy követ fújnak, hogy a szerelmes szíveket szétválasszák. *Confundálja* és *contemmlja* őket, bizva kedvese hűségében és örülve boldogságuknak.

Én angyalkám, szép madárkám,
Ime hozzád repültem;
Te kedvedre s kezeidre
Mint a sólyom megjöttem.
Mar miveljed, cselekedjed,
Mint szívemet, úgy itéljed,
Édesem, kedvesem,
Rabod vagyok, kegyesem!

Már így éljünk és szeressünk,
Mint egy pár galambocska,
Mord bú nélkül, gondon kívül,
Mint fészekben madárka;
Egymást értsük s már ne féltsük,
Az egeket azon kérjük,
Böv áldását hogy vegyük!

Legnépszerűbbé vált dalai tartoznak ebbe a verőfényes körbe, a mindenféle ismeretes »Édes Dudi Duduskám«, az édes epedéssel írt »Angyalom, alakom«, a gyöngéd »Kukuk kukucskám«. Néha megszólal ajkán a tréfa, az enyelgés, mely nem mindig finom és illemes; elmondja mért nem jó egyet szeretni, leírja »a házasság által elvesztett szabadság megsiratását«, melyben némelyek önéletrajzi adatokat láttak, de a mely minden valószínűség szerint alig egyéb jókedvű tréfánál. Milyen szép volt legényélete! Fogasa telve volt mindenféle cifra úri fegyverekkel, prémes bőrökkel, fűredi nyergekkel, a háza muzsikával, istállója nemes

paripákkal. Ha néha kiindult, a hová beszállott, kedvesen fogadták, csak az a héja volt, hogy kézen nem hordozták.

Madamoizellák közt gyakran vigadoztam,
Ezzel diskuráltam, amazt megcsókoltam,
Amarra titkosan néha pillantottam,
Valamint szerettem, úgy karazéroztam.
Mulatságnak napja hogyha rendeltetett,
Tánc- és muzsikának vége nem lehetett,
Péntek vasárnapal együtt tiszteltetett,
Ünnepnek tartottam néha egész hetet.

Közel se mert jönni hozzá a szegénység, — csak mióta feleség jár a kamarájában.

Hegedümet immár fogasról levette,
Flautát furuglyával pad alá vetette,
Szoknyáját, strikrokját oda függesztette,
Sok díb-dáb subáját rendre helyezettette.
Egyik sarkantyúmat letörte csizmámnak,
Az egész szerszámát kidobta pipámnak,
Mondván, nem szenvedí füstjét a dohánynak,
Ottkin dohányozni kell, mint a kutyanak.

Bübot, cipellőt, csipkét kell hozatni a *madame* számára; meg kell lenni, ha *per furtum* is, különben van mit hallani:

Az alsó . . . át fordítja ellenem.
Sok koldúst, gazembert, kelletik elnyelnem,
Míntha nem hallanám, csendesen fülelnem.
Előkerül ama régi história,
Hogy *Ihr Gnaden* nemzetség, régi familia,
Nem volt dicszó-pásztor semmi atyafia, stb.

Tréfásan végezi, hogy a kinek van felesége, legjobban teszen, ha eladja aztat valakinek. »Hogyha pedig pénzen nem kellene senkinek, úgyis odaadhatja bizvást akárkinek.«

Mondják, volt egy lírai regénye, a melyben szerelmi kalandjait szedte alexandrinokba. Ez a költemény lappang vagy elkallódott, de egyéniségének képe fenmaradt lírai műveiben, a melyek a költészet legőszintébb termékei közé tartoznak. Nem volt tanult költő, a ki a verselést mesterségszerűleg űzi; természeti szükség hajtotta, hogy daloljon, nem várva koszorút, dicsőséget, legfőlebb azt, hogy kedvesének szívére hasson vagy barátait mulattassa. Ez az élénk, játszi, fogékony lélek minden érintésre mozgásba, izgalomba jő, érzései rögtön és magoktól dalba forrnak, melyen akárhányszor rajta van a helyzet, az alkalom »földszaga.«¹ Semmit sem énekel, csak önmagát, pillanatnyi hangulatait, melyek, bár elég szűkkörűek és nem támogatja őket gazdag

¹ L. Négyesy László becses dolgozatát Amade verseinek kiadásában, 54.

fantázia, egyenkint véve kedves és megkapó dalokba ömlenek, hogy diadallal járják be az országot. Valóban, az irodalomban egyetlen lírikus sem volt, ki Balassától fogva a szerelmi lírát és a dal játszi formáját több rátermettséggel művelte volna. Zrínyi hatalmasabban lángett, de inkább epikus volt, mint lírikus: Faludi szabatosabban és finomabb ízléssel írt, de tehetség dolgában Amade mögött maradt. E könnyű dalköltészet, mely néha a modern szerelmi líra szélesebb hullámzásába látszik merülni, föntartotta a magyar szerelmi líra folytonosságát és érintkezésben állt annak minden tényezőjével. Amade érezte a régiek közül Balassának hatását, ismerte a népköltészetet s a korában divatos idegen dalokat, és tanult tőlük. Szemben áll kedvesével, hozzá énekel, mint Faludinak, van érzéke a dal kompozíciója iránt, és verseit népies, részben idegen, de mindig rendkívül változatos — maga költötte — dallamokra készíti. Dúskál a rimekben, néha egész a túlságig, az üres rímjátékig, mely a kor barokk izlésének megfelel, és az érthetlenségig. De a nyelvet könnyen, játszva önti a zengzetes, csilingelő formákba, és ez a nyelv, bár nem új, mint a Faludié, elég tarka, telve van eleven-séggel, s a mi fő: a dalnak világos, játszi hordozója.

A kor pedig, főképp az ifjúság, nyomtatatlan is fölkapta énekeit, a melyek megfeleltek a közizlés sajátos irányának. Csinosak voltak és erotikusak, nem jártak magasan és jól lehetett őket a sok érzékeny idegen nótá társaságában gitárkísérettel énekelni. Az az idő, mikor egy szerelmésvers-gyűjteményt nyíltan közre lehet bocsátani, nem érkezett el,¹ azonban rohamosan közeledik. Az emberek még szemérmesen hirdetik az »erkölcsiség»-et, de már a múlt században világiasabbá lett az irodalom, és most az életen nagyot fordított az idegen olvasmányok és műveltség hatása, a divat, s nemsokára el fogják vetni az álarcot. Úgyszólván minden téren érezni lehet a világiasodás szellemét. Egy, különben gyöngye verselő² előszámlálja, minő nézetek kaptak lábra az előkelő társaságokban. »Sok pap, hogy élődhessék, henyéltve tengőd-hessék. Istent kigondolá, szentírást koholá, de bölcsét meg nem fognak, azért csak ott kullognak, hol a tanult elmék őket nem rémítik. De mégis eltűrhetjük őket, s megköszönhetjük nekik, hogy a köznép a törvénytől ki nem lép.»

Még az iskolák életében is lehet tapasztalni némi változást, oda is elhat a világosiadás némi szellője, ott is megszűnik a régi vallásos irányzatok kizárólagos uralma.

¹ Amade, életében csak istenes énekeit adta ki. *Buzgó szívnek énekes fohászkodási*. Bécs, 1755. — Későbbi gyűjtemény: *Versei*, Pest, 1836. Összes verseit 1832-ben adta ki, igen lelkiismeretes és becses bevezetéssel és jegyzetekkel Négyesy László.

² *Bertalanfi Pál*, jezsuita. *A nagyra vágyó világ jainak 17 embernek változó sorsáról siralmas panasza*, 1750.

Tagadhatatlanul, a XVIII. század iskolai élete kedvező hatással volt az iskolai dráma erősebb kifejlesztésére. E korban, midőn az országot német kóborszínészek járják be, az iskola színpadja is fokozódó mértékben ragadja meg a közfigyelmet. A csiksomlyói ferencrendiek 1721-től 1774-ig passiójátékokat, moralitásokat játszatnak iskolájukban, melyekből nem kevesebb, mint negyvenhat darab jut az utókorra, és a hatás oly nagy, hogy XII. Kelemen búcsút engedélyez az új ájtatossági gyakorlat részére. Aztán idillionok — pásztorjátékok — jönnek divatba, melyeknek némi nyomai a nép karácsonyi játékaiban is fennmaradnak, és a színpad tárgyköre mindinkább kiszélesedik. A közönség nem elégszik meg többé a komoly, vallásos tárgyakkal, mulatni, nevetni akar az előadásokon, melyek, hogy mentül nagyobb figyelmet ébresztenek, lassanként egészen világias témákat ölelnek föl.

De az iskolai dráma mindamellett sokáig őrzi sajátos jellemét, mely céljából folyik és mindenek fölött pedagógiai természetű. A szerzők inkább papok és tanárok, semmint drámaírók. A szerelem száműzve darabjaikból, a nagy, tragikus szenvedélyek hatására nézve bizonyos platói nézetet vallanak, és mindenek fölött vallás-erkölcsi célszót kívánnak érvényesíteni. Az a fő, hogy növendékeiket ügyes, bátor föllépéshez szoktassák, a nyelvek helyes kiejtésében gyakorolják, szónokokká képezzék, s közben vallásos érzéseket és elhatározásokat ébresztszenek. Latinul, magyarul, néha németül írnak, mint az iskola céljai kívánják, úgy alkotva darabjaikat, hogy hit- és erkölcs-tanulásoknak szolgálatában álljanak, hirdessék az egyház igazát, az erény jutalmát és dicsőségét, a bűn undokságát, az isteni kegyelmet, az önmeggyőzést, a kiengesztelődés nemességét. Az indulatok festése, a drámai motiválás, kifejlesztés másodrangú dolgok és csaknem mindig gyöngék: annál több gond irányul a külső látványosságokra, az énekekre és zenére, a melyek az oktatásban szintén szerepeltek és az ünepegy pompáját emelték.

Az áramlat még a múlt század elején, a jezsuitáknál kezdődött, de a pálosokat és piaristákat szintén magával ragadta, és hagyományait a jezsuiták széteszlatása után ők folytatták egy darabig, fejlesztették tovább és avatták az iskolai drámát különösebben magyarrá. Valóban, a jezsuita iskolai dráma jórésztben idegen nyelvű, sőt nagyrésztben kozmopolita jellemű volt és csupán a XVIII. század második feleben vált inkább nemzetivé. Ekkor jelenik meg KUNITS FERENCZ »Szecdiás«-a,¹ mely azonban nem egyéb Giovanni Granelli olasz jezsuita egy darabjának fordításánál, FALUDITÓL a szintén olasz után dolgozott »Constantinus Porphyrogenitus«,² melyben a kerek, ügyes bonyodalom

¹ Kassa, 1753.

² Kassa, 1757.

már az indulatoknak némi drámai harcával egyesül, és ekkor lép föl ILLEI JÁNOS, az iskola egyik legtermékenyebb munkása, »Ptolomaeus«-ával.¹ Justinus beszéli,² hogy Ptolomaeus Cerannus uralomra vágyódba számkiveti nénjét, Arsinoét, a ki Lysimachus király özvegye volt, s gyermekeit szeme láttára lemészároltatja. Arsinoe a gallusokat — »franciákat» — hívja segítségül, a kik erős hadsereggel meg is érkeznek. Belgius, a »franciák» vezére, békére szólítja föl Ptolomaeust, de ez az egyezségről tudni sem akar. Erre kitör a harc, Ptolomaeus elesik és az ellenség diadalmasan körülhurcolja a büszke zsarnok dárdára szúrt fejét. A történetet Illei érintetlen hagyta, de hozzátesz két dolgot. »a játék kedvéért«. Arsinoe bosszút lihegve visszatér számkivetéséből s férfiruhában, a szintén száműzött Antigonusnak nevét véve föl, megjelen a francia táborban, hogy őket Ptolomaeus élete ellen ingerelje. Aztán a gyermekgyilkosságnak részesévé teszi Ptolomaeus két vezérét, Antiochust és Sosthenest, kiket Antigonus egymásután elámít, rávesz Ptolomaeus elárulására, s végre is urukkal együtt végveszedelembé dönt. Valóban, e dráma első hatásos, ügyes bonyodalommal és jól fejlesztett mesével készült terméke volt a magyar szinklétészetnek. Illeinek volt valóságos drámairói tehetsége, volt érzéke a drámai koncepcióhoz és fordulatos, magyaros, sőt néha költői lendületű párbeszédei meglepik az olvasót. Ismerte a szenvedély szerepét az életben és megkísérelte annak alkalmazását a színpadon, mely addig embereit a maga céljaira stilizálta és csaknem kivétel nélkül valami meghamisított valóságot szolgáltat. Antigonus-Arrinoében nem látjuk ugyan a bosszúálló anyát, de bosszújába belévegyül a női furfang kitartása; inkább hős, mint anya, de férfiruhája alatt női szív dobog; és csak egy lépés odáig, hogy a mese úgy alakuljon, hogy Antiochus nem a hatalom érdekében keresi Arsinoe szerelmét, hanem Arsinoe szerelméért a hatalmat és bosszút Ptolomaeuson.³

Aztán három évtizeddel utóbb »lobbot vetett még egyszer az öreg Illei tüze«. ⁴

Tornyos Péter bált indit,
Reá költi mindenit,
Nem sajnálja, csak tessék
Az uraknak a játék.

Maskarát ád s maga is
Felöltözik, ha veszt is.
Nem sajnálja, csak tessék
Az uraknak a játék.

¹ *Három szomorújáték, Salamon* [magyar király], *Ptolemaeus és Titus*. Kassa, 1767.

² De historiis Philippicis, 24.

³ *Bayer*, i. m. 61.

⁴ *Tornyos Péter*, Farsangi játék. Komárom, 1789.

Nagy konyhát üt, fársángol,
Koldussá lesz és táncol.
Nem sajnálja, csak tessék
Az uraknak a játék.

A bohózat azzal kezdődik, hogy Tornyos Péter vén létre így szól magában: »De eb a híre! én sem leszek ám ezután bolond, hogy a pénzemet élire verjem és csak a ládába hagyjam heverni, mint a kotlós tyúkot . . . Hiszen nem is tudnák, micsoda ember Tornyos Péter, ha vagy egyszer egy kis mulatságot nem penderítene a fárságon . . . Azért ma, ma lesz a napja, hogy csak én is kiteszek magamért«. Most jö Ventifax, a garabonciás diák. Megtudja Péter úr tervét, s eltökéli, hogy Lőrinc, a szolgál segítségével markába keríti a heverő kétszáz aranyat. Közös erővel »eligazítják« a Ventifaxtól pénzt követelő fogadóst, ki avval távozik, hogy majd cselédcével tér vissza. Ventifax pedig, a ki a Hold udvarában tizenkét iskolát végzett, megígéri Tornyos uramnak, hogy deákos emberré teszi, a boszorkánymesterségre is megtanítja, sőt előkéri erszényét, s azzal adja vissza néki (természetesen az üres mássát), hogy ettől fogva abban mindig annyi pénz lesz, mint most csak valahogy meg ne nézze három óráig. Ráadásul még a saját ruháját is ráadja Péter úrra, bajuszt ragaszt neki és könyvet ad kezébe. Még csak az van hátra, hogy Tornyos uram az engedetlen inast sárkánynyá büvölje. Egyszerre megérkezik a fogadós embereivel. Péter uramat Ventifaxnak nézik, megfogják és eldöngetik, Lőrinc a lakomára beszerzett asztali készlettel, Ventifax az aranyakkal megugranak. Péter úr nagy keserűségében majd hogy föl nem köti magát, de a testvére szavára végre is lemond róla.

Bánom, hogy deákat láttam
És a könyvbe belévtágtam,
Oda vagyon az erszényem,
Erszényemmel vendégségem.
Hej dínom, dánom,
Mig élek is bánom
Deákságom!

Így végződik a vaskos humorú, magyaros nyelvű bohózat, melynek sok jó, kacagtató jelenete tanúsága Illei drámairó tehetségének. Azonban a múltat nem lehetett visszaidézni többé. A világi színpad követelményei mások voltak, mint azé, a mely a jezsuita-iskolákkal együtt évek óta elhallgatott, és a jó öreg Illei tüze a századvégi közönséget nem bírta fölmelegíteni többé.

De a küzdőtétről nemcsak a jezsuita szerzet tűnik el, néhány év múlva a pálosok is követik őket. A pálos szintén ismerte az iskolai színpad fontosságát, de nem vette igénybe a sajtó segítségét, hogy a közizlésre általánosabb befolyást gyakoroljon. Valóban, még a század első felében írnak deák s német színdarabokat, melyeket utóbb nagy-

részt magyar nyelvűek váltanak föl, hogy elpendüljenek az iskolák falai között és elpusztuljanak néhánynak kivételével. Pedig az a kevés, a mi megmaradt, mutatja, hogy hivatással dolgoztak, és erőteljes magyarosságot, sőt népies alakokat vittek színpadjukra. Az 1765-diki farsang utolsó napján Ujhelyben játszott »Bakhus« és az ugyanott, ugyanazon évben színre került »Omnia vincit amor. Polydorus et Cassandra« című darab közjátéka, melyeknek minden valószínűség szerint BILLISITS MÁRTON a szerzője,¹ már jelzik a magyar iskolai dráma eine szerencsés fordulatát az élet felé, s telve vannak az akkori magyarosabb rétegek drasztikus, triviális humorával. Nézzük az utóbbit. Nemes Berbencze Péter uramhoz, a kinek van egy rémséges vén leánya, beállit a kérő: Kocsonya Mihály uram. Még ifjú legény korában hallotta, hogy jó megért leánya volna Berbencze *Petinek* Zemplén vármegyében, de még akkori időben nagy szükség lévén leányok állapotjából, igen rátartotta magát Berbencze uram. Most már más világ van, több a leány, úgy gondolná, hogy hamarabb megalkudhatnának. Arra behívják az aggszűzet, a ki szeméit szemérmesen lesüti (azaz csak az egyiket, mert a másik »fekete szalaggal van bekötve«). Hamar megegyeznek és kijelentik, hogy tetszenek egymásnak, csak a vőlegény sajnálja, hogy hályog van a mátkája szemén. »Jaj édes uram«, mondja az anyja, Isten ne adja neki; biz oly tiszta a szeme, mint a kristály, hanem csak mióta németesen viseli magát, azóta viseli azt a fekete fótocskát a bal szemén.« Kocsonya azt feleli, hogy maga sem ellensége ennek a divatnak, sőt, mihelyt haza viszi mátkáját, homlokára is ragaszt egyet. Avval hátára kapja a menyasszonyt és úgy viszi szállására. Aztán nem sokára véres inggel jelenik meg az asszony előtt, kérve, ne legyen árulója, mert »ölt«. Az asszony elkezdi esküdözni: »Ó kincsem, uram; előbb visszafordul a nap az ő útjában, előbb vissza fognak folyni a folyóvizek, előbb megszólamlanak a kősziklak, hogysen én ezt valakinek kinyilatkoztassam«, s még aznap elfecsegi a titkot a szomszédasszonynak, ki azt ajánlja neki, hívassa a bírót. »Egykét hónap múlva máshoz mehet kend férjhez. Hová kell ennél szebb állapot?« -Bizony jól mondja kend, szomszédasszony. Igyunk egyet a jó tanács fejében.« Vig kocintás közt a bíróért küldenek, a ki megérkezik és kísüti, hogy Berbencze »ölt«, de nem embert, hanem borjút. -Aha bal lelke asszonya!- kiált Kocsonya Mihály és ütni kezdi a feleségét, miközben a függöny legördül.

A harmadik felvonás azzal kezdődik, hogy az özvegy férj monologizál feleségéről, a ki versenyital közben hirtelen meghalt. Aztán jönnek a bánatos szülék, a szabó, a ki a »gyász-gubát« hozza, és a kántor, ki elkezdí búcsúztatóját.

¹ V. ö. *Mocs S7. Gyula* derék dolgozatát az Egyet. Phil. Közl. 15. kötetében.

Pogány halál mit csináltál? ily rútul s . . . ben rugtál.
Kórót, csallánt, csipkebokrot talán már nem találtál?
Hogy ily gyöngye szép virágszált kegyetlen lekaszáltál,
Ily illatos piros rózsát magadnak fölládoztál . . .

Ekkor a holtak vélt asszony hirtelen nagy zajjal kirúgja magától a Szent Mihály lovat s talpra áll. »Jaj, édes atyámfiai, — — ördög vigye az országát, csak egy csepp pálinkát sem találok. [Hol vagy, édes uram? Segíts száraz torkomat — —,« mire előlép a férj: Jaj, édes feleségem; vajjon te vagy-e? vagy csak tüntető árnyékod?

Uxor: Én vagyok, szívem, én, hozd el csak a pintes korsót, majd megmutatom, hogy én vagyok. *Marítus:* Soha nem hiszem, még meg nem tapogatom a hátadat, mert én azt hallottam, hogy a léleknek se csontja, se teste nincs. — És azzal ütni kezdi az asszonyt, miközben kifutnak.¹

Aztán jöttek a piaristák, a »jövő« nemzedéke. A század közepéig deákul írtak, hogy innét kezdve úgyszólván teljesen a magyar nyelv művelésére adják magukat. Gyakorolni akarják az ifjúságot ebben a nyelvben, a mely »az böcsületes emberek között való tisztességes, nyájas társalkodás«-nak megtanulására semmivel sem áll hátrább az idegennél. A piarista foglalkozik

Pallya István arcképe.

a drámaírás törvényeivel, észre veszi a külföldi dráma termékeit, és minél jobban közeledik a század végéhez, annál több gonddal végzi munkáját. A régi vallásos tárgyak eltűnnek, a világi színpad mind nagyobb figyelemben részesül, sőt első írói és színjátszói egyaránt a piarista iskolai dráma embereiből kerülnek ki. A közönség úgyszólván a piarista színpadtól indul a színházba, mely az előzmények nélkül, ha létrejön, sem boldogulhatott volna. Valóban a fejlődés eme fontos mozzanatához az iskolai drama törte meg az utat és a kegyesrendiek közül a Kátsor Keresztélyek, Péchy Domokosok, Benyák Bernátok és PÁLLYA ISTVÁNOK készítettek elő, kik valamennyien szorgalmas és többé-kevésbé szerencsés kezű iskolai drámaírók s lángoló szívű hazafiak voltak.

¹ V. ö. Mócs. i. h. 132—130.

Nézzük különösen Pallyát, a legtehetségesebbet, a magyar elfajulásának legtüzesebb ostromlóját. Egyik darabjában, melynek talán ezt a címet lehetne adni: »A meggyógyított pazarló«, Magyar uram, a régi egyszerű, jó erkölcsöknek érdes szavú, arany szívű védelmezője azt mondja: »Vannak némelyek, kik azt a bolond (francia) nyelvet úgy megszerették, hogy ha monsieurnak mondattanak, szinte úgy örülnek neki, mintha tudja az Isten, micsoda kincscsel megajándékoztatnának, és ha a levelekre föl tudják írni a francia titulust: Monsieur, Monsieur Kövesdi, és tudja tatár, hogy van a többi, már azt gondolják, hogy az egész világ tudományát fejekbe öntötték: mintha már az a titulus, mely a magyaroknál szokásban vagon, gyalázatos volna, és nagyobb úr volna, aki monsieurnak mondatik, mint aki magyarul úrnak . . . Ami eleink soha sem tudtak franciául, még is volt mind pénzek, mind böcsületek: azoknak unokái a külső nemzetek között megtanulják ugyan a francia nyelvet, de a mellett a külső nemzetek pompáit is fölkapják, és így amit az elei fáradságos munkával, véres verejtékkel kerestek és magyarosan gyűjtöttek, azt azután franciásan elköltik, elpazarolják.« Hiába hivatkoznak a »políciá«-ra. »Mit gondol kegyelmed, miben áll a políciá? talán azt alítja kegyelmed politikusnak és emberségtudónak, aki mindenfelé tekeri a nyakát, aki, mint a tekenősbéka, hol kiöti, hol összehúzza a fejét, aki vállait öszve tudja húzni, a karjait hányja-veti, mintha nem is az övé volna? aki a lábait keresztül-kasul rakja, mintha mindenkor minuetet járna? Ó édes Kövesdi uram, ha kegyelmed az ilyen szelességekben gondolja lenni a políciát, a kegyelmed fia már tökéletes politikus: mert mikor én az utcának az egyik végén megyek, ő másikán: már szinte úgy nyakon csap a szele; azután tizenkét beszédbe kapni, egyet sem végezni, mindenekrül, vagy köll, vagy nem köll, tudakozni, más becsületes emberek beszédjét félben szakasztani, minden embert megszólítani, az utcán megállítani, ez mind a párisi policiahoz való kvalitások«. »Monsieur, monsieur: nem vagyok én monzur: már most minden gazembert monzurnak hívnak, maholnap nem is lesz gazember a világon: mert az egész világ megmonzúrodott«. — Egy későbbi jelenetben a francia lakáj azt mondja Pazarlay, a pazarló, franciáskodó magyar kocsijárá: »Az a hija, monsieur! hogy magyar munka! Mit tudna ez a paraszt, goromba, semmire kellő, alávaló magyar nemzet böcsületesen megcsinalni?« És a hitvány Pazarlay, akinek, mint mondja, mióta Franciaország állapotját megismerte, »oly nehezen esik Magyarországon mulatnia, mintha valami sötét barlangba, vagy valamij kegyetlen bűdös tömlőcbe rekesztetett volna«, egész természetesen találja a szemtelen megjegyzést. — *Magyari*: Pazarlay uram! Kegyelmed ezeket elhallgatja? mikor ilyen gaz csöcselék ember, akinek tudja a tatár honnét vagon keze, lába, feje, aki ha Magyarországra nem jött volna, már régenten éhen megdöglött volna, mikor az ilyen ország-világfutó, lóto

gazember egész országunkat és nemzetünket gyalázza, azt kegyelmed a házánál elszenvedheti? - - *Lajos* (a francia szolgálja): Hej, monsieur! gondolja meg kegyelmed, kivel beszél, azt hitesse el magával, hogy nem magyar lakájjal beszél. Én francia lakáj vagyok, és ugyan lakáj de Paris. Azt pedig jól észre vegye kegyelmed, hogy egy párisi lakáj akármi magyarországi fő embernek barátja, társa lehet. Hogy pedig mostaniban kegyelmed embertelen magyar gorombaságának megbocsátok, azt természet szerént való különös francia emberségemnek tulajdonítsa. — *Magyari*: Jaj te akasztófáról leesett csavargó, tekerdő, országpusztító gazember! Hát még úgy beszélsz? (Üti.) Ha Párisba nem tudtad, tanuld meg Magyarországon, hogy bannak itt a lakájokkal. Coki, coki a házból, kutyától került gazember! (Elüzi.)

Még jobb és drámai szempontból értékesebb volt egy másik névtelen vígjátéka — tán »Ravasz és Szerencsés«, — melyet Veszprém-ben adtak elő. »Két negédes, kérkedékeny ember, Csörgő János és Deáki Mátyás, egy nevezetes királyi városban kimondhatatlan nagy kívánsággal viseltetvén a tanácsbéli tisztséghez, azt tőlök minden kitelhető móddal és tehetséggel keresték. A Csörgő hadi ember lévén, nagy vitézi cselekedeteit hányja-veti, s azoknak úgy mint jutalmát várja; a Deákius pedig oskolamesternek tisztét viselvén és deákságával fölötté igen kérkedvén, kimondhatatlanul igen bizik a szenátorához. Ezekkel egy Ravasz nevű hízlerkedő, fortélyos, ravasz férfúnak színes barátságára vala, a ki... mesterséges találmányival és elmés csalárdságával mind a kettőt úgy megutáltatta a bíróval, hogy minden reménységtől megfosztattak. Azonban pedig azon mesterkedik, hogy valami Szerencsés nevű embert a bíróval megkedveltessen és azt... szenátorrá tegye. A mint úgy is lett.«¹

Pállya ebben a bohózatban is érezteti az élet hatását. »Miért már az nemzetünkből elfajúlt magyarok levelein is igen ritkán látunk magyar titulust; hanem a sok ménkü francia monzurokkal bemázolják a levelet... De azt gondolják némelyek, hogy mindjárt a tüzes, láncos, mennydörgős ménkü ütj meg a kezeket, ha a francia helyett magyar szót írnának,« mondja János, a Deákius szolgálja. Aztán tudott érdekes, bonyodalmas mesét szöni, kifogyhatatlan volt a komikus helyzetekben, a kacagtató jelenetekben és ügyesen rajzolt meg néhány torzalakot. Csörgő János, az egyik hős »olyan országos bolond, kinek hadi cselekedeti és győzedelmi előtt Nagy Sándor vitézsége csekélység, Absolon az ő szépségéhez képest csak egy majom«; a másik, Deákius pedig »a sok tanulásban és az régi dolgoknak fölnyomozásában egészen megbódult, úgy, hogy még az asszonyokkal is görögül vagy deakül

¹Pállya saját, prolognak kezdett szavai. — P. ket darabját t. Majthényi Géza úr volt szives kezemhez juttatni.

beszél, a beszédje pedig nem másból, hanem merő proverbiumokból álló. Annak fölötté személyire és tekintetire nézve olyan ménkő súl-majszter ábrázatú, hogy mikor távulról látja az ember, azt gondolná, hogy valami régi klasszikus auktor, és hogy az Isten és a természet nem más végre alkotta őtet, hanem hogy valami jeles bibliothékába a többi auktorok közé rekesztessék s tételesség. Csörgő uram fitymál minden tudományt, de annál büszkébb rá, hogy »herr von«-nak hívják. Telve roppant hőstetteinek kérkedő emlegetéseivel. Sweidnitz ostrománál egy maga állott a bástyán és védte meg az egész armádia életét s becsületét: Prágánál hatszáz burkust vágott le saját kezevel (jóllehet Hidegkútnál tovább életében sem volt; rendkívül sokat ad a »policiá«-jára és nagyra van vele, hogy főzte le Kardos uramat: Édes Kardos uram, kegyelmed akkor szóljon, mikor a bika . . . gik, akkor is azt mondja: Hallom, uram. Most a művelt férfiú elküldi szemes szolgáját, Pétert, hogy titkon valami poétáival deák köszöntő verseket készíttessen a bíró neve napjára. Péter készített is egy verset — Ravaszgy uram egyik jóbarátjával, hét garasért, két sort:

Vive diu felix, veluti panthera, sagitta,
Vive diu faustus, veluti bos fortis, etc.

Otthon a gazdájának odaadja két tallérért s elhíti vele, hogy a vers annál drágább, minél rövidebb. Csinál az a poéta olyan verset is, mondja, mely csak egy szóból áll, de annak lehetetlen megadni az arat.

Deákus viszont egy zacskó pénzt küld a bírónak. Megtudja Ravaszgy, és azt ajánlja Csörgőnek, hogy töltsön meg egy még nagyobb zacskot hitvány kongóval. Péter majd megkeresi Deákus inasát, becsalja a korcsmába, leitatja és a zacskókat kicserélve, a bírónál nagy becsületet szerez. — Aztán rögtön elmondja Deákusnak, mily nagy zacskó pénzt fog küldeni Csörgő uram a bíró részére. Deáki megijed, s nyomban kifőzik, hogy János, a szolga, csalja be Pétert a korcsmába és titkon cserélje föl a zacskókat. Így kapja a bíró, kinek hivatalja a szenátor-tevés, Csörgő uram nevében a rossz verset, Deákuséban a hitvány kongókat, mire a tisztelegni jövőket bottal elkergetteti. Ravaszgy azonban még tovább megy, ő a maga bőrért mindenképp meg akarja oltalmazni. Deákussal elhíti, hogy Csörgő a saját feje után tette csúflá, Csörgővel, hogy ezt egyedül Deákus főzte le. A bösz Csörgő katonákkal indul Deákus és az iskola elpusztítására, Deákus a deákokkal vonul ki. A vitéz Csörgő, látva, hogy az ellenség kivonul, remegni kezd és váltig bizonyítja, hogy neki, mint hadvezérnek, nem elül, hanem a katonák mögött van a helye. Deákus szintén fél, mire Ravaszgy közvetítésével két vacsora fejében békét kötnek, sőt szövetségbe állanak. A két »sereg« egyesül, hogy a goromba bíró házáat megostromolja. Csörgő nagy beszédet mond a vitézekhez, hősiességre és a maga példájának követésére inti őket. Egy

szerre megjelenik az ajtóban kivont karddal és pisztolylyal a Ravasztyól titkon előre oda küldött Szerencsés alakja. A pisztoly eldurran, mire az egész »hadsereg« vitézül elszalad és a nagy hőst, kinek »vitézsége előtt Európa meghajtá magát«, egyedül Ravaszty erős karjai tartják vissza. A ravasz cselszövő elkezd könyörögni Szerencsés előtt, hogy irgalmazzon ily világhírű hadvezér s vitéz »ifjúságának«, de amaz szörnyű haragot színlel, hogy megöli, összevágja magát Ravasztyt is, ha ily rossz embert el nem ereszt, mire Ravaszty elbocsátja a sweidniti hőst, ki rémületében hadai után rohan; a bíró pedig háza megvédelmezőjét teszi — hálából — szenátorrá.

1794-ben a kormány betiltotta az elvilágiasodott iskolai drámát, melyben valóban elég durvaság került elő, a mi annak nevelő hatását kétségessé tette, bár megjelenésök a színpadon tagadhatatlanul a társadalom magyarosabb rétegeinek érdekességével állt kapcsolatban. De az áramlat elért odáig, hogy nemzetivé vált, és az iskolai színpadon a hősök mellett ott voltak Pállya furfangos paraszt cselédjei s a magyar népelet több ismeretes alakja, mutatva a helyes irányt, melyben a színpadnak és drámának fejlődnie kell, és a talaj a világi színpadhoz elő volt készítve.

Maga az iskolán kívüli élet vajmi kevéssel járult e mozgalmakhoz. Valami ismeretlen »Ama bátor szívű és vitézi nagyerejű nevezetes szent Judith asszonynak rövid históriáját« foglalja hosszasan, költői lendület nélkül folyó »tragédiás magyar versekbe«, egy másik — Z. Sz. I. — valami »régí írások fragmentomaiból«, talán Gyöngyösi hátrahagyott töredékeiből, építi föl Philosthenes és Florentina szerelmét.¹ Philosthenes elhagyva az atyai házat, Altades király udvarába jött, hol benső barátságot kötött Hermiással, a király első szolgájával. De szívében még valaki foglalt helyet: Florentina, a királykisasszony. Hermiás maga sem idegen a szép leánytól, a ki szintén hajlandósággal van iránta; de lelkében győz a nemes barátság, s magára vállalja, hogy Florentinától találkoztól kér barátja számára. Nem sokára Hermiásnak távoznia kell az udvarból, s a vigyázatlan szerelmesek elárulják viszonyukat. Severus, Hermiás titkos ellensége, a királyhoz megy és elmondja néki, hogy Hermiás Florentinát Philosthenes kezére kerítette. A király roppant dühbe jő, de utóbb beléegyeznek, hogy Philosthenes (saját óhajta szerint) megvívjon az erős, félelmes Severussal. Most az öreg, jószívű Nestor lép közbe. Feleségestül és Florentinával együtt ráveszik Philosthenest, hogy maga helyett az erős Hermiást állítsa szembe a vasgyűrű Severussal. Hermiás úgy is olyan testalkatú, mint ő; aztán Nestor felesége valami vizet fog néki adni, abban ha meg-

¹ *Igaz barátságnak és szíves szeretetnek Tüköre.* Pozsony, 1762. Buda, 1765., 1777., 1799., 1848.

mosdik, szakasztott mása lesz Philosthenesnek. És a derék Hermiás, a ki ép menyegzőjét üli, a vett hívásra haladéktalanul az udvarba siet, megöli Severust, míg Nestor a királyt békíti ki, és a szerető pár egymásé lesz. — Így végződik a darab, mely az igaz barátság apotheózisát kívánta alkotni és mint dráma nyújtott néhány mozgalmas jelenetet, miközben szélesen folyó, Gyöngyösire emlékeztető tizenkettősei néhányszor erővel és költői lendülettel, sőt valódi népies tartalommal zendültek bele a gyermekkorát élő magyar színiköltészet világába.

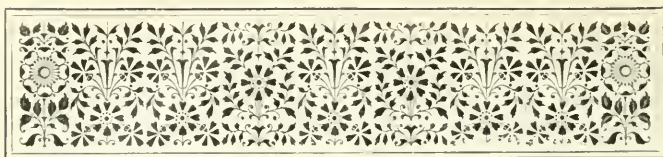
És most ott vagyunk annak a korszaknak végénél, mely ennek az egyszerű, kezdetleges világnak keretét képezve, egy hosszú, több mint nyolcadfélszáz esztendő s irodalmi folyamatot zárt be, mióta a magyar megerősödött Európa földjén, s különösen egy másikat, mely a reformáció fellobbanásával kezdődött és a vívmányok egész sorát hagyta hátra. Ez az idő kétségkívül a fejlődés ideje volt, telve kiváló eredményekkel. A középkor szellemi élete után, mely a sokaságot nem ismerte, mindenkinek föltárult egy magasabb élet kapuja, és a tömegek megmozdultak s elkezdettek érdeklődni a magasabb kérdések iránt. Egyszerre gazdag, termékeny mozgalom támad. Az eszmék kavarnak, ütköznek, s ideálok szülemenek és válnak tökéletesbekké, sokoldalúbbakká, melyeknek kifejezésén egy sereg író fárad, míg jó egy-egy nagyobb, erősebb a többinél s lelke tartalmát tökéletes alakba önti. Ott, a hol a Pelbártok állottak, most a Dávid Ferencek és Pázmányok foglalnak helyet s Apácai Cseri János hirdeti a tudományok, a filozófia lángoló szeretetét, a magyar tudományt, a magyar iskolát, a mint az jó s szeméi előtt lebeg, a nemzeti életre való nemes hatásában; a régi egyszerű lovag képe Balassában és Zrinyiben tükröződik, újjászületve, finomodva, a gondolatok szolgálatába szegődve és körülragyogva a szellemi haladás nimbusától. És körülöttük a különféle árnyalatoknak mily gazdagsága fejlik ki az irodalmi életben! Mily hatalmasat fejlődtek a különféle ágak és egyének eszményei! Tárgyakat vesznek észre, a melyeknek tudományos feldolgozásáról azelőtt szó sem volt, minő a nyelv és irodalom, és hatalmas lépéseket tesznek előre. Állítsuk a középkori krónikás mellé Prayt, Katonát és társaikat; vessük a régi kobzost, a későbbi lantost Gyöngyösihez vagy éppen Zrinyi géniuszához, a középkor jámbor himnusz-fordítóját Molnár Albert mellé. . . s így tovább, föl a nyelvíg, melyen a kódexek korától fogva Pázmány, Káldi, Mikes és Faludi szólnak nemzedékökhöz. Valóban, a magyar nem szünt meg magyar lenni, de nagy írói, költői, a kikben magára ismert, a kiknek szava elragadta szívét, a haladás kiváló emberei és képviselői voltak, fölruházva erővel és hivatással, hogy ízlésöket és gondolkodásukat mentül szélesebb körben terjesszék. Szó sincs róla, a XVII. század végének és a XVIII. század első felének Magyarországa nem a régi többé. Ha a legelső rétegeket kiveszszük, mindenütt találkozni lehet a

tudományos műveltség kisebb-nagyobb mértékével. Az az osztály, mely lelkesedik Gyöngyösi művein és szívesen olvassa a deák történetírók komoly könyveit, meg van érve egy csiszoltabb, modernebb életre, a mely a kard helyébe a szellemi élet fegyvereit emeli föl, rajong a lelki előkelőségért s nagyra becsüli a műveltség gyönyöreit. A tanult magyar már a XVII. század második felében büszke rá, hogy a »profanum vulgus«-tól különbözik, latin szavakat kever a beszédjébe, sőt nem sokára épenséggel a deák nyelvet használja, aztán szokásaiban, külsejében is hovatovább a finomabb vagy finomabbnak, előkelőbbnek tartott divatokat követi. Meg kell vallani, sokan vesztek a régi, törzsökös magyarságukból, többen, mint kívánatos lett volna: sokan léha divatmajmokká aljasodtak; de ez részben a dolog természetéből folyik, másrészt a körülményekből magyarázható, s a mi fő, csak részben szerencsétlenség. A szívek megnyíltak az idegen világ előtt, befogadták annak jó és rossz hatásait akkor, midőn a régi eszmények elkoztak, részben valósíthatatlanokká váltak, a nagy, lelkesítő eszmék s törekvések forrása elapadt; gazdagodtak eszmékben, izlésben, magukba szívták egy új életnek fermentumát, mely alkalmas rá, hogy az előregedett, önmagában tehetetlenné vált köz-szellemet fölfrissítse, sőt megtermékenyítse.

Ennek a folyamatnak bővebb kifejtése azonban e munka következő részének tárgya.

Mária Terézia.

TARTALOM.

Előszó	Lap VII
--------------	------------

ELSŐ KÖNYV.

A magyarság a mai magyar földön. Átalakító hatása. A közös ideál. Az ősmagyar faji sajátosságai és a jövő. A haza. A nyelv tanúságai, írás, énekek. Az első dalok és a hun-hagyomány	3
--	---

MÁSODIK KÖNYV.

II. Silvester pápa és III. Ottó. I. István és az új rendszer. A nemzeti visszahatások. Szent László és a kereszténység győzelme. A nép lelkesedése és az első legendák. Írás és iskola. Valter és a Gellért-legenda. Imre herceg legendája. Maurus és Zoërad. Hartvic és Szent István legendája. Szent László legendája. A vallásos hazafiság. Közös ideál	15
A krónikák. Névtelenek. A budai ferences. Márk és a Képes Krónika. Béla király Névtelene. A krónikák anakronizmusai és valódi jelentőségök. A magyar krónikás; vallásossága; faji érzése; a nemzeti jogok és sérelmek; idegen-gyűlölet. Az egyetemes érdekek. A krónikás mint a korabeli magyar szellemének tolmácsa. — A krónikás igazmondása. Az enekmondók. A nemzet eredete. A hun-mondák. Etele és örökösei. A krónikás és a nemzeti dicsőség. — A székelyek. — A magyarok kijövetele. A honfoglalás és Árpád. — A jözanság. — Szár László fiai. Endre és Béla. A drama folytatása. Géza, László és Salamon. A mogyoródi csata. Szent László. — A magyarság szellemi fejlődése. — Az oklevelek magyarsága. — Halottas Beszed. — A magyar nyelv elrejtözése	26

HARMADIK KÖNYV.

Partikularizmus a művelődés és irodalom terén. A szerzetes. A Benedek-rendiek és cisztercitak. Premontréiek. Koldulók. Szent Ferenc és Domokos. A néma-barát. A pálosok. A szerzetesség szelleme. Utazás Nagy-Magyarországba. A tatárjárás. Planctus destructionis Hungariae. Kolostori írók. Kolostori szellem. Michael de Hungaria. A kolostorok és a tudomány. Fráter Boethius. A névtelen racionalista. Pelbárt, Laskai Osvát, Csuda Miklós	28
---	----

Női szerzetek. Görög apácák. Dömések és klarisszák. IV. Béla. Sz. Margit születése. A margitszigeti kolostor és az irodalom. Ráskai Lea, Sövényházi Márta, Szóror Katalin. Sz. Margit élete. A zárdaszűz foglalkozásai. Olvasmányok. Szent Ferenc élete. A Fioretti és az Ebfrenfeld- s Virginia-kódex. — Apokrif iratok. Ádám és Éva legendája. A példák és a Peldák Könyve. — A Mária-kultusz. A német és magyar Mária-legenda. Mária eredete és gyermekkora. A koimészis. — A Mária-siralom és Pelbárt. — Egyéb legendák. Az Érdy és Debreceni kódex. Mária szépsége. A legendák nagy részének szárazsága. Bárilám és Jozafát. A legendai világnézet. Az akarat gyözhetetlensége. A legendai képzelet és szélsőségei. — A verses Katalin-legenda mint a középkori klastromi ideál kifejezője. — A verses alak. A Königsbergi Töredék. — A klastromi izlés. A nyelv. Az egyház himnuszai. A himnusz-fordítások. — A Halál Himnusza. A klastrom mint a műveltség s irodalom tényezője. A középkor két ideálja	Lap 72
--	-----------

NEGYEDIK KÖNYV.

A középkori gondolkodás két sarktényezője. — A XV. század reform-vágya. Wycliff és Hus. A husitizmus terjedése. Jacobus de Marchia. Pécsi Tamás és Újlaki Bálint s a moldvai ekspedició. A husita biblia. A nyelv varázsa	143
Az olasz humanizmus. Vitéz Janos és Mátyás s a magyar humanizmus. Janus Pannonius. A humanizmus hatása. A magyar humanizmus elhanyagolása és eredményei	148
A nemzet. Költői emlékek. — A betűk ismerete és a tudomány tisztelete. Thuróczy, Werbőczy és a »Harmas-könyv«. Világiak és egyháziak. Kínizsy Pál és Magyar Benigna. Magyar Benigna imádságos könyvei. Simon úr imádságos könyve. A világiak imádságos könyvei és a költészet. Vásárhelyi András Cantilenája. Ének Szent László királyról. A vers-formák. — Mátyás és a költészet. Pannonia megvétele. Tar Lőrinc pokoljárata. — Az első »lantos« műve. Emlékdal Mátyás halálára. — A hanyatlás. Alkalmi verselők. Az első magyar satirikus	160

ÖTÖDIK KÖNYV.

A reformáció és alapelvei. A magyar viszonyok. A papság tekintélyének hanyatlása. Hogyan gondolkoznak a »lutherizmus«-ról? Az egyházi birtok. A papság érzelméi. A germán telepek. A magyar faj megmozdulása. Külföldi iskolázás. Sajtó és irodalom. Az új szellem hatása. Ozorai. Dévai Mátyás, az első kodifikátor. A haladás. A reformáció és a magyar faj tulajdonságai. A tönegek. Sztárai és a prot. iskolai dráma. A reformátor tragikum. A reformáció elágazása. Juhász Péter és a kálvinizmus. Az első unitárius viták. Erdély és az unitarizmus. Melius türelmetlensége. Az igazi pásztor. Az új világnézet. Melius társai, Félégyházi Tamás. A bibliai renaissance. Ingadozás	183
Dávid Ferenc. A Stancaro-viták. Dávid és Melius szövetkezése. Dávid tovább halad. A tirok kipattanása. Melius és a vásárhelyi konkordia. Melius újabb támadásai. Dávid felelete. Az erdélyi rendek. A gyulaféjvári vitatkozás. Irodalmi harcok. Váradai disputa. A »Disputatio Debrecinensis«. A »jubileum«. Dávid prédikációi. Az unitarizmus diadala. Dávid F. tragikum. Dávid F. hatása. Heltai Gáspár	230

	Lap
A reformáció eszmei evolúciója. — A katolicizmus. A katolicizmus ébredése. Erdély és a politikai törekvések. Olah és a jezsuiták. Szántó István és Beregszászi Péter. A jezsuiták Erdélyben Bathori Zsigmond. A jezsuiták Magyarországon. Telegdi. Canisius katekizmusa. Telegdi és a szószék. Az Evangéliumok Magyarázata. Bornemisza Peter. Az első vita. Telegdi győzelme. A Jeles Okok. Dávid János. Monoszlói András. Pécsi Lukács	255
A jezsuiták új betelepítése. Forgách Ferenc. A jezsuita-korszak. Pázmány Peter. Pázmány és Bellarminus. Magyarai István. A Felelet. Pázmány Grécében. A Tíz Bizonyosság. Gyarmathy, P. az országgyűlésen. Alvinczi Peter. Vita Alvinczival. Az nagy Calvinus Jánosnak hiszek egy Istene. A hatás. A Kalaúz. Pázmány a Kalaúzban. A Kalaúz hatása. Viták Zvonarics csal. Nagy Benedekkel és Alvinczival. Az Itinerarium Catholicum. Pázmány az érseki széken. Bethlen támadása. Politikai röpiratok. Pázmány mint politikus. A Phosphorus és Pázmány felelete. Az Sz. Irásrul és az Anyaszentegyházrul. Pécsvaradi Peter és Felelete. Pázmány válasza. A fordulat. Pázmány predikációi. A vitatkozások irodalmi hatása. Pázmány mint stílusza és a század típusa	299
Pázmány társai. Balásfi. Veresmarty Mihály és munkái. Káldi György	380
A reformáció és könyvnyomtatás mint a biblia terjesztője. A german humanizmus. Erasmus Rotterdamus. Pesthy Gábor. Sylvester János. Komjáthi Benedek. A sajtó föllendülése. Heltai és Melius Péter. Felegyházi Tamás. Károli Gáspár és a Vizsolyi Biblia. Hatása. Szántó István. Káldi. Pázmány a Károli-bibliáról. Az »Oktató intés«. Káldi biblia-fordítása	297
A biblia hatása és az egyházi költészet. Az egyh. költ. művelői és forrása. A Batthyányi-kódex. A »Dies irae«. A sajátlag prot. lira és főbb vonásai. A zsoltárok. Az unitariusok és szombatosok énekei. A vallásos hazafiság. Farkas András. Szkhárosi Horvát Andras és művei. A jeremiádok. Énekgyűjtemények. A XVII. század szelleme. A reakció. Geleji Katona István. Az unitarizmus leverése. Geleji mint vitázó. A Magyar Grammatikácska. Az Öreg Graduál. Szenci Molnár Albert és Zsoltárai. A zsoltárkönyv hatása. Protestáns énekköltés és a katolicizmus. A kath. énekköltés föllendülése és szelleme. Az egyházi áramlat fontosságának megszűntése az irodalomban. Eredmények	413

HATODIK KÖNYV.

A XVI. és XVII. század vallási küzdelmeinek hatása. Az élet Magyarországon. A Balassák és Balassa Bálint. Balassa mint a lovagi eszmény költője és mint lírikus. Elődei és követői. Rimay. Petrőcezi Kata Szidónia. A XVII. század vége	453
A közönség. A gajdok. Az elbeszélés verses alakja. Bibliái történetek. Batizi, Dezsi, Sztárai. A lantosok. Tinódi Sebestyén s társai. Ilosvai és a Toldimonda. Szilágyi és Hajmási. Az új latin irodalom hatása. Istvánfi és a Historia Regis Volter. A Gestak ; Apollonius, Rustán császár, Jovenianus. — Enea Silvio és Eurialus. — Ráskay Gáspár és Franciscó-ja. — Bankó leánya. — Gergei és az Árgirus. — A prózai elbeszélés kezdete. Pesthy és Heltai meséi. Markalf. Mánkoeci Istvan kalandjai. — Ponciánus. Fortunátus. Magyelona. Rosnyai Dávid és a Horologium. Haller János és a Hármaskönyv. — A drámai alakú olvasmányok. Az iskolai dráma. Balassa Menyhért áruhatása. Szegedi Lőrinc. A két Comico-Tragoedia	479

Az elbeszélés fejlődésének fő akadályai. — Zrinyi Miklós. Családi hagyományai, nevelése. Olasz útja és az olasz irodalom. Szerelmi énekei. Marini és Zrinyi. — A Feszületre. — Zrinyi költői hivatása. A kor szelleme. Az Obsidio Szigetiana. — Zrinyi mint politikus és katona. Visszavonulása	Lap 549
---	------------

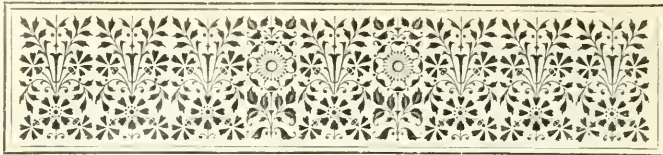
HETEDIK KÖNYV.

Az Obsidio hatása és kora. A köz-szellem változása. — Gyöngyösi; politikai magatartása; költészetének néhány vonása. Művei. Hatása	597
Gyöngyösi kora. Az elnyomás és rémuralom. Az első fölkelések; Thököly; a mozgalom elnyomása. Az eltűrt Magyarország és a bécsi urak gazdalkodása. A magyarság rétegei. A nép nyomora. A nagy fölkelés kezdete és elterjedése. A magyar középkor vége és eredményei. A kuruc költészet általában. — A régi vitézi népköltészet. A veszprémi hajdúk levele, 1646. — Rákóczi László kalandja, 1662. — Az Obsidio visszhangja. — Énekek Zrinyi Miklós halálára. — Oláh Gerő éneke. — Petkó Zsigmond. — Az elégedetlenség nyilvánulásai. Papok uralma. Czeglédi István. Rab-prédikátorok. — A »Kuruc tábori dal«, 1672. — A Thököly-korszak emlékei. — A Rákóczi-korszak költészete	625

NYOLCADIK KÖNYV.

A béke. A közérzés. — A régi memoire-írók. Martonfalvy Imre, Zay Ferenc, Verancsics Antal, Mindszenty Gábor, Gyulafi Lestár, Szamosközy, Illésházy István. Kemény János. Szalárdy János. Bethlen Miklós. Cserei Mihály. Apor Péter és a »Metamorphosis«. Kuruc emlékek. — Mikes Kelemen. — Az egyetemes történelem föllendülése. A régiek: Székely István, Heltai Gáspár, Petthő Gergely. Humanista történetírók: Oláh, Verancsics, Forgách Ferenc, Istvánti. Erdélyi történetírók: Bethlen Farkas és János. — Révai Peter és az új irány. A külföld hatása. Bel Mátyás. A jezsuiták, Pray, Katona és társaik. A szellem. A nyelv és ügy. Apácai Cseri János. — A XVIII. század tudós íróinak célja. Az irodalomtörténet kezdete. Az első munkások. Bod Péter	663
A társadalom. Az idegen szokások terjedése. Egy társas összejövétel, Orczy Lőrinc rajzában. — Faludi Ferenc és művei. — A század sajátos költészete. — Rádai Pal. — Amade László. — Az iskolák. — Csiksomlyói miszterium-játékok. — Az iskolai dráma. Jezsuita iskolai drámák. Illei »Ptolomaeus«-a és »Tornyos Péter«-je. A pálosok. A »Polydorus et Cassandra« közzjátéka. A piaristák. Pállya István és művei. — »Igaz barátságunk és szíves szeretetnek Tüköre«. — Összefoglalás	702

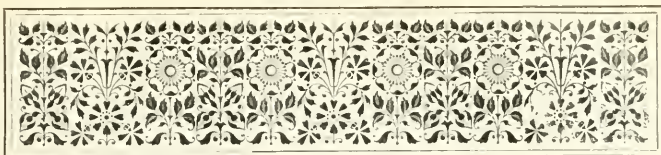

MELLÉKLETEK.

	Lap
A Képes Krónika egy lapja	27
A Névtelen Jegyző krónikájának első lapja	38
A Halottas Beszéd	48
Pelbárt Pomeriumának címlapja (1519.)	68
Szent Margit Életéből	75
Szent Margit	83
A Königsbergi Töredék szalagjai	132
A Nádor-kódex 703. lapja	136
A Bécsi kódex 97. lapja	146
Naldi Naldii Epistola De Laudibus Augustae Bibliothecae	155
Magyar Benigna imádságos könyvének címlapja	166
Sylvester Új Testamentomából	400
Részlet a Károli-bibliából	405
Balassa Bálint levele	462
Mikes Törökországi Leveliből	672
Heltai Chronica-jának címlapja	688
Apácai Cseri János levele	698
Czvittinger Specimen-jének címlapja	700

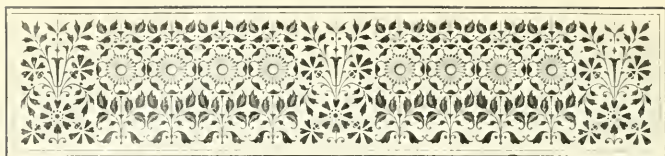
SZÖVEGKÉPEK.

	Lap		Lap
A nagy orosz pusztaság	5	A Katalin-legenda kezdete. (Érsek- újvári kód.)	120
Ős magyar kardok. (A M. N. Mu- zeumban)	9	A Königsbergi Töredék	133
Az enklai unitárius templom föl- irata 1668-ból	11	A Nádor-kódex énekeiből	135
A San-Giorgio Maggiore (Sz. Gellért klastroma) Velencében	21	A Lobkowitz-kódex egy lapja	139
Hartvic legendájának végső szavai ..	23	A Münchener-kódex egy lapja	147
Szent László. (Képes Krón.)	25	Vitéz János Livius-kódexéből	150
Magyarok az őshazában. (Képes Krón.)	33	Vitéz János arcképe és névalírása ..	152
Etele. (Képes Krón.)	36	Mátyás arcképe és névalírása	154
A hét vezér. (Képes Krón.)	37	A budai vár Mátyás idejében	155
Aquincumból	40	Janus Pannonius arcképe	157
I. Endre. (Thuróczy Krón.)	42	Galeotto Marzio	157
A kerlesi kaland. (Régi freskó)	43	A gyulafehérvári egyház kapuja	159
Szent László látomása. (Képes Krón.)	44	Magyar főurak a XVI. század elején	161
A mogyoródi csata. (Képes Krón.) ..	45	Thuróczy augsburgi kiadásából	162
A deáki miséskönyv naptárából	47	Werböczy István névalírása	163
Pannonhalma	56	A Hármaskönyv előszava	165
Könyviró barát. (Képes Krón.)	59	Vásárhelyi A. enke	171
A Planctus destructionis Hungariae kéziratából	61	XVI. századbéli lantos. (A friesi vár- kastélyból)	173
Temesvári Pelbárt. (A Pomerium-ból)	66	Szabács várának romjai	175
Részlet a Pomerium 1509-iki ki- adásából	70	Szabács Viadalának utolsó lapja	177
Sz. Margit Életéből. Ráskai Lea kéz- írása	75	Magyar nemes a XVI. század elején	179
A margitszigeti apácázárda romjai ..	78	Luther Marton	185
Szent Margit koronája. (A M. Nemz. Muzeumban)	85	A Budai Krónika előszava	188
A Vitkovics-kódex egy lapja	86	Nyomatató műhely a XVI. században	191
Az Ehrenfeld-kódex egy lapja	91	»Az úrvacsora«. (Dévai Magyaráza- tából)	198
Részlet a Pélldák Könyvéből	96	Sztárai egy énekének dallama	201
Krisztus sirba tétele. (Az Érsekújvári kódexből)	104	Meliusz predikációinak címlapja	211
		A debreceni ref. kollégium régi képe	213
		János Zsigmond arcképe	215
		Kolozsvár	231
		Békes Gáspár aláírása	241
		Déva vára	247

Lap	Lap		
Heltai zoltárkönyvének címlapja ...	252	Sz. M. A. Dávid zoltárainak első	
Nagyvárad ...	255	lapja ...	445
A kolozsmonostori templomból ...	257	Katonák a végvárakban (a XVI. szá-	
Beregszászi Apológiájának címlapja	259	zadban.) ...	457
Nagy-Szombat 1666-ban ...	263	Balassa Balint arcképe ...	458
»A keresztynességnek fondomentomi-		Esztergom a XVI. században ...	467
rol« előszava ...	265	Thury György kardja ...	471
A nagyszombati székesegyház ...	268	Rimay János aláírása ...	476
Detrekö ...	284—5	Petröczy Kata arcképe ...	477
Grác ...	299	Verböczi Imrénének kozári viadalja	
A jezsuiták vágsellyei kollegiuma ...	300	(Dallam) ...	487
Forgách Ferenc ...	301	Részlet Tinódi Cronikájából ...	490
A nagyszombati jezsuita-kollegium ...	303	Az Erdélyi Históriaból (Dallam) ...	494
Bellarmin Róbert arcképe ...	305	Hosvai Tholdijának címlapja ...	499
»Az országokban való sok romlások«		A Historia Regis Volter kezdő sorai	505
címlapja ...	307	»Francisco« kezdete ...	513
Alvinczi Péter aláírása ...	313	Pesthy Gábor Ezopusából ...	521
A Kalauz címlapja (kisebbitve) ...	317	»Salamon és Markalf« címlapja ...	523
Pázmány arcképe és aláírása ...	351	Részlet Poncianus Historiájából ...	527
A Querela Hungariae címlapja ...	353	A Hármaskönyv címlapja ...	535
Pázmány nagyszombati palotája ...	354	Balassa Menyhért ...	539
A Vindiciae címlapja ...	355	Tinódi jelvénye ...	548
Thurzó György ...	356	Csáktornya vára ...	559
A »Lutheristák Vezetője« címlapja		Az Ádriai Tenger Syrenájának cím-	
(kisebbitve) ...	357	lapja ...	553
»Az Sz. Irásvl« stb. címlapja (ki-		Zrinyi Miklós, a költő ...	559
sebbitve) ...	359	Zrinyi Miklós, a szigeti hős ...	563
»Várad orvoslásá-nak címlapja (ki-		Siklós vára ...	565
sebbitve) ...	367	Szigetvár távlati képe ...	567
A nagyszombati egyetem ...	371	A Zrinyász XIV. énekének első lapja	573
A nagyszombati egyetem pecsétje ...	373	Szigetvár mai képe ...	579
Pázmány Prédikációinak címlapja		Zrinyi Miklós kézírata ...	587
(kisebbitve) ...	374	Zrinyi-Újvára ...	593
Pázmány emlékszoobra (az esztergomi		Zrinyi kardja és sisakja ...	594
székesegyházban) ...	377	Gyöngyösi István arcképe ...	599
Pázmány bibornoki bullájának pe-		Wesselényi Ferenc ...	603
csétje ...	379	Széchy Mária arcképe ...	605
A jezsuiták kollegiuma Pozsonyban	380	Murány vára ...	610
Gönc ...	397	A »Murányi Venus« címlapja ...	612
Sylvester magyar nyelvtanának cím-		Zrinyi Ilona arcképe ...	615
lapja ...	399	Thököly Imre ...	617
Komjáthi, Sz. Pál leveleinek első		Kemény János ...	619
lapja ...	401	Lónyai Anna névaláírása ...	624
Káldi György arcképe ...	408	A Thökölyek késmárki várkastélya	625
Szegedi Kis István arcképe ...	417	Az árvavárallyai kivégzések ...	627
Péchy Simon aláírása ...	422	II. Rákóczi Ferenc gyermekkori arc-	
Farkas A. énekének dallama ...	424	képe ...	631
»Az átokról« c. ének dallama ...	426	Rákóczi-kastélyok ...	633
Jeremiás-dallam a XVI. századból ...	430	Magyar nemes ...	635
Az Öreg Gradual címlapja ...	430	Kuruc táborig dal ...	641
Szenci Molnár Albert arcképe ...	442	II. Rákóczi Ferenc ...	647

	Lap		Lap
Mulató kurucok	649	Bél Mátyás	605
Bercsényi Miklós	653	Apácai Cseri Magyar Encyclopaedia- jának címlapja	699
Vak Bottyán gúnyképe	657	Bod Péter arcképe	701
A Rákóczi-nóta	658	Az esterházi kastély	703
Kuruc kard és tárogató	660	Orczy Lőrinc	705
Mikes Kelemen arcképe	651	Faludi emléktáblája Rohoncon	713
Rodostó látképe	675	Amade kézírata	723
Petthő Gergely krónikájának cím- lapja	689	Pállya István arcképe	733

BETŰRENDES NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- A setét hajnalesillag után búdosó luteristák vezetője 357.
Ádám és Éva legendája 93.*
Adhortatio mulierum 472.
Adparatus (Bél M.) 693.
Ali basa históriája 494.
Alsted 700.
Alvinczi Péter 312,* 344, 346,* 352.
Alvinczi Péternek... feleletinek megrostálása (Pázm.) 314.
Amade László 722.*
Amesius 700.
Amorum libri 601, 609.
Angerianus 458.
Annales Pray, 696.
Anonimus (Béla k. jegyz., 27, 38.
Apáti Ferenc 178.*
Apokrifák 88, 94, 102.
Apollonius királyfi 507.*
Apor-kódex 146.
Apor Péter 669.*
Arany Tamás 213, 214, 218.
Argirus 516.
Arianna sirasa 554.
Ariosto 552.
Armbrust Kristóf 473.
Árvai Mihály 700.
Árván maradt magyar Sion leánya 640.
Athanasius szerzetes 121.
A török afium ellen való orvosság 589.*
Az Béla királról való, és az Bankó leányáról szép história 514.*
Az eretnekeknek adott hitnek megtartásáról 395.
Az evangeliomoknak magyarazattya (Telgdi) 264.*
Az Fortunatusról íratott igen szép nyájas beszéd könyvecske 528.*
Az igaz papságnak Tiköre 204,* 539.
Az keresztyeni igaz hitnek részéről Félégyházi T. 224.*
Az keresztyéni Religióra és igaz hitre való tanítás 443, 444.
Az mostan támadt új tudományok hamiságának tiz bizonyága 311.
Az nagy Calvinus Jánosnak hiszek egy Istene (Pázmány) 315.
Az országokban való sok romlásoknak okairól 306.*
Az szalkai mezőn való viadalról 487.
Az szent írásbéli hitünk ágainak három könyvekre osztása (Hafenreffer u. 304.
Az Szent Írásról és az Anyaszentegyházról 350.
Az Szent Jánosnak tött jelenésnek... magyarazása (Juhász P.) 216.*
Az udvarbírákról 493.
Az utolsó ítelettről (Dobai) 483.
Az vég Temesvárbán Losonczí I. haláláról 493.
Babocsay Izsák 666.
Balassa Bálint 419, 454,* 475, 510, 552, 738.
Balas Ágoston 448.
Balástfi Tamás 381.*
Balduinus 354.*
Balogh Ádám nótája 653.*
Bankó leányáról 514.*
Barat István 414, 417.
Bartfai énekes könyv 432.
Basilius István, 233, 238.

- Batizi András 419, 421, 447, 481, 482.*
 Batori László 146, 166.
 Beauvais-i Vince 98.
 Batthyány-kódex 414, 446.
 Batthyány Orbán 414, 416.
 Beck, Van der 395.
 Bécsi kódex 146.
 Bejthe István 431.
 Bél Mátyás 693.*
 Béla király névtelen jegyzője 27,* 28,
 31, 38.
 Bellarminus 304, 342, 388.*
 Benedek-rendiek 54.*
 Beniczki Péter 476.
 Benoit de Saint-More 538.
 Benyák Bernát 733.
 Beresényi Miklós 653.
 Beregszászi Péter 260.
 Beriszló Péter 178.
 Bernáld doktor imádsága 166,* 170.
 Beroaldo 537.
 Beteg lelkeknek való füves kertecske 455.
 Bethlen Farkas 692.
 Bethlen János 692.
 Bethlen Miklós 666.*
 Beza Tódor 444, 458.
 Bezeredi Imre 652, 655.
 Biblia-fordítások 146, 166, 307,* 413,
 443.
 Bibliai történetek 480.*
 Billisits Márton 732.
 Bisterfeld János 435.
 Bocacius János 345.
 Boccaccio 504, 512, 537.
 Bock Mihály 455.
 Bod Péter 701.*
 Bódog azzon horay 166.
 Boethius (dörmés) 65.
 Bollandisták 693.
 Bonfini 155, 497, 687, 690, 691, 694.
 Bornemisza Peter 262, 278,* 374, 431,
 455, 479.
 »Boszúskodás« 436.
 Both János 178.
 Böröck 62.
 Brigitta, Szent 166.
 Brutus Mihály 691.
 Buchanan 458.
 Buda veszéséről és Terek B. fogságáról
 486.
 Budina Sámuel 560.
 Bujdosók énekei 643, 644, 658, 659.
 Caesarius 98.
 Calepinus 441.
 Cancionale (Heltai) 688.
 Cancionale Catholicum 448.
 Canisius Péter 263.
 Canones Meliani 235.
 Cantio Ilebilis de periculo Tokajensi 645.
 Cantus Catholici 448.
 Cartesius 700.
 Cato disztichonjai 721.
 Celanói Tamás 415.
 Certamen 129.
 Charicliia 693.
 Chaucer 538.
 Ciszterciék 54.*
 Combibatorok 31.
 Comoedia Balassi Menyhért árultatásá-
 ról 539.*
 Comoedia de matrimonio sacerdotum
 204,* 539.
 Comoedia lepid. de sacerdotio 204.*
 Comoedia Válaszutina 240, 539.
 Comico-Tragoedia 545,* 546.*
 Constantinus Porphyrogenitus 729.
 Copernicus 700.
 Curtius Rufus 497.
 Czech-kódex 166.
 Czeglédi György 223, 238.
 Czeglédi István 699.
 Czvittinger Dávid 700.
 Csalárd Cupido 622.*
 Csanádi Albert 62.
 Csanádi Demeter 497.
 Csanádi István 700.
 Csanádi Pál 433.
 Csáthi Demeter 174, 496.
 Csepregi iskola (Balassi) 381.
 Csepregi mesterség 345.
 Csepregi szegényvallás 346.
 Cseréi Mihály 667.*
 Cserényi Mihály 497.
 Cseri János (Apácai) 698,* 738.
 Csiksomlyói miszteriumok 729.
 Csuda Miklós 72.
 Dajka János Keserői 440.
 Dálnoki Veres Gerzson 670.
 Dares Phrygius 27, 538.
 Dasypodius 442.
 Dávid Ferenc 214, 230,* 342, 374, 414,
 420, 431, 434, 738.
 Dávid Ferenc predikációi 242.

- David János 294.
 De Christo et eius ecclesia 192.
 Debreceni kódex 108.
 Dévai Mátvás 193.*
 Dézsi András 481, 484.
 Dialysis scripti Stancari (Dávid F.) 231.
 Dictionarium (Molnár A.) 442.
 Dictys Cretensis 538.
 Discursus de summo bono 444.
 Disputatio Debrecinensis 240.
 Disputationes (Bellermin) 365.
 Dívényi Mehmet 474.
 Dobai András 483.
 Dombró Márk 62, 63.
 Dorell 706, 712, 713.
 Döbrentei-kódex 134.
 Dömés apácák 73.
 Dömés szerzet 58.

 Egervár viadaljáról való ének 493.
 Egy keresztyen prédikátortul... íratott
 öt szép levél 313, 346.
 Ehrenfeld-kódex 88.
 Enea Silvio 510.
 Enlakai föllirat 11.
 Enyedi György 433, 435, 436.
 Enyingi Terck János vitézsége 493.
 Erazmus Rotterdamus 397, 398, 399, 402.
 Erdeli história 493, 494.
 Erdélyi Józsa 209.
 Erdy-kódex 108.*
 Epinicia Benedicto Nagy... cantata 382.
 Erzsébet, Sz., legendája 70.
 Esopus fabulái (Pesthy) 398, 520.
 Esopus (Heltai) 520.
 Esztergom megvételéről 650.
 Eurialus és Lucretia 510.
 Evangeliumoknak Magyarázattya (Te-
 legdi) 264.*

 Faludi Ferenc 706,* 720, 738.
 Faludi Ferenc művei 706, 712, 713, 715,
 720.
 Farkas András 423,* 558.
 Fazekas Miklós (Bogati) 420, 497.
 »Fegyvert s bátor szivet...« 637.
 Fejtegetés (Bornemisza) 284.*
 Felelet (Telegdi) 285.*
 Felegyházi Tamás 223,* 403.
 Fel-Vintzi György 546.
 Ferenc, Sz., assisi 55.*
 — Élete 87.*

 Ferencrendi kódexek 85.
 Festetich-kódex 166.
 Fioretti 88.
 Florus Hungaricus 692.
 Forgách Ferenc 299,* 311, 386, 387, 388,
 443.
 Forgách Ferenc 560, 690, 691.
 Fortunatusról íratott... könyvecske 528.*
 Freisingi Ottó 46.

 Gajd 479.
 Galeotti Marzio 156, 157.
 Gálszécsi István 195, 431.
 Gaza, Theodorus 698.
 Gellért püspök 11, 20.
 Gellért püspök legendája 11, 20,* 70.
 Geréb (helyesen: Karai) László 191.
 Gergei Albert 516.
 Gergely diák 178.
 Gesta Romanorum 70, 507, 508, 509,
 533, 536.*
 Gessner 720.
 Geszthi László 178.
 Giovanni Granelli 720.
 Gondviselő édes Atyám... (*Geszti Ist-
 vántól*) 644.
 Gosárvári Mátvás 496.
 Goudimel, Claude 444, 477.
 Gönczi György 432.
 Görösöni Ambrus 497.
 Gracián 706, 713.
 Grammatica Hungaro-Latina (Sylvester)
 390.
 Guido de Colonna 538.
 Guilelmes Lugdunensis 98.
 Gyarmathi Miklós 306, 311.
 Gyergyai Albert 516.*
 Gyöngyösi István 599,* 626, 719, 737,
 738, 739.
 Gyöngyösi-kódex 170.
 Gyulai István 463, 417.
 Gyulafi Lestár 665.

 Hadnagyoknak tanúság 489.
 Hálál himnusza 138.*
 Halezi Sándor 65.
 Haller János 532.*
 Halottas Beszéd 46.*
 Háló (Heltai) 252.
 Hármás História 533.*
 Hármás könyv 163.
 Hartvic 19—20, 23.*

- Hegedősök 31,* 173.
 Heliodorus 623.
 Heliopocus Bálint 223.
 Heltai Gáspár 248,* 402, 403,* 431, 496,
 520,* 687.*
 Heroidák (Ovidius) 601, 606, 609.
 Herolt János 70, 98.
 Hess András 191.
 Hevenessy Gábor 694.
 Hímnusz-költők 134.
 Hímnusz-fordítások a középkorban 134.*
 Historia Critica 696, 697.
 Historia Regis Volter 504.
 Honfoglalás mondái 38.*
 Horányi Elek 700.
 Horologium Turcicum 532.
 Horvát András (Szkhárosi) 416, 419,
 425,* 558.
 Humájun-náme 532.
 Humanisták 148,* 176.
 Hún mondák 31.*
 Hus János 144, 146, 186.
 Husiták 144.*
 Huszár Gál 213, 223, 431, 447.
 Huszti Péter 549.

 Idillek (Zrinyi M.) 554.*
 Igaz barátságnak és szives szeretetnek
 tüköre 737.
 Igaz papságnak tüköre 204,* 539.
 Igric 31.*
 Illei János 730.
 Illésházy István 665.
 Illyés István 448, 450.
 Imre herceg legendája 22,* 70.
 Institutio (Kálvin) 443, 444.
 Intő s tanító levél (Veresmarty) 393.
 Isidorus 27, 33.
 Iskola dráma 539, 729.*
 Iszkender-mondák 533.
 Istenes Énekei (Balassa B., Rimay J.) 475.
 István, Sz., legendája 23, 70.
 — jobb kezéhez való ének 172.
 Istvánffi Miklós 560, 690, 691.
 Istvánfi Pál 504.
 Itinerarium Catholicum 346.

 Jacobus a Voragine 70, 88, 101.
 Jacobus de Marchia 144.
 Janus Pannonius 156,* 158.
 Jászay-kódex 146.
 Jeremiádok 430.

 Joannes Leunclavius 560.
 Jó nemes Varadnak gyenge orvoslása
 (Pázmány) 367.*
 Jordanes 26, 30, 31, 33, 35.
 Josquinus Betulius 444.
 Journées amusantes 685.
 Jovenianus császár 509.*
 Jozafát és Bálram 110.*
 Juhász Peter (Melius) 199, 212,* 232, 234,
 235, 238, 245, 402, 403.
 Julián utazása 60.*
 Justinus 27, 497, 730.

 Kájoni János 448.
 Kákonyi Péter 497.
 Kalaúz 316,* 354, 355, 356, 359, 360, 406.
 Káldi György 381, 395,* 406, 407, 738.
 Kalila ve Dimna 532.
 Kapitán György bajviadalja 489.
 Kaprinai 697.
 Kapus Bálint 62.
 Karai László (a szövegben hibásan:
 Geréb) 191.
 Karuarutics Zadranin 560.
 Károl császár hada Saxoniába 489.
 Károl Gáspár 271, 404,* 407,* 440, 441,
 443, 558.
 Károlyi Péter 223, 234, 238.
 Karthauziak 58.
 Katalin-legendá 119.*
 Katalin, szörör 75.
 Katona István (Geleji) 432,* 532, 698.
 Katona István 696,* 738.
 Katsor Keresztély 733.
 Kazy Ferenc 694.
 Kemény János 353, 665.*
 Kempis Tamás 88, 133, 374, 381.
 Képes Krónika 27,* 28, 119.
 Kerekes Izsák (ballada) 651.
 Keresztyéni Felelet (Pázmány) 311.
 Keresztyéni Imádságos Könyv Pázmány
 381.
 Kéry János 692.
 Keszthelyi kódex 134.
 Kézai Simon 26,* 28.
 Király-mondakör 41.*
 Klarisszák 73.
 Kobzos 31.*
 Koháry István 476.
 Kolduló szerzetek 55.
 Kollár Ádám 697.
 Komjáthi Bendek 400.*

- Konrad v. Heimesfurt 99.
 Konrad v. Würzburg 538.
 Kovachich 697.
 Königsbergi Töredék 132.
 Köszeghy Pál 654, 673.
 Középkori apácák életrendje 85.*
 Krónikák (deák) 26.
 Kulcsár György 223.
 Kulcsár-kódex 134.
 Kunits Ferenc 729.
 Kuruc tábori dal 641.

 Labancok panasza 644.
 Labanc gúnyvers 643, 657.
 Lantosok 173, 174, 485.
 Laskai Osvát 72.
 László, Sz., legendája 24.* 70.
 — ról való ének 170.
 Legenda aurea 70, 108.
 Legendái világnézet 114.*
 Lelki Hódolás (Rádai Pál, 722.
 Lethenyi István 346.
 Leys Lénárt (Lessius) 393.
 Listius László 597.
 Lobwasser Ambrus 444, 446.
 Lukács egri pap 214.
 Lyra coelestis 448.

 Mabillon 693, 694.
 Macchiavelli 552.
 Madai Mihály 497.
 Magyar Athénás 701.
 Magyar Benigna 166.
 Magyar Encyclopaedia 698, 699, 700.
 Magyar Grammatikáeska 436.*
 Magyar Logikáeska 698, 700.
 Magyar Mars 597.
 Magyar István 306,* 323, 358.
 Mánkoczi Istvan kalandjai 525.
 Margit (Szent) 74.*
 — Élete 75.
 Mária élete 98.*
 Mária szépsége 108.
 Mária-epika 95.
 Mária-síralmak 103,* 448.
 Marini 551, 552, 553.*
 Márk barát 27.
 Marot, Clement 444, 446.
 Márssal Tarsalkodo Murányi Venus 602.
 Martirium 120.
 Mártonfalvy Imre 665.
 Marullus 451.

 Mátyás király 153, 164, 173.
 — humanistái 155.
 — halálára 176.
 Maurus, pécsi püspök 22.
 Medgyesi Pál 450.
 Meglőtt és leendő dolgokról (Batizi) 482.
 Memoria Hungarorum 700.
 Menologium Basilianum 120.
 Metamorphoses 'Ovidius' 585, 601, 604,
 606.
 Metamorphosis Transsylvaniae (Apor)
 669.*
 Michael de Hungaria 64.*
 Mikes Kelemen 670, 738.
 Milotai 344.
 Mindszenti Gábor 665.
 Mislai András 647.
 Misztériumok 202.
 Molnár Albert (Szenci) 407, 441,* 447,
 738.
 Monoszlói András 294,* 297.
 Mulatságos Napok 685.*
 Müncheni kódex 146.

 Nadányi János 692.
 Nagy Benedek 344, 381, 382.
 Nagybánkai Mátyás 497.
 Nagy Sándor históriája 533.*
 Naray György 448, 450.
 Nemzeti szentek ősi legendái 70.
 Névtelen jegyző (Béla k.) 27,* 28, 31,
 38.
 Névtelen jegyző Karthauzi 62, 63.
 Névtelen racionalista 65.
 Nicolaus Manuel 203.
 Noches de Invierno 714, 715.
 Nomenclatura sex linguarum (Pesthy)
 398, 441.
 Notitia Hungariae (Bél) 604.
 Novae Grammaticae Ung. libri duo (Mol-
 nár A.) 442.
 Nyilas István és Zsámboki A. 472.

 Obsidio Szigetiana 560,* 597, 598, 599, 601.
 Ocskay László 655.
 >Oh szegény magyarság! 645.
 Oklevelek magyarsága 49.
 Olah Gerő 637.
 Oláh Miklós 258, 262, 600, 601.
 Oratio de summa scholarum necessitate
 600.
 Orczy Lőrinc, koráról 704—706.

- Ovidius 585, 600, 604, 606, 609.
 Ozorai Estván 403.
 Ozorai Imre 102.
 Öreg Gradual 440.
- Paizs, a békeséges türésnek Paizsa 533.
 Palma 697.
 Pál bíró imádságos könyve 170, 176.
 Pálosok 58.
 Pállya István 733.*
 Paniti János 471.
 Pannonia megvétele 174.
 Pantsatntra 532.
 Pap Benedek 414, 416, 418.
 Pápisták megtatlan üldözése 304.
 Passional 90.
 Pázmány Péter 304,* 380, 382, 383, 302,
 303, 406, 407, 435, 438, 443, 550,
 551, 552, 558, 600, 607, 738.
 Pázmán Péter Píronsági 345.
 Péchy Domokos 733.
 Péchy Simon 421.*
 Pécsi Lukács 207.*
 Pécsi Tamás 145.
 Pécsváradi Péter 360.
 Pécsváradi Péternek Feleleti 360.*
 Peer-kódex 160, 172.
 Pelbárt 66,* 88, 95, 104,* 108, 110, 272,
 738.
 Példák 95.*
 Példák Könyve 95.
 Pelei János 404.
 Pesthy Gábor 398,* 441, 520.
 Pesti gyerekek éneke 172.
 Peterfi 607.
 Petthő Gergely 689, 690.
 Petkő Zsigmond 638.
 Petrarca 504.
 Petröczy Kata Szidónia 477.*
 Phocylides 700.
 Phosphorus veri Catholicismi 356.*
 Pindaristák 551.
 Planctus destructionis Hungariae 60.
 Poisson Magdolna 685.
 -Polydorus et Cassandra* közzjátéka 732.*
 Pomcrium 68.*
 Poncianus 520, 526.*
 Porából Megéledett Phoenix 618.*
 Postilla Scultetica 443.
 Pozsonyi János 62.
 Pray György 606,* 607, 738.
 Prédikációk (Pázmány) 372.*
 Prédikációk (Káldi) 396.
 Prémontreiek 55.
 Prini Péternek stb. fogságokról 480.
 Priskosz 31, 33.
 Promptuarium de miraculis B. Mariae
 V. 95.
 Prudentius 98.
 Psalterium Ungaricum 441, 444.*
 Ptolomaeus Illei 730.*
 Ptüesök lakodalma 470.
- Querela Hungariae 352.
- Rab-prédikátorok éneke 640.
 Rádai Pal 722.
 Rakóczi Ferenc éneke 646.
 Rakóczi László balladája 636.
 Rakóczi-nóta 658, 659.
 Ramus 442, 700.
 Ranzano 694.
 Raolvasások 168.
 Ráskai Lea 75.
 Ráskay Gáspár 511.
 Reginaldus Gonsalvus 252
 Reginó 27.
 Reusner Miklós 560.
 Révai-kódex 146.
 Révay Peter 692, 693.
 Rikard dőmes jelentése 60.
 Rimay János 474.*
 Rosnyai David 532.*
 Rotarides Mihály 700.
 Rózsakoszorú 623.
 -Rövid magyarázat* (Révai Bíró Matyas)
 195.
 Rustán császár 508.*
- Salamon es Markalf 524.*
 Salánki György 497.
 Sallai István 367.
 Santa Márton [Kálmáneseh], 100.
 Scribonius 700.
 Scultetus Abraham 443.
 Schwandtner 603.
 Selymes Peter (Hosvai) 407.*
 Sermones Pomerii 68.*
 Siklósi Mihály 418, 419.
 Simeon Metaphrastes 120.
 Simon úr imádságos könyve 161.
 Siralmas magyar krónika 666.
 Siralmas Panasz 586.*
 Skaricza Máté 416, 447.

- Soltár Könyv (Székely Estvan) 402.
 Soltári Énekek 448.
 Somogyi Ambrus 691.
 Sövényházi Márta 73.
 Spangár Andras 600, 604.
 Specimen (Gzvittinger) 700.
 Speculum Exemplorum 70, 95.
 Stancaro 231.
 Stellarium 66.*
 Stöckel Lénárd 231.
 Succincta Medicorum etc Biogr. 700.
 Sylvester János 399.*
 Szabadkai Mihály 178.
 Szabács viadalja 174.
 Szabó Ferenc, Nagy 666.
 Szalárdy János 666.*
 Szalkay László 173.
 Szamosközy Istvan 665.
 Szántó István 200,* 304, 406.
 Szegedi András 497.
 Szegedi Gergely 419, 431, 447.
 Szegedi Lőrinc 545.
 Szegedi Kis István 417, 431.
 Szegedi Veres Gáspár 537.
 Szegedi veszedelem 491.
 Székely István 402, 414, 431, 686.*
 Szelepcsényi 450.
 Szencsey György 647.
 Szepessy Pál éneke 642.
 Szép Magyelónáról 530.*
 Szikszói Fabricius 441.
 Szilágyi és Hajmasi 502.*
 Sziraky Balazs 414, 471.
 Sztinya, Léva, Csábrág és Murany meg-
 vévése 489.
 Szombathelyi Tamás 62.
 Szomolányi diadal emléke 648.
 Szollósi Istvan 407.
 Sztarai Mihály 200,* 218, 240, 385, 410,
 447, 481, 485, 539, 545.
 Szyf Miklós 345.
 Tan. eszlozas (Veresmarty) 393.
 Tar Benedek 471.
 Tar Lőrinc pokóban jarasa 116, 174.
 Tasso 551, 552, 583.
 Tatai Antal 62.
 Telegdi Miklós 202,* 207, 374, 448
 — predikáció 264.*
 Teli Éjtszakák, 713.*
 Temesvári Janos 417.
 Theodul 173.
 Theophania 545.
 Tholdi Miklós 407.*
 Thordai János 420.
 Thordai János 420.
 Thököly haditanácsa 643.
 Thököly Imre es Zrinyi Ilona hazassa-
 gáról, ének 613.
 Thury György 474.
 Thuróczy János 163, 410.
 Thurzó György 354, 357.
 Timon Sámuel 694.
 Tinódi 174, 486.*
 Titkok titka 433, 434, 435,* 436.
 Tóbiás házassága (Dézsi A.) 484.*
 »Tokaji veszedelem« 645.
 Tornyos Péter (Illet) 730.*
 Torockai Máté 433.
 Töke Ferenc 497.
 Törökországi Levelek, I. Mik.
 Trója veszedelme 533, 537.*
 Turóczy László 694.
 Ujfalvi Imre 432.
 Ujlaki Bálint 145.
 Vak Bottyánról való ének 648.
 Vaikai Andras 496.
 Valter 11, 20.*
 Váltság Titka, 435,* 436.
 Váradai Énekes Könyv 431.
 Vasarhelyi Andras 170.
 Vegkecskemeti Mihály 414, 418, 419.
 Veranesics 262, 665, 690, 691.
 Verbőczy Imrenek viadalja 486.
 Veresmarty Mihály 362, 381, 384.*
 Vergilius 537, 583.
 Veszeln Pál 344.
 Veszpremi hajduk levele 630.
 Vida György 721.
 Világ kezdetitől lőtt dolgokrol (Dzsz.
 A.) 484.
 Virginia-kódex 93.
 Vitae Patrum 70.
 Vitez Francisco 511.
 Vitez János 153, 158.
 Wallaszky Pál 701.
 Werboczy Istvan 163.*
 Wernher v. Teegersee 99.
 Weszpremi Istvan 700.
 Whitacker 305.
 Wikkef 144, 186.
 Wizaknai Gergely 465.

Zalkai Balázs 62
 Zay Ferenc 665.
 Ziegler György 444.
 Zoerard 22.

Zrínyi Miklós, a költő 549, 738.
 Zrínyi Miklós halálára. Énekek, Keserv 637.
 Z. Sz. I. 737.
 Zvonaries 344, 345, 382

Nagyobb hibák, botlások.

97. lap, utolsó sor, »fömládozta«, e helyett: *kesz volt fömládozni*.

146. lap, jegyzet, így javítandó: »Eredeti kézírataikból semmi sem maradt fenn. Jóval utóbbi másolat az ú. n. Bécsi vagy Révai-kódex, mely ó-testamentomi részeket tartalmaz. A másik két rész, mely fordításukat őrzi, a Müncheneri vagy Jászay-kódex az evangéliumokkal, és az Apoc-kódex a zsoltárokkal, szintén későbbi másolatok«, stb.

184. lap, első bekezdés végén kimaradt *Taine*, a forrás megemlítése.

191. lap, felülről a 4-ik sorban: »Geréb«, e helyett: **Karai**.

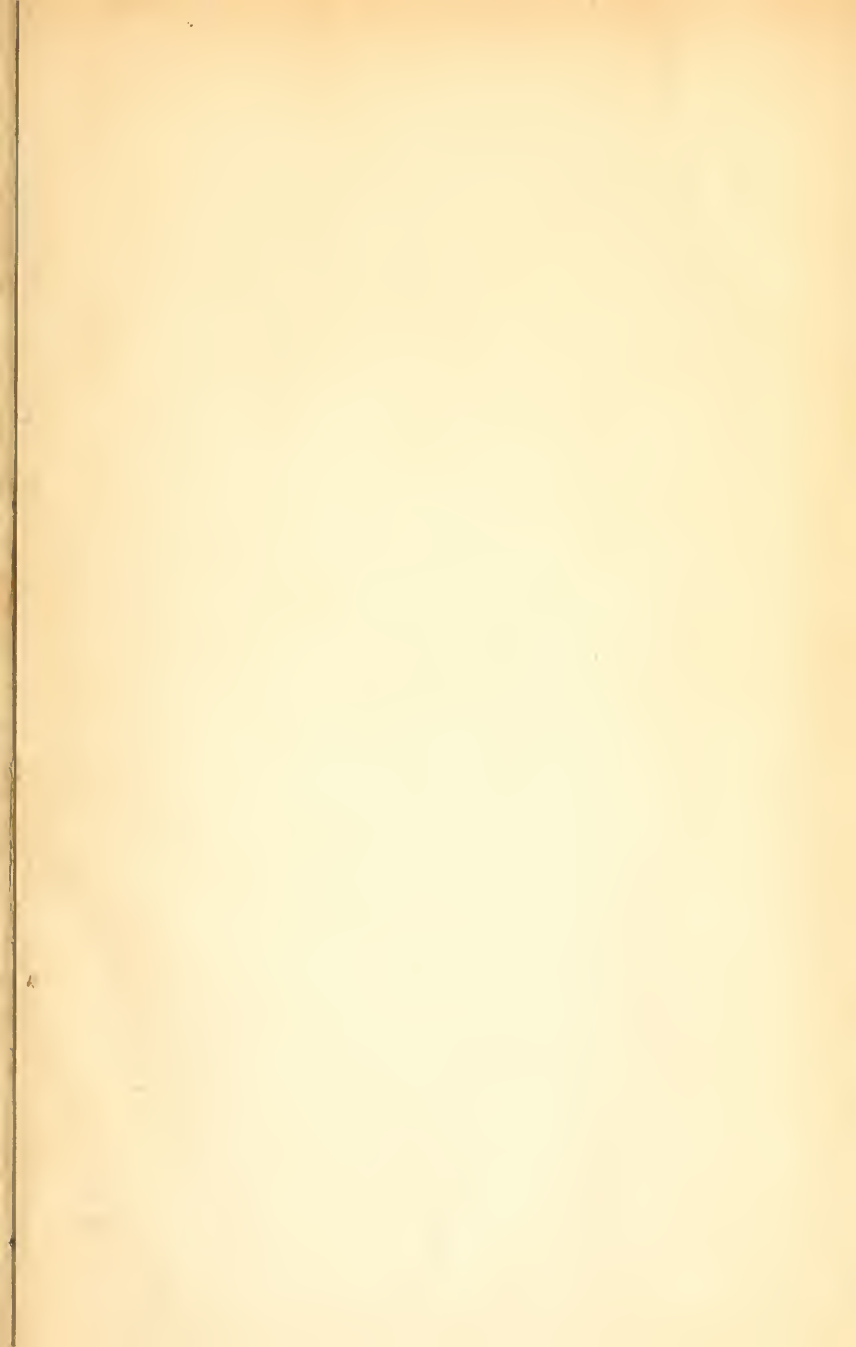
209. lap, felülről a 11-ik sorban: »kivánt«, e helyett: *kivívott*.

309. lap, szöveg, az utolsó sorban »egy magyar nyelvtan«, e helyett: »egy *latin-magyar* nyelvtan«. [Sylvester latinul, Donatus és részben Priscianus nyomán első sorban latin nyelvtant írt, mely a deák nyelvtanulás alapjává a magyar nyelv (de a szabályos és nem a — szerinte — romlott népnyelv) ismeretét teszi.]

671. lap, felülről az 5-ik sorban »huszonhét«, e helyett: huszonkét.

40/1620

32

10-12-11

III. Kőrösi, Gyula
207. A régi magyar iratok
46. Kötete

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

Adatlapok a Magyar Nemzeti Széchenyi Könyvtárban

